ভাষা-পরিচ্ছেদঃ

কলিকাতা-বিশ্ববিদ্যালয়-

দর্শনশাস্ত্রাধ্যাপক-

শ্রীমৎ-পঞ্চানন-ভট্টাচার্য্য-শাস্ত্রি-

কৃত-

মুক্তাবলী-সংগ্রহ-

নামধেয়-মুক্তাবলীব্যাখ্যা-

সম্বলিত

ন্যায়-সিদ্ধান্ত-মুক্তাবলী-

টীকা-সহিতঃ

তৃতীয়-সংস্করণে

শ্রীমৎ-পঞ্চানন-ভট্টাচার্য্য-শাস্ত্রিণা

বিবৃতোঽনূদিতঃ

সম্পাদিতশ্চ

মূল্যম্ ১০্ দশ-রূপ্যকম্

—প্রাপ্তিস্থান—

সংস্কৃত পুস্তক ভাণ্ডার
৩৮ নং কর্ণওয়ালিস্ ষ্ট্রীট্
কলিকাতা-৬

সংস্কৃত বুক ডিপো
২৮/১, কর্ণওয়ালিস্ ষ্ট্রীট
কলিকাতা-৬

ঘ3104
10.4.87

প্রকাশকেন সর্বং স্বত্বং সংরক্ষিতম্

Uttarpara Jaikrishna Public Library
Accn. No.................Date.........

প্রকাশক
শ্রীসতীনাথ ভট্টাচার্য্য
আঠিলাগড়ি
কাঁথি, মেদিনীপুর

মুদ্রণী-মুদ্রক
শ্রীকার্ত্তিকচন্দ্র পাণ্ডা
৭১, কৈলাস বোস ষ্ট্রীট
কলিকাতা-৬

ग्रन्थावतरणिका

महर्षि-गौतम-मुनिप्रणीतं पञ्चाध्यायात्मकं न्यायदर्शनं सर्वेषां जीवभूतां सर्वविद्योपकाराय सर्व-कर्मोपकाराय सर्वधर्मोपकाराय प्रज्ञा-वाक्य-क्रिया-वैशद्याय च प्रवृत्तम्। तथा चाहुस्तद्भाष्यकाराः—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।
आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्त्तिता॥

विष्णुगुप्तापरनामधेयेन चाणक्येनापि स्वीयेऽर्थशास्त्रे विनयाधिकारिके विद्यासमुद्देशे उक्तम्—"धर्माधर्मौ त्रय्याम्, अर्थानर्थौ वार्त्तायाम्, नयानयौ दण्डनीत्यां, बलाबले चैतासां हेतुभिरन्वीक्षमाणा लोकस्योपकरोति, व्यसनेऽभ्युदये च बुद्धिमवस्थापयति, प्रज्ञा-वाक्य-क्रिया-वैशारद्यञ्च करोती"ति।

तस्यैतस्य न्यायदर्शनस्य प्रमाणप्रमेय-पदार्थमधिकृत्य प्रवृत्तोऽयं **भाषापरिच्छेदः।** अत्र च महर्षि-कणादप्रोक्तानां द्रव्यादि-सप्तपदार्थानां गौतमप्रोक्तानाञ्च प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां नव्यरीत्या परीक्षा परि-दृश्यते। तेन केचिद् ग्रन्थमिमं वैशेषिकशास्त्रीयं मन्यन्ते; तदयुक्तम्। न ह्येतद् वैशेषिक-शास्त्रम, किन्तु न्यायशास्त्रमेव। न हि द्रव्यादि-पदार्थपरीक्षामात्रेण वैशेषिकशास्त्रत्वम, नैयायिकैरपि द्रव्याद्य-भ्युपगमात्। तथा च न्यायभाष्यम्—"अस्त्यन्यदपि द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाः प्रमेयम, तद्भेदेन चापरिसंख्येयम्। अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गो मिथ्याज्ञानात् संसार इत्यत एतदुप-दिष्टं विशेषेणेति। किञ्च यद्येतद् द्रव्यादिपरीक्षया वैशेषिकशास्त्रं स्यात्, प्रमाणपरीक्षया कथमेतेन न्यायशास्त्रं न भवेत्? विनिगमकाभावात्। तस्माद् वैशेषिकाभिमत-प्रमाणानभ्युपगमान्नैयायिकाभिमत-प्रमाणप्रमेयाभ्युपगमाच्चास्य न्यायशास्त्रत्वमिति सुधीभिर्विभावनीयम्।

अस्य च प्रणेता वासुदेव-सार्वभौम-वंशावतंसो रत्नाकर-विद्यावाचस्पतिपौत्रः काशीनाथविद्या-निवासात्मजः श्रीमद् विश्वनाथ-न्यायपञ्चानन इति पण्डितप्रसिद्धिः। परन्त्वत्र प्रख्याति-गवेषकानां प्राप्त-रवीन्द्र-पुरस्काराणां नानैतिहासिक-ग्रन्थरचयितॄणां विशिष्टाध्यापकानां श्रीमद्दीनेशचन्द्र भट्टा-चार्यमहोदयानां मतान्तरं परिलक्ष्यते। तैर्मन्यते—नायं ग्रन्थो विश्वनाथ-न्यायपञ्चाननेन रचितोऽपि तु कृष्णदास-सार्वभौमेनेति। प्रमाणपञ्चकेन चैतेऽर्थमिमं प्रतिष्ठापयन्ति। तानि च (१) कतिचिद् हस्तलिखितपुस्तकेषु कृष्णदास-सार्वभौमनामोल्लेखः (२) विश्वनाथन्यायपञ्चाननात् पूर्वं मुक्तावल्युल्लास-नामधेय-मुक्तावलीविवरणरचना (३) विश्वनाथ-न्यायपञ्चानन-समकालीन-रुद्रतर्कवागीश-विरचितं रौद्रीनामधेयं तद्विवरणान्तरं, (४) गौतमसूत्रवृत्तावुपमानप्रमाणोदाहरणान्तरोल्लेखः (५) मैथिलाक्षर-लिखित-मुक्तावली-प्रतिलिपिलेखकाले पञ्चाधिक-द्विशत-देशीय-शकात्मकश्चेति। तद्वक्तव्यप्रपञ्चस्तु **वंगे नव्यन्यायचर्चा**-नामधेये निबन्धे द्रष्टव्यः।

न चैतानि प्रमाणानि तन्मतं प्रतिष्ठापयितुमर्हन्ति, विचारासहत्वात्। तत्राद्यं तावन्न युक्तम्। न हि कतिचिद्धस्तलिखित-पुस्तकेषु कृष्णदास-सार्वभौमोल्लेखस्तत्र प्रमाणं भवितमर्हति। कृष्णदास-

सार्वभौममांमोट्टङ्कितपुस्तकेष्वपि संशोधनदर्शनात्, बहुषु हस्तलिखित-पुस्तकेषु भारतीय-नानाप्रान्त-स्थितेषु विश्वनाथनामोल्लेख-दर्शनात्, तद्रचितत्वे विदुषां विवादादर्शनाच्च। न तावद् द्वितीयं, मुक्तावल्युल्लासस्य विश्वनाथन्यायपञ्चाननात् प्राग् रचितत्वे प्रमाणाभावात्, तैरपि तत्र प्रमाणाप्रदर्शनात्, उल्लासकारस्य विश्वनाथस्य सम्यक् परिचयाभावात् तस्य विश्वनाथन्यायपञ्चाननादन्यत्वावार्चीनत्वयोरपि सम्भवाच्च। न तावत् तृतीयम्, विश्वनाथन्यायपञ्चानन-समकालीनस्य रौद्रीटीकाकर्त्तृरुद्रतर्कवागीशस्योपटीकाकर्त्तृत्वसम्भवात्। न हि समकालीनयोर्द्वयोष्टीकोपटीका-कर्त्तृत्वाभावे किञ्चिन्नियामकमस्ति, समकालीनस्यापि टीकाकर्त्तृत्वदर्शनात्, उल्लासधृतपाठ-रौद्री-धृतपाठभेदस्य तत्राप्रमाणत्वात्, उल्लासात् प्राक् मुक्तावलीव्याख्यानसत्त्वे प्रमाणाप्रदर्शनात्, न्याय-सूत्रवृत्ति-रचनात् शतवर्षेभ्यः पूर्वं मुक्तावलीरचनायां प्रमाणाप्रदर्शनाच्च। नापि चतुर्थम्, न्यायसूत्रवृत्तावुपमान-प्रमाणोदाहरणाद् मुक्तावल्यां तदुदाहरणान्यत्वस्य तत्राप्रमाणत्वात्। न हि ग्रन्थयोरुदाहरणभेदो ग्रन्थकर्त्तुरन्यत्वमावहति, ग्रन्थयोरुदाहरणभेदेऽपि तत्कर्त्तुरेकत्वसम्भवात्। नापि पञ्चमम्, मैथिलाक्षरलिखित-मुक्तावलीपुस्तकान्तिमभागस्थितस्य प्रतिलिपिकालबोधक-शकशब्दस्य मैथिलदेशीय-पारिभाषिकशकपरत्वसम्भवात्, तत्पुस्तक-प्रतिलिपिकालस्य षोड़शशाकाब्दीयतृतीयभागत्वे बाधकाभावात्, न्यायसूत्रवृत्ति-रचनासमकालस्य प्रतिलिपिकालत्वसम्भवात्। तस्माद् यावद् दृढतरप्रमाणं नायाति, तावद् विश्वनाथन्यायपञ्चाननस्यैतद्-ग्रन्थकर्त्तृत्वमुचितमिति बोध्यम्।

येषां किलास्मत्प्रातःस्मरणीयानां पुरुषधौरेयाणां सस्नेहोत्साहेनोपदेशेन वयं प्रोत्साहिता ग्रन्थ-व्याख्याने प्रवृत्तास्तेषामस्मदाचार्यचरणानामकालकालकबलितानां पूतया दृष्ट्या व्याख्यानमिदं सम्यङ् नैव पूतमिति सखेदं विनिवेदयामः। येषां किलादर्शचरितानामाशीर्वादानुकूल्येन बहुविघ्नोपहतमपि व्याख्यानमिदं समाप्तिमाप्तम्, तेषां किलास्मद्गुरुवर्याणां तथा सुहृद्वराणां कलिकाता-विश्वविद्यालयप्रधानदर्शनशास्त्राध्यापकानां श्रीमद्-**गोपीनाथ-भट्टाचार्य**-महोदयानां प्राड्विवाका-ग्रणीनामस्मत्प्राणप्रदानां श्रीमद्-**विनायकनाथ-वन्द्योपाध्याया**नां तथा प्रख्यातचिकित्सकानामस्मदेकान्तहितैषिणां श्रीमज्-**ज्योतिर्मय-वन्द्योपाध्याया**नामृणजातं जीवनशतेनापि नैव शोधनीयमिति सविनयं विनिवेदयामः।

ग्रन्थकर्त्तुर्मुद्रणशोधनं नैवोचितमिति जानतापि सहायरहितेन मया महतावधानेन मुद्रणशोधनं कृतम्। तथाप्यस्माकं दृष्टिदोषेण यन्त्राणां पेषणेण चानुस्वारविसर्गाणामुकारोकारैकारैकारषकारपकारादीनां वर्णानां न्यूनातिरेकजा अशुद्धिः संशोध्य निवेद्य चोपकुर्वन्तु सन्त इति साञ्जलिबन्धमर्थयते—

यादवपुरविश्वविद्यालयतः
१८८४ भाद्रपौर्णमास्याम्।

विदुषामनुचर-
श्रीपञ्चानन भट्टाचार्यः

विषयानुक्रमणिका

॥ कारिकावली ॥

नूतन-जलधर-रुचये गोप-वधूटी-दुकूल-चौराय ।
तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥१

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥२

क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योम-काला दिग्देहिनौ मनः ।
द्रव्याण्यथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥३

स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् ।
संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकम् ॥४

बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषौ यत्नो गुरुत्वकम् ।
द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च ॥५

उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥६

भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।
निर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥७

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च ।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥८

परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥९

व्यापकत्वात्परापि स्याद् व्याप्यत्वादपरापि च ।
अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥१०

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।
तेषु जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥११

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।
प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥१२

एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ।
सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥१३

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ।
सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥१

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः ।
पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥१५
अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।
कारणत्वं भवेत् तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥१६
समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ।
एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥१७
यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत् ।
तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात् ॥१८
येन सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य ।
अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥१९
जनकं प्रति पूर्ववर्त्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते ।
अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्वभाविनः ॥२०
एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् ।
घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥२१
तृतीयं तु भवेद् व्योम कुलालजनकोऽपरः ।
पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेष्वावश्यकस्त्वसौ ॥२२
समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ।
गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥२३
अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते ।
क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्व-गुणयोगिता ॥२४
क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।
परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी ॥२५
कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत् ।
क्षित्यादि पञ्च भूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥२६
द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणाम् ।
अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥२७
रूपद्रवत्वप्रत्यक्ष-योगि स्यात् प्रथमत्रिकम् ।
गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥२८

आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुण-योगिनः।
यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥२९

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः।
अष्टः स्पर्शादयो रूपं द्रवो वेगश्च तेजसि ॥३०

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वं च द्रवत्वकम्।
रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥३१

स्नेहहीना गन्धयुताः क्षितावेते चतुर्दश।
बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादि-पञ्चकं भावना तथा ॥३२

धर्माधर्मौ गुणा एत आत्मनः स्युश्चतुर्दश।
संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ॥३३

संख्यादयः पञ्च बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे।
परापरत्वे संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ॥३४

तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता।
षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥३५

स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः।
नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा ॥३६

अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी।
सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ॥३७

योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं घ्राणलक्षणम्।
विषयो द्व्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥३८

वर्णः शुक्लो रस-स्पर्शौ जले मधुर-शीतलौ।
स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥३९

नित्यतादि प्रथमवत् किं तु देहमयोनिजम्।
इन्द्रियं रसनं सिन्धुर्हिमादिर्विषयो मतः ॥४०

उष्णस्पर्शस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम्।
नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥४१

इन्द्रियं नयनं वह्नि-स्वर्णादिर्विषयो मतः।
अपाकजोऽनुष्णाशीतः स्पर्शस्तु पवने मतः ॥४२

तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादि-लिङ्गकः ।
पूर्ववन्नित्यतायुक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥४३
प्राणादिस्तु महावायु-पर्यन्तो विषयो मतः ।
आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥४४
इन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ।
जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥४५
परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः ।
दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते ॥४६
उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ।
आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥४७
शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः ।
तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ॥४८
मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् ।
धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ॥४९
प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ।
अहंकारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥५०
विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।
अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥५१
प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे ।
घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम् ॥५२
घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥५३
उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये ।
विभागसंयोगपरापरत्व-स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥५४
क्रिया जातिर्योग्यवृत्तिः समवायश्च तादृशः ।
गृह्णाति चक्षुः संयोगादालोकोद्भूतरूपयोः ॥५५
उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः ।
रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥५६

द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।
मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥५७
ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।
महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥५८
विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः ।
द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः ॥५९
द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ।
तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥६०
तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ।
प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥६१
विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत् ।
यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ॥६२
अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।
सामान्यलक्षणो ज्ञान-लक्षणो योगजस्तथा ॥६३
आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
तदिन्द्रियज-तद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥६४
विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।
योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥६५
युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ।
व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥६६
अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हि ।
अनागतादिलिंगेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥६७
व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते ।
व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसंबन्ध उदाहृतः ॥६८
अथवा हेतुमन्नि-ष्ठविरहाप्रतियोगिना ।
साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥६९
सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्व-ज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥७०

अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ॥७१

आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणोऽपरः ।
तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत् ॥७२

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत् साधारणस्तु सः ।
यस्तूभयस्माद् व्यावृत्तः स चासाधारणो मतः ॥७३

तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।
यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥७४

आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥७५

पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।
ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥७६

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।
विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥७७

साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः ।
उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥७८

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम् ॥७९

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।
गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥८०

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।
शब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥८१

लक्षणा शक्यसंबन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः ।
आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥८२

कारणं सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते ।
पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥८३

यत्पदेन विना यस्यानन्वयभावकता भवेत् ।
साकांक्षा, वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥८४

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते।
अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते ॥८५

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः।
रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् ॥८६

द्रवो गुरुत्वं स्नेहश्च वेगो मूर्त्तगुणा अमी।
धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ॥८७

एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः।
संख्यादिश्च विभागान्त उभयेषां गुणो मतः ॥८८

संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा।
द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥८९

अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः।
बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ता स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ॥९०

अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः।
संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा ॥९१

गुरुत्ववेगौ सामान्य-गुणा एते प्रकीर्तिताः।
संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥९२

एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः।
बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्याः गुणत्वादृष्टभावनाः ॥९३

अतीन्द्रिया, विभूनां तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः।
अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः ॥९४

अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वं च तथाविधम्।
स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम् ॥९५

स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः।
संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः ॥९६

स्पर्शान्तपरिमाणैक-पृथक्त्वस्नेहशब्दके।
भवेदसमवायित्वं अथ वैशेषिके गुणे ॥९७

आत्मनः स्यान्निमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः।
वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥९८

द्व्यर्थैव कारणत्वं स्यादथ प्रादेशिको भवेत् ।
वैशेषिको विभुगुणः संयोगादि-द्वयं तथा ॥९९

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् ।
चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा ॥१००

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत् सहेतुकम् ।
रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ॥१०१

सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ।
घ्राणग्राह्यो भवेद् गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥१०२

सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्त्तितः ।
स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः ॥१०३

अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः ।
काठिन्यादि क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥१०४

एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् ।
तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये ॥१०५

नैयायिकानां तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते ।
गणनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते ॥१०६

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते ।
द्वित्वादयः परार्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः ॥१०७

अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः ।
अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥१०८

अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते ।
परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ॥१०९

अणु दीर्घं महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरितः ।
अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥११०

संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ।
अनित्यं, द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥१११

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ।
प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ॥११२

परिमाणं तूलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशतः ।
संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात् पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥११३
अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते ।
अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥११४
अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः ।
कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥११५
तथोभयक्रियाजन्यो भवेत् संयोगजोऽपरः ।
आदिमः श्येनशैलादि-संयोगः परिकीर्तितः ॥११६
मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।
कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तरुकुम्भयोः ॥११७
तृतीयः स्यात्, कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ।
अभिघातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः ॥११८
शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ।
एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः ॥११९
विभागजस्तृतीयः स्यात् तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।
हेतुमात्रविभागोत्थो हेत्वहेतुविभागजः॥१२०
परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्त्तितम् ।
दैशिकं कालिकञ्चापि, मूर्त्त एव तु दैशिकम् ॥१२१
परत्वं, मूर्त्तसंयोगभूयस्त्व-ज्ञानतो भवेत् ।
अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम् ॥१२२
तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।
दिवाकरपरिस्पन्द-भूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥१२३
परत्व—मपरत्वं तु तदीयाल्पत्व-बुद्धितः ।
अत्र त्वसमवायी स्यात् संयोगः कालपिण्डयोः ॥१२४
अपेक्षाबुद्धि-नाशेन नाशस्तेषामुदाहृतः ।
बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः ॥१२५
अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते ।
अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमिष्यते ॥१२६

तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ।
तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः ॥१२७

आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः ।
भवेन्निश्चयरूपा या, संशयोऽथ प्रदर्श्यते ॥१२८

किंस्विन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः ।
तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥१२९

स संशयो मतिर्या स्यादेकत्राभावभावयोः ।
साधारणादि-धर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥१३०

दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥१३१

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।
सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः ॥१३२

पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत् ।
शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥१३३

शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा ।
गुणः स्याद् भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥१३४

अथवा तत्प्रकारं यज् ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् ।
तत् प्रमा, न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् ॥१३५

प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत् ।
प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तितः ॥१३६

व्यभिचारस्याग्रहोऽथ सहचारग्रहस्तथा ।
हेतुर्व्याप्तिग्रहे, तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्त्तकः ॥१३७

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।
स उपाधिर्भवेत् तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥१३८

सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः ।
हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥१३९

व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनम् ।
शब्दोपमानयोर्नैव पृथक् प्रामाण्यमिष्यते ॥१४०॥

अनुमान-गतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ।
तन्न सम्यक्, विना व्याप्तिबोधं शाब्दादिबोधतः ॥१४१
त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः ।
द्वैविध्यन्तु भवेद् व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः ॥१४२
अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादथोच्यते ।
साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् ॥१४३
अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रामाणान्तरमिष्यते ।
व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा यतः ॥१४४
सुखन्तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जन्यते ।
अधर्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥१४५
निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।
इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ॥१४६
चिकीर्षा कृतिसाध्यत्व-प्रकारेच्छा च या भवेत् ।
तद्धेतुः कृतिसाध्येष्ट-साधनत्वमतिर्भवेत् ॥१४७
बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका ।
तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते ॥१४८
द्विष्ट-साधनता-बुद्धिर्भवेद् द्वेषस्य कारणम् ।
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥१४९
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् ॥
चिकीर्षाकृतिसाध्येष्ट-साधनत्वमतिस्तथा ॥१५०
उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ।
निवृत्तिस्तु भवेद् द्वेषाद् द्विष्टसाधनताधियः ॥१५१
यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ।
शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥१५२
अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वये तु तत् ।
अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥१५३
तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कर्मणि ।
सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ॥१५४

सांसिद्धिकन्तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ॥
परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमुच्यते ॥१५५
नैमित्तिकं वह्नि-योगात् तपनीय-घृतादिषु ।
द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥१५६
स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ ।
तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्द दहनस्यानुकूलता ॥१५७
संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापक-भावने ।
मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात् कर्मजो वेगजः क्वचित् ॥१५८
स्थितिस्थापक-संस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि ।
अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम् ॥१५९
भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः ।
उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥१६०
स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ।
धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्द धर्मः स्वर्गादिसाधनम् ॥१६१
गङ्गास्नानादि-यागादि-व्यापारः परिकीर्त्तितः ।
कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यस्त्वसौ मतः ॥१६२
अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः ।
प्रायश्चित्तादि-नाश्योऽसौ जीववृत्ती त्विमौ गुणौ ॥१६३
इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः ।
शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः ॥१६४
कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ।
सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥१६५
वीचि-तरङ्ग-न्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता ।
कदम्बकोरक-न्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥१६६
उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ।
सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥१६७
तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ।
तस्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मतं हि नः ॥१६८

भाषापरिच्छेदः

———:(0):———

प्रत्यक्षखण्डम्

——[0]——

सिद्धान्तमुक्तावली

चूड़ामणीकृत-विधु-र्वलयीकृत-वासुकिः ।
भवो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः ॥ १ ॥

मुक्तावलीसंग्रहः

योगेन्द्रं ज्ञानदातारं तं नत्वा फणिभूषणम् ।
मुक्तावलेः संग्रहोऽयं यत्नतः क्रियते मया ॥
ज्ञानार्क-किरणोद्दीप्त-विबुधाय न मे श्रमः ।
स्वात्मज्ञान-विबोधाय भवतीह ममोद्यमः ॥

निर्विघ्न-परिसमाप्तये कृतस्य मङ्गलस्येश्वरनिर्देशरूपस्य "शिष्या अप्येवं कुर्यु"रिति शिष्यशिक्षायै निबन्धनं कुर्वन्नीश्वरं प्रार्थयते—**चूड़ामणी**ति । अचूड़ामणिः चूड़ामणिर्वत् सम्पद्यमानः कृत इति चूड़ामणीकृतः । अभूततद्भाव इत्यादिना च्वि-प्रत्ययः । एवं **वलयीकृ**तेत्यत्रापि बोध्यम् । भवत्यस्मादिति **भवो** महादेवः, **भव्याय** मङ्गलाय । कीदृशो भव इत्याह—**लीले**ति । लीलया ताण्डवं नृत्यम्, तत्र पण्डितः कुशल इत्यर्थः । इदं च विशेष्यं, नातः समाप्तपुनरात्तत्वम् । वस्तुतस्तु नियताकाङ्क्षारहितान्वय-

অনু—যিনি চন্দ্রকে চূড়ামণি (শিরোভূষণ) করিয়াছেন এবং যিনি বাসুকিকে বলয় (হস্তভূষণ) করিয়াছেন। লীলাতাণ্ডব-নিপুণ সেই শঙ্কর মঙ্গলের নিমিত্ত হউন ॥ ১ ॥

বিবৃতি

এই শ্লোকে বিশেষ্য বাচক 'ভব' পদ, 'ভবতু' ক্রিয়ার সহিত অন্বিত হইয়া নিরাকাঙ্ক্ষ হইয়াও চতুর্থ পাদের 'লীলাতাণ্ডবপণ্ডিতঃ' এই বিশেষণের সহিত অন্বিত হওয়ায় 'সমাপ্ত-পুনরাত্তত্ব' দোষের শঙ্কা হয়। ক্রিয়ান্বয়ে নিরাকাঙ্ক্ষ বিশেষ্য বাচক পদের বিশেষণের সহিত অন্বয়ের নিমিত্ত পুনরনুসন্ধান বা স্মরণকে 'সমাপ্তপুনরাত্তত্ব' বলে। উহা কাব্যদোষ।

निजनिर्मितकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः ।
विशदीकरवाणि कौतुकान् ननु राजीवदयावशंवदः ॥ २ ॥

बोधोत्तरं विशेष्यवाचकपदस्य पुनरनुसन्धानमेव समाप्तपुनरात्तत्वम् । तच्चाऽनियताकाङ्क्षया विशेषणान्वये एव । न चात्र तथान्वयबोधः, विधोः किमिति चूडामणीकरणमित्याद्याकाङ्क्षायाः सत्त्वात् । तस्मान्नात्र समाप्तपुनरात्तत्वम् ॥ १ ॥

शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—**निजे**ति । **अती**ति । अति अत्यन्तं शब्दसंक्षेपो यासु ता अतिसंक्षिप्ताः, तादृश्यः चिरन्तनानां कणादादीनां या उक्तयो युक्तयस्ताभिरित्यर्थः । **विशदीकरवाणि** प्रकटीकरोमि । प्रार्थनाकाले लोट् । एतेनास्य सन्मूलकत्वं सूचितम् । **कौतुकादि**ति ग्रन्थकरणे क्लेशाभावः सूचितः । प्रयोजनमाह—**राजीवे**ति ॥ २ ॥

অনু—চিরন্তন অর্থাৎ প্রাচীন আচার্য্যগণের অতি সংক্ষিপ্ত উক্তির দ্বারা নিজ-নির্ম্মিত অর্থাৎ আমার রচিত 'কারিকাবলী'কে আমি রাজীবের প্রতি দয়া-বশংবদ হইয়া কৌতুকবশতঃ বিশদ করিতেছি। ॥ ২ ॥

বিবৃতি

'ইহার আপাততঃ উত্তর এই যে—'ভবঃ' শব্দকে বিশেষণ এবং 'লীলা-তাণ্ডব-পণ্ডিতঃ' শব্দকে বিশেষ্য বলিলে ঐ দোষ হয় না। কিন্তু ইহার প্রকৃত উত্তর এই যে—যে স্থলে বিশেষ্যপদ ক্রিয়ার সহিত অন্বিত হইয়া পরে নিয়তাকাঙ্ক্ষা প্রযুক্ত সার্থক বিশেষণের সহিত অন্বিত হয়, সে স্থলে ঐ দোষ হয় না। 'লীলাতাণ্ডব-পণ্ডিতঃ' বিশেষণ দ্বারা 'বিধোঃ কিমিতি চূড়ামণীকরণং', 'কিমর্থং বা বাসুকের্বলয়ী-করণং'—এইরূপ নিয়তাকাঙ্ক্ষার নিবৃত্তি হওয়ায় উহা সার্থক বিশেষণ। এইজন্য এস্থলে ঐ দোষ হয় না ॥ ১ ॥

মহর্ষি কণাদের বৈশেষিক-সূত্র, প্রশস্তপাদাচার্য্যের প্রশস্তপাদ-ভাষ্য বা বল্লভাচার্য্যের ন্যায়-লীলাবতী প্রথম শিক্ষার্থীর পক্ষে অতি কঠিন। সুতরাং তদ্দ্বারা তাঁহাদের ব্যুৎপত্তিলাভ সহজ নহে—ইহা মনে করিয়াই বিশ্বনাথ কারিকা-বলীর রচনা ও ব্যাখ্যা করিয়াছেন। এই গ্রন্থ প্রাচীন প্রামাণিক গ্রন্থকারগণের উক্তি ও যুক্তি অবলম্বনে রচিত হওয়ায় প্রামাণিক বলিয়া গৃহীত হইবে। ইহা ব্যক্ত করিতে বিশ্বনাথ বলিয়াছেন—'**অতিসংক্ষিপ্ত**-চিরন্তনোক্তিভিঃ' ॥ ২ ॥

শাস্ত্রে প্রবৃত্তির হেতুভূত অনুবন্ধ-চতুষ্টয় (বিষয়, প্রয়োজন, সম্বন্ধ ও অধিকারী) অজ্ঞাত থাকিলে বুদ্ধিমান্ পাঠকগণের গ্রন্থের পাঠে বা শ্রবণে প্রবৃত্তি

सद्द्रव्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिका
सत्-सामान्य-विशेष-नित्यमिलिताऽभाव-प्रकर्षोज्ज्वला।
विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथ-कृतिना सिद्धान्त-मुक्तावली
विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरम्॥ ३॥

श्रोतृप्रवृत्त्युपयोगितया विषयादिकं सूचयन् स्वकीर्त्त्यनुवृत्तये ग्रन्थस्य स्वस्य च नाम निबध्नाति—**सद्द्रव्येति**। द्रव्यैः सहिता युक्तेत्यर्थः। **गुणे**ति। गुणैः गुम्फिता युक्ता, प्रतिपादकतासम्बन्धेन द्रव्यादिमतीत्यर्थः। यथा मुक्तावली द्रव्यादिमती, ग्रन्थोऽप्ययं प्रतिपादकतया तथेति भावः। जातिरूप-सामान्यस्यैव निरूपणीयत्वं सूचयितुमाह—**सत्सामान्ये**ति। जातिरूप-सामान्यमित्यर्थः। यद्वा—सन्ति सामान्य-विशेष-नित्य-मिलितानि यस्यां सा। नित्यमिलितः समवायः। अत्र च सामान्यमनुगत-धर्ममात्रं बोध्यम्। तेनोपाधिरूप-सामान्यस्य लाभान्न न्यूनता। **अभावे**ति। अभावप्रकर्षस्य प्रागभावादिभेदस्योज्ज्वला प्रकाशिकेति यावत्। **विश्वनाथ**कृतिनेति। क्वचित् कृष्णदास-कृतिनेति पाठः। **विन्यस्ता** विशेषतोऽर्पिता। **वितनुतां** विस्तारयतु॥ ३॥

অনু—পৃথিবী প্রভৃতি নব দ্রব্যের প্রতিপাদিকা—রূপ, রস প্রভৃতি চতুর্বিংশতি-সংখ্যক গুণবিশিষ্টা অর্থাৎ চতুর্বিংশতি গুণের প্রতিপাদিকা—উৎক্ষেপণাদি পঞ্চবিধ কর্ম্মের জ্ঞাপিকা—সামান্য, বিশেষ ও সমবায়ের বোধিকা—প্রাগভাবাদি চতুর্ব্বিধ অভাবের প্রকাশয়িত্রী—সদ্‌যুক্তিময়ী এই মুক্তাবলী পণ্ডিত বিশ্বনাথ কর্তৃক নারায়ণের বক্ষঃস্থলে অর্পিত হইয়া পণ্ডিতগণের চিত্তে সন্তোষ বর্দ্ধন করুক॥ ৩॥

বিবৃতি

হয় না। এজন্য গ্রন্থের প্রারম্ভে ঐ অনুবন্ধের উল্লেখ আবশ্যক *। কারিকাবলী বা মুক্তাবলীতে এই অনুবন্ধ-চতুষ্টয় উল্লিখিত না হইলেও সূচিত হইয়াছে। উক্ত গ্রন্থের প্রতিপাদ্য বিষয়—সাতটী পদার্থ। পদার্থের তত্ত্বজ্ঞান—প্রয়োজন। সম্বন্ধ—প্রতিপাদ্য-প্রতিপাদকত্ব। কারণ এই গ্রন্থ দ্রব্যাদি পদার্থের প্রতিপাদক; আর দ্রব্যাদি পদার্থ উহার প্রতিপাদ্য। এই সকল পদার্থের তত্ত্বজ্ঞানেচ্ছু ব্যক্তিই ইহার অধিকারী। এই শ্লোকটী শ্লেষাত্মক বলিয়া মুক্তাহার ও মুক্তাবলী গ্রন্থ—উভয়পক্ষে ব্যাখ্যাত হয়॥ ৩॥

শিষ্টগণ অভিমত কার্য্যারম্ভের পূর্ব্বে তাহার নির্ব্বিঘ্ন সমাপ্তি কামনা

---

* সিদ্ধার্থং সিদ্ধ-সম্বন্ধং শ্রোতুং শ্রোতা প্রবর্ত্ততে।
শাস্ত্রাদৌ তেন বক্তব্যঃ সম্বন্ধঃ সপ্রয়োজনঃ॥ শ্লোকবার্ত্তিক ১।১৭

नूतन-जलधर-रुचये, गोपबधूटी-दुकूल-चौराय।
तस्मै कृष्णाय नमः, संसारमहीरुहस्य बीजाय॥ १॥

विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति—**नूतने**त्यादि। ननु मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणम्, विनापि मङ्गलं नास्तिका

स्वानुष्ठितस्य मङ्गलस्य तन्निबन्धनस्य च फलं दर्शयति—**विघ्ने**ति। निष्फलत्वान् मङ्गलाचरणमयुक्तमिति शङ्कते—**नन्वि**ति। निष्फलत्वञ्चानुमानसिद्धं मङ्गलं निष्फलं फलविशेषशून्यत्वात्, जलताड़नवदिति। मङ्गलस्य कारणत्वाभावे हेतुं व्यतिरेकव्यभिचारमाह—**विने**ति। अयञ्चान्वयव्यभिचारोपलक्षकः। तेन किरणावल्यादावन्वय-व्यभिचारोऽपि बोध्यः, मङ्गलसत्त्वेऽपि समाप्तेरदर्शनात्। अयं भावः—कारणत्वावेदकौ ह्यन्वयव्यतिरेकौ। तत्र तदतिरिक्त-यावत्कारणसत्त्वे तत्सत्त्वे तत्सत्त्वमन्वयः। तदतिरिक्त-यावत्कारणसत्त्वे तदसत्त्वे तदसत्त्वं व्यतिरेकः। प्रथम-द्वितीय-तत्पदं कारणपरम्, तृतीयन्तु कार्यपरम्। तेनाभिमतकारणसत्त्वे कार्यस्यासत्त्वमन्वयव्यभिचारः। अभिमतकारणाभावेऽपि कार्यस्य सत्त्वं व्यतिरेकव्यभिचारः। तज्ज्ञानेन कारणताघटकस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वस्याग्रहः, अन्वयव्यभिचारज्ञानेन चानन्यथासिद्धत्वस्य। तस्मान् मङ्गले न समाप्ति-साधनत्वग्रह इति। **सेतु**टीकाकाराः पद्मनाभमिश्रास्त्वन्वयव्यभिचारोद्-

অনু—গ্রন্থ-সমাপ্তির প্রতিবন্ধকীভূত বিঘ্নের বিনাশের নিমিত্ত অনুষ্ঠিত মঙ্গল শিষ্য-শিক্ষার জন্য **নূতন** ইত্যাদি শ্লোকের দ্বারা গ্রন্থে উপনিবদ্ধ করিতেছেন।

[পূর্ব্বপক্ষ] মঙ্গল বিঘ্নধ্বংসের প্রতি কারণ নহে—সমাপ্তির প্রতিও কারণ নহে; যেহেতু মঙ্গল ব্যতিরেকেও (চার্ব্বাক প্রভৃতি) নাস্তিকাদির গ্রন্থে নির্ব্বিঘ্ন সমাপ্তি

বিবৃতি

করিয়া মঙ্গলাচরণ করেন। দেবতার স্মৃতি, স্তুতি বা প্রণতি প্রভৃতিই মঙ্গল। প্রাচীনমতে ঐ মঙ্গলের ফল—নির্ব্বিঘ্ন সমাপ্তি। এখানে বিঘ্ন শব্দে গ্রন্থ সমাপ্তির প্রতিবন্ধক বিঘ্নই বুঝিতে হইবে।

প্রাচীনমতে ঐরূপ ফলকল্পনার উদ্দেশ্য এই যে, ঈশ্বর-নমস্কাররূপ মঙ্গল সমাপ্তির অব্যবহিত পূর্ব্বে থাকে না। যে পদার্থ কার্য্যের অব্যবহিত পূর্ব্বে থাকে না, তাহা কারণ হইতে পারে না। এই হেতু সেই কারণ জন্য একটী দ্বার বা ব্যাপার কল্পনা করিতে হয়। স্বজন্য-ব্যাপারবত্তা সম্বন্ধে ঐ কারণ কার্য্যের পূর্ব্বে থাকিয়া

दीनां ग्रन्थे निर्विघ्न-परिसमाप्ति-दर्शनादिति चेत्। न। अविगीत-शिष्टाचार-विषय-त्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे, तत्र फलजिज्ञासायां, सम्भवति दृष्टफलकत्वेऽदृष्ट-

भावनं निरर्थकमित्याहुः। **नास्तिकादीनां** चार्वाकादीनाम्। **निर्विघ्नेति**। विघ्नध्वंसपूर्वकेत्यर्थः। सिद्धान्ती समाधत्ते—**नेति**। समाधानन्त्वनुमानेन मङ्गलस्य निर्विघ्नसमाप्ति-फलकत्व-साधनम्। प्रयोगश्चायं—मङ्गलं समाप्तिफलकं समाप्त्यन्याफल-कत्वे सति सफलत्वात्, व्यतिरेकेण दर्शादिवदिति। हेतोर्विशेष्यासिद्धि-निरासायाऽनु-मानेन सफलत्वं साधयति—**अविगीतेति**। प्रयोगश्चायं—मङ्गलं सफलम् अविगीतशिष्टा-चारविषयत्वात्, दर्शादिवदिति। साध्यञ्च सफलत्वं बलवदनिष्टाजनकेष्टसाधनत्वरूपम्। सफलत्वाभाववति ज्ञानविषये सुखे विषयत्वसत्त्वादतिव्याप्तिस्त आह—**आचारेति**। ज्ञानेच्छाकृतिद्वेषाणां सविषयकत्वनियमादाचारश्चात्र कृतिरेव। कृति-विषयत्वं चैत्य-वन्दनादावप्यस्त्यत आह—**शिष्टेति**। शिष्टश्च फलसाधनतांशे भ्रान्तिरहितः। तेन व्युत्क्रमानुष्ठिते निष्फले दर्शादौ न व्यभिचारः। शिष्टाचारविषयत्वं श्येनयागादावप्यस्त्यत आह—**अविगीतेति**। आचारविशेषणम्। अविगीतत्वं तु बलवदनिष्टाजनकत्वम्। तेन साध्याभाववति श्येनादौ न व्यभिचारः। **सफलत्वे** सामान्यतः फलवत्त्वे। **सिद्धे**

দেখা যায়—ইহা যদি বলি, [উত্তর] না অর্থাৎ ইহা বলিতে পার না ; কারণ শিষ্টগণের অবিগীত (অনিন্দিত) আচারের (কৃতির) বিষয়ত্বরূপ হেতুদ্বারা মঙ্গলের সফলত্ব সিদ্ধ হইলে অর্থাৎ যেহেতু মঙ্গল শিষ্টগণের অনিন্দিত আচারের বিষয়, সেই হেতু তাহা সফল, এইরূপ অনুমান-প্রয়োগের দ্বারা মঙ্গলের সফলত্ব সিদ্ধ হইলে, সেই মঙ্গলে ফল-জিজ্ঞাসা হইলে (মঙ্গলের ফল কি ? এইরূপ জিজ্ঞাসা হইলে) দৃষ্টফল সম্ভাবিত হইলে অদৃষ্ট ফল-কল্পনার অনৌচিত্য হেতু এবং (সমাপ্তির)

বিবৃতি

কার্য্যের জনক হয়। এই জন্য প্রাচীন মতে বিঘ্নধ্বংস মঙ্গলের ব্যাপার বলিয়া কল্পিত হইয়াছে। ঐ মঙ্গল স্বজন্য-বিঘ্নধ্বংসবত্তা সম্বন্ধে সমাপ্তির অব্যবহিত পূর্ব্বে থাকিয়া সমাপ্তির কারণ হইয়া থাকে। এখানে স্বশব্দের অর্থ—মঙ্গল।

কার্য্যের নিয়ত পূর্ব্ববর্ত্তী অথচ অনন্যথাসিদ্ধ পদার্থই কারণ। উহা অন্বয় ও ব্যতিরেক দ্বারা নিরূপিত হয়। অন্যান্য সমস্ত কারণের উপস্থিতি কালে অভিমত কারণের সত্তা প্রযুক্ত কার্য্যের যে সত্তা, তাহা অন্বয় এবং অভিমত কারণের অসত্তা হেতু কার্য্যের যে অসত্তা, তাহাই ব্যতিরেক। কারণের সত্তাতে কার্য্যের যে অসত্তা,

फलकल्पनाया अन्याय्यत्वात्, उपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव फलं कल्प्यते । इत्थञ्च

अनुमिते । **तत्र** मङ्गले । **उपस्थितत्वादि**ति । आरब्धं कर्म मे निर्विघ्नं समाप्यता-मिति ग्रन्थारम्भे प्रवृत्त-पुरुष-कामना-विषयत्वेन समाप्तेरेवोपस्थितत्वादित्यर्थः । **कल्प्यते** अनुमीयते । अनुमानप्रयोगश्च प्रागेव दर्शितः । व्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरति—**इत्थं**

উপস্থিতি হেতু অর্থাৎ আরব্ধং মে কর্ম্ম নির্ব্বিঘ্নং সমাপ্যতাম্—আমার আরব্ধ কর্ম্ম নির্ব্বিঘ্নে সমাপ্ত হউক,—এইরূপ কামনার বিষয়রূপে সমাপ্তির স্মরণ হেতু দৃষ্ট সমাপ্তিই মঙ্গলের ফল বলিয়া অনুমিত হয়।

বিবৃতি

তাহা অন্বয়-ব্যভিচার। উহা অনন্যথাসিদ্ধত্ব জ্ঞানের বিরোধী। * কারণের অসত্তাতে কার্য্যের যে সত্তা, তাহা ব্যতিরেক ব্যভিচার। উহা নিয়তপূর্ব্ববর্ত্তিত্বজ্ঞানের বিরোধী।

পূর্ব্বপক্ষী বলেন—মঙ্গল বিঘ্নধ্বংসের কারণ নহে এবং সমাপ্তিরও কারণ নহে, যেহেতু নাস্তিকের গ্রন্থে মঙ্গল বিনাই সমাপ্তি হইয়াছে, কাদম্বরী, কিরণাবলী প্রভৃতি গ্রন্থে মঙ্গল সত্ত্বেও সমাপ্তি হয় নাই। সুতরাং সমস্ত গ্রন্থ সমাপ্তির প্রতি মঙ্গলের অন্বয়-ও ব্যতিরেক না থাকায় মঙ্গল সমাপ্তির কারণ নহে। এইরূপ পূর্ব্ব-পক্ষের সমাধান করিতে বিশ্বনাথ প্রথমে 'অবিগীত-শিষ্টাচার-বিষয়ত্ব' হেতু দ্বারা মঙ্গলে সফলত্বের অনুমিতি করিয়া, পরে সেই সফলত্ব হেতু দ্বারা মঙ্গলে সমাপ্তি-ফলকত্বের অনুমিতি করিয়াছেন। অভিপ্রায় এই যে, প্রথমে মঙ্গলে সমাপ্তি ভিন্ন ফলের অজনকত্ব এবং সফলত্ব হেতু সিদ্ধ না হইলে, তদ্দ্বারা মঙ্গলে সমাপ্তি-ফলকত্বের অনুমিতি হইতে পারে না। এই জন্য প্রথমে সফলত্বের অনুমিতি আবশ্যক।

সেই সফলত্বানুমানের প্রয়োগ হইতেছে—মঙ্গলং সফলম্ অবিগীত-শিষ্টাচার-বিষয়ত্বাৎ। এস্থলে পক্ষ হইতেছে—মঙ্গল। সাধ্য—সফলত্ব। সফলত্ব শব্দের অর্থ—বলবৎ অনিষ্টের অজনক ইষ্টের জনকত্ব। হেতু—অবিগীত-শিষ্টাচার-বিষয়ত্ব। আচার-বিষয়ত্ব শব্দের অর্থ—কৃতিবিষয়ত্ব। বিষয়ত্ব মাত্র হেতু হইলে সুখদুঃখে ব্যভিচার হইত। কারণ সুখদুঃখে বিষয়ত্ব থাকিলেও সাধ্য সফলত্ব নাই। সুখদুঃখ নিজেই ফল বলিয়া তাহার কোন ফল নাই। তাই সুখদুঃখে সাধ্য সফলত্ব নাই, অথচ হেতু বিষয়ত্ব আছে। যেখানে সাধ্য নাই অথচ হেতু আছে, সেখানে

---

* মহানৈয়ায়িক পদ্মনাভ মিশ্র প্রশস্তপাদভাষ্যের টীকা **সেতুতে** বলিয়াছেন যে—'অন্বয়ব্যভিচারের উদ্ভাবন অযৌক্তিক। কারণ উহা নিয়ত-পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব বা অনন্যথাসিদ্ধত্ব জ্ঞানের বিরোধী নহে।'

यत्र मङ्गलं न दृश्यते, तत्रापि जन्मान्तरीयं तत् कल्प्यते। **यत्र च सत्यपि मङ्गले**

चेति। मङ्गलस्य समाप्तिफलकत्वे सिद्धे चेत्यर्थः। **तत्रापि** नास्तिकादिग्रन्थेऽपि।

तत् मङ्गलं, कल्प्यते अनुमीयते। प्रयोगश्च—अयं नास्तिकः कृतमङ्गलकः निर्विघ्न-समाप्ति-

এইরূপ অনুমানের দ্বারা মঙ্গলের সফলত্ব সিদ্ধ হওয়ায় যে স্থলে (নাস্তিকাদির গ্রন্থে) মঙ্গল দৃষ্ট হয় না, সে স্থলেও (সমাপ্তিরূপ হেতু দ্বারা) জন্মান্তরীয় মঙ্গল কল্পিত (অনুমিত) হয়। যে স্থলে (কাদম্বরী প্রভৃতি গ্রন্থে) মঙ্গল সত্ত্বেও সমাপ্তি দেখা

বিবৃতি

হেতুটী প্রকৃত হেতু নহে, উহা ব্যভিচারী। সুখদুঃখে এই ব্যাভচার বারণের জন্য আচার-বিষয়ত্ব হেতু হইবে, বিষয়ত্ব মাত্র নহে। সুখদুঃখে বিষয়ত্ব থাকিলেও আচার-বিষয়ত্ব হেতু না থাকায় ব্যভিচার হয় না। আচার বিষয়ত্বমাত্র হেতু হইলে বৌদ্ধগণের চৈত্য বন্দনে ব্যভিচার হইত। কারণ উহাতে সফলত্ব সাধ্য নাই অথচ হেতু আচার বিষয়ত্ব আছে। এই ব্যভিচার বারণের জন্য শিষ্টাচার-বিষয়ত্বটী হেতু হইবে, আচার বিষয়ত্বমাত্র নহে। চৈত্য বন্দনে আচার-বিষয়ত্ব থাকিলেও শিষ্টাচার-বিষয়ত্ব হেতু না থাকায় ব্যভিচার হয় না। শিষ্টাচার-বিষয়ত্ব মাত্র হেতু হইলে শ্যেন যাগে ব্যভিচার হয়। কারণ শ্যেন যাগে বলবৎ অনিষ্টের অজনক ইষ্টের জনকত্বরূপ সফলত্ব সাধ্য নাই, যেহেতু উহা ঘোরতর পাপজনক অভিচার কর্ম। অথচ উহাতে শিষ্টাচার-বিষয়ত্ব হেতু আছে। এই ব্যভিচার বারণের জন্য হেতু হইবে অবিগীত শিষ্টাচার-বিষয়ত্ব। অবিগীত পদের অর্থ—বলবৎ অনিষ্টের অজনক। উহা আচারের বিশেষণ। শ্যেন যোগে শিষ্টাচার-বিষয়ত্ব হেতু থাকিলেও অবিগীত শিষ্টাচার-বিষয়ত্ব হেতু না থাকায় ব্যভিচার হয় না। সুতরাং এই হেতু দ্বারা মঙ্গলে সফলত্বের অনুমিতি হইবে।

ফল দ্বিবিধ—দৃষ্ট ও অদৃষ্ট (পুণ্যবিশেষ)। দৃষ্ট ফল সম্ভব হইলে অদৃষ্ট ফলের কল্পনা অনুচিত। মঙ্গল সমাপ্তি ভিন্ন কোন দৃষ্ট ফলের জনক নহে। সমাপ্তিটীও কামনার বিষয়রূপে উপস্থিত। সুতরাং সফলত্ব হেতু দ্বারা মঙ্গলে সমাপ্তি জনকত্ব অনুমিত হইবে।

অন্বয় ব্যভিচার বা ব্যতিরেক ব্যভিচারের জ্ঞান কারণতার প্রত্যক্ষের বিরোধী হইলেও অনুমিতির বিরোধী নহে। সুতরাং অনুমানের দ্বারা মঙ্গল সমাপ্তির কারণ বলিয়া অনুমিত হইবে। যেখানে মঙ্গল দেখা যায় না, সেখানেও সমাপ্তি হেতু দ্বারা জন্মান্তরীয় মঙ্গল অনুমিত হইবে। নাস্তিকের ঐ মঙ্গল জন্মান্তরীয় সিদ্ধ

समाप्तिर्न दृश्यते, तत्र बलवत्तरो विघ्नो विघ्नप्राचुर्यं वा बोध्यम्। प्रचुरस्यास्यैव बलवत्तर-विघ्ननिवारणे कारणत्वम्। विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमित्याहुः प्राञ्चः।

नव्यास्तु—मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलम्। समाप्तिस्तु बुद्धि-प्रतिभादि-कारणकलापात्। न चैवं स्वतःसिद्ध-विघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य निष्फल-

मत्त्वान्नास्तिकवदिति। अन्वयव्यभिचारं निरस्यति—**यत्र** चेति। **तत्र** कादम्बर्यादौ। **बलवत्तरो** विजातीयः। **विघ्न**प्राचुर्यं वेति। अत्र च विघ्नसमसंख्याक-मङ्गलस्य विघ्ननाशकत्वेऽधिकसंख्याक-मङ्गलान्न्यूनसंख्याकविघ्नस्य नाशो न स्यादतः प्राचुर्यं वेति वाकारोऽनास्थायां बोध्यः। तथा च कादम्बर्यादौ बलवत्तरमङ्गलाभावान्न विघ्ननाशः। असति च विघ्ननाशे स्वजन्य-विघ्नध्वंसवत्तासम्बन्धेन तत्र तादृशमङ्गलाभावान्न समाप्तिरिति नान्वयव्यभिचारः। **प्रचुरस्य** बलवत्तरस्य। **अस्य** मङ्गलस्य। ननु कादम्बर्यादौ विघ्नध्वंसो माऽस्तु, समाप्तिः परं जायतामित्यत आह—**विघ्नध्वंसस्त्वि**ति। विघ्न-ध्वंसस्य मङ्गलव्यापारत्वात् तदभावान्न तत्र समाप्तिरिति भावः। **आहुरि**त्यस्वरसमाह। तद्बीजं तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंसद्वारा समाप्तिजनकत्वं न सम्भवति, मङ्गलं विनापि प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेर्दर्शनात्। न च तत्र जन्मान्तरीयमङ्गलं कारणम्, जन्मान्तरीय-समाप्तिमुद्दिश्य शिष्टैस्तदकरणात्। **प्राञ्चः** उदयनादयः।

चिन्तामणिकृतां मतमाह—**नव्यास्त्वि**ति। **आहुरि**ति सम्बन्धः। **एवे**ति समाप्ति-व्यवच्छेदः। समाप्तेः कारणमाह—**समाप्तिस्त्वि**ति। सा च समाप्तिः चरमवर्णज्ञान-रूपा। **प्रतिभा** स्फूर्त्तिः। आदिपदेन विघ्नसंसर्गाभावग्रहः। मङ्गलस्य विघ्नध्वंसफलकत्वे

যায় না, সে স্থলে বলবত্তর (বিজাতীয়) বিঘ্ন অথবা (মঙ্গল অপেক্ষা) বিঘ্নবাহুল্য আছে বুঝিতে হইবে। প্রচুর (বলবত্তর) মঙ্গলই বলবত্তর বিঘ্ন-বিনাশের কারণ। বিঘ্নধ্বংস কিন্তু মঙ্গলের দ্বার (ব্যাপার), ইহা প্রাচীনগণ বলেন।

নব্যগণ কিন্তু বলেন—বিঘ্নধ্বংসই মঙ্গলের ফল। সমাপ্তি কিন্তু বুদ্ধি, প্রতিভা (স্ফূর্তি—উপস্থিত বুদ্ধি) প্রভৃতি কারণ সমুদায় হইতেই হইয়া থাকে।

[পূঃ] মঙ্গল যদি বিঘ্নধ্বংসেরই কারণ হয়, তবে স্বতঃসিদ্ধ বিঘ্নশূন্য ব্যক্তি

বিবৃতি

হওয়ায় ব্যতিরেক ব্যভিচার হয় না। কাদম্বরী প্রভৃতিতে সমাপ্তি দেখা যায় না; সুতরাং সেখানে বিজাতীয় বিঘ্ন আছে বুঝিতে হইবে। অতএব কাদম্বরী প্রভৃতি স্থলে গ্রন্থ-সমাপ্তির পূর্ব্বে স্বজন্য বিঘ্ন-ধ্বংসবত্তা সম্বন্ধে মঙ্গল না থাকায় অন্বয় ব্যভিচারও নাই"।

त्वापत्तिरिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः; विघ्नाशङ्कया तदाचरणात्; तथैव शिष्टाचारात्। न च तस्य निष्फलत्वे तद्बोधक-शिष्टाचारानुमित-वेदाप्रामाण्यापत्तिरिति,

विघ्नात्यन्ताभाववता पुरुषेण कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिरित्याशङ्कते—**न चे**ति। **एवं** मङ्गलस्य विघ्नध्वंसजनकत्वे। कथं तर्हि निष्फले प्रवृत्तिरत आह—**विघ्नाशङ्कये**ति। संशयनिश्चयसाधारणं विघ्नज्ञानं मङ्गलं प्रति प्रवर्त्तकमिति भावः। **तदे**ति। तदा'मङ्गल-परामर्शः। विघ्नसंशयेऽपि मङ्गले प्रवृत्तौ शिष्टाचारं प्रमाणयति—**तथे**ति। निर्विघ्न-पुरुषानुष्ठितमङ्गले कारणताया बाधितत्वेन बाधितार्थबोधकत्वाद् मङ्गलकर्त्तव्यता-बोधक-वेदस्याप्रामाण्यमाशङ्कते—**न चे**ति। **तस्य** तादृशमङ्गलस्य। **तद्बोधकः** कार्यकारण-

কর্তৃক অনুষ্ঠিত মঙ্গলের নিষ্ফলত্বের আপত্তি হয়—ইহা যদি বলি, [উঃ] না—ইহা বলিতে পার না। যেহেতু সেই আপত্তি ইষ্ট। বিঘ্নের আশঙ্কা হেতু (শিষ্টগণ) মঙ্গলাচরণ করিয়া থাকেন এবং সেইরূপ শিষ্টাচারও দেখা যায়। সেই মঙ্গল (স্বতঃসিদ্ধ বিঘ্নশূন্য ব্যক্তির অনুষ্ঠিত মঙ্গল) নিষ্ফল হইলে, মঙ্গলের সমাপ্তি-সাধনতার বোধক বেদের অর্থাৎ 'গ্রন্থসমাপ্তিকামো মঙ্গলমাচরেৎ' এই (অনুমিত) বেদবাক্যের অপ্রামাণ্যের আপত্তি হয়—ইহা বলিতে পার না। যেহেতু বিঘ্ন থাকিলে মঙ্গল-জন্য

বিবৃতি

নব্য নৈয়ায়িকগণের মতে—মঙ্গলের ফল বিঘ্নধ্বংস; সমাপ্তি নহে। সমাপ্তির কারণ বুদ্ধি, প্রতিভা, বিঘ্নাভাব প্রভৃতি। ইহা শিষ্টাচারানুমিত শ্রুতি দ্বারা এবং মুক্তাবলীর কথা দ্বারা বুঝা যায়। তাহা না হইলে "ন চ তদ্‌বোধকবেদাপ্রামাণ্যাপত্তিঃ" গ্রন্থে মঙ্গলের কর্তব্যতাবোধক বেদের অপ্রামাণ্য শঙ্কা ও তাহার সমাধান সঙ্গত হইত না। যে শ্রুতি প্রত্যক্ষ উপলব্ধ হয় না, স্মৃতি বা আচারের দ্বারা অনুমিত হয়, তাহাই অনুমিত শ্রুতি।

যাঁহার কোন বিঘ্ন নাই, তাহার অনুষ্ঠিত মঙ্গল বিঘ্নের নাশক না হওয়ায় নিষ্ফল হইলেও শ্রুতি অপ্রমাণ নহে। কারণ বিঘ্ন থাকিলেই মঙ্গল সেই বিঘ্নের নাশক হয়—ইহাই সেই অনুমিত শ্রুতির অর্থ; বিঘ্ন না থাকিলেও মঙ্গল তাহার নাশক হইবে—ইহা অর্থ নহে। **সতি বিঘ্নে** ইত্যাদি গ্রন্থে তাহাই উক্ত হইয়াছে। উক্ত গ্রন্থের তাৎপর্য্য এই যে, বিঘ্নধ্বংসের প্রতি বিঘ্নও একটি কারণ। যাঁহার বিঘ্ন নাই, সে স্থলে বিঘ্নরূপ কারণ না থাকায় বিঘ্নধ্বংস হয় নাই। সুতরাং ইহাতে মঙ্গল বিঘ্নধ্বংসের প্রতি অকারণ হইতে পারে না।

वाच्यम्। सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वात्। अत एव पापभ्रमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम्। मङ्गलन्तु विघ्नध्वंस-विशेषे कारणम्, विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तव-पाठादिः। क्वचिच्च विघ्नात्यन्ता-भाव एव समाप्तिसाधनं, प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्यैव कार्यजनकत्वात्। इत्थञ्च

भावबोधकः। **सति विघ्ने** इति। तथा च विघ्नात्यन्ताभावस्थले प्रतियोगिरूप-कारणाभावान्न विघ्नध्वंसोदयस्तेन न मङ्गलस्य कारणत्वबाध इति भावः। **अत एव** नाशं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वादेव। **तद्बोधके**ति। पापनाशकत्वबोधकेत्यर्थः। ननु मङ्गलं न विघ्नध्वंसकारणम्; मङ्गलाभावेऽपि स्तवपाठाद् विघ्नध्वंसोदयात्, स्तवपाठस्य च कण्ठाद्यभिघातरूपत्वेन मङ्गलत्वाभावात्, भोगादिजन्यविघ्नध्वंसे व्यभिचाराच्चेति शङ्कां कार्यवैजात्यांगीकारेण परिहरति—**मङ्गलन्त्वि**ति। **विघ्न**ध्वंसविशेषे मङ्गलजन्य-विघ्नध्वंसं प्रति। तथा च मङ्गलजन्य-विघ्नध्वंसस्य स्तवपाठादिजन्यविघ्नान्यत्वात् तं प्रति मङ्गलस्यैव हेतुत्वान्न व्यभिचार इति भावः। विघ्नात्यन्ताभावस्थले प्रतियोगिनो विघ्न-स्यासत्त्वेन तद्ध्वंसस्याप्यभावात् समाप्तिर्न स्यादिति शङ्कां निरस्यति—**क्वचिच्चे**ति। विघ्नाभावजन्य-समाप्तौ वैजात्यांगीकाराद् विघ्नाभावजन्यसमाप्तिं प्रति विघ्नाभावस्य विघ्न-ध्वंसजन्यसमाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसस्य च हेतुत्वान्न व्यतिरेकव्यभिचार इति भावः। नव्यमते व्यतिरेक-व्यभिचारमुद्धरति—**इत्थं चे**ति। दुरितध्वंसकल्पने तज्जनकमङ्गलकल्पने च

সেই বিঘ্নের নাশই বেদবোধিত অর্থাৎ যাহার বিঘ্ন আছে, মঙ্গল তাহারই বিঘ্নের নাশক—ইহাই উক্ত বেদবাক্যের প্রতিপাদ্য। এইজন্য পাপভ্রমে অনুষ্ঠিত প্রায়শ্চিত্ত নিষ্ফল হইলেও প্রায়শ্চিত্তের পাপনাশকতা বোধক বেদবাক্য অপ্রমাণ হয় না।

মঙ্গল বিঘ্নধ্বংস-বিশেষে কারণ। বিঘ্নধ্বংস-বিশেষে বিনায়ক স্তব পাঠাদি কারণ। কোন কোন স্থলে বিঘ্নের অত্যন্তাভাবই সমাপ্তির কারণ; যেহেতু

বিবৃতি

গণেশস্তব পাঠ ও মঙ্গল—উভয়েই বিঘ্নের নাশক হইলে, যে স্থলে গণেশ স্তবপাঠ হইতে বিঘ্নের নাশ হয়, সে স্থলে মঙ্গল বিনা বিঘ্নধ্বংস হওয়ায় ব্যতিরেক ব্যভিচার হয়। মঙ্গলনাশ্য বিঘ্ন, গণেশ-স্তব-পাঠ-নাশ্য বিঘ্ন হইতে ভিন্ন হইলে ভিন্ন ভিন্ন কার্যের প্রতি ভিন্ন ভিন্ন কারণ হওয়ায় ব্যতিরেক ব্যভিচার হয় না। এই অভিপ্রায় ব্যক্ত করিতে বিশ্বনাথ বলিয়াছেন—**বিঘ্নধ্বংসবিশেষে চ** ইত্যাদি।

नास्तिकादीनां ग्रन्थेषु जन्मान्तरीय-मङ्गलजन्य-दुरितध्वंसः स्वतःसिद्ध-विघ्नात्यन्ताभावो वाऽस्तीति न व्यभिचार इत्याहुः ।

संसारेति । संसार एव महीरुहो वृक्षस्तस्य बीजाय निमित्तकारणायेत्यर्थः ।

गौरवमत आह—**स्वतःसिद्धे**ति। यत्र च मङ्गले सत्यपि न समाप्तिः, तत्र मङ्गलाद् विघ्नध्वंसो भवत्येव। समाप्त्यभावस्तु विघ्नभूयस्त्वान्मङ्गलानन्तरोत्पन्नविघ्नान्तराद्वेति बोध्यम् ।

कृष्णस्य मानुषत्वभ्रान्तिं निराकरोति—**संसारे**ति । तत्पुरुषसमासान्महीरुहमात्रकर्त्तृत्वलाभः स्यात् ; तथा च तस्येश्वरत्वं न सिध्येदतः कर्मधारयाश्रयणम्, तेन च जगत्कर्त्तृत्वलाभात् तस्येश्वरत्वसिद्धिः । अयं भावः—न्यायनये जगत्-कर्त्तृतयैवेश्वरोऽभिप्रेतः । तच्च कर्त्तृत्वं तदनुकूलकृतिमत्त्वरूपं कार्यत्वेनैव साध्यमिति सूचयितुं तादृश-समस्तपदोपन्यासः । सर्वज्ञत्वादि-विशेषणोपन्यासे तु कार्यत्वहेतुकानुमानलाभो न स्यादिति । बीज-शब्द-सामर्थ्यात् तस्योपादानत्वभ्रमं निराकरोति—**निमित्ते**ति । दृश्यते च

প্রতিবন্ধকের সংসর্গাভাবই (প্রাগভাগ, ধ্বংস ও অত্যন্তাভাবই) কার্য্যের জনক হইয়া থাকে। এইরূপে নাস্তিকাদির গ্রন্থসমূহে জন্মান্তরীয় মঙ্গল-জন্য বিঘ্নধ্বংস অথবা স্বতঃসিদ্ধ বিঘ্নের অভাব অর্থাৎ বিঘ্নের অত্যন্তাভাব আছে বলিয়া (মঙ্গল ও বিঘ্নধ্বংসের কার্য্যকারণ-ভাবের) ব্যভিচার নাই।

'সংসার-মহীরুহস্য বীজায়' এই বাক্যের অর্থ—সংসাররূপ যে মহীরুহ অর্থাৎ বৃক্ষ, তাহার বীজ অর্থাৎ নিমিত্ত কারণ ঈশ্বরকে [নমস্কার করি]।

বিবৃতি

নৈয়ায়িক মতে—প্রতিবন্ধকাভাব কার্য্যমাত্রের কারণ বলিয়া সমাপ্তিরও কারণ; বিঘ্ন সমাপ্তির প্রতিবন্ধক। এই জন্য বিঘ্নের অভাব প্রতিবন্ধকাভাবরূপে সমাপ্তির কারণ। বিঘ্নাভাবরূপ প্রতিবন্ধকাভাব সম্পাদনের নিমিত্ত মঙ্গলের অনুষ্ঠান আবশ্যক হইলেও সমাপ্তিকামী পুরুষের মঙ্গলাচরণ অকর্ত্তব্য নহে। যাঁহাদের বিঘ্নাভাব স্বতঃসিদ্ধ, তাঁহাদের বিঘ্নাশঙ্কায় মঙ্গলাচরণ কর্ত্তব্য। নাস্তিকগণ মঙ্গলাচরণ না করিলেও তাঁহাদের জন্মান্তরীয় মঙ্গল-জন্য বিঘ্নধ্বংস বা স্বতঃসিদ্ধ বিঘ্নাভাবরূপ প্রতিবন্ধকাভাব থাকায় সমাপ্তি হয়। এইজন্য নব্যমতে মঙ্গল ও বিঘ্নধ্বংসের কার্য্যকারণভাবের ব্যভিচার নাই।

ঈশ্বর সিদ্ধ না হইলে ঈশ্বরনমস্কাররূপ মঙ্গলের ফল বিঘ্নধ্বংস সিদ্ধ হইতে পারে

एतेन ईश्वरे प्रमाणमपि दर्शितं भवति। तथा हि—यथा घटादिकाय कर्त्तृजन्यं,

निमित्तकारणेऽपि बीजपद-प्रयोगः "दुखस्य बीजं पापं हि पुण्यं बीजं सुखस्य त्वि"ति। **एतेन** संसारकारणत्वकथनेन। **प्रमाण**मनुमानरूपम्। प्रयोगश्च—क्षित्यङ्कुरादिकं सकर्त्तृकं कार्यत्वाद् घटवदिति। अत्र चानुमाने सर्गाद्यकालीन-द्व्यणुकस्य पक्षत्वे पक्षासिद्धिः स्यात्, चार्वाकनये दीधितिकृन्नये च तस्यालीकत्वादतोऽङ्कुरपर्यन्तानुधावनम्। साध्यञ्च सकर्त्तृकत्वमुपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिजन्यत्वरूपं बोध्यं, कार्यत्वहेतुकानुमानेन नित्यज्ञानेच्छाकृतिमत्तयैवेश्वरस्य साधनीयत्वादन्यथेश्वरे नित्यज्ञानेच्छयोरसिद्धिप्रसङ्गात्। ज्ञानेच्छाकृतीनां नित्यैकत्वसिद्धिस्तु लाघवतर्कसहकारेण तादृशानुमानेनैवेति ज्ञेयम्। तथा चैतदनुमानेन नित्यज्ञानेच्छाकृतीनां सिद्धौ, तादृश-नित्यज्ञानेच्छाकृतयः द्रव्याश्रिता गुणत्वात्, रूपवदित्यनुमानेन लाधवात् तासामेकद्रव्याश्रितत्वे सिद्धे तदेव द्रव्यमीश्वरः सिध्यतीति प्राचामाशयः। नव्यानां मते तूपादानगोचरकृतिजन्यत्वमेव साध्यं, कार्यं प्रति कृतेरेवान्वय-व्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वात्। नित्यज्ञानेच्छयोः सिद्धिस्तु "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यादिश्रुत्यैवेति बोध्यम्। हेतुश्च कार्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वरूपम्। न च क्षित्यङ्कुरे कार्यत्वमसिद्धं, सावयवत्वेन तत्साधनात्। सावयवत्वञ्च समवेतद्रव्यत्वम्। यद्यपि सकर्त्तृकत्वानुमितौ सावयवत्वस्य हेतुत्वमुचितं, तथापि लाघवात् सावयवत्वसाधितकार्यत्वस्य हेतुत्वं युक्तमिति बोध्यम्। अनुमित्यनुकूलां व्याप्तिं दर्शयति—**यथे**ति। जीवस्य

ঈশ্বর সংসাররূপ বৃক্ষের নিমিত্ত কারণ। এই কথা দ্বারা ঈশ্বরে (অনুমান) প্রমাণ

বিবৃতি

না। এইজন্য বিশ্বনাথ ঈশ্বরে প্রমাণ সূচনা করিতে বলিয়াছেন—**সংসার-মহীরুহস্য বীজায়**। সর্ব্বজ্ঞত্ব বা সর্ব্বশক্তিমত্ত্ব বিশেষণ দ্বারাও কৃষ্ণের ঈশ্বরত্ব সিদ্ধ হইত, কিন্তু তাহাতে সাক্ষাৎ প্রমাণ প্রদর্শিত হইত না। এইজন্য উক্ত বিশেষণ প্রযুক্ত হইয়াছে। ইহা দ্বারা ঈশ্বরে "ক্ষিত্যঙ্কুরাদিকং সকর্ত্তৃকং কার্য্যত্বাৎ ঘটবৎ"—এইরূপ অনুমান * প্রমাণ সূচিত হয়।

প্রত্যক্ষ প্রমাণবাদী চার্ব্বাক অতীন্দ্রিয় কোন বস্তু স্বীকার করেন না। রঘুনাথ শিরোমণিও দ্ব্যণুক স্বীকার করেন নাই। দ্ব্যণুককে পক্ষ করিলে তাঁহাদের মতে

* কুসুমাঞ্জলির পঞ্চম স্তবকের প্রথম কারিকায় ও অনুমানচিন্তামণিতে এই অনুমানের বিশেষ বিচার আছে। কুসুমাঞ্জলির ঐ কারিকায় ঈশ্বরসাধক আরও আটটি হেতু প্রদর্শিত হইয়াছে।

तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपि। न च तत्कर्त्तृत्वमस्मदादीनां सम्भवतीत्यतस्तत्-कर्त्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः। न च शरीराजन्यत्वेन कर्त्रजन्यत्व-साधकेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यम्। अप्रयोजकत्वात्। मम तु कर्त्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एव

तादृशकृत्याश्रयत्वं वारयति—**न चे**ति। जीवकृतेः शरीरादिसृष्ट्युत्तरकालभावित्वात्, सृष्ट्यादौ जीवस्य तदाश्रयत्वायोगादिति भावः। स्थापनानुमाने प्रतिरोधानुमानमुद्भा-वयति—**न चे**ति। प्रयोगश्च—क्षित्यङ्कुरादिकं कर्त्रजन्यं शरीराजन्यत्वात्, गगनवदिति। अजन्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे पक्षे तदभावात स्वरूपासिद्धिरतः—शरीरेति। प्रतिरोधानुमान-स्याभासतां दर्शयति—**अप्रयोजकत्वादि**ति। व्यभिचार-शङ्कानिवर्त्तकानुकूलतर्का-भावादित्यर्थः। अनुकूलतर्काभावाद्धि हेतौ व्यभिचारसन्देहस्तेन च व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धे सति न साध्यानुमितिरिति भावः। हेतौ व्यभिचार-शङ्काकारश्च—शरीराजन्यत्वं कर्त्र-जन्यत्व-व्यभिचारि न वेति। व्यभिचारश्च साध्याभाववद्वृत्तित्वम्। तथा च शरीराजन्य-त्वं कर्त्रजन्यत्वाभाववद्वृत्ति न वेति पर्यवसितोऽर्थः। इदमापाततः। वस्तुतस्तु अजन्यत्व-स्योपाधित्वाद् व्यभिचार-निश्चय एवेति मन्तव्यम्। तर्कश्च व्याप्यारोपेण व्यापकारोपः। व्यभिचारशङ्का च कार्यत्वं सकर्त्तृत्वव्यभिचारि न वेति। तादृश-शङ्कोदये हेतोः संदिग्ध-व्यभिचारितया व्याप्यत्वसन्देहेन साध्यसाधकत्वं न स्यादिति भावः। कार्यत्वहेतु-कानुमाने व्यभिचार-शङ्कानिवर्त्तकं तर्कं दर्शयति—**ममे**ति। **कर्त्तृत्वे**नेत्यत्र तृतीयार्थोऽ-वच्छिन्नत्वम्। एवं **कार्यत्वे**नेत्यत्रापि। तथा च कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्त्तृत्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारणभाव एव अनुकूलस्तर्कः। तदाकारश्च—कार्यत्वं यदि सकर्त्तृकत्व-व्यभिचारि स्यात्, कृतिजन्यतावच्छेदकं न स्यादिति। न च तत्तत्कार्यं प्रति तत्तत्-कृतेरेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वाद् विशेषकार्यकारणभावेनैवोपपत्तौ तादृश-सामान्यकार्य-

প্রদর্শিত হইল। সেই প্রমাণটী এই :—ঘট প্রভৃতি কার্য্য যেরূপ কর্ত্তৃজন্য, ক্ষিত্যঙ্কুর (দ্ব্যণুক) প্রভৃতি কার্যও সেইরূপ কর্ত্তৃজন্য। সেই ক্ষিত্যঙ্কুর প্রভৃতির কর্ত্তৃত্ব আমাদের (জীবের) সম্ভব নহে, এই হেতু তাহাদের কর্ত্তৃরূপে ঈশ্বরের সিদ্ধি হয়। কর্ত্রজন্যত্ব অর্থাৎ অকর্ত্তৃকত্বের সাধক শরীরাজন্যত্ব হেতু দ্বারা (পূর্ব্বোক্ত অনুমানে) সৎপ্রতিপক্ষ হইয়াছে, ইহা বলিতে পার না; যেহেতু (উক্ত কর্ত্রজন্যত্ব হেতুতে) অপ্রয়োজকত্ব আছে অর্থাৎ শরীরাজন্যত্ব হেতুর ব্যভিচার শঙ্কার নিবর্ত্তক কোন অনুকূল তর্ক নাই। আমার পক্ষে কিন্তু কর্ত্তৃত্বরূপে ও কার্য্যত্বরূপে কার্য্যকারণভাবই অনুকূল তর্ক অর্থাৎ

अनुकूलस्तर्कः। "द्यावाभूमी जनयन् देव एकः" (यजुः अः १७ कः १९) "विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता" इत्यादय आगमा अप्यनुसन्धेयाः ॥ १ ॥

कारणभावोऽसिद्ध इति वाच्यम्, यद्विशेषयोः कार्यकारणभावोऽसति बाधके तत्सामान्ययोरपि स इति नियमात्, कार्यसामान्याभावं प्रति तत्तत्कृत्यभावकूटस्य प्रयोजकत्वकल्पने गौरवाच्च तादृश-सामान्यकार्यकारणभावस्याप्यावश्यकत्वात्। न च यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्, तर्हि शरीरी स्यादिति प्रतिकूलतर्क-सत्त्वात् कथं साध्यसिद्धिरिति वाच्यम्। ईश्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातात्। तदुक्तमुदयनाचार्यैः **कुसुमाञ्जलौ**—"आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम्। आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धते"ति। एवञ्चोक्तानुमानेनेश्वरसिद्धौ तदुच्चरितत्वेन वेदस्य प्रामाण्य-निश्चयाद् वेदोऽपीश्वरे प्रमाणमित्याह—**द्यावे**ति। आदिपदेन "यः सर्वज्ञः सर्वविदि"त्यादीनां परिग्रहः। **अनुसन्धेयाः** इति। प्रमाणत्वेन कार्यत्वहेतुकानुमानेऽनुकूलतर्कत्वेन वेत्यादिः। तदनुकूलतर्काकारश्च—क्षित्यङ्कुरादिकं यद्यकर्त्तृकं स्यात् तर्ह्येतदागमप्रतिपाद्येश्वरकर्त्तृकत्ववन्न स्यादिति ॥ १ ॥

কর্ত্তা ব্যতীত কার্য্য হয় না বলিয়া কার্য্যমাত্রই কর্ত্তৃজন্য—এই নিয়ম সকলেরই স্বীকার্য্য। কার্য্য যদি কর্ত্তা বিনাও হয়, তবে ঐরূপ নিয়ম না থাকুক—এইরূপ অনুকূল তর্ক আমার পক্ষে আছে।

"দ্যাবাভূমী জনয়ন্ দেব একঃ" (স্বর্গ ও পৃথিবীর সৃষ্টির জন্য এক মহেশ্বর [ব্রহ্মাকে সৃষ্টি করিলেন।]) "বিশ্বস্য কর্ত্তা, ভুবনস্য গোপ্তা" (বিশ্বের কর্ত্তা ও বিশ্বের পরিপালক) এই সমস্ত আগমও (ঈশ্বর সিদ্ধিতে) অনুসন্ধান করিবে অর্থাৎ এই সমস্ত আগম প্রমাণ দ্বারাও ঈশ্বরের সিদ্ধি হয়॥।

বিবৃতি

পক্ষাসিদ্ধি হয়। এইজন্য এই অনুমানের পক্ষ—ক্ষিত্যঙ্কুর। ক্ষিত্যঙ্কুর শব্দের অর্থ—প্রথমোৎপন্ন কার্য্য। এই অনুমিতির সাধ্য—সকর্ত্তৃকত্ব। উহার অর্থ—কৃতিমজ্জন্যত্ব বা কৃতিজন্যত্ব। এই অনুমিতির হেতু—কার্য্যত্ব; দৃষ্টান্ত—ঘট। উক্ত অনুমানের দ্বারা পক্ষে কৃতিজন্যত্ব সিদ্ধ হইলে, "সা কৃতিঃ ক্বচিদাশ্রিতা গুণত্বাৎ রূপবৎ"—এই অনুমানের দ্বারা সেই কৃতির আশ্রয়রূপে যে পুরুষ সিদ্ধ হইবে; তিনিই ঈশ্বর। তিনি অশরীর। জীবের কর্ম্মানুসারে শরীরের সাহায্য ব্যতিরেকে তাঁহার ইচ্ছামাত্রেই দ্ব্যণুকাদিক্রমে এই জগৎ সৃষ্ট হয়। তাই তিনি জগৎকর্ত্তা।

বিবৃতি

আপত্তি হইতে পারে—ঘট, পট প্রভৃতি যাবতীয় কার্য্যই শরীর দ্বারা সৃষ্ট। যাহা শরীর দ্বারা সৃষ্ট নয়, তাহাদের কোন কর্ত্তা নাই। যেমন গগন শরীর দ্বারা সৃষ্ট না হওয়ায় কর্তৃরহিত। ক্ষিত্যঙ্কুরও সেইরূপ শরীর দ্বারা সৃষ্ট না হওয়ায় সকর্তৃক হইবে না। প্রতিবাদীর এই অভিপ্রায় ব্যক্ত করিতে বিশ্বনাথ "ন চ শরীরাজন্যত্বেন" গ্রন্থদ্বারা "ক্ষিত্যঙ্কুরাদিকম্ কর্ত্রজন্যং শরীরাজন্যত্বাৎ" এইরূপ সৎপ্রতিপক্ষের উদ্ভাবন করিয়াছেন। একই পক্ষে সাধ্যের ব্যাপ্তিবিশিষ্ট হেতুর পরামর্শ (জ্ঞান) কালে সাধ্যাভাবের ব্যাপ্তিবিশিষ্ট হেতুর পরামর্শ হইলে সৎপ্রতিপক্ষ হয়। উহাতে তুল্যবল হেতুদ্বয় পরস্পর বিরোধী হওয়ায় কাহারও অনুমিতি হয় না। কিন্তু তাহাতে প্রতিবাদীর উদ্দেশ্য সিদ্ধ হয়। কারণ বাদীর অনুমিতি রোধ করাই 'সৎপ্রতিপক্ষ' উদ্ভাবনের উদ্দেশ্য, নিজের সাধ্যসিদ্ধি উদ্দেশ্য নহে। এস্থলে সৎপ্রতিপক্ষ উদ্ভাবিত হওয়ায় সকর্তৃত্বের অনুমিতি হইবে না।

এই সৎপ্রতিপক্ষকে হীনবল করিবার জন্য উক্ত হইয়াছে—**অপ্রয়োজকত্বাৎ**। অপ্রয়োজক কথার অর্থ—অনুকূলতর্ক রহিত। অভিপ্রায় এই যে—প্রতিবাদীর শরীরাজন্যত্বহেতু তুল্য-বল নহে। কারণ উহাতে ব্যভিচার-শঙ্কার নিবর্ত্তক কোনও অনুকূল তর্ক নাই অর্থাৎ ক্ষিত্যঙ্কুর শরীর দ্বারা সৃষ্ট না হউক, কিন্তু সকর্তৃক হউক, ক্ষতি কি? এইরূপ ব্যভিচার শঙ্কা হইলে তাহার নিবর্ত্তক কোন অনুকূল তর্ক প্রতিবাদীর নাই। এই জন্য তাহা দুর্ব্বল। কার্য্যত্ব হেতুতে—কার্য্যত্ব সকর্তৃকত্বের ব্যভিচারী কিনা—এইরূপ ব্যভিচার শঙ্কার উদয় হইলে, কার্য্যত্বটী যদি সকর্তৃকত্বের ব্যভিচারী অর্থাৎ অকর্তৃক হয়, তবে কৃতিজন্য না হউক—এইরূপ তর্ক থাকায় তাহা প্রয়োজক, সুতরাং তদ্দ্বারা দ্ব্যণুকাদির সকর্তৃকত্ব সিদ্ধ হইবে ॥ ১ ॥

টিপ্পনী

মহানৈয়ায়িক গঙ্গেশের "তত্ত্বচিন্তামণি" নব্যন্যায়ের মূল গ্রন্থ বলিয়া তিনি ও তাঁহার সম্প্রদায় নব্য নৈয়ায়িক নামে প্রসিদ্ধ। সেইজন্য গঙ্গেশের পূর্ব্ববর্ত্তী নৈয়ায়িকগণ পরবর্ত্তী কালে প্রাচীন নৈয়ায়িক নামে প্রখ্যাত হইয়াছেন। সুতরাং নব্যমত বলিতে এখন গঙ্গেশ ও তৎসম্প্রদায়ের মতই বুঝায়। গঙ্গেশ তত্ত্বচিন্তামণির মঙ্গলবাদে পূর্ব্বপক্ষ গ্রন্থে উদয়নাচার্য্য প্রভৃতি প্রাচীনগণের মত বলিয়া সিদ্ধান্ত গ্রন্থে বিঘ্নধ্বংসকেই মঙ্গলের ফল বলিয়াছেন। মুক্তাবলীর "নব্যাস্তু" গ্রন্থে গঙ্গেশের মত এবং "প্রাঞ্চস্তু" পর্য্যন্ত গ্রন্থে উদয়ন প্রভৃতি প্রাচীনগণের মত প্রদর্শিত হইয়াছে। আচার্য উদয়নের মতে মঙ্গলের ফল—নির্ব্বিঘ্ন সমাপ্তি। "তাৎপর্য্য-পরিশুদ্ধি"তেও তিনি

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम्।
समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कीर्त्तिताः ॥ २

पदार्थान् विभजते—**द्रव्यं गुण** इति। अत्र सप्तमस्याऽभावत्व-कथनादे

इदानीं संसारमहीरुहस्येत्यत्र संसारशब्देन जन्यपदार्थसामान्यस्योपस्थितत्वाद् विशेषतः पदार्थसामान्यं निरूपयितुकामो द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायानां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुरिति प्रशस्तपादोक्तमनुस्मरन् प्रसङ्गसङ्गत्या मूले पदार्थान् निरूपयति—**द्रव्यं गुण** इति। यतः इत्यादिः। पदार्थ इति विपरिणामेन द्रव्यादिषु प्रत्येकमन्वयः। तथा च यतो द्रव्यादिकं पदार्थः, अतः पदार्थाः सप्तेत्यन्वयः पर्यवस्यति। यद्यपि विभागादेव सप्तत्वं लभ्यते, तथापि विभाजकधर्मेष्वष्टत्वादिसंख्यानिषेधालाभेन तादृशसंख्यासंशय-सम्भवेन तादृशसंशयनिरासाय **सप्त**पदं प्रयुक्तम्। ननु शक्ति-सादृश्य-संख्यादयोऽन्ये पदार्थाः कुतो नोक्ता इत्यत आह—**कीर्त्तिता** इति। अन्येषामेष्वेवान्तर्भावसम्भवेन कणादादिभिः सप्तैवोक्ताः। प्रपञ्चितं चैतदाचार्यैः **कुसुमाञ्जलौ**—परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः। नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः॥ इति। तथा हि—सादृश्यस्य भावत्वे गुणवन्निर्गुणं वेति विकल्पनीयमन्यप्रकारासम्भवात्। आद्ये द्रव्यमेव। द्वितीये

দ্রব্যং গুণঃ ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা পদার্থগুলিকে বিভাগ করিতেছেন। এই কারিকায় সপ্তম পদার্থের অভাবত্ব কথিত হওয়াতেই (অপর) ছয়টী পদার্থের ভাবত্ব

টিপ্পনী

তাহাই বলিয়াছেন। কিন্তু সেতুটীকাকার পদ্মনাভ মিশ্র বলিয়াছেন—'আচার্য্য উদয়নের মতেও মঙ্গলের ফল বিঘ্নধ্বংস। চতুর চিন্তামণিকার উহাকে নিজমত বলিয়া প্রচার করিয়াছেন' (সেতুটীকার ৯ পৃষ্ঠা দ্রষ্টব্য)।

প্রশস্তপাদভাষ্যের প্রাচীন-টীকাকার ব্যোমশিবাচার্য্য মঙ্গল হইতে ধর্ম্ম-বিশেষের উৎপত্তি স্বীকার করিয়াছেন। তাঁহার মতে উক্ত ধর্ম্ম বিঘ্নের নিবর্ত্তক হইয়া সমাপ্তির জনক হয় (ব্যোমবতীর মঙ্গলবাদ দ্রষ্টব্য)। শৈব দার্শনিক গ্রন্থ **তত্ত্বপ্রকাশের** টীকায়ও উক্ত মতের উল্লেখ আছে। গঙ্গেশ "তত্ত্বচিন্তামণি"র মঙ্গলবাদে পূর্ব্বপক্ষ গ্রন্থে উক্ত মতের উল্লেখ করিয়া খণ্ডন করিয়াছেন। মঙ্গল সম্বন্ধে অন্যান্য কথা 'তত্ত্বচিন্তামণি'র মঙ্গলবাদে, উদয়নাচার্য্যকৃত 'কিরণাবলী'তে এবং বর্দ্ধমানোপাধ্যায়কৃত 'কিরণাবলীপ্রকাশে' দ্রষ্টব্য ॥ ১ ॥

षण्णां भावत्वं प्राप्तम्, तेन भावत्वेन पृथगुपन्यासो न कृतः। एते च पदार्था

चाश्रितमनाश्रितं वेति विकल्पनीयम्। निर्गुणमनाश्रितं चेत् समवाय एव, अनवस्थाभयात् तस्याऽनाश्रितत्वाभ्युपगमात्। निर्गुणमाश्रितं चेत् सामान्यवन्निःसामान्यं वेति विकल्पनीयम्। तत्र प्रथममपि स्पन्दोऽस्पन्दो वेति विकल्पनीयम्। तत्र निर्गुणमाश्रितं सामान्यवच्च स्पन्दात्मकं कर्मेत्यस्पन्दात्मकञ्च गुण इति व्यपदिश्यते। निःसामान्यं निर्गुणमाश्रितं त्वेकाश्रितमनेकाश्रितं वेति विकल्पनीयम्। एतदपि यथासंख्यं विशेषः सामान्यं चेत्यभिधीयते। तदेतत् साद्दश्यमेतास्वेकां विधामासादयन्नातिरिच्यते। अनासादयन्न पदार्थीभूय स्थातुमुत्सहते। एतेन शक्ति-संख्यादयो व्याख्याताः। ततोऽभावेन सह सप्तैव पदार्था इति नियमः। संयोगविभागापेक्षया कर्मणो नातिरिक्तत्वमिति प्राचीनमीमांसक-वादरि-मतं भूषणमतञ्च* निराकर्त्तुं मूले—**तथे**त्युक्तम्। यथा गुणः पृथक् पदार्थस्तथा कर्मापीत्यर्थः। अभावस्य नातिरिक्तत्वमिति प्राभाकरमतं दूषयितुं मूले पुन**स्तथे**ति। यथा समवायः पृथक् पदार्थस्तथाऽभावोऽपीत्यर्थः। **विभंजत** इति। विभागश्च सामान्यधर्मावच्छिन्नानां परस्परविरुद्धसाक्षाततद्व्याप्यधर्मपुरस्कारेण धर्मिप्रतिपादनम्। तेन च न सकर्मकत्वविरोधः। सामान्यधर्मः पदार्थत्वम्। परस्परविरुद्धाः सामान्यधर्मव्याप्यधर्माश्च द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादयः सप्तैव। **द्रव्य**मिति। जातावेकत्वान्वयाभिप्रायेणैकवचनम्। एवं गुण इत्यादावपि। ननु **लक्षणावल्या**दौ पदार्थो द्विविधः भावोऽभावश्च, तत्र द्रव्यादयः षड् भावाः सप्तमस्त्वभाव इति पदार्थानां विभागो दृष्टस्तथैवात्र विभागः कुतो न कृत इत्याशङ्क्याह—**अत्रे**ति। अस्यां कारिकायामित्यर्थः। **अभावत्वे**ति। अत्र समवाय-स्वसमवायिसमवायान्यतर-सम्बन्धेन

বুঝা যায়। এইজন্য দ্রব্যাদির ভাবত্বরূপে পৃথক্ উল্লেখ অর্থাৎ প্রথম ছয়টী ভাব পদার্থ এবং সপ্তমটী অভাব পদার্থ—এইরূপ উল্লেখ করেন নাই। এই সাতটী পদার্থ

---

* ভাসর্ব্বজ্ঞ প্রণীত **ন্যায়সার** গ্রন্থের বহু টীকার মধ্যে তাঁহার স্বকৃত **ন্যায়ভূষণ** টীকা সর্ব্বপ্রধান। ষড়্দর্শনসমুচ্চয়ের টীকায় গুণরত্ন লিখিয়াছেন—"ভাসর্ব্বজ্ঞপ্রণীতে ন্যায়সারেঽষ্টাদশ টীকাঃ। তাসু মুখ্যা টীকা ভূষণাখ্যা"। ন্যায়ভূষণকারের মতই **ভূষণমত** নামে প্রসিদ্ধ। মহাদেব ভট্ট দিনকরীতে এই ভূষণমতের উল্লেখ করিয়াছেন। কিন্তু ভূষণকারের বহু পূর্ব্বে সুপ্রাচীন মীমাংসক বাদরি কর্ম্ম অস্বীকার করেন। মহর্ষি জৈমিনি মীমাংসাদর্শনে উক্ত মতের প্রতিবাদ করিয়াছেন। মণ্ডনমিশ্র **ভাবনাবিবেকে** [৪১ পৃঃ] এই বাদরি আচার্যের অভিপ্রায় ব্যক্ত করিতে বলিয়াছেন—"বুদ্ধেদমেব ভগবান্ দদর্শ খলু বাদরির্ন দ্রব্যগুণসংস্কারব্যতিরিক্তেঽস্তি শেষতা"।

वैशेषिक-प्रसिद्धाः, नैयायिकानामप्यविरुद्धाः; प्रतिपादितश्चैवमेव भाष्ये। अत एव

सत्ताधत्त्वं भावत्वं, तदभावोऽभावत्वमिति बोध्यम्। **प्राप्त**मिति। अनुमानात् प्राप्तमित्यर्थः। अनुमानं च—द्रव्यादयो भावा अभावत्वव्यधिकरण धर्मवत्त्वादित्येवंरूपम्। **तेन** भावत्वस्य प्राप्तत्वेन। **पृथगु**पन्यास इति। तेषामिति शेषः। ननु प्रशस्तपादभाष्यादौ षड़ेव पदार्था निरूपिताः, गौतमेन च षोड़श, कथमत्र सप्तेत्यत आह—**एते** चेति। **प्रसिद्धाः** कणादसूत्र-प्रशस्तपादभाष्यादिषु प्रतिपादिताः। तथा च भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वादभावस्यादावुद्देशो न कृतः। तथा चोक्तमाचार्यैः किरणावल्याम्—"एते च पदार्थाः प्रधानतयोद्दिष्टाः। अभावस्तु स्वरूपवानपि नोद्दिष्टः, प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात्। न तु तुच्छत्वादि"ति। लीलावतीकारा अपि अभावश्च वक्तव्यो निःश्रेयसोपयोगित्वादित्याहुरिति भावः। नैयायिकानामप्यत्राविरोधं दर्शयति—**नैया**यिकानामिति। भाष्यसम्मतिमाह—**प्रति**पादितमिति। **भाष्ये** वात्स्यायनकृत न्यायसूत्रभाष्ये। तथा च भाष्यम्—"अस्त्यन्यदपि द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाः प्रमेयं, तद्भेदेन चापरिसंख्येयम्। अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गो मिथ्याज्ञानात् संसार इत्यत एतदुपदिष्टं विशेषेणे"ति। नव्यनैयायिकानां सम्मतिमप्याह—**अत** एवेति। नव्यनये द्रव्यादि-

বৈশেষিক মতে (কণাদ সূত্র ও ভাষ্যাদিতে) প্রসিদ্ধ আছে। নৈয়ায়িকগণের মতেও বিরুদ্ধ নহে। (যেহেতু বাৎস্যায়ন) ভাষ্যে এইরূপই অর্থাৎ এই সাতটী পদার্থও প্রতিপাদিত হইয়াছে। এইজন্যই অর্থাৎ নৈয়ায়িকমতে এই সাতটী পদার্থের প্রসিদ্ধিহেতুই

বিবৃতি

বৈশেষিকদর্শনের প্রথম অধ্যায়ের প্রথম আহ্নিকের চতুর্থ সূত্রে মহর্ষি কণাদ দ্রব্যাদি ছয়টী পদার্থের উল্লেখ করিয়াছেন এবং প্রথম অধ্যায়ের দ্বিতীয় আহ্নিকের ও নবম অধ্যায়ের প্রথম আহ্নিকের প্রথম সূত্রে অভাব পদার্থেরও সমর্থন করিয়াছেন। এইজন্য বিশ্বনাথ বলিয়াছেন—**এতে চ পদার্থা বৈশেষিকপ্রসিদ্ধাঃ**। প্রতিযোগী ভাব পদার্থ নিরূপিত না হইলে অভাব নিরূপিত হইতে পারে না বলিয়াই বৈশেষিক সূত্রে বা প্রশস্তপাদ ভাষ্যে প্রথমে অভাবের উদ্দেশ হয় নাই।

দ্রব্যাদি সাতটী পদার্থ গৌতম সম্প্রদায়েরও সম্মত; কারণ গৌতম-সূত্রের ব্যাখ্যাতা ভাষ্যকার বাৎস্যায়ন বলিয়াছেন যে,—"অস্ত্যন্যদপি দ্রব্য-গুণ-কর্ম-সামান্য-বিশেষ-সমবায়াঃ প্রমেয়ং তদ্ভেদেন চাপরিসংখ্যেয়ম্। অস্য তু তত্ত্বজ্ঞানাদপবর্গো মিথ্যাজ্ঞানাৎ সংসার ইত্যত এতদুপদিষ্টং বিশেষেণেতি।" (বাৎস্যায়ন ভাষ্য ১।১।৯)

चिन्तामणौ सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वमाशङ्कितम् ।

ननु कथमेत एव पदार्थाः, शक्ति-सादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात् ।

सप्तानां पदार्थत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः। **चिन्तामणौ** गंगेशोपाध्यायकृत-तत्त्वचिन्तामणौ । क्वचिदुपमानचिन्तामणाविति पाठः। स प्रामादिकः, तत्र शक्त्यादीनां विचारादर्शनात् । **सादृश्या**दीत्यादिपदेन संख्यादि-परिग्रहः । **अतिरिक्ते**ति । सप्तपदार्थातिरिक्तेत्यर्थः । शङ्करमिश्रा अप्येवमेवाहुः । उक्तञ्च तैर्**वादिविनोदे**—काणादगौतमीयाश्च सप्तपदार्थान् मन्यन्त इति ।

ननु **शक्तेः सादृश्यस्य** चातिरिक्तपदार्थत्वान् पदार्थानां सप्तत्वकथनमसङ्गतमिति प्राभाकरः शङ्कते—**नन्वि**ति । ननु शक्तेः पदार्थान्तरत्वमेवासिद्धं, प्रमाणाभावादित्या-

(গঙ্গেশোপাধ্যায়) 'চিন্তামণি'* গ্রন্থে—শক্তি, সাদৃশ্য প্রভৃতির অতিরিক্ত পদার্থত্ব অর্থাৎ শক্তি, সাদৃশ্য ও সংখ্যা—দ্রব্যাদি সাতটী পদার্থ হইতে অতিরিক্ত কিনা—এইরূপ আশঙ্কা করিয়াছেন।

[সেই আশঙ্কা এইরূপ—] আচ্ছা, এই সাতটীই পদার্থ হইবে কেন? যেহেতু শক্তি, সাদৃশ্য প্রভৃতি আরও তো কত অতিরিক্ত পদার্থ আছে। দেখ—প্রতিবন্ধক

বিবৃতি

অর্থাৎ দ্রব্য, গুণ, কর্ম্ম, সামান্য, বিশেষ, সমবায়—ইহারাও প্রমেয়। দ্রব্যাদি প্রমেয়ের ভেদবশতঃ প্রমেয় অসংখ্যেয়। কিন্তু আত্মাদি দ্বাদশ পদার্থের তত্ত্বজ্ঞান হইতে অপবর্গ হয়। এইজন্য মহর্ষি গৌতম আত্মাদি দ্বাদশ পদার্থকেই বিশেষ প্রমেয় বলিয়াছেন। আত্মাদি দ্বাদশ প্রকার প্রমেয় ব্যতীত অন্যান্য যে সমস্ত প্রমাণসিদ্ধ প্রমেয় আছে, তাহাও তিনি সামান্য প্রমেয়রূপে স্বীকার করেন। এইজন্যই তিনি "প্রমেয়া চ তুলাপ্রামাণ্যবৎ" এই সূত্রে প্রমাণকেও প্রমেয় বলিয়াছেন। বস্তুতঃ ন্যায়দর্শনের অনেক সূত্রের দ্বারা এবং পরমাণুর নিত্যত্ব ও অবয়বীর সমর্থন দ্বারা জানা যায় যে, কণাদোক্ত ষট্‌পদার্থ গৌতমেরও সম্মত। তিনি পরে অভাবরূপ প্রমেয়ও সমর্থন করিয়াছেন। উদ্দ্যোতকরও ন্যায়বার্ত্তিকে বহু স্থলেই কণাদ-সম্মত পদার্থের সমর্থন

* মুদ্রিত প্রায় পুস্তকেই **উপমানচিন্তামণৌ** পাঠ মুদ্রিত হইয়াছে। অধ্যয়ন. অধ্যাপনাও এইরূপই হইয়া থাকে। কিন্তু তাহা সঙ্গত নহে। কারণ উপমানচিন্তামণিতে শক্তি প্রভৃতির আলোচনা নাই। অনুমানচিন্তামণির শক্তিবাদে শক্তি ও শুদ্ধির বিশেষ আলোচনা আছে। উপমানচিন্তামণিতে সাদৃশ্যের বিচার আছে। সুতরাং **চিন্তামণৌ** পাঠই সঙ্গত। শক্তিসাদৃশ্যাদীনাম্—এইরূপ আদিপদপ্রয়োগেও তাহাই বুঝা যায়।

तथा हि—मण्यादिसमवहितेन वह्निना दाहो न जन्यते, तच्छून्येन तु जन्यते।

शङ्कामुदयनरीत्या शक्तिसाधनेन परिहरति—**तथा** हीति। **मण्यादी**त्यादिपदेन मन्त्रौषध्यादिपरिग्रहः। **सम**वहितेन विशिष्टेन। **दाहः** पूर्वरूपनाशः। **न** जन्यत इति। तथा च यदि दाहं प्रति वह्नित्वविशिष्टवह्निः कारणं स्यात्तर्हि मण्यादिसमवधानदशायामपि दाहो जायेत, न च जायते, तस्मादन्वयव्यभिचाराद्दाहं प्रति वह्निर्न वह्नित्वेन कारणमिति भावः। ननु वह्नेरकारणत्वात् तेन न दाह इत्यत आह—**तच्छून्ये**नेति। मण्यादिवैशिष्ट्यशून्येन वह्निनेत्यर्थः। तथा च मण्याद्यसमवधानदशायां दाहदर्शनाद् वह्नेः कारणत्वसिद्धावपि वह्नित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वासिद्धया वह्नौ कश्चनाव्यभिचरितः कारणतावच्छेदकधर्मः स्वीकार्यः, कारणतावच्छेदक-विशिष्टस्यैव कार्यजनकत्वात्। स च शक्तिरित्यभिधीयते। सा च शक्तिर्द्विधा सहजशक्तिराधेयशक्तिश्चेति। तत्राद्याऽनित्या नित्या चेति। तत्र वह्न्यादिनिष्ठा स्वाश्रयसमवायिकारणजन्याऽनित्या, तत्तदर्थनिरूपिता तत्तत्पदनिष्ठा च संकेतव्यङ्ग्या नित्या; "नित्ये नित्यैव सा शक्तिरनित्ये भावहेतुजे"ति तत्सिद्धान्तात्। स्वाश्रयभावहेत्वतिरिक्तप्रोक्षणादिजन्या व्रीह्यादिनिष्ठा द्वितीयेति भावः। ननु वह्नेर्दाहजन-

চন্দ্রকান্ত মণি বা মন্ত্রাদির সন্নিহিত বহ্নি দাহ জন্মায় না, কিন্তু মণি বা মন্ত্রাদির সান্নিধ্য রহিত বহ্নি দাহ জন্মায়। সে স্থলে (যেখানে মণি থাকে—

বিবৃতি

করিয়াছেন। এই জন্যই গঙ্গেশ উপাধ্যায় প্রভৃতি নৈয়ায়িকগণ গৌতমমতের ব্যাখ্যা করিতেও দ্রব্যাদি সপ্ত পদার্থকে গ্রহণ করিয়া উহার সমর্থনও করিয়াছেন। নব্য নৈয়ায়িক শঙ্কর মিশ্রও 'বাদিবিনোদ' গ্রন্থে (৫৩ পৃষ্ঠা) এই সাতটী পদার্থকে গৌতমসম্মত বলিয়াছেন। তাই বিশ্বনাথ বলিয়াছেন—**নৈয়ায়িকানামপ্যবিরুদ্ধাঃ**।

মীমাংসকের মতে সহজশক্তি * এবং আধেয়-শক্তিভেদে শক্তি দ্বিবিধ। প্রোক্ষণাদি হইতে ব্রীহি, যব প্রভৃতিতে যে ধর্ম্ম উৎপন্ন হয়, তাহাই **আধেয় শক্তি**। এই আধেয় শক্তি স্বীকার না করিলে চিরবিনষ্ট নির্ব্যাপার প্রোক্ষণ কালান্তরভাবী ফলের জনক হইতে পারে না। নৈয়ায়িকগণ বলেন—প্রোক্ষণাদি হইতে ব্রীহি, যব প্রভৃতিতে যে আধেয় শক্তির উৎপত্তি কল্পনা করা হইয়াছে, তাহাও সঙ্গত নহে।

* মীমাংসক মতে পদশক্তি পৃথক্ প্রসিদ্ধ নহে। উহা সহজশক্তির অবান্তর ভেদমাত্র। পদনিষ্ঠ সহজশক্তি সংকেতব্যঙ্গ্য ও নিত্য। উহা অনিত্য হয়ই না। কিন্তু অনিত্য বস্তুর সহজশক্তি অনিত্যই হয়। এই ভেদবশতঃ কোন কোন গ্রন্থে পদশক্তি পৃথক্ কল্পিত হইয়াছে। নৈয়ায়িক মতে উহা ঈশ্বরেচ্ছারূপ সঙ্কেত।

तत्र मण्यादिना वह्नौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते, उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन

कतावच्छेदकशक्तिमत्त्वे मण्यादिसत्त्वे कारणतावच्छेदकशक्ति-विशिष्ट-वह्नेः सत्त्वात् कुतो न दाह इत्यत आह—**तत्रे**ति। शक्तिमत्त्वेन वह्नेः कारणत्वस्वीकारे त्वित्यर्थः। **दाहानुकूले**ति। अत्र चानुकूलत्वं कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणं कार्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपं बोध्यम्। **नाश्यत** इत्यस्येति कल्प्यत इत्यनेनान्वयः। तथा चैतन्मते—मण्यादिसमवधानकाले वह्निनिष्ठतादृशशक्तेर्नाशेन कारणतावच्छेदकविशिष्ट-कारणाभावान्न दाहापत्तिरिति भावः। ननु मण्यादेर्यदि शक्तिविघटकत्वरूप-प्रतिबन्धकत्वम्, तदा सत्युत्तेजके मण्यादावपसारिते वा दाहो न स्यात्, तादृशशक्तेरभावादत आह—**उत्ते**जकेनेति। उत्तेजकत्वञ्चैतन्नये—नाशकतावच्छेदकशक्तिनाशकत्वं प्रतिबन्धकसमानकालीनकार्यजनकत्वं वा। **मण्याद्यपसारणेन चे**ति। मण्याद्यभावेनेत्यर्थः। चकारो

দাহ হয় না) মণি, মন্ত্রাদি কর্তৃক বহ্নিগত দাহানুকূল শক্তি বিনষ্ট হয়। উত্তেজক সূর্য্যকান্ত মণি দ্বারা বা মণি, মন্ত্রাদির অপসারণ দ্বারা (সেই বহ্নিতে) দাহানুকূল

বিবৃতি

কারণ প্রোক্ষণাদিজন্য সমস্ত ব্রীহিতে যদি একটী শক্তি স্বীকৃত হয়, তবে একটী ব্রীহির নাশে সেই শক্তির নাশ স্বীকার করিতে হইবে। সেই শক্তি বিনষ্ট হইলে ব্রীহি যাগের অঙ্গ হইবে না। যেহেতু সংস্কৃত (আধেয় শক্তি বিশিষ্ট) ব্রীহিই যাগের অঙ্গ। প্রতি ব্রীহিতে ভিন্ন ভিন্ন শক্তি স্বীকার করিলে গৌরব হয়। অতএব প্রোক্ষণাদিজন্য যে অদৃষ্ট উৎপন্ন হয়, তাহাই কালান্তরভাবী ফলের জনক। ইহা দ্বারাই যদি কার্য্যকারণভাব উপপন্ন হয়, তবে স্বতন্ত্র একটী আধেয় শক্তি স্বীকারের প্রয়োজন নাই।

যে ধর্ম্ম থাকিলে বহ্নি দাহ জন্মায়, তাহাই **সহজ শক্তি**। উহা নিজের আশ্রয়ীভূত বস্তুর উৎপত্তিকালে তাহার কারণ হইতেই উৎপন্ন হয়। আধেয় শক্তি নিজের আশ্রয়ীভূত বস্তুর সমবায়ী কারণ হইতে উৎপন্ন হয় না। এই সহজ শক্তি স্বীকারের যুক্তি এই যে, মণি-মন্ত্রাদির সমবধানকালে বহ্নি দাহ জন্মায় না। এইজন্য মাত্র বহ্নিকে দাহের কারণ বলা যায় না। সুতরাং স্বীকার করিতে হইবে—বহ্নিতে দাহানুকূল অন্য একটি ধর্ম্ম আছে। সেই ধর্ম্মবিশিষ্ট বহ্নি হইতেই দাহ জন্মায়। মণ্যাদি সেই দাহানুকূল ধর্ম্মের বিঘটক (প্রতিবন্ধক)। এইজন্য মণ্যাদিতে ধর্ম্মবিঘটকত্বরূপ প্রতিবন্ধকত্ব সম্ভাবিত হয়। মীমাংসক মতে কার্য্যানুকূলধর্ম্ম-

च जन्यत इति कल्प्यते। एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः। तद्धि न षट्सु

नार्थः। तथा च तयोरन्यतरेण वह्नौ दाहजनकतावच्छेदकशक्तेरुत्पत्तौ दाह इति भावः। **कल्प्यते**ऽनुमीयतेऽर्थापत्त्या वा ज्ञायते। शक्तिरिति शेषः। अयम्भावः—भट्टाः शक्तावर्थापत्तिं प्रमाणयन्ति प्राभाकरास्त्वनुमानमिति। मणिदर्शितमनुमानं च—वह्निर्दाहानुकूलाद्विष्ठातीन्द्रियधर्मसमवायी दाहजनकत्वादात्मवदिति। भर्जन-कपालस्थ-वह्निनिष्ठमद्विष्ठातीन्द्रियधर्ममनुद्भूतरूपमादाय सिद्धसाधनवारणाय साध्ये—दाहानुकूलेति। स्वाश्रय-संयोगसम्बन्धेन कार्यमात्रेऽदृष्टस्य हेतुत्वाददृष्टवदात्मसंयोगस्यापि हेतुतया तमादाय सिद्धसाधनम्, तद्वारणाय साध्ये—अद्विष्ठेति। इदञ्च कार्यमात्रे कर्त्तुः कारणत्वमताभिप्रायेणोक्तम्। वह्निनिष्ठोष्णस्पर्शमादाय सिद्धसाधनवारणाय—अतीन्द्रियेति। नन्वेवं शक्तिसिद्धावपि तस्या अतिरिक्तत्वासिद्धिरिति चेत्। न। द्रव्यादिष्वनन्तर्भूतत्वात्। तथा हि—न तावद् द्रव्य-गुण-कर्मात्मिका शक्तिर्गुणादिवृत्तित्वात्। न च सामान्याद्यन्यतमरूपा, उत्पत्तिमत्त्वे सति विनाशित्वादिति।

एवं शक्तेरतिरिक्तत्वमुक्त्वा शालिक-रीत्या सादृस्याप्याह—**एव**मिति। **अतिरिक्तः** क्लृप्तसप्तपदार्थातिरिक्तः। षड्भावानन्तर्भूतत्वे सत्यभावानन्तर्भूतत्वादिति हेतुः पूरणीयः। तत्र षड्भावानन्तर्भूतत्वं साधयति—**तद्धी**ति। **तत्** सादृश्यम्। तत्र हेतुमाह—

শক্তি উৎপন্ন হয়—ইহা কল্পনা বা অনুমান করা যায়।

এইরূপ সাদৃশ্যও অতিরিক্ত পদার্থ; যেহেতু উহা ছয়টী ভাব পদার্থের অন্তর্গত

বিবৃতি

বিঘটকত্বই প্রতিবন্ধকত্ব। বহ্নিতে দাহানুকূল ধর্ম্ম স্বীকার না করিলে মণ্যাদির এই প্রতিবন্ধকত্ব উপপন্ন হয় না। এইজন্য বহ্ন্যাদিতে যে দাহানুকূল ধর্ম্ম স্বীকার করা হয়। তাহাই সহজ শক্তি। এই শক্তি প্রতিবন্ধকের দ্বারা বিনষ্ট হয়। প্রতিবন্ধকের অপসারণে বা উত্তেজকের সমবধানে এই শক্তি পুনরায় জন্মে। ভট্টমতে উহা অর্থাপত্তি প্রমাণ সিদ্ধ; প্রভাকর মতে অনুমান প্রমাণ সিদ্ধ।

এই শক্তি দ্রব্যাত্মক নহে। কারণ উহা গুণাদিতেও থাকে। যে পদার্থ গুণাদিতে থাকে, তাহা দ্রব্য হয় না। যেমন—সত্তা। এই কারণেই উহাকে গুণ-স্বরূপ বা কর্ম্মস্বরূপও বলা যায় না। কারণ শক্তি গুণ ও কর্ম্মে থাকে, কিন্তু গুণ বা কর্ম্ম গুণে বা কর্ম্মে থাকে না। আর উহা জাতি, সমবায় বা বিশেষেরও অন্তর্গত নহে। যেহেতু শক্তি উৎপাদ-বিনাশশীল। জাতি প্রভৃতি কিন্তু উৎপাদ-বিনাশশীল নহে।

भावेष्वन्तर्भवति, सामान्येऽपि सत्त्वात्; यथा गोत्वं नित्यं तथा अश्वत्वमपि नित्यमिति सादृश्यप्रतीतेः। नाप्यभावे, सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेत्। न। मण्याद्यभावविशिष्ट-वह्न्यादेर्दाहादिकं प्रति स्वातन्त्र्येण मण्याद्यभावादेरेव

सामान्येऽपीति। सामान्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्तित्वादिति हेतुः। दृष्टान्तश्च गगनाभावादिः। सत्यन्तविशेषणान् न सामान्यत्वे व्यभिचारः। साहश्यस्य सामान्यवृत्तितां दर्शयति—**यथे**ति। साहश्यस्य द्रव्यादिस्वरूपत्वे द्रव्यादेः सामान्यावृत्तित्वेन तादृशाबाधितप्रतीतिर्न स्यादिति भावः। साहश्यस्याभावानन्तर्भूतत्वं साधयति—**नापी**ति। **सत्त्वेन** भावत्वेन। **प्रतीय**मानत्वात् प्रमाविषयत्वात्, सत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यर्थः। प्राभाकरशङ्कां मणिरीत्या परिहरति—**मण्याद्य**भावेति। अतिरिक्तशक्तिकल्पने भावकार्यमात्रस्य समवायिकारणजन्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वात् शक्त्यनुकूलाऽपरा शक्तिः समवायिकारणे मन्तव्या। एवं सापि समवायिकारणजन्येति तदनुकूलशक्तिस्वीकारे शक्त्यनवस्था, पूर्वोक्तनाश्यनाशकभावकल्पना चेति गौरवमतो लाघवाद् मण्यभावविशिष्ट-वह्नित्वादिनैव हेतुत्वकल्पनमुचितमिति भावः। **वह्न्या**देरित्यादिपदेन कारणान्तरपरिग्रहः। **दाहादी**त्यादिपदेन कार्यान्तरसंग्रहः। नन्वेवं सति मण्यभाव-विशिष्ट-वह्नित्वस्य वह्निविशिष्टमण्यभावत्वस्य वा कारणतावच्छेदकत्वमस्तु विनिगमनाविरहात्, तथा च कार्यकारणभावद्वयापत्तिरत आह—**मण्याद्य**भावादेरिति। वह्नित्वेन मण्यभावत्वेन च

নহে। কারণ উহা সামান্য ভিন্ন দ্রব্যাদিতেও থাকে এবং সামান্যেও থাকে; যেহেতু গোত্ব যেরূপ নিত্য, অশ্বত্বও সেইরূপ নিত্য—এইরূপ সাদৃশ্য প্রতীতি (জাতিতেও) হইয়া থাকে [অর্থাৎ যদি সাদৃশ্য দ্রব্যাদির অন্তর্গত হইত, তবে জাতিতে সাদৃশ্যের এরূপ অবাধিত প্রতীতি হইত না, কারণ দ্রব্যাদি জাতিবৃত্তি নহে।] উহা অভাবেরও অন্তর্গত নহে। কারণ উহা সত্ত্ব অর্থাৎ ভাবত্বরূপে প্রতীয়মান হইয়া থাকে—ইহা যদি বলি। [উঃ] না—এরূপ বলা সঙ্গত নহে। কারণ দাহাদির প্রতি মণ্যাদির অভাববিশিষ্ট বহ্নির হেতুত্ব কল্পনা করা যাইতে পারে। অথবা মণ্যাদির অভাবেরই

বিবৃতি

উহা অভাবেরও অন্তর্গত নহে। কারণ উহা ভাবরূপে প্রতীত হইয়া থাকে। সুতরাং শক্তি দ্রব্যাদি হইতে বিভিন্ন।

এইরূপ **ঘটসদৃশঃ পটঃ চন্দ্রসদৃশং মুখম্** ইত্যাদি স্থলে প্রতীয়মান সাদৃশ্য

वा हेतुत्वं कल्प्यते । अनेनैव सामञ्जस्ये अनन्तशक्ति-तत्प्रागभाव-ध्वंस-कल्पनानौ-

पृथक् कारणत्वाङ्गीकारेऽपि कारणताद्वयमेव किन्तु लघुधर्मावच्छिन्नमिति भावः। नन्वेवं मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वं न स्यात्, कारणतावच्छेदकधर्मविघटकत्वाभावादिति चेत्। न। कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्। ननु वह्नि-मण्यभावयोर्द्वयोर्हेतुत्वापेक्षया शक्तेरेकस्या एव हेतुता युक्तेत्यत आह—**अनेने**ति। दाहादिकं प्रति मण्यभावादेर्हेतुत्वकल्पनेनेत्यर्थः। **साम**ञ्जस्ये मणिसमवधान-दशायां दाहवारणे। शक्तेर्हेतुत्वे गौरवं दर्शयति—**अनन्ते**ति। वह्निनिष्ठा दाहानुकूलाः शक्तयः, मण्यादिप्रतिबन्धक-निष्ठाः कार्यानुकूल-शक्ति-नाशकतावच्छेदिकाः शक्तयः, उत्तेजकनिष्ठाः शक्तयस्तासां प्रागभावा ध्वंसाश्च कल्पनीया इति गौरवमित्यर्थः। ननु प्रमाणसिद्धायाः शक्तेर्निषेधे किं मानमिति चेत्। न किञ्चित्। तत् किमस्त्येव ? वाढ़म्। न हि नो दर्शने शक्तिपदार्थ एव नास्ति। कोऽसौ तर्हि ? कारणत्वम्। किं तत् ? पूर्वकालनियतजातीयत्वं, सहकारिवैकल्यप्रयुक्त-कार्याभाववत्त्वं वा। तस्माच्छक्तेः कारणत्वरूपतया नातिरिक्तत्वमिति भावः। ननु

স্বতন্ত্রভাবে হেতুত্ব কল্পনা করা যাইতে পারে। ইহা দ্বারাই যদি সামঞ্জস্য (মণির বিদ্যমানতায় দাহনিবৃত্তি সম্ভব) হয়, তবে (বহ্নিতে দাহের অনুকূল) অনন্ত শক্তি, তাহার প্রাগভাব এবং ধ্বংসের কল্পনা উচিত নহে।

বিবৃতি

পদার্থটীও সপ্ত পদার্থের অতিরিক্ত, ইহা অনুমানের দ্বারাই সিদ্ধ হয়। সেই অনুমান এইরূপ—সাদৃশ্যং ষড়্ভাবানন্তর্ভূতং ব্যতিরেকিত্বে সতি সামান্যেতরবৃত্তিত্বে সতি সামান্যবৃত্তিত্বাৎ"। এই অনুমানের দ্বারা "সাদৃশ্য ছয়টি ভাব পদার্থের অন্তর্গত নহে" ইহাই প্রথমে সিদ্ধ হয়। পরে "সাদৃশ্যম্ অভাবানন্তর্ভূতং সত্ত্বপ্রকারক-প্রতীতি-বিষয়ত্বাৎ" এই অনুমানের দ্বারা 'সাদৃশ্য অভাবের অন্তর্গত নহে' ইহা সিদ্ধ হয়। পরে—সাদৃশ্যং সপ্তপদার্থানন্তর্ভূতং ষড়্ভাবানন্তর্ভূতত্বে সত্যভাবানন্তর্ভূতত্বাৎ" এই অনুমানের দ্বারা সাদৃশ্যের সপ্তপদার্থাতিরিক্তত্ব সিদ্ধ হয়। শেষোক্ত অনুমানের হেতুসিদ্ধির জন্য পূর্ব্বোক্ত দুইটী অনুমান আবশ্যক। এই অভিপ্রায় ব্যক্ত করিতে বিশ্বনাথ বলিয়াছেন—**এবং সাদৃশ্য**মপি। অতএব মূলকারের 'পদার্থাঃ সপ্ত কীর্ত্তিতাঃ' এইরূপ উক্তি সঙ্গত হয় কিরূপে ?

ইহার উত্তরে বিশ্বনাথ বলিয়াছেন—**মণ্যভাববিশিষ্ট-বহ্ন্যাদেঃ** ইত্যাদি। অভিপ্রায় এই যে—মণ্যভাব-বিশিষ্ট বহ্নি কারণ হইলে মণিসত্ত্ব দশাতে বহ্নি হইতে

বিবৃতি

দাহ হইতে পারে না। যেহেতু কারণতাবচ্ছেদক বিশিষ্ট কারণ হইতেই কার্য্যের উৎপত্তি হয়। মণির বিদ্যমানতায় কারণতাবচ্ছেদক মণ্যভাব না থাকায় মণ্যভাব-বিশিষ্ট বহ্নি থাকে না বলিয়া দাহ হইবে না।

পরন্তু মণ্যভাব-বিশিষ্ট বহ্নি কিংবা বহ্নিবিশিষ্ট মণ্যভাব—এই দুইটীর যে কোন একটী কারণ হইতে পারে। যেহেতু একতর পক্ষ গ্রহণের কোন যুক্তি নাই। তাহা হইলে গুরুভূত দুইটী কারণতাবচ্ছেদক ধর্ম্ম স্বীকার করিতে হয় অর্থাৎ মণ্যভাব বিশিষ্ট বহ্নি কারণ হইলে মণ্যভাব-বিশিষ্ট বহ্নিত্ব আর বহ্নিবিশিষ্ট মণ্যভাব কারণ হইলে বহ্নিবিশিষ্ট-মণ্যভাবত্ব কারণতাবচ্ছেক হইবে। বহ্নি এবং মণ্যভাবকে কারণ বলিলে যদিও বহ্নিত্ব এবং মণ্যভাবত্ব এই দুইটী কারণতাবচ্ছেদক স্বীকার করিতে হয়, তথাপি পূর্ব্বোক্ত কারণতাবচ্ছেদক অপেক্ষা এই দুইটী লঘু ধর্ম্ম। যদি লঘু ধর্ম্মের কারণতাবচ্ছেদকত্ব সম্ভব হয়, তবে গুরুধর্ম্ম কারণতাবচ্ছেদক হয় না। এই জন্যই মূলে উক্ত হইয়াছে—**স্বাতন্ত্র্যেণ মণ্যভাবাদেরের বা হেতুত্বং কল্প্যতে।**

আরও কথা এই যে, মণ্যভাবকে কারণ বলিলে লাঘব হয়। কিন্তু মণ্যাদির প্রতিবন্ধকতা নির্ব্বাহের জন্য বহ্নিতে দাহজনকতাবচ্ছেদকরূপে অর্থাৎ কারণ-তাবচ্ছেদকরূপে শক্তি স্বীকার করিলে গৌরব হয়। কারণ বহ্নিতে যেরূপ দাহানুকূল শক্তি স্বীকার করিতে হয়, তদ্রূপ মণি-মন্ত্রাদিতেও শক্তিনাশানুকূল শক্তি স্বীকার করিতে হইবে। তাহা না হইলে মণি-মন্ত্রাদি বহ্নিনিষ্ঠ শক্তির নাশক হইতে পারে না। আবার এই শক্তিসমূহের প্রাগভাব ও ধ্বংস স্বীকার করিতে হইবে। কেবল তাহাই নহে—বহ্নির শক্তিনাশের প্রতি শক্তি ও মণি-মন্ত্র প্রভৃতিকে এবং মণি-মন্ত্রাদির অভাবে বহ্নির সেই শক্তির প্রতি মণ্যভাব প্রভৃতিকেও কারণ বলিতে হইবে। এতাদৃশ গুরুকল্পনা অপেক্ষা দাহের প্রতি মণ্যভাবের অতিরিক্ত কারণতা স্বীকার করিলেই যদি সর্ব্বসামঞ্জস্য হয়। তবে শক্তি স্বীকার নিষ্প্রয়োজন। এই জন্যই মূলকার বলিয়াছেন—**অনেনৈব সামঞ্জস্যে অনন্তশক্তি-তৎপ্রাগভাব-ধ্বংসকল্পনানৌচিত্যাৎ।**

বহ্নিনিষ্ঠ সেই শক্তির প্রতি বহ্নির সমবায়ী কারণই হেতু, বহ্নি নহে। 'নিত্যে নিত্যৈব সা শক্তিরনিত্যে ভাবহেতুজা' ইহাই তাঁহাদের সিদ্ধান্ত। আচার্য্য উদয়নও কুসুমাঞ্জলিতে এই কথা বলিয়াছেন। বহ্নিনিষ্ঠ শক্তির প্রতি বহ্নির সমবায়ী কারণই যদি হেতু হয়, তবে সেই সমবায়ী কারণেও বহ্নিনিষ্ঠ শক্ত্যনুকূল শক্তি স্বীকার করিতে হইবে। সেই সমবায়ী কারণ-নিষ্ঠ শক্তি, কার্য্য বলিয়া তাহার কারণেও শক্তির

चित्यात्। न चोत्तेजके सति प्रतिबन्धकसद्भावेऽपि कथं दाह इति वाच्यम्। उत्तेजकाभावविशिष्ट-मण्यभावस्य हेतुत्वात्। सादृश्यमपि न पदार्थान्तरं, किन्तु

मण्यभावस्य हेतुत्वे मणिसमवधान-दशायामुत्तेजके सति दाहो न स्यात्, कारणस्य मण्यभावस्याभावादित्याह—**न चे**ति। **उत्ते**जकेति। उत्तेजकत्वं च प्रतिबन्धकसमान-कालीनकार्यजनकत्वं, कारणीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकाभावप्रतियोगित्वं वा। तथा च मण्यादि-समवधानदशायामुत्तेजके सत्युत्तेजक-विशिष्ट-मणेः सत्त्वेनोत्तेजकाभाव-विशिष्टस्य मणेरभावसत्त्वाद् दाह इति भावः। इदानीं सादृश्यस्य सप्तपदार्थातिरिक्त-त्वमुपमानमणिरीत्या परिहरति—**सादृश्य**मिति। **न पदार्थान्तर**मिति। सादृश्यस्य

[পূঃ] প্রতিবন্ধক (মণি বা মন্ত্রাদি) বিদ্যমান থাকিলেও উত্তেজক সূর্য্যকান্ত মণি প্রভৃতি সন্নিহিত হইলে কিরূপে দাহ হয়—এই যদি বলি। [উঃ] না—তাহা বলিতে পার না। কারণ উত্তেজকের অভাববিশিষ্ট মণির অভাবই (দাহের) কারণ। (অর্থাৎ উত্তেজক ও প্রতিবন্ধক মণি একত্র থাকিলে উত্তেজক বিশিষ্ট মণি থাকে; উত্তেজকের অভাব বিশিষ্ট মণি থাকে না বলিয়া দাহ হয়)। [এইরূপ]

বিবৃতি

অনুকূল আর একটী শক্তি স্বীকার করিতে হইবে। তাহা হইলেই শক্তির অনবস্থা হয়। এইজন্যই টীকাকার বলিয়াছেন—**অনন্তশক্তি** ইত্যাদি।

এই অনবস্থা পরিহারের জন্য বহ্নিনিষ্ঠ দাহানুকূল শক্তির প্রতি মণ্যভাব ও উত্তেজক অথবা উত্তেজকাভাব-বিশিষ্ট মণ্যভাবকে কারণ বলিতে হইবে। তাহা হইলে দাহের প্রতিও মণ্যভাবকেই কারণ বলা উচিত। মধ্যে আর দাহজনক শক্তি স্বীকার করিয়া সেই শক্তির পূর্বোক্তরূপ কারণতা স্বীকার নিষ্প্রয়োজন। কারণ এইরূপ শক্তি স্বীকারে গৌরব ও অনবস্থা হয়।

তৃণ, অরণি এবং মণিজাত বহ্নির বৈজাত্য (ভেদ) প্রত্যক্ষ সিদ্ধ। একটী প্রদীপ যেরূপ আলোক প্রদান করে, একখণ্ড অঙ্গার সেরূপ আলোক প্রদান করে না। উহারা স্বরূপতঃ বহ্নি হইলেও প্রত্যেক বহ্নিতে পরস্পরের ভেদ আছে। আয়ুর্বেদ শাস্ত্রে পাকবিধি পর্য্যালোচনা করিলে বহ্নিগত বৈজাত্যের কথা স্পষ্টই উপলব্ধ হয়। আচার্য্য উদয়নও কুসুমাঞ্জলিতে বলিয়াছেন—"দৃশ্যতে চ পাবকত্বা-বিশেষেঽপি প্রদীপঃ প্রাসাদোদর-ব্যাপকমালোকমারভতে ন তথা জ্বালাজাল-জটিলোঽপি দারুদহনো নতরাঞ্চ কারীষঃ" (কুসুমাঞ্জলি—১।৬)। সুতরাং প্রত্যক্ষাদি

तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वम्। यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताह्लादकत्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति ॥ २ ॥

जात्यादिरूपतया षड्भावानन्तर्भूतत्वहेतोः स्वरूपासिद्धत्वात्, हेत्वन्तरस्याभावाच्चेति भावः। लीलावतीप्रकाशोक्तं सादृश्यलक्षणमाह—**तद्भिन्नत्वे** इति। तदसाधारणधर्मशून्यत्व इत्यर्थः। अस्ति च चन्द्रत्वादिरूपासाधारणधर्मरहिते मुखे चन्द्रगताह्लादकत्व-कमनीयत्व-वर्त्तुलत्वादिधर्मास्तद्वत्त्वाच्चन्द्रसादृश्यम्। यथाश्रुते तु भेदस्य पृथक्त्वरूपस्य सावधिकतया 'तस्मात् सदृश' इत्यानुभवापत्तेः। स्वस्मिन् स्वसादृश्यवारणाय सत्यन्तम्। **तद्गतेति**। तत्र उपमानभूते चन्द्रादौ साधारण्येन विद्यमाना ये भूयांसो धर्मा आह्लादकत्वाद्यास्तद्वत्त्वमित्यर्थः। तत्पदमुपमानपरम्। यद्यप्यत्र भूयस्त्वमयुक्तं, गोत्वाश्वत्वयोर्नित्यत्वरूपैकधर्ममादाय सादृश्यानुपपत्तेः, तथापि प्रायेण भूयोधर्मैरेव सादृश्यप्रतीतिरिति सूचयितुं **भूयः**पदम्। सादृश्यघटकधर्मश्च क्वचिज्जातिरूपो यथा घटसदृशः पट इत्यादौ। क्वचिदुपाधिरूपो यथा गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वमपीत्यादौ। क्वचिच्च गुण-क्रियावयव-रूपो यथा गोसदृशो गवय इत्यादौ। तस्माद् गुणावयव-कर्म-सामान्यरूपत्वान्नातिरिक्तं सादृश्यम्। सादृश्यलक्षणमुपपादयति—**यथेति**। इतिशब्दः पदार्थ-विभागविचार-समाप्तिद्योतकः।

সাদৃশ্যও অতিরিক্ত পদার্থ নহে, কিন্তু তদ্‌ভিন্নত্ব-সহকৃত-তদ্‌গত ভূয়োধর্মবত্ত্বই (ধর্মই) সাদৃশ্য। যেমন চন্দ্রের ভেদসহকৃত চন্দ্রগত আহ্লাদকত্ব প্রভৃতিই অর্থাৎ মুখ ও চন্দ্রের সাধারণ ধর্ম আহ্লাদকত্ব, বর্ত্তুলত্ব, তেজস্বিত্ব প্রভৃতিই মুখে চন্দ্র সাদৃশ্য ॥২॥

বিবৃতি

প্রমাণসিদ্ধ ভেদ অপলাপ করিয়া তৃণ, অরণি ও মণিতে একজাতীয় কার্য্যানুকূল শক্তির স্বীকারও সঙ্গত নহে। বিভিন্ন বহ্নির প্রতি কারণ বিভিন্ন হওয়ায় ব্যভিচারও নাই। সুতরাং শক্তিকল্পনা অনুচিত।* এই অভিপ্রায়ে গ্রন্থকার বলিয়াছেন—**অনৌচিত্যাৎ।**

এইরূপ সাদৃশ্যও দ্রব্যাদি পদার্থ হইতে অতিরিক্ত নহে। যে স্থলে সাদৃশ্য প্রতীতি হয়; যেমন—চন্দ্রসদৃশ মুখ। সে স্থলে চন্দ্রত্বাদি অসাধারণ ধর্মরহিত

---

* নৈয়ায়িকের মতে শক্তিপদার্থ অলীক নহে—তাঁহারা কারণত্বকেই শক্তি বলেন। ইহা ছাড়া অতিরিক্ত কোন শক্তি নাই। কুসুমাঞ্জলিকার বলিতেছেন—"অথ শক্তিনিষেধে কিং প্রমাণম্? ন কিঞ্চিৎ। তৎ কিমস্ত্যেব? বাঢ়ম্। নহি নো দর্শনে শক্তিপদার্থ এব নাস্তি। কোঽসৌ তর্হি? কারণত্বম্।" কুসুমাঞ্জলিঃ ১।১৩

नन्वस्तु **भेदः** पदार्थान्तरम्, एकस्मादपरत्र भिन्नप्रतीतेः। न चासावभावः, स्वस्मिन्नपि तत्प्रत्ययात् स्ववृत्तितापत्तेः। नापि षड्भावात्मकस्तेषामभावे वृत्त्यनङ्गीकारादिति चेत्। न। अन्योन्याभाव-वैधर्म्य-पृथक्त्व-स्वरूपात्मकानां चतुर्णां भेदानां क्लृप्तपदार्थ एवान्तर्भावात्। नन्वस्तु **शुद्धिरशुद्धिश्च** पदार्थान्तरम्। न च कांस्यादौ भस्मादिसंयोगस्य शुद्धित्वम्, अमेध्यादिसंयोगस्य चाशुद्धित्वमिति वाच्यम्। तदपगमेऽपि तद्व्यवहारादिति चेत्। न। श्रुत्यादिसिद्ध-शुद्धिसाधक-भस्मादिसंयोगजन्य-धर्मविशेषस्यैव शुद्धित्वात्, निषिद्धसंयोगजन्य-तन्नाशस्य चाशुद्धित्वात्। एतेनाधेय-शक्तिविशेषः शुद्धिस्तदभावश्चाशुद्धिरिति भट्टभाषितं, संस्कार-तदभावयोः शुद्ध्यशुद्धित्वमिति प्राभाकरभाषितञ्च निरस्तम्। नन्वस्तु सर्वाख्यातवाच्या**र्थीभावना** विधिवाच्या **शाब्दीभावना** च पदार्थान्तरमिति चेत्। न। शाब्दीभावनायां प्रमाणाभावादार्थीभावनायाः प्रवृत्त्यात्मकत्वात्। नन्वस्तु **स्वत्वं** पदार्थान्तरम्। न तावद् विनियोगविषयत्वं तत्, विनियोगविरहदशायां ब्राह्मणस्वत्वापत्तेः, चौर्यादिहृते धनादौ तस्करस्यापि स्वत्वापत्तेश्चेति चेत्। न। वेदसिद्ध-विनियोग-प्रयोजक-क्रियाविषयत्वस्यैव स्वत्वरूपत्वात्, तादृशविषयत्वस्योपाधिरूपत्वात्। न च तस्यैव पदार्थान्तरत्वं, सामान्यान्तर्भावात्। न चापसिद्धान्तः, सामान्यं द्विविधं जातिरूपमुपाधिरूपञ्च। उपाधिर्द्विविधः सखण्डोऽखण्डश्चेति वर्द्धमानोपाध्याय-लिखितमिति सेतौ पद्मनाभमिश्रैर्लिखनात्, अद्वैतरत्नरक्षणे मधुसूदनसरस्वतीपादैः सप्तपदार्थ्यां शिवादित्यमिश्रैश्चोक्तत्वात्, उदयनाचार्यैः स्वीकाराच्च। नन्वस्तु **क्षणः** पदार्थान्तरम्। तत्सिद्धिश्च क्षणः स्वमात्रवृत्तिपदार्थवान् कालोपाधित्वाद्दण्डवदित्यनुमानादिति चेत्, न, अप्रयोजकत्वात्। नन्वस्तु **वैशिष्ट्यं** पदार्थान्तरमिति चेत्। न। वैशिष्ट्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वात्, तस्य च सम्बन्धिस्वरूपत्वात्। नन्वस्तु समूहालम्बनज्ञानप्रयोजकं **समूह**लक्षणं पदार्थान्तरमिति चेत्। न। अनेक-पर्याप्त-धर्मस्यापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वस्य वा समूहत्वात्। नन्वस्तु **प्रकारत्वं** पदार्थान्तरमिति चेत्। न। तादात्म्यातिरिक्तभासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वस्य प्रकारत्वात्। एतेन **प्रकारित्व**मपि व्याख्यातम्। तस्य तदनुयोगिस्वरूपत्वात्। अस्तु तर्हि **संख्या** पदार्थान्तरम्, गुणादिष्वपि तत्प्रतीतेः। न चैकार्थसमवायात् तथाप्रत्ययः, विलक्षणाभ्यां समवायैकार्थसमवायाभ्यामविलक्षणप्रतीत्यनुपपत्तेरिति चेत्। न। गुणादिवृत्तेस्तस्या अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्व-स्वरूपत्वात्। नन्वस्तु **तारत्वं मन्दत्वञ्च** पदार्थान्तरम्। न

चैतज्जातिरूपं, गत्वादिना सङ्करप्रसङ्गादिति चेत्। न। तारत्वमन्दत्वयोरुत्कर्षापकर्षरूपत्वेनाजातिरूपत्वात्, जातित्वेऽपि गत्वादिव्याप्य-नानातारत्वकल्पनेन च साङ्कर्यासिद्धेः। नन्वस्तु **अभावत्वं** पदार्थान्तरमिति चेत्। न। तस्याऽखण्डोपाधिरूपत्वात्। एतेन—**आधारत्वम् आधेयत्वञ्च** व्याख्यातम्, तस्य स्वरूपसम्बन्धस्वरूपत्वात्, तस्य च क्लृप्तान्तर्भावात्। नन्वस्तु **व्यञ्जना** पदार्थान्तरमिति चेत्। न। तस्या अप्रामाणिकत्वात्। एतेन **स्फोटो** व्याख्यातः। नन्वस्तु **पुंस्त्वादि** पदार्थान्तरमिति चेत्, न, शब्दाकारप्रकारभेदस्यैव तत्त्वात्। नन्वस्तु गुणादिवृत्तित्वात् **कारणत्वं** पदार्थान्तरम्। न चानन्यथासिद्धत्वे सति नियतपूर्ववृत्तित्वं तत्। एतद्घटत्वावच्छिन्नं प्रति देशान्तरीयरासभादेरपि हेतुत्वापत्तेरन्यथासिद्धत्वस्यानुगतस्यानिरूपणादन्यरूपस्य च कारणत्वस्यासम्भवाच्चेति चेत्। न। सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वस्य तत्त्वात्, स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वाद्वा। एतेन—**विशेषणत्वोपलक्षणत्व-क्रमोपकार-संस्कार-ज्ञातता-तमः-प्रधान-महत्-तत्त्वादयो** व्याख्याताः, क्लृप्तपदार्थ एवैतेषामन्तर्भावसम्भवादिति। प्रपञ्चश्चास्य **सेतौ न्यायलीलावत्यां पदार्थ-तत्त्वनिरूपणे** च द्रष्टव्यः।

नव्यास्तु—**सादृश्य**मतिरिक्तमन्यथा सदृश इत्याकारकप्रतीतावेकप्रकारकत्वरूपानुगताकारकतानुभवापलापापत्तेः। एव**मधिकरण**त्वमपि। तस्य संयोगादिरूपत्वे कुण्डे वदरमितिवद् वदरे कुण्डमित्यादि-प्रयोगः स्यात्, सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वात्। एवं **प्रति**योगित्वमप्यतिरिक्तमन्यथा तस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वे घटः घटाभाव-प्रतियोगित्ववानिति, घटे आधारता-प्रतीत्यनुपपत्तेरित्याहुः। न चैषामतिरिक्तत्वे पदार्थविभाग-व्याघातः। विभागग्रन्थस्य धर्मव्याख्यानोपयोगि-पदार्थमात्र-निरूपण-परत्वात्, काश्यपेन च **अथातो धर्मं व्याख्यास्याम** इति धर्मं प्रकृत्य पदार्थविभजनादन्यथा "अथातो पदार्थं व्याख्यास्याम" इत्येवाद्यं सूत्रं स्यात्। अत एवोक्तं लीलावत्याम्—अभावश्च वक्तव्यो निःश्रेयसोपयोगित्वादिति। अत एव च मीमांसकैर्धर्मव्याख्याने तदनुष्ठाने चैतेषां पदार्थानां विनियोगः कृत इति ॥ २ ॥

বিবৃতি

উপমেয় মুখে যে সমস্ত সাধারণ ধর্ম আছে, সেই সাধারণ ধর্মই হইতেছে সাদৃশ্য। যেমন আহ্লাদকত্ব। যদিও মুখনিষ্ঠ আহ্লাদকত্ব এবং চন্দ্রনিষ্ঠ আহ্লাদকত্ব ধর্ম স্বরূপতঃ পৃথক্, তথাপি একজাতীয় সুখের জনক বলিয়া একজাতীয়। সেই এক-

জাতীয় সাধারণ আহ্লাদকত্ব ধর্মটীই সাদৃশ্য পদার্থ। ইহাই ব্যক্ত করিতে বিশ্বনাথ বলিয়াছেন—**তদ্ভিন্নত্বে সতি তদ্গতভূয়োধর্ম্মবত্ত্বম্**। সেই সাদৃশ্য ধর্মটী অনুযোগীর (যাহাতে সাদৃশ্য থাকে, তাহার) বিশেষণীভূত জাতি বা উপাধি প্রভৃতির স্বরূপ। যেমন ঘটসদৃশঃ পটঃ—এস্থলে সাদৃশ্য ঘটক ধর্মটী দ্রব্যত্ব জাতিস্বরূপ। যথা গোত্বং নিত্যং তথা অশ্বত্বমপি—এস্থলে উপাধি স্বরূপ। সুতরাং সাদৃশ্য সপ্তপদার্থ হইতে অতিরিক্ত * নহে।

সাদৃশ্যের লক্ষণে ভূয়স্ত্ব বিবক্ষিত নহে। কারণ তাহা হইলে একটী ধর্মের দ্বারা সাদৃশ্যপ্রতীতি হইবে না। কিন্তু প্রায়শঃ ভূয়ো ধর্মের দ্বারাই সাদৃশ্য প্রতীতি হয়। এইরূপ তাৎপর্য্য প্রকাশের জন্য লক্ষণে ভূয়ঃ পদ প্রযুক্ত হইয়াছে ॥২॥

টিপ্পনী

প্রত্যেক শাস্ত্র-সম্প্রদায়ের কতকগুলি নিজস্ব অসাধারণ বিষয় আছে। সেই বিষয়ের উপপাদনের জন্যই প্রত্যেক সম্প্রদায়ে পৃথক্ পৃথক্ প্রমাণ ও পৃথক্ পৃথক্ প্রমেয় স্বীকৃত হইয়াছে। যে পদার্থ অভিপ্রেত বিষয় প্রতিপাদনের অনুপযোগী, তাহা সেই শাস্ত্রে সমাদৃত হয় নাই। এই জন্যই ন্যায়শাস্ত্রে দ্বাদশ প্রকার বিশেষ প্রমেয়ের তত্ত্বজ্ঞানের সাধকরূপে প্রমাণাদি ষোড়শ পদার্থ প্রধানরূপে প্রতিপাদিত হইয়াছে; কিন্তু দ্রব্যাদি পদার্থ প্রতিপাদিত হয় নাই। কারণ দ্রব্যাদি পদার্থ গৌতমোক্ত তত্ত্বজ্ঞানের সেরূপ উপযোগী নহে। পরন্তু বৈশেষিক সূত্রে দ্রব্যাদিই বিশেষরূপে প্রতিপাদিত হইয়াছে। ধর্ম্মব্যাখ্যায় দ্রব্যাদি যেরূপ উপযোগী, প্রমাণাদি ষোড়শ পদার্থ সেরূপ উপযোগী নহে। এই জন্যই মহর্ষি জৈমিনি **পূর্ব্বমীমাংসা-দর্শনে** মহর্ষি কণাদোক্ত দ্রব্যাদি পদার্থকেই গ্রহণ করিয়া বেদ বিচার করিয়াছেন। সুতরাং শাস্ত্রের অসাধারণ বিষয়ের ভেদই পদার্থের ভেদ-কল্পনার হেতু।

প্রসিদ্ধ মীমাংসক ভট্ট **কুমারিল** দ্রব্য, গুণ, কর্ম, অভাব ও সামান্য—এই পাঁচটিকেই পদার্থ বলিয়াছেন। তাঁহার মতে বিশেষ ও সমবায় অতিরিক্ত পদার্থ নহে। কিন্তু গুরু **প্রভাকরের** মতে—দ্রব্য, গুণ, কর্ম, সামান্য, সংখ্যা, সমবায়, সাদৃশ্য ও শক্তি—এই আটটি পদার্থ। প্রভাকর মতাবলম্বী **চন্দ্রের** মতে—দ্রব্য, গুণ, কর্ম, সামান্য, সমবায়, সাদৃশ্য, শক্তি, ক্রম, উপকার, সংস্কার—এই এগারটী পদার্থ। প্রসিদ্ধ মীমাংসক **মহার্ণব**কারের মতে—পূর্বোক্ত এগারটী ও উপাধি—এই দ্বাদশটী পদার্থ। **সাংখ্য** মতে—প্রকৃতি ও পুরুষ—এই দুইটী মূল পদার্থ। মহৎ, অহঙ্কার প্রভৃতি—

* শালিকনাথ প্রকরণপঞ্চিকার **প্রমাণ-পারায়ণে** সাদৃশ্যের অতিরিক্ত পদার্থত্ব সমর্থনে যে সমস্ত যুক্তির অবতারণা করিয়াছেন, পরবর্ত্তী গ্রন্থে তাহাই অনূদিত হইয়া খণ্ডিত হইয়াছে।

অপর ২৩টী প্রকৃতির পরিণাম হইলেও মূল পদার্থ নহে। বৈদান্তী অধিকাংশ স্থলে ভাট্টমতাবলম্বী। এই জন্য **বেদান্ত** মতে—দ্রব্য, গুণ, কর্ম, সামান্য ও শক্তি—এই পাঁচটী পদার্থ স্বীকৃত হইয়াছে। **মুরারী** মিশ্রও এই পাঁচটী পদার্থ স্বীকার করেন। নকুলীশ **পাশুপতের** মতে কার্য্য, কারণ, যোগ, বিধি ও দুঃখান্ত—এই পাঁচটী পদার্থ।* **শৈব**মতে—পতি, পশু ও পাশ † এই তিনটীই পদার্থ। প্রত্যক্ষ প্রমাণবাদী **চার্বাকের** মতে—পৃথিবী, জল, তেজঃ ও বায়ু এই চারিটী পদার্থ ††। বৌদ্ধ **যোগাচার** ও **সৌত্রান্তিকের** মতে পৃথিবী প্রভৃতি চারিটী পদার্থ। **বিজ্ঞান-বাদীর** মতে—বিজ্ঞানমাত্রই পদার্থ। **জৈন** মতে—জীব ও অজীব, এই দুইটী মূল পদার্থ **। সূক্ষ্মদর্শী দীধিতিকার **রঘুনাথ** শিরোমণির মতে—অত্যন্তাভাবাভাব, ক্ষণ, স্বত্ব, শক্তি, কারণত্ব, কার্য্যত্ব, সংখ্যা, বৈশিষ্ট্য ও বিষয়ত্ব অতিরিক্ত পদার্থ। তিনি বিশেষ পদার্থ স্বীকার করেন নাই। এ সম্বন্ধে বিশেষ কথা শিরোমণির **পদার্থতত্ত্ব-নিরূপণে** দ্রষ্টব্য।

নব্যগণ সাদৃশ্য, অধিকরণত্ব, প্রতিযোগিত্ব এবং বিষয়ত্বকেও অতিরিক্ত পদার্থ বলিয়াছেন। তাঁহাদের মতে সাদৃশ্য প্রভৃতি অতিরিক্ত পদার্থ হইলেও পদার্থ বিভাগের কোন অনুপপত্তি নাই। কারণ যে পদার্থ সাক্ষাৎ বা পরম্পরা ধর্ম ব্যাখ্যার উপযোগী, সেই পদার্থ নিরূপণেই বিভাগগ্রন্থের তাৎপর্য্য ॥২॥

---

* শৈবাচার্য্য ভাসর্ব্বজ্ঞ রচিত **গণকারিকায়** ও অপ্পয় দীক্ষিত কৃত **কল্পতরু-পরিমলে** এই সমস্ত পদার্থের বিশেষ ব্যাখ্যা দ্রষ্টব্য। কোন পাশুপতের মতে—তত্ত্ব, গুণ ও ভাব—এই তিনটী পদার্থ, গণকারিকার **রত্নটীকা** ১৫ পৃঃ দ্রষ্টব্য।

† **কিরণাগম, পৌষ্করাগম, মৃগেন্দ্রসংহিতা** ও ভোজরাজের **তত্ত্বপ্রকাশিকায়,** মাধবাচার্য্যের **সর্ব্বদর্শনসংগ্রহে** ও উমাপতি শিবাচার্য্যের **শতরত্নসংগ্রহ** প্রভৃতিতে শৈবমতের আলোচনা দ্রষ্টব্য।

†† **তার্কিকরক্ষায়** বরদরাজ চার্ব্বাককে প্রত্যক্ষপ্রমাণবাদী বলিয়াছেন। সর্ব্বদর্শনসংগ্রহে মাধবাচার্য্যও তাহাই বলিয়াছেন। আধুনিক পণ্ডিত সমাজেও এই মত সুপ্রতিষ্ঠিত। কিন্তু চার্ব্বাক পণ্ডিত জয়রাশি **তত্ত্বোপপ্লব** গ্রন্থে প্রত্যক্ষকেও প্রমাণ বলিয়া স্বীকার করেন নাই। আচার্য্য উদয়ন ও খণ্ডনখণ্ডখাদ্যকার শ্রীহর্ষের কথায় তাহা বুঝা যায়। এই তত্ত্বোপপ্লবকারের মতে পৃথিবী প্রভৃতিও পদার্থ হইতে পারে না।

** প্রাচীন আচার্য্যগণের মধ্যে পদার্থের বিভাগ সম্বন্ধে বহু মতভেদ দৃষ্ট হয়। এ বিষয়ের বিশেষ আলোচনা বল্লভাচার্য্যের **ন্যায়লীলাবতী**, পদ্মনাভ মিশ্রের প্রশস্তপাদভাষ্য টীকা **সেতু**, মাধব সরস্বতীর **সর্ব্বদর্শনকৌমুদী** ও মাধবাচার্য্যের **সর্ব্বদর্শনসংগ্রহ** প্রভৃতি গ্রন্থে দ্রষ্টব্য।

क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकाला दिगदेहिनौ मनः ।
द्रव्याण्यथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥

द्रव्याणि विभजते—**क्षित्यबिति**। क्षितिः पृथिवी, आपो जलानि, तेजो वह्निः, मरुद् वायुः, व्योम आकाशः, कालः समयः, दिक् आशा, देही आत्मा, मनः—एतानि नव द्रव्याणीत्यर्थः। ननु द्रव्यत्वजातौ किं मानम्? न हि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं, घृत-जतुप्रभृतिषु द्रव्यत्वाग्रहादिति चेत्। न, कार्यसमवायि-

गुणाद्याश्रयतया प्रथमोद्दिष्टस्य द्रव्यस्य कणादोक्तं विभागमनुस्मरन्नाह—**क्षित्य**बिति। **द्रव्याणी**ति। द्रव्यलक्षणन्तु गुणवत्त्वं क्रियावत्त्वं समवायिकारणत्वं वेति **काश्यपाः व्योम**शिवाचार्याश्च। द्रव्यत्वमिति **प्रशस्त**पादाचार्याः **किरणा**वलीकाराश्च। गुणवत्त्वा-त्यन्ताभावानधिकरणत्वमिति **लीला**वतीकाराः। गुणवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्व-मिति **नव्याः**। क्तिप्रत्ययनिष्पन्नस्य क्षितिपदस्य क्षयबोधकत्वात् प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह **पृथिवी**ति। एव**मापो जलानी**त्यादावपि द्रष्टव्यम्। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकाल-दिगात्ममनःशब्दान्धकारा एकादशैव द्रव्याणीति **भाट्टाः**, पृथिव्यप्तेजोवाय्वात्ममनोऽ-न्धकारशब्दा अष्टौ द्रव्याणि, न त्वाकाशकालदिशां द्रव्यत्वमिति **वेदा**न्तिनः। पृथिव्यप्-तेजोवाय्वात्मानः पञ्चैव द्रव्याणि, दिक्कालयोरीश्वरान्तर्भावाद्, मनसश्चासमवेतभूतत्वा-दिति **दीधिति**कृतस्तेषां मतनिरासायाह—**नवेति**। संख्याबोधक-नवपदोपादानाद् द्रव्येषु न्यूनाधिक-संख्यासंशय-व्यवच्छेदः। पृथिव्यादि-नवकसंग्राहकैकरूपाभावे न्यूनत्वाद् द्रव्य-गुण-कर्मणां मिश्रो भेदकाभावे चाधिकत्वाद् विभागन्यूनतापातः, अतो नवकानुगतो द्रव्यत्वरूपो गुणादिभेदकः कश्चिद्धर्मः स्वीकर्त्तव्यः। तत्र प्रमाणं विमृशन् पृच्छति—**नन्विति**। **किं**शब्दः प्रश्ने। **मुरारि**मिश्रोक्तं प्रत्यक्षं प्रमाणयति—**न हीति**। **तत्र** द्रव्यत्वजातौ। **प्रत्यक्षं** द्रव्यं द्रव्यमित्यनुगतं प्रत्यक्षम्। लीलावती**कण्ठा**भरणोक्तं निषेध-

ক্ষিত্যপ্‌তেজ ইত্যাদি শ্লোকে দ্রব্যের বিভাগ করিতেছেন। ক্ষিতি—পৃথিবী। অপ্—জল। তেজঃ—বহ্নি। মরুৎ—বায়ু। ব্যোম—আকাশ। কাল—সময়। দিক্—আশা অর্থাৎ পূর্ব্বাদি দিক্। দেহী—আত্মা ও মনঃ—এই নয়টী দ্রব্য। ইহাই মূল শ্লোকের অর্থ। [পূঃ] আচ্ছা, দ্রব্যত্ব জাতিতে কি প্রমাণ? অর্থাৎ কোন প্রমাণ নাই; কারণ সেই দ্রব্যত্ব জাতিতে (ইদং দ্রব্যং, ইদং দ্রব্যং—এইরূপ অনুগতাকার) প্রত্যক্ষ প্রমাণ নহে। যেহেতু ঘৃত, জতু প্রভৃতিতে দ্রব্যত্ব (সাধারণ

कारणतावच्छेदकतया संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छेदक-

हेतुं दर्शयति—**घृतेति** । **द्रव्यत्वा**ग्रहादिति । लौकिक-परीक्षकाणामाकाशादौ द्रव्याकारानुगतमतेरभावादित्यर्थः । अयं भावः—अनुगताकृतिव्यङ्ग्या हि मनुष्यत्वादि-जातिः । न हि नवद्रव्येष्वनुगताकृतिः काचित् सम्भवति । घृतादिष्वेकैकपदार्थेष्वपि नैकाकृतिः, कठिनत्व-द्रवत्वयोरनियतत्वात् । तस्मान्नवद्रव्येषु जातिव्यञ्जकस्यानुगताकारस्याभावान्न द्रव्यत्वग्रह इति । प्रकाशोक्तं द्रव्यत्वजातिसाधकं मानमाह—**कार्येति** । प्रयोगश्च—द्रव्यनिष्ठा कार्यसमवायिकारणता किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वात्, दण्डनिष्ठघटकारणतावदिति । कार्यस्य समवायः सम्बन्धः, कारणस्य तादात्म्यम् । तेन यत्र समवायेन कार्यं, तत्र तादात्म्येन द्रव्यमिति नियमात् समवायसम्बन्धेन कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्यत्वावच्छिन्नं द्रव्यं कारणमिति कार्यकारणभावलाभः । तथा च द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य समवायिकारणत्वे तत्कारणताया अवच्छेदकरूपेण द्रव्यत्व-सिद्धिरिति भावः । नन्वेतादृशकार्यकारणभावाङ्गीकारे कार्यत्वमवच्छेदकं न स्यात्, तस्य ध्वंस-साधारणस्य भावाभाव-कार्य-वृत्तितयाऽतिरिक्तदेश-वृत्तित्वात्, अन्यूनानतिरिक्तदेशवृत्ति-धर्मस्यैवावच्छेदकत्वस्वीकारादित्यस्वरसाद् न्यायलीलावत्युक्त-मानमाह—**संयोगस्येति** । प्रयोगश्च—संयोगसमवायिकारणता किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वादिति । नित्यसंयोगाङ्गीकर्त्तुर्भट्टस्य मते संयोगत्वस्य नित्यानित्यवृत्तितयाऽनवच्छेदकत्वात् तदवच्छिन्नकार्यस्यासिद्धेस्तत्कारणस्याप्यसिद्धिरत आह—**विभागस्येति** । प्रयोगश्च पूर्व-

লোকের প্রত্যক্ষ দ্বারা) গৃহীত হয় না—এই যদি বলি । [উঃ] না—তাহা বলিতে পার না । যেহেতু কার্য্যের সমবায়ি-কারণতার অবচ্ছেদক ধর্ম্মরূপে অথবা সংযোগ বা বিভাগের সমবায়ি-কারণতার অবচ্ছেদক ধর্ম্মরূপে দ্রব্যত্ব জাতির (অনুমানের দ্বারা) সিদ্ধি হয় ।

বিবৃতি

প্রশস্তপাদাচার্য্যের মতে দ্রব্যের লক্ষণ—দ্রব্যত্ব । লক্ষণ শব্দে ইতরের ভেদবোধক লক্ষ্যের অসাধারণ ধর্ম্মই বুঝায় । সুতরাং নয়টী দ্রব্যে এই দ্রব্যত্ব প্রমাণ-সিদ্ধ না হইলে দ্রব্যে ইতরভেদ সিদ্ধ হইবে না । এজন্য প্রথমে দ্রব্যত্বের সিদ্ধি আবশ্যক । কিন্তু নয়টী দ্রব্যে দ্রব্যত্ব প্রত্যক্ষসিদ্ধ নহে । কারণ দ্রব্যত্বের আশ্রয় সকল দ্রব্য প্রত্যক্ষও নহে এবং অনুগত আকার বিশিষ্টও নহে । জাতির প্রত্যক্ষে এই দুইটী আবশ্যক । সুতরাং জাতির আশ্রয় ব্যক্তির প্রত্যক্ষ এবং জাতির ব্যঞ্জক

বিবৃতি

অনুগত আকৃতি না থাকায় নয়টী দ্রব্যে দ্রব্যত্ব প্রত্যক্ষ সিদ্ধ হইতে পারে না। প্রত্যক্ষাধীন অনুমানাদিও উহাতে প্রমাণ নহে, তবে কি দ্রব্যত্ব অপ্রামাণিক ? এই অভিপ্রায় প্রকাশ করিতে বলিলেন—**কিং মানম্**।

মহর্ষি কণাদ দ্রব্যের লক্ষণ বলিয়াছেন—সমবায়িকারণত্ব। এই সমবায়ি-কারণতার একটি অবচ্ছেদক (সমব্যাপ্য—নিয়ামক) ধর্ম অবশ্য স্বীকার্য্য। যে ধর্ম অবচ্ছেদ্যের অধিকরণেই থাকে, তদপেক্ষা অল্পদেশে বা অধিকদেশে থাকে না অথচ অবচ্ছেদ্যের সমব্যাপ্ত, এইরূপ অন্যূন অনতিরিক্ত-দেশ-বৃত্তি ধর্মই অবচ্ছেদক। উহা অবচ্ছেদ্যকে নিজ অধিকরণেই নিয়মিত করে, অন্যত্র থাকিতে দেয় না। অবচ্ছেদক যেখানে থাকে, সেইখানেই অবচ্ছেদ্য থাকে, অন্যত্র থাকে না। সমবায়িকারণতার এইরূপ একটী অবচ্ছেদক ধর্ম স্বীকার না করিলে ঐ সমবায়ি-কারণতা গুণাদিতে থাকিয়া গুণাদিকেও সমবায়িকারণ করিয়া তুলিতে পারে। কিন্তু গুণাদি কাহারও সমবায়ী কারণ নহে। সুতরাং দ্রব্যগত যে ধর্ম এই সমবায়ি-কারণতার অবচ্ছেদক হইয়া সমবায়িকারণতাকে গুণাদি হইতে ব্যাবৃত্তি করিয়া দ্রব্যেই নিয়মিত করে, তাহাই দ্রব্যগত সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদক ধর্ম, তাহারই নাম—দ্রব্যত্ব। উহা সর্বদ্রব্যে প্রত্যক্ষ সিদ্ধ না হইলেও—দ্রব্যনিষ্ঠা সমবায়িকারণতা কিঞ্চিদ্ধর্মাবচ্ছিন্না কারণতাত্বাৎ, দণ্ডনিষ্ঠঘটকারণতাবৎ—এই অনুমান প্রমাণের দ্বারা সিদ্ধ হয়। ইহা প্রকাশ করিতে বলিলেন—**কার্য্যসমবায়ি**কারণতাবচ্ছেদকতয়া।

কার্য্য ও কারণের সামানাধিকরণ্য না থাকিলে কার্য্যকারণভাব হয় না। এই জন্য যে স্থলে কার্য্যের সম্বন্ধ থাকে অর্থাৎ সমবায় সম্বন্ধে যেখানে কার্য্য উৎপন্ন হয়, সেখানে কারণের তাদাত্ম্য সম্বন্ধ (কারণতাবচ্ছেদক তাদাত্ম্য সম্বন্ধ) অবশ্য স্বীকার্য্য। অন্যথা গুণাদিতেও গুণ উৎপন্ন হইতে পারে। এইজন্য সমবায় সম্বন্ধে ভাব কার্য্যের উৎপত্তির প্রতি তাদাত্ম্য সম্বন্ধে দ্রব্য কারণ—এইরূপ নিয়ম স্বীকৃত হইয়াছে। কিন্তু এইরূপ নিয়ম সকলে স্বীকার করেন না। বিশেষতঃ যাবতীয় কার্য্যের প্রতি কোন দ্রব্যই সমবায়ী কারণ নহে। সুতরাং কার্য্যের সমবায়ি-কারণতার অবচ্ছেদকরূপে দ্রব্যত্বজাতি সিদ্ধ হইতে পারে না। অতএব প্রকারান্তরে দ্রব্যত্ব জাতির সিদ্ধি করিতে হইবে। তাই বিশ্বনাথ বলিয়াছেন—**সংযোগস্য**।

যাঁহারা নিত্যসংযোগ স্বীকার করেন, তাঁহাদের মতে সংযোগত্বাবচ্ছিন্ন সংযোগের অর্থাৎ যাবতীয় সংযোগের সমবায়ী কারণ অপ্রসিদ্ধ বলিয়া সংযোগত্ব কার্য্যতার অবচ্ছেদক হইতে পারে না। কারণ নিত্য সংযোগেও সংযোগত্ব আছে, কিন্তু উহাতে

तया द्रव्यत्वसिद्धेरिति। ननु दशमं द्रव्यं तमः कुतो नोक्तम्? तद्धि प्रत्यक्षेण गृह्यते। तस्य च रूपवत्त्वात् कर्मवत्त्वाच्च द्रव्यत्वम्। तद्धि गन्धशून्यत्वान्न

वत्। ननु कारणताया निरवच्छिन्नत्वे का हानिरिति चेत्। न। पटकारणत्वेनाऽक्लृप्ता-नामपि दण्डादीनां पटकारणतापत्तेः, क्लृप्तेष्वपि यावत्सु तन्त्वादिषु तत्कारणताभावापत्तेश्च, तद्व्यक्तावेव तत्कारणताया ग्रहात्। कारणताया अवच्छेदकावच्छिन्नत्वे तु समनियतस्या-वच्छेदकधर्मस्य कारणादन्यत्राभावान्न तत्प्रसङ्गो नाप्यगृहीतकारणताके कारणीभूतव्यक्त्य-न्तरे तदकारणत्वप्रसङ्गश्च, व्याप्यस्यावच्छेदकस्य तत्र सत्त्वेन व्यापकस्यापि कारणत्वस्य सत्त्वादिति भावः। **द्रव्यत्व**सिद्धेरिति। अनुगतरूपेण सिद्धस्य द्रव्यत्वधर्मस्य जाति-बाधकाभावाद् जातित्वमिति भावः। एवं पृथिवीत्वादावपि बोध्यम्।

ननु दशमद्रव्यस्य तमसः सत्त्वात् कुतो नाभिधानमिति भट्टः शङ्कते—**नन्विति**। **कुतः** कस्मात्। तथा च तमसः सत्त्वे वा तस्य द्रव्यत्वे वा दशमत्वे वा मानाभावान्ना-भिधानमिति शङ्कात्रयम्। तत्राद्यं लीलावतीमनुस्मरन् परिहरति—**तद्धीति**। **प्रत्यक्षेण** नीलं तमः, चलति च्छायेति चाक्षुष-प्रत्यक्षेण। द्वितीयं निराकरोति—**रूपवत्त्वादिति**। तथा च तमो द्रव्यं रूपवत्त्वाद् घटवदित्यनुमानं तस्य द्रव्यत्वे मानम्। रूपवत्त्वमसिद्धमिति चेत्। न। तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। न च तस्य भ्रान्तित्वं, बाधकाभावात्। आलोक-निरपेक्ष-चक्षुर्ग्राह्यत्वं बाधकमिति चेत्। न। तेजस आलोकनिरपेक्ष-चक्षुर्ग्राह्यत्वेन द्रव्य-ग्रहे चक्षुषस्तत्सापेक्षत्वनियमाभावात्, क्लृप्तस्य ग्रहे तथाभ्युपगमेऽपि विजातीयस्य तमसो ग्रहे तथानभ्युपगमाच्च। तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन हेत्वन्तरमाह—**कर्मवत्त्वा-दिति**। तथा च तमो द्रव्यं कर्मवत्त्वाद् वायुवदित्यनुमानं प्रमाणमिति सूचितम्। तृतीय-शङ्कां लीलावतीप्रकाशमनुस्मरन् परिहरति—**तद्धीति**। **गन्धशून्यत्वाद्** गन्धाभाव-

[পূঃ] আচ্ছা, দশম দ্রব্য তমঃ (অন্ধকার) কিহেতু কথিত হইল না? যেহেতু তাহা তো প্রত্যক্ষের দ্বারাই গৃহীত হইয়া থাকে। রূপবত্ত্ব ও কর্ম্মবত্ত্ব প্রযুক্ত অর্থাৎ রূপ ও কর্ম্ম তাহাতে থাকায় তাহার দ্রব্যত্বও সিদ্ধ হয়। তাহা গন্ধ-শূন্য বলিয়া

বিবৃতি

কার্য্যত্ব না থাকায় এবং কার্য্যত্বের অধিক দেশ (অনধিকরণ) নিত্যসংযোগে সংযোগত্ব থাকায় সংযোগত্ব অবচ্ছেদক হয় না। এই জন্য প্রকারান্তরে অনুমানের দ্বারা দ্রব্যত্ব জাতির সিদ্ধি করিতে বলিলেন—**বিভাগস্য বা**।

पृथिवी, नीलरूपवत्त्वाच्च न जलादिकम्। तत्-प्रत्यक्षे चालोक-निरपेक्षं चक्षुः

वत्त्वात्। **नीले**ति। नीलरूपस्य जलाद्यवृत्तित्वात् तमसश्च तद्वत्त्वान्न जलादिस्वरूपत्वमपि तु दशमत्वमिति भावः। आलोकाभावस्तम इति चेत्। न। निषेधत्वेनाप्रतीतेः। तथा चोक्तं वल्लभाचार्यैः—नाभावोऽभाववैधर्म्यान्नारोपो बाधहानितः। द्रव्यादिषट्क-वैधर्म्याज् ज्ञेयं मेयान्तरं तमः॥ इति। नन्वस्तु साधकं, बाधकमप्यस्तीति चेत्। किं तत्? तमो न रूपवत् तेजोऽनपेक्ष-चक्षुर्ग्राह्यत्वादालोकाभाववदिति चेत्। न। तेजसि व्यभिचारात्तेजोवदालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वादित्याह—**तत्**प्रत्यक्ष इति। यथालोक-

পৃথিবী নহে ; নীল রূপ থাকায় তাহা জল, তেজঃ প্রভৃতিও নহে। তাহার প্রত্যক্ষে কিন্তু আলোক নিরপেক্ষ চক্ষুই কারণ ; [সুতরাং তমঃ দশম দ্রব্য]—এই যদি বলি।

বিবৃতি

ভট্ট সম্প্রদায় ও বেদান্ত সম্প্রদায়ের মতে অন্ধকার দ্রব্য পদার্থ। রূপবত্ত্ব ও কর্ম্মবত্ত্ব হেতু দ্বারা অন্ধকারের দ্রব্যত্ব সিদ্ধ হয়। অন্ধকারের নীলরূপ ও গতিক্রিয়া প্রত্যক্ষ সিদ্ধ। নীলং তমশ্চলতি—এইরূপ রূপপ্রত্যক্ষ বা গতি প্রত্যক্ষের কোন বাধক না থাকায় তাহা ভ্রমও নহে। সুতরাং অন্ধকার দ্রব্য। গন্ধহীন বলিয়া উহা পৃথিবী নহে এবং নীল বলিয়া জলাদিরও অন্তর্গত নহে। সুতরাং অন্ধকার দশম দ্রব্য। ন্যায়-বৈশেষিকগণ উহাকে দ্রব্য বলিয়া কেন উল্লেখ করেন নাই? প্রতিবাদী তাহার কারণ জিজ্ঞাসা করিতেছেন—**দশমং দ্রব্যং তমঃ কুতো নোক্তম্।**

অন্ধকার বাস্তব রূপের অধিকরণ হইলে আলোক-সহকৃত চক্ষুর্ গ্রাহ্য হইত। কেননা কোন রূপ বা দ্রব্য আলোক-নিরপেক্ষ চক্ষুর গ্রাহ্য নহে। অতএব অন্ধকারের বাস্তব রূপবত্ত্বে আলোকনিরপেক্ষ চক্ষুর্গ্রাহ্যত্বই বাধক। উক্ত বাধক জ্ঞানের দ্বারা অন্ধকারে রূপ প্রতীতির ভ্রমত্ব সিদ্ধ হওয়ায় উহা দ্রব্যত্বের সাধক হয় না। এই জন্য দ্বিতীয় হেতুর নির্দ্দেশ করিলেন—**কর্ম্মবত্ত্বাৎ**।

দ্রব্য হইলেই আলোকসহকৃত চক্ষুর গ্রাহ্য হইবে—ইহা অব্যভিচারী নিয়ম নহে। তেজঃ যেরূপ আলোক-নিরপেক্ষ চক্ষুর দ্বারাই গৃহীত হইয়া থাকে, অন্ধকারও সেইরূপ আলোকনিরপেক্ষ চক্ষুর দ্বারাই গৃহীত হইবে। আলোক পৃথিবী প্রভৃতির ব্যঞ্জক হইলেও অন্ধকারের ব্যঞ্জক নহে। বিজাতীয় দ্রব্য অন্ধকারের ব্যঞ্জক হইতেছে আলোকাভাব। সুতরাং অন্ধকার দশম দ্রব্য। এই অভিপ্রায়ে উক্ত হইয়াছে—**তৎপ্রত্যক্ষে চালোক-নিরপেক্ষং চক্ষুঃ কারণম্।**

कारणमिति चेत्। न। आवश्यकतेजोऽभावेनैवोपपत्तौ द्रव्यान्तर-कल्पनाया

प्रत्यक्षे आलोकनिरपेक्ष-चक्षुः कारणं, तथा तमःप्रत्यक्षेऽपीति भावः। एतेनालोका-भावव्यञ्ज्यं तम इति सूचितम्। तमसो द्रव्यान्तरत्वं किरणावलीमनुस्मरन् परिहरति—**आवश्यके**ति। प्रकृष्टमहत्त्वोद्भूतानभिभूतरूपवदित्यर्थः। तथा च प्रकृष्टमहत्त्वोद्भूतान-भिभूत-रूपवत्तेजःसामान्याभाव एव तमो नाधिकमिति भावः। महत्त्वोद्भूतानभिभूत-रूपवत्तेजस्त्र्यणुकसत्त्वेऽपि तमःप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वाद् महत्त्वे प्रकृष्टत्वविशेषणं बोध्यम्, तेजस्त्र्यणुकरूपस्य प्रकृष्टमहत्त्वासामानाधिकरण्यात् तत्रोद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजः-सत्त्वेऽपि प्रकृष्ट-महत्त्वोद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजःसामान्याभावसत्त्वाद् न तमः-प्रतीत्यनुपपत्तिः। चक्षुरादितेजः-सत्त्वेऽपि तमःप्रतीतेरानुभविकत्वाद् रूपे उद्भूतत्वविशेषणम्, चक्षुष उद्भूतरूपानधिकरणत्वान्नानुपपत्तिः। हिरण्यादितेजः-सत्त्वेऽपि तमःप्रतीत्युपपादनाया-ऽनभिभूतत्वं रूपविशेषणम्। तद्विशेषणानिवेशे तु प्रकृष्टमहत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूप-वद्धिरण्यतेजःसत्त्वान्नान्धकारप्रतीतिः स्यादिति भावः। नन्वन्धकाराभाव एव तेजः किं न स्यात्, तादृशतेजःसामान्याभावस्यैव तमस्त्वे विनिगमनाभावादित्यत आह—**आवश्यके**ति। अवश्यस्वीकार्येत्यर्थः। अन्धकाराभावस्य तेजस्त्वे तेजस्युष्णस्पर्शप्रतीति-र्न स्यात्, अभावस्य निर्गुणत्वात्। तस्मात् तेजसो भावरूपत्वमवश्यस्वीकार्यम्। तेनावश्यस्वीकार्य-तेजोऽभावेनैव तमः-प्रतीत्युपपत्तौ तस्यातिरिक्तत्वकल्पनमयुक्तम्। एवं चोष्णस्पर्शान्यथानुपपत्तेरेव विनिगमनात्वात् तेजसो नाभावत्वम्, किन्तु भाव-रूपत्वमावश्यकम्। तथा चात्रावश्यकपदमर्थद्वयपरमिति भावः। **उपपत्तौ** तमो-

[উঃ] না—তাহা বলিতে পার না। কারণ অবশ্য স্বীকার্য্য তেজের অভাবের দ্বারাই উপপত্তি অর্থাৎ অন্ধকারের ব্যবহার নিষ্পন্ন হইলে দ্রব্যান্তর অর্থাৎ অন্ধকারের

বিবৃতি

এই বিষয়ে ন্যায়-বৈশেষিক সম্প্রদায়ের বক্তব্য এই যে—উষ্ণ স্পর্শ ও ভাস্বর রূপ প্রতীতির অনুরোধে ভাবরূপ তেজঃ উভয়েরই স্বীকার্য্য। অবশ্য স্বীকার্য্য সেই তেজের অভাবকে অন্ধকারের ব্যঞ্জক বলা অপেক্ষা তাহাকে অন্ধকার বলিলেই লাঘব হয়। বস্তুতঃ তেজের অভাবের দ্বারাই যদি অন্ধকারের ব্যবহার নিষ্পন্ন হয়, তবে অতিরিক্ত অন্ধকারের কল্পনা নিরর্থক। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**আবশ্যকতেজোঽভাবেনৈবোপপত্তৌ।**

अन्याय्यत्वात्। रूपवत्ता-प्रतीतिस्तु भ्रमरूपा। कर्मवत्ता-प्रतीतिरप्यालोकाप-

व्यवहारोपपत्तौ। किञ्चान्धकारस्य भावत्वे आलोकाभावदशायां चाक्षुषत्वं न स्यात्, आलोकसहकारिणश्चक्षुषो भावग्रहणे सामर्थ्यात्। तेजःप्रत्यक्षेऽपि विषयस्यैव तेजसः सहकारित्वात्, आलोकविरोधिनस्तमसश्चालोकाभावव्यङ्ग्यत्वे कल्प्यमाने तेनैवालोकाभावेन तमोव्यवहारोपपत्तौ द्रव्यान्तरत्वकल्पनायां गौरवाच्चेत्याह—**अन्याय्यत्वादि**ति। अप्रामाणिकत्वादित्यर्थः। ननु रूपवत्ताप्रतीतिस्तत्र मानमिति चेत्। न। तस्य "नीलं नभः" इतिवद् भ्रमत्वादित्याह—**रूपवत्ते**ति। **भ्रमरूपे**ति। तेजोऽभावात्मके तमसि वास्तवरूपाभावादभावस्य रूपानधिकरणत्वाद् भ्रमत्वमित्यर्थः। ननु भ्रमत्वसाधकस्य तमो न नीलमित्यादि-बाधकस्याभावात् कथमस्य भ्रमत्वमिति चेत्। न। बाधकस्य तेजोऽनपेक्ष-चक्षु-र्ग्राह्यत्वस्य "तमो न नीलमभावत्वादि"त्यस्य वा सत्त्वात्। तस्माल्लाघवात् तमसोऽभावत्वे सिद्धे "तमो न नीलमभावत्वादालोकाभाववदि"ति बाधकाद् रूपवत्त्व-प्रतीतेर्भ्रमत्वसिद्धिरिति भावः। ननु रूपवत्ताप्रतीतेर्भ्रमत्वेऽपि गतेः का गतिरिति चेत्, तत्राह—**कर्मवत्ते**ति। **आलोका**पसारणौपाधिकीति। क्रियावदालोकौपाधिकीत्यर्थः। एतच्च क्रियावदावरकद्रव्यस्याप्युपलक्षकम्। यथाश्रुते तु स्वधर्मासञ्जकत्वरूपस्योपाधिलक्षणस्य तत्राभावादसङ्गतिः स्यात्। यथा स्फटिके जवा-

দশম দ্রব্যত্ব কল্পনা সঙ্গত নহে। (অন্ধকারে) রূপ-প্রতীতি কিন্তু ভ্রমরূপ। কর্ম্ম-প্রতীতিও আলোক অপসারণৌপাধিক ভ্রান্তি অর্থাৎ কর্ম্মবিশিষ্ট আলোকের অপসারণ ক্রিয়া নিষ্ক্রিয় অন্ধকারে আরোপিত হইলে উহাতে কর্ম্মবত্তা প্রতীতি হয়। এই

বিবৃতি

এই আবশ্যক পদের প্রথম অর্থ—অবশ্য স্বীকার্য্য। তাৎপর্য্য এই যে, আলোক অন্ধকারের অভাবস্বরূপ হইলে উহাতে রূপ ও উষ্ণ স্পর্শ প্রত্যক্ষ হইত না। কারণ অভাবে কোন গুণ থাকে না। সুতরাং রূপ ও উষ্ণ স্পর্শের আশ্রয়রূপে ভাবরূপ তেজঃ অবশ্য স্বীকার্য্য। উহার দ্বিতীয় অর্থ—প্রকৃষ্ট মহত্ত্ব সমানাধিকরণ উদ্ভূত ও অনভিভূত রূপবিশিষ্ট। তাৎপর্য্য এই যে—যে কোন তেজের অভাবই অন্ধকার নহে। কিন্তু প্রকৃষ্ট মহত্ত্ব সমানাধিকরণ উদ্ভূত ও অনভিভূত রূপবিশিষ্ট আলোকের অভাবই অন্ধকার। ফলকথা—যেরূপ আলোকের অভাবে অন্ধকারের প্রত্যক্ষ হয়, সেইরূপ আলোকের অভাবই অন্ধকার।

सारणौपाधिकी भ्रान्तिरेव। तमसोऽतिरिक्तद्रव्यत्वेऽनन्तावयवादि-कल्पना-

कुसुमसम्बन्धाल्लौहित्यारोपस्तथा तेजस्यावरकद्रव्ये वा गच्छति सति यत्र यत्र तेजसोऽसन्निधिस्तत्र तत्र छायाग्रहणादन्यदेशोपलभ्यमानत्वहेतुना तमसि तेजोगतेरावरकगतेर्वारोपाद् गतिभ्रमः। अयं भावः—पूर्वदेशस्थितस्य तेजसो गच्छता काष्ठादिनावरणेन पूर्वं तम उपलब्धम्। पश्चात् तु तत्रानावरणेन नोपलभ्यते देशान्तरे त्वावरणेनोपलभ्यते। एवं यदपि गच्छति, तदपि देशान्तरे उपलभ्यते। तावता गतिभ्रम इति। ननु सादृश्याभावात् कथमारोप इति चेत्। न। अनुभूयमानारोपे सादृश्यस्याहेतुत्वात्, तद्धेतुत्वेऽपि कथञ्चित् सारूप्यस्य तत्र सम्भवात्। ननूत्तरकाले बाधकाभावात् कथं कर्मवत्त्वप्रतीतेर्भ्रमत्वमिति चेत्। न। क्रियावतश्चाक्षुषस्य स्पर्शवत्त्वनियमस्य बाधकत्वात्। ननु क्रियावतश्चाक्षुषस्य स्पर्शवत्त्व-नियमस्य स्पर्शवतश्चाक्षुषत्वनियमतुल्यत्वात् तस्य बाधकत्वासिद्धेः कथं कर्मवत्त्व-प्रतीतेर्भ्रमत्वं, कथं वा तमसोऽभावरूपत्वं, विजातीय-तमोऽवयवारब्धत्वेनापि तस्य विजातीयद्रव्यत्वसिद्धेः, क्रियावतोऽपि तस्य मनोवत् स्पर्शशून्यत्वसम्भवादित्यत आह—**तमस** इति। **अनन्तावयवादी**ति। तथा च तमसो नित्यत्वे रात्रिन्दिवं विभागानुपपत्त्या तस्य कार्यत्वाभ्युपगमे युगपन्नानादेशेषु तत्प्रतीत्यु-

জন্য তাহা ভ্রমই। অন্ধকারকে অতিরিক্ত দ্রব্য বলিলে (অন্ধকারের) অনন্ত অবয়ব

বিবৃতি

বহু আলোক থাকিলেও যেখানে আলোকের যে অংশবিশেষ আবৃত হয়, সেখানে সেই আলোকের অভাবে—আবরক দ্রব্যের বা তেজের গতির আরোপ হইলে 'তমশ্চলতি'—এইরূপে গতির ভ্রম-প্রত্যক্ষ হয়। অন্ধকার যদি বাস্তব গতিমান্ হইত, তবে স্পর্শবান্ হইত; অন্ধকার কিন্তু স্পর্শবান্ নহে, অতএব স্পর্শবত্ত্বই অন্ধকারের বাস্তব গতিমত্তার বাধক। সুতরাং অন্ধকারের গতিমত্ত্ব উভয় পক্ষে প্রমিত না হওয়ায় তদ্দ্বারা অন্ধকারের দ্রব্যত্ব সিদ্ধ হইতে পারে না। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**কর্ম্মবত্তাপ্রতীতিরপি**।

চাক্ষুষ দ্রব্য গতিবিশিষ্ট হইলেই স্পর্শবিশিষ্ট হইবে—এইরূপ নিয়ম স্বীকার্য্য হইলে, স্পর্শবিশিষ্ট দ্রব্য অবশ্যই রূপবিশিষ্ট হইবে—এইরূপ নিয়মও স্বীকার্য্য। কিন্তু এইরূপ নিয়ম স্বীকার্য্য নয়। কারণ তাহাতে বায়ুতেও বাস্তব রূপ স্বীকার করিতে হয়। সুতরাং স্পর্শবিশিষ্ট দ্রব্য রূপবিশিষ্ট—এইরূপ নিয়ম যেমন নাই, তদ্রূপ রূপবিশিষ্ট দ্রব্য স্পর্শবিশিষ্ট—এইরূপ নিয়মও নাই। অতএব অন্ধকার স্পর্শহীন হইলেও

गौरवञ्च स्यात्। सुवर्णस्य यथा तेजस्यन्तर्भावस्तथाऽग्रे वक्ष्यते ॥ ३ ॥

पपत्तये तत्र तत्र तदुत्पत्त्यभ्युपगमे तत्तदवयव-तत्तत्प्रागभाव-ध्वंसाभ्युपगमे च गौरवम्। तस्माद् भाऽभावस्तमः। तथा चोक्तं काश्यपैः—"द्रव्य-गुण-कर्म-निष्पत्तिवैधर्म्याद् भाऽभावस्तम" इति। तमसोऽभावरूपत्वेऽपि नञभिलापशून्यत्वाद् जड़त्व-मूर्खत्व-वधिरत्वादिवद् भावत्वेन वेद्यत्वाभिमानस्तेन च न प्रतियोगि-ज्ञानाद्यपेक्षेति भावः। एतेन रूपदर्शनाभावस्तम इति **प्राभाकर**भाषितम्, आलोकदर्शनाभावस्तम इति तदेकदेशिभाषितं, पृथिवीगुणस्तम इति **मानरत्ना**वलीकारमतम्, अपवारितालोकं केवलं भूभागादिकमेव छायेति **तन्त्र**रहस्यकृन्मतञ्च प्रत्युक्तं वेदितव्यम्, चाक्षुष-प्रतीत्यनुपपत्तेः। यत् त्वारोपितं नीलरूपं तम इति **कन्दली**मतं, तदप्यमतम्। अन्धकारोऽयं महान्, तमो नीलं न तु नीलिमेत्यादिप्रतीतिर्बाधकत्वात्। ननु तमसोऽभावरूपत्वेऽपि पीतिमगुरुत्वाश्रयस्यात्यन्ताग्निसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमान-जन्यद्रवत्वस्य पृथिव्यादिविजातीयस्य सुवर्णस्यातिरिक्तद्रव्यस्य सत्त्वात् कथं नव द्रव्याणीति चेत्, तत्राह—**सुवर्णस्येति**। **अग्रे** तेजोनिरूपणावसरे ॥ ३ ॥

প্রভৃতির কল্পনায় গৌরবও হইবে। সুবর্ণ যেরূপে তেজের অন্তর্গত হয়, তাহা অগ্রে (তেজঃ গ্রন্থে) বলিব ॥৩॥

বিবৃতি

রূপবান্ হইতে পারে। সুতরাং অন্ধকারে রূপ বা গতি আরোপিত হইতে পারে না। এইরূপ অভিপ্রায়ের প্রতিবাদে বিশ্বনাথ বলিলেন—**তমসোঽতিরিক্তদ্রব্যত্বে**।

অভিপ্রায় এই যে, অন্ধকারকে অতিরিক্ত দ্রব্য বলিলে নানা স্থানে নানা অন্ধকারের উৎপত্তির জন্য তাহার নানা উপাদান কল্পনা করিতে হইবে। এইরূপ কল্পনায় মহাগৌরব হয়। মীমাংসক মতে এইরূপ কল্পনাগৌরবই চরম দোষ। উভয় মতের সাধক প্রমাণ থাকিলেও কল্পনার লাঘবপক্ষই গ্রাহ্য। কারণ লাঘবরূপ তর্ক প্রমাণের সহকারী। **মানমেয়োদয়েও** উক্ত হইয়াছে—"কল্পনালাঘবং যত্র তং পক্ষং রোচয়ামহে। কল্পনাগৌরবং যত্র তং পক্ষং ন সহামহে॥" এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**কল্পনাগৌরবঞ্চ স্যাৎ** ॥৩॥

টিপ্পনী

চক্ষুরিন্দ্রিয় ও ত্বগিন্দ্রিয়ের দ্বারা দ্রব্য প্রত্যক্ষ হইয়া থাকে, ইহাই নৈয়ায়িকদিগের মত। কিন্তু চক্ষুরিন্দ্রিয় ও ত্বগিন্দ্রিয়ের দ্বারা রূপ ও স্পর্শেরই প্রত্যক্ষ হইয়া থাকে।

টিপ্পনী

সুতরাং রূপ ও স্পর্শ ভিন্ন অতিরিক্ত দ্রব্য নাই। ঘটাদি পদার্থ রূপাদির সমষ্টিমাত্র।' ইহা সুপ্রাচীন বৌদ্ধ মত। এই মতে দ্রব্যাদি পদার্থই নাই এবং তাহার বিভাগ বা সাধর্ম্ম্য-বৈধর্ম্ম্যও নাই। ব্যোমশিবাচার্য্য প্রশস্তপাদভাষ্যের **ব্যোমবতী** টীকায় এই মতের উল্লেখ করিয়া বিশেষ বিচারপূর্ব্বক খণ্ডন করিয়াছেন। বস্তুতঃ প্রত্যক্ষের দ্বারা রূপাদি-সমষ্টি ব্যতীত স্বতন্ত্র দ্রব্যের প্রত্যক্ষ অবশ্য স্বীকার্য্য। কারণ চক্ষুরিন্দ্রিয়ের দ্বারা কেবলমাত্র রূপের এবং ত্বগিন্দ্রিয়ের দ্বারা কেবলমাত্র স্পর্শের প্রত্যক্ষ হয়। দ্রব্য কিন্তু এই উভয় ইন্দ্রিয়ের দ্বারাই গৃহীত হয়। কখনও বা একটি ইন্দ্রিয়ের দ্বারাও গৃহীত হইয়া থাকে। দ্রব্য রূপাদির সমষ্টিমাত্র হইলে তাহা কখনও একেন্দ্রিয়-বেদ্য হইত না এবং "যমহমদ্রাক্ষং চক্ষুষা তমেব স্পৃশামি, যঞ্চাস্পৃশং তমেব পশ্যামি' এইরূপ প্রত্যভিজ্ঞাও সঙ্গত হইত না। অথচ এইরূপ প্রত্যভিজ্ঞা সকলেরই অনুভবসিদ্ধ। আরও কথা—যে পদার্থ কখনও চক্ষুরিন্দ্রিয়ের বিষয়, কখনও বা ত্বগিন্দ্রিয়ের বিষয় হয়, তাহা কখনও রূপাদির সমষ্টি হইতে পারে না। কারণ রূপ, রস প্রভৃতি গুণ এক একটী ইন্দ্রিয়ের বেদ্য। সুতরাং রূপাদিসমুদায় ব্যতীত অতিরিক্ত দ্রব্য অবশ্য স্বীকার্য্য।

এই দ্রব্যের বিভাগ বিষয়ে প্রাচীন আচার্য্যগণের মধ্যে মতভেদ দেখা যায়। ভট্ট কুমারিলের মতে—অন্ধকার অতিরিক্ত দ্রব্য। কিন্তু প্রভাকরের মতে—রূপ-দর্শনের অভাবই অন্ধকার। একদেশী প্রভাকরের * মতে—আলোক জ্ঞানের অভাবই অন্ধকার। কিন্তু জ্ঞান মানস-প্রত্যক্ষ-বেদ্য। যে পদার্থ যে ইন্দ্রিয়ের দ্বারা গৃহীত হয়, তাহার অভাবও সেই ইন্দ্রিয়ের দ্বারা গৃহীত হইয়া থাকে। সুতরাং মনোবেদ্য আলোকজ্ঞানের অভাবকে অন্ধকার বলিলে তাহার চাক্ষুষ প্রত্যক্ষ হইতে পারে না। সুতরাং রূপজ্ঞানের অভাব বা আলোক জ্ঞানের অভাব তমঃ নহে। শ্রীধরাচার্য্যের মতে—আরোপিত নীলরূপই অন্ধকার। ন্যায়-বৈশেষিকের মতে—আলোকের অভাবই অন্ধকার।

তার্কিকরক্ষাকার বরদরাজ আলোকাভাবের অন্ধকারত্ব সমর্থন করিতে বলিয়াছেন

* কোন কোন মীমাংসকের মতে অন্ধকার পৃথিবীর গুণবিশেষ। **মানমেয়োদয়ে** মীমাংসক নারায়ণ পণ্ডিত বলিয়াছেন—"পৃথিবীগুণস্তম ইতি⋯**মানতত্ত্বাবলী**কারাদয়ঃ প্রাহুঃ। কোন কোন মীমাংসকের মতে আলোকহীন পৃথিবীভাগাদিই অন্ধকার। প্রভাকর মতের ব্যাখ্যাতা নব্য রামানুজাচার্য্য **তন্ত্ররহস্যে** বলিয়াছেন—"অপবারিতালোকং কেবলং ভূভাগাদিকমেব ছায়া।" তার্কিকরক্ষার টীকায় মল্লীনাথ উহাকে প্রভাকর মত বলিয়াই ব্যাখ্যা করিয়াছেন।

स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वञ्च ततः परम् ।
संयोगश्च विभागश्च परत्वञ्चापरत्वकम् ॥ ४ ॥
बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् ।
द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च ॥ ५ ॥

गुणान् विभजते—**अथ गुणा** इति । एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः कणादेन

द्रव्यविभागानन्तरं द्रव्याश्रितत्वाद् द्रव्याभिव्यङ्ग्यत्वाद् द्रव्याभिव्यञ्जकत्वाच्च मूले गुणान् विभजते—**अथ गुणा** इति । **गुण**लक्षणं तु द्रव्याश्रितत्वे सति गुणवदन्यत्वे च सति

অথ গুণা ইত্যাদি শ্লোকে গুণের বিভাগ করিতেছেন। এই চতুর্বিংশতিসংখ্যক

টিপ্পনী

যে, যে যে বস্তু স্পর্শরহিত অথচ প্রত্যক্ষের বিষয় হয়, তাহাতে ক্রিয়া থাকে না। যেমন আত্মা। আবার যে যে বস্তু স্পর্শশূন্য, তাহাতে রূপও থাকে না। যেমন আকাশ। অন্ধকারও সেইরূপ স্পর্শরহিত হইয়াও প্রত্যক্ষের বিষয় হয়; সুতরাং তাহাতে রূপ বা ক্রিয়া থাকিতে পারে না।

আরও দোষ এই যে, দ্রব্যত্ব সিদ্ধি—রূপসিদ্ধ বা কর্ম্মসিদ্ধি-সাপেক্ষ বলিয়া এবং রূপসিদ্ধি বা কর্ম্মসিদ্ধি—দ্রব্যত্বসিদ্ধি-সাপেক্ষ বলিয়া অন্যোন্যাশ্রয় দোষ হয়। উহাতে অন্ধকারের রূপবত্ত্ব বা কর্ম্মবত্ত্ব সিদ্ধ না হওয়ায় দ্রব্যত্ব সিদ্ধ হয় না। অতএব আলোকাভাবই অন্ধকার। অন্ধকার অভাব হইলেও নঞ্‌পদের উল্লেখ না থাকায় মূর্খত্ব, বধিরত্বাদি বিষয়ের জ্ঞানের মত ভাবরূপেই প্রতীত হইয়া থাকে এবং প্রতিযোগী জ্ঞানেরও আবশ্যকতা নাই।

একদেশী বৈশেষিক অন্ধকারকে গুণস্বরূপ বলিয়াছেন। তাহার মতে—আকাশে ভাসমান প্রভূত সূক্ষ্ম পৃথিবীর অবয়বের কৃষ্ণরূপই তমঃ। **তার্কিকরক্ষায়** বরদরাজ উক্ত মতের খণ্ডন করিতে বলিয়াছেন—পৃথিবীর গুণ আলোক সহকৃত চক্ষুর দ্বারাই গৃহীত হয়। কিন্তু অন্ধকার আলোক নিরপেক্ষ চক্ষুর দ্বারাই গৃহীত হইয়া থাকে, সুতরাং অন্ধকারকে পৃথিবীর রূপ বলা যায় না ॥৩॥

বিবৃতি

মহর্ষি কণাদ গুণের উদ্দেশ সূত্রে গুরুত্ব, দ্রবত্ব প্রভৃতি সাতটি গুণের নামোল্লেখ না করিলেও পরীক্ষা গ্রন্থে উহাদের নামোল্লেখ করায় বুঝা যায় যে, গুরুত্ব, দ্রবত্ব প্রভৃতির গুণত্ব তাঁহার স্বীকৃত সিদ্ধান্ত। এই জন্যই প্রশস্তপাদাচার্য্য সূত্রোক্ত চকারের

कण्ठतश्चशब्देन च दर्शिताः। तत्र गुणत्वजातिसिद्धिरग्रे वक्ष्यते॥ ४।५

संयोगविभागयोरनपेक्षकारणभिन्नत्वमिति **काश्यपाः**, गुणत्वमिति **प्रशस्त**पादाचार्याः, सामान्यवत्त्वे सति स्पर्शरहितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वे सति कर्मान्यत्वमिति **किरणा**-वलीकाराः, सामान्यवत्त्वे सति गुणशून्यत्वे सति संयोगविभागयोरनपेक्षकारणभिन्नत्वमिति **कन्दली**काराः, सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे सति समवायिकारणत्व-शून्यत्वमिति **वल्लभा**चार्याः, कर्मान्यत्वे सति सामान्यमात्राश्रयत्वमिति **सर्वदेवा**चार्याः, सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सत्यगुणवत्त्वमिति **शङ्कर**मिश्राः प्राहुः। संख्या-विभाग-पृथक्त्व-द्वेष-रहिता वेगयुता रूपादयो ह्येकविंशतिर्गुणा इति **प्राभा**कराः, शब्दधर्मरहिता रूपादयो द्वा-विंशतिर्गुणा इति **तन्त्रर**हस्यकृतः, धर्माधर्म-शब्द-रहिता ध्वनिप्राकट्यशक्तियुक्ता रूपादय-श्चतुर्विंशतिर्गुणा इति **भाट्टा**स्तेषां मतनिरासायाह—**एते गुणा** इति। ननु यथा रूपत्वेन रूपेण शुक्लादीनां संग्रहस्तथाऽदृष्टत्वेन रूपेण धर्माधर्मयोरतस्त्रयोविंशतिर्गुणाः सन्त्वत आह —**चतुर्विंशती**ति। रूपत्व-गन्धत्व-धर्मत्ववद् जातिव्यवस्थापकानां लक्षणैक्य-कारणैक्य-कार्यैक्यानामदृष्टेऽभावात् तत्रादृष्टत्वजातेरसिद्ध्या तेन रूपेण धर्माधर्मयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वा-दत्रादृष्टशब्देन धर्माधर्मयोः पृथग् ग्रहणेन चतुर्विंशतिर्गुणा इह व्यवहृता इति भावः। **नन्वरुच्यालस्य-लघुत्व-क्रम-काठिन्य-रुचि-रौक्ष्या**दीनामतिरिक्तगुणानां सत्त्वाद्, द्वेषस्य तीव्रदुःखरूपत्वेन, पृथक्त्वस्यान्योन्याभावात्मकत्वेनाऽगुणत्वात् कथमेतेषामेव गुणत्वमित्यत आह—**कणादे**नेति। तथा च कणादेनैतेषामेव गुणत्वमुक्तं, नान्येषामिति भावः। यथा च तेषामेव गुणत्वं तथाऽग्रे वक्ष्यते। ननु कणादेन सप्तदशैव गुणा उक्ता इत्यत आह—**कण्ठत** इति। वाचकशब्देनेत्यर्थः। **च**-शब्देन कणादसूत्रस्थ-चशब्देनानुक्त-समुच्चयार्थकेन। तथा च गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-संस्कार-धर्माधर्म-शब्दानामभ्युपगमसिद्धान्त-सिद्धत्वाद् विभाग-सूत्रे कण्ठतो नाभिधानमिति भावः। **तत्र** चतुर्विंशतिगुणेषु। **अग्रे** गुणनिरूपणावसरे॥ ४। ५॥

গুণ কণাদ কর্তৃক কণ্ঠ দ্বারা অর্থাৎ বাচক শব্দদ্বারা এবং চ শব্দের দ্বারা, অর্থাৎ গুণ বিভাগ সূত্রোক্ত চ শব্দের দ্বারা (অনুক্তসমুচ্চয় করিয়া) প্রদর্শিত হইয়াছে। গুণসমূহে গুণত্ব জাতির সিদ্ধি অগ্রে কথিত হইবে ॥৪-৫॥

বিবৃতি

দ্বারা গুরুত্বাদি সাতটীর সমুচ্চয় করিয়া চব্বিশটী গুণ বলিয়াছেন। কিরণাবলীকারও

বিবৃতি

গুরুত্বাদির গুণত্বকে অভ্যুপগমসিদ্ধান্ত সিদ্ধ বলিয়াছেন। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**কণাদেন কণ্ঠতশ্চশব্দেন চ দর্শিতাঃ**।

প্রভাকরের মতে সংস্থানমাত্রই জাতির ব্যঞ্জক। গুণ ও কর্ম্মের সংস্থান না থাকায় উহাতে জাতি স্বীকৃত হয় নাই। কিন্তু ন্যায় বৈশেষিক মতে—ব্যক্তি, গুণ, কার্য্য, কারণ, সময়-(সঙ্কেত) জ্ঞান প্রভৃতিও জাতির ব্যঞ্জক হইয়া থাকে। এই ব্যঞ্জকের অনিয়ম হেতু যে কোন্ স্থলে জাতির অভিব্যক্তি হয় না। আচার্য্য উদয়ন কিরণাবলীতে ইহাই বলিয়াছেন *। পরন্তু রূপাদি গুণে উপদেশ সহিত ইন্দ্রিয় দ্বারা গুণত্ব জাতি গৃহীত হয় ** । অপ্রত্যক্ষ পদার্থে জাতির নিশ্চায়ক অনুগত প্রত্যক্ষ সম্ভাবিত না হওয়ায় যেমন প্রকারান্তরে জাতির নিশ্চয় হয়, তদ্রূপ চতুর্বিংশতি গুণেও প্রকারান্তরে জাতিসিদ্ধি হইবে এবং তাহা গুণ গ্রন্থে কথিত হইবে। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**গুণত্বজাতিসিদ্ধিরগ্রে বক্ষ্যতে** ॥৪।৫॥

টিপ্পনী

চতুর্বিংশতি গুণবাদী ভট্ট কুমারিলের মতে ধ্বনি, প্রাকট্য ও শক্তি অতিরিক্ত গুণ। "মানমেয়োদয়ে" ধ্বনি বায়ুর গুণ বলিয়া এবং প্রাকট্য ও শক্তি সর্ব্বপদার্থের সাধারণ গুণ বলিয়া উক্ত হইয়াছে। কিন্তু ধর্ম্ম, অধর্ম্ম ও শব্দ গুণ বলিয়া স্বীকৃত হয় নাই। তাঁহার মতে অভ্যুদয় ও নরকের হেতু বলিয়া বেদপ্রমাণক দ্রব্য, গুণ, কর্ম্মই † ধর্ম্ম ও অধর্ম্ম এবং দ্রব্যই শব্দ।

শঙ্কর মিশ্র বাদিবিনোদে বলিয়াছেন যে—প্রভাকরের মতে সংখ্যা, বিভাগ, পৃথক্ত্ব ও দ্বেষ গুণ নহে। সংস্কার ও বেগ পৃথক্ গুণ। কিন্তু প্রভাকরমতের ব্যাখ্যাতা রামানুজাচার্য্য কেবল শব্দ ও অধর্ম্মকে গুণ বলেন নাই (তন্ত্ররহস্য ১৭ পৃঃ দ্রষ্টব্য)। রুচি, অরুচি, আলস্য, লঘুত্ব, ক্রম, কাঠিন্য, শৌর্য্য, ঔদার্য্য, কারুণ্য, দাক্ষিণ্য প্রভৃতিকেও কেহ কেহ অতিরিক্ত গুণ বলিতেন। কিন্তু মহর্ষি কণাদ ও প্রশস্তপাদাচার্য্য রূপ, রস প্রভৃতি চব্বিশটীকেই গুণ বলিয়াছেন। ন্যায়কন্দলী ও ন্যায়লীলাবতী-

*"সামান্যান্তরস্য হি সংস্থান-গুণ-কার্য্য-কারণাদি-ব্যঙ্গ্যতয়া তেষাঞ্চাঽনিয়তত্বান্ন সর্ব্বত্রাভিব্যক্তিঃ"। —কিরণাবলী—২৩ পৃঃ

** "রূপাদিষু তু কৃতসময়স্যাঽনুবৃত্তিপ্রত্যয়সম্ভবাদ্ গুণত্বস্যাঽপ্রত্যাখ্যানম্, ব্যক্তিগ্রহণমিব সময়-গ্রহণমপি তস্য প্রতীতিকারণম্"।—ন্যায়কন্দলী ১৩ পৃঃ।

† শ্রেয়ো হি পুরুষপ্রীতিঃ সা দ্রব্য-গুণ-কর্ম্মভিঃ।
চোদনালক্ষণৈঃ সাধ্যা তস্মাৎ তেষ্বেব ধর্ম্মতা ॥—শ্লোকবার্ত্তিক ১।১।২

उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा।
प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च॥ ६॥

कर्मणां द्रव्यजन्यतया गुणजन्यतया रूपवद्द्रव्याधीनप्रत्यक्षतया च द्रव्यगुणविभागानन्तरं कणादोक्तमनुस्मरन् मूले कर्मविभागमाह—**उत्क्षे**पणमिति। उत्क्षेपणत्वादयः कर्मत्वसाक्षाद्व्याप्याः पञ्च जातय इति प्राञ्चः। तेषां लक्षणं तु—ऊर्ध्वदेशसंयोगासमवायिकारणत्वमुत्क्षेपणत्वम्, अधोदेशसंयोगासमवायिकारणत्वमवक्षेपणत्वम्, अभिमुखदेशसंयोगासमवायिकारणत्वमाकुञ्चनत्वम्, तिर्यग्देशसंयोगासमवायिकारणत्वं प्रसारणत्वम्, अनियतदेश-संयोगासमवायिकारणत्वं गमनत्वमिति **तार्किक**रत्नाकाराः प्राहुः।

नव्यास्तूर्ध्वदेशसंयोगफलक-क्रियानुकूल-व्यापारत्वमुत्क्षेपणत्वम्, अधोदेशसंयोग-

উৎক্ষেপণম্ ইত্যাদি গ্রন্থ দ্বারা কর্ম্মবিভাগ করিতেছেন। কর্ম্মত্ব জাতি কিন্তু

টিপ্পনী

কারও পূর্ব্বোক্ত মতের প্রতিবাদ করিয়া কণাদোক্ত ২৪টী গুণই সমর্থন করিয়াছেন। প্রদর্শিত রুচি প্রভৃতি গুণগুলির কোন কোনটী কৢপ্ত গুণের অন্তর্গত, কোনটী বা অভাবের অন্তর্গত। সুতরাং ন্যায়-বৈশেষিক-সিদ্ধান্তে গুণ চব্বিশটীর অধিক নহে।

অবয়বের গুণ হইতে অবয়বীতে সমান জাতীয় গুণ উৎপন্ন হয়—ইহাই ন্যায় বৈশেষিক সিদ্ধান্ত। কিন্তু মীমাংসক মতে * অবয়বের গুণ হইতে অবয়বীতে পৃথক্ গুণ উৎপন্ন হয় না। কারণ কার্য্যরূপ প্রাপ্ত হইলেই কারণের গুণটী কার্য্যের গুণ বলিয়া প্রতীত হয় মাত্র। এই মতে বস্তুতঃ অবয়বের গুণ হইতে অবয়বীর গুণ পৃথক্ নহে এবং চিত্ররূপও নাই।

রূপমাত্রই নিত্য ও এক। উৎপদ্যমান দ্রব্যে রূপ জাতির ন্যায় সমবেত হয়, উৎপন্ন হয় না। ইহাও সুপ্রাচীন মত। পতঞ্জলির মহাভাষ্যে এই মতের উল্লেখ দেখা যায় †। পদার্থদীপিকায় কৌণ্ডভট্টও ইহার প্রতিবাদ করিয়াছেন (পদার্থদীপিকা ৮ পৃঃ)। গুণ সম্বন্ধে অন্য কথা গুণ পরিচ্ছেদে দ্রষ্টব্য॥৪।৫॥

---

* তন্তুরূপমেব শুক্লং তন্তুষু পটভাবমাপন্নেষু পটরূপতয়া প্রতীয়তে নতু রূপান্তরম্—নির্ণয়সাগর মুদ্রিত শাস্ত্রদীপিকা ১০৭ পৃঃ।

† কিং পুনরেকং শৌক্ল্যমাহোস্বিন্নানা? কিঞ্চাতঃ? যদ্যেকং প্রকর্ষো নোপপদ্যতে। ন হি তেনৈব তস্য প্রকর্ষো ভবতি।—মহাভাষ্য ৫।৩।২

फलक-क्रियानुकूलव्यापारत्वमत्रोत्क्षेपणत्वम्, एवमाकुञ्चनत्वादिकमनया दिशा परिष्कार्यम्। उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारत्वं गमनत्वमिति प्राहुः। इदमत्रावधेयम्—उत्क्षिपतीत्यादि-व्यवहारो 'चेतनेष्वेवानुभूयते, न त्वचेतने घटादौ, घटः प्रक्षिपतीत्यादिव्यवहाराभावात्। यत् तु प्रयत्नाद्यनपेक्षाद् द्रव्याभिघातमात्रादकस्माद् मुषलस्योर्ध्वगमनं, तद् गमनमात्रं न तूत्क्षेपणम्। भाक्तस्तत्रोत्क्षेपण-व्यवहारः। तस्माद् घटाद्यचेतननिष्ठ-तत्तत्क्रियानुकूल-तत्तच्चेतन-व्यापारस्यैवोत्क्षेपणादिरूपत्वादत्रोत्क्षेपणादिलक्षण-चतुष्टये क्रियाव्यापारयो-र्द्वयोर्निवेश इति नव्याभिप्रायः।

'वस्तुतस्तु प्रयत्नाद्यनपेक्ष-यन्त्रमन्त्राद्युत्क्षिप्तेषूत्क्षिप्तोत्क्षिप्तेषु चोत्क्षेपणादीनां तत्-प्रत्ययानाञ्चाविशेषात्, उत्क्षेपणादीनां चेष्टात्वव्याप्यत्वप्रसङ्गाच्च प्राचीनपक्षः एव साधुरिति भाति। **पञ्च** चेति। पञ्चैवेत्यर्थः। ननु कर्मणां पञ्चविधत्वमयुक्तं, गमना-भिन्नत्वात्, गमनप्रत्ययाभिन्नत्वाच्चेति चेत्, सर्वं हि कर्म स्वाश्रयस्योर्ध्वादिप्रदेशैर्गमन-मिव संयोगविभागान् करोति। सर्वत्र च गमनप्रत्ययोऽविशिष्ट ऊर्ध्वं गच्छत्यग्रप्रदेशाच्च प्रदेशान्तरं गच्छति मूलप्रदेशाच्चाग्र-प्रदेशं गच्छतीति। तस्माद् गमनमेव सर्वं कर्मेति चेत्। न। उत्क्षेपणादिवर्गेषु प्रत्ययानुवृत्ति-व्यावृत्ति-दर्शनात्। तथा हि—उत्क्षेपण-मुत्क्षेपणमित्युत्क्षेपणवर्गेऽनुवर्त्तते, अवक्षेपणादिवर्गाच्च व्यावर्त्तते ; तथाऽवक्षेपणं स्ववर्गे-ऽनुवर्त्तते, वर्गान्तराच्च व्यावर्त्तते। तच्चानुवृत्तिव्यावृत्तिज्ञानमुत्क्षेपणत्वादिसामान्यं विना नोपपद्यत इति तदप्यवगम्यते। तस्मान्नैकमेव गमनत्वं सामान्यम्।

'नन्वेवमप्युत्क्षेपणत्वादयः पञ्चैवेत्यवधारणानुपपत्तिः ; निष्क्रमण-प्रवेशनादिष्वपि वर्गशः प्रत्ययानुवृत्ति-व्यावृत्ति-दर्शनात्। समाने वर्गशः प्रत्ययानुवृत्ति-व्यावृत्ति-सद्भावे-ऽप्युत्क्षेपणादीनामेव जातिभेदो न निष्क्रमणादीनामित्यत्र विशेषहेतोरभावादिति चेत्। न। एकत्र निष्क्रमणत्व-प्रवेशनत्वादिरूप-विरुद्ध-जाति-समावेश-प्रसङ्गात्। तथा हि—एकद्वारकापवरकद्वयावस्थितयोर्द्वयोर्द्रष्ट्रोरेकस्मादपवरकादपवरकान्तरं गच्छति पुरुषे प्रवि-शति निष्क्रमति चेति युगपन्निष्क्रमण-प्रवेशन-प्रत्ययौ दृष्टौ। न चैवमुत्क्षेपणादिषु'। तस्मादुत्क्षेपणादीनां जातिभेदात् प्रत्ययानुवृत्ति-व्यावृत्ती, निष्क्रमणादीनान्तु देशविशेषैः

বিবৃতি

বৈশেষিক সূত্রে ও প্রশস্তপাদভাষ্যে পাঁচটিই প্রধান কর্ম উল্লিখিত হইয়াছে। তদনুসারে বিশ্বনাথও পাঁচটীই কর্ম্ম নির্দ্দেশ করিয়াছেন। তন্মধ্যে উর্দ্ধদেশ-সংযোগের অসমবায়ী কারণকে উৎক্ষেপণ, অধোদেশ সংযোগের অসমবায়ী কারণকে অবক্ষেপণ,

कर्माणि विभजते—उत्क्षेपणमिति। कर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा। संयोगविभाग-रूप-कार्यभेदाद्विति भेदः। ननु कथं गर्त्ते वंशपत्र-पतनकर्मण्येकस्मिन् परस्परव्यावृत्ता भ्रमण-पतन-प्रवेशनप्रत्यया द्रष्टृणामिति चेत्। न। अवयवावयविनोर्दिग्-देशसंयोग-विभागभेदात् तदुपपत्तेः। तथा हि—यो हि द्रष्टाऽवयवानां पार्श्वतः पर्यायेण दिक्प्रदेशैः संयोगविभागान् पश्यति, तस्य भ्रमणप्रत्ययो भवति। यस्त्ववयविन्यूर्ध्व-प्रदेशाद् विभागमधःसंयोगञ्चावेक्षते, तस्य पतनप्रत्ययो भवति। यः पुनर्गर्त्तान्तर्देशे संयोगं वहिर्देशे च विभागं पश्यति, तस्य प्रवेशनप्रत्ययो भवति। तस्मात् सिद्धः कार्य-भेदादेव निष्क्रमणादीनां प्रत्ययभेदो न जातिभेदादिति। अधिकं भाष्यादौ द्रष्टव्यम्।

कर्माणीति। **कर्मलक्षणं** त्वेकद्रव्याश्रितत्वे सति गुणशून्यत्वे सति संयोग-विभागानपेक्षकारणत्वमिति **काश्यपाः**, अत्र चानपेक्षत्वं स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिक-भावभूतानपेक्षत्वम्। कर्मत्वमिति **भाष्य**काराः। संयोगविभागानपेक्षकारणत्वमिति **श्रीधरा**चार्याः, संयोगविभागासमवायिकारणत्वमिति **लीलावती**काराः; क्रियामात्र-वृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमिति **शङ्कर**मिश्राः प्राहुः। संयोगविभागपरम्परया नित्यानुमेयं कर्मेति **प्राभाकर**मतं निरसितुमाह—**कर्मत्व**जातिस्त्विति। **प्रत्यक्ष**सिद्धेति।

প্রত্যক্ষসিদ্ধ। এইরূপ উৎক্ষেপণত্ব জাতিও প্রত্যক্ষসিদ্ধ। [পূঃ] আচ্ছা, ভ্রমণাদিরূপ

বিবৃতি

স্বাভিমুখ দেশ সংযোগের অসমবায়ী কারণকে আকুঞ্চন, তির্য্যগ্ দেশ সংযোগের অসমবায়ী কারণকে প্রসারণ এবং অনিয়ত দেশ সংযোগের অসমবায়ী কারণকে গমন বলে। ভ্রমণ, রেচন, স্পন্দন প্রভৃতি কর্ম্ম এই গমনেরই অন্তর্গত। 'তার্কিকরক্ষা'কার, বরদরাজ কর্ম্মপঞ্চকের এইরূপ লক্ষণ প্রকাশ করিতে বলিয়াছেন—ঊর্দ্ধং চাধশ্চাভিমুখং তির্য্যগ্ বিশ্বগিতি ক্রমাৎ। তানি পঞ্চাপি কর্ম্মাণি দেশসংযোগহেতবঃ॥ নব্যগণের মতে কর্ম্মপঞ্চকের লক্ষণ স্বতন্ত্র। উহা মুক্তাবলীসংগ্রহে দ্রষ্টব্য।

প্রত্যেক কর্ম্মবর্গে কর্ম্ম প্রত্যয়ের অনুবৃত্তি ও ব্যাবৃত্তি দেখা যায়। উৎক্ষেপণবর্গে "ইদমুৎক্ষেপণম্, ইদমুৎক্ষেপণম্" এইরূপ উৎক্ষেপণ বিষয়ক অনুবৃত্ত প্রত্যয় হয়। কিন্তু অবক্ষেপণ বর্গে এইরূপ প্রত্যয় হয় না। সুতরাং এই উৎক্ষেপণ প্রত্যয়টী উৎক্ষেপণ বর্গে অনুবৃত্ত এবং অপর কর্ম্মবর্গ হইতে ব্যাবৃত্ত বোধ হয়। উৎক্ষেপণত্ব, অবক্ষেপণত্ব প্রভৃতি জাতি ও তাহাদের পরস্পরের ভেদ সিদ্ধ না হইলে এই অনুবৃত্ত ও ব্যাবৃত্ত প্রত্যয় উপপন্ন হয় না। কেননা কোন পদার্থে অনুগত ধর্ম্ম না থাকিলে তাহাতে

भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।
तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥

एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि। ननु भ्रमणादिकमपि पृथक् कर्माऽधिकतया कुतो नोक्तमत आह—भ्रमणमित्यादि ॥६।७॥

चलतीत्यनुगतप्रत्ययविषयेत्यर्थः। न च कर्मणो नित्यानुमेयतया चलतीति प्रत्ययस्य संयोग-विभाग-प्रवाह-विषयत्वमिति वाच्यम्। संयोगविभागाभ्यां कर्मानुमाने श्येनसंयोग-विभागाभ्यां स्थिरे स्थाणौ, जलावयवसंयोगविभागाभ्यां नदीप्रवाहवर्त्तिनि स्थिरे स्तम्भादौ च कर्मानुमानप्रसङ्गात्, चलतीति वर्त्तमानव्यपदेशानुपपत्तेश्च। **भ्रमणादि**कमिति। नानादिक्संयोगजनक-नानाजातीय-नानाकर्मत्वं **भ्रमण**त्वम्। बहिः-संयोगजनक-कर्मत्वं **रेचन**त्वम्। अधःसंयोगजनक-द्रवद्रव्यनिष्ठ-कर्मत्वं **स्यन्दन**त्वम्। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। भ्रमणत्वादयस्तु साङ्कर्याज् जातय एव न भवन्ति। जातित्वे वा गमनत्वावान्तरजातयो, न कर्मत्वसाक्षाद्व्याप्य-जातय इति भावः। एतेषां पञ्चानां साधर्म्यञ्चैकद्रव्यवत्त्वं क्षणिकत्वं मूर्त्तद्रव्यवृत्तित्वमगुणवत्त्वं गुरुत्व-द्रवत्व-प्रयत्न-संयोगजत्वं स्वकार्यसंयोगविरोधित्वं संयोग-विभागनिरपेक्षकारणत्वमसमवायिकारणत्वं स्वपराश्रयसमवेत-कार्यारम्भकत्वं समान-जातीयानारम्भकत्वं द्रव्यानारम्भकत्वञ्चेति। प्रपञ्चस्त्वाकरे द्रष्टव्यः। ६।७॥

পৃথক্ কর্ম্মও (উহাদের অপেক্ষায়) অধিক অর্থাৎ ভ্রমণত্বাদি রূপে উক্ত হইল না কেন? এই আশঙ্কায় বলিতেছেন—**ভ্রমণ**মিতি ॥৬-৭॥

বিবৃতি

অনুগত প্রত্যয় হয় না। অনুগত ধর্ম্ম অনুগত প্রত্যয়ের বিষয়। প্রত্যেক কর্ম্মবর্গেই এই অনুবৃত্ত ও ব্যাবৃত্ত প্রত্যয় ভিন্ন ভিন্ন হইয়া থাকে। এই অনুবৃত্ত ও ব্যাবৃত্ত জ্ঞানের পাঁচ প্রকার ভেদেই কর্ম্মের পাঁচ প্রকার ভেদ হইয়াছে। সুতরাং সমস্ত কর্ম্ম গমনের অন্তর্ভূত নহে। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিয়াছেন—**কর্ম্মাণ্যেতানি পঞ্চ চ।**

নিষ্ক্রমণ বা প্রবেশন ক্রিয়াতে অনুবৃত্ত বা ব্যাবৃত্ত প্রত্যয় হইলেও তাহারা স্বতন্ত্র ক্রিয়া নহে। কারণ নিষ্ক্রমণ বা প্রবেশন ক্রিয়াতে যে অনুবৃত্ত ও ব্যাবৃত্ত জ্ঞান হইয়া থাকে, তাহা সংয়োগ বিভাগরূপ কার্য্য-বিশেষ প্রযুক্তই হইয়া থাকে, নিষ্ক্রমণত্ব বা প্রবেশনত্ব জাতি প্রযুক্ত নহে অর্থাৎ নিষ্ক্রমণ ক্রিয়া বহির্দেশের সহিত সংযোগ এবং অন্তর্দেশের সহিত বিভাগরূপ কার্য্য উৎপাদন করে বলিয়া তাহাতে "ইদং নিষ্ক্রমণমিদং নিষ্ক্রমণং—ন প্রবেশনং" এইরূপ অনুবৃত্ত ও ব্যাবৃত্ত প্রত্যয় হয়। জাতিবিশেষ

বিবৃতি

প্রযুক্ত এই প্রত্যয় স্বীকার করিলে জাতিসাঙ্কর্য্য অর্থাৎ একই ক্রিয়াতে নিষ্ক্রমণত্ব ও প্রবেশনত্বরূপ বিরুদ্ধ জাতিদ্বয়ের সমাবেশ স্বীকার করিতে হয়। যখন কোন পুরুষ দুইটী গৃহপ্রকোষ্ঠের মধ্যবর্ত্তী দ্বার দিয়া প্রকোষ্ঠান্তরে গমন করে, তখন ঐ প্রকোষ্ঠদ্বয়ে উপবিষ্ট ব্যক্তিদ্বয়ের ঐ গমনশীল পুরুষে যুগপৎ নিষ্ক্রমণ ও প্রবেশন ক্রিয়ার উপলব্ধি হয়। ইহা অনুভব সিদ্ধ। একজন মনে করেন—ঐ পুরুষ গৃহে প্রবেশ করিতেছে। অন্য একজন মনে করেন—ঐ পুরুষ গৃহ হইতে নিষ্ক্রান্ত হইতেছে। আবার যখন রঙ্গমঞ্চে যবনিকা অপসারিত হয়, তখন তাহাতে কাহারও নিষ্ক্রমণ বা প্রবেশন প্রত্যয় হয় না, কেবলমাত্র গমন প্রত্যয়ই হয়। এইরূপে জাতিসঙ্কর হয় বলিয়া নিষ্ক্রমণত্ব প্রভৃতি জাতি নহে এবং তজ্জন্য এই অনুবৃত্ত বা ব্যাবৃত্ত প্রত্যয়ও হয় না। পরন্তু উৎক্ষেপণ প্রভৃতিতে ঐরূপ জাতিসাঙ্কর্য্য নাই। একই ক্রিয়াতে কাহারও যুগপৎ উৎক্ষেপণ ও অবক্ষেপণ ক্রিয়ার বোধ হয় না। সুতরাং নিষ্ক্রমণ বা প্রবেশন ক্রিয়াতে এবং উৎক্ষেপণ প্রভৃতি ক্রিয়াতে অবিশেষে অনুবৃত্ত ও ব্যাবৃত্ত প্রত্যয় উৎপন্ন হইলেও উৎক্ষেপণত্বাদির জাতিভেদ স্বীকার করা যায়, কিন্তু সাঙ্কর্য্যপ্রযুক্ত নিষ্ক্রমণত্বাদির জাতিভেদ স্বীকার করা যায় না। অতএব নিষ্ক্রমণ প্রভৃতি ক্রিয়াকে স্বতন্ত্র ক্রিয়া বলা যায় না। উহা গমনেরই অন্তর্গত।

উৎক্ষেপণাদি স্থলে যেরূপ "উর্দ্ধং গচ্ছতি, অধো গচ্ছতি"—এইরূপ প্রত্যয় হয়, "ইদং কর্ম্ম, ইদং কর্ম্ম"—এইরূপ প্রত্যয়ও হইয়া থাকে। সুতরাং গমনত্ব ও কর্ম্মত্ব পরস্পর ভিন্ন জাতি নহে এবং গমনত্বটী কর্ম্মত্বের ব্যাপ্যও নহে; কিন্তু উহারা ঘট, কলশ প্রভৃতির ন্যায় অভিন্ন। সুতরাং গমন ক্রিয়ার স্বতন্ত্ররূপে উল্লেখ অনাবশ্যক। অতএব কর্ম্ম চারি প্রকার—ইহা কাহারও মনে হইতে পারে। কিন্তু গমনক্রিয়া পৃথক্ না থাকিলে ভ্রমণাদি ক্রিয়ার কর্ম্মত্বই সিদ্ধ হইবে না। কারণ ভ্রমণাদি ক্রিয়াকে কাহারও উৎক্ষেপণাদি ক্রিয়া বলিয়া বোধ না হওয়ায় তাহা উৎক্ষেপণাদির অন্তর্গত হয় না। বিশেষতঃ গমন ক্রিয়া না থাকিলে উৎক্ষেপণাদি চারিটী বিশেষ ক্রিয়াই সামান্য-বিশেষ ক্রিয়াতে পর্য্যবসিত হইবে এবং এই চারিটী ছাড়া আর কোন বিশেষ ক্রিয়াও সিদ্ধ হইবে না। পরন্তু ভ্রমণ, রেচন প্রভৃতি বিশেষ ক্রিয়া সকলেরই অনুভব সিদ্ধ। সুতরাং কর্ম্মত্ব ও গমনত্ব এক হইলেও ভ্রমণ, রেচন, স্যন্দন প্রভৃতি ক্রিয়ার কর্ম্মত্ব জ্ঞাপনের জন্য অর্থাৎ ভ্রমণাদি ক্রিয়াকে গমনের অন্তর্গত করিবার জন্য গমন ক্রিয়াটী সামান্য হইলেও এখানে বিশেষ ক্রিয়ারূপে উল্লিখিত হইয়াছে।

বস্তুতঃ গমনত্ব জাতি ও কর্ম্মত্ব জাতি এক নহে, পরন্তু গমনত্বটী উৎক্ষেপণত্বাদির

বিবৃতি

ন্যায় কর্ম্মত্বের ব্যাপ্য জাতিবিশেষ। ভ্রমণাদিতে এই গমনত্ব জাতি থাকিলেও উৎক্ষেপণাদিতে এই জাতি থাকে না। উৎক্ষেপণাদি ক্রিয়া যেরূপ স্বাশ্রয় পুরুষাদির সহিত পদার্থান্তরের সংযোগ ও বিভাগ জন্মায় ; তদ্রূপ গমন ক্রিয়াও স্বাশ্রয় পুরুষাদির সহিত পদার্থান্তরের সংযোগ ও বিভাগ জন্মায়। এই সাম্যবশতঃ উৎক্ষেপণাদি স্থলে গমন ক্রিয়ার উপচার (গৌণ প্রয়োগ) হইয়া থাকে। প্রশস্তপাদাচার্য্যও পাঁচটী কর্ম্মের প্রতিনিয়ত (বিশেষ) জাতিযোগিত্ব সাধর্ম্ম্য নির্দ্দেশ করিয়া এই সিদ্ধান্তই প্রকাশ করিয়াছেন। সুতরাং ভ্রমণাদি ক্রিয়া গমন ক্রিয়ার অবান্তর ভেদ হইলেও মূলতঃ কর্ম্ম পাঁচটী, ইহাই সিদ্ধান্ত। তাই বিশ্বনাথ বলিয়াছেন—**গমনাদেব লভ্যতে** ॥৬।৭॥

টিপ্পনী

'ন্যায়ভূষণ' প্রণেতা ভাসর্ব্বজ্ঞের মতে কর্ম্ম পদার্থটী সংযোগ ও বিভাগ হইতে অতিরিক্ত নহে। ইহা পূর্ব্বেই উক্ত হইয়াছে। কিন্তু কর্ম্ম সংযোগ-বিভাগমাত্র হইলে আকাশে উড্ডীয়মান পক্ষীতে মানুষের কর্ম্ম প্রত্যক্ষ হইত না। কারণ আকাশের সহিত পক্ষীর সংযোগ-বিভাগ মানুষের প্রত্যক্ষ যোগ্য নহে। বস্তুতঃ অতিরিক্ত কর্ম্ম না থাকিলে সংযোগ বিভাগই সিদ্ধ হইত না। কারণ কর্ম্ম হইতে সংযোগ বিভাগের উৎপত্তি হয়। সংযোগ-বিভাগের অতিরিক্ত কর্ম্ম স্বীকার না করিলে উহাদের অসমবায়ী কারণরূপে অন্য কোন পদার্থের কল্পনা কর্ত্তব্য ; কিন্তু তাহা প্রমাণসিদ্ধ নহে। সুতরাং অতিরিক্ত কর্ম্ম অবশ্য স্বীকার্য্য।

গুরু প্রভাকরের মতে কর্ম্ম প্রত্যক্ষ যোগ্য নহে—সংযোগ-বিভাগের দ্বারা অনুমেয়। বস্তুতঃ সংযোগ যেরূপ প্রত্যক্ষ যোগ্য, কর্ম্মও সেইরূপ প্রত্যক্ষ যোগ্য। সংযোগ বিভাগের দ্বারা কর্ম্ম অনুমেয় হইলে নদী-গর্ভবর্ত্তী স্থির স্থাণুতে প্রবাহের সংযোগ বিভাগের দ্বারা কর্ম্মের অনুমিতি হইত এবং আকাশে নিক্ষিপ্ত তীরে বা অন্ধকারে উড্ডীয়মান পক্ষীতে কর্ম্মজ্ঞান হইত না বা অনুমেয় অতীত ক্রিয়াতে "চলতি" এইরূপে বর্ত্তমান কালের ক্রিয়ার প্রয়োগও সঙ্গত হইত না। সুতরাং অপ্রত্যক্ষ দ্রব্যে কর্ম্ম অনুমেয় হইলেও প্রত্যক্ষ দ্রব্যে কর্ম্ম প্রত্যক্ষ যোগ্য—ইহা অবশ্য স্বীকার্য্য।

একদ্রব্যাশ্রিতত্ব, ক্ষণিকত্ব (আশুতর বিনাশিত্ব), মূর্ত্তদ্রব্যবৃত্তিত্ব, অগুণবত্ত্ব, গুরুত্ব-দ্রবত্ব-প্রযত্ন-সংযোগজত্ব, স্বকার্য্যসংযোগবিনাশিত্ব, সংযোগবিভাগনিরপেক্ষ-কারণত্ব, অসমবায়িকারণত্ব, স্বপরাশ্রয়সমবেত-কার্য্যারম্ভকত্ব, সমানজাতীয়ানারম্ভকত্ব —এই গুলিকে ভাষ্যকার পাঁচটি কর্ম্মের বিশেষ ধর্ম্ম বলিয়াছেন।

একটি কর্ম্ম একটিমাত্র দ্রব্যেই থাকে, দ্রব্যান্তরে ঐ কর্ম্ম থাকে না। একটি

টিপ্পনী

দ্রব্য চালিত হইলে দ্রব্যান্তর চালিত হয় না, ইহা দেখা যায়। সুতরাং স্বীকার করিতে হইবে, একটি কর্ম্ম যুগপৎ বিভিন্ন দ্রব্যে উৎপন্ন হয় না। আবার যখন যুগপৎ বহু দ্রব্য চালিত হয়, তখনও প্রত্যেক দ্রব্যে কর্ম্ম ভিন্ন ভিন্ন—এক নহে। যেহেতু কর্মের অসমবায়ী কারণ সংযোগাদি প্রত্যেক দ্রব্যেই ভিন্ন। বহু দ্রব্যে একটি কর্ম্ম স্বীকার করিলে কোন একটি দ্রব্যের কর্ম্ম বিনষ্ট হইলে সকল দ্রব্যেই কর্ম্ম বিনষ্ট হওয়ায় দ্রব্যগুলি নিষ্ক্রিয় হইয়া পড়িবে। কিন্তু একটি দ্রব্যের কর্ম্ম বিনষ্ট হইলেও দ্রব্যান্তর নিষ্ক্রিয় হয় না। এই জন্য একদ্রব্যাশ্রিতত্ব কর্ম্মের বিশেষ ধর্ম্ম।

কর্ম্ম হইতে যে সংযোগ উৎপন্ন হয়, সেই সংযোগই কর্ম্মের বিনাশক। কর্ম্ম হইতে সংযোগ চতুর্থ ক্ষণে উৎপন্ন হয় বলিয়া কর্ম্ম চতুর্থ ক্ষণ পর্য্যন্ত থাকে, পঞ্চম ক্ষণে বিনষ্ট হয়। এই জন্যই কর্ম্মের বিশেষ ধর্ম্ম—স্বকার্য্য সংযোগ-বিনাশিত্ব * ও ক্ষণিকত্ব।

অসর্ব্বগত (পরিচ্ছিন্ন) দ্রব্যের পরিমাণই মূর্ত্তি। ক্রিয়ামাত্রই মূর্ত্তি দ্বারা ব্যাপ্ত। এই জন্য ক্ষিতি, জল প্রভৃতি মূর্ত্তিবিশিষ্ট দ্রব্যেই ক্রিয়া উৎপন্ন হয়। যাহার মূর্ত্তি নাই, তাহার ক্রিয়া নাই। আকাশ, কাল, দিক্ ও আত্মার মূর্ত্তি না থাকায় ক্রিয়া উৎপন্ন হয় না। তাই কর্ম্মের বিশেষ ধর্ম্ম—মূর্ত্তদ্রব্যবৃত্তিত্ব।

গুরুত্ব, দ্রবত্ব, বেগ, প্রযত্ন, ধর্ম্ম, অধর্ম্ম, অভিঘাত, নোদন ও স্থিতিস্থাপক সংস্কার—এইগুলি কর্ম্মের কারণ। গুরুত্ব হইতে পতন, ধর্ম্মাধর্ম্ম হইতে সৃষ্টির আদিতে পরমাণুর কর্ম্ম, অগ্নি ও বায়ুর কর্ম্ম, ভূমিকম্প প্রভৃতি; বেগ, অভিঘাগ ও নোদন হইতে তীর প্রভৃতির কর্ম্ম এবং স্থিতিস্থাপক সংস্কার হইতে প্রসারণ উৎপন্ন হয়। তন্মধ্যে অভিঘাত, নোদন, বেগ, অদৃষ্টবিশিষ্ট আত্মার সংযোগ, প্রযত্নবিশিষ্ট আত্মার সংযোগ, গুরুত্ব, দ্রবত্ব ও স্থিতিস্থাপক,—এইগুলি কর্ম্মের অসমবায়ী কারণ। শরীরে বা শরীরের অবয়ব হস্তাদিতে যে ক্রিয়া উৎপন্ন হয়, তাহার অসমবায়ী কারণ প্রযত্নবিশিষ্ট আত্মসংযোগ। হস্তস্থিত মুষলাদিতে যে কর্ম্ম উৎপন্ন হয়, তাহার অসমবায়ী কারণ হস্তের সহিত মুষলের নোদনাখ্য সংযোগ। উদূখল

* ব্যোমশিবাচার্য্য আশ্রয়নাশকেও কর্ম্মের নাশক বলিয়াছেন। "স্বকার্য-সংযোগবিরোধিত্বম-সাধারণমপি কচিদাশ্রয়বিনাশেনাপি বিনাশান্ন পক্ষব্যাপকমিতি বৈধর্ম্ম্যমাত্রমেব"—ব্যোমশিবাচার্য্যের এই উক্তি চিন্তনীয়। উত্তরদেশ সংযোগের পূর্ব্বে কর্ম্ম বিনষ্ট হইলে ঐ কর্ম্ম সংযোগ বিভাগের জনক না হওয়ায় উহার কর্ম্মত্ব সিদ্ধ হয় না। ভাষ্যকারও বিভাগগ্রন্থে বলিয়াছেন—'উত্তর-সংযোগানুৎপত্তা-বনুপভোগ্যত্বপ্রসঙ্গঃ। কণাদসূত্রের টীকা উপস্কারে (১।১।১৫) শঙ্কর মিশ্রও আশ্রয়নাশকে কর্ম্মের নাশক বলিয়াছেন।

টিপ্পনী

নিক্ষিপ্ত মুষলের উৎপতন কর্ম্মের অসমবায়ী কারণ উদূখল মুষলের অভিঘাতাখ্য সংযোগ। নিক্ষিপ্ত তীরে উৎপন্ন দ্বিতীয় কর্ম্মের অসমবায়ী কারণ বেগ। পতন ক্রিয়ার অসমবায়ী কারণ গুরুত্ব। স্যন্দন ক্রিয়ার অসমবায়ী কারণ দ্রবত্ব। আকুঞ্চিত শাখাদির পুনঃ প্রসারণ ক্রিয়ার অসমবায়ী কারণ স্থিতিস্থাপক। এই জন্য কর্ম্মের অসাধারণ ধর্ম্ম—**গুরুত্ব-দ্রবত্ব-প্রযত্ন-সংযোগজত্ব।**

বিভাগ উৎপাদনে কর্ম্ম—দ্রব্য, কাল, অদৃষ্ট, ঈশ্বরেচ্ছা প্রভৃতি পূর্ব্ববর্ত্তী বস্তুকে অপেক্ষা করিলেও পরবর্ত্তী কোন বস্তুকেই অপেক্ষা করে না, কিন্তু উত্তর সংযোগের উৎপাদনে কর্ম্মের পরভাবী পূর্ব্বসংযোগ বিনাশরূপ অভাবকে অপেক্ষা করে। পরন্তু কর্ম্মোৎপত্তির পরভাবী কোন ভাব বস্তুকেই অপেক্ষা করে না। কর্ম্মোৎপত্তির পরভাবী ভাব পদার্থের সহায়তা ব্যতিরেকে কর্ম্মের যে সংযোগ বিভাগজনকতা, তাহাই কর্ম্মের নিরপেক্ষ-কারণতা। এই জন্য কর্ম্মের বিশেষ ধর্ম্ম—সংযোগ বিভাগের নিরপেক্ষ কারণত্ব।

একটি দ্রব্যে অনেক কর্ম্ম স্বীকার করা যায় না। একটি দ্রব্যে একাধিক কর্ম্ম স্বীকার করিলে যখন দ্রব্যটি কদাচিৎ বিরুদ্ধ দিকে গমনোন্মুখ হইবে, তখন পরস্পর তুল্যবল বিরুদ্ধ ক্রিয়ায় প্রতিহত হইয়া নিষ্ক্রিয় হইয়া পড়িবে। যখন কোন একদিকে গমনোন্মুখ হয়, তখন একটিমাত্র ক্রিয়া দ্বারাই সংযোগ-বিভাগাদি উৎপন্ন হয় বলিয়া দ্বিতীয় কর্ম্মের কর্ম্মত্ব প্রমাণসিদ্ধ হয় না। কারণ ইহা সংযোগ-বিভাগের জনক হয় নাই। কর্ম্মোৎপত্তির তৃতীয় বা চতুর্থক্ষণে কর্ম্মবিশিষ্ট পদার্থে কর্ম্ম হইতে কর্ম্মের উৎপত্তি স্বীকার করিলে উহা হইতে বিভাগ উৎপন্ন হইবে না এবং ঐ কর্ম্মধারার কখনও বিচ্ছেদও হইবে না। এই জন্যই কর্ম্মের বিশেষ ধর্ম্ম সমান জাতীয়ের অনারম্ভকত্ব।

অসমবায়ী কারণের নাশে কার্য্য দ্রব্যের নাশ হয়—ইহাই নিয়ম। কর্ম্ম দ্রব্যের অসমবায়ী কারণ হইলে কর্ম্মনাশে দ্রব্যের নাশ হইত। কিন্তু তাহা হয় না। মহাবস্ত্রের নাশে খণ্ড বস্ত্রের উৎপত্তি, কর্ম্মহীন অবয়ব হইতেই হইয়া থাকে। সুতরাং কর্ম্ম দ্রব্যের আরম্ভক নহে। উত্তর সংযোগের দ্বারা কর্ম্ম নিবৃত্ত হইলে দ্রব্যের উৎপত্তি হয়। এই জন্য কর্ম্মের বিশেষ ধর্ম্ম—দ্রব্যানারম্ভকত্ব।

কর্ম্ম হইতে সংযোগ ও বিভাগ উৎপন্ন হইলেও একত্র উহা উৎপন্ন হয় না। কর্ম্ম যেখানে থাকে, সেখানেই বিভাগ ও অন্যত্র সংযোগ উৎপন্ন হয়। এই জন্য কর্ম্মের বিশেষ ধর্ম্ম—স্বপরাশ্রিতকার্য্যজনকত্ব। এ সম্বন্ধে অন্যান্য কথা প্রশস্তপাদভাষ্য, ন্যায়কন্দলী, ন্যায়লীলাবতী প্রভৃতিতে দ্রষ্টব্য ॥৬।৭॥

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च ।

सामान्यं निरूपयति—सामान्यमिति । तल्लक्षणन्तु नित्यत्वे सति अनेक-

द्रव्य-गुण-कर्म-निरूपणानन्तरं द्रव्य-गुण-कर्म-वृत्तित्वात् सामान्यं प्रशस्तपादोक्त-मनुस्मरन् विभजते—**सामान्यं** द्विविधमिति । अत्र च लक्षणाभिधानात् पूर्वं विभागस्याऽभिधानाल्लक्षण-विभागयोः पौर्वापर्ये कार्यकारणभावो वा नास्तीति सूचितम् । यद्वा—सामान्यपदनिर्वचनमेव सामान्यलक्षणम् । तच्च सामान्यपदेनैव सूचितम् । तथा हि—समानानां परस्पर-विलक्षणत्वे सत्येकधर्मवतां भावः स्वाभाविकोऽनागन्तुको धर्मः सामान्यमिति सामान्यपदनिर्वचनम् । तत्र धर्मवाचकाद् यण्-प्रत्ययान्नित्यस्य समानपद-विवरणादनेकवृत्तित्यस्य च लाभस्तेन नित्यत्वे सत्यनेकव्यक्तिवृत्तित्वमिति सामान्यलक्षणं लभ्यते । तथा च सामान्यपदादेव सामान्यलक्षणलाभान्न न्यूनत्वमिति भावः । **तल्लक्षणं** सामान्य-लक्षणम् । तच्च नित्यत्वे सत्यनेकव्यक्तिवृत्तित्वमिति **काश्यपाः**, नित्यत्वे सत्येकत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमिति **प्रशस्त**पादाचार्याः **किरणा**वलीकाराश्च, नित्यत्वे सत्येकत्वे सत्यनेकसमवेतत्वमिति **वल्लभा**चार्याः, मनस्त्वात्मत्वातिरिक्त-नित्यमात्रसमवेता-न्यत्वे सति समवेतत्वे सति सत्तानाश्रयत्वमिति **शिवा**दित्यमिश्राः, अनुवृत्तप्रत्ययासाधारण-कारणत्वमिति **शङ्कर**मिश्राः प्राहुः । **लक्षण**लक्षणं तु लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वम्, अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवरूप दोषत्रय-शून्यत्वे सत्यसाधारणधर्मवत्त्वं वा । **अव्याप्तिश्च** लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वम् । अत एव कपिलत्वं न गोर्लक्षणम् । **अति**व्याप्तिश्च लक्ष्यवृत्तित्वे सत्यलक्ष्यवृत्तित्वम् । अत एव शृङ्गित्वं न गोर्लक्षणम् । **असम्भव**श्च लक्ष्यमात्रावृत्तित्वम् । अत एवैकशफत्वं न गोर्लक्षणम् । लक्षण-प्रयोजनं त्वितरभेदज्ञानं व्यवहारो वा । तथा चोक्तं—"व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनमिति"। तथा हि—सामान्यं सामान्येतरभिन्नं, सामान्यमिति व्यवहार-विषयो वा, नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वाद्; यन्न सामान्येतरभिन्नं, तन्न नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्ववत्, यथा द्रव्यमिति । एवं लक्षणान्तरेऽप्यूह्यम् । **मानमनो**हरोक्तं सामान्यलक्षणमाह—**नित्यत्व** इत्यादि ।

সামান্যম্ ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা সামান্য (জাতি) নিরূপণ করিতেছেন। সামান্যের লক্ষণ কিন্তু—নিত্যত্বে সতি অনেকসমবেতত্বম্ অর্থাৎ নিত্যত্বের

বিবৃতি

অব্যাপ্তি, অতিব্যাপ্তি ও অসম্ভবরূপ দোষত্রয়রহিত, লক্ষ্যের অসাধারণ ধর্মই

समवेतत्वम्। **अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्ति अत उक्तं—नित्यत्वे**

नित्यत्वञ्च ध्वंसाप्रतियोगित्वे सति प्रागभावाप्रतियोगित्वम्। सत्यन्तभागस्य फलमाह —**अनेक**-समवेतत्वमिति। एकेनैव नित्यत्वघटकध्वंसाप्रतियोगित्वविशेषणेन प्रागभावा-प्रतियोगित्वविशेषणेन वा संयोगेऽतिव्याप्ति-वारणसम्भवेऽपि यद् ध्वंसप्रागभावा-प्रतियोगित्वरूपं नित्यत्वमुपन्यस्तम्, तद् विनिगमनाविरहेण ध्वंसाप्रतियोगित्वे सत्यनेक-समवेतत्वं, प्रागभावाप्रतियोगित्वे सत्यनेकसमवेतत्वं वेति सामान्यलक्षणद्वये तात्पर्य-सूचनायेति बोध्यम्।

न चैवं सामान्यलक्षणस्य नित्यसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। संयोगव्यापि-काया युतसिद्धेराकाशादावभावेन तस्याऽप्रामाणिकत्वात्। आकाशमात्मसंयोगि संयोगित्वात्, घटवदित्यनुमानं प्रमाणमिति चेत्। न। संयोगित्वहेतोरप्रयोजकत्वात्, मूर्त्तत्वादेरुपाधित्वेन सोपाधिकत्वात्, आकाशमात्मनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसंयोगान-धिकरणं क्रियानधिकरणत्वात्, रूपवदिति सत्प्रतिपक्षितत्वात्, तुल्ययुक्तया नित्य-विभागसिद्धयापत्तेश्च। तस्मान्नास्ति नित्यसंयोगः।

সমানাধিকরণ অনেক-সমবেতত্ব ধর্ম্মই সামান্যের লক্ষণ। অনেক সমবেতত্ব ধর্ম্মটী সংযোগাদিরও আছে ; এই জন্য (উহার বিশেষণরূপে) "নিত্যত্বে সতি" উক্ত

বিবৃতি

লক্ষণ। লক্ষণের প্রয়োজন—লক্ষ্যে অলক্ষ্যের ভেদজ্ঞান ও লক্ষ্য ব্যবহার। প্রমাণের দ্বারা লক্ষ্যের অব্যাবৃত্তরূপে স্বরূপ নির্ণীত হইলে লক্ষণের দ্বারা ঐ লক্ষ্যে অলক্ষ্য বস্তুর ভেদবোধ হয় এবং লক্ষ্যটী যে পদার্থ, সেই পদার্থরূপে তাহার ব্যবহারও হয়। যেমন — পৃথিবীর লক্ষণ পৃথিবীত্ব ঘৃত, তৈল প্রভৃতিতে থাকে বলিয়া ঘৃত, তৈল প্রভৃতিকে পৃথিবী বলিয়া লোকে ব্যবহার করে। এই ভেদ বা ব্যবহার যে অনুমানের দ্বারা অনুমিত হয়, লক্ষণ সেই অনুমিতির কেবল ব্যতিরেকী হেতু অর্থাৎ কেবল ব্যতিরেকী লক্ষণরূপ হেতুদ্বারা লক্ষ্যে অলক্ষ্যের ভেদ বা লক্ষ্য ব্যবহার সিদ্ধ হয়। এইজন্য লক্ষণ-মাত্রই কেবল ব্যতিরেকী হইয়া থাকে। যাহা কেবল ব্যতিরেকী নয়, তাহা লক্ষণ নহে। ক্রিয়াবত্ত্ব ধর্ম্মটী সমবায়িকারণত্ব বা গুণবত্ত্ব ধর্ম্মের ন্যায় দ্রব্যের অসাধারণ ধর্ম্ম —ইহাই বুঝাইতে দ্রব্যের লক্ষণ মধ্যে পঠিত হয়। প্রকৃতপক্ষে উহা কেবল ব্যতিরেকী নয় বলিয়া দ্রব্যের লক্ষণ নয়। কেবল ব্যতিরেকী দ্রব্যত্বই দ্রব্যের লক্ষণ। এইরূপ সামান্যের কেবল ব্যতিরেকী হেতু নির্দ্দেশ করিতে বিশ্বনাথ বলিলেন—**তল্লক্ষণন্তু**।

सतीति। नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्ति, अत उक्तम्—अनेकेति। नित्यत्वे सति अनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावेऽप्यस्ति, अतो वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतत्वमित्युक्तम्। एकव्यक्तिमात्रवृत्तिस्तु न जातिः। तथा चोक्तम्—

नन्वकाशत्वादौ सामान्यलक्षणस्याव्याप्तिस्तस्याऽनेकसमवेतत्वाभावादित्याशङ्क्य तस्या-लक्ष्यत्वेन नाव्याप्तिरित्याह—**एकव्यक्ति**मात्रेति। तथा च नानाघटादिव्यक्तिषु घटोऽयं घटोऽयमित्याद्येकधर्मप्रकारक-बुद्ध्युपपत्तये हि घटत्वादिजातिः कल्प्यते। एकव्यक्तौ तु तथाप्रत्ययो नास्ति। तस्माज् जातिकल्पिकाया अनुगतधियोऽभावादेकव्यक्तिकत्वरूपस्य च जातिबाधकस्य सत्त्वादाकाशत्वादिकं न जातिरिति भावः। एकव्यक्तिकत्वादीनां जातिबाधकत्वे **द्रव्यकिरणा**वलीसम्मतिमाह—**तथा चो**क्तमिति। उदयनाचार्यैरिति

হইয়াছে অর্থাৎ সংযোগাদি সমবায় সম্বন্ধে দুইটী দ্রব্যে থাকে বলিয়া উহাতে অনেক-সমবেতত্ব থাকিলেও নিত্যত্ব না থাকায় নিত্যত্ব সমানাধিকরণ অনেকসমবেতত্ব সংযোগাদিতে নাই বলিয়া সংযোগাদিতে সামান্য লক্ষণের অতিব্যাপ্তি হয় না। নিত্যত্ব-সমানাধিকরণ সমবেতত্ব গগন-পরিমাণাদিরও আছে, এইজন্য (বিশেষণরূপে) "অনেক" পদ উক্ত হইয়াছে অর্থাৎ নিত্যত্ব-সমানাধিকরণ সমবেতত্ব সামান্যের লক্ষণ হইলে গগন-পরিমাণে অতিব্যাপ্তি হয়। কারণ গগন পরিমাণ নিত্য ও সমবেত বলিয়া উহাতে নিত্যত্ব সমানাধিকরণ সমবেতত্ব আছে। অনেক-সমবেতত্ব বলিলে উক্ত অতিব্যাপ্তি হয় না; কারণ গগন-পরিমাণ এক-সমবেত বলিয়া উহাতে এক-সমবেত্ব আছে, অনেক-সমবেত্ব নাই। নিত্যত্ব-সমানাধিকরণ অনেকবৃত্তিত্ব অত্যন্তা-ভাবেরও আছে, এই জন্য বৃত্তিত্ব-সামান্য (যে কোন সম্বন্ধে বৃত্তিত্ব) পরিত্যাগ করিয়া সমবেতত্ব অর্থাৎ সমবায় সম্বন্ধে বৃত্তিত্ব উক্ত হইয়াছে। এক ব্যক্তিমাত্র-বৃত্তি ধর্ম্ম কিন্তু জাতি নহে। (উদয়নাচার্য্য কর্তৃক দ্রব্যকিরণাবলীতে) তাহাই উক্ত হইয়াছে—

বিবৃতি

কেহ কেহ বলেন, নিত্যসংযোগবাদী ভট্ট কুমারিলের মতে নিত্যসংযোগে সামান্য লক্ষণ অতিব্যাপ্ত হয়। এই জন্য লক্ষণে "নিত্যসংযোগভিন্নত্বে সতি" এইরূপ বিশেষণ দিতে হইবে। তাহাতে সামান্যের লক্ষণ হইবে—"নিত্যত্বে সতি নিত্যসংযোগভিন্নত্বে সতি অনেকসমবেতত্বম্"। বস্তুতঃ ন্যায়-বৈশেষিক সিদ্ধান্তে নিত্য সংযোগ প্রমাণসিদ্ধ নহে। এইজন্য কোন প্রাচীন আচার্য্য সামান্যের লক্ষণে উক্ত বিশেষণ দেন নাই।

বিভিন্ন ঘট ব্যক্তিতে—"অয়ং ঘটঃ, অয়ং ঘটঃ"—এইরূপ অনুগত প্রতীতি

"व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः।
रूपहानिरसम्बन्धो जाति-बाधक-संग्रहः॥"

शेषः। **व्यक्तेरभेद** एकव्यक्तिकत्वमेकाश्रयकत्वरूपमाकाशत्वादेर्जातित्वे बाधकम्। आश्रये एकत्वञ्च स्वसजातीय-द्वितीय-राहित्यम्। आकाशत्वस्याद्वितीयाकाशवृत्तित्वेन न जातित्वम्। एवं कालत्वादीनां बोध्यम्। न चैवं सति कथमाकाशपदाद् विशिष्टोपस्थितिरिति वाच्यम्। आकाशपदाद् विशिष्टोपस्थितेरनभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा शब्दाश्रयत्वादिकमादायाप्युपपत्तेः। गवादावप्येवमेवास्त्विति चेत्। न। बहूनां गवामेकं गोत्वधर्ममन्तरेणानुपस्थितेस्तदवच्छेदकधर्मान्तर्भावेणैव शक्तिकल्पनादिह तु न तथेति विशेषात्। **तुल्यत्वं** स्वभिन्नजाति-समनियतत्वं कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य जातित्वे बाधकम्। **समनियतत्वञ्च** व्याप्यत्वे सति व्यापकत्वम्। कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य स्वभिन्नघटत्वजाति-समनियतत्वान्न जातित्वम्। एवं सास्नादिमत्त्वादावपि बोध्यम्। न चैवं घटत्वस्यापि जातित्वं न स्यादिति वाच्यम्। तस्य सिद्धजातिभावस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वेन समनियतत्वेऽपि स्वभिन्नजातिसमनियतत्वाभावात्, कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्याऽजातित्वात्। न चैवं तुल्यव्यक्तिकयोर्घटत्व-कलशत्वयोर्बुद्धित्व-ज्ञानत्वयोर्वा भेदः स्यादिति वाच्यम्। भेदकप्रमाणाभावात्। तथा हि—आक्षेपकप्रतिक्षेपकत्वाभ्यां सामान्ये भिद्येते, यथा वृक्षत्व-शिंशपात्वे। वृक्षत्वेन हि पनसाद्याक्षिप्तं शिंशपात्वेन प्रतिक्षिप्यते। परस्पराक्षिप्त-प्रतिक्षेपकत्वं वा यथा गोत्वाश्वत्वयोः। गोत्वेनाक्षिप्ताः शवलादयोऽश्वत्वेन प्रतिक्षिप्यन्ते, अश्वत्वेनाक्षिप्ता आजानेयादयो गोत्वेन प्रतिक्षिप्यन्ते। न चैवं घटत्व-कलशत्वयोर्बुद्धित्व-ज्ञानत्वयोर्वा सामान्यविशेषभावः परस्पर-विरोधो वा। तस्मान्न घटत्व-कलशत्वयोर्बुद्धित्वज्ञानत्वयोर्वा भेदः। **सङ्करश्च** परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्ये सति परस्परसामानाधिकरण्यम्।

"ব্যক্তেরভেদস্তুল্যত্বং সঙ্করোঽথানবস্থিতিঃ।
রূপহানিরসম্বন্ধো জাতি-বাধক-সংগ্রহঃ॥

(১) অর্থাৎ ব্যক্তির অভেদ—একাশ্রয়কত্ব অর্থাৎ যাহার আশ্রয় এক অদ্বিতীয়, (২) তুল্যত্ব অর্থাৎ স্বভিন্ন জাতি-সমনিয়তত্ব (৩) সঙ্কর অর্থাৎ পরস্পরের অত্যন্তাভাবের সমানাধিকরণ পদার্থদ্বয়ের একত্র স্থিতি (৪) অনবস্থা। (৫) রূপহানি অর্থাৎ বিশেষের স্বতোব্যাবর্ত্তকত্ব স্বরূপের হানি (৬) অসম্বন্ধ অর্থাৎ সমবায়ের অভাব—(ইহাই) জাতিবাধকের সংগ্রহ (সমষ্টি) অর্থাৎ এই ছয়টী জাতির বাধক।

स च भूतत्वादेर्जातित्वे बाधकः। भूतत्वं हि मूर्त्तत्वाभाववत्यमूर्ते नभसि मूर्त्तत्वञ्च भूतत्वाभाववत्यभूते मनसि वर्त्तमानं पृथिव्यादिचतुष्टये सकीर्णमेवेति न तयोर्जातित्वमिति।

ननु साङ्कर्यस्य जातिबाधकत्वानङ्गीकारे का क्षतिरिति चेन्न, परस्पर-व्याप्यव्यापक-भावानापन्नयोर्जात्योरेकत्र समावेशे गोत्वाश्वत्वयोरप्येकत्र समावेशप्रसङ्गेन गवाश्वाकार-करम्बितकार्योपलम्भप्रसङ्गात्। न च तथास्ति, तस्मान्न समावेशस्तथा च मिश्रिताकारवस्तूपलम्भापत्तिस्तादृशयोर्धर्मयोर्जातित्वे बाधिका। अत एव गुणगतजातावपि सङ्करो दोष एव, तदतज्जातीययोर्विरोधस्य समानत्वात्। उपाधित्वेऽपि साङ्कर्यदोषस्तदवस्थ एवेति चेन्न, परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वरूपस्य मूर्त्तत्वस्य वहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वरूपस्य च भूतत्वस्य नानात्वात् तयोरेकत्र साङ्कर्यायोगात्। न चैवमेकतरस्य जातित्वमस्त्विति चेत्। न। विनिगमनाविरहात् तत्साधकप्रमाणाभावाच्च। **नव्यास्तु** साङ्कर्यं न जातिबाधकमित्याहुः।

अनवस्था तु सत्तायाः सत्तावत्त्वे जातेर्जातिमत्त्वे वा बाधिका। यद्यपि निखिल-जातावेकजात्यन्तराङ्गीकारेऽपि तज्जातौ न जात्यन्तरम्, एकाश्रयकत्वात्, तथापि निखिलजातिषु जात्यन्तरं, तज्जात्यन्तरे तदाश्रयनिखिल-जातिषु च पुनर्जात्यन्तरमेवमग्रेऽपीत्यनवस्थेति भावः। सामान्यं यदि द्रव्यकर्मभिन्नं सद् जातिमत् स्याद् गुणः स्यादिति सामान्यरूपाव्यवस्थैवाऽनवस्थेति **प्रकाशकृतः**। **रूपहानिः**—रूपस्य स्वतोव्यावर्त्तकत्वस्य स्वेन रूपेण भेदानुमापकत्वस्य हानिर्विशेषस्य जातिमत्त्वे बाधिका। विशेषे विशेषत्व-जातिस्वीकारे तयैव जात्या भेदानुमापकत्वं वाच्यम्, सामान्याश्रयस्य सामान्यरूपेणैव भेदानुमापकत्वात्। तथा च विशेषत्वेन रूपेण विशेषाणां भेदानुमापकत्वे विशेषाणां स्वतोव्यावर्त्तकत्वभङ्गः, विशेषान्तरवति परमाण्वन्तरे हेतोर्व्यभिचारः, विशेषत्वा-वच्छिन्नस्य विशेषस्य हेतोः साध्यभावस्य च भेदाभावस्य तत्र सत्त्वात्। परमाणुगतै-कत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेनैव वा परमाण्वन्तरभेदसाधकत्वसम्भवेन विशेषस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गश्च। यद्वा—रूपस्य विशेषस्वरूपस्य हानिर्विशेषस्य जातिमत्त्वे बाधिका। तथा च विशेषो यदि द्रव्य-कर्मान्यत्वे सति जातिमान् स्याद्, गुणः स्यात्; गुणत्वापत्तौ च स्वरूपमेव हीयेत, गुणपदार्थान्तर्भावात्। तथा च व्यावृत्तिधीहेतुर्न स्यात्। तस्माद् विशेषत्वं न जातिः। **असम्बन्धः**—प्रतियोगितानुयोगितान्यतरसम्बन्धेन समवायाभावः समवाया-भावयोर्जातिमत्त्वे बाधकः। तथा चोक्तान्यतरसम्बन्धेन समवायेऽभावे च समवायाभावात् समवायत्वमभावत्वञ्च न जातिरिति भावः।

বিবৃতি

সকলেরই অনুভবসিদ্ধ। বিভিন্নাকার ঘটে একটী অনুগত ধর্ম্ম স্বীকার না করিলে এইরূপ অনুগত প্রতীতি হইতে পারে না। বস্তুর স্বরূপ বা ব্যঞ্জক অনুগত নহে বলিয়া তাহাদের দ্বারাও ঐ প্রতীতি নির্ব্বাহ হয় না। সুতরাং অনুগত প্রতীতির অনুরোধে অনুগত ধর্ম্ম অবশ্য স্বীকার্য্য। তাই ভাষ্যকার বলিয়াছেন—তচ্চানুবৃত্তি-প্রত্যয়-কারণম্। পরন্তু জাতি-বাধক না থাকিলে ঐ অনুগত ধর্ম্মই জাতিরূপে ব্যবহৃত হয়। ব্যক্তির অভেদ প্রভৃতি জাতিবাধক থাকিলে অনুগত ধর্ম্ম জাতিরূপে ব্যবহৃত হয় না, কিন্তু উপাধিরূপে ব্যবহৃত হয়। এইজন্য বিশ্বনাথ বলিলেন—**একব্যক্তিমাত্রবৃত্তিস্তু ন জাতিঃ।**

ব্যক্তির অভেদ, তুল্যত্ব প্রভৃতি ছয়টী জাতির বাধক আচার্য্য উদয়নের দ্রব্যকিরণাবলীতে প্রদর্শিত হইয়াছে।

(১) **ব্যক্তির অভেদ** অর্থ—আশ্রয়ের ঐক্য। তাৎপর্য্য এই যে, আকাশত্বকে জাতি বলিলে ঐ জাতির আশ্রয় আকাশ ব্যক্তির ভেদ অবশ্য স্বীকার্য্য। কারণ অনুগত প্রতীতি দ্বারাই জাতির সিদ্ধি হয়। ব্যক্তির ভেদ না থাকিলে অনুগত প্রতীতি হয় না। পরন্তু আকাশত্বের আশ্রয় আকাশ ব্যক্তির ভেদ নাই। সুতরাং আকাশত্ব জাতি নহে—উহা শব্দাশ্রয়ত্বরূপ **উপাধি।**

(২) **তুল্যত্ব** অর্থ—তুল্যব্যক্তিবৃত্তিত্ব অর্থাৎ অন্যূনানতিরিক্তাশ্রয়কত্ব। যে ধর্ম্মদ্বয় তুল্যব্যক্তিতে থাকে বা যে ধর্ম্মদ্বয়ের আশ্রয় ব্যক্তি ন্যূনও নহে, অতিরিক্তও নহে। তাদৃশ ধর্ম্মদ্বয়কে তুল্যব্যক্তিবৃত্তি বা অন্যূনানতিরিক্তাশ্রয়ক বলা যায়। যেমন ঘটত্ব ও কলশত্ব। উহাদের আশ্রয় ব্যক্তি তুল্য অর্থাৎ ঘটত্ব যেখানে থাকে, কলশত্বও সেইখানে থাকে। কলশত্বের আশ্রয় ব্যক্তি, ঘটত্বের আশ্রয় ব্যক্তি অপেক্ষা ন্যূন নহে, অতিরিক্তও নহে। এইজন্য ঘটত্ব ও কলশত্বের তুল্যব্যক্তিবৃত্তিত্ব ধর্ম্মটি জাতিভেদের বাধক, জাতির বাধক নহে। তাৎপর্য্য এই যে, সংস্থান (বিলক্ষণ অবয়ব সংযোগ) জাতির ব্যঞ্জক। ঘটত্ব ও কলশত্বকে দুইটি জাতি বলিলে উহাদের ব্যঞ্জক সংস্থানেরও ভেদ স্বীকার্য্য। কিন্তু এস্থলে ঘট ও কলশ ব্যক্তির একত্ব প্রযুক্ত ব্যঞ্জক সংস্থানের ভেদ নাই। এই জন্য উহাদিগকে দুইটী জাতি বলা যায় না। ব্যঞ্জকসংস্থানের ভেদ স্বীকার করিলে পদার্থের ভেদবশতঃ ঘট ও কলশ পর্য্যায় শব্দ হইবে না। এই জন্য তুল্যব্যক্তিবৃত্তিত্ব জাতিভেদের বাধক, জাতির বাধক নহে। বস্তুতঃ একটি অনুগত ধর্ম্মের দ্বারা অনুগত প্রতীতি উপপন্ন হইলে এক ব্যক্তিতে দুইটি জাতির কল্পনা নিরর্থক। বিশেষতঃ এক ব্যক্তিনিষ্ঠ জাতিদ্বয়ের ব্যাপ্য-ব্যাপকভাব

বিবৃতি

প্রমাণ সিদ্ধ। কিন্তু এস্থলে ঘটত্ব ও কলশত্বের একটীরও নিয়ত ব্যাপ্যত্ব বা ব্যাপকত্ব না থাকায় ঘটত্ব ও কলশত্ব পৃথক্ জাতি নহে।

বস্তুতঃ তুল্যত্ব শব্দের অর্থ—স্বভিন্ন-জাতি-সমনিয়তত্ব। উহা জাতির বাধক। যে ধর্ম্মটী যাহার ব্যাপ্য ও ব্যাপক, সে তাহার সমনিয়ত ধর্ম্ম। যে ধর্ম্মটী অপর জাতির সহিত সমনিয়ত, তাহাকে স্বভিন্নজাতি-সমনিয়ত ধর্ম্ম বলা হয়। কম্বুগ্রীবাদিমত্ত্ব ঘটত্ব জাতির সহিত সমনিয়ত হইয়া একই ঘটে থাকে বলিয়া স্বভিন্ন জাতি-সমনিয়ত হওয়ায় জাতি হয় না। কিন্তু ঘটত্ব ধর্ম্মটী কম্বুগ্রীবাদিমত্ত্ব ধর্ম্মের সহিত সমনিয়ত হইলেও স্বভিন্ন-জাতি-সমনিয়ত নহে। কারণ কম্বুগ্রীবাদিমত্ত্ব ধর্ম্মটী জাতি নহে। সুতরাং ঘটত্ব স্বভিন্ন-জাতি-সমনিয়ত না হওয়ায় জাতি হয়।

(৩) **সঙ্কর** শব্দের অর্থ—পরস্পরের অভাবের সহিত সমানাধিকরণ ধর্ম্মদ্বয়ের একত্র অবস্থিতি। মূর্ত্তত্ব ও ভূতত্বাভাব মনে থাকায় মূর্ত্তত্ব ভূতত্বাভাবের সমানাধিকরণ এবং ভূতত্ব ও মূর্ত্তত্বাভাব গগনে থাকায় ভূতত্ব মূর্ত্তত্বাভাবের সমানাধিকরণ হইয়াছে এবং পৃথিব্যাদি ভূতচতুষ্টয়ে ঐ ভূতত্ব ও মূর্ত্তত্ব একত্র থাকে। সুতরাং ভূতত্ব মূর্ত্তত্বাভাবের সহিত এবং মূর্ত্তত্ব ভূতত্বাভাবের সহিত বিদ্যমান হইয়াও পৃথিব্যাদি চারিটিতে ভূতত্ব ও মূর্ত্তত্ব একত্র থাকে বলিয়া সঙ্কর হয়। উহা জাতির বাধক। কারণ যে জাতিদ্বয় পরস্পরের অভাবের সহিত বিদ্যমান হয়, সেই জাতিদ্বয় কখনও একত্র থাকে না—ইহাই নিয়ম। ইহা স্বীকার না করিলে গোত্ব ও অশ্বত্বের একত্র সমাবেশ স্বীকার করিতে হয়। কিন্তু ইহা কাহারও স্বীকার্য্য নহে। তাই আচার্য্য উদয়ন কুসুমাঞ্জলিতে (১।১৬ কাঃ) বলিয়াছেন—"পরস্পরপরিহারবত্যোশ্চ সমাবেশে গোত্বাশ্বত্বয়োরপি তথাভাবপ্রসঙ্গাৎ"। এইরূপ ভূতত্ব ও মূর্ত্তত্ব জাতি হইলে ইহারা কখনও একত্র থাকিবে না। কিন্তু পৃথিব্যাদিতে উভয়েই একত্র থাকে। এইজন্য উহারা জাতি * নহে। উপাধিস্থলে ঐরূপ সাঙ্কর্য্য সম্ভাবিত হয় না। কারণ—পরস্পরের অভাব সমানাধিকরণ ভূতত্ব ও মূর্ত্তত্বরূপ উপাধিদ্বয় প্রতি ব্যক্তিতে ভিন্ন বলিয়া উহারা কখনও একত্র সমাবিষ্ট হয় না।

(৪) **অনবস্থা** জাতির জাতিমত্ত্বে বাধক। সমস্ত জাতিতে অন্য একটী জাতি স্বীকার করিলে অনবস্থা হয়। যদিও ঘটত্ব প্রভৃতি সমস্ত জাতিতে অন্য জাতি স্বীকার

---

* দীধিতিকার পদার্থতত্ত্বনিরূপণে (২৫ পৃঃ) ভূতত্ব ও মূর্ত্তত্বকে জাতি বলিয়াছেন। তাঁহার মতে গগন ও মনঃ অতিরিক্ত দ্রব্য নহে। এজন্য ভূতত্ব ও মূর্ত্তত্ব পরস্পরাভাব সমানাধিকরণ হয় না। সুতরাং তাঁহার মতে এস্থলে সাঙ্কর্য্য হয় নাই।

বিবৃতি

করিলে সেই জাতি এক বলিয়া তাহাতে আর কোন জাতি থাকিতে পারে না বলিয়া অনবস্থা হয় না। কেননা একব্যক্তিমাত্রবৃত্তি ধর্ম্ম জাতি নহে, তথাপি ঘটত্ব প্রভৃতি যাবতীয় জাতিতে যে জাতি থাকিবে, সেই জাতি এবং ঘটত্বাদি—এই উভয় জাতিতে আর একটী জাতি থাকিতে পারে। এইরূপ সেই তিনটী জাতিতে আর একটী জাতি থাকিতে পারে। এইরূপে অনবস্থা হয় বলিয়া জাতিতে কোন জাতি স্বীকার্য্য নহে।

(৫) **রূপহানি** শব্দের অর্থ—স্বতো ব্যাবর্ত্তকত্ব স্বরূপের হানি। স্বতঃ শব্দের অর্থ—স্ব-স্বরূপে। ব্যাবর্ত্তকত্ব শব্দের অর্থ—ভেদানুমাপকত্ব। তাৎপর্য্য এই যে, পরস্পর পরমাণুতে যে ভেদ আছে, বিশেষ পদার্থ স্ব-স্বরূপেই সেই ভেদের অনুমাপক হয়। বিশেষ পদার্থে জাতি স্বীকার করিলে অর্থাৎ বিশেষত্বকে জাতি বলিলে, বিশেষ বিশেষত্বরূপেই ভেদের অনুমাপক হইবে। তাহা হইলে তাহার স্বতোব্যাবর্ত্তকত্ব রূপ থাকে না। যেহেতু নিয়ম আছে যে, সামান্যাশ্রয় সামান্যরূপেই ভেদের সাধক হইয়া থাকে। বিশেষ বিশেষত্ববিশিষ্ট হইলে বিশেষান্তর হইতে বিশেষের ভেদ সিদ্ধ না হওয়ায় ইহা পরমাণুর ভেদের সাধক হয় না; কারণ অব্যাবৃত্ত ধর্ম্ম ব্যাবর্ত্তক হয় না। ধর্ম্মান্তরের দ্বারা বিশেষে বিশেষান্তরের ভেদ সিদ্ধ হইলে তদ্-দ্বারা পরমাণুরও ভেদ সিদ্ধ হইতে পারে বলিয়া বিশেষ স্বীকারের কোন আবশ্যকতা থাকে না। এইজন্য বিশেষকে স্বতোব্যাবৃত্তও বলিতে হইবে। এই স্বতোব্যাবৃত্তত্ব ও স্বতোব্যাবর্ত্তকত্ব রূপের হানি হয় বলিয়া বিশেষে বিশেষত্ব জাতি স্বীকৃত হয় না।

(৬) **অসম্বন্ধ** শব্দের অর্থ—প্রতিযোগিতা ও অনুযোগিতা—এতদন্যতর সম্বন্ধে সমবায়াভাব। উহা সমবায় ও অভাবের জাতিমত্ত্বে বাধক। যাহার সম্বন্ধ, তাহাকে সম্বন্ধের প্রতিযোগী এবং যাহাতে সম্বন্ধ, তাহাকে সম্বন্ধের অনুযোগী বলা হয়। রূপাদি যেরূপ সমবায় সম্বন্ধে দ্রব্যে থাকে, তদ্রূপ সমবায় ও অভাবে জাতি স্বীকার করিলে সেই জাতিও সমবায়ে এবং অভাবে সমবায় সম্বন্ধে থাকিবে। কিন্তু অনুযোগী সমবায় বা অভাবে অনুযোগিতা সম্বন্ধে সেই জাতির সমবায় সম্বন্ধ থাকে না। তাৎপর্য্য এই যে, যে পদার্থ সমবায়ের অনুযোগী বা প্রতিযোগী নহে, তাহাতে কোন জাতি থাকে না। সমবায় বা অভাব পদার্থে সমবায় সম্বন্ধে কেহ থাকে না। এই জন্য উহারা সমবায়ের অনুযোগী হয় না। আর সমবায় সম্বন্ধে সমবায় এবং অভাব কোন পদার্থেই থাকে না। এই জন্য উহারা সমবায়ের প্রতিযোগীও হয় না। সুতরাং অনুযোগিতা সম্বন্ধে সমবায় ও অভাবে সমবায় না থাকায় সমবায়ত্ব ও অভাবত্ব জাতি নহে, কিন্তু অখণ্ডোপাধি ॥৮।৯॥

द्रव्यादित्रिक-वृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

द्रव्यादीति। परत्वम् अधिकदेशवृत्तित्वम्। अपरत्वम् अल्पदेशवृत्तित्वम्।

नन्वतद्व्यावृत्तिरेव सामान्यम्। तथा च गवि यदगो-व्यावृत्तिस्तदेव गोत्व-सामान्यम्, एवमपटव्यावृत्तिरेव पटत्वसामान्यम्। भवति हि पटोऽयमित्यस्य विकल्प-प्रत्ययस्यापटव्यावृत्तोऽयमिति विषयस्तथा च भावभूतं सामान्यमलीकमिति चेत्। न। पटादौ व्यावृत्तिसाधकस्य व्यावर्त्तकधर्मस्याऽसत्त्वे व्यावृत्तेरप्यसत्त्वेन तद्बुद्ध्यनुत्पादात्, विधिरूपतयाऽनुभूयमानस्य गोत्वादेर्निषेधरूपत्वे प्रमाणाभावाच्च। ननूत्पन्ने गोपिण्डे कथं गोत्वविशिष्टप्रतीतिः? न तावत् तत्रैव गोत्वमुत्पन्नम्, जातेर्नित्यत्वाभ्युपगमात्। नाप्यन्यतस्तदागतम्, अद्रव्यत्वेन जातेः क्रियानुपपत्तेः। नापि तत्रैवासीत्, तस्य देश-स्यापि गोव्यवहारापत्तेः। नाप्यंशतस्तत्रायाति, निरवयवत्वात्। नापि पूर्वपिण्डं परित्यज्य तत्रागतिः, पूर्वस्याऽगोत्वप्रसङ्गात्। तदुक्तं धर्मकीर्त्तिना **प्रमाणवार्त्तिके**— नायाति न च तत्रासीन्न चोत्पन्नं न चांशवत्। जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्तति-रिति चेत्। न। स्वरूपसम्बन्धेन तत्रैवावस्थितमेव गोत्वमुत्पन्नायां गवि समवायेन सम्बध्यते स्वव्यञ्जकैश्च गोपिण्डैरभिव्यज्यते। स्वविषयसर्वगतत्वपक्षे तु परमाण्वादिवत् स्वरूपेणावस्थितमेव गोत्वमुत्पन्नायां गवि समवायेन सम्बध्यते व्यञ्जकैश्चाभिव्यज्यते इत्यभ्युपगमात्। तेन न सर्वदा गोत्वभानप्रसङ्गः। ननु प्रलये सर्वगोपिण्डानामुच्छेदे गोत्वसामान्यमुच्छिद्येतेति चेत्। न। आश्रयनाशस्य तन्नाशाप्रयोजकतयाऽऽश्रयाशेष-व्यक्तिनाशेऽपि स्वरूपसत्तायाः सद्भावात्, तस्या नित्यत्वात्।

स्यादेतत्। सत् सदिति-प्रतीति-शब्दप्रयोगयोर्द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्येष्वविशेषेण विद्यमानत्वादस्तु द्रव्यादिचतुष्टयवृत्ति सत्तासामान्यमिति **भट्ट**मतं निराकर्त्तुमाह— **द्रव्यादित्रिके**ति। सत्प्रत्ययानुगतस्य सर्वभावसाधारण्येऽपि सामान्यादावुक्तबाधकान्न सत्ताजातिस्वीकार इत्यर्थः। कथं तर्हि सामान्यादौ सत् सदिति प्रत्ययः? सत्तासम्बन्धात् परन्तु न समवायात् किन्तु सत्तैकार्थसमवायात्, गुणादिषु संख्यादिप्रत्ययवत्। अभावे-ऽपि तर्हि स्यादिति चेत्। न। तस्य सद्विरुद्धतयैव प्रतीतेः। तथा च **न्यायभाष्यं** —"सत् सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति। असच्चासदिति

অধিকদেশ-বৃত্তিত্বকে পরত্ব বলে। অল্পদেশ-বৃত্তিত্বকে অপরত্ব বলে। সকল জাতি অপেক্ষা সত্তা অধিক দেশ-(দ্রব্য, গুণ ও কর্ম্মে) বৃত্তিত্ব হেতু পরা

परभिन्ना च या जातिः सैवाऽपरतयोच्यते ।
द्रव्यत्वादिक-जातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥
व्यापकत्वात् परापि स्याद् व्याप्यत्वादपरापि च ।

सकलजात्यपेक्षया सत्ताया अधिकदेशवृत्तित्वात् परत्वम् । तदपेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वम् । पृथिवीत्वाद्यपेक्षया द्रव्यत्वादेरधिकदेशवृत्तित्वाद् व्यापकत्वात् परत्वं, सत्तापेक्षयाऽल्पदेशवृत्तित्वाद् व्याप्यत्वादपरत्वम् । तथा च धर्मद्वय-समावेशादुभयमविरुद्धम् ॥८।९॥

गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवती"ति । नन्वेतादृशसत्तायाः सद्भावे किं प्रमाणमिति चेत् ? परस्परभिन्नेषु द्रव्य-गुण-कर्मसु सत् सदिति प्रत्ययानुवृत्तेरेक-शब्दप्रवृत्तेश्च तत्र प्रमाणत्वात् । न च वस्तुस्वरूपमेव तद्बीजम्, तत्तत्स्वरूपाणां प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वेनाऽननुगमात् । एतेन प्रमाणसम्बन्धयोग्यत्वं सत्त्वमिति **प्राभाकर**मतं निरस्तम्, अतीतानागतयोरभावस्य च प्रामाणिकतया सदिति बुद्ध्यापत्तेः । **पदार्थ**तत्त्वनिरूपणे दीधितिकृतस्तु—सत्सदिति प्रतीतिविषयो भावत्वमेव । अत एव सामान्यादिष्वपि सत्प्रत्ययः । न त्वतिरिक्ता द्रव्यादित्रिकवर्तिनी सत्तेत्याहुः । सत्ताया परत्वमुपपादयति —**सकले**ति । **तदपेक्षया** सत्तापेक्षया । सा च सत्ताऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव न विशेषः, भावव्यक्तिमात्रव्यङ्ग्यतया तस्याः सर्वत्राभिव्यक्तेर्व्यावृत्त्यहेतुत्वात् । द्रव्यत्वगुणत्वादिकन्तु अनुवृत्तिव्यावृत्तिहेतुत्वात् सामान्यं विशेषश्च भवति । तथा हि द्रव्यत्वं पृथिव्यप्तेजःप्रभृतिषु नवसु परस्परभिन्नेष्वनुवृत्तिहेतुत्वात् सामान्य, गुणकर्मभ्यो व्यावृत्तिहेतुत्वाद् विशेषः । एवं गुणत्वादावपि बोध्यम् ॥८।९॥

(ব্যাপক) জাতি। সত্তার অপেক্ষায় অন্য সকল জাতিই অপরা (ব্যাপ্য জাতি)। পৃথিবীত্বাদি জাতির অপেক্ষায় দ্রব্যত্ব জাতির অধিকদেশবৃত্তিত্বরূপ ব্যাপকত্বনিবন্ধন পরত্ব (এবং) সত্তার অপেক্ষায় অল্পদেশবৃত্তিত্বরূপ ব্যাপ্যত্বপ্রযুক্ত অপরত্ব—অর্থাৎ পৃথিবীত্ব, জলত্ব প্রভৃতিতে আপেক্ষিক পরত্ব ও অপরত্ব—দুই-ই থাকে। এই জন্য (একত্র আপেক্ষিক) ধর্ম্মদ্বয়ের সমাবেশ হওয়ায় উভয় ধর্ম্ম অবিরুদ্ধ ॥৮।৯॥

টিপ্পনী

উপাধি ও জাতিকে সামান্য বলে। অনুগত প্রতীতি দ্বারা সেই সামান্যের সিদ্ধি হয়। বিভিন্ন ব্যক্তিতে কোন একটি অনুগত ধর্ম্ম স্বীকার না করিলে অনুগত

টিপ্পনী

প্রতীতি হইতে পারে না। দেবদত্ত, যজ্ঞদত্ত, বিষ্ণুমিত্র প্রভৃতি বিভিন্ন ব্যক্তিতে অনুগত পাচকত্ব ধর্ম্ম স্বীকার না করিলে "দেবদত্ত, যজ্ঞদত্ত" প্রভৃতি অনেকাকার জ্ঞানই হইয়া থাকে, কিন্তু পাচক বলিয়া একাকার জ্ঞান হয় না। অনুগত পাচকত্ব ধর্ম্ম স্বীকার করিলে ঐ সকল বিভিন্ন ব্যক্তিতেও "পাচক, পাচক" এইরূপ অনুগত প্রতীতি হইয়া থাকে। এইরূপ বিভিন্ন ঘটাদি পদার্থে অনুগত প্রতীতির জন্য অনুগত ঘটত্বাদি সামান্য অবশ্য স্বীকার্য্য।

পর ও অপরভেদে সেই সামান্য দ্বিবিধ *। যে সামান্য সমস্ত জাতির কেবল ব্যাপক—কাহারও ব্যাপ্য নহে, তাহাকে পর সামান্য বলে। সত্তা সমস্ত জাতির ব্যাপক (অধিকদেশবৃত্তি) বলিয়া পর সামান্য। যে সামান্য কেবল ব্যাপ্য (অল্পদেশবৃত্তি) —কাহারও ব্যাপক নহে, তাহাকে অপর সামান্য বলে।

এই দ্বিবিধ সামান্যের মধ্যে সত্তা ভাবপদার্থমাত্রেই প্রতীত হয় বলিয়া দ্রব্য-গুণাদির পরস্পর ব্যাবৃত্তি বুদ্ধি জন্মায় না, কেবল অনুবৃত্তি বুদ্ধিই জন্মাইয়া থাকে। এই জন্য সত্তা সামান্যমাত্র—বিশেষ নহে। সত্তা ভিন্ন অন্যান্য সমস্ত জাতিই সামান্য-বিশেষ। কারণ উহারা অনুবৃত্তি ও ব্যাবৃত্তি—উভয় বুদ্ধি জন্মাইয়া থাকে। †

প্রত্যক্ষ পদার্থে সৎ সৎ—এইরূপ অনুগত প্রত্যক্ষ দ্বারা সত্তা জাতির প্রত্যক্ষ হয়। পরন্তু অপ্রত্যক্ষ পদার্থে অনুমানের দ্বারা সত্তা জাতির সিদ্ধি হইয়া থাকে। পরস্পর বিলক্ষণ চর্ম্ম, বস্ত্র ও কম্বলাদিতে যেরূপ ভিন্ন একটি নীল বস্তুর সম্বন্ধবশতঃ 'নীলং নীলং' এইরূপ অনুগত প্রতীতি হয়। উক্ত দ্রব্যত্রয়ের মধ্যে যাহাতে নীলের সম্বন্ধ

* ভাষ্যকার প্রশস্তদেব সামান্যকে দ্বিবিধ বলিয়াছেন। কিন্তু মহানৈয়ায়িক জগদীশ **তর্কামৃতে** কৌণ্ডভট্ট **পদার্থ-দীপিকায়** সামান্যকে ত্রিবিধ বলিয়াছেন। তাঁহাদের মতে পর, অপর ও পরাপর—এই ত্রিবিধ সামান্য। যে সামান্য কোন জাতির ব্যাপক এবং কোন জাতির ব্যাপ্য, তাহাকে পরাপর সামান্য বলে। দ্রব্যত্ব, পৃথিবীত্ব প্রভৃতি পরাপর সামান্য। বিশ্বনাথের কারিকাদৃষ্টে মনে হয়, তিনিও ত্রিবিধ সামান্য স্বীকার করেন। তিনি প্রথমে "সামান্যং দ্বিবিধং প্রোক্তং" বলিয়া পরে দ্রব্যত্বাদি জাতিকে "পরাপর সামান্য" বলিয়াছেন। কোন কোন কারিকাগ্রন্থে "সৈবাপরত্বয়োচ্যতে" ইহার পর 'ঘটত্বাদিকজাতিস্তু তেনাপরতয়োচ্যতে" এইরূপ পাঠও দেখা যায়। ন্যায়লীলাবতীকার বল্লভাচার্য্যও পর ও অপরভেদে দ্বিবিধ সামান্য ব্যাখ্যা করিয়া পরে ভাষ্যোক্ত 'পরমপরঞ্চ' এই চকারকে সমুচ্চয়ার্থক বলিয়া ত্রিবিধ সামান্যই স্বীকার করিয়াছেন।

† কোন সম্প্রদায় একমাত্র সত্তা জাতিই স্বীকার করিতেন। উপাধিভেদে ঐ সত্তাই দ্রব্যত্ব, গুণত্বরূপে প্রতীত হইত। ভাষ্যকার প্রশস্তদেব সামান্য পরীক্ষায় উহার প্রতিবাদ করিয়া বিভিন্ন জাতি স্বীকার করিয়াছেন। বিশেষ কথা ব্যোমবতীতে (৬৮৭পৃঃ) দ্রষ্টব্য।

টিপ্পনী

নাই, তাহাতে যেরূপ 'নীলং নীলং' এইরূপ প্রতীতি হয় হয় না। তদ্রূপ পরস্পর বিলক্ষণ দ্রব্য, গুণ ও কর্ম্মে যে পদার্থান্তরের সম্বন্ধবশতঃ "সৎ সৎ" এইরূপ অনুগত প্রতীতি হয়, তাহাই সত্তা।

প্রভাকর সম্প্রদায়ের মতে ঘটাদি ব্যক্তির প্রথম প্রত্যক্ষ হইলে ঘটত্বাদি জাতি স্বরূপমাত্রে গৃহীত হয়। ব্যক্তির পুনর্ব্বার প্রত্যক্ষে পূর্ব্বাকারের অবমর্শ অর্থাৎ অনুগত আকারের পরিস্ফুরণ হইলে জাতিরূপে গৃহীত হইয়া থাকে। অপ্রত্যক্ষ পদার্থে ঐ অনুগত আকারের পরিস্ফুরণ না হওয়ায় দ্রব্যত্ব, পৃথিবীত্ব, গুণত্ব প্রভৃতি জাতি স্বীকৃত হয় নাই; কেবল প্রত্যক্ষ পদার্থেই জাতি স্বীকৃত হইয়াছে। তাঁহার মতে প্রমাণসম্বন্ধযোগ্যত্বরূপ উপাধিনিবন্ধনই দ্রব্যাদিতে 'সৎ' প্রতীতি হইয়া থাকে (তন্ত্র-রহস্য ২২পৃঃ)। কিন্তু প্রমাণসম্বন্ধযোগ্যত্ব বা প্রামাণিকত্বমাত্র সত্তা হইলে প্রামাণিক অভাবেও 'সৎ' প্রতীতি হইবে এবং অপ্রত্যক্ষ প্রমাণাদি পদার্থঘটিত এই সত্তার প্রত্যক্ষও হইবে না। বস্তুতঃ যেখানে অনুগত আকারের জ্ঞান নাই; সেখানে কার্য্য, কারণ, গুণ, ক্রিয়াদি দ্বারাও যে জাতি নিশ্চয় হয়, ইহা পূর্ব্বেই উক্ত হইয়াছে।

দীধিতিকারও এই সত্তা জাতি স্বীকার করেন নাই। তাঁহার মতে 'সৎ সৎ' এই প্রতীতির বিষয় অভাবান্যত্বরূপ ভাবত্ব—সত্তা নহে। এইজন্যই সামান্যাদিতেও 'সৎ সৎ' এইরূপ প্রত্যয় হইয়া থাকে। 'সৎ সৎ' এই প্রতীতির বিষয় সত্তা জাতি হইলে সামান্যাদিতে উক্ত প্রতীতি হইতে পারিত না। কারণ সামান্যাদিতে সত্তা জাতি স্বীকৃত হয় নাই।

বৈশেষিকমতের ব্যাখ্যাতা পদ্মনাভ মিশ্র অতিরিক্ত সত্তা সমর্থন করিতে সেতুটীকায় বলিয়াছেন যে, অভাববিশেষ্যক-ধী-বিশেষ্যকত্বরূপ ভাবত্ব 'সৎ সৎ' এইরূপ প্রতীতির বিষয় হইলে 'ঘটঃ সন্' এইরূপ চাক্ষুষ প্রত্যক্ষে ভাবত্বের প্রত্যক্ষ হইবে না। কারণ উহা অপ্রত্যক্ষ ধী-পদার্থ ঘটিত। অথচ "ঘটঃ সন্" এইরূপ চাক্ষুষ প্রত্যক্ষে সত্তা জাতির প্রত্যক্ষ অনুভবসিদ্ধ। যেহেতু যোগ্য ব্যক্তিবৃত্তি জাতিমাত্রই প্রত্যক্ষ হইয়া থাকে। এ সম্বন্ধে বৈশেষিকমতের ব্যাখ্যাতা নব্যগণের বিস্তৃত বিচার দিনকরী, রামরুদ্রী, সেতু প্রভৃতি টীকায় দ্রষ্টব্য।

ভট্ট কুমারিলের মতে সত্তাজাতিতেও সত্তা (মহাসামান্য) স্বীকৃত হইয়াছে। কিন্তু ন্যায়-বৈশেষিক মতে অনবস্থা প্রযুক্ত সামান্য প্রভৃতিতে জাত্যন্তর স্বীকৃত হয় নাই। পরন্তু সামান্য প্রভৃতিতে সত্তার পরম্পরা সম্বন্ধ স্বীকৃত হওয়ায় এবং ভাববস্তু মাত্রই সত্তার ব্যঞ্জক হওয়ায় সামান্য প্রভৃতি অসৎ প্রতীতির বিষয় হয় না।

টিপ্পনী

অত্যন্তভেদে বা অত্যন্ত অভেদে "অয়ং গৌ, শুক্লো ঘটঃ" এইরূপ সামানাধিকরণ্য প্রতীতি হয় না। এই জন্য ভট্ট কুমারিলের মতে জাতি, গুণ ও কর্ম্ম—ব্যক্তি হইতে ভিন্নাভিন্ন। কিন্তু ন্যায়বৈশেষিক মতে দ্রব্য, গুণ প্রভৃতির লক্ষণের ভেদ দ্বারা উহাদের ভেদই সিদ্ধ হয়। বস্তুতঃ পরস্পর বিরুদ্ধ ভেদ ও অভেদ একত্র সমাবিষ্ট হইলে বিরোধ কথাই উচ্ছিন্ন হইয়া যাইবে এবং সর্ব্বত্র বিরুদ্ধ বস্তুর সমাবেশ হইতে পারিবে। এইজন্য ন্যায়বৈশেষিকমতে ধর্ম্ম-ধর্ম্মীর ভেদই স্বীকৃত হইয়াছে ; ভেদাভেদ স্বীকৃত হয় নাই।

প্রাচীন বৈশেষিক আচার্য্যগণের মতে সমস্ত জাতি সকল পদার্থে স্বরূপে থাকে। বলিয়া সর্ব্বগত। পরন্তু জাতির ব্যঞ্জক সর্ব্বত্র না থাকায় সর্ব্বত্র জাতির অভিব্যক্তি হয় না। ব্যক্তিতেই ব্যঞ্জক থাকে বলিয়া উহাতেই জাতির অভিব্যক্তি হয়। তাৎপর্য্য-টীকায় বাচস্পতি মিশ্র বলিয়াছেন যে, কতকগুলি বস্তু এককালে একত্র থাকিলেও পরস্পর সম্বদ্ধ হয় না—ইহাই বস্তুস্বভাব। যেমন রূপ, রস, গন্ধ প্রভৃতি। সেইরূপ জাতি ও সমবায় সম্বদ্ধ না হইয়াই সকলের সহিত একত্র অবস্থান করে ; ব্যক্তির উৎপত্তি হইলে তাহাতেই সম্বদ্ধ ও অভিব্যক্ত হয়, অন্যত্র হয় না।*

কিন্তু ব্যোমশিবাচার্য্য এই মত খণ্ডন করিতে বলিয়াছেন যে, অশ্বাদি পিণ্ডে গোত্বের অস্তিত্ব প্রামাণিক হইলে অভিব্যঞ্জকের অভাবে গোত্বের অনুপলব্ধি স্বীকার করা যাইতে পারে। পরন্তু অশ্বাদির শরীরে গোত্বের অস্তিত্ব যখন অপ্রামাণিক, তখন ইহা স্বীকার্য্য নহে (ব্যোমবতী ৬৯ পৃঃ)। ভাষ্যকার প্রত্যেক জাতিকে সর্ব্বগত বলেন নাই, কিন্তু স্ববিষয়সর্ব্বগত বলিয়াছেন। তাৎপর্য্য এই যে, ঘটেই ঘটত্বের অনুগত প্রতীতি হয়, পটাদিতে হয় না ; ঘটেই ঘটত্বের ব্যঞ্জক থাকে, পটাদিতে থাকে না। এই জন্য ঘটত্বাদি জাতি ঘটাদিতেই সম্বদ্ধ হয়, অন্যত্র হয় না। সুতরাং যাহাতে জাতি থাকে, তাহার সর্ব্বাংশেই জাতি থাকে, কোন একদেশে থাকে না† ॥ ৮।৯

* সন্তি হি কেচিদ্ভাবা যে সহাবস্থানেঽপি পরস্পরমসম্বদ্ধাঃ, যথা সমানকালা গন্ধরসরূপ-স্পর্শাঃ। ...তথা সামান্যমপি সর্ব্বাসম্বদ্ধমপি সর্ব্বৈঃ সহাবতিষ্ঠতে ; যাস্তস্য ব্যক্তয়স্তাভিঃ পরং সম্বধ্যতে। তথা চ যত্র জায়ন্তে ব্যক্তয়স্তত্রাসম্বদ্ধাবপি স্তঃ সামান্য-সমবায়াবিতি।" তাৎপর্য্যটীকা ২।১।৩৬

† **খণ্ডনখণ্ডখাদ্যের** বিদ্যাসাগরী টীকায় "প্রমাত্বং জাতিরিতি তার্কিকসময়ো নিরস্তঃ" (চৌখাম্বা সং ৪৪৮ পৃঃ) এইরূপ উল্লেখ আছে। ইহাতে বুঝা যায়—কোন তার্কিক সম্প্রদায়ে আংশিক জাতিও স্বীকৃত হইয়াছিল। কিন্তু ন্যায়-বৈশেষিক মতে প্রমাত্ব জাতি নহে। ভ্রমজ্ঞানের ধর্ম্মীতে যে প্রমাত্ব থাকে, আংশিকত্বনিবন্ধন উহা জাতি হয় না। কারণ সাঙ্কর্য্যাদির ন্যায় আংশিকত্বও একটী জাতি-বাধক। গঙ্গেশোপাধ্যায় চিন্তামণির প্রত্যক্ষখণ্ডে (৩৭২ পৃঃ) বিশেষ বিচারপূর্ব্বক প্রমাত্বের জাতিত্ব খণ্ডন করিয়াছেন। **চিৎসুখী**তে প্রমাত্বের জাতিত্ব সমর্থনে বহু যুক্তি প্রদর্শিত হইয়াছে।

अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्त्तितः ॥ १० ॥

विशेषं निरूपयति—**अन्त्य** इति। अन्तेऽवसाने वर्त्तत इत्यन्त्यः, यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः। घटादीनां द्व्यणुक-पर्यन्तानां तत्तदवयव-

सामान्यान्तान् समवायिनो निरूप्य समवायितया समवायात् पूर्वं विशेषं प्रशस्त-पादोक्तमनुस्मरन् निरूपयति—**अन्त्य** इति। विशेषाणां स्थानमाह—**नित्यद्रव्ये**ति। किरणावल्युक्तमन्त्यपदविवरणमाह—**अव**सान इति। व्यावर्त्तकानामवसाने इत्यर्थः, व्यावर्त्तकान्तर-रहिते इति यावत्; अन्त्यपदस्य तात्पर्यार्थमाह—**यद**पेक्षयेति। **विशेषो** व्यावर्त्तकः। यथैकजात्याश्रये गुण-कर्म-द्रव्यविशेषसंयोगावयवोपचयावयव-विशेषादिना परस्परं भेदधीस्तथा न विशेषाश्रयेऽन्याधीना भेदधीरित्यर्थः। एतेन किरणावल्युक्तं विशेषलक्षणमपि सूचितम्। **तल्लक्षणं** तु निःसामान्यत्वे सत्येक-द्रव्यमात्रवृत्तित्वमिति। **वल्लभा**चार्या अप्येवमेवाहुः। निःसामान्यत्वे सति नित्यद्रव्य-वृत्तित्वमिति तु **काश्यपाः**, नित्यद्रव्यैकवृत्तित्वमिति **कन्दली**काराः, आत्मत्व-मनस्त्वातिरिक्तत्वे सति नित्यमात्रसमवेतत्वे सति सत्ताशून्यत्वमिति **शिवा**दित्यमिश्राः, समवेतातीन्द्रियमात्रवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति **शङ्कर**मिश्राः प्राहुः। विशेष-साधकानुमाने व्याप्तिग्रहणार्थं भाष्यमनुस्मरन् दृष्टान्तं निरूपयति—**घटा**दीनामिति।

অন্ত্য ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা বিশেষ নিরূপণ করিতেছেন। অন্তে—ব্যাবর্ত্তকের অবসানে থাকে বলিয়া (বিশেষের নাম) অন্ত্য। যাহার অপেক্ষায় কোন বিশেষ (ইতরের ব্যাবর্ত্তক—ভেদক) ধর্ম্ম নাই (নিজেই ব্যাবর্ত্তক), তাহাই অন্ত্যপদের নিষ্কৃষ্টার্থ। ঘটাদি হইতে দ্ব্যণুক পর্য্যন্ত সাবয়ব দ্রব্যসমূহের নিজ নিজ অবয়বের

বিবৃতি

ভাষ্যকার প্রশস্তপাদ বিশেষের উদ্দেশ প্রকরণে বলিয়াছেন—"নিত্যদ্রব্যবৃত্তয়ো হ্যন্ত্যা বিশেষাঃ"। এস্থলে "নিত্যদ্রব্যবৃত্তয়ঃ" এই পদটী বিশেষের স্থাননির্দ্দেশক। "অন্ত্যাঃ" পদটী বিশেষের লক্ষণ নির্দ্দেশক। "বিশেষাঃ" পদটী লক্ষ্য নির্দ্দেশক হইলেও বিশেষের প্রমাণেরও সূচক। কিরণাবলীকার ভাষ্যের এইরূপই ব্যাখ্যা করিয়াছেন। তাই বিশ্বনাথ বলিয়াছেন—**অন্ত্যো নিত্যদ্রব্যবৃত্তির্বিশেষঃ**।

"অন্তে বিশেষাণাং ব্যাবর্ত্তকানামবসানে বর্ত্তন্তে ইতি অন্ত্যাঃ—ইহাই অন্ত্য শব্দের ব্যুৎপত্তি। ইহাতে অন্ত্য শব্দের অর্থ হয়—বিশেষান্তর-রহিত বা স্বতো ব্যাবৃত্ত।

भेदात् परस्परं भेदः, परमाणूनां परस्परं भेदको विशेष एव। स तु

दार्ष्टान्तिकमाह—**परमाणूना**मिति। नित्यद्रव्याणामुपलक्षणम्। तथा च योगिनां नित्येषु समानजाति-गुण-क्रियेषु परमाणुष्वाकाशकालदिगात्ममनःसु च येभ्यो निमित्तेभ्यो विलक्षणोऽयं, विलक्षणोऽयमिति व्यावृत्तधीर्देशकालव्यवहिते च परमाणौ स एवाऽयमिति प्रत्यभिज्ञानं च, तेऽन्त्याः स्वाश्रयविशेषकत्वाद् विशेषाः। एतेन समानजातिगुणकर्माणः परमाणवोऽन्योन्यव्यावर्त्तकधर्मसम्बन्धिनः यथार्थव्यावृत्तज्ञानविषयत्वाद् घटादिवदिति लीलावत्युक्तं विशेषसाधकानुमानं सूचितम्। नन्वेवमनित्यद्रव्येषु नित्येषु च सामान्यादिषु विशेषा वर्त्तन्तामिति चेत्। न। तेष्वाश्रयादेर्व्यावर्त्तकान्तरस्य सत्त्वात्। अस्तु तर्हि विशेषेष्वपि परस्परं व्यावृत्तिप्रतीतेरनुरोधाद् व्यावर्त्तकान्तरम्, एवं तत्र तत्रापीत्यनवस्थेति चेत्, तत्राह—**स त्विति**। तथा च विशेषा धर्मिग्राहकमानात् परमाण्वोर्भेदः

ভেদ-প্রযুক্ত পরস্পরের ভেদ সিদ্ধ হয়। (নিরবয়ব) পরমাণুসমূহের পরস্পরের ভেদক বিশেষই হয়। সেই বিশেষ পদার্থ কিন্তু স্বতঃ ব্যাবৃত্ত অর্থাৎ সেই বিশেষ নামক পদার্থ-

বিবৃতি

ইঁহাই বিশেষের স্বরূপ। কিরণাবলীকার অন্ত্য পদটীকে বিশেষের লক্ষণেরও সূচক বলিয়াছেন। তাঁহার মতে বিশেষের লক্ষণ—"নিঃসামান্যত্বে সত্যেকদ্রব্যমাত্রবৃত্তিত্বম্"। তার্কিকরক্ষাকার বরদরাজও বিশেষের এইরূপ লক্ষণ প্রকাশ করিতে বলিয়াছেন যে —"অজাতিরেকবৃত্তিশ্চ বিশেষ ইতি শিষ্যতে।" এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন —**যদপেক্ষয়া বিশেষো নাস্তি**। অর্থাৎ যাহাতে বিশেষ অপেক্ষা অন্য কোন ভেদক ধর্ম্ম নাই, একমাত্র বিশেষই ভেদক, তাহাই অন্ত্য পদের অর্থ।

ভেদক ধর্ম্ম ব্যতিরেকে পরমাণুদ্বয়ের ভেদ সিদ্ধ হইতে পারে না। পরমাণুর অবয়ব না থাকায় অবয়বের ভেদপ্রযুক্ত পরমাণু সমূহের পরস্পর ভেদসিদ্ধি হইতে পারে না। পরমাণুগত জাতি, গুণ, ক্রিয়া প্রভৃতি সমস্ত পরমাণুর সাধারণ বলিয়া পরমাণুর ভেদ-সাধক হইতে পারে না। সুতরাং প্রতি পরমাণুগত বিশেষের ভেদ প্রযুক্তই পরমাণুর ভেদ সিদ্ধি হইবে। প্রতি পরমাণুগত সেই বিশেষসমূহের পরস্পর ভেদও ঐ স্বতো ব্যাবৃত্ত বিশেষ দ্বারাই সিদ্ধি হইবে। এই জন্য প্রথমে "সমানজাতিগুণকর্ম্মাণঃ পরমাণবো ব্যাবর্ত্তকধর্ম্মসম্বন্ধিনঃ যথার্থব্যাবৃত্তজ্ঞানবিষয়ত্বাৎ ঘটাদিবৎ" এই অনুমানের দ্বারা বিশেষ সিদ্ধি আবশ্যক। উক্ত অনুমানের দৃষ্টান্তে সাধ্য ও হেতুর ব্যাপ্তি গৃহীত না হইলে পক্ষে সাধ্যসিদ্ধি হইতে পারে না। এই জন্য বিশ্বনাথ বিশেষসাধক

स्वत एव व्यावृत्तः; तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

किञ्चित्-प्रयोज्यः भेदत्वात् कपालभेदप्रयुक्त-घटभेदवदित्यस्मात् परस्परं स्वतोऽव्यावृत्ततयैव सिद्धा न व्यावर्त्तकान्तरमपेक्षन्त इत्यर्थः। नन्वेवं परमाण्वादयोऽपि स्वतोऽव्यावृत्ताः सन्तु, किं विशेषकल्पनयेति चेत्। न। अविशेषस्वरूपाणां व्यावर्त्तकान्तराधीन-व्यावृत्तधी-विषयत्व-नियमात्, घटपटादौ तथादर्शनात्। न चान्योन्याभावादेव परमाणूनां भेद-सिद्धौ किं विशेषैरिति वाच्यम्। अन्योन्याभावस्य वैधर्म्यानान्तरीयकत्वात्। अस्तु तर्हि पृथक्त्वमेव तथेति चेत्। न। पृथक्त्वस्यावधि-निरूप्यत्वादवध्यावधिभावस्य च वैधर्म्याधीनत्वात्। **केचित्** त्वीश्वराकाशयोर्नित्यज्ञानशब्दाभ्यां व्यावृत्तेः सम्भवान्न तत्र विशेष इत्याहुः। **पदार्थ**तत्त्वनिरूपणकृतस्तु—विशेषेऽतिरिक्ते मानाभावः। येनैव रूपेण विशेषाणां स्ववृत्तिधर्मं विना व्यावृत्तत्वं, तेनैव नित्यद्रव्याणामपीत्याहुः ॥१०॥

সমূহ যদি অন্য একটী ভেদক ধর্ম্মের দ্বারা পরস্পর ব্যাবৃত্ত (ভিন্ন) হয়, তবে যে ভেদক ধর্ম্মের দ্বারা বিশেষপদার্থ সমূহের পরস্পরের ভেদ সিদ্ধ হইবে, সেই ধর্ম্মের দ্বারাই পরমাণুসমূহেরও পরস্পর ভেদ সিদ্ধ হইতে পারে; সুতরাং বিশেষ পদার্থের আবশ্যকতা থাকে না, এই জন্য বিশেষগুলি স্বতঃই ব্যাবৃত্ত। এই হেতু সেখানে বিশেষান্তরের (পৃথক্ ভেদক ধর্ম্মের) অপেক্ষা নাই। ইহাই (অন্ত্যপদের) তাৎপর্য্যার্থ ॥১০॥

বিবৃতি

অনুমানের ব্যাপ্তিগ্রহণের জন্য দৃষ্টান্ত নির্দ্দেশ করিতে বলিলেন—**ঘটাদীনাম্**।

অনুমানসিদ্ধ ঐ বিশেষের পরস্পর ভেদ সিদ্ধির জন্য বিশেষে ব্যাবর্ত্তক অন্য ধর্ম্ম স্বীকার করিলে অনবস্থা হয় এবং বিশেষের স্বরূপেরও হানি হয়। তাৎপর্য্য এই যে, বিশেষরূপ ধর্ম্মিসাধক অনুমানের দ্বারাই বিশেষের স্বতো ব্যাবৃত্তত্ব সিদ্ধি হয়। সুতরাং বিশেষ নিজের ভেদ-সিদ্ধির জন্য বিশেষান্তরের অপেক্ষা করে না। এই জন্য মূলকার বলিয়াছেন—**স তু স্বত এব ব্যাবৃত্তঃ** ॥১০॥

টিপ্পনী

ভেদক ধর্ম্মকে বিশেষ বলে। ভাষ্যকার প্রশস্তদেব বিশেষ-পরীক্ষায় জাতি, গুণ, ক্রিয়া, অবয়ব ও সংযোগকে ব্যাবৃত্ত বুদ্ধির জনক বলিয়াছেন। এজন্য এইগুলিও বিশেষ। কিন্তু জাতি, গুণ, ক্রিয়া প্রভৃতি হইতে বিশেষের ভেদ সূচনার জন্য ভাষ্যে বিশেষ পদার্থ "অন্ত্যবিশেষ" নামে অভিহিত হইয়াছে। জাতি প্রভৃতি ও বিশেষ —উহারা অবিশেষে ভেদবুদ্ধির জনক হইলেও জাতি প্রভৃতি 'জাতিবিশেষ'

টিপ্পনী

'গুণবিশেষ' ইত্যাদি নামে এবং বিশেষ 'অন্ত্যবিশেষ' নামে অভিহিত হইয়া থাকে।

পূর্ব্বোক্ত জাতি প্রভৃতি হইতেই অনিত্য দ্রব্যের পরস্পর ভেদ সিদ্ধ হইয়া থাকে। কিন্তু তুল্যজাতি, তুল্যগুণ, তুল্যক্রিয় পরমাণুদ্বয়ে কিম্বা মুক্ত আত্মদ্বয়ে বা মনোদ্বয়ে যে 'অয়মস্মাৎ বিলক্ষণঃ', 'অয়মস্মাৎ বিলক্ষণঃ'—এইরূপ যোগীর বিলক্ষণ প্রতীতি হয়, তাহা কোন একটী ভেদক ধর্ম্ম প্রযুক্ত, ইহা স্বীকার্য্য। রূপ, স্পর্শ, পরিমাণ, একত্ব, একপৃথক্ত্ব ও ক্রিয়া প্রভৃতি সমস্ত পরমাণুতে থাকে বলিয়া পরমাণুর পরস্পর ব্যাবৃত্তি বুদ্ধির জনক হয় না। অন্যোন্যাভাব বা পৃথক্ত্ব হইতেও এই ব্যাবৃত্তি বুদ্ধি জন্মায় না। কারণ বৈধর্ম্ম্য সিদ্ধ না হইলে অন্যোন্যাভাব ও পৃথক্ত্ব ভেদের সাধক হয় না। অথচ পরমাণুতে অপর কোন কোন বৈধর্ম্ম্য বা ভেদকও নাই। সুতরাং পরমাণু প্রভৃতিতে অন্যোন্যাভাব ও পৃথক্ত্ব ভিন্ন একটী ব্যাবর্ত্তক ধর্ম্ম স্বীকার্য্য। এতৎপরমাণুত্ব, এতদাত্মত্ব, এতন্মনস্ত্ব, তত্তদ্‌ব্যক্তিত্ব প্রভৃতি পরস্পর ব্যাবৃত্ত না হইলে পরমাণুর ব্যাবর্ত্তক (ভেদক) হইতে পারে না। কারণ অব্যাবৃত্ত ধর্ম্ম কাহারও ব্যাবর্ত্তক হয় না। অতএব স্বতোব্যাবৃত্ত যে ভেদক ধর্ম্ম হইতে পরমাণু প্রভৃতির প্রতি ব্যক্তিতে ব্যাবৃত্ত বুদ্ধি উৎপন্ন হইয়া থাকে, তাহাকেই বিশেষ বলে।

ব্যাবৃত্তি বুদ্ধির অনুরোধে পরমাণু প্রভৃতিতে বিশেষ পদার্থ স্বীকার করা যাইতে পারে। কিন্তু পরমাণু প্রভৃতি অতীন্দ্রিয় বলিয়া ব্যাবৃত্ত-বুদ্ধির বিষয়ই হয় না। সুতরাং বিশেষ স্বীকারের আবশ্যকতা কি? আর পরমাণু প্রভৃতি যে ব্যাবৃত্ত বুদ্ধির বিষয় হয়, তাহাতেই বা প্রমাণ কি?

বস্তুতঃ অতীন্দ্রিয় পরমাণু প্রভৃতি অস্মদীয় ভেদ-বুদ্ধির বিষয় না হইলেও যোগিদিগের ভেদ-বুদ্ধির বিষয় হইয়া থাকে। বিশেষ পদার্থ ব্যতিরেকেও যোগিদিগের যোগজ ধর্ম্ম হইতে এই ব্যাবৃত্তি-বুদ্ধি উৎপন্ন হইলে যোগিদিগের সেই ভেদ জ্ঞান মিথ্যা হইবে। যেহেতু বিশেষ স্বীকার করার পূর্ব্বে পরমাণু প্রভৃতিতে ভেদক ধর্ম্ম না থাকায় উহারা পরস্পর ভেদরহিত। ভেদরহিত বস্তুতে ভেদ জ্ঞান মিথ্যাই হয়। সুতরাং বিশেষ ব্যতিরেকে যোগজ ধর্ম্ম হইতে ব্যাবৃত্ত বুদ্ধি উৎপন্ন হইতে পারে না। পরন্তু ব্যোমশিবাচার্য্য বলিয়াছেন যে—পরমাণ্বাদয়ো ব্যাবৃত্তজ্ঞানবিষয়াঃ দ্রব্যত্বাৎ গবাদিবৎ—এইরূপ অনুমানে পরমাণু প্রভৃতি আমাদেরও ব্যাবৃত্তি-বুদ্ধির বিষয় হয়।

পরমাণু ও বিশেষ—উভয়েই এই ব্যাবৃত্ত বুদ্ধির বিষয় হইয়া থাকে। এই ব্যাবৃত্ত বুদ্ধির বিষয়তা উভয়ত্র তুল্য হইলেও পরমাণু প্রভৃতিতে বিশেষ স্বীকার করা হইয়াছে, কিন্তু বিশেষে বিশেষান্তর স্বীকৃত হয় নাই। অনবস্থাভয়ে যদি বিশেষে বিশেষান্তর

টিপ্পনী

স্বীকৃত না হয়, তবে যে ধর্ম্মের দ্বারা বিশেষে ব্যাবৃত্ত বুদ্ধি উৎপন্ন হইবে, সেই ধর্ম্মের দ্বারাই পরমাণু প্রভৃতিতে ব্যাবৃত্তবুদ্ধি উৎপন্ন হইতে পারে। সুতরাং আর বিশেষ পদার্থ স্বীকারের আবশ্যকতা কি?

এইরূপ আপত্তি খণ্ডন করিতে ভাষ্যকার বলিয়াছেন যে, যে পদার্থ অবিশেষ স্বরূপ —অর্থাৎ বিশেষস্বরূপ নহে, সে ব্যাবৃত্তজ্ঞানের উৎপত্তিতে বিশেষের অপেক্ষা করে। যেমন—পরমাণু প্রভৃতি। কিন্তু বিশেষ অবিশেষ স্বরূপ নহে, উহা বিশেষ-স্বরূপ। এইজন্য উহা তুল্য বিশেষান্তরের অপেক্ষা করে না। অপ্রকাশ-স্বরূপ ঘটাদির জ্ঞান যেরূপ প্রকাশ-স্বরূপ প্রদীপ হইতে উৎপন্ন হইয়া থাকে, কিন্তু প্রদীপের জ্ঞান প্রদীপান্তর হইতে উৎপন্ন হয় না। কারণ প্রদীপান্তর না থাকিলেও প্রদীপের জ্ঞান দেখা যায়। সেইরূপ বিশেষে স্বতঃই ব্যাবৃত্ত-বুদ্ধি উৎপন্ন হইয়া থাকে। এইজন্য বিশেষে বিশেষান্তর স্বীকৃত হয় নাই। অনিত্য দ্রব্যে এই বিশেষ স্বীকারের আবশ্যকতা নাই। কারণ জাতি প্রভৃতির ভেদবশতঃই তাহাদের পরস্পর ভেদ সিদ্ধ হইয়া থাকে, ইহা পূর্ব্বে উক্ত হইয়াছে। সুতরাং বিশেষ পদার্থটী—পরমাণু, আকাশ, কাল, দিক্, মুক্ত আত্মা ও মুক্ত পুরুষের মনেই থাকে, অন্যত্র থাকে না।

একটী দ্রব্যে অনেক বিশেষ স্বীকার্য্য নহে। কারণ একটী বিশেষের দ্বারাই ব্যাবৃত্তি বুদ্ধি নির্ব্বাহ হয় বলিয়া বিশেষান্তর ব্যর্থ হইয়া পড়ে। একটী বিশেষ অনেক দ্রব্যেও থাকে না। কারণ তাহা হইলে বিশেষটী সামান্যস্বরূপ হইয়া পড়ে। কিন্তু এই বিশেষ সামান্যস্বরূপ নহে। কারণ সামান্য অনেক-সমবেত; বিশেষ কিন্তু অনেক সমবেত নহে। যদি বিশেষ অনেক সমবেত হইত, তবে তাহাও সামান্য-স্বরূপ হইত এবং কেবল ব্যাবৃত্ত বুদ্ধির জনকও হইত না। পরন্ত বিশেষ অত্যন্ত ব্যাবৃত্তি বুদ্ধির জনক বলিয়া বিশেষই, উহা সামান্যাদির অন্তর্গত নহে। আর জাতিশূন্য বলিয়াও বিশেষ গুণস্বরূপ নহে। উহা স্বতন্ত্রপদার্থ। তাই আচার্য্য উদয়ন কিরণাবলীতে বলিয়াছেন—"অত্যন্তব্যাবৃত্তবুদ্ধেরেব হেতুত্বাদ্ বিশেষা এব বিশেষা নান্যত্রান্তর্ভূতা" অর্থাৎ অত্যন্ত ব্যাবৃত্তি বুদ্ধির হেতু হয়, অনুগত বুদ্ধির হেতু হয় না বলিয়া বিশেষ বিশেষই। উহা সামান্য নহে এবং অন্য পদার্থের অন্তর্গতও নহে।

মীমাংসক মতে, সর্ব্বজ্ঞ যোগী স্বীকৃত না হওয়ায় অযোগ্য পরমাণুতে ব্যাবৃত্ত বুদ্ধিই উৎপন্ন হয় না। যোগদর্শনের মতে সংস্থানাদি দ্বারাই পরমাণুতে ব্যাবৃত্ত বুদ্ধি উৎপন্ন হয় (ব্যাসভাষ্য ৩।৫৩)। এজন্য তাঁহারা বিশেষ স্বীকার করেন নাই। কিন্তু প্রশস্তপাদ প্রভৃতি এই মতের প্রতিবাদ করিয়া বিশেষ পদার্থ সমর্থন করিয়াছেন ॥১০॥

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।
तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः ॥ ११ ॥

समवायं दर्शयति—घटादीनामिति । अवयवावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुण-गुणिनोः क्रिया-क्रियावतोर्नित्यद्रव्य-विशेषयोश्च यः सम्बन्धः, स समवायः ।

विशेषान्तान् समवायिनो निरूप्य स्वतन्त्रं समवायं निरूपयन् समवायिनं दर्शयति—**घटादी**नामिति । घटादिपद-कपालादि-पदाभ्यामवयवावयविनोर्जातिश्चेति चकारेण नित्यद्रव्य-विशेषयोः संग्रहस्तमेव प्रत्यक्षसूत्रीय-तात्पर्यटीकामनुस्मरन् दर्शयति—**अवयवा-वयविनो**रिति । एतेनाऽयुतसिद्धानां समवाय इति दर्शितम् । तथाऽचोक्तं भाष्ये—"अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानां यः सम्बन्ध इह-प्रत्ययहेतुः स समवाय" इति । तत्र नित्ययोर्नित्यानित्ययोरनित्ययोश्च सम्बन्धिनोरयुतसिद्धिरेका न भवतीति विभज्य वचनीया । तथा हि—कार्ययोः सम्बन्धिनोः सम्बन्धिभ्यां पृथगाश्रयाश्रितत्वं युत-सिद्धिस्तदन्या त्वयुतसिद्धिः । सा च सम्बन्धिभ्यां पृथगाश्रयानाश्रितत्वरूपा । नित्ययो-र्नित्यानित्ययोश्च सम्बन्धिनोर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिस्तदन्या त्वयुत-सिद्धिः । अयं भावः—ययोर्द्वयोः पृथगाश्रयाश्रितत्वं पृथगुपलब्धिर्वा न भवति, तौ द्वाववयवावयविनौ गुण-गुणिनौ क्रिया-क्रियावन्तौ नित्यद्रव्य-विशेषौ चाऽयुतसिद्धौ, तयोः सम्बन्धः समवाय इति । तल्लक्षणं त्वयुतसिद्धानामिह-प्रत्ययहेतु-सम्बन्धत्वमिति **काश्यपाः**, अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिह-प्रत्ययहेतु-सम्बन्धत्वमिति **प्रशस्त**-पादाचार्याः **कन्दली**काराश्च, नित्यसम्बन्धत्वमिति **किरणा**वलीकाराः, **लीला**वती-काराश्च, भावत्वे सति नित्यसम्बन्धत्वमिति **शिवा**दित्यमिश्राः, असमवेतभावसम्बन्धत्वं-

घটাদীনাং ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা সমবায় প্রতিপাদন করিতেছেন। অবয়ব ও অবয়বী ; জাতি ও ব্যক্তি (জাতির আশ্রয়—দ্রব্য, গুণ ও কর্ম্ম) ; গুণ ও গুণী (দ্রব্য) ; ক্রিয়া ও ক্রিয়াবান্ (দ্রব্য) এবং নিত্য দ্রব্য ও বিশেষের যে (পরস্পর) সম্বন্ধ, তাহা

বিবৃতি

ন্যায়-বৈশেষিক সম্প্রদায়ের মতে অবয়ব ও অবয়বী, গুণ ও গুণী প্রভৃতি অযুত-সিদ্ধ পদার্থদ্বয়ের সম্বন্ধই সমবায়। উহা ন্যায়মতে প্রত্যক্ষসিদ্ধ হইলেও বৈশেষিক মতে অনুমেয়। কিন্তু ভট্ট কুমারিল ও বেদান্তের মতে এই সমবায় প্রমাণ সিদ্ধ নহে। তাঁহাদের মতে গুণাদিবিষয়ক বিশিষ্ট বুদ্ধিতে তাদাত্ম্যই সংসর্গরূপে বিষয় হইয়া

समवायत्वं नित्यसम्बन्धत्वम्। तत्र प्रमाणन्तु—गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषण-विशेष्य-सम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वाद् दण्डी पुरुष इति विशिष्ट-बुद्धिवदित्यनु-

मिति **शङ्कर**मिश्राः प्राहुः। तत्र किरणावल्यादुयक्तं समवायलक्षणमाह—**नित्य-सम्बन्धत्व**मिति। नित्यत्वे सति सम्बन्धत्वमित्यर्थः। संयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। परमाण्वादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम्। गगने रूपाभाव इत्यादौ नित्यद्वयसम्बन्धिक-विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय सम्बन्धिभिन्नत्वे सतीति विशेषणं देयम्। तथा च सम्बन्धि-भिन्नत्वे सति नित्यत्वे सति सम्बन्धत्वं समवायत्वमिति समवायलक्षण-निष्कर्षः। ननु समवायस्याऽप्रामाणिकतया तल्लक्षणकथनमसङ्गतमित्यत आह—**तत्रे**ति। समवाये इत्यर्थः। यद्यपि न्यायनये समवायः प्रत्यक्षसिद्धः, शुक्लो घट इत्यादिषु संसर्गतया तस्य प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वात्, तथापि विप्रतिपन्नान् भाट्टादीन् प्रति प्रथमतः स्वरूपाद्यतिरिक्ततया प्रतिपादयितुमशक्य इति समवायसाधकं चिन्तामण्युक्तमनुमान-माह—**गुण**क्रियादीति। आदिपदेन जातेः संग्रहः। पक्षस्त्वत्र "नीलो घट" इति गुण-विशिष्टबुद्धि-"गतिमान् देवदत्त" इति क्रियाविशिष्टबुद्धि "गोत्ववान् गौ"रिति जातिविशिष्ट-बुद्धिर्वा। विशिष्टबुद्धिश्च विशेषण-प्रतियोगिक-संसर्गविषयिणी बुद्धिः। तत्र नीलो घट इत्यादिविशिष्टबुद्धौ घटादिर्विशेष्यतया नीलादिश्च विशेषणतया सम्बन्धश्च संसर्गतया भासते। साध्यमाह—**विशेषणे**त्यादि। साध्यश्चात्र विशेष्यविशेषण-सम्बन्ध-विषयत्वम्। हेतुमाह—**विशिष्ट**बुद्धित्वादिति। व्याप्तिग्रहणस्थानं दृष्टान्तमाह—**दण्डी**ति। या या विशिष्ट-

সমবায়। নিত্য সম্বন্ধত্বই সমবায়ত্ব অর্থাৎ যাহা নিত্য ও সম্বন্ধ-স্বরূপ, তাহাই সমবায়। সেই সমবায় বিষয়ে প্রমাণ কিন্তু—গুণক্রিয়াদিবিশিষ্টবুদ্ধিঃ (গুণবান্, ক্রিয়াবান্—এই বিশিষ্ট বুদ্ধি) বিশেষণ-বিশেষ্য-সম্বন্ধবিষয়া (বিশেষ্যে বিশেষণের সম্বন্ধকে বিষয় করে অর্থাৎ বিশিষ্ট বুদ্ধিতে বিশেষণের সম্বন্ধ বিষয় হয়) বিশিষ্টবুদ্ধিত্বাৎ (যেহেতু উহা বিশিষ্ট বুদ্ধি), দণ্ডী পুরুষ ইতি বিশিষ্টবুদ্ধিবৎ (দণ্ডী পুরুষ—এই বিশিষ্টবুদ্ধি যেমন

বিবৃতি

থাকে। সুতরাং অপ্রামাণিক সমবায়ের লক্ষণের উপদেশ নিরর্থক। তাই বিশ্বনাথ অনুমানের দ্বারা সমবায় সিদ্ধি করিতে বলিলেন—**তত্র প্রমাণং তু**।

এই অনুমানের **পক্ষ**—গুণাদিবিষয়ক বিশিষ্ট বুদ্ধি। সামান্য সম্বন্ধকে বৈশিষ্ট্য বলে। বৈশিষ্ট্য বা সম্বন্ধবিষয়ক জ্ঞানই বিশিষ্ট বুদ্ধি অর্থাৎ যে জ্ঞানে বিশেষ্যে

मानम्। एतेन संयोगादि-बाधात् समवायसिद्धिः। न च स्वरूपसम्बन्धेन सिद्ध-

बुद्धिः, सा विशेष्यविशेषणसम्बन्धविषयेति व्याप्तेराकारः। **एतेना**ऽनुमानेन। नन्वस्तु गुण-गुणिनोः संयोग इत्यत आह—**संयोगा**दिबाधादिति। आदिपदेन तादात्म्यादेः संग्रहः। तथा च द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमाद् गुण-गुणिनोर्न संयोगः। नाऽपि तादात्म्यम्, द्वयोर्भिन्नत्वादित्यादि-बाधकज्ञान-सहकृतादुक्तानुमानात् समवायः सिध्यतीति भावः। नन्वेतदनुमानं विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धमात्रं साधयति न समवायम्। तथा च सिद्धस्य स्वरूप-सम्बन्धस्य साधनात् सिद्धसाधनम्, समवायसाधने प्रवृत्तस्याऽनुमानस्य स्वरूपमादाय पर्यवसानादर्थान्तरतेत्याशङ्क्य निरस्यति—**न चे**ति। नन्वस्तु सिद्धसाधनं का क्षतिरिति चेत्। न। सिद्धसाधनस्य व्याप्तिविघटकत्वाभावेऽपि सिद्ध्यभावरूप-

পুরুষে দণ্ড-সম্বন্ধ সংযোগকে বিষয় করে; সেইরূপ "গুণবান্, ক্রিয়াবান্" এইরূপ বিশিষ্ট বুদ্ধি—বিশেষ্যে বিশেষণের সম্বন্ধকে বিষয় করে—যেহেতু উহা বিশিষ্ট বুদ্ধি) এই অনুমান। এই অনুমানের দ্বারা সংযোগাদি সম্বন্ধের বাধহেতু সমবায় সিদ্ধ হয়। স্বরূপ সম্বন্ধের দ্বারা সিদ্ধ সাধন বা অর্থান্তরও হয় না অর্থাৎ উক্ত অনুমানের দ্বারা গুণ

বিবৃতি

বিশেষণের সম্বন্ধ বিষয় হয়, তাহার নাম বিশিষ্ট বুদ্ধি। এই অনুমানের সাধ্য—বিশেষ্য ও বিশেষণের সম্বন্ধবিষয়কত্ব। হেতু—বিশিষ্ট-বুদ্ধিত্ব এবং দণ্ডী পুরুষঃ—এইরূপ বিশিষ্ট প্রত্যক্ষ-বুদ্ধিই দৃষ্টান্ত। দণ্ডী পুরুষঃ—এই বিশিষ্ট বুদ্ধিতে দণ্ড ও পুরুষের সংযোগ সকলেরই প্রত্যক্ষ সিদ্ধ। এই দৃষ্টান্ত বলে অনুমান করা যাইতে পারে যে, বিশিষ্ট বুদ্ধি হইলেই উহা বিশেষ্য ও বিশেষণের সম্বন্ধ-বিষয়ক হইবে। সুতরাং "শুক্লো ঘটঃ" "গোত্ববান্ গৌঃ"—এইরূপ বিশিষ্ট বুদ্ধির বিষয়ীভূত কোন সম্বন্ধ অবশ্য স্বীকার্য্য। গুণ, ক্রিয়া বা জাতি—উহারা দ্রব্য নহে বলিয়া এবং উহারা নিজ নিজ আধার দ্রব্য হইতে কখনও বিভক্ত হয় না বলিয়া দ্রব্যের সহিত উহাদের সংযোগ হয় না এবং দ্রব্য ও গুণাদি পরস্পর ভিন্ন বলিয়া উহাদের তাদাত্ম্যও হয় না—এইরূপ বাধ-জ্ঞান সহকারে পূর্ব্বোক্ত অনুমানের দ্বারা যে বিশেষ সম্বন্ধ সিদ্ধ হয়, ন্যায়-বৈশেষিকমতে তাহাই সমবায়। তাই বলিলেন—**এতেন সংযোগাদিবাধাৎ সমবায়সিদ্ধিঃ।**

উক্ত অনুমানের সাধ্য—বিশেষ্য-বিশেষণের সম্বন্ধবিষয়কত্বটী সকলেরই স্বীকৃত। কিন্তু পূর্ব্বোক্ত অনুমান নৈয়ায়িকের অভিমত সমবায়ের সাধক না হইয়া যদি প্রতিবাদীর স্বীকৃত স্বরূপ সম্বন্ধের সাধক হয়, তবে নৈয়ায়িকের পক্ষে অর্থান্তর ও সমবায় অনঙ্গী-

साधनमर्थान्तरं वा, अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवाद् लाघवादेक-

पक्षता-विघटकत्वेनाऽनुमिति-विरोधित्वात्। तन्निरासहेतुमाह—**अनन्तेति**। प्रतियोग्यनुयोगिनामानन्त्येन प्रतियोग्यनुयोग्यात्मकानां स्वरूपाणामानन्त्यमिति गौरवमेवानन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने बाधकम्। ननु तथापि समवायस्यैकत्वे किं मानमत आह—**लाघवादिति**। तथा च लाघवतर्कसहकृतादुक्तादनुमानादीश्वरीयकृतावेकत्वमिव सम्बन्धस्यैकत्वं नित्यत्वञ्च सिध्यतीति भावः।

ननु कथं समवायस्यैकत्वम्, रूपसमवायो रससमवाय इत्यादि-भेदप्रतीतेरिति चेत्। न। तत्प्रतीतेर्निरूपक-भेदमात्रनिबन्धनत्वात्, अन्यथा शावलेय-धावलेयादि-व्यक्तिभेदाद् गोत्वादिकमपि भिद्येत। तस्मादेकः समवायः। ननु तथाप्यसम्बद्धस्य सम्बन्धत्वानुपपत्तेः समवायस्य समवायान्तरेण वृत्तिर्वक्तव्या। तथा च समवायो नानेति चेत्। न। तस्य स्वतन्त्रतया समवायान्तरेण वृत्त्यनभ्युपगमात्। तथा च **न्याय**वार्त्तिकं—"धर्मा अपि त्रिविधा भवन्ति विधीयमानाः प्रतिषिध्यमानाः स्वतन्त्रश्चेति। तत्र विधीयमानो धर्मः पृथिव्यां गन्धवत्त्वं, प्रतिषिध्यमानोऽपृथिव्यां गन्धवत्त्वं, स्वतन्त्रश्च समवायिनां समवाय" इति। यदि पुनराश्रितः समवायः स्यात्, अनवस्था स्यात्, कार्यञ्चानाधारं भवेत्। पूर्वं

গুণী প্রভৃতির বিশেষ সম্বন্ধ সমবায় সিদ্ধ না হইয়া প্রতিবাদীর স্বীকৃত স্বরূপ সম্বন্ধ সিদ্ধ হওয়ায় তাঁহার নিকট সিদ্ধ সাধন হয়। কারণ তাঁহাদের মতে গুণ-গুণী প্রভৃতির স্বরূপ সম্বন্ধ সিদ্ধ এবং সমবায় সাধনে প্রবৃত্ত নৈয়ায়িকের সমবায় সিদ্ধ না হইয়া স্বরূপ-সম্বন্ধের সিদ্ধি হওয়ায় তাঁহার নিকট অর্থান্তরও হয়—ইহা বলা যায় না। কারণ অনন্ত (অসংখ্য) স্বরূপের সম্বন্ধত্ব-কল্পনায় গৌরব হয় বলিয়া লাঘবহেতু [লাঘবতর্ক

বিবৃতি

কর্ত্তার মতে সিদ্ধ-সাধনের আপত্তি হইতে পারে। কিন্তু সম্বন্ধিদ্বয়াত্মক স্বরূপসম্বন্ধ গুণ-গুণীর সম্বন্ধ হইলে, কৢপ্ত অনন্ত সম্বন্ধি-স্বরূপের প্রতি ব্যক্তিতে সম্বন্ধত্ব কল্পনায় গৌরব হয়। পরন্তু সেই সম্বন্ধ এক সমবায় হইলে সমবায়রূপ এক ধর্ম্মী ও তাহাতে সম্বন্ধত্ব ধর্ম্ম—এই দুইটীমাত্র কল্পিত হয় বলিয়া লাঘব হয়—এইরূপ লাঘব তর্ক সহকারে পূর্ব্বোক্ত অনুমানের দ্বারা যে স্বরূপ অতিরিক্ত একটীমাত্র বিশেষ সম্বন্ধ সিদ্ধ হয়, নৈয়ায়িকের মতে তাহারই পারিভাষিক নাম—সমবায়। এইরূপে অনুমানের দ্বারা সমবায় সিদ্ধ হইলে পূর্ব্বোক্ত সিদ্ধসাধন বা অর্থান্তরও হয় না। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**লাঘবাদেকসমবায়সিদ্ধিঃ**।

समवायसिद्धिः। न च समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धि-प्रसङ्गः, तत्र रूप-

तावत् कार्यमात्मानं लभते, पश्चात् कारणेषु समवायेन वर्त्तत इति प्रागवृत्तेरनाश्रितं कार्यम्। तस्मादनाश्रितः समवायः। नन्वनाश्रितत्वेऽपि तस्य नित्यत्वं कथं, सम्बन्धिनोरनित्यत्वात्। न हि सम्बन्धिनोर्विनाशे सम्बन्धो नित्यो भवितुमर्हतीति चेत्। न। तस्य स्वतन्त्र-त्वात्, समवायख्यातिनिमित्तानां निवृत्त्या समवायख्यातिर्निवर्त्तते, न समवायो नित्यत्वा-द्वित्यभ्युपगमात्। तस्मात् सम्बन्धिनोरनित्यत्वेऽपि समवायस्य नाऽनित्यता।

नन्वेकश्चेत् समवायस्तदा द्रव्यत्व-कर्मत्वादीनामेकत्र समावेशप्रसङ्गः, द्रव्यत्वसमवायस्य द्रव्य इव कर्मादावपि सत्त्वात्, तथा वायौ रूपवत्ताबुद्धेः प्रमात्वप्रसङ्गः, रूपसमवाय-स्पर्श-समवाययोरैक्यात्, वायौ स्पर्शसमवायसत्त्वेन रूपसमवायस्यापि सत्त्वात्, सम्बन्धसत्त्वे सम्बन्धिसत्तावश्यम्भावादित्याशङ्कां चिन्तामणेः समवायवादमनुस्मरन् परिहरति—**न चेति**। **रूपवत्ताबुद्धिप्रसङ्गो** रूपवत्ताबुद्धेः प्रमात्वप्रसङ्गः। यथाश्रुते तु भ्रान्तानां रूपवत्ताप्रतीतेः सम्भवादापत्तिरसङ्गता स्यात्। परिहारहेतुमाह—**तत्रे**ति। वायावित्यर्थः।

সহকারে পূর্ব্বোক্ত অনুমানের দ্বারাই] এক সমবায়ের সিদ্ধি হয়। সমবায় এক হইলে বায়ুতে [রূপ-সমবায় থাকায়] রূপবত্তা-বুদ্ধির আপত্তিও নাই অর্থাৎ বায়ু রূপবান্—

বিবৃতি

আপত্তি হইতে পারে—দ্রব্যত্ব ও গুণত্বাদির সমবায় এক হইলে দ্রব্যত্ব, গুণত্ব প্রভৃতি একত্র সমবেত হইতে পারে এবং স্পর্শসমবায় ও রূপসমবায়ের ভেদ না থাকায় বায়ুতেও যথার্থ রূপবত্তা বুদ্ধি হইতে পারে। কারণ বায়ুতে স্পর্শসমবায় থাকে বলিয়া রূপসমবায়ও থাকে। বস্তুতঃ বায়ুতে স্পর্শসমবায় থাকিলেও রূপসমবায় না থাকায় ঐরূপ আপত্তি হয় না। তাৎপর্য্য এই যে, অবয়বী দ্রব্য, গুণ, ক্রিয়া, জাতি ও বিশেষ নিজ নিজ আধারে এক সমবায় সম্বন্ধেই বিদ্যমান থাকে। এই জন্য সমবায়—অবয়বী প্রভৃতির সামান্য সম্বন্ধ। যেখানে যেখানে গুণ, ক্রিয়া প্রভৃতির ব্যঞ্জক থাকে; সেই সেই স্থানে ঐ সামান্য সমবায় গুণ-ক্রিয়া প্রভৃতিকে সম্বদ্ধ করে বলিয়া গুণ-সমবায়, ক্রিয়া-সমবায় প্রভৃতি বিশেষ সংজ্ঞা প্রাপ্ত হয়। গুণ, ক্রিয়া প্রভৃতিকে সম্বদ্ধ না করিয়া উহা ঐ বিশেষ সংজ্ঞা প্রাপ্ত হয় না। বায়ুতে রূপের ব্যঞ্জক না থাকায় উহাতে রূপ উৎপন্ন হয় না এবং সমবায়ও রূপ-সমবায় আখ্যা পায় না। পরন্তু ঐ সমবায় পৃথিবীতে রূপসম্বন্ধের জনক হওয়ায় বায়ুতেও উহাকে রূপসমবায় বলিয়া ভ্রম হয়। প্রকৃত-পক্ষে বায়ুতে রূপের ব্যঞ্জক না থাকায় উহা রূপসমবায় হয় না। রূপসমবায়ই রূপের

समवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात्। न चैवमभावस्य वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्तरं सिध्ये-दिति वाच्यं, तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गाद्,

रूपसमवायसत्त्वेऽपीत्यपिना रूपसमवायो नास्तीति सूच्यते। **रूपा**भावादिति। रूपसमवायाभावेन रूपाभावादित्यर्थः। **अयं** भावः—एक एव समवायो द्रव्ये द्रव्यत्वं रूपं च समवयन् द्रव्यत्व-समवाय इति रूपसमवाय इति चाख्यायते। एवं गुणसमवायादावपि बोध्यम्। तथा च वायौ रूपमसमवयन् कथं नाम स रूपसमवायः स्यात्? रूपसमवायाभावाच्च कथं रूपप्रतीतिः? तथा चोक्तं श्रीधराचार्यैः—"न समवायसद्भावमात्रेण द्रव्यत्वं, किन्तु द्रव्यत्व-समवायाद् द्रव्यत्वं, द्रव्यत्वसमवायश्च द्रव्य एव, न गुण-कर्मस्वि"ति। तथा च वायौ रूपव्यञ्जकाभावाद् रूपानुत्पत्तेः रूपसमवायाभावान्न रूपवत्ताप्रसङ्गो नापि तद्बुद्धेः प्रमात्वप्रसङ्गश्च। ननु यथा नीलो घटो गतिमान् देवदत्त इत्यादिविशिष्टप्रतीतेर्विषयतयैकः समवायः सिध्यति। तथा घटाभाववद् भूतलमित्यादिविशिष्टप्रतीत्या भूतलादावप्यभावस्य वैशिष्ट्यमस्तु सम्बन्धान्तरं; स्वीकृतं च **तन्महार्ण**वकारैरिति शङ्कां निराकर्त्तुं चिन्तामणेः समवायवादमनुस्मरन्नाह—**न चे**ति। **एवम्** लाघवाद् विशिष्टबुद्धित्वहेतुनाऽनुगतैकसम्बन्ध-स्वीकारे। निराकरण-हेतुमाह—**तस्ये**ति। वैशिष्ट्यस्येत्यर्थः। ननु वैशिष्ट्यस्य नित्यत्वात् तत्र सत्त्वेऽपि घटानयन-

এইরূপ যথার্থ বুদ্ধির আপত্তিও হয় না। কারণ বায়ুতে রূপ-সমবায় থাকিলেও রূপ নাই। [পূঃ] আচ্ছা, এই হইলে অর্থাৎ অনুমানের দ্বারা এক সমবায়ের সিদ্ধি হইলে [ঐরূপ অনুমানের দ্বারা] অভাবের বৈশিষ্ট্য নামক একটী ভিন্ন সম্বন্ধ সিদ্ধ হইতে পারে, —এই যদি বলি। [উঃ] না—ইহা বলিতে পার না। কারণ সেই বৈশিষ্ট্য সম্বন্ধ নিত্য হইলে, ভূতলে ঘট আনয়নের পরেও [ঘটবিশিষ্ট ভূতলে] ঘটাভাববুদ্ধির

বিবৃতি

সম্বন্ধ। বায়ুতে ঐ সমবায় রূপসমবায় না হওয়ায় "বায়ুঃ রূপবান্" এইরূপ যথার্থ প্রতীতি হয় না। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**রূপসমবায়সত্ত্বেঽপি রূপাভাবাৎ।**

লাঘবতর্ক সহকারে বিশিষ্ট-বুদ্ধিত্ব হেতুদ্বারা গুণক্রিয়াদি-বিশিষ্ট বুদ্ধির বিষয়রূপে যদি অনুগত একটি সমবায় সম্বন্ধ সিদ্ধ হয়, তবে **"ভূতল অভাববিশিষ্ট"**— এইরূপ প্রত্যক্ষেও উক্ত হেতু দ্বারা সংযোগ ও সমবায় ভিন্ন অনুগত বৈশিষ্ট্য নামক একটী সম্বন্ধ সিদ্ধ হইতে পারে। প্রসিদ্ধ মীমাংসক মহার্ণবকারের এই আপত্তি খণ্ডন করিতে বলিলেন—**ন চৈবমভাবস্যাপি বৈশিষ্ট্যং।**

घटाभावस्य तत्र सत्त्वात्, तस्य च नित्यत्वात्; अन्यथा देशान्तरेऽपि तत्प्रतीतिर्न स्यात्, वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात्। मम तु घटे पाकरक्ततादशायां श्याम-रूपस्य नष्टत्वान्न तद्वत्ताबुद्धिः। वैशिष्ट्यस्याऽनित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने

दशायां घटाभावस्य विनाशान्न घटाभावबुद्धिरत आह—**घटा**भावस्येति। **तत्र** घटवैति भूतले। **तस्य** घटाभावस्य। **अन्यथा** घटाभावस्याऽनित्यत्वे। **देशान्तरे** घटशून्यदेशे। **न स्या**दिति। य एव घटाभावो भूतले वर्त्तते, स एव देशान्तरेऽपि, तथा च घटानयनेन भूतलवृत्ति-घटाभावस्य नाशे देशान्तरेऽपि नाशात् तत्प्रतीतिर्न स्यात्, अस्ति च देशान्तरेऽपि तत्प्रतीतिस्तस्माद् घटाभावो नित्यो मन्तव्य इति भावः। ननु घटाभावसत्त्वेऽपि वैशिष्ट्यस्य तत्राभावान्नाभाव-प्रतीतिरिति चेत्, तत्राह—**वैशिष्ट्य**-स्येति। तव मते घटानयनात् प्राग् घटाभाववद् भूतलमित्यादि-प्रतीत्या सिद्धस्य वैशिष्ट्यस्य नित्यत्वाभ्युपगमाद् घटानयनेऽपि तत्र तस्य सत्त्वं स्वीकार्यमन्यथा तस्याऽ-नित्यत्वप्रसङ्ग इति भावः। ननु घटानयनानन्तरं स घट एव तत्र तदभावधी-प्रतिबन्धक इति चेत्। न। प्रतिबन्धकाभावात्मक-घटाभावस्य तत्र सत्त्वात्। नन्वेषः प्रसङ्गः समवायैकत्ववादिनां मतेऽपि समानः, पाकरक्तेऽपि घटे श्यामरूपसमवायसत्त्वात् श्याम-रूपवत्ताधियः प्रमात्वप्रसङ्गस्याऽविशेषादत आह—**मम** त्विति। समवायैकत्ववादिन-स्त्वित्यर्थः। **न तद्व**त्ताबुद्धिरिति। पाकरक्ते घटे रक्तसमवायसत्त्वेऽपि श्यामरूपस्य नष्टत्वात् श्यामरूपविशिष्टधी-प्रयोजकस्य श्यामरूपसमवायस्य तत्राभावान्न श्यामरूपवत्ता-धीरिति भावः। वैशिष्ट्यस्याऽनित्यत्वपक्षे दूषणमाह—**वैशिष्ट्य**स्येति। पदार्थतत्त्वे-

[ভূতলং ঘটাভাববৎ—এইরূপ বুদ্ধির] আপত্তি হইবে। কারণ ঘটাভাবের সেখানে সত্তা আছে অর্থাৎ ঘটবিশিষ্ট ভূতলেও ঘটাভাব থাকে; যেহেতু তাহা নিত্য। অন্যথা অর্থাৎ ঘটাভাব অনিত্য হইলে স্থানান্তরেও সেই ঘটাভাবের জ্ঞান হইত না। আর বৈশিষ্ট্য-সম্বন্ধও সেখানে আছে অর্থাৎ বৈশিষ্ট্য ও [তাহার] সম্বন্ধী ঘটাভাব উভয়ই নিত্য হওয়ায় ঘটবিশিষ্ট ভূতলেও উহারা বিদ্যমান থাকে, সুতরাং ঘটানয়নের পরেও ভূতলে ঘটাভাব-জ্ঞানের আপত্তি হয়। আমার মতে কিন্তু ঘটে পাকরক্ততা-কালে (পাকের দ্বারা ঘট যখন রক্ত হয়, তখন) শ্যামরূপ নষ্ট হওয়ায় [ঘটে] শ্যাম-রূপবত্তা বুদ্ধি (শ্যামরূপবান্ ঘট এইরূপ জ্ঞান) হয় না। আর বৈশিষ্ট্য অনিত্য হইলে [কৃপ্ত স্বরূপ সম্বন্ধ পরিত্যাগ করিয়া] অনন্ত বৈশিষ্ট্য কল্পনায় তোমারই [মতে]

तथैव गौरवम्। एवञ्च तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां सम्बन्धः ॥११॥

निरूपणे **दीधितिकृ**तस्तु वैशिष्ट्यं पदार्थान्तरमेवेत्याहुः। ननु तव मतेऽपि घटानयनेन घटवति भूतले घटाभावबुद्धिः स्याद्, घटाभावस्य तत्सम्बन्धस्य च भूतलस्वरूपस्य तत्र सत्त्वादत आह—**एवं** चेति। वैशिष्ट्यस्यातिरिक्तत्वानभ्युपगमे चेत्यर्थः। **तत्तत्**कालीनं घटाभाववद् भूतलमिति प्रमाज्ञानकालीनम्। **तत्तद्**भूतलादिकं यस्मिन् काले यादृश भूतले घटाभावबुद्धिस्तत्कालविशिष्टतद्भूतलादिकम्। **तत्तद**भावानामिति। यस्य यस्याऽभावस्य बुद्धिस्तस्य तस्याभावस्य सम्बन्ध इत्यर्थः। तथा च न स्वरूपमात्रं सम्बन्धः किन्तु स्वरूपविशेषः। तादृश-स्वरूप-विशेषस्य तत्राभावान्न घटाभावबोध इति भावः॥११॥

গৌরব হয়। এইরূপ তৎতৎকালীন অর্থাৎ ঘটাভাব বিশিষ্ট ভূতল—এইরূপ জ্ঞানকালীন তৎতৎ ভূতল অর্থাৎ যে ভূতলে যে যে অভাবের জ্ঞান হয়, সেই জ্ঞান কালীন সেই ভূতলই সেই সেই অভাবের সম্বন্ধ [অর্থাৎ ভূতলে ঘট আনীত হইলে কাহারও ঘটাভাব জ্ঞান হয় না। তখন ভূতল-স্বরূপটী ঘটাভাবজ্ঞান কালীন হয় না। সুতরাং ঘটাভাবজ্ঞানকালীন ভূতলরূপ স্বরূপ সম্বন্ধ না থাকায় ঘটবিশিষ্ট ভূতলে ঘটাভাব থাকিলেও তাহার জ্ঞান হয় না। এইজন্য ঘটাভাবজ্ঞানকালীন ভূতল-স্বরূপই ঘটাভাবের সম্বন্ধ বলিয়া কল্পিত হয়] ॥ ১১ ॥

বিবৃতি

বৈশিষ্ট্যরূপ সম্বন্ধ ও সম্বন্ধী অত্যন্তাভাব—এই উভয় নিত্য হইলে ভূতলে ঘট আনয়নের পরেও বৈশিষ্ট্য ও ঘটাভাব বিদ্যমান থাকায় ঘটবিশিষ্ট ভূতলেও "ঘটাভাব-বিশিষ্ট ভূতল"—এই জ্ঞানের আপত্তি হইতে পারে। কিন্তু ঐরূপ জ্ঞান কাহারও হয় না। বৈশিষ্ট্যকে অনিত্য বলিলে ঐরূপ আপত্তি হয় না বটে; কিন্তু বৈশিষ্ট্যরূপ অনন্ত অতিরিক্ত ধর্ম্মীর কল্পনায় গৌরব হয়। এই জন্য ন্যায়মতে অনুযোগী ও প্রতিযোগীর স্বরূপই অভাবের স্বরূপ সম্বন্ধ বলিয়া স্বীকৃত হইয়াছে। ঘটানয়নের পরে ভূতল ও ঘটাভাবরূপ সম্বন্ধীদ্বয় থাকিলেও ঘটাভাববিশিষ্ট ভূতল—এইরূপ জ্ঞান না হওয়ায় ঐ সম্বন্ধীদ্বয় ঐ অভাবের স্বরূপ সম্বন্ধ বলিয়া কল্পিত হয় না। সুতরাং ঘটানয়নের পরে ভূতলে ঘটাভাব থাকিলেও সম্বন্ধ না থাকায় 'ঘটাভাববিশিষ্ট ভূতল' এইরূপ জ্ঞান হয় না। এজন্য ঘটাভাব-বিশিষ্ট ভূতল—এইরূপ জ্ঞানকালীন যে ভূতল স্বরূপ, তাহাই ঘটাভাবের সম্বন্ধ বলিয়া কল্পিত হইয়াছে। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**তত্তৎকালীনং তত্তদ্ভূতলাদিকং তত্তদভাবানাং সম্বন্ধঃ** ॥ ১১

টিপ্পনী

ন্যায়-বৈশেষিক সম্প্রদায় বহু বিচার করিয়া সমবায় নামক অতিরিক্ত সম্বন্ধ স্বীকার করিলেও উহাকে আশ্রিত বলেন নাই ; স্বতন্ত্র বলিয়াছেন। সংযোগ যেরূপ দুইটি সম্বন্ধীতে সমবেত হইয়া সম্বন্ধিদ্বয়ের সম্বন্ধ-জনক হয়, সমবায় সেইরূপ অপর সম্বন্ধ দ্বারা সম্বন্ধিদ্বয়ে সম্বদ্ধ হইলে, সেই সম্বন্ধের অপর সম্বন্ধ এবং তাহারও অপর সম্বন্ধ প্রভৃতি অনন্ত সম্বন্ধ স্বীকারে অনবস্থা হয় এবং অনাশ্রিত কার্য্যের উৎপত্তিও স্বীকার করিতে হয়। কারণ প্রথমে কার্য্য উৎপন্ন না হইলে কার্য্যসমবায় কারণে আশ্রিত হইতে পারে না এবং সমবায় আশ্রিত না হইলে কার্য্যও নিজ আধারে সম্বদ্ধ হইতে পারে না। সুতরাং অনাশ্রিত কার্য্যের উৎপত্তি প্রথমে স্বীকার্য্য। কিন্তু ইহা কাহারও স্বীকার্য্য নহে। এইরূপ নানা বিচার করিয়া আচার্য্য উদ্দ্যোতকর ন্যায়বার্ত্তিকে (১।১।৫) সমবায়কে স্বতন্ত্র বলিয়াছেন * অর্থাৎ সমবায় যেখানে থাকে, তাহা স্বস্বরূপ সম্বন্ধেই থাকে, সংযোগ বা সামান্যের ন্যায় অতিরিক্ত কোন সম্বন্ধে নহে। বৰ্দ্ধমানোপাধ্যায় "তাৎপর্য্য-পরিশুদ্ধি"র প্রকাশ-টীকায় উক্তরূপেই উদ্দ্যোতকরের সিদ্ধান্ত ব্যাখ্যা করিয়াছেন। প্রশস্তপাদাচার্য্যও বলিয়াছেন—"সমবায়স্য নান্যা বৃত্তিরস্তি তস্মাৎ স্বাত্মবৃত্তিঃ"। সুতরাং গুণ, ক্রিয়া প্রভৃতি সমবায়ের সম্বন্ধী হইলেও অধিকরণ নহে। এইজন্য সমবায় স্বতন্ত্র। নৈয়ায়িক মতে এই সমবায় এক। কিন্তু দীধিতিকার "পদার্থতত্ত্বনিরূপণে" † সমবায়কে নানা বলিয়াছেন।

প্রভাকর মতে সমবায় নিত্য ও অনিত্যভেদে দ্বিবিধ। নিত্য অযুতসিদ্ধ পদার্থদ্বয়ের সমবায় নিত্য। নিত্যানিত্য বা অনিত্য অযুতসিদ্ধ পদার্থদ্বয়ের সমবায় অনিত্য। যাহা হইতে কার্য্য উৎপন্ন হয়, তাহা হইতেই এই অনিত্য সমবায় উৎপন্ন হইয়া থাকে —ইহাই প্রভাকর সম্প্রদায়ের সিদ্ধান্ত। কিন্তু অনিত্য ভাব পদার্থমাত্রই সমবায়ী কারণ, অসমবায়ী কারণ ও নিমিত্ত কারণ হইতে উৎপন্ন হয়, ইহা ন্যায়বৈশেষিক-সিদ্ধান্ত এবং প্রভাকরেরও স্বীকৃত। সমবায় অনিত্য হইলে তাহারও ঐ ত্রিবিধ কারণ হইতে উৎপত্তি স্বীকার্য্য। পরন্তু পটের উৎপত্তির পূর্ব্বে পটসমবায় উৎপন্ন হইলে উহার উৎপত্তিকালে পট না থাকায়, ঐ সমবায়টী 'পটসমবায়'হইবে না এবং পটও ঐ সমবায়ের সমবায়ী কারণ হইবে না ; পটের সহিত উৎপন্ন হইলে, পটটী

* ধর্ম্মা অপি ত্রিবিধা ভবন্তি বিধীয়মানাঃ প্রতিষিধ্যমানাঃ স্বতন্ত্রশ্চেতি। তত্র বিধীয়মানো ধর্ম্ম পৃথিব্যাং গন্ধবত্ত্বম্। প্রতিষিধ্যমানোঽপৃথিব্যাং গন্ধবত্ত্বং. স্বতন্ত্রঃ সমবায়িনাং সমবায় ইতি।"

† সমবায়োঽপি চ নৈকো জলাদের্গন্ধাদিমত্ত্বপ্রসঙ্গাৎ পরন্তু নানৈব। সমবায়ত্বং তু পুনরনুগতমখণ্ডোপাধিরিতি।—পদার্থতত্ত্বনিরূপণম্ ৭৬ পৃঃ।

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः।

अभावं विभजते—अभावस्त्विति। अभावत्वं द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वम्। संसर्गेति। संसर्गाभावान्योन्याभावभेदादित्यर्थः। अन्योन्याभावस्यैक-

भावनिरूपणानन्तरं भावपरतन्त्रमभावं किरणावलीमनुस्मरन् विभजते—**अभाव**स्त्विति। अभावः षड्विध इति प्राचीनमतं निराकर्त्तुमाह—**द्विधे**ति। अभावलक्षणमाह—**द्रव्या**दीति। द्रव्यत्व-गुणत्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताक-भेदषट्कवत्त्वं तदर्थस्तेन द्रव्ये गुणत्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताक-भेदसत्त्वेऽपि द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावान्नातिव्याप्तिः। भावभिन्नत्वमभावत्वमिति **महादेवः**। अभावत्वमखण्डोपाधिरतिरिक्तः पदार्थ इत्यात्मतत्त्वविवेके **दीधिति**कृतस्तेन नान्योन्याश्रयादिरिति मन्तव्यम्।

অভাবস্তু ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা অভাব বিভাগ করিতেছেন। দ্রব্যাদি ছয়টি পদার্থের অন্যোন্যাভাবত্বকে অভাবত্ব বলে অর্থাৎ দ্রব্যাদি ছয়টী ভাব-পদার্থের ভেদ যাহাতে থাকে, তাহাই অভাব। "সংসর্গান্যোন্যাভাবভেদতঃ" পদের অর্থ—সংসর্গাভাব

টিপ্পনী

সমবায়ের অধিকরণ হইবে না; পটের পরে সমবায়টী উৎপন্ন হইলে, অপ্রাপ্তিপূর্ব্বক প্রাপ্তি (সম্বন্ধ) হওয়ায়, সমবায়টী সংযোগ হইয়া যাইবে এবং অন্যত্র সমবেত হইয়া উৎপন্ন হওয়ায় পট উহার অধিকরণও হইবে না। সুতরাং সমবায়ের সম্বন্ধী সমবায়ী কারণ না হওয়ায় সমবায়ের উৎপত্তি ও বিনাশ নাই। পরন্তু সমবায়ের সম্বন্ধীর বিনাশে সমবায়ের জ্ঞানসামগ্রী বিনষ্ট হয়। কিন্তু সমবায় নিত্য ও স্বতন্ত্র বলিয়া বিনষ্ট হয় না। তাই প্রশস্তপাদ বলিয়াছেন—"সম্বন্ধ্যনিত্যত্বেঽপি ন সংযোগবদনিত্যত্বং ভাববদকারণত্বাৎ" (সমবায়পরীক্ষা)।

ভাট্ট ও বেদান্তিগণ সমবায় সম্বন্ধ স্বীকার করেন নাই। তাঁহারা সমবায় স্থলে তাদাত্ম্য স্বীকার করিয়াছেন। তাঁহাদের মতে অযুতসিদ্ধ পদার্থদ্বয় পরস্পর ভিন্ন নহে। মাধ্ববেদান্তী ব্যাসতীর্থ **তর্কতাণ্ডবে** তত্ত্বচিন্তামণির সমবায়বাদ খণ্ডনে যে সমস্ত কথা বলিয়াছেন, তাহা প্রত্যেক নৈয়ায়িকের প্রণিধানযোগ্য ॥১১॥

বিবৃতি

দ্রব্য পদার্থে গুণাদি পাঁচটী পদার্থের ভেদ থাকিলেও দ্রব্যের ভেদ নাই। এইরূপ গুণেও গুণের ভেদ নাই। সুতরাং কোন ভাবপদার্থেই ছয়টি ভাবপদার্থের ভেদ নাই। কিন্তু যাহাতে "দ্রব্যং ন, গুণো ন"—এইরূপে দ্রব্যাদি ছয়টীর ভেদ থাকে, তাহাই অভাব। তাই বলিলেন—**অভাবত্বং দ্রব্যাদিষট্কান্যোন্যাভাববত্ত্বম্**।

प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥ १२ ॥
एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ।

विधत्वात् तद्विभागाभावात् संसर्गाभावं विभजते—प्रागभाव इति । संसर्गाभाव-त्वमन्योन्याभावभिन्नाभावत्वम् । अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्न-

संसर्गाभावस्य लक्षणमाह—**अन्योन्येति** । अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणाय—भिन्नान्तं विशेषणम् । घटादिभावपदार्थेऽतिव्याप्तिवारणाय—विशेष्यम् । अन्योन्याभावलक्षणमाह—**तादात्म्येति** । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता यस्याऽभावस्य तत्त्वम् । तेनान्योन्याभाव-प्रतियोगिनस्तादात्म्येन प्रतिषेधः । अयं भावः—यस्याऽभावः, स तस्याभावस्य प्रतियोगी । तन्निष्ठा प्रतियोगिता च धर्मसम्बन्धाभ्यामवच्छिद्यत इत्युत्सर्गः । ध्वंस-प्रागभावयोः प्रतियोगिता तु नैव सम्बन्धावच्छिन्नेति विशेषः । अभावबुद्धौ प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्युत्सर्गस्तेनाभावबुद्धौ प्रतियोगी येन प्रकारेण भासते, स प्रकारीभूतो धर्मः प्रतियोगितावच्छेदक इति येन च सम्बन्धेन प्रतियोगी निषिध्यते, स प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्ध इति चोच्यते । घटो न पट इत्यादौ घटस्तादात्म्येन पटो न भवतीति घटे तादात्म्येन पटनिषेधस्तथा चान्योन्याभावीय-प्रतियोगिता तादात्म्येनैवाऽवच्छिन्नेति । किरणावलीकृतस्तु तदात्मतया बुद्ध्या

ও অন্যোন্যাভাবের ভেদ হেতু । অন্যোন্যাভাব এক প্রকার বলিয়া তাহার বিভাগ না থাকায় **প্রাগভাব** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা সংসর্গাভাবকে বিভাগ করিতেছেন । অন্যোন্যাভাব ভিন্ন অভাবকে সংসর্গাভাব বলে । তাদাত্ম্যসম্বন্ধাবচ্ছিন্ন প্রতিযোগিতাক

বিবৃতি

যাহার অভাব, তাহাই সেই অভাবের প্রতিযোগী । ভাব ও অভাব উভয়েই অভাবের প্রতিযোগী হয় । প্রতিযোগিবিশিষ্ট অভাবের জ্ঞানে বিশেষণীভূত প্রতিযোগিতে যে ধর্ম্ম বিশেষণরূপে বিষয় হয়, তাহার নাম প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক ধর্ম্ম। উহা প্রতিযোগিতার অধিক দেশে অথবা ন্যূনদেশে অর্থাৎ যেখানে প্রতিযোগিতা নাই, সেখানে থাকে না । কিন্তু প্রতিযোগিতার সমানাধিকরণ হইয়া প্রতিযোগী পদার্থমাত্রেই থাকে । এইরূপ যে সম্বন্ধে প্রতিযোগী নিষিদ্ধ হয়, তাহাই অভাবের প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক সম্বন্ধ । ধ্বংস ও প্রাগভাবের প্রতিযোগী অসৎ (অবিদ্যমান) বলিয়া তাহাদের প্রতিযোগিতা সম্বন্ধ দ্বারা অবচ্ছিন্ন হয় না । কিন্তু অত্যন্তাভাবের প্রতিযোগী নানা স্থলে নানা সম্বন্ধে থাকে । যেমন একই ঘটাভাবের প্রতিযোগী

प्रतियोगिताकाभावत्वम्। विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वम्। जन्याऽभावत्वं ध्वंसत्वम्।

प्रसञ्जितस्य निषेध इत्याहुः। प्रागभावलक्षणमाह—**विना**शीति। ध्वंसेऽतिव्याप्ति-वारणाय—विशेषणम्। घटादावतिव्याप्ति-वारणाय—विशेष्यम्।

ननु प्रागभावसिद्धौ किं मानम्, भूतले न घटः, कपाले न घट इति प्रतीत्योरविशेषादत्यन्ताभावेनैवोपपत्तेरिति चेत्। न। घटो भविष्यतीति प्रतीतेस्तत्र मानत्वात्। न चास्याः प्रतीतेर्भविष्यत्त्वविषयत्वात् कथं प्रागभावविषयत्वमिति वाच्यम्। वर्त्तमान-प्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यत्व-पदार्थत्वात्। प्रतियोगि-तद्ध्वंसानाधार-काल-सम्बन्धित्वं तदिति चेत्, अस्तु। तथाप्युत्पन्नस्य द्वितीयक्षणे पुनरुत्पत्त्यभावात् तत्पुर्वक्षणे सामग्र्यभावो वाच्यः। स च प्रागभावाभावः, अन्यहेतूनां तदानीं सत्त्वात्। न चैका सामग्र्येककमेव कार्यं जनयतीति वाच्यम्। कार्याभावस्य कारणाभाव-प्रयोज्यत्वनियमात्। अपि चेदं मा भूदितीच्छानुपपत्तिरपि प्रागभावे मानमिति बोध्यम्। न च प्रागभावोऽपि जायेत विनाशित्वादिति वाच्यम्। भावत्वस्योपाधित्वात्, उत्पत्तिमतः प्रागभाव-जन्यत्वनियमात् प्रागभावस्यापि प्रागभावकल्पनेनाऽनवस्था-प्रसङ्गात्।

অভাবকে অন্যোন্যাভাব বলে অর্থাৎ যে অভাবের প্রতিযোগিতাটী তাদাত্ম্য সম্বন্ধের দ্বারা অবচ্ছিন্ন হয়, তাদাত্ম্যসম্বন্ধাবচ্ছিন্ন-প্রতিযোগিতাক সেই অভাবই অন্যোন্যাভাব। যে অভাবের বিনাশ আছে [অথচ উৎপত্তি নাই], তাহাকে প্রাগভাব বলে। যে

বিবৃতি

ঘট সমবায় সম্বন্ধে কপালে থাকে, অন্যত্র থাকে না; সংযোগ সম্বন্ধে ভূতলাদিতে থাকে, কপালাদিতে থাকে না। এই জন্য সংসর্গাভাবের প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক সম্বন্ধ নানা। পরন্তু অন্যোন্যাভাবের প্রতিযোগী একমাত্র তাদাত্ম্য সম্বন্ধেই নিষিদ্ধ হইয়া থাকে। এই জন্য অন্যোন্যাভাবের প্রতিযোগিতা তাদাত্ম্য সম্বন্ধ দ্বারাই অবচ্ছিন্ন হয়। আচার্য্য উদয়ন লক্ষণাবলীতে আরোপিত তাদাত্ম্য সম্বন্ধের নিষেধকে অন্যোন্যাভাব বলিয়াছেন। নব্যগণ কিন্তু তাদাত্ম্য সম্বন্ধে প্রতিযোগীর নিষেধকেই অন্যোন্যাভাব বলেন। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**তাদাত্ম্যসম্বন্ধাবচ্ছিন্ন-প্রতিযোগিতাকাভাবত্বম্।**

যাহার অভাব, তাহাই সেই অভাবের প্রতিযোগী। প্রাগভাবের উৎপত্তি স্বীকার করিলে উৎপত্তির পূর্ব্বে প্রতিযোগীর অস্তিত্ব, প্রাগভাবের প্রাগভাব ও উভয় প্রাগভাবের ভেদ অবশ্য স্বীকার্য্য। কিন্তু উহার কোনটীই প্রামাণিক নহে এবং একই প্রতিযোগীতে বহু প্রাগ্‌ভাবের বিরোধিত্ব কল্পনায় গৌরবও হয়। এই জন্য প্রাগ-

नित्यसंसर्गाभावत्वम् अत्यन्ताभावत्वम्। यत्र तु भूतलादौ घटादिकमपसारितं पुनरानीतञ्च, तत्र घटकालस्य सम्बन्धाघटकत्वादत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि

ध्वंसस्य लक्षणमाह—**जन्येति**। प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषणम्। घटादा-वतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम्। ननु ध्वंसस्याप्रामाणिकतया तल्लक्षणोक्तिरयुक्तेति चेत्, अनित्यानामुच्छेदानुपपत्तेर्विनष्टो घट इति विलक्षणप्रतीतेश्च तत्र मानत्वात्। अत्यन्ता-भावस्य लक्षणमाह—**नित्येति**। अभावस्यात्यन्तत्वं नित्यत्वं प्रतियोगिवृत्तित्वं वा। **न्यायमञ्जरी**कृतस्त्वभावद्वैविध्यमाहुः—न प्रागभावादन्ये तु भिद्यन्ते परमार्थतः। स हि वस्त्वन्तरोपाधिरन्योन्याभाव उच्यते। स एवावधिशून्यत्वादत्यन्ताभावतां गतः। इति। यत्तु रामरुद्रेणोक्तं दीधितिकाराः प्रागभावं नेच्छन्तीति। तदसत्। आत्मतत्त्वविवेक-टीकायां तैरभावचतुष्टयाभ्युपगमात्, पदार्थतत्त्वनिरूपणग्रन्थस्य परपक्षोपन्यासपरत्वात्। नन्वत्यन्ताभावस्य नित्यत्वे घटानयनानन्तरं घटवति भूतले घटो नास्तीति प्रमाप्रतीत्या-पत्तिरत आह—**यत्रे**ति। **सम्बन्धा**घटकत्वात्। घटाभावसम्बन्धाप्रयोजकत्वात्, तथाच घटाभावस्य नित्यत्वेऽपि भूतले तत्सम्बन्धाभावात् भूतलवृत्तिघटसंयोगकालस्यात्यन्ता-भावप्रतीतौ प्रतिबन्धकत्वाच्च न घटाभावबुद्धिरिति भावः। यत्र कालत्रयेऽपि प्रतियोगी न स्यात्, तत्र तदत्यन्ताभावव्यवहारः। इह तु प्रतियोगिनो घटादेः कदाचित्

অভাবের উৎপত্তি আছে [অথচ ধ্বংস নাই], তাহাকে ধ্বংসাভাব বলে। আর নিত্য সংসর্গাভাবকে বলে অত্যন্তাভাব। যে ভূতলাদিতে কিন্তু ঘটাদি অপসারিত হইয়াছে এবং পুনরায় আনীত হইয়াছে, সেই ভূতলে ঘটকাল [ঘটাভাবের] সম্বন্ধের অঘটক

বিবৃতি

ভাবের উৎপত্তি স্বীকৃত হয় নাই। কিন্তু প্রাগভাবের প্রতিযোগীর উৎপত্তি হইলে প্রাগভাবের ধ্বংস হয়। তাই বলিলেন—**বিনাশ্যভাবত্বম্**।

ধ্বংসে যেরূপ প্রতিযোগির বিরোধিত্ব কল্পিত হইয়াছে, ধ্বংসের ধ্বংসে সেইরূপ প্রতিযোগীর বিরোধিত্ব কল্পনা করিলে ঘটধ্বংসের ধ্বংস হইলে প্রতিযোগী ঘটের পুনরাবির্ভাব হয় না বটে ; কারণ ঘটবিরোধী ঘটধ্বংসের ধ্বংস বর্ত্তমান রহিয়াছে। কিন্তু উভয় ধ্বংসের ভেদ সিদ্ধ হয় না এবং একই প্রতিযোগীতে বহু ধ্বংসের বিরোধিতা স্বীকারে গৌরবও হয়। এই জন্য ধ্বংসের বিনাশ স্বীকৃত হয় নাই। কিন্তু উৎপত্তি আছে। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**জন্যাভাবত্বং** ইত্যাদি।

প্রাচীন নৈয়ায়িক মতে যে সমস্ত পদার্থে কখনও প্রতিযোগী থাকে না, তাহাতে যে

घटकाले न घटात्यन्ताभावबुद्धिः। तत्रोत्पादविनाशशाली चतुर्थोऽयमभाव इति

सत्त्वान्नात्यन्ताभावः। किन्तु चतुर्थः संसर्गाभाव इति न्यायैकदेशिनो मतमाह— **तत्रे**ति। प्रतियोगिमति देश इत्यर्थः। **अयं** संसर्गाभावः। विशिष्टस्वरूपस्य सम्बन्धत्वाभ्युपगमात् तदभावेनैव घटवति घटाभावप्रतीत्यभावोपपत्तौ चतुर्थ-संसर्गाभावस्वीकारस्तस्योत्पादविनाशस्वीकारश्चाप्रामाणिक इत्यस्वरसः **केचिदि**त्यनेन सूचितः। ननु मास्तु घटकाले घटात्यन्ताभावबुद्धिरत्यन्ताभावविरोधिनः प्रतियोगिनो घटस्य तत्र सत्त्वात्, घटोत्पत्तेः प्राक्काले तु स्यादेव, विरोधिनः प्रतियोगिनोऽसत्त्वादित्याशङ्कायामेकदेशिनो मतमाह—**अत्रे**त्यादिना। अत्यन्ताभावस्य ध्वंस-प्रागभावाधिकरणवृत्तित्वे तस्य त्रैकालिकत्वं न स्यात्, प्रतियोगिनस्तत्र कदाचित् सत्त्वात्। घटप्रागभावाधिकरण-कपालस्य च घटसमवायिकारणत्वं न स्यात्, अत्यन्ताभावाधिकरणस्य तत्त्वानभ्युपगमादन्यथा गुणात्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य द्रव्यलक्षणत्वायोगात्। ध्वंस-प्रागभावयोरुच्छेदश्च स्यात्, प्रागुत्पत्तेरत्यन्ताभावस्यैव प्रागभावत्वेन प्रतियोग्युत्तरकाले च ध्वंसत्वेन व्यवहारसम्भवात्। तस्मात् प्रतियोगिवद् ध्वंसप्रागभावयोरप्यत्यन्ताभावविरोधित्वमिति प्राचामाशयः।

(অপ্রয়োজক) হওয়ায় [ঘটের] অত্যন্তাভাব নিত্য হইলেও ঘটকালে [ঘটবিশিষ্ট ভূতলে] ঘটাভাবের জ্ঞান হয় না। [অর্থাৎ ঘটাভাবজ্ঞানকালীন ভূতলস্বরূপই ঘটাভাবের সম্বন্ধ। এই সম্বন্ধ ও সম্বন্ধী ঘটাভাব—উভয় থাকিলেই ঘটাভাবের জ্ঞান হয়। প্রকৃত স্থলে ঘটকালে ঘটাভাবকালীন ভূতলস্বরূপ ঘটাভাবের সম্বন্ধ না থাকায় ঘটানয়নের পরে ভূতলে ঘটাভাব নিত্য বলিয়া থাকিলেও 'ঘটো নাস্তি' বলিয়া ঘটাভাবের জ্ঞান হয় না।] কেহ কেহ বলেন—সেখানে (ঘট আনয়নের অনন্তর পুনরায় ঘট অপসারিত হইলে) এই (প্রতীয়মান) অভাবটী উৎপাদবিনাশশীল চতুর্থ

বিবৃতি

সর্ব্বকালীন অভাব, তাহাই অত্যন্তাভাব। কিন্তু যে পদার্থে প্রতিযোগী কখনও থাকে, কখনও থাকে না, তাহাতে যে অভাব, উক্ত মতে তাহা অত্যন্তাভাব নহে—উৎপাদ বিনাশশীল চতুর্থ সংসর্গাভাব। নব্যগণ কিন্তু উক্ত মত গ্রহণ করেন নাই। কারণ উক্ত মতে অসংখ্য অভাব ও তাহার উৎপত্তি বিনাশ স্বীকারে মহাগৌরব হয়। নব্যগণের মতে উক্ত স্থলে যে অভাব, তাহাও অত্যন্তাভাব। পরন্তু প্রতিযোগী ঘটের বিদ্যমানতা কালে প্রতিযোগীর কাল তাহার অত্যন্তাভাবের সম্বন্ধের ঘটক (সম্পাদক) না হওয়ায় অত্যন্তাভাব থাকিলেও তাহার জ্ঞান হয় না। তাই বলিলেন—যত্র তু ইত্যাদি।

केचित्। अत्र ध्वंसप्रागभावाधिकरणे नात्यन्ताभाव इति प्राचां मतम्। श्यामघटे रक्तो नास्ति, रक्तघटे श्यामो नास्तीति धीश्च प्रागभावं ध्वंसञ्चावगाहते, न तु

ननु तर्हि रक्तरूप-प्रागभावाधिकरणे श्यामघटे रक्तो नास्तीति प्रतीतेः का गतिरिति चेत्, तत्राह—**श्यामघट** इति। **अवगाहते** विषयीक्रियते। उक्तयुक्त्या तयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे सिद्धे तत्र तादृशप्रतीतेर्ध्वंसादि-विषयकत्वमनायत्या स्वीकार्यम्। तथा चोक्तमुपस्कारे—"एवञ्च यद्वस्तु यत्र न कदापि भविष्यति, न च कदाचिद् भूतं, तस्य वस्तुनस्तत्रात्यन्ताभावो मन्तव्यः। भूतभविष्यतोश्च तत्र प्रध्वंस-प्रागभावावलम्बन एव तत्रा-

সংসর্গাভাব। ধ্বংস ও প্রাগভাবের অধিকরণে অত্যন্তাভাব থাকে না—এই স্থলে ইহাই প্রাচীন মত। শ্যাম ঘটে রক্তরূপ নাই এবং রক্তবর্ণ ঘটে শ্যাম রূপ নাই—এইরূপ জ্ঞান (রক্তরূপের) প্রাগভাব এবং (শ্যামরূপের) ধ্বংসকেই আবগাহন (বিষয়) করে, কিন্তু তাহাদের অত্যন্তাভাবকে অর্থাৎ রক্তরূপ ও শ্যামরূপের অত্যন্তাভাবকে বিষয়

বিবৃতি

প্রাচীন নৈয়ায়িকের মতে যে পদার্থে প্রতিযোগীর উৎপত্তি ও বিনাশ হয়, সেখানে ভবিষ্যৎ প্রতিযোগীর যে অভাব, তাহা প্রাগভাব। আর বিনষ্ট প্রতিযোগীর যে অভাব, তাহা ধ্বংস—অত্যন্তাভাব নহে এবং সেখানে সেই প্রতিযোগীর অত্যন্তাভাব থাকেও না। কারণ প্রতিযোগীর ন্যায় ধ্বংস এবং প্রাগভাবও অত্যন্তাভাবের বিরোধী। সুতরাং শ্যামঘটে 'রক্তো নাস্তি' এইরূপে রক্তরূপের যে অভাব, তাহা রক্তরূপের প্রাগভাব এবং রক্ত ঘটে 'শ্যামো নাস্তি' এইরূপে শ্যামরূপের যে অভাব, তাহা শ্যামরূপের ধ্বংসাভাব—অত্যন্তাভাব নহে এবং উহা স্বীকার করাও অনাবশ্যক। কারণ অবশ্য স্বীকার্য্য প্রাগভাব এবং ধ্বংসের দ্বারাই উক্ত অভাব প্রতীতি উপপন্ন হয়। বিশেষতঃ সময়বিশেষে অত্যন্তাভাবের সম্বন্ধ স্বীকার করিলে প্রতিযোগীর উৎপত্তির পূর্ব্বে অত্যন্তাভাব প্রাগভাবরূপে এবং প্রতিযোগীর ধ্বংসের পরে অত্যন্তাভাব ধ্বংসরূপে ব্যবহৃত হইতে পারে বলিয়া অতিরিক্ত প্রাগভাগ ও ধ্বংসের স্বীকার অনাবশ্যক হইয়া পড়ে। এই জন্য প্রাচীনগণ ধ্বংস এবং প্রাগভাবকেও অত্যন্তাভাবের বিরোধী বলিয়াছেন। শঙ্কর মিশ্রও বৈশেষিক সূত্রের উপস্কারে (৯।১।৯) উহা সমর্থন করিয়াছেন। কিন্তু রঘুনাথ শিরোমণি উক্ত মত গ্রহণ করেন নাই। প্রত্যুত তিনি ব্যধিকরণধর্ম্মাবচ্ছিন্নাভাবের দীধিতি টীকায় উক্ত মত খণ্ডন করিতে বলিয়াছেন যে, কোন ঘটে পূর্ব্বে কোন রক্তরূপ উৎপন্ন হইয়া বিনষ্ট হইলে এবং পরে সেই ঘটে অন্য

तदत्यन्ताभावं, तयोर्विरोधात्। नव्यास्तु—तत्र विरोधे मानाभावाद् ध्वंसादि-कालावच्छेदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्त्तत इत्याहुः।

नन्वस्त्वभावानामधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति चेत् न, अनन्ताधिकरणात्म-

धिकरणे नास्तीति प्रत्ययः"। इतीति भावः। **तत्र** ध्वंस-प्रागभावयोः। **मानाभावा-दिति।** ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे रक्तरूपध्वंस-रक्तान्तरप्रागभावाधि-करणे घटे रक्तान्तरोत्पत्तौ मध्यरक्तेऽपि तस्मिन् पूर्वरक्तरूपध्वंसमादाय रक्तो नास्तीति व्यवहारो दुर्वारः। तथा चोक्तं व्यधिकरणे दीधितिकृता—"न च प्रतियोगिवत् तद्ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वं मानाभावात्। अत एवान्तराश्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः। न चैष रक्तिमध्वंसाद्यवगाही, पूर्वापर-रक्तिमध्वंस-प्रागभाववति तदानीं रक्तेऽपि तथाप्रत्ययप्रसङ्गादिति"। किञ्च समवायेन रक्तो नास्तीति प्रतीतेरपि तत्र जायमानत्वात् तस्य ध्वंसादिविषयकत्वमयुक्तं, ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितायां सम्बन्धा-वच्छिन्नत्वानभ्युपगमादिति भावः।

नन्वभावस्य भावातिरिक्तपदार्थत्वे मानाभावात् तद्विभागोऽनुपपन्न इति प्राभाकर-शङ्कां चिन्तामणेरभाववादमनुस्मरन्नाह—**नन्विति।** **अधिकरणात्मकत्वं** भावस्वरूप-

করে না। কারণ [অত্যন্তাভাবের সহিত] ধ্বংস ও প্রাগভাবের বিরোধ আছে। নব্যগণ কিন্তু এই বলেন—অত্যন্তাভাবের সহিত ধ্বংস ও প্রাগভাবের বিরোধে প্রমাণ না থাকায় ধ্বংসাদিকালাবচ্ছেদেও অর্থাৎ যে কালে ধ্বংস ও প্রাগভাব থাকে, সেইকালেও সেখানে (ধ্বংস ও প্রাগভাবের অধিকরণে) তাহার অত্যন্তাভাব থাকে।

[শঙ্কা] আচ্ছা, লাঘববশতঃ অভাবসমূহ অধিকরণ-স্বরূপ—এই যদি বলি, [উঃ] না—তাহা বলিতে পার না। কারণ [অভাব] অনন্ত অধিকরণ স্বরূপ—এই কল্পনা

বিবৃতি

রক্তরূপ উৎপন্ন হইলে, সেই রক্তরূপ বিশিষ্ট ঘটে পূর্ব্ববিনষ্ট রক্তরূপের ধ্বংসকে বিষয় করিয়া "রক্তং রূপং নাস্তি" এইরূপ জ্ঞান কেন হয় না? বস্তুতঃ শ্যামঘটে "রক্তং রূপং নাস্তি"—এইরূপ জ্ঞান যেমন হয়, "সমবায়েন রক্তং রূপং নাস্তি" এইরূপ বোধও হইয়া থাকে। ইহা যে রক্তরূপের প্রাগভাবের বোধ, ইহা কোনরূপে বলা যায় না। কারণ প্রাগভাব ও ধ্বংসের প্রতিযোগিতা কোন সম্বন্ধাবচ্ছিন্ন হয় না। সুতরাং স্বীকার করিতে হইবে—'নাস্তি' এইরূপে অত্যন্তাভাবেরই বোধ হয়। রক্ত ঘটে রক্তরূপের অত্যন্তাভাব সম্বদ্ধ না হওয়ায় সে স্থলে "রক্তং রূপং নাস্তি" এইরূপ বোধ হয় না।

कत्वैकल्पनापेक्षयाऽतिरिक्तकल्पनाया एव लघीयस्त्वात्। एवञ्चाधाराधेयभावो- प्युपपद्यते। एवञ्च तत्तच्छब्दगन्धरसाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते; अन्यथा

त्वम्। तथाचोक्तं—"भावात्मकमभावो हि कयाचित् तु व्यपेक्षये"ति। **लाघव**वादिति। अतिरिक्तपदार्थाकल्पनादिति भावः। अभावस्य भावस्वरूपत्वे बाधकं गौरवं दर्शयितुमाह —**अनन्ते**ति। **लघीयस्त्वा**दिति। एकस्यैव घटाभावस्य नानाधिकरणस्थितस्य तत्तदधि- करणस्वरूपत्वे तत्तदधिकरणानां भेदात् तद्भेदो दुर्वारः, अतिरिक्तत्वे तु स एक एवेति लाघवमिति भावः। ननु तत्तदधिकरणानां कल्प्यत्वे गौरवं स्याद्। न च तत् कल्प्यते, क्लृप्तत्वात्। अभावस्यातिरिक्तत्वकल्पने तु तवैव गौरवमत आह—**एव**मिति। उक्तयुक्त्याऽधिकरणातिरिक्ताभावस्वीकारे चेत्यर्थः। **आधाराधेयभाव** इति। भूतले घटाभाव इत्यादौ भूतलस्याधिकरणत्वं घटाभावस्य चाधेयत्वमित्यर्थः। **उप**पद्यते इति। अभावस्यातिरिक्तत्वे त्वयमाधाराधेयभावो युज्यते, अनतिरिक्तत्वे तु नोपपद्यते, एक- स्मिन्नाधाराधेयभावायोगादिति भावः। ननु घटाभावे घटो नास्तीत्यभावाधिकरणक- स्याभावस्याधिकरणात्मकत्वेऽपि यथा तव मते आधाराधेयभावोपपत्तिस्तथैव ममाप्य- स्त्विति दूषणान्तरमाह—**एवं** चेति। उक्तयुक्त्याऽधिकरणातिरिक्ताभावस्वीकारे चेत्यर्थः। **तत्तच्छब्दे**ति। तस्य तस्य शब्दस्य गन्धस्य रसादेश्चाभावानामित्यर्थः। **अन्यथा**

অপেক্ষা [ভাব ভিন্ন] অতিরিক্ত অভাব কল্পনাতেই অধিক লাঘব হয়। তাহাতে অর্থাৎ অভাবকে অতিরিক্ত বলিলে আধারাধেয়ভাবও অর্থাৎ 'ভূতলে ঘটাভাব' এইরূপ জ্ঞানে ভূতল অধিকরণরূপে এবং ঘটাভাব আধেয়রূপে যে ভাসমান হয়, তাহাও উপপন্ন হয়। এইরূপ অভাবকে অতিরিক্ত বলিলে সেই সেই শব্দাভাব, গন্ধাভাব

বিবৃতি

সুতরাং ধ্বংস ও প্রাগভাবের সহিত অত্যন্তাভাবের বিরোধ নাই। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**তয়োর্বিরোধে মানাভাবাৎ**।

প্রসিদ্ধ মীমাংসক প্রভাকরের মতে অভাব অতিরিক্ত পদার্থ নহে। যে ভাবভূত অধিকরণে অভাবের জ্ঞান হয়, উক্ত মতে অভাব ঐ ভাবভূত অধিকরণ স্বরূপ। কিন্তু নৈয়ায়িকগণ উক্ত মত খণ্ডন করিতে বলেন—নানা অধিকরণস্থিত একই অভাব নানা অধিকরণ স্বরূপ,—এই কল্পনা অপেক্ষা অতিরিক্ত অভাব স্বীকারে লাঘব হয়। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**অতিরিক্ত-কল্পনায়া এব লঘীয়স্ত্বাৎ**।

যদিও অভাবের অধিকরণগুলি উভয়মতেই স্বীকৃত বলিয়া কোন নূতন-কল্পনা নাই

तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षत्वं न स्यात्। एतेन ज्ञानविशेष-कालविशेषाद्यात्मकत्वमभावस्येति प्रत्युक्तम्, अप्रत्यक्षत्वापत्तेः ॥१२॥

ऽभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे। **तत्तद्**धिकरणानां शब्दगन्धाद्यभावाधिकरणानाम्। **तत्तदि**-न्द्रियाग्राह्यत्वादिति। येनेन्द्रियेण यद् गृह्यते, तेनेन्द्रियेण तदभावोऽपि गृह्यत इत्युत्सर्गः। तेन श्रोत्रग्राह्यस्य, शब्दस्याभावः श्रोत्रेणैव ग्राह्यः। एवं रसाभावादिष्वपि बोध्यम्। तथा चाऽभावस्याऽधिकरणस्वरूपत्वे गृहावच्छेदेनाकाशनिष्ठस्य शब्दाभावस्याकाशस्वरूप-तया श्रोत्रग्राह्यत्वं न स्यात्, आकाशस्य श्रोत्राग्राह्यत्वादिति भावः। ननु यस्मिन् काले भूतले घटाभावज्ञानं जायते, अस्तु तज्ज्ञानस्वरूपोऽभावः। घटो नास्तीत्याकारकज्ञानाधि-करण-कालस्वरूपो वा, किमतिरिक्तकल्पनयेत्यभावस्य ज्ञानविशेषाद्यात्मकत्ववादिनां मतं चिन्तामणेरभाववादमनुस्मरन् परिहरति—**एतेने**ति। पूर्वोक्तयुक्तित्रयेणेत्यर्थः। **अप्रत्यक्षत्वाप**त्तेरिति। ज्ञानस्य कालस्य वा चक्षुरिन्द्रियाग्राह्यत्वाद् "भूतलादौ चक्षुषा घटाभावं पश्यामी"ति घटाभावप्रत्यक्षं न स्यादिति भावः ॥१२॥

বা রসাভাবাদির প্রত্যক্ষও উপপন্ন হয়। অন্যথা অর্থাৎ অভাবকে অধিকরণস্বরূপ বলিলে সেই সেই অধিকরণ সেই সেই ইন্দ্রিয়ের [শব্দ গ্রাহক বা গন্ধাদিগ্রাহক ইন্দ্রিয়ের] বেদ্য নহে বলিয়া [সেই সেই শব্দাভাবাদির] প্রত্যক্ষ হইতে পারে না। ইহার দ্বারা অভাবের জ্ঞানবিশেষস্বরূপত্ব বা কালবিশেষস্বরূপত্ব অর্থাৎ যাঁহারা অভাবকে জ্ঞান-বিশেষরূপ বা কালবিশেষরূপ বলেন, তাঁহাদের মতও নিরাকৃত হইল। কারণ [জ্ঞানবিশেষ বা কালবিশেষ শ্রোত্রাদি ইন্দ্রিয়ের বেদ্য নহে বলিয়াজ্ঞানবিশেষ বা কালবিশেষরূপ সেই সেই শব্দাভাব বা গন্ধাভাবাদির] অপ্রত্যক্ষের আপত্তি হয় ॥১২॥

বিবৃতি

তথাপি 'ভূতলে ঘট' এইরূপে আধার আধেয়ভাবে অভাব প্রতীতির জন্য অতিরিক্ত অভাব স্বীকার্য্য। অভাব অধিকরণ স্বরূপ হইলে এইরূপ আধার আধেয়ভাবে অভাবের বোধ হইতে পারে না। কারণ অভিন্ন বস্তুতে আধার আধেয়ভাবে বোধ হয় না। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**এবঞ্চাধারাধেয়ভাবোঽপ্যুপপদ্যতে।**

"ঘটাভাবে ন ঘটঃ, ঘটভেদো ন ঘটঃ" এইরূপে অভাবপদার্থে যে অভাবের বোধ হয়, তাহা উক্ত অধিকরণ অভাবস্বরূপ—ইহা নৈয়ায়িকেরও স্বীকৃত। উক্ত স্থলে অধিকরণতাবচ্ছেদকের ভেদবশতঃ যেরূপ আধার আধেয়ভাবে বোধ হয়, সেইরূপ অন্যত্রও হইতে পারে। সুতরাং অভাব অধিকরণস্বরূপ। কিন্তু তাহাতে ভূতলাদিতে

বিবৃতি

শব্দাভাব বা জলে গন্ধাভাবের প্রত্যক্ষ হইবে না। কারণ শব্দাভাবের অধিকরণ ভূতলান্তর্গত আকাশ বা গন্ধাভাবের অধিকরণ জল শ্রবণেন্দ্রিয় বা ঘ্রাণেন্দ্রিয়ের বিষয় নহে। অন্য ইন্দ্রিয়ের দ্বারাও উক্ত অভাব গৃহীত হইতে পারে না। কারণ যে পদার্থ যে ইন্দ্রিয়ের বিষয় হয়, সেই পদার্থের অভাবও সেই ইন্দ্রিয়েরই বিষয় হয়। শব্দাভাব আকাশস্বরূপ হইলেও উহা আকাশত্বরূপে শ্রবণেন্দ্রিয়ের বিষয় নহে, কিন্তু শব্দাভাবত্ব-রূপে শ্রবণেন্দ্রিয় বিষয়—এইরূপ কল্পনারও কোন প্রমাণ নাই। সুতরাং অভাব অতিরিক্ত। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**তত্তদধিকরণানামিন্দ্রিয়াগ্রাহ্যত্বাৎ** ইত্যাদি।

যাঁহারা অভাবকে জ্ঞানবিশেষস্বরূপ বা কালবিশেষস্বরূপ বলেন, তাঁহাদের মতও ইহা দ্বারা নিরস্ত হইল। কারণ ঘটাভাব 'ঘটো নাস্তি'—এইরূপ জ্ঞান-স্বরূপ হইলে উক্ত ঘটাভাবের চাক্ষুষ প্রত্যক্ষ হইবে না। যেহেতু মনোবেদ্য জ্ঞান চক্ষুর বিষয় নয়। এইরূপ কালও চক্ষুর বিষয় হয় না। সুতরাং অভাব জ্ঞানবিশেষস্বরূপ বা কালবিশেষ-স্বরূপ নহে, অতিরিক্ত—ইহা অবশ্য স্বীকার্য্য ॥১২॥

টিপ্পনী

সাংখ্যমতে ও গুরু প্রভাকরের মতে অভাব অতিরিক্ত পদার্থ নহে। যে ভূতলে অভাবের জ্ঞান হয়, সেই ভূতলের তৎকালীন পরিণামবিশেষই অভাব পদার্থ—ইহা সাংখ্যমত (তত্ত্বকৌমুদী ৫ম কাঃ দ্রষ্টব্য)। গুরু প্রভাকরের মতে যে অধিকরণে অভাবের জ্ঞান হয়, অভাব সেই অধিকরণ স্বরূপ, তাহা হইতে বস্তুতঃ অতিরিক্ত নহে।

কিন্তু ন্যায় বৈশেষিক মতে অভাব অতিরিক্ত পদার্থ। মহর্ষি কণাদ বৈশেষিক দর্শনের নবম অধ্যায়ের দ্বিতীয় আহ্নিকে প্রাগভাব, ধ্বংস, অত্যন্তাভাব ও অন্যোন্যাভাব—এই চারি প্রকার অতিরিক্ত অভাব সমর্থন করিয়াছেন। গৌতমমতেও অতিরিক্ত অভাব স্বীকৃত হইয়াছে। নব্য নৈয়ায়িক গঙ্গেশোপাধ্যায় তত্ত্বচিন্তামণির অভাববাদে (৭১৪ পৃঃ) পূর্ব্বোক্ত চারিপ্রকার অভাবই সমর্থন করিয়াছেন। কোন সম্প্রদায়ে ছয় প্রকার অভাবও স্বীকৃত হইয়াছিল। মহানৈয়ায়িক জয়ন্তভট্ট উক্ত মত প্রকাশ করিতে **ন্যায়মঞ্জরীতে** (৬৩ পৃঃ) বলিয়াছেন—"ষট্ প্রকার ইত্যন্যে। অপেক্ষাভাবঃ সামর্থ্যাভাবস্তে চ চত্বার" ইতি। কিন্তু জয়ন্তভট্ট উক্ত মত কিম্বা মহর্ষি কণাদের মত গ্রহণ করেন নাই। তিনি ধ্বংস ও প্রাগভাব—এই দুইটী অভাবই স্বীকার করিয়াছেন। তাঁহার মতে অত্যন্তাভাব ও অন্যোন্যাভাব প্রাগভাব হইতে অতিরিক্ত নহে (ন্যায়মঞ্জরী ৬৩ পৃঃ)। দীধিতিকার প্রাগভাব স্বীকার করেন নাই বলিয়া রামরুদ্রীকার বলিয়াছেন। কিন্তু দীধিতিকার পদার্থতত্ত্বনিরূপণে (৫৭ পৃঃ)

সাম্প্রদায়িক মত নির্দ্দেশ করিতে বলিয়াছেন—"প্রাগভাব এব ন পারমার্থিক ইত্যন্যে।" আত্মতত্ত্ববিবেকের দীধিতিতে (৫৮২পৃঃ) তিনি চারিপ্রকার অভাবই স্বীকার করিয়াছেন এবং প্রাগভাবত্ব প্রভৃতিকে অখণ্ডোপাধি ও অতিরিক্ত পদার্থ বলিয়াছেন।

কোন নৈয়ায়িক সম্প্রদায় উৎপত্তি-বিনাশশীল চতুর্থ প্রকার সংসর্গাভাবও স্বীকার করিয়াছিলেন। ভূতল হইতে ঘট অপসারিত হইলে তখন সেই ভূতলে ঘটাভাব জন্মে। পরে ভূতলে ঘট আনীত হইলে সেই অভাব বিনষ্ট হয়। এইরূপ অন্যত্রও উক্তরূপ অভাব অত্যন্তাভাব নহে। উহা উৎপত্তি বিনাশবিশিষ্ট চতুর্থ সংসর্গাভাব। কিন্তু আচার্য্য উদয়ন, শঙ্করমিশ্র, রঘুনাথ শিরোমণি প্রভৃতি উক্তমত গ্রহণ করেন নাই। কারণ উক্ত মতে অসংখ্য অভাব ও তাহার উৎপত্তি-বিনাশ স্বীকারে মহাগৌরব হয়। বস্তুতঃ সর্ব্বকালে বায়ুতে রূপাভাবের ন্যায় কালবিশেষে যে অভাব, তাহাও অত্যন্তাভাব। সময়বিশেষেই উহা নিজের অধিকরণে সংসৃষ্ট হয়, সময়বিশেষে সংসৃষ্ট হয় না। যখন ভূতলে ঘট আনীত হয়, তখন ঐ ঘটাভাব নষ্ট হয় না। কারণ তাহা হইলে স্থানান্তরে তখন সেই ঘটাভাবের বোধ হইত না। সুতরাং ভূতলে ঘট আনীত হইলে তখন ঘটাভাব থাকিলেও ভূতলে সংসৃষ্ট হয় না। এইজন্য তখন ভূতলে ঘটাভাবের জ্ঞান হয় না। সুতরাং সময়বিশেষে যে অভাব, তাহাও অত্যন্তাভাব।

খৃঃ ১০ম শতকের বাঙ্গালী নৈয়ায়িক শ্রীধর ভট্ট অত্যন্তাভাবের স্বরূপ নির্দ্দেশ করিতে **ন্যায়কন্দলী**তে (২৩০ পৃঃ) বলিয়াছেন—"অত্যন্তাভাবে তু সর্ব্বথা অসদ্ভূতস্যৈব বুদ্ধাবারোপিতস্য দেশকালানবচ্ছিন্নঃ প্রতিষেধঃ"। ইহাতে বুঝা যায়—শ্রীধর ভট্টের মতে অলীকের অভাবই অত্যন্তাভাব। মাধ্ব বেদান্তী সম্প্রদায়েরও এই মত। আচার্য্য উদয়নও কিরণাবলীতে * অলীকের ভেদ স্বীকার করিয়াছেন।

কিন্তু বৈশেষিক দর্শনে মহর্ষি কণাদ অলীকের অভাব স্বীকার করেন নাই। তিনি সদ্বস্তুরই অভাব প্রতিপাদন করিতে বলিয়াছেন—"নাস্তি ঘটো গেহে ইতি সতো ঘটস্য সংসর্গপ্রতিষেধঃ" †। সূত্রোক্ত "সতঃ" পদের দ্বারা বুঝা যায়—যাহা অলীক,

---

* সংসৃজ্যমানপ্রতিযোগিনিরূপ্যোঽভাবঃ সংসর্গাভাবঃ। তদাত্মত্বাভিমান-প্রতিযোগিনিরূপ্যশ্চ তাদাত্ম্যাভাবঃ। ন চ স্তম্ভেঽধিকরণে পিশাচস্য তাদাত্ম্যং নাস্তীত্যয়মপি সংসর্গাভাব এবেতি বাচ্যং...কিন্তু স্তম্ভাত্মতয়া প্রসঞ্জিতস্য পিশাচস্যায়ং প্রতিষেধ ইতি। কিরণাবলী ৩২৯-৩০ পৃঃ। কিন্তু কুসুমাঞ্জলিতে (৩।২) আচার্য্য উদয়ন বিচারপূর্ব্বক অলীকের অভাব প্রত্যাখ্যান করিয়াছেন।

† উক্ত কণাদসূত্রে শঙ্কর মিশ্র সংযোগ সম্বন্ধের অভাবকেই অত্যন্তাভাব বলিয়া পরে ঘটের অভাবকেও অত্যন্তাভাব বলিয়াছেন। কিন্তু উদয়নাচার্য্য কুসুমাঞ্জলিতে সংসর্গের প্রতিষেধকেই অত্যন্তাভাব বলিয়াছেন এবং লক্ষণাবলীতে তাদাত্ম্যের প্রতিষেধকেই অন্যোন্যাভাব বলিয়াছেন। পরন্তু নব্য নৈয়ায়িকগণ উদয়নাচার্য্যের এই মত গ্রহণ করেন নাই।

सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥

इदानीं पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यञ्च वक्तुं प्रक्रमते—सप्तानामिति। समानो धर्मो येषां ते सधर्माणस्तेषां भावः साधर्म्यं, समानो धर्म इति फलितोऽर्थः। एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणस्तेषां भावो वैधर्म्यं, विरुद्धो धर्म इति फलितोऽर्थः।

सप्तपदार्थनिरूपणानन्तरमात्मतत्त्वावबोधौपयिकत्वेन सप्तानां पदार्थानामन्वयिहेतुरूपं साधर्म्यं प्रशस्तपादोक्तमनुस्मरन्नाह—**सप्ता**नामिति। **ज्ञानवि**षयतेति। विषयभेदेन

পদার্থ নিরূপণের অনন্তর **সপ্তানাং** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা পদার্থসমূহের সাধর্ম্ম্য ও বৈধর্ম্ম্য বলিতে আরম্ভ করিতেছেন। সমান ধর্ম্ম যাহাদের, তাহাদিগকে বলে সধর্ম্মা, তাহাদের ভাব অর্থাৎ ধর্ম্মকে বলে সাধর্ম্ম্য। সাধর্ম্ম্য অর্থ—সমান (এক) ধর্ম্ম, ইহাই সাধর্ম্ম্য শব্দের ফলিতার্থ। এইরূপ বিরুদ্ধ ধর্ম্ম যাহাদের, তাহারা বিধর্ম্মা;

টিপ্পনী

কণাদের মতে তাহার অভাব অসিদ্ধ। রঘুনাথ শিরোমণি প্রভৃতি নব্য নৈয়ায়িকগণ কন্দলীকারের উক্ত মত খণ্ডন করিয়াছেন এবং তাঁহারা অলীকের অভাবও স্বীকার করেন নাই। কারণ অভাবজ্ঞান নিয়ত সবিকল্পকই হইয়া থাকে এবং উহাতে তাহার প্রতিযোগী বিশেষণরূপে বিষয় হয়। এই জন্য অভাব-জ্ঞানের পূর্ব্বে কোন স্থলে বিশেষণীভূত প্রতিযোগীর জ্ঞান অবশ্য স্বীকার্য্য। উক্ত প্রতিযোগী অলীক হইলে তাহা প্রমাণ-জন্য জ্ঞানের বিষয় হয় না। সুতরাং অলীকের অভাব স্বীকার্য্য নহে।

এই চারি প্রকার অভাবের মধ্যে ধ্বংস ও প্রাগভাব অনিত্য এবং অপর দুইটী অভাব নিত্য—ইহাই সুপ্রচলিত মত। পরন্তু শিবাদিত্য মিশ্র "সপ্তপদার্থী"তে (৮৮-৮৯ পৃঃ) অন্যোন্যাভাবকেও অনিত্য বলিয়াছেন। কিন্তু ঘটের নাশে ঘটভেদ বিনষ্ট হইলে, তাদাত্ম্যাভাবের অভাববশতঃ সেই বিনষ্ট ঘটে পটের তাদাত্ম্য প্রসক্ত হয় বলিয়া নব্যগণ উক্ত মত গ্রহণ করেন নাই। কোনও প্রাচীনমতে এই অন্যোন্যাভাব অব্যাপ্যবৃত্তি বলিয়াও স্বীকৃত হইয়াছিল। দীধিতিকার আত্মতত্ত্ববিবেকের টীকায় (৫৭৮ পৃঃ) অব্যাপ্যবৃত্তি সংযোগাদি পদার্থের ভেদকে অব্যাপ্যবৃত্তি বলিয়া সমর্থন করিয়াছেন। কুসুমাঞ্জলি প্রকাশেও উক্ত মতের উল্লেখ আছে।

অভাব অধিকরণস্বরূপ—ইহাই পঞ্চপ্রমাণবাদী প্রভাকরের মত বলিয়া প্রসিদ্ধ। অভাব জ্ঞানস্বরূপ—ইহাও প্রভাকর মত বলিয়া গঙ্গেশ * ও মহাকবি শ্রীহর্ষ খণ্ডন-

* তদুক্তং মণৌ—"তত্তৎকালে সম্বন্ধঃ স্বপ্রকাশতজ্‌জ্ঞানং বা"—লঘুচন্দ্রিকা ৭৯৭ পৃঃ।

ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता। सा च सर्वत्रैवाऽस्ति, ईश्वरज्ञानविषयतायाः केवला-न्वयित्वात्। एवम् अभिधेयत्व-प्रमेयत्वादिकं बोध्यम् ।।१३।।

ज्ञानविषयताया भेदेऽपि विषयतात्वेन रूपेणैकत्वात् तस्याः केवलान्वयित्वम्। एवं प्रमेयत्वादावपि बोध्यम्। वस्तुतस्तु—स्वाश्रयविषयतासम्बन्धेन सम्बद्धं ज्ञानत्वमेव ज्ञेयत्वम्, तस्य चैकत्वात् सर्ववृत्तित्वमिति न कोऽपि दोषः। **कन्दली**कारास्तु ज्ञान-ग्रहणयोग्यत्वं ज्ञेयत्वं, तदपि स्वरूपमेवेत्याहुः। नन्वस्मदीयज्ञानानामल्पविषयत्वादल्प-विषयनिष्ठैव ज्ञानविषयतेति चेत्, तत्राह—**ईश्वर**ज्ञानविषयताया इति। न चेश्वरज्ञान-विषयताया अपि विषयभेदाद् नानात्वमिति वाच्यम्। ईश्वरज्ञानविषयताया ईश्वरज्ञान-स्वरूपत्वात्, तस्य चैकत्वात्। तथा चोक्त**मात्म**तत्त्वविवेके दीधितिकृता—"ज्ञानस्वरूप-मेव ज्ञानस्यार्थेन सम्बन्ध" इति। **केव**लान्वयित्वादिति। सर्वविषयकेश्वरज्ञानस्वरूप-त्वादिति भावः। केवलान्वयित्वं तु वृत्तिमदभावाप्रतियोगित्वं वृत्तिमदभावप्रतियोगिता-नवच्छेदक-धर्मवत्त्वं वा। **ज्ञेयत्वा**दिकमित्यत्रादिपदार्थं भाष्यमनुस्मरन्नाह—**एव**मिति। **अभि**धेयत्वमभिधाविषयत्वमभिधानयोग्यत्वं वा। अभिधा चेश्वरेच्छारूपा शक्तिरिति नैयायिकाः, संकेतग्राह्योऽतिरिक्तः पदार्थ इति मीमांसकाः। **प्रमे**यत्वं प्रमाविषयत्वम्। **प्रमेयत्वादी**त्यादिपदेनाऽस्तित्व-धर्मत्व धर्मित्वादिकं ग्राह्यम्। तथा चोक्तं भाष्ये—"षण्णामपि पदार्थानामस्तित्वाभिधेयत्व-ज्ञेयत्वानी"ति। तत्रास्तित्वं स्वरूपवत्त्वमिति **कन्दली**कृतः, सत्तासम्बन्धबुद्धिविषयत्वमिति **लीला**वतीकृतः, अस्तीति-प्रत्ययवेद्यत्वमिति **कणादरहस्य**कृतः, कालसम्बन्धित्वमिति **दिन**करीकृतः प्राहुः ॥१३॥

যাহাদের ভাব অর্থাৎ ধর্ম্মকে বলে বৈধর্ম্ম্য। বৈধর্ম্ম্য অর্থ—বিরুদ্ধ ধর্ম্ম, ইহাই বৈধর্ম্ম্য শব্দের ফলিতার্থ। জ্ঞেয়ত্ব শব্দের অর্থ—জ্ঞানবিষয়তা। সেই জ্ঞানবিষয়তা সমস্ত পদার্থেই আছে। কারণ ঈশ্বরের জ্ঞানবিষয়তাটী কেবলান্বয়ী (সর্ব্বত্র বিদ্যমান)। অভিধেয়ত্ব (সঙ্কেতবিষয়ত্ব), প্রমেয়ত্ব (প্রমাজ্ঞানবিষয়ত্ব) প্রভৃতিকে এইরূপ (সকল পদার্থের সাধর্ম্ম্য) জানিবে ॥১৩॥

টিপ্পনী

খণ্ডখাদ্যে উল্লেখ করিয়াছেন †। ফলকথা প্রভাকর মতে অভাব পদার্থ ভাব পদার্থ হইতে অতিরিক্ত নহে। গঙ্গেশোপাধ্যায় তত্ত্বচিন্তামণির অভাববাদে বিশেষ বিচার পূর্ব্বক প্রভাকরের উক্ত মত খণ্ডন করিয়াছেন ॥১২॥

† গুরুধিয়মভাবস্য স্থানে স্থানেঽভিষিক্তবান্। প্রসিদ্ধ এব লোকঽস্মিন্ বুদ্ধবন্ধুঃ প্রভাকরঃ ॥—খণ্ডন-খণ্ডখাদ্যম্ (কাশী সং ১০৬৮পৃঃ)

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ।

द्रव्यादय इति । द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेषाणां साधर्म्यम्—अनेकत्वं समवायित्वञ्च । यद्यप्यनेकत्वम् अभावेऽप्यस्ति ; तथाप्यनेकत्वे सति भावत्वं

समसमस्याभावत्वकथनाद् द्रव्यादीनां षण्णां पदार्थानां भावत्वं साधर्म्यं स्पष्टम् । अत-स्तदुपेक्ष्य पञ्चानां पदार्थानामितरव्यावर्त्तनायाऽन्वयिहेतुरूपं साधर्म्यं भक्त्यमनुस्मरन्नाह—**द्रव्यादय** इति । अत्र "द्रव्यादयः पञ्च"त्युद्देश्यपदम् । "भावा अनेक" इत्येकं विधेयपदं, समवायिन इति द्वितीयम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अनेकत्वमभावेऽतिव्याप्तम् , तस्या-नेकत्वात् , भावत्वञ्च समवायेऽत आह— **यद्य**पीति । **अनेक**त्वे सतीति । अनेकत्वसमाना-धिकरण-भावत्वं तदर्थः, तेनाभावेऽनेकत्वसत्त्वेऽपि भावत्वाभावात् समवाये च भावत्व-सत्त्वेऽप्यनेकत्वाभावान्नानेकत्व-समानाधिकरण-भावत्वम् । अतस्तत्र नातिव्याप्तिरिति

দ্রব্যাদয়ঃ ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ—দ্রব্য, গুণ, কর্ম্ম, সামান্য ও বিশেষের সাধর্ম্ম্য—অনেকত্ব ও সমবায়িত্ব। যদিও অনেকত্বটি অভাবেও আছে, তথাপি অনেকত্ব

বিবৃতি

সাতটি পদার্থের সাধর্ম্ম্য হইতেছে—জ্ঞেয়ত্ব, অভিধেয়ত্ব, প্রমেয়ত্ব, অস্তিত্ব, ধর্ম্মত্ব, ধর্ম্মিত্ব প্রভৃতি। বিশ্বনাথ তন্মধ্যে জ্ঞানবিষয়তাকে জ্ঞেয়ত্ব বলিয়াছেন। কিন্তু বিষয়-ভেদে বিষয়তা ভিন্ন ভিন্ন বলিয়া জ্ঞানবিষয়ত্বরূপ জ্ঞেয়ত্ব সাতটী পদার্থের সাধর্ম্ম্য হয় না। এই জন্য লীলাবতীপ্রকাশে ও লীলাবতীকণ্ঠাভরণে পরম্পরাসম্বন্ধ জ্ঞানত্বই জ্ঞেয়ত্ব বলিয়া উল্লিখিত হইয়াছে। উক্ত জ্ঞানত্ব স্বাশ্রয়বিষয়তা সম্বন্ধে সকল পদার্থেই বিদ্যমান বলিয়া কেবলান্বয়ী। যাহার অভাব কোন পদার্থেই বর্ত্তমান নহে, উহাকে বলে কেবলান্বয়ী। আমাদের জ্ঞানবিষয়তা সকল পদার্থে থাকে না। কারণ আমাদের সকল পদার্থের জ্ঞান সম্ভব নহে। সর্ব্বজ্ঞ ঈশ্বরের সর্ব্ববিষয়ক একটিমাত্র জ্ঞান। তাঁহার জ্ঞানবিষয়তাও জ্ঞানস্বরূপ বলিয়া একটী ও কেবলান্বয়ী। এইজন্য বিশ্বনাথ বলিলেন—**ঈশ্বরজ্ঞানবিষয়তায়াঃ কেবলান্বয়িত্বাৎ ॥১৩॥**

ছয়টী ভাব পদার্থের সাধর্ম্ম্য—ভাবত্ব। উহা প্রসিদ্ধ বলিয়া বিশ্বনাথ কারিকায় দ্রব্যাদি পাঁচটীর সাধর্ম্ম্য বলিলেন—অনেকত্ব ও সমবায়িত্ব। কেবল ভাবত্ব ছয়টী ভাব পদার্থে এবং অনেকত্ব সমবায় ভিন্ন পাঁচটী ভাব পদার্থে ও অভাবে থাকে বলিয়া ঐ ভাবত্ব বা অনেকত্ব দ্রব্যাদি পাঁচটীর সাধর্ম্ম্য হয় না। এইজন্য বিশ্বনাথ বলিলেন—**অনেকত্বে সতি ভাবত্বম্**। যে পদার্থে অনেকত্ব ও ভাবত্ব—দুইটী

पञ्चानां साधर्म्यम्। तथा चाऽनेकभाववृत्ति-पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति

-भावः। नन्वेवमेकस्मिन् घटद्रव्येऽव्याप्तिर्घटेऽनेकत्वाभावेनाऽनेकत्व-समानाधिकरण-भावत्वाभावादतः किरणावलीप्रकाश-रीतिमनुस्मरन् तदर्थमाह—**तथा** चेति। **अनेके**ति। अत्र चानेकत्वं न संख्या, गुणादिष्वभावात्, किन्तु परस्परभिन्नत्वम्। तथा चानेके परस्परभिन्ना ये भावा द्रव्य-गुण-कर्मादयस्तद्वृत्तिस्तेषु वर्त्तमानो यः पदार्थविभाजकोपाधिः पदार्थत्वस्य साक्षाद्व्याप्यो धर्मो द्रव्यत्वादिस्तद्वत्त्वमित्यर्थः। समवायेऽतिव्याप्तिवारणायाह—अनेकेति। अभावेऽतिव्याप्तिवारणाय—अनेकभाववृत्तीति। भावत्व धर्ममादाय समवायेऽतिव्याप्तिरतस्तादृश-भाववृत्ति-धर्मवत्त्वमित्यनुक्त्वा पदार्थविभाजकोपाधीत्युक्तम्।

সমানাধিকরণ ভাবত্ব [দ্রব্যাদি] পাঁচটীর সাধর্ম্ম্য। তাহা হইলেও অনেক ভাববৃত্তি-পদার্থ-বিভাজক উপাধিমত্ত্ব—ইহাই [অনেকত্ব সামানাধিকরণ ভাবত্ব শব্দের]

বিবৃতি

বিদ্যমান থাকে, তাহাতেই অনেকত্বটী ভাবত্ব সমানাধিকরণ বা ভাবত্বটী অনেকত্ব সমানধিকরণ হইয়া থাকে বলিয়া তাহাতেই অনেকত্ব সমানাধিকরণ ভাবত্ব থাকে। সমবায়ে বা অভাবে অনেকত্ব ও ভাবত্ব—দুইটী কখনও থাকে না বলিয়া উহাদের অনেকত্ব সমানাধিকরণ ভাবত্ব সাধর্ম্ম্য হয় না। উহা দ্রব্যাদি পাঁচটীরই সাধর্ম্ম্য।

আকাশ বা ঘটাদি এক একটী পদার্থে উক্ত সাধর্ম্ম্য সম্ভাবিত হয় না। কারণ একটি পদার্থে ভাবত্ব থাকিলেও অনেকত্ব থাকে না। এই জন্য দ্রব্যাদি এক একটীর অনেকত্ব সমানাধিকরণ ভাবত্ব সাধর্ম্ম্য হয় না। তাই অনেকত্ব-সমানাধিকরণ ভাবত্ব কথার অর্থ হইবে—অনেকভাববৃত্তি-পদার্থবিভাজক উপাধিমত্ত্ব অর্থাৎ অনেক যে ভাব পদার্থ যেমন দ্রব্য, গুণ, কর্ম্ম, সামান্য ও বিশেষ, তাহাতে বৃত্তি (বর্ত্তমান) যে পদার্থবিভাজক উপাধি দ্রব্যত্ব গুণত্ব প্রভৃতি, তদ্বত্ত্বই অনেক ভাববৃত্তি পদার্থ বিভাজক উপাধিমত্ত্ব। এ স্থলে বিভাজক শব্দে বিভাগের জনক বুঝায় না। কিন্তু যে ধর্ম্মের দ্বারা দ্রব্যাদি সাতটী পদার্থের বিভাগ হইয়া থাকে, তাহাকেই বুঝায়। দ্রব্যত্ব, গুণত্ব প্রভৃতি ধর্ম্মের দ্বারাই ধর্ম্মীর প্রতিপাদনরূপ বিভাগ হইয়া থাকে। এজন্য পদার্থবিভাজক উপাধিশব্দে দ্রব্যত্ব, গুণত্ব, কর্ম্মত্ব, সামান্যত্ব, বিশেষত্ব ও সমবায়ত্ব—এই সাতটীকেই বুঝায়। অনেক ভাব পদার্থ দ্রব্য, গুণ প্রভৃতিতে বৃত্তি (বর্ত্তমান) যে দ্রব্যত্বাদি পদার্থবিভাজক উপাধি, তাহা আকাশ প্রভৃতি একটী দ্রব্যে বা গুণাদিতেও থাকে। এজন্য উহা আকাশাদি এক একটি দ্রব্যেরও সাধর্ম্ম্য হয়। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**অনেকভাববৃত্তি**-পদার্থবিভাজকোপাধিমত্ত্বম্।

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिर्निर्गुण-क्रियः ॥ १४ ॥

फलितोऽर्थः। तेन प्रत्येकं घटादावाकाशादौ च नाव्याप्तिः। समवायित्वञ्च समवायसम्बन्धेन सम्बन्धित्वं, न तु समवायवत्त्वं, सामान्यादावभावात्।

सत्तावन्त इति। द्रव्यगुण-कर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः। **गुणादिरिति।** यद्यपि

फलितार्थकरणप्रयोजनमाह—**तेनेति।** अनेकत्वसमानाधिकरणभावत्वस्यैतादृशार्थविवक्षणेनेत्यर्थः। **नाव्याप्तिरिति।** अनेकभाववृत्ति-पदार्थविभाजकोपाधेर्द्रव्यत्वस्य घटाकाशयोः सत्त्वादिति भावः। समवायोऽस्यास्तीति व्युत्पत्त्या यदि समवायाश्रयत्वम्, तदा सामान्यादावव्याप्तिर्यदि समवेतत्वम्, तदा नित्यद्रव्येष्वव्याप्तिरतस्तस्यार्थमाह—**समवायित्वमिति। सम्बन्धित्वं** सम्बन्धानुयोगित्व सम्बन्धप्रतियोगित्वान्यतरवत्त्वम्। तेन सामान्ये नित्यद्रव्ये वा नाव्याप्तिः, सामान्यस्य समवायप्रतियोगित्वात्, नित्यद्रव्यस्य च समवायानुयोगित्वात् तत्र तयोः सद्भावात्। **किरणा**वलीप्रकाशकृतस्तु समवेतवृत्ति-पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं तदर्थं इत्याहुः। **सम**वायवत्त्वं समवायाश्रयत्वम्। समवेत-समवेत-वृत्ति-पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यादि-**चतुर्णां** साधर्म्यं बोध्यम्। विशेषेऽतिव्याप्तिवारणाय—समवेतेति। द्रव्यादित्रयाणां साधर्म्यं प्रशस्तपादभाष्यमनुस्मरन्नाह—**सत्तावन्त** इति। सामान्य-विशेषवत्त्वार्थशब्दाभिधेयत्व-धर्मजनकत्वाधर्मजनकत्वानामुपलक्षणमेतत्। तथा च भाष्यम्—"द्रव्यादीनां त्रयाणामपि सत्तासम्बन्धः सामान्य-

ফলিতার্থ। এজন্য এক একটী ঘটে বা আকাশে অব্যাপ্তি হইল না অর্থাৎ ঘট, পটাদি এক একটী দ্রব্যে বা গুণাদিতে অনেকত্ব সমানাধিকরণ ভাবত্ব না থাকিলেও অনেক ভাবপদার্থ-বৃত্তি-পদার্থবিভাজক উপাধি দ্রব্যত্বাদি থাকায় এক একটী দ্রব্যে বা গুণে উক্ত সাধর্ম্ম্যের অব্যাপ্তি হয় না। সমবায়িত্ব শব্দের অর্থ—সমবায় সম্বন্ধের সম্বন্ধিত্ব, কিন্তু সমবায়বত্ত্ব (সমবায়াশ্রয়ত্ব) নহে; কারণ সামান্য ও বিশেষে সমবায়বত্ত্ব (সমবায়াশ্রয়ত্ব) নাই। **সত্তাবন্তঃ** গ্রন্থের অর্থ—দ্রব্য, গুণ ও কর্ম্মের সত্তাবত্ত্ব

বিবৃতি

সমবায়িত্বকে সমবেতত্ব বলিলে উহা অসমবেত পরমাণুর সাধর্ম্ম্য হয় না; সমবায়াশ্রয়ত্ব বলিলে উহা সামান্য ও বিশেষের সাধর্ম্ম্য হয় না। কারণ উহাতে সমবায় থাকে না। এইজন্য বিশ্বনাথ বলিলেন—**সমবায়িত্বঞ্চ সমবায়সম্বন্ধেন সম্বন্ধিত্বম্।** দ্রব্যাদি পাঁচটির প্রত্যেকেই কেহ সমবায়ের অনুযোগিরূপে কেহ বা প্রতিযোগিরূপে কেহ বা উভয়রূপে সমবায়ের সম্বন্ধী হইয়া থাকে।

गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादावतिव्याप्तं, क्रियाशून्यत्वञ्च गगनादावतिव्याप्तं ; तथापि गुणवदवृत्तिधर्मवत्त्वं, कर्मवदवृत्ति-पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं च तदर्थः।

विशेषवत्त्वं स्वसमयार्थशब्दाभिधेयत्वं धर्माधर्मकर्तृत्वञ्चे"ति। तत्र सामान्यविशेषा अनुवृत्तिव्यावृत्तिहेतुत्वाद् द्रव्यत्वादयस्तद्वत्त्वम्। वैशेषिकैः स्वशास्त्रे व्यवहारलाघवाया-ऽर्थपदेन द्रव्यादयस्त्रय एवाभिधीयन्ते इत्यर्थशब्दाभिधेयत्वम्, दीयमानाऽपह्रियमाणा च भूमिर्गङ्गाजलं-संयोगो नरास्थिसंयोगश्च गुणस्तीर्थगमनं शौण्डिकगृहगमनञ्च कर्म धर्मा-धर्मयोः कारणमिति धर्मजनकत्वमधर्मजनकत्वञ्च द्रव्यादित्रयाणां साधर्म्यम्।

ननु जातिविशिष्टस्यैव द्रव्यादेर्धर्माधर्मजनकत्वाद् विशेषणस्यापि जातेस्तज्जनकत्व-मिति चेत्। न। तस्याः स्वाश्रयव्यवच्छेदमात्रेण चरितार्थत्वात्। वस्तुतस्तु विहित-निषिद्ध प्रयत्नविषयस्यैव द्रव्यादेः क्रियारूपतया क्रियाश्रयतया वा धर्माधर्मजनकत्वम्। सामान्यादीनां तदसम्भवान्न धर्माधर्मजनकत्वम्। तदुक्तं भट्टैः—"श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः सा द्रव्य-गुणकर्मभिः। चोदनालक्षणैः साध्या तस्मात् तेष्वेव धर्मता"॥ इति। **गुणा**दिरिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। तेन गुणादीनां षण्णां निर्गुणत्वं निष्क्रियत्वं च साधर्म्यम्। **आद्यक्षणे** घटादाविति। द्रव्यस्य गुणक्रियासमवायिकारणत्वाद् गुणक्रिययो-रुत्पत्तेः प्राक् तत्सत्त्वं स्वीकार्यम्। अत एवोत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीति नियमः। तथा चाद्यक्षणे निर्गुणे घटादौ निर्गुणत्वमतिव्याप्तमिति भावः। **गुण**वदिति। गुणवद् द्रव्यं, तत्रावृत्तिरविद्यमानो धर्मो गुणत्व-कर्मत्वादिस्तद्वत्त्वं गुणादीनां साधर्म्यमिति भावः। **कर्म**वदिति। कर्मवद् द्रव्यं, तत्रावृत्तिरविद्यमानो यः पदार्थविभाजकोपाधिर्गुणत्व-कर्मत्वादिस्तद्वत्त्वं गुणादीनां साधर्म्यमिति भावः। **तदर्थ**स्तयोर्निर्गुणत्वनिष्क्रियत्वयो-

[সাধর্ম্য]। **গুণাদিঃ**—এই অংশের তাৎপর্য্য এই যে, যদিও গুণক্রিয়াশূন্যত্ব [ঘটোৎপত্তির] প্রথম ক্ষণে ঘটে অতিব্যাপ্ত ও ক্রিয়াশূন্যত্ব গগনে অতিব্যাপ্ত, তথাপি গুণশূন্যত্ব পদের অর্থ—গুণবদবৃত্তিধর্ম্মবত্ত্ব এবং ক্রিয়াশূন্যত্ব পদের অর্থ—কর্ম্মবদবৃত্তি পদার্থবিভাজক উপাধিমত্ত্ব (কর্ম্মবৎ দ্রব্য, তাহাতে অবৃত্তি যে পদার্থ বিভাজক উপাধি

বিবৃতি

দ্রব্য ও গুণ এক সময়ে উৎপন্ন হইলে দ্রব্য উহাদের পূর্ব্ববর্ত্তী না হওয়ায় সমবায়ী কারণ হইতে পারে না। এইজন্য দ্রব্যের উৎপত্তির পরক্ষণে দ্রব্যে গুণ ও ক্রিয়ার উৎপত্তি স্বীকৃত হইয়াছে। সুতরাং নির্গুণত্ব উৎপত্তিকালীন দ্রব্যের সাধর্ম্ম্য হইয়া পড়ে। আকাশ, কাল প্রভৃতি বিভু দ্রব্যে কখনও ক্রিয়া উৎপন্ন হয় না, সুতরাং

न हि घटत्वादिकं द्रव्यत्वादिकं वा गुणवदवृत्ति कर्मवदवृत्ति वा, किन्तु गुणत्वादिकं तथा। आकाशत्वादिकन्तु न पदार्थविभाजकोपाधिः ॥१४॥

लाक्षणिकार्थः। गुणवदवृत्तिदलस्य प्रयोजनमाह—**घटत्वा**दिकमिति। तथा च गुणवदवृत्तिदलोपादानाद् घटत्वमादाय घटे नातिव्याप्तिर्घटत्वस्य गुणवद्घटवृत्तित्वादिति भावः। कर्मवदवृत्तिदलस्य प्रयोजनमाह—**द्रव्यत्वा**दिकमिति। तेन पदार्थ-विभाजको-पाधि-द्रव्यत्वमादाय द्रव्ये नातिव्याप्तिर्द्रव्यत्वस्य कर्मवद्द्रव्यवृत्तित्वादिति भावः। **तथा** गुणवदवृत्ति कर्मवदवृत्ति वा। पदार्थविभाजकदलस्य प्रयोजनमाह—**आकाशत्वे**ति। तेन कर्मवदवृत्त्याकाशत्वादिकमादायाकाशादौ नातिव्याप्तिराकाशत्वस्य पदार्थविभाजको-पाधित्वाभावादिति भावः ॥१४॥

—গুণত্ব, কর্ম্মত্ব, সামান্যত্ব প্রভৃতি, তদ্বত্ত্ব)। ঘটত্ব, পটত্ব প্রভৃতি বা দ্রব্যত্ব, পৃথিবীত্ব প্রভৃতি গুণবিশিষ্ট বা কর্ম্মবিশিষ্ট পদার্থে (দ্রব্যে) অবৃত্তি নহে, কিন্তু গুণত্ব প্রভৃতিই সেইরূপ অর্থাৎ গুণবিশিষ্ট পদার্থে বা কর্ম্মবিশিষ্ট পদার্থে অবৃত্তি হইয়া থাকে। আকাশত্ব কালত্ব প্রভৃতি [কর্ম্মবৎপদার্থে অবৃত্তি হইলেও] পদার্থবিভাজক উপাধি নহে ॥ ১৪

বিবৃতি

নিষ্ক্রিয়ত্ব আকাশাদি দ্রব্যের সাধর্ম্ম্য হইয়া পড়ে। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**গুণবদবৃত্তিধর্ম্মবত্ত্বম্** অর্থাৎ নির্গুণত্ব পদের অর্থ—গুণবদবৃত্তিধর্ম্মবত্ত্ব—গুণবান্ দ্রব্যে অবৃত্তি যে গুণত্ব, কর্ম্মত্বাদি ধর্ম্ম, তদ্বত্ত্ব। উৎপত্তিকালীন দ্রব্যে নির্গুণত্ব থাকিলেও গুণবদবৃত্তি ধর্ম্ম গুণত্বাদি থাকে না। এই জন্য উহা দ্রব্যাদির সাধর্ম্ম্য হয় না।

এইরূপ নিষ্ক্রিয়ত্বপদের অর্থ কর্ম্মবদবৃত্তি পদার্থবিভাজকোপাধিমত্ত্ব অর্থাৎ কর্ম্মবৎ দ্রব্যে অবৃত্তি (অবিদ্যমান) যে পদার্থবিভাজক উপাধি গুণত্ব, কর্ম্মত্ব প্রভৃতি, তদ্বত্ত্ব। উহাই গুণাদির সাধর্ম্ম্য। কারণ গুণ, কর্ম্ম প্রভৃতিতে কর্ম্মবদবৃত্তি পদার্থবিভাজক উপাধি—গুণত্ব, কর্ম্মত্ব প্রভৃতি থাকে, কোন দ্রব্যে থাকে না। এজন্য উহা দ্রব্যের সাধর্ম্ম্য হয় না। এইরূপ অর্থ না করিলে নিষ্ক্রিয়ত্ব আকাশ, আত্মা প্রভৃতিতে থাকে বলিয়া অতিব্যাপ্ত হইত। এজন্য বিশ্বনাথ বলিলেন—**কর্ম্মবদবৃত্তিপদার্থ-বিভাজকোপাধিমত্ত্বম্**।

নিষ্ক্রিয়ত্বপদের কর্ম্মবদবৃত্তি-পদার্থবিভাজক উপাধিমত্ত্বকে অর্থ না বলিয়া কর্ম্ম বদবৃত্তি-ধর্ম্মবত্ত্বকে অর্থ বলিলে উহা দ্রব্যেরও সাধর্ম্ম্য হইয়া পড়ে। যেহেতু আকাশত্ব, কালত্ব প্রভৃতি কোন কর্ম্মবৎ দ্রব্যে থাকে না। এজন্য উহা কর্ম্মবদবৃত্তি ধর্ম্ম। উহা আকাশ, কাল প্রভৃতি দ্রব্যে থাকে। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**আকাশত্বাদিকন্তু**।

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः ।
पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५

सामान्येति । सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः । पारिमाण्डल्येति । पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणम् । कारणत्वं तद्भिन्नानामित्यर्थः । अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणम् । तद्धि स्वाश्रयारब्ध-द्रव्य-परिमाणारम्भकं

सामान्यादीनां चतुर्णां साधर्म्यमाह—**सामान्येति** । सामान्यादित्रयाणान्तु कार्यत्वमकारणत्वमसामान्यविशेषवत्त्वं नित्यत्वमर्थशब्दानभिधेयत्वञ्च साधर्म्यं बोध्यम् । तथा च भाष्यं—"सामान्यादीनां त्रयाणां स्वात्मसत्त्वं बुद्धिलक्षणत्वमकार्यत्वमकारणत्वमसामान्यविशेषवत्त्वं नित्यत्वमर्थशब्दानभिधेयत्वं चे"ति । तत्र स्वात्मसत्त्वं सत्ताविरहः । बुद्धिलक्षणत्वं बुद्धिमात्रप्रमाणकत्वम् । अनुवृत्तिबुद्धि-व्यावृत्तिबुद्धिरिहेति बुद्धिरित्येव सामान्यादित्रये प्रमाणं, न त्वन्यत् । अकार्यत्वमनादित्वम् । कथमिति चेत् ? सामान्यस्य हि कार्यत्वे व्यक्तिरेव तत्समवायिकारणं स्यात् । तथा च सामान्यं प्रतिव्यक्तिभिन्नं सत् सामान्यरूपतां जह्यात् । विशेषस्य कार्यत्वे नित्यद्रव्याणां कदाचिद् विशेषाभावे व्यावर्त्तकाभावाद् व्यावृत्तिसिद्धिर्न स्यात् । समवायोऽपि भावः निःसमवायः कथं समवायिकारणं विना भवेत् , उत्पन्नो वा कथं विनश्येत् । तस्मात् सुष्ठूक्तं सामान्यादीनामकार्यत्वमिति । अकारणत्वं समवाय्यसमवायिकारणत्वाभाववत्त्वम् , ज्ञातृधर्मेतर-कार्यानिमित्तत्वमनुगतबुद्ध्यादौ कारणत्वादिति भावः । असामान्यविशेषवत्त्वमपरजातिरहितत्वम् । नित्यत्वं विनाशरहितत्वम् । **पारि**माण्डल्यमिति । परिमण्डलाः परमाणवस्तेषां भावः पारिमाण्डल्यम् , परमाणुपरिमाणमित्यर्थः । एतच्च द्व्यणुकपरिमाणस्याप्युपलक्षकं, तस्यापि परिमाणाजनकत्वात् । **तद्भिन्नानां**—पारिमाण्डल्य-भिन्नानाम् । **तत्**—अणुपरिमाणम् । **स्वाश्रयेति** । स्वम् अणुपरिमाणम्, तदाश्रयः परमाणुः, तदा-

সামান্য ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ—সামান্য, বিশেষ, সমবায় ও অভাবের সামান্যানধিকরণত্ব [সাধর্ম্ম্য]। **পারিমাণ্ডল্য** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা পরিমাণ্ডল্য ভিন্ন সমস্ত পদার্থের সাধর্ম্ম্য বলিতেছেন। পারিমাণ্ডল্য শব্দের অর্থ—অণু পরিমাণ। পারিমাণ্ডল্য ভিন্ন সমস্ত পদার্থের সাধর্ম্ম্য—কারণত্ব; ইহাই পারিমাণ্ডল্য ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ। অণু পরিমাণ কিন্তু কাহারও কারণ নহে। যেহেতু উহা নিজের আশ্রয় পরমাণু বা দ্ব্যণুক দ্রব্যের দ্বারা আরব্ধ [দ্ব্যণুক বা ত্রসরেণু] দ্রব্যের পরিমাণের

भवेत्। तच्च न सम्भवति, परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्ट-परिमाणजनकत्व-नियमात्, महदारब्धस्य महत्तरत्ववदणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात्। एवं परममहत्-

रब्धद्रव्यं द्व्यणुकम्, तत्परिमाणस्यारम्भकमित्यर्थः। **तच्च** स्वाश्रयारब्ध-द्रव्यपरिमाणा-रम्भकत्वञ्च। निषेधे हेतुमाह—**परिमाण**स्येति। **स्वसमान**जातीयेति। स्वम् असमवायि-कारणभूतं परिमाणम्, तत्समानजातीयमणोरणुजातीयं महतो महज्जातीयम्। स्वोत्कृष्टं चाणोरणुतरं महतो महत्तरम्। तथा च स्वसमानजातीयं यदुत्कृष्टं परिमाणं महत्तरमहत्त-मादि, तदेव परिमाणमसमवायिकारणभूतं परिमाणं जनयतीति नियमस्तेन यत्र जनकत्व-विशिष्टपरिमाणत्वं तत्र स्वसमान-जातीयोत्कृष्ट-परिमाणजनकत्वमिति व्याप्तिर्लभ्यते इति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह—**महदार**ब्धस्येति। यथा महत् कपालपरिमाणं घटे महत्तर-परिमाणजनकं तद्वदित्यर्थः। **अणु**तरत्वप्रसङ्गादिति। आहार्यव्याप्यारोपेणाहार्यव्यापका-रोपः प्रसङ्गः। स एवानिष्टापादनरूपस्तर्कः। तथा च पारिमाण्डल्यं यदि जनकत्व-विशिष्ट-परिमाणत्ववत् स्यात्, तर्हि स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकं स्यात्, न च तथेति तर्काकारः। तस्मात् पारिमाण्डल्यं न कारणमिति भावः। एतेनाऽलीकस्याऽणु-तरत्वस्यापादनमयुक्तमिति प्रत्युक्तम्। स्वजन्यत्व-स्वसमान-जातीयत्व-स्वावधिकोत्कर्ष-वत्त्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन परिमाणवत्त्वस्यैवापादनात्। प्रसिद्धञ्चैतद् घटपरिमाणे। नन्वणु-परिमाणस्याऽणुजन्यत्वाङ्गीकारे किं बाधकमिति चेत्। तथा सति त्र्यणुकस्य महत्त्वानुत्-पत्त्याऽचाक्षुषत्वप्रसङ्गः। मूलस्य न्यूनतां प्रशस्तपादोक्तमनुस्मरन्नाह—**एव**मिति। **बोध्या**

জনক হইতে পারে, তাহা কিন্তু সম্ভব নহে। কারণ নিয়ম আছে যে, পরিমাণ নিজের তুল্য জাতীয় উৎকৃষ্ট পরিমাণের অর্থাৎ দীর্ঘ দীর্ঘতর পরিমাণের এবং মহৎ মহত্তর পরিমাণের জনক হয়। সুতরাং মহৎ পরিমাণের দ্বারা আরব্ধ পরিমাণ যেরূপ মহত্তর হইয়া থাকে, সেইরূপ অণু পরিমাণ দ্বারা আরব্ধ পরিমাণ অণুতর হইয়া

বিবৃতি

পরিমাণ চতুর্বিধ—অণু, মহৎ, দীর্ঘ ও হ্রস্ব। আরম্ভক দ্রব্যের পরিমাণ তদারব্ধ দ্রব্যে সমান জাতীয় উৎকৃষ্ট পরিমাণ উৎপন্ন করে, ইহাই নিয়ম। সুতরাং কপালাদির মহত্ত্ব পরিমাণ হইতে উৎপন্ন ঘট-পরিমাণ যেমন কপালাদির পরিমাণ হইতে উৎকৃষ্ট (মহত্তর) হয়, অণুপরিমাণ কারণ হইলে অণু পরিমাণোৎপন্ন পরিমাণও সেইরূপ অণুপরিমাণ হইতে উৎকৃষ্ট (অণুতর) হউক—এই আপত্তি হইবে। ইহা প্রকাশ করিতে বিশ্বনাথ বলিলেন—**অণুজন্যস্যাণু**তরত্বপ্রসঙ্গাৎ। ইহার তাৎপর্য্য এই যে—

परिमाणमतीन्द्रियसामान्यं विशेषाश्च बोध्याः। इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य

इत्यनेनान्वयः। **परम**महत्परिमाणमिति। परिमाणस्य स्वाश्रयारब्ध-द्रव्य-परिमाणजनकत्वात् परममहत्परिमाणाश्रयारब्धस्य द्रव्यस्याभावात् परममहत्परिमाणं न परिमाणजनकमिति भावः। **अतीन्द्रिय**सामान्यम् अतीन्द्रियपरमाण्वादिनिष्ठं परमाणुत्वादिसामान्यम्। स्वविषयक-लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यैन्द्रियक-जातेर्विषयतया हेतुत्वेऽप्यतीन्द्रियत्वादजनकत्वाच्च परमाणुत्वादिसामान्यं न कारणमित्यर्थः। **अती**न्द्रियत्वञ्च लौकिक-साक्षात्काराविषयत्वम्। **विशेषा**श्चेति। अस्मदीयप्रत्यक्षाविषयत्वादजनकत्वाच्च विशेषाणां न कारणत्वमिति भावः। न च योगि-प्रत्यक्षं प्रति तेषां विषयतया कारणत्वमिति वाच्यम्। योगिप्रत्यक्षे विषयाणामहेतुत्वात्। नाप्यनुमितिं प्रति तेषां कारणत्वम्; व्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वाभ्युपगमेन तेषामहेतुत्वात्। अग्रे चैतद् वक्ष्यते। **बोध्या** इति। अकारणत्वेनेति शेषः। तथा च भाष्यम्—"कारणत्वं चान्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्य" इति। आदिशब्देन द्व्यणुकपरिमाणं परममहत्परिमाणमन्त्यावयविपरिमाणमन्त्यशब्दः मनःपरिमाणं परत्वापरत्वे द्विपृथक्त्वञ्च ग्राह्यमिति **कन्दलीकृतः**। परममहत्त्वम्, अन्त्यावयविरूप-रस-गन्ध-स्पर्श-परिमाणानि, द्वित्व-द्विपृथक्त्वपरत्वापरत्वानि, विनश्यदवस्थ-द्रव्ये संयोग-विभाग-वेग-कर्माणि, अन्त्यशब्दः, चरमः संस्कारो ज्ञानञ्चेति **किरणा**वलीकृतः। ननु योगिप्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वमते ज्ञायमान-सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वमते ज्ञायमानहेतोरनुमितिकरणत्वमते च विषयविधया प्रत्यासत्तिविधया लिङ्गविधया चैतेषां पारिमाण्डल्यादीनां कारणत्वात् पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमित्ययुक्तमत आह—**इद**मिति। पारिमाण्डल्यादीनामकारणत्वमित्यर्थः। **अपि**शब्द एवकारार्थकोऽभिप्रायेणेत्य-

পড়িবে। পরমমহৎ পরিমাণ, পরমাণুত্বাদি অতীন্দ্রিয় জাতি এবং বিশেষ প্রভৃতি এইরূপ (অকারণ অর্থাৎ কাহারও কারণ নহে) জানিবে। যোগিপ্রত্যক্ষে বিষয়

বিবৃতি

পরিমাণমাত্রই সমান জাতীয় উৎকৃষ্ট পরিমাণের জনক নহে। কিন্তু জনক পরিমাণই সমান জাতীয় উৎকৃষ্ট পরিমাণের জনক। পারিমাণ্ডল্য যদি জনক পরিমাণ হয়, তবে তাহা কপালাদির পরিমাণের ন্যায় সমান জাতীয় উৎকৃষ্ট পরিমাণের জনক হউক—এইরূপ আপত্তি হইবে। এইরূপ আপত্তি ইষ্টও নহে। কারণ তাহা হইলে পারিমাণ্ডল্য স্বাশ্রয় পরমাণু দ্বারা আরব্ধ দ্রব্য দ্ব্যণুকে স্বসমান জাতীয় উৎকৃষ্ট অণুতর পরিমাণ উৎপন্ন করিবে। তাহা হইলে দ্ব্যণুকের পরিমাণ হইবে

न कारणत्वं, ज्ञायमानसामान्यं न प्रत्यासत्तिः, ज्ञायमानं लिङ्गं नानुमितिकरण-

नन्तरं योज्यः। **न कारण**त्वमिति। योगिप्रत्यक्षेऽपि विषयस्य कारणत्वे तेषामतीताना-गतविषयकं प्रत्यक्षं न स्यात्, अतीतानागतविषययोरसत्त्वादतो योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वमिति भावः। **न प्रत्या**सत्तिरिति। ज्ञायमानसामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेऽतीत-घटादिरूप-सामान्य-ज्ञानाधीनं सामान्याश्रय-भूतलकपालादि-विषयकमलौकिक-प्रत्यक्षं न स्यात्, सामान्यस्य घटादेस्तदानीमसत्त्वात्, अतो ज्ञायमान-सामान्यं न प्रत्यासत्तिः, किन्तु सामान्यज्ञानं। तथा च सामान्यस्य पारिमाण्डल्यादेरकारणत्वमिति भावः। **नानु**मितिकरणमिति। ज्ञायमानलिङ्गस्याऽनुमितिकरणत्वेऽतीतानागत-धूमादिना वह्न्या-

কারণ নহে, জ্ঞায়মান সামান্য (সামান্যলক্ষণা) প্রত্যাসত্তি (প্রত্যক্ষের প্রয়োজক সন্নিকর্ষ) নহে এবং জ্ঞায়মান লিঙ্গ অনুমিতির করণ নহে, এই অভিপ্রায়েই

বিবৃতি

অণুতর। সেই অণুতর পরিমাণও স্বাশ্রয় দ্ব্যণুকের দ্বারা আরব্ধ দ্রব্য-ত্র্যণুকে স্বসমান জাতীয় উৎকৃষ্ট অণুতম পরিমাণ উৎপন্ন করিবে। তাহা হইলে-ত্র্যণুকের পরিমাণ হইবে অণুতম। তাহা হইলে ত্র্যণুকে মহত্ত্ব উৎপন্ন না হওয়ায় ত্র্যণুকের-প্রত্যক্ষ হইবে না। এইজন্য ঐরূপ আপত্তি কাহারও ইষ্ট নহে। তাই পারিমাণ্ডল্যকে অকারণ স্বীকার করিতে হইবে।

পরমমহৎ পরিমাণের আশ্রয় কালাদি দ্রব্য দ্বারা কোন দ্রব্য আরব্ধ না হওয়ায় কাল ও দিকের পরমমহৎ পরিমাণ কাহারও কারণ হয় না। এইজন্য বিশ্বনাথ বলিলেন—**এবং পরমমহৎ পরিমাণম্।**

জাতি হইতে জ্ঞান উৎপন্ন হয়, কিন্তু অপর কোন পদার্থ উৎপন্ন হয় না। জাতির লৌকিক প্রত্যক্ষে জাতি বিষয়রূপে কারণ হইলেও অতীন্দ্রিয় পরমাণুত্বাদি জাতি, প্রত্যক্ষের প্রতিও কারণ নহে। যেহেতু তাহার প্রত্যক্ষ হয় না। কারণ তাহার আশ্রয় পরমাণু প্রভৃতি প্রত্যক্ষ যোগ্য নহে। প্রত্যক্ষ যোগ্য ব্যক্তির জাতিই প্রত্যক্ষ হইয়া থাকে। সুতরাং অতীন্দ্রিয় পরমাণুত্বাদি জাতি লৌকিকপ্রত্যক্ষের প্রতিও কারণ নহে। অলৌকিক যোগি-প্রত্যক্ষের প্রতিও উহারা কারণ নহে। যেহেতু-যোগিপ্রত্যক্ষের প্রতি বিষয় কারণ নহে। অনুমিতির প্রতি হেতুরূপেও উহারা কারণ নহে। কারণ এই মতে হেতুর জ্ঞানই অনুমিতির করণ—হেতু নহে। এই জন্য অতীন্দ্রিয় পরমাণুত্বাদি সামান্য ও বিশেষ কাহারও কারণ হয় না। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**অতীন্দ্রিয়সামান্যং বিশেষাশ্চ।**

मित्यभिप्रायेणोक्तम्। आत्ममानस-प्रत्यक्षे आत्म-परममहत्त्वस्य कारणत्वात् परममहत् परिमाणमाकाशादेर्बोध्यम्। तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्याणामाशय

ह्यनुमानं न स्यात्, धूमादेर्हेतोस्तदानीमसत्त्वादतः पारिमाण्डल्यादीनामकारणत्वमिति भावः। परममहत्परिमाणस्याकारणत्वमाक्षिप्य स्पष्टयति—**आत्मेति**। **कारण**त्वादिति। **लौकिकप्रत्यक्षं** प्रति महत्त्वं समवायादिसम्बन्धेन कारणमिति नियमादिति भावः। **आकाशा**देरित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा कालादेर्महत्परिमाणमकारणं बोध्यम्, शब्द-प्रत्यक्षे गगनमहत्त्वस्य हेतुत्वादिति केचित्। क्वचित् कालादेरिति पाठः। अत्र मतान्त-

ইহা অর্থাৎ পারিমাণ্ডল্য প্রভৃতির অকারণত্ব সাধর্ম্ম্য উক্ত হইয়াছে। আত্মার পরম মহত্ত্ব আত্মার মানস প্রত্যক্ষে [এবং আকাশের মহত্ত্ব, শব্দের প্রত্যক্ষে] কারণ হয় বলিয়া [পরম মহৎপরিমাণ পদে] কালাদির পরম মহৎ পরিমাণকে [অকারণ বলিয়া] বুঝিতে হইবে। আত্মার পরম মহৎ পরিমাণেরও কারণত্ব নাই, ইহাই আচার্য্য

বিবৃতি

লৌকিক প্রত্যক্ষের প্রতি বিষয় বর্ত্তমান বলিয়াই কারণ—ইহা বহু সম্মত সিদ্ধান্ত। যোগিপ্রত্যক্ষে বিষয় কারণ হইলে যোগীর অতীত ও ভবিষ্যৎ বিষয়ের প্রত্যক্ষ হইত না। কারণ অতীত ও ভবিষ্যৎ বিষয় বর্ত্তমান নহে। এজন্য যোগিপ্রত্যক্ষে বিষয় কারণ বলিয়া স্বীকৃত হয় নাই। সুতরাং এই মতে যোগীর প্রত্যক্ষেও পারিমাণ্ডল্য প্রভৃতি কারণ নহে। এইরূপ অভিপ্রায়েই পারিমাণ্ডল্যের অকারণত্ব উক্ত হইয়াছে। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**যোগিপ্রত্যক্ষে বিষয়স্য ন কারণত্বম্**।

অলৌকিক প্রত্যক্ষে বিষয়ের সহিত ইন্দ্রিয়ের যে ত্রিবিধ সন্নিকর্ষ প্রসিদ্ধ আছে, সামান্যলক্ষণা তাহাদের অন্যতম। লক্ষণ শব্দের অর্থ—স্বরূপ। প্রাচীন মতে জ্ঞায়মান সামান্য স্বরূপই সন্নিকর্ষরূপে অলৌকিক প্রত্যক্ষের হেতু। কিন্তু নব্যগণ উক্ত মত গ্রহণ করেন নাই। তাঁহারা লক্ষণ শব্দের বিষয় অর্থ গ্রহণ করিয়া সামান্যবিষয়ক জ্ঞানকেই সন্নিকর্ষ বলিয়াছেন। সুতরাং অলৌকিক প্রত্যক্ষে পারিমাণ্ডল্য সামান্যলক্ষণ সন্নিকর্ষরূপেও কারণ নহে। এই অভিপ্রায়েই পারিমাণ্ডল্যের অকারণত্ব উক্ত হইয়াছে। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**জ্ঞায়মান-সামান্যং ন প্রত্যাসত্তিঃ**।

প্রাচীন মতে জ্ঞায়মান (জ্ঞানের বিষয়ীভূত বর্ত্তমান) হেতুই অনুমিতির করণ। উক্ত মতে পারিমাণ্ডল্য প্রভৃতি জ্ঞায়মান হেতুরূপে অনুমিতির করণ হইলে, পারিমাণ্ডল্য প্রভৃতির অকারণত্ব সাধর্ম্ম্য হয় না। এইজন্য আচার্য্য উদয়ন জ্ঞানাতিরিক্ত কার্য্যের প্রতি ইহাদের অকারণত্ব সাধর্ম্ম্য বলিয়াছেন। কিন্তু নব্য মতে

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्त्तिता ।
कारणत्वं भवेत् तस्य त्रैविध्यं परिकीर्त्तितम् ॥ १६

इत्यन्ये । तन्न । ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवाऽकारणताया आचार्यैरुक्तत्वात् ॥१५॥
ननु कारणत्वं किम्? अत आह—**अन्यथे**ति । **तस्य** कारणत्वस्य ॥ १६

रमाह—**तस्या**पीति । आत्मपरममहत्परिमाणस्यापीत्यर्थः । **आचा**र्य्याणामुदयनाचार्याणाम् । **आशयो** मतम् । अयम्भावः—"कारणत्वञ्चान्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्य" इति भाष्यव्याख्यायामादिपदग्राह्याः परममहत्त्वादय इत्युक्तमाचार्येण । तेनात्मपरम-महत्त्वमप्यकारणमित्याचार्याशय इति गम्यते, तस्यात्मावृत्ति-परममहत्परिमाणुपरत्वे विनिगमकाभावादिति । **आचार्यै**रुक्तत्वादिति । कारणत्वञ्च ज्ञातृधर्मेतर-कार्यापेक्षयेति किरणावल्यामाचार्यः । ज्ञातृधर्मा ज्ञानादयस्तदतिरिक्त-भावकार्यं प्रति कारणत्वं पारिमाण्डल्यभिन्नानां साधर्म्यमिति तद्ग्रन्थार्थः । तथा च पारिमाण्डल्यादीनां ज्ञानाद्यतिरिक्त-कार्यं प्रत्यकारणत्वं न तु ज्ञानादिकं प्रति, तं प्रति तेषां कारणत्वात् । तेनात्मप्रत्यक्षे चात्मपरममहत्परिमाणस्य कारणत्वमक्षतमिति भावः ॥१५॥

ननु किमिदं कारणत्वमित्यतः कुसुमाञ्जलेः प्रथमस्तवकीय-प्रकाशमनुस्मरन् मूलकार आह—**अन्यथा**सिद्धिशून्यस्येति । अन्यथासिद्ध्यभाववत इत्यर्थः । **नियते**ति । नियतत्वं

উদয়নের মত—ইহা কেহ কেহ বলেন। তাহা (সঙ্গত) নহে। কারণ আচার্য্য উদয়ন জ্ঞান ভিন্ন কার্য্যের প্রতি আত্মার পরম মহত্ত্ব পরিমাণের অকারণত্ব বলিয়াছেন ॥১৫॥

আচ্ছা, কারণত্ব পদার্থটী কি? ইহার উত্তরে বলিতেছেন—**অন্যথাসিদ্ধিশূন্যস্য** ইত্যাদি। মূলোক্ত **তস্য** পদের অর্থ—কারণত্বের ॥ ১৬ ॥ ১৭ ॥

বিবৃতি

ব্যাপ্তিজ্ঞানই অনুমিতির করণ। সুতরাং পারিমাণ্ডল্যগত ব্যাপ্তির জ্ঞান অনুমিতির করণ হইলেও পারিমাণ্ডল্য করণ নহে। এই অভিপ্রায়েই পারিমাণ্ডল্যের অকারণত্ব উক্ত হইয়াছে। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**জ্ঞায়মানং** লিঙ্গং নানুমিতি-করণম্।

পরম মহৎ পরিমাণের সাধর্ম্য—অকারণত্ব। ইহা উক্ত হইয়াছে। কিন্তু ইহা অসঙ্গত। কারণ আত্মার মানস-প্রত্যক্ষে আত্মার পরম মহত্ত্ব এবং শব্দের প্রত্যক্ষে আকাশের পরমমহত্ত্ব কারণ। যেহেতু প্রত্যক্ষের প্রতি মহত্ত্ব কারণ বলিয়া স্বীকৃত। সুতরাং সকল পরমমহত্ত্বের অকারণত্ব সাধর্ম্য নহে। কেবল কাল ও দিকের পরম মহত্ত্বেরই অকারণত্ব সাধর্ম্য, ইহা বলিতে হইবে। তাই বলিলেন—**আকাশাদের্বোধ্যম্** ॥১৫॥

समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ।
एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥ १७
यत् समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयन्तु समवायिजनकं तत् ।
तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात् ॥ १८ ॥

तत्रेति । समवायिकारणे आसन्नं प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीयमसमवायि-

व्यापकत्वम् । तच्च तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक-धर्मवत्त्वम् । **पूर्व**वर्त्तितेति । कार्याव्यवहितपूर्ववृत्तिजातीयत्वम् । तेनारण्यस्थ-दण्डेऽपि कारणत्वोपपत्तिः । तथा चान्यथासिद्धिशून्यत्वे सति नियतत्वे सत्यव्यवहितपूर्ववृत्तिजातीयत्वं कारणत्वमित्यर्थः । अनियत-पूर्ववर्त्तिनि रासभादावतिव्याप्तिवारणाय—**नियत**ेति । वस्तुतस्तु पञ्चमान्यथा-सिद्धेर्यथाश्रुतार्थकत्वे घटादिकं प्रति रासभादेरप्यन्यथासिद्धत्वात् कारणलक्षणे नियतपदो-पादनं व्यर्थं स्यात्, "एते पञ्चान्यथासिद्धा" इति मूल-विरोधश्च दुर्वारः स्यात् , पञ्चमान्य-थासिद्धौ सर्वासामन्यथासिद्धीनामन्तर्भावेण तद्भेदाभावात् । अतो **मकरन्द**-रीत्या पञ्चमान्यथासिद्धेर्लघुनियतपूर्ववर्त्तिसमवधाननियतत्वे तात्पर्यं कल्पनीयम् । तथा सति रासभस्य पञ्चस्वन्यथासिद्धेष्वनन्तर्भावादतिव्याप्तिस्तद्वारणाय कारणलक्षणे—नियतेति । तथा च रासभस्य घटत्वावच्छिन्नं प्रति नियतत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । नियतपूर्ववृत्तित्व-मात्रोक्तौ दण्डत्वादावतिव्याप्तिस्तेषामपि नियतपूर्ववृत्तित्वादतः प्रथमसत्यन्तं विशेषणम् । घटं प्रति घटत्वावच्छिन्नस्यानन्यथासिद्धत्वान्नियतत्वाच्चातिव्याप्तिरत आह—**पूर्ववर्त्ति**-त्वमिति । इयं कारणताऽन्वय-व्यतिरेकगम्या लौकिकी । लोकवेदसाधारणी तु कारणता सहकारिवैकल्य-प्रयुक्त-कार्याभाववत्त्वरूपेति **उपस्कार**कृतः ॥१६॥

समवायिकारणस्वरूपमाह—**यत्**समवेतमिति । यदित्यव्ययं यस्मिन्नित्यर्थे । तथा च स्वकारणतावच्छेदकयद्धर्मविशिष्टे यद्धर्मविशिष्टं कार्यं समवायसम्बन्धेनोत्पद्यते, तद्धर्मा-वच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नं समवायिकारणमित्यर्थः । घटत्वाद्यवच्छिन्नाः घटादयो हि घटादिकारणतावच्छेदक-कपालत्वाद्यवच्छिन्ने कपालादौ समवायसम्बन्धेनोत्पद्यन्त इति भवति घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कपालत्वाद्यवच्छिन्नं समवायि-कारणम् । तेन कपालादे-र्द्रव्यत्वादिना न घटादिसमवायि-कारणत्वापत्तिः । असमवायिकारणलक्षणस्य समवायि-कारणादावतिव्याप्तिवारणायाह—**तत्रास**न्नमिति । तत्र तस्मिन् समवायिकारणे आसन्नं

তত্র ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ—সমবায়ী কারণে আসন্ন অর্থাৎ প্রত্যাসন্ন (সম্বদ্ধ) যে

कारणमित्यर्थः। अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगे पटासमवायिकारणत्वं स्यात्, वेगादीनामप्यभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं ज्ञानादीनामपीच्छाद्यसम-

सम्बद्धमित्यर्थः। समवायिकारण-समवेतेऽन्यथासिद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय—**जनक**मिति। नन्वतिव्याप्तमिदसमवायिकारण-लक्षणं, तुरीतन्तु-संयोगादीनां पटादिनिमित्तानां पटादि-समवायिकारणे तन्त्वादौ समवायेन प्रत्यासन्नत्वादित्याह—**अत्र** यद्यपीति। **तुरी** सूत्र-वेष्टिता नलिका। माकु इति वङ्गभाषा। **स्यादि**ति। असमवायिकारणलक्षणस्य तत्र विद्यमानत्वादिति भावः। न चेयमिष्टापत्तिः, तुरीतन्तुसंयोगनाशेऽपि पटनाशापत्तेः, द्व्यणुकनाशान्यथानुपपत्त्याऽसमवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्व-स्वीकारात्। **वेगादीना**मित्यादिना स्पर्शसंग्रहः। **अभिघातादी**त्यादिना नोदनपरिग्रहः। **स्यादि**ति। अभिघातादि-समवायिकारणे प्रत्यासन्नत्वादभिघातादिजनकत्वादिति भावः। ननु वेगादीनामभिघातादिकं प्रति कुतो नासमवायि-कारणत्वमिति चेत्। न। संयोगविभागा-समवायिकारणस्यैव कर्मपदार्थत्वाद् वेगादीनां तथात्वे कर्मत्वप्रसङ्गात्। **ज्ञाना**दीत्या-दिनेच्छापरिग्रहः। **इच्छा**दीत्यादिना प्रवृत्तेः परिग्रहः। तन्तुसमवेतत्वे सति तुरी-तन्तु-

কারণ, তাহাই দ্বিতীয় অসমবায়ী কারণ। এইরূপ লক্ষণে অর্থাৎ অসমবায়ী কারণের লক্ষণ এইরূপ হইলে যদিও তুরী-তন্তুর সংযোগ পটের অসমবায়ী কারণ হইয়া পড়ে এবং বেগ অভিঘাতের ও স্পর্শ নোদনের অসমবায়ী কারণ হইয়া পড়ে। এইরূপ জ্ঞান ইচ্ছার এবং ইচ্ছা প্রবৃত্তির অসমবায়ী কারণ হইয়া

বিবৃতি

যাহাতে সমবেত হইয়া কার্য্য উৎপন্ন হয়, তাহাই সেই কার্য্যের সমবায়ী কারণ। সমবায়ি কারণে সম্বদ্ধ অথচ কার্যের যে জনক, তাহাকে বলে অসমবায়ী কারণ। তুরী-তন্তুর সংযোগ বস্ত্রের সমবায়ী কারণ তন্তুতে সম্বদ্ধ হইয়া বস্ত্রের কারণ হয়। এইজন্য উহা তন্তু-সংযোগের ন্যায় বস্ত্রের অসমবায়ী কারণ হইয়া পড়ে। ইহা কিন্তু স্বীকার্য্য নহে। কারণ দ্ব্যণুক নাশের অনুরোধে অসমবায়ী কারণের নাশ কার্য্যদ্রব্যের নাশক বলিয়া স্বীকৃত হওয়ায়, তুরীতন্তু-সংযোগের নাশে পটের নাশপ্রসক্ত হয়। ইহা কাহারও ইষ্ট নহে। এইরূপ বেগ অভিঘাতের (সংযোগবিশেষের) সমবায়ী কারণ লোষ্ট্র বাণাদিতে সম্বদ্ধ হইয়া অভিঘাতের জনক হওয়ায় উহাও অসমবায়ী কারণ হইয়া পড়ে। ইহা স্বীকার করিলে বেগ কর্ম্ম হইয়া যাইবে। কারণ সংযোগ ও বিভাগের অসমবায়ী কারণই কর্ম্ম। এইরূপ জ্ঞান প্রভৃতিও ইচ্ছাদির অসমবায়ী কারণ হইয়া

वायिकारणत्वं स्यात् ; तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयम्। तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव। एवं वेगादिकमपि वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्यासमवायिकारण-

संयोगभिन्नत्वे सति पटकारणत्वं पटासमवायिकारणत्वमिति विशिष्यैव लक्षणं कर्त्तव्य-मित्याह—**तथापीति**। तथा चासमवायिकारणस्य तत्तद्विशेषलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं देयमिति भावः। ननु सामान्यलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं कुतो न देयमित्यत आह

পড়ে, 'তথাপি পটের অসমবায়ী কারণের লক্ষণে "তুরীতন্তুসংযোগভিন্নত্বে সতি এইরূপ নিবেশ করিতে হইবে অর্থাৎ তন্তুসমবেতত্বে সতি তুরীতন্তু-সংযোগ ভিন্নত্বে সতি পটকারণত্বং পটাসমবায়িকারণত্বম্। যাহা তন্তুতে সমবেত এবং তুরীতন্তুর সংযোগ হইতে ভিন্ন অথচ পটের কারণ, তাহাই পটের অসমবায়ী কারণ—এইরূপ ভিন্ন ভিন্ন অসমবায়ী কারণের লক্ষণ বলিতে হইবে। তুরীতন্তুর সংযোগ কিন্তু তুরী-পট-সংযোগের প্রতি অসমবায়ী কারণ হয়ই। এইরূপ বেগাদিও বেগোৎপন্ন ক্রিয়াদির প্রতি অসমবায়ী কারণ হয়ই, অতএব সেই সেই কার্য্যের অসমবায়ী কারণের লক্ষণে তৎতদ্-

বিবৃতি

পড়ে এবং ইহা স্বীকার করিলে মহাগৌরব হইবে। কারণ আত্মার যাবতীয় বিশেষগুণের প্রতি আত্মমনঃ-সংযোগই অসমবায়ী কারণরূপে কৃপ্ত হইয়াছে। জ্ঞান প্রভৃতিকে অসমবায়ী কারণ বলিলে দ্বেষ, কৃতি প্রভৃতি বিভিন্ন কার্য্যের জন্য পৃথক্ পৃথক্ অসমবায়ী কারণ কল্পনা করিতে হইবে। এইজন্য অসমবায়ী কারণের বিশেষ লক্ষণে অর্থাৎ যে সমস্ত কারণ প্রকৃত অসমবায়ী কারণ নহে, কিন্তু অসমবায়ী কারণের সামান্য লক্ষণাক্রান্ত, সে স্থলে সেই সেই কার্য্যের অসমবায়ি কারণের লক্ষণে তৎতদ্ভিন্নত্ব নিবেশ করিতে হইবে। যেমন—বস্ত্রের অসমবায়ী কারণ তন্তু-সংযোগ, তুরীতন্তু সংযোগ নহে। অথচ তুরীতন্তু সংযোগটী অসমবায়ী কারণের সামান্য লক্ষণাক্রান্ত। সুতরাং বস্ত্রের অসমবায়ী কারণের লক্ষণে তুরীতন্তুসংযোগ-ভিন্নত্ব দিতে হইবে। এইরূপ অভিঘাতের অসমবায়ী কারণের লক্ষণে বেগভিন্নত্ব নিবেশ করিতে হইবে।' তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**তত্তৎকার্য্যা**সমবায়িকারণলক্ষণে তত্তদ্ভিন্নত্বং দেয়ম্—অর্থাৎ বস্ত্রের অসমবায়ী কারণের লক্ষণ হইবে—তন্তু-সমবেতত্বে সতি তুরীতন্তু-সংযোগভিন্নত্বে সতি পটকারণত্বং পটাসমবায়িকারণত্বম্। এইরূপ যে যে কার্য্যের নিমিত্তকারণ অসমবায়ী কারণের লক্ষণাক্রান্ত হইবে, সেখানে

लक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं देयम्। आत्मविशेषगुणानान्तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति। तेन तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव।

अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या, कारणैकार्थ-प्रत्यासत्त्या च। आद्यं यथा—घटादिकं प्रति कपाल-संयोगादिकमसमवायि-

—तुरीति। असमवायि-कारणत्वं नास्तीति। नन्वस्तु ज्ञानादीनामिच्छादिकं प्रत्यसमवायि-कारणत्वमिति चेत्। न। धर्मादधर्मदुःखयोरनुत्पादादधर्माच्च धर्म-सुखयोरनुत्पत्तेरात्ममनः-संयोगस्यैव निखिलात्मविशेषगुणोत्पत्तौ सामर्थ्याभ्युपगमात्; ज्ञानादीनां पुनस्तथात्वकल्पने गौरवादिति व्योमशिवाचार्यवचनात्। ज्ञानोत्पत्तौ नान्येषामिच्छादीनामात्मविशेषगुणानामसमवायि-कारणत्वमपि त्वात्ममनःसंयोगस्यैवेतीच्छादिकं प्रति तस्यैव कारणत्वमुचितमिति न्यायमञ्जरीकृतः। कन्दलीकारा अप्येवमेवाहुः। नन्वेवमपि धर्माधर्मयोरशेषकार्योत्पत्तौ कारणत्वादात्मसमवेतत्वाच्चासमवायित्वं स्यादिति चेत्। न। विनिगमनाभावाद् धर्माधर्मयोरिच्छादिकं प्रत्यसमवायित्वानिरूपणात् असमवायि-कारणानां स्वाश्रयदेशे कार्यजनकत्वस्वाभाव्यात् धर्माधर्मयोश्च स्थानान्तरेष्वपि सुखदुःखादि-जनकत्वादन्यथा स्वर्गादिषु तदभावप्रसङ्गात्। तद्भिन्नत्वम् आत्मविशेष-गुणभिन्नत्वम्।

नन्वेवमपि घटरूपासमवायिकारणे कपालरूपेऽव्याप्तिस्तस्य रूपसमवायिकारणे घटे, प्रत्यासन्नत्वाभावादिति चेत् तत्राह—अत्रेति। असमवायिकारण-लक्षण इत्यर्थः। प्रत्यासन्नं सम्बद्धम्, सामानाधिकरण्यमिति यावत्। कार्यैकार्थेति। कार्येण सहैकस्मिन्नर्थे प्रत्यासत्तिः साक्षात् सम्बन्ध इत्यर्थः, समवाय-सम्बन्ध इति यावद्। कारणैकार्थेति। कारणेन सहैकस्मिन्नर्थे प्रत्यासत्तिः, परम्परा-सम्बन्ध इत्यर्थः, स्वसमवायि-समवेतत्वसम्बन्ध

ভিন্নত্ব নিবেশ করিতে হইবে অর্থাৎ পটকার্য্যের অসমবায়ী কারণের লক্ষণে "তুরীতন্তু-সংযোগ-ভিন্নত্বে সতি"; ঘটের অসমবায়ী কারণের লক্ষণে "চক্রকপাল-সংযোগ-ভিন্নত্বে সতি"; অভিঘাতের অসমবায়ী কারণের লক্ষণে "বেগভিন্নত্বে সতি" এইরূপ নিবেশ করিতে হইবে। জ্ঞান, ইচ্ছা প্রভৃতি আত্মার বিশেষ গুণগুলি কিন্তু কোন কার্য্যেই অসমবায়ী কারণ হয় না। এই জন্য অসমবায়ী কারণের সামান্যলক্ষণে 'তদ্ভিন্নত্ব' (আত্মবিশেষগুণভিন্নত্ব) নিবেশ করিতেই হইবে।

এস্থলে সমবায়ি-কারণে প্রত্যাসন্ন (সম্বদ্ধ) দুই প্রকার হয়। প্রথমটী—কার্য্যৈকার্থ-প্রত্যাসত্তি-(সমবায় সম্বন্ধ) দ্বারা। দ্বিতীয়টী—কারণৈকার্থ-প্রত্যাসত্তি (স্ব-সমবায়ি-

কারণম্। তত্র কার্য্যেণ ঘটেন সহ কারণস্য কপালসংযোগস্যৈকস্মিন্ কপালে প্রত্যাসত্তিরস্তি। দ্বিতীয়ং যথা—ঘটরূপং প্রতি কপালরূপম্ অসমবায়িকারণম্। স্বগতরূপাদিকং প্রতি সমবায়িকারণং ঘটস্তেন সহ কপালরূপস্যৈকস্মিন্ কপালে প্রত্যাসত্তিরস্তি। তথা চ ক্বচিৎ সমবায়সম্বন্ধেন, ক্বচিৎ স্বসমবায়ি-সমবেতত্ব-

ইতি যাবৎ। **আদ্যং** কার্য্যৈকার্থপ্রত্যাসত্ত্যা কারণম্। **তত্র** আদ্যোদাহরণে। **তথা** চেতি। দ্বিবিধ-প্রত্যাসত্তিবিবক্ষণে চেত্যর্থঃ। **ক্বচিৎ** দ্রব্যোৎপত্তৌ। **ক্বচিৎ** গুণোৎপত্তৌ।

সমবেতত্ব সম্বন্ধ) দ্বারা। প্রথমটীর (কার্য্যৈকার্থ-প্রত্যাসত্তির) উদাহরণ এই যে—ঘটাদি কার্য্যের প্রতি কপাল-সংযোগাদি অসমবায়ী কারণ। সে স্থলে কার্য্য ঘটের সহিত অসমবায়ী কারণ কপালসংযোগের একই কপালে প্রত্যাসত্তি (সম্বন্ধ) আছে অর্থাৎ অসমবায়ী কারণ কপালদ্বয়-সংযোগ কার্য্যৈকার্থপ্রত্যাসত্তি বা সমবায় সম্বন্ধে একই কপালে ঘটের সহিত প্রত্যাসন্ন (সম্বদ্ধ) হইতেছে। দ্বিতীয়টীর উদাহরণ—ঘটের রূপের প্রতি কপালদ্বয়ের রূপ অসমবায়ী কারণ। ঘটগত রূপাদির প্রতি সমবায়ী কারণ ঘট। সেই ঘটের সহিত কপালরূপের একই কপালে প্রত্যাসত্তি (সম্বন্ধ) আছে অর্থাৎ ঘটরূপের অসমবায়ী কারণ কপালরূপ ঘটরূপের সমবায়ী কারণ ঘটে সাক্ষাৎ প্রত্যাসন্ন (সম্বদ্ধ) না হইলেও কারণৈকার্থ-প্রত্যাসত্তি বা স্বসমবায়ি সমবায় সম্বন্ধে প্রত্যাসন্ন (সম্বদ্ধ) হইতেছে। এইরূপ দ্বিবিধ প্রত্যাসত্তি

বিবৃতি

সেই কার্য্যের অসমবায়ী কারণের লক্ষণে "তদ্‌ভিন্নত্ব" অর্থাৎ সেই অসমবায়ী কারণের লক্ষণাক্রান্ত নিমিত্ত কারণের ভেদ নিবেশ করিতে হইবে।

ঘটের প্রতি কপাল সমবায়ি কারণ। ঐ কপালে ঘট সমবায় সম্বন্ধে এবং কপাল তাদাত্ম্য সম্বন্ধে ও দণ্ড স্বজন্যভ্রমিমত্তা সম্বন্ধে থাকিয়া কার্য্য ঘটের সহিত সমানাধিকরণ হয়। এইরূপ অসমবায়ী কারণ কপাল সংযোগ ও ঘট উভয়ে কপালে থাকিয়া সমানাধিকরণ হয়। তাই উহাদের কার্য্যকারণভাব হইয়া থাকে। কার্য্য ও কারণ সমানাধিকরণ (এক অধিকরণে অবস্থিত) না হইলে উভয়ের কার্য্য-কারণভাব হয় না। কিন্তু ঘটরূপের অসমবায়ী কারণ কপালরূপ ঘটরূপের সমবায়ী কারণ ঘটে বা বস্ত্ররূপের অসমবায়ী কারণ তন্তুরূপ বস্ত্রে সম্বদ্ধ নহে বলিয়া সমানাধিকরণ নহে। সুতরাং উহারা অসমবায়ী কারণ হয় কিরূপে? এই আশঙ্কায় বিশ্বনাথ বলিলেন—**সমবায়ি-কারণে** প্রত্যাসন্নং দ্বিবিধম্।

सम्बन्धेनेति फलितोऽर्थः। इत्थञ्च कार्यैकार्थ-कारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं ज्ञानादिभिन्नम् असमवायिकारणमिति सामान्य-

स्वसमवायीति। स्वम् असमवायिकारणं कपालरूपम्, तत्समवायीत्यर्थः। **फलितोऽर्थ** इति। द्विविधप्रत्यासत्योरिति शेषः। किरणावलीप्रकाशमनुस्मरन्नसमवायिकारण-लक्षणस्य निष्कर्षमाह—**इत्थं** चेति। तथा च समवाय-स्वसमवायि-समवेतत्वान्यतर-सम्बन्धेन समवायिकारणे प्रत्यासन्नत्वे सत्यात्मविशेष-गुणान्यत्वे सति कारणत्वमसमवायि-कारणत्वमिति सामान्यलक्षणं पर्यवसितम्। निमित्तकारणलक्षणमाह—**आभ्या**मिति। **समवायि**कारणासमवायिकारणाभ्यामित्यर्थः। भावप्रधानोऽयं निर्देशः। समवायि-कारणत्वासमवायिकारणत्वाभ्यामिति यावत्। **कारणं** कारणत्वम्। तेन ध्वंसनिमित्त-कारणे मुद्गरादौ नाव्याप्तिः, मुद्गरादिनिष्ठनिमित्ततायां तयोर्भेदसत्त्वादिति भावः।

इदमत्रावधेयम्—कारणं तावद् द्विविधं—फलोपहितं स्वरूपयोग्यं च। यत्कारणा-व्यवहितोत्तरक्षणे कार्योत्पत्तिस्तत् फलोपहितं कारणम्। तच्चोपधायकशब्देनापि व्यवह्रियते। **फलोपहितत्वम्**—अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन फलविशिष्टत्वम्। **स्वरूप-योग्यत्वं**—कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वम्। अत एव घटं प्रत्यरण्यस्थ-दण्डानां स्वरूपयोग्य-

কথিত হওয়ায় কোন স্থলে সমবায় সম্বন্ধে, কোন স্থলে বা স্বসমবায়িসমবেতত্ব সম্বন্ধে [অসমবায়ী কারণ সমবায়ি কারণে প্রত্যাসন্ন অর্থাৎ সম্বদ্ধ হইয়া থাকে]—ইহাই দ্বিবিধ প্রত্যাসত্তি কথার ফলিতার্থ। এইরূপে কার্য্যৈকার্থ প্রত্যাসত্তি (সমবায়) এবং কারণৈকার্থ-প্রত্যাসত্তি (স্বসমবায়ি-সমবায়)—এতদন্যতর সম্বন্ধে সমবায়ী কারণে সম্বদ্ধ, জ্ঞানাদি ভিন্ন কারণকে অসমবায়ী কারণ বলে, ইহাই [অসমবায়ী কারণের]

বিবৃতি

দ্রব্যের উৎপত্তি স্থলে অসমবায়ী কারণ কার্য্যৈকার্থ প্রত্যাসত্তি দ্বারা (সমবায় সম্বন্ধে) এবং গুণের উৎপত্তি স্থলে কারণৈকার্থপ্রত্যাসত্তি দ্বারা (স্বসমবায়ি-সমবেতত্ব সম্বন্ধে) সমবায়ী কারণে সম্বদ্ধ হইয়া কার্য্যের জনক হয়। কপালের রূপ—ঘটরূপের সমবায়ী কারণ ঘটে স্বাশ্রয়-সমবেতত্ব সম্বন্ধে সম্বদ্ধ হইয়া ঘটরূপের জনক হইয়াছে। এস্থলে স্বশব্দের অর্থ—অসমবায়ী কারণ কপালরূপ প্রভৃতি। কপালরূপের সমবায়ী কারণ কপালে ঘট সমবেত হওয়ায় উহা স্বাশ্রয়-সমবেত হইয়াছে। এইজন্য কপালরূপ স্বাশ্রয়-সমবেতত্ব সম্বন্ধে ঘটেই সম্বদ্ধ হয়। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**ক্বচিৎ সমবায়সম্বন্ধেন** ইত্যাদি।

येन सह पूर्वभावः, कारणमादाय वा यस्य ।
अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ १९

लक्षणं 'पर्यवसितम् । आभ्यां समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां परं भिन्नं कारणं तृतीयं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव कियतां पदार्थानाम्, तदाह—येनेति । यत् कार्यं

कारणत्वेन व्यवहारः । निमित्तकारणं तु साधारणासाधारणभेदेन द्विविधम् । तत्र कार्य-सामान्यं प्रति साधारण-निमित्तकारणानि चाष्टविधानि—ईश्वरः, तज्ज्ञानेच्छाकृतयः दिक्कालावदृष्टं प्रागभावश्चेति **तर्कामृत**काराः । प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्तु नवमं साधारणं निमित्तकारणमिति प्राचीननैयायिकाः । प्रतिबन्धकात्यन्ताभाव एव साधारणं कारण-मिति **मणि**कृतः । असाधारण-निमित्तकारणानि कार्यभेदेनाऽनेकविधानीति ॥१७॥१८

कुसुमाञ्जलेः प्रथमस्तवकस्य प्रकाशमनुस्मरन् रूढ़स्यान्यथासिद्धपदस्याऽर्थं वक्तुमुप-

সামান্য লক্ষণ পর্য্যবসিত হইল। এই সমবায়ী ও অসমবায়ী কারণ হইতে পর—ভিন্ন কারণই তৃতীয় নিমিত্ত কারণ। ইহাই **"আভ্যাম্"** ইত্যাদি কারিকার অর্থ ॥১৭॥১৮॥

সম্প্রতি (অন্যথাসিদ্ধত্বঘটিত কারণ-লক্ষণ নিরূপণের অনন্তর) কোন কোন পদার্থ

বিবৃতি

ঘটের নিমিত্ত কারণ দণ্ড প্রভৃতি মূলোক্ত নিমিত্ত লক্ষণের লক্ষ্য হয় না। কারণ উহারা দণ্ডরূপাদির প্রতি সমবায়ি কারণ হওয়ায় সমবায়ী কারণ ভিন্ন নহে। যে যে পদার্থ যে কার্য্যের প্রতি সমবায়ী বা অসমবায়ী কারণরূপে প্রসিদ্ধ, সেই পদার্থ হইতে ভিন্ন হইয়া যে সেই কার্য্যের কারণ হয়, তাহাই সেই কার্য্যের নিমিত্ত কারণ—এইরূপ বলিলে, দণ্ড প্রভৃতি ঘটের সমবায়ী ও অসমবায়ী কারণ হইতে ভিন্ন হওয়ায় নিমিত্ত লক্ষণের লক্ষ্য হইলেও ধ্বংসের নিমিত্ত কারণ ঐ লক্ষণের লক্ষ্য হয় না। কারণ ধ্বংসের সমবায়ী বা অসমবায়ী কারণ অপ্রসিদ্ধ। উহা মাত্র নিমিত্ত কারণ হইতেই উৎপন্ন হইয়া থাকে। এইজন্য উক্ত লক্ষণের তাৎপর্য্য হইবে—সমবায়ি-কারণত্ব ও অসমবায়িকারণত্ব হইতে ভিন্ন যে কারণত্ব, তাহাকে বলে নিমিত্তকারণত্ব। উহাই নিমিত্ত কারণের লক্ষণ। ধ্বংসের নিমিত্ত কারণ মুদগর প্রভৃতিতে যে নিমিত্তত্ব আছে, তাহাতে সমবায়িকারণত্ব ও অসমবায়িকারণত্বের ভেদ আছে বলিয়া ধ্বংসের নিমিত্তকারণের লক্ষণে অব্যাপ্তি হয় নাই। এই তাৎপর্য্যেই বিশ্বনাথ বলিলেন—**সমবায়িকারণাসমবায়ি-কারণাভ্যাং ভিন্নং তৃতীয়ং নিমিত্তকারণম্**॥১৭॥১৮

प्रति कारणस्य पूर्ववर्त्तिता येन रूपेण गृह्यते, तत् कार्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्ध-मित्यर्थः। यथा घटं प्रति दण्डत्वमिति। द्वितीयमन्यथासिद्धमाह—कारणमिति। यस्य स्वातन्त्र्येणाऽन्वयव्यतिरेकौ न स्तः, किन्तु कारणमादायैवाऽन्वयव्यतिरेकौ गृह्येते, तदन्यथासिद्धम्। यथा दण्डरूपम्। तृतीयमाह—अन्यं प्रतीति। अन्यं

क्रमते—येनेति। **यत् कार्यं**—यद्धर्मावच्छिन्नं कार्यम्। **रूपेण**—धर्मेण। **गृह्यते** ज्ञायते। **तत् कार्यं**—तद्धर्मावच्छिन्नं कार्यम्। तेन दण्डत्वप्रत्यक्षं प्रति दण्डत्वस्य न कारणत्वव्याहतिः। तथा च कारणतावच्छेदकधर्मः प्रथमान्यथासिद्धः। **तद्रूपं** तत् कारणतावच्छेदक-रूपम्। **स्वातन्त्र्येण**—स्वकारणनैरपेक्ष्येण। **अन्वयः**—स्वाधिकरणे कार्यसत्त्वम्। **व्यतिरेकः**—स्वाभावाधिकरणे कार्याभावः। **कारणं**—स्वकारणम्। **अन्यथा**सिद्धमिति। यस्य स्वातन्त्र्येण पूर्ववर्त्तित्वं नास्ति किन्तु स्वकारणं गृहीत्वैव पूर्ववर्त्तित्वं, सोऽप्यन्यथासिद्धः। तथा च कारणविशेषगुणत्वं द्वितीयान्यथासिद्धत्व-मिति फलितम्। **अन्यं** प्रकृतकार्याजनकमन्यम्। तेन चतुर्थान्यथासिद्धे कुलाल-पित्रादौ नातिव्याप्तिः। तस्य घटजनक-कुलालं प्रति पूर्ववर्त्तित्वादिति भावः। न चैवमाकाश-संयोगादिकं प्रत्याकाशस्याऽन्यथासिद्धत्वप्रसङ्गः, आकाशत्वेन तस्येष्टत्वात्। आकाशत्वेन तदन्यथासिद्धमपि द्रव्यत्वेन न तदन्यथासिद्धम्, शब्दपूर्ववर्त्तित्वमज्ञात्वा-

কেবল অন্যথাসিদ্ধ, তাহা **যেন সহ** ইত্যাদি কারিকায় বলিতেছেন। **যেন সহ** ইত্যাদি গ্রন্থের এই অর্থ—যে কার্য্যের প্রতি কারণের পূর্ব্ববর্ত্তিতা যেরূপে (যে ধর্ম্ম পুরস্কারে) জ্ঞাত হয়, সেই কার্য্যের প্রতি সেই রূপটী (ধর্ম্মটী) প্রথম অন্যথাসিদ্ধ। যেমন ঘটের প্রতি দণ্ডত্ব [প্রথম অন্যথাসিদ্ধ]। **কারণমাদায়** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা দ্বিতীয় অন্যথাসিদ্ধ বলিতেছেন। যাহার [কোন কার্য্যের প্রতি] স্বতন্ত্র (কারণ নিরপেক্ষ) অন্বয়-ব্যতিরেক নাই, কিন্তু নিজ কারণকে আশ্রয় করিয়াই অন্বয়-ব্যতিরেক গৃহীত (জ্ঞাত) হয়, সেই পদার্থটী [দ্বিতীয়] অন্যথাসিদ্ধ। যেমন ঘটের প্রতি দণ্ডরূপ [দ্বিতীয় অন্যথাসিদ্ধ]। **অন্যং প্রতি** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা তৃতীয় অন্যথাসিদ্ধ

বিবৃতি

যাহার অভাব, তাহাই সেই অভাবের প্রতিযোগী। অভাব-জ্ঞানের প্রতি সেই প্রতিযোগীর জ্ঞান কারণ। অনন্যথাসিদ্ধির প্রতিযোগী অন্যথাসিদ্ধির জ্ঞান না হইলে কারণের সামান্য লক্ষণে অনন্যথাসিদ্ধির (অন্যথাসিদ্ধির ভেদের) জ্ঞান হইতে পারে না। এইজন্য বিশ্বনাথ বলিলেন—**ইদানীমন্যথাসিদ্ধত্বমেব কিয়তাম্।**

प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत् कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यते, तस्य तत् कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम्। यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य। तस्य हि घटादिकं प्रति कारणत्वमाकाशत्वेनैव स्यात्। तद्धि शब्द-समवायिकारणत्वम्। एवञ्च तस्य शब्दं प्रति कारणत्वं गृहीत्वैव घटादिकं प्रति जनकत्वं ग्राह्यम्, अतस्तदन्यथा-सिद्धम्। ननु शब्दाश्रयत्वेन तस्य कारणत्वे काऽन्यथासिद्धिरिति चेत्? पञ्चमीति गृहाण। नन्वाकाशस्य शब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत्? कवत्त्वा-

ऽपि संयोग-पूर्ववर्त्तित्वग्रहात्। ननु न केवलं शब्द-समवायिकारणत्वमाकाशत्वं, किन्तु शब्दाश्रयत्वमपि। तथा चाकाशस्यान्यं प्रति पूर्ववर्त्तितयाऽगृह्यमाणत्वान्नान्यथासिद्धत्व-मिति शङ्कते—**नन्विति**। **पञ्चमी** पञ्चमी अन्यथासिद्धिः। **गृहाण** जानीहि। नन्वेव-माकाशस्य शब्दं प्रत्यपि समवायिकारणत्वं न स्यात्, अवच्छेदकाभावात्। न चाकाश-त्वस्यावच्छेदकत्वम्, तस्य शब्दसमवायिकारणत्वेनावच्छेद्यत्वात्, अवच्छेद्यस्यावच्छेदक-त्वायोगादन्यस्य चानिरूपणादित्याशयवान् पृच्छति—**नन्विति**। **किमव**च्छेदकमिति।

বলিতেছেন। প্রকৃত ঘটাদি কার্য্য ভিন্ন কোন কার্য্যের প্রতি পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব গৃহীত (জ্ঞাত) হইয়াই যাহার ঘটাদি কার্য্যের প্রতি পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব গৃহীত হয়, সেই পদার্থটি সেই ঘটাদি কার্য্যের প্রতি [তৃতীয়] অন্যথাসিদ্ধ। যেমন ঘটের প্রতি আকাশ [তৃতীয় অন্যথাসিদ্ধ]। তাহার কারণ এই যে, আকাশ আকাশত্ব-রূপেই ঘটাদি কার্য্যের প্রতি কারণ হইতে পারে। সেই আকাশত্ব হইতেছে শব্দের সমবায়িকারণত্ব। সুতরাং শব্দের প্রতি আকাশের কারণতা (পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব) জানিয়াই ঘটাদি কার্য্যের প্রতি [আকাশের] জনকতা (পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব) জানা যায়; এইজন্য আকাশ [ঘটাদি কার্য্যের প্রতি] অন্যথাসিদ্ধ। [পূঃ] আচ্ছা, শব্দাশ্রয়ত্বরূপে আকাশ [ঘটাদি কার্য্যের] কারণ হইলে কোন অন্যথাসিদ্ধি হইবে? এই যদি

বিবৃতি

আকাশত্ব বিশিষ্ট আকাশ ঘটের পূর্ব্ববর্ত্তী—এইরূপ জ্ঞান হইলে আকাশ ঘটের কারণ বলিয়া গৃহীত হইতে পারে। কিন্তু প্রথমে আকাশে বিশেষণীভূত আকাশত্বের জ্ঞান না হইলে উক্ত বিশিষ্ট জ্ঞান হইতে পারে না। কারণ বিশিষ্ট পদার্থের জ্ঞানে বিশেষণের জ্ঞান কারণ। সুতরাং শব্দসমবায়িকারণত্ব বা শব্দপূর্ব্ববর্ত্তিত্বরূপ আকাশত্বের জ্ঞানের অনন্তর আকাশে ঘটপূর্ব্ববর্ত্তিত্ব গৃহীত হওয়ায়, আকাশ ঘটের প্রতি অন্যথাসিদ্ধ হয়। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**অতস্তদন্যথাসিদ্ধম্**।

जनकं प्रति पूर्ववर्त्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते।

दिकं विशेषपदार्थो वेति। चतुर्थमन्यथासिद्धमाह—**जनकं** प्रतीति। यत्कार्य-जनकं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत् कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यते, तस्य तत् कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम्। यथा कुलालपितुर्घटं प्रति, तस्य हि कुलालपितृत्वेन घटं प्रति जनकत्वेऽन्यथासिद्धिः, कुलालत्वेन रूपेण जनकत्वे

निरवच्छिन्नकारणतायाऽसम्भवात्, अन्यथा कार्याणां नियतकारणनियम्यत्वानुपपत्तेरिति प्रश्नकर्त्तुराशयः। उत्तरयति—**कवत्त्वादि**कमिति। कवर्णवत्त्वादिकमित्यर्थः। आदि-पदेन खवर्णवत्त्वादिपरिग्रहः। नन्वेवं विनिगमनाविरहाद् बहूनां वर्णानां कारणतावच्छेद-कत्वस्वीकारे गौरवं स्यात्, कारणतावच्छेदकधर्म-विशिष्टस्यैव कार्योत्पत्तिहेतुत्वेन ककारा-दिवर्णासत्त्वदशायामवच्छेदकाभावाच्छब्दान्तरानुत्पत्तिश्च स्यात्, अतः कल्पान्तरमाह—**विशेष**पदार्थो वेति। तथा च ककारादिवर्णाभावकाले शब्दान्तरोत्पत्तये कारणतावच्छेदक-रूपेणाकाशे विशेष-स्वीकार इति भावः ॥१८॥

अन्यथासिद्धत्वमिति। कार्यजनकं प्रति गृहीतपूर्ववृत्तिर्यस्तत्कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तितया ज्ञायते, कारण-कारणं तच्चतुर्थमन्यथासिद्धमिति फलितोऽर्थः। ननु कारण-कारणस्याऽ

বলি। [উঃ] পঞ্চম অন্যথাসিদ্ধি বলিয়া জানিও। [পূঃ] আচ্ছা, আকাশ শব্দের প্রতি কারণ হইলে [সেই কারণতার] অবচ্ছেদক (অন্যূন এবং অনতিরিক্ত দেশবৃত্তি ব্যাবর্ত্তক ধর্ম্ম) কি হইবে ? এই যদি বলি। [উঃ] ক-[বর্ণ] বত্ত্ব, খ-[বর্ণ] বত্ত্ব প্রভৃতি বা বিশেষ পদার্থ [সেই কারণতার অবচ্ছেদক জানিও] ॥১৯॥

জনকং প্রতি ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা চতুর্থ অন্যথাসিদ্ধ বলিতেছেন। যে কার্য্যের জনকের প্রতি পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব জানিয়াই যাহার যে কার্য্যের প্রতি পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব জানা যায়, সেই পদার্থটি সেই কার্য্যের প্রতি [চতুর্থ] অন্যথাসিদ্ধ। যেমন কুম্ভকারের পিতা ঘটের

বিবৃতি

কারণতার ব্যাপ্য কোন অবচ্ছেদক ধর্ম্ম আকাশে স্বীকৃত না হইলে আকাশে শব্দসমবায়িকারণত্ব থাকিতে পারে না। কেননা কারণতা নিরবচ্ছিন্ন স্বীকার করিলে অন্য পদার্থ হইতে শব্দের উৎপত্তি হইতে পারিত এবং আকাশই একমাত্র শব্দের জনক—এইরূপ কারণের নিয়মও থাকিত না। অথচ এইরূপ নিয়ম নৈয়ায়িকের অবশ্য স্বীকার্য্য। সুতরাং শব্দের সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদক কি ? ইহাও বক্তব্য। পূর্ব্বপক্ষীর এই অভিপ্রায় প্রকাশ করিতে বলিলেন—**কিমবচ্ছেদকমিতি**।

अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्वभाविनः ॥ २० ॥

त्विष्टापत्तिः, कुलालमात्रस्य घटं प्रति जनकत्वात्। पञ्चममन्यथासिद्धमाह— अतिरिक्तमिति। अवश्यक्लृप्त-नियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसम्भवे तद्भिन्नमन्यथा-

न्यथासिद्धत्वे स्वर्गं प्रति यागस्यान्यथासिद्धत्वं स्यात्, तस्य स्वजन्य-स्वर्गजनकापूर्वं प्रति कारणत्वादिति चेत्। न। "दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते"ति श्रुत्या स्वर्गं प्रति यागस्य पूर्ववर्त्तित्वे प्रथममवगते पश्चादपूर्वं प्रति पूर्ववर्त्तित्वग्रहात्। तथा चोक्तमीश्वरानु-**मानमणौ** मणिकृता—"यत्र जन्यस्य पूर्वभावेऽवगते जनकस्य पूर्वभावोऽवगम्यते, तत्र जन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः। यत्र च जनकस्य तथात्वेऽवगते जन्यस्य पूर्वभावावगमं-स्तत्र तद्द्वारा तस्य जनकत्वमेवे"ति। तथा च श्रूयमाण-स्वर्गसाधनत्वनिर्वाहाय कल्पित-स्यापूर्वस्य न स्वर्गसाधनत्वविरोधः। अत एव व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धत्वमिति नियमः। **अतिरिक्तं**—भिन्नम्। कारिकार्थमाह—**अवश्य**क्लृप्तनियतेति। लघुनियते-

প্রতি [অন্যথাসিদ্ধ]। সেই কুম্ভকার পিতার কুম্ভকারপিতৃত্বরূপে জনকত্ব বলিলে অন্যথাসিদ্ধ হইবে, কুলালত্বরূপে কুম্ভকার পিতার জনকত্ব বলিলে ইষ্টাপত্তি অর্থাৎ 'জনক হউক—এই আপত্তি ইষ্টই (কুলালত্বরূপে কুম্ভকার-পিতা জনকই) হইবে। কারণ কুলালমাত্রই ঘটের জনক হইয়া থাকে। **অতিরিক্তম্** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা পঞ্চম অন্যথাসিদ্ধ বলিতেছেন। অবশ্যক্৯প্ত (কারণরূপে অবশ্য স্বীকার্য্য) নিয়ত পূর্ব্ববর্ত্তী পদার্থ হইতেই কার্য্য সম্ভব হইলে তদ্‌ভিন্ন [সমস্তই] অন্যথাসিদ্ধ—ইহাই **অতিরিক্তম্**

বিবৃতি

ঘটের প্রতি কুলালপিতা কুলাল-পিতৃত্বরূপে কারণ—ইহা বলিলে কুলালপিতা ঘটের প্রতি অন্যথাসিদ্ধ হয়, কারণ হয় না। যেহেতু প্রথমে কুলালপিতাতে কুলাল-পিতৃত্বের জ্ঞান করিতে হইবে। কারণ উহা কারণতার অবচ্ছেদক। কুলাল পিতৃত্ব হইতেছে কুলাল জনকত্ব অর্থাৎ কুলাল পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব। সুতরাং কুলাল পিতায় ঘটজনক কুলালের পূর্ববর্ত্তিত্ব-বোধের পরে ঘটপূর্ববর্ত্তিত্বের বোধ হইতেছে। যাহাতে প্রথমে কার্য্যজনকের পূর্ববর্ত্তিত্ব জ্ঞান হইয়া পরে কার্য্যের পূর্ববর্ত্তিত্বের জ্ঞান হয়, তাহা সেই কার্য্যের প্রতি অন্যথাসিদ্ধ। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**তস্য হি কুলালপিতৃত্বেন ঘটং প্রতি জনকত্বেঽন্যথাসিদ্ধিঃ।**

কুলালপিতা কুলালত্বরূপে ঘটের কারণ—ইহা বলিলে কুলালপিতা ঘটের প্রতি অন্যথাসিদ্ধ হইবে না—কারণই হইবে। যেহেতু কুলালপিতায় ঘটপূর্ববর্ত্তিত্ব জ্ঞানই

सिद्धमित्यर्थः। अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणम्, अनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम्। तत्र हि महत्त्वमवश्यक्लृप्तं तेनाऽनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम्। न च वैपरीत्ये किं

त्यर्थः। लघुत्वं च शरीरकृतमुपस्थितिकृतं सम्बन्धकृतञ्च। तत्र घटादिप्रत्यक्षं प्रत्यनेक-द्रव्यत्वापेक्षया महत्त्वस्य कारणतायां शरीरकृतं लाघवम्। गन्धं प्रति रूपप्रागभावा-पेक्षया गन्धप्रागभावस्य कारणत्वे चोपस्थितिकृतं लाघवम्, अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वाद् गन्धरूप-कार्योपस्थित्यनन्तरं गन्धप्रागभावस्यैव शीघ्रमुपस्थितेः, न तु रूपप्राग-भावस्य शीघ्रमुपस्थितिस्तदुपस्थितेः रूपज्ञानसापेक्षत्वात्। घटं प्रति दण्डत्व-दण्डरूपाद्य-पेक्षया दण्डादेः कारणत्वे दण्डघटितपरम्परासम्बन्धानपेक्षत्वेन सम्बन्धकृतं लाघवम्। तथा च लघुनियत-पूर्ववर्त्तिभिन्नत्वमन्यथासिद्धत्वमित्यन्यथासिद्धेः सामान्यलक्षणम्। अस्यामेवे-तरासामन्तर्भावो बोध्यः। **मकरन्द**कृतस्तु अवश्यकल्प्य-लघुनियतपूर्ववर्त्तिसमवधान-नियतत्वस्यैवान्यथासिद्धत्वमाहुः। तेन प्रामाण्ये गुणेन दोषाभावस्य, प्रत्यक्षे महत्त्वेना-ऽनेकद्रव्यत्वस्यान्येषां वा गुरूणां पदार्थानामन्यथासिद्धिसिद्धिर्भवति। अनन्यथासिद्ध रासभादेर्वारकतया कारणलक्षणे नियतपदमपि सार्थकं भवति। **अत एव** अवश्यक्लृप्त-नियत-पूर्ववृत्तिभिन्नस्याऽन्यथासिद्धत्वकथनादेव। **अनेक**द्रव्यत्वम्—अणुभिन्नद्रव्यत्वम्, न त्वनेकद्रव्य-समवेतत्वम्, तस्य द्व्यणुकेऽपि सत्त्वेन द्व्यणुकप्रत्यक्षत्वापत्तेः। **तत्र** प्रत्यक्षे। **हि** यस्मात्। **अवश्य**क्लृप्तमिति। यद्यपि महत्त्वानेकद्रव्यत्वयोस्तुल्याधिकरणवृत्तित्वेन

ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ। এইজন্য প্রত্যক্ষে মহত্ত্ব কারণ, অনেকদ্রব্যত্ব (অণুভিন্ন দ্রব্যত্ব) অন্যথাসিদ্ধ। কারণ প্রত্যক্ষে মহত্ত্বটী [কারণরূপে] অবশ্যকৢপ্ত, সেইজন্য অনেকদ্রব্যত্বটী

বিবৃতি

প্রথমে হইয়াছে, ঘটজনক কুলালের পূর্ববর্ত্তিত্বের জ্ঞান প্রথমে হয় নাই। সুতরাং কুলালত্বরূপে কুলালপিতা ঘটের কারণ। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—

কুলালত্বেন রূপেণ জনকত্বে ত্বিষ্টাপত্তিঃ।

এস্থলে ইহা অবশ্য জ্ঞাতব্য যে, কারণের কারণ চতুর্থ অন্যথাসিদ্ধ হইলেও কার্য্যজনক ব্যাপারের যে জনক, তাহা কার্য্যের প্রতি অন্যথাসিদ্ধ হয় না। যেখানে কোন কার্য্যের প্রতি জন্যের পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব জ্ঞানের অনন্তর জনকের পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব জ্ঞান হয়, সেখানে জন্যের দ্বারা জনক অন্যথাসিদ্ধ হয়। কিন্তু যেখানে জনকের পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব জ্ঞানের পরে জন্যের পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব জ্ঞান হয়, সেখানে জন্য দ্বারাই জনকের জনকত্ব নির্ব্বাহ হয়। প্রথমে যদি উদ্গমন, নিপাতন প্রভৃতি

विनिगमकमिति वाच्यम्। महत्त्वत्वजातेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात्।

तुल्यमवश्यक्लृप्तत्वम्, तथापि महत्त्वापेक्षयाऽनेक-द्रव्यत्वस्य शरीरकृतगुरुतया लघुभूतं महत्त्वमेव नियतपूर्ववर्त्तित्वेनावश्यक्लृप्तमिति भावः। **वैपरीत्ये** महत्त्वस्यान्यथासिद्धत्वेऽनेकद्रव्यत्वस्य चावश्यक्लृप्तत्वे। **विनिगमकमिति**। एकतरपक्षीययुक्तिसाधकमित्यर्थः। एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना। **लाघवात्**—शरीरकृतलाघवात् ॥२०॥

অন্যথাসিদ্ধ। [পূঃ] ইহার বিপরীত পক্ষে কি বিনিগমনা আছে অর্থাৎ প্রত্যক্ষের প্রতি অনেকদ্রব্যত্বই কারণ, মহত্ত্ব অন্যথাসিদ্ধ, এইরূপ বিপরাত কার্য্যকারণভাবও হইতে পারে। কিন্তু প্রত্যক্ষের প্রতি মহত্ত্বই কারণ, অনেকদ্রব্যত্ব অন্যথাসিদ্ধ, এই পক্ষে কি বিনিগমক (একতর পক্ষের সাধক যুক্তি) আছে ? অর্থাৎ কোন বিনিগমক নাই—ইহা বলিতে পার না। কারণ মহত্ত্বত্বজাতি কারণতাবচ্ছেদক হইলে লাঘব হয় অর্থাৎ প্রত্যক্ষের প্রতি মহত্ত্ব কারণ হইলে মহত্ত্বত্ব জাতি কারণতাবচ্ছেক হয়। উহা অনেক

বিবৃতি

ব্যাপারে ছেদনের পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব জ্ঞান হইয়া পরে কুঠারে ছেদনের পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব জ্ঞান হইত, তবে কুঠার ছেদনের প্রতি অন্যথাসিদ্ধ হইত। কিন্তু প্রথমে কুঠারে ছেদনের পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব জ্ঞানের অনন্তর উদ্যমন, নিপাতনাদি ব্যাপারে ছেদনের পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব জ্ঞান হওয়ায় কুঠার ছেদনের প্রতি জনকের জনক হইলেও অন্যথাসিদ্ধ হয় না। কারণ পূর্ব্বগৃহীত পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব (কারণত্ব) নির্ব্বাহের জন্যই উদ্যমন নিপাতনাদি ব্যাপার কল্পিত হইয়াছে এবং তজ্জন্যই কুঠারেছেদনের পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব গৃহীত হইয়াছে। এইরূপ যাগস্থলেও প্রথমে স্বর্গের প্রতি যাগের পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব গৃহীত হইয়া পরে অপূর্ব্বের পূর্ব্ববর্ত্তিত্ব গৃহীত হইলেও তদ্দ্বারা যাগ স্বর্গের প্রতি অন্যথাসিদ্ধ হয় না। কারণ যাগের শ্রুত্যুক্ত স্বর্গ-সাধনত্ব নির্বাহের জন্য যে যাগব্যাপার অপূর্ব্ব কল্পিত হইয়াছে,তদ্দ্বারা যাগ অন্যথাসিদ্ধ হইতে পারে না। এইজন্য নিয়ম হইয়াছে—ব্যাপারের দ্বারা ব্যাপারী অন্যথাসিদ্ধ হয় না।

বিশ্বনাথ অবশ্যক্৯প্ত নিয়তপূর্ব্ববর্ত্তী ভিন্নকে পঞ্চম অন্যথাসিদ্ধ বলেন। এস্থলে অবশ্যক্৯প্ত শব্দের অর্থ—লঘু। এই লঘুত্ব তিন প্রকার—শরীরকৃত, সম্বন্ধকৃত ও উপস্থিতিকৃত। প্রত্যক্ষের প্রতি মহত্ত্ব ও অনেকদ্রব্যত্ব তুল্যভাবে নিয়তপূর্ব্ববর্ত্তী হইলেও মহত্ত্ব শরীরকৃত লঘু বলিয়া অবশ্যক্৯প্ত ; অনেকদ্রব্যত্ব তদ্ভিন্ন বলিয়া উক্ত প্রত্যক্ষের প্রতি অন্যথাসিদ্ধ। গন্ধ কার্য্যের প্রতি গন্ধপ্রাগভাব ও রূপপ্রাগভাব তুল্যভাবে নিয়ত পূর্ব্ববর্ত্তী হইলেও গন্ধকার্য্যের উপস্থিতির পরেই গন্ধপ্রাগভাবের উপস্থিতি শীঘ্র হয়। কিন্তু রূপের উপস্থিতির অনন্তর রূপপ্রাগভাবের উপস্থিতি হয়

एते पञ्चाऽन्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् ।
घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥
तृतीयन्तु भवेद् व्योम कुलाल-जनकोऽपरः ।
पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेष्वावश्यकस्त्वसौ ॥ २२ ॥

रासभादिरिति । यद्-घटव्यक्तिं प्रति रासभस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वमस्ति, तत्रापि तद्घटजातीयं प्रति सिद्धकारणभावैर्दण्डादिभिरेव तद्व्यक्तेरपि सम्भवे रासभोऽन्यथासिद्ध इति भावः । **एतेष्वि**ति । एतेषु पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्चमोऽन्यथासिद्ध आवश्यकस्तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् । तथा हि दण्डादिभिरवश्यक्लृप्त-नियतपूर्ववर्त्तिभिरेव कार्यसम्भवे दण्डत्वादिकमन्यथासिद्धम् । न च वैपरीत्ये

अन्यथासिद्धानां क्रमेणोदाहरणान्याह मूलकार—**एते** पञ्चेति । तत्त्वचिन्तामणिकारास्त्व**नुमानमणौ** त्रिविधामेवान्यथासिद्धिमाहुः । तत्र द्वितीय-चतुर्थयोः प्रथम-तृतीयेऽन्तर्भावो बोध्यः । तन्मते साहित्यमेकज्ञानविषयत्वं बोध्यम् । **रासभा**दिरित्यादिना शकटादेः परिग्रहः । **तेन** पञ्चमान्यथासिद्धेन । **परेषां** दण्डत्वादीनां चतुर्णाम् । **चरितार्थ**त्वं संग्रहः । तदेव दर्शयति—**तथा ही**ति । **दण्डा**दिभिरित्यादिना चक्र-सूत्र-सलिलादे परिग्रहः । **दण्डत्वा**दिकमित्यादिना दण्डरूपादेः परिग्रहः । **वैपरीत्ये**

দ্রব্যত্বত্ব অপেক্ষা শরীরকৃত লঘু। এই লাঘবই এখানে বিনিগমক। মূলোক্ত **রাসভাদি** গ্রন্থের তাৎপর্য্য এই যে, যে ঘটের (কোন একটী বিশিষ্ট ঘটের) প্রতি গর্দ্দভের নিয়ত পূর্ব্ববর্তিতা আছে ; সেস্থলে সেই ঘটজাতীয়ের প্রতি (সেই ঘটের তুল্য অন্যান্য ঘটের প্রতি) কারণরূপে সিদ্ধ (নিশ্চিত) দণ্ড চক্রাদি দ্বারাই সেই ঘটব্যক্তিরও উৎপত্তি হইতে পারে বলিয়া [ঘটমাত্রের প্রতি] রাসভ অন্যথাসিদ্ধ। **এতেষু** গ্রন্থের অর্থ এই যে—এই পাঁচটী অন্যথাসিদ্ধের মধ্যে পঞ্চম অন্যথাসিদ্ধ আবশ্যক (অবশ্য স্বীকার্য্য)। কারণ তাহার দ্বারাই অন্যান্য অন্যথাসিদ্ধগুলি চরিতার্থ (সংগৃহীত) হইয়া যায়। যেমন অবশ্যকৢপ্ত নিয়ত পূর্ব্ববর্ত্তী দণ্ডাদির দ্বারাই কার্য্য সম্ভব

বিবৃতি

বলিয়া গন্ধের প্রতি রূপপ্রাগভাবের উপস্থিতি শীঘ্র হয় না। যদিও পাকজ গন্ধ স্থলে গন্ধ ও রূপের যুগপৎ উৎপত্তি হয় বলিয়া উভয়েই যুগপৎ উপস্থিত হয়। তথাপি অপাজক গন্ধ স্থলে গন্ধপ্রাগভাবই প্রথমে উপস্থিত হয় বলিয়া গন্ধের প্রতি গন্ধপ্রাগভাবই অবশ্যকৢপ্ত, রূপপ্রাগভাব তদ্ভিন্ন বলিয়া অন্যথাসিদ্ধ। তাই বিশ্বনাথ

किं विनिगमकमिति वाच्यम्। दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटित-परम्परायाः सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात्। एवमन्येषामप्यनेनैव चरितार्थत्वं सम्भवति॥१६-२२

दण्डं विहाय दण्डत्वस्य जनकत्वेऽभ्युपगम्यमाने। **परम्परा**यायाः स्वाश्रयजन्यभ्रमिमत्त्वस्य। **गौरवात्** सम्बन्धकृतगौरवात् ॥२१-२२॥

হওয়ায় দণ্ডত্বাদি অন্যথাসিদ্ধ। [পূঃ] ইহার বিপরীত পক্ষে অর্থাৎ ঘটাদি কার্য্যের প্রতি দণ্ডত্ব কারণ, দণ্ড অন্যথাসিদ্ধ, এইরূপ কল্পনা না করিয়া দণ্ড কারণ—দণ্ডত্ব অন্যথাসিদ্ধ—এইরূপ কল্পনায় কি বিনিগমনা (একতর পক্ষের সাধক যুক্তি) আছে অর্থাৎ কোন বিনিগমনা নাই, ইহা বলিতে পার না। [উঃ] [কারণ ঘটের প্রতি] দণ্ডত্ব কারণ হইলে দণ্ডঘটিত পরম্পরার সম্বন্ধত্ব কল্পনায় গৌরব হয় অর্থাৎ ঘটের প্রতি দণ্ডত্ব স্বাশ্রয়জন্যভ্রমিমত্ত্ব সম্বন্ধে [স্ব—দণ্ডত্ব] কারণ হইতে পারে। কিন্তু উহা স্বজন্যভ্রমিমত্ত্ব সম্বন্ধ অপেক্ষা গুরু হওয়ায় সম্বন্ধকৃত গৌরব হয়। এই গৌরবই এখানে বিনিগমক (একতর পক্ষের সাধক যুক্তি)। এইরূপে পঞ্চম অন্যথাসিদ্ধের দ্বারাই অন্যান্য অন্যথাসিদ্ধগুলিও চরিতার্থ (সংগৃহীত) হয় ॥২০—২২॥

বিবৃতি

বলিলেন—**অত এব প্রত্যক্ষে মহত্ত্বং কারণম্, অনেকদ্রব্যত্বমন্যথাসিদ্ধম্।**

ঘটের প্রতি দণ্ড ও দণ্ডত্ব তুল্যরূপে নিয়ত পূর্ব্ববৃত্তি হইলেও দণ্ডই কারণ হইবে, দণ্ডত্ব হইবে না—ইহার প্রতি যুক্তি কি? বস্তুতঃ দণ্ড স্বজন্যভ্রমিমত্ত্ব-সম্বন্ধে ঘটের সমবায়ি কারণে থাকিয়া ঘটের কারণ হয়। কিন্তু দণ্ডত্ব কারণ হইলে স্বাশ্রয়জন্য-ভ্রমিমত্ত্ব সম্বন্ধে কারণ হইতে পারে। স্বজন্যভ্রমিমত্ত্ব অপেক্ষা স্বাশ্রয়জন্য-ভ্রমিমত্ত্ব গুরু। সুতরাং সম্বন্ধকৃত লঘু হয় বলিয়া দণ্ডই ঘটের কারণরূপে অবশ্যক্৯প্ত, দণ্ডত্ব তদ্ভিন্ন বলিয়া অন্যথাসিদ্ধ। এইজন্যই বিশ্বনাথ বলিলেন—**পরম্পরায়াঃ সম্বন্ধত্বকল্পনে গৌরবাৎ** ॥১৯—২২॥

টিপ্পনী

প্রশস্তপাদাচার্য্য প্রশস্তপাদভাষ্যে বলিয়াছেন—"ষণ্ণাং পদার্থানাং সাধর্ম্ম্য-বৈধর্ম্ম্যাভ্যাং তত্ত্বজ্ঞানং নিঃশ্রেয়সহেতুঃ" অর্থাৎ সাধর্ম্য ও বৈধর্ম্য দ্বারা ছয়টী পদার্থের যে তত্ত্ব জ্ঞান, উহাই নিঃশ্রেয়সের হেতু। বিশ্বনাথ ভাষ্যকারের রীতি অনুসরণ করিয়া পদার্থের উদ্দেশের পরে সাধর্ম্ম্য ও বৈধর্ম্ম্য নিরূপণ করিয়াছেন। এস্থলে সাধর্ম্ম্য শব্দে অনুবৃত্ত ধর্ম্ম এবং বৈধর্ম্ম্য শব্দে ব্যাবৃত্ত ধর্ম্ম বুঝায়।

এই সাধর্ম্ম্য প্রকরণে প্রসঙ্গক্রমে কারণত্ব পদার্থের নির্ব্বচনও প্রদর্শিত

समवायि-कारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ।
गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥ २३

समवायीति । स्पष्टम् । गुणकर्मेति । असमवायिकारणत्वं गुणकर्म-भिन्नानां वैधर्म्यम्, न तु गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अथवा असम-

प्रासङ्गिकं समाप्य प्रशस्तपादोक्तमनुस्मरन् नवद्रव्याणां साधर्म्यमाह—**समवायि-कारणत्वमिति । द्रव्यस्यैवेति** । एवशब्दो व्यवच्छेदार्थकः । तेन गुणकर्मादीनां समवायि-कारणत्व-व्यवच्छेदः । मूलेऽसमवायिकारणत्वं गुणकर्मणोः साधर्म्यमुक्तम् । तच्चाऽयुक्तम्, आत्मविशेषगुणानामसमवायिकारणत्वविरहात् । तस्मादात्मविशेषगुणेषु ज्ञानादिष्वव्याप्ति-रतो मूलस्यार्थं वैधर्म्यपरतया योजयति—**असम**वायिकारणत्वमिति । साधर्म्यप्रकरणे वैधर्म्यकथनमयुक्तमित्याशयेनाह—**अथवेति । असम**वायि-कारणेति । असमवायिकारण-

সমবায়ি ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ স্পষ্ট। **গুণকর্ম্ম** ইত্যাদি গ্রন্থের এইরূপ অর্থেই তাৎপর্য্য যে, অসমবায়ি-কারণত্বটী গুণ ও কর্ম্ম ভিন্ন যাবতীয় পদার্থের বৈধর্ম্ম্য, কিন্তু গুণ ও কর্ম্মের সাধর্ম্ম্য নহে। অথবা [এ স্থলে] অসমবায়ি-কারণত্ব শব্দের অর্থ—

টিপ্পনী

হইয়াছে। কারণত্ব পদার্থটি অন্যথাসিদ্ধঘটিত বলিয়া বিশ্বনাথ পাঁচ প্রকার অন্যথাসিদ্ধের স্বরূপও প্রদর্শন করিয়াছেন। বস্তুতঃ তাঁহার মতে অন্যথাসিদ্ধি একটী। নব্য নৈয়ায়িকগণেরও এই মত। বিশ্বনাথ প্রথম চারিটীকে পঞ্চমের অন্তর্গত করিয়া নব্যমতেরই সমর্থন করিয়াছেন। গঙ্গেশোপাধ্যায় অনুমানচিন্তামণিতে তিনপ্রকার অন্যথাসিদ্ধি বলিয়াছেন। বর্দ্ধমানোপাধ্যায় কুসুমাঞ্জলিপ্রকাশে (১।১৩) পাঁচ প্রকার অন্যথাসিদ্ধি বলিয়াছেন। কিন্তু লক্ষণ নির্ব্বচনে বিশ্বনাথ তাঁহার সহিত একমত হন নাই।

কারণরূপে সম্ভাবিত পদার্থগুলিকেই প্রাচীনগণ অন্যথাসিদ্ধ বলিতেন। কিন্তু নব্যমতে কারণ ভিন্ন সমস্তই অন্যথাসিদ্ধ ॥২২॥

বিবৃতি

গুণ ও কর্মের সাধর্ম্ম্য হইতেছে অসমবায়িকারণত্ব। আত্মার বিশেষগুণ কিন্তু কাহারও অসমবায়ী কারণ নহে। সুতরাং অসমবায়িকারণত্ব গুণ ও কর্মের সাধর্ম্ম্য হয় কিরূপে? এই আশঙ্কার সমাধান করিতে বিশ্বনাথ বলিলেন—**অসমবায়িকারণত্বং গুণকর্মভিন্নানাং বৈধর্ম্ম্যম্ ।**

अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते।

वायिकारणवृत्ति-सत्ताभिन्न-जातिमत्त्वं तदर्थः। तेन ज्ञानादीनामसमवायि-कारणत्वविरहेऽपि नाव्याप्तिः ॥ २३ ॥

अन्यत्रेति। नित्यद्रव्याणि परमाण्वाकाशादीनि विहायाश्रितत्वं साधर्म्य-मित्यर्थः। आश्रितत्वन्तु समवायादिसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वं, विशेषणतया नित्या-

भूते गुणे कर्मणि वा वृत्तिर्विद्यमाना या सत्ताभिन्ना गुणत्व-कर्मत्व-जातिस्तद्वत्त्वं गुण-कर्मणोः साधर्म्यं विवक्षितमिति भावः। सत्ताभिन्न-द्रव्यत्व-जातिमति द्रव्येऽतिव्याप्ति-वारणाय—**वृत्त्यन्त**निर्देशः। तेन द्रव्ये नातिव्याप्तिर्द्रव्यत्वस्यासमवायिकारणवृत्तित्वाभावात्। असमवायिकारणवृत्तिजातिमत्त्वमित्युक्तौ पुनस्तत्रैवातिव्याप्तिः, असमवायिकारणवृत्तिजातेः सत्ताया द्रव्येऽपि सत्त्वात्, अतः—**सत्ता**भिन्नेति। असमवायि-कारण-वृत्ति-सत्ताभिन्न-धर्मवत्त्वमित्युक्तौ द्रव्यगुणान्यतरत्वरूप-धर्ममादाय पुनस्तत्रैवातिव्याप्तिरतो—**जाती**ति। वृत्तित्वं जातिमत्त्वं च समवायेन बोध्यम्। **तेन**—असमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्न-जातिमत्त्वरूपस्याऽर्थस्य विवक्षणेन। **नाव्याप्ति**रिति। असमवायिकारण-संयोगादि-वृत्ति-सत्ताभिन्न-जातेर्गुणत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः ॥२३॥

नित्यद्रव्यातिरिक्तानां साधर्म्यमाह—**अन्यत्रे**ति। **नित्य**द्रव्याणीति। पृथिव्यप्-

অসমবায়িকারণবৃত্তি-সত্তাভিন্ন-জাতিমত্ত্ব অর্থাৎ অসমবায়ী কারণ যে গুণ ও কর্ম্ম, তাহাতে বৃত্তি যে সত্তাভিন্ন গুণত্ব ও কর্ম্মত্ব জাতি; সেই গুণত্ব বা কর্ম্মত্ব জাতিমত্ত্ব। সেইজন্য অর্থাৎ অসমবায়িকারণত্ব শব্দের এইরূপ অর্থ বিবক্ষিত হওয়ায় জ্ঞানাদি বিশেষগুণের অসমবায়ি-কারণত্ব না থাকিলেও অব্যাপ্তি হয় না, (কারণ উহাতে অসমবায়িকারণবৃত্তি সত্তাভিন্ন জাতিমত্ত্ব রহিয়াছে) ॥২৩

অন্যত্র ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ—পরমাণু, আকাশ প্রভৃতি নিত্য দ্রব্য অর্থাৎ পৃথিবী, জল, তেজঃ ও বায়ুর পরমাণু এবং আকাশ, কাল, দিক্, আত্মা ও মনকে পরিত্যাগ

বিবৃতি

অসমায়িকারণত্ব গুণ ও কর্মের সাধর্ম্য নহে, কিন্তু গুণ ও কর্ম ভিন্ন যাবতীয় পদার্থের বৈধর্ম্য। পরন্তু সাধর্ম্য প্রকরণে বৈধর্ম্যের উপদেশও সঙ্গত নহে। তাই অসমবায়িকারণত্ব পদের অর্থ নির্দেশ করিতে বিশ্বনাথ বলিলেন—**অথবা** ইত্যাদি।

যে যে স্থলে সাধর্ম্য লক্ষণের এইরূপ অব্যাপ্তি হইবে, সে স্থলে এই জাতীয় অর্থ করিয়াই অব্যাপ্তি পরিহার করিতে হইবে।

क्षित्यादीनां नवानान्तु द्रव्यत्व-गुणयोगिता ॥ २४
क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।
परापरत्व-मूर्तत्व-क्रिया-वेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥

नामपि कालादौ वृत्तेः । इदानीं द्रव्यस्यैव विशिष्य साधर्म्यं वक्तुमारभते—**क्षित्यादीनामिति** । स्पष्टम् ॥ २४ ॥

क्षितिरिति । पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वापरत्ववत्त्वं मूर्त्तत्वं क्रियावत्त्वं

तेजोवायूनां परमाणव आकाशादि-पञ्चकञ्चेति नव नित्यद्रव्याणि । तानि विहायाश्रितत्वं सर्वेषां साधर्म्यम्' उक्तञ्च भाष्ये—आश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य" इति । **समवाया**दि सम्बन्धेन सर्वाधारतानियामक-कालिकसम्बन्धातिरिक्त-सम्बन्धेन । **विशेषणतया**—कालिक-विशेषणतया । ननु समवायेऽप्येतदाश्रितत्वं नास्तीति चेत् । न । अनवस्थाभयेन समवायस्य समवायान्तराभावेऽपि स्वस्वरूपसम्बन्धेनाधाराश्रितत्वात् । मूले **गुण**योगितेति । गुणवत्त्वं साधर्म्यमित्यर्थः । न चाद्यक्षणे घटेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । लक्ष्यैकदेशे सर्वदाऽवृत्त्या ह्यव्याप्तेरभ्युपगमात् , न तु कादाचित्कावृत्त्या । तथा च द्वितीयक्षणे घटे गुणवत्त्वसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । उक्तञ्च भाष्ये—पृथिव्यादीनां नवानामपि द्रव्यत्व-योगः स्वात्मन्यारम्भकत्वं गुणवत्त्वं कार्यकारणाविरोधित्वमन्त्यविशेषवत्त्वमिति । तत्र स्वात्मन्यारम्भकत्वं स्वसमवेतकार्यजनकत्वम् । कार्यकारणाविरोधित्वं कार्यकारणयोरन्यतरेणापि द्रव्यजातीयं न विनाश्यते । शब्दो गुणः स्वकार्येण द्वितीयशब्देन विनाश्यते, कर्म चोत्तरसंयोगेन स्वकार्येण, तथाऽन्त्यः शब्दः स्वकारणेनोपान्त्येन । नैवं द्रव्यजातीयम् । तद्धि क्वचित् समवायिकारणनाशेन क्वचिदसमवायिकारणनाशेन नश्यतीत्यर्थः । अन्त्यविशेषवत्त्वम्—अन्त्यविशेषवद्वृत्ति-भावविभाजकोपाधिमत्त्वं, तेनाऽनित्यद्रव्ये नाव्याप्तिः ॥२४॥

पृथिव्यादीनां पञ्चानां साधर्म्यमाह—**पृथिवी**ति । **परत्वा**परत्ववत्त्वमिति । परत्व-

করিয়া [যাবতীয় পদার্থের] আশ্রিতত্বটী সাধর্ম্ম্য । আশ্রিতত্ব শব্দের অর্থ কিন্তু—সমবায়াদি সম্বন্ধে (কালিকবিশেষণতা ভিন্ন যে কোন সম্বন্ধে) বৃত্তিমত্ত্ব । কারণ কালিকবিশেষণতা সম্বন্ধে নিত্য পদার্থগুলিও কালাদিতে আশ্রিত হয়, তাহাতে আশ্রিতত্ব নিত্য পদার্থেরও সাধর্ম্ম্য হইয়া পড়ে] । সম্প্রতি **ক্ষিত্যাদীনাম্** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা বিশেষ করিয়া দ্রব্যেরই সাধর্ম্ম্য বলিতেছেন । এই কারিকার অর্থ—স্পষ্ট ॥২৪॥

ক্ষিতিঃ ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ— পৃথিবী, জল, তেজঃ, বায়ু ও মনের পরত্ববত্ত্ব,

वेगवत्त्वं च साधर्म्यम्। न च यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नोत्पन्नं, तत्राऽव्याप्ति-रिति वाच्यम्। परत्वादिसमानाधिकरण-द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। मूर्त्तत्वं अपकृष्टपरिमाणवत्त्वम्। तच्च तेषामेव, गगनादिपरिमाणस्य कुतोऽप्यप-

वत्त्वमपरत्ववत्त्वं चेत्यर्थः। तत्र परत्वं द्विविधं दिक्कृतं कालकृतञ्च। तत्र दूरस्थे दिक्-कृतं परत्वम्, अयं विप्रकृष्ट इति प्रत्ययकारणम्। ज्येष्ठे कालकृतं परत्वम्, अयं ज्येष्ठ इति प्रत्ययकारणम्। एवमपरत्वमपि द्विविधम्। तत्र समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम्, अयं सन्निकृष्ट इति प्रत्ययनिमित्तम्। कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम्, अयं कनिष्ठ इति प्रत्यय-निमित्तम्। उक्तसाधर्म्याणामव्याप्तिमाशङ्कते—**न चे**ति। परिहरति—**परत्वा**दीति। यत्र परत्वमपरत्वं वा समुत्पन्नं, तस्मिन्नेवाधिकरणे वर्त्तमाना या द्रव्यत्वस्य साक्षाद्व्याप्या पृथिवीत्व-जलत्वादि-जातिः, तादृशजातिमत्त्वं तेषां साधर्म्यं विवक्षितम्। तेनाऽनुत्पन्न-परत्वे घटे नाव्याप्तिस्तत्र तादृशजातेः पृथिवीत्वस्य सत्त्वात्। आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय **समा**नाधिकरणान्तम्। सत्तामादाय पुनस्तत्रैवातिव्याप्तिरतो **द्रव्यत्व**व्याप्येति। अत्र च द्रव्यत्वव्याप्यत्वं द्रव्यत्वभिन्नत्वे सति द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं बोध्यम्। अन्यथा द्रव्यत्वस्यापि द्रव्यत्वव्याप्यत्वात् तदादायात्मन्यतिव्याप्तिः स्यात्। द्रव्यत्वसाक्षाद्-व्याप्यत्वञ्च द्रव्यत्वभिन्नत्वे सति द्रव्यत्वव्याप्याव्याप्यत्वे सति द्रव्यत्वव्याप्यत्वम्। द्रव्य-गुणान्यतरत्वमादाय पुनस्तत्रैवातिव्याप्तिस्तद्वारणाय—**जाती**ति। **अपकृष्टे**ति। अविभु-वृत्तिपरिमाणवत्त्वमित्यर्थः। तेन परमाणुपरिमाणस्याऽपकृष्टत्वाभावेऽपि तत्र नातिव्याप्तिः। **तच्च**—अपकृष्टपरिमाणवत्त्वञ्च। **तेषां**—पृथिव्यादीनां पञ्चानाम्। यत्र घटादौ क्रिया नोत्पन्ना, मुषलादौ वा वेगो नोत्पन्नस्तत्राव्याप्तिवारणाय पूर्वोक्तरीतिमतिदिशति—**पूर्वे**-

অপরত্ববত্ত্ব, মূর্ত্তত্ব, কর্ম্মবত্ত্ব ও বেগবত্ত্ব সাধর্ম্ম্য। [পূঃ] আচ্ছা, যে ঘটাদিতে পরত্ব বা অপরত্ব উৎপন্ন হয় নাই, সেই ঘটাদিতে অব্যাপ্তি হয়, ইহা বলিতে পার না? [উঃ] কারণ [এ স্থলে পরত্ববত্ত্ব শব্দের অর্থ] পরত্ব-সমানাধিকরণ দ্রব্যত্বব্যাপ্য-জাতিমত্ত্ব বিবক্ষিত হইয়াছে অর্থাৎ পরত্বের সমানাধিকরণ এবং দ্রব্যত্বের ব্যাপ্য যে জাতি, তাদৃশ জাতিমত্ত্ব পরত্ববত্ত্ব শব্দের অর্থ। [উহা পরত্বরহিত ঘটেও থাকায় সেখানে অব্যাপ্তি হয় না।] মূর্ত্তত্ব হইতেছে—অপকৃষ্ট পরিমাণবত্ত্ব (বিভু ভিন্ন দ্রব্যবৃত্তি পরিমাণবত্ত্ব)। সেই অপকৃষ্ট পরিমাণবত্ত্ব কিন্তু তাহাদেরই অর্থাৎ পৃথিবী, জল, তেজঃ, বায়ু ও মনেরই; কারণ গগনাদির (আকাশ, কাল, দিক্ ও আত্মার) পরিমাণ কোনও পরিমাণের অপেক্ষা

कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत्।

कृष्टत्वाभावात्। पूर्ववत् कर्मवत्त्वं कर्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्। वेगवत्त्वं वेगवद्वृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वञ्च बोध्यम् ॥ २५ ॥

कालेति। कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वं परममहत्त्वञ्च साधर्म्यम्। सर्वगतत्वं सर्वमूर्त्तसंयोगित्वम्। परममहत्त्वत्वं जातिविशेषोऽपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा।

वदिति। परत्ववत्त्वेत्यादौ कृतनिष्कर्षवदित्यर्थः। **कर्मे**ति। यस्मिन् द्रव्ये कर्म समुत्पन्नं, तस्मिन् कर्माधिकरणे वृत्तिर्या द्रव्यत्व-साक्षाद्व्याप्या पृथिवीत्वादिजातिः, तादृशजाति-मत्त्वं तदर्थस्तेनानुत्पन्नकर्मणि घटे नाव्याप्तिस्तत्रापि तादृश-पृथिवीत्वादिजातेः सत्त्वात्। आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय—**कर्म**समानाधिकरणेति। सत्तामादाय तत्रैवातिव्याप्तिस्तद्-वारणाय—**द्रव्यत्व**-व्याप्येति। व्याप्यत्वमत्र पूर्ववद् बोध्यम्। आकाशपृथिव्यन्यतरत्व-मादायाकाशेऽतिव्याप्ति-वारणाय—**जाती**ति। **वेगे**ति। व्यावृत्तिस्तु पूर्ववदूहनीया ॥२५॥

आकाशादीनां चतुर्णां साधर्म्यमाह—**सर्वगतत्व**मिति। सर्वैर्मूर्त्तैः सह संयोग आकाशादीनां, न तु सर्वत्र संयोगः, तेषां निष्क्रियत्वात्। तथा च भाष्यं—"सर्वगतत्वं

অপকৃষ্ট নহে। পূর্ব্বের ন্যায় অর্থাৎ পরত্ববত্ত্ব শব্দের ন্যায় কর্ম্মবত্ত্ব শব্দের অর্থ বুঝিতে হইবে—কর্ম্ম-সমানাধিকরণ-দ্রব্যত্বব্যাপ্য-জাতিমত্ত্ব অর্থাৎ কর্ম্মের সমানাধিকরণ এবং দ্রব্যত্বের ব্যাপ্য যে জাতি, তাদৃশ জাতিমত্ত্ব। [এবং] বেগবত্ত্ব শব্দের অর্থ বুঝিতে হইবে—বেগবদ্‌বৃত্তি-দ্রব্যত্বব্যাপ্য-জাতিমত্ত্ব অর্থাৎ বেগযুক্ত পদার্থে বিদ্যমান এবং দ্রব্যত্বের ব্যাপ্য যে জাতি, তাদৃশ জাতিমত্ত্ব ॥২৫॥

কাল ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ—কাল, আকাশ, আত্মা ও দিকের সর্ব্বগতত্ব ও পরম-

বিবৃতি

কাল, আকাশ, আত্মা ও দিক্—এই চারিটি বিভু দ্রব্যের সাধর্ম্ম্য—সর্ব্বগতত্ব ও পরমমহত্ত্ব। সর্ব্বগত শব্দে সকল পদার্থের সহিত সংযুক্ত—এই অর্থ বুঝা যায়। কিন্তু এ স্থলে তাহা সম্ভব নহে। কারণ কালাদি চারিটি পদার্থ যেমন নিষ্ক্রিয়। মূর্ত্ত পদার্থ (পৃথিবী, জল, তেজঃ, বায়ু ও মনঃ) ব্যতীত অন্য সমস্ত পদার্থও সেইরূপ নিষ্ক্রিয়। নিষ্ক্রিয় পদার্থদ্বয়ের সংযোগ সম্ভব নহে। এজন্য এ স্থলে সর্বগত শব্দের অর্থ হইবে সর্বমূর্ত্তসংযোগিত্ব। কালাদির ক্রিয়া না থাকিলেও মূর্ত্ত দ্রব্যগুলি সক্রিয় বলিয়া কালাদির সহিত তাহাদের সংযোগ সম্ভব হয়। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**সর্ব্বগতত্বং সর্ব্বমূর্ত্তসংযোগিত্বম্**।

क्षित्यादि पञ्च भूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥ २६

क्षित्यादीति। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतत्वम्। तच्च बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेष-गुणवत्त्वम्। अत्र ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्ष-स्वरूपयोग्यत्वं बोध्यम्। तेन ज्ञातो घट

परममहत्त्वं सर्वसंयोगिसमानदेशत्वञ्चे”ति। निष्क्रिये आकाशादौ सर्वगतत्वं न सम्भवतीत्यतस्तस्यार्थमाह— **सर्व**मूर्त्तेति। सर्वशब्देनात्र प्रकृतापेक्षया मूर्त्तद्रव्याणि गृह्यन्ते, न तु सर्वाणि द्रव्याणि, अमूर्त्तानां निष्क्रियतया परस्परसंयोगासम्भवात्। ननु परम-महत्त्वत्वस्य कारणतानवच्छेदकत्वादहं परममहानिति प्रतीतेरभावाच्च न जातित्वमित्यस्वरसादाह— **अपकर्षा**नाश्रयेति। अपकर्षानाश्रयमहत्परिमाणत्वमित्यर्थः। तेनाऽपकर्षरहितेऽपि परमाणौ नातिव्याप्तिस्तत्र महत्परिमाणाभावात्। **भूतत्व**मिति। साधर्म्यमिति शेषः। तथा च भाष्यं—“पृथिव्यादीनां पञ्चानामपि भूतत्वेन्द्रियप्रकृतित्व-बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यविशेषगुण-वत्त्वानी”ति। **तच्च** भूतत्वम्। **बहिरि**न्द्रियेति। बहिरिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां पञ्चानां ग्राह्यो यो रूपादिर्विशेषगुणस्तद्वत्त्वमेव भूतत्वम्। **व्योम**शिवाचार्यास्तु भाष्यटीकायां भूतत्वं जातिरित्याहुः। बहिःपदानुपादाने मनोग्राह्यविशेषगुणवत्यात्मन्यतिव्याप्तिरत आह —**बहिरि**ति। परमाणुरूपादेरप्रत्यक्षतया बहिरिन्द्रियग्राह्य-विशेषगुणवत्त्वस्य परमाणाव्याप्तिरतो बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमद्विशेषगुणवत्त्वं ग्राह्यम्। बहिरिन्द्रियग्राह्यजाति-मत्-संयोगादिमति कालादावतिव्याप्तिवारणाय—विशेषेति। “ज्ञातो घट” इति चाक्षुष-प्रत्यक्षे स्वसंयुक्तमनः-संयुक्तात्मसमवेत-ज्ञानरूप ज्ञानलक्षण-सन्निकर्षेण घटविशेषणीभूत-ज्ञानस्यापि चक्षुरिन्द्रियग्राह्यत्वाद् बहिरिन्द्रियग्राह्य-ज्ञानरूप-विशेषगुणवत्त्वस्यात्मनि सत्त्वादतिव्याप्तिरत आह—**अत्र** ग्राह्यत्वमिति। **प्रत्यक्षस्वरूप**योग्यत्वमिति। प्रत्यक्ष-विषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वम्। तथा च लौकिक-सन्निकर्ष-प्रयोज्य-बहिरिन्द्रियग्राह्य-जाति-मद्-विशेषगुणवत्त्वं भूतत्वमिति फलितम्। **तेन** लौकिकत्वनिवेशनेन। **उपनीत**भान-

মহত্ত্বটী সাধর্ম্ম্য। সর্ব্বগতত্ব হইতেছে—সর্ব্বমূর্ত্তসংযোগিত্ব। পরমমহত্ত্ব একটী বিশেষ জাতি অথবা অপকর্ষানাশ্রয়-পরিমাণত্ব অর্থাৎ যে পরিমাণ অপকর্ষের অনাশ্রয়, তাদৃশ পরিমাণত্বই পরমমহত্ত্ব। **ক্ষিত্যাদি** গ্রন্থের অর্থ—পৃথিবী, জল, তেজঃ, বায়ু ও আকাশের ভূতত্ব [সাধর্ম্ম্য]। সেই ভূতত্বটী হইতেছে বহিরিন্দ্রিয়গ্রাহ্য-বিশেষ-গুণবত্ত্ব অর্থাৎ যে যে বিশেষ গুণগুলি বহিরিন্দ্রিয়ের গ্রাহ্য, তাদৃশ বহিরিন্দ্রিয়গ্রাহ্য বিশেষগুণবত্ত্বই ভূতত্ব। এ স্থলে গ্রাহ্যত্ব শব্দে লৌকিক প্রত্যক্ষের স্বরূপ-

इत्यादिप्रत्यक्षे ज्ञानस्याऽप्युपनीतभानविषयत्वात् तद्वत्यात्मनि नातिव्याप्तिः, न.वा

विषयत्वात् ज्ञानलक्षणसन्निकर्षेण सन्निकृष्टस्य विषयस्य यद् भानं ज्ञानं, तद्विषयत्वात्। **तद्वति** ज्ञानलक्षणसन्निकर्षप्रयोज्य-बहिरिन्द्रियजन्य-प्रत्यक्ष-विषय-ज्ञानगुणवति। **नाति-व्याप्तिरिति**। "ज्ञातो घट" इति ज्ञानविशिष्ट-घटविषयक-ज्ञाने विशेषणीभूत-ज्ञानांशे

যোগ্যত্বকেই বুঝিতে হইবে। সেইজন্য 'জ্ঞাতো ঘটঃ' (জ্ঞানবিশিষ্ট ঘট) এইরূপ প্রত্যক্ষে জ্ঞান উপনীত ভানের (জ্ঞানলক্ষণাজন্য অলৌকিক চাক্ষুষ প্রত্যক্ষের) বিষয় হইলেও, সেই জ্ঞানবিশিষ্ট আত্মাতে অতিব্যাপ্তি হয় না অর্থাৎ জ্ঞাতো ঘটঃ—এইরূপ চাক্ষুষ প্রত্যক্ষে, বিশেষ্য ঘট যেরূপ বাহেন্দ্রিয়বেদ্য, সেইরূপ ঘটে বিশেষণীভূত বিশেষগুণ জ্ঞানও জ্ঞানলক্ষণ সম্বন্ধে বাহেন্দ্রিয়বেদ্য এবং উহা আত্মাতে থাকায় ভূতত্ব লক্ষণের অতিব্যাপ্তি হয়, কিন্তু গ্রাহ্যপদের অর্থ—লৌকিক প্রত্যক্ষের স্বরূপযোগ্য। সুতরাং বহিরিন্দ্রিয়গ্রাহ্য বিশেষগুণবত্ত্ব কথার অর্থ হইতেছে বহিরিন্দ্রিয়জন্য লৌকিক প্রত্যক্ষের স্বরূপযোগ্য বিশেষগুণবত্ত্ব। উক্ত জ্ঞান বাহেন্দ্রিয়গ্রাহ্য বিশেষগুণ হইলেও বাহেন্দ্রিয়-জন্য লৌকিক প্রত্যক্ষের স্বরূপযোগ্য বিশেষগুণ না হওয়ায় এবং আত্মাতে 'বহিরিন্দ্রিয়-জন্য লৌকিক প্রত্যক্ষের স্বরূপযোগ্য বিশেষগুণবত্ত্ব না থাকায় অতিব্যাপ্তি হয় না।

বিবৃতি

পৃথিবী, জল, তেজঃ প্রভৃতি পঞ্চ মহাভূতের সাধর্ম্ম্য—ভূতত্ব। ব্যোমশিবাচার্য্য প্রশস্তপাদভাষ্যের ব্যোমবতীবৃত্তিতে ভূতত্বকে জাতি বলিলেও বিশ্বনাথ মূর্ত্তত্বের সহিত ভূতত্বের সাঙ্কর্য্য স্বীকার করেন বলিয়া উহাকে জাতি বলেন নাই। তাই তিনি ভূতত্বের নির্ব্বচন করিতে বলিলেন—**বহিরিন্দ্রিয়গ্রাহ্যবিশেষগুণবত্ত্বম্**।

সংযোগ, সমবায় প্রভৃতি ছয়টী লৌকিক সন্নিকর্ষ হইতে যে প্রত্যক্ষ হয়, তাহাকে বলে লৌকিক প্রত্যক্ষ। সামান্যলক্ষণ, জ্ঞানলক্ষণ ও যোগজ—এই তিনটী অলৌকিক সন্নিকর্ষ হইতে যে প্রত্যক্ষ হয়, তাহাকে বলে অলৌকিক প্রত্যক্ষ। জ্ঞাতো ঘটঃ—এইরূপ চাক্ষুষ প্রত্যক্ষে চক্ষুরিন্দ্রিয় লৌকিক সংযোগ সম্বন্ধে ঘটের সহিত সম্বদ্ধ হয়। কিন্তু ঘটের বিশেষণ জ্ঞান চক্ষুর বিষয় নহে বলিয়া, চক্ষুঃ লৌকিক সংযোগাদি সম্বন্ধে তাহার সহিত সম্বদ্ধ হয় না। পরন্তু স্বসংযুক্ত-মনঃসংযুক্তাত্মসমবেত-জ্ঞানবিষয়ত্বরূপ অলৌকিক জ্ঞানলক্ষণ-সম্বন্ধে জ্ঞানের সহিত চক্ষুর সম্বন্ধ হইলেই জ্ঞানের অলৌকিক প্রত্যক্ষ হয়। সুতরাং ঘটের বিশেষণ জ্ঞানও বহিরিন্দ্রিয় গ্রাহ্য বিশেষগুণ। উহা আত্মাতে থাকে বলিয়া বহিরিন্দ্রিয়গ্রাহ্য বিশেষগুণবত্ত্ব আত্মাতে অতিব্যাপ্ত হয়। এই জন্য বিশ্বনাথ বলিলেন—**অত্র গ্রাহ্যত্বং লৌকিকপ্রত্যক্ষস্বরূপযোগ্যত্বম্** ॥২৬॥

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादथाकाश-शरीरिणाम् ।
अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७

प्रत्यक्षाविषय-रूपादिमति परमाण्वादावव्याप्तिः, तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात्, महत्त्वलक्षणकारणान्तरासन्निधानाच्च न प्रत्यक्षत्वम् । अथवा आत्मावृत्ति-विशेष-गुणवत्त्वं तत्त्वम् । चत्वारीति । पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वम् ॥२६॥

द्रव्यारम्भ इति । पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वम् । न च द्रव्या-नारम्भके घटादावव्याप्तिः ; द्रव्यसमवायिकारणवृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य

लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वाभावादिति भावः । स्वरूपयोग्यता-निवेशस्य फलमाह—**न वे**ति । **स्वरूप**योग्यत्वादिति । अयमाशयः—यद्यप्यरण्यस्थ-दण्डो घटं न जनयति, तथापि तत्र घटोत्पादनयोग्यत्वं वर्त्तते । तच्च योग्यत्वं कारणतावच्छेदक-दण्डत्व-धर्मवत्त्वम् । एवं परमाणुरूपादावपि प्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं वर्त्तते । तच्च योग्यत्वं प्रत्यक्षविषयतावच्छेदक-रूपत्व धर्मवत्त्वम् । तथा च प्रत्यक्षस्वरूपयोग्यस्य रूपादिविशेषगुणस्य परमाण्वादावपि सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति । ननु परमाणुरूपादेर्योग्यत्वे कुतो न तस्य प्रत्यक्षमत आह—**महत्त्वे**ति । लाघवादाह—**अथवे**ति । **तत्त्वं** भूतत्वम् ॥२६॥

द्रव्यारम्भकत्वं द्रव्यसमवायिकारणत्वम् । अन्त्यावयविन्यव्याप्तिमाशङ्कते—**नचे**ति । समाधानमाह—**द्रव्ये**त्यादिना । द्रव्यस्य घटादेर्यत् समवायिकारणं कपालादि तद्वृत्तिर्या द्रव्यत्वस्य साक्षाद्व्याप्या जातिः पृथिवीत्व-जलत्वादिरूपा, तादृशजाति-मत्त्वं विवक्षित-

-আর প্রত্যক্ষের অবিষয় রূপাদিবিশিষ্ট পরমাণু প্রভৃতিতেও অব্যাপ্তি হয় না (কারণ পরমাণুতে বহিরিন্দ্রিয়জন্য লৌকিক প্রত্যক্ষের স্বরূপযোগ্য বিশেষ গুণবত্ত্ব আছে।) কারণ পরমাণুগত সেই রূপাদিও প্রত্যক্ষের স্বরূপযোগ্য (বিশেষগুণ) ; কিন্তু মহত্ত্বরূপ [প্রত্যক্ষের অন্যতম কারণ উহাতে] না থাকায় প্রত্যক্ষ হয় না। অথবা আত্মাবৃত্তিবিশেষগুণবত্ত্বই ভূতত্ব অর্থাৎ আত্মাতে অবিদ্যমান যে বিশেষগুণ, তাদৃশ বিশেষগুণবত্ত্বই ভূতত্ব। **চত্বারি** ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ—পৃথিবী, জল, তেজঃ ও ও বায়ুর স্পর্শবত্ত্ব [সাধর্ম্ম্য] ॥২৬॥

দ্রব্যারম্ভ ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ এই যে, পৃথিবী, জল, তেজঃ ও বায়ু—এই চারিটীতে দ্রব্যারম্ভকত্ব (দ্রব্যের সমবায়ি-কারণত্ব) আছে। দ্রব্যের অনারম্ভক ঘটাদিতে [এই লক্ষণের] অব্যাপ্তি হয় না। কারণ [দ্রব্যারম্ভকত্ব শব্দে] দ্রব্যসমবায়িকারণবৃত্তি

विवक्षितत्वात्। अथाकाशशरीरिणामिति। आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिक-विशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यमित्यर्थः। आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः। स चाव्याप्यवृत्तिः, यदा किञ्चिदवच्छेदेन शब्द उत्पद्यते, तदाऽन्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्त्वात्। क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्। योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्ति-

मित्यर्थः। तेन घटादौ नाव्याप्तिस्तत्र पृथिवीत्वादिरूपायास्तादृशजातेः सत्त्वात्। आत्मत्वजातिमादायात्मन्यतिव्याप्तिरतो—**वृत्त्यन्तं** विशेषणम्। सत्तादिकमादाय गगनेऽतिव्याप्तिवारणाय—**द्रव्यत्व**व्याप्येति। वृत्तित्वं तादृशजातिमत्त्वञ्च समवायेन बोध्यम्। मूले **शरीरि**पदमात्मपरम्। **अव्याप्य**वृत्तित्वं स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वम्। **विशेष**गुणवत्त्वमिति। विशेषगुणाश्च बुद्ध्यादिरूपा वक्ष्यमाणाः। तल्लक्षणनिर्वचने **वर्धमा**नोपाध्यायस्तु— स्वाश्रयसमानाधिकरण-द्रव्यविभाजकोपाध्यत्यन्ताभाव-समानाधिकरण-गुणावृत्ति-गुणवृत्ति-गुणत्वव्याप्य-जातिमद्-गुणत्वं **विशेषगु**णत्वम्। स्वं गन्धत्वं, तस्याश्रयो गन्धः, तत्समानाधिकरणो द्रव्यविभाजकोपाधिः पृथिवीत्वं, तदत्यन्ताभावसमानाधिकरणो गुणो जलादौ स्नेहादिस्तदवृत्तिर्गन्धलक्षणगुणवृत्तिर्गुणत्वव्याप्यजातिर्गन्धत्वं तद्वद्गुणत्वं गन्धस्य। एवं रूपत्वादिजातीरुपादाय रूपादौ वर्णयेदित्याहुः। शब्दज्ञानादीनामव्याप्यवृत्तित्वमुपपादयति—**आकाश**स्येत्यादिना। ननु क्षणिकत्वं नाम क्षणमात्रस्थायित्वं बौद्धैरङ्गीकृतं, तच्च नास्मन्मतसिद्धमतः क्षणिकत्वस्यार्थमाह—**क्षणिकत्व**मिति। ध्वंसप्रतियोगिनि घटादावतिव्याप्तिवारणायाह—**तृतीयक्ष**णेति। स्वोत्पत्तितृतीयक्षणे वृत्तिर्यस्य, एवंविधो यो ध्वंसस्तत्प्रतियोगित्वमेव क्षणिकत्वम्। ज्ञाना-

দ্রব্যত্বব্যাপ্য-জাতিমত্ত্বই বিবক্ষিত হইয়াছে অর্থাৎ দ্রব্যারম্ভকত্ব শব্দের অর্থ—দ্রব্যের সমবায়ী কারণে বৃত্তি (বিদ্যমান) যে দ্রব্যত্বব্যাপ্য জাতি (পৃথিবীত্ব, জলত্ব, তেজস্ত্ব ও বায়ুত্ব জাতি), সেই জাতিমত্ত্ব। [ঘটাদির সমবায়ী কারণ কপালাদিতে দ্রব্যত্বব্যাপ্য জাতি পৃথিবীত্ব থাকে। সেই পৃথিবীত্ব ঘটাদি সমস্ত পৃথিবীতে থাকায় অব্যাপ্তি হয় না]। **আকাশ** ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ এই যে, আকাশ ও সমস্ত আত্মার অব্যাপ্যবৃত্তি-বিশেষগুণবত্ত্ব এবং ক্ষণিক বিশেষগুণবত্ত্ব সাধর্ম্য। আকাশের বিশেষগুণ শব্দ। উহা অব্যাপ্যবৃত্তি। কারণ আকাশের কিঞ্চিৎ অবচ্ছেদে (কোন দেশে) যখন শব্দ উৎপন্ন হয়, তখন [সেই আকাশের] অন্য অবচ্ছেদে (দেশে) তাহার অভাবও থাকে। ক্ষণিকত্ব শব্দের অর্থ—তৃতীয়ক্ষণ-বৃত্তি-ধ্বংস-প্রতিযোগিত্ব অর্থাৎ তৃতীয় ক্ষণে

योग्य-विशेषगुण-नाश्यत्वात् प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः। एवं ज्ञानादीना-

दीनां क्षणिकत्वमुपपादयति—**योग्येति**। प्रत्यक्षयोग्येत्यर्थः। तेन धर्माधर्म-भावनाख्य-संस्काराणामयोग्य-विशेषगुणानां न क्षणिकत्वम्। न च ज्ञानस्य क्षणिकत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम्। प्रत्यक्षादेरेव प्रमाणत्वात्। तथा हि—क्षणिक-विद्युत्सम्पातादि-विषयक-प्रत्यक्षस्य क्षणिकत्वं सर्वानुभवसिद्धम्। आशुतरविनाशशीलेषु क्रमिकेष्वेकजातीयनाना-कर्मसु एकस्य पुंसो नानाज्ञानानामाशुतरविनाशोत्पादौ प्रतिनियतविषयत्वेन कल्पनीयौ। स्थिरविषयेष्वपि प्रतिक्षणं निमेषोन्मेषसन्ततौ पूर्वसन्निकर्षविच्छेदात् सन्निकर्षान्तरोत्-पादाच्च ज्ञानानामप्युत्पादविनाशावूहनीयौ। तथा च स्थिरविषया अपि बुद्धयः क्षण-चतुष्टयाव्यापिका व्यवधाननिवर्त्तनीयत्वात् प्रदीपप्रभावत्। अन्यथोन्मील्य निमीलित-नयनानामपि रूपसाक्षात्कार-प्रसङ्गः। न च व्यवधाननिवर्त्तनीयत्वमेवासिद्धं पूर्वज्ञानस्यैवानु-वर्त्तनादिति वाच्यम्। ज्ञानस्य ज्ञानान्तरानिवर्त्तनीयत्वे स्थिरविषयेन्द्रियासन्निकर्षेऽपि पूर्वज्ञानानुवृत्त्युपलम्भप्रसङ्गात्। किञ्च ज्ञानस्य ज्ञानान्तरानिवर्त्तनीयत्वे संस्कार-स्मरणयो-रनावश्यकत्वप्रसङ्गः, विषयविनाशे निर्विषयज्ञानसद्भावप्रसङ्गः, युगपन्नानाबुद्धीनामनु-व्यवसायप्रसङ्गः, प्रचितशरीरनानानुव्यवसायव्यक्तीनां यौगपद्यप्रसङ्गः प्रवृत्त्यनुपपत्ति-

উৎপন্ন যে ধ্বংস, সেই ধ্বংসের প্রতিযোগিত্বই ক্ষণিকত্ব। বিভু দ্রব্যের (আকাশ ও আত্মার) প্রত্যক্ষ যোগ্য বিশেষ গুণগুলি, স্বোত্তরকালবৃত্তি (ঐ বিশেষ গুণের অব্যহিত পরক্ষণে উৎপন্ন) যোগ্য বিশেষ গুণের দ্বারা বিনষ্ট হয় বলিয়া দ্বিতীয় শব্দের দ্বারা প্রথম

বিবৃতি

আকাশ ও আত্মার সাধর্ম্ম্য—অব্যাপ্যবৃত্তি বিশেষগুণবত্ত্ব ও ক্ষণিক বিশেষগুণবত্ত্ব। স্বাত্যন্তাভাবের সমানাধিকরণ পদার্থকে অর্থাৎ যে পদার্থ নিজের অভাবের সহিত একই অধিকরণে থাকে, তাহাকে অব্যাপ্যবৃত্তি বলে। আকাশ ও আত্মায় বিশেষগুণ ও তাহার অভাব থাকে বলিয়া আকাশ ও আত্মার বিশেষগুণগুলি সংযোগের ন্যায় অব্যাপ্যবৃত্তি। তাই আকাশ ও আত্মার সাধর্ম্য হইতেছে—অব্যাপ্যবৃত্তি বিশেষ গুণবত্ত্ব। বৌদ্ধমতে দ্বিতীয়ক্ষণে যে বস্তুর নাশ হয়, সেই বস্তু ক্ষণিক। ইহা কিন্তু ন্যায়বৈশেষিকের সিদ্ধান্ত নহে। তাই বিশ্বনাথ উহার অর্থ করিলেন—**ক্ষণিকত্বং তৃতীয়ক্ষণবৃত্তিধ্বংসপ্রতিযোগিত্বম্**।

আত্মা ও আকাশে প্রত্যক্ষযোগ্য কোন বিশেষগুণের উৎপত্তির পরে যে গুণ উৎপন্ন হয়, উহা দ্বারাই পূর্ব্ববর্ত্তী প্রত্যক্ষযোগ্য বিশেষগুণটী তৃতীয়ক্ষণে বিনষ্ট হয়।

मपि। ज्ञानादिकं यदात्मनि विभौ शरीरावच्छेदेनोत्पद्यते, तदा घटाद्यवच्छेदेन

प्रसङ्गश्च दुर्वारः स्यात्। तस्माद् ज्ञानस्य ज्ञानान्तरनाश्यत्वं संस्कारनाश्यत्वं वा स्वीकार्यम्। एतेनेच्छादीनां पूर्वज्ञाननाशकत्वं निरस्तम्। ज्ञानसंस्कारयोरेव तन्नाशकत्वात्, अन्येषां तत्कल्पने गौरवात्। अत एवोक्तं किरणावल्यामाचार्यैः—"पूर्वपूर्वबुद्धीरुत्तरोत्तराः प्रतिघ्नन्ति। तदभावे संस्कारः क्वचिदुभयमपी"ति। **स्वोत्तर**वृत्तीति। स्वपदं नाश्यगुणपरं, तदुत्तरवृत्तिस्तद्द्वितीयक्षणवृत्तिर्यो योग्यो विशेषगुणस्तन्नाश्यत्वादित्यर्थः। इदञ्चापेक्षाबुद्ध्यतिरिक्तस्थले। तत्र तु तृतीयक्षणवृत्तिरित्येव वक्तव्यम्। अत्र योग्यविभुविशेषगुणनाशः कार्यं ; स्वोत्तरोत्पन्नयोग्यविशेषगुणस्तन्नाशकः। तत्र कार्यांशे योग्यत्वविशेषणोपादानात् प्रायश्चित्तादिजन्यादृष्टनाशे न व्यभिचारः, अदृष्टस्याऽयोग्यविशेषगुणत्वात्। पाकादिजन्य-रूपादिनाशे व्यभिचारवारणाय—**विभ्वि**ति। संयोगादिनाशे व्यभिचारवारणाय—**विशेषे**ति। नाशकांशे योग्यत्व-विशेषत्वयोरुपादानाद् द्वितीयक्षणोत्पन्नादृष्टसंयोगादिना तृतीयक्षणे नापेक्षाबुद्धिनाश इति महादेवः। तदयुक्तम्; स्वोत्तरवृत्तिना येन केनचिद् ज्ञानादीनां नाशेऽपि द्विक्षणावस्थायित्वसम्भवादेतावत्पर्यन्तानुधावनस्य व्यर्थत्वात्। न चैवमपेक्षाबुद्धेः स्वोत्तरोत्पन्नादृष्टसंयोगादिना नाशः स्यादिति वाच्यम्। द्वित्वप्रत्यक्षानुरोधात् तस्या द्वित्वसामान्यज्ञाननाश्यत्वेन त्रिक्षणस्थायित्वाभ्युपगमात्। अन्यथा स्वाव्यवहितक्षणे योग्यविशेषगुणोत्पत्तौ तेन तन्नाशस्य दुर्वारत्वप्रसङ्गः। किञ्च योग्यविशेषगुणस्य नाशकत्वे विग्रहादिदर्शनोत्तरमदृष्टाद्युत्पत्तौ तेन तन्नाशाप्रसङ्गः, सुषुप्तिप्राक्कालीनज्ञानस्यानाशात् सुषुप्त्युच्छेदप्रसङ्गश्च स्यात्। अतएवाऽ**द्वैतसिद्धि**कारास्तृतीयमिथ्यात्वलक्षणे उदीच्यत्वेन नाशकत्वमाहुः। **ज्ञानादीनाम**पीति। अव्याप्यवृत्ति-

শব্দের নাশ হয়। এইরূপ জ্ঞান, ইচ্ছা প্রভৃতিও অব্যাপ্যবৃত্তি। যখন শরীরাবচ্ছেদে (শরীরান্তর্গত) বিভু আত্মাতে জ্ঞান, ইচ্ছা প্রভৃতি উৎপন্ন হয়, তখন ঘটাবচ্ছেদে

বিবৃতি

এ স্থলে বিনাশ্য—বিভুর প্রত্যক্ষযোগ্য বিশেষগুণ। আর তাহার নাশক—স্বোত্তরবর্ত্তী গুণ। বিভুর যে কোন বিশেষগুণ স্বোত্তরবর্ত্তী গুণের নাশ্য—এইরূপ নিয়ম হইলে প্রায়শ্চিত্ত জন্য দুরদৃষ্টের নাশ হইত না। কারণ নাশক প্রায়শ্চিত্ত গুণ নহে। যে কোন পদার্থের যে কোন বিশেষগুণ স্বোত্তরবর্ত্তী গুণের নাশ্য—এইরূপ নিয়ম হইলে আকাশসংযোগাদি হইতে পৃথিবীর রূপের বিনাশ হইত, কিন্তু তাহা হয়

तदभावोऽस्त्येव । एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि । इत्थञ्चाव्याप्यवृत्तिविशेष-गुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वञ्चार्थः । पृथिव्यादौ रूपादिर्विशेषगुणोऽस्तीत्यतोऽ-

त्वमिति शेषः । तदेवोपपादयति —**ज्ञाना**दिकमिति । क्षणिकपदस्य वैयर्थ्यात्क्षणद्वयाभि-प्रायेण कारिकार्थमाह—**इत्थ**मिति । अनेन प्रकारेण शब्दस्य ज्ञानादीनाञ्चाव्याप्यवृत्तित्वे क्षणिकत्वे च सिद्धे इत्यर्थः । नन्वव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वमीश्वरेऽव्याप्तम् , तद्गुणानां व्याप्यवृत्तित्वादि चेत् । न । तस्य जीवसाधर्म्यपरत्वात् । अत एव मूले शरीरीत्युक्तम् । ईश्वरसाधर्म्यपरत्वे त्वव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वपदेनाऽव्याप्यवृत्ति-वृत्ति-गुणत्वव्याप्य-जाति-मत्त्वं विवक्षणीयम् । ननु विशेषगुणवत्त्वमात्रमेव साधर्म्यमस्तु, किमव्याप्यवृत्तित्वदलेने-त्यत आह—**पृथिव्यादा**विति । अव्याप्यवृत्तिगुणवत्त्वस्य साधर्म्यत्वे पृथिव्यादावति-

(ঘটাদির অন্তর্গত) আত্মাতে তাহার অভাব থাকে। এইরূপ জ্ঞান, ইচ্ছা প্রভৃতি বিভু দ্রব্যের বিশেষ গুণগুলিও ক্ষণদ্বয়স্থায়ী। [এইজন্য উহারা ক্ষণিক।] এইরূপে শব্দ ও জ্ঞানাদির অব্যাপ্যবৃত্তিত্ব ও ক্ষণিকত্ব সিদ্ধ হওয়ায় **অব্যাপ্যবৃত্তিক্ষণিক** ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ হয়—অব্যাপ্যবৃত্তি বিশেষগুণবত্ত্ব এবং ক্ষণিক বিশেষগুণবত্ত্ব। পৃথিবী

বিবৃতি

নয়। কারণ পৃথিবীর রূপ বিভুর বিশেষ গুণ নহে। সুতরাং কেবল গুণ বা বিশেষগুণ স্বোত্তরবর্ত্তি-গুণ-নাশ্য নহে ; কিন্তু যোগ্য বিভুর বিশেষগুণগুলি স্বোত্তরবর্ত্তি-গুণনাশ্য। এইজন্য বিশ্বনাথ বলিলেন—**যোগ্যবিভুবিশেষগুণানাম্।**

বিদ্যুৎ প্রভৃতি ক্ষণিক বস্তুর প্রত্যক্ষ জ্ঞান যে ক্ষণিক, উহা সকলেরই অনুভবসিদ্ধ। চক্ষুর নিমেষ ও উন্মেষে স্থির বিষয়েও চক্ষুর পূর্ব্ব সম্বন্ধ বিচ্ছিন্ন ও নূতন সম্বন্ধ উৎপন্ন হইলে উক্ত বিষয়ে পূর্ব্বজ্ঞানের বিনাশ ও জ্ঞানান্তরের উৎপত্তি হয়—ইহা অবশ্য স্বীকার্য্য। তাহা না হইলে চক্ষুঃমুদ্রিত করিলেও পূর্ব্বজ্ঞানের অনুবৃত্তি ও তাহার উপলব্ধিও হইত। বস্তুতঃ জ্ঞান, ইচ্ছা প্রভৃতি যদি তৃতীয় ক্ষণে বিনষ্ট না হইয়া অনুবৃত্ত হইত, তবে একই আত্মাতে নানা বিষয়ের বহু জ্ঞান উৎপন্ন হইয়া অনুবৃত্ত হইত ও তাহাদের প্রত্যক্ষও হইত এবং অনিত্য বস্তু বিনষ্ট হইলেও তাহার জ্ঞান থাকিত। ইহা কিন্তু কাহারও অনুভবসিদ্ধ নহে। অতএব জ্ঞান প্রভৃতি স্বোত্তরবৃত্তি গুণ নাশ্য—ইহা অবশ্য স্বীকার্য্য। এইজন্য বলিলেন—**স্বোত্তরবৃত্তিগুণনাশ্যত্বাৎ।** আকাশ ও আত্মার প্রত্যক্ষযোগ্য বিশেষগুণের উৎপত্তির পরে যে গুণ উৎপন্ন হইবে, তাহা দ্বারাই পূর্বগুণ বিনষ্ট হয়। এজন্য ঐ বিশেষগুণগুলি স্বোত্তরবর্ত্তী গুণনাশ্য।

व्याप्यवृत्तीत्युक्तम्। पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीति विशेषगुणेत्युक्तम्। न च रूपादीनामपि कदाचित् तृतीयक्षणे नाशसम्भवात् क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं क्षित्यादावतिव्याप्तमिति वाच्यं ; चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य तदर्थत्वात्। अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति, क्षणचतुष्टयन्तु न किमपि जन्यज्ञाना-

व्याप्तिरित्याह—**पृथि**व्यादाविति। **चतुः**क्षणवृत्तीति। चतुःक्षणवृत्तीनि, यानि जन्यानि घटपटादीनि तदवृत्तिस्तस्मिन् अवर्त्तमाना या शब्दत्व-ज्ञानत्वादिजातिः, तद्वान् विशेष-गुणः शब्दो ज्ञानादिश्च, तद्वत्त्वस्येत्यर्थः। तस्य चाकाशे आत्मनि च सत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति भावः। **तदर्थ**त्वात् क्षणिकविशेषगुणवत्त्वपदार्थत्वात्। त्रिक्षणवृत्तिमुपेक्ष्य चतुःक्षण-वृत्तेरुपादाने प्रयोजनं दर्शयति—**अपेक्षा**बुद्धिरिति। अयमेकः, अयमेक इत्याकारा अनेकैकत्व-विषयिणी बुद्धिरित्यर्थः। तथा च त्रिक्षणवृत्तेरुपादाने तु ज्ञानत्वस्याऽपेक्षाबुद्धि-रूप-त्रिक्षणवृत्ति-जन्यपदार्थवृत्तित्वात् संग्रहो न स्यादिति भावः। **न तिष्ठ**तीति। तथाच

প্রভৃতিতে রূপাদি বিশেষগুণ থাকে, এইজন্য **অব্যাপ্যবৃত্তি**—ইহা উক্ত হইয়াছে। অর্থাৎ যদি আকাশ ও আত্মার বিশেষগুণবত্ত্বমাত্র সাধর্ম্ম্য বিবক্ষিত হইত, তবে পৃথিবী প্রভৃতিতে অতিব্যাপ্তি হইত, কারণ পৃথিবী প্রভৃতিতে রূপ প্রভৃতি বিশেষগুণও থাকে, এইজন্য বিশেষগুণের বিশেষণ দেওয়া হইয়াছে—অব্যাপ্যবৃত্তি। রূপাদি বিশেষগুণ হইলেও অব্যাপ্যবৃত্তি নহে বলিয়া পৃথিবীতে অতিব্যাপ্তি হয় না। পৃথিবী প্রভৃতিতে অব্যাপ্যবৃত্তি সংযোগ বা বিভাগ প্রভৃতি গুণগুলি আছে, এই জন্য—বিশেষ গুণ—ইহা উক্ত হইয়াছে অর্থাৎ সংযোগ প্রভৃতি অব্যাপ্যবৃত্তি গুণ হইলেও বিশেষ গুণ নহে, এইজন্য পৃথিবী প্রভৃতিতে অব্যাপ্যবৃত্তিগুণবত্ত্ব থাকিলেও অব্যাপ্যবৃত্তি বিশেষণ-গুণবত্ত্ব না থাকায় অতিব্যাপ্তি হয় না। [পূঃ] রূপ, রস প্রভৃতি বিশেষ গুণ-গুলির কদাচিৎ তৃতীয় ক্ষণে নাশ সম্ভব হইতে পারে। অতএব ক্ষণিক বিশেষগুণবত্ত্ব পৃথিবী প্রভৃতিতে অতিব্যাপ্ত হয়, ইহা বলিতে পার না। [উঃ] কারণ [এস্থলে] ক্ষণিক-বিশেষগুণবত্ত্ব শব্দের অর্থ—চতুঃক্ষণবৃত্তি-জন্যাবৃত্তি-জাতিমদ্ বিশেষগুণবত্ত্ব অর্থাৎ চতুর্থ ক্ষণ পর্য্যন্ত যে সমস্ত জন্য পদার্থ থাকে, সেই সমস্ত জন্য পদার্থে অবৃত্তি যে জাতি, সেই জাতিবিশিষ্ট যে বিশেষগুণ, তাদৃশবিশেষগুণবত্ত্ব। [ঐরূপ বিশেষ গুণবত্ত্বই সাধর্ম্ম্য। উহা পৃথিবী প্রভৃতিতে না থাকায় অতিব্যাপ্তি হয় না।] অপেক্ষা বুদ্ধি তৃতীয় ক্ষণ পর্য্যন্ত থাকে। ক্ষণচতুষ্টয় কিন্তু কোনও জন্য জ্ঞান বা ইচ্ছাদি

दिकं तिष्ठति, रूपत्वादिकन्तु क्षणचतुष्टयस्थायिन्यपि रूपादौ वर्त्तत इति तद्व्युदासः। ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वाद् ज्ञानत्वस्य तद्वृत्तित्वात्—जन्येत्युक्तम्। यद्याकाश-जीवात्मनोः साधर्म्यम्, तदा जन्येति न देयम्; द्वेषत्वादिकमादाय

ज्ञानत्वस्य चतुःक्षणवृत्तिजन्यपदार्थावृत्तिजातित्वात् तदादायात्मनि लक्षणसमन्वय इति भावः। चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तेरुपादानफलं दर्शयति—**रूपत्वा**दिकमिति। **तद्व्यु**दासः रूपत्वादि-जातिनिरासः; तस्य चतुःक्षणवृत्तिजन्य-रूपवृत्तिजातित्वात्। तथा च रूपत्वादि-जातिमद्विशेषगुणस्य रूपादेः पृथिव्यादौ सत्त्वाद् याऽतिव्याप्तिः, सा वृत्त्यन्तोपादानाद् निरस्तेति भावः। **तद्वृ**त्तित्वात् चतुःक्षणवृत्तिवृत्तित्वात्। तथा च ज्ञानस्य चतुःक्षण-वृत्तिवृत्तिजातिमद्विशेषगुणत्वादीश्वरात्मनि लक्षणसमन्वयो न स्यादिति भावः। **जन्ये**तीति। तथा च ज्ञानत्वस्य चतुःक्षणवृत्तिवृत्तिजातित्वेऽपि चतुःक्षणवृत्ति-जन्यावृत्ति-जातित्वात् तदादायेश्वरात्मनि लक्षणसमन्वयः स्यादिति भावः। ननु क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वरूपं जीवात्मनः साधर्म्यं नेश्वरात्मनः, शरीरिणामित्युक्तेः। तथा चेश्वरात्मनोऽलक्ष्यत्वात् तत्र लक्षणागमनं न दोषायेति चेत्, तत्राह—**यदी**ति। **न देयमि**ति। तथा च चतुःक्षणवृत्त्यवृत्ति-जातिमद्विशेषगुणवत्त्वरूपं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं जीवात्मनां साधर्म्यमिति भावः। लक्षणसमन्वयप्रकारमाह—

থাকে না। [সুতরাং চতুঃক্ষণবৃত্তি-জন্যাবৃত্তি জাতি শব্দে জ্ঞানত্ব, ইচ্ছাত্ব প্রভৃতি জাতি বুঝায়। ঐরূপ জাতি লইয়াই আত্মাতে লক্ষণ সমন্বয় হইবে।] রূপত্বাদি জাতি **কিন্তু** চতুর্থ ক্ষণ পর্য্যন্ত স্থায়ী রূপাদিতেও থাকে, এইজন্য [চতুঃক্ষণবৃত্তি-জন্যাবৃত্তি-জাতি শব্দে রূপত্বাদি জাতি গৃহীত না হওয়ায়] তাহা পরিত্যক্ত হইল। ঈশ্বরের জ্ঞান চতুর্থ ক্ষণ পর্য্যন্ত থাকে এবং জ্ঞানত্ব জাতি সেই জ্ঞানে থাকে, এই হেতু **জন্য**—ইহা উক্ত হইয়াছে। [অর্থাৎ পূর্ব্বোক্ত সাধর্ম্য লক্ষণে 'জন্য' পদ না দিলে লক্ষণটী চতুঃক্ষণবৃত্ত্যবৃত্তি-জাতিমদ্‌বিশেষগুণবত্ত্ব—এইরূপ হইত। তাহা হইলে চতুঃক্ষণ-বৃত্ত্যবৃত্তি জাতি পদে জ্ঞানত্ব জাতি গৃহীত হইত না। কারণ চতুঃক্ষণবৃত্তি (ক্ষণচতুষ্টয় স্থায়ী) ঈশ্বর জ্ঞানে জ্ঞানত্ব জাতি থাকে। সুতরাং চতুঃক্ষণবৃত্ত্যবৃত্তি-জাতি জ্ঞানত্ব না হওয়ায় ঈশ্বরে উক্ত সাধর্ম্ম্যের অব্যাপ্তি হয়। এইজন্য উক্ত লক্ষণে জন্যপদ প্রযুক্ত হইয়াছে]। যদি [ক্ষণিক বিশেষগুণবত্ত্বটি] আকাশ ও জীবাত্মার সাধর্ম্য হয়, তবে [উক্ত লক্ষণে] 'জন্য' পদ দিতে হইবে না। কারণ দ্বেষত্বাদি জাতিকে গ্রহণ

लक्षणसमन्वयात्। **परममहत्त्वस्य तादृशगुणत्वात्, चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनां नाशाभ्युपगमाद् द्वित्वादीनामपि तथात्वात् तद्वारणाय—विशेषेति।**

द्वेषत्वादिकमित्यादिपदेन शब्दसंग्रहः। विशेषपदस्य प्रयोजनमाह—**परम**महत्त्वस्येति। **तादृश**गुणत्वात् चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्गुणत्वात्। तथाच चतुःक्षणवृत्तीनि यानि जन्यानि घटपटादीनि, तदवृत्तिर्जातिः परममहत्त्वत्वरूपा, तद्वान् गुणः परममहत्त्वं, तद्वत्ता कालेऽप्यस्तीत्यत आकाशात्मनोः साधर्म्यस्य कालेऽप्यतिप्रसक्तिस्तद्वारणाय—**विशेष**पदम्। तदुपादाने तु परममहत्त्वस्य सामान्यगुणत्वेन नातिव्याप्तिः, कालादौ तादृशविशेषगुणवत्त्वाभावात्। ननु परममहत्त्वत्वस्याऽपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वरूपस्य तादृशजातिमद्गुणत्वाभावात् कथं तदादाय कालादावतिप्रसङ्ग इत्यत आह—**चतुर्थक्षण** इति। **नाशा**भ्युपगमादिति। तृतीयक्षणे एवापेक्षाबुद्धेर्नाशस्ततः स्वतृतीयक्षणे एव द्वित्वादीनां नाश इति केषाञ्चिन् नव्यानां मते द्वित्वादीनामपि चतुर्थक्षणे नाशः। प्रशस्तपादेनाप्युक्तं—"यस्मिन्नेव काले सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशस्तस्मिन्नेव काले

করিয়া লক্ষণ সঙ্গতি হইবে। পরমমহত্ত্বটী তাদৃশগুণ অর্থাৎ চতুঃক্ষণবৃত্তি-জন্যাবৃত্তি-জাতিবিশিষ্ট গুণ হয় বলিয়া এবং দ্বিত্বাদিরও চতুর্থ ক্ষণে নাশ অঙ্গীকৃত হওয়ায় দ্বিত্বাদি প্রভৃতিও তাদৃশ (চতুঃক্ষণবৃত্তি-জন্যাবৃত্তি-জাতি-বিশিষ্ট) গুণ হয় বলিয়া তাহাদের বারণের জন্য [সাধর্ম্যলক্ষণে গুণের বিশেষণরূপে] 'বিশেষ' পদটি প্রযুক্ত হইয়াছে।

বিবৃতি

প্রথম ক্ষণে অপেক্ষা বুদ্ধি (অয়মেকঃ, অয়মেকঃ—এইরূপ অনেক একত্ব বিষয়ক বুদ্ধি), দ্বিতীয়ক্ষণে দ্বিত্ব সংখ্যার উৎপত্তি, তৃতীয় ক্ষণে দ্বিত্বের নির্বিকল্পক জ্ঞান, চতুর্থ ক্ষণে দ্বিত্বং এইরূপে দ্বিত্বের সবিকল্পকজ্ঞান ও দ্বিত্ব-জ্ঞান জন্য অপেক্ষাবুদ্ধির নাশ এবং পঞ্চম ক্ষণে দ্বিত্বের নাশ ও দ্বিত্ববিশিষ্ট দ্রব্যের প্রত্যক্ষ হয়—ইহাই নিয়ম। কিন্তু যখনই (চতুর্থ ক্ষণে) অপেক্ষাবুদ্ধির নাশ হয়, তখনই (চতুর্থ ক্ষণেই) দ্বিত্বের আশ্রয়নাশে দ্বিত্ব বিনষ্ট হয়। ইহা প্রশস্তপাদাচার্য্যের সম্মত। কোন নব্য নৈয়ায়িকের মতেও—অপেক্ষাবুদ্ধির অনন্তর দ্বিত্বের উৎপত্তি সময়েই দ্বিত্বত্ব সামান্যলক্ষণা সন্নিকর্ষজন্য পূর্ব্বানুভূত দ্বিত্বের স্মরণ হয় এবং পরক্ষণেই 'ইমৌ দ্বৌ'—এইরূপে দ্বিত্ববিশিষ্ট দ্রব্যের প্রত্যক্ষ ও অপেক্ষাবুদ্ধির নাশ হয়। ইহা স্বীকার না করিলে তৃতীয় ক্ষণে সুখ বিনষ্ট হওয়ায় সুখের সবিকল্প প্রত্যক্ষ হইত না। সুতরাং এই মতেও দ্বিত্ব চতুর্থক্ষণে বিনষ্ট হয়। এইজন্যই বলিলেন—**চতুর্থক্ষণে দ্বিত্বাদীনাং নাশাভ্যুপগমাৎ ॥২৭॥**

रूप-द्रवत्व-प्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमत्रिकम्।

त्रिक्षणवृत्तित्व वा वाच्यम्। द्वेषत्वादिकमादायात्मनि लक्षणसमन्वयः ॥२७॥

रूपेति। पृथिव्यप्तेजसां रूपवत्त्वं द्रवत्ववत्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वञ्चेत्यर्थः। न च चक्षुरादीनां भर्जन-कपालस्थ-वह्नेरुष्मणश्च रूपवत्त्वे किं मानमिति वाच्यम्। तत्रापि तेजस्त्वेन रूपानुमानात्। एवं वाय्वानीत-पृथिवीजलतेजोभागानामपि

आश्रयविनाशाद् द्वित्वविनाश" इति। **तथा**त्वात् चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्गुणत्वात्। **तद्वार**णाय तयोर्वारणाय। तथाच चतुःक्षणवृत्ति-जन्य-घटाद्यवृत्तिर्या द्वित्वत्वादिजातिस्तद्वान् गुणो द्वित्वादिस्तादृशगुणवत्ता घटादाविति तेष्वतिव्याप्तिस्तद्वारणाय—**विशेषे**ति। तदुपादाने तु-द्वित्वादीनां तादृशविशेषगुणत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। प्रथमोपस्थितत्वरूप-लाघवमभिसन्धायाह—**त्रिक्षणे**ति। **लक्षण**समन्वय इति। ईश्वरस्य द्वेषाभावाद् द्वेषत्वस्य तादृशगुणत्वात् तस्य चात्मनि सत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति भावः ॥२७॥

प्रत्यक्षविषयत्वं बाह्येन्द्रियजन्य-लौकिकप्रत्यक्ष-विषयत्वम्, तेनात्मनि नातिव्याप्तिः।

অর্থাৎ সাধর্ম্ম্য লক্ষণে বিশেষপদ না দিলে চতুঃক্ষণবৃত্তিজন্যাবৃত্তিজাতিমদ্ গুণবত্ত্বই সাধর্ম্ম্য হইবে। ঐরূপ গুণবত্ত্ব পদে পরমমহত্ত্বও গৃহীত হইবে। কারণ পরমমহত্ত্বত্ব জাতি চতুঃক্ষণবৃত্তি কোন জন্য বস্তুতে বৃত্তি নহে। সুতরাং পরমমহত্ত্ব চতুঃক্ষণবৃত্তিজন্যাবৃত্তিজাতিমৎ গুণ এবং উহা দিক্ ও কালে থাকে বলিয়া অতিব্যাপ্তি হয়। এই জন্য লক্ষণে বিশেষপদ প্রযুক্ত হইয়াছে। আর দ্বিত্ব, ত্রিত্ব প্রভৃতি সংখ্যাগুলি চতুর্থ ক্ষণে বিনষ্ট হয়—এই মতে চতুঃক্ষণবৃত্তিজন্যাবৃত্তিজাতিমদ্গুণবত্ত্বপদে দ্বিত্ব, ত্রিত্ব প্রভৃতি গুণগুলিও গৃহীত হইবে এবং সেই গুণগুলি ঘটাদিতে থাকে বলিয়া অতিব্যাপ্তি হয়, এইজন্যও লক্ষণে বিশেষপদ প্রযুক্ত হইয়াছে। তাহাতে পরমমহত্ত্ব বা দ্বিত্ব, ত্রিত্ব প্রভৃতি গুণগুলি বিশেষগুণ নহে বলিয়া অতিব্যাপ্তি হয় না। অথবা [উক্ত সাধর্ম্ম্যলক্ষণে 'চতুঃক্ষণবৃত্তি' স্থলে] ত্রিক্ষণবৃত্তিত্বও বলা যায়। [ত্রিক্ষণবৃত্তি জন্যাবৃত্তি জাতিপদে] দ্বেষত্ব প্রভৃতি জাতিকে গ্রহণ করিয়া আত্মায় লক্ষণ সঙ্গতি হইবে ॥২৭॥

রূপদ্রবত্ব ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ—পৃথিবী, জল ও তেজের রূপবত্ত্ব, দ্রবত্ববত্ত্ব ও প্রত্যক্ষবিষয়ত্ব [সাধর্ম্ম্য]। [পূঃ] চক্ষুঃপ্রভৃতি ইন্দ্রিয়, ভর্জনকপালস্থিত (ভাজা খোলার অন্তর্গত) বহ্নি বা উষ্মার রূপবত্ত্বে অর্থাৎ রূপের অস্তিত্বে কি প্রমাণ? অর্থাৎ কোন প্রমাণ নাই—ইহা বলিতে পার না। [উঃ] কারণ সেই সকল

पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बोध्यम्। न च घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिन्ने तेजसि च द्रवत्ववत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यं, द्रवत्ववद्वृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। घृततैलप्रभृतिषु पृथिवीषु जलेषु द्रुतसुवर्णादौ तेजसि च द्रवत्वसत्त्वात् तत्र च पृथिवीत्वादिसत्त्वात् तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः। न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तम्, अतिव्याप्तश्च रूपादाविति वाच्यम्, चाक्षुषलौकिक-

चक्षुरादित्यादिना घ्राणादिपरिग्रहः। **तत्रापि** चक्षुरादिष्वपि। **रूपानु**मानादिति। अनुमानप्रयोगश्चायम्—चक्षुरादिकं रूपवत् तेजस्त्वात्, वैश्वानरवत्। वाय्वानीत-पृथिव्याद्यंशेषु रूपानुमानमतिदिशति—**एवमि**ति। चक्षुरादौ रूपानुमानवदित्यर्थः। अनुमानप्रयोगश्च—वाय्वानीत-पार्थिवभागः रूपवान् पृथिवीत्वात्, घटवदिति। एवं वाय्वानीत-जलादि-भागादावपि बोध्यम्। **द्रवत्व**वद्वृत्तिरिति। द्रवत्ववति घृत-लाक्षादौ वृत्तिर्यस्यास्तादृशी या द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्या पृथिवीत्वादि-जातिस्तादृशजातिमत्त्वं पृथिव्यादावस्तीति नाव्याप्तिः। **चाक्षुषे**ति। चाक्षुष-लौकिकप्रत्यक्ष-विषया ये घटादयस्तेषु वृत्तिर्यस्यास्तादृशी या द्रव्यत्व-साक्षाद्व्याप्या पृथिवीत्वादि-जातिस्तादृशजातिमत्त्वं

পদার্থেও তেজস্ত্ব হেতুর দ্বারা রূপের অনুমান হয় অর্থাৎ চক্ষুরিন্দ্রিয়ং, রূপবৎ, তেজস্ত্বাৎ, বহ্নিবৎ,—এইরূপ অনুমান প্রয়োগের দ্বারা চক্ষুঃপ্রভৃতিতে রূপের সিদ্ধি হয়। এইরূপে বায়ুর দ্বারা আনীত পৃথিবী, জল ও তেজের অংশবিশেষেও (প্রবহমান বায়ুতে ভাসমান পৃথিবী, জল ও তেজের সূক্ষ্ম কণায়) [যথাক্রমে] পৃথিবীত্ব, জলত্ব ও তেজস্ত্ব হেতু দ্বারা রূপের অনুমান হয় জানিবে। [পূঃ] ঘটাদি দ্রব্যে, গলিত সুবর্ণাদি ভিন্ন তেজঃ পদার্থে দ্রবত্ববত্ত্ব অব্যাপ্ত হয়—ইহা বলিতে পার না। [উঃ] কারণ [এ স্থলে দ্রবত্ববত্ত্ব শব্দের] দ্রবত্ববদ্বৃত্তিদ্রব্যত্বব্যাপ্যজাতিমত্ত্ব [অর্থ] বিবক্ষিত হইয়াছে অর্থাৎ দ্রবত্ববিশিষ্ট ঘৃত প্রভৃতি পদার্থে যে দ্রব্যত্বব্যাপ্য পৃথিবীত্বাদি জাতি থাকে, তাদৃশ জাতিমত্ত্বই দ্রবত্ববত্ত্ব শব্দের অর্থ। ঘৃত, জতু (গালা), তৈল প্রভৃতি পৃথিবীতে, জলে এবং গলিত স্বর্ণ প্রভৃতি তেজঃ পদার্থে দ্রবত্ব থাকায় এবং দ্রবত্ববিশিষ্ট সেই সমস্ত পদার্থে [দ্রব্যত্বব্যাপ্য] পৃথিবীত্বাদি জাতি থাকায় সেই সমস্ত জাতিকে লইয়া সর্ব্বত্র লক্ষণ সঙ্গতি হয়। [পূঃ] প্রত্যক্ষবিষয়ত্বটী পরমাণু, দ্ব্যণুক প্রভৃতি [অপ্রত্যক্ষ] দ্রব্যে অব্যাপ্ত হয়। আর [গুণগুলি দ্রব্য নহে বলিয়া] রূপ, রসাদিতে অতিব্যাপ্ত হয়—ইহা বলিতে পার না। [উঃ] কারণ [এস্থলে

गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥ २८

प्रत्यक्षविषयवृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। आत्मन्यतिव्याप्ति-वारणाय—चाक्षुषेति। **गुरुणी** इति। गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं च पृथिवीजलयोरित्यर्थः। न च घ्राणेन्द्रियादीनां वाय्वानीत-पार्थिवादिभागानाञ्च रसादिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यम्; तत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनुमानात्। **द्वयोरिति**। पृथिवी-

पृथिव्यादित्रयेषु वर्त्तते, रूपादौ च न वर्त्तत इति नाव्याप्तिर्न वाऽतिव्याप्तिरिति भावः। **चाक्षुषेतीति**। आत्मनो मानसप्रत्यक्षविषयत्वेऽपि न बाह्य-प्रत्यक्षविषयत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः। घटो वायुमानिति प्रत्यक्षे घटविशेषणीभूत-वायावलौकिक-चाक्षुषप्रत्यक्ष-विषयत्वसत्त्वात् तादृशप्रत्यक्षविषय-वायुवृत्ति-द्रव्यत्व-व्याप्य-वायुत्व-जातिमति वायावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय—**लौकिके**ति। तदुपादाने तु तत्र नातिव्याप्तिः, वायौ लौकिकप्रत्यक्ष-विषयत्वाभावादिति भावः। **गुरुत्ववत्त्वमिति**। तथा च भाष्यं—"द्वयोर्गुरुत्वं रसवत्त्वं चे"ति। तत्र गुरुत्वं माषकतोलकत्वादि। उपलक्षणञ्चैतत् पतनवत्त्वस्यालोकप्रकाश्यत्वस्याभास्वररूपवत्त्वस्येति। तथा चोक्तमाचार्यैः—आलोकप्रकाश्यत्वमभास्वररूपवत्त्वं चेति चार्थः।

প্রত্যক্ষবিষয়ত্ব শব্দের] চাক্ষুষ-লৌকিক-প্রত্যক্ষবিষয়ে বৃত্তি দ্রব্যত্বব্যাপ্য-জাতিমত্ত্ব [অর্থ] বিবক্ষিত হইয়াছে অর্থাৎ চাক্ষুষ লৌকিক প্রত্যক্ষের বিষয় যে যে পদার্থ, সেই পদার্থে বৃত্তি [বিদ্যমান] যে দ্রব্যত্বব্যাপ্য জাতি, সেই জাতিমত্ত্বই প্রত্যক্ষবিষয়ত্ব শব্দের অর্থ। লৌকিক চাক্ষুষ প্রত্যক্ষের বিষয় ঘট পটাদি পদার্থে বৃত্তি যে দ্রব্যত্বব্যাপ্য পৃথিবীত্ব জাতি, উহা পরমাণু প্রভৃতিতে থাকায় এবং রূপ, রসাদিতে না থাকায় অব্যাপ্তি ও অতিব্যাপ্তি হয় না। আত্মাতে অতিব্যাপ্তি বারণের জন্য অর্থাৎ প্রত্যক্ষ বিষয়ত্ব শব্দের—প্রত্যক্ষবিষয়বৃত্তি-দ্রব্যত্বব্যাপ্য জাতি—এইরূপ অর্থ করিলে, মানস প্রত্যক্ষের বিষয় আত্মাতে দ্রব্যত্বব্যাপ্য আত্মত্ব জাতি থাকায় অতিব্যাপ্তি হয়, এই অতিব্যাপ্তি বারণের জন্য [উক্ত লক্ষণে] **চাক্ষুষ**পদ প্রযুক্ত হইয়াছে। [তাহাতে আত্মা চাক্ষুষ প্রত্যক্ষের বিষয় নহে বলিয়া তাদৃশ জাতি আত্মাতে না থাকায় অতিব্যাপ্তি হয় না]। **গুরুণী দ্বে** ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ—গুরুত্ববত্ত্ব ও রসবত্ত্ব পৃথিবী ও জলের [সাধর্ম্য]। [পূঃ] ঘ্রাণেন্দ্রিয় ও রসনেন্দ্রিয়ের এবং বায়ু দ্বারা আনীত পার্থিবাংশ ও জলাংশের রসবত্ত্বে কি প্রমাণ? অর্থাৎ কোন প্রমাণ নাই—ইহা বলা যায় না। [উঃ] কারণ সেখানেও পৃথিবীত্বাদি হেতু দ্বারা তাহার (রসের) অনুমান হয়। **দ্বয়োঃ**

आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः ।
यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ २९

तेजसोरित्यर्थः। नच नैमित्तिक-द्रवत्ववत्त्वं घटादौ वह्न्यादौ चाव्याप्तमिति वाच्यम्, नैमित्तिक-द्रवत्वसमानाधिकरण-द्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्।।२८

आत्मान इति। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः। यदुक्तमिति। ज्ञेयत्वादिकं विहायेति बोध्यम्। तत्तु न कस्यापि वैधर्म्यं, केवलान्वयित्वात्।

पार्थिवादीत्यादिना जलभागपरिग्रहः। **तदनु**मानादिति। अनुमानप्रयोगश्च—घ्राणेन्द्रियं रसादिमत् पृथिवीत्वात्, आम्रफलवदिति। **नैमित्तिक**द्रवत्वेति। द्रव्यत्वव्याप्यजलत्व-जातिमादाय जलेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय—**समानाधि**करणेति। अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥२८

विशेषगुणवत्त्वमिति। विशेषगुणाश्च—"बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः। अदृष्ट-भावना-शब्दा अमी वैशेषिका गुणाः ॥" इति गुणग्रन्थे वक्ष्यमाणा बुद्ध्यादिरूपाः। उपलक्षणं चैतत्। प्रत्यक्षगुणवत्त्वमित्यपि द्रष्टव्यम्। इत्थं साधर्म्यमाचष्टे—**यदुक्त**मिति। यथा सत्तावत्त्वं द्रव्य-गुण-कर्मणां साधर्म्यमन्येषां वैधर्म्यम्। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। **ज्ञेयत्वा**दिकमित्यादिपदेन सप्तपदार्थसाधर्म्यत्वेनोक्ता अभिधेयत्वादयो धर्मा ग्राह्याः ॥ २९ ॥

ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ—পৃথিবী এবং তেজের। [পূঃ] নৈমিত্তিক দ্রবত্ব ঘটাদিতে এবং বহ্নি প্রভৃতিতে অব্যাপ্ত—ইহা বলা যায় না। [উঃ] কারণ [এ স্থলে নৈমিত্তিক দ্রবত্ব শব্দের] নৈমিত্তিক-দ্রবত্বসমানাধিকরণ দ্রব্যত্বব্যাপ্যজাতিমত্ত্ব [অর্থ] বিবক্ষিত হইয়াছে অর্থাৎ নৈমিত্তিক দ্রবত্বের সমানাধিকরণ যে দ্রব্যত্বব্যাপ্য জাতি, সেই জাতিমত্ত্বই নৈমিত্তিক দ্রবত্ববত্ত্ব শব্দের অর্থ। ঘট, পটাদি দ্রব্যে নৈমিত্তিক দ্রবত্ব না থাকিলেও ঘৃত, তৈল প্রভৃতিতে নৈমিত্তিক দ্রবত্ব এবং দ্রব্যত্বব্যাপ্য জাতি পৃথিবীত্ব থাকায়, ঐ পৃথিবীত্ব জাতি নৈমিত্তিক দ্রবত্ব-সমানাধিকরণ দ্রব্যত্বব্যাপ্য জাতি হয়। উহা ঘট পটাদি সমস্ত পৃথিবীতে থাকে বলিয়া উক্ত সাধর্ম্যের অব্যাপ্তি হইল না ॥২৮

আত্মানঃ ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ—পৃথিবী, জল, তেজঃ, বায়ু, আকাশ ও আত্মার বিশেষগুণবত্ত্ব [সাধর্ম্য]। **যদুক্তং** ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ—জ্ঞেয়ত্বাদি ভিন্ন, এই [বৈধর্ম্য] বুঝিতে হইবে। জ্ঞেয়ত্ব প্রভৃতি কিন্তু কেবলান্বয়ী (*বৃত্তিমৎ অত্যন্তাভাবের অপ্রতিযোগী—সর্ব্বপদার্থবৃত্তি) বলিয়া কাহারও বৈধর্ম্য নহে ॥২৯॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः।
अष्टौ स्पर्शादयो रूपं द्रवो वेगश्च तेजसि ॥ ३०
स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम्।
रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥ ३१
स्नेहहीना गन्धयुताः क्षितावेते चतुर्दश
बुद्ध्यादि-षट्कं संख्यादि-पञ्चकं भावना तथा ॥ ३२
धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश।
संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ॥ ३३
संख्यादयः पञ्च बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे।
परापरत्वे संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४
तत्र क्षितिर्गन्ध-हेतुर्नाना-रूपवती मता।

स्पर्शादय' इति। ते च संख्यादयः पञ्च। **खे**—आकाशे ॥३०—३४॥

साधर्म्य-वैधर्म्ये निरूप्य सम्प्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति—**तत्र क्षितिरित्यादिना**। **गन्धहेतुरिति**। गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः। यद्यपि गन्ध-

वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा जल-क्षिति-प्राणभृतां चतुर्दश। दिक्कालयोः पञ्च षड़ेव चाम्बरे महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव चेति प्राचीनश्लोकमनुसृत्य वायोस्तावद् गुणानाह—मूले **स्पर्शादयो**ऽष्टाविति। गुणोद्देशक्रमेणैवात्र गुणसंख्या ग्राह्या। एवमन्यत्रापि। तथा च स्पर्श-संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वापरत्वान्यष्टौ वेगाख्यसंस्कारश्चेति वायोर्नवगुणा इत्यर्थः। ते पूर्वोक्ताः संख्यादयः पञ्च। **ईश्वर** इति। **दीधिति**-कृतस्तु पदार्थतत्त्वनिरूपणे ईश्वरस्य परिमाणवत्त्वे मानाभाव इत्याहुः। **तट्टीकायां** रामभद्रसार्वभौमास्तु संख्याबुद्धीच्छाप्रयत्नसुखानीति पञ्चैवेश्वरस्य गुणा इत्याहुः॥ ३०-३४॥

साधर्म्य-वैधर्म्यं निरूप्य प्रशस्तपादभाष्यमनुस्मरन् प्रत्येकं पृथिव्यादि-नवकं निरूपयितुमुपक्रमते—**तत्र क्षिति**रिति। गन्धहेतुत्वं कालादावतिव्याप्तमतस्तस्यार्थमाह—**गन्ध-**

স্পর্শাদয়ঃ ইত্যাদি গ্রন্থদ্বারা বায়ু প্রভৃতি দ্রব্যের গুণের সংখ্যা বলিতেছেন। **তে চ** ইহার অর্থ—সংখ্যাদি পাঁচটী ও শব্দ। ইহারা খে—আকাশে থাকে॥৩০-৩৪

সাধর্ম্ম্য ও বৈধর্ম্ম্য নিরূপণ করিয়া সম্প্রতি **তত্র** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা পৃথিব্যাদি প্রত্যেক দ্রব্য নিরূপণ করিতেছেন। মূলোক্ত **গন্ধহেতুঃ** শব্দের অর্থ—গন্ধের

वत्त्वमात्रं पृथिव्या लक्षणमुचितं, तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम्। तथा हि—पृथिवीत्वं हि गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया

समवायीति। ननु सुरभ्यसुरभि-कपालारब्धे निर्गन्धे घटेऽव्याप्तिरिति चेत्। न। गन्धसमवायिकारणवृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वस्य तदर्थत्वात्। पृथिव्या लघूभूतं गन्धवत्त्वलक्षणं परित्यज्य गुरुभूत-गन्धसमवायिकारणत्वलक्षणकरणे प्रयोजनमाह—**यद्यपी**ति। **प्रमाणो**पन्यासायेति। प्रत्यक्षायोग्यपृथिव्यां पृथिवीत्वस्य प्रत्यक्षासम्भवात् तत्साधारण्येन पृथिवीत्वसिद्ध्यर्थं तदुपन्यासः। यो हि—पृथिवीं स्वरूपतो जानन्नपि कुतश्चिद्व्यामोहात् पृथिवीति न व्यवहरति, तं प्रतीयं पृथिवीति व्यवहारसाध्नार्थं नवद्रव्याणां मिथो भेद-सिद्ध्यर्थञ्च पृथिवीत्वसाधनमिति बोध्यम्। लीलावत्याः पृथिवीग्रन्थमनुसृत्य पृथिवीत्वजातावनुमान-प्रमाणमाह—**गन्धसम**वायिकारणतेत्यादिना। प्रयोगश्च—गन्धसमवायिकारणता किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वात् दण्डनिष्ठ-घटकारणतावदिति। तथा च प्रतीयमानस्य च तस्यानुगतधर्मस्य जातिबाधकाभावाज्जातित्वमिति भावः।

সমবায়ী কারণ। •যদিও গন্ধবত্ত্বমাত্রই পৃথিবীর লক্ষণ হওয়া উচিত, তথাপি [এস্থলে] পৃথিবীত্ব জাতিতে প্রমাণ প্রদর্শনের জন্য [গন্ধের সমবায়ী] কারণত্ব প্রযুক্ত হইয়াছে। সেই প্রমাণটী এইরূপ—পৃথিবীত্ব জাতি গন্ধসমবায়িকারণতার অবচ্ছেদকরূপে সিদ্ধ হয় অর্থাৎ গন্ধসমবায়িকারণতা কিঞ্চিদ্ধর্মাবচ্ছিন্না কারণতাত্বাৎ—এইরূপ অনুমান

বিবৃতি

পৃথিবীর লক্ষণ হইতেছে গন্ধবত্ত্ব। ঐ •গন্ধবত্ত্ব লক্ষণের দ্বারা যদিও ঐ গন্ধাশ্রয় পৃথিবীতে পৃথিবী ব্যবহার ও জলাদির ভেদ সিদ্ধ হইতে পারে, তথাপি যে পৃথিবীতে গন্ধের প্রত্যক্ষ হয় না, উহাতে পৃথিবী ব্যবহার বা ইতরের ভেদ সিদ্ধ হইতে পারে না। সুতরাং ঐরূপ পৃথিবীতে গন্ধসিদ্ধি ও ইতরের ভেদ সিদ্ধির জন্য পৃথিবীত্বের সিদ্ধি আবশ্যক। প্রত্যক্ষযোগ্য পৃথিবীতে ঐ পৃথিবীত্ব প্রত্যক্ষসিদ্ধ হইলেও প্রত্যক্ষের অযোগ্য পরমাণু, দ্ব্যণুক প্রভৃতি পৃথিবীতে পৃথিবীত্বপ্রত্যক্ষসিদ্ধ নহে। সেই সমস্ত স্থানে —গন্ধসমবায়িকারণতা কিঞ্চিদ্ধর্মাবচ্ছিন্না গন্ধসমবায়িকারণতাত্বাৎ এইরূপ অনুমানের দ্বারা গন্ধসমবায়িকারণতার অবচ্ছেদকরূপে পৃথিবীত্ব সিদ্ধ হইবে। কিন্তু পৃথিবী গন্ধসমবায়ী কারণ না হইলে ঐরূপ অনুমান হইতে পারে না। ঐরূপ অনুমান প্রদর্শনের জন্য পৃথিবীকে গন্ধসমবায়ী কারণ বলা হইয়াছে। এইজন্যই বিশ্বনাথ বলিলেন—**পৃথিবীত্ব-জাতৌ প্রমাণোপন্যাসায়।**

सिध्यति, अन्यथा गन्धत्वावच्छिन्नस्याऽकस्मिकत्वापत्तेः। न च पाषाणादौ गन्धाभावाद् गन्धवत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यं, तत्रापि गन्धसत्त्वात्। अनुपलब्धिस्तु

अन्यथा पृथिवीनिष्ठ-गन्धसमवायिकारणतायाः पृथिवीत्वानवच्छिन्नत्वे, निरवच्छिन्नत्वे इति यावत्। **गन्धत्वा**वच्छिन्नस्य गन्धमात्रस्य। **आकस्मिक**त्वापत्तेः। नियतकारणानियम्यत्वापत्तेः। तथा च गन्धमात्रं प्रति पृथिव्या अकारणत्वे कदाचिज्जलादावपि तदुत्पादः स्यादिति भावः। पृथिवीलक्षणस्य गन्धवत्त्वस्य पाषाणादावव्याप्तिमाशङ्कते—**न चे**ति। **तत्रापि** पाषाणादावपि। **गन्ध**सत्त्वात्—पृथिवीत्वेन तत्र गन्धानुमानात्। तत्प्रयोगश्च—पाषाणादिर्गन्धवान् पृथिवीत्वात् घटवदिति। नन्वेवं सति पाषाणादौ कथं न गन्धोपलब्धिरित्यत आह—**अनुत्कट**त्वेनेति। उत्कट गन्ध एवोपलभ्यते,

প্রয়োগের দ্বারা গন্ধের সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদকরূপে পৃথিবীত্ব জাতি সিদ্ধ হয়। অন্যথা অর্থাৎ গন্ধ সমবায়িকারণতা পৃথিবীত্ব ধর্মের দ্বারা অবচ্ছিন্ন নহে, নিরবচ্ছিন্ন—ইহা স্বীকার করিলে গন্ধত্বাবচ্ছিন্নের (গন্ধমাত্রের) আকস্মিকত্বাপত্তি অর্থাৎ গন্ধমাত্রই বিনা কারণে হউক অথবা কোন একটী নিয়ত কারণ হইতে উৎপন্ন না হউক—এইরূপ আপত্তি হইবে। [পূঃ] পাষাণাদিতে গন্ধ না থাকায় গন্ধবত্ত্ব লক্ষণটী অব্যাপ্ত—ইহা বলিতে পার না। কারণ পাষাণাদিতেও গন্ধ আছে অর্থাৎ পৃথিবীত্বহেতু দ্বারা

বিবৃতি

পৃথিবী গন্ধের সমবায়ী কারণ। সুতরাং গন্ধ সমবায়িকারণতা পৃথিবীতেই আছে। পৃথিবীগত এই গন্ধসমবায়িকারণতা পৃথিবীত্ব দ্বারা অবচ্ছিন্ন। যদি ঐ সমবায়িকারণতাটী পৃথিবীত্ব দ্বারা অবচ্ছিন্ন না হইত, তবে গন্ধকার্য্য আকস্মিক হইয়া পড়িত, কোন নির্দিষ্ট দ্রব্য হইতে ঐ গন্ধের উৎপত্তি হইত না। কারণ কোন নির্দিষ্ট দ্রব্যেই ঐ ঐ গন্ধের সমবায়িকারণতা নাই বলিয়া কোন নির্দিষ্ট দ্রব্যই ঐ গন্ধের সমবায়ী কারণ নহে। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**গন্ধত্বাবচ্ছিন্নস্যাকস্মিকত্বাপত্তেঃ।**

পৃথিবীত্ব গন্ধসমবায়িকারণতার অবচ্ছেদক হইলে পৃথিবীতেই গন্ধসমবায়িকারণতা থাকিবে, অন্যত্র থাকিবে না। কারণ অবচ্ছেদক ধর্ম যেখানে থাকে, অবচ্ছেদ্যও সেইখানে থাকে। অবচ্ছেদক পৃথিবীত্ব যখন পৃথিবীতে আছে, তখন অবচ্ছেদ্য গন্ধসমবায়িকারণতাও পৃথিবীতেই থাকিবে। তাহা হইলে পৃথিবীই গন্ধসমবায়ী কারণ হইবে এবং তাহা হইতেই গন্ধের উৎপত্তি হইবে। অন্য কোন দ্রব্য হইতে ঐ গন্ধের উৎপত্তি হইবে না বলিয়া গন্ধটীও আকস্মিক হইবে না।

अनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते, कथमन्यथा तद्भस्मनि गन्ध उपलभ्यते? भस्मनो हि पाषाणध्वंसजन्यत्वात् पाषाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यति; यद् द्रव्यं यद्द्रव्य-

अनुत्कटस्तु विद्यमानोऽपि नोपलभ्यत इति भावः। ननु पाषाणादीनामपृथिवीत्वात् तत्र गन्धानुपलब्धिरिति चेत्। तत्राह—**कथमि**ति। **अन्यथा**—पाषाणादौ पृथिवीत्वानङ्गीकारे। **तद्**भस्मनि पाषाणादिभस्मनि। तथा च पाषाणभस्मनि गन्धः प्रत्यक्षसिद्धः, तेन तत्र पृथिवीत्वमङ्गीकरणीयम्। ततश्च पाषाणभस्मारम्भकावयवेष्वपि पृथिवीत्वसिद्धिः। य एव भस्मारम्भकावयवास्त एव पाषाणारम्भकावयवास्ततश्च पाषाणारम्भकावयवानां पृथिवीत्वसिद्धौ तज्जन्य-पाषाणस्यापि पृथिवीत्वसिद्धिस्तेन च पृथिवीत्वेन तत्र गन्धसिद्धिरिति भावः। ननु भवेदेतदेवं, यदि भस्मारम्भकावयव-पाषाणारम्भकावयवयोरैक्यं स्यात्। तदेव नाद्यापि सिद्धमतस्तयोरैक्यं साधयति—**भस्मनो** हीति। **पाषाणोपादानोपादेयत्व**मिति। पाषाणस्य यदुपादानम् आरम्भकोऽवयवः तस्योपादेयत्वं कार्यत्वमित्यर्थः। अनुमान-प्रयोगश्चायम्—पाषाणभस्म तदुपादानोपादेयं तदद्रव्यध्वंसजन्यत्वात्, महापटध्वंसजन्य-खण्ड-पटवत्। अस्मिन्ननुमाने व्याप्तिं दर्शयति—**यद्द्रव्य-**

পাষাণাদিতে গন্ধের অনুমিতি হয়। অনুপলব্ধি কিন্তু অনুৎকট বলিয়াই উপপন্ন হইবে অর্থাৎ উৎকট গন্ধেরই প্রত্যক্ষ হয়। পাষাণাদির গন্ধ থাকিলেও উৎকট নহে বলিয়া প্রত্যক্ষ হয় না; কিন্তু অনুমিত হয়। অন্যথা অর্থাৎ পাষাণকে পৃথিবী বলিয়া স্বীকার না করিলে পাষাণভস্মে গন্ধের উপলব্ধি (প্রত্যক্ষ) হয় কিরূপে? পাষাণ-ধ্বংস হইতে পাষাণ-ভস্মের উৎপত্তি হয় বলিয়া পাষাণভস্মের, পাষাণের উপাদানের (পাষাণের আরম্ভক অবয়বের) উপাদেয়ত্ব (কার্য্যত্ব) সিদ্ধ হয়।

বিবৃতি

পাষাণে গন্ধ নাই বলিয়া প্রত্যক্ষ হয় না, ইহা বলা যায় না। কারণ পাষাণ পৃথিবী। পৃথিবী হইলেই গন্ধ থাকিবে। পাষাণ যদি পৃথিবী না হইত, তবে পাষাণভস্মে (চূণে) গন্ধ প্রত্যক্ষ হইত না। কিন্তু পাষাণভস্মে গন্ধ প্রত্যক্ষসিদ্ধ? সুতরাং উহাকে এবং উহার অবয়বকে পৃথিবী বলিয়া স্বীকার করিতে হইবে। পাষাণভস্ম ও পাষাণের আরম্ভক অবয়ব এক; কারণ পাষাণভস্ম পাষাণধ্বংস হইতেই উৎপন্ন হয়। যে দ্রব্যটী যে দ্রব্যের ধ্বংস হইতে উৎপন্ন হয়, সে দ্রব্যটী তাহার উপাদান হইতেই উৎপন্ন হয়—ইহাই নিয়ম। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**যদ্ দ্রব্যং যদ্দ্রব্যধ্বংসজন্যম্** ইত্যাদি। পাষাণভস্ম পাষাণের উপাদানের উপাদেয় (কার্য্য)

ध्वंस-जन्यं, तत् तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः, दृष्टश्चैतत् खण्डपटे महापटध्वंस-मिति। अस्यायमर्थः—यद् द्रव्यं भस्मादि-द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंस-जन्यं पाषाणादिद्रव्य-ध्वंसजन्यं, तत् भस्मादिद्रव्यं तदुपादानोपादेयं पाषाणादिद्रव्यस्य यदुपादानमारम्भकावयवस्तस्योपादेयं कार्यमिति। उपादेयता चात्र साक्षात्परम्परा साधारणी बोध्या। अत्र च घटद्रव्यध्वसजन्ये धटध्वंसप्रत्यक्षे घटरूपध्वंसे वा घटोपादानानुपादेये व्यभिचारवारणाय प्रथमं **द्रव्य**पदम्। तेन घटध्वंसप्रत्यक्षस्य घटरूपध्वंसस्य वा द्रव्यत्वाभावान्न व्यभिचारः। यद्ध्वंसजन्यमित्युक्तौ मिथ्याज्ञानवासनाध्वंसजन्ये तादृश-वासनोपादानानुपादेये कायव्यूहे व्यभिचारः, तद्वारणाय द्वितीयं—**द्रव्य**पदम्। यद् द्रव्यं यद्द्रव्याभावजन्यमित्युक्तौ प्रतिबन्धकद्रव्याभावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारस्तद्द्रव्यस्य प्रतिबन्धकद्रव्योपादानानुपादेयत्वादतस्तद्व्यभिचारवारणाय—**ध्वंस**पदम्। न च प्रतिबन्धकद्रव्यध्वंसजन्ये द्रव्ये व्यभिचार इति वाच्यम्। प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वेन प्रतिबन्धकद्रव्यध्वंसस्य जनकत्वात्। इह तु ध्वंसत्वेन जनकत्वं विवक्षितं, तेन तत्र न व्यभिचारः। न च दुग्धध्वंसजन्ये स्थूलदध्नि व्यभिचार इति वाच्यम्। स्थूलदध्नस्त्र्यणुकादिरूप-स्थूलदधिजन्यत्वेन दुग्धध्वंसजन्यत्वानभ्युपगमात्। त्र्यणुकदध्नो द्व्यणुकरूप-दुग्धध्वंसजन्यत्वेऽपि न तत्र व्यभिचारः, तदुपादानोपादेयत्वस्य त्र्यणुकदध्नि सत्त्वात्, तस्य च द्व्यणुकोपादान-परमाणुजन्यत्वात्। न च दुग्धपरमाणुजन्यत्वेन त्र्यणुकदध्नो दुग्धत्वापत्तिरिति वाच्यम्। द्रव्यत्वव्याप्य-व्याप्यजातेः परमाणुवृत्तित्वे मानाभावेन दुग्धपरमाणौ दुग्धत्वाभावात्। व्याप्तिग्रहणस्थलं दृष्टान्तमाह —**दृष्ट**मिति। **एतस्य** द्रव्यध्वंसजन्य-द्रव्यस्य द्रव्योपादानोपादेयत्वम्। **खण्डपट** इति। महापटध्वंसजन्यस्य खण्डपटस्य महापटोपादान-तन्तूपादेयत्वं यथा दृश्यते, पाषाणध्वंस-

কারণ নিয়ম (ব্যাপ্তি) আছে যে—যে দ্রব্যটী যে দ্রব্যের ধ্বংস-জন্য, সেই দ্রব্যটী সেই দ্রব্যের উপাদানের উপাদেয়। বৃহৎ বস্ত্রের ধ্বংস-জন্য ক্ষুদ্র বস্ত্রে এইরূপ নিয়ম

বিবৃতি

হইলে উভয়ের উপাদান এক হইবে। পাষাণভস্ম গন্ধবান্ বলিয়া পৃথিবী হইলে তাহার উপাদানও পৃথিবী হইবে এবং তদুৎপন্ন পাষাণও পৃথিবী হইবে। উহা পৃথিবী না হইলে পাষাণভস্মে গন্ধ প্রত্যক্ষ হইত না। অতএব পাষাণ যে গন্ধবিশিষ্ট, ইহা অনুমানসিদ্ধ। কিন্তু ঐ গন্ধ অনুৎকট বলিয়া প্রত্যক্ষ হয় না। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**অনুপলব্ধিস্ত্বনুৎকটত্বেনাপ্যুপপদ্যতে।**

जन्ये। इत्थञ्च पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात् तज्जन्य-पाषाणस्यापि पृथिवीत्वं, तथा च तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधकाभावः।

नानारूपेति। शुक्ल-नीलादि-भेदेन नानाजातीयं रूपं पृथिव्यामेव वर्त्तते, न तु जलादौ, तत्र शुक्लस्यैव सत्त्वात्। पथिव्यान्त्वेकस्मिन्नपि धर्मिणि पाकवशेन

जन्यस्यापि पाषाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यतीति भावः। **इत्थ**मिति। उक्तव्याप्त्या पाषाणस्य भस्मारम्भक-परमाण्वभिन्न-परमाण्वारब्धत्वसिद्धावित्यर्थः। **तज्जन्य**पाषाणस्यापि पाषाणपरमाणुजन्य-पाषाणद्व्यणुकस्यापि। **तस्यापि** पाषाणद्व्यणुकस्यापि। **बाधकाभाव** इति। तेषामुक्तयुक्त्या पृथिवीत्वसिद्धौ तेन पृथिवीत्वेन तत्र गन्धानुमानमिति भावः।

गुणवत्त्वेन पृथिव्या द्रव्यत्वे सिद्धे पृथिवीत्वव्यवस्थाहेतून् गुणान् प्रशस्तपादभाष्य-मनुस्मरन्नाह—**नाने**तीति। क्षितावेव नानाविधं रूपं वर्त्तते, न द्रव्यान्तरे। तेन नाना-रूपसमवायः पृथिवीत्वव्यवस्थाहेतुरित्युक्तं भवति। ननु नित्यानित्यभेदेनाऽनेकविधं रूपं जलादावप्यस्तीत्यत आह—**शुक्लनीला**दिभेदेनेति। आदिपदेन पीत-रक्त-हरित-कपिश-चित्ररूप-परिग्रहः। ननु नीलं जलं, पीतं जलमित्यादि-प्रतीतेर्जलेऽपि नानारूपवत्त्वं स्वीकार्यमिति चेत्। न। जलस्य हि नीलपीतादिपृथिवीसंयोगादौपाधिकं नानारूपवत्त्वं, न तु स्वाभाविकमित्याह—**न तु** जलादाविति। ननु कथमनेकविधं रूपं पृथिव्याम्? सर्वावच्छेदेनैकस्यैव रूपस्यानुभवादित्यत आह—**पाक**वशेनेति। रूपपरावृत्तिफलक-तेजसंयोगः **पाकः**। एकदैकत्र नानारूपाभावेऽपि पाकवशेन क्रमेण शुक्लशुक्लतराद्यनेकरूपं पृथिव्यामेव सम्भवति न जलादौ। तत्र हि शुक्लरूपसत्त्वेऽपि तत्र नावान्तरतारतम्यमस्ति, पृथिवीसंयोगात् तथाप्रतिभास इति भावः। अव्याप्तिमाशङ्कते—**न च यत्रे**ति।

(ব্যাপ্তি) দেখা যায়। এইরূপে পাষাণ-পরমাণু পৃথিবী [হয়] বলিয়া পাষাণ-পরমাণু হইতে উৎপন্ন পাষাণেরও পৃথিবীত্ব সিদ্ধ হয় অর্থাৎ ভস্ম পাষাণোপাদানের উপাদেয় হইলে ভস্মের আরম্ভক অবয়ব এবং পাষাণের আরম্ভক অবয়ব এক হয়। ভস্মারম্ভক অবয়ব পৃথিবী হইলে পাষাণের আরম্ভক অবয়বও পৃথিবী হইবে এবং তাহার দ্বারা আরব্ধ পাষাণও পৃথিবী হইবে। তাহা হইলে আর পাষাণেরও গন্ধবত্ত্বে কোন বাধক নাই। **নানা রূপবতী** ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ—শুক্ল, নীল, পীত প্রভৃতি বিবিধ রূপ পৃথিবীতেই থাকে, জলাদিতে কিন্তু [এই সমস্ত রূপ] থাকে না। কারণ সেখানে শুক্ল রূপই থাকে। পৃথিবীস্বরূপ এক ধর্ম্মীতেই

षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥ ३५

नानारूपसम्भवात्। न च यत्र नानारूपं नोत्पन्नं, तत्राऽव्याप्तिरिति वाच्यं, रूपद्वयवद्वृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्, रूपनाशवद्वृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वस्य वा वाच्यत्वात्। वैशेषिक-नये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सत्त्वात्, न्याय-नये घटादावपि तत्सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः।

षड्विध इति। मधुर-कटु-कषायादि-भेदेन यः षड्विधो रसः, स पृथिव्या-

परिहारमाह—**रूपद्वये**ति। रूपद्वयवान् पटादिस्तद्वृत्तिर्द्रव्यत्वव्याप्या जातिः पृथिवीत्वं, तादृशजातिमत्त्वं नानारूपवत्त्वपदेन विवक्षितम्। तच्च नानारूपरहितेष्वपि घटादिषु वर्त्तत एवेति नाव्याप्तिः। रूपद्वयवद्वृत्तिजातिमत्त्वमित्युक्तौ रूपद्वयवतपटादिवृत्ति-सत्ता-जातेर्गुणादावपि सत्त्वादतिव्याप्तिः, तद्वारणायाह—**द्रव्यत्व**व्याप्येति। द्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वमित्युक्तौ जलादावतिव्याप्तिर्द्रव्यत्वव्याप्य-जलत्वजातेस्तत्र सत्त्वादत आह—**रूपद्वय**वद्वृत्तीति। द्रव्यत्वव्याप्य-जलपृथिव्यन्यतरत्वमादाय जलादावतिव्याप्तिस्तद्वारणायाह—**जाती**ति। रूपनिष्ठं द्वित्वं न संख्यारूपं, गुणे गुणानङ्गीकारात्; अपि तु रूपद्वयविषयकापेक्षाबुद्धिविषयत्वरूपं वक्तव्यमिति गौरवमतो लाघवादाह—**रूपनाशे**ति। अत्रापि प्रतिपदव्यावृत्तिः पूर्ववद् बोध्या। नानारूपवत्त्वपदस्य रूपनाशवद्वृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वार्थकत्वे साधर्म्यलक्षणं योजयति—**वैशेषिके**ति। **कषाया**दीत्यादिपदेना-

কিন্তু পাকবশে নানা রূপ সম্ভব হইয়া থাকে। [পূঃ] যে পৃথিবীতে নানারূপ উৎপন্ন হয় নাই, সেই পৃথিবীতে [নানারূপবত্ত্ব লক্ষণের] অব্যাপ্তি হয়—ইহা বলিতে পার না। কারণ [এস্থলে নানারূপবত্ত্ব শব্দের] রূপদ্বয়বদ্‌বৃত্তিদ্রব্যত্বব্যাপ্য-জাতিমত্ত্ব [অর্থ] বিবক্ষিত হইয়াছে অর্থাৎ রূপদ্বয়-বিশিষ্ট যে যে পদার্থ, তাহাতে বৃত্তি (বিদ্যমান) যে দ্রব্যত্বব্যাপ্য জাতি পৃথিবীত্ব, সেই পৃথিবীত্ব জাতিমত্ত্বই নানারূপবত্ত্ব শব্দের অর্থ। অথবা [নানারূপবত্ত্ব শব্দের অর্থ—] রূপনাশবদ্‌বৃত্তি-দ্রব্যত্বব্যাপ্যজাতিমত্ত্ব বলিতে হইবে অর্থাৎ রূপনাশ-বিশিষ্ট যে যে পদার্থ, সেই পদার্থে বিদ্যমান যে দ্রব্যত্বব্যাপ্য জাতি, সেই জাতিমত্ত্বই নানারূপবত্ত্ব শব্দের অর্থ। বৈশেষিকমতে পৃথিবীর পরমাণুতে রূপনাশ ও রূপান্তর থাকায়, ন্যায়মতে ঘটাদিতেও উহা থাকায় লক্ষণসঙ্গতি হয়।

ষড়্‌বিধস্তু ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ—মধুর, অম্ল, কটু, কষায়াদি ভেদে যে ছয়টী রস,

स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीत-पाकजः ।

मेव । जले च मधुर एव रसः । अत्रापि पूर्ववद् रसद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजाति-मत्त्वं लक्षणार्थोऽवसेयः । द्विविध इति वस्तुस्थितिमात्रं, न तु द्विविध-गन्धवत्त्वं लक्षणं ; द्विविधत्वस्य व्यर्थत्वात् । द्वैविध्यञ्च सौरभासौरभ-भेदेन बोध्यम् ॥३५

स्पर्श इति । तस्याः पृथिव्याः । अनुष्णाशीत-स्पर्शवत्त्वं वायोरपि वर्त्तत इत्युक्तं—पाकज इति । इत्थञ्च पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीत इति ज्ञापनार्थं तदुक्तम् ।

ऽम्ल-लवण कटु-कषाय-तिक्तरस-परिग्रहः । यत्र नानारसा नोत्पन्नास्तत्राव्याप्तिरित्यत आह **—अत्रापीति । रसद्वयेति** । अत्रापि प्रतिपद-व्यावृत्तिः पूर्ववद् बोध्या । **लक्षणार्थः** षड्विधरसवत्त्व-लक्षणस्यार्थः । **वस्तु**स्थितीति । •वस्तुगत्या पृथिव्यामेव द्विविधो गन्ध-स्तिष्ठतीति सूचयितुं द्विविध इत्युक्तमित्यर्थः। यत्तु सुगन्धि सलिलं सुरभिः समीरण इति, तत् तदन्तर्गत-पार्थिव-कुसुमाद्यधिवास-निबन्धनम् , तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् , न तु स्वभावत इत्यवधेयम् । **व्यर्थत्वा**दिति । पृथिवी पृथिवीतरभिन्ना द्विविधगन्धवत्त्वादिती-तरभेदानुमितौ द्विविधत्वविशेषणस्य व्यभिचारावारकत्वेन व्यर्थत्वादिति भावः ॥३५॥

তাহা পৃথিবীতেই থাকে। জলে কিন্তু মধুর রসই থাকে। এখানেও পূর্ব্বের ন্যায় রসদ্বয়বদ্‌বৃত্তি দ্রব্যত্বব্যাপ্য জাতিমত্ত্বই [ষড়্‌বিধরসবত্ত্ব] লক্ষণের অর্থ বুঝিতে হইবে অর্থাৎ রসদ্বয়বিশিষ্ট যে যে পৃথিবী, সেই পৃথিবীতে বৃত্তি যে দ্রব্যত্বব্যাপ্য জাতি, সেই জাতিমত্ত্বই ষড়্‌বিধরসবত্ত্বলক্ষণের অর্থ। দ্বিবিধ এইটী বস্তুস্থিতিমাত্র অর্থাৎ বস্তুতঃ পক্ষে পৃথিবীতে দুই প্রকার গন্ধ থাকে—ইহা বুঝাইবার জন্য দ্বিবিধ বলা হইয়াছে। দ্বিবিধগন্ধবত্ত্ব কিন্তু পৃথিবীর লক্ষণ নহে। কারণ দ্বিবিধত্ব [বিশেষণটী] ব্যর্থ। সৌরভ (সুগন্ধ) ও অসৌরভ (দুর্গন্ধ) ভেদে গন্ধ দ্বিবিধ জানিবে ॥৩৫॥

স্পর্শস্তস্যাঃ ইত্যাদি গ্রন্থের **তস্যাঃ** শব্দের অর্থ—পৃথিবীর। অনুষ্ণ ও অশীত স্পর্শ বায়ুতেও থাকে ; এইজন্য [স্পর্শের বিশেষণরূপে] **পাকজ**—ইহা উক্ত

বিবৃতি

লক্ষণরূপ হেতু দ্বারা লক্ষ্যে অলক্ষ্য সকল পদার্থের ভেদ অনুমিত হয়। দ্বিবিধগন্ধবত্ত্ব পৃথিবীর লক্ষণ হইলে উহাই পৃথিবীতে ইতরভেদের অনুমিতির হেতু হইবে। যেমন—পৃথিবী পৃথিবীতরভিন্না দ্বিবিধগন্ধবত্ত্বাৎ। কিন্তু গন্ধের দ্বিবিধত্বরূপ বিশেষণটী হেতুতে ব্যভিচারের নিবর্ত্তক না হওয়ায় ব্যর্থ। হেতু ব্যর্থ বিশেষণঘটিত হইলে ব্যাপ্যত্বাসিদ্ধি নামক হেত্বাভাস হয়। তাই বলিলেন—**দ্বিবিধত্বস্য ব্যর্থত্বাৎ** ॥৩৫॥

वस्तुतस्तु पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रं लक्षणम्, अधिकस्य वैयर्थ्यात्। यद्यपि पाकज-

ननु पृथिव्याः स्पर्शस्य पाकजत्वे किं मानम्? यथा हि शुक्लरूपवति तेजःसंयोगे कृष्णादि दृश्यते, अम्लादिरसवति मधुरादि, सुरभावसौरभं, नैवं पृथिव्यां पूर्वस्पर्शविजातीयः स्पर्शः, अनुष्णाशीतस्यैव तत्र विद्यमानत्वादित्याशङ्कामपनिनीषन्नेवोक्तवान्—**पाकज इति**। तेजःसंयोगासमवायिकारणक इत्यर्थः। लक्षणेऽनुष्णाशीतत्वस्य वैयर्थ्यादाह— **इत्थं** चेति। पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रोक्तौ चेत्यर्थः। पृथिव्या गन्ध-रूप-रसानां पाकजत्वं सदपि स्फुटत्वान्नोक्तम्। स्पर्शस्य तु तथात्वे विप्रतिपत्तिरिति तदेव स्पष्टतयोक्तम्। अयम्भावः—यदि हि पृथिव्याः स्पर्शः पाकजो न स्यात्, संख्यापरिमाणादिवदविशिष्टो दुःखविशेषादिप्रयोजक-वैजात्य-रहितः स्यात्। तथा चाशीविष-वृश्चिक-कीट-पतङ्गादि-दंशेषु शूक-शिम्बि-वृश्चिक-पत्रिकादिषु च संस्पृष्टेषु दृष्टो दुःखविशेषो नोपपद्येत। मणि-मूलादि-विशेषेषु स्पृष्टेषु तदुपशमो वा न स्यात्। गवादि चाण्डालादि-स्पर्श-विधिनिषेधौ च न स्याताम्। दर्शन-स्पर्शन-घ्राणास्वादनभेदेन मातङ्ग-मदिरादिषु प्राय-श्चित्तभेदो न स्यात्, द्रव्यस्यैकरूपत्वात्। तस्मात् पार्थिवस्पर्शोऽपि पार्थिवविशेषगुण-

হইয়াছে। এইরূপ অর্থাৎ পাকজস্পর্শবত্ত্বমাত্র পৃথিবীর লক্ষণ বলিলে যদিও অতিব্যাপ্তি হয় না, তথাপি পৃথিবীর স্পর্শ অনুষ্ণ ও অশীত—ইহাই জ্ঞাপন করিতে [স্পর্শের বিশেষণরূপে] তাহা অর্থাৎ অনুষ্ণাশীত উক্ত হইয়াছে। বস্তুতঃপক্ষে পাকজ স্পর্শবত্ত্ব-মাত্রই পৃথিবীর লক্ষণ। কারণ অতিরিক্ত [অনুষ্ণাশীতত্বরূপ বিশেষণ] ব্যর্থ। যদিও

বিবৃতি

পৃথিবীতে পাকজন্য পূর্ব্ববর্ত্তী রূপ, রস ও গন্ধের নাশ এবং অন্যজাতীয় রূপ, রস ও গন্ধের উৎপত্তি সকলেরই সুবিদিত। কিন্তু পাকজন্য স্পর্শের ভেদ পরিস্ফুট নহে। কারণ পাকে রূপাদির পরিবর্ত্তন যেরূপ দেখা যায়, স্পর্শের সেরূপ পরিবর্ত্তন দেখা যায় না। বস্তুতঃ পৃথিবীর স্পর্শ পাকজ না হইলে সংখ্যা বা পরিমাণাদির ন্যায় বিভিন্ন পৃথিবীর স্পর্শে কোন বৈশিষ্ট্য থাকিত না। সমস্ত স্পর্শ একরূপ হইলে সর্প ও বৃশ্চিকের দংশনে, শুঁয়া পাতা ও বিছুটী পাতার স্পর্শে দুঃখের ভেদ উপলব্ধ হইত না এবং গাভী ও চাণ্ডালাদির স্পর্শে, মদ্যাদির স্পর্শে ও পানে বিধিনিষেধের ভেদ বা প্রায়শ্চিত্তের ভেদ হইত না। সুতরাং স্বীকার করিতে হইবে পৃথিবীর স্পর্শ পাকজ। পাকে ঐ স্পর্শ অন্য জাতীয় হয়। পৃথিবীর স্পর্শের এই বৈশিষ্ট্য প্রকাশ করিতে বলিলেন—**পাকজস্পর্শবত্ত্বমাত্রং তু লক্ষণম্** ॥৩৬॥

नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा ॥ ३६

अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ।

स्पर्शः पटादौ नास्ति, तथापि पाकजस्पर्शवद्वृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वमर्थो बोध्यः । नित्येति । सा पृथिवी द्विविधा नित्यानित्या चेत्यर्थः । अणुलक्षणा परमाणुरूपा पृथिवी नित्या ॥ ३६

तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी द्व्यणुकादिरूपा सर्वाऽप्यनित्येत्यर्थः । सैवाऽनित्या पृथिव्यवयववतीत्यर्थः । ननु अवयविनि किं मानम् ? परमाणुपुञ्जैरेवो-

त्वाद् गन्धवत् पाकज इत्यवधेयम् । **अधिकस्य**—अनुष्णाशीतस्य । ननु न्यायमते पटाद्यवयविनि नैव पाकः, पाकेन पटादीनां नाशापत्तेः । वैशेषिकमते तु परमाणुष्वेव पाकः, नावयविनि पटादाविति भागासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—**यद्यपी**ति । **पटा**दावित्यादिपदेन वैशेषिकमतेऽवयविमात्रपरिग्रहः । **पाकज**स्पर्शवदिति । पाकजस्पर्शवन्तो ये घटाद्याः परमाणवो वा, तद्वृत्तिर्द्रव्यत्वव्याप्या जातिः पृथिवीत्वं, तादृशजातिमत्त्वं पाकजस्पर्शवत्त्वपद-विवक्षितमिति पटादौ नातिव्याप्तिस्तत्र तादृशजातेः सत्त्वादिति भावः । पाकजस्पर्शवद्वृत्ति-जातिमत्त्वमित्युक्तौ सत्ताजातिमादाय गगनेऽतिव्याप्तिरत—**द्रव्यत्व-व्याप्ये**ति । जलत्वादिकमादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय—**पाकजे**ति । पाकजद्रवत्व-वद्वृत्ति द्रव्यत्वव्याप्यतेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवारणाय—**स्पर्शे**ति । जलपृथिव्यन्य-तरत्वमादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय—**जाती**ति । "सा तु द्विविधा नित्या चानित्या चे"ति भाष्यमनुसृत्य मूले पृथिव्या विभागं दर्शयति—**नित्यानित्ये**ति ॥३६॥

लीलावतीप्रकाशमनुस्मरन्नवयवातिरिक्तेऽवयविनि संघातवादि-बौद्धानां विप्रतिपत्तिमवतारयति—**नन्वि**ति । स्थूलो घट इत्यादि-प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणमिति चेत्,

পাকজ স্পর্শ পটাদিতে নাই, তথাপি [পাকজ-স্পর্শবত্ত্ব শব্দের] পাকজস্পর্শবদ্‌বৃত্তি-দ্রব্যত্বব্যাপ্যজাতিমত্ত্ব অর্থ বুঝিতে হইবে অর্থাৎ পাকজ-স্পর্শবিশিষ্ট যে পৃথিবী, সেই পৃথিবীবৃত্তি যে দ্রব্যত্বব্যাপ্য পৃথিবীত্ব জাতি, সেই পৃথিবীত্ব জাতিমত্ত্বই পাকজস্পর্শবত্ত্ব শব্দের অর্থ। পটাদিতে পাকজস্পর্শ না থাকিলেও পাকজস্পর্শবিশিষ্টপৃথিবীবৃত্তিদ্রব্যত্ব-ব্যাপ্য পৃথিবীত্ব জাতি থাকায় অব্যাপ্তি হয় না। **নিত্যা** ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ—সেই পৃথিবী দ্বিবিধ—নিত্য ও অনিত্য। অণুলক্ষণ (পরমাণু-স্বরূপ) পৃথিবী নিত্য ॥৩৬॥

তদ্‌ভিন্ন অর্থাৎ পরমাণুভিন্ন দ্ব্যণুকাদিরূপ যাবতীয় পৃথিবীই অনিত্য—ইহাই

पपत्तेः। न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वाद् घटादीनां प्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम्। एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वसम्भवात्। यथैकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम्। न चैको घटः स्थूल इति बुद्धे-रनुपपत्तिरिति वाच्यम्। एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः। मैवम्। पर-माणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षत्वायोगात्; दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः,

तत्राह—**परमाणु**पुञ्जैरिति। विलक्षणसंस्थान-विशिष्टैः परमाणुभिरित्यर्थः। **उपपत्तेः** स्थूलो घट इत्यादि-प्रतीतेरुपपत्तेः। तथा च विलक्षणसंस्थानविशिष्ट-परमाणुपुञ्जस्यैव स्थूलो घट इत्यादिप्रतीतिविषयत्वं नावयविन इति तत्प्रतीतिस्तत्र न प्रमाणमिति भावः। ननु विलक्षण-संस्थानविशिष्ट-परमाणुपुञ्जस्य स्थूलघट-स्वरूपत्वे तत्प्रत्यक्षं न स्यात्, परमाणोर-तीन्द्रियत्वादिति शङ्कते—**न चे**ति। **घटादी**नां विलक्षणसंस्थान-विशिष्ट-परमाणुसमूहा-त्मकानाम्। **प्रत्यक्षं** न स्यादिति। परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्याप्यतीन्द्रियत्वादिति भावः। **तत्**समूहस्य परमाणुसमूहस्य। तत्र दृष्टान्तमाह—**यथे**ति। **अनुप**पत्तिरिति। परमाणूनामनेकत्वादणुत्वाच्चैकत्व-स्थौल्ययोरयोगात् तथाप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः। **इति**वदुपपत्तेरिति। यथा धान्यसमूहस्यैकत्वादेक इति प्रतीतिः, धान्यानां परस्परसंयोग-विशेषस्यैव महत्त्वात्मकतया महानिति प्रतीतिस्तथा परमाणुपुञ्जेष्वपि पुञ्जस्यैकत्वादेक इति परस्परसंयोगस्यैव महत्त्वाद् महानिति प्रतीतिरिति भावः। लीलावत्याः पृथिवी-ग्रन्थमनुसृत्य परिहारमाह—**मैव**मिति। **प्रत्यक्ष**त्वायोगादिति। स्वभावतोऽयोग्यानां

[কারিকার প্রথম পাদের] অর্থ। সেই অনিত্য পৃথিবী অবয়ব বিশিষ্ট (অবয়বী)—ইহাই [কারিকার দ্বিতীয় পাদের] অর্থ। [পূঃ] অবয়বীতে কি প্রমাণ? অর্থাৎ অবয়ব ব্যতীত অবয়বীর সত্তাতে কোন প্রমাণ নাই। কারণ পরমাণুপুঞ্জের দ্বারাই [অয়ং ঘটঃ এইরূপ অবয়ব প্রতীতির] উপপত্তি (নির্ব্বাহ) হইতে পারে। পরমাণুগুলি অতীন্দ্রিয় বলিয়া [পরমাণুপুঞ্জরূপ] ঘটাদির প্রত্যক্ষ না হউক, ইহা বলা যায় না। কারণ একটী পরমাণু অপ্রত্যক্ষ হইলেও পরমাণুসমূহের প্রত্যক্ষত্ব সম্ভব হইতে পারে। যেমন দূরবর্ত্তী একটী কেশ প্রত্যক্ষ না হইলেও কেশগুচ্ছের প্রত্যক্ষ হয়। আর "একো ঘটঃ স্থূলঃ" অর্থাৎ ঘটটী এক এবং স্থূল—এইরূপ প্রতীতির অনুপপত্তি হয়—ইহাও বলিতে পার না। কারণ "একো মহান্ ধান্যরাশিঃ" অর্থাৎ একটী বিশাল ধান্যরাশি—এইরূপ প্রতীতির মত উপপন্ন হইবে। [উঃ] না—এরূপ বলিতে পার না। কারণ [প্রত্যেক] পরমাণু [স্বভাবতঃ] অতীন্দ্রিয়—প্রত্যক্ষের অযোগ্য

सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात्। न च तदानीं दृश्यपरमाणुपुञ्जस्योत्पन्नत्वान्न प्रत्यक्षत्वेऽपि विरोध इति वाच्यम्। अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात्; अन्यथा चक्षुरुष्मादिसन्ततेः कदाचिद् दृश्यत्वप्रसङ्गात्। न चातितप्ततैलादौ कथमदृश्य-दहन-सन्ततेर्दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यम्। तत्र तदन्तःपातिभिर्दृश्यदहनावयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात्। न चाऽदृश्येन द्व्यणुकेन कथं दृश्यत्रसरेणोरुत्पत्तिरिति वाच्यम्। यतो न दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्यचित् स्वभावादाचक्ष्महे, किन्तु

परमाणूनां परस्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न सम्भवति। अन्यथा पिशाचादीनामपि परस्पर-संयुक्तानां प्रत्यक्षत्वापत्तेरिति भावः। **तस्यै**वेति। एवकारश्च सन्निधानपदेनाऽन्वेति। **तस्य**—दूरस्थकेशस्य। **प्रत्यक्ष**त्वादिति। सन्निधाने दूरत्वरूप-प्रतिबन्धकाभावादिति भावः। **तदानीं** स्थूलो घट इत्याकारक-प्रत्यक्षपूर्वम्। **उत्पन्न**त्वादिति। क्षणभङ्गवादि-बौद्धैकदेशिनां मते परमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारात् तन्मते पूर्वपूर्वव्यक्तिमात्रस्यैवोत्तरोत्तर-व्यक्ति-हेतुताया अङ्गीकारादादृश्यपरमाणुपुञ्जाद् घटाद्यात्मकस्य दृश्यपरमाणुपुञ्जस्योत्पत्ति-रिति भावः। **अदृश्यस्य** अदृश्यपरमाणुपुञ्जस्य। **दृश्यानु**पादानत्वात् दृश्याहेतुत्वात्। प्रतिक्षणमुत्पद्यमाना परमाणुपुञ्जात्मका घटादयो दृश्यन्ते, चक्षुराद्यात्मकास्तु प्रतिक्षण-मुत्पद्यमाना अपि न दृश्यन्ते। अतो दृश्यस्य दृश्योपादानत्वमदृश्यस्यादृश्योपादानत्वं वक्तव्यम्, न त्वदृश्यस्य दृश्योपादानत्वमिति भावः। **अन्यथा** अदृश्यस्य दृश्योपादानत्वे। **दृश्यत्व**प्रसङ्गादिति। यैरदृश्यपरमाणुपुञ्जैरदृश्यस्य चक्षुरादेरुद्भवस्तैः कदाचि-च्चक्षुराद्यात्मक-दृश्यपरमाणुपुञ्जोद्भवसम्भवादिति भावः। **तत्र** तादृशदहनोत्पत्तिस्थले

বলিয়া পরমাণুসমূহও প্রত্যক্ষের যোগ্য হইতে পারে না। দূরবর্ত্তী কেশ [স্বভাবতঃ] অতীন্দ্রিয় নহে, কারণ নিকটে সেই কেশেরই প্রত্যক্ষ হইয়া থাকে। [পূঃ] সেই সময় অর্থাৎ ঘটের প্রত্যক্ষের পূর্ব্বে [অদৃশ্য পরমাণুপুঞ্জ হইতে] দৃশ্য (প্রত্যক্ষ পরমাণুপুঞ্জের উৎপত্তি হওয়ায়, উহার প্রত্যক্ষে কোনও বিরোধ নাই—ইহা বলিতে পার না; কারণ অদৃশ্য দৃশ্যের উপাদান হয় না। অন্যথা অর্থাৎ অদৃশ্য বস্তু দৃশ্যের উপাদান হইলে—চক্ষুঃসন্ততি, উষ্মসন্ততি প্রভৃতিরও কদাচিৎ দৃশ্যত্বের আপত্তি হয়। [পূঃ] অতিতপ্ত তৈল বা ঘৃতাদির অন্তর্গত অদৃশ্য অগ্নিসন্ততি হইতে কিরূপে দৃশ্য অগ্নির উৎপত্তি হয়, ইহা বলিতে পার না। কারণ অতিতপ্ত তৈলের অন্তর্গত দৃশ্য [সূক্ষ্ম] অগ্নির অবয়ব হইতেই দৃশ্য স্থূল অগ্নির উৎপত্তি স্বীকৃত হইয়াছে [পূঃ] অদৃশ্য দ্ব্যণুক দ্বারা কিরূপে দৃশ্য ত্রসরেণুর উৎপত্তি হয়, ইহা বলিতে পার না। কারণ দৃশ্যত্ব

महत्त्वोद्भूतरूपादि-कारणसमुदायवतो दृश्यत्वं, तदभावे चादृश्यत्वम्। तथा च त्रसरेणोर्महत्त्वात् प्रत्यक्षत्वं, न तु द्व्यणुकादेस्तदभावात्। न हि त्वन्मतेऽपीदं सम्भवति, परमाणौ महत्त्वाभावात्। इत्थं चावयविसिद्धौ तेषामुत्पाद-विनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादनित्यत्वम्। तेषां चावयवधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः। अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः। यत्र च विश्रामस्तस्यानित्यत्वेऽ-

तदन्तःपातिभिरतितसवैलान्तःपातिभिः। **स्वभावात्** कारणनैरपेक्ष्यात्, उपादानदृश्यत्वादृश्यत्ववशादिति यावत्। **रूपा**दीत्यादिनाऽऽलोक-सन्निकर्षादि-परिग्रहः। **तदभावे** महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे। **प्रत्यक्षत्वं** दृश्यत्वम्। **तद**भावाद् महत्त्वाद्यभावात्। **त्वन्मते** बौद्धमते। **इदं** दृश्यत्वम्। यथा मन्मते महत्त्वादिसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां दृश्यत्वादृश्यत्वोपपादनं तथा तन्मते न भवितुमर्हति, कारणीभूत-परमाणुपुञ्जेष्विव कार्यभूत-परमाणुपुञ्जेष्वपि महत्त्वाद्यभावादिति भावः। न च परस्पर-विभक्त-परमाणूनां महत्त्वाभावेऽपि परस्परविलक्षण-संयोगरूपस्य महत्त्वस्य द्व्यणुकादावपि सत्त्वाद् दृश्यत्वमिति वाच्यम्। संयोगस्य महत्त्वानभ्युपगमात्, परमाणोरजन्यतया तत्समूहात्मके घटादावुत्पादविनाश-प्रतीतेरनुपपत्तेश्च। **इत्थम**नेन प्रकारेण—घट इत्यादि-प्रतीतिविषयताया अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवेण। **अवयवि**सिद्धौ अवयवातिरिक्तावयविसिद्धौ। प्रपञ्चश्चास्य न्यायसूत्रीय-द्वितीयाध्याय-प्रथमाह्निकस्य भाष्यवार्त्तिकादौ द्रष्टव्यः। **तेषाम**वयविनाम्। **अवयव-**धाराया अवयवप्रवाहस्य। **अनन्तत्वे** क्वचिद् विश्रान्त्यभावे। **मेरु**-सर्षपयोरपीति।

বা অদৃশ্যত্ব কোন পদার্থের স্বাভাবিক ধর্ম্ম—ইহা আমরা স্বীকার করি না। কিন্তু মহত্ত্ব, উদ্ভূত রূপ, আলোকাদি কারণ সমুদায় বিশিষ্ট পদার্থই দৃশ্য আর তাহাদের অভাবে অদৃশ্য হয়। সুতরাং ত্রসরেণুর মহত্ত্ব থাকায় প্রত্যক্ষ হয়, দ্ব্যণুকাদির কিন্তু প্রত্যক্ষ হয় না, কারণ [তাহাতে] মহত্ত্ব নাই। আর তোমার মতেও ইহা [দৃশ্যত্ব ও অদৃশ্যত্ব ব্যবস্থা] সম্ভব নহে, কারণ পরমাণুতে মহত্ত্ব নাই। এইরূপে অবয়বীর সিদ্ধি হওয়ায় তাহাদের উৎপাদ ও বিনাশ প্রত্যক্ষসিদ্ধ বলিয়া [তাহারা] অনিত্য। সেই ঘটাদি অবয়বীর অবয়ব-ধারা (প্রবাহ) অসংখ্য হইলে মেরু (পর্ব্বত) ও সর্ষপের সাম্য প্রসঙ্গও হয় অর্থাৎ সর্ষপের অবয়ব, সেই অবয়বের অবয়ব এবং তাহার অবয়ব—এইরূপ সর্ষপ ও সুমেরুর অবয়ব-ধারার কোন স্থানে শেষ না হইলে সুমেরু পর্ব্বত ও সর্ষপের পরিমাণের কোন তারতম্য থাকিবে না। কারণ পরিমাণের জনক অবয়বগত

समवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् तस्य नित्यत्वम्। महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद् विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः। न च त्रसरेणावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यम्। त्रसरेणुः सावयव-

अपिशब्दः साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तरं योजनीयः। तेन च द्व्यणुकस्य सावयवद्रव्यारब्धत्वे महत्त्वापत्तिः समुच्चीयते। **साम्य**प्रसङ्गः परिमाणतारतम्याभावप्रसङ्गः, परिमाणकारणीभूताया अवयवसंख्याया उभयत्र समानत्वादिति भावः। **अयम्भावः**—उभयोर्मेरुसर्षपयोरवयवविभागे क्रियमाणेऽपि यद्यवयवविभागधारायां विश्रान्तिर्न स्यात्, तदोभयोरवयवानामनन्तत्वेन परिमाणतारतम्यकारणस्यावयवसंख्यातारतम्यस्याभावात् मेरुसर्षपादीनां परिमाणतारतम्याभावप्रसङ्गः। न त्वेवं दृश्यते। तस्मादवयवधारायाः क्वचिद् विश्रान्तिः स्वीकर्त्तव्या। तथा च मूलावयवसंख्यातारतम्याद् मेरुसर्षपादीनां परिमाणतारतम्यमिति भावः। ननु तथापि तद्विभागविश्रामाश्रयस्यावयवस्य नित्यत्वे मानाभाव इत्यत आह—**यत्र त्विति**। **असम**वेतकार्येति। असमवेतभावकार्येत्यर्थः। असमवेतस्यापि ध्वंसकार्यस्योत्पत्तेरभ्युपगमादिति भावः। ननु तद्विभागविश्रामाश्रयस्य तस्यावयवस्य नित्यत्वेऽप्यणुत्वे किं मानमित्याशङ्क्यां निराकुर्वन् तत्रैव युक्त्यन्तरमाह—**महत्**परिमाणेति। पृथिवीकिरणावलीमनुस्मरन् परमाणुसिद्धौ पूर्वपक्षमाह—**न चेति**।

সংখ্যা উভয়ত্রই তুল্য (অনন্ত)। অতএব অর্থাৎ এই আপত্তি বারণের জন্য কোন এক স্থলে সেই অবয়ব-ধারার বিশ্রাম (শেষ) বলিতে হইবে। যেখানে সেই অবয়ব-ধারার শেষ হইবে অর্থাৎ যেটী শেষ অবয়ব হইবে, সেইটী যদি অনিত্য হয়, তবে অসমবেত [ভাব] কার্য্যের উৎপত্তির আপত্তি হয় বলিয়া তাহার নিত্যত্ব [স্বীকার্য্য]। মহৎ পরিমাণের তারতম্য (ন্যূনাধিকভাব) যেমন আকাশ, কাল, দিক্ ও আত্মাতে বিশ্রান্ত অর্থাৎ মহৎ পরিমাণের পরম উৎকর্ষ যেমন এই চারিটীতে শেষ হইয়াছে—সেইরূপ অণুপরিমাণের তারতম্যেরও কোন এক স্থলে অর্থাৎ কোন এক অবয়বে বিশ্রাম (শেষ) আছে বলিয়া তাঁহার (যেখানে অণুপরিমাণের তারতম্যের শেষ, সেই শেষ অবয়ব বস্তুর) পরমাণুত্ব সিদ্ধি হয়? [পূঃ] আচ্ছা, ত্রসরেণুতে সেই অবয়ব-ধারার বিশ্রাম হউক—ইহা বলিতে পার না। কারণ—ত্রসরেণুঃ সাবয়বঃ চাক্ষুষদ্রব্যত্বাৎ ঘটবৎ অর্থাৎ ত্রসরেণু সাবয়ব, যেহেতু উহা চাক্ষুষ দ্রব্য; যেমন ঘট—এইরূপ অনুমান প্রয়োগের দ্বারা ত্রসরেণুর অবয়ব সিদ্ধি হইলে, "ত্রসরেণোরবয়বাঃ (দ্ব্যণুকাঃ) সাবয়বাঃ মহদারম্ভ-

श्चाक्षुषद्रव्यत्वाद् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ, त्रसरेणोरवयवाः सावयवा महदारम्भकत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः। न चेदमप्रयोजकम्,

चाक्षुषेति। अत्रात्मनि व्यभिचारवारणाय चाक्षुषपदम्। घटाभावे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम्। **तदवयव**सिद्धौ त्रसरेण्ववयवस्य द्व्यणुकस्य सिद्धौ। **तदवयव**सिद्धेस्तस्य त्रसरेण्ववयवस्य द्व्यणुकस्यावयवसिद्धेः। **इदं** सावयवत्वसाधकमनुमानद्वयम्। **अप्रयो**-

কত্বাৎ কপালবৎ" অর্থাৎ ত্রসরেণুর অবয়বসমূহ (দ্ব্যণুক) সাবয়ব, যেহেতু তাহারা মহত্তের (মহৎ-পরিমাণ-বিশিষ্ট দ্রব্যের) আরম্ভক, যেমন কপাল—এইরূপ অনুমান প্রয়োগের দ্বারা ত্রসরেণুর অবয়ব সমূহেরও (দ্ব্যণুকত্রয়ের) অবয়ব সিদ্ধি হইয়া থাকে। সাবয়বত্ব সাধক এই অনুমান অপ্রয়োজক অর্থাৎ অনুকূল তর্ক রহিত—

বিবৃতি

দুইটী সংযুক্ত পরমাণু হইতে একটী দ্ব্যণুক এবং তিনটী সংযুক্ত দ্ব্যণুক হইতে একটী ত্রসরেণু উৎপন্ন হয়—ইহাই ন্যায়বৈশেষিক সিদ্ধান্ত। সুতরাং পরমাণুতেই অবয়ববিভাগের বিশ্রাম বা শেষ। কিন্তু কোন সম্প্রদায় ত্র্যণুকেই অবয়ববিভাগের বিশ্রাম স্বীকার করিতেন। দীধিতিকারও "পদার্থতত্ত্বনিরূপণে" ত্র্যণুককেই মূলাবয়ব বলিয়াছেন—পরমাণু বা দ্ব্যণুক স্বীকার করেন নাই। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—

ন চ ত্রসরেণাবেব বিশ্রামোঽস্তু।

বিশ্বনাথ ত্রসরেণুতে অবয়ব ধারার বিশ্রাম স্বীকার করেন নাই। তিনি ত্রসরেণুর অবয়ব দ্ব্যণুক এবং দ্ব্যণুকের অবয়ব পরমাণুর অনুমান করিয়া ঐ পরমাণুতেই অবয়ব ধারার বিশ্রাম বলিয়াছেন।

ত্রসরেণুঃ সাবয়বঃ চাক্ষুষদ্রব্যত্বাৎ ঘটবৎ—অর্থাৎ যে যে চাক্ষুষ দ্রব্য, সে সাবয়ব; যেমন ঘট। এই ত্রসরেণুও যখন চাক্ষুষ দ্রব্য, তখন সেও সাবয়ব—এই অনুমানের দ্বারা ত্রসরেণুর যে অবয়ব সিদ্ধি হয়, সেই অবয়বই দ্ব্যণুক। তিনটী দ্ব্যণুক পরস্পর সংযুক্ত হইলেই ত্রসরেণু উৎপন্ন হয়। কিন্তু যদি কাহারও এই অনুমিতির হেতু চাক্ষুষদ্রব্যত্বে সাবয়বত্বের ব্যভিচার সন্দেহ হয়—ত্রসরেণুটী চাক্ষুষ দ্রব্য হউক, কিন্তু সাবয়ব না হউক—নিরবয়ব হউক—এইরূপ যদি মনে হয়, তবে ঐ ব্যভিচার শঙ্কার নিবৃত্তির জন্য এস্থলে এইরূপ অনুকূল তর্ক দেখাইতে হইবে—যদি চাক্ষুষ দ্রব্যত্বটী সাবয়বত্বের ব্যভিচারী হয় অর্থাৎ চাক্ষুষ দ্রব্যটী সাবয়ব না হইয়া যদি নিরবয়ব হয়, তবে তাহা মহত্ত্ববিশিষ্ট হইবে না। কারণের বহুত্ব, মহত্ত্ব ও প্রচয় (শিথিল সংযোগ) হইতে মহত্ত্ব উৎপন্ন হয়। ত্রসরেণু নিরবয়ব হইলে কারণের বহুত্ব বা

अपकृष्टमहत्त्वं प्रत्यनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात्। न चैवंक्रमेण तदवयवधारापि

जक विपक्षबाधकतर्करहितम्। **अपकृष्टमहत्त्वं** कार्यमहत्त्वम्। **अनेकेति**। अनेकं द्रव्य-मवयवरूपं, तद्वत्त्वं सावयवत्वमित्यर्थः। अत्र च सावयवत्वमवयवपरम्परावत्त्वम्। अनेक-द्रव्यसमवेत-समवेतत्वरूपं बोध्यम्, तेन द्व्यणुकस्य सावयवत्वेऽपि न तत्र महत्त्वोत्पत्तिः। **प्रयोजकत्वादिति**। नियतपूर्ववर्त्तित्वादित्यर्थः, कारणत्वादिति यावत्। तत्र प्रथमा-नुमानेऽनुकूलतर्काकारश्च—चाक्षुषद्रव्यत्वं यदि सावयवत्वव्यभिचारि स्यात्, महत्त्व-समानाधिकरणं न स्यात्, सावयवत्वस्यापकृष्टमहत्त्वं प्रति कारणत्वात्, कारणाभावेन कार्याभाव-नियमात्। न च तद् युक्तं, महत्त्वस्य प्रत्यक्षमात्रं प्रति कारणत्वात्। न च त्रसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वं, महत्त्वस्य निरुपाधिसहचारेण जन्यत्वनियमात्। द्वितीयानु-मानेऽनुकूलतर्काकारश्च—महदारम्भकत्वं यदि सावयवत्वव्यभिचारि स्यात्, महत्त्व-जनकत्वसमानाधिकरणं न स्यात्, कार्यमहत्त्वं प्रति चावयवगतस्य सावयवत्वस्य प्रयोज-कत्वात्, अन्यथाऽवयवप्रकर्षो दूर-दूरतरादौ कार्ये महत्त्वप्रकर्षं नानुविदध्यात्। नन्वेवम-प्यवयवगतसावयवत्वं कार्यमहत्त्वं प्रत्यप्रयोजकं, द्व्यणुकानां निरवयवत्वेऽपि बहुत्वसंख्या-वशादेव महत्त्वोपपत्तेर्भावादिति चेत्। न। महतः कार्यद्रव्यस्य कार्यद्रव्यारभ्यत्व-नियमात्। अन्यथा परमाणुभिरेव बहुत्वसंख्योपेतैर्महद्द्रव्यारम्भे घटादेरपि तैरारम्भाद् घटे नष्टे कपाल-शर्करा-चूर्णाद्यान्तरालिकाल्पाल्पतरादिकार्योपलम्भविरोधात्। तथा च कम्बुग्रीवादीनां घटत्वादिव्यञ्जकानामभावाद् घटत्वादीनामुपलम्भाभावप्रसङ्गः। न च तथा। तस्मात् कार्यकारणभावस्यानुकूलतर्कस्य सद्भावान्नाप्रयोजकत्वमिति भावः। ननु द्व्यणुकावयवाः सावयवा द्रव्यारम्भकत्वात्, मूर्त्तत्वाद्वेत्यादिना परमाणोरप्यवयवोऽस्तु, एवं तस्य तस्यापीति चेत्, तत्राह—**न चेति**। **एवंक्रमेण**—पूर्वोक्तानुमानक्रमेण।

ইহা বলা যায় না। কারণ অপকৃষ্ট মহত্ত্বের প্রতি অনেক-দ্রব্যত্বটী (অণুভিন্ন দ্রব্যত্বটী) প্রয়োজক অর্থাৎ ত্রসরেণু সাবয়ব না হইলে তাহার চাক্ষুষ প্রত্যক্ষই হইবে না; কারণ প্রত্যক্ষের হেতু মহত্ত্ব এবং সেই মহত্ত্বের হেতু হইতেছে সাবয়বত্ব। ত্র্যণুক সাবয়ব না হইলে উহা সম্ভব হয় না—এইরূপ বিপক্ষবাধক অনুকূল তর্ক থাকায় উহা অপ্রয়োজক নহে। এইরূপ ভাবে অর্থাৎ "দ্ব্যণুকাবয়বাঃ (পরমাণবঃ) সাবয়বাঃ দ্রব্যারম্ভকত্বাৎ মূর্ত্তত্বাৎ বা"—এইরূপ অনুমানের দ্বারা পরমাণুর অবয়ব এবং এইরূপে তাহারও অবয়ব এবং তাহারও অবয়ব—এইরূপ অবয়বধারাও সিদ্ধ

सा च त्रिधा भवेद् देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥ ३७

सिध्येदिति वाच्यम्। अनवस्थाभयेन तदसिद्धेरिति। **सा च त्रिधेति**। सा कार्य-रूपा पृथिवी त्रिविधा शरीरेन्द्रिय-विषयभेदादित्यर्थः ॥ ३७

तदसिद्धेः—अवयव-धारायाः असिद्धेः। अनुकूलतर्काभाव-प्रतिकूलतर्कयोः सद्भावेन व्याप्तिग्रहाभावादिति भावः। प्रतिकूलतर्कश्चात्रानवस्थाप्रसङ्गः परमाणोः सावयवत्वेन द्व्यणुके महत्त्वोत्पत्तिप्रसङ्गश्च बोध्यः ॥३७॥

হউক,—ইহা বলা যায় না। কারণ অনবস্থা ভয়ে তাহার সিদ্ধি হয় না অর্থাৎ পূর্ব্বোক্ত অনুমানের দ্বারা পরমাণুর অবয়ব সিদ্ধি হইলে, অন্য কোন অনুমানের দ্বারা পরমাণুর অবয়বেরও অবয়ব সিদ্ধি হইতে পারে, এইরূপে তাহারও অবয়ব সিদ্ধি হইলে অবয়ব ধারার বিশ্রান্তি না হওয়ায় অনবস্থা হয় বলিয়া পরমাণুর অবয়ব সিদ্ধি হয় না। **সা চ** ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ—সেই কার্য্যরূপা পৃথিবী—শরীর, ইন্দ্রিয় ও বিষয়ভেদে ত্রিবিধ ॥৩৭॥

বিবৃতি

মহত্ত্ব প্রভৃতি না থাকায় উহাতে মহত্ত্ব উৎপন্ন হইবে না। আর ঐ মহত্ত্ব নিত্যও বলা যায় না, কারণ চাক্ষুষ মহত্ত্বমাত্রই কার্য্য; ত্রসরেণুতে ঐ মহত্ত্ব উৎপন্ন না হইলে উহার চাক্ষুষ প্রত্যক্ষও হইবে না। অথচ উহা প্রত্যক্ষ। এইরূপ তর্কের দ্বারা ব্যভিচার শঙ্কা নিরস্ত হইলে চাক্ষুষদ্রব্যত্ব হেতু দ্বারা ত্রসরেণুর অবয়ব সিদ্ধি হইবে।

পরে ত্রসরেণোরবয়বাঃ (দ্ব্যণুকাঃ) সাবয়বাঃ মহদারম্ভকত্বাৎ—অর্থাৎ যে যে মহতের আরম্ভক, সে সাবয়ব; যেমন কপাল। এই দ্ব্যণুকও যখন মহৎ ত্রসরেণুর আরম্ভক, তখন সেও সাবয়ব হইবে—এই অনুমানের দ্বারা দ্ব্যণুকের যে অবয়ব সিদ্ধি হয়, সেই অবয়বই পরমাণু। কিন্তু যদি কাহারও এইরূপ আশঙ্কা হয় যে, মহদারম্ভকত্ব হেতুটী সাবয়বত্বের ব্যভিচারী কিনা অর্থাৎ দ্ব্যণুক মহতের আরম্ভক হউক, কিন্তু সাবয়ব না হউক। তবে ঐরূপ ব্যভিচার শঙ্কা নিবৃত্তির জন্য এস্থলে এইরূপ অনুকূল তর্ক দেখাইতে হইবে যে, যদি মহদারম্ভকত্বটী সাবয়বত্বের ব্যভিচারী হয় অর্থাৎ দ্ব্যণুকটী মহতের আরম্ভক হইয়াও যদি নিরবয়ব হয়, তবে উহা ত্রসরেণুতে মহত্ত্বের জনক হইবে না। যেহেতু কার্য্যমহত্ত্বের প্রতি কারণের সাবয়বত্বও কারণ। ইহা স্বীকার না করিলে অবয়ব প্রকর্ষ দ্বারা দূরবর্ত্তী বা দূরতরবর্ত্তী কার্য্যে মহত্ত্বের প্রকর্ষ উপলব্ধ হইত না। কারণের বহুত্বকে কার্য্যের মহত্ত্বের প্রতি কারণ বলিলে নিরবয়ব বহু দ্ব্যণুক দ্বারাই ঘটাদিকার্য্য

योनिजादिर्भवेद् देह इन्द्रियं घ्राणलक्षणम्।

तत्र देहमुदाहरति—**योनिजादीति**। योनिजमयोनिजञ्चेत्यर्थः। योनिजमपि द्विविधं जरायुजमण्डजञ्चेति। जरायुजं मानुषादीनाम्। अण्डजं सर्पादीनाम्। अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकम्। स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः। उद्भिज्जास्तरुगुल्माद्याः।

योनिजं शुक्रशोणितसन्निपातो योनिस्तस्माज्जातम्। **जरायुः** गर्भवेष्टनचर्मपुटकम्। **मानु**षादीनामित्यादिना पशुमृगादीनां परामर्शः। **सर्पादीना**मित्यादिना विहङ्गमादिपरिग्रहः। **उद्भि**ज्जादिकमित्यादिना देवादिशरीरपरिग्रहः। तथा च भाष्यं—"देवर्षीणां शरीरं धर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्यो जायते" इति। ननु योनिजवन्नायोनिजमपि शरीरमुपलभामहे इति चेत्। न। देवानामृषीणां च सनकादीनामयोनिजदेहसत्त्वात्, पुराणेतिहासादिषु तथैव श्रूयमाणत्वात्। लोकेऽपि च वृश्चिक-मशकादिशरीराणां योनिमन्तरेणैवोत्पत्तिदर्शनात्। तथा चोक्तं **युक्तिदीपिका**याम्—"पूर्वसर्गे प्रकृतेरुत्पन्नानां प्राणिनां सत्त्वधर्मोत्कर्षादन्तरेण द्वयसमापत्तिं मनसैवाऽपत्यमन्यद् वा यथेप्सितं प्रादुर्बभूव। तदेतदद्यापि चानुवर्त्तते। यत् तु कच्छपिका निरीक्षितेनाण्डधारणं करोती"ति। प्रपञ्चस्तत्रैवावगन्तव्यः। **दंशाद्या** इत्यादिना यूकादीनां परिग्रहः। **गुल्माद्या** इत्यादिना लता-

সেই ত্রিবিধ পৃথিবীর মধ্যে **যোনিজাদি** গ্রন্থের দ্বারা দেহের উদাহরণ দেখাইতেছেন। **যোনি**জাদি শব্দের অর্থ—যোনিজ ও অযোনিজ। [এস্থলে মূলোক্ত-আদি শব্দের দ্বারা অযোনিজ দেহ গৃহীত হইয়াছে।] জরায়ুজ ও অণ্ডজ ভেদে যোনিজ দেহও দুই প্রকার। মনুষ্য প্রভৃতির দেহ জরায়ুজ। সর্পাদির দেহ অণ্ডজ। স্বেদজ, উদ্ভিজ্জ ও দেবাদির শরীর—অযোনিজ। [তন্মধ্যে] কৃমি, দংশ (ডাঁস) প্রভৃতির দেহ স্বেদজ। তরু গুল্মাদি উদ্ভিজ্জ দেহ অর্থাৎ তরু গুল্মাদির

বিবৃতি

উৎপন্ন হইতে পারে। তাহা হইলে ঘটাদি বিনষ্ট হইলে কপাল প্রভৃতি দেখা যাইত না এবং ব্যঞ্জক সংস্থান না থাকায় ঘটত্বাদি জাতিও প্রত্যক্ষ হইত না। অতএব কার্য্যের মহত্ত্বের প্রতি অবয়বের সাবয়বত্বও কারণ। এইরূপ তর্কের দ্বারা ব্যভিচার-শঙ্কা নিরস্ত হইলে মহদারম্ভকত্ব হেতু দ্বারা দ্ব্যণুকের অবয়ব সিদ্ধি হইবে। সুতরাং এই কার্য্যকারণভাবরূপ অনুকূল তর্ক থাকায় পূর্ব্বোক্ত দ্ব্যণুক ও পরমাণুর সাধক অনুমান অপ্রয়োজক নহে। তাই বলিলেন—**ন চেদমপ্রয়োজকম্, অপকৃষ্ট-মহত্ত্বং প্রত্যনেকদ্রব্যবত্ত্বস্য প্রয়োজকত্বাৎ॥ ৩**

नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम्। न च मानुषादि-शरीराणां पार्थिवत्वे किं मान-मिति वाच्यम्। गन्धादिमत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात्। न च क्लेदोष्मादेरुपलम्भादाप्य-त्वादिकमपि स्यादिति वाच्यम्। तथा सति जलत्व-पृथिवीत्वादिना सङ्कर-

वनस्पतीनां परामर्शः। **नारकि**णामिति। अधर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्यो नारकिणां शरीरोत्पत्तिः, तथैव क्षुद्रजन्तूनामपि। तथा चोक्तं किरणावल्यां—"न हि योनिजं शरीरमाकल्पमयःकुम्भीपाकादि-दुःख-सहनक्षमं, नापि नरकयातनासु योनिस्पर्शसुख-मानुषङ्गिकमपि श्रूयते।" इति। मनुष्य-पशु-मृगादिशरीराणां पार्थिवत्वं साधयितुं प्रमाणमाक्षिपति—**न चे**ति। **गन्धा**दीत्यादिना शुक्लेतररूपपरिग्रहः। **प्रमाण**त्वादिति। प्रयोगश्च—मनुष्यादि-शरीरं पार्थिवं गन्धवत्त्वात् चम्पकवदिति। ननु—मनुष्यादिशरीरं जलीयं क्लेदवत्त्वात्, तैजसं वा उष्णस्पर्शवत्त्वादित्याद्यनुमानेन मनुष्यादिशरीराणां जलीयत्वादिकमिति चेत्, तत्राह—**न चे**ति। **क्लेदो**ष्मादेरिति। **क्लेदः** स्वेदः। **उष्मा** उष्णस्पर्शः। आदिना सदागत्यवकाश-परिग्रहः। **आप्यत्वादिकमि**ति। आदिना तैजसत्वादिपरिग्रहः। यथा गन्धोपलब्ध्या तदाश्रयस्य शरीरोपादानत्वम्, तथा स्वेदो-पलब्ध्या तदाश्रयस्य जलस्य, उष्मोपलब्ध्या तदाश्रयस्य तेजसः, सदागत्युपलब्ध्या तदाश्रयस्य वायोरवकाशोपलब्ध्या तदाश्रयस्याकाशस्यापि शरीरोपादानत्वं स्यादिति भावः। जलादीनां शरीरोपादानत्वं निषेधति—**तथे**ति। जलादीनां शरीरोपादानत्वे सतीत्यर्थः। **सङ्कर**प्रसङ्गादिति। हिम-करकादिषु पृथिवीत्वं विहाय जलत्वं, घटादौ

দেহ উদ্ভিজ্জ দেহ। নারকীর শরীর ও অযোনিজ। [পূঃ] মনুষ্য প্রভৃতির শরীর যে পার্থিব, ইহার প্রতি প্রমাণ কি ? অর্থাৎ কোন প্রমাণ নাই, ইহা বলিতে পার না। [উঃ] কারণ গন্ধবত্ত্ব ও কৃষ্ণরূপবত্ত্ব প্রভৃতিই প্রমাণ অর্থাৎ গন্ধবত্ত্ব হেতু দ্বারা মনুষ্যাদির শরীরে পার্থিবত্ব অনুমিত হয়। ক্লেদ (স্বেদ), উষ্মা (ঔষ্ণ্য) প্রভৃতির উপলব্ধি হেতু [উহা] জলীয় বা তৈজসাদিও হউক—ইহা বলিতে পার না। কারণ তাহা হইলে জলত্ব ও পৃথিবীত্বাদি দ্বারা সাঙ্কর্য্যের আপত্তি হয়। আচ্ছা,

বিবৃতি

মনুষ্য শরীরে গন্ধের ন্যায় স্বেদ ও উষ্ণ স্পর্শের উপলব্ধি হয়। কিন্তু তাহাতে জল বা তেজঃ শরীরের সমবায়ী কারণ হয় না। কারণ তাহা হইলে একই মনুষ্য শরীরে বিরুদ্ধ জলত্ব ও পৃথিবীত্ব জাতির সমাবেশবশতঃ সঙ্কর হইত। যদি সাঙ্কর্য্য-বশতঃ মনুষ্যদেহটী পার্থিব ও জলীয় না হয়, তবে কেবল জলীয় বা কেবল তৈজস

प्रसङ्गात्। न च तर्हि जलीयत्वादिकमेवाऽस्तु, न तु पार्थिवत्वमिति वाच्यम्। क्लेदादीनां विनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्, गन्धाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्व-

जलत्वं विहाय पृथिवीत्वं, मानुषशरीरे तु पृथिवीत्व-जलत्वयोर्द्वयोः समावेश इति सङ्करा-पातादित्यर्थः। तथा च साङ्कर्यात् तयोर्जातित्वं वा त्याज्यं शरीरस्याप्यत्वादिकं वा। तत्र जलत्वपृथिवीत्वयोर्जातित्वव्यवस्थापकसद्भावात् तत्त्यागासम्भवेनाप्यत्वादीनां त्यागो विधेयः। क्लेदादिप्रतीतिस्तु जलादिभागस्य निमित्तत्वेनाप्युपपद्यते। तेन तत्राप्यत्वादिकं नास्तीति भावः। नन्वेवं शरीरस्याप्यत्वमस्तु तैजसत्वं वा न तु पार्थिवत्वं, गन्धादिप्रतीते-रविशेषात्, पार्थिवत्वे विनिगमनाभावात्, पार्थिवभागस्य निमित्तत्वेनापि गन्धप्रतीत्युप-पत्तेरित्याशङ्क्य निषेधति—**न चे**ति। **तर्हि** पार्थिवत्वजलीयत्वयोरेकतरस्य त्याज्यत्वे सति। भूतान्तरप्रकृतिकत्वे बाधकमाह—**क्लेदादी**नामिति। **प्रत्यभि**ज्ञानादिति। तदेवेदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञासत्त्वादित्यर्थः। पूर्वदृष्टस्य कालान्तरे पुनरिन्द्रियसम्प्रयोगे तदेवेदमित्याकारकं जायमानं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा। अयम्भावः—यस्य भूतस्य गुणो यावद्-द्रव्यभावी, तद्भूतोपादानकमेव शरीरम्। स च प्रकृते गन्ध एवेति शरीरस्य पार्थिवत्व-

তাহা হইলেও কেবল জলীয় বা কেবল তৈজস হউক, কিন্তু পার্থিব না হউক—ইহা বলা যায় না। কারণ ক্লেদ বা উষ্মার বিনাশ হইলেও শরীরত্বরূপে শরীরের প্রত্যভিজ্ঞা হইয়া থাকে অর্থাৎ মনুষ্যাদির শরীর যদি জলীয় বা তৈজস হইত, তবে সেই জলাদির বিনাশে শরীরেরও বিনাশ হইত। তাহা হইলে "তদেবেদং শরীরং" এইরূপ প্রত্যভিজ্ঞা হইত না। কিন্তু "তদেবেদং শরীরং"—'সেই এই শরীর—এইরূপ প্রত্যভিজ্ঞা হওয়ায় উহাকে জলীয় বা তৈজস বলা যায় না। আর [শরীরের ধ্বংস পর্য্যন্ত] গন্ধাদির উপলব্ধি হয় বলিয়া [উহার] পৃথিবীত্ব সিদ্ধি

বিবৃতি

হউক। শরীরে যেরূপ গন্ধের প্রত্যক্ষ হয়, সেইরূপ ক্লেদ এবং উষ্মারও প্রতীতি হইয়া থাকে। উহাদের প্রত্যক্ষের মধ্যে কোন বিশেষও নাই—ইহা বলা যায় না। কারণ তাহা হইলে গন্ধের ন্যায় স্বাভাবিক দ্রবত্ব বা উষ্মার সর্বদাই প্রত্যক্ষ হইত। যে ভূত শরীরের উপাদান হইবে, তাহার যাবদ্ দ্রব্যভাবী গুণ সর্বদাই থাকিবে এবং প্রত্যক্ষ যোগ্য হইলে সর্বদাই প্রত্যক্ষ হইবে, ইহাই নিয়ম। আর ক্লেদ বা উষ্মার বিনাশে "এই সেই শরীর" বলিয়া শরীরের প্রত্যভিজ্ঞাও হইত না। কারণ শরীরের উপাদান জল বা তেজের নাশেই সেই ক্লেদ বা উষ্মার নাশ হয়। আশ্রয় উপাদানের

सिद्धेः। तेन पार्थिवादिशरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्यम्। शरीरत्वन्तु

निश्चयः। यदि पुनरिदं जलीयं स्यात्, तर्हि गन्धवत् सदैव क्लेदोपलब्धिः स्यात् स्वाभाविकद्रवत्वोपलब्धिर्वा यावद्द्रव्यभाविगुणाश्रयस्य शरीरोपादानत्वस्वीकारात् यावद्-द्रव्यभाविनस्तद्गुणस्य सदैव सत्त्वात्। न च तेषां सदोपलम्भः, तस्माच्छरीरं न जलीयं। किञ्च जलीयत्वे तु क्लेदनाशे तदाश्रयस्यापि शरीरोपादानस्य नाशाच्छरीरनाशे सदेवेदं शरीरमिति प्रतिसन्धानं न स्यात्, शरीरस्याभावात्, भवति च प्रतिसन्धानम्, तस्मान्न जलीयम्। नैवं वायवीयं, रूपवत्त्वात्। नैवं तैजसं, दहनसंयोगे भस्मीभावा-दिति। नन्वेवं गन्धस्यापि विनाशात् प्रत्यभिज्ञानं न स्यात्, न स्याच्च पार्थिवत्वमपीत्यत आह—**गन्धा**दिति। ननु कथं तर्हि शरीरे पाञ्चभौतिकत्वप्रसिद्धिरित्यत आह—**तेने**ति। शरीरस्य पार्थिवत्वसाधनेनेत्यर्थः। प्रसिद्धिस्तु पञ्चानां कारणत्वमात्रेण, न तु समवायितया। तत्राप्येकैकस्योपादानत्वं चतुर्णां निमित्तत्वमिति भेदः। ननु शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वे का क्षतिरिति चेत्। शृणु। यदि शरीरं पाञ्चभौतिकं स्यात्, तदा वायु-वनस्पतीनां संयोगवत् प्रत्यक्षं न स्यात्। न त्वेवम्। तस्मान्न शरीरं पाञ्चभौतिकम्। तथा च सूत्रं—"प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते" (वैः सूः ४।२।२)। एतेन चातुर्भौतिकत्ववादो निरस्तः। नन्वस्तु त्रैभौतिकं, त्रयाणां भूतानां

হয়। সেই জন্য অর্থাৎ এইরূপে শরীরের পার্থিবত্ব সিদ্ধি হওয়ায় বুঝিতে হইবে—জল বা তেজঃ প্রভৃতি পার্থিব শরীরে নিমিত্তমাত্র, (উপাদান নহে)। শরীরত্বটী

বিবৃতি

নাশ [illegible] দ্রব্যভাবী গুণের নাশ হয় না। সুতরাং ক্লেদ বা উষ্মার নাশ হইলে বুঝিতে হইবে—তাহার আশ্রয়ের নাশ হইয়াছে। শরীরের উপাদান সেই আশ্রয়ের নাশ হইলেই শরীরেরও নাশ হইবে। কারণ উপাদান বিনষ্ট হইলে উপাদেয়ও বিনষ্ট হয়। শরীর না থাকিলে "এই সেই শরীর" বলিয়া প্রত্যভিজ্ঞাও হইতে পারে না। অথচ সকলেরই এইরূপ প্রত্যভিজ্ঞা হয়। সুতরাং শরীর জলীয় বা তৈজস নহে। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**ক্লেদাদীনাং বিনাশেঽপি শরীরত্বেন প্রত্যভিজ্ঞানাৎ**।

বস্তুতঃ যে ভূতের গুণ শরীরস্থিতি পর্য্যন্ত স্থায়ী, সেই ভূতই শরীরের সমবায়ী কারণ। অন্য ভূতগুলি তাহার উপষ্টম্ভক নিমিত্তমাত্র। সেই উপষ্টম্ভক জল প্রভৃতি ভূতের স্বেদ প্রভৃতি গুণ পার্থিব শরীরে উপলব্ধি হইয়া থাকে। এই স্বেদ বা

न जातिः, पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात्; किन्तु चेष्टाश्रयत्वम्। वृक्षादीनामपि चेष्टाश्रयत्वान्नाव्याप्तिः। न च वृक्षादीनां शरीरत्वे किं मानमिति वाच्यम्।

प्रत्यक्षत्वादिति चेत्। न। विजातीयारम्भस्य प्रतिषेधात्, एकस्य गुणस्यावयविनि, अवयवान्तरगुणस्य गुणानारम्भकत्वात्। यदि पृथिवीजलाभ्यामारम्भः स्यात्, तदा तदारब्धमगन्धमरसञ्च स्यात्। ननु शरीरत्वं करचरणादिनिष्ठ-क्रियाजनकतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः। तादृशशरीरत्वं वृक्षादौ बाधितमिति कथं वृक्षादीनामयोनिजदेहत्व-मित्याशङ्कां तस्य जातित्वखण्डनेन परिहरति—**शरीरत्व**मिति। **साङ्कर्या**दिति। पृथिवीत्वं विहाय जलीयादि-शरीरेषु शरीरत्वं, शरीरत्वं विहाय घटादौ पृथिवीत्वं मानुषशरीरे पृथिवीत्वं शरीरत्वं चेति द्वयोः समावेशेनेति भावः। नन्वेवं पृथिवीत्वमपि जातिर्न स्यात्, शरीरत्वेन साङ्कर्यात्। न स्यात्, यदि विनिगमनाविरहो भवेत्। अस्ति चात्र गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकत्वादि पृथिवीत्वजातिविनिगमकम्। न चैवं शरीरत्वजातौ। चेष्टाजनकतावच्छेदकत्वं विनिगमकमिति चेन्न, करत्वादीनां तदवच्छेद-कत्वात्, अशरीरेषु शरीरावयवेषु चेष्टाजनकतादर्शनात् शरीरत्वस्य तदवच्छेदकत्वा-योगात्। तस्मात् पृथिवीत्वं जातिर्न शरीरत्वमिति भावः। **चेष्टे**ति। चेष्टा नाम प्रयत्न-वदात्मसंयोगासमवायिकारणकः शरीर-तदवयव-समवेतः क्रियाविशेषः। चेष्टते इति प्रत्यक्षसिद्धं चेष्टात्वं जातिरिति नव्याः। ननूद्भिज्जं शरीरं न भवत्येव, तच्छरीराणामि-न्द्रियायतनत्वे भोगायतनत्वे वा प्रमाणाभावात्, "श्मशाने जायते वृक्षः", "नलकूपमणि-ग्रीवावासतुर्यमलार्जुना" वित्यादि-स्मृतिपुराण-वचनानां विधितन्त्रत्वादिति न्यायैकदेशिनः

কিন্তু জাতি নহে। কারণ পৃথিবীত্ব প্রভৃতি দ্বারা সাঙ্কর্য্যের আপত্তি হয়। পরন্তু চেষ্টাশ্রয়ত্বই শরীরত্ব অর্থাৎ চেষ্টার আশ্রয়কে শরীর বলে। বৃক্ষাদিও চেষ্টার আশ্রয় হয় বলিয়া [বৃক্ষশরীরে শরীর-লক্ষণের] অব্যাপ্তি হয় না। [পূঃ] বৃক্ষ প্রভৃতির শরীরত্বে কি প্রমাণ? অর্থাৎ কোন প্রমাণ নাই—ইহা বলিতে পার

বিবৃতি

উষ্ণস্পর্শ বিনষ্ট হইলেও গন্ধ বিনষ্ট হয় না। যতকাল শরীর থাকে, ততকালই গন্ধ থাকে। এইজন্য মনুষ্য শরীর পার্থিব বলিয়া নিশ্চিত হয়। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**গন্ধাদ্যুপলব্ধেশ্চ পৃথিবীত্বসিদ্ধেঃ**।

মনুষ্য শরীর পার্থিব হইলেও অন্য চারিটী ভূত তাহার উপষ্টম্ভক নিমিত্ত কারণ, উপাদান নহে। পাঁচটী ভূত শরীরের উপাদান হইলে শরীরের প্রত্যক্ষ হইত না।

বিবৃতি

কারণ প্রত্যক্ষ ও অপ্রত্যক্ষ ভূতের সংযোগে উৎপন্ন বস্তু, প্রত্যক্ষ ও অপ্রত্যক্ষ ভূতের সংযোগের ন্যায় অপ্রত্যক্ষই হইয়া থাকে। এইজন্য চারিটী ভূতও পৃথিবীর উপাদান হয় না। যেহেতু দুই বা ততোধিক বিজাতীয় বস্তু কাহারও আরম্ভক হয় না বলিয়া তিনটী বা দুইটী প্রত্যক্ষ ভূতও শরীরের উপাদান হয় না। যদি বিজাতীয় দুই বা তিন ভূত শরীরের উপাদান হইত, তবে শরীরটী রূপ, রসাদি শূন্য হইয়া পড়িত। কারণ—কোন অবয়বের একটী গুণ দ্বারা যেমন অবয়বীতে গুণ উৎপন্ন হয় না। সেইরূপ বিজাতীয় দুইটী গুণ হইতেও অবয়বীতে কোন গুণই উৎপন্ন হইতে পারে না। সুতরাং জল প্রভৃতি মনুষ্য শরীরের নিমিত্ত মাত্র, উপাদান নহে। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**পার্থিবাদিশরীরে জলাদীনাং নিমিত্তত্বমাত্রম্।**

পৃথিবীত্ব প্রভৃতির সহিত শরীরত্বের সাঙ্কর্য্য হয় বলিয়া শরীরত্ব ধর্ম্মটী জাতি নহে। কিন্তু শরীরত্বের সহিত পৃথিবীত্বের সাঙ্কর্য্য হয় বলিয়া পৃথিবীত্বটী জাতি না হউক—এইরূপ আপত্তি হয় না। কারণ পৃথিবীত্বের জাতিত্বে গন্ধ-সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদকত্বরূপ বিনিগমক আছে। কিন্তু শরীরত্বের জাতিত্বে কোন বিনিগমক নাই সুতরাং শরীরত্ব জাতি নহে। কিন্তু চেষ্টাশ্রয়ত্বই শরীরত্ব। বৃক্ষাদিও চেষ্টার আশ্রয় হওয়ায় উহাতে চেষ্টাশ্রয়ত্ব থাকে বলিয়া শরীর লক্ষণের অব্যাপ্তি হয় না। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**শরীরত্বং ন জাতিঃ।**

প্রভাকর প্রভৃতির মতে * বৃক্ষ শরীর নহে। কারণ বৃক্ষ শরীর ইন্দ্রিয়ের আয়তন নহে এবং ইহাতে প্রমাণও নাই। যে সমস্ত স্মৃতি বা পুরাণ বচনের দ্বারা বৃক্ষের শরীরত্ব সিদ্ধ হয়, প্রভাকরের মতে সেই বচনগুলি কার্য্যার্থের বোধক নহে বলিয়া স্বার্থে প্রমাণও নহে। সুতরাং বৃক্ষের শরীরত্ব অপ্রামাণিক। এই আশঙ্কা প্রকাশ করিতে বলিলেন—**বৃক্ষাদীনাং শরীরত্বে কিং মানম্।**

কাহারও কাহারও মতে হস্ত, পদ প্রভৃতি শরীরের অবয়বগুলিতে শরীর

---

* প্রশস্তপাদাচার্য, ন্যায়কন্দলীকার শ্রীধর ভট্ট, তাৎপর্য্যটীকাকার বাচস্পতি মিশ্র, ন্যায়বিন্দু-কার ধর্ম্মকীর্ত্তি প্রভৃতির মতে বৃক্ষাদি শরীর নহে। কিন্তু কিরণাবলীকার দৃঢ় যুক্তি দ্বারা বৃক্ষাদির সজীবত্ব সমর্থন করিয়াছেন। বিশ্বনাথ কিরণাবলীর অনুবর্ত্তন করিয়া উক্ত মতই সমর্থন করিয়া ছন। জৈন সম্প্রদায়ও বৃক্ষকে স্থাবর জীব বলিয়া তাহাদের ত্বক্‌কেই একমাত্র ইন্দ্রিয় বলিয়াছেন। বস্তুতঃ ছান্দোগ্যোপনিষদে বর্ণিত হইয়াছে—বৃক্ষস্য যো মূলেঽভ্যাহন্যাজ্জীবন্ স্রবেৎ…স এষ জীবেনাত্মনাঽনুভূতঃ পেপীয়মানো মোদমানস্তিষ্ঠতি (৬।১১।১)। বৃক্ষায়ুর্ব্বেদে, মহাভারতে (শান্তিপর্ব্ব ১৮৪ অঃ) ও মনুসংহিতা (১।৪৯+২।৯) প্রভৃতিতেও বৃক্ষাদির সজীবত্ব ও সুখদুঃখরোগাদি বর্ণিত হইয়াছে।

आध्यात्मिक-वायु-सम्बन्धस्य प्रमाणत्वात्। तत्रैव किं मानमिति चेत्? भग्नक्षत-संरोहणादिना तदुन्नयनात्। यदि हस्तादौ शरीरव्यवहारो न भवति, तदाऽन्त्या-वयवित्वेन विशेषणीयम्। न च यत्र शरीरे चेष्टा न जाता, तत्राऽव्याप्तिरिति

प्राभाकरा मन्यन्ते, तान् प्रत्याह—**न चे**ति। किरणावलीमनुस्मरन् समाधानमाह—**आध्यात्मिक**वायुरिति। प्राणवायुरित्यर्थः। प्रयोगश्च—वृक्षः शरीरम् आध्यात्मिक-वायुवत्त्वात् प्रसिद्धशरीरवदिति। **भग्नक्षते**ति। भग्नक्षतयोर्विभागविशेष-विश्लिष्टा-वयवयोः संरोहणादिकम्, तेनेत्यर्थः। आदिना अवयवाधिक्यपरिग्रहः। **तदुन्नय**नात् आध्यात्मिकवायुसम्बन्धानुमितेः। प्रयोगश्च—वृक्ष आध्यात्मिकवायुसम्बन्धवान् भग्नक्षत-संरोहणात्। "सुखदुःखयोश्च ग्रहणाच्छिन्नस्य च विरोहणात्। जीवं पश्यामि वृक्षाणाम-चैतन्यं न विद्यत" इत्यादि-**मोक्षधर्मी**यवचनजातमप्यत्रानुसन्धेयम्। **अन्त्यावय**वित्वेन द्रव्यानारम्भक-द्रव्यत्वेन। **विशेषणी**यमिति। तथा चान्त्यावयवित्वे सति चेष्टाश्रयत्वं

না। কারণ আধ্যাত্মিক বায়ু (প্রাণবায়ু) সম্বন্ধই [তাহার প্রতি] প্রমাণ। বৃক্ষাদি শরীরে যে প্রাণবায়ুর সম্বন্ধ আছে, তাহাতেই বা প্রমাণ কি? এইরূপ শঙ্কাও কর্ত্তব্য নহে, কারণ ভগ্নক্ষতের সংরোহণ (ছেদনাদি-জন্য বিভক্ত অবয়বের পূরণ) ও উপচয় প্রভৃতি দ্বারা প্রাণবায়ুর সম্বন্ধ অনুমিত হয়। যদি হস্ত, পদ প্রভৃতিতে শরীর ব্যবহার না হয়, তবে [শরীরের লক্ষণটিকে] 'অন্ত্যাবয়বিত্ব' বিশেষণের দ্বারা বিশেষিত করিতে হইবে অর্থাৎ "অন্ত্যাবয়বিত্বে সতি চেষ্টাশ্রয়ত্বং শরীরত্বং" এইরূপ লক্ষণ করিতে হইবে। [পূঃ] যে শরীরে চেষ্টা উৎপন্ন হয় নাই, সেই শরীরে

বিবৃতি

ব্যবহার নাই বলিয়া ঐগুলি শরীর নহে। কিন্তু ঐগুলি চেষ্টার আশ্রয় হইয়া থাকে। সুতরাং হস্ত, পদ প্রভৃতিতে চেষ্টাশ্রয়ত্ব আছে বলিয়া শরীর লক্ষণের অব্যাপ্তি হয়—এইরূপ যদি কাহারও মনে হয়, তবে চেষ্টাশ্রয়ত্বকে 'অন্ত্যাবয়বিত্ব' বিশেষণের দ্বারা বিশেষিত করিতে হইবে। তাহা হইলে শরীরের লক্ষণ হইবে—অন্ত্যাবয়-বিত্ব-সমানাধিকরণ চেষ্টাশ্রয়ত্ব। তাহা হইলে আর হস্ত, পদ প্রভৃতিতে অব্যাপ্তি হইবে না। কারণ হস্ত, পদ প্রভৃতি অন্ত্যাবয়বী নহে বলিয়া উহাতে চেষ্টাশ্রয়ত্ব থাকিলেও অন্ত্যাবয়বিত্ব-সমানাধিকরণ চেষ্টাশ্রয়ত্ব নাই। যে অবয়বী হইতে অপর অবয়বী উৎপন্ন হয় না, তাহাই অন্ত্যাবয়বী। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**তদা অন্ত্যাবয়বিত্বেন বিশেষণীয়ম্।**

वाच्यम्; तादृशे प्रमाणाभावात्। अथवा चेष्टावदन्त्यावयवि-वृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वम्; अन्त्यावयविमात्रवृत्ति-चेष्टावद्वृत्ति-जातिमत्त्वं वा तत्। मानुषत्व-चैत्रत्वादि-जातिमादाय लक्षणसमन्वयः। न च नृसिंहशरीरे कथं लक्षण-समन्वयः? तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्यक्ति-वृत्तितया जातित्वाभावात्, जलीय-तैजस-शरीरत्वमिति पर्य्यवसितम्। पाषाणमध्यवर्त्तिनिश्चेष्ट-भेकशरीरादौ मृतशरीरे चाव्याप्तेराह—**अथवे**ति। **चेष्टावदि**ति। चेष्टावांश्चासावन्त्यावयवी चेति चेष्टावदन्त्यावयवी, तस्मिन् वृत्तिर्या द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्या पृथिवीत्वादिजातिस्तद्वत्त्वमित्यर्थः। घटत्वमादाय घटेऽति-व्याप्तिवारणाय,—चेष्टावदिति। चेष्टावद्वृत्तित्वे सतीति विभजनीयम्। हस्तादावति-व्याप्तिवारणायाऽन्त्यावयवीति। पृथिवीत्वरूप-तादृशजातिमति घटादावतिव्याप्तिरतो लक्षणान्तरमाह—**अन्त्यावय**विमात्रेति। तथा च पृथिवीत्वस्यावयवावयविवृत्तित्वेनान्त्या-वयविमात्रवृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। चेष्टावद्वृत्तीत्यनेन घटत्वादिव्युदासः। **चैत्रत्वादी**ति। बाल्य-यौवनादि-शरीराणां भिन्नपरिमाणत्वेन चैत्रशरीरस्य भेदात् तद्-गतस्य चैत्रत्वस्य जातित्वमिति भावः। नन्विदं शरीरलक्षणं नैवयुक्तं, नृसिंहशरीरे तादृशा-

[চেষ্টাশ্রয়ত্ব না থাকায়] অব্যাপ্তি হয়—ইহা বলিতে পার না। [উঃ] কারণ তাদৃশ শরীরের অস্তিত্বে কোন প্রমাণ নাই। অথবা সেই চেষ্টাশ্রয়ত্ব হইতেছে—চেষ্টাবদন্ত্যাবয়বিবৃত্তি-দ্রব্যত্বব্যাপ্য-জাতিমত্ত্ব অর্থাৎ চেষ্টার আশ্রয় যে অন্ত্যাবয়বী, সেই অন্ত্যাবয়বীতে বৃত্তি (বর্ত্তমান) যে দ্রব্যত্বব্যাপ্য চৈত্রত্ব, মৈত্রত্ব প্রভৃতি জাতি, সেই জাতিমত্ত্ব অথবা অন্ত্যাবয়বিমাত্রবৃত্তি-চেষ্টাবদ্‌বৃত্তি-জাতিমত্ত্ব অর্থাৎ অন্ত্যাবয়বিমাত্রবৃত্তি অথচ চেষ্টাবদ্‌বৃত্তি যে মনুষ্যত্বাদি জাতি, সেই জাতিমত্ত্বই চেষ্টাশ্রয়ত্ব। মনুষ্যত্ব বা চৈত্রত্বাদি জাতি গ্রহণ করিয়া লক্ষণসঙ্গতি হইবে। [পূঃ] নৃসিংহ শরীরে লক্ষণ সঙ্গতি হয় কিরূপে? কারণ সে স্থলে অর্থাৎ নৃসিংহশরীর-বৃত্তি নৃসিংহত্বের জাতিত্ব নাই, যেহেতু উহা একমাত্র ব্যক্তিবৃত্তি। আর জলীয় ও

বিবৃতি

অন্ত্যাবয়বিত্ব-সমানাধিকরণ চেষ্টাশ্রয়ত্ব—এই লক্ষণটীও নির্দোষ নহে। কারণ নিশ্চেষ্ট শরীরে বা মৃত শরীরে চেষ্টাশ্রয়ত্ব না থাকায় অন্ত্যাবয়বিত্ব-সমানাধিকরণ চেষ্টাশ্রয়ত্ব নাই। অথচ ঐগুলি শরীর। লোকে ঐগুলিকে শরীর বলিয়া ব্যবহার করে। তাই ঐ লক্ষণবাক্যের অন্যরূপ অর্থ নির্দেশ করিতে বলিলেন—**অথবা চেষ্টাবদন্ত্যাবয়বিবৃত্তি-দ্রব্যত্বব্যাপ্য-জাতিমত্ত্বম্।**

शरीरवृत्तितया देवत्वस्यापि जातित्वाभावादिति वाच्यम्; कल्पभेदेन नृसिंह-शरीरस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात्। इन्द्रियमिति। घ्राणेन्द्रियं

जातेरभावादव्याप्तेरित्याशङ्कते—**न चे**ति। ननु नृसिंहत्वजातिमादाय लक्षणसमन्वय इत्यत आह—**तत्रे**ति। नृसिंहशरीरे इत्यर्थः। देवत्वजातिमादाय लक्षणसमन्वय इति चेत्, तत्राह—**जलीयतै**जसेति। देवत्वं विहाय सुवर्णादिषु तैजसत्वं, तैजसत्वं विहाय वरुणादि जलीय-देवेषु देवत्वं, तैजसदेवेषु देवत्वं तैजसत्वं चेति साङ्कर्यं देवत्वस्य जातित्वे बाधकमिति भावः। समाधत्ते—**कल्पभे**देनेति। ब्रह्मदिवस-परिमितः कालः कल्पः। **नानात्वे**नेति। अवतारकार्यनिर्वाहार्थं प्रतिकल्पं नृसिंहशरीराणामुत्पादस्वीकारादिति भावः। जातिसाङ्कर्यस्यादोषत्वे देवत्वशरीरत्वादेर्नानाजातित्वाङ्गीकारे वा देवत्व-शरीरत्वजातिमादाय लक्षणसमन्वयो बोध्यः। सांख्याद्यभिमतमिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वं निराकुर्वन् पार्थिवत्वं साधयितुमाह—**इन्द्रिय**मितीति। नन्विन्द्रियसद्भावे किं मानमिति

তৈজস শরীরে দেবত্ব থাকে বলিয়া [জলত্বের সহিত জাতিসাঙ্কর্য্যবশতঃ] দেবত্বেরও জাতিত্ব নাই অর্থাৎ নৃসিংহ শরীরে শরীর ব্যবহার হয়; কিন্তু সেখানে শরীরের লক্ষণ যায় না, কারণ সেখানে অন্ত্যাবয়বিমাত্রবৃত্তি চেষ্টাবদ্‌বৃত্তি কোন জাতি নাই। নৃসিংহত্বটী একমাত্র ব্যক্তিবৃত্তি বলিয়া জাতি নহে আর জাতিসাঙ্কর্য্যবশতঃ দেবত্বেরও জাতিত্ব নাই, সুতরাং নৃসিংহশরীরে কিরূপে লক্ষণসঙ্গতি হইবে—ইহা বলিতে পার না। [উঃ] কারণ কল্পভেদে নৃসিংহ শরীর নানা বলিয়া নৃসিংহত্ব ধর্ম্মটী জাতি হয় এবং সেই জাতি দ্বারাই নৃসিংহ-শরীরে লক্ষণ সমন্বয় হয়। **ইন্দ্রিয়ম্**—

বিবৃতি

ইন্দ্রিয়গুলি নিজ নিজ বিষয়কে প্রাপ্ত হইয়া অর্থাৎ নিজ নিজ বিষয়ের সহিত সন্নিকৃষ্ট হইয়া প্রত্যক্ষ জন্মায়। এইজন্য ইন্দ্রিয়গুলিকে 'প্রাপ্যকারী' বলে। ইহা ন্যায়-বৈশেষিক প্রভৃতির সিদ্ধান্ত। সাংখ্যমতে ইন্দ্রিয়গুলি প্রাপ্যকারী হইলেও আহঙ্কারিক অর্থাৎ অহঙ্কার হইতে উৎপন্ন। সুতরাং অভৌতিক ও সর্ব্বব্যাপী। এজন্য এই মতে উহার প্রাপ্যকারিত্বের কোন বাধা হয় না। ইন্দ্রিয় ভৌতিক হইলে পরিচ্ছিন্ন চক্ষুদ্বারা অধিক পরিমাণ দ্রব্য বা কাচাদি দ্বারা ব্যবহিত দ্রব্যের প্রত্যক্ষ হইত না। কারণ তাদৃশ বিষয়ের সহিত চক্ষুরিন্দ্রিয়ের সন্নিকর্ষ সম্ভব নহে। সুতরাং ইন্দ্রিয় অভৌতিক (আহঙ্কারিক)। সাংখ্যের এই সিদ্ধান্ত খণ্ডন করিবার জন্য অনুমানের দ্বারা ইন্দ্রিয়ের ভৌতিকত্ব সিদ্ধি করিতে বলিলেন—**ঘ্রাণেন্দ্রিয়ং পার্থিবম্**।

पार्थिवमित्यर्थः। पार्थिवत्वं कथमिति चेत्। इत्थं,—घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्; कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जक-गोघृतवत्। न च

चेत्। न। गन्धोपलब्धिः करणजन्या कार्यत्वात् छिदिक्रियावदित्यनुमानस्य प्रमाणत्वात्। **घ्राणे**न्द्रियमिति। गन्धव्यञ्जकं यदिन्द्रियं, तत् पार्थिवं घ्राणमिति व्यवहर्त्तव्यम्। तच्च जलादिभिरप्रतिहतसामर्थ्यैः पार्थिवावयवैरदृष्टवशादितरविलक्षणमारब्धम्। अतो विशिष्टोत्पादादेतदेव गन्धमभिव्यनक्ति नान्यत्। अत एव श्लेष्माद्यभिभवे सति गन्धो न गृह्यते। **रूपा**दिष्विति। आदिपदेन रस-गन्ध-स्पर्शानां ग्रहणम्। **गन्धस्यै**वेति। एवकारेण गन्धभिन्नाव्यञ्जकत्व-लाभस्तेन नवशरावगन्धव्यञ्जकजले न व्यभिचारः, तस्य सक्तुरस-व्यञ्जकत्वात्। घ्राणेन्द्रिये गन्धत्वव्यञ्जके हेत्वसिद्धिवारणाय मध्यान्तम्।

এই গ্রন্থের অর্থ—ঘ্রাণেন্দ্রিয় পার্থিব। [ঘ্রাণেন্দ্রিয়ের] পার্থিবত্ব কিরূপে সিদ্ধ হয়? এইরূপে—অর্থাৎ বক্ষ্যমাণ অনুমানানুসারে। যেমন—ঘ্রাণেন্দ্রিয়টী (পক্ষ) পার্থিব (সাধ্য); যেহেতু উহা রূপ, রস, গন্ধ ও স্পর্শের মধ্যে গন্ধেরই অর্থাৎ রূপাদির অব্যঞ্জক হইয়া কেবল গন্ধের অভিব্যঞ্জক। যেমন কুকুম গন্ধের অভিব্যঞ্জক গোঘৃত।

বিবৃতি

বস্তুতঃ চক্ষুর অপেক্ষা অধিকপরিমাণ দ্রব্য বা কাচাদি দ্বারা ব্যবহিত দ্রব্যের প্রত্যক্ষমাত্রের অনুরোধে ইন্দ্রিয়বর্গের অভৌতিকত্ব সিদ্ধ হয় না। চাক্ষুষ প্রত্যক্ষস্থলে চক্ষুর রশ্মি ক্রমশঃ পৃথ্বগ্র (বিস্তারিত) হইয়া দূরস্থ বৃহৎ বিষয়কেও ব্যাপ্ত করে। ভিত্তি প্রভৃতি দ্বারা ঐ রশ্মি প্রতিহত হইলেও কাচাদি দ্বারা ঐ রশ্মি প্রতিহত হয় না। ভৌতিক পদার্থ সর্ব্বত্রই প্রতিহত হয়—এইরূপ নিয়মও হইতে পারে না। কারণ জলপূর্ণ কুম্ভ বা কাচাদিতে সূর্য্যরশ্মির এবং ভর্জ্জনকপালস্থ (ভাজা খোলার) দাহ্য তণ্ডুলাদিতে আগ্নেয় তেজের প্রতিঘাত নাই। সেইরূপ চক্ষুর রশ্মি কাচাদি স্বচ্ছ দ্রব্যের দ্বারা প্রতিহত না হইয়া কাচাদি স্বচ্ছ দ্রব্যকে ভেদ করিয়া বিষয়ের সন্নিহিত হয় এবং তাহাতে বিষয়ের প্রত্যক্ষ হইয়া থাকে। সুতরাং পূর্ব্বোক্ত যুক্তিতে ইন্দ্রিয়ের অভৌতিকত্ব সিদ্ধ হইতে পারে না। পৃথিব্যাদি যেমন গন্ধাদি গুণের ব্যঞ্জক; ইন্দ্রিয়ও সেইরূপ গন্ধাদি গুণের ব্যঞ্জক। সুতরাং পঞ্চভূতের সহিত যথাক্রমে পঞ্চেন্দ্রিয়ের উপাদান উপাদেয়ভাব স্বীকার্য্য। এইজন্যই ঘ্রাণেন্দ্রিয় ঘৃতাদির ন্যায় কেবল গন্ধের ব্যঞ্জক হয়, রূপাদির হয় না। যে বস্তু রূপ, রস, গন্ধ ও স্পর্শের মধ্যে কেবল গন্ধের ব্যঞ্জক হয়, সে বস্তু পার্থিব হইয়া থাকে। যেমন

दृष्टान्ते स्वीयरूपादि-व्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यं ; परकीय-रूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् । न च नवशराव-गन्ध-व्यञ्जक-जलेऽनैकान्तिकत्वमिति वाच्यं ; तस्य

तेन रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वं हेतुर्लभ्यते। **तदर्थत्वात्**—हेतुवाक्यघटक-मध्यान्तपदसमभिव्याहृतैवकारार्थत्वात्। तथा च दृष्टान्ते गोघृतादावसिद्धिवारणाय रूपादौ परकीयत्वविशेषणं देयम्। तेन तत्र परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वसत्त्वान्नासिद्धिरिति भावः। **अनैका**न्तिकत्वं—व्यभिचारः। स च साध्याभाववद्वृत्तित्वम्। न च येन जलेन सक्तुरसो नाभिव्यक्तस्तत्राऽनैकान्तिक इति वाच्यम्। परकीयरूपादिविषयक-साक्षात्कार-स्वरूपायोग्यत्वस्य विवक्षितत्वात्, तादृशेऽपि जले रसव्यञ्जकतावच्छेदक-जलत्वस्य सत्त्वात्। **तस्य** नवशरावगन्धव्यञ्जकजलस्य। परकीयविशेषणाप्रवेशे लाघवा-

[উক্ত অনুমানে] দৃষ্টান্তে (গোঘৃতে) স্বীয় রূপাদির ব্যঞ্জকত্ব থাকায় অসিদ্ধি অর্থাৎ রূপাদ্যব্যঞ্জকত্ব না থাকায় হেতুটী স্বরূপাসিদ্ধ—ইহা বলিতে পার না। কারণ [এস্থলে] রূপাদ্যব্যঞ্জকত্ব শব্দের অর্থ—পরকীয় রূপাদির অব্যঞ্জকত্ব। [গোঘৃত স্বীয় রূপাদির ব্যঞ্জক হইলেও পরকীয় (কুঙ্কুমপ্রভৃতির) রূপাদির ব্যঞ্জক না হওয়ায় স্বরূপাসিদ্ধ হয় না।] নূতন শরাবের গন্ধের অভিব্যঞ্জক [নব শরাবস্থিত] জলে [ঐ হেতুটী ব্যভিচারী অর্থাৎ নবশরাবস্থিত জল পার্থিব নহে অথচ উহা পরকীয় রূপ, রস, প্রভৃতির অব্যঞ্জক হইয়া গন্ধের অভিব্যঞ্জক হইতেছে। সুতরাং ঐ হেতুটী ব্যভিচারী—ইহা বলিতে পার না। কারণ সেই জল সক্তুরসের অভিব্যঞ্জক।

বিবৃতি

গোঘৃত। এই ঘ্রাণেন্দ্রিয়ও যখন রূপাদির অব্যঞ্জক হইয়া কেবল গন্ধের ব্যঞ্জক, তখন সেও পার্থিব। এইরূপ অনুমান করা যাইতে পারে। তাই বলিলেন—

রূপাদিষু মধ্যে গন্ধস্যৈবাভিব্যঞ্জকত্বাৎ।

ঘ্রাণেন্দ্রিয়ের পার্থিবত্ব সাধক অনুমান হইতেছে—ঘ্রাণেন্দ্রিয়ং পার্থিবং রূপাদ্য-ব্যঞ্জকত্বে সতি গন্ধব্যঞ্জকত্বাৎ। এই অনুমিতির পক্ষ হইতেছে ঘ্রাণেন্দ্রিয়। সাধ্য হইতেছে—পার্থিবত্ব। হেতু হইতেছে—রূপাদ্যব্যঞ্জকত্ব-সমানাধিকরণ গন্ধব্যঞ্জকত্ব। দৃষ্টান্ত হইতেছে—কুঙ্কুম গন্ধের অভিব্যঞ্জক গোঘৃত। যদি গন্ধব্যঞ্জকত্বমাত্র হেতু হইত, তাহা হইলে নব শরাবের জলে হেতুর ব্যভিচার হইত, কারণ ঐ জলে সাধ্য পার্থিবত্ব নাই, অথচ হেতু গন্ধ-ব্যঞ্জকত্ব আছে; কারণ নবশরাবের জল গন্ধের ব্যঞ্জক হইয়া থাকে। এই ব্যভিচার বারণের জন্য হেতুতে 'রূপাদ্যব্যঞ্জকত্ব-সমানাধিকরণ' এইরূপ বিশেষণ প্রদত্ত হইয়াছে। নবশরাবস্থিত জল যেমন গন্ধের

विषयो द्व्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ ३८

सक्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात्। यद्वा—परकीयेति न देयं, वायूपनीत-सुरभि-भागस्य दृष्टान्तत्वसम्भवात्। न च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्राभिव्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं ; द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात्। विषयमाह—विषय इति।

दाह—**यद्वेति**। **तत्र**—घ्राणेन्द्रिय-सन्निकर्षे। **व्यभिचार** इति। पार्थिवत्वरूप-साध्याभाववति संयुक्त-समवायरूपे घ्राणेन्द्रिय-सन्निकर्षे रूपाद्यव्यञ्जकत्व-समानाधिकरण-गन्धव्यञ्जकत्वरूप-हेतुसत्त्वादिति भावः। **विशेषणात्**—हेतौ विशेषणात्। तथा च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य द्रव्यत्वाभावान्न व्यभिचारः। मूले **द्व्यणुका**दिरिति। अतद्गुण-

অথবা হেতুতে 'পরকীয়' এই বিশেষণটী না দিলেও চলিবে। কারণ [এই অনুমানে] বায়ু দ্বারা আনীত সুরভিভাগও (সুগন্ধ সূক্ষ্ম পার্থিব বস্তু) দৃষ্টান্ত হইতে পারে অর্থাৎ বায়ুতে প্রবহমান সুগন্ধ সূক্ষ্ম পৃথিবীকণাকে দৃষ্টান্ত করিলে হেতুতে পরকীয় বিশেষণটী দিতে হয় না ; কারণ উহা রূপাদির মধ্যে মাত্র গন্ধেরই ব্যঞ্জক বলিয়া ব্যভিচার বা দৃষ্টান্তে অসিদ্ধি হয় না। [পূঃ] [গন্ধের সহিত] ঘ্রাণেন্দ্রিয়ের সন্নিকর্ষ মাত্র গন্ধের অভিব্যঞ্জক বলিয়া সেই সন্নিকর্ষে (ঐ হেতুর) ব্যভিচার হয়—ইহা বলিতে পার না। কারণ [হেতুতে] 'দ্রব্যত্বে সতি'—অর্থাৎ "দ্রব্য হইয়া" এইরূপ আর একটী বিশেষণ দিতে হইবে। [ঘ্রাণেন্দ্রিয়ের সন্নিকর্ষ রূপাদির অব্যঞ্জক হইয়া মাত্র গন্ধের ব্যঞ্জক হইলেও দ্রব্য নহে বলিয়া উহাতে হেতু না থাকায় ব্যভিচার হয় না।] **বিষয়** ইত্যাদি গ্রন্থ দ্বারা (পার্থিব) বিষয়

বিবৃতি

ব্যঞ্জক, তেমনি সক্তুরসেরও ব্যঞ্জক। সুতরাং উহাতে রসাদ্যব্যঞ্জকত্ব হেতু না থাকায় ব্যভিচার হয় না। রূপাদ্যব্যঞ্জকত্ব-সমানাধিকরণ গন্ধব্যঞ্জকত্ব মাত্র হেতু হইলে দৃষ্টান্ত গোঘৃতে হেতুর অসিদ্ধি হয়। কারণ গোঘৃত স্বীয় রূপ, রসাদির ব্যঞ্জক হওয়ায় উহাতে রূপাদির অব্যঞ্জকত্ব থাকে না। এজন্য রূপাদ্যব্যঞ্জকত্ব শব্দে পরকীয় রূপাদ্যব্যঞ্জকত্ব বুঝিতে হইবে। গোঘৃত স্বীয় রূপাদির ব্যঞ্জক হইলেও পরকীয় রূপাদির ব্যঞ্জক না হওয়ায় উহাতে পরকীয় রূপাদ্যব্যঞ্জকত্ব হেতু আছে। তাদৃশ গন্ধব্যঞ্জকত্বমাত্র হেতু হইলে ঘ্রাণেন্দ্রিয়ের সন্নিকর্ষে ব্যভিচার হয়। তাঁহার বারণের জন্য হেতুতে "দ্রব্যত্বে সতি" এইরূপ বিশেষণ দিতে হইবে। প্রকৃত পক্ষে হেতু হইবে দ্রব্যত্ব ও পরকীয় রূপাদ্যব্যঞ্জকত্বের সমানাধিকরণ গন্ধব্যঞ্জকত্ব।

उपभोगसाधनं विषयः। **सर्वमेव हि कार्य-जातमदृष्टाधीनम्। यत् कार्यं यद्-दृष्टाधीनं, तत् तदुपभोगं साक्षात् परम्परया वा जनयत्येव। न हि बीज-प्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति। तेन द्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव विषयो भवति। शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि प्रकारान्तरेणोपन्यासः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः॥**

संविज्ञानबहुव्रीहिस्तेन त्र्यणुकादयो विषयाः, न परमाणवो द्व्यणुकानि वा, तेषामुपभोगा-साधनत्वात्। तथा च भाष्यं—"द्व्यणुकादिप्रक्रमेणारब्धस्त्रिविध" इति। अत एवोपस्कारे —लौकिक-साक्षात्कारविषय-कार्यद्रव्यत्वमित्युक्तम्। विषयलक्षणमाह—**उपभोगे**ति। सुखदुःखान्यतर-साक्षात्कार उपभोगस्तत्साधनं तत्प्रयोजकः। विषयाणामुपभोगसाध-नत्वं समर्थयन्नाह—**सर्वमे**वेति। **कार्यजात**मित्यत्र जातपदं सम्पातायातम्, सर्वमित्यने-नैव तदर्थलाभादिति भावः। **अदृष्टा**धीनमिति। अदृष्टजन्यमित्यर्थः। अत्र कार्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुत्वं स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगेन बोध्यम्। **यददृष्टा**धीनं यत्पुरुषीयादृष्टजन्यम्। **तत्**—तत् कार्यम्। **तदुप**भोगं तत्पुरुषस्योपभोगम्। **परम्परया** सुखदुःख-सम्पादक-तया। **तेन**—त्र्यणुकादिकार्यस्य तत्तत्पुरुषोपभोगप्रयोजकत्वेन। ननूपभोगसाधनस्य विषयत्वे शरीरेन्द्रिययोरपि तत्त्वेन विषयत्वात् तयोर्विभागेनोपन्यासो नोचित इत्यत आह —**शरीरे**न्द्रियेति। यद्यपि शरीरमपि विषयस्तथापि शरीरत्वेनैव तन्निर्वेदसाधनमिति दर्शयितुं तदेव रूपं तस्य दर्शितम्। तथा चोक्तं तात्पर्यटीकायां—"तेन च रूपेण निर्वेदो-

বলিতেছেন। সুখ দুঃখের সাক্ষাৎকাররূপ উপভোগের সাধনকে বিষয় বলে। সমস্ত কার্য্যই অদৃষ্টাধীন (অদৃষ্ট-জন্য)। যে কার্য্য যে পুরুষের অদৃষ্টাধীন সেই কার্য্য সেই পুরুষের সাক্ষাৎ বা পরম্পরায় উপভোগ জন্মায়ই। যেহেতু কারণ ও প্রয়োজন ব্যতিরেকে কোন বস্তুরই উৎপত্তি হয় না। সেই জন্য অর্থাৎ ত্র্যণুকাদি যাবতীয় কার্য্যই সাক্ষাৎ বা পরম্পরায় কোন না কোন পুরুষের উপভোগের হেতু হওয়ায় দ্ব্যণুকাদি ব্রহ্মাণ্ড পর্য্যন্ত যাবতীয় কার্য্যই বিষয় হয়। শরীর এবং ইন্দ্রিয় বিষয়

বিবৃতি

অদৃষ্টরূপ ধর্ম্মীর সাধক প্রমাণের দ্বারা অদৃষ্ট কার্য্যমাত্রের কারণরূপে সিদ্ধ হয়। সামগ্রীর (কারণ-সমুদায়ের) উপস্থিতিতে কেবল অদৃষ্টের বিলম্বে কার্য্যের বিলম্বে উৎপত্তি দেখা যায় না। এইজন্য অদৃষ্ট সামগ্রীরও সম্পাদক হইয়া থাকে। কার্য্যের কারণীভূত অদৃষ্ট না থাকিলে সেই কার্য্যের অন্য কারণগুলি সমবহিতই হয় না। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**যৎ কার্য্য যদদৃষ্টাধীনম্**॥ ৩৮॥

वर्णः शुक्लो रस-स्पर्शौ जले मधुर-शीतलौ ।

जलं निरूपयति—**वर्णः शुक्ल** इति । **स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिः । यद्यपि स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया न कार्यतावच्छेदकं**

पयोगिन" इति । एवमिन्द्रियमपीन्द्रियत्वेन त्र्यणुकादिश्च विषयत्वेन निर्वेदसाधनमतस्तेषां भेदेनोपन्यासः । **उपन्यासः** कथनम् । एतदेवाह—**शिष्यबुद्धिवै**शद्यार्थ इति ॥३८॥

रूपादिगुणवत्त्वेन जलस्य द्रव्यत्वे सिद्धे पृथिव्यादिभ्यो व्यवच्छेदहेतोर्जलत्वस्य व्यवस्थाहेतून् गुणविशेषान् भाष्यमनुस्मरन्नाह—**वर्णः** शुक्ल इति । जलत्वजातौ प्रमाणमाह—**स्नेहे**ति । प्रयोगश्च—स्नेहत्वावच्छिन्न-कार्यतानिरूपिता जलनिष्ठा समवायिकारणता किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वात्, दण्डनिष्ठघटकारणतावत् । तथा च कारणतावच्छेदकतया धर्मसिद्धौ जातिबाधकाभावात् तस्य जातित्वमिति भावः । ननु कार्यतावच्छेदकधर्मस्य- कार्यतासमानदेशत्व-नियमात् नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेन स्नेहत्वं कार्यताधिकनित्यस्नेहवृत्तितया न कार्यतावच्छेदकम् । तथा च स्नेहत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपित-समवायिकारणताया अप्रसिद्धेः कथं तदवच्छेदकतया जलत्वसिद्धिरिति

হইলেও শিষ্য বুদ্ধির বিকাশের নিমিত্ত [এখানে] পৃথক্‌ভাবে কথিত হইল ॥ ৩৮ ॥

বর্ণঃ শুক্ল ইত্যাদি গ্রন্থদ্বারা জল নিরূপণ করিতেছেন। স্নেহের সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদকরূপে জলত্ব জাতির সিদ্ধি হয় অর্থাৎ জলনিষ্ঠা স্নেহত্বাবচ্ছিন্ন-স্নেহ-সমবায়িকারণতা কিঞ্চিদ্ধর্ম্মাবচ্ছিন্না কারণতাত্বাৎ, দণ্ডনিষ্ঠ-ঘট-কারণতাবৎ—এইরূপ [illegible]ের দ্বারা লাঘববশতঃ জলত্বজাতি সিদ্ধ হয়। অভিপ্রায় এই যে, —স্নেহের সমবায়িকারণতা জলেই থাকে। ঐ কারণতা নিরবচ্ছিন্ন হয় না বলিয়া তাহার একটী অবচ্ছেদক ধর্ম্ম স্বীকার্য্য। জাতিবাধক না থাকায় ঐ অবচ্ছেদক ধর্ম্মই জলত্ব জাতি। যদিও স্নেহত্ব নিত্যস্নেহ ও অনিত্য স্নেহে থাকে বলিয়া কার্য্যতার অবচ্ছেদক হয় না অর্থাৎ কার্য্যতার অন্যূন এবং অনতিরিক্ত দেশবৃত্তি ধর্ম্মই

বিবৃতি

কারণতা বা কার্য্যতা প্রভৃতি অবচ্ছেদ্য পদার্থের অন্যূন এবং অনতিরিক্ত দেশবৃত্তি ধর্ম্মই তাহার অবচ্ছেদক হয়। স্নেহত্ব নিত্যস্নেহ (পরমাণুবৃত্তি স্নেহ) ও অনিত্য স্নেহে (দ্ব্যণুকাদিবৃত্তি স্নেহে) থাকে। কিন্তু কার্য্যতা মাত্র অনিত্য স্নেহেই থাকে। অতএব স্নেহত্ব কার্য্যতার অধিকদেশবৃত্তি হওয়ায় উহা কার্য্যতার অবচ্ছেদক হইতে

तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यम्। अथ परमाणौ जलत्वं न स्यात्, तत्र जन्य-स्नेहाभावात्; तस्य च नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भावनियमा-

शङ्कते—**यद्यपी**ति। **तथा**—कार्यतावच्छेदकम्। जलपरमाणौ जन्यस्नेहाभावेन तत्कारणताया अभावात् तदवच्छेदकस्य जलत्वस्यासिद्धिरिति शङ्कते—**अथे**ति। ननु यथाऽरण्यस्थ-दण्डादौ फलानुपधायके कारणतावच्छेदिका दण्डत्वादिजातिरस्ति, तथा जलपरमाणौ जन्यस्नेहानुपधायके जलत्वजातिरस्त्विति चेत्, तत्राह—**तस्य** चेति। जलपरमाणोश्चेत्यर्थः। **स्वरूप**योग्यत्वे स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदक-जलत्वजातिमत्त्वे।

কার্য্যতার অবচ্ছেদক হয়। নিত্য স্নেহে কার্য্যতা না থাকায় কার্য্যতার অতিরিক্ত দেশ উক্ত নিত্য স্নেহে স্নেহত্ব থাকে বলিয়া উহা কার্য্যতার অবচ্ছেদক হয় না, সুতরাং স্নেহত্বাবচ্ছিন্ন স্নেহে (স্নেহত্ববিশিষ্ট যাবতীয় স্নেহে) কার্য্যতার অপ্রসিদ্ধিহেতু স্নেহত্বাবচ্ছিন্ন (স্নেহত্ববিশিষ্ট যাবতীয়) স্নেহের সমবায়ি-কারণতা প্রসিদ্ধ না হওয়ায় জলত্বটী ঐ সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদক হয় না। তথাপি জন্যমাত্র বৃত্তি স্নেহত্বকে সেইরূপ (কার্য্যতার অবচ্ছেদক) জানিবে। [পূঃ] তাহা হইলে অর্থাৎ জন্য স্নেহের সমবায়ি-কারণতার অবচ্ছেদকরূপে জন্যজলত্বের সিদ্ধি হইলেও [জলীয়] পরমাণুতে জলত্বজাতি সিদ্ধ না হউক, কারণ সেখানে জন্য স্নেহ নাই। সেই নিত্য জলীয় পরমাণু [স্নেহের] স্বরূপযোগ্য [কারণ] হইলে অর্থাৎ স্নেহোৎপাদনে

বিবৃতি

পারে না। সুতরাং স্নেহত্বাবচ্ছিন্ন স্নেহ-কার্য্য প্রসিদ্ধ না হওয়ায় জল উহার সমবায়ী কারণ হয় না এবং জলত্বও ঐ সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদক হয় না। অতএব স্নেহের সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদকরূপে জলত্ব কিরূপে সিদ্ধ হয়? ইহাই প্রকাশ করিতে বলিলেন—**যদ্যপি স্নেহত্বং নিত্যানিত্যবৃত্তিতয়া ন কার্য্যতাবচ্ছেদকম্।**

জলীয় পরমাণুতে স্নেহত্বাবচ্ছিন্ন স্নেহের ফলোপধায়ক-কারণতা তো নাই; স্বরূপযোগ্যকারণতাও স্বীকার্য্য নহে। কারণ নিত্য বস্তু স্বরূপযোগ্য কারণ হইলে তাহা হইতে কদাচিৎ ফলের (কার্য্যের) উৎপত্তি অনিবার্য্য হইয়া পড়ে। কিন্তু জলীয় পরমাণুতে কখনও স্নেহ উৎপন্ন হইবে না। সুতরাং জলীয় পরমাণুতে স্নেহ-সমবায়িকারণতা না থাকায় জলীয় পরমাণুগত জলত্ব ঐ সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদক হয় না। অতএব জলীয় পরমাণুতে ঐ সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদকরূপে জলত্ব জাতি সিদ্ধ হয় না। তাই বলিলেন—**অথ পরমাণৌ জলত্বং ন স্যাৎ।**

दिति चेत्। न। जन्यस्नेहजनकतावच्छेदकतया जन्यजलत्वजातेः सिद्धौ तदवच्छिन्न-जनकतावच्छेदकतया जलत्वजाति-सिद्धिः। शुक्लरूपमेव जलस्येति दर्शयितुमुक्तं—**वर्णः शुक्ल** इति। न तु शुक्लरूपवत्त्वं लक्षणम्। अथवा नैमित्तिक-द्रवत्वासमानाधिकरणरूपवद्वृत्ति-द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम्; अभास्वरशुक्लेतर-

फलावश्यम्भावनियमादिति। दण्डादेः स्वरूपयोग्यत्वे न कापि क्षतिस्तस्याऽनित्यत्वेन फलावश्यम्भावाभावात्। परमाणोश्च स्वरूपयोग्यत्वे तत्र फलोत्पत्तिरवश्यम्भाविनीति भावः। **जन्यजलत्व**जातेः जन्यजलमात्रवृत्ति-जलत्वजातेः। **तदव**च्छिन्नेति। जन्य-जलमात्रवृत्ति-जलत्वजात्यवच्छिन्नेत्यर्थः। तथा चायं प्रयोगः—शुद्धजलनिष्ठा जन्यजलत्वा-वच्छिन्न-जन्यतानिरूपित-समवायिकारणता किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वादिति। न चैवं जलान्त्यावयविनि जलत्वं न स्यात्, तत्र जन्यजलसमवायिकारणताया अभावादिति वाच्यम्। जलसामान्यस्यैव जलान्तरसंयोगेन जलजननयोग्यतासत्त्वात् जलस्याऽन्त्यावयवित्वानुपगमात्। जलत्वव्यवस्थाहेतून् गुणविशेषान् वक्तुमुपक्रमते—**शुक्लरूप**मेवेति। ननु पृथिव्यादि-साधारणस्य शुक्लरूपस्य कथं जलत्वव्यवस्थाहेतुत्वमिति चेत्। न। सहस्रशोऽग्निसंयोगेनाप्यपरावर्त्तमानस्यैवाऽभास्वर-शुक्लरूपस्य जलत्व-व्यवस्था-हेतुत्वात्। एष च विशेषः पृथिवीरूपस्य पाकजत्वदर्शनेन तेजोरूपस्य भास्वरत्वख्यापनेन सूचितः। एतेन रसोऽपि व्याख्यातः। **न त्वि**ति। पृथिव्यादावतिव्याप्तेरिति भावः। इदमपि लक्षणमेवेति साधयितुमाह—**अथवे**ति। **नैमित्तिके**ति। नैमित्तिकद्रवत्व-वत्तेजःपृथिव्यवृत्तिः रूपवद्वृत्तिश्च या द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्या जलत्वजातिस्तद्वत्त्वमित्यर्थः।

যোগ্য—স্নেহের সমবায়ি-কারণতার অবচ্ছেদক জলত্বজাতি বিশিষ্ট হইলে—ফলের (স্নেহোৎপত্তির) অবশ্যম্ভাব নিয়ম অর্থাৎ পরমাণুতে অবশ্যই স্নেহ উৎপন্ন হইবে—এই যদি বলি। [উঃ] না—তাহা বলা যায় না। কারণ জন্য স্নেহের জনকতার অবচ্ছেদকরূপে জন্য-জলত্ব জাতি (জন্য জলমাত্র-বৃত্তি জলত্ব জাতি) সিদ্ধ হইলে, জন্য-জলত্বাবচ্ছিন্ন জন্য জলের জনকতার অবচ্ছেদকরূপে জলত্ব জাতির সিদ্ধি হইবে। জলের শুক্লরূপই—ইহা বুঝাইতে বলিলেন—**বর্ণঃ শুক্লঃ**। কিন্তু শুক্লরূপবত্ত্ব লক্ষণ নহে। [কারণ পৃথিবী ও তেজে অতিব্যাপ্তি হয়]। অথবা [এস্থলে] শুক্লরূপবত্ত্ব শব্দের অর্থ—নৈমিত্তিকদ্রবত্ববদবৃত্তি রূপবদ্বৃত্তি দ্রব্যত্ব-সাক্ষাদ্-ব্যাপ্য-জাতিমত্ত্ব অর্থাৎ নৈমিত্তিক-দ্রবত্বের অধিকরণ পৃথিবী ও তেজে অবিদ্যমান অথচ রূপের অধিকরণ জলে বিদ্যমান

রূপাসমানাধিকরণ-রূপবদ্বৃত্তি-দ্রব্যত্বসাক্ষাদ্ব্যাপ্যজাতিমত্ত্বং বা তদর্থঃ। [তেন স্ফটিকাদৌ নাতিব্যাপ্তিঃ।] **রস-স্পর্শাবিতি। জলস্য মধুর এব রসঃ, শীত এব স্পর্শঃ। তিক্তরসবদবৃত্তি-মধুররসবদ্বৃত্তি-দ্রব্যত্বসাক্ষাদ্ব্যাপ্যজাতিমত্ত্বং তদর্থঃ।**

দ্রব্যত্বব্যাপ্যবায়ুত্বজাতিমাদায় বায়াবতিব্যাপ্তিবারণায়—**রূপবদ্**বৃত্তিরিতি। তাদৃশ-পৃথিবীত্বাদিজাতিমাদায় পৃথিব্যাদাবতিব্যাপ্তিবারণায়—**নৈমিত্তিক**দ্রবত্ববদবৃত্তীতি। তাদৃশ-পটত্বাদি-জাতিমাদায় পটাদাবতিব্যাপ্তিবারণায়—**সাক্ষাদি**তি। দ্রব্যত্বসাক্ষাদ্-ব্যাপ্যত্বং দ্রব্যত্বভিন্নত্বে সতি দ্রব্যত্বব্যাপ্যত্বে সতি দ্রব্যত্বব্যাপ্যাব্যাপ্যত্বম্। জল-ঘটান্যতরত্বমাদায় ঘটাদাবতিব্যাপ্তিবারণায়—**জাতী**তি। উদকত্বাপত্তিবারণায়াহ—**অভাস্বরে**তি। অভাস্বরং যচ্ছুক্লরূপং তদিতররূপং নীলপীতাদিকং ভাস্বরং শুক্লরূপঞ্চ তদসমা-নাধিকরণা রূপবদ্বৃত্তির্যা দ্রব্যত্বসাক্ষাদ্ব্যাপ্যজাতিস্তাদৃশজাতিমত্ত্বং বিবক্ষিতমিত্যর্থঃ। রূপবদ্বৃত্তিদ্রব্যত্বসাক্ষাদ্ব্যাপ্য-পদয়োর্ব্যাবৃত্তিঃ পূর্ববদ্ বোধ্যা। পৃথিবীত্বমাদায় পৃথিব্যা-মতিব্যাপ্তিবারণায়—**অসমানা**ধিকরণান্তম্। জলত্বস্য শুক্লরূপসামানাধিকরণ্যাদ-সম্ভব অতঃ—**শুক্লেতরে**তি। তেজস্ত্বমাদায় তৈজস্যতিব্যাপ্তিবারণায়—**অভাস্বরে**তি। **তদর্থঃ**—শুক্লরূপবত্ত্বপদস্যার্থঃ। অপাকজ-রসস্য জলত্বব্যবস্থাহেতুত্বং সূচয়িতুমাহ—**মধুর** এবেতি। মধুররসবতি শর্করাদাবতিব্যাপ্তিবারণায় জাতিঘটিতলক্ষণমাহ—**তিক্ত-**রসবদিতি। পৃথিবীত্বমাদায় পৃথিব্যামতিব্যাপ্তিবারণায়—**তিক্তরসব**দবৃত্তীতি। তেজস্ত্বাদিকমাদায়াঽতিব্যাপ্তিবারণায়—**মধুররসবদ্**বৃত্তীতি। শর্করাত্বমাদায়াতি-

যে দ্রব্যত্বের সাক্ষাদ্ ব্যাপ্য জলত্ব জাতি, সেই জাতিমত্ত্ব। কিম্বা [শুক্লরূপবত্ত্ব শব্দের অন্য অর্থ—] অভাস্বর-শুক্লেতর-রূপাসমানাধিকরণ-রূপবদ্বৃত্তি-দ্রব্যত্ব-সাক্ষাদ্-ব্যাপ্য জাতিমত্ত্ব অর্থাৎ অভাস্বর শুক্লরূপ ভিন্ন ভাস্বর শুক্ল ও নীল-পীতাদি রূপের অসমানাধিকরণ অথচ রূপবৎ পদার্থে বিদ্যমান যে দ্রব্যত্বের সাক্ষাদ্ ব্যাপ্য জলত্ব জাতি, সেই জাতিমত্ত্ব। জলের রস মধুরই এবং স্পর্শ শীতই। মধুর রসবত্ত্ব

বিবৃতি

শুক্লরূপবত্ত্ব জল, পৃথিবী ও তেজের সাধারণ গুণ। সুতরাং উহা জলের অসাধারণ ধর্ম নহে বলিয়া উহা জলের লক্ষণ বা সাধর্ম্য হয় না। মুক্তাবলীকারও উহাকে লক্ষণ বলেন নাই। যদি শুক্লরূপবত্ত্ব জলের সাধর্ম্য না হয়, তবে মূলকারের "বর্ণঃ শুক্ল" এইরূপ উক্তি নিরর্থক হইয়া পড়ে। তাই শুক্লরূপবত্ত্বকে লক্ষণে পর্য্যবসিত করিবার জন্য উহার অর্থ নির্দেশ করিতে বলিলেন—**অথবা** ইত্যাদি।

तेन शर्करादौ नातिव्याप्तिः। ननु शुक्लरूपमेवेति कुतः? कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलब्धेरिति चेत्। न। नीलजनकतावच्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावाज् जले नीलरूपासम्भवात्। कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतिस्त्वाश्रयौपाधिकी। अत एव वियति विक्षेपे धवलिमोपलब्धिः। अथ जले माधुर्ये किं मानम्? न

व्याप्तिवारणाय—**साक्षादि**ति। न्यायलीलावतीमनुस्मरन् जलस्य शौक्ल्यमात्रमाक्षिपति—**नन्वि**ति। ननु जले नीलरूपाभावे कथं नीलरूपप्रतीतिरत आह—**कालिन्दी**ति। **आश्रयौ**पाधिकी—पार्थिवाश्रयविशेषसंयोगरूप-दोषजन्या। तथा च कालिन्दीजलादौ पार्थिवभाग-गतस्यैव नीलरूपस्य दोषजन्या प्रतीतिरिति भावः। जले वास्तव-नैल्यसत्त्वे बाधकमाह—**अत एवे**ति। तादृशदोषस्य जलं नीलमिति प্রतीतिनियामकत्वादेवेत्यर्थः।

শব্দের অর্থ—তিক্তাবৃত্তি মধুররসবদ্‌বৃত্তি দ্রব্যত্ব-সাক্ষাদ্-ব্যাপ্য জাতিমত্ত্ব অর্থাৎ তিক্ত (পৃথিবী) পদার্থে অবিদ্যমান এবং মধুর রসবৎ পদার্থে (জলে) বিদ্যমান যে দ্রব্যত্বের সাক্ষাদ্ ব্যাপ্য জলত্ব জাতি, সেই জাতিমত্ত্ব। সেই জন্য অর্থাৎ এইরূপ অর্থ বিবক্ষিত হওয়ায় শর্করাদিতে অতিব্যাপ্তি হয় না। [শর্করাদিতে মধুর রস থাকিলেও তিক্ত-রসবিশিষ্ট পদার্থে অবৃত্তি মধুররসবদ্‌বৃত্তি দ্রব্যত্বের সাক্ষাদ্‌ব্যাপ্য জাতি না থাকায় অতিব্যাপ্তি নাই।] [পূঃ] জলে শুক্লরূপই থাকে—[অন্য কোন রূপ থাকে না,] ইহা কিরূপে সম্ভব হয়? কারণ যমুনার জল প্রভৃতিতে নীলরূপেরও উপলব্ধি হইয়া থাকে,—এইরূপ যদি [কেহ বলে। তবে বলিব], না—তাহা বলিতে পার না, কারণ জলে নীলরূপের [সমবায়ি-] কারণতার অবচ্ছেদক পৃথিবীত্ব জাতি না থাকায় নীলরূপ সম্ভব হয় না। যমুনার জলে নীলরূপের প্রতীতি কিন্তু আশ্রয়োপাধিক অর্থাৎ নীলরূপ বিশিষ্ট পৃথিবীর সহিত যমুনা জলের সংযোগ আছে বলিয়া নীল-রূপাশ্রয় পৃথিবীবিশেষের সহিত সংযোগরূপ দোষবশতঃ সেই পৃথিবীগত নীলরূপই যমুনাজলে প্রতীত হইয়া থাকে। বস্তুতঃ যমুনা জলে স্বাভাবিক নীল রূপ নাই।

বিবৃতি

নীলরূপের জনকতাবচ্ছেদক পৃথিবীত্ব। ব্যাপক অবচ্ছেদকীভূত পৃথিবীত্ব জলে না থাকায় ব্যাপ্য নীলরূপও থাকে না। কিন্তু পৃথিবীরূপ আশ্রয়-বিশেষের সংযোগরূপ দোষবশতঃ জলে নীলবর্ণেরই ভ্রম হয়। প্রতীতি অনুসারে এইরূপ দোষবিশেষই এই জাতীয় ভ্রমের হেতু বলিয়া কল্পিত হয়। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**নীলপ্রতীতিস্ত্বাশ্রয়োপাধিকী।**

हि प्रत्यक्षेण कोऽपि रसस्तत्रानुभूयते। न च नारिकेल-जलादौ माधुर्यमुपलभ्यत एवेति वाच्यं, तस्याश्रयौपाधिकत्वात्। अन्यथा जम्बीरजलादावाम्लादिरसोपलब्धे-राम्लादिमत्त्वमपि स्यादिति चेत्। न। हरीतक्यादि-भक्षणस्य जलरस-व्यञ्जक-त्वात्। न च हरीतक्यामेव जलोष्मसंयोगाद् रसान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यं, कल्पना-

धवलिमोपलब्धिरिति। तदानीं तादृशदोषस्याभावादिति भावः। न च कालिन्दी-जलादौ नैल्यमेव वास्तवं, तच्च वियति विक्षिप्ततेजोरूपाभिभूतमिति वाच्यम्। घटेन्द्रनील-नैल्यस्यापि तेजोरूपेणाभिभवप्रसङ्गात्। न्यायलीलावतीमनुस्मरन् जलस्य माधुर्यं साध-यति—**अथे**ति। **तत्र**—जले। **तस्य**—माधुर्यस्य। **आश्रयौ**पाधिकत्वात्—पूर्ववदाश्रय-विशेषसंयोगरूप-दोषजन्यत्वात्। तथा च पार्थिवभाग-गतस्यैव मधुरस्य तत्रोपलम्भः, न त्वसौ स्वाभाविक इति भावः। परपक्षे बाधकं दर्शयन् स्वपक्षसाधकं तर्कमाह—**अन्यथे**ति। आश्रयौपाधिकत्वानङ्गीकारे इत्यर्थः। **रसव्यञ्ज**कत्वात्—रसज्ञापकत्वात्। हरीतकीभक्षणोत्तरं प्रत्यक्षेण माधुर्यस्योपलम्भादिति भावः। **कल्पना**गौरवादिति। अवयवरसादग्निसंयोगाद् वा पृथिव्यां रसान्तरोत्पत्तिरिति सार्वभौमो नियमः। अत्र च हरीतकीदृष्टान्तानुरोधेन जलसंयोगस्य पृथिवीरसोत्पादकत्व-स्वीकारेऽतिरिक्तकार्य-

এইজন্যই (স্বসমবায়ি-সংযোগরূপ দোষটি জলে নীলরূপ প্রতীতির প্রয়োজক বলিয়া) যমুনার জল আকাশে নিক্ষেপ করিলে [সেই দোষের ঘটক সংযোগ বিনষ্ট হয় বলিয়া] শ্বেত রূপই উপলব্ধ হইয়া থাকে। [পূঃ] জলে মধুর রস থাকে,—ইহার প্রতি প্রমাণ কি? অর্থাৎ কোনই প্রমাণ নাই। যেহেতু (রাসন) প্রত্যক্ষের দ্বারা জলে কোন রসেরই অনুভব হয় না। নারিকেলের জল বা দ্রাক্ষার রসে মাধুর্য্যের (রাসন) প্রত্যক্ষ হয়,—ইহাও বলিতে পার না। কারণ তাহা আশ্রয়ৌপাধিক অর্থাৎ নারিকেল জলে মধুর রসের আশ্রয় নারিকেলের সংযোগরূপ দোষবশেই নারিকেলের মাধুর্য্য নারিকেল-জলে প্রতীত হইয়া থাকে। অন্যথা জম্বীর জল বা লবণজলে অম্লরস ও লবণরসের উপলব্ধি হয় বলিয়া উহাতেও (ঐ জলেও) অম্লরস বা লবণরস প্রভৃতিও (স্বীকৃত) হউক—এই যদি বলি। [উঃ] না—তাহা বলিতে পার না। কারণ হরীতকী বা আমলকীর ভক্ষণ জলগত মাধুর্য্যের ব্যঞ্জক অর্থাৎ হরীতকী বা আমলকী ভক্ষণের অনন্তর জলপান করিলে রাসন প্রত্যক্ষের দ্বারাই জলগত মাধুর্য্যের উপলব্ধি হইয়া থাকে। [পূঃ] জল ও মুখগত উষ্মার সংযোগে হরীতকীতেই রসান্তরের (মাধুর্য্যের) উৎপত্তি হয়—ইহা

गौरवात्। पृथिवीत्वस्याम्लादिजनकतावच्छेदकत्वाच्च जले नाम्लादिकम्। जम्बीर-रसादौ त्वाश्रयौपाधिकी तथाप्रतीतिः। एवं जन्य-शीतस्पर्श-जनकतावच्छेदकं जन्यजलत्वं, तदवच्छिन्न-जनकतावच्छेदकं जलत्वं बोध्यम्। घृष्टचन्दनादौ तु

कारणभावकल्पनया गौरवमिति भावः। नन्वस्तु जले मधुरो रसस्तथाप्याम्लादिरसोऽपि स्याद् जम्बीरादौ तदुपलब्धेरित्यत आह—**पृथिवी**त्वस्येति। **नाम्लादि**कमिति। अम्ल-रसजनकतावच्छेदकं पृथिवीत्वं पृथिव्यामेव न जल इति जले नाम्लादि-स्वीकार इति भावः। कथं तर्हि जम्बीर-रसादावाम्लादिरसोपलब्धिरित्यत आह—**जम्बीरे**ति। **आश्रयौ**पाधिकी जम्बीरसंयोगरूप-दोषजन्या। **तथा**प्रतीतिः—जम्बीरगतस्याम्लस्य जले प्रतीतिः। जलत्वजातावनुमानान्तरं प्रमाणमाह—**एवमि**ति। ननु घृष्टचन्दनादौ शैत्योपलब्धेः कथं जन्यजलवृत्तिजलत्वस्य जन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकत्वं, पृथिवीत्व-

বলিতে পার না। [উঃ] কারণ তাহাতে কল্পনা গৌরব হয় অর্থাৎ রসোৎপত্তির প্রতি অবয়বের রস ও অগ্নিসংযোগই কারণ বলিয়া কৢপ্ত। জলসংযোগকেও মাধুর্য্যের উৎপাদক বলিলে রসোৎপত্তির প্রতি তিনটী কারণ কল্পনা করিতে হয় বলিয়া গৌরব হয়। পৃথিবীত্ব অম্লাদিরসের জনকতাবচ্ছেদক বলিয়া জলে অম্লাদিরস নাই অর্থাৎ অম্লাদি রসের জনকতাবচ্ছেদক ব্যাপক পৃথিবীত্ব জলে না থাকায় তাহাতে অম্লাদি রস থাকিতে পারে না। জম্বীর জলাদিতে কিন্তু আশ্রয়ৌপাধিক সেইরূপ প্রতীতি অর্থাৎ জম্বীর সংযোগরূপ দোষবশেই অম্লাদির প্রতীতি হইয়া থাকে। এইরূপে অর্থাৎ জনকতা নিরবচ্ছিন্ন হয় না বলিয়া জন্য-শীত স্পর্শের জনকতার অবচ্ছেদকরূপে জন্য-জলত্বের সিদ্ধি হইলে, সেই জন্য-জলত্বাবচ্ছিন্ন জন্য-জলের জনকতার অবচ্ছেদকরূপে জলত্ব জাতির সিদ্ধি হয়—জানিবে। ঘৃষ্ট (ঘসা) চন্দন

বিবৃতি

প্রচণ্ড গ্রীষ্মে কাশীতলবাহিনী গঙ্গার জলপান করিলে যেমন মাধুর্য্য প্রত্যক্ষ হয়, তেমনি হরীতকীভক্ষণের পরে জল পান করিলে জলের মাধুর্য্য প্রত্যক্ষ হয়। এইজন্য হরীতকী প্রভৃতি জলীয় রসের ব্যঞ্জক বলিয়া কল্পিত হইয়াছে। হরীতকীতে মাধুর্য্যের উৎপত্তির কল্পনা করিলে গৌরব হইবে। কারণ অবয়বের রস ও অগ্নির সংযোগ—এই দুইটী অবয়বীর রসের কারণ বলিয়া প্রসিদ্ধ। হরীতকীতে মাধুর্য্যের উৎপত্তি স্বীকার করিলে জলসংযোগকেও রসোৎপত্তির কারণ বলিয়া স্বীকার করিতে হইবে। তাই বলিলেন—**কল্পনাগৌরবাৎ** ॥৩৯॥

स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९

शैत्योपलब्धिश्चन्दनान्तर्वर्त्ति-शीततर-सलिलस्यैव। तेजःसंयोगाज्जले उष्णप्रतीति-रौपाधिकी स्फुटैव, तत्र पाकासम्भवात्। **स्नेहस्तत्रेति।** घृतादावपि तदन्तर्वर्त्ति-जलस्यैव स्नेहः, जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात्। तेन जल एव स्नेह इति मन्तव्यम्। **द्रवत्वमिति।** सांसिद्धिकद्रवत्वत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धस्तदव-

स्यापि तत्सम्भवादित्यत आह—**घृष्टेति**। ननूष्णं जलमित्यादिप्रतीतेः कथं जलस्य शीत-स्पर्शवत्त्वमित्यत आह—**तेजः**संयोगादिति। **औपाधिकीति**। तेजःसंयोगरूपोपाध्य-पगमे पुनः शैत्योपलब्धेरिति भावः। **तत्र**—जले। ननु यथा तैलादिषु पार्थिवेषु स्नेह उपलभ्यते न तथा जले। तथा च स्नेहो न जलगतः किन्तु पृथिवीगतः। तत्त्वेऽपि न पृथिवीविशेषगुणस्तद्विशेषगुणस्य सकलपृथिवीव्यापकत्वात्, किन्तु दधित्वादिवत् पृथिवीत्वव्याप्यो जातिविशेष इति कस्यचिन्मतमपाकर्त्तुमाह—**घृतादा**वपीति। आदि-पदेन तैल-वसादिपरिग्रहः। तथा च स्निग्धस्निग्धतरादिभेदेन सातिशयत्वात् जातेस्तद-भावात् स्नेहो न जातिविशेषः, किन्तु गुण एव। न हि गोमहिष्यादिषु गुणमनाश्रित्य तारतम्यमस्ति। **जलस्यैव** स्नेह इत्यनन्तरं स्वाश्रयसंयोगेन प्रतीयत इति शेषः। **तेन**—घृतादौ समवायेन स्नेहनिरसनेन। **सांसिद्धि**केति। अग्निसंयोगानपेक्षेत्यर्थः। न त्वाकस्मिकं, कार्यं कारणगुणपूर्वकस्य परमाणुषु च नित्यस्य द्रव्यत्वस्य सत्त्वात्। **तदव**च्छिन्नेति। सांसिद्धिकद्रवत्वावच्छिन्नेत्यर्थः। **तदेव** जलत्वमेव। सांसिद्धिकद्रवत्वं

প্রভৃতিতে কিন্তু চন্দনান্তর্গত শীততর সলিলেরই শৈত্য উপলব্ধি হইয়া থাকে। [বস্তুতঃ চন্দনে শৈত্য নাই।] জলে তেজের সংযোগ হইলেই [সেই তেজঃসংযোগরূপ দোষ-বশতঃই] ঔপাধিক উষ্ণপ্রতীতি স্পষ্টই বোধ হইয়া থাকে, কারণ জলে পাক নাই অর্থাৎ অন্বয়-ব্যতিরেক দ্বারা জানা যায়—পূর্ব্বস্পর্শের নাশক ও স্পর্শান্তরের উৎপাদক বিজাতীয় তেজঃসংযোগ জলে সম্ভব নহে বলিয়া বহ্নির উষ্ণতাই জলে প্রতীত হইয়া থাকে। ঘৃত ও তৈলের অন্তর্গত জলেরই স্নেহ [স্বাশ্রয়-সংযোগ সম্বন্ধে] ঘৃত এবং তৈলাদিতেও উপলব্ধ হয়, [বস্তুতঃ ঘৃতাদিতে স্নেহ নাই]; কারণ জলই স্নেহের সমবায়ী কারণ। সেইজন্য অর্থাৎ ঘৃতাদিতে স্নেহ সমবায় সম্বন্ধে থাকে না বলিয়া জলেই স্নেহ থাকে—ইহা বুঝিবে। সাংসিদ্ধিক দ্রবত্ব প্রত্যক্ষসিদ্ধ জাতিবিশেষ। সাংসিদ্ধিক-দ্রবত্বত্বাবচ্ছিন্ন সাংসিদ্ধিকদ্রবত্বের কারণতার অবচ্ছেদকও জন্য জলত্বই হইবে।

नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् ।
इन्द्रियं रसनं सिन्धुर्हिमादिर्विषयो मतः ॥ ४०

च्छिन्न-जनकतावच्छेदकमपि तदेवेति भावः। तैलादावपि जलस्यैव द्रवत्वं, स्नेह-प्रकर्षेण च दहनानुकूल्यमिति वक्ष्यति ॥३९

प्रथमवदिति। पृथिव्या इवेत्यर्थः। तथा हि जलं द्विविधं—नित्यमनित्यञ्च। परमाणुरूपं नित्यं, द्व्यणुकादिकं सर्वमनित्यमवयवसमवेतञ्च। अनित्यमपि त्रिविधं—शरीरेन्द्रिय-विषय-भेदात्। पृथिवीतो यो विशेषस्तमाह—**किन्त्वि**ति। **देहमयोनिजम्** अयोनिजमेवेत्यर्थः। जलीयं शरीरमयोनिजं, वरुणलोके प्रसिद्धम्। **इन्द्रिय**मिति। जलीयमित्यर्थः। तथाहि—रसनं जलीयं, गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति

तैलादावतिव्याप्तमित्याक्षेपसमाधानमाह—**तैलादा**विति। संयुक्तसमवायेन जलगतस्यैव द्रवत्वस्य तत्र प्रतीतेः सम्भवादिति भावः। ननु तैले जलस्य सत्त्वे तैलस्य दहनानुकूल्यं न स्यात्, जलस्य दहनप्रतिकूलत्वादित्यत आह—**स्नेहप्रक**र्षेणेति।

अपः क्वचिच्छरीरारम्भिका द्रव्यारम्भकत्वात् पृथिवीवदित्यनुमानादपां शरीरा-रम्भकत्वे सिद्धे कीदृक् शरीरमित्यपेक्षायामाह—**देहम**योनिजमिति। नन्वनुपलब्धि-बाधितमेतदित्यत आह—**वरुण**लोके इति। **जलीयं** शरीरमिति। तच्च जलपरमाणुभि-र्द्व्यणुकादिक्रमेणारारभ्यमाणं पार्थिवावयवैरुपष्टब्धं बोध्यम्। तथाच भाष्यम्—"पार्थिवा-वयवोपष्टम्भादुपभोगसमर्थ"मिति। रसव्यञ्जके मनसि व्यभिचारवारणाय—**गन्धाद्य-**

ইহাই **দ্রবত্বস্তু** ইত্যাদি মূলগ্রন্থের তাৎপর্য্য। তৈল, ঘৃত প্রভৃতিতেও তৈলাদির অন্তর্গত জলেরই দ্রবত্ব উপলব্ধ হইয়া থাকে। প্রকৃষ্ট স্নেহবশতঃ [তাহা] দাহের অনুকূল হয়—ইহা [স্নেহনিরূপণের সময় বিশেষভাবে] বলিবেন ॥৩৯॥

মূলোক্ত **প্রথমবৎ** শব্দের অর্থ—পৃথিবীর ন্যায়। তাহা এইরূপ—[পৃথিবীর ন্যায়] জল দ্বিবিধ—নিত্য ও অনিত্য। পরমাণুরূপ জল নিত্য। তদ্ভিন্ন দ্ব্যণুকাদি সমস্ত জলই অনিত্য ও অবয়বে সমবেত। অনিত্য জলও শরীর, ইন্দ্রিয় ও বিষয়ভেদে তিন প্রকার। পৃথিবী হইতে জলীয় শরীর ও ইন্দ্রিয়ের যে বৈশিষ্ট্য আছে, তাহা **কিন্তু** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা বলিতেছেন। জলীয় দেহ অযোনিজ অর্থাৎ অযোনিজই হইয়া থাকে। অযোনিজ জলীয় শরীর বরুণলোকে প্রসিদ্ধ আছে। [ইহা শ্রুতি প্রসিদ্ধ]। মূলোক্ত **ইন্দ্রিয়** এই শব্দের অর্থ—জলীয় (ইন্দ্রিয়)। রসনাই জলীয় ইন্দ্রিয়। [উহার

रसव्यञ्जकत्वात् सक्तुरसाभिव्यञ्जकोदकवत्। रसनेन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचार-वारणाय द्रव्यत्वं देयम्। विषयं दर्शयति—सिन्धुरिति। सिन्धुः समुद्रः। हिमं तुषारः। आदिपदात् सरित्-कासार-करकादिः सर्वोऽपि ग्राह्यः। न च हिम-करकयोः कठिनत्वात् पार्थिवत्वमिति वाच्यम्, उष्मणा विलीनस्य तस्य जलत्वस्य

व्यञ्जकत्व इति। श्रोत्रे व्यभिचारवारणाय—**रसव्यञ्जकत्वा**दिति। अथ कस्मात् किञ्चिदेवाप्यं द्रव्यं रूपादिषु मध्ये नियमेन रसव्यञ्जकं, नान्यदुदकद्रव्यमिति चेत्। अन्यावयवानभिभूतैर्जलावयवैरारब्धत्वादिति ब्रूमः। अत एव पित्ताद्यभिभवे सति रसो न गृह्यत इति। **कासारः**—सरः। **कठिन**त्वात्—कठिन-स्पर्शवत्त्वात्। **विलीनस्य** तस्येति। सप्तम्यर्थे षष्ठी। ननूष्मणा विलीनस्येति नैमित्तिक-द्रवत्वमुक्तम्। तच्च न जलत्व-व्यञ्जकं, सांसिद्धिकस्यैव तस्य जलत्वव्यञ्जकत्वात्। तथा च विलीनेऽपि तस्मिन् कथं जलत्वस्य प्रत्यक्षम्, करकादिनाशाद् द्रव्यान्तरस्यापि तत्रोत्पादसम्भवात् तत्रैव द्रव्या-

জলীয়ত্ব অনুমানের দ্বারাই সিদ্ধ হইয়া থাকে।] সেই অনুমান এইরূপ—রসনেন্দ্রিয়টী জলীয়; যেহেতু উহা গন্ধ, রূপ ও স্পর্শের অব্যঞ্জক হইয়া রসের ব্যঞ্জক হইয়া থাকে। যে যে গন্ধাদির অব্যঞ্জক হইয়া রসের ব্যঞ্জক, সে জলীয় হইয়া থাকে। যেমন সক্তুরসের অভিব্যঞ্জক জল। বিষয়ের সহিত রসনেন্দ্রিয়ের সন্নিকর্ষে (সম্বন্ধে) ব্যভিচার বারণের জন্য **দ্রব্যত্ব** [বিশেষণ] দিতে হইবে অর্থাৎ রসনেন্দ্রিয়ের সন্নিকর্ষ জলীয় নহে কিন্তু তাহা গন্ধাদির অব্যঞ্জক হইয়া কেবলমাত্র রসেরই ব্যঞ্জক হওয়ায় উহাতে হেতু থাকে বলিয়া ব্যভিচার হয়। এই ব্যভিচার বারণের জন্য হেতুতে "দ্রব্যত্বে সতি" এই বিশেষণ দিতে হইবে। তাহা হইলে আর ব্যভিচার হইবে না। কারণ রসনেন্দ্রিয়ের সন্নিকর্ষ মাত্র রসের ব্যঞ্জক হইলেও দ্রব্য নহে। **সিন্ধুঃ** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা জলীয় বিষয় নিরূপণ করিতেছেন। সিন্ধু শব্দের অর্থ—সমুদ্র। হিম শব্দের অর্থ—তুষার। মূলোক্ত আদি শব্দের দ্বারা সরিৎ, সরোবর, করকা প্রভৃতি সমস্তই [জলীয় বিষয়রূপে] গৃহীত হইবে। [পূঃ] তুষার ও করকা কঠিন স্পর্শবিশিষ্ট বলিয়া পার্থিব হউক—ইহা বলিতে পার না। [উঃ] কারণ উষ্মা দ্বারা তুষার ও করকা বিলীন হইলে তাহাতে জলত্ব প্রত্যক্ষ সিদ্ধ হয় এবং যে দ্রব্য (জল দ্রব্য) যে দ্রব্যের (করকা দ্রব্যের) ধ্বংস

বিবৃতি

ভৌমতেজের সংযোগে দ্রবত্বের প্রতিবন্ধক দিব্য তেজঃ নিবৃত্ত হইলে করকাদি দ্রব্যের পরমাণু পর্য্যন্ত অবয়ব বিভাগ হয়। পরে পরমাণু হইতে দ্ব্যণুকাদিক্রমে স্থূল

प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। यद्‌द्रव्यं यद्‌द्रव्यध्वंसजन्यमिति व्याप्तेर्जलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः, अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधात् करकादीनां काठिन्यप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात् ॥৪০

न्तरे जलत्वप्रत्यक्षसम्भवादत आह—**यद्‌ द्रव्य**मिति। तथा च करकादिनाशोत्पन्नद्रव्यान्तरे जलत्वस्य प्रत्यक्ष-सिद्धत्वादुक्तव्याप्त्या करकादिषु जलत्वसिद्धिरिति भावः। करकायां शीतस्पर्शवत्त्वेन जलत्वानुमानमप्यनुसन्धेयम्। ननु हिम-करकयोर्जलीयत्वे कथं काठिन्यप्रत्यय इत्यत आह—**अदृष्ट**विशेषेणेति। भौमोष्माभावसहकृतेनादृष्टकृतेन दिव्य-तेजःसंयोगेनेत्यर्थः। तथा च भाष्यं—"दिव्येन तेजसा संयुक्तानामाप्यानां परमाणूनां परस्परं संयोगो द्रव्यारम्भकः संघाताख्यः, तेन परमाणुद्रवत्वप्रतिबन्धात् कार्ये हिमकर-कादौ द्रवत्वानुत्पत्तिरि"ति। तेजःसद्भावस्तु स्फोटादिकार्यानुमेयः। अत एव हिम-करकयोः सम्बन्धाच्छरीरे स्फोटादिलक्षणं कार्यमुपलभ्यते वृक्षादौ च दाहः। निवृत्ते च भौमोष्मसंयोगाद् दिव्यतेजःसंयोगे परमाणुद्रवत्वं कार्ये द्रवत्वमारभत इति ॥ ४० ॥

জন্য, সেই দ্রব্য (জল দ্রব্য) সেই দ্রব্যের (করকা দ্রব্যের) উপাদানের উপাদেয় (কার্য্য)—এইরূপ ব্যাপ্তি দ্বারা [করকাদির] জলোপাদানের (জলাবয়বের) উপাদেয়ত্ব (কার্য্যত্ব) অর্থাৎ জলীয়ত্ব সিদ্ধ হইয়া থাকে। অদৃষ্টবিশেষের দ্বারা করকাদির দ্রবত্বের প্রতিরোধ হয় বলিয়া করকা প্রভৃতিতে 'করকা প্রভৃতি কঠিন' এইরূপ কাঠিন্য জ্ঞানটী ভ্রম হইয়া থাকে ॥৪০॥

বিবৃতি

জল উৎপন্ন হইলে এবং ঐ পরমাণুর দ্রবত্ব দ্ব্যণুকাদি কার্য্যে দ্রবত্ব উৎপন্ন করিলে স্থূল জলের সৃষ্টি হয়—ইহা প্রত্যক্ষ দেখা যায়। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**উষ্মণা বিলীনস্য তস্য জলত্বস্য প্রত্যক্ষসিদ্ধত্বাৎ।**

যাহাতে কঠিনত্ব থাকে, তাহা পৃথিবী বলিয়া প্রসিদ্ধ। তুষার ও করকাতে যখন কাঠিন্য দেখা যায়, তখন তাহাকে পৃথিবী বলাই সঙ্গত—এইরূপ মনে হইতে পারে। কিন্তু তুষার বা করকায় কাঠিন্য আছে বলিয়া উহাকে পৃথিবী বলা যায় না। কারণ উষ্মা দ্বারা উহার কাঠিন্য বিনষ্ট হইয়া দ্রবত্ব উৎপন্ন হইলে উহা জল বলিয়া প্রত্যক্ষ হয়। বিশেষ—যে দ্রব্য যে দ্রব্যের ধ্বংস-জন্য, সেই দ্রব্য তাহার (বিনষ্ট দ্রব্যের) উপাদানের উপাদেয়—এই নিয়ম বলে তুষার বা করকা জলোপাদানের উপাদেয় বলিয়া সিদ্ধ হয়। সুতরাং তুষার বা করকা জল, পৃথিবী নহে। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**জলোপাদানোপাদেয়ত্বসিদ্ধেঃ** ॥৪০॥

उष्ण स्पर्शस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् ।

तजो निरूपयति—**उष्ण** इति । उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । इत्थञ्च जन्योष्णस्पर्श-समवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः । तस्य परमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वस्येवाऽनुसन्धेयम् । न चोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादाव-

मूले तेजस्त्वव्यवस्थापकान् गुणविशेषानाह—**उष्णः** स्पर्श इति । **इत्थञ्च** उष्णत्व-जातिसिद्धौ च । ननु जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतानाश्रयेषु तेजःपरमाणुषु कथं तेजस्त्व-सिद्धिरित्यत आह—**तस्येति** । तेजस्त्वस्येत्यर्थः । **जलत्वस्येवेति** । तथा च तेजः-परमाणुनिष्ठा जन्यतेजस्त्वावच्छिन्न-जन्यतानिरूपितसमवायिकारणता किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना

উষ্ণঃ স্পর্শ ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা তেজঃ পদার্থ নিরূপণ করিতেছেন। উষ্ণত্বটী স্পর্শনিষ্ঠ জাতিবিশেষ। উহা প্রত্যক্ষ সিদ্ধ। এইরূপে অর্থাৎ প্রত্যক্ষ প্রমাণের দ্বারা উষ্ণত্ব জাতির সিদ্ধি হইলে—জন্য উষ্ণ স্পর্শের সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদক তেজস্ত্ব জাতিবিশেষ সিদ্ধ হইবে। সেই তেজস্ত্ব জাতির পরমাণুবৃত্তিতা কিন্তু জলত্বের ন্যায় জানিবে অর্থাৎ জন্য-জলের সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদকরূপে জলীয় পরমাণুতে যেরূপ জলত্ব জাতির সিদ্ধি হইয়া থাকে, সেইরূপ জন্য উষ্ণ স্পর্শের সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদকরূপে জন্যতেজস্ত্বের সিদ্ধি হইলে, সেই জন্য-তেজের সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদকরূপে তেজঃ পরমাণুতেও তেজস্ত্ব জাতির সিদ্ধি হইবে। [পূঃ] চন্দ্রকিরণ ও মরকতাদি রত্নের কিরণে উষ্ণ স্পর্শ নাই বলিয়া উষ্ণস্পর্শবত্ত্বরূপ তেজের লক্ষণটী

বিবৃতি

অদৃষ্টবিশেষবশতঃ পার্থিব উষ্মার অভাবকালে দিব্য তেজের সংযোগে জলীয় পরমাণুর দ্রবত্ব প্রতিরুদ্ধ হয়। তেজঃসংযোগে দ্রবত্বের প্রতিরোধ অপ্রসিদ্ধ নহে। লবণাদির দ্রবত্ব তেজঃসংযোগেই প্রতিরুদ্ধ হইয়া থাকে। ঐ জলীয় পরমাণু হইতে সংহত কঠিন দ্ব্যণুকের উৎপত্তি হয়। পরে তাহা হইতে ত্র্যণুকাদিক্রমে স্থূল সংহত কঠিন করকাদির উৎপত্তি হইয়া থাকে। এইভাবে জলীয় পরমাণু হইতে সংহত করকার উৎপত্তি হইলে তাহাতে লোকের কাঠিন্য জ্ঞান হইয়া থাকে। বস্তুতঃ উহাতে কাঠিন্য নাই। তাই এই কাঠিন্য জ্ঞানটী ভ্রম। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**অদৃষ্ট-বিশেষেণ দ্রবত্বপ্রতিরোধাৎ** ইত্যাদি।

তেজের আর একটি লক্ষণ হইতেছে—ভাস্বর-রূপবত্ত্ব। কিন্তু বৈশ্বানর, মরকত মণি প্রভৃতি তেজঃপদার্থে ভাস্বর রূপ দেখা যায় না। সুতরাং ভাস্বর রূপ ঐ সকল তেজঃ পদার্থে না থাকায় ঐ লক্ষণের অব্যাপ্তি হয়। অতএব ভাস্বররূপবত্ত্বটী তেজের

व्याप्तमिति वाच्यं, तत्राप्युष्णत्वस्य सत्त्वात्। किन्तु तदन्तःपाति-जलस्पर्शेनाऽभिभवादग्रहः। एवं रत्नकिरणादौ च पार्थिवस्पर्शेनाऽभिभवाच्चक्षुरादौ चानुद्भूतत्वादग्रहः। रूपमित्यादि। वैश्वानरे मरकत-किरणादौ च पार्थिवरूपेणाऽभि-

कारणतात्वादित्यनुमानेन तेजःपरमाणुषु तेजस्त्वजातिसिद्धिरिति भावः। **उष्णत्वस्य** उष्णस्पर्शस्य। **तदन्तः**पातीति। चन्द्रकिरणान्तःपातीत्यर्थः। **अभि**भवात् बलवत्सजातीय-सम्बन्धात्। **अनुद्भूतत्वात्**—अनुत्कटत्वात्। मूले **शुक्ल**भास्वरमिति। तत्र शुक्लेति स्वरूपकथनम्। भास्वररूपवत्त्वं तु लक्षणम्। भास्वरत्वञ्च रूपान्तरप्रकाशकत्वव्यङ्ग्या रूपगता शुक्लत्वव्याप्या जातिः। तेन पीतत्व-शुक्लत्वादिना न साङ्कर्यम्। ननु भास्वररूपवत्त्वं वैश्वानरादावव्याप्तम्। न च संयोगिपार्थिवरूपाभिभूतत्वेनाऽभास्वरत्वमिति वाच्यम्, पार्थिवरूपस्य तेजोरूपानभिभावकत्वात्; अन्यथा घटादिरूपेणालोकरूपाभिभवादुद्भूतानभिभूतरूपसहकारितेजोविरहात् सर्वरूपाप्रत्यक्षापत्तेरत आह—**वैश्वानर** इति। **मरकत**-किरणादीत्यादिना चन्द्रकिरणादिपरिग्रहः। न च तत्र तोय-रूप-संक्रान्त्या धावल्यप्रतीतिरिति वाच्यम्। जलरूपस्याऽन्यरूपानभिभावकत्वात्। **पार्थिव**रूपेण—संयोगिपार्थिव-रूपेण। **अभिभवा**दिति। हीनस्य तेजोरूपस्य संयोगि-पार्थिवरूपाभिभाव्यत्वाङ्गीकारा-

অব্যাপ্ত হয়, ইহা বলিতে পার না ; কারণ চন্দ্রকিরণ প্রভৃতিতেও উষ্ণ স্পর্শ আছে। তবে চন্দ্রকিরণাদির অন্তর্গত জলীয় পদার্থের শীত স্পর্শের দ্বারা অভিভূত হওয়ায় ঐ উষ্ণ স্পর্শের প্রত্যক্ষ বোধ হয় না অর্থাৎ অনভিভূত উষ্ণ স্পর্শেরই প্রত্যক্ষ হইয়া থাকে। চন্দ্র-কিরণের উষ্ণ স্পর্শ অভিভূত বলিয়া প্রত্যক্ষ হয় না। এইরূপ রত্ন কিরণাদিতে [উষ্ণ স্পর্শ থাকিলেও উহা তদন্তর্গত] পার্থিব স্পর্শের দ্বারা অভিভূত বলিয়া প্রত্যক্ষ হয় না। চক্ষুঃ প্রভৃতিতে [উষ্ণ স্পর্শ অভিভূত না হইলেও] অনুদ্ভূত (প্রত্যক্ষের অযোগ্য—অনুৎকট) বলিয়া উহার প্রত্যক্ষ হয় না। **রূপং** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা তেজের রূপ বিচার করিতেছেন। অগ্নি, মরকতমণি ও সুবর্ণ প্রভৃতিতে

বিবৃতি

লক্ষণ নহে—এইরূপ আশঙ্কা হইতে পারে। কিন্তু ইহা অমূলক। কারণ বৈশ্বানর প্রভৃতিতেও ভাস্বর রূপ রহিয়াছে। তবে ঐ রূপ হীন বলিয়া বৈশ্বানর সম্বন্ধী পার্থিব বস্তুর রূপের দ্বারা অভিভূত হয়। তাই ঐ রূপের উপলব্ধি হয় না। কিন্তু ঐ সকল বস্তুতে ভাস্বর রূপ রহিয়াছে। অতএব ঐ লক্ষণ অব্যাপ্ত নহে। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**বৈশ্বানরে মরকত-কিরণাদৌ চ** ইত্যাদি।

नैमित्तिकं द्रवत्वन्तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१

भवाच्छुक्लरूपाग्रहः। ननु तद्रूपाग्रहे धर्मिणोऽपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेत्। न। अन्यदीय-रूपेणाऽपि धर्मिणो ग्रहसम्भवात्, शङ्खस्येव पित्तपीतिम्ना। वह्नेस्तु शुक्लं रूपं नाभिभूतं, किन्तु तदीयं शुक्लत्वमभिभूतमित्यन्ये। नैमित्तिकमिति।

दिति भावः। ननु रूपाविषयक-द्रव्यप्रत्यक्षस्याऽभावाद् वैश्वानरादेश्चाक्षुषत्वानापत्तिरित्याशङ्कां न्यायलीलावतीमनुस्मरन्नाह—**नन्विति**। **तद्रूपाग्रहे** शुक्लरूपाग्रहे। **धर्मिणोऽपि** वैश्वानरादीनामपि। **अपिना** तद्गतसंख्यागुणादीनां परिग्रहः, योग्यव्यक्तिवृत्तितयैव तेषां प्रत्यक्षत्वनियमात्। **चाक्षुषत्वं** न स्यादिति। द्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतानभिभूत-रूपग्रहस्य हेतुत्वात्, तस्य चेहाभावादिति भावः। **अन्यदीयरूपेणैव** संयोगिपार्थिवरूपेणैव। तथा च स्वाश्रयसंयुक्तत्वसम्बन्धेन वैश्वानरादौ पार्थिवरूपस्य ग्रहाद् वैश्वानरादेर्ग्रहः। उद्भूतरूपग्रहस्य द्रव्यचाक्षुषताप्रयोजकत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम्। **शङ्खस्येवेति**। यथा पीतः शङ्ख इत्यादि-भ्रमस्थले स्वाश्रयसंयुक्तत्व-सम्बन्धेन शङ्खे पित्तद्रव्यरूपग्रहात् शङ्खादेर्ग्रहस्तद्वदित्यर्थः। वस्तुतस्तु द्रव्यप्रत्यक्षे उद्भूतरूपवत्त्वं प्रयोजकं, न तु तद्ग्रहः। अत एव "पित्तद्रव्यस्य काचस्येवाऽतिस्वच्छस्य पीतत्वं च गृह्यते, पित्तं तु न गृह्यते। शङ्खोऽपि दोषवशाच्छुक्लगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यत" इति तात्पर्यटीकोक्तिरपि संगच्छते।

ननु वह्निरूपस्याऽभिभूतत्वे परप्रकाशकत्वं न स्यात्, महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतानभिभूत-भास्वररूपस्यैव परप्रकाशकत्वात्, अन्यथा नयनादिरूपाणामपि परप्रकाशक-

[ভাস্বর শুক্ল রূপ থাকিলেও তদন্তর্বর্ত্তী] পার্থিব রূপের দ্বারা অভিভূত বলিয়া সেই ভাস্বর শুক্ল রূপের প্রত্যক্ষ হয় না। [পূঃ] বহ্নির ভাস্বর শুক্লরূপ পার্থিব রূপের দ্বারা অভিভূত বলিয়া প্রত্যক্ষ না হইলে ধর্ম্মী (শুক্লরূপের আশ্রয়) বহ্নি প্রভৃতির এবং বহ্নিগত সংখ্যাদি গুণের প্রত্যক্ষ না হউক অর্থাৎ প্রত্যক্ষের প্রতি উদ্ভূত রূপের জ্ঞান কারণ। এ স্থলে বহ্নির স্বকীয় শুক্ল রূপ পার্থিব রূপের দ্বারা অভিভূত হওয়ায় প্রত্যক্ষ হয় না। রূপের প্রত্যক্ষ না হইলে তদ্বিশিষ্ট দ্রব্যের প্রত্যক্ষ হইতে পারে না এবং দ্রব্যের প্রত্যক্ষ না হইলে আশ্রয়ের অযোগ্যত্ববশতঃ তদ্গত সংখ্যাদি গুণেরও প্রত্যক্ষ হইতে পারে না—এই যদি বলি; না—তাহা বলিতে পার না। কারণ, [বহ্নির স্বকীয় রূপ অভিভূত হইলেও] অন্যের রূপের (পার্থিব রূপের) দ্বারাও ধর্ম্মীর (বহ্নির) প্রত্যক্ষ সম্ভব হইবে। যেরূপ পিত্তগত পীতিমার দ্বারা শঙ্খের প্রত্যক্ষ হইয়া থাকে। কেহ কেহ বলেন—পার্থিব রূপের দ্বারা বহ্নির শুক্ল রূপ অভিভূত হয়

सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वात्। न च नैमित्तिकद्रवत्वं दहनादावव्याप्तं घृतादावतिव्याप्तश्चेति वाच्यं; पृथिव्यवृत्ति-नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्ति-द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्य-जातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। पूर्ववदिति। जलस्येवेत्यर्थः। तथाहि—तत् द्विविधं नित्यमनित्यञ्च। नित्यं परमाणुरूपं, तदन्यदनित्यमवयवि च। तच्च त्रिधा—शरीरेन्द्रिय-विषयभेदात्। शरीरमयोनिजमेवेत्यर्थः। तच्च सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम्॥

त्वापत्तेरित्याशङ्कां न्यायलीलावतीप्रकाशमनुस्मरन्नाह—**वह्ने**स्त्विति। **शुक्लत्व**मिति। भास्वरत्वमित्यर्थः। शुक्लत्वस्य स्वरूपतोऽभिभवे तदाधारस्य शुक्लरूपस्यावभासो न स्यात्, जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्त-पदार्थज्ञानस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात्। अत एवोक्तं **तात्पर्य**परिशुद्धौ—चाक्षुषप्रतीतौ शुक्लत्वसामान्यानवभासे तदाधारस्य रूप-स्वलक्षणस्य भासनायोगादिति। **अन्ये**—वर्द्धमानोपाध्याय-शङ्करमिश्रादयः। **तत्**सत्त्वात् नैमित्तिक-द्रवत्वसत्त्वात् तेन नासम्भव इति भावः। **पृथिव्य**वृत्तीति। नैमित्तिकद्रवत्ववद्-घृतादि-वृत्ति-पृथिवीत्वजातिमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय—पृथिव्यवृत्तीति। जलत्वमादाय जले, वायुत्वमादाय वायौ चातिव्याप्तिवारणाय—नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तीति। वायुतेजो-न्यतरत्वमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय—जातीति। **तच्चे**ति। तत् तैजसं शरीरं पार्थिवाद्यवयवोपष्टम्भादुपभोगक्षमं विशिष्टमेव जायते न वह्निपुञ्जप्रायमिति भावः॥४१॥

না, কিন্তু শুক্লরূপ-গত শুক্লত্বই অভিভূত হইয়া থাকে। নৈমিত্তিক দ্রবত্ববত্ত্ব তেজের অন্য একটী লক্ষণ। ইহা মূলে **নৈমিত্তিকম্** ইত্যাদি গ্রন্থে উক্ত হইয়াছে। [কিন্তু কোন তেজেই সেই নৈমিত্তিক দ্রবত্ব নাই। অতএব এই লক্ষণটি অসম্ভব দোষদুষ্ট; ইহা বলা যায় না। কারণ] সুবর্ণাদি তেজঃ পদার্থে নৈমিত্তিক দ্রবত্ব রহিয়াছে [বলিয়া এই লক্ষণে অসম্ভব দোষ হয় না।] [পূঃ] বহ্নি প্রভৃতি তেজঃপদার্থে [নৈমিত্তিক দ্রবত্ব থাকে না বলিয়া] নৈমিত্তিক দ্রবত্বরূপ লক্ষণটী অব্যাপ্ত আর ঘৃতাদি পৃথিবী পদার্থে [নৈমিত্তিক দ্রবত্ব আছে বলিয়া] এই লক্ষণটী অতিব্যাপ্ত—ইহা বলিতে পার না। কারণ এ স্থলে নৈমিত্তিক-দ্রবত্ব শব্দের অর্থ বিবক্ষিত হইয়াছে—পৃথিব্যবৃত্তিনৈমিত্তিকদ্রবত্ববদ্বৃত্তি দ্রব্যত্বসাক্ষাদ্ব্যাপ্যজাতিমত্ত্ব অর্থাৎ পৃথিবীতে অবৃত্তি (অবিদ্যমান) অথচ নৈমিত্তিক দ্রবত্বের অধিকরণ তেজঃ পদার্থে বৃত্তি (বিদ্যমান) যে দ্রব্যত্বের সাক্ষাৎ ব্যাপ্য তেজস্ত্ব জাতি, সেই তেজস্ত্বজাতিমত্ত্ব। মূলোক্ত **পূর্ব্ববৎ** শব্দের অর্থ—জলের ন্যায়। তাহা এইরূপ—নিত্য ও অনিত্যভেদে তেজঃ দ্বিবিধ। পরমাণুরূপ তেজঃ নিত্য। তদ্ভিন্ন যাবতীয় তেজঃই অনিত্য এবং অবয়ববিশিষ্ট।

इन्द्रियं नयनं वह्निः स्वर्णादिर्विषयो मतः ।

अत्र यो विशेषस्तमाह—**इन्द्रियमिति**। ननु चक्षुषस्तैजसत्वे किं मानमिति चेत्, चक्षुस्तैजसं परकीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत्। प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वात्, अत्र दृष्टान्तेऽव्याप्तिवारणाय प्रथमं परकीयेति। घटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वाद् व्यभिचार-वारणाय द्वितीयं परकीयेति।

कृष्णसारे सत्युपलम्भात् कृष्णसारमेव चक्षुरिति बौद्धास्तन्मतमपाकुर्वन् चक्षुषस्तैजसत्वमाक्षिपति—**नन्विति**। किरणावलीमनुस्मरन् समाधानमाह—**चक्षुस्तै**जसमिति। **परकीय**स्पर्शादीत्यादिना गन्धादिपरिग्रहः। परकीयरूपव्यञ्जकजले व्यभिचारवारणाय हेतौ—सत्यन्तम्। गगनादौ व्यभिचारवारणाय—विशेष्यदलम्। हेतुघटकविशेषणानां सार्थक्यं दर्शयति—**प्रदीपस्येति**। **अव्याप्तीति** स्वीयस्पर्शव्यञ्जके प्रदीपे स्पर्शाद्यव्यञ्जक-

সেই অনিত্য তেজঃ শরীর, ইন্দ্রিয় ও বিষয়ভেদে ত্রিবিধ। তৈজস শরীর অযোনিজই হইয়া থাকে এবং তাহা সূর্য্যলোক ও চন্দ্রলোকাদিতে প্রসিদ্ধ ॥৪১॥

এই অনিত্য তৈজঃ পদার্থে যে বিশেষ (ভেদ) আছে, তাহাই **ইন্দ্রিয়ং** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা বলিতেছেন। [পূঃ] চক্ষুঃ যে তেজঃ পদার্থ, ইহাতে প্রমাণ কি?—এই যদি [কেহ বলে, তাহাকে বলিতে হইবে—অনুমান প্রমাণ। তাহা এইরূপ—] 'চক্ষুঃ তৈজসং পরকীয়স্পর্শাদ্যব্যঞ্জকত্বে সতি পরকীয়রূপব্যঞ্জকত্বাৎ প্রদীপবৎ অর্থাৎ চক্ষুঃ তৈজস; যেহেতু উহা পরকীয় গন্ধ, রস ও স্পর্শাদির ব্যঞ্জক না হইয়া মাত্র পরকীয় রূপের ব্যঞ্জক হইয়া থাকে। প্রদীপ যেমন পরকীয় স্পর্শাদির ব্যঞ্জক না হইয়া মাত্র পরকীয় রূপের ব্যঞ্জক বলিয়া তেজঃ পদার্থ, সেইরূপ যে যে পদার্থ পরকীয় স্পর্শাদির ব্যঞ্জক না হইয়া পরকীয় রূপের ব্যঞ্জক হয়, সে তেজঃপদার্থ হইবে। চক্ষুঃও সেইরূপ বলিয়া তেজঃ পদার্থ। [এই অনুমানে হেতুতে দুইটী পরকীয় পদ আছে। তন্মধ্যে যদি প্রথম পরকীয় পদটী না থাকিত অর্থাৎ স্পর্শাদ্যব্যঞ্জকত্বে সতি পরকীয়রূপব্যঞ্জকত্বাৎ—এই মাত্রই হেতু হইত, তাহা হইলে দৃষ্টান্ত] প্রদীপ স্বীয় উষ্ণ স্পর্শের ব্যঞ্জক বলিয়া তাহাতে [স্পর্শাদ্যব্যঞ্জকত্ব (স্পর্শাদির অব্যঞ্জকত্ব) না থাকায়] অব্যাপ্তি (বিশেষণাসিদ্ধি) হইত। এই অব্যাপ্তি বারণের জন্য হেতুতে প্রথম পরকীয় পদটি প্রযুক্ত হইয়াছে। [তাহাতে আর অব্যাপ্তি হয় না। কারণ প্রদীপ স্বীয় স্পর্শের ব্যঞ্জক হইলেও পরকীয় স্পর্শাদির ব্যঞ্জক নহে বলিয়া তাহাতে 'পরকীয়স্পর্শাদ্যব্যঞ্জকত্ব' হেতু থাকে।] [এইরূপ দ্বিতীয় পরকীয় পদটী না দিলে অর্থাৎ

अथवा प्रभाया दृष्टान्तत्वसम्भवादाद्यं परकीयेति न देयम्। चक्षुःसन्निकर्षे व्यभि-

त्वाभावादिति भावः। लाघवादाह—**अथवे**ति। **आद्य**मिति। उष्णजले, त्रुटेरस्पार्श-नत्वमते त्रुटौ च व्यभिचारवारणाय द्वितीयपरकीयं तु देयमेवेति बोध्यम्। **चक्षुः-सन्निकर्ष** इति। अत्र **केचित्तु** बौद्धा आहुः—चक्षुर्विषयासन्निकृष्टमेव विषय-ग्राहकम्।

পরকীয়স্পর্শাদ্যব্যঞ্জকত্বে সতি রূপব্যঞ্জকত্বাৎ—এই মাত্র হেতু হইলে] ঘটাদি [পরকীয় স্পর্শাদির ব্যঞ্জক না হইলেও] স্বীয় রূপের ব্যঞ্জক বলিয়া [তাহাতে] 'পরকীয়স্পর্শাদ্য-ব্যঞ্জকত্ব ও রূপব্যঞ্জকত্ব উভয়ই থাকে বলিয়া ব্যভিচার হইত। এই ব্যভিচার বারণের জন্য দ্বিতীয় পরকীয় পদ প্রযুক্ত হইয়াছে। [তাহাতে আর ব্যভিচার হয় না। কারণ ঘটাদি স্বীয় রূপের ব্যঞ্জক হইলেও পরকীয় রূপের ব্যঞ্জক না হওয়ায় তাহাতে "পরকীয়-রূপব্যঞ্জকত্ব" হেতুই থাকে না।] অথবা [এই অনুমানে] প্রভা দৃষ্টান্ত হইতে পারে বলিয়া প্রথম পরকীয় পদ দিতে হইবে না অর্থাৎ পূর্ব্বোক্ত অনুমানে প্রদীপ ও প্রভা—এই উভয়ই দৃষ্টান্ত হইতে পারে। প্রদীপকে দৃষ্টান্ত করিলে অব্যাপ্তি হয় কিন্তু প্রভাকে দৃষ্টান্ত করিলে অব্যাপ্তি হয় না। কারণ প্রভা স্বকীয় বা পরকীয় স্পর্শের অভিব্যঞ্জক নহে। এইজন্য হেতুতে প্রথম পরকীয় পদের আবশ্যকতা নাই। তাহাতে হেতুটী হইবে—স্পর্শাদ্যব্যঞ্জকত্বে সতি পরকীয়রূপব্যঞ্জকত্বাৎ। তাহা হইলে হেতুতে ব্যভিচার হয় না। [বিষয়ের সহিত] চক্ষুঃসন্নিকর্ষে [এই হেতু বিদ্যমান বলিয়া ব্যভিচার হয়। এই] ব্যভিচার বারণের জন্য হেতুতে বিশেষণ দিতে হইবে—

বিবৃতি

বৌদ্ধমতে চক্ষুর্গোলকই চক্ষুরিন্দ্রিয়। উহা হইতে অতিরিক্ত কোন চক্ষুরিন্দ্রিয় নাই। আচার্য্য বাচস্পতি মিশ্র তাৎপর্য্যটীকায় এইরূপ লিখিয়াছেন *। জৈন দার্শনিক-গণের মতে চক্ষুঃ তৈজস নহে এবং তাঁহাদের মতে চক্ষুরিন্দ্রিয়ের প্রাপ্যকারিত্বও নাই। জৈন গ্রন্থ **প্রমেয়**কমলমার্ত্তণ্ডে এই মত সমর্থিত হইয়াছে †। বৌদ্ধগণের মতে চক্ষুঃ, শ্রোত্র ও ঘ্রাণ দূরদেশস্থিত বিষয়ের গ্রাহক বলিয়া প্রাপ্যকারী নহে। ইহা জয়ন্ত ভট্ট **ন্যায়মঞ্জরী**তে লিখিয়াছেন ††। এই জন্যই বিশ্বনাথ বলিলেন—**চক্ষুস্তৈজসম্‌।**

---

* কৃষ্ণসারে সত্যুপলম্ভাৎ কৃষ্ণসারমেব চক্ষুরিতি বৌদ্ধাঃ—ন্যায়বার্ত্তিক-তাৎপর্য্যটীকা (১।১)

† তথা চক্ষুর্গত্বা নার্থেনাভিসম্বধ্যতে ইন্দ্রিয়ত্বাৎ স্পর্শনাদীন্দ্রিয়বদিত্যনুমানাচ্চাস্যাপ্রাপ্যকারিত্ব-সিদ্ধিঃ —প্রমেয়কমলমার্ত্তণ্ড ; দ্বিতীয় পরিচ্ছেদ (নির্ণয়সাগর সং) ৬২ পৃঃ

†† চক্ষুঃশ্রোত্রে তু দূরদেশব্যবস্থিতবিষয়গ্রাহিণী কথং প্রাপ্যকারিণী স্যাতাম্। ঘ্রাণং তু ত্রিপুটিকা-নিকটনিহতপদার্থগন্ধমপি গৃহ্লাতি দূরতোঽপি চ...তদপ্যপ্রাপ্যকার্য্যেব—ন্যায়মঞ্জরী (কাশী সং) ৫০ পৃঃ

चार-वारणाय द्रव्यत्वं देयम्। विषयं दर्शयति—वह्नीति। ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति चेत्। न। सुवर्णं तैजसम् असति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगे

तद् यदि सन्निकृष्टग्राहि स्यात्, तदा रसनादिवद् गोलकसम्बद्धं रूपादिकं गृह्णीयात्, स्वतोऽधिकपरिमाणवच्च न गृह्णीयात् सन्निकर्षासम्भवात्, शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकाल-ग्रहणञ्च न स्यात्, गतिक्रमेण सन्निकर्षस्य क्रमिकत्वात्। न चैवम्। गोलकासम्बद्धस्य रूपादेः, स्वतोऽधिकपरिमाणस्य महीधरादेस्तुल्यकालं च शाखाचन्द्रमसोर्ग्रहणात्। तदसत्। दीपकलिकासम्बद्धघटादिग्राहिण्याः प्रदीपप्रभाया इव चक्षुषोऽपि प्राप्य-कारित्वसम्भवात्, पृथुतरग्रहणस्य च गोलकनिर्गतस्य चक्षुःकिरणस्य तेजःस्वभावसिद्धेन पृथ्वग्रत्वेनैवोपपत्तेः। तथा चोक्तं **तात्पर्यटीकायाम्**—इन्द्रियेनार्थस्य सम्बन्धः, इन्द्रियावयवैरर्थस्य। अर्थावयवैरिन्द्रियस्य, इन्द्रियावयवैरर्थावयवानाम्। न चैतन्नियं-तां विना पृथ्वग्रतां भवतीति पृथ्वग्रता सूचिते"ति। शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणस्या-ऽतिसन्निहितकालवृत्तित्वेनाऽऽभिमानिकत्वात्। **शालिकाचार्यास्तु** निःसरदेव नायनं तेजो बाह्यालोकेनैकतां गतं युगपदेव तावदर्थेन संसृष्टमिन्द्रियमुत्पादितवदिति शाखा-चन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणमुपपद्यत एवेत्याहुः। **विषयमि**ति। तैजसस्तु विषयो भौम-दिव्योदर्याकरजभेदाच्चतुर्विधः। तत्र भौमं काष्ठेन्धनप्रभवम्। दिव्यमबिन्धनं विद्युदादि। औदर्यमन्नादिरसार्जनक्षमं जाठरम्। आकरजञ्च सुवर्णादि। ननु सुवर्णं पीतिम-गुरुत्वा-श्रयत्वान्नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वाच्च पार्थिवमस्त्वित्याशङ्कां न्यायलीलावतीमनुस्मरन् परिहरति —**सुवर्णमि**ति। सुवर्णत्वेन व्यवहारयोग्यं सुवर्णमत्र पक्षत्वेनाऽभिमतम्। तेन न पक्षाप्रसिद्ध्यादिः। **असति प्रतिबन्धक** इति। द्रवत्वोच्छेदप्रतिबन्धक-संसर्गाभाव-

দ্রব্যত্বে সতি। [তাহা হইলে আর ব্যভিচার হয় না। কারণ চক্ষুর সন্নিকর্ষ স্পর্শাদির অব্যঞ্জক হইয়া রূপের ব্যঞ্জক হইলেও দ্রব্য নহে। এইজন্য উহাতে উক্ত হেতুই নাই।] **বহ্নিঃ** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা তৈজস বিষয় নিরূপণ করিতেছেন। [মূলে বহ্নি ও স্বর্ণ প্রভৃতি তৈজস বিষয়, ইহা বলা হইয়াছে। কিন্তু] স্বর্ণ যে তৈজস, তাহাতে প্রমাণ কি ? অর্থাৎ স্বর্ণের তৈজসত্বে কোনই প্রমাণ নাই। [কারণ স্বর্ণং পার্থিবং গুরুত্ববত্ত্বাৎ পীতিমরূপবত্ত্বাদ্বা—এই অনুমানের দ্বারা স্বর্ণের পার্থিবত্বই সিদ্ধ হয়।] এই যদি বলি ; না—তাহা বলিতে পার না। কারণ স্বর্ণং তৈজসম্ অসতি প্রতি-বন্ধকে অত্যন্তানলসংযোগে সত্যপ্যনুচ্ছিদ্যমানজন্যদ্রবত্বাৎ, যন্নৈবং তন্নৈবং যথা পৃথিবী অর্থাৎ স্বর্ণ তৈজস, যেহেতু উহা কোন প্রতিবন্ধক (দ্রব্যান্তর সংযোগ) না থাকিলে

सत्यप्यनुच्छिद्यमान-जन्यद्रवत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवीति। न चाऽप्रयोजकं, पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रवत्वस्याऽत्यन्ताग्निसंयोगनाश्यत्वात्। ननु पीतिम-

वत्त्वे सतीत्यर्थः। जलमध्यस्थ-घृतादौ व्यभिचारवारणाय—असति प्रतिबन्धके इति। अग्निसंयोगानाश्य-द्रवत्ववति घृतादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। मन्दाग्निसंयोगेऽपि घृतादौ द्रवत्वानुच्छेदादाह—अत्यन्तेति। **अनुच्छिद्यमानजन्य**द्रवत्वादिति। अनुच्छिद्यमान-जन्यद्रवत्वाधिकरणत्वादित्यर्थः। तेनोच्छिद्यमान-द्रवत्वानधिकरणे गगनादौ न

অত্যন্ত অগ্নিসংযোগেও অনুচ্ছিদ্যমান দ্রবত্বের অধিকরণ হয় অর্থাৎ উহার দ্রবত্বের উচ্ছেদ হয় না। যে যে পদার্থ তৈজস নহে, তাহা কোন প্রতিবন্ধক না থাকিলে অত্যন্ত অগ্নিসংযোগেও অনুচ্ছিদ্যমান দ্রবত্বের অধিকরণ নহে অর্থাৎ অত্যন্ত অগ্নিসংযোগে তাহার দ্রবত্ব উচ্ছিন্ন হইয়া যায়। যেমন পৃথিবী [এই অনুমান প্রমাণ আছে]। [এই হেতুটী] অপ্রয়োজকও (অনুকূল তর্করহিতও) নহে। কারণ পৃথিবীর দ্রবত্ব এবং জন্য জলের দ্রবত্ব অত্যন্ত অগ্নিসংযোগে বিনষ্ট হইয়া থাকে। অর্থাৎ ঘৃত, লাক্ষা প্রভৃতি পৃথিবীতে এবং জন্য জলে জন্য দ্রবত্ব থাকে। সেই দ্রবত্বটি অত্যন্ত অগ্নিসংযোগের দ্বারা বিনষ্ট হয়। সুবর্ণের দ্রবত্ব অত্যন্ত অগ্নিসংযোগেও বিনষ্ট হয় না অর্থাৎ "সুবর্ণং যদি তৈজসং ন স্যাৎ, তর্হি অত্যন্তানলসংযোগেঽপ্যনুচ্ছিদ্যমানদ্রবত্বাধিকরণং ন স্যাৎ যথা পৃথিবী" ইহাই উক্ত অনুমানের অনুকূল তর্ক।

বিবৃতি

তীব্র অগ্নিসংযোগে পৃথিবী ও জলের নৈমিত্তিক দ্রবত্বের উচ্ছেদ হয়। অপক্ব ইষ্টক তীব্র অগ্নিসংযোগে গলিত হইয়া ভস্মে পরিণত হয়। তীব্র অগ্নিসংযোগে ঘৃত বা তৈলাদি পুড়িয়া নিঃশেষ হইয়া যায়। কিন্তু কোন প্রতিবন্ধক দ্রব্যের সম্বন্ধ থাকিলে তীব্র অগ্নিসংযোগেও ঐ দ্রবত্বের উচ্ছেদ হয় না। জলের মধ্যবর্ত্তী ঘৃত বা তৈলের দ্রবত্ব অত্যন্ত অগ্নিসংযোগেও উচ্ছিন্ন হয় না। কারণ জলটী দ্রবত্ব উচ্ছেদের প্রতিবন্ধক। ঐরূপ প্রতিবন্ধক দ্রব্যের সম্বন্ধ থাকিলে কোন নৈমিত্তিক দ্রবত্বের উচ্ছেদ হয় না। সুবর্ণ পৃথিবী হইলে, প্রতিবন্ধকের অবিদ্যমানতা দশায় তীব্র অগ্নিসংযোগে উহারও দ্রবত্বের উচ্ছেদ হইত। কিন্তু প্রতিবন্ধকের অবিদ্যমানতাদশায় তীব্র অগ্নিসংযোগেও উহার দ্রবত্বের উচ্ছেদ হয় না। সুতরাং উহা পৃথিবী ও জল বিজাতীয়। নৈমিত্তিক-দ্রবত্ব এবং রূপ প্রভৃতি থাকায় উহা অন্য কোন দ্রব্য হইতে পারে না। অতএব উহা তৈজস। ইহা প্রাচীন নৈয়ায়িকগণের মত। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**অসতি প্রতিবন্ধকেঽত্যন্তানলসংযোগে** ইত্যাদি।

गुरुत्वाश्रयस्यापि तदानीं द्रुतत्वात् तेन व्यभिचार इति चेत्। न। जलमध्यस्थ-मसीक्षोदवत् तस्याऽद्रुतत्वात्। अपरे तु—पीतिमाश्रयस्याऽत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्वरूपापरावृत्ति-दर्शनात् तत्प्रतिबन्धकं विजातीयं द्रव-द्रव्यं कल्प्यते। तथाहि—

व्यभिचारः। जलपरमाणौ व्यभिचारवारणाय—जन्येति। **यन्नैवम्**—यत् तैजसं न भवति। **तन्नैवं**—तदसति प्रतिबन्धकेऽत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणं न भवति। यथा पृथिवी। अनुकूलतर्कमाह—**पृथिवी**द्रवत्वस्येति। तदाकारश्च—सुवर्णं यदि तैजसं न स्यात्, तर्ह्यत्यन्तानलसंयोगनाश्य-द्रवत्ववत् स्यात्। उपलक्षणं चेतत्। सुवर्णं यदि तैजसं न स्यात्, तर्ह्यग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यमित्यागमप्रतिपाद्याग्न्यपत्यत्ववन्न स्यादिति। **पीतिमे**ति। सुवर्णोपष्टम्भक-पीतिमगुरुत्ववत्-पार्थिवभागस्येत्यर्थः। **व्यभिचार** इति। तैजसत्वाभाववति तादृश-पार्थिवभागेऽनुच्छिद्यमानद्रवत्वसत्त्वादिति भावः। पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य द्रुतत्वमभ्युपगच्छतां न्यायलीलावतीकण्ठाभरणकृतां मतमुपन्यस्यति—**अपरे** त्विति। **पूर्वरूपा**परावृत्तिः पीतिमरूपापरिवर्त्तनम्। **तत्प्रति**बन्धकं पीतिमरूप-परावृत्ति-प्रतिबन्धकम्। तैजसत्वसाधकमनुमानान्तरमाह—**तथा ही**ति। तत्राश्रयान्तः

[পূঃ] পীতিমা এবং গুরুত্বের আশ্রয়ও (সুবর্ণান্তর্গত পার্থিবাংশও) অত্যন্তাগ্নিসংযোগে গলিত হইয়া থাকে বলিয়া সেই গলিত পার্থিবাংশের দ্বারা ব্যভিচার হয় অর্থাৎ সুবর্ণান্তর্গত পার্থিব ভাগও গলিত হইয়া থাকে। অথচ সেই পার্থিব ভাগের দ্রবত্বের বিনাশ হয় না এবং উহাতে সাধ্য তৈজসত্ব নাই, কিন্তু উক্ত হেতু থাকে বলিয়া ব্যভিচার হয়—এই যদি বলি। না—তাহা বলিতে পার না। কারণ জলমধ্যস্থ মসীচূর্ণের ন্যায় সুবর্ণান্তর্গত পার্থিব ভাগ গলিত হয় না।

কেহ বলেন, অত্যন্ত অগ্নিসংযোগেও পীতিমার আশ্রয় সুবর্ণান্তর্গত পার্থিবাংশের পূর্ব্বরূপের (পীতিমার) পরিবর্তন দেখা যায় না অর্থাৎ পার্থিবাংশের পীতিমা

বিবৃতি

সুবর্ণের উপষ্টম্ভক পৃথিবী তীব্র অগ্নিসংযোগে দ্রুত হয়। কিন্তু তাহার বা তাহার দ্রবত্বের উচ্ছেদ হয় না। তাহা হইলে গলিত সুবর্ণ পীত ও গুরু বলিয়া অনুভূত হইত না। কিন্তু তীব্র অগ্নিসংযোগেও দ্রবত্বের অনুচ্ছেদ প্রতিবন্ধক দ্রব্যের সম্বন্ধ ব্যতীত উপপন্ন হয় না। দ্রব দ্রব্যই দ্রবত্বোচ্ছেদের প্রতিবন্ধক বলিয়া প্রসিদ্ধ। সুতরাং এ স্থলেও কোন দ্রব দ্রব্যের সম্বন্ধ কল্পিত হইবে। শঙ্কর মিশ্র 'লীলাবতী কণ্ঠাভরণে' ইহাই বলিয়াছেন। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**অপরে তু**।

अत्यन्ताग्निसंयोगी पीतिमगुरुत्वाश्रयः विजातीय-रूप-प्रतिबन्धक-द्रवद्रव्य-संयुक्तः अत्यन्ताग्नि-संयोगे सत्यपि पूर्वरूप-विजातीय-रूपानधिकरणत्वात्, जलमध्यस्थ-पीतपटवत्; तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य तेजस्त्वनियमात्।

पक्षवचनः। संयुक्तान्तः साध्यवचनः। शिष्टो हेतुवचनः। अग्निसंयोगशून्य-पीतपार्थिवे साध्यहेत्वोरसत्त्वाद् बाधासिद्धयोर्वारणाय—**अत्यन्ताग्नि**संयोगीति। अग्निसंयोगस्य तैजस-सुवर्णेऽपि सत्त्वात् तत्र वक्ष्यमाणपृथिवीत्वघटितहेतोरभावेन भागासिद्धिरत आह—**पीतिमे**ति। पीतं जलमित्यादि-प्रतीतेर्जलस्यापि स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन पीतिमाश्रयत्वात् तद्वारणाय—**गुरुत्वे**ति। साक्षात्सम्बन्धेन पीतिमाश्रयस्य पक्षत्वे तु गुरुत्वपदं तत्तात्पर्य-ग्राहकमिति बोध्यम्। जलमध्यस्थ-घृते व्यभिचार-वारणाय साध्ये—विजातीयेति। अग्निसंयोगरहिते पूर्वरूपविजातीय-रूपानाधारे घटे व्यभिचार-वारणाय हेतौ—सत्यन्तम्। यथाकथञ्चिदग्निसंयुक्ते घटे तद्-वारणाय—अत्यन्तेति। अत्र रूपानधिकरणत्वं पीतरूपा-नधिकरणत्वम्। अन्यथा सजातीयरूपवति भस्मादौ व्यभिचारः। अत एव दृष्टान्ते पीतत्वग्रहणमपि सङ्गच्छते। अत्र हेतौ च पृथिवीत्वं देयं तेन जलपरमाणौ न व्यभिचारः। न चेदमप्रयोजकं, पीतिमगुरुत्वाश्रयो द्रव्यं यदि पूर्वरूप-विजातीय-रूपप्रतिबन्धक-द्रव-द्रव्यसंयुक्तं न स्यात्, पूर्वरूपविजातीयरूपवत् स्यादित्यनुकूलतर्कस्य सत्त्वात्। यद्यप्य-नेनापि तेजस्त्वं नायाति, तथापि रूपवत्त्वेन वायुत्वे निरस्ते नैमित्तिकद्रवत्वेन जलत्व-

বিদ্যমানই থাকে। এইজন্য পূর্ব্বরূপের (পীতিমার) পরিবর্ত্তনের প্রতিবন্ধক কোনও বিজাতীয় দ্রব দ্রব্য কল্পিত (অনুমিত) হইবে। সেই অনুমান এই—অত্যন্ত অগ্নি-সংযোগবিশিষ্ট পীতিমা ও গুরুত্বের আশ্রয় পার্থিব দ্রব্য, বিজাতীয় রূপের প্রতিবন্ধক বিজাতীয় দ্রব দ্রব্যের (দ্রবত্ববিশিষ্ট দ্রব্যের) সহিত সংযুক্ত; যেহেতু উহা অত্যন্ত অগ্নিসংযোগেও পূর্ব্বরূপের (পীতিমরূপের) বিজাতীয় শ্যামাদিরূপের অধিকরণ হয় না। যে যে অত্যন্ত অগ্নিসংযোগেও পূর্ব্বরূপের বিজাতীয় শ্যামাদিরূপের অধিকরণ হয় না। সে শ্যামাদি রূপের প্রতিবন্ধক বিজাতীয় দ্রব দ্রব্যের সহিত সংযুক্ত হইয়া থাকে। যেমন জলমধ্যস্থ পীত বস্ত্র। [এই অনুমানের দ্বারা পূর্ব্বরূপের প্রতিবন্ধক যে বিজাতীয় দ্রব দ্রব্য সিদ্ধ হয়।] পৃথিবী ও জলভিন্ন সেই দ্রব দ্রব্যটীর তেজস্ত্ব নিয়ম অর্থাৎ সেই দ্রব দ্রব্যটী পৃথিবী ও জল হইতে পারে না। কারণ অত্যন্ত অগ্নিসংযোগ-বিশিষ্ট পার্থিব দ্রব্যে জল থাকিতেই পারে না, আর সেই দ্রব দ্রব্যটী পক্ষবিজাতীয় পৃথিবীও নহে। কারণ অত্যন্ত অগ্নিসংযোগে পৃথিবী বিজাতীয় রূপের

अपाकजोऽनुष्णाशीतः स्पर्शस्तु पवने मतः ॥ ४२

वायुं निरूपयति—अपाकज इति। अनुष्णाशीत-स्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वादुक्तम्—अपाकज इति। अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तम्—अनुष्णाशीतेति। एतेन वायवीयो विजातीयः स्पर्शो दर्शितः। तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः ॥ ४२

निरासेऽनुच्छिद्यमानद्रवत्वेन पृथिवीत्वनिरासे धर्मिकल्पनात इति न्यायेन दशमद्रव्यत्वनिरासे परिशेषात् तेजस्त्वसिद्धिरित्याह—**तस्य चे**ति। द्रवद्रव्यस्येत्यर्थः। **पृथिवी**जलभिन्नस्येति। तच्च द्रवद्रव्यं पृथिवी भवितुं नार्हति, अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि तस्य पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणत्वात्। नापि जलम्, अत्यन्ताग्निसंयोगे तस्योच्छेदात्। तस्मात् तस्य पृथिवीजलभिन्नत्वमिति भावः। **तेज**स्त्वनियमादिति। तच्च द्रवद्रव्यं वाय्वाद्यात्मकं न भवितुमर्हति, तेषां रूपाभावात्, अस्य च रूपवत्त्वात्। तस्मात् तस्य तेजस्त्वमिति भावः। **नव्यास्तु** पीतं सुवर्णं द्रुतं द्रुततरमिति प्रतीतेर्भ्रमत्वायोगात्, रूपनाशे स्वर्णस्य विरोधित्वाद्, द्रवत्वस्याप्यत्यन्तोच्छेदाच्च सुवर्णं पार्थिवमित्याहुः।

एतेन स्पर्शस्याऽनुष्णाशीतत्वादि-कथनेन। **तज्जनकता**वच्छेदकं विजातीय-स्पर्शजनकतावच्छेदकम्। वायुत्वजातिसिद्धिप्रकारस्तु जलत्वादिसिद्धिवदनुसन्धेयः ॥४२॥

অধিকরণ হয়; কিন্তু উহা বিজাতীয় রূপের অধিকরণ হয় না। সুতরাং পৃথিবী ও জল ব্যতীত প্রতিবন্ধকরূপে যে দ্রব দ্রব্য কল্পিত হইবে, তাহা নিয়মতঃ তেজঃই হইবে।

অপাকজ ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা বায়ু নিরূপণ করিতেছেন। অনুষ্ণ এবং অশীত স্পর্শ পৃথিবীতেও থাকে বলিয়া [অতিব্যাপ্তি হয়। এই অতিব্যাপ্তি বারণের জন্য] 'অপাকজ' পদটী প্রযুক্ত হইয়াছে। অপাকজ স্পর্শ জল এবং তেজেও থাকে বলিয়া [পুনরায় অতিব্যাপ্তি হয়। এই অতিব্যাপ্তি বারণের জন্য] অনুষ্ণ এবং অশীত—এই দুইটি পদ প্রযুক্ত হইয়াছে। ইহার দ্বারা অর্থাৎ বায়ুর স্পর্শ অপাকজ, অনুষ্ণ এবং

বিবৃতি

শঙ্কর মিশ্রোক্ত অনুমানের দ্বারা যদিও ঐ দ্রব দ্রব্যের সাক্ষাৎ তেজস্ত্ব সিদ্ধি হয় না, তথাপি ঐ দ্রব দ্রব্য রূপবিশিষ্ট বলিয়া বায়ু নহে; নৈমিত্তিক দ্রবত্ববিশিষ্ট বলিয়া জল নহে, উহার দ্রবত্বের উচ্ছেদ হয় না বলিয়া উহা পৃথিবীও নহে। উহাকে দশম দ্রব্য বলিলেও গৌরব হইবে; সুতরাং উহা তেজই হইবে। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**তস্য চ পৃথিবীজলভিন্নস্য তেজস্ত্বনিয়মাৎ।**

तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादि-लिङ्गकः।
पूर्ववन्नित्यतायुक्तं देहव्यापित्वगिन्द्रियम्॥ ४२

एष वायुः। **स्पर्शादि-लिङ्गकः**—वायुर्हि स्पर्श-शब्द-धृति-कम्पैरनुमीयते, विजातीय-स्पर्शेन, विलक्षण-शब्देन, तृणादीनां धृत्या, शाखादीनां कम्पनेन च वायोरनुमानात्। यथा च वायोर्न प्रत्यक्षं, तथाग्रे वक्ष्यते। **पूर्ववदिति**।

मूले **तिर्यग्** गमनवानिति। अदृष्टवदात्मसंयोगनिबन्धनमस्य तिर्यग्गमनम्। तेन चास्य मेघादि-प्रेरण-धारणादि-सामर्थ्यम्। निम्नाभिसर्पणस्वभावानामप्यपामूर्ध्वगमनवत् संमूर्च्छनाच्चास्योर्ध्वगमनमपि। संमूर्च्छनं नाम तुल्यवेगयोर्विरुद्धदिक्क्रिययोः स्पर्शवतोः संयोगविशेषः। स च तृणादीनामूर्ध्वगमनेनाऽनुमेयः। तेन चोर्ध्वगमनेन पवनोस्योर्ध्व-गमनमप्यनुमेयम्। **धृतिर्गुरुणो** द्रवस्यापतनम्। किरणावलीमनुस्मरन् वायोरनुमेयत्वं साधयितुमाह—**वायुरिति। अनुमानादि**ति। अनुमानप्रयोगस्तु—रूपवद्द्रव्यासमवेत-स्पर्शः क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिवी-समवेत-स्पर्शवत्। पृथिव्यादिस्पर्शे सिद्धसाधन-वारणाय रूपवद्द्रव्यासमवेत इति. पक्षविशेषणम्। रूपवद्द्रव्याभिघाताजन्य-पर्णादि-सम्बन्धिशब्दसन्तानः स्पर्शवद्-वेगवद्-द्रव्यसंयोग-जन्यः अविज्यमानावयव-द्रव्य-सम्बन्धि-शब्दसन्तानत्वात्, दण्डाभिहत-भेरी-शब्दसन्तानवत्। पृथिव्याद्यभिघात-जन्मनि शब्दे सिद्धसाधनवारणाय—अजन्यान्तं पक्षविशेषणम्। विभागजन्यशब्दे व्यभिचार-वारणाय —हेतावविभज्यमानेति। नभसि तूल-धृतिः स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगहेतुका अस्मदाद्य-नधिष्ठित-द्रव्यधृतित्वात्, जलस्थ-द्रव्यधृतिवत्। जलादिगत-तृणादौ सिद्धसाधन-वारणाय —नभसीति। प्रयत्नवदात्म-संयोगहेतुक-धृत्यादौ व्यभिचारवारणाय—अस्मदादीति।

অশীত—এইরূপ কথিত হওয়ায় বায়ুর বিজাতীয় স্পর্শ প্রদর্শিত (সূচিত) হইল। এই বিজাতীয় স্পর্শের জনকতার অবচ্ছেদক বায়ুত্ব—ইহাই ভাবার্থ ॥৪২॥

মূলোক্ত **এষঃ** পদের অর্থ—বায়ু। **স্পর্শাদিলিঙ্গকঃ** পদের তাৎপর্য্য এই যে—বায়ু স্পর্শাদি লিঙ্গ (হেতু) দ্বারা অনুমেয়, যেহেতু বায়ু স্পর্শ, শব্দ, ধৃতি ও কম্প দ্বারা অনুমিত হয়। বিজাতীয় স্পর্শ অর্থাৎ অপাকজ, অনুষ্ণ ও অশীত স্পর্শদ্বারা, বিলক্ষণ শব্দ অর্থাৎ রূপবৎ দ্রব্যের অভিঘাত হইতে অনুৎপন্ন পত্রাদি সম্বন্ধি শব্দ দ্বারা, [আকাশে] তৃণাদির ধৃতি দ্বারা এবং শাখাদির কম্পনের দ্বারা বায়ুর অনুমান হইয়া থাকে। বায়ুর যে প্রকারে প্রত্যক্ষ হয় না, তাহা অগ্রে কথিত হইবে। মূলোক্ত **পূর্ব্ববৎ** পদের অর্থ এই যে—বায়ু দুই প্রকার—নিত্য ও অনিত্য। পরমাণু-

वायुर्द्विविधः—नित्योऽनित्यश्च, परमाणुरूपो नित्यस्तदन्योऽनित्योऽवयवसमवेतश्च। सोऽपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम्। परन्तु जलीय-तैजस-वायवीय-शरीराणां पार्थिवभागोपष्टम्भादुपभोगसाधनत्वं, जलादीनां प्राधान्याज्जलीयत्वादिकमिति। अत्र यो विशेषस्तमाह—देहव्यापीति। शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक्। तच्च वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्श-

रूपवद्-द्रव्याभिघाताजन्य-तृणकर्म स्पर्शवद्-वेगवद्द्रव्याभिघातजन्यं विजातीयकर्मत्वात्, नदीपूराहत-काशादिकर्मवदिति। पार्थिवाभिघातजन्यतृणकर्मणि सिद्धसाधनवारणाय—अजन्यान्तम्। **अग्रे** रूपमत्रापि कारणमित्यत्र। **अयोनि**जमयोनिजमेवेत्यर्थः। **पिशाचा-**दीनामिति। मरुतां लोके प्रसिद्धमिति शेषः। ननु वायोस्तात्वाद्यभावे वाग्व्यापाराभावात् करचरणाद्यभावे चाहरण-विहरणाद्यभावात् संस्थानविशेषाभावे चेन्द्रियाश्रयत्वाभावात् कथं भोगायतनत्वमित्यत आह—**पार्थिवे**ति। उपलक्षणं चैतद् भूतान्तरानुग्रहस्यापि सम्भवात्। **प्राधान्यात्**—समवायि-कारणत्वात्। **अत्र**—त्वगिन्द्रिये। **विशेषोऽ-**धिष्ठानादिः। ननु मूले त्वक् इन्द्रियमित्युक्तं; तच्चायुक्तं, देहसहजावरणस्य त्वगिति व्यवहारात्। तच्च पार्थिवं प्रत्यक्षसिद्धमतो नेन्द्रियं न च वायवीयमत आह—**शरीर-**व्यापकमिति। यावद्देहावयववृत्तीत्यर्थः। तेन स्वप्नजनक-मध्यस्थनाड़ीविशेषे पुरितति त्वगिन्द्रियाभावेऽपि न क्षतिः। त्वगिन्द्रियलक्षणमाह—**स्पर्शे**ति। कालादावतिव्याप्ति-वारणाय—**इन्द्रिय**मिति। चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय **स्पर्शग्राहक**मिति। **त्वगि**ति। त्वगिन्द्रियमित्यर्थः। तथा च न त्वगेव मुख्यतो वायवीयमिन्द्रियं, किन्तु लक्षणया तत्रस्थे-न्द्रियस्य त्वगिति लोकव्यवहार इति भावः। **तच्च** त्वगिन्द्रियञ्च। स्पर्शत्वाभिव्यञ्जक-त्वादसिद्धिवारणायाह—**रूपादि**ष्विति। **एव**कारो मनसि तद्वारणाय। इन्द्रियसन्निकर्ष

রূপ বায়ু নিত্য। তদ্ভিন্ন বায়ু অনিত্য ও অবয়ব-সমবেত। সেই অনিত্য বায়ুও শরীর, ইন্দ্রিয় ও বিষয় ভেদে তিন প্রকার। তন্মধ্যে পিশাচাদির শরীর অযোনিজই। পরন্তু জলীয় তৈজস ও বায়বীয় শরীরগুলি পার্থিব ভাগের উপষ্টম্ভ (নিমিত্তরূপে সহভাব) বশতঃই উপভোগের সাধন হয়, কিন্তু জল, তেজঃ ও বায়ুর প্রাধান্য [সম-বায়িকারণতা] প্রযুক্ত জলীয়, তৈজস বা বায়বীয় হইয়া থাকে। এই বায়বীয়, ইন্দ্রিয়ে যাহা বিশেষ, তাহা **দেহব্যাপী** গ্রন্থের দ্বারা নিরূপণ করিতেছেন। শরীর-ব্যাপী অর্থাৎ দেহাবয়ববৃত্তি স্পর্শের প্রত্যক্ষজনক ইন্দ্রিয়ই ত্বক্। তাহা কিন্তু বায়বীয়

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ।

स्यैवाऽभिव्यञ्जकत्वात् , अङ्गसङ्गिसलिल-शैत्याभिव्यञ्जक-व्यजनपवनवत् ॥ ४३

विषयं दर्शयति—**प्राणादि**रिति । यद्यपि अनित्यो वायुश्चतुर्विधः । तस्य चतुर्थी विधा प्राणादिरित्युक्तमाकरे, तथापि संक्षेपात् त्रैविध्यमुक्तम् । प्राणस्त्वेक एव हृदादि-नानास्थान-वशान्मुखनिर्गमनादिनानाक्रिया-भेदाच्च नानासंज्ञां लभते ।

व्यभिचार-वारणाय द्रव्यत्वे सतीति विशेषणं देयम् । **अङ्गसङ्गि**सलिलं—स्वेदः ॥४३॥

आकरे प्रशस्तपादभाष्ये । तथा च भाष्यं—"शरीरमिन्द्रियं विषयः प्राण" इति । यद्यपि प्राणोऽपि विषय एव, तथाप्यस्य रस-मल-धातु-दोषाणां प्रेरण-धारण-विकार-करणाद् विषयान्तराद् वैलक्षण्यमस्त्यतोऽस्य विषयान्तराद् भेदेनोपन्यास इत्याह—**तथापी**ति । मूर्त्तानां समानदेशत्वायोगात् "शारीराः पञ्च वायव" इत्यागमप्रसिद्धि-मन्यथा समर्थयति- **प्राणस्त्वेक** एवेति । **स्थानवशा**दिति । "हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः" इति स्थानभेदादि-त्यर्थः । नन्वेवं सति व्यानस्यापि स्थानभेदात् प्राणवद् भेदापत्तिरित्यत आह—**क्रिया-भेदाच्चे**ति । एक एव शरीराभ्यन्तरचारी वायुर्मुखनासिकाभ्यां प्रगमनात् प्राण इति मलादीनामधोनयनादपान इत्यन्नपानादेरूर्ध्वं नयनादुदान इत्यौदर्यस्य वह्नेः सर्वत्र समं नयनात् समान इति नाड़ीमुखेषु रसस्य विततनाद् व्यान इति संज्ञां लभते । न तु संज्ञाभेदेन संज्ञिभेद इति भावः ।

अत्र प्रसङ्गात् पृथिव्यादीनामुत्पत्तिविनाशक्रमः कथ्यते । सर्वप्राणिनां भोगनिष्पत्तये महेश्वरस्य, सिसृक्षानन्तरं सर्वात्मगतानामदृष्टानां स्वकार्यजननौन्मुख्यलक्षणवृत्तिलाभे सति तन्निमित्तं पवनपरमाणुषु कर्मोत्पद्यते । तेन कर्मणा परमाण्वोः संयोगे सति द्व्यणुकमुत्-

যেহেতু রূপাদির মধ্যে স্পর্শেরই অভিব্যঞ্জক হইয়া থাকে। যেমন অঙ্গ-সম্বন্ধি সলিল অর্থাৎ স্বেদের শৈত্যের অভিব্যঞ্জক ব্যজন বায়ু ॥৪৩॥

প্রাণাদি এই গ্রন্থের দ্বারা বিষয় প্রদর্শন করিতেছেন। যদিও অনিত্য বায়ু চারি প্রকার এবং তাহার চতুর্থ প্রকার প্রাণাদি—ইহা আকরে (প্রশস্তপাদভাষ্যে) উক্ত হইয়াছে। তথাপি [ভাষাপরিচ্ছেদে] সংক্ষেপ-নিমিত্ত তিন প্রকার উক্ত হইয়াছে। প্রাণ একই, হৃদয়াদি নানাস্থানবশে অর্থাৎ নানাস্থানে থাকিয়া এবং মুখনির্গমনাদি নানা ক্রিয়াভেদে নানা নাম প্রাপ্ত অর্থাৎ নানানামে ব্যবহৃত হয়।

पद्यते। ततो द्व्यणुकत्रयाणां क्रियया संयोगे सति त्र्यणुकं, त्र्यणुकैश्चतुरणुकमुत्पद्यते। एवं क्रमेण महान् वायुर्महत्य आपो महापृथिवी महत्तेजः समुत्पद्यते। कार्यगता रूपादयो गुणा स्वाश्रयसमवायिकारणगतेभ्यो रूपादिभ्यो जायन्ते। एवमुत्पन्नेषु चतुर्षु महाभूतेषु महेश्वरस्य सङ्कल्पमात्रात् पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यस्तैजसेभ्यः परमाणुभ्यो महदण्डमुत्पद्यते। तस्मिंश्चतुर्वदनं ब्रह्माणमुत्पाद्य प्रजासर्गे विनियुङ्क्ते। स चातिशयज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वा स्थावरजङ्गमात्मकानि भूतानि सृष्ट्वा तदाशयानुरूपैर्ज्ञान-वैराग्यैश्वर्यैः संयोजयति। ततो ब्रह्मणोऽपवर्गकाले सर्वप्राणिनां कियत्कालं दुःखोपशमार्थं महेश्वरस्य संजिहीर्षासमकालं सर्वात्मगतानामदृष्टानां प्रलयजनकादृष्टहेतुकशक्ति-प्रतिबन्धलक्षणे वृत्तिनिरोधे सति द्व्यणुकारम्भक-परमाणुषु क्रिया, तया विभागस्ततस्तयोः संयोगनाशे सति द्व्यणुकेषु नष्टेषु त्र्यणुकादिनाशः, एवं क्रमेण पृथिव्यादिनाशः। अनेनैव क्रमेण जल-ज्वलन-पवनानामपि विनाशे सति विभक्ताः परमाणवोऽतिष्ठन्ते, धर्माधर्म-संस्कारानुविद्धाश्चात्मान इति सृष्टिप्रलयप्रक्रिया।

টিপ্পনী

ত্বক্ই একমাত্র বহিরিন্দ্রিয়—ইহা অতিপ্রাচীন সাংখ্যমত। 'শাঙ্করভাষ্য' ও 'ভামতী' প্রভৃতি গ্রন্থে ইহার উল্লেখ দেখা যায়। * এই মতের যুক্তি এই যে, সমস্ত ইন্দ্রিয়-স্থানেই যখন ত্বগিন্দ্রিয় আছে এবং ত্বঙ্‌মনঃসংযোগ ব্যতীত যখন কোন জ্ঞানই জন্মায় না, তখন একমাত্র ত্বগিন্দ্রিয়ই স্থানবিশেষে অংশবিশেষের দ্বারা যুগপৎ বা ক্রমশঃ রূপ, রসাদির গ্রাহক হইবে। অন্ধ বা বধিরাদির ত্বগিন্দ্রিয় থাকিলেও ঐ স্থানবিশেষে ত্বগিন্দ্রিয়ের অংশবিশেষ না থাকায় তাহাদের রূপাদির প্রত্যক্ষ হয় না। সুতরাং বহিরিন্দ্রিয় এক—নানা নহে।

বস্তুতঃ রূপাদি-বিষয়ক প্রত্যক্ষের দ্বারাই তাহার করণরূপে ইন্দ্রিয়ের অনুমান হয়। ইন্দ্রিয়ের সাধক এই প্রত্যক্ষ পাঁচ প্রকার বলিয়া ইন্দ্রিয়ও পাঁচপ্রকার সিদ্ধ হয়। কারণ ত্বগিন্দ্রিয়ের দ্বারা স্পর্শের প্রত্যক্ষ হইলেও, তদ্দ্বারা রূপের বা রসের প্রত্যক্ষ হয় না। সুতরাং ত্বক্ দ্বারা পাঁচপ্রকার প্রত্যক্ষ উপপন্ন না হওয়ায় উহাদিগের করণ-রূপে পাঁচ প্রকার ইন্দ্রিয়ই সিদ্ধ হয়। ত্বগিন্দ্রিয়ের অংশবিশেষকে অর্থাৎ চক্ষুর্গোলক-গত ত্বগিন্দ্রিয়কে রূপাদির গ্রাহক ইন্দ্রিয় বলিলে, ফলতঃ ইন্দ্রিয়ের নানাত্বই স্বীকৃত হয়। এ সম্বন্ধে অধিক কথা ন্যায়দর্শনের 'ইন্দ্রিয়-পরীক্ষা' প্রকরণে দ্রষ্টব্য ॥ ৪৩ ॥

* পরস্পরবিরুদ্ধশ্চায়ং সাংখ্যানামভ্যুপগমঃ। কচিৎ সপ্তেন্দ্রিয়াণ্যনুক্রামন্তি—(২।২।১০ সূত্রভাষ্য)

आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥ ४४

आकाशं निरूपयति—**आकाशस्येति**। आकाश-काल-दिशामेकैकव्यक्तिक-त्वादाकाशत्वादिकं न जातिः, किन्त्वाकाशत्वं शब्दाश्रयत्वम्। **वैशेषिक** इति कथनन्तु विशेषगुणान्तर-व्यवच्छेदाय। एतेन प्रमाणमपि दर्शितम्। तथा

नन्वाकाश एव भावरूपो नास्ति, आवरणाभावस्यैव तत्त्वादिति बौद्धमतं निराकुर्वन्नाह—**शब्द** इति। **न जाति**रिति। तथा चानेकसमवेतत्वरूपलक्षणव्याघातात् स्वरूप-व्याघातप्रसङ्गादिति भावः। नन्वाकाशत्वस्य जातित्वाभावे किमाकाशपदप्रवृत्तिनिमित्त-मिति चेत्। न किञ्चित्। एवं सत्यकाशपदान्निर्विकल्पकमेव स्मरणं स्यादिति चेत्। इष्टापत्तेरिति **किरणाव**लीकाराः। स्मृत्युपनीतस्यापि शक्तिग्रह-प्रकारत्वादशक्यमपि शब्दाश्रयत्वमेव तत्र नियमतो भासत इति **केचित्**। निर्विकल्पस्य व्यवहाराजनकत्वा-च्छब्दाश्रयत्वं शक्यमिति भाष्यकारास्तन्मतं समर्थयन्नाह—**किन्त्वि**ति। **शब्दाश्रयत्व**-मिति। आश्रयत्वं चात्र समवायेन बोध्यम्। **वैशेषिक** इति। स्वार्थे ठक्प्रत्ययः। **विशेष**गुणान्तरव्यवच्छेदाय— रूपाद्यभावबोधनाय। **एतेन** शब्दस्य विशेषगुणत्वकथनेन। **प्रमाणं** शब्दः पृथिव्याद्यष्ट-द्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रित-त्वादित्यनुमानम्। नन्वाकाश प्रत्यक्ष एव कुतो न भवति? न च रूपाभावान्न चाक्षुषत्व-

আকাশস্য ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা আকাশ নিরূপণ করিতেছেন। আকাশ, কাল ও দিক্ এক এক ব্যক্তি বলিয়া আকাশত্বাদি জাতি নহে কিন্তু আকাশত্ব হইতেছে—শব্দাশ্রয়ত্ব। আকাশে অন্য [শব্দ ভিন্ন] বিশেষ গুণের ব্যাবৃত্তির জন্য **বৈশেষিক** ইহা উক্ত হইয়াছে। ইহা দ্বারা অর্থাৎ শব্দই আকাশের বিশেষ গুণ—ইহা কথিত হওয়ায় [আকাশে] প্রমাণও প্রদর্শিত (সূচিত) হইল। সেই প্রমাণ এই—

বিবৃতি

বৌদ্ধগণের মতে আকাশ ভাব বস্তু নহে—আবরণের অভাবই আকাশ। কিন্তু নৈয়ায়িক মতে আকাশ অভাব নহে। আকাশ অভাব হইলে উহার কোন গুণ থাকিত না। কারণ অভাবে কোন গুণ থাকে না। অথচ আকাশে বিশেষ গুণ শব্দ আছে। সুতরাং আকাশ অভাব নহে। ন্যায়-বৈশেষিক মতে আকাশের রূপ নাই বলিয়া প্রত্যক্ষ হয় না। কারণ রূপরহিত দ্রব্যের প্রত্যক্ষ হয় না। "নীলং নভঃ" এই প্রতীতিতে সূর্য্যকিরণের রূপ এবং "ইহ পক্ষী" এই প্রতীতিতে আলোকই বিষয় হয়—আকাশ নহে। সুতরাং ইহাদের মতে আকাশ প্রত্যক্ষ নহে;

हि—शब्दो गुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्य-बहिरिन्द्रियग्राह्य-जातिमत्त्वात् स्पर्शवत्। शब्दो द्रव्यसमवेतः गुणत्वात् संयोगवत्—इत्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे

मिति वाच्यम्, नीलं नभ इति प्रत्ययेन रूपवत्त्वसिद्धेरिति चेत्। न। सौरकिरण-रूपस्यैव तत्र भानात्। इह पक्षी, नेह पक्षीति प्रत्ययोऽप्यालोकमण्डलमाश्रित्येति बोध्यम्। अत्रानुमाने स्वरूपासिद्धिं साक्षादक्षसम्बन्धात् शब्दो द्रव्यमिति मीमांसकमतञ्च परिहर्त्तुं शब्दस्य गुणत्वं व्यवस्थापयन् प्रशस्तपादभाष्यमनुस्मरन्नाह—**तथा ही**ति। **चक्षुरि**ति। चक्षुर्जन्यलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपायोग्यत्वे सतीत्यर्थः। तेन घटः शब्दा-वच्छेदक इत्यादौ शब्दांशेऽलौकिक-चाक्षुषप्रत्यक्ष-विषयत्व-सत्त्वेऽपि न स्वरूपासिद्धिस्तत्र चाक्षुषलौकिकप्रत्यक्ष-स्वरूपयोग्यत्वाभावात्। चक्षुःसंयोगाद्यभावदशायां चाक्षुषलौकिक-प्रत्यक्षाविषय-घटादौ व्यभिचारवारणाय—स्वरूपयोग्यतानिवेशः। **बहिरि**न्द्रिय-ग्राह्येति। बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वे सति जातिमत्त्वादित्यर्थः। बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वञ्च बहिरिन्द्रियजन्य-लौकिकप्रत्यक्ष-विषयत्वम्। लौकिकत्वनिवेशान्नात्मनि व्यभिचारः। शब्दध्वंसादौ व्यभिचारवारणाय—जातिमत्त्वम्। तथा च शब्दो यदि निरवयवद्रव्यं स्याद् बाह्येन्द्रियग्राह्यो न स्यात्। सावयवद्रव्यं त्ववयवानुपपत्ति-पराहतमिति भावः। **गुणत्वा**दिति। अनेन परिशेषानुमाने विशेष्यासिद्धिर्निरस्ता। विशेषणासिद्धि-

শব্দ একটী গুণ ; যেহেতু [উহাতে] চাক্ষুষ প্রত্যক্ষের অবিষয় অথচ বহিরিন্দ্রিয়োৎপন্ন লৌকিক প্রত্যক্ষের বিষয় শব্দত্ব জাতি আছে। যেমন স্পর্শ অর্থাৎ স্পর্শে চাক্ষুষ প্রত্যক্ষের অবিষয়ত্ব অথচ বহিরিন্দ্রিয়জন্য লৌকিক প্রত্যক্ষের বিষয়ত্ব ও স্পর্শত্ব জাতি থাকায় উহা যেমন একটী গুণ ; সেইরূপ শব্দও একটি গুণ। [অনন্তর] শব্দ দ্রব্য-সমবেত, যেহেতু [উহাতে] গুণত্ব আছে। যেমন সংযোগ—এই অনুমানের দ্বারা শব্দের

বিবৃতি

কিন্তু শব্দের আশ্রয়রূপে অনুমেয়। পরন্তু ভট্ট সম্প্রদায়ের মতে এই শব্দ দ্রব্য,—গুণ নহে। শব্দের গুণত্ব সিদ্ধি না হইলে উহার আশ্রয়রূপে আকাশের অনুমিতি হইতে পারে না। সুতরাং প্রথমে শব্দের গুণত্ব সিদ্ধি আবশ্যক। শব্দের গুণত্ব সিদ্ধ হইলে কোন দ্রব্য উহার আশ্রয় বলিয়া সিদ্ধ হইবে। কারণ গুণমাত্রই দ্রব্যাশ্রিত। প্রসিদ্ধ পৃথিব্যাদি দ্রব্য উহার আশ্রয় না হইলে যে দ্রব্য উহার আশ্রয় বলিয়া সিদ্ধ হইবে ; উহাই আকাশ বলিয়া গণ্য হইবে। এইজন্য প্রথমে শব্দের গুণত্ব সিদ্ধি করিতে বিশ্বনাথ বলিলেন—**শব্দো গুণঃ**।

सिद्धे, शब्दो न स्पर्शवद्-विशेषगुणः, अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वक-प्रत्यक्षत्वात् , सुखवत्। पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय—

निरासायाह—**शब्दो ने**ति। **स्पर्शवद्**विशेषगुण इति। स्पर्शवतो द्रव्यस्य पृथिव्यादि-चतुष्टयस्य विशेषगुण इत्यर्थः। **अकारण**गुणेति। अकारणगुणपूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वा-दित्यर्थः। अकारणगुणपूर्वकत्वञ्च स्वसमवायिकारणमात्रासमवेतगुणासमवायिकारणकत्वम्।

দ্রব্যসমবেতত্ব সিদ্ধ হইলে, শব্দ স্পর্শবিশিষ্ট পদার্থের (পৃথিবী, জল, তেজঃ ও বায়ুর) বিশেষ গুণ নহে; যেহেতু [উহাতে] অগ্নিসংযোগাসমবায়িকারণকত্বের অভাব ও অকারণগুণপূর্ব্বকত্বের সমানাধিকরণ প্রত্যক্ষত্ব আছে; যেমন সুখ অর্থাৎ অগ্নিসংযোগ অথবা সমবায়ি-কারণের গুণ স্পর্শবিশিষ্ট পদার্থের বিশেষ গুণের অসমবায়িকারণ হয়। এইজন্য ঐ বিশেষগুণগুলিকে অগ্নিসংযোগাসমবায়িকারণক ও কারণগুণপূর্ব্বক বলা হয় এবং উহা প্রত্যক্ষ বলিয়া তাহাতে অগ্নিসংযোগাসমবায়িকারণকত্ব, কারণগুণপূর্ব্বকত্ব ও প্রত্যক্ষত্ব থাকে। যাহাতে অগ্নিসংযোগাসমবায়িকারণকত্বের অভাব, অকারণ গুণপূর্ব্বকত্ব ও প্রত্যক্ষত্ব থাকে, তাহা স্পর্শবৎ পদার্থের বিশেষ গুণ হয় না। যেমন সুখ। শব্দও সেইরূপ অগ্নিসংযোগাসমবায়িকারণক ও কারণগুণ পূর্ব্বক গুণ নহে বলিয়া উহাতে অগ্নিসংযোগাসমবায়িকারণকত্বাভাব ও অকারণগুণপূর্ব্বকত্ব থাকে। অতএব উহা সুখের ন্যায় স্পর্শবিশিষ্ট পদার্থের বিশেষ গুণ নহে। [অকারণগুণপূর্ব্বকত্ব-সমানাধিকরণ প্রত্যক্ষত্বমাত্র—হেতু হইলে] পাকজ রূপ, রস প্রভৃতিতে [ব্যভিচার

বিবৃতি

অনুমানের দ্বারা শব্দের গুণত্বসিদ্ধি হইলেই উহা দ্রব্য-সমবেত বলিয়া সিদ্ধ হইবে। কারণ গুণমাত্রই দ্রব্য-সমবেত। কিন্তু উহা যদি স্পর্শবদ্ দ্রব্যের গুণ হয়, তবে আকাশ সিদ্ধ হইবে না। সুতরাং উহা যে স্পর্শবদ্ দ্রব্যের গুণ নহে, উহা সিদ্ধি করিতে হইবে। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**শব্দো ন স্পর্শবদ্ বিশেষগুণঃ।**

এই অনুমিতির হেতু হইতেছে—অগ্নিসংযোগাসমবায়িকারণকত্বাভাবে সতি অকারণগুণপূর্বক-প্রত্যক্ষত্বাৎ। যে গুণে অগ্নিসংযোগাসমবায়িকারণকত্বের অভাব ও অকারণগুণপূর্বকত্বের সমানাধিকরণ প্রত্যক্ষত্ব থাকে, তাহা স্পর্শবদ্ দ্রব্যের গুণ হয় না। তাৎপর্য্য এই যে, স্পর্শবদ্ দ্রব্যের বিশেষগুণের অসমবায়ি কারণ হয় অগ্নি-সংযোগ অথবা কারণের গুণ। এইজন্য ঐ বিশেষগুণগুলিকে অগ্নিসংযোগাসমবায়ি-কারণক ও কারণগুণপূর্বক বলা হয় এবং উহাতে অগ্নিসংযোগাসমবায়িকারণকত্ব ও কারণগুণ-পূর্বকত্ব থাকে। স্পর্শবদ্ দ্রব্যের ঐ গুণগুলি প্রত্যক্ষ বলিয়া উহাতে

सत्यन्तम्। पटरूपादौ व्यभिचारवारणाय—अकारणगुणपूर्वकेति। जलपरमाणु-रूपादौ व्यभिचारवारणाय—प्रत्यक्षेति। शब्दो न दिक्-काल-मनसां गुणः, विशेषगुणत्वात्, रूपवत्; नात्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात्, रूपवत्। इत्थञ्च शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगनात्मकं सिध्यति। न च वाय्ववयवेषु

इत्थं चेति। पूर्वोक्तप्रकारेण शब्दस्य पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्व-द्रव्याश्रितत्वसिद्धौ चेत्यर्थः। स्पर्शवद्विशेषगुणत्वाभाव-साध्यकानुमाने बाधं स्वरूपासिद्धिञ्चाशङ्कते—न

হয়। এই] ব্যভিচার বারণের জন্য **সত্যন্ত** অর্থাৎ অগ্নিসংযোগাসমবায়িকারণকত্বা-ভাবটী প্রত্যক্ষত্বের বিশেষণরূপে উক্ত হইয়াছে। [পাকজ রূপাদিতে স্পর্শবদ্বিশেষ-গুণত্বরূপ সাধ্যাভাব থাকিলেও হেতু—অগ্নিসংযোগাসমবায়িকারণকত্বাভাব না থাকায় ব্যভিচার হয় না]। [অগ্নিসংযোগাসমবায়ি-কারণকত্বাভাব-সমানাধিকরণ প্রত্যক্ষত্ব-মাত্র হেতু হইলে] পটরূপাদিতে [ব্যভিচার হয়। এই] ব্যভিচার বারণের জন্য অকারণগুণপূর্ব্বক—ইহা উক্ত হইয়াছে। [কারণগুণপূর্ব্বক পটরূপাদিতে হেতু অকারণগুণপূর্ব্বকত্ব-সমানাধিকরণ প্রত্যক্ষত্ব না থাকায় ব্যভিচার হয় না।] অগ্নি-সংযোগাসমবায়িকারণকত্বাভাব বা অকারণগুণপূর্ব্বকত্বমাত্র হেতু হইলে] জলপরমাণুর রূপাদিতে [ঐ হেতু থাকায় ব্যভিচার হয়। এই] ব্যভিচার বারণের জন্য প্রত্যক্ষত্ব —ইহা উক্ত হইয়াছে। শব্দ—দিক্, কাল ও মনের বিশেষ গুণ নহে, যেহেতু [উহা] বিশেষগুণ। যেমন রূপ। শব্দ আত্মার বিশেষগুণ নহে; যেহেতু [উহা] বহি-রিন্দ্রিয়যোগ্য। যেমন রূপ। এইরূপে অর্থাৎ শব্দ পৃথিব্যাদি আটটী দ্রব্যে অনাশ্রিত অথচ কোন দ্রব্যে আশ্রিত সিদ্ধ হইলে, শব্দের অধিকরণ গগনরূপ নবম দ্রব্য সিদ্ধ

বিবৃতি

প্রত্যক্ষত্বও থাকে। সুতরাং ঐ প্রত্যক্ষত্ব অগ্নিসংযোগাসমবায়িকারণকত্ব ও কারণ গুণ-পূর্বকত্বের সমানাধিকরণ। অতএব যাহাতে ঐরূপ প্রত্যক্ষত্ব থাকে, তাহা স্পর্শবদ্ দ্রব্যের গুণ হয়। অগ্নিসংযোগ বা কারণের গুণ যখন শব্দের অসমবায়ী কারণ নয়, তখন উহা অগ্নিসংযোগাসমবায়িকারণক বা কারণগুণপূর্বক নয়। অতএব উহাতে অগ্নিসংযোগাসমবায়িকারণকত্ব ও কারণগুণপূর্বকত্ব নাই। সুতরাং উহাতে অগ্নিসংযোগাসমবায়িকারণকত্বের অভাব ও অকারণ-গুণ-পূর্বকত্বের সমানাধিকরণ প্রত্যক্ষত্ব আছে। এজন্য উহা স্পর্শবদ্ দ্রব্যের গুণ হয় না।

পঞ্চদশীতে শব্দ বায়ুর গুণ বলিয়া উক্ত হইয়াছে। বায়ু প্রবাহিত হইলে একটী বিজাতীয় শব্দের প্রত্যক্ষও হয়। তাই অনেকে বলেন—ঐ শব্দ বায়ুরই গুণ। বায়ুর

सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यतामिति वाच्यम्, अयावद्द्रव्यभावित्वेन वायुविशेषगुणत्वाभावात् ॥४४

चेति'। **कारणगुण**पूर्वक इति त्वकारणगुणपूर्वकत्वघटित-हेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम्। **शब्द** इति। तथा च स्पर्शवद्-विशेषगुणत्वस्य तादृशशब्दे सत्त्वात् तत्र तदभावसाधने बाध इति भावः। **अयावद्**द्रव्यभावित्वेन—द्रव्यध्वंसाजन्य-ध्वंस-प्रतियोगित्वेन। शब्दस्येति शेषः। तथा च वायौ सत्त्व एव शब्द-निवृत्तेर्नासौ वायुगुणः। यः पुनस्तस्य योग्यो विशेषगुणः, नासो तदनिवृत्तौ निवर्त्तते, यथा स्पर्शः। किञ्च शब्दस्य कारणगुणपूर्वकत्वे तत्र तारतम्योपलब्धिर्न स्यात्, कारणगुणेषु तारतम्यादर्शनात्। अस्ति च शब्देषु तारतम्योपलब्धिः तीव्रः शब्दो मन्दः शब्द इति'। तस्मान्नैष कारणगुणपूर्वक इत्यप्यवधेयम् ॥४४

হয়; [পূঃ] বায়ুর অবয়বগুলিতে সূক্ষ্ম শব্দক্রমে অর্থাৎ বায়ুর অবয়বে উৎপন্ন সূক্ষ্ম শব্দের দ্বারা [স্থূল] বায়ুতে কারণগুণপূর্ব্বক শব্দ উৎপন্ন হউক—ইহা বলিতে পার না। [উঃ] কারণ [শব্দ] অযাবদ্দ্রব্যভাবী নহে বলিয়া বায়ুর বিশেষগুণ হয় না ॥৪৪॥

বিবৃতি

সূক্ষ্ম অবয়বে প্রথমে সূক্ষ্ম শব্দ উৎপন্ন হয়। পরে ঐ সূক্ষ্ম শব্দ হইতে সূক্ষ্ম অবয়বোৎপন্ন স্থূল বায়ুতে শব্দান্তর উৎপন্ন হইয়া থাকে। এই ভাবে কারণের শব্দ হইতেই কার্য্যে শব্দান্তর হইবে। তাহা হইলে ঐ শব্দগুলি কারণগুণপূর্বক হইবে এবং উহাতে কারণগুণপূর্ব্বকত্বই থাকিবে, অকারণগুণপূর্বকত্ব থাকিবে না। তাহা হইলে পূর্বোক্ত হেতুটী অসিদ্ধ হইবে এবং শব্দটী স্পর্শবদ্ দ্রব্যের গুণ হইতে পারিবে—এই আশঙ্কা প্রকাশ করিতে বলিলেন—**বায়ৌ কারণগুণপূর্বকঃ শব্দঃ উৎপদ্যতাম্।**

যত কাল বায়ু থাকে, স্পর্শও তত কাল বায়ুতে থাকে। আশ্রয় বায়ুর নাশ হইলে তবেই স্পর্শের নাশ হয়, নচেৎ হয় না। তাই সিদ্ধান্ত হইয়াছে—বায়ুর বিশেষগুণ যাবদ্ দ্রব্যভাবী। শব্দ যদি বায়ুর বিশেষগুণ হইত, তবে তাহাও যাবদ্ দ্রব্যভাবী হইত। যতকাল বায়ু থাকিত, ততকালই তাহাতে শব্দ থাকিত ও উপলব্ধ হইত। কিন্তু বায়ু থাকিলেও অনেক সময় শব্দের নিবৃত্তি হয়—উপলব্ধি হয় না। তাই শব্দকে যাবদ্ দ্রব্যভাবী বলা যায় না। উহা যাবদ্ দ্রব্যভাবী না হইলে বায়ুর বিশেষগুণ হইতে পারে না। কারণ বায়ুর বিশেষগুণমাত্রই যাবদ্ দ্রব্যভাবী। বিশেষ—কারণের শব্দ হইতে যদি কার্য্যে শব্দ উৎপন্ন হইত, তবে কার্য্যে তীব্র, তীব্রতম শব্দের অনুভূতি হইত না। যেহেতু কারণের শব্দ তীব্র, তীব্রতর বা তীব্রতম

इन्द्रियन्तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः।

तत्र च शरीरस्य विषयस्य चाभावादिन्द्रियं दर्शयति—इन्द्रियमिति। नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं, श्रोत्रन्तु पुरुषभेदाद् भिन्नं कथमाकाशं स्यादिति चेन्न;

आकाशीय-शरीर-विषययोः प्रदर्शनमकृत्वा कथमिन्द्रियप्रदर्शनं क्रियत इत्याशङ्क्याह—**तत्र** चेति। आकाशे चेत्यर्थः। **अभावादि**ति। आकाशस्य नित्यत्वादेकत्वाच्चेति भावः। न चाकाशस्य नित्यत्वमेवासिद्धमिति वाच्यम्। समानासमानजातीयकारणाभावात्। समानजातीयं समवायिकारणं, तच्चाकाशस्यैकत्वादसिद्धम्। अत एवासमानजातीयमसमवायिकारणमपि, समानजातीयाभावेन तत्संयोगस्याप्यभावात्। न च समवाय्यसमवायिकारणं विना भावकार्यस्योत्पत्तिरिति सिद्धमाकाशस्य नित्यत्वमिति। नन्वस्त्वाकाशं नित्यम्, तथापि तत् कथमेकमिति चेत्। शब्दलिङ्गाविशेषात्। शब्दो हि लिङ्गमाकाशस्य। शब्दश्च सर्वत्राविशिष्ट एक इत्येकरूपमेवाकाशं सिध्यति, भेदप्रतिपादकप्रमाणाभावात्। न च तीव्रादिभेदभिन्नानां शब्दानां वैचित्र्यात् तत्कारणस्यापि वैचित्र्यमिति वाच्यम्। सहकारिवैचित्र्येणैव शब्दवैचित्र्योपपत्तेस्तदाश्रयस्य वैचित्र्याकल्पनात्। अत एव तीव्रतमादभिघातात् तीव्रतमः शब्दो मन्दाच्च मन्द इत्यादिप्रतीतिः। ननु शब्दलिङ्गं तदाश्रयं साधयति, न तु तदेकत्वमिति चेत्, तत्राह—**लाघवादि**ति। यद्याकाशः किञ्चिद्देशवृत्तिः स्यात्, तदा देशान्तरे शब्दोपलब्ध्यर्थमाकाशान्तरं कल्पयेत्, विभुत्वे त्वेकेनैव सर्वदेशावस्थितशब्दोपलब्ध्युपपत्तावाकाशान्तरकल्पने गौरवम्। तथा च वैभवे

তাহার [আকাশের] শরীর ও বিষয় না থাকায় **ইন্দ্রিয়ং তু** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা ইন্দ্রিয় নিরূপণ করিতেছেন। [পূঃ] আচ্ছা, লাঘববশতঃ অর্থাৎ আকাশ নানা হইলে গৌরব হয়। এজন্য লাঘবতর্ক সহকারে আকাশ-সাধক প্রমাণের দ্বারা আকাশ এক সিদ্ধ হইয়াছে। শ্রোত্র কিন্তু পুরুষভেদে ভিন্ন, কিরূপে [উহা] আকাশ হইতে

বিবৃতি

নহে। সুতরাং বায়ুতে কারণগুণ ক্রমে শব্দের উৎপত্তি হয় না। উহা অভিঘাতাদি হইতে হয় বলিয়া কারণগুণপূর্ব্বক নহে। এইজন্য উহা স্পর্শবদ্ দ্রব্যের গুণ হয় না। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**অযাবদ্দ্রব্যভাবিত্বেন বায়ুবিশেষগুণত্বাভাবাৎ।**

সাংখ্যমতে শব্দতন্মাত্র হইতে আকাশের উৎপত্তি হইয়াছে। কিন্তু ন্যায়-বৈশেষিক মতে আকাশের সমবায়ি কারণ ও অসমবায়ি কারণ প্রমাণসিদ্ধ নহে বলিয়া আকাশের উৎপত্তি ও বিনাশ নাই। তাই আকাশের শরীর ও বিষয় অপ্রসিদ্ধ।

तत्राह—**एक** इति। आकाश एकः **सन्नप्युपाधेः कर्णशष्कुल्यादेर्भेदाद् भिन्नं श्रोत्रं भवतीत्यर्थः।**

एकत्वानेकत्वयोरविशिष्टं शब्दलिङ्गं लाघवादेकत्वं साधयतीत्यर्थः। **कर्णशष्कु**ल्यादेर्भेदादिति। 'चैत्रमैत्रादेर्भेदात् कर्णशष्कुल्यादेर्भेदः, तेन चाकाशस्येति भावः। नन्वेवं सति सर्वेषां सर्वशब्दोपलब्धिराकाशस्य सर्वत्राऽविशेषादत आह—**श्रोत्र**मिति। **अयम्भावः**—यदिन्द्रियं बाह्यैकेन्द्रियग्राह्य-विशेषगुणग्राहकं, तत् तद्गुणकम्, यथा रूपग्राहकं चक्षुः रूपगुणकम्। श्रोत्रञ्च तथाभूतस्य शब्दस्य ग्राहकं, तस्मात् तदपि शब्दगुणकम्। शब्दश्चाकाशगुण इति निर्णीतम्। तेनाकाशमेव तावत् श्रोत्रम्। तच्चाकाशं व्यापकमपि न सर्वशब्दग्राहकं, श्रोत्रस्यैवेन्द्रियस्य शब्दग्राहकत्वात्, प्राणिनामदृष्टवशेन कर्णशष्कुली-संयोगोपलक्षितस्यैव तस्य श्रोत्रेन्द्रियत्वात्, तस्य चाव्याप्यत्वात्। यो हि कर्णशष्कुली-संयोगस्य सान्निध्यभाक् शब्दः, स एवोपलभ्यते नान्यः। वधिराणां तु कर्णशष्कुली-संयोगावरुद्ध-नभोदेशसद्भावेऽपि शब्दाग्रहणं सहकार्य्यभावात्। तथा च भाष्यम्—उप-निबन्धक-वैकल्याद् बाधिर्यमिति। उपलक्षणं चैतत्, कर्णमलादिना शुषिरव्याघातादपि बाधिर्यं भवति। अन्यथा भेषजादिप्रयोगवैयर्थ्यापत्तेरिति। **पदार्थ**तत्त्वनिरूपणे दीधिति-कृतस्तु दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते, मानाभावात्। शब्दनिमित्तकारणत्वेन क्लृप्तस्येश्वर-स्यैव शब्दसमवायिकारणत्वम्। श्रोत्रमपि च कर्णशष्कुलीविवरावच्छिन्न ईश्वर एवेत्याहुः।

পারে—এই যদি [পূর্ব্বপক্ষ হয়], তবে তাহাতে (সেই পূর্ব্বপক্ষে) [উত্তর] বলিলেন—**একঃ**। আকাশ এক হইলেও উপাধি কর্ণশষ্কুলীর ভেদে ভিন্ন হইয়া শ্রোত্র হয়—ইহাই এক ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ।

বিবৃতি

এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**তত্র চ শরীরস্য বিষয়স্য চাভাবাৎ।**

আকাশ পরিচ্ছিন্ন হইলে অন্যদেশে শব্দের উপলব্ধির জন্য তাহার অধিকরণরূপে বহু পরিচ্ছিন্ন আকাশ কল্পিত হইত এবং শব্দ উৎপন্ন হইলে, তাহার পূর্ব্বে সেই শব্দের অধিকরণরূপে আকাশের উৎপত্তি কল্পনা করিতে হইত। তাহাতে মহাগৌরব হয়। কিন্তু যদি এক বিভু আকাশের দ্বারা সর্ব্বত্র শব্দের প্রত্যক্ষ উপপন্ন হয়, তবে এইরূপ বহু আকাশের কল্পনা নিরর্থক ও গৌরবকর। সুতরাং লাঘবতর্ক সহকারে আকাশ-সাধক প্রমাণের দ্বারা আকাশের একত্ব ও বিভুত্ব সিদ্ধ হয়। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**লাঘবাদেকং সিদ্ধম্।**

जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥ ४५

कालं निरूपयति—जन्यानामिति । तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह—जगतामाश्रय

मूले **जन्यानां जनक** इति । कार्यमात्रं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः । तेन स्वसमवेतकार्यं प्रति तस्य समवायिकारणत्वेऽपि न क्षतिः । ननु कार्यमात्रं प्रति कालस्य कारणत्वं कुत इति चेत् । अद्य घटो भविष्यति, श्वः पटो भविता इत्यादि-प्रतीतेस्तत्तत्-कार्योत्पत्त्यधिकरणत्वेन व्यवहारविषयस्य तस्य कालस्य तत्तदुत्पत्तिहेतुत्वात्, तदुत्पत्ति-हेतुत्वस्य तद्धेतुत्वव्याप्यत्वात् । एवञ्च तत्तत्कार्यविशेषं प्रति तत्तत्कालविशेषस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरिति व्याप्त्या कार्यमात्रे कालस्य हेतुतासिद्धिः । न चैवमात्माप्य-धिकरणतया सर्वोत्पत्तिनिमित्तं स्यादिति वाच्यम् । अधिकरणतया तस्येष्टत्वात् । यथा हि दिक्कालोपाध्यधिकरणा सर्वोत्पत्तिः, नैवमात्मोपाधि-शरीराधिकरणेति विशेषः । **जग-तामा**श्रय इति । कालः सर्ववानिति प्रतीत्या सर्वाधिकरणत्वेन जगदाश्रयत्वसिद्धिरिति

জন্যানাং ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা কাল নিরূপণ করিতেছেন। সেই কালে প্রমাণ

টিপ্পনী

সমস্ত গুণ সংযুক্ত-সমবায় সম্বন্ধে ইন্দ্রিয়ের দ্বারা পরম্পরায় গৃহীত হয়। কিন্তু শব্দ দ্রব্যের ন্যায় সাক্ষাৎ সম্বন্ধেই গৃহীত হইয়া থাকে এবং কোন ইন্দ্রিয় স্বগত গুণের গ্রাহক হয় না, কিন্তু শ্রোত্র স্বগত গুণের গ্রাহক হয়। এই জন্য ভট্ট কুমারিলের মতে শব্দ শ্রোত্রগ্রাহ্য নিরবয়ব নিত্য দ্রব্য। তাই **মানমেয়োদয়ে** উক্ত হইয়াছে—"শ্রোত্র-মাত্রেন্দ্রিয়গ্রাহ্যঃ শব্দঃ শব্দত্বজাতিমান্। দ্রব্যং সর্ব্বগতো নিত্যঃ কুমারিলমতে মতঃ॥"

বস্তুতঃ শব্দ নিরবয়ব দ্রব্য হইলে উহা বাহ্যেন্দ্রিয়ের বিষয় হইত না। শব্দের অবয়বও প্রমাণসিদ্ধ নহে। সুতরাং শব্দ দ্রব্য নহে। উহা গুণ হইলেও পরম্পরায় গৃহীত হয় না। সমস্ত গুণ পরম্পরায় গৃহীত হইবে—এইরূপ নিয়মও নাই। কারণ শব্দাতিরিক্ত অন্য কোন গুণই ইন্দ্রিয়ে সমবেত হইয়া গৃহীত হয় না; কিন্তু শব্দ আকাশেন্দ্রিয় শ্রোত্রে সমবেত হইয়াই গৃহীত হয়। এজন্য উহা সাক্ষাৎ সম্বন্ধে ইন্দ্রিয়-বেদ্য। স্বগত গন্ধাদি গুণ-সহিত ঘ্রাণাদিই ইন্দ্রিয় * বলিয়া এবং অন্য দ্রব্যের গন্ধাদি গুণের প্রত্যক্ষে ঘ্রাণাদি সহকারী কারণ বলিয়া ঘ্রাণাদি ইন্দ্রিয় স্বগত গন্ধাদির গ্রাহক হয় না। কিন্তু আকাশ স্বগত শব্দের সহিত ইন্দ্রিয় নহে এবং শ্রবণেন্দ্রিয়ের শব্দ—শব্দের প্রত্যক্ষে সহকারী কারণও নহে। সুতরাং শ্রবণেন্দ্রিয় দ্বারা স্বকীয় গুণ শব্দের প্রত্যক্ষ হইতে পারে।

* "সগুণানামিন্দ্রিয়ভাবাৎ"—ন্যায়সূত্র। স্বগুণৈঃ সহ ঘ্রাণাদীনামিন্দ্রিয়ভাবাৎ—ন্যায়ভাষ্য ৩।১।৭০

इति। तथा हि—इदानीं घट इत्यादि-प्रतीतिः सूर्यपरिस्पन्दादिकं यदा विषयीकरोति, तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः सम्बन्धो वाच्यः। स च सम्बन्धः

अविः। ननु प्रमाणान्तरेण कालस्य सिद्धौ तस्य जगदाश्रयत्वं स्यात्, न च तस्य सिद्धिः, प्रमाणाभावादित्याशङ्कायां तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह—**तथा हीति**। **इदानीमिति**। इदानीमिति प्रतीतौ कालविशेषो विषयो भवति। अत एवाभिलाप इदानीमिति। न चैतस्य कालान्यविषयकत्वमिति युक्तं, वैयाकरणैः कालवाचकादिदमादिशब्दाद् दा-दानीमादि-प्रत्ययविधानात्। अत एवोक्तं **बालमनो**रमायाम्—इदमः सप्तम्यन्तात् कालवाचिनः स्वार्थे दानीमिति च प्रत्ययः स्यादिति। अन्यथा "सर्वैकान्य-किंयत्तदः काले दादानीञ्चे"ति सूत्रादिविरोधापत्तेः। तथा चेदानीमित्यादिप्रतीत्या कालस्य सिद्धौ तस्य जगदाश्रयत्वसिद्धिरिति भावः। यदि तु नीरूपस्य कालस्य प्रतीतिविषयत्वं नाङ्गीक्रियते, तदापि कालस्य नासिद्धिरित्याह—**सूर्य**परिस्पन्दादिकमिति। आदिना चन्द्रपरिस्पन्दादेः परिग्रहः। तथा चेदानीं घट इत्यादि-प्रतीतिर्यदा सूर्यपरिस्पन्दमेव विषयीकरोति, न कालम्। तदापि तत्सम्बन्धघटकतया कालस्य सिद्धिः। तथा हि—इदानीं घट इत्यादि-प्रतीताविदं-प्रतीतिविषयस्य सूर्यपरिस्पन्दस्य घटादिना सम्बन्धो न संयोगः, द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमात्। नापि समवायः, सूर्यनिष्ठक्रियाया घटे समवायासम्भवात्। अपि तु स्वाश्रय-संयोगि-संयोगरूपो वक्तव्यः। गुणादौ तु स्वसम-

প্রদর্শন করিতে বলিলেন—**জগতামাশ্রয়ঃ**। 'ইদানীং ঘটঃ'—এই সমস্ত প্রতীতি যখন সূর্য্যের পরিস্পন্দকে বিষয় করে, তখন সূর্য্যপরিস্পন্দের সহিত ঘটাদির [কোন] সম্বন্ধ

বিবৃতি

"দানীঞ্চ" এই পাণিনি সূত্রের ব্যাখ্যায় বালমনোরমাকার বলিয়াছেন—সপ্তম্যন্ত কালবাচক ইদং শব্দের উত্তর স্বার্থে 'দানীং' প্রত্যয় হয়। সুতরাং 'ইদানীং' পদের অর্থ—এই কালে। এই কালই সমস্ত বস্তুর অধিকরণরূপে 'ইদানীং' ইত্যাদি প্রতীতিতে বিষয় হইয়া থাকে। 'ইদানীং' এই প্রতীতি দ্বারাই কালের সিদ্ধি হয়। যদি এই কাল 'ইদানীং' ইত্যাদি প্রতীতির বিষয় না হইত, তবে "ইদানীং ঘটঃ" এইরূপ অভিলাপ বাক্যের প্রয়োগ হইত না। অথচ এইরূপ অভিলাপ সকলেই করিয়া থাকেন। সুতরাং "ইদানীং" ইত্যাদি প্রতীতি দ্বারাই কালের সিদ্ধি হয়।

দ্রব্যের প্রত্যক্ষে রূপ কারণ, কালের রূপ নাই বলিয়া যদি উহা প্রত্যক্ষ প্রতীতির বিষয় না হয়, উহার বিষয় যদি সূর্য্যপরিস্পন্দ হয়, তাহা হইলে সেই সূর্য্য পরিস্পন্দের

সংযোগাদির্ন সম্ভবতীতি কাল এব তৎসম্বন্ধ-ঘটকঃ কল্প্যতে। ইত্থঞ্চ তস্যাশ্রয়ত্বমেব সম্যক্ ॥৪৫

বায়ি-সংযুক্ত-সংযোগি-সমবেতত্বরূপঃ। তথা চ স্বং সূর্যপরিস্পন্দঃ, তস্যাশ্রয়ঃ সূর্যঃ, তৎসংযোগী কালঃ, তৎসংযোগো ঘটে ইতি তৎসম্বন্ধঘটকতয়া কালঃ সিধ্যতি। ন চাকাশাদিকমেব তৎসম্বন্ধঘটকমাস্তামিতি বাচ্যম্। আকাশদিগাত্মনাং বিনিগমনাবিরহেণ সম্বন্ধঘটকত্বাযোগাদতিরিক্তৈককালস্য সম্বন্ধঘটকত্ব-কল্পনাৎ। **ইত্থঞ্চ** অতিরিক্ত-কালসিদ্ধৌ চ। **সম্যগি**তি। কালঃ সর্ববানিতি প্রতীতেরতিরিক্তকাল-বিষয়কত্বস্যোচিতত্বাদিতি ভাবঃ ॥৪৫॥

বলিতে হইবে। সেই সম্বন্ধ সংযোগাদি হয় না। এইজন্য সেই সম্বন্ধের ঘটক [রূপে] কালই কল্পিত হয়। এইরূপে অর্থাৎ উক্ত সম্বন্ধের ঘটকরূপে কাল অনুমিত হইলে তাহার আশ্রয়ত্বও উপপন্ন হয় ॥৪৫॥

বিবৃতি

সহিত ঘটের কোন একটী সম্বন্ধ অবশ্য স্বীকার্য্য। কারণ বিশেষ্য ও বিশেষণের সহিত মূল সম্বন্ধ না থাকিলে উহাদের বিশেষ্য-বিশেষণ-ভাবে প্রতীতি হইতে পারে না। দণ্ডের সহিত পুরুষের সংযোগ সম্বন্ধ আছে বলিয়াই উহাদের যেরূপ বিশেষ্য-বিশেষণ-ভাবে প্রতীতি হইয়া থাকে, সেইরূপ "ইদানীং ঘটঃ" এই প্রতীতির বিষয় স্বর্য্যপরিস্পন্দের সহিত ঘটাদির কোন একটী সম্বন্ধ থাকিলে তবেই উহাদের বিশেষ্য-বিশেষণ-ভাবে প্রতীতি হইবে, নচেৎ নহে। অথচ 'ইদানীং ঘটঃ' এইরূপ প্রতীতি যখন বিশেষ্য বিশেষণভাবে হইতেছে, তখন উহাদের একটী সম্বন্ধ অবশ্য স্বীকার্য। এই সম্বন্ধ সংযোগ হইতে পারে না, কারণ ক্রিয়ার সহিত দ্রব্যের সংযোগ হয় না। এই সম্বন্ধ সমবায়ও হইতে পারে না। কারণ স্বর্য্য ক্রিয়া স্বর্য্যে সমবেত, ঘটে নহে। সুতরাং স্বাশ্রয়-সংযোগি-সংযোগকেই ঐ সম্বন্ধ বলিতে হইবে। এ স্থলে স্ব হইতেছে স্বর্য্য-পরিস্পন্দ, তাহার আশ্রয় স্বর্য্যই হইলেন স্বাশ্রয়। তাহার সংযোগী দ্রব্য হইতেছে স্বাশ্রয়সংযোগী। সেই স্বাশ্রয়সংযোগী দ্রব্যের সহিত ঘটাদির সংযোগ আছে। অতএব "ইদানীং ঘটঃ" এই প্রতীতির বিষয় স্বর্য্যপরিস্পন্দের সহিত ঘটের সম্বন্ধ হইল স্বাশ্রয়-সংযোগি-সংযোগ। এই সম্বন্ধ আছে বলিয়াই ঘট বিশেষ্যরূপে এবং স্বর্য্য-পরিস্পন্দ বিশেষণরূপে বোধ হইয়া থাকে। এই সম্বন্ধের অন্তর্গত স্বাশ্রয় সংযোগী বিভু দ্রব্যই কাল বলিয়া কল্পিত হইয়াছে। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**কাল এব তৎসম্বন্ধঘটকঃ কল্প্যতে।**

परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः ।

प्रमाणान्तरं दर्शयति—**परापरत्वेति**। परत्वापरत्वबुद्धेरसाधारणं निमित्तं काल एव। परत्वापरत्वयोरसमवायिकारण-संयोगाश्रयो लाघवादतिरिक्तः काल एव कल्प्यत इति भावः। नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षण-दिन-मास-वर्षादि-

परत्वापरत्वबुद्धेरिति। अयमस्माज् ज्येष्ठ इति ज्येष्ठे परत्व-प्रत्ययः, अयमस्मात् कनिष्ठ इति कनिष्ठेऽपरत्व-प्रत्ययः। स च परत्वापरत्व-गुणविशेष-निबन्धनः। तथा च कालिकपरत्वापरत्वे असमवायिकारणजन्ये भावकार्यत्वाद् घटादिवदित्यनुमानेन तयोरसमवायिकारणं कालपिण्डसंयोगः सिध्यति। तादृशसंयोगाश्रयश्च काल इति कालसिद्धिः। न च पिण्डगतरूपादयः परत्वापरयोरसमवायिकारणमस्त्विति वाच्यम्। कालिकपरत्वापरत्वयोर्वायावुत्पत्त्या व्यभिचारात्। अत एव पृथिवीपिण्डसंयोगोऽपि न कारणम्। पृथिव्यसंयुक्तपदार्थेऽपि परत्वापरत्वयोरुत्पादेन व्यभिचारात्। नाप्याकाश-दिगात्म-मनोभिः पिण्डसंयोगस्तयोरसमवायिकारणं, गौरवात्। कालस्य निरुक्तासमवायिकारण-संयोगाश्रयत्वे तु लाघवमित्याह—**लाघवादिति**। तथा ह्याकाशपिण्डसंयोगस्य दिक्पिण्डसंयोगस्य वा नासमवायिकारणत्वं, विनिगमनाविरहात्। एवमात्म-मनःपिण्ड-संयोगस्याप्यनन्तत्वेन विनिगमनाविरहान्नासमवायिकारणत्वम्। न च कालस्यापि तथात्वे किं विनिगमकमिति वाच्यम्, तदाश्रयतयोपस्थितेरेवात्र विनिगमकत्वात्। तस्माल्लाघवतर्कान्निरुक्तासमवायिकारणसंयोगाश्रयो ह्यतिरिक्तः काल इति कल्प्यते। एवं यौगपद्यायौगपद्य-चिरक्षिप्र-प्रत्ययहेतुतयापि कालसिद्धिरिति बोध्यम्। ननु प्रतीतः कालो युगपज् जातोऽयुगपज् जातश्चेति विशिष्टप्रत्ययं जनयेत्। अप्रतीतेन तु कालेन कथं विशिष्टा प्रतीतिरिति चेत्। प्रामाणान्तरोपनीतस्यापि विशेषणत्वाविरोधात्। उक्तञ्च **किरणा**वल्यां—"विशेषणसम्बन्धो हि विशिष्टप्रतीतौ सत्तयैवोपयुज्यते न तु स्वज्ञानेने"ति। ननु यदि काल एक एव, तदा तत्र क्षण-लव-काष्ठादि-भेदव्यवहारो न स्यात्, एकस्मिन् क्षणत्व-दिनत्वादि-विरुद्ध-व्यवहारायोगादित्याशङ्कते—**नन्विति**। **एकस्य** कालस्येति।

পরাপরত্ব ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা [কালে] প্রমাণান্তর দেখাইতেছেন। পরত্ব (জ্যেষ্ঠত্ব) ও অপরত্ব (কনিষ্ঠত্ব) বুদ্ধির অসাধারণ কারণ কালই। লাঘব-বশতঃ পরত্ব ও অপরত্বের অসমবায়ি-কারণ সংযোগের আশ্রয় [রূপে] অতিরিক্ত কালই কল্পিত হয়—ইহাই পরাপরত্ব গ্রন্থের তাৎপর্য্য। [পূঃ] আচ্ছা, কাল এক সিদ্ধ হইলে

समयभेदो न स्यादत आह—क्षणादिः स्यादुपाधित इति। कालस्त्वेकोऽप्युपाधिभेदात् क्षणादिव्यवहारविषयः। उपाधिस्तु—स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म, पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा

परत्वादिविशेषेण हि कालोऽनुमीयते। स चैकेनैव विभुनोपपद्यत इति नानेकस्य तस्य सिद्धिरिति भावः। नन्वसिद्धमेतत्, परत्वादिप्रत्ययानां परस्परं वैलक्षण्यात्, कारणवैलक्षण्यं विना कार्यवैलक्षण्यायोगादिति चेत्। न। कार्यवैलक्षण्यस्य सामग्रीवैलक्षण्योन्नायकत्वात्। तच्च सहकार्यन्तरानुप्रवेशेनापि घटत इति कथं कालस्य नानात्वमिति। **क्षणादी**ति। उत्पन्नं द्रव्यं यावदगुणमुत्पद्यते, अन्त्यतन्तुसंयोगे वा यावन्न पटः, उत्पन्ने वा कर्मणि यावन्न विभागः, तावान् कालः क्षण इति **किरणा**वलीकाराः। **कन्दली**कारास्तु निमेषस्य चतुर्थो भागः क्षण इत्याहुः। **समय**भेदः—समयभेदव्यवहारः। **न स्या**दिति। एकस्मिन् विरुद्धनानाव्यवहार-विषयत्वाभावादिति भावः। **उपाधि-भेदात्**—तत्तद्विशिष्टकर्मादिभेदात्। तथा चैकस्य कालस्य किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य क्षणत्वं किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य दिनत्वमिति भावः। किरणावलीमनुस्मरन् प्रथमक्षणोपाधिस्वरूपमाह—**उपाधि**रिति। परिचायक इत्यर्थः। अयमाशयः—आदौ क्रिया, ततो विभागः, ततः पूर्वसंयोगनाशः, तत उत्तरदेशसंयोगः, ततः क्रियानाशश्चेति नियमाद् येन कर्मणा स्वद्वितीयक्षणे विभागः, तत्कर्म स्वोत्पत्तिक्षणे स्वजन्यविभाग-प्रागभावविशिष्टं सत् स्वजन्य-विभागप्रागभावावच्छिन्नमित्यभिधीयते। तथा च स्वजन्य-विभागप्रागभाव-विशिष्टस्यैव कर्मणः कालोपाधित्वाङ्गीकारात् तत्कर्मोपलक्षित-कालस्य प्रथमक्षणत्वम्। घटगत-प्रथम-कर्मणः घटगत-क्रियान्तरजन्यविभागप्रागभावविशिष्टस्य क्षणत्वापत्तिरतः—**स्वजन्ये**ति।

ক্ষণ, দিন, মাস বর্ষ প্রভৃতি সময়ের ভেদ না হউক—এই আশঙ্কায় বলিলেন—**ক্ষণাদিঃ স্যাদুপাধিতঃ**। [অর্থাৎ] কাল এক হইলেও উপাধির ভেদবশতঃ [ভিন্ন হইয়া] ক্ষণাদি ব্যবহারের বিষয় হয়। [সেই] উপাধি কিন্তু স্বজন্য-বিভাগ-প্রাগভাবাবচ্ছিন্ন কর্ম্ম অর্থাৎ যে সময়ে ক্রিয়া স্বজন্য বিভাগের প্রাগভাবের দ্বারা অবচ্ছিন্ন (বিশিষ্ট) হয়, সেই বিভাগ-প্রাগভাববিশিষ্ট ক্রিয়াই উপাধি। [সেই ক্রিয়ার কালই প্রথম ক্ষণ।] [দ্বিতীয় উপাধি] অথবা পূর্ব্বসংযোগাবচ্ছিন্ন বিভাগ অর্থাৎ যে সময়ে ক্রিয়াজন্য বিভাগ পূর্ব্বসংযোগের দ্বারা অবচ্ছিন্ন হয়; সেই পূর্ব্বসংযোগাবচ্ছিন্ন বিভাগই উপাধি। [সেই পূর্ব্বসংযোগাবচ্ছিন্ন বিভাগ সম্বন্ধী

उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा। न चोत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम्। कर्मान्तरस्यापि सत्त्वादिति। महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति,

द्वितीयक्षणोपाधिमाह—**पूर्व**संयोगेति। स्वजन्य-विभागनाश्य-पूर्वसंयोग-विशिष्ट-स्वजन्य-विभाग इत्यर्थः। अत्र स्वपदं विभागजनक-क्रियाव्यक्ति-परम्। तथा च विभागजनक-क्रियाजन्यो यो विभागस्तेन विभागेन नाश्यो यः पूर्वसंयोगस्तद्विशिष्टो यः क्रियाजन्यो विभागस्तादृशविभागोपलक्षित-कालस्य द्वितीयक्षणत्वम्। पूर्वसंयोगमात्रस्य कालोपाधित्वे विभागपूर्वकालेऽपि द्वितीयक्षणत्वापत्तिरतः—विभाग इति। विभागमात्रस्य तथात्वे विभागोत्तरकालेऽपि द्वितीयक्षणत्वापत्तिरतः—पूर्वसंयोगेति। उभयोपादाने तु पूर्वसंयोग-विशिष्ट-विभागस्यैव द्वितीयक्षणत्वेन व्यवहार इति भावः। तृतीयक्षणोपाधिमाह—**पूर्वसं**योगेति। पूर्वतत्तत्क्रियाजन्य-विभागजन्य-पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्न-स्वजन्योत्तर-संयोगप्रागभाव इत्यर्थः। तेन पूर्वसंयोगनाशोत्तरकाले पूर्वसंयोगनाशप्राक्काले वा न तृतीयक्षणत्वापत्तिरिति भावः। चतुर्थक्षणोपाधिमाह—**उत्तरे**ति। स्वनाशकोत्तरसंयोगा-वच्छिन्नं कर्मेत्यर्थः। तथा चोत्तरसंयोगमात्रस्य कर्ममात्रस्य वा कालोपाधित्वानङ्गीकारा-दुत्तरसंयोगानन्तरकाले कर्माधिकरण-क्षणचतुष्टये वा न चतुर्थक्षणव्यवहार इति भावः। पूर्वकर्माभावात् पञ्चमक्षणे कथं क्षणव्यवहार इत्याशङ्कते—**न चे**ति। **कर्मान्तर**स्येति। घटादिद्रव्ये पूर्वक्रियायां नष्टायामपि क्रियान्तरसत्त्वात् तदादाय पूर्ववत् क्षणादिव्यवहार-सिद्धिरिति भावः। ननूक्तलक्षणं महाप्रलयक्षणेऽव्याप्तं, तत्र विभागप्रागभावाद्यवच्छिन्न-कर्माभावादित्याशङ्क्याह—**महाप्रलय** इति। वस्तुतस्तु सर्वभावकार्यध्वंसात्मके महा-प्रलये क्षणव्यवहारो नास्ति, व्यवहारनिमित्तानां तदा विनष्टत्वात्। न च महाप्रलयोत्पत्तौ

কালই দ্বিতীয় ক্ষণ।] [তৃতীয় উপাধি—] অথবা পূর্ব্বসংযোগনাশাবচ্ছিন্ন উত্তরদেশ সংযোগের প্রাগভাব অর্থাৎ যে সময়ে উত্তরদেশ সংযোগের প্রাগভাব পূর্ব্বদেশ-সংযোগের নাশের দ্বারা অবচ্ছিন্ন হয়; সেই পূর্ব্বদেশসংযোগের নাশ-বিশিষ্ট উত্তরদেশ সংযোগের প্রাগভাবই উপাধি। [তাদৃশ সেই প্রাগভাবের অধিকরণ কালই তৃতীয় ক্ষণ।] [চতুর্থ উপাধি] অথবা উত্তরসংযোগাবচ্ছিন্ন কর্ম্ম অর্থাৎ যে সময়ে ক্রিয়া উত্তরদেশসংযোগের দ্বারা অবচ্ছিন্ন হয়, উত্তরদেশসংযোগবিশিষ্ট সেই ক্রিয়াই উপাধি। [তাদৃশ ক্রিয়ার অধিকরণ কালই চতুর্থ ক্ষণ।] [পূঃ] আচ্ছা, উত্তরদেশ-সংযোগের অনন্তর [ক্রিয়ার নাশ হওয়ায়] ক্ষণ ব্যবহার না হউক—ইহা বলিতে

दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते ॥ ४६

तदाऽनायत्या ध्वंसेनैवोपपादनीय इति। दिनादि-व्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकूटैरेवेति॥

दिशं निरूपयति—**दूरान्तिकेति**। दूरत्वमन्तिकत्वञ्च दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम्। तद्बुद्धेरसाधारणं बीजं दिगेव। दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारण-संयोगाश्रयतया लाघवादेका दिक् सिध्यतीति भावः॥४६

क्षणघटितस्योत्पत्तिलक्षणस्याव्याप्तिरिति वाच्यम्; क्षणाघटितस्यैवोत्पत्तिलक्षणस्य तदुत्पत्तौ सम्भवादित्यभिप्रायेणोक्तं—**यद्यस्तीति**। **अनायत्या**—अगत्या। **ध्वंसेनैवेति**। महाप्रलये क्षणव्यवहाराङ्गीकारे तु स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगि-प्रतियोगिक-यावद्ध्वंसविशिष्ट-समयेनैव क्षणव्यवहार उपपादनीयः। स्वं प्रलयः, तद्वृत्तिर्यो ध्वंसः, तत्प्रतियोगिनो ये घटादयस्तत्प्रतियोगिक-यावद्ध्वंसविशिष्ट-समयस्यैव क्षणव्यवहारविषयत्वमिति भावः।

बीजं—प्रयोजकम्। **दैशिकेति**। समीपस्थ-द्रव्यापेक्षया दूरस्थद्रव्ये इदं विप्रकृष्टमिति दैशिकपरत्वबुद्धिर्जायते। एवं दूरस्थ-द्रव्यापेक्षया समीपस्थद्रव्ये इदं सन्निकृष्टमिति दैशिकापरत्वबुद्धिः। सा च परत्वापरत्वजन्या। तथा च दैशिकपरत्वापरत्वे असमवायिकारणजन्ये भावकार्यत्वादित्यनुमानेन परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणतया दिग्द्रव्यसंयोगसिद्धौ तत्कारणतया दिक्सिद्धिः। ननु कार्यत्वेन हेतुना सकारणकत्वमात्रं सिध्यतु, दिक्सिद्धिस्तु नान्यनिषेधं विनेति चेत्। न। अन्येषां तन्निमित्तत्वासम्भवात्। तथा हि—यस्मिन् द्रव्ये परत्वबुद्धिस्तद् द्रव्यं तद्गुणो वा तत्र न कारणं, अपरत्वबुद्धिदशायामपि तद्द्रव्यस्वरूपस्य तद्गुणस्वरूपस्य वा तादवस्थ्येन तत्र परत्वप्रत्ययापातात्। न चाकाशमात्मा

পার না। [উঃ] কারণ [ক্রিয়ার নাশ কালে] কর্ম্মান্তরের সত্তা আছে। মহাপ্রলয়ে যদি ক্ষণাদির ব্যবহার [সম্ভব] হয়, তবে [তাহা] অগত্যা ধ্বংসের দ্বারাই উপপাদন করিতে হইবে অর্থাৎ যে সময়ে প্রলয় উৎপন্ন হইবে, সেই প্রলয় কালবৃত্তি ধ্বংসের যে যে পদার্থ প্রতিযোগী, সেই সমস্ত পদার্থ প্রতিযোগিক ধ্বংসের অধিকরণ কালই প্রলয়ক্ষণ। দিন, মাসাদি ব্যবহার কিন্তু ক্ষণকূটের (ক্ষণসমূহ) দ্বারাই উপপন্ন হইবে॥

দূরান্তিকাদি গ্রন্থদ্বারা দিক্ নিরূপণ করিতেছেন। দূরত্ব ও অন্তিকত্বকে দৈশিক পরত্ব ও অপরত্ব জানিবে। সেই দূরত্বাদি বুদ্ধির অসাধারণ কারণ দিক্ই। লাঘববশতঃ দৈশিক পরত্ব ও অপরত্বের অসমবায়িকারণ [দিক্-পিণ্ড] সংযোগের আশ্রয়রূপে এক দিক্ সিদ্ধ হয়—ইহাই [উক্ত গ্রন্থের] তাৎপর্য্য ॥৪৬॥

उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादि-व्यपदेशभाक् ।

ननु यद्येकैव दिक्, तदा प्राची-प्रतीच्यादि-व्यवहारः कथमुपपद्यत इत्यत आह—उपाधीति। यत्पुरुषस्योदयगिरि-सन्निहिता या दिक्, सा तत्पुरुषस्य

वा तथा स्यादिति वाच्यम्, आकाशस्यात्मनो वा परधर्मोपनायकत्वे सर्वधर्माणां सर्वत्रोपनयप्रसङ्गात्। न च कालस्तथा स्यादिति वाच्यम्। कालस्य क्रियोपनायकत्वेन संयोगोपनायकत्वायोगात्, तस्य च नियत-क्रियोपनायकतयैव धर्मिग्राहक-मानसिद्धत्वात्। **क्रियो**पनायकत्वं सूर्यक्रियाल्पीयस्त्वादि-विषयकापेक्षाबुद्धिजन्य-परत्वापरत्वासमवायिकारण-संयोगाधिकरणत्वम्। **संयोगो**पनायकत्वं तु संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वादिविषयकापेक्षाबुद्धिजन्य-परत्वापरत्वासमवायिकारण-संयोगाधिकरणत्वम्। तस्माद् दूरस्थसमीपस्थयोस्तयोर्द्रव्ययोर्भूयसामल्पीयसां वा संयुक्तसंयोगानामुपनायकं यद् द्रव्यं स्वीकरणीयं, तदेव दिगिति भावः। **लाघवा**दिति। दैशिकपरत्वादिप्रत्ययो हि दिग्लिङ्गम्। स चाविशिष्ट इति नाऽनेकदिक्सिद्धिरिति भावः। न च परत्वादिप्रत्ययभेद एव तद्भेदप्रतिपादक इति वाच्यम्। दिगभेदेऽप्युपाधिभेदात् तद्भेदोपपत्तेः ॥४६॥

किरणावलीप्रकाशोक्तान् दिगुपाधीन् वक्तुं पूर्वपक्षमारचयति—**नन्विति। प्रतीच्यादी**त्यादिपदेनोदीच्यादि-परिग्रहः। **यत्**पुरुषस्येति। अत्र पुरुषपदं मूर्त्तद्रव्यपरम्।

[পূঃ] আচ্ছা, যদি একটীই দিক্, তবে পূর্ব্বদিক্ পশ্চিমদিক্ প্রভৃতি ব্যবহার কিরূপে উপপন্ন হয়? এই আশঙ্কায় বলিলেন—**উপাধিভেদাৎ** অর্থাৎ দিক্ এক হইলেও উপাধিভেদে প্রাচী, প্রতীচী প্রভৃতি ব্যবহারের বিষয় হইয়া থাকে। যে পুরুষের যে দিক্ উদয়গিরির সন্নিহিত, সেই দিক্ সেই পুরুষের পূর্ব্ব দিক্। এইরূপ

বিবৃতি

নিকটবর্ত্তী দ্রব্যের অপেক্ষায় দূরবর্ত্তী দ্রব্যে 'এই দ্রব্যটী দূরবর্ত্তী' বলিয়া যে দূরত্বের বোধ হয়, ঐ দূরত্বকে দৈশিক পরত্ব বলে। এইরূপ দূরবর্ত্তী দ্রব্যের অপেক্ষায় নিকটবর্ত্তী দ্রব্যে 'এই দ্রব্যটী নিকটবর্ত্তী' বলিয়া যে নৈকট্যের জ্ঞান হয়, উহাই দৈশিক অপরত্ব। ঐ দৈশিক পরত্ব ও অপরত্বটী ভাব কার্য্য বলিয়া উহার সমবায়ী, অসমবায়ী ও নিমিত্ত কারণ স্বীকার্য্য। পরত্ব বা অপরত্বের আশ্রয় দ্রব্যটী উহার সমবায়ী কারণ হইলেও উহার কোন গুণ ঐ পরত্বাপরত্বের অসমবায়ী কারণ হইতে পারে না। কারণ ঐ দ্রব্যের ঐ গুণ পূর্ব্বাপর একরূপেই আছে; কিন্তু অপরত্ববুদ্ধি কালে পরত্ব বা পরত্ব বুদ্ধিকালে অপরত্ব বুদ্ধি জন্মায় না। ঐ দ্রব্যগত আত্মসংযোগ বা আকাশ সংযোগ ঐ

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्त्तृकम्॥ ४७

प्राची। एवमुदयगिरि-व्यवहिता, या दिक्, सा प्रतीची। एवं यत्पुरुषस्य सुमेरु-सन्निहिता या दिक्, सा तस्योदीची ; तद्व्यवहिता त्ववाची। "सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः" इति नियमात्॥

आत्मानं निरूपयति—आत्मेन्द्रियेति। आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसम-

दिक्—मूर्त्तम्। तत्र सूर्योदयाचलसम्मुखावस्थितशरीरदक्षिणभागावच्छिन्नो देशो दक्षिणा दिक्। तथाविधशरीर-वामभागावच्छिन्नो देश उदीची। वामत्व दक्षिणत्वे शरीरावयव-वृत्ती जाती इति नान्योन्याश्रयः। पतनक्रियाजन्य-संयोगाश्रयो देशोऽधः। स्वाभाविक-वह्निक्रियाजन्य-संयोगाश्रयो दिगूर्ध्वा। तथा च जन्यमात्रं क्रियामात्रं वा कालोपाधिः, मूर्त्तमात्रं तु दिगुपाधिरिति फलितम्। नन्वमी नोपाधयः, प्रलयकालेऽसम्भवादिति चेत्। न। तदा तद्व्यवहारस्याभावात्, भावे वाऽतीतानामेवोक्तोपाधीनामुपलक्षणतया तत्तद्दिक्प्रदेशव्यावर्त्तकत्वात्। यद्वा—इन्द्रादि-तत्तद्देवताधिष्ठाननिबन्धनो वा प्राच्यादिव्यवहारोऽभ्युपेयः। अन्वर्थेयं दिक्संज्ञा, न तु पारिभाषिकी। तथा चोक्तं **किरणा-वल्यां**—प्रथममस्यामञ्चति सवितेति प्राची, अवागस्यामञ्चतीत्यवाची, प्रतीपमस्यामञ्चतीति प्रतीची, उदगस्यामञ्चतीत्युदीचीति। **वर्षाणां**—देशानाम्।

उद्देशक्रमानुसारेण प्रशस्तपादीयमनुस्मरन्नात्मानं निरूपयितुमुपक्रमते—**आत्मान-**

উদয়গিরির ব্যবহিত যে দিক্, তাহা পশ্চিম দিক্। এইরূপ যে পুরুষের সুমেরু সন্নিহিত যে দিক্, তাহা উত্তর দিক্ এবং মেরুব্যবহিত দিক্ কিন্তু দক্ষিণ দিক্। কারণ [ভারত, ইলাবৃত, প্রভৃতি] সমস্ত বর্ষেরই (দেশেরই) উত্তর দিকে মেরু অবস্থিত—ইহাই নিয়ম।

আত্মেন্দ্রিয়াদ্যধিষ্ঠাতা—এই গ্রন্থের দ্বারা আত্মার নিরূপণ করিতেছেন।

বিবৃতি

পরত্বাপরত্বের অসমবায়ী কারণ হয় না। কারণ আত্মা বা আকাশ পরধর্মের অসমবায়ী কারণ সংযোগের আশ্রয় হয় না। ঐ দ্রব্যগত কালসংযোগও উহার অসমবায়ী কারণ নহে। কারণ কালসংযোগ কালিক পরত্বাপরত্বের অসমবায়ী কারণ হইয়া থাকে। বিশেষ দূরবর্ত্তী ও নিকটবর্ত্তী দ্রব্যে কালসংযোগ তুল্য বলিয়া উহা কোন দ্রব্যে পরত্বের ও কোন দ্রব্যে অপরত্বের হেতু হইতে পারে না। সুতরাং অপর কোন বিভু দ্রব্যের সংযোগকে ঐ পরত্বাপরত্বের অসমবায়ী কারণ বলিতে হইবে। যে বিভু দ্রব্যের সংযোগ পরত্বাপরত্বের সমবায়ী কারণে সমবেত হইয়া উহাদিগকে উৎপন্ন

वायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति। ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव, अदृष्टादिरूप-

मिति। यद्यपि शरीराद्यतिरिक्ततयात्मनोऽप्रत्यक्षत्वात् आत्मत्वस्याप्यप्रत्यक्षत्वं, योग्य-वृत्तिजातेर्योग्यत्वात्, अस्य चातथात्वात्, तथाप्यनुमानेन तदधिगम इत्यभिप्रायेणाह—**आत्मत्व**जातिरिति। **सिध्यती**ति। आत्मनिष्ठा सुखादिसमवायिकारणता किञ्चिद्धर्मा-वच्छिन्ना कारणतात्वात्, दण्डनिष्ठघटकारणतावदित्यनुमानात् कारणतावच्छेदकतया यो धर्मोऽनुमीयते, स एवात्मत्वम्। **सेतुकृ**तस्तु—आत्मशब्द-प्रवृत्तिनिमित्ततयैवात्मत्वजाति-सिद्धिरित्याहुः। ननु तथापीश्वरसाधारण्ये तत्सिद्धिर्न जातेत्यत आह—**ईश्वरे**ऽपीति। तथा चेश्वरे, सुखाद्यनुत्पादात् तत्र फलोपधायकत्वाभावेऽपि स्वरूपयोग्यकारणतासत्त्वात् तदवच्छेदकतया तत्राप्यात्मत्वसिद्धिरिति भावः। **अदृष्टा**दीत्यादिना शरीरपरिग्रहः।

আত্মত্ব জাতি কিন্তু সুখ ও দুঃখ প্রভৃতির সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদকরূপে সিদ্ধ হয়। ঈশ্বরেও সেই [আত্মত্ব] জাতি আছেই। অদৃষ্টাদিরূপ কারণ না থাকায় [ঈশ্বরে]

বিবৃতি

করে, সেই বিভু দ্রব্যই দিক্। তাই বলিলেন—**দৈশিকপরত্বাপরত্বয়োঃ** ইত্যাদি।

যাহাতে আত্মত্ব আছে, তাহাই আত্মা। আত্মাতে আত্মত্ব জাতি না থাকিলে আত্মা "আত্মা" বলিয়া গণ্য হইত না এবং উহাতে অন্যের ভেদও সিদ্ধ হইত না। সুতরাং আত্মাতে আত্ম-ব্যবহার ও অন্যের ভেদ সিদ্ধির জন্য আত্মত্বের সিদ্ধি আবশ্যক। যাঁহাদের মতে আত্মা অহং-প্রত্যয়ের বিষয় হইয়া প্রত্যক্ষ হয়, তাঁহাদের মতে আত্মত্বও প্রত্যক্ষসিদ্ধ। কিন্তু যাঁহাদের মতে শরীরাদি ভিন্ন আত্মা প্রত্যক্ষ নহে, তাঁহাদের মতে আত্মত্ব প্রত্যক্ষসিদ্ধ নহে, কিন্তু অনুমেয়। আত্মাতে সুখ-দুঃখাদি গুণ সমবেত হইয়া উৎপন্ন হইলে 'অহং সুখী' 'অহং দুঃখী' এইরূপে উহার প্রতীতি হয়। তাই আত্মাই সুখদুঃখাদি গুণের সমবায়ী কারণ। ঐ সমবায়িকারণতা আত্মাতেই থাকে। ঐ সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদক ধর্মরূপে আত্মত্বের অনুমিতি হইয়া থাকে। যদি ঐ সমবায়িকারণতাটী কোন অবচ্ছেদক ধর্মের দ্বারা অবচ্ছিন্ন না হইত, তবে আত্মা হইতেই সুখদুঃখের উৎপত্তি নিয়ম হইত না। অথচ এইরূপ নিয়ম আছে। সুতরাং ঐ সমবায়িকারণতার একটী অবচ্ছেদক ধর্ম স্বীকার্য্য। যে ধর্ম ঐ সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদকরূপে কল্পিত হয়, তাহাই আত্মত্ব। ঐ আত্মত্ব সমবায়িকারণতার ন্যূন দেশে বা অধিকদেশে থাকে না—মাত্র সমবায়িকারণতার দেশ আত্মাতেই থাকে, এইজন্য এই আত্মত্বই সমবায়িকারণতার অবচ্ছেদক হয়। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**আত্মত্বজাতিস্তু**।

कारणाभावान्न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः, नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भाव-नियम इत्यस्याऽप्रयोजकत्वात्। परे त्वीश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात्। न च

तथा चेश्वरे आत्मत्वजातिसत्त्वेऽपि सुखादिहेतूनां धर्माधर्मशरीराणामभावान्न तत्र सुखादयुत्पत्तिर्न वा तत्र तत्कारणताबाधः, सत्यपि प्रधाने कारणे सहकार्यन्तराभावादेव कार्याभावसिद्धेरिति भावः। **अप्रयोजक**त्वादिति। अप्रामाणिकत्वादित्यर्थः। तथा च स्वरूपयोग्यकारण-समवधानमात्रान्न फलोदयोऽपि तु सकलकारण-समवधानात्। न च नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य सत्त्वे सकलकारण-समवधाननियमः, तत्सत्त्वेऽपि फलोदयादर्शनात्, कारणाभावस्यैव कार्याभाव-व्याप्तत्वात्। तस्मान्नियमस्यास्याप्रयोजकत्वमिति भावः। नन्वेवं सति ग्रन्थकर्त्तुः पूर्वापरग्रन्थविरोधः, जलग्रन्थे नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भाव इत्यङ्गीकारात्, अत्र तु तदनङ्गीकारादिति चेत्। न। तस्य पूर्वपक्षत्वेनाविरोधात्। अत्रैव मतान्तरमाह—**परे** त्विति। **प्रमाणा**भावादिति। सुखदुःखादि-

সুখ ও দুঃখ প্রভৃতির উৎপত্তি হয় না। নিত্য স্বরূপযোগ্য পদার্থের ফলের (কার্য্যের) অবশ্যম্ভাব (অবশ্যোৎপাদকত্ব) নিয়ম অর্থাৎ নিত্য পদার্থ স্বরূপযোগ্য কারণ হইলে ফল অবশ্যই উৎপন্ন হইবে—এই নিয়মও অপ্রয়োজক অর্থাৎ অনুকূল তর্কযুক্ত নহে। কেহ কেহ কিন্তু বলেন—ঈশ্বরে সেই জাতি নাইই, কারণ [ঈশ্বরে

বিবৃতি

ঈশ্বরেও এই আত্মত্বজাতি আছে এবং এই আত্মত্ব দ্বারাই আত্মদ্রব্যের বিভাগ হইয়াছে। যদি ঈশ্বরে ঐ আত্মত্ব জাতি না থাকিত, তবে ঈশ্বর আত্মা বলিয়া গণ্য হইতেন না, অতিরিক্ত দশম দ্রব্য বলিয়াই গণ্য হইতেন, কিন্তু আত্মা দশম দ্রব্য নহে। সুতরাং ঈশ্বরে দ্রব্যবিভাজকরূপেও ঐ আত্মত্ব জাতি স্বীকার্য্য। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**ঈশ্বরেঽপি সা জাতিরস্ত্যেব।**

যাহাতে কারণতাবচ্ছেদক ধর্ম্ম থাকে, তাহাকে স্বরূপযোগ্য কারণ বলে। ঈশ্বরেও যখন কারণতাবচ্ছেদক আত্মত্ব জাতি আছে, তখন ঈশ্বর সুখাদি গুণের স্বরূপযোগ্য কারণ। অনিত্য বস্তু কোন কার্য্যের স্বরূপযোগ্য কারণ হইলে তাহা হইতে কার্য্য অবশ্যই উৎপন্ন হইবে, ইহা যেরূপ বলা যায় না। যেহেতু কার্য্যের উৎপত্তির পূর্ব্বেও ঐ স্বরূপযোগ্য কারণ বিনষ্ট হইতে পারে। সেরূপ নিত্য বস্তু স্বরূপযোগ্য কারণ হইলে তাহা হইতে কার্য্য অবশ্যই উৎপন্ন হইবে, ইহাও বলা যায় না। কারণ যে সমস্ত সহকারী কারণের সমবধানে স্বরূপযোগ্য কারণ হইতে কার্য্য

दशमद्रव्यत्वापत्तिः, ज्ञानवत्त्वेन विभजनादित्याहुः। इन्द्रियाद्यधिष्ठाता—इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्पादकः। यद्यप्यात्मनि "अहं सुखी दुःखी"त्यादि-प्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव, तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरा-

जनकतावच्छेदकतयैवात्मत्वसिद्धिः। न चेश्वरे सुखदुःखाद्युत्पत्तिः, अतस्तज्जनकताया-स्तत्राभावान्नात्मत्वसिद्धिरिति भावः। **दशमद्र**व्यत्वापत्तिरिति। द्रव्यविभाजकस्यात्मत्व-स्येश्वरेऽभावादिति भावः। **आहु**रिति। वेदस्थात्मपदादेर्ज्ञानादिमति लक्षणापत्तिरित्य-स्वरस आहुरित्यनेन सूचितः। **इन्द्रियाद्य**धिष्ठातेति मूलमात्मनि प्रमाण-परतया व्याचष्टे —**इन्द्रियाणा**मिति। **परम्परया** इन्द्रियाणां जनकतासम्बन्धेन शरीरस्य चावच्छेद-कतासम्बन्धेन। **चैतन्यं**—ज्ञानवत्त्वम्। तथा च—इन्द्रियाणि शरीरं च ज्ञात्रधिष्ठितं अचेतनत्वे सति उक्तान्यतरसम्बन्धेन ज्ञानवत्त्वादित्यनुमानं दर्शितम्। अत्राऽधिष्ठितत्त्वं सहकृतत्वम्। तच्च स्वभिन्नत्वे सति स्वजन्यकार्योपधायकत्वम्, अचेतनं चेतनाधिष्ठितं कार्यं करोतीति व्याप्तेः। आत्मनि प्रमाणं दर्शयितुमाह—**यद्यपी**ति। **अहं** सुखी दुःखी-त्यादिनाऽहं जानाम्यहं करोमीत्यादिपरिग्रहः। **प्रत्यक्ष**विषयत्वं मानसप्रत्यक्षविषयत्वम्।

তাহার অস্তিত্বে] প্রমাণ নাই। তাহাতে কিন্তু [ঈশ্বরে] দশম দ্রব্যত্বের আপত্তি হয় না। কারণ জ্ঞানবত্ত্বরূপে [নবম দ্রব্যের] বিভাগ হইয়াছে। **ইন্দ্রিয়াদ্যধিষ্ঠাতা**—এই কথার অর্থ—ইন্দ্রিয়গণের ও শরীরের পরম্পরায় চৈতন্য (জ্ঞান) সম্পাদক। যদিও আত্মাতে "অহং সুখী, অহং দুঃখী" প্রভৃতি প্রত্যক্ষের বিষয়তা আছেই অর্থাৎ যদিও আত্মা "অহং সুখী দুঃখী" প্রভৃতি প্রত্যক্ষের বিষয় হয়, তথাপি [শরীরাতিরিক্ত

বিবৃতি

জন্মে, সেই সমস্ত সহকারী কারণের সমবধান অবশ্যই হইবে, এইরূপ নিয়ম নাই। ঈশ্বর সুখাদি নিত্য গুণের স্বরূপযোগ্য কারণ হইলেও শরীর, অদৃষ্ট প্রভৃতি যে সমস্ত সহকারী কারণ থাকিলে ঈশ্বরে সুখাদি গুণ উৎপন্ন হইত, ঈশ্বরের সেই সমস্ত সহকারী কারণ নাই। কারণ ঈশ্বরের সুখাদি নিত্য, উহা কখনও ঈশ্বরে উৎপন্ন হইবে না। এইজন্য ভবিষ্যতে ঐ সমস্ত সহকারী কারণের সমবধান হইবে, ইহাও কল্পনা করা যায় না। সুতরাং নিত্য পদার্থ স্বরূপযোগ্য কারণ হইলে ফল অবশ্যই হইবে, এইরূপ নিয়ম অব্যভিচারী নহে। অতএব ঈশ্বর স্বরূপযোগ্য কারণ হইলেও অর্থাৎ ঈশ্বরে আত্মত্ব জাতি স্বীকার করিলেও কোন ক্ষতি নাই। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**নিত্যস্য স্বরূপযোগ্যস্য ফলাবশ্যম্ভাবনিয়ম ইত্যস্যাপ্রয়োজকত্বাৎ।**

দ্বিভিন্নস্তৎপ্রতীতিগোচর ইতি প্রতিপাদয়িতুং ন শক্যত ইত্যতঃ প্রমাণান্তরং দর্শয়তি—

তথা চোক্তং **ন্যায়বা**র্ত্তিকে—তদেবমহংপ্রত্যয়বিষয়ত্বাদাত্মা তাবৎ প্রত্যক্ষঃ। অনুমানেনাপি যথাত্মোপলভ্যতে ইতি। কিরণাবলীকারা ন্যায়কন্দলীকারাশ্চাপ্যেবমেবাহুঃ। কণভক্ষচরণাস্ত্বাত্মনোঽপ্রত্যক্ষত্বমেবাহুঃ—"তত্রাত্মা মনশ্চাপ্রত্যক্ষে" ইতি। তদ্ভাষ্যকারা অপি তথৈবাহুঃ—সুখদুঃখেচ্ছাদ্বেষপ্রযত্নৈশ্চ গুণৈর্গুণ্যনুমীয়তে ইতি। **বিপ্রতিপন্নং** প্রতীতি। অহমিতি প্রতীতেঃ শরীরাদ্যতিরিক্ত-বিষয়কত্বে সন্দিগ্ধং চার্বাকাদিকং প্রতীত্যর্থঃ। **প্রথমতঃ** বিচারাৎ প্রাক্। **তৎপ্রতীতিগোচরঃ**—অহং-প্রতীতিবিষয়ঃ। **ন শক্যত** ইতি। বিপ্রতিপন্নানাং শরীরসংঘাতেষ্বাত্মত্বনিশ্চয়াদিতি ভাবঃ। **প্রমাণা**ন্তরমনুমানম্। প্রয়োগস্ত্বেবম্

আত্মার অস্তিত্বে] সন্দিগ্ধ পুরুষের প্রতি প্রথমতঃ, শরীরাদিভিন্ন [আত্মা] উক্ত প্রতীতির (অহং সুখী ইত্যাদি প্রত্যক্ষের) বিষয়—ইহা প্রতিপাদন করিতে পারা যায় না। [কারণ তাঁহারা শরীরকেই আত্মা বলিয়া জানেন।] এই জন্য **করণং**—এই গ্রন্থের দ্বারা [শরীরাদি ভিন্ন আত্মাতে] অন্য প্রমাণ দেখাইতেছেন। [যেমন] কর্ত্তা

বিবৃতি

বৈশেষিক দর্শনে মহর্ষি কণাদ "তত্রাত্মা মনশ্চাপ্রত্যক্ষে" (৮।১।২) এই সূত্রে—আত্মাকে অপ্রত্যক্ষই বলিয়াছেন। প্রশস্তপাদও সূক্ষ্মত্ব-নিবন্ধন আত্মাকে অপ্রত্যক্ষই বলিয়াছেন। মহর্ষি গৌতম এবং ন্যায়ভাষ্যকার বাৎস্যায়নেরও এই মত বুঝা যায় *। কিন্তু 'আমি সুখী, আমি দুঃখী' ইত্যাদিরূপে সুখ-দুঃখের মানস প্রত্যক্ষকালে আত্মারও যে প্রত্যক্ষ হয়—ইহা বার্ত্তিককার উদ্‌দ্যোতকর ** ও আচার্য্য উদয়ন বলিয়াছেন †। ন্যায়কন্দলীকারেরও এই মত ††। তাই বলিলেন—**যদ্যপ্যাত্মন্যহং সুখী দুঃখীত্যাদিপ্রত্যক্ষবিষয়ত্বমস্ত্যেব।**

চার্ব্বাক পাঞ্চভৌতিক শরীরে মদশক্তির ন্যায় চৈতন্যের উৎপত্তি স্বীকার করিয়া

* "তত্রাত্মা তাবৎ প্রত্যক্ষতো ন গৃহ্যতে। স কিমাপ্তোপদেশমাত্রাদেব প্রতিপদ্যতে ইতি। নেত্যুচ্যতে। অনুমানাচ্চ প্রতিপ্রতিপত্তব্য" ইতি।—ন্যায়ভাষ্য (১।১।১০)

** "তদেবমহং-প্রত্যয়বিষয়ত্বাদাত্মা তাবৎ প্রত্যক্ষঃ, অনুমানেনাপি যথাত্মোপলভ্যতে তথোক্তম্—ন্যায়বার্ত্তিক ৩।১।১

† "অহংশব্দেন প্রত্যক্ষমুপলক্ষয়তি। যথা পরাত্মাঽনুমীয়তে, তথা প্রত্যক্ষতোঽপ্যহংপ্রত্যয়েনাত্মা বিষয়ীক্রিয়তে"—কিরণাবলী (কাশী সং) ১৪৯ পৃঃ।

†† ন্যায়কন্দলী ৭১ পৃষ্ঠা দ্রষ্টব্য।

জীবাত্মার প্রত্যক্ষ বিষয়ে বিশেষ কথা ন্যায়মঞ্জরীর প্রমেয়পরীক্ষায় (উত্তরভাগ-৩-১০ পৃঃ) দ্রষ্টব্য

करणमिति। कुठारादीनां छिदादिकरणानां कर्त्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम्, एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानामपि फलोपधानं कर्त्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्त्ता कल्प्यते ॥४७॥

—श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद् वास्यादिवत्। उपलक्षणञ्चैतत्, शब्दज्ञानं क्वचिदाश्रितं कार्यत्वाद् गन्धवदिति। तत्र दृष्टान्तमाह—**कुठारादी**नामिति। **फलानु**पधानं—फलाजननम्। इन्द्रियाणां करणत्वञ्च धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धम्। धर्मिग्राहकप्रमाणञ्च—शब्दाद्युपलब्धयः करणसाध्या कार्यत्वात् छिदादिक्रियावदिति। तथाचोक्तानुमानेनेन्द्रियाणां करणत्वे सिद्धे तेन करणत्वेन यः कर्त्ताऽनुमीयते, स एवात्मेति ॥৪৭

ব্যতীত ছেদন প্রভৃতি ক্রিয়ার করণ কুঠার প্রভৃতির কার্য্যোৎপাদন দেখা যায় না। এইরূপ কর্ত্তা ব্যতীত জ্ঞানের করণ চক্ষুরাদিরও ফলজনকতা উপপন্ন হয় না। এই জন্য একজন [শরীরাদির] অতিরিক্ত কর্ত্তা কল্পিত হয় ॥৪৭॥

বিবৃতি

-চেতন শরীরকেই আত্মা বলেন। তাঁহাদের মতে চেতন শরীরই আত্মা। অহং প্রতীতিতে ঐরূপ আত্মাই বিষয় হয়। অতএব অহং প্রতীতি দ্বারা তাঁহাদের নিকট শরীরের অতিরিক্ত আত্মা সিদ্ধ হয় না। বস্তুতঃ শরীর আত্মা নহে—চেতনও নহে, শরীরের অতিরিক্ত চেতন আত্মা আছে, ইহা নাস্তিক চার্ব্বাককে অনুমানের দ্বারা বুঝাইতে হইবে। সেই অনুমান এইরূপ হইবে—চক্ষুরাদীনি ইন্দ্রিয়াণি কর্তৃ-প্রযোজ্যানি করণত্বাৎ কুঠারাদিবৎ অর্থাৎ কুঠারাদি ছেদনের করণ বলিয়া যেমন চেতন কর্ত্তার প্রযোজ্য, চেতন কর্ত্তার অধিষ্ঠানেই যেমন কুঠার ছেদন উৎপন্ন করে, নচেৎ করে না। এইরূপ চক্ষুরাদি ইন্দ্রিয়ও জ্ঞানের করণ বলিয়া কর্তৃপ্রযোজ্য হইবে, চেতন কর্ত্তার অধিষ্ঠানেই চক্ষুরাদি ইন্দ্রিয় হইতে জ্ঞান জন্মে, নচেৎ জন্মে না। সুষুপ্তিতে চেতন কর্ত্তার অধিষ্ঠান থাকে না বলিয়াই আমাদের জ্ঞান জন্মায় না, জাগ্রতে চেতন কর্ত্তার অধিষ্ঠান আছে বলিয়াই জ্ঞান জন্মে। সুতরাং যে করণ, সে চেতন কর্ত্তার প্রযোজ্য। চক্ষুরাদি ইন্দ্রিয়ও যখন করণ, তখন সেও কোন চেতন কর্ত্তার প্রযোজ্য হইবে। যে চেতন কর্ত্তার প্রেরণায় চক্ষুরাদি ইন্দ্রিয় কার্য্য করে, সেই চেতন কর্ত্তাই আত্মা। শরীর চেতন নহে বলিয়া ইন্দ্রিয়াদি করণের কর্ত্তা হইতে পারে না। ঐইরূপ অনুমান করিয়াই চার্ব্বাকের নিকট অতিরিক্ত আত্মার অস্তিত্ব প্রতিপাদন করিতে হইবে। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**কুঠারাদীনাং ছিদাদিকরণানাম্**।

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः।

ननु शरीरस्यैव कर्त्तृत्वमस्तु, अत आह—शरीरस्येति। ननु चैतन्यं ज्ञाना-दिकमेव, मुक्तात्मनां त्वन्मते इव मृतशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः? प्राणा-भावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेत्। न। शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य

ननु शरीरेष्वेव चैतन्यमाश्रितम्, चेतनोऽहं कृशोऽहं करोमि जानामीत्यादि-प्रत्यया-दिति देहात्मवादी चार्वाकः शङ्कते—**नन्विति**। मूले **व्यभिचार**त इति। चैतन्याभाव-दर्शनादित्यर्थः। यदि शरीर चैतन्याश्रयः स्यात्, तर्हि मृतेष्वपि शरीरेषु चैतन्यमुपलभ्येत, पृथिवीविशेषगुणस्य यावद्द्रव्यभावित्वात्। न चोपलभ्यते, तस्मान्न शरीरं चैतन्याश्रय इति भावः। नैयायिकमते यथा मुक्तात्मनां प्राणाभावेन ज्ञानाभावान्न ज्ञानाधिकरणत्वरूपं चैत-न्यम्, एवमेव ममापि देहात्मवादिनो मते मृतशरीरस्य प्राणाभावान्न चैतन्यमिति शरीर-स्यात्मत्वे न काचित् क्षतिरिति देहात्मवादी पुनः शङ्कते—**नन्विति**। **ज्ञाना**दिकं समवाय-सम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यधिकरणत्वम्। **तन्मते**—नैयायिकमते। **तदभावे**—ज्ञानाद्यभावे। मृतशरीराणां ज्ञानाभावे प्रयोजकमाह—**प्राणाभा**वेनेति। तथा च लाघवादुभयत्र प्राणा-भावश्चैतन्याभावे प्रयोजक इति भावः। **चैतन्ये** ज्ञानाद्यधिकरणत्वे, आत्मत्वे इति यावत्।

[पूः] আচ্ছা, শরীরেরই কর্ত্তৃত্ব অর্থাৎ শরীরই কর্ত্তা (আত্মা) হউক—এই আশঙ্কায় বলিলেন—**শরীরস্য** ন চৈতন্যম্ অর্থাৎ শরীরের চৈতন্য সম্ভব নহে। কারণ মৃত শরীরে চৈতন্য দেখা যায় না। আচ্ছা, চৈতন্য হইতেছে জ্ঞানাদিই। তোমার (নৈয়ায়িকের) মতে মুক্তাত্মার ন্যায় [আমার মতে] মৃত শরীরসমূহেরও জ্ঞানাদি না থাকিলে কি ক্ষতি? কারণ [মৃত শরীরে] প্রাণাভাবের দ্বারা জ্ঞানাভাবের সিদ্ধি হইতে পারে। [সুতরাং শরীরই আত্মা হউক]—এই যদি বলি। [উঃ] না—তাহা বলিতে পার না। কারণ শরীরের চৈতন্য (জ্ঞানাদির অধিকরণত্ব—

বিবৃতি

কর্ত্তার ব্যাপার ব্যতীত করণ হইতে কোন ফল উৎপন্ন হয় না। এই জন্য চক্ষুঃ প্রভৃতি করণসমূহের কর্ত্তা আবশ্যক। শরীর চক্ষুরাদি ইন্দ্রিয়ের কর্ত্তা নহে; কারণ শরীরের চৈতন্য নাই। চৈতন্য যদি শরীরের গুণ হইত, তবে শরীরের স্থিতি-কাল পর্য্যন্তই চৈতন্য থাকিত; কারণ পৃথিবীর বিশেষগুণমাত্রই যাবদ্ দ্রব্যভাবী। মৃত শরীরে যখন চৈতন্য থাকে না, তখন চৈতন্যকে শরীরের গুণ বলা যায় না। শরীর চেতন না হইলে কর্ত্তা হইতে পারে না। কারণ চেতনই কর্ত্তা হইয়া থাকে,

स्थाविरे स्मरणानुपपत्तेः, शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पाद-विनाशशालित्वात्।

स्थाविरे—वार्धवये। कौमारादीनामुपलक्षणञ्चैतत्। **स्मरणा**नुपपत्तेरिति। यदि शरीरमेवात्मा स्यात्, तदा बाल्येऽनुभूतस्य विषयस्य वार्धवये स्मरणं न स्यात्, अनुभवाश्रयस्य बाल्यशरीरस्य वार्धक्येऽभावात्, अनुभव-स्मरणयोरेककर्तृकत्वनियमादन्यथा चैत्रेणानुभूतस्य मैत्रस्यापि स्मरणप्रसङ्गादिति भावः।' ननु बाल्यशरीरं तदाऽस्त्येवेत्यत आह—

আত্মত্ব) হইলে বাল্যে অনুভূত বস্তুর বার্দ্ধক্যে স্মরণের অনুপপত্তি হইবে। কারণ অবয়বের উপচয় (বৃদ্ধি) ও অপচয়ের (হ্রাস) দ্বারা শরীরের নিয়ত উৎপাদ ও

বিবৃতি

অচেতন কর্ত্তা হয় না। মৃত শরীরে চৈতন্য উপলব্ধ না হওয়ায় বুঝিতে হইবে—শরীর কর্ত্তা নহে। এখানে চার্বাক বলিতে পারেন—প্রাণবিশিষ্ট শরীরের গুণ চৈতন্য। যখন শরীরে প্রাণ থাকে না, তখন শরীরে চৈতন্য থাকে না। মুক্তাত্মার প্রাণ সম্বন্ধ না থাকায় যেমন চৈতন্য নাই। মৃত শরীরেরও সেইরূপ প্রাণ সম্বন্ধ না থাকায় চৈতন্য নাই। প্রাণ সম্বন্ধ থাকিলে শরীরে চৈতন্য থাকে, তখন শরীর কর্ত্তাও হয়। সুতরাং শরীরই চক্ষুরাদি ইন্দ্রিয়ের কর্ত্তা হইতে পারে। দেহাত্মবাদীর এই আশঙ্কার উত্তরে বলিলেন—**শরীরস্য চৈতন্যে**।

শরীর আত্মা বা কর্ত্তা হইলে বাল্যে অনুভূত বস্তুর বার্দ্ধক্যে স্মরণ হইবে না। কারণ বাল্যে যে চেতন শরীর অনুভব করিয়াছিল, সে চেতন শরীর বার্দ্ধক্যে নাই, তাহার বিনাশ হইয়াছে। অবয়বের উপচয় ও অপচয় দ্বারা শরীর সমূহের উৎপত্তি ও বিনাশ হইয়া থাকে। সুতরাং বাল্যে যে চেতন শরীর অনুভব করিয়াছিল, সে এখন নাই। যে বৃদ্ধ শরীর এখন আছে, সে অনুভব করে নাই, অনুভব জন্য সংস্কারও তাহার হয় নাই। সুতরাং সে স্মরণ করিতে পারে না। যে অনুভব করে, সেইই স্মরণ করে—ইহাই নিয়ম। শরীর কর্ত্তা হইলে এইরূপ স্মরণ সম্ভব হয় না। অথচ এইরূপ স্মরণ সকলেরই হইয়া থাকে। পূর্ব পূর্ব শরীরোৎপন্ন সংস্কারের দ্বারা উত্তরোত্তর শরীরে স্মৃতিজনক সংস্কার জন্মে। পরবর্ত্তী শরীর সেই সেই সংস্কারের দ্বারা স্মরণ করে—এইরূপ বলিলে বাল্যানুভূত বস্তুর বার্দ্ধক্যে স্মরণ উপপন্ন হয় বটে; কিন্তু ইহাতে বহু সংস্কারের উৎপত্তি কল্পনা করিতে হয়। তাহাতে মহাগৌরব হয়। তদপেক্ষা শরীরাতিরিক্ত কোন স্থির কর্ত্তা স্বীকার করিলে লাঘব হয়। অতএব শরীর কর্ত্তা নহে। শরীরের অতিরিক্ত কোন স্থির কর্ত্তা আছে।

এই গৌরব জ্ঞান দেহাত্মনিশ্চয়ের পরে হইয়াছে বলিয়া উহা দেহাত্মনিশ্চয়ের

न च पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीय-शरीरे संस्कार उत्पाद्यत इति वाच्यम्, अनन्तसंस्कार-कल्पने गौरवात्। एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात्, इष्टसाधनता-ज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्, तदानीमिष्टसाधनता-स्मारका-

शरीराणामिति। **उपचय**यो—वृद्धिः। **अपचय**यो ह्रासः। **पूर्व**शरीरं बाल्यादिशरीरम्। **द्वितीय**शरीरे युवादिशरीरे। **संस्कार** उत्पाद्यते इति। यद्यपि पूर्वपूर्व-शरीरनिष्ठ-संस्कारेणोत्तरोत्तर-शरीरे संस्कारोत्पत्तावपि न स्मरणोपपत्तिर्बालकशरीरगतस्याऽनुभवस्य स्वजन्यसंस्कारवत्त्वसम्बन्धेन स्थाविरशरीरेऽभावात्, तथापि स्वप्रयोज्यसंस्कारवत्त्वसम्बन्धेन बाल्यशरीरगतस्यानुभवस्य स्थाविरशरीरे सत्त्वान्न स्मरणानुपपत्तिरिति भावः। परिहरति—**अनन्ते**ति। प्रतिदिनमवयवोपचयैरुत्पन्नशरीराणामानन्त्यादिति भावः। अनेकसंस्कार-व्यक्ति कल्पनारूपगौरवज्ञानस्य शरीरात्मत्वनिश्चयोत्तरकालीनत्वेन पूर्वकालीनशरीरात्मत्व-निश्चयाप्रतिबन्धकत्वाददोषत्वमित्यत आह—**एवमि**ति। न स्यादित्यत्र हेतुमाह—**इष्ट-साध**नतेति। इदं ममेष्टसाधनमित्याकारक-ज्ञानस्य। **तद्धेतु**त्वात् इच्छाद्वारा प्रवृत्तिहेतु-

বিনাশ হইয়া থাকে। পূর্ব্বশরীরোৎপন্ন (বাল্যাদি শরীরোৎপন্ন) সংস্কার দ্বারা দ্বিতীয় শরীরে (বৃদ্ধ শরীরে) সংস্কার উৎপাদিত হয়—ইহা বলিতে পার না। কারণ অনন্ত সংস্কারের কল্পনায় গৌরব হয়। এইরূপ শরীরের চৈতন্য হইলে [জাতমাত্র] বালকের স্তন্যপানে প্রবৃত্তি হইতে পারে না। কারণ ইষ্টসাধনতার জ্ঞান তাহার (প্রবৃত্তির) হেতু। সেই সময়ে (প্রবৃত্তির অব্যবহিত পূর্ব্বে) ইষ্ট-

বিবৃতি

প্রতিবন্ধক হয় না। বিবদমান বিষয়ের নিশ্চয়ের পূর্বে গৌরব জ্ঞান হইলে উহা বিবাদগ্রস্ত বিষয়ে নিশ্চয়ের প্রতিবন্ধক হয় বটে, কিন্তু নিশ্চয়ের পরবর্ত্তী গৌরব জ্ঞান নিশ্চয়ের ক্ষতিকারক বা অনুপপাদক হয় না। কারণ পূর্বেই প্রমাণের দ্বারা বিষয় নিশ্চয় হইয়া গিয়াছে। সুতরাং দেহই আত্মা, দেহই কর্ত্তা—এইরূপ যদি মনে হয়।

যদি বা এইরূপ মনে হয় যে, অবয়বের উপচয় ও অপচয় দ্বারা শরীরের উৎপাদ ও বিনাশ হয় না। কারণ "এই সেই শরীর" বলিয়া শরীরের প্রত্যভিজ্ঞা হইয়া থাকে। প্রত্যভিজ্ঞার বিষয় এক বলিয়া শরীরও এক হইবে। তাহা হইলে পূর্বোক্ত স্মরণের কোন অনুপপত্তি নাই। তথাপি শরীরকে আত্মা বা কর্ত্তা বলা যায় না। শরীর কর্ত্তা হইলে জাতমাত্র বালকের স্তন্যপানে প্রবৃত্তি হইবে না। প্রবৃত্তির প্রতি ইষ্টসাধনতা জ্ঞান কারণ। স্তন্যপান আমার ইষ্টসাধন—এইরূপ ইষ্টসাধনতার অনুভব

भावात्। मन्मते तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः। न च जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति वाच्यम्, उद्बोधकाभावात्। अत्र

त्वात्। **तदानीं** स्तन्यपानप्रवृत्त्यव्यवहितपूर्वकाले। **स्मारका**भावादिति। इष्टसाधनताज्ञानं हि प्रवृत्तिकारणम्। तच्चाननुभूते पदार्थे नैव जायते। न च तदानीं तदनुभावकः कश्चित् त्वन्मते सम्भवति। न चैतेन देहेन कदाचित् पूर्वं स्तन्यपानं कृतमनुभूतं वा। तस्मात् प्रवृत्तेः पूर्वमिष्टसाधनताज्ञानाभावात् त्वन्मते स्तन्यपाने जातमात्रस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। स्वमते प्रवृत्त्युपपत्तिं समर्थयते— **मन्मते** त्विति। **जन्मान्तरे**ति। सिद्धान्ते तु देहातिरिक्तेनात्मना पूर्वजन्मनि स्तन्यपाने इष्टसाधनत्वं बहुशोऽनुभूतम्। तस्य चास्मिन् जन्मनि स्मरणात् प्रवृत्तिरिति भावः। '**तदानीं**— स्तन्यपानप्रवृत्त्यव्यवहितपूर्वकाले। **अन्यदपि** इष्टसाधनत्वातिरिक्तमपि। तथा च सर्वेषां जातिस्मरत्वापत्तिरिति भावः। **उद्बोधका**भावादिति। अनुभवजनिताः संस्कारा उद्बुद्धाः सन्तः स्मृतिहेतवो भवन्ति।

সাধনত্বের স্মারক (স্মরণ-কর্ত্তা) নাই। আমার মতে কিন্তু জন্মান্তরে অনুভূত ইষ্ট-সাধনতার সেই সময়ে (স্তন্যপানে প্রবৃত্তির পূর্ব্বে) স্মরণ হয় ও তাহা হইতেই প্রবৃত্তি হয়। [পূঃ] জন্মান্তরে অনুভূত অন্যান্য বিষয়েরও স্মরণ হউক—ইহা বলিতে পার না। কারণ [সংস্কারের] উদ্‌বোধক নাই। এইখানে (স্তন্যপানে প্রবৃত্তি

বিবৃতি

জাতমাত্র বালক শরীরের সম্ভব নহে, কারণ সে ভূমিষ্ঠ হইয়া স্তন্যপান করে নাই, স্তন্যপান ইষ্ট কি অনিষ্ট? তাহা সে জানে নাই। স্তন্যপান ইষ্টের হেতু, এইরূপ স্মরণও তাহার সম্ভব নহে; কারণ তাহার অনুভব হয় নাই। অনুভব না হইলে স্মরণ হইতে পারে না। সুতরাং প্রবৃত্তির পূর্বে স্তন্যপানে ইষ্টসাধনতার জ্ঞান না থাকায় দেহাত্মবাদীর মতে জাতমাত্র বালকের স্তন্যপানে প্রবৃত্তি হইতে পারে না অথচ এইরূপ প্রবৃত্তি হইতে দেখা যায়। সুতরাং শরীর কর্ত্তা নহে, শরীরের অতিরিক্ত কোন কর্ত্তা আছে। তিনি পূর্বজন্মে দেহান্তরে স্তন্যপান করিয়া উহাতে ইষ্টসাধনতা অনুভব করিয়াছিলেন। তজ্জন্য তাহার ইষ্টসাধনতার সংস্কার সেই সময়েই জন্মিয়াছিল। ইহ জীবনে তিনি দেহান্তর লইয়া ভূমিষ্ঠ হইলে প্রাণধারক অদৃষ্টের দ্বারা সেই সংস্কার উদ্‌বুদ্ধ হয় এবং তাহা হইতেই তাহার ইষ্টসাধনতার স্মরণ জন্মে। তখন তাহার স্তন্যপানে প্রবৃত্তি হয়। সুতরাং শরীর কর্ত্তা নহে। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**তদানীং স্মরণাদেব প্রবৃত্তিঃ।**

त्वनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते। इत्थञ्च संस्कारस्याऽनादितया आत्मनोऽनादित्वसिद्धावनादिभावस्य नाशासम्भवान्नित्यत्वं सम्भवतीति बोध्यम्॥

प्रकृते चान्यपदार्थ-विषयक-संस्काराणां किमप्युद्बोधकं नास्तीति नान्यत् स्मर्यते इति भावः। **अत्र** स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनतास्मरणे। **अनायत्या** अगत्या। **जीवनादृष्टं** प्राणधारकमदृष्टम्; अन्यस्यासम्भवादिति भावः। **कल्प्यते** अनुमीयते, अन्यथेष्टसाधनतास्मरणाभावेन स्तन्यपानादौ प्रवृत्त्यभावाद् जातमात्रस्य मरणप्रसङ्ग इति भावः। नन्वात्मनो नित्यत्वे सर्वमिदं स्यात्, तदेव नाद्यापि सिद्धमित्यात्मनो नित्यत्वं साधयति—**इत्थं** चेति। स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनतास्मरणे च। **संस्कारस्य** स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनतास्मृतिजनकसंस्कारस्य। **अनादितये**ति। यथाऽस्मिन् जन्मनि जातमात्रस्य प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या पूर्वजन्मानुभूतमिष्टसाधनत्वज्ञानं कल्प्यते, तथा पूर्वजन्मनि जातमात्रस्य प्रवृत्तये तत्पूर्वजन्मानुभूतमिष्टसाधनत्वज्ञानं कल्प्यताम्। एवं तत्पूर्वपूर्वजन्मन्यपीति प्रवाहरूपेण संस्कारस्याऽनादित्वसिद्धिः। तथा च तदाश्रयस्याप्यनादित्वमिति भावः। अनादेः प्रागभावस्य नाशदर्शनादाह—**भावस्ये**ति। **नाशास**म्भवादिति। नाशं प्रति जन्यभावत्वेन हेतुत्वादनादेरात्मनो जन्यभावत्वाभावान्न नाश इति भावः।

সময়ে) কিন্তু অগত্যা জীবনাদৃষ্টই উদ্‌বোধক [রূপে] কল্পিত হয়। এইরূপে [স্তন্যপানে প্রবৃত্তির জনক ইষ্টসাধনতা স্মরণের হেতু] সংস্কারের অনাদিত্ব হেতু, [উক্ত সংস্কারের আশ্রয়] আত্মার অনাদিত্ব সিদ্ধ হইলে, অনাদি ভাব পদার্থের নাশ সম্ভব হয় না বলিয়া তাহার নিত্যত্ব সিদ্ধ হয়—ইহা জানিবে।

বিবৃতি

জাতমাত্র বালক ইহ জীবনে যেমন পূর্বজন্মানুভূত ইষ্ট সাধনতার স্মরণ করিয়া স্তন্যপানে প্রবৃত্ত হয়, সেইরূপ পূর্বজন্মেও সে তৎপূর্ব জন্মানুভূত ইষ্টসাধনতার স্মরণ করিয়া স্তন্যপানে প্রবৃত্ত হইয়াছিল। এইরূপে প্রতিজন্মেই তৎপূর্ব জন্মানুভূত ইষ্টসাধনতার স্মরণ হইতে প্রবৃত্তি হইলে জন্মপ্রবাহ ও সংস্কারপ্রবাহ এবং সংস্কারের আশ্রয় আত্মা অনাদি হইবে। আত্মা অনাদি না হইলে অনাদি সংস্কারের আশ্রয় হইবে না। কোন সাদি বস্তুই অনাদির আশ্রয় হইতে পারে না। আত্মা অনাদি হইলে নিত্য হইবে। কারণ কোন অনাদি ভাব বস্তুর উৎপত্তি ও বিনাশ হয় না। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**অনাদি-ভাবস্য নাশাসম্ভবাৎ নিত্যত্বং সম্ভবতি।**

तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ॥ ४८

ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं कर्त्तृत्वं चास्तु, विरोधे साधका-भावादत आह—तथात्वमिति। तथात्वं चैतन्यम्। उपघाते नाशे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव। कथं स्मृतिः? पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुरभावे स्मरणं

करणत्वमिति। अत्र च करणत्वं व्यापारवत्कारणत्वरूपम्। तथा च चक्षुरादौ चक्षुः-संयोगादिरूप-व्यापारवत्त्व-कारणत्वयोः सत्त्वात् करणत्वमिति भावः। **कर्त्तृत्व**मिति। पूर्व-पक्षिणोऽतिरिक्तस्यात्मनोऽनङ्गीकारात् चक्षुरादीनामात्मत्वाङ्गीकारेण कृत्याश्रयत्वादिति भावः। ननु चक्षुरादिकं यदि करणं कर्त्तृ च स्यात्, तर्हि कर्त्तृकरणादीनां भेदव्यवहारो न स्यादित्यत आह—**विरोध** इति। तयोर्विभिन्नाधिकरणवृत्तित्वे इत्यर्थः। **साधका-भावात्**—प्रमाणाभावात्। अयमाशयः—यत् प्रमाणविपर्ययेण वर्त्तते, तत् विरुद्धं भवतु। यत् **तु** प्रमाणेन प्रतिपन्नं, तत् कथं विरुद्धं स्यात्? तथा चैकस्यापि चक्षुरादेः कर्त्तृत्व-करणत्वलक्षणोपाधेर्भेदात् कर्त्तृकरणादि-व्यवहारभेद इति। **कथं** स्मृतिरिति। न कथम-

— [পূঃ] আচ্ছা, চক্ষুঃ প্রভৃতি ইন্দ্রিয়গণেরই জ্ঞানাদির প্রতি করণত্ব ও কর্ত্তৃত্ব হউক অর্থাৎ চক্ষুঃ প্রভৃতি ইন্দ্রিয়গণই জ্ঞানাদির প্রতি করণ ও কর্ত্তা হউক। যেহেতু [কর্ত্তৃত্ব ও করণত্বের] বিরোধে কোন সাধক নাই। এই আশঙ্কায় বলিলেন—**তথাত্বং** প্রভৃতি। তথাত্ব অর্থাৎ [ইন্দ্রিয়ের] চৈতন্য। উপঘাতে অর্থাৎ চক্ষুরাদি ইন্দ্রিয়ের নাশ হইলে। স্মৃতি কিরূপে হয়? কারণ পূর্ব্বে চক্ষুঃ কর্ত্তৃক অনুভূত বিষয়ের চক্ষুঃ না থাকিলে স্মরণ হইতে পারে না। যেহেতু [তখন] অনুভব কর্ত্তা চক্ষুঃ

বিবৃতি

কোন ব্যক্তি কোন বিষয় প্রত্যক্ষ করিয়া অন্ধ হইলেও তাহার ঐ বিষয়ের স্মরণ হয়—ইহা সকলেই জানেন। চক্ষুঃ প্রভৃতি কোন ইন্দ্রিয় কর্ত্তা বা আত্মা হইলে ঐ চক্ষুরিন্দ্রিয়ের বিনাশে স্মৃতিহেতু সংস্কারের বিনাশ হওয়ায় ঐ ব্যক্তির আর ঐ বিষয়ের স্মরণ হইবে না। কারণ স্মরণকালে অনুভবকর্ত্তা ইন্দ্রিয় নাই—সংস্কারও নাই। তৎকালবর্ত্তী অন্য কোন ইন্দ্রিয়ও ঐ স্মরণের কর্ত্তা হইতে পারে না। কারণ অন্য ইন্দ্রিয় ঐ বিষয় অনুভব করে নাই, চক্ষুর অনুভবও উহাতে সংস্কার জন্মায় নাই। অনুভব নিজ আশ্রয়েই সংস্কার ও স্মরণ জন্মাইয়া থাকে। এইজন্যই অন্যের অনুভূত বিষয়কে অন্যে স্মরণ করে না। সুতরাং চক্ষুরাদি ইন্দ্রিয় আত্মা বা কর্ত্তা নহে। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**চক্ষুরভাবে স্মরণং ন স্যাৎ।**

मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्।

न स्यात्, अनुभवितुरभावात्। अन्येनाऽनुभूतस्य अन्येन स्मरणासम्भवात्, अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति भावः ॥४८॥

ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु, मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं स्यात्, अत आह

पीति भावः। हेतुमाह—**अनुभवि**तुरिति। **अभावात्**—भवन्मतसिद्धस्यात्मनश्चक्षुषो नष्टत्वात्। **अयमाशयः**—अनुभवानुविधायितया तावदनुभवकार्या स्मृतिः। सोऽप्यनुभवो यद्यन्तरा किञ्चिदतिशयं नादध्यात्, चिरध्वस्तो न स्मृतिं जनयेत्, अनुत्पन्ननिरन्वय-ध्वस्तयोरव्यवहितपूर्वकालासत्त्वाविशेषात्। व्यापाररूपातिशयकल्पनायाञ्च तेनैवाति-शयेनाव्यवहितपूर्वकालसत्त्वनिर्वाहः। अतिशयमप्यादधानः स्वसमानाश्रयमेवादधीत, अन्यत्राधानेऽन्येन दृष्टस्याऽन्येन स्मरणप्रसङ्गात्। तस्मात् स्मृतिसंस्कारानुभवाः समाना-श्रया इति नियमः। तथा चेन्द्रियेषु चैतन्याश्रयेषु स्वीक्रियमाणेषु तेषामुपघातेऽन्धादीनां स्मरणादिर्न स्यात्, स्मरणादिसमवायिकारणस्यानुभवितुरभावादिति। ननु चक्षुर्नाशेऽपी-न्द्रियान्तराणां श्रोत्रादीनां स्मृतिर्भविष्यतीत्यत आह—**अन्येना**नुभूतस्येति। तत्र हेतुमाह —**अनुभवे**ति। **सामाना**धिकरण्येनेति। तदधिकरणवृत्तित्वं हि सामानाधिकरण्यम्। तच्च द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च। दैशिकं सामानाधिकरण्यं वह्नि-धूमयोः। कालिकं त्वेक-कालावच्छेदेन-वर्त्तमानयोर्भिन्नदेशाधिकरणयोरपि घटपटयोः। **कार्यका**रणभावादिति। यत्र विषयतासम्बन्धेन यद्विषयकोऽनुभवस्तत्र तद्विषयक-स्मरणोत्पत्तिरिति विषयतयैकः कार्यकारणभावः। एवं समवायेन चैकः। अत्र तु समवायघटितसामानाधिकरण्येन तयोर्हेतुहेतुमद्भाव इति सूचयितुं सामानाधिकरण्येनेत्युक्तम्। तथा चात्मत्वाभिमते चेन्द्रियान्तरेऽनुभवाभावान्न स्मरणमिति भावः ॥४८॥

चैतन्यं ज्ञानवत्त्वं कर्त्तृत्वमिति यावत्। **नित्यस्ये**ति। तथा च स्मृत्यादिसमवायि-

নাই। অন্য কর্তৃক অনুভূত বিষয়ের অন্য কর্তৃক স্মরণ সম্ভব হয় না। কারণ অনুভব ও স্মরণের সামানাধিকরণ্যেই কার্য্যকারণভাব হইয়া থাকে—অর্থাৎ সমবায় সম্বন্ধে স্মৃতি যেখানে হয়, অনুভব সমবায় সম্বন্ধে সেইখানে থাকিয়াই স্মৃতির জনক হয়। এইভাবে অনুভব ও স্মরণের সামানাধিকরণ্যেই কার্য্যকারণভাব হইয়া থাকে। ইহাই **তথাত্বং** ইত্যাদি গ্রন্থের তাৎপর্য্য ॥৪৮॥

[পূঃ] আচ্ছা, চক্ষুঃ প্রভৃতি ইন্দ্রিয়ের চৈতন্য (আত্মত্ব) না হউক। নিত্য মনের

—**मनोऽपीति**। **न तथा**—न चेतनम्। **ज्ञानादीति**। मनसोऽणुत्वात् प्रत्यक्षे च महत्त्वस्य हेतुत्वान्मनसि ज्ञानसुखादि-सत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः। यथा च मनसोऽणुत्वं तथाग्रे वक्ष्यते ॥

नन्वस्तु विज्ञानमेवात्मा। तस्य स्वतःप्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वम्। ज्ञानसुखा-

कारणस्याऽनुभवितुर्मनसः सत्त्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति भावः। **तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिः**—ज्ञानादिप्रत्यक्षानुपपत्तिः, स्वाश्रयसमवायेन तत्र महत्त्वाभावादिति भावः। ननु मनसोऽणुत्वे ज्ञानादीनां प्रत्यक्षानुपपत्तिः स्यात्। न च मनसोऽणुत्वं, मध्यमपरिमाणत्वादित्यत आह—**यथा** चेति। **अग्रे**—मनोवादे।

न्यायलीलावतीमनुस्मरन् विज्ञानात्मवादं निराकर्त्तुमुपक्रमते—**नन्वस्त्विति**। **विज्ञानं**—क्षणिकालयविज्ञानम्। द्विविधं विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानं चेति। तत्राऽयं घट इत्याकारकमिन्द्रियादि-जन्यं विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानम्। अहमित्याकारकमालयविज्ञानम्। तदेवात्मा। तथा चोक्तं—तत् स्यादालयविज्ञानं यद् भवेदहमास्पदम्। तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लिखेत्॥ इति। **स्वतःप्रकाशरूपत्वात्** स्वपर-व्यवहारे स्वातिरिक्तानपेक्षत्वात्। अयं भावः—विज्ञानं चेद् विषयप्रकाशकम्, ततस्तद-

কিন্তু চৈতন্য হইতে পারে—এই আশঙ্কায় বলিলেন—**মনোঽপি** অর্থাৎ মনও। **ন তথা** অর্থাৎ—চেতন নয়। [কারণ] মনঃ অণু বলিয়া এবং প্রত্যক্ষের প্রতি মহত্ত্ব হেতু বলিয়া, মনে জ্ঞান, সুখ প্রভৃতি থাকিলে তাহাদের প্রত্যক্ষ উপপন্ন হয় না—ইহাই **জ্ঞানাদি** ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ। মনের অণুত্ব যে প্রকারে সিদ্ধ হয়, তাহা অগ্রে কথিত হইবে॥

আচ্ছা, [ক্ষণিক আলয়] বিজ্ঞানই আত্মা হউক। সেই বিজ্ঞান স্বতঃপ্রকাশ-

বিবৃতি

অনুভবের পরে নিয়মতঃ স্মৃতি হয় বলিয়া অনুভবই স্মৃতির জনক। কিন্তু অনুভব যদি নিজ আশ্রয়ে কোন অতিশয় (সংস্কার) উৎপন্ন না করিত; তবে অনুভবনাশের পরে কাহারও স্মরণ হইত না। কিন্তু অনুভবনাশের পরেও স্মরণ হয়। সুতরাং স্বীকার করিতে হইবে—অনুভব নিজ আশ্রয়ে অতিশয় (সংস্কার) উৎপন্ন করিয়া, তদ্দ্বারা স্মৃতির জনক হয়। স্মৃতির পূর্ব্বে বিনষ্ট অনুভব সমবায় সম্বন্ধে নিজ আশ্রয়ে না থাকিলেও স্বজন্য-সংস্কারবত্তা সম্বন্ধে থাকিয়া স্মৃতির জনক হয়। আর ঐ অতিশয় (সংস্কার) অনুভবের আশ্রয়ে উৎপন্ন হয় বলিয়া অনুভবকর্ত্তা

दिकन्तु तस्यैवाकारविशेषः। तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वम्। पूर्वपूर्वविज्ञान-प्रत्यक्षं सन्नार्थं प्रकाशयितुमर्हति। तत्कीर्त्तितं **कीर्त्तिना**—अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति। तच्चेद् विज्ञानान्तरेण प्रतीयेत, तदप्रतीतं नार्थविषयं ज्ञानमवरोद्धयितु-मर्हति। एवं तत्तदित्यनवस्था। तस्मादनवस्थाभयेन तस्य स्वप्रकाशत्वमास्थेयमिति। **आकार**विशेष इति। विज्ञानवादिनां नये विज्ञानमेव तत्त्वम्, न बाह्यम्, तदसम्भवात्। स हि बाह्योऽर्थः परमाणुस्तावन्न भवितुमर्हति, परमाणूनामतीन्द्रियत्वादप्रत्यक्षप्रसङ्गात्। नापि तत्समूहाः, महत्त्वाभावात् तथैवाप्रत्यक्षापत्तेः। अपि च सहोपलम्भनियमादपि विषयविज्ञानयोरभेद आपतति। यद् येन नियतसहोपलम्भनं तत् ततो न भिद्यते, यथैक-स्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्रमाः। नियतसहोपलम्भश्चार्थो विज्ञानेन। तस्मात्तेनापि विज्ञानाभिन्नेन भवितव्यम्। तदुक्तं—सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः। भेदश्च

স্বরূপ বলিয়া চেতন। জ্ঞান, সুখ প্রভৃতি কিন্তু সেই 'আলয়-বিজ্ঞানেরই আকার বিশেষ। সেই আলয়-বিজ্ঞানও ভাব অর্থাৎ অর্থক্রিয়াকারী বলিয়া

বিবৃতি

ব্যতীত অন্য কাহারও স্মরণ হয় না। যদি অনুভব অন্যত্রও সংস্কার উৎপন্ন করিত; তবে একজনের অনুভব হইলেই সকলের স্মরণ হইত। কিন্তু তাহা হয় না। এই জন্য স্বীকার করিতে হইবে—অনুভব সংস্কারের সমানাধিকরণ হইয়া স্মৃতির জনক হয়। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**অনুভব-স্মরণয়োঃ সামানাধিকরণ্যেন কার্য্যকারণভাবাৎ**।

বৌদ্ধমতে বিজ্ঞান দুই প্রকার—আলয়বিজ্ঞান ও প্রবৃত্তিবিজ্ঞান। ইন্দ্রিয়াদি হইতে যে নীলপীতাদি বিষয়ক জ্ঞান জন্মে, তাহাই প্রবৃত্তিবিজ্ঞান। 'অহং অহং' এই আকার যে বিজ্ঞান, তাহাই আলয়বিজ্ঞান। বৌদ্ধগণের মতে ইহাই আত্মা।

এই বিজ্ঞান নিজে প্রকাশ-স্বরূপ না হইলে বিষয় প্রকাশিত হইবে না। যে নিজে অপ্রকাশ, সে অন্যকে প্রকাশ করিতে পারে না। অন্যের দ্বারা বিজ্ঞান প্রকাশিত হইলে বিষয় প্রকাশিত হয়—ইহা বলিলে প্রকাশক বিজ্ঞানকেও অন্য বিজ্ঞানের দ্বারা প্রকাশিত হইয়া বিজ্ঞান প্রকাশ করিতে হইবে। তাহা হইলে কোন কালেও বিজ্ঞানের প্রকাশ বা বিষয়ের প্রকাশ হইবে না। এইজন্য উহারা আলয়বিজ্ঞানকে স্বপ্রকাশ বলেন। উহা স্বপ্রকাশ বলিয়াই চেতন। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**তস্য স্বতঃপ্রকাশরূপত্বাচ্চেতনত্বম্**।

বিবৃতি

বৌদ্ধগণ বলেন—আমাদের যে সমস্ত নীলপীতাদি বিষয়ের জ্ঞান হয়, ঐ নীলপীতাদি বিষয় পরমাণুস্বরূপ বা পরমাণুপুঞ্জস্বরূপ নহে। তাহা হইলে তাহাদের প্রত্যক্ষ হইত না। অতীন্দ্রিয় পরমাণু বা পরমাণু-সমূহ কাহারও প্রত্যক্ষ নহে। অথচ সকলেরই ঐ সমস্ত বিষয়ের প্রত্যক্ষ হয়। সুতরাং ঐ সমস্ত বিষয়কে পরমাণু বা পরমাণুপুঞ্জস্বরূপ বলা যায় না। পরমাণু ভিন্ন এমন কোনও বস্তু নাই, যাহা হইতে এই নীলপীতাদি বস্তু হইতে পারে। আরও কথা--যদি ঐ বিষয়গুলি বিজ্ঞান হইতে ভিন্ন হইত, তবে তাহাদের বিজ্ঞানের সহিত নিয়মতঃ উপলব্ধি হইত না। কোন ভিন্ন বস্তুই অপর কোন ভিন্ন বস্তুর সহিত নিয়মতঃ উপলব্ধি হয় না। অথচ বিষয় ও বিজ্ঞান নিয়মতঃ একসঙ্গে উপলব্ধ হইয়া থাকে, একটিকে বাদ দিয়া কখনও অন্য একটির উপলব্ধি হয় না। সুতরাং বাহ্য বিষয় কোনরূপে সম্ভব নহে বলিয়া বৌদ্ধগণ বিজ্ঞানের অতিরিক্ত কোন বাহ্য বস্তু স্বীকার করেন না। যে সমস্ত বাহ্য ও আন্তর বিষয় প্রতীত হয়, তাহা বিজ্ঞানেরই আকারবিশেষ। ভ্রান্ত পুরুষের নিকট শুক্তি যেরূপ রজতাকারে প্রতীত হয়। এই আলয়বিজ্ঞানও সেইরূপ অনাদি বিচিত্র বাসনাবশে নীলপীতাদি বিচিত্র আকারে প্রতীত হইয়া থাকে। বিষয়গুলি প্রকৃতপক্ষে বিজ্ঞানাকার হইলেও ভ্রান্তিবশতঃ ইহাদের অহমাকারে জ্ঞান হয় না, ইদমাকারেই জ্ঞান হইয়া থাকে। এই অভিপ্রায়েই বিশ্বনাথ বলিলেন—**জ্ঞানসুখাদিকন্তু তস্যৈবাকারবিশেষঃ।**

কোন স্থির মৃৎপিণ্ড যদি যুগপৎ সকল কার্য্যে সমর্থ হইত, তবে যুগপৎ সকল কার্য্যই করিত, তাহা কিন্তু করে না। সুতরাং স্বীকার করিতে হইবে—মৃৎপিণ্ডটী সকল কার্য্যে সমর্থ নহে। যখন মৃৎপিণ্ডটী ঘটকার্য্য করে, তখন সে ঘটকার্য্যে সমর্থ, কিন্তু মল্লিকাকার্য্যে অসমর্থ। আবার যখন মল্লিকাকার্য্য করে, তখন সে মল্লিকাকার্য্যে সমর্থ, ঘটকার্য্যে অসমর্থ। ঘটকালে ঘটসমর্থ মৃৎপিণ্ড থাকিলেও মল্লিকাসমর্থ মৃৎপিণ্ড নাই। মল্লিকাকালে মল্লিকাসমর্থ মৃৎপিণ্ড থাকিলেও ঘটসমর্থ মৃৎপিণ্ড নাই। ঘটসমর্থ মৃৎপিণ্ড ও মল্লিকাসমর্থ মৃৎপিণ্ড একও নহে। সামর্থ্যভেদে সমর্থ ব্যক্তি ভিন্নই হয়—এক হয় না। সামর্থ্যগুলি ক্ষণিক বলিয়া সমর্থ ব্যক্তিগুলিও ক্ষণিক। অতএব ক্ষণিক বস্তুই কার্য্যকারী, স্থিরবস্তু কার্য্যকারী নহে।

ঘটকার্য্য ও মল্লিকাকার্য্যে যদি একমাত্র মৃৎপিণ্ডই কারণ হইত, তবে যুগপৎ ঘট ও মল্লিকা উৎপন্ন হইত, কিন্তু মৃৎপিণ্ডই একমাত্র কারণ নহে। ভিন্ন ভিন্ন কার্য্যের প্রতি ভিন্ন ভিন্ন সহকারী কারণ আছে। মৃৎপিণ্ড ক্রমে ক্রমে সহকারিকারণের সহিত মিলিত

भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये ॥ इति । तस्माद् विज्ञानमेवानादिवासनावैचित्र्यात् स्वप्रत्ययासादितात् कदाचिद् ज्ञानाकारं जायते, कदाचिच्च सुखाकारमिति भावः । न च ज्ञानसुखादीनां विज्ञानाकारत्वेऽहमिति प्रत्ययः स्यान्न त्विदमितीति वाच्यं, विज्ञानाकारत्वेऽपि भ्रान्त्या बहिर्वदवभासात् । **तस्य**—विज्ञानस्य । **भावत्वात्**—सत्त्वात्, अर्थक्रियाकारित्वादिति यावद् ; यत् सत्, तत् क्षणिकमिति व्याप्तेः । तदुक्तं **ज्ञानश्रिया**—यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमीति । तथा हि—स्थिरो भावो युगपत्सकलकार्यकरण-समर्थश्चेत् युगपत् सर्वं कुर्यात्, समर्थस्य क्षेपायोगात् । क्रमवत्-सहकारिलाभात् क्रमेण करोतीति चेत्, तत्रेदं वक्तव्यम् । सहकारिणः स्थिरस्योपकारं कुर्वन्ति नो वा ? नोचेत्, नापेक्षणीयास्ते, अकिञ्चित् कुर्वतां तेषां तादर्थ्यायोगात् । उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारोऽतिशयात्मा भावाद् भिद्यते न वा । आद्ये आगन्तुकस्यैव तस्योपकारस्य क्षणिकस्य कारणत्वम्, न स्थिरस्य भावस्य, उपकारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कार्यस्य । अथ भावादभिन्नोऽतिशयस्तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तोऽन्यश्चातिशयात्मा कुर्वद्रूपत्व-पदवाच्यो जायते इति सिद्धमर्थक्रियाकारिणो भावस्य क्षणिकत्वमिति । **क्षणिकत्वं** द्वितीयक्षणवृत्ति-ध्वंसप्रतियोगित्वम्, एतन्मते वस्तुमात्रस्यैव क्षणमात्र स्थायित्वात् । ननु क्षणिकश्चेदात्मा, स्मृत्यनुपपत्तिस्तदवस्थैव, अनुभवितुर्विज्ञानस्य नाशात्, सुषुप्तौ विज्ञानाभावप्रसङ्गश्च, पूर्वविज्ञानस्य क्षणिकत्वेन नाशात्, विज्ञानान्तरस्योत्पादकाभावादत आह—**पूर्व**पूर्वेति । यद्यपि विज्ञानं नश्यति, तथापि तस्माद् विनश्यद्विज्ञानात् तदुत्तरक्षणे विज्ञानान्तरं समानजातीयमुत्पद्यते, पूर्वविज्ञानस्योत्तरविज्ञानजनकत्व-स्वाभाव्यात् । तथा चैतन्मते पूर्वविज्ञानमात्रस्यैवोत्तरविज्ञानजनकत्वात् सुषुप्तौ पूर्वविज्ञाननाशेऽपि पूर्वविज्ञानोत्पन्न-विज्ञानान्तरस्य सत्त्वात् स्मरणादेर्नानुपपत्तिरिति

বিবৃতি

হয় বলিয়া ক্রমে ক্রমে করে, অসমর্থ বলিয়া যে সে তখন অন্য কার্য্য করে না, তাহা নহে। তখন সে অন্য কার্য্যের প্রতিও সমর্থ, কিন্তু সেই কার্য্যের সহকারী কারণ না থাকায় তখন সে সেই কার্য্য করে না—ইহা বলিলেও স্থির একটী বস্তুর কারণত্ব নির্বাহ হয় না। মৃৎপিণ্ড যে সহকারী কারণগুলির সহিত মিলিত হইয়া কার্য্য করে, সেই সহকারী কারণগুলি মৃৎপিণ্ডে কোন অতিশয় বা উপকার করে, ইহা স্বীকার্য্য ; নচেৎ সেইগুলি সহকারী কারণ হইত না অথবা সকলেই সকলের সহকারী হইত। সেই ক্ষণিক উপকারটী মৃৎপিণ্ড হইতে ভিন্ন হইলে ক্ষণিক উপকারই কারণ হইবে,

स्योत्तरोत्तर-विज्ञान-हेतुत्वात् सुषुप्त्यवस्थायामप्यालयविज्ञानधारा निराबाधैव, मृगमद-वासना-वासित-वसन इव पूर्वपूर्व-विज्ञानजनित-संस्काराणामुत्तरोत्तर-विज्ञाने संक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न, तस्य जगद्विषयकत्वे सर्वज्ञत्वा-

भावः। नन्वेवं पूर्वविज्ञानस्यानुभवितुर्नाशे तदाश्रित-संस्कारस्यापि नाशात् कालान्तरे स्मरणं न स्यात्, अनुभव-संस्कार-स्मृतीनामेकाधिकरणकत्व-नियमादन्यथा कृतप्रणाशा-कृताभ्यागमदोष-प्रसङ्गादित्याशङ्कां परिहरति—**मृगमदेति**। यथा ह्येकस्मिन् वस्त्रपुटे रक्षितेऽपि मृगमदे सर्वाण्येव वस्त्राणि मृगमदवासनावासितानि भवन्ति। तत् कस्मात्? मृगमदवासनायास्तत्र तत्र संक्रान्तत्वात्। तथैव पूर्वपूर्वविज्ञानोत्पन्नाः संस्कारा उत्तरोत्तर-स्मिन् विज्ञाने संक्रमन्ते इति न स्मृत्यनुपपत्तिः। न चान्यानुभूतस्यान्येन स्मरणासम्भव इति वाच्यम्। उपादानोपादेयभावरहिते वासनासंक्रमाभावेऽप्युपादानोपादेयभावयुक्तस्य तथा दर्शनात्। उक्तं हि—"यस्मिन्नेव हि सन्तान आहिता कर्मवासना। फलं तत्रैव बध्नाति कार्पासे रक्तता यथे"ति भावः॥ सर्वविषयकस्य विज्ञानस्यात्मत्वमभिप्रेतमनियतैक-विषयकस्य वेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह—**तस्येति**। विज्ञानस्येत्यर्थः। **जगद्-विषयकत्वे इति**। सर्वविषयकत्वे इत्यर्थः। सर्वविषयकविज्ञानस्यात्मत्वे इति यावत्।

ক্ষণিক (দ্বিতীয় ক্ষণে বিনাশী)। পূর্ব্ব পূর্ব্ব বিজ্ঞান উত্তর উত্তর বিজ্ঞানের হেতু বলিয়া সুষুপ্তি অবস্থায়ও আলয় বিজ্ঞানের ধারা নির্বাধেই থাকে। মৃগমদ (কস্তুরী) গন্ধ বাসিত বস্ত্রের ন্যায় অর্থাৎ কস্তুরীর গন্ধ যেরূপ বস্ত্র হইতে বস্ত্রান্তরে সংক্রামিত হইয়া অনুভূত হয়, পূর্ব্ব পূর্ব্ব বিজ্ঞানোৎপন্ন সংস্কারও সেইরূপ উত্তর উত্তর বিজ্ঞানে সংক্রান্ত হয় বলিয়া স্মরণাদির অনুপপত্তি নাই—এই যদি বলি। [উঃ] না—তাহা বলিতে পার না। কারণ সেই বিজ্ঞান জগদ্‌বিষয়ক হইলে অর্থাৎ সর্ব্ব-বিষয়ক ক্ষণিক আলয়-বিজ্ঞান আত্মা হইলে, সেই ক্ষণিক বিজ্ঞানাত্মার সর্ব্বজ্ঞত্বের

বিবৃতি

মৃৎপিণ্ড কারণ হইবে না। যেহেতু উপকারের সহিত কার্য্যের অন্বয় ব্যতিরেক আছে, মৃৎপিণ্ডের নাই। আর ক্ষণিক উপকারটী মৃৎপিণ্ডের সহিত অভিন্ন হইলে মৃৎপিণ্ডটীও ক্ষণিক হইবে। ক্ষণিক ভিন্ন ভিন্ন উপকারের সহিত অভিন্ন বস্তু কখনও অক্ষণিক বা এক হইতে পারে না। সুতরাং যে কার্য্যকারী, সে ক্ষণিক। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**তস্যাপি ভাবত্বাদেব ক্ষণিকত্বম্।**

पत्तिः, यत्किञ्चिद्विषयकत्वे विनिगमनाविरहः, सुषुप्तावपि विषयावभास-प्रसङ्गाच्च, **सर्वज्ञत्वा**पत्तिरिति। यद्यपि सर्वविषयकज्ञानत्वं न सर्वज्ञत्वं, सर्वविषयकज्ञानवत्त्वस्यैव तत्त्वात्, तथापि सर्वविषयकविज्ञानात्मना स्वस्य सर्वविषयकत्वग्रहणात् सर्वज्ञत्वम्। न चैषः सर्वज्ञः। तस्मात् सर्वविषयकविज्ञानात्मन आत्मत्वं न युक्तमिति भावः। द्वितीये दूषणमाह —**यत्किञ्चि**दिति। अनियतैकविषयकत्वे इत्यर्थः। **विनिगम**नाविरह इति। एकतर-पक्ष-साधक-युक्त्यभाव इत्यर्थः। तथा च किंविषयं विज्ञानमात्मा, किंविषयं नेति निर्णया-भावादनियतैकविषयकविज्ञानात्मनो नात्मत्वसिद्धिरिति भावः। उभयपक्ष-साधारणं दोष-माह—**सुषुप्ता**वपीति। सर्वविषयकविज्ञानरूपस्यानियतैकविषयकविज्ञानरूपस्य वात्मनः स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमात् सुषुप्तावपि तत्प्रकाशो युक्तः। न हि स्वप्रकाशस्य विज्ञानात्मनः कदाचित् प्रकाशः कदाचिच्चाप्रकाशः, घटादिवत् परप्रकाश्यत्वापत्तेः। तस्मात् तस्य सदैव प्रकाशमानत्वमभ्युपगमनीयम्। प्रकाशमाने च तस्मिन् तद्विषयस्याप्रकाशो नैव युज्यते। न हि प्रकाशसम्बद्धस्याप्रकाशो दृश्यते उपपद्यते वा। प्रकाशसम्बद्धस्याप्रकाशे कदापि तत्प्रकाशो न स्यात्। तस्मात् सुषुप्तावपि विषयप्रकाशो दुर्निवार इति भावः।

আপত্তি হয়। আর যৎকিঞ্চিৎ বিষয়ক হইলে বিনিগমনাবিরহ অর্থাৎ কোন বস্তু বিষয়ক আলয়-বিজ্ঞান আত্মা, কোন বস্তু বিষয়ক আলয়-বিজ্ঞান আত্মা নয়—ইহার অন্যতর পক্ষের নির্ণয়ে কোন যুক্তি নাই এবং সুষুপ্তিতেও বিষয়-প্রকাশের

বিবৃতি

বৌদ্ধমতে কার্য্যকারী বস্তুমাত্রই ক্ষণিক। যে ক্ষণে বস্তুটী উৎপন্ন হয়, তাহার পরক্ষণে সেই বস্তুর নাশ ও তাহা হইতে তৎসদৃশ দ্বিতীয় বস্তুর উৎপত্তি হয়। উভয় বস্তু অত্যন্ত ভিন্ন হইলেও অতি সাদৃশ্য নিবন্ধন উহাদের ভেদজ্ঞান হয় না। এই আলয় বিজ্ঞানও কার্য্যকারী বলিয়া ক্ষণিক। প্রতিক্ষণে পূর্ব আলয় বিজ্ঞান হইতে পরক্ষণে তৎসদৃশ অপর আলয়বিজ্ঞান উৎপন্ন হয়। সুষুপ্তিতেও এই আলয় বিজ্ঞান-ধারা অব্যাহত থাকে। পূর্ব্ব পূর্ব্ব আলয়বিজ্ঞানের সংস্কারগুলি উত্তর উত্তর আলয়-বিজ্ঞানে তৎসদৃশ সংস্কারান্তর উৎপন্ন করে। তাহা হইলে পূর্ব্ব পূর্ব্ব আলয়বিজ্ঞান যাহা যাহা দেখিয়াছিল, পরবর্ত্তী আলয়বিজ্ঞান তাহা স্মরণ করিতে পারে। ইহাতে কোনই অনুপপত্তি নাই। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**নানুপপত্তিঃ স্মরণাদেঃ।**

জ্ঞান, ইচ্ছা, কৃতি ও দ্বেষ—এই চারিটীর বিষয় আছে বলিয়া ইহারা সবিষয়ক। আলয়বিজ্ঞানও যখন বিজ্ঞান, তখন উহাও সবিষয়ক। এই জ্ঞানাদির বিষয় একটি

ज्ञानस्य सविषयत्वात्। तदानीं निराकारा चित्सन्ततिरनुवर्त्तत इति चेत्। न,

ननु विज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वात् सुषुप्तौ तत्प्रकाशः स्यात्, अस्वप्रकाशस्य विषयस्य प्रकाशस्तु कथमिति चेत्, तत्राह—**ज्ञानस्येति**। विज्ञानस्यात्मत्वाभिमतस्येत्यर्थः। **सविषयत्वा**-दिति। तथा च सविषयस्य विज्ञानस्यात्मत्वे विषयस्फुरणं नैव वारणीयम्। न हि विषय-स्फुरणं विना सविषयस्य विज्ञानस्य स्फुरणं सम्भवति, सर्वस्यैव हि ज्ञानस्य प्रत्यात्मं सवियकत्वेनैवानुभूयमानत्वादिति भावः। **तदानीं** सुषुप्तौ। **निराकारा** निर्विषया। **चित्सन्ततिः** विज्ञानसन्ततिः। पूर्वपूर्वक्षणिकविज्ञानादुत्तरोत्तरं यत् क्षणिकविज्ञानं जायते, सैव विज्ञानधारेति चित्सन्ततिरिति विज्ञानसन्तान इति च बौद्धैरभिधीयते।

আপাত্ত হয়। কারণ বিজ্ঞান সবিষয়ক অর্থাৎ বিষয়বিশিষ্ট বিজ্ঞান আত্মা হইলে সুষুপ্তিতে আত্মার প্রকাশবশতঃ বিষয়েরও প্রকাশ হইবে। [পূঃ] সেই সময়ে (সুষুপ্তিতে) নির্বিষয়ক বিজ্ঞানধারা অনুবৃত্ত হয়—এই যদি বলি। [উঃ] না—

বিবৃতি

হইবে, একাধিক হইবে না—এইরূপ যখন বিষয় নিয়ম নাই, তখন জ্ঞানের বিষয় এক হইতে পারে এবং একাধিকও হইতে পারে। সুতরাং প্রশ্ন হইতে পারে—সর্ববিষয়ক আলয়বিজ্ঞান আত্মা? অথবা যৎকিঞ্চিৎ বিষয়ক আলয়বিজ্ঞান আত্মা? যদি সর্ব-বিষয়ক আলয়বিজ্ঞান আত্মা হয়, তবে ঐ আত্মা সর্বজ্ঞ হইয়া পড়িবে। স্বপ্রকাশ বিজ্ঞান সর্বদা প্রকাশমান থাকিলে তাহার বিষয়ও প্রকাশমান থাকিবে। বিষয়ের প্রকাশ ব্যতীত সবিষয়ক বিজ্ঞানের প্রকাশ সম্ভব নহে। আলয়বিজ্ঞানের নিকট সমস্ত বিষয়ের প্রকাশ হইলে ঐ আলয়বিজ্ঞান সর্ব্ববিষক জ্ঞানবান্ হইয়া সর্ব্বজ্ঞ হইবে। অথচ আত্মা সর্বজ্ঞ নহে। সুতরাং সর্ব্ববিষয়ক আলয়বিজ্ঞান আত্মা নহে। যৎকিঞ্চিদ্‌বিষয়ক আলয়-বিজ্ঞানকে আত্মা বলিলে এই দোষ হয় না বটে, কিন্তু যৎকিঞ্চিৎ শব্দে যখন কোন নির্দিষ্ট বস্তু বুঝায় না, তখন কি-বিষয়ক বিজ্ঞান আত্মা, কি-বিষয়ক বিজ্ঞান আত্মা নয়, ইহা নির্ণয় করা কঠিন। ঘটবিষয়ক বিজ্ঞান আত্মা হইবে, অন্য-বিষয়ক বিজ্ঞান আত্মা হইবে না, ইহাতে কোন যুক্তি নাই এবং যৎকিঞ্চিৎ শব্দে ঘটকেও বুঝায় নাই। ফলে অনির্দিষ্ট কোন একটী বিষয়ক বিজ্ঞানকে আত্মা বলা যায় না বলিয়া যৎকিঞ্চিৎ বিষয়ক আলয়বিজ্ঞানও আত্মা নহে। সবিষয়ক বিজ্ঞানকে আত্মা বলিয়া স্বীকার করিলে সুষুপ্তিতেও বিষয়ের অবভাস হইয়া পড়িবে। স্বপ্রকাশ বিজ্ঞান প্রকাশিত থাকিলে বিষয়েরও প্রকাশ অবশ্যই হইবে। প্রকাশের নিকটে কোন বস্তুই

तस्याः प्रकाशत्वे प्रमाणाभावात्, अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः। न चेष्टापत्तिः, विज्ञान-व्यतिरिक्त-वस्तुनोऽभावादिति वाच्यम्, घटादेरनुभूयमानस्याऽपलपितुमशक्यत्वात्। आकारविशेष एवाऽयं विज्ञानस्येति चेत्। न। किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानात्? तर्हि समायातं विज्ञान-व्यतिरिक्तेन। नातिरिच्यते चेत्, तर्हि समूहालम्बने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात्, स्वरूपतो

तृतीये दूषणमाह—**तस्या** इति। चित्सन्ततेरित्यर्थः। **प्रकाशत्वे**—ज्ञानत्वे। ज्ञानत्वस्य सविषयकत्व-व्याप्यत्वात्, तथैव प्रत्यात्ममनुभूयमानत्वादिति भावः। **अन्यथा**—निर्विषयस्यापि ज्ञानत्वे। **ज्ञानत्वा**पत्तिरिति। घटादीनां निर्विषयत्वाविशेषादिति भावः। नन्वेतन्मते वस्तुमात्रस्यैव विज्ञानस्वरूपत्वाद् घटादीनां विज्ञानस्वरूपत्वमिष्टमित्याशङ्क्य समाधत्ते—**घटादे**रिति। विज्ञानातिरिक्तत्वेनेत्यादिः। नन्विमे घटादयो न सन्तीति नेत्युच्यते। अपि त्वनादिवासनावैचित्र्याद् विज्ञानमेव बाह्याकारतामापन्नं घटादिबाह्यविषयरूपेणानुभूयते, ज्ञानज्ञेययोः सहोपलम्भाद् वास्तवभेदासम्भवात्। उक्तं हि—"सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियो"रिति। तस्मादनुभूयमाना घटादयो विज्ञानस्यैवाकारविशेषाः स्वीकर्त्तव्या इत्याह—**आकार**विशेष इति। आकारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वमनतिरिक्तत्वं वेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह—**तर्ही**ति। **समायातम्**—सिद्धम्। विज्ञानाति-

তাহা বলিতে পার না। কারণ তাহার অর্থাৎ নির্বিষয়ক বিজ্ঞানের জ্ঞানত্বে কোন প্রমাণ নাই। অন্যথা অর্থাৎ বিনা প্রমাণে নির্বিষয়ক বিজ্ঞানকে জ্ঞান বলিয়া স্বীকার করিলে [নির্বিষয়ক] ঘটাদিরও জ্ঞানত্বের আপত্তি হইবে। এই আপত্তি ইষ্ট (অভিলষিত), কারণ [আমার মতে] বিজ্ঞান ব্যতিরিক্ত কোন বস্তুই নাই [সমস্তই বিজ্ঞান স্বরূপ]—ইহা বলিতে পার না। যেহেতু [বিজ্ঞানভিন্নরূপে] অনুভূয়মান ঘটাদির অপলাপ করিতে পার না। [পূঃ] এই ঘটাদি বিজ্ঞানেরই আকার বিশেষ—এই যদি বলি। [উঃ] না—তাহা বলিতে পার না। কারণ এই আকার কি বিজ্ঞান হইতে অতিরিক্ত? যদি বিজ্ঞান হইতে অতিরিক্ত হয়, তবে বিজ্ঞান ব্যতিরিক্ত বস্তু সমায়াত অর্থাৎ সিদ্ধ হইল। আর যদি অতিরিক্ত না হয়, তাহা

বিবৃতি

অপ্রকাশিত থাকে না। সুষুপ্তিতে যদি বিষয়ের প্রকাশ হয়, তবে সুষুপ্তিই হইবে না। জ্ঞানাভাবরূপ সুষুপ্তিকালে কোন জ্ঞানই হইতে পারে না। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**সুষুপ্তাবপি বিষয়াবভাসপ্রসঙ্গাচ্চ**।

विज्ञानस्याऽविशेषात्। अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चेत्। न, नीलत्वा-

रिक्ताकारस्वीकारे इत्यर्थः। द्वितीये दूषणमाह—**समूहालम्बन** इति। अयं नीलः, अयं पीत इति नीलपीतोभयविषयके एकस्मिन् ज्ञाने इत्यर्थः। नानाप्रकारतानिरूपितं नाना-मुख्यविशेष्यताशालि ज्ञानं **समूहालम्बनम्**। विशेषणद्वयदानात् 'धवखदिरौ द्वौ' 'खड्गी चैत्रः कुण्डली'ति ज्ञानयोः समूहालम्बनत्वं निराकृतम्। संशये तु नानाप्रकारता-निरूपितैकविशेष्यतायाः सत्त्वान्न समूहालम्बनत्वम्। **स्यादि**ति। यथा हि नीलाकारो विज्ञानादभिन्नः, एवं पीताकारोऽपि। तथा च नीलाकारात्मकविज्ञानाभिन्नस्य पीताकारस्य नीलाभिन्नत्वम्, तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमात्। तेन नील-पीतयोरभेद इति भावः। उपलक्षणं चैतत्, विरुद्धविषयकत्वेन विरुद्धधर्माध्यासाद् ज्ञानस्याप्येकस्य भेद-प्रसङ्गः। न च बाह्यस्यैवंविध-विरुद्धधर्मसंसर्गाद् भयं, विरुद्धधर्माध्यासेऽप्यभेदेऽर्थक्रिया-चेतनप्रवृत्त्यादीनां सङ्करप्रसङ्गाद् विवेचनानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च। न तु विज्ञानस्येति चेत्। न। विरुद्धधर्माध्यासेऽपि ज्ञानस्याभेदे प्रतिभासनियमाभावप्रसङ्गात्। **अविशेषात्** नील-पीताकार-विज्ञानस्यैकत्वात्। ननु नीलाकारः पीताकारश्चाभिन्न एव, भेदप्रतीतिस्तु नीलपीतधर्मयोर्नीलत्वपीतत्वयोर्भेदात्। न च तयोरपि नीलत्वपीतत्वयोर्विज्ञानस्वरूपत्वाद-भेद इति वाच्यम्। नीलत्वादेरपोहरूपस्यापारमार्थिकस्य पारमार्थिकविज्ञानाभेदासम्भवा-दित्यभिप्रायवान् शङ्कते—**अपोहरूप** इति। अनीलव्यावृत्तिरूप इत्यर्थः। बौद्धैर्हि

হইলে সমূহালম্বন জ্ঞানে নীলাকারও পীতাকার হউক। কারণ স্বরূপতঃ বিজ্ঞানের কোন বিশেষ (ভেদ) নাই অর্থাৎ নীলপীত-বিষয়ক সমূহালম্বন বিজ্ঞানটি এক, উহার কোন ভেদ নাই। সুতরাং পীতবস্তুর সহিত অভিন্ন যে বিজ্ঞান, সেই বিজ্ঞানের সহিত নীলবস্তুটি অভিন্ন হওয়ায়, নীলবস্তু ও পীতবস্তু পরস্পর অভিন্ন হউক। [কারণ তদভিন্নের (নীলাভিন্ন বিজ্ঞানের) সহিত অভিন্ন বস্তু তদভিন্ন (নীলাভিন্ন) হইয়া থাকে]। অপোহরূপ অর্থাৎ অনীলব্যাবৃত্তিরূপ নীলত্ব প্রভৃতি বিজ্ঞানের ধর্ম—এই

বিবৃতি

প্রতীয়মান বাহ্য বস্তুমাত্রই বিজ্ঞানের আকার। ঐ আকার বিজ্ঞান হইতে অভিন্ন হইলে নীলাকার ও পীতাকার পরস্পর অভিন্ন হইয়া পড়িবে। কারণ তদভিন্নের সহিত অভিন্ন বস্তু তদভিন্ন হইয়া থাকে। নীলাকারের সহিত অভিন্ন বিজ্ঞান যখন পীতাকারের সহিত অভিন্ন, আর ঐ বিজ্ঞানের যখন কোন বিশেষ (ভেদ) অর্থাৎ নীলাভিন্ন বিজ্ঞান এবং পীতাভিন্ন বিজ্ঞান যখন এক, তখন নীলাকার

दीनां विरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात्; इतरथा विरोधावधारणस्यैव दुरुपपादत्वात्। न वा वासना-संक्रमः सम्भवति, मातृ-पुत्रयोरपि वासनासंक्रम-प्रसङ्गात्। न

नित्यानेकसमवेतरूपा जातिर्नाङ्गीक्रियते। अपि तु नीलप्रतीतावनीलव्यावृत्तिदर्शनादतद्-व्यावृत्तिरूपा सा स्वीक्रियते। एवञ्चानीलव्यावृत्तिर्हि नीलत्वमपीतव्यावृत्तिश्च पीतत्वमिति फलितम्। तथा च नीलपीताभिन्ने विज्ञाने नीलत्व-पीतत्वयोर्विरुद्धधर्मयोः सत्त्वात् तयोर्भेदप्रतीतिरिति भावः। **इतरथा** विरुद्धनीलत्वादीनामेकत्र समावेशे। यत् पूर्वमुक्तं —पूर्वपूर्वविज्ञानसंस्कारा उत्तरोत्तरविज्ञाने समुत्पद्यन्त इति, तमेव वासनासंक्रमं मुख्यतया दूषयति—**न वे**ति। अन्यानुभवस्याऽन्यत्र स्मरणजननासम्भवात्, अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येनैव कार्यकारणभावादिति भावः। वैयधिकरण्ये कार्यकारणभावाङ्गीकारे दोषमाह—**मातृ**पुत्रयोरिति। पूर्वालयविज्ञानस्योत्तरालयविज्ञानहेतुत्वाद् यथा पूर्वालय-विज्ञाननिष्ठः संस्कार उत्तरालयविज्ञाने संक्रामति। तथा मातृविज्ञानस्य पुत्रविज्ञान-हेतुत्वान्मातृविज्ञाननिष्ठसंस्कारस्य पुत्रविज्ञाने संक्रमः स्यात्। न चेयमिष्टापत्तिः, मात्रानु-भूतस्य गर्भस्थेन तनयेन स्मरणप्रसङ्गादिति भावः। ननु यत्रोपादानोपादेयभावस्तत्रो-पादाननिष्ठसंस्कारस्योपादेये संक्रमः, नान्यत्र। मातृविज्ञानं तु पुत्रविज्ञानस्य नोपादानं,

যদি বলি অর্থাৎ নীলাকার ও পীতাকার একই বটে, কিন্তু নীলের ধর্ম্ম **অনীলব্যাবৃত্তি-** (অনীল-ভেদ)-রূপ নীলত্ব এবং পীতের ধর্ম্ম অপীতব্যাবৃত্তিরূপ পীতত্বের **ভেদবশতঃ** নীলাকার ও পীতাকারের ভেদ **হইয়া থাকে**—এই যদি বলি। না—তাহা **বলিতে** পার না। কারণ [পরস্পর] বিরুদ্ধ নীলত্বাদি ধর্ম্মের এক ধর্ম্মীতে **সমাবেশ হয় না**। **অন্যথা** অর্থাৎ বিরুদ্ধ ধর্ম্মের একত্র সমাবেশ হইলে বিরোধ নিশ্চয়ের **উপপাদনই** হইবে না। আর বাসনার সংক্রমও সম্ভব নহে। কারণ মাতা এবং পুত্রেরও বাসনা

বিবৃতি

ও পীতাকার পরস্পর অভিন্ন হইবে। নৈয়ায়িক প্রভৃতি নীল-পীতের পরস্পর অভেদ স্বীকার না করিলেও নীল-পীতকে বৌদ্ধগণ অভিন্ন মনে করেন। বৌদ্ধমতে নীল-পীত বস্তুতঃ অভিন্ন হইলেও নীলত্ব ও পীতত্ব ধর্ম অভিন্ন নহে। অনীলব্যাবৃত্তিরূপ নীলত্ব এবং অপীতব্যাবৃত্তিরূপ পীতত্ব পরস্পর বিরুদ্ধ। এই বিরুদ্ধ নীলত্ব ও পীতত্ব বিজ্ঞানে আছে বলিয়া নীল-পীতকে ভিন্ন মনে হয়; কিন্তু নীল-পীত বস্তুতঃ ভিন্ন নহে। উহারা বিজ্ঞানেরই আকার 'বিশেষ—বিজ্ঞানেরই স্বরূপ। এই অভিপ্রায় প্রকাশ করিতে বিশ্বনাথ বলিলেন—**অপোহরূপো নীলত্বাদির্বিজ্ঞানধর্ম্ম ইতি চেৎ।**

चोपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यम्, वासनायाः संक्रमासम्भवात्। उत्तरस्मिन् उत्पत्तिरेव संक्रम इति चेत्। न। तदुत्पादकाभावात्। चितामे-

कार्याव्यवहितपूर्ववृत्ति-कार्यसजातीयस्यैवोपादानत्वाद् मातृविज्ञानस्य मातृत्वपुत्रत्वरूप-विरुद्धधर्माश्रयत्वेन पुत्रसजातीयत्वाभावात्। तत् कथं मातृविज्ञाननिष्ठसंस्कारस्य पुत्रविज्ञाने संक्रमः ? कथं वा मात्रानुभूतस्य पुत्रेण स्मरणमित्याशङ्क्य निरस्यति—**न चे**ति। **नियामक** इति। वासनासंक्रमप्रयोजक इत्यर्थः। ननु सम्भवति वासनासंक्रमे उपादानोपादेय-भावस्तन्नियामको भवेत्। न चैषः सम्भवति, स्मृतिहेतुभूतायास्तस्या गुणत्वात्, गुणस्य च निष्क्रियत्वेन संक्रमायोगादित्याशयेन परिहरति—**वासनाया** इति। **संक्रमा**सम्भवा-दिति।' गुणभूताया वासनाया निष्क्रियत्वात्, गुणिनं विहाय गुणभूतायास्तस्याः सञ्चारा-सम्भवादिति भावः। गूढ़ाशयमाविष्कुर्वन् वासनासंक्रममुपपादयति—**उत्तर**स्मिन्निति। **तदुत्**पादकेति। वासनोत्पादकेत्यर्थः। न ह्युत्पादकं विना कस्यचिदुत्पत्तिः। न च पूर्वविज्ञानमेव तदुत्पादकं, तस्य नष्टत्वात्, उत्तरविज्ञानस्य च सहभुवः सव्येतरविषाण-योरिव हेतुत्वायोगात्। नापि पूर्वविज्ञानसंस्कारः, तस्यापि पूर्वविज्ञानेन सह नाशात्, अन्यस्य चाभावादिति भावः। ननूत्तरविज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्वविज्ञानस्य नाशेऽपि तस्यैव तत्कारणत्वं युक्तम्, तस्य तदव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वात्, अव्यवहितपूर्ववर्त्तिन एव कारण-

সংক্রমের প্রসঙ্গ (আপত্তি) হইবে। উপাদান-উপাদেয়ভাব [ইহার] নিয়ামক অর্থাৎ যাহাদের মধ্যে উপাদান-উপাদেয়ভাব আছে, তাহাদের মধ্যে উপাদানের বাসনা উপাদেয়েই সংক্রান্ত হয়, অন্যত্র হয় না—ইহাও বলিতে পার না। কারণ বাসনার সংক্রম (সঞ্চার) সম্ভব হয় না। পরবর্ত্তী বিজ্ঞানে [বাসনার] উৎপত্তিই [বাসনার] সংক্রম—এই যদি বলি। না—তাহা বলিতে পার না। কারণ

বিবৃতি

উত্তরবিজ্ঞানে পূর্ববাসনা সদৃশ বাসনান্তরের উৎপত্তিকে বৌদ্ধগণ বাসনাসংক্রম বলেন। যদি উত্তরবিজ্ঞানে বাসনার উৎপত্তি সম্ভব হইত, তবে উহা বলা চলিত। প্রকৃতপক্ষে ঐরূপ বাসনার উৎপত্তি সম্ভব নহে। কারণ উৎপাদক নাই। পূর্ব-বিজ্ঞান বা উহার সংস্কার উত্তর বিজ্ঞানের উৎপত্তিক্ষণে বিনষ্ট হওয়ায় উহারা বাসনা-সংক্রমের উৎপাদক হইতে পারে না। উত্তরবিজ্ঞান ও বাসনা একসঙ্গে উৎপন্ন হয় বলিয়া উত্তরবিজ্ঞানও ঐ বাসনার উৎপাদক নহে। অন্য কোন পদার্থও ঐ বাসনার উৎপাদক নহে। সুতরাং বাসনার উৎপত্তি সম্ভব নহে।

वोत्पादकत्वे संस्कारानन्त्य-प्रसङ्गः। क्षणिकविज्ञानेष्वतिशय-विशेषः कल्प्यत इति

त्वात्। न च क्षणिकस्य विज्ञानस्य कार्यकालावृत्तित्वान्न कारणत्वमिति वाच्यम्, अकार्य-कालवृत्तीनामपि कारणत्वदर्शनादित्याशयमाविष्कुर्वन् परिहरति—**चितामे**वेति। विज्ञानानामेवेत्यर्थः। **संस्कारान**न्त्येति। अयं भावः—न ह्यनुभवोत्तरमेव स्मरणम्, बहूनां दिन-मास-वर्षाणां व्यवधानेऽपि स्मरणदर्शनात्। यदा दिनमासादिव्यवधानेन स्मरणम्, तदानुभवादाच स्मृतेः प्रतिक्षणं क्षणिकात्पूर्वपूर्वविज्ञानात् तदनन्तरानन्तरक्षणेषु संस्कारोत्पत्तिः कल्पनीयेति संस्कारानन्त्यम्, विज्ञानानामानन्त्यात् क्षणिकत्वाच्चेति भावः। ननु प्रतिविज्ञानं संस्कारजनकत्वाभ्युपगमे संस्कारानन्त्य-कल्पनागौरवेऽपि यादृश-विज्ञानव्यक्तौ स्मरणमनुभवसिद्धं तत्-स्मरणानुकूला काचिच्छक्तिः तत्पूर्वविज्ञानव्यक्तावेव स्वीकरणीया, तेन न संस्कारानन्त्यप्रसङ्ग इत्याह—**क्षणिक**विज्ञानेष्विति। **अतिशयः**

[বাসনার] উৎপাদক নাই। বিজ্ঞানসমূহেরই উৎপাদকত্ব হইলে অর্থাৎ পূর্ব্ব পূর্ব্ব বিজ্ঞান ব্যক্তি [উত্তর উত্তর বিজ্ঞানে বাসনার] জনক হইলে, বিজ্ঞান অনন্ত বলিয়া সংস্কারের আনন্ত্যপ্রসঙ্গ অর্থাৎ অনন্ত সংস্কারের উৎপত্তির আপত্তি হইবে। [পূঃ] ক্ষণিক-বিজ্ঞানে অতিশয়-(শক্তি-) বিশেষ অর্থাৎ যে বিজ্ঞানের পরে স্মরণ অনুভব-সিদ্ধ, সেই বিজ্ঞানবর্ত্তী সংস্কারের জনকরূপে তৎপূর্ব্ববর্ত্তী বিজ্ঞানেই ধর্ম্মবিশেষ কল্পিত-

বিবৃতি

যদিও পূর্ববিজ্ঞানটী কার্য্যকালবৃত্তি নহে, তথাপি কার্য্যের অব্যবহিত পূর্ববর্ত্তী বলিয়াই কারণ হইবে। কার্য্যকালবৃত্তি ব্যক্তিই কারণ হইবে, তাহা না হইলে কেহ কারণ হইবে না, এইরূপ নিয়মও নাই। কার্যকালে না থাকিয়া কেবলমাত্র কার্য্যের অব্যবহিত পূর্ববর্ত্তী হইলেই কারণ হইতে পারে। সুতরাং পূর্ববিজ্ঞানই বাসনার উৎপাদক। এইভাবে যদি পূর্ববিজ্ঞানই বাসনার উৎপাদক হয়, তাহা হইলেও এক স্মৃতির জন্য অনন্ত সংস্কারের উৎপত্তিপ্রসঙ্গ হইবে। কারণ যেখানে বহুবর্ষ পরে স্মরণ হইবে, সেখানে স্মরণের পূর্বপর্য্যন্ত প্রতিক্ষণে বিজ্ঞান ও বাসনার উৎপত্তি স্বীকার করিতে হইবে। তাহাতে মহাগৌরব। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**চিতামেবোৎ-পাদকত্বে সংস্কারানন্ত্যপ্রসঙ্গঃ।**

অনুভব নিজ অধিকরণেই সংস্কার জন্মাইয়া তদ্দ্বারা স্মৃতির জনক হইয়া থাকে। নিজ অধিকরণ ব্যতীত অন্যত্র ঐ অনুভব সংস্কার উৎপন্ন করে না বলিয়াই অন্য ব্যক্তি অন্যের অনুভূত বিষয় স্মরণ করে না। এই জন্য অনুভবের কর্ত্তাই স্মৃতির কর্ত্তা হইয়া

चेत्। न, मानाभावात्, कल्पनागौरवाच्च। एतेन क्षणिक-शरीरेष्वेव चैतन्यं

शक्तिः। **मानाभावा**दिति। स्मरणानुकूला सा शक्तिः स्मरणपूर्वविज्ञानेष्वेव जायते, नान्यविज्ञानेष्वित्यत्र नियामकाभावादित्यर्थः। निरपेक्षात् पूर्वविज्ञानात् स्मरणाकूला शक्तिर्जायते चेत्, सर्वत्र जायेत, नोचेन्न जायेत, न तु क्वचिज् जायेत, निरपेक्ष-कारणसत्तायाः सर्वत्राविशेषादिति भावः। **कल्पना**गौरवादिति। बौद्धमते सन्मात्रस्य क्षणिकतया विज्ञानभेदकल्पने स्मरणव्यक्तिभेदेन शक्तिभेदकल्पने तत्प्रागभावध्वंसादिकल्पने च गौरवादित्यर्थः॥ ननु क्षणिकविज्ञानस्यात्मत्वाभावेऽपि क्षणिकशरीरस्यैवात्मत्वं स्यादिति चेत्तत्राह—**एतेनेति**। वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः। **चैतन्यं** ज्ञानवत्त्वमात्मत्वमिति

হয়, সমস্ত বিজ্ঞানে তাহা কল্পিত না হওয়ায় অনন্ত সংস্কারের আপত্তি নাই—এই যদি বলি। না—তাহা বলিতে পার না। কারণ [উহাতে] কোন প্রমাণ নাই এবং কল্পনার গৌরবও হয় অর্থাৎ স্মরণের আশ্রয়ীভূত বিজ্ঞানের পূর্ব্ববর্ত্তী বিজ্ঞানমাত্রে শক্তি কল্পিত হইলেও স্মরণ ব্যক্তি ভিন্ন ভিন্ন বলিয়া একই বিজ্ঞানে বিভিন্ন শক্তি এবং সেই শক্তিটী ক্ষণিক বলিয়া তাহার ধ্বংস, প্রাগভাব প্রভৃতির কল্পনায় গৌরব হয়। ইহা দ্বারা অর্থাৎ পূর্ব্বোক্ত যুক্তি দ্বারা ক্ষণিক শরীরেই চৈতন্য—[এই মত]

বিবৃতি

থাকে—ইহাই সাধারণ নিয়ম। কিন্তু বৌদ্ধমতে বস্তুমাত্রই দ্বিতীয়-ক্ষণে বিনাশী বলিয়া, অনুভব নিজ অধিকরণে সংস্কারের জনক না হইলেও, অনুভব-জনক ব্যক্তি হইতে ক্ষণপরম্পরায় যে ব্যক্তিসমূহ উৎপন্ন হয়, তাহাদের মধ্যে স্মরণের অব্যবহিত পূর্ব্ববর্ত্তী ব্যক্তিতে স্মৃতির জনক অতিশয়-বিশেষ উৎপন্ন হয় এবং তাহা হইতেই পরবর্ত্তী বিজ্ঞানে স্মৃতি উৎপন্ন হয়। প্রতিব্যক্তিতে বা যে কোন স্থলে ঐ অতিশয় উৎপন্ন না হওয়ায় গৌরব বা অতিপ্রসঙ্গের সম্ভাবনা নাই। ঐ অতিশয় অতীন্দ্রিয় হইলেও স্মৃতির উৎপত্তি দ্বারা স্মৃতির অব্যবহিত পূর্ব্বক্ষণ-বর্ত্তী বিজ্ঞানব্যক্তিতেই কল্পিত হইবে। বৌদ্ধ-মতে ঐ অতিশয় হইতেছে কারণতাবচ্ছেদক কুর্ব্বদ্রূপত্ব। ইহা স্বীকার না করিলে ধানের গোলাতেই ধান্যাঙ্কুর উৎপন্ন হইত। কারণ বৌদ্ধমতে ধান্যাঙ্কুরের প্রতি অন্য-নিরপেক্ষ একমাত্র ধান্যই কারণ। অন্য-নিরপেক্ষ কারণ থাকিলে কার্য্যের উৎপত্তিতে বিলম্ব হয় না। অঙ্কুরোৎপত্তির পূর্ব্বক্ষণে ধান্যে ঐ অতিশয় স্বীকার করিলে ঐ আপত্তি হইতে পারে না। কারণ গোলার ধানে ঐ অতিশয় বা কুর্ব্বদ্রূপত্ব নাই। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**ক্ষণিকবিজ্ঞানেঽতিশয়বিশেষঃ কল্প্যতে।**

प्रत्युक्तं, गौरवादतिशये मानाभावाच्च। बीजादावपि सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनात् ॥

अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवान्नित्यविज्ञानमेवात्मा, "अविनाशी वा अरे-

यावत्। **गौरवा**दिति। स एवायमिति-प्रत्यभिज्ञानाद् देहस्थिरत्व-निश्चयेऽपि प्रतिक्षणं तद्भेदकल्पने स्मरणजनकानन्तशक्ति-तत्प्रागभाव-ध्वंसकल्पने च गौरवादित्यर्थः। ननु यदा यदा स्मरणं, तदैव तच्छरीरेष्वेकैव शक्तिः कल्पनीया, नातोऽनन्तशक्तिकल्पना-गौरवमिति चेत्, तत्राह—**अतिशय** इति। **मानाभावात्**—प्रमाणाभावात्। ननु न प्रमाणाभावः, क्षेत्रस्थ-बीजादङ्कुरकार्यान्यथानुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात्, अन्यथा कुसूलस्थ-बीजादप्यंकुरोत्पत्तिप्रसङ्गात्, न चैवम्। अतोऽङ्कुरत्वावच्छिन्नं प्रति फलोपधायके क्षेत्रस्थ-बीजे एव कारणतावच्छेदकः कश्चिदतिशयः कुर्वद्रूपत्वपदवेदनीयः स्वीकर्त्तव्यः। एवञ्च क्षणिकविज्ञाने क्षणिकशरीरं वा कुर्वद्रूपत्वेनैव वासनोत्पादकत्वं वाच्यमिति चेत्, तत्राह—**बीजादा**वपीति। **समवधानं**—सम्बन्धः। **उपपत्तेः**—क्षेत्रस्थबीजादङ्कुरोत्पत्तिर्न कुसूलस्थबीजादिति नियमोपपत्तेः। **कुर्वद्रूप**त्वाकल्पनादिति। कुसूलस्थबीजादिषु धरणी-सलिलसंयोगादिरूप-सहकार्य्यभावादेवांकुराभावोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वं तद्रूपेण जनकत्वञ्च न कल्पनीयम्, प्रमाणाभावादिति भावः ॥

वेदान्ती शङ्कते—**अस्तु** तर्हीति। **क्षणिक**विज्ञाने—क्षणिकविज्ञानस्यात्मत्वे। **नित्यविज्ञानं** त्रिकालाबाध्यस्वप्रकाशचैतन्यम्। न च विज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानरूपत्वे च मानाभावः, श्रुतेस्तत्र प्रमाणत्वादित्याह—**अविनाशी**ति। तत्र प्रथमश्रुत्या विज्ञानस्य

খণ্ডিত হইল [জানিবে]। কারণ উহাতেও গৌরব অর্থাৎ 'স এবায়ম্'—এইরূপ প্রত্যভিজ্ঞা (প্রত্যক্ষ) দ্বারা শরীরের স্থিরত্বই নিশ্চয় হয়। শরীর ক্ষণিক হইলে, বিভিন্ন স্মরণের অনুরোধে ক্ষণে ক্ষণে প্রতি শরীরে অনন্ত শক্তি ও তাহার প্রাগ-ভাবাদি কল্পনায় গৌরব হয়। আর [স্মরণাশ্রয়ের পূর্ব্ব শরীরে স্মরণজনক] অতিশয়ে কোন প্রমাণ নাই। সহকারী কারণের সান্নিধ্য ও অসান্নিধ্য দ্বারাই [কদাচিৎ কার্য্যের উৎপত্তি ও অনুৎপত্তি] উপপন্ন হওয়ায় বীজ প্রভৃতিতেও [কার্য্যের জনকতাবচ্ছেদকরূপে] কুর্ব্বদ্রূপত্ব কল্পিত হয় না ॥

[পূঃ] আত্মা ক্ষণিক বিজ্ঞানস্বরূপ—এই পক্ষে গৌরব হওয়ায় নিত্যবিজ্ঞানই (স্বপ্রকাশ চৈতন্যই) আত্মা হউক; যেহেতু "অবিনাশী বা অরেঽয়মাত্মা" (অরে

ऽयमात्मा" (बृः ४।५।१४) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तैः आः ब्रः १) इत्यादि-श्रुतेश्चेति चेत्। न, तस्य सविषयत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात्, निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात्; सविषयकत्वस्याप्यननुभवात्। अतो विज्ञानादिभिन्नो नित्य

नित्यत्वं, द्वितीयश्रुत्या नित्यत्वं ज्ञानरूपत्वञ्च दर्शितम्। **तस्य**—नित्यविज्ञानस्य। **दर्शितत्वा**दिति। "तस्य जगद्विषयकत्व" इत्यादि-ग्रन्थेन दर्शितत्वादित्यर्थः। तथा च सर्वविषयक-नित्यविज्ञानस्यात्मत्वे सर्वज्ञत्वापत्तिः, यत्किञ्चिद्विषयक-नित्यविज्ञानस्यात्मत्वे विनिगमनाविरहः, तस्मात् सविषयकविज्ञानस्यात्मत्वं नैव युक्तमिति भावः। ननु निर्विषयं नित्यविज्ञानमेवात्मेति चेत्, तत्राह—**निर्विषयस्ये**ति। **मानाभावा**दिति। अनुभूयते हि ज्ञानं सविषयकं यद् यज् ज्ञानं तत् सर्वं सविषयकमिति। न हि निर्विषयस्य ज्ञानस्य क्वचिदनुभवोऽस्ति, येन निर्विषयमपि ज्ञानं स्यात्। तथा च ज्ञानत्वस्य सविषयत्व-व्याप्यत्वाद् व्यापकं सविषयत्वं निर्विषयक-नित्यज्ञानाद् व्यावर्त्तमानं तस्य ज्ञानत्वमपि व्यावर्त्तयतीति न निर्विषयक-नित्यविज्ञानस्यात्मत्वसिद्धिरिति भावः। ननु सर्वविषयक-विज्ञानं यत्किञ्चिद्विषयकं वा विज्ञानमात्मेति न ब्रूमः, किन्तु सविषयकविज्ञानमात्मेति ब्रूमः, अतो नोक्तदोषावकाश इति चेत्तत्राह—**सविषयक**त्वस्यापीति। **अननुभवा**दिति। सविषयकस्य नित्यविज्ञानस्यात्मत्वे सविषयकत्वेन तदनुभवः स्यात्, घटस्य ज्ञानमित्याद्यनुभववत्। नच तथा। न ह्यात्मा घटादिविषयकोऽपि तु घटादिविषयकज्ञानवानित्येवानुभवादिति भावः। **अतः**—सविषयक-नित्यविज्ञानस्यात्मत्वासम्भवात्। नन्वेवं जीवस्य विज्ञाना-

মৈত্রেয়ী! এই আত্মা অবিনাশী) এবং "সত্যং জ্ঞানমনন্তং ব্রহ্ম" (ব্রহ্ম—আত্মা সত্য, জ্ঞান ও অনন্ত অর্থাৎ ত্রিবিধ পরিচ্ছেদশূন্য) এই সমস্ত শ্রুতি [প্রমাণ] রহিয়াছে অর্থাৎ এই সমস্ত শ্রুতিতে নিত্যবিজ্ঞানকেই আত্মা বলা হইয়াছে—এই যদি বলি। [উঃ] না—তাহা বলা যায় না। কারণ সেই নিত্য বিজ্ঞানের সবিষয়ত্ব সম্ভব নহে বলিয়া [পূর্ব্বে] প্রদর্শিত হইয়াছে। নির্বিষয় বস্তুর জ্ঞানত্বে কোন প্রমাণ নাই। আর [আত্মাতে] সবিষয়ত্বেরও অনুভব নাই। অতএব আত্মা বিজ্ঞানাদিভিন্ন

বিবৃতি

বিজ্ঞানমাত্রই সবিষয়ক বলিয়া নিত্যবিজ্ঞানও সবিষয়ক। যদি নিত্য-বিজ্ঞানই আত্মা হয়, তবে সর্ববিষয়ক নিত্যবিজ্ঞান অথবা যৎকিঞ্চিদ্বিষয়ক নিত্যবিজ্ঞান আত্মা—ইহা বলিতে হইবে। যদি সর্ববিষয়ক নিত্যবিজ্ঞানই আত্মা বলা হয়, তবে

आत्मेति सिद्धम्। 'सत्यं ज्ञान'मिति ब्रह्मपरं जीवे तु नोपयुज्यते। ज्ञानाज्ञान-

दिभिन्नत्वे सत्यादिश्रुतिविरोधः, तत्रात्मनो विज्ञानरूपत्वाभिधानादिति चेत्, तत्राह—**सत्यं** ज्ञानमिति। **ब्रह्मपरं** ब्रह्मपदसामानाधिकरण्यात् तात्पर्येण ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकम्। तथा चेयं ब्रह्मपरा श्रुतिर्ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वं प्रतिपादयन्त्यपि जीवस्य ज्ञानरूपत्वं न प्रतिपादयति, तत्र तत्तात्पर्याभावात्। तस्मान्न श्रुतिविरोध इति भावः। ननु जीव-ब्रह्मणोरैक्याज् जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वमित्यतो जीव-ब्रह्मणोर्भेदं साधयति—**ज्ञानाज्ञाने**ति। **सुखित्वा-**

ও নিত্য—ইহা সিদ্ধ হয়। 'সত্যং জ্ঞানং—এই শ্রুতি ব্রহ্মপর অর্থাৎ ব্রহ্ম-স্বরূপের প্রতিপাদক, জীবে কিন্তু ইহা উপযোগী নহে অর্থাৎ উহা জীবস্বরূপের প্রতিপাদক নহে। সুতরাং উহা দ্বারা জীবের জ্ঞানস্বরূপত্ব সিদ্ধ হয় না। জ্ঞান ও অজ্ঞান

বিবৃতি

আত্মা সর্বজ্ঞ হইয়া পড়িবে। অথচ কোন আত্মাই সর্বজ্ঞ নহে। সুতরাং সর্ববিষয়ক নিত্যবিজ্ঞানকে আত্মা বলা যায় না। যৎকিঞ্চিদ্ বিষয়ক নিত্যবিজ্ঞানকে আত্মা বলিলে এই দোষ হয় না বটে; কিন্তু কি বিষয়ক নিত্যবিজ্ঞান আত্মা হইবে, তাহা যখন নিরূপণ করা যায় না, তখন যৎকিঞ্চিৎ বিষয়ক নিত্যবিজ্ঞানকেও আত্মা বলা যায় না। আরও কথা, সবিষয়ক নিত্যবিজ্ঞান আত্মা হইলে আত্মাকে জ্ঞানের ন্যায় সবিষয়ক বলিয়াই অনুভব হইত। কিন্তু আত্মা সবিষয়ক বলিয়া অনুভূত হয় না। সুতরাং সবিষয়ক নিত্যবিজ্ঞানও আত্মা নহে। নির্বিষয়ক বিজ্ঞানের অস্তিত্ব নাই বলিয়া উহা আত্মা হইতে পারে না। অতএব ক্ষণিক বিজ্ঞান বা নিত্যবিজ্ঞান ভিন্ন কোন নিত্য বস্তুকেই আত্মা বলিতে হইবে। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**বিজ্ঞানাদি-ভিন্নো নিত্য আত্মেতি সিদ্ধম্।**

অদ্বৈত বেদান্তীর মতে জ্ঞানস্বরূপ ব্রহ্ম অনাদি অবিদ্যার সহিত অনাদি কাল হইতে মিলিত হইয়া জীবনামে অভিহিত ও ব্যবহৃত হইয়া থাকেন। বিভিন্ন উপাধির যোগে একই ব্রহ্ম জীব, ঈশ্বর প্রভৃতি বিভিন্ন নামে আখ্যাত হন। সুতরাং জীব, ঈশ্বর প্রভৃতি অবিদ্যাকল্পিত রূপ, বাস্তবরূপ নহে। তত্ত্বজ্ঞানের দ্বারা অবিদ্যার নিবৃত্তি হইলে অবিদ্যাকল্পিত জীব, ঈশ্বর প্রভৃতি নাম ও রূপের নিবৃত্তি হয়। তখন ব্রহ্ম স্ব-স্বরূপে অবস্থান করেন। স্ব-স্বরূপে অবস্থানকালে তাঁহাকে ব্রহ্ম বলা হয়, জীব বা ঈশ্বর প্রভৃতি বলা হয় না। সুতরাং এইমতে জীব ও ব্রহ্ম এক। ব্রহ্ম জ্ঞানস্বরূপ বলিয়া তদভিন্ন জীবও জ্ঞানস্বরূপ। অতএব তাঁহাদের মতে আত্মা নিত্যবিজ্ঞান স্বরূপ। "অয়মাত্মা ব্রহ্ম" ইত্যাদি শ্রুতিও জীবকে ব্রহ্মাভিন্ন জ্ঞানস্বরূপ বলিয়াছেন।

सुखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः, अन्यथा बन्धमोक्ष-व्यवस्थानुपपत्तेः। योऽपीश्वराभेदबोधको वेदः, सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन्

दीत्यादिना दुःखित्वपरिग्रहः। कस्यचिज् जीवस्य ज्ञानं कस्यचिच्चाज्ञानं कस्यचित् सुखं कस्यचिच्च दुःखमिति भावः। **भेदसिद्धा**विति। यद् युगपद्विरुद्धधर्माध्यस्तं, तन्नानेति नियमाद् ज्ञानाज्ञानादीनां विरुद्धधर्माणामेकत्र समवायादिति भावः। **सुतरा**मिति। एकस्येश्वरस्याऽनेकजीवाभेदासम्भवात, एकत्वानेकत्वयोरेकत्र विरोधादिति भावः। **ईश्वरभेदः**—ईश्वरजीवात्मनोर्भेदः। **अन्यथा**—ईश्वरस्य जीवात्मकत्वे। **बन्धमोक्षे**ति। कश्चित् संसारी बद्धः, कश्चिन्मुक्त इति व्यवस्थानुपपत्तिः स्यात्, बद्धमुक्तात्मनोरेकेश्वराभेदेनैक्यादिति भावः। नन्वेवं सति जीव-ब्रह्मणोरभेदबोधकानां तत्त्वमस्यादिवाक्यानां का गतिरिति चेत्, तत्राह—**योऽपी**ति। **तदभेदेन तदीयत्व**मिति। तत्सम्बद्धित्वेन तदभेदमित्यर्थः।

সুখিত্ব ও দুঃখিত্ব প্রভৃতি ধর্ম্মের দ্বারা জীবসমূহের পরস্পর ভেদ সিদ্ধ হইলে [অনেক জীবের সহিত এক ঈশ্বরের অভেদ সম্ভব নহে বলিয়া] সুতরাং জীব ও ঈশ্বরের ভেদ সিদ্ধ হইবে। অন্যথা অর্থাৎ জীব ও ঈশ্বর এক হইলে বন্ধ ও মোক্ষের ব্যবস্থা অনুপপন্ন হইবে অর্থাৎ কোন জীব বদ্ধ, কোন জীব মুক্ত—এই ব্যবস্থা যুক্তিযুক্ত হইবে না। কারণ সমস্ত জীব ঈশ্বরস্বরূপ বলিয়া এক। আর—জীব ও ঈশ্বরের অভেদ-বোধক যে বেদও আছে [বলিয়াছ] ; সেই বেদও ঈশ্বরের অভেদ [প্রতিপাদন] দ্বারা [জীবে] তদীয়ত্ব অর্থাৎ তৎস্বরূপত্ব (ঈশ্বরের আত্মীয়তা) প্রতিপাদন করিয়া প্রশংসা

বিবৃতি

জাব ও ব্রহ্ম এক হইলে ইহা বলা যায় বটে ; কিন্তু জীব ও ব্রহ্ম এক নহেন। জীবে জ্ঞান, অজ্ঞান, সুখদুঃখ প্রভৃতি পরস্পর বিরুদ্ধ ধর্মের সমাবেশ হওয়ায় কোন জীব বিজ্ঞ, কোন জীব অজ্ঞ, কোন জীব সুখী, কোন জীব দুঃখী হইয়াছে। ইহা হইতে বুঝা যায়—জীবসমূহ পরস্পর বিভিন্ন ও অসংখ্য। জীবসমূহ পরস্পর বিভিন্ন হইলে এক ঈশ্বর বা ব্রহ্মের সহিত তাহাদের অভেদ হইতে পারে না। যদি এক ঈশ্বরের সহিত সমস্ত জীবের অভেদ হইত, তবে জীবসমূহও পরস্পর এক হইয়া যাইত। তাহা হইলে কোন জীব বদ্ধ, কোন জীব মুক্ত—এইরূপ বদ্ধ-মুক্ত ব্যবস্থার ভেদ হইত না। বদ্ধ, মুক্ত, বিজ্ঞ, অজ্ঞভেদে জীবসমূহ ভিন্ন হইলে ঈশ্বরও তাহা হইতে ভিন্ন হইবেন। তাহা হইলে নিত্য বিজ্ঞানই আত্মা—ইহা বলা যাইবে না। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**অন্যথা বন্ধমোক্ষব্যবস্থানুপপত্তেঃ।**

स्तौति, अभेदभावनयैव यतितव्यमिति वदति। अत एव "सर्व एत आत्मानः समर्पिता" (बृः २।५) इति श्रूयते। मोक्षदशायामज्ञान-निवृत्तावभेदो जायत इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वेन नाशासम्भवात्, भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्यास्युत्येव।'

नेदं वाक्यं जीवेश्वरयोरभेदपरं, तयोर्भेदस्य बलवत्तर-प्रत्यक्षादि-प्रमाणसिद्धत्वात्, सति च भेदे वास्तवाभेदासम्भवात्। तथा च ममात्मा भद्रसेन इतिवदीश्वरानुरक्तिप्रतिपादकत्वेनौपचारिकोऽयमभेदः, न वास्तव इति मन्तव्यम्। **अभेद**भावनयैव—अभेदोपासनयैव। उपासना च चेतसः समानाकारप्रत्ययप्रवाहः, ध्यानमिति यावत्। **अत एव**—अभेद-वाक्यानामीश्वरानुरक्तिप्रतिपादकत्वादेव। **आत्मानो** जीवाः। **समर्पिताः**—ईश्वरोपासनायां नियुक्ताः। मुक्तावभेदं मन्यमानानां भेदाभेदवादिनां भट्टभास्करादीनां मतं निराकरोति—**मोक्ष**दशायामिति। **अभेदो** जायत इति। अभेदविरोधिनो भेदस्याविद्योपादेयस्याज्ञाननिवृत्तौ निवृत्तिः। ततश्च जीवब्रह्मणोरभेदोपासनयाभेदोत्पत्तिः। तथा च सिद्धं जीवस्य ब्रह्माभेदाद् ब्रह्मरूपत्वं ज्ञानरूपत्वञ्चेति भावः। नन्वेवं स्याद्, यद्यभेदविरोधिनो भेदस्य नाशः स्यात्। स एव तु नोपपद्यते, तस्य नित्यत्वादित्याह—**भेदस्ये**ति। ननु भेदस्य नित्यत्वमयुक्तम्, अविद्यापरतन्त्रस्यानुयोगिप्रतियोगिपरतन्त्रस्य वा तस्य तन्निवृत्तौ निवृत्त्यौचित्यादित्याह—**भेदनाशे**ऽपीति। भेदसत्वे व्यक्तिद्वयसत्त्वं निर्विवाद-

করিতেছে—[মুমুক্ষুর] অভেদ উপাসনায় যত্নবান্ হওয়া উচিত—ইহাই বলিতেছে। এই কারণেই অর্থাৎ অভেদ-বোধক বাক্যগুলির ঈশ্বরানুরাগ প্রতিপাদনেই তাৎপর্য্য, অভেদ প্রতিপাদনে তাৎপর্য্য নহে বলিয়া [লোকেও] এইরূপ কথিত হইয়া থাকে—সমস্ত জীব [ঈশ্বর সেবায়] সমর্পিত (নিযুক্ত) হইয়াছে। মোক্ষকালে অজ্ঞাননিবৃত্ত হইলে অভেদ উৎপন্ন হয়—ইহাও সম্ভব নহে। কারণ ভেদের নিত্যত্বহেতু নাশ হইতে পারে না। আর ভেদ-নাশ হইলেও ব্যক্তি দুইটী ত

বিবৃতি

ভেদ ও অভেদ পরস্পর বিরুদ্ধ। যতক্ষণ জীব ও ঈশ্বরের পরস্পর ভেদ থাকিবে; ততক্ষণ তাহাদের অভেদ হইতে পারে না। নৈয়ায়িকমতে ঐ ভেদ নিত্য, উহা চিরকালই থাকিবে। সুতরাং জীব ও ঈশ্বরের মধ্যে কোন দিনই অভেদ উৎপন্ন হইবে না। অবিদ্যার নিবৃত্তিতে অবিদ্যাকল্পিত ভেদের নিবৃত্তি হইলেও জীব ও ঈশ্বররূপ দুইটী ব্যক্তি তো থাকিবেই। দুইটী ব্যক্তি থাকিলেই তাহাতে দ্বিত্বসংখ্যাও থাকিবে। দ্বিত্ববিশিষ্ট ব্যক্তি থাকিলেই ভেদও থাকিবে। কারণ দ্বিত্বাদি সংখ্যা-

न च द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यम्, तव निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्य-स्वरूपं तदितिवद् द्वित्वाभावेऽपि व्यक्तिद्वयात्मकौ ताविति सुवचत्वात्। मिथ्यात्वा-

मित्यपिना सूचितम्। **व्यक्तिद्वय**मिति। जीवब्रह्मरूपव्यक्तिद्वयमित्यर्थः। यथापेक्षाबुद्धि-नाशाद् द्वित्वे विनष्टे व्यक्तिद्वयं तिष्ठति, तद्वद् जीवब्रह्मणोर्भेदनाशेऽपि तद्द्वयं तिष्ठत्येव। तथा चान्योन्याभावरूपस्य पृथक्त्वरूपस्य वा भेदस्य नाशेऽपि द्वित्वविशिष्टवस्तुस्वरूपस्य भेदस्य सत्त्वाद् जीवब्रह्मणोर्नाभेद इति गूढ़ाशयः। ननु द्वित्वसत्त्वे द्वयं स्यात्। तदेव तु तदानीं न तिष्ठति, अपेक्षाबुद्धेर्नाशेन नाशात्। तथा चापेक्षाबुद्धेर्नाशाद् द्वित्वे नष्टे द्वित्व-विशिष्टद्वयस्थितिर्न सम्भवतीति जीवब्रह्मणोर्नाभेदसिद्धिरिति पूर्वपक्षाशयमुद्घाट्य परिहरति —**न च द्वित्व**मपीति। अपिना भेदसमुच्चयः। स्वाशयमुद्घाट्य परिहाररहस्यमाह— **तवे**ति। वेदान्तिन इत्यर्थः। **सत्यत्वा**भावेऽपीति। ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात् सत्यत्वस्य च धर्मत्वाद् ब्रह्मणि सत्यत्वाभाव इति भावः। **सत्य**स्वरूपमिति। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति श्रुतौ

থাকেই। দিত্বও নাশ হয় অর্থাৎ দ্বিত্ব নাশ হওয়ায় ব্যক্তি দুইটীও থাকে না— ইহাও বলিতে পার না। কারণ তোমার (বেদান্তীর) নির্ধর্ম্মক ব্রহ্মে সত্যত্বের অভাবেও অর্থাৎ সত্যত্ব ধর্ম্ম না থাকিলেও সেই ব্রহ্ম যেরূপ সত্যস্বরূপ হন, সেইরূপ [আমার মতে] দ্বিত্বের অভাবেও অর্থাৎ জীব ও ঈশ্বরে দ্বিত্ব না থাকিলেও দুইটী ব্যক্তিস্বরূপ সেই জীব ও ঈশ্বর থাকিবে—ইহাও স্বচ্ছন্দে বলিতে পারি। যদি বল— সেই ব্রহ্মে সত্যত্ব হইতেছে অধিকরণস্বরূপ মিথ্যাত্বাভাব অর্থাৎ ব্রহ্মে যে সত্যত্ব

বিবৃতি

বিশিষ্ট ব্যক্তিটীই হইতেছে ভেদ। তাৎপর্য্য এই যে, অন্যোন্যাভাবরূপ বা পৃথক্ত্বরূপ ভেদ নিবৃত্ত হইলেও দ্বিত্বাদি সংখ্যাবিশিষ্ট ব্যক্তিরূপ ভেদ নিবৃত্ত না হওয়ায় জীব ও ঈশ্বরের অভেদ হইতে পারে না। যদি অপেক্ষাবুদ্ধির নাশে দ্বিত্ব-সংখ্যার নাশ হওয়ায় দ্বিত্ববিশিষ্ট নাই থাকে; তথাপি দুইটী ব্যক্তি থাকিবে। ব্যক্তির বিশেষণ সংখ্যা ও ব্যক্তি এক নহে। সুতরাং বিশেষণ সংখ্যার নাশ হইলেও বিশেষ্য ব্যক্তি থাকিতে পারে। দ্বিত্ব সংখ্যা থাকিলেই ব্যক্তিদ্বয় থাকিবে, নচেৎ থাকিবে না— এইরূপ নিয়মও নাই। নির্ধর্মক ব্রহ্মে সত্যত্ব ধর্ম না থাকিলেও তিনি যেমন সত্য-স্বরূপ থাকেন, সেইরূপ জীব ও ঈশ্বররূপ ব্যক্তিদ্বয়ে দ্বিত্বসংখ্যা না থাকিলেও সেই সেই ব্যক্তিদ্বয় থাকিতে পারে। ব্যক্তিদ্বয় থাকিলে সেই দুইটী ব্যক্তির অভেদ কখনই হইবে না। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**ব্যক্তিদ্বয়াত্মকৌ তাবিতি সুবচত্বাৎ।**

भावोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेत्। एकत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमित्यप्युच्यताम्। प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इति इतिवदुभयं

ब्रह्मणः सत्यस्वरूपत्वाभिधानादिति भावः। **तद्**—ब्रह्म। ननु सत्यत्वाभावेऽपि सत्यं चेत् द्वित्वाभावेऽपि द्वयं स्यात्। न च ब्रह्मणि सत्यत्वाभावः, तत्र सत्यत्वसत्त्वात्, तस्य च मिथ्यात्वाभावरूपत्वात्, अभावस्य चाधिकरणानतिरिक्तत्वात्। तथा च मिथ्यात्वाभावरूपस्य सत्यत्वस्य सत्यस्वरूपत्वात् सत्यस्वरूपस्य च सत्यत्वधर्मानपेक्षत्वात् तस्य सत्यस्वरूपत्वं नानुपपन्नम्। द्वित्वं तु नैवं, तस्य गुणत्वेन धर्मत्वात्, द्वयस्य च द्वित्वसापेक्षत्वात्। तत् कथं द्वित्वनाशे तदधीनस्थितिकस्य द्वयस्यावस्थानमित्याशङ्कते—**मिथ्यात्वाभाव** इति। **तत्र**—ब्रह्मणि। सिद्धान्ती समाधत्ते—**एकत्वाभाव** इति। तथा च द्वित्वाभावस्य द्वयस्थितिविरोधित्वेऽप्येकत्वाभावरूपस्य द्वयस्वरूपस्य द्वित्वस्य व्यक्तिद्वयाविरोधाद् द्वित्वसंख्याभावेऽपि व्यक्तिद्वयसत्त्वे बाधकाभाव इति भावः। नन्वेकत्वाधिकरणे व्यक्तिद्वये कथं तदभावरूपं द्वित्वमत आह—**प्रत्येक**मिति। एकं खल्वेकत्वाधिकरणं नोभयम्। तथा

আছে, উহা কোন ভাবরূপ ধর্ম্ম নহে। বেদান্তীর মতে মিথ্যাত্বাভাবই সত্যত্ব এবং অভাব অধিকরণস্বরূপ বলিয়া উহা ব্রহ্মস্বরূপ, ব্রহ্মের ধর্ম্ম নহে। সুতরাং ব্রহ্মে, সত্যত্বরূপ ভাবভূত ধর্ম্ম না থাকিলেও ব্রহ্ম সত্য হইতে পারে। [তবে] ইহাও বলিতে পারি—দ্বিত্ব হইতেছে ব্যক্তিদ্বয়স্বরূপ একত্বাভাব অর্থাৎ দ্বিত্বটী সংখ্যা নহে, কিন্তু একত্বাভাবই দ্বিত্ব এবং অভাব অধিকরণস্বরূপ বলিয়া উহাও ব্যক্তিদ্বয়স্বরূপ। সুতরাং দুইটী ব্যক্তিতে দ্বিত্বসংখ্যা না থাকিলেও একত্বাভাবরূপ দ্বিত্ব থাকায় জীব ও ঈশ্বর দুইটী ব্যক্তি থাকিতে পারে। [পৃথিবীতে গন্ধ থাকিলেও] পৃথিবী ও জল—এই উভয়ে গন্ধ নাই—ইহা যেমন সকলের প্রসিদ্ধ অর্থাৎ উক্ত প্রতীতি অনুসারে পৃথিবীতে যেরূপ গন্ধের অভাব সিদ্ধ হইয়া থাকে। সেইরূপ প্রত্যেকে একত্ব

বিবৃতি

সত্যত্ব না থাকিলেও যদি সত্য বস্তু থাকিত, তবে দ্বিত্ব না থাকিলেও ব্যক্তিদ্বয় থাকিতে পারিত। প্রকৃতপক্ষে ব্রহ্মে সত্যত্ব আছে বলিয়াই তিনি সত্য। তবে এই সত্যত্বটী কোন ভাবভূত ধর্ম নহে। উহা মিথ্যাত্বাভাবস্বরূপ। অভাব অধিকরণ হইতে অতিরিক্ত নহে বলিয়া মিথ্যাত্বাভাবটী অধিকরণ ব্রহ্মস্বরূপ। সুতরাং সত্যত্বরূপ ভাবভূত ধর্ম ব্রহ্মে না থাকিলেও মিথ্যাত্বাভাবরূপ সত্যত্ব বিদ্যমান বলিয়াই

नैकमित्यस्य सर्वजनसिद्धत्वात्। योऽपि तदानीमभेदप्रतिपादको वेदः, सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति, सम्पदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त इतिवत्। अत एव "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती"ति (मुः ३।३) श्रूयते। ईश्वरो-

चैकत्वानधिकरणे उभये एकत्वाभावरूप-द्वित्वसत्त्वे बाधकाभाव इति भावः। **तदानीं** मोक्षे। **वेदः**—ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिरूपः। **साम्यं**—ब्रह्मसाम्यम्। साम्यबोध-तात्पर्येणाभेदार्थकवाक्यप्रयोगस्योदाहरणमाह—**सम्पदाधिक्य** इति। **इतिवदिति।** यथा राजपुरोहितयोः सत्यपि भेदे साम्यादभेदव्यवहार अयं राजेति। तथा जीवब्रह्मणो-र्भेदेऽपि साम्यादभेदव्यवहार अयमात्मा ब्रह्मेतीति भावः। **अत एव**—ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः साम्यप्रतिपादकत्वादेव। **निरञ्जनः**—निदुःखः। **परमम्**—अपरा-

থাকিলেও 'উভয় এক নহে' ইহাও সেইরূপ সকলের প্রসিদ্ধ অর্থাৎ উক্ত প্রতীতি অনুসারে একত্বের অধিকরণে উভয়ে একত্বাভাবরূপ দ্বিত্ব সিদ্ধ হইবে। সম্পৎ অধিক হইলে [লোকে যেমন বলে] "এই পুরোহিত রাজা হইয়াছেন,—ইহা যেমন [রাজা ও পুরোহিতের] সাম্য প্রতিপাদন করে। তদ্রূপ মোক্ষকালে অভেদ-বোধক যে বেদ অর্থাৎ মোক্ষকালে অভেদ উৎপন্ন হয়—ইহা যে বেদবাক্য বলে—সেই বেদও নিদুঃখ-ত্বাদিরূপে অর্থাৎ মোক্ষকালে জীব ও ঈশ্বর—উভয়ে সুখ-দুঃখাদি-রহিত বলিয়া অদুঃখী ও অসুখি-রূপে [জীব ও ঈশ্বরের] সাম্য প্রতিপাদন করে। এইজন্যই "নিরঞ্জনঃ পরমং সাম্যমুপৈতি" অর্থাৎ জীব দুঃখরহিত হইয়া পরম সাম্য প্রাপ্ত হয়—এই শ্রুতিও

বিবৃতি

ব্রহ্ম সত্যস্বরূপ—এই যদি বেদান্তী বলেন। তবে আমরাও বলিতে পারি—দ্বিত্বটী কোন ভাবভূত গুণ নহে। উহা একত্বাভাবস্বরূপ। অভাব অধিকরণ স্বরূপ হইলে একত্বাভাবরূপ দ্বিত্বও অধিকরণ ব্যক্তিদ্বয় স্বরূপ হইবে। দ্বিত্বসংখ্যার অভাবে দ্বয় থাকিতে না পারিলেও একত্বাভাবরূপ দ্বিত্ব দ্বয়স্বরূপ বলিয়া এবং উহা আছে বলিয়া দ্বয়ও থাকিবে। 'পৃথিবী ও জল—এই উভয়ে গন্ধ নাই'—এই প্রতীতি অনুসারে পৃথিবীতে গন্ধ থাকিলেও যেমন গন্ধের অভাব সিদ্ধ হয়, 'তদ্রূপ উভয় এক নয়',—এই প্রতীতি অনুসারে প্রতি ব্যক্তিতে একত্ব থাকিলেও একত্বের অভাব সিদ্ধ হয়। সুতরাং একত্বাভাবরূপ দ্বিত্ব বিদ্যমান থাকায় জীব ও ঈশ্বররূপ ব্যক্তিদ্বয় থাকিবে। তাহা হইলে তাহাদের অভেদ কখনই উৎপন্ন হইবে না। অতএব জীব ও ঈশ্বর ভিন্ন। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**উভয়ং নৈকমিত্যস্য সর্বজনসিদ্ধত্বাৎ।**

ऽपि न ज्ञानसुखात्मा, किन्तु ज्ञानाद्याश्रयः; "विज्ञानमानन्दं (बृः ३।९।२८) ब्रह्म"त्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः, "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" (मुः १।१।९) इत्याद्यनुरोधात्। आनन्दमित्यस्याप्यानन्दवदित्यर्थः; अर्श आदित्वान्मत्वर्थीयो-

वृत्तिरूपम्। ईश्वरस्य ज्ञानस्वरूपत्वे बाधकमाह—**ईश्वरो**ऽपीति। **ज्ञानाद्याश्रय** इति। विज्ञानमस्मिन्नस्तीत्यधिकरणार्थक-ल्युट्-प्रत्ययनिष्पन्नेन विज्ञानपदेन विज्ञानाश्रयत्वबोधनादिति भावः। ननु विज्ञानपदस्य भावार्थकत्वं कथं नेति चेत्, तत्राह—**यः सर्वज्ञ** इति। तथा च सर्वज्ञश्रुतिर्हीश्वरस्य ज्ञानवत्तामाह, विज्ञानश्रुतिस्तु विज्ञानरूपतामिति परस्पर-विरोधः, अतः सर्वज्ञश्रुत्यनुरोधाद् विज्ञानश्रुतेस्तथैवार्थ कल्पनाद् नानयोर्विरोध इति भावः। **इत्यादी**ति। आदिना "यस्य ज्ञानमयं तप" इत्यादिश्रुतेः परिग्रहः। नन्वेवमानन्दश्रुतिविरोध इति चेत्, तत्राह—**आनन्द**मिति। आनन्दश्रुतिर्हीश्वरस्यानन्दवत्तामाह, नानन्दरूपताम्, आनन्दमिति नपुंसकत्व-श्रवणादिति भावः। नन्वानन्दशब्दस्यानन्दवदित्यर्थो न युक्तः, आनन्दवाचकात् तस्मादानन्दमात्रस्यैव बोधनादित्यत आह—**मत्वर्थीय** इति। तदस्यास्तीत्यर्थे मतुबादीनामिव "अर्श आदिभ्योऽजि"ति सूत्रेणाच्-

দেখা যায়। আর—ঈশ্বরও জ্ঞান বা সুখ-স্বরূপ নহেন, কিন্তু [তিনি] জ্ঞান প্রভৃতির আশ্রয়। যেহেতু "যঃ সর্ব্বজ্ঞঃ সর্ব্ববিৎ" অর্থাৎ যিনি সর্ব্ববিষয়ের সামান্য জ্ঞানবান্, সর্ব্ববিষয়ের বিশেষজ্ঞানবান্—এই শ্রুতির অনুরোধ আছে অর্থাৎ এই শ্রুতিতে ঈশ্বর-জ্ঞানবান্ বলিয়া উক্ত হওয়ায় "বিজ্ঞানানন্দং ব্রহ্ম"—এই শ্রুতিতে বিজ্ঞানপদের দ্বারা জ্ঞানাশ্রয়ই উক্ত হইয়াছে। "আনন্দম্" এই পদেরও অর্থ—আনন্দবান্। "অর্শআদিত্বাদচ্"

বিবৃতি

বেদান্তী ঈশ্বরকে সত্য, জ্ঞান এবং আনন্দস্বরূপ বলিলেও প্রকৃতপক্ষে ঈশ্বর জ্ঞানস্বরূপ বা আনন্দস্বরূপ নহেন। তিনি জ্ঞান ও আনন্দের আশ্রয়। "যঃ সর্বজ্ঞঃ সর্ববিৎ" ইত্যাদি শ্রুতিও ঈশ্বরকে জ্ঞানাশ্রয়ই বলেন। তাৎপর্য্য এই যে, সর্বং জানাতি—এই অর্থে সর্বপূর্বক জ্ঞা ধাতুর উত্তর কিপ্ প্রত্যয়যোগে নিষ্পন্ন সর্বজ্ঞ শব্দে সর্ববিষয়কজ্ঞানকর্ত্তাকে বুঝায়। কিন্তু ঈশ্বরের নিত্য জ্ঞানের কর্ত্তা কেহ নাই বলিয়া ঐ অর্থে সর্বজ্ঞশব্দটী ঈশ্বরের বিশেষণরূপে প্রযুক্ত হইতে পারে না। এইজন্য এস্থলে 'জানাতি' এই আখ্যাতের আশ্রয়ত্ব অর্থই গ্রহণ করিতে হইবে। তাহা হইলে সর্ব্বজ্ঞশব্দে সর্ব্ববিষয়ক জ্ঞানবান্‌কেই বুঝাইবে। সর্ব্বজ্ঞ শ্রুতিতে সর্ব্বজ্ঞ শব্দটী

ऽच्-प्रत्ययः, अन्यथा पुंलिङ्गत्वापत्तेः। आनन्दोऽपि दुःखाभावे उपचर्यते, भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमितिवत्। अस्तु वा तस्मिन्नानन्दो न त्वसौ आनन्दः,

प्रत्ययविधानात् तदन्तस्यानन्दशब्दस्यानन्दवदित्यर्थो लभ्यते इति भावः। **अन्यथा** आनन्दशब्दादच्प्रत्ययानङ्गीकारे। **पुंलिङ्गत्वा**पत्तेरिति। "स्यादानन्दथुरानन्द" इति कोशेन तस्य नित्यपुंलिङ्गत्वावधारणादिति भावः। नन्वानन्दमित्यस्यानन्दवदित्यर्थोऽपि न युक्तस्तव मते ईश्वरे आनन्दाभावात्, आनन्दस्य पुण्यफलत्वात्, तस्य च पुण्यस्य तत्राभावादत आह—**आनन्दो**ऽपीति। **उपचर्य**त इति। लक्षणया प्रयुज्यते इत्यर्थः। तथा चायमानन्दशब्दो लक्षणया दुःखाभाव-बोधको न त्वानन्दबोधकः, पुण्यफलस्यानन्दस्य तत्राभावादिति भावः।

नन्वानन्दशब्दस्य दुःखाभाववति लक्षणा नैव युक्ता, तत्र शक्यसम्बन्धाभावात्, प्रयोगाभावाच्चेत्यत आह—**भाराद्य**पगम इति। वहनीयभारादिनिवृत्तावित्यर्थः। आदिना तज्जन्य-दुःखपरिग्रहः। द्विसहस्रपलं **भारः**, तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद् विंशतिस्तुले"ति कोशात्। सम्भवति मुख्येऽर्थे लक्षणाश्रयणमन्याय्यमिति चेत्, तत्राह—**अस्तु** वेति। नित्यज्ञानादिवन्नित्यसुखमप्यस्त्वित्यर्थः। **आनन्दः**—आनन्दस्वरूपः।

—এই সূত্রানুসারে [আনন্দপদে] মত্বর্থীয় অচ্ প্রত্যয় হইয়াছে। ইহা স্বীকার না করিলে [আনন্দপদের] পুংলিঙ্গত্বের আপত্তি হইবে। [সুখ উৎপন্ন না হইলেও কেবল] ভার বা দুঃখ প্রভৃতির নিবৃত্তি হইলে "অহং সুখী সংবৃত্ত" অর্থাৎ আমি সুখী হইলাম—ইহা যেরূপ [আরোপিত] হইয়া থাকে, তদ্রূপ আনন্দও দুঃখাভাবে উপচরিত হইয়া থাকে। আচ্ছা, ঈশ্বরে না হয় আনন্দ থাকুক, কিন্তু তিনি আনন্দস্বরূপ নহেন · কারণ

বিবৃতি

যদি সর্ব্ববিষয়ক জ্ঞানবান্ অর্থেই প্রযুক্ত হয় এবং ঐ শ্রুতিদ্বারা যদি ঈশ্বরকে সর্ববিষয়ক জ্ঞানবান্ বলিয়া জানা যায়, তবে "বিজ্ঞানমানন্দং ব্রহ্ম" এই শ্রুতিতে বিজ্ঞানপদটীও "বিজ্ঞানমস্মিন্নস্তি" এই অর্থেই প্রযুক্ত হইয়াছে এবং ইহা দ্বারা বিজ্ঞানাশ্রয়কেই বুঝাইতেছে, ইহা বুঝিতে হইবে। তাহা না হইলে এই উভয় শ্রুতির পরস্পর বিরোধ হইবে। এই বিরোধ পরিহারের জন্য সর্বজ্ঞ শ্রুতির অর্থানুসারেই বিজ্ঞানশ্রুতির বিজ্ঞানপদের বিজ্ঞানবান্ অর্থই নির্ণয় করিতে হইবে। এই অভিপ্রায় প্রকাশ করিতে বিশ্বনাথ বলিলেন—**"যঃ সর্বজ্ঞঃ সর্ববিৎ" ইত্যাদ্যনুরোধাৎ।**

'असुख'मिति श्रुतेः। न विद्यते सुखं यस्येति कुतो नार्थ इति चेत्। न। क्लिष्ट-कल्पनापत्तेः, प्रकरणविरोधादानन्दमित्यत्र मत्वर्थीयाच्-प्रत्ययविरोधात्, "आनन्दं ब्रह्मणो विद्यादि"त्यत्र भेदस्य स्पष्टत्वाच्चेति संक्षेपः॥

तत्र प्रमाणमाह—**असुख**मिति। असुखमित्यत्र नञा तत्पुरुषसमासेन ब्रह्मणि सुखभेद-बोधनादिति भावः। वेदान्ती शङ्कते—**न विद्यत** इति। नैयायिकः समाधत्ते—**ने**ति। **क्लिष्टकल्पना**पत्तेरिति। बहुव्रीहेरन्यपदार्थ-प्रधानतया तत्राऽन्यपदार्थलाभार्थं नञो लक्षणा स्यात्, मुख्यार्थसम्भवे तस्या अन्याय्यत्वात्। तत्पुरुषे तु नायं दोष इति भावः। अत्र . हेतुमाह—**प्रकरण**विरोधादिति। नञ्-तत्पुरुष-निष्पन्न-पदपरम्परा-पठितत्वमेव प्रकरणं, तद्विरोधादित्यर्थः। बृहदारण्यकेऽस्थूलादिवाक्ये सर्वत्र नञ्तत्पुरुषदर्शनेन तत्-सन्निधावेकस्याऽसुखमित्यस्य बहुव्रीहिनिष्पन्नत्वे प्रकरणविरोधादिति भावः। नन्वसुख-मित्यस्य सुखभेदार्थकत्वे वाक्यविरोधः स्यात्, तस्य च प्रकरणविरोधापेक्षया बलवत्त्वा-दतस्तत्र बहुव्रीहिग्रहणं न्याय्यमित्यतो लक्षणायां बाधकान्तरमाह—**आनन्द**मिति। **विरोधा**दिति। मत्वर्थीयाच्प्रत्ययनिष्पन्नेनानन्दशब्देनानन्दवदित्यर्थो लभ्यते, असुख-मित्यस्य बहुव्रीहिसमासाश्रयणे त्वानन्दाभाव इति द्वयोर्वाक्ययोर्विरोधः स्यात्। तत्पुरुष-समासाश्रयणे तु ब्रह्मणि सुखभेदबोधात्, सुखभेदवति सुखसत्त्वे बाधकाभावान्न विरोध इति भावः। नन्वस्त्येव विरोधः, भूमैव सुखमित्यादि-श्रुतौ तस्य सुखस्वरूपत्वाभिधानात, सुखस्वरूपस्य सुखभेदायोगादित्यत आह—**आनन्द**मिति। तथा च श्रुतिविरोधात् प्रत्यक्षविरोधाच्च स्वरूपश्रुतेरन्यार्थपरत्वं युक्तमिति भावः।

"অসুখং" এই শ্রুতি দেখা যায় অর্থাৎ 'অসুখং' এই শ্রুতিতে তিনি সুখভেদবান্ বলিয়া নিরূপিত হইয়াছেন। [অসুখং পদের] ন বিদ্যতে সুখং যস্য অর্থাৎ যাহাতে সুখ নাই—এই অর্থ কেন হয় না—অর্থাৎ এইরূপ অর্থই হইবে—এই যদি বলি। না—তাহা বলিতে পার না; কারণ ক্লিষ্ট কল্পনার অর্থাৎ বহুব্রীহি সমাসে অন্য পদার্থ বুঝাইবার জন্য নঞ্ পদে লক্ষণার আপত্তি হইবে, প্রকরণ-বিরোধ হইবে অর্থাৎ বৃহদা-রণ্যক উপনিষদের "অস্থূলম্ অনণু অদীর্ঘম্" এই সমস্ত পদের সকল পদেই নঞ্ তৎ-পুরুষ হইয়াছে। 'অসুখং' পদেও নঞতৎপুরুষ হইবে। অন্যথা নঞ্তৎপুরুষ সমাস-নিষ্পন্ন পদসমূহের মধ্যবর্ত্তী একটী পদে বহুব্রীহি সমাস স্বীকার করিলে প্রকরণ বিরোধ হইবে এবং 'আনন্দম্' এই স্থলে মত্বর্থীয় অচ্ প্রত্যয়ের সহিতও বিরোধ হইবে অর্থাৎ 'বিজ্ঞানমানন্দং ব্রহ্ম' এই শ্রুতিতে আনন্দ পদের ক্লীবলিঙ্গে প্রয়োগ, মতুবর্থে অচ্

एतेन—प्रकृतिः कर्त्री, पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः, किन्तु चेतनः। कार्य-कारणयोरभेदात् कार्यनाशे सति कार्यरूपतया तन्नाशोऽपि न स्यादित्यकारणत्वं तस्य, बुद्धिगत-चैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम्। बुद्धिश्च प्रकृतेः परि-

सांख्यमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**एतेने**ति। पूर्वोक्तयुक्त्यात्मनो ज्ञानवत्त्वसाधनेन वक्ष्यमाणयुक्त्या चेत्यर्थः। **प्रकृतिः** मूलप्रकृतिः। सा च सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था। उक्तं च **सांख्यकारिकायाम्**—"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त" इति। **कर्त्री**ति। कर्तृत्वं चात्र कर्तृभूतान्तःकरणप्रकृतित्वम्। कार्यानुकूलकृति-मत्त्वलक्षणकर्तृत्वस्य तन्मतेऽन्तःकरणधर्मत्वादिति ध्येयम्। **पुष्कर**पलाशः पद्मपत्रम्। **निर्लेप** इति। लेपः संयोगविशेषः। अनुयोगितासम्बन्धेन सम्बन्धाभाववत्त्वं निर्लिप्त-त्वम्। यथा पद्मपत्रं सलिल-संश्लिष्टं न भवति, तथा पुरुषः कर्तृत्वादिसंश्लिष्टो न भवतीति भावः। किमत्र मानमिति चेत्? पुरुषः कर्तृत्वाभाववान् अकारणत्वादित्यनु-मानं मानम्। अकारणत्वमसिद्धमिति चेत्, तत्राह—**कार्य**कारणयोरिति। एतन्मत इत्यादिः। **अभेदात्** तादात्म्यात्। तथा च **योगभाष्यं**—स च संस्थानविशेषो भूत-सूक्ष्माणां साधारणो धर्म आत्मभूतः फलेन व्यक्तेनानुमित इति। **तन्नाशः**—पुरुषनाशः। उपलक्षणं चैतत्, पुरुषस्य जगत्कारणत्वे जगतोऽपि नाशो न स्यात्, नित्यपुरुषाभेदा-दिति। **न स्यात्**—मा भवतु। **तस्य**—पुरुषस्य। नन्वेवं पुरुपकल्पना नैव युक्ता निष्प्रयोजनत्वादित्यत आह—**बुद्धि**गतेति। **चैतन्याभिमान**श्चेतनोऽहं करोमीति

প্রত্যয় ব্যতীত উপপন্ন হয় না। অথচ অচ্-প্রত্যয়ান্ত আনন্দশব্দে আনন্দবান্ বুঝায়। 'অসুখং' পদে বহুব্রীহি স্বীকার করিলে সুখাভাববান্ (আনন্দাভাববান্) বুঝাইবে। সুতরাং অসুখশ্রুতি ও বিজ্ঞানশ্রুতির পরস্পর বিরোধ হইবে এবং "আনন্দং ব্রহ্মণো বিদ্বান্" এই শ্রুতিতে [আনন্দ ও ব্রহ্মের] ভেদ স্পষ্ট উক্ত হইয়াছে। ইহাই (ব্রহ্মবাদের) সংক্ষেপ [কথা]।

ইহার দ্বারা অর্থাৎ আত্মার জ্ঞানবত্ত্ব-সাধনের দ্বারা (সাংখ্যমতও খণ্ডিত হইল।) সেই সাংখ্যমত হইতেছে—প্রকৃতি কর্ত্রী, পুরুষ কিন্তু পদ্মপত্রের ন্যায় নির্লেপ-(কর্তৃ-ত্বাদির সম্বন্ধ রহিত) কিন্তু চেতন। [সাংখ্যমতে] কার্য্য ও [উপাদান] কারণের **অভেদবশতঃ** কার্য্য বিনষ্ট হইলে কার্য্যরূপে কারণের নাশ না হউক—এইজন্য পুরুষের অকারণত্ব অর্থাৎ পুরুষ কোন কার্য্যের (উপাদান) কারণ নহে [বলিয়া সিদ্ধান্ত হইয়াছে।] বুদ্ধির [চেতনোঽহং করোমি—এইরূপ] চৈতন্যাভিমান অন্য কোন

णामः। सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमित्युच्यते। तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ। तस्या एवेन्द्रिय-प्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः।

भ्रमः। **अन्यथा**नुपपत्त्या चेतनपुरुषं विनानुपपत्तेः। **तत्कल्पनम्** चेतनपुरुषकल्पना। अयम्भावः—जड़रूपायाः प्रकृतेः परिणामत्वेन बुद्धेर्जड़त्वेऽपि इच्छादिवत् चैतन्यमपि तत्र प्रतीयते, चेतनोऽहं करोमीति सामानाधिकरण्यात्। तच्च तस्या न स्वाभाविकं, जड़त्वात्, जड़त्वस्य चैतन्यविरोधित्वात्, अतः कुसुमोपरागकृतं स्फटिकलौहित्यमिव चेतनोपरागकृतं तत् स्वीकर्त्तव्यमिति चेतनपुरुषसिद्धिरिति। **परिणामः**—अवस्थितस्य धर्मिणः पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः। नन्वेवं पुरुषस्य कर्त्तृत्वाभावे निर्लिप्तत्वे च बन्धमोक्षौ न स्यातामत आह—**तत्सत्त्वे**ति। बुद्धिसत्त्वासत्त्वाभ्यामित्यर्थः। **अयम्भावः**—असङ्गस्यापरिणामिनः पुरुषस्य साक्षाद् विषयसम्बन्धासम्भवाद् वृत्तिद्वारकस्तत्सम्बन्धो वाच्यः। वृत्तिश्च इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यो व्याप्त्यादिज्ञानजन्यो वा बुद्धिपरिणामविशेषः। वृत्तिविषययोः सम्बन्धस्त्वाकाराख्यः स्वरूपसम्बन्धविशेषः। तथा चोक्तं दृश्यत्वनिरुक्तौ **लघुचन्द्रिकायां** "वृत्तिव्याप्यत्वं वृत्तेराकाराख्यं विषयत्वमि"ति। तेन रूपरसादीनां गुणक्रियादीनां वाकाराभावेऽपि न क्षतिः। विषयाकारपरिणामवत्याञ्च बुद्धावात्मनः प्रतिविम्बोदयः प्रमा फलमिति चाख्यायते। तथा च वृत्त्या बुद्धिसम्बद्धोऽपि विषयो वृत्तिमद्-बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहात् पुरुषप्रतिबिम्बद्वारा पुरुषसम्बद्धः पुरुषस्य संसारसम्पादकः, बुद्धिनाशे तु वृत्त्यभावाद् विषयभानाभावेन कैवल्येनावस्थानरूपो मोक्षः। अतो बुद्धिसत्त्वासत्त्वाधीनौ पुरुषस्य संसारापवर्गौ, न साक्षादिति। ननु पुरुषे साक्षात्सम्बन्ध एव विषयस्याऽस्तु, किमुक्तवृत्तिघटित-परम्परासम्बन्धेनेत्यत आह—**तस्या** इति। बुद्धेरित्यर्थः। परिणतिरित्यग्रेतनेनान्वयः। तथा च सुखदुःखादिषु घटपटादिषु वा विषयेषु बुद्धेरेव सम्बन्धः, पुरुषसम्बन्धस्तु बुद्धिपुरुषयोरसंसर्गाग्रहात् पारम्पर्येण, न साक्षात्, असङ्गत्वात्

প্রকারে অর্থাৎ চেতন পুরুষ ব্যতীত উপপন্ন না হওয়ায় পুরুষ কল্পিত হইয়াছে। প্রকৃতির [প্রথম] পরিণাম বুদ্ধি। সেই বুদ্ধিই মহত্তত্ত্ব বা অন্তঃকরণ বলিয়া কথিত হয়। সেই বুদ্ধির সত্ত্বাসত্ত্ব দ্বারা অর্থাৎ পুরুষে বুদ্ধির সম্বন্ধ ও অসম্বন্ধ প্রযুক্ত পুরুষের সংসার ও অপবর্গ হইয়া থাকে। সেই বুদ্ধির ইন্দ্রিয়রূপ প্রণালিকা দ্বারা পরিণামই হইতেছে জ্ঞানরূপ (বৃত্তিরূপ)। [তাহা দ্বারা] ঘটাদি বিষয়ের সহিত [আত্মার]

पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात्। ममेदं कर्त्तव्यमिति

तस्येति भावः। **इन्द्रिय**प्रणालिकया—इन्द्रियाण्येव प्रणालिका—कुल्या इव बुद्धिसञ्चरण-मार्गास्तया। **परिणति**रिति। तथा च तैजसस्य बुद्धिरूपस्यान्तःकरणस्येन्द्रियाधिष्ठानद्वारा बहिर्निर्गतस्य घटादिविषयेण संयुक्तस्य योऽयं मुषानिषिक्तद्रुतताम्रादिवद् विषयाकार-सदृशाकारः सैव वृत्तिः। तयैव वृत्त्या बुद्धितादात्म्यापन्नस्य पुरुषस्य घटादिविषयेण ज्ञातृ-ज्ञेयत्वलक्षणः सम्बन्धः। स च वृत्तिमन्तरेण नैव घटते इति वृत्तिः कल्प्यते। वृत्त्या विषय-सम्बन्धे सति पुरुषस्याभिमानश्चेतनोऽहं पश्यामीतीति भावः। **ज्ञानरूपा**—वृत्तिरूपा। तयेति शेषः। ननु पुरुषस्य निर्लिप्तत्वे बुद्धेश्चाचेतनत्वे तयोः कर्त्तृत्वं न स्यात्, प्रमाणेन कर्त्तव्यमर्थमवगम्य चेतनोऽहं चिकीर्षन् करोमीति कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यात्। तस्मात् तदतिरिक्तः कश्चित् कर्त्ता स्वीकर्त्तव्य इत्यत आह—**पुरुष** इति। **भेदाग्रहात्**—बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहात्। तथा च यद्यपि पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः, यद्यपि चाचेतना बुद्धिस्तथापि तयोरनाद्यविवेकाद् भोक्तृभोग्ययोग्यतालक्षणेऽनादिसम्बन्धे सति पुरुषः कर्त्तेव बुद्धिश्च चेतनेवोपलभ्यते। सम्बन्ध्यन्तर-सम्पर्कादनागता कर्त्तृता चेतनता चान्यत्रोप-लभ्यमाना गौणी मन्तव्या, न परमार्थतः। तथा चोक्तं—तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्। गुणकर्त्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः॥ इतीति भावः।

इदानीं बुद्धित उपलब्धेर्भेद-दर्शनार्थं भेदाग्रहफलं बुद्धेरंशत्रयं दर्शयति—**ममेद्-**

সম্বন্ধ হয়। [বুদ্ধি ও পুরুষের] ভেদাগ্রহবশতঃ পুরুষে কর্তৃত্বাভিমান এবং বুদ্ধিতে চৈতন্যাভিমান হইয়া থাকে। অতাত্ত্বিক [মুখের] প্রতিবিম্ব যেমন মুখের দর্পণসম্বন্ধ,

বিবৃতি

সাংখ্যমতে বুদ্ধি ও উপলব্ধি ভিন্ন। ত্রিগুণাত্মক সত্ত্বপ্রধান বুদ্ধির ইন্দ্রিয়াদিদ্বারা বিষয়ের সহিত সম্বন্ধবশতঃ মুষানিক্ষিপ্ত গলিত ধাতুর ন্যায় যে বিষয়াকার পরিণাম হয়, তাহাকেই বৃত্তি বা বৃত্তিজ্ঞান বলে। সেই বিষয়াকার পরিণাম বা বৃত্তিতে পুরুষের যে প্রতিবিম্ব, তাহাই বিষয়ের উপলব্ধি। যখন কোন বুদ্ধিব্যাপার বা দেহেন্দ্রিয়াদি ব্যাপারের সহিত বিষয়ের উপলব্ধি হয়, তখন জ্ঞাতা, জ্ঞেয় ও ব্যাপার—এই তিনটী প্রকাশিত হয়। বুদ্ধিতাদাত্ম্যাপন্ন চেতন পুরুষই জ্ঞাতা। ইহার অহংরূপে বা মমরূপে অভিলাপ হয়। ঘটপটাদি দৃশ্য বস্তুসমূহই জ্ঞেয়। অভিলপ্যমান ধাতুর অর্থই ব্যাপার। এখানে ব্যাপার শব্দে বুদ্ধির বৃত্তি, কৃতি, ইচ্ছা প্রভৃতি ধর্ম

मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया तत्प्रतिबिम्बादतात्त्विको दर्पणस्येव मुखो-मित्यादिना। **मदंश** इति। पुरुषांश इत्यर्थः। तथा चानाद्यविवेकात् पुरुषतादात्म्यापन्नाया बुद्धेरिन्द्रियप्रणालिकया विषयसम्बन्धे सति योऽयमहमिदं करोमीति पुरुषविषयव्यापाराणामवभासस्तत्र मदंशावभासो बुद्धेर्वृत्तिद्वारक-पुरुषसम्बन्धनिबन्धनो भवति। असम्बद्धस्य बिम्ब-प्रतिबिम्बभावायोगाच्चित्प्रतिबिम्बरूपस्यावभासस्य चित्सम्बद्धायामेव वृत्तावभ्युपगमादिति भावः। **उपरागः**—सम्बन्धः। स च ममेति षष्ठ्या बोध्यते। ननु पुरुषस्य व्यापकत्वादस्त्येव बुद्धिसम्बन्धः, किमनेन वृत्तिद्वारकसम्बन्धेनेत्यत आह—**बुद्धेरि**ति। तथा च विभुत्वप्रयोजक-सम्बन्धस्य विषयावभासहेतुत्वे सर्वदा सर्वस्य सर्वावभासः स्यात्, तत्सम्बन्धस्य सर्वदा सर्वत्र सत्त्वात्। न च तथा। तस्मात् तद्विलक्षणः कश्चित् सम्बन्धः स्वीकर्त्तव्य इति भावः। प्रतिबिम्बोदयहेतुमाह—**स्वच्छतये**ति—सत्त्वोद्रेकादित्यर्थः। **तत्प्रति**बिम्बादिति। विषयाकारवृत्त्या सत्त्व-रजस्तमोगुणात्मिकाया बुद्धेस्तमोभिभवे सति सत्त्वसमुद्रेकाद् वृत्तिरूपेण परिणतायां बुद्धौ पुरुषप्रतिबिम्बादित्यर्थः। **अतात्त्विक** इति। कादाचित्क इत्यर्थः। तथा चासङ्गस्य पुरुषस्य बुद्धौ वास्तवसम्बन्धाभावेऽपि पुरुषप्रतिबिम्बाद् बुद्धेश्चेतनायमानाया योऽयं पुरुषोपरागः, स एवातात्त्विकः सम्बन्ध इति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह—**दर्पणस्येवे**ति। यथा दर्पणस्य मुखसम्बन्धः प्रतिबिम्बमात्रं, न वास्तवस्तद्वद् बुद्धि-पुरुषयोरपीत्यर्थः। बुद्धेर्विषय-

তদ্রূপ "মমেদং কর্ত্তব্যং" অর্থাৎ এইটী আমার কর্ত্তব্য—এই মদংশটী অর্থাৎ "মম"—এই অংশটী হইতেছে বুদ্ধির স্বচ্ছতাহেতু পুরুষ প্রতিবিম্ব-নিবন্ধন অতাত্ত্বিক পুরুষোপরাগ

বিবৃতি

এবং দেহেন্দ্রিয়াদির গমনাদি ক্রিয়া বুঝিতে হইবে। ইন্দ্রিয়াদি দ্বারা বিষয়ের সহিত বুদ্ধির সম্বন্ধ হইলে অহমাকার, ঘটাদি বিষয়াকার ও ব্যাপারাকার বৃত্তি হয় এবং উহাতে দ্রষ্টা পুরুষের প্রতিবিম্ব পড়ে। দর্পণে যেরূপ মুখের প্রতিবিম্ব পড়ে এবং ঐ প্রতিবিম্ব দ্বারা দর্পণের সহিত মুখের যেমন একটী অতাত্ত্বিক সম্বন্ধ হয়; তদ্রূপ অহমাকার স্বচ্ছ বৃত্তিতে পুরুষের প্রতিবিম্ব পড়ে এবং ঐ প্রতিবিম্ব দ্বারা বৃত্তিবিষয় অহমের সহিত পুরুষের অতাত্ত্বিক সম্বন্ধ হয়। ইহাই বুদ্ধির সহিত পুরুষের উপরাগ বা সম্বন্ধ। এইরূপ সম্বন্ধ হইলেই জ্ঞাতার অহংরূপে বা মমরূপে প্রকাশ ও অভিলাপ হইয়া থাকে। দর্পণে নিঃশ্বাস পড়িলে উহাতে যে মালিন্যের সৃষ্টি হয়, সেই মালিন্য

परागः। इदमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रणालिकया परिणति-भेदस्तात्त्विको निश्वासाभिहत-दर्पणस्येव मलिनिमा। कर्त्तव्यमिति व्यापारांशः। तेनांशत्रयवती

सम्बन्धं दर्शयति—**इदमि**ति। **विषयो**पराग इति। इदं-शब्दस्य विषयार्थकत्वादिति भावः। **परिणति**भेद इति। "अयं घट" इत्यादि-वृत्तिरूपः परिणामविशेष एव विषयेण घटादिना बुद्धेः सम्बन्ध इत्यर्थः। **तात्त्विकः**—अनारोपितः। तत्र दृष्टान्तमाह—**निःश्वासे**ति। **व्यापारांश** इति। पूर्वोक्त-पुरुषोपराग-विषयोपरागाभ्यां कर्त्तव्य-घटादेरवभासस्तेन कर्त्तव्यमित्यध्यवसायो व्यापारांश इत्यर्थः। **तेन—ममेदं** कर्त्तव्यमिति बुद्धेस्त्रितयाकारकत्वेन। **अंशत्रयवती**ति। ममेदं कर्त्तव्यमिति बुद्धौ ममेत्यनेन पुरुषसम्बन्धः,

(কল্পিত পুরুষসম্বন্ধ)। নিশ্বাসাভিহত দর্পণের মালিন্য যেরূপ তাত্ত্বিক (যথার্থ); তদ্রূপ 'ইদং'—এই অংশটী হইতেছে বুদ্ধির তাত্ত্বিক (যথার্থ) বিষয়োপরাগ। ইন্দ্রিয়রূপ প্রণালী দ্বারা (অয়ং ঘটঃ—এই বৃত্তিরূপ) পরিণামবিশেষই বুদ্ধির বিষয়সম্বন্ধ। "কর্ত্তব্যং"—এইটী হইতেছে ব্যাপারাংশ অর্থাৎ বুদ্ধির পুরুষোপরাগ ও বিষয়োপরাগ দ্বারা ঘটাদি বিষয়ের প্রকাশনিবন্ধন 'কর্ত্তব্য' রূপে—বুদ্ধির যে অধ্যবসায়, তাহাই বুদ্ধির ব্যাপারসম্বন্ধ। সেই জন্য অর্থাৎ বুদ্ধির এইরূপ তিনটী আকার হওয়ায়

বিবৃতি

যেমন তাহার বাস্তব রূপ। ইন্দ্রিয়াদি দ্বারা ঘটাদি বিষয়ের সহিত বুদ্ধির সম্বন্ধ হইলে তাহার যে ইদমাকার বা ঘটাদ্যাকার বৃত্তি হয়, তাহাও তদ্রূপ তাহার বাস্তব রূপ। ইহাই বুদ্ধির বিষয়োপরাগ বা বিষয়সম্বন্ধ। বিষয়াকার বুদ্ধিবৃত্তিতে পুরুষের প্রতিবিম্ব হইলে ঐ প্রতিবিম্বদ্বারা দর্পণে মুখসম্বন্ধের ন্যায় বিষয়ের সহিত পুরুষের যে অতাত্ত্বিক সম্বন্ধ হয়, তাহাতেই বিষয়টী পুরুষের নিকট ইদংরূপে বা ঘটাদিরূপে প্রকাশমান হয়। এইরূপ ব্যাপারের সহিত বুদ্ধির সম্বন্ধবশতঃ তাহার যে ব্যাপারাকার বৃত্তি হয়, ইহাই বুদ্ধির ব্যাপারোপরাগ বা সম্বন্ধ। ব্যাপারাকার বৃত্তিতে পুরুষের প্রতিবিম্ব হইলে ঐ প্রতিবিম্ব দ্বারা ব্যাপারের সহিত পুরুষের যে অতাত্ত্বিক সম্বন্ধ হয়, তাহাতেই ব্যাপারটী কর্ত্তব্যরূপে বা কৃত্যাদিরূপে পুরুষের নিকট প্রতিভাত হয়। সুতরাং 'মমেদং কর্ত্তব্যম্' অর্থাৎ আমার ইহা কর্ত্তব্য—এইরূপ যখন উপলব্ধির অভিলাপ হয়, তখন মম শব্দদ্বারা বুদ্ধির পুরুষ সম্বন্ধ, ইদং শব্দদ্বারা বুদ্ধির বিষয়সম্বন্ধ এবং কর্ত্তব্য শব্দদ্বারা বুদ্ধির ব্যাপারসম্বন্ধ অভিলপিত হয়। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**মমেদং কর্ত্তব্যমিতি মদংশঃ পুরুষোপরাগ** ইত্যাদি।

बुद्धिः । तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्याऽतात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणस्य मलिनिम्नेव मुखस्योपलब्धिरुच्यते । ज्ञानवत् सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव, कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः ॥ न च बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति

इदमित्यनेन विषयसम्बन्धः, कर्त्तव्यमित्यनेन व्यापारसम्बन्धो भासते इति सम्बन्ध-त्रयवती बुद्धिरिति भावः। **तत्परि**णामेण—बुद्धिपरिणामेन बुद्धिधर्मेण वृत्तिरूपेण ज्ञानेन। **अतात्त्विकः** सम्बन्ध इति। वृत्तिरूपेण परिणतायां बुद्धौ पुरुषस्य प्रतिबिम्बरूपोऽतात्त्विकः सम्बन्ध इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तमाह—**दर्पण**स्येति। यथा बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदग्रहाद् दर्पणधर्माणां मालिन्यादीनां मुखेऽतात्त्विकः सम्बन्धस्तद्वदित्यर्थः। अयं भावः—इन्द्रियप्रणालिकयाऽर्थसन्निकर्षानन्तरं जायमाना याऽयं घट इत्याकारा चित्तवृत्तिस्तत् मुख्यं प्रमाणम्। तज्जनकतया इन्द्रिये तु गौणो प्रमाणव्यवहारः। तस्यां वृत्तौ प्रतिबिम्बितं यत् चैतन्यं, तत्तदर्थोपरक्त-चित्तवृत्तिविषयकोऽहं घटं जानामीत्याकारको यो बोध इति यावत्, तत् प्रमेत्युपलब्धिरित्यभिधीयते, न तु बुद्धिरेवोपलब्धिरिति भावः। ननु ज्ञानस्य सुख-दुःखादि-समानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वादात्मधर्मत्वमेवोचितं, न बुद्धिधर्मत्वमत आह—**ज्ञानव**दिति। सुखादीनां बुद्धिधर्मत्वे हेतुमाह—**कृती**ति। अहं करोमीति यत्र कृतिप्रत्ययस्तत्रैवाहं सुखी दुःखीत्यादिरूपेण सुख-दुःखादिप्रत्ययोऽपि बोध्यः।

(বুঝিতে হইবে) বুদ্ধি অংশত্রয়বতী। দর্পণের মালিন্যের সহিত [বিম্ব] মুখের যেমন অতাত্ত্বিক সম্বন্ধ, তদ্রূপ সেই বুদ্ধির বৃত্তিরূপ জ্ঞানপরিণামের সহিত পুরুষের অতাত্ত্বিক (প্রতিবিম্বরূপ আরোপিত) সম্বন্ধ উপলব্ধি নামে উক্ত হইয়া থাকে। জ্ঞানের ন্যায় সুখ, দুঃখ, ইচ্ছা, দ্বেষ, ধর্ম্ম, অধর্ম্মও বুদ্ধিরই [ধর্ম্ম, আত্মার নহে]। কারণ কৃতি-সামানাধিকরণ্যেই অর্থাৎ কৃতির অধিকরণ অচেতন বুদ্ধিতেই [কর্ত্তা অহং সুখী, কর্ত্তা অহং

বিবৃতি

সাংখ্যমতে বুদ্ধি অচেতন বলিয়া দ্রষ্টা নহে, চেতন পুরুষই দ্রষ্টা। পুরুষ অপরিণামী বলিয়া কর্ত্তা নহে, অচেতন বুদ্ধিই কর্ত্তা। অহং জানামি, ইচ্ছামি, করোমি, সুখী দুঃখী অর্থাৎ আমি জ্ঞানবান্ ইচ্ছাবান্ কৃতিমান্ সুখী দুঃখী এইরূপ বুদ্ধিবৃত্তিতে একই অধিকরণে জ্ঞান, ইচ্ছা, কৃতি প্রভৃতি গুণের সহিত সুখদুঃখাদি গুণের বোধ হয় বলিয়া সাংখ্যগণ বলেন—জ্ঞান, ইচ্ছা, কৃতি, দ্বেষ, সুখ, দুঃখ প্রভৃতি গুণগুলি বুদ্ধিরই ধর্ম। পরন্তু বুদ্ধি আত্মার সহিত অনাদিকাল হইতে একীভূত হইয়া আছে

मतमपास्तम्। कृत्यदृष्ट-भोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्भिन्ने

कृतिश्च बुद्ध्याश्रितेति सुखदुःखादयोऽपि बुद्ध्याश्रिता मन्तव्याः। तथा च सुखादीनां जन्यधर्मत्वादात्मनश्चापरिणामित्वेन जन्यधर्माश्रयत्वासम्भवाद् बुद्धेरेव तदाश्रयत्वं युक्तमिति भावः। ननु ज्ञानस्य बुद्धिधर्मत्वे बुद्ध्यतिरिक्त-पुरुषकल्पनानर्थक्यं, ज्ञानवत्यास्तस्या बुद्धेरेव पुरुषत्वौचित्यादत आह—**न चेति। चेतना**—पुरुषः। नैयायिकः सांख्यमतनिराकरण-हेतुमाह—**कृत्यदृष्ट**-भोगानामिति। यस्मिन्नधिकरणे कृत्यादयः प्रतीयन्ते, तत्रैव चैतन्यस्यापि प्रतीतिः, चेतनोऽहं सुखी दुःखी करोमीति प्रत्ययात्। चैतन्यं तु पुरुषस्य धर्मो न बुद्धे-स्तस्या जड़त्वादतः कृत्यादयोऽपि चैतन्यसमानाधिकरणाः पुरुषस्यैव धर्माः, न बुद्धेरिति

দুঃখী—এইরূপে ইহাদের] প্রতীতি হইয়া থাকে। বুদ্ধি কিন্তু চেতন নহে, যেহেতু সে পরিণামী—এই সাংখ্যমত খণ্ডিত হইল। যেহেতু কৃতি, অদৃষ্ট ও ভোগের ন্যায় অর্থাৎ কৃতি নিজ অধিকরণেই অদৃষ্ট উৎপন্ন করে, অদৃষ্ট নিজ অধিকরণেই ভোগ উৎপন্ন করে, সুতরাং কৃতি, অদৃষ্ট ও ভোগের যেরূপ সামানাধিকরণ্য (এক অধিকরণে অবস্থিতি) হইয়া থাকে, তদ্রূপ (কৃতি প্রভৃতির সহিত) চৈতন্যেরও সামানাধিকরণ্য প্রতীতি হইয়া থাকে অর্থাৎ কৃতি প্রভৃতি যেখানে প্রতীয়মান হয়, সেইখানেই চৈতন্য প্রতীত

বিবৃতি

বলিয়া বুদ্ধির ধর্ম আত্মাতে এবং আত্মার ধর্ম বুদ্ধিতে বোধ হইয়া থাকে। প্রকৃত-পক্ষে ঐগুলি অপরিণামী আত্মার ধর্ম নহে।

এই মতের প্রতিবাদে নৈয়ায়িক বলেন—চেতনোঽহং সুখী দুঃখী করোমি অর্থাৎ আমি চেতন সুখী দুঃখী কৃতিমান্—এইরূপ যথার্থ বুদ্ধিবৃত্তিতে একই অধিকরণে কৃতি প্রভৃতির সহিত চৈতন্যের যখন বোধ হয়, চৈতন্য যখন আত্মারই ধর্ম, তখন জ্ঞানাদি গুণগুলি আত্মারই ধর্ম বলিতে হইবে। চৈতন্যাংশে এই প্রতীতি ভ্রম—ইহা বলিলে, কৃত্যংশেও এই প্রতীতি ভ্রম—ইহা বলা যাইতে পারে। প্রকৃতপক্ষে এইরূপ সামানাধিকরণ্য প্রতীতির যখন কোন বাধ নাই, তখন ইহাকে ভ্রম বলা যায় না। বিশেষ—বুদ্ধি যখন প্রমাণ সিদ্ধ নহে, তখন ঐগুলিকে বুদ্ধির ধর্ম বলা যায় না। সুতরাং আত্মা যেমন চৈতন্যের আশ্রয়, সেইরূপ কৃতিরও আশ্রয়। আত্মাকে কৃতির আশ্রয় বলিলে যখন কোন ক্ষতি নাই, তখন কৃতির আশ্রয়রূপে অতিরিক্ত বুদ্ধি স্বীকারের কোনই প্রয়োজন নাই। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**তদ্ভিন্নে মানাভাবাচ্চ**।

मानाभावाच्च। चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतिश्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत्, कृत्यंशेऽपि किं नेष्यते। अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारापत्तिः।

भावः। **तद्भिन्ने**—चेतनभिन्ने कृत्याद्याश्रये। **मानाभाव**वाचेति। चेतनोऽहं करोमीति प्रत्ययात् चेतन्याश्रयस्यैव कृत्याश्रयत्वं प्रतीयते। बुद्धेः कृत्याद्याश्रयत्वे तु तदभिलापकः कश्चिच्छब्दः स्यात्। न च तथा। तस्माच्चेतनस्यैवात्मनः कर्त्तृत्वं न बुद्धेरिति भावः। ननु स्वभावजड़ाया बुद्धेश्चैतन्याभावेऽपि पुरुषप्रतिबिम्बवत्यास्तस्याश्चेतनायमानतया चेतनोऽहं करोमीति मिथ्यैव चैतन्याभिमानः, वस्तुतस्तु पुरुषश्चेतनस्तदभेदाद् बुद्धौ कृत्यदृष्टभोगानां चैतन्येन सामानाधिकरण्यप्रत्ययो भ्रमः। न च बाधकाभावात् कथं तस्य भ्रमत्वमिति वाच्यं, कर्त्तृत्वाश्रयो न चेतनः परिणामित्वात् घटवदिति बाधकसत्त्वात्। तस्माच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतिश्चैतन्यांशे भ्रम इति सांख्यः शङ्कते—**चेतन** इति। नैयायिकः समाधत्ते—**कृत्यंशेऽपी**ति। यथा चैतन्यमात्मनिष्ठम्, एवं कृत्यादयोऽप्यात्मनिष्ठा बुद्ध्या भेदाग्रहात् बुद्धावारोपिताः,तथा चात्मसम्बन्धिन्याः कृतेर्बुद्धिसम्बन्धो भ्रम एवेति कुतो नाङ्गीक्रियते? तस्मात् चेतनोऽहं करोमीति कृत्यंशेऽप्ययं प्रत्ययो भ्रमः, बुद्धिः कर्त्तृत्वाभाववती अचेतनत्वादित्यादिना बुद्धौ कर्त्तृत्वाभावस्य प्रमितत्वात्, पुरुषस्य कर्त्तृत्वाश्रयत्वेन च प्रतीतेः। न च श्रुतिविरोधः, तस्या मुक्तात्मपरत्वात्। तस्मादात्मैव कर्त्तेति भावः। **अन्यथा**—अतिरिक्तबुद्धि स्वीकारे इत्यर्थः, चैतन्यस्य पुरुषधर्मत्वेन कर्त्तृत्वस्य बुद्धिधर्मत्वेन च कर्त्तृ-चेतनयोर्भेदाङ्गीकारे इति यावत्। **बुद्धेर्नि**त्यत्व इति।

হইয়া থাকে। আর চেতনভিন্ন কৃত্যাদির আশ্রয়ে কোন প্রমাণও নাই অর্থাৎ কৃতির আশ্রয় (কর্ত্তা) চেতন-ভিন্ন (অচেতন)—ইহাতে কোন প্রমাণ নাই। [পূঃ] চেতনোঽহং করোমি' অর্থাৎ চেতন আমি কৃতিমান্—এই প্রতীতি চৈতন্যাংশে ভ্রম অর্থাৎ অচেতন বুদ্ধি চেতন পুরুষের প্রতিবিম্ব গ্রহণ করিয়া চেতনায়মান হইলে নিজেকে 'চৈতনোঽহম্' বলিয়া অভিমান করে। বস্তুতঃ বুদ্ধি চেতন নহে। সুতরাং বুদ্ধি কৃতির অধিকরণ হইলেও বস্তুতঃ চৈতন্যের অধিকরণ না হওয়ায় উহাতে উক্ত প্রতীতি ভ্রম—এই যদি বলি, [তবে] কৃত্যংশেও [উক্ত প্রতীতিকে ভ্রম বলিয়া] স্বীকার কর না কেন? অর্থাৎ বস্তুতঃ কৃতি পুরুষবর্ত্তী হইলেও অচেতন বুদ্ধি চেতনায়মান হওয়ায় বুদ্ধিকে কৃতির আশ্রয় বলিয়া ভ্রম হয়। প্রকৃতপক্ষে উহা বুদ্ধিতে থাকে না, বুদ্ধিতে এইরূপ প্রতীতি ভ্রমমাত্র—ইহা বল না কেন? [বস্তুতঃ এইরূপ প্রতীতির ভ্রমত্ব সিদ্ধ না হওয়ায়

नन्वचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वाद् बुद्धेरचेतनत्वं, कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेत्। न। असिद्धेः, कर्त्तुर्जन्यत्वे मानाभावात्, वीतरागजन्मादर्शनादनादि-

कर्त्तृभिन्नस्य चेतनस्य स्वीकारे तस्मिन् चेतने शुभाशुभकर्माकर्त्तरि सुखदुःखाभावात् स्वतः संसारापवर्गयोरनुपपत्त्या बुद्धिसत्त्वासत्त्वाभ्यामेव संसारापवर्गौ वाच्यौ। तथा च बुद्धेर्नित्यत्वे तत्सत्त्वनिबन्धनस्य संसारस्य सर्वदा सत्त्वाद् मोक्षाभावः, अनित्यत्वे तु तदुत्पत्तेः पूर्वं संसाराभावात् तत्सत्त्वनिबन्धनः संसारो न स्यात्; असंसारिणोऽपि संसारित्वोपगमे मुक्तस्यापि संसारित्वापत्तेर्मोक्षार्थं प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गाच्चेति भावः। ननु बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावः स्यात्। न च बुद्धिर्नित्या प्रकृतिकार्यत्वात्। नापि चेतना, उपादानोपादेययोस्तादात्म्यात्। न चैवं तत्पूर्वमसंसारापत्तिः, प्रकृतावव्यक्तरूपेणामोक्षान्तं तस्या अवस्थानादित्यभिप्रायवान् सांख्यः शङ्कते—**नन्वि**ति। **असिद्धेः**—बुद्धेः प्रकृतिकार्यत्वासिद्धेः। तत्र हेतुमाह—**कर्त्तु**रिति। यत्र यत्र कर्त्तृत्वं, तत्र जन्यत्वमिति कर्त्तृत्वस्य जन्यत्व-व्याप्यत्वेऽनुकूलतर्काभावात् कर्त्तुर्जन्यत्वे प्रमाणाभाव इति भावः। कर्त्तुर्नित्यत्वेऽनुकूलतर्कमाह—**वीतरागे**ति। "वीतरागजन्मादर्शना"दिति न्यायसूत्रं,

কৃতি ও চৈতন্যের আশ্রয় পরস্পর ভিন্ন হইবে না—এক হইবে।] অন্যথা অর্থাৎ কৃতির আশ্রয়রূপে অতিরিক্ত বুদ্ধি স্বীকার করিলে সেই বুদ্ধি নিত্য হইলে মোক্ষ হইবে না, আর অনিত্য হইলে তাহার পূর্ব্বে অর্থাৎ বুদ্ধির উৎপত্তির পূর্ব্বে [আত্মার] অসংসারের আপত্তি হইবে। [পূঃ] আচ্ছা, অচেতন প্রকৃতির কার্য্য বলিয়াই বুদ্ধির অচেতনত্ব। যেহেতু কার্য্য ও কারণের তাদাত্ম্য (অভেদ) আছে—এই যদি বলি। (উঃ) না—তাহা বলিতে পার না। কারণ [বুদ্ধি প্রকৃতি-কার্য্য]—ইহা সিদ্ধ হয় না। [বিশেষ] কর্ত্তার কার্য্যত্বে অর্থাৎ কর্ত্তা উৎপন্ন হয়—ইহাতে কোন প্রমাণ নাই। [প্রত্যুত] বীতরাগ অর্থাৎ রাগশূন্য ব্যক্তির জন্ম দেখা যায় না অর্থাৎ রাগবান্ পুরুষেরই জন্ম

বিবৃতি

যে কর্ত্তা, তাহার জন্মমৃত্যু সম্ভব হয় না। জাতমাত্র বালক স্তন্যপানাদি কার্য্যের কর্ত্তা। সে যখন ইহ জীবনে স্তন্যপানাদি কার্য্যে প্রথম প্রবৃত্ত হয়, তখন তাহার ঐ ঐ বিষয়ে রাগ বা অভিলাষ আবশ্যক। কারণ রাগব্যতীত কাহারও কোন বিষয়ে প্রবৃত্তি জন্মে না। ঐ রাগও ঐ বিষয়ের স্মরণ ব্যতীত হইতে পারে না। স্মরণও অনুভব ব্যতীত জন্মায় না। সুতরাং প্রবৃত্তির পূর্বে ঐ বিষয়ের অনুভব আবশ্যক।

त्वम्, अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम्। तत् किं प्रकृत्यादि-कल्पनेन? न च "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति

सरागजन्मदर्शनादिति तदर्थः। **अनादित्वम्**इति। उत्पत्तिशून्यत्वमित्यर्थः। **अयम्भावः**—स्तन्यपानादौ जातमात्रस्य बालस्य प्रवृत्तिरभिलाषात्मक-रागमन्तरेण न सम्भवति, प्रवृत्तेस्तन्नान्तरीयकत्वात्। रागश्च पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनं विना नोपपद्यते। पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनञ्च पूर्वानुभवमपेक्षते। स चास्मिन् जन्मनि न सम्भवति, प्रवृत्तेः प्राक् तेन बालेन स्तन्यपानाद्यकरणात्। अतः प्रागभवीयः स कल्पनीयः। सोऽयमात्मा पूर्वशरीरानुभूतान् विषयाननुस्मरन् तेषु तेषु रज्यते। एवं तत्पूर्वपूर्वजन्मन्यपीति कर्त्तुरनादित्वसिद्धिरिति भावः। नन्वनादित्वेऽपि न नित्यत्वं, प्रागभाववदनित्यत्वसम्भवादित्यत आह—**अनादे**रिति। भावस्येति शेषः। जन्यभावत्वेन नाशहेतुत्वादिति भावः। **तत्**—तस्मात् पुरुषेणैव कर्त्तृत्वादिनिर्वाहात्। **किं**—किंप्रयोजनं, न किमपि प्रयोजनमिति भावः। स्यादेतदेवं यदि प्रमाणान्तरविरोधो न स्यात्, अस्ति चात्र प्रमाणभूतेन भगवद्गीतावचनेन विरोधः, प्रकृतेः सत्त्वरजस्तमोरूपायाः मायायाः गुणैर्विकारैः कार्यकरणरूपैः बुद्ध्यादिभिः क्रियमाणानि कर्माणि अहङ्कारविमूढात्मा अनात्मन्यात्माभिमानी सर्वशः सर्वप्रकारैः कर्त्ताहमिति करोम्यहमिति मन्यते कर्त्तृत्वाध्यासेनेति तदर्थतया स्पष्टं बुद्ध्यादीनां कर्त्तृत्वप्रतिपादनात्, तत् कथं चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः प्रामाण्यं, कथं वा तया प्रतीत्या पुरुषकर्त्तृत्वसिद्धिरिति सांख्यः शङ्कते—**न चेति**। न हीदं गीतावचनं

হওয়ায় কর্ত্তার অনাদিত্ব সিদ্ধ হয়, অনাদি [ভাব] পদার্থের নাশ সম্ভব নহে বলিয়া [তাহার] নিত্যত্বও সিদ্ধ হয়। অতএব প্রকৃতি বা বুদ্ধি প্রভৃতির কল্পনায় কি প্রয়োজন? [পূঃ] আর "প্রকৃতেঃ ক্রিয়মাণানি গুণৈঃ কর্ম্মাণি সর্ব্বশঃ। অহঙ্কারবিমূঢ়াত্মা

বিবৃতি

কিন্তু ইহ জীবনে প্রবৃত্তির পূর্বে বালকের ঐ অনুভব সম্ভব নহে। কারণ সে ইহ জীবনে পূর্বে কখনও স্তন্যপানাদি কার্য্য করে নাই; স্তন্যপানাদি কার্য্য ইষ্ট কি অনিষ্ট, তাহা সে জানে নাই। সুতরাং পূর্বজন্মের ঐ ঐ বিষয়ের অনুভবকে ঐ ঐ স্মরণের হেতু বলিতে হইবে। এই কর্ত্তা ইহ জীবনে প্রবৃত্তির পূর্বে স্তন্যপানাদি কার্য্য না করিলেও পূর্বজন্মে সে স্তন্যপানাদি কার্য্য করিয়া তাহাদিগকে ইষ্টসাধন বলিয়া বুঝিয়াছিল। ইহ জীবনে জীবনাদৃষ্টবশতঃ ঐ ঐ বিষয়ের অনুভব জন্য সংস্কারের উদ্বোধ হওয়ায়

मन्यते ॥" इत्यनेन विरोध इति वाच्यम्। प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैरिच्छा-दिभिः कर्त्ताऽहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात्। 'तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलन्तु यः' इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्टादाशय इति संक्षेपः ॥

त्वदुक्तार्थप्रतिपादनपरं, किन्तु स्वतन्त्रकर्तृत्वाभावप्रतिपादनपरम्, अदृष्टादिसापेक्षतयैव जीवानां कर्तृत्वात्, तस्मादात्मनः कर्तृत्वसामान्यबोधनान्न विरोध इति सिद्धान्ती समाधत्ते—**प्रकृते**रिति। **तदर्थ**त्वात्—गीतावचनार्थत्वात्। **केवलम**दृष्टादि-निरपेक्षम्। **प्रकटी**कृतोऽयमिति। तत्रात्मनः स्वतन्त्रकर्तृत्वस्यैव निषिद्धत्वादिति भावः। **उपरि**ष्टात् —अग्रेऽष्टादशाध्याये "अधिष्ठानं तथे"त्यादौ। ग्रन्थविस्तरभयादन्यन्नेहाभिधीयत इत्याशयेनाह—**संक्षेप** इति।

কর্ত্তাহমিতি মন্যতে ॥" অর্থাৎ অহঙ্কার-বিমূঢ়াত্মা (অনাত্মায় আত্মাভিমানী) প্রকৃতির গুণের (প্রকৃতি-বিকার শরীর, ইন্দ্রিয় ও বুদ্ধির) অনুষ্ঠিত কার্য্যগুলিকে সর্ব্বতোভাবে 'আমি করি' এইরূপ মনে করে—এই গীতাবাক্যের সহিত বিরোধ হয় অর্থাৎ এই গীতাবাক্যে বুদ্ধি প্রভৃতিকে কর্ত্তা বলা হইয়াছে, সুতরাং গীতাবাক্যের সহিত বিরোধ হওয়ায় "চেতনোঽহং করোমি" এই প্রতীতি দ্বারা আত্মার কর্ত্তৃত্ব সিদ্ধ হইতে পারে না—ইহা বলিতে পার না। [উঃ] কারণ—প্রকৃতির অর্থাৎ অদৃষ্টের গুণের দ্বারা অর্থাৎ অদৃষ্ট-জন্য ইচ্ছা প্রভৃতির দ্বারা আমিই করি—ইহাই সেই গীতাবাক্যের অর্থ অর্থাৎ পূর্ব্বোক্ত গীতাবাক্যে ইচ্ছা দ্বারা আত্মার কর্ত্তৃত্ব প্রতিপাদিত হওয়ায় আত্মার স্বতন্ত্র কর্ত্তৃত্ব নিষিদ্ধ হইলেও সামান্যভাবে কর্ত্তৃত্ব নিষিদ্ধ না হওয়ায় কোন বিরোধ নাই। অগ্রে (অষ্টাদশ অধ্যায়ে) ভগবান্ "তত্রৈবং সতি কর্ত্তারমাত্মানং কেবলং তু যঃ" ইত্যাদি বলিয়া এই অভিপ্রায় প্রকাশ করিয়াছেন। ইহাই [সাংখ্যমতের] সংক্ষেপ।

বিবৃতি

তাহার ঐ ঐ বিষয়ের স্মরণ হয়। তাহারই ফলে সে সেই সেই বিষয়ে অনুরক্ত হইয়া প্রবৃত্ত হয়। এইরূপে পূর্ব্বজন্মের প্রথম প্রবৃত্তির অনুরোধে তৎপূর্ব্বজন্মের অনুভব এবং তৎপূর্ব্বজন্মের প্রথম প্রবৃত্তির অনুরোধে তৎপূর্ব্বজন্মের অনুভব সিদ্ধ হইলে কর্ত্তার অনাদিত্ব সিদ্ধ হয়। কর্ত্তা অনাদি এবং ভাবভূত হইলে তাহার নাশ হইবে না। সুতরাং কর্ত্তা নিত্য। কর্ত্তা নিত্য হইলে বুদ্ধি কর্ত্রী হইতে পারে না। কারণ সাংখ্য মতে বুদ্ধি নিত্য নহে। অতএব বুদ্ধি কর্ত্রী নহে। নিত্য আত্মাই কর্ত্তা। এই অভিপ্রায় প্রকাশ করিতে বিশ্বনাথ বলিলেন—**তৎ কিং প্রকৃত্যাদিকল্পনেন ?**

धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुण-योगतः ॥ ४९

धर्माधर्माश्रय इति। आत्मेत्यनुषज्यते। शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृत-कर्मणां देहान्तरे भोगानुपपत्तेः। **विशेषगुणयोगत** इति। योग्य-विशेषगुणस्य

तदाश्रयत्वे—धर्माधर्माश्रयत्वे। **देहान्तर**कृतकर्मणां—देहान्तरे कृतानि कर्माणि यैस्तेषाम्। **भोगा**नुपपत्तेरिति। देहनाशमनु देहाश्रित-धर्माधर्माणां नाशात् सुखदुःखा-

धর্ম্মাধর্ম্মাশ্রয়ঃ এই স্থলে আত্মা অনুবৃত্ত হইবে অর্থাৎ আত্মা ধর্ম্মাধর্ম্মের আশ্রয়। শরীর ধর্ম্মাধর্ম্মের আশ্রয় হইলে দেহান্তরে (মনুষ্যদেহে) কর্ম্মানুষ্ঠানকারীর দেহান্তরে (পশুদেহে) ভোগ উপপন্ন হইবে না। [কারণ ধর্ম্মাধর্ম্মের আশ্রয় দেহ বিনষ্ট হইলে ধর্ম্মাধর্ম্মও বিনষ্ট হয়।] **বিশেষগুণ**যোগতঃ গ্রন্থের অর্থ—[প্রত্যক্ষ] যোগ্য বিশেষ-

টিপ্পনী

কর্ত্তা ও করণ ব্যতীত কোন ক্রিয়াই হয় না। 'চক্ষুষা পশ্যতি' ইত্যাদি বলিলে কোন কর্ত্তা চক্ষুরাদি করণের দ্বারা দর্শন করিতেছে, ইহা বুঝা যায়। ন্যায়মতে আত্মাই কর্ত্তা এবং উহা দেহাদি হইতে অতিরিক্ত। কিন্তু চার্ব্বাক সম্প্রদায়ের কোন দল দেহকে, কোন দল মনকে, কোন দল বা ইন্দ্রিয়কে, বৌদ্ধ সম্প্রদায়ের কোন দল বিজ্ঞানকে, কোন দল বা শূন্যকে আত্মা বলিয়া সিদ্ধান্ত করিলেও, ঐ সিদ্ধান্ত তাঁহাদেরই আবিষ্কৃত নহে। উপনিষদেই পূর্ব্বপক্ষরূপে ঐ সমস্ত মতের সূচনা আছে। নাস্তিক সম্প্রদায় উপনিষদের পূর্ব্বপক্ষকে অবলম্বন করিয়া নিজ নিজ বুদ্ধি দ্বারা দেহাত্মবাদ, বিজ্ঞানাত্মবাদ প্রভৃতিকে সিদ্ধান্ত বলিয়া সমর্থন করিয়া গিয়াছেন। সদানন্দ যোগীন্দ্র **বেদান্তসারে** ইহা উল্লেখ করিয়াছেন *। ন্যায়দর্শনের তৃতীয়াধ্যায়ের প্রথমাহ্নিকে ঐ সমস্ত সুপ্রচীন মত দৃঢ় যুক্তি দ্বারা খণ্ডিত হইয়া দেহাতিরিক্ত আত্মাই সমর্থিত হইয়াছে।

---

* "অন্যশ্চার্বাকঃ—"স বা এষ পুরুষোঽন্নরসময়ঃ" (তৈত্তি ২।১।১) ইতি শ্রুতের্গৌরোঽহমিত্যাদ্যনুভবাচ্চ দেহ আত্মেতি বদতি। অপরশ্চার্বাকঃ "তে হ প্রাণাঃ প্রজাপতিং পিতরমেত্যোচুঃ" (ছান্দো ৫।১।৭) ইত্যাদি-শ্রুতেরিন্দ্রিয়াণামভাবে শরীরচলনাভাবাৎ, কাণোঽহং বধিরোঽহমিত্যাদ্যনুভবাচ্চ ইন্দ্রিয়াণ্যাত্মেতি বদতি। অন্যস্তু চার্ব্বাকঃ "অন্যোঽন্তর আত্মা মনোময়ঃ" (তৈত্তিঃ ২।৩) ইত্যাদি-শ্রুতের্মনসি সুপ্তে প্রাণাদেরভাবাৎ 'অহং সঙ্কল্পবানহং বিকল্পবানি'ত্যাদ্যনুভবাচ্চ মন আত্মেতি বদতি। বৌদ্ধস্তু "অন্যোঽন্তর আত্মা বিজ্ঞানময়" (তৈত্তিঃ ২।৪) ইত্যাদিশ্রুতেঃ, কর্ত্তুরভাবে করণস্য শক্ত্যভাবাৎ 'অহং কর্ত্তা, অহং ভোক্তা' ইত্যাদ্যনুভবাচ্চ বুদ্ধিরাত্মেতি বদতি।—বেদান্তসার।

प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः।

ज्ञान-सुखादेः सम्बन्धेनात्मनः प्रत्यक्षत्वं सम्भवति, न त्वन्यथा ; अहं जाने, अहङ्करोमीत्यादि-प्रतीतेः ।।४९।।

प्रवृत्त्येति। अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते। प्रवृत्तिरत्र चेष्टा। ज्ञानेच्छा-प्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वात्, चेष्टायाश्च प्रयत्नसाध्यत्वात्, चेष्टया प्रयत्नवानात्माऽनुमीयत इति भावः। अत्र दृष्टान्तमाह—**रथे**ति। यद्यपि रथ-कर्म चेष्टा न भवति, तथापि तेन कर्मणा सारथिर्यथानुमीयते, तथा चेष्टात्मकेन

नुभवो न स्यादिति भावः। **अन्यथा**—विशेषगुणसम्बन्धं विना। **प्रतीते**रिति। अहं ज्ञानवानित्यादिप्रतीत्या ज्ञानादिमत्त्वेनैवात्मनः प्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ॥४९॥

प्रशस्तपादीयभाष्यमनुस्मरन् परात्मप्रसाधनमाह मूले—**प्रवृत्त्या**दीति। आदिपदेन स्वरादि-परिग्रहः। **देहादा**विति। आदिपदेनाङ्गप्रत्यङ्गपरिग्रहः। **अनुमीयते** इति। अनुमानप्रयोगश्च—विवादाध्यासितं शरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितं प्रवृत्तिमत्त्वात् रथवदिति। ननु प्रवृत्त्यादेरात्मधर्मत्वेन दृष्टान्तादावभावान्नानुमितिरिति चेत्, तत्राह—**प्रवृत्ति**रिति। **चेष्टे**ति। हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्या क्रियेत्यर्थः। तथा च चेष्टया प्रयत्नसिद्धौ तदाश्रय-तया परात्मा सिध्यतीति भावः। ननु चेष्टादीनां देहसमवेतत्वान्नात्मसिद्धिरिति चेत्, तत्राह—**ज्ञानेच्छे**ति। **उक्तप्राय**त्वादिति। 'शरीरस्य न चैतन्य'मित्यनेन ज्ञानाभाव-स्योक्तत्वात्, इच्छादीनामभावस्य कण्ठरवेणानुक्तेः प्रायःपदम्। दृष्टान्तासिद्धिं निराकरोति—**यद्यपी**ति। तथा च हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्यक्रियावत्त्वस्य हेतुत्वं विवक्षितमिति न

গুণ—জ্ঞান, সুখ, দুঃখ প্রভৃতির সম্বন্ধেই আত্মার প্রত্যক্ষ সম্ভব হয়। [ইহা ব্যতীত] অন্য কোন প্রকারেই আত্মার প্রত্যক্ষ সম্ভব নহে। কারণ "অহং জানে" (আমি জ্ঞানবান্), "অহং করোমি" (আমি কৃতিমান্) ইত্যাদি প্রতীতি হইয়া থাকে। [জ্ঞান, সুখ প্রভৃতি আত্মাতে উৎপন্ন না হইলে কেবল আত্মার প্রত্যক্ষ হয় না]।।৪৯॥

প্রবৃত্ত্যাদ্যনুমেয়োঽয়ং গ্রন্থের অর্থ—এই আত্মা পর পুরুষের দেহে প্রবৃত্তি প্রভৃতি দ্বারা অনুমিত হইয়া থাকে। এস্থলে প্রবৃত্তি হইতেছে চেষ্টা। [শরীরস্য ন চৈতন্যং—এই গ্রন্থে] দেহে জ্ঞান, ইচ্ছা, প্রযত্ন প্রভৃতির অভাব প্রায় উক্ত হইয়াছে। চেষ্টা প্রযত্ন-সাধ্য বলিয়া চেষ্টা দ্বারা প্রযত্নবান্ আত্মা অনুমিত হইয়া থাকে। **রথগত্যেব** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা এই অনুমানে দৃষ্টান্ত বলিতেছেন। যদিও রথের গতি-[রূপ] কর্ম্ম চেষ্টা

अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥५०॥
विभुर्बुद्ध्यादि-गुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।
अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥५१॥

कर्मणा परात्मानुमीयत इति भावः । **अहङ्कारस्येति** । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः, तस्याश्रयो विषय आत्मा, न शरीरादिरिति । **मन** इति । मनोभिन्नेन्द्रिय-जन्य-प्रत्यक्षाविषयो मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः ; रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात् ॥५०

विभुरिति । विभुत्वं परममहत्परिमाणवत्त्वम् । तच्च पूर्वमुक्तमपि स्पष्टार्थ-मुक्तम् । **बुद्ध्यादीति** । बुद्धि-सुख-दुःखेच्छादयश्चतुर्दश गुणाः पूर्वोक्ता वेदितव्याः । अत्रैवं प्रसङ्गात् कतिपयं बुद्धेः प्रपञ्चं दर्शयति—**बुद्धिस्त्विति** । द्वैविध्यं

दृष्टान्तासिद्धिः । **न भवतीति** । शरीरक्रियायामेव चेष्टात्वाङ्गीकारादिति भावः । **तेन कर्मणा**—रथकर्मणा । **अनुमीयते** इति । अनुमानप्रयोगश्च—शरीरमिदं चेतनाधिष्ठितं क्रियावत्त्वाद् रथवदिति । तत्र चेतनाधिष्ठितत्वञ्च चेतनप्रयुक्तक्रियावत्त्वं बोध्यम् । **शरीरादि**रिति । कर्त्तुरेवाहमिति प्रत्ययविषयत्वाच्छरीरादेश्चाकर्तृत्वादिति भावः । अन्येन्द्रियाविषयत्वे हेतुमाह—**रूपादी**ति । आदिपदेन गन्धादिगुणगणपरिग्रहः ॥५०॥

पूर्वं—साधर्म्य-प्रकरणे । **पूर्वोक्ताः**—बुद्ध्यादिषट्कमित्यादौ कथिताः । मूले **अनुभूतिः** स्मृतिश्चेत्यनेन बुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तम् । तत्रानुभूतिः प्रत्यक्षमेवेति **चार्वाकाः** ।

নহে, তথাপি রথকর্ম্মের দ্বারা যেমন সারথি অনুমিত হয়, তদ্রূপ চেষ্টাত্মক কর্ম্মের দ্বারা পরকীয় আত্মা অনুমিত হয়। **অহঙ্কারস্য** ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ এই যে—অহঙ্কার হইতেছে "অহং" এই জ্ঞান, তাহার আশ্রয় অর্থাৎ বিষয় আত্মা, শরীর প্রভৃতি নহে। **মনঃ** ইত্যাদি গ্রন্থের তাৎপর্য্য এই যে, [আত্মা] মনোভিন্ন ইন্দ্রিয়জন্য প্রত্যক্ষের বিষয় নহে, কিন্তু মানস প্রত্যক্ষের বিষয় ; যেহেতু রূপ, স্পর্শ প্রভৃতি না থাকায় [আত্মা চক্ষুঃ প্রভৃতি] অন্য ইন্দ্রিয়ের যোগ্য (বিষয়) হয় না ॥৫০॥

বিভুঃ ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা বিভুত্বনিরূপণ করিতেছেন। বিভুত্ব হইতেছে **পরমমহৎ** পরিমাণবত্ত্ব। তাহা পূর্ব্বে (সাধর্ম্ম্য প্রকরণে) উক্ত হইলেও [এখানে] স্পষ্টার্থ উক্ত হইয়াছে। **বুদ্ধ্যাদি** গ্রন্থের দ্বারা আত্মার গুণ নিরূপণ করিতেছেন। বুদ্ধি, সুখ, দুঃখ, ইচ্ছা প্রভৃতি [আত্মার] চৌদ্দটী গুণ পূর্ব্বে উক্ত হইয়াছে জানিবে। **বুদ্ধিস্তু** ইত্যাদি গ্রন্থ দ্বারা এস্থলে প্রসঙ্গক্রমে বুদ্ধির কতিপয় ভেদ দেখাইতেছেন।

व्युत्पादयति—**अनुभूतिरि**ति। एतासां चतसृणां करणानि चत्वारि "प्रत्यक्षानु-मानोपमानशब्दाः प्रमाणानी"ति सूत्रोक्तानि वेदितव्यानि। इन्द्रियजन्यं ज्ञानं

तत्त्वोपप्लवमते तु तदपि न। अनुमितिरपीति **कणाद-सुगतौ आर्हताश्च**। शाब्दो-ऽपीति **सांख्या योगिनो** भासर्वज्ञमतानुसारिणो **न्यायैकदेशिनश्च**। उपमितिरपीति भाष्यानुसारिणो **नैयायिकाः**। अर्थापत्तिरपीति **प्राभाकराः**। अनुपलब्धिरपीति **भाट्टा वेदान्तिन**श्च। सम्भवैतिह्यरूपे अपीति **पौराणिकाः**। चेष्टापीति **तान्त्रिकाः**। तत्र स्वमतं दर्शयितुं मूलेऽनुभूतेश्चातुर्विध्यमाह—**चतुर्विधे**ति। प्रमायाश्चातुर्विध्यात् प्रमाणमपि चतुर्विधमेवेत्याह—**एतासा**मिति। एतेन प्रमाणविप्रतिपत्तिर्निराकृता। उक्तञ्च **तार्किक-रक्षा**याम्—प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः, कणाद-सुगतौ पुनः। अनुमानञ्च तच्चाथ सांख्याः शब्दञ्च ते अपि। न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानञ्च केचन। अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः। अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा। सम्भवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुरिति। **सूत्रोक्तानि**—"प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानी"ति गौतमसूत्रोक्तानि। तत्र प्रत्यक्षलक्षणमाह—**इन्द्रिये**ति। इन्द्रिय-रूपादावपीन्द्रिय-

অনুভূতিঃ ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা [বুদ্ধির] দ্বিবিধ ভেদ প্রতিপাদন করিতেছেন। এই চারিটী অনুভূতির চারিটী করণ "প্রত্যক্ষানুমানোপমানশব্দাঃ প্রমাণানি" এই [গৌতম] সূত্রোক্ত জানিবে অর্থাৎ গৌতমসূত্রোক্ত প্রত্যক্ষ, অনুমান, উপমান ও শব্দ—এই চারিটী প্রমাণকে এই চারিটী অনুভূতির (প্রমার) করণ জানিবে। ইন্দ্রিয়-

বিবৃতি

প্রমাণ শব্দটী 'প্রমীয়তেঽনেন' এইরূপ অর্থেই প্রপূর্বক জ্ঞানবাচী মা ধাতুর উত্তর করণবাচ্যে ল্যুট (অনট্) প্রত্যয় সিদ্ধ। সুতরাং প্রমাশব্দের অর্থ—প্রকৃষ্ট জ্ঞান অর্থাৎ যথার্থজ্ঞান। প্রকৃষ্টজ্ঞানের করণই প্রমাণ। প্রমাকরণত্বই প্রমাণের সামান্য লক্ষণ। ইহা প্রমাণ শব্দের দ্বারা বুঝা যায় বলিয়া গ্রন্থকার প্রথমে প্রমাণ সামান্যের লক্ষণ না বলিয়াই প্রমাণ বিশেষ প্রত্যক্ষ প্রভৃতির লক্ষণ বলিয়াছেন। ন্যায়মতে প্রমা চারিপ্রকার বলিয়া তাহার করণ প্রমাণও চারিপ্রকার—প্রত্যক্ষ, অনুমান, উপমান ও শব্দ। মহর্ষি গৌতম ন্যায়সূত্রে এই চারিপ্রকার প্রমাণেরই উল্লেখ করিয়াছেন। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**সূত্রোক্তানি বেদিতব্যানি**।

ইন্দ্রিয়-জন্য জ্ঞানকে প্রত্যক্ষ বলে। সুতরাং প্রত্যক্ষের লক্ষণ হইল—ইন্দ্রিয়-জন্য জ্ঞানত্ব। যদি ইন্দ্রিয়জন্যত্বমাত্রই লক্ষণ হইত, তবে ইন্দ্রিয়ের রূপাদি গুণে লক্ষণের অতি

प्रत्यक्षम्। यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्वमेव ज्ञानम्, तथापीन्द्रियत्वेन रूपेणे-

जन्यत्व-सत्त्वादतिव्याप्तिरतो—**ज्ञान**मिति। अनुमित्यादावपि ज्ञानत्वस्य सत्त्वादतिव्याप्ति-रत—**इन्द्रिय**जन्यमिति। नन्वेवमप्यनुमित्यादावतिव्याप्तिस्तदवस्थैव, सर्वस्यैव ज्ञानस्य मनोरूपेन्द्रियजन्यत्वादिति शङ्कते—**यद्यपी**ति। **सर्वमेव ज्ञानम्**—जन्यज्ञानसामान्यम्, ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वादिति भावः। समाधत्ते—**तथापी**ति। **इन्द्रियत्वे**नेति। यद्यपि ज्ञानमात्रं प्रति साधारणं कारणं मनस्तथापि तत्र कारणतावच्छेदकं नैकम्, अनुमित्यादौ मनस्त्वस्य, प्रत्यक्षे चेन्द्रियत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वाभ्युपगमात्। तथा चेन्द्रियत्वा-वच्छिन्नेन्द्रियजन्य-ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वादनुमित्यादौ मनस्त्वावच्छिन्नमनोजन्य-ज्ञानत्वसत्त्वे-

জন্য জ্ঞান হইতেছে প্রত্যক্ষ। যদিও সমস্ত জ্ঞানই মনোরূপ ইন্দ্রিয়-জন্য হইয়া থাকে, তথাপি যে জ্ঞানে ইন্দ্রিয়ত্বরূপে ইন্দ্রিয় করণ অর্থাৎ যে জ্ঞানের উৎপত্তিতে ইন্দ্রিয়ত্বই

বিবৃতি

ব্যাপ্তি হইত। ইন্দ্রিয়ের রূপাদি গুণ ইন্দ্রিয়জন্য বলিয়া উহাতে ইন্দ্রিয়জন্যত্ব আছে, কিন্তু জ্ঞানত্ব নাই। কারণ ঐগুলি জ্ঞান নহে। আবার যদি জ্ঞানত্বমাত্র লক্ষণ হইত, তবে অনুমিতি প্রভৃতিতে অতিব্যাপ্ত হইত। উহাদের জ্ঞানত্ব আছে, কিন্তু প্রত্যক্ষত্ব নাই। এই জন্য ইন্দ্রিয়জন্য জ্ঞানত্বকেই প্রত্যক্ষের লক্ষণ বলিলেন। ইন্দ্রিয়ের রূপাদিতে ইন্দ্রিয়জন্যত্ব থাকিলেও জ্ঞানত্ব না থাকায় ইন্দ্রিয়জন্যজ্ঞানত্ব নাই। অনুমিতি প্রভৃতিতে জ্ঞানত্ব থাকিলেও ইন্দ্রিয়জন্যত্ব না থাকায় ইন্দ্রিয়জন্য জ্ঞানত্ব নাই। এজন্য ঐ সকল স্থলে অতিব্যাপ্তি হয় না। সুতরাং প্রত্যক্ষের আপাততঃ লক্ষণ হইল—ইন্দ্রিয়জন্যজ্ঞানত্ব। তাই বলিলেন—**ইন্দ্রিয়জন্যং জ্ঞানং প্রত্যক্ষম্।**

নৈয়ায়িকমতে মনঃ ইন্দ্রিয়। উহা সমস্ত জ্ঞানের কারণ। সুতরাং অনুমিতি প্রভৃতি মনোরূপ ইন্দ্রিয় জন্য বলিয়া উহাতে ইন্দ্রিয়জন্যজ্ঞানত্ব আছে, কিন্তু প্রত্যক্ষত্ব নাই। অতএব অনুমিতি প্রভৃতিতে পূর্বোক্ত ইন্দ্রিয় লক্ষণের অতিব্যাপ্তি হয়। এজন্য ইন্দ্রিয়জন্য জ্ঞানত্বকে ইন্দ্রিয়ের লক্ষণ বলা যায় না। পরন্তু ইন্দ্রিয়ত্বাবচ্ছিন্ন ইন্দ্রিয়-জন্য জ্ঞানত্বকেই ইন্দ্রিয়ের লক্ষণ বলিতে হইবে। তাৎপর্য্য এই যে, মনঃ সমস্ত জ্ঞানের প্রতি কারণ, সমস্ত জ্ঞানের কারণতা মনে আছে, ইহা সত্য। কিন্তু মনের ঐ জ্ঞান-কারণতা একটী ধর্মের দ্বারা অবচ্ছিন্ন নহে। উহা কখনও ইন্দ্রিয়ত্বের দ্বারা, কখনও বা মনস্ত্বের দ্বারা অবচ্ছিন্ন হয়। যখন মনের ঐ জ্ঞানকারণতাটী ইন্দ্রিয়ত্বের দ্বারা অবচ্ছিন্ন হয়, তখনই মনঃ কেবলমাত্র প্রত্যক্ষ জ্ঞান উৎপন্ন করে। এই জন্য প্রত্যক্ষ

न्द्रियाणां यत्र ज्ञाने करणत्वं, तत् प्रत्यक्षमिति विवक्षितम्। ईश्वरप्रत्यक्षन्तु न लक्ष्यम्; "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं

ऽपीन्द्रियत्वावच्छिन्नेन्द्रियजन्य-ज्ञानत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। इन्द्रियजन्यत्वाभावान्नित्येश्वर-प्रत्यक्षेऽव्याप्तिरत आह—**ईश्वर**-प्रत्यक्षमिति। तथा च जन्यप्रत्यक्षमेव लक्ष्यम्। ईश्वरप्रत्यक्षं तु न, नित्यत्वादिति न दोषः। जन्यप्रत्यक्षस्य लक्ष्यत्वे गौतमसूत्रं प्रमाणयति—**इन्द्रियार्थे**ति। सूत्रे प्रत्यक्षमिति लक्ष्यम्। इन्द्रियार्थ-सन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि ज्ञानमिति लक्षणम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न-सुखादौ व्यभिचारवारणाय

কারণতাবচ্ছেদক, মনস্ত্ব প্রভৃতি নহে, সেই জ্ঞানই প্রত্যক্ষ বলিয়া বিবক্ষিত হইয়াছে। ঈশ্বর প্রত্যক্ষ কিন্তু লক্ষ্য নহে। যেহেতু "ইন্দ্রিয়ার্থসন্নিকর্ষোৎপন্নং জ্ঞানং" ইত্যাদি প্রত্যক্ষ-সূত্রে সেইরূপই অর্থাৎ জীব প্রত্যক্ষই লক্ষ্য—ঈশ্বরপ্রত্যক্ষ লক্ষ্য নহে বলিয়া

বিবৃতি

জ্ঞানটী ইন্দ্রিয়ত্বাবচ্ছিন্ন ইন্দ্রিয়জন্য জ্ঞান। উহাতেই ইন্দ্রিয়ত্বাবচ্ছিন্ন ইন্দ্রিয়জন্য-জ্ঞানত্ব থাকে। আবার যখন মনের ঐ জ্ঞানকারণতাটী ইন্দ্রিয়ত্বাবচ্ছিন্ন না হইয়া মনস্ত্বাবচ্ছিন্ন হয়, তখন মনঃ প্রত্যক্ষ জ্ঞান উৎপন্ন করে না, অনুমিতি প্রভৃতি উৎপন্ন করে। এজন্য উহাতে মনস্ত্বাবচ্ছিন্ন ইন্দ্রিয়জন্যজ্ঞানত্ব থাকে, কিন্তু ইন্দ্রিয়ত্বাবচ্ছিন্ন ইন্দ্রিয়জন্য জ্ঞানত্ব থাকে না। ফলকথা—মনঃ ইন্দ্রিয় হইলেও উহা একরূপে সমস্ত জ্ঞানের কারণ নহে। উহা কখনও ইন্দ্রিয়ত্বরূপে জ্ঞান উৎপন্ন করে, কখনও বা মনস্ত্বরূপে জ্ঞান উৎপন্ন করে। মনঃ ইন্দ্রিয়ত্বরূপে যে জ্ঞান উৎপন্ন করে, তাহাই প্রত্যক্ষ; কিন্তু মনস্ত্বরূপে যে জ্ঞান উৎপন্ন করে, তাহা প্রত্যক্ষ নহে। অনুমিতি প্রভৃতির প্রতি মনঃ মনস্ত্বরূপেই কারণ, ইন্দ্রিয়ত্বরূপে কারণ নহে। এজন্য উহাতে মনস্ত্বাবচ্ছিন্ন ইন্দ্রিয়জন্য জ্ঞানত্ব থাকিলেও ইন্দ্রিয়ত্বাবচ্ছিন্ন ইন্দ্রিয়জন্য জ্ঞানত্ব নাই বলিয়া অতিব্যাপ্তি হয় না। সুতরাং ইন্দ্রিয়ের নির্দোষ লক্ষণ হইল—ইন্দ্রিয়ত্বাবচ্ছিন্ন ইন্দ্রিয়জন্যজ্ঞানত্ব। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**ইন্দ্রিয়ত্বেন রূপেণ ইন্দ্রিয়াণাং যস্মিন্ জ্ঞানে করণত্বম্।**

এই প্রত্যক্ষলক্ষণের লক্ষ্য অনিত্য জীবপ্রত্যক্ষ, ঈশ্বরপ্রত্যক্ষ নহে। কারণ মহর্ষি গৌতম প্রত্যক্ষের লক্ষণসূত্রে অনিত্য জীবপ্রত্যক্ষেরই লক্ষণ বলিয়াছেন, ঈশ্বর প্রত্যক্ষের লক্ষণ বলেন নাই। ঈশ্বরের প্রত্যক্ষ নিত্য। উহা ইন্দ্রিয়ার্থ সন্নিকর্ষোৎপন্ন নহে। অথচ মহর্ষি ইন্দ্রিয়ার্থ সন্নিকর্ষোৎপন্ন জ্ঞানকেই প্রত্যক্ষ বলিয়াছেন। ইহা হইতে বুঝা যায়—ঈশ্বর প্রত্যক্ষ উক্ত লক্ষণের লক্ষ্যই নহে। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**ঈশ্বরপ্রত্যক্ষন্তু ন লক্ষ্যম্।**

प्रत्यक्षमि"ति सूत्रे तथैवोक्तत्वात्। अथवा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्य, उपमितौ सादृश्यज्ञानस्य, शाब्दबोधे पदज्ञानस्य, स्मृतावनुभवस्य च करणत्वात् तत्र तत्र नातिव्याप्तिः। इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम्। परामर्श-जन्यं ज्ञानमनुमितिः। यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं, तथापि परामर्श-

ज्ञानमिति। प्रमाप्रत्यक्षस्यैव सूत्रलक्ष्यत्वाद् भ्रमप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणायाह—अव्यभिचारीति। भ्रमभिन्नमित्यर्थः। ईश्वरप्रत्यक्षेऽनुमित्यादौ चातिव्याप्तिवारणायाह इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नेति। **न्यायवार्त्तिक**कारास्तु पञ्चानामेव पदानां लक्षणघटकत्व-माहुः। तथा चोक्तं—"समस्तमित्याह—यस्मादेकशोऽनुमान-सुख-शब्द-विपर्यय-संशय-ज्ञानानि निवर्त्त्यन्त" इति। प्रत्यक्षविभागमाह—**अव्यपदेश्य**मिति। निर्विकल्पक-मित्यर्थः। **व्यवसाया**त्मकमिति। विशिष्टज्ञानमित्यर्थः। **तथैवोक्त**त्वात्—ईश्वर-प्रत्यक्षालक्ष्यत्वस्याभिप्रेतत्वात्। तथा चोक्तसूत्रे लक्षणघटक-ज्ञानविशेषणत्वेनेन्द्रियार्थ-सन्निकर्षोत्पन्नत्वस्य निवेशाज्जन्यप्रत्यक्षस्य लक्ष्यत्वं सूच्यते, नेश्वरप्रत्यक्षस्य नित्यस्य। तेनेश्वरप्रत्यक्षालक्ष्यतायाः कण्ठतोऽनभिधानेऽपि न क्षतिरिति भावः। तत्त्वचिन्ता-मणेः सन्निकर्षवादमनुस्मरन् नित्यानित्य-प्रत्यक्षसाधारणं लक्षणमाह—**अथवे**ति। घटा-दावतिव्याप्तिवारणाय—ज्ञानमिति। अनुमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय—ज्ञानाकरणकमिति। ज्ञानकरणकत्वाव्यभिचारिजातिशून्यमित्यर्थः। तादृशी च जातिरनुमितित्वादिरेव। प्रत्यक्षत्वं तु ज्ञानकरणत्वव्यभिचारि। तेन निदिध्यासनद्वारा मननादिज्ञानकरणके योगि-प्रत्यक्षे, यथार्थप्रत्यक्षज्ञानकरणके हानादिप्रत्यक्षे वा नाव्याप्तिः। ज्ञानाकरणकमपहाय ज्ञानाजन्यमित्युक्तौ विशेषणज्ञानजन्ये जन्यविशिष्टप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरतो—ज्ञानाकरणक-मिति। **सादृश्य**ज्ञानस्य—गवयादिधर्मिक-सादृश्यप्रकारकज्ञानस्य। **तत्र तत्र**—अनुमित्यादौ। अनमितिं लक्षयति—**परामर्शे**ति। **परामर्शश्च** वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत

উক্ত হইয়াছে। অথবা জ্ঞানাকরণক জ্ঞানকে প্রত্যক্ষ বলে অর্থাৎ যে জ্ঞানের করণ জ্ঞান নহে, তাহাই প্রত্যক্ষ। অনুমিতিতে ব্যাপ্তিজ্ঞান, উপমিতিতে সাদৃশ্যজ্ঞান, শাব্দবোধে পদজ্ঞান, স্মৃতিতে অনুভব করণ হওয়ায় সেই সেই স্থলে অর্থাৎ অনুমিতি উপমিতি প্রভৃতিতে [এই প্রত্যক্ষ লক্ষণের] অতিব্যাপ্তি হয় না। এই লক্ষণটী ঈশ্বর-প্রত্যক্ষ সাধারণ অর্থাৎ জীব প্রত্যক্ষ ও ঈশ্বর প্রত্যক্ষ—উভয় প্রত্যক্ষেই এই প্রত্যক্ষ-লক্ষণ আছে। পরামর্শজন্য জ্ঞান হইতেছে অনুমিতি। যদিও পরামর্শের প্রত্যক্ষ জ্ঞান

जन्यं हेत्वविषयकं यज्ज्ञानं, तदेवानुमितिः। न च कादाचित्क-हेतुविषयकानु-

इत्याद्याकारकं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानम्। तथा च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिरिति लक्षणं फलितम्। पर्वतो वह्निमानित्याद्याकारकानुमितिज्ञानं हि वह्नि-व्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याद्याकारकात् परामर्शाज्जायतेऽतस्तत्र परामर्शजन्यज्ञानत्वसत्त्वा-ल्लक्षणसमन्वयः। परामर्शज्ञानवानहमिति परामर्शज्ञानप्रत्यक्षे अनुमितिलक्षणस्यातिव्याप्ति-माशङ्कते—**यद्यपी**ति। **परामर्श**जन्यमिति। प्रत्यक्षमात्रं प्रति विषयस्य कारणत्वात् परामर्शप्रत्यक्षे परामर्शस्य विषयत्वेन कारणत्वात् परामर्शप्रत्यक्षं परामर्शजन्यमेव। तथा च तस्मिन् परामर्शप्रत्यक्षे परामर्शजन्यज्ञानत्वसत्त्वादनुमितिलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति भावः। समाधत्ते—**तथापी**ति। **हेत्वविषयक**मिति। तथा च परामर्शजन्यं हेत्वविषयकं ज्ञानमनुमितिरिति फलितम्। परामर्शप्रत्यक्षेऽनुमितिहेतुर्धूमोऽपि विषयस्तेन परामर्श-प्रत्यक्षं परामर्शजन्यमपि हेतु-विषयकतया न हेत्वविषयकम्। अतस्तत्र परामर्शजन्यहेत्व-विषयक-ज्ञानत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। **हेतु**विषयकानुमितौ—धूमवान् पर्वतो

পরামর্শ হইতেই উৎপন্ন, তথাপি হেত্ববিষয়ক পরামর্শোৎপন্ন জ্ঞানই অনুমিতি' অর্থাৎ যে জ্ঞানটী হেতু-বিষয়ক নহে, অথচ পরামর্শ হইতে উৎপন্ন, সেই জ্ঞানই অনুমিতি। পরামর্শের প্রত্যক্ষে পরামর্শের ন্যায় অনুমিতির হেতু ধূমও বিষয়। সুতরাং পরামর্শের প্রত্যক্ষটী পরামর্শ হইতে উৎপন্ন হইলেও ধূমরূপ হেতুবিষয়ক হওয়ায় পরামর্শ-প্রত্যক্ষে অনুমিতি-লক্ষণের অতিব্যাপ্তি হয় না। [পূঃ] কদাচিৎ হেতুবিষয়ক অনুমিতিতে

বিবৃতি

পরামর্শজন্য জ্ঞানকে অনুমিতি বলে। সুতরাং অনুমিতির লক্ষণ হইতেছে—পরামর্শজন্য-জ্ঞানত্ব। কিন্তু এই লক্ষণ নির্দোষ নহে। পরামর্শের প্রত্যক্ষ পরামর্শ জন্য বলিয়া উহাতে পরামর্শ-জন্য জ্ঞানত্ব থাকায় অতিব্যাপ্তি হয়। এইজন্য পরামর্শ-জন্য জ্ঞানত্বকে অনুমিতির লক্ষণ না বলিয়া হেত্ববিষয়ক পরামর্শ-জন্য জ্ঞানত্বকেই অনুমিতির লক্ষণ বলিতে হইবে। তাহা হইলে আর পরামর্শপ্রত্যক্ষে অতিব্যাপ্তি হইবে না। পরামর্শ প্রত্যক্ষটী পরামর্শজন্য এবং পরামর্শপ্রত্যক্ষের হেতু পরামর্শ বিষয়ক। সুতরাং উহাতে হেতুবিষয়ক পরামর্শ জন্যজ্ঞানত্ব থাকিলেও হেত্ব-বিষয়ক পরামর্শজন্য জ্ঞানত্ব না থাকায় অতিব্যাপ্তি হয় না। 'পর্বতো বহ্নিমান্' এইরূপ অনুমিতি পরামর্শজন্য অথচ হেত্ববিষয়ক, উহাতে অনুমিতির কোন হেতুই বিষয় হয় নাই। সুতরাং উহা হেত্ববিষয়ক পরামর্শজন্য জ্ঞান। এই জন্য উহাতে হেত্ববিষয়ক

मितावव्याप्तिरिति वाच्यं, तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्य-जातिमत्त्वस्य विवक्षित-

वह्निमानित्याद्यनुमितौ । **अव्याप्ति**रिति । तदेतज् ज्ञानं न हेत्वविषयकं, किन्तु धूमात्मक-हेतुविषयकं पक्षतावच्छेदकतया धूमस्यापि हेतोस्तत्र भानात्, उदयनमते तु [illegible]देव । तथा च तत्र हेतुविषयकज्ञानत्वसत्त्वेन हेत्वविषयकज्ञानत्वाभावादव्याप्तिरिति भावः । समाधान-माह—**तादृशे**ति । परामर्शजन्य-हेत्वविषयकेत्यर्थः। तथा च परामर्शजन्य-हेत्वविषयक-ज्ञानवृत्त्यनुभवत्व-व्याप्यजातिमत्त्वस्यानुमिति-लक्षणत्वात्, तस्य च धूमवान् पर्वतो वह्नि-मानिति हेतुविषयकानुमितावपि सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। पटादिज्ञानेऽतिव्याप्तिवार-णाय—जन्यान्तम्। परामर्शप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय—हेत्वविषयकमिति । परामर्श-ध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय —ज्ञानपदम्। सत्तामादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय—अनु-भवत्वव्याप्येति। अनुभवत्वन्यूनवृत्तित्वं तदर्थः। तेनानुभवत्वस्यानुभवत्वव्याप्यत्वेऽपि तदादाय प्रत्यक्षादौ नातिव्याप्तिः। जातिमत्त्वञ्च समवायेन, तेन कालादौ कालिकेन

(ধূমবান পর্ব্বতো বহ্নিমান্—এইরূপ ধূমাদি-হেতুবিষয়ক অনুমিতিতে) [এই লক্ষণের] অব্যাপ্তি হইবে—ইহা বলিতে পার না। কারণ [পরামর্শ-জন্যং হেত্ববিষয়কং জ্ঞান-মনুমিতিঃ—এই লক্ষণের] বিবক্ষিত অর্থ হইতেছে—পরামর্শজন্য-হেত্ববিষয়ক জ্ঞান-বৃত্তি অনুভবত্বব্যাপ্যা জাতিমত্ত্ব অর্থাৎ পরামর্শোৎপন্ন হেতু-অবিষয়ক যে অনুমিতি জ্ঞান, সেই অনুমিতিজ্ঞানে বৃত্তি যে অনুভবত্বব্যাপ্য অনুমিতিত্ব জাতি, সেই জাতিমত্ত্বই অনুমিতির লক্ষণ বলিয়া বিবক্ষিত। কদাচিৎ হেতুবিষয়ক অনুমিতিতে উক্ত জাতিমত্ত্ব-

বিবৃতি

পরামর্শজন্য জ্ঞানত্ব আছে, অন্য কোথাও নাই। লক্ষ্য অনুমিতিতে লক্ষণ থাকায় এবং অলক্ষ্যে না থাকায় অব্যাপ্তি বা অতিব্যাপ্তি হইল না। সুতরাং অনুমিতির নির্দ্দোষ লক্ষণ হইল—হেত্ববিষয়ক পরামর্শজন্য জ্ঞানত্ব। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—

পরামর্শজন্যং হেত্ববিষয়কং যদ্ জ্ঞানং, তদেবানুমিতিঃ।

'পর্বতো বহ্নিবান্' এইরূপ যেমন অনুমিতি হয়, ধূমবান্ পর্বতো বহ্নিমান্' এইরূপ অনুমিতিও হইয়া থাকে। প্রথম প্রকার অনুমিতিটী হেতুবিষয়ক অনুমিতি না হইলেও দ্বিতীয় অনুমিতিটী হেতুবিষয়ক অনুমিতি। উহাতে অনুমিতির হেতু ধূম পক্ষের বিশেষণরূপে জ্ঞান বিষয় হইয়াছে। সুতরাং দ্বিতীয় অনুমিতিটী হেতুবিষয়ক পরামর্শ জন্য হওয়ায় উহাতে হেতুবিষয়ক পরামর্শজন্য জ্ঞানত্ব আছে, হেত্ববিষয়ক পরামর্শজন্য জ্ঞানত্ব নাই। এজন্য হেতুবিষয়ক অনুমিতিমাত্রেই উক্ত লক্ষণের অব্যাপ্তি

त्वात्। अथवा व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः। एवं सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञानमुपमितिः। पदज्ञानकरणकं ज्ञानं शाब्दबोधः। वस्तुतो यां काञ्चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षावृत्तिजातिमत्त्वमनुमितित्वम्। एवं यत्किञ्चित् प्रत्य-

जातिमत्त्वसत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः। परामर्शजन्यमित्यस्य व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यमित्यर्थस्तथा च पक्षधर्मतायाः प्रवेशेन गौरवाच्चिन्तामणेः परामर्शवादोक्तमनुस्मरन् लघुलक्षणमाह—**अथवेति**। अनुमितिभेदेन व्याप्तेर्भेदाद् धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितौ धूमनिष्ठव्याप्तेः करणत्वेऽपि भस्मलिङ्गक-वह्न्यनुमितौ धूमनिष्ठ-व्याप्तेरकरणत्वादव्याप्तिरतो यां काञ्चिद् व्याप्तिमुपादाय तज्व्याप्तिज्ञान-करणक-ज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्य-जातिमत्त्वं व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्न-करणकत्वं वा विवक्षणीयम्। तेन नोक्त-दोषः। नन्वनुमितिं प्रति न व्याप्तिज्ञानत्वेन करणत्वं, किन्तु मनस्त्वेन। न च कार्यवैजात्याभावः, सामग्रीवैलक्षण्यादेव तदुपपत्तेः। न च प्रमाणविभागानुपपत्तिः, धात्वर्थविशेषात् प्रत्यक्षादि-प्रमारूपविजातीय-प्रमाभेदात् तदुपपत्तेः। तथा च पूर्वोक्तलक्षणानामसम्भव इति **दीधितिकृतां** मतमाशंक्य समाधत्ते—**वस्तुत** इति। **तद्व्यक्ती**ति। अनुमितिव्यक्तीत्यर्थः। घटेऽति-

রূপ লক্ষণ থাকায় অব্যাপ্তি হয় না। অথবা ব্যাপ্তিজ্ঞান-করণক জ্ঞানই অর্থাৎ যে জ্ঞানের ব্যাপ্তিজ্ঞান করণ, সেই জ্ঞানই অনুমিতি। এইরূপ সাদৃশ্যজ্ঞান-করণক জ্ঞানই উপমিতি। পদজ্ঞান-করণক জ্ঞানই শাব্দবোধ। বস্তুতঃ যে কোন একটি অনুমিতি ব্যক্তিকে গ্রহণ করিয়া, সেই অনুমিতি ব্যক্তিতে বৃত্তি অথচ প্রত্যক্ষে অবৃত্তি যে [অনুমিতিত্ব] জাতি, সেই জাতিমত্ত্বই অনুমিতিত্ব অর্থাৎ অনুমিতির লক্ষণ বলিতে

বিবৃতি

হয়। সুতরাং হেত্ববিষয়ক পরামর্শজন্য জ্ঞানত্বকে অনুমিতির লক্ষণ না বলিয়া পরামর্শজন্য হেত্ববিষয়ক জ্ঞানব্যক্তি-বৃত্তি অনুভবত্বব্যাপ্য জাতিমত্ত্বকেই অনুমিতির লক্ষণ বলিতে হইবে। তাহা হইলে আর হেতুবিষয়ক অনুমিতিতে অব্যাপ্তি হইবে না। 'পর্বতো বহ্নিমান্' এই অনুমিতিটী পরামর্শজন্য হেত্ববিষয়ক জ্ঞান। উহাতে যেমন পরামর্শজন্য হেত্ববিষয়ক জ্ঞানবৃত্তি অনুভবত্বব্যাপ্য অনুমিতিত্ব জাতি রহিয়াছে। সেইরূপ হেতুবিষয়ক অনুমিতিতেও সেই অনুভবত্বব্যাপ্য অনুমিতিত্ব জাতি রহিয়াছে। এজন্য এস্থলে অব্যাপ্তি হয় না। সুতরাং অনুমিতির লক্ষণ হইতেছে—পরামর্শজন্য হেত্ববিষয়কজ্ঞান বৃত্তি অনুভবত্বব্যাপ্যজাতিমত্ত্ব। এই অভিপ্রায় প্রকাশ করিতে বিশ্বনাথ বলিলেন—**তাদৃশজ্ঞানবৃত্ত্যনুভবত্বব্যাপ্যজাতিমত্ত্বস্য বিবক্ষিতত্বাৎ।**

प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमिति-शब्दजे ।
घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम् ॥५२॥

क्षादिकमादाय तद्व्यक्तिवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति ।

जन्यप्रत्यक्षं विभजते—**घ्राणजादीति** । घ्राणजं रासनं चाक्षुषं स्पार्शनं श्रौत्रं मानसमिति षड्विधं प्रत्यक्षम् । न चेश्वरप्रत्यक्षस्याविभजनान् न्यूनत्वम् , जन्य-प्रत्यक्षस्यैव निरूपणीयत्वात् , उक्तसूत्रानुसारात् ॥ ५१-५२ ॥

व्याप्तिवारणाय—वृत्त्यन्तम् । वृत्तिमत्त्वं च समवायेन बोध्यम् । ज्ञानत्वादिकमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । ननु मनसः करणत्वपक्षे ज्ञानाकरणकत्वरूप-प्रत्यक्ष-लक्षणमनुमित्यादावतिव्याप्तमतः प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरमाह—**एव**मिति । **प्रत्यक्षत्वा**दिक-मिति । यत्किञ्चिदुपमितिव्यक्तिवृत्ति-प्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वमुपमितित्वम् । एवं यत्-किञ्चिच्छाब्दबोध व्यक्तिवृत्ति-प्रत्यक्षासमवेत-जातिमत्त्वं शाब्दबोधत्वमिति निर्वचनीयम् ॥

षड्विधमिति प्रत्यक्षकरणानामिन्द्रियाणां षड्विधत्वादिति भावः । नन्वि-न्द्रियाणां षड्विधत्वं न युक्तं, वागादीनां पञ्चानां कर्मेन्द्रियाणां सत्त्वात् । तथा चोक्तं **प्रत्यभिज्ञा**विमर्शिण्यां—सर्वदेहव्यापकानि च कर्मेन्द्रियाण्याहङ्कारविशेषात्मकानि । तेन छिन्नहस्तो बाहुभ्यामाददानः पाणिनैवादत्ते । एवमन्यत् । केवलतत्तत्स्फुटपूर्णवृत्तिलाभ-स्थानत्वात् पञ्चाङ्गुलिरुपमधिष्ठानमस्योच्यत इतीति चेन्न । उपलब्धिसाधनस्यैवेन्द्रियत्वात् वागादीनां तदभावेनेन्द्रियत्वायोगात् । तथा चोक्तं **तात्पर्य**टीकायां—स्वस्वविषयोप-लब्धिसाधनत्वमेव समानासमानजातीय-व्यवच्छेदकतया लक्षणमिति । यद्यसाधारण-कार्यजनकत्वेनेन्द्रियत्वं, तर्हि कण्ठादीनामिन्द्रियत्वप्रसङ्गः । तथा चोक्तं **न्यायमञ्जर्यां**

হইবে। এইরূপ যে কোন একটী প্রত্যক্ষ, উপমিতি বা শাব্দবোধ ব্যক্তিকে গ্রহণ করিয়া, সেই প্রত্যক্ষ প্রভৃতি ব্যক্তিতে বৃত্তি এবং অনুমিতিতে অবৃত্তি যে [প্রত্যক্ষত্ব,উপমিতিত্ব, বা শাব্দত্ব] জাতি, সেই জাতিমত্ত্বকেই প্রত্যক্ষ প্রভৃতির লক্ষণ বলিতে হইবে।

ঘ্রাণজাদি ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা অনিত্য প্রত্যক্ষের বিভাগ করিতেছেন। ঘ্রাণজ, রাসন, চাক্ষুষ, স্পার্শন (ত্বাচ), শ্রৌত্র (শ্রাবণ) ও মানস—এই ছয় প্রকার প্রত্যক্ষ। [নিত্য] ঈশ্বর-প্রত্যক্ষের বিভাগ না হওয়ায় ন্যূনতা হয় না ; কারণ উক্ত গৌতম সূত্রানুসারে অর্থাৎ উক্ত গৌতম সূত্রে অনিত্য প্রত্যক্ষই নিরূপিত হওয়ায় [এস্থলেও] অনিত্য প্রত্যক্ষই নিরূপিত হইয়াছে ॥৫১-৫২॥

घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥५३॥
उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्व-संख्ये।
विभाग-संयोग-परापरत्व-स्नेह-द्रवत्वं परिमाण-युक्तम् ॥ ५४ ॥

गोचर इति। ग्राह्य इत्यर्थः। **गन्धत्वादिरि**त्यादिपदात् सुरभित्वादिपरिग्रहः। गन्धस्य प्रत्यक्षत्वात् तद्वृत्ति-जातिरपि प्रत्यक्षा। गन्धाश्रयग्रहणे तु घ्राणस्य न सामर्थ्यमिति बोध्यम्। **तथा रस** इति। रसत्वादिसहित इत्यर्थः। **तथा शब्दोऽपि** शब्दत्वादिसहितः॥ गन्धो रसश्चोद्भूतो बोध्यः ॥५३॥

उद्भूतरूपमिति। ग्रीष्मोष्मादावनुद्भूतरूपमिति न तत् प्रत्यक्षम्। **तद्वन्ति**

—कण्ठोऽन्ननिगरणेन, स्तनकलशालिङ्गनादिना वक्षो, भारवहनेन चांसद्वयमिन्द्रिय-मुच्यते न कथमिति।

ग्राह्यः—इन्द्रियजन्यज्ञानविषयः। **'सुरभित्वादी**त्यादिपदेनाऽसुरभित्व-तदभाव-सत्ता-समवाय-भावत्व-गुणत्वादीनां परिग्रहः। तथा च गुणभाष्यम्—"भावत्व-गुणत्व-कर्मत्वादीनामुपलभ्याधारसमवेतानामाश्रयग्राहकैरिन्द्रियैर्ग्रहणमि"ति। **प्रत्यक्षे**ति। प्रत्यक्षव्यक्तिवृत्ति-जातेः प्रत्यक्षत्वनियमादिति भावः। **असामर्थ्य**मिति। द्रव्यप्रत्यक्षे 'चक्षुषस्त्वचश्च सामर्थ्यं, नेतरेषामिन्द्रियाणामिति भावः ॥ ५३

रूपादौ उद्भूतत्वविशेषणस्य सार्थक्यमाह—**ग्रीष्मे**ति। आदिना चूर्णप्रविष्टतेजः-परिग्रहः। **तत् प्रत्यक्षं** ग्रीष्मादिगत-रूपप्रत्यक्षम्। ग्रीष्मादिगत-रूपस्योद्भूतत्वाभावाद्

গোচর শব্দের অর্থ—গ্রাহ্য (জ্ঞানের বিষয়)। **গন্ধত্বাদি** শব্দের আদি পদের দ্বারা সুরভিত্ব প্রভৃতি গৃহীত হইবে। গন্ধের প্রত্যক্ষ হয় বলিয়া গন্ধগত জাতিও প্রত্যক্ষ। কিন্তু গন্ধের আশ্রয় দ্রব্যের গ্রহণে (জ্ঞানে) ঘ্রাণেন্দ্রিয়ের সামর্থ্য নাই জানিবে। **তথা রসঃ** এই গ্রন্থের অর্থ—রসত্ব প্রভৃতির সহিত রস [রসনেন্দ্রিয়ের গ্রাহ্য]। **তথা শব্দোঽপি** গ্রন্থের অর্থ—সেইরূপ শব্দত্ব প্রভৃতির সহিত শব্দও [শ্রবণেন্দ্রিয়ের গ্রাহ্য]। গন্ধ ও রস উদ্‌ভূত জানিবে অর্থাৎ উদ্ভূত রস এবং উদ্ভূত গন্ধই প্রত্যক্ষের বিষয় জানিবে ॥৫৩॥

উদ্‌ভূতরূপং গ্রন্থের অর্থ—উদ্‌ভূত রূপ প্রত্যক্ষের বিষয়। গ্রীষ্ম ও উষ্মা প্রভৃতিতে অনুদ্‌ভূত রূপ থাকে, এই জন্য তাহা প্রত্যক্ষ হয় না। **তদ্বন্তি** কথার

क्रिया जातिर्योग्यवृत्तिः समवायश्च तादृशः ।
गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूत-रूपयोः ॥५५॥

उद्भूतरूपवन्ति । **योग्येति** । पृथक्त्वादिकमपि योग्यव्यक्तिवृत्तितया बोध्यम् । **तादृशः**—योग्यव्यक्ति-वृत्तिः । चक्षुर्योग्यत्वमेव कथम् ? तदाह—**गृह्णातीति** । **आलोक-संयोग** उद्भूतरूपञ्च चाक्षुषप्रत्यक्षे कारणम् । तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति **तयोः** समवायसम्बन्धेन कारणत्वं, द्रव्यसमवेत-रूपादिप्रत्यक्षं प्रति **स्वाश्रय-**

ग्रीष्मादीनाञ्चोद्भूतरूपाभावान्न प्रत्यक्षमिति भावः । **योग्य**व्यक्तिवृत्तितया—प्रत्यक्ष-योग्यव्यक्तिवृत्तितया । तेन परमाण्वाद्ययोग्यव्यक्तिवृत्ति-पृथक्त्वसंख्यादीनां न प्रत्यक्षम् । अन्धकारे घटादीनां प्रत्यक्षापत्तिवारणायालोकसंयोगस्य, पिशाचादीनां प्रत्यक्षवारणायोद्-भूतरूपस्य च कारणत्वं वाच्यमित्याह—**आलोक**संयोग इति । **तयोः**—उद्भूतरूपालोक-संयोगयोः । **स्वाश्रय**समवायसम्बन्धेनेति । स्वमुद्भूतरूपमालोकसंयोगश्च, तयोराश्रयो द्रव्यं, तत्र रूपसमवाय इति स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन रूपादौ रूपस्यालोकसंयोगस्य च सत्त्वाद् विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षस्यापि तत्र सत्त्वाद् रूपादि-प्रत्यक्षं प्रति तयोः कार्यकारण-भावः । **अयमाशयः**—विषयस्थं रूपं बहिर्द्रव्याद्युपलम्भकमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धं, रूपवतां घटादीनामुपलम्भान्नीरूपाणां महतामपि वाय्वाकाशादीनामनुपलम्भात् । गुण-कर्म-सामान्यानामपि कियतां रूपादिसम्बन्धेनैव ग्रहणम् । न चैवं रूपमहत्त्व-समानाधि-करणं गुरुत्वादिकमपि प्रत्यक्षं स्यात्, तत्र स्वाश्रयसमवायाविशेषादिति वाच्यम् । फलबलेन तादृशसम्बन्धस्य तत्सम्बन्धत्वानभ्युपगमात्, उद्भूतत्वस्य तत्राभावाच्च । तथा

অর্থ—উদ্ভূতরূপবন্তি অর্থাৎ উদ্ভূতরূপবিশিষ্ট [দ্রব্যও প্রত্যক্ষের বিষয়] । **যোগ্য-বৃত্তিঃ** কথার তাৎপর্য্য—পৃথক্ত্ব প্রভৃতিও [প্রত্যক্ষ] যোগ্যব্যক্তি বৃত্তিরূপে অর্থাৎ প্রত্যক্ষ-যোগ্য ব্যক্তিতে বর্ত্তমান হইলেই প্রত্যক্ষ হয় জানিবে। **তাদৃশঃ** কথার অর্থ —যোগ্যব্যক্তিবৃত্তি। [পৃথক্ত্ব প্রভৃতির] চক্ষুর্যোগ্যত্বই কিরূপে হয়, তাহা **গৃহ্ণাতি** গ্রন্থের দ্বারা বলিতেছেন। আলোক সংযোগ ও উদ্ভূত রূপ চাক্ষুষ প্রত্যক্ষে কারণ। সেই চাক্ষুষ প্রত্যক্ষের মধ্যে দ্রব্যের চাক্ষুষ প্রত্যক্ষের প্রতি আলোক সংযোগ ও উদ্ভূত রূপ সমবায় সম্বন্ধে কারণ অর্থাৎ বিষয়তা সম্বন্ধে বিষয়েই প্রত্যক্ষ উৎপন্ন হইয়া থাকে। আলোক সংযোগ ও উদ্ভূত রূপ সমবায় সম্বন্ধে সেই বিষয়ে থাকে। এইজন্য উহারা উক্ত প্রত্যক্ষের কারণ হয়। দ্রব্য-সমবেত রূপাদির প্রত্যক্ষে স্বাশ্রয়সমবায়

उद्भूतस्पर्शवद् द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः।
रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥५६॥

रूमवायसम्बन्धेन, द्रव्यसमवेतसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवाय-सम्बन्धेनेति ॥५४-५५

उद्भूतेति। उद्भूतस्पर्शवद् द्रव्यं त्वचो गोचरः। सोऽपि उद्भूतस्पर्शोऽपि स्पर्शत्वादिसहितः। रूपान्यदिति। रूपभिन्नं रूपत्वादिभिन्नं यत् चक्षुषो योग्यं, तत् त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम्। तथा च पृथक्त्वसंख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्या गुणा उक्ताः, एवं क्रियाजातयो योग्यवृत्तयश्च, ते त्वचो ग्राह्या इत्यर्थः। अत्रापि त्वगि-

च सूत्रं—"तस्याभावादव्यभिचार" (वैः सूः ४।१।१०) इतीति। एतेन रसस्पर्शादि-चाक्षुषत्वमपि व्याख्यातम्। **उपस्कार**कारास्तु—रस-स्पर्शादौ रूपत्वविरहाच्चाक्षुषत्वा-भाव इत्याहुः ॥५४।५५॥

रूपत्वादीत्यादिना नीलत्वादिपरिग्रहः। **अत्रापी**ति। **द्रव्याध्यक्ष** इत्युत्तरेणान्वयः। **त्वगिन्द्रिय**जन्य-द्रव्यप्रत्यक्षेऽपीति। त्वगिन्द्रियजन्य-द्रव्यप्रत्यक्षे स्पर्शस्य, चाक्षुषद्रव्य-

সম্বন্ধে আলোক সংযোগ ও উদ্ভূত রূপ কারণ অর্থাৎ বিষয়তা সম্বন্ধে প্রত্যক্ষ যখন রূপ, রস প্রভৃতি বিষয়ে উৎপন্ন হয়, তখন রূপ ও রসাদি বিষয়, আলোক-সংযোগ ও উদ্ভূত রূপের আশ্রয় দ্রব্যে সমবায় সম্বন্ধে সমবেত হওয়ায় আলোক-সংযোগ ও উদ্ভূত রূপ স্বাশ্রয়-সমবায়-সম্বন্ধে রূপ, রসাদি বিষয়ে থাকিয়া প্রত্যক্ষের কারণ হয়। [এইরূপ] দ্রব্যসমবেত (রূপাদিতে) সমবেত রূপত্বাদির প্রত্যক্ষে আলোক সংযোগ ও উদ্ভূত রূপ স্বাশ্রয়-সমবেত-সমবায় সম্বন্ধে কারণ। অর্থাৎ রূপত্ব প্রভৃতি আলোক-সংযোগের আশ্রয়ীভূত দ্রব্যে সমবেত রূপাদিতে সমবায় সম্বন্ধে থাকে বলিয়া স্বাশ্রয়-সমবেত-সমবেত হওয়ায় আলোক সংযোগ স্বাশ্রয়-সমবেত-সমবায়সম্বন্ধে রূপত্বাদিতে থাকিয়া তাহাদের প্রত্যক্ষের কারণ হয় ॥৫৪—৫৫ ॥

উদ্ভূতস্পর্শবৎ গ্রন্থের অর্থ—উদ্ভূতস্পর্শবদ্ দ্রব্য ত্বগিন্দ্রিয়ের বিষয়। স্পর্শত্ব-প্রভৃতির সহিত তাহাও অর্থাৎ সেই উদ্ভূত স্পর্শও ত্বগিন্দ্রিয়ের বিষয়। **রূপান্যৎ** গ্রন্থের অর্থ—রূপভিন্ন ও রূপত্বাদি ভিন্ন যাহা চক্ষুর বিষয়, তাহা ত্বগিন্দ্রিয়েরও বিষয়। সুতরাং পৃথক্ত্ব, সংখ্যা প্রভৃতি যে সমস্ত চক্ষুর্গ্রাহ্য গুণ উক্ত হইয়াছে এবং প্রত্যক্ষ-যোগ্য ব্যক্তিতে বৃত্তি যে সমস্ত চক্ষুর্গ্রাহ্য ক্রিয়া ও জাতি উক্ত হইয়াছে, সে সমস্ত

न्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षेऽपि रूपं कारणम्। तथा च बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम्। नवीनास्तु—बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे रूपं न कारणं, प्रमाणाभावात्। किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपम्, स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणम्; अन्वयव्यतिरेकात्। बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेत्? न

प्रत्यक्षे रूपस्य कारणत्वे गौरवात्, लाघवाद् बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षं प्रति रूपस्य कारणता स्वीकरणीया। वायोरप्रत्यक्षं त्विष्टमेव, भाष्यकारादिभिर्वायोरनुमेयत्वाभ्युपगमादिति भावः। **बहिरिन्द्रिये**ति। चक्षुरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे त्वगिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे चेत्यर्थः। **रूपं** कारणमिति। तथा चास्मिन् प्राचीननये वायुस्पर्शस्य प्रत्यक्षेऽपि वायुर्न प्रत्यक्षः, रूपाभावात्; किन्त्वनुमेय एवेति भावः। चिन्तामणेः प्रत्यक्षकारणवादमनुस्मरन् वायोः प्रत्यक्षत्ववादिनां मतमाह—**नवीना**स्त्विति। **प्रमाणा**भावादिति। वायावुद्भूतरूपाभावेऽपि प्रत्यक्षोत्पत्त्या त्वदुक्तान्वयव्यतिरेकाभावादित्यर्थः। **अन्वयव्यतिरेका**दिति। रूपसत्त्वे चाक्षुषप्रत्यक्षं, तदभावे चाक्षुषप्रत्यक्षाभावः, एवं स्पर्शसत्त्वे स्पार्शनप्रत्यक्षं, तदभावे स्पार्शनप्रत्यक्षाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकादित्यर्थः। तथा चैतन्मते स्पर्शसत्त्वाद् वायोरपि स्पार्शनप्रत्यक्षं भवत्येवेति न वायुरनुमेय इति भावः। प्राचीनः शङ्कते—**बहिरि**न्द्रियेति। ननु कार्याभावं प्रति कारणाभावः प्रयोजकः।

ত্বগিন্দ্রিয়েরও গ্রাহ্য। এই স্থলেও অর্থাৎ ত্বগিন্দ্রিয়জন্য দ্রব্যের প্রত্যক্ষেও রূপ কারণ। সুতরাং বহিরিন্দ্রিয় জন্য দ্রব্যের প্রত্যক্ষে রূপ কারণ। নব্যগণ কিন্তু এই বলেন—বহিরিন্দ্রিয়জন্য (চক্ষুঃ ও ত্বক্‌জন্য) দ্রব্যের প্রত্যক্ষমাত্রে রূপ কারণ নহে। কারণ [তাহাতে] প্রমাণ নাই। কিন্তু অন্বয় ও ব্যতিরেকবশতঃ অর্থাৎ রূপ থাকিলে চাক্ষুষ প্রত্যক্ষ হয়, রূপ না থাকিলে চাক্ষুষ প্রত্যক্ষ হয় না; স্পর্শ থাকিলে ত্বাচ্ প্রত্যক্ষ হয়, স্পর্শ না থাকিলে ত্বাচ্ প্রত্যক্ষ হয় না—এইরূপ অন্বয় ব্যতিরেক হইতে জানা যায়—চাক্ষুষ প্রত্যক্ষে রূপ এবং স্পার্শন প্রত্যক্ষে স্পর্শ কারণ। [পূঃ] বহিরিন্দ্রিয়জন্য

বিবৃতি

প্রাচীনগণ বহিরিন্দ্রিয়জন্য দ্রব্যের প্রত্যক্ষে রূপকে কারণ বলেন। নব্যগণ কিন্তু তাহা স্বীকার করেন না। যেহেতু ঐরূপ কার্য্যকারণভাবে কোন প্রমাণ নাই। রূপ থাকিলে বহিরিন্দ্রিয়জন্য দ্রব্যের প্রত্যক্ষ হয়, নচেৎ হয় না, এইরূপ অন্বয়-ব্যতিরেকও নাই। বায়ুতে উদ্ভূত রূপ না থাকিলেও বায়ুর প্রত্যক্ষ হইয়া থাকে। বায়ুতে রূপের অন্বয়ব্যতিরেক না থাকায় রূপকে বহিরিন্দ্রিয়জন্য দ্রব্যের প্রত্যক্ষে

किञ्चित्, आत्मावृत्ति-शब्दभिन्न-विशेषगुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु। रूपस्य कारणत्वे लाघवमिति चेत्। न। वायोस्त्वगिन्द्रियेणाऽग्रहणप्रसङ्गात्। इष्टापत्ति-

स्तवञ्च गगनादौ बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाभावे रूपाभाव-स्पर्शाभावयोः प्रयोजकत्वे गौरवम्। बहिरिन्द्रियजन्य-प्रत्यक्षे रूपमात्रस्य हेतुत्वे तु तादृशप्रत्यक्षाभावे एकस्यैव रूपाभावस्य प्रयोजकत्वमुचितं, लाघवादत आह—**आत्मा**वृत्तीति। बुद्ध्यादीनां शब्दभिन्नविशेषगुणानां सत्त्वादात्मनो बहिरिन्द्रियजन्य-प्रत्यक्षापत्तिस्तद् वारणाय—आत्मावृत्तीति। आकाशस्य तद्वारणाय—शब्दभिन्नेति। कालादेस्तद्वारणाय—विशेषेति। प्राचीनः शङ्कते—**रूपस्ये**ति। **कारणत्वे**—प्रत्यक्षकारणत्वे। **लाघव**मिति। आत्मावृत्ति-शब्दभिन्न-विशेषगुणापेक्षया रूपस्य लघुत्वात्। किञ्च भवन्मते बहिरिन्द्रियजन्य-द्रव्यप्रत्यक्षाभावे आत्मावृत्तिशब्दभिन्न-विशेषगुणाभावः प्रयोजकः, अस्मन्मते तूद्भूतरूपाभावस्तस्माद् रूपस्य कारणत्वे लाघवमिति भावः। नव्यानां समाधानमाह—**वायो**रिति। **अग्रहण**प्रसङ्गादिति। उद्भूतरूपस्य प्रत्यक्षप्रयोजकस्या-

প্রত্যক্ষমাত্রে কে কারণ? এই যদি বলি। [উঃ] কেহ কারণ নহে। অথবা আত্মাতে অবৃত্তি শব্দ-ভিন্ন বিশেষগুণবত্ত্ব [উক্ত প্রত্যক্ষে] প্রয়োজক (হেতু) হউক। [পূঃ] রূপ কারণ হইলে লাঘব হয়—এই যদি বলি। [উঃ] না—তাহা বলা যায় না। কারণ (বায়ুতে রূপ না থাকায়) ত্বগিন্দ্রিয়ের দ্বারা বায়ুর অপ্রত্যক্ষের আপত্তি হয়। [পূঃ] ইষ্টাপত্তি—অর্থাৎ বায়ুর অপ্রত্যক্ষের আপত্তি আমার অভিলষিত

বিবৃতি

কারণ বলা যায় না। পরন্তু রূপ থাকিলে চাক্ষুষ প্রত্যক্ষ হয়, নচেৎ হয় না। এইরূপ স্পর্শ থাকিলে ত্বাচ প্রত্যক্ষ হয়, নচেৎ হয় না বলিয়া তাঁহারা চাক্ষুষ প্রত্যক্ষে রূপকে এবং স্পার্শন প্রত্যক্ষে স্পর্শকে কারণ বলেন। তাঁহাদের মতে বহিরিন্দ্রিয়জন্য দ্রব্যের প্রত্যক্ষে কেহই কারণ নহে। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**কিং কারণমিতি চেৎ. ন কিঞ্চিৎ।**

আকাশ, কাল, দিক্, আত্মা ও মনঃ—এই পাঁচটী পদার্থের বহিরিন্দ্রিয়জন্য প্রত্যক্ষ হয় না। সুতরাং ঐ সকল স্থলে বহিরিন্দ্রিয়জন্য প্রত্যক্ষের অভাব আছে। যদি বহিরিন্দ্রিয়জন্য দ্রব্যের প্রত্যক্ষে কেহ কারণ না হয়, তবে ঐ সকল পদার্থে বহিরিন্দ্রিয়জন্য প্রত্যক্ষের অভাব সিদ্ধ হইতে পারে না। যেহেতু কারণের অভাব-বশতঃই কার্য্যের অভাব হইয়া থাকে। বহিরিন্দ্রিয় জন্য দ্রব্যের প্রত্যক্ষে কোন

रिति चेन्, उद्भूतस्पर्श एव लाघवात् कारणमस्तु। प्रभाया अप्रत्यक्षत्वे त्विष्टापत्तिरित्येव किं न स्यात्? तस्मात् प्रभां पश्यामीतिवद् वायुं स्पृशामीति प्रत्ययस्य सम्भवाद् वायोरपि प्रत्यक्षत्वं सम्भवत्येव। बहिरिन्द्रियजन्य-

भावादिति भावः। प्राचीनः पुनः शङ्कते—**इष्टे**ति। शब्दादि-लिङ्गैर्वायोरनुमेयत्वाभ्युपगमादिति भावः। प्रतिवन्द्योत्तरयति—**उद्भूते**ति। **लाघवा**दिति। रूपापेक्षया स्पर्शस्य लाघवाभावेऽप्यात्मावृत्ति-शब्दभिन्न-विशेषगुणापेक्षया रूपवद् लाघवादिति भावः। ननूद्भूतस्पर्शस्य प्रत्यक्षप्रयोजकत्वे प्रभायाः प्रत्यक्षं न स्यात्, तस्या उद्भूतस्पर्शाभावादित्यत आह—**प्रभाया** इति। वायोः प्रत्यक्षे च बाधकाभावात्, प्रभाया उद्भूतस्पर्शरहिताया अप्रत्यक्षे त्विष्टापत्तिसम्भवात् स्पर्शस्यैव कारणत्वं कथं न स्यादिति भावः। **किं न स्यादि**ति। वायुं स्पृशामीत्यनुभवसत्त्वेऽपि यथा भवता वायोरप्रत्यक्षत्वमभ्युपगतम्, तथाऽस्माभिरपि प्रभाया अप्रत्यक्षत्वमङ्गीक्रियत इति भावः। गुरुभूतस्याप्यात्मावृत्तिशब्दभिन्न-विशेषगुणवत्त्वस्य कारणत्वं व्यवस्थापयति—**तस्मादि**ति। रूपमात्रस्य स्पर्शमात्रस्य वा कारणत्वे बाधकसत्त्वादित्यर्थः। **प्रभा**मिति। तथा च यथा प्रभां पश्यामीत्यनुभवानुरोधात् प्रभायाः प्रत्यक्षत्वमभ्युपगमनीयम्, तद्वद् वायुं स्पृशामीत्यनु-

—এই যদি বলি। [উঃ] তবে লাঘববশতঃ উদ্ভূত স্পর্শই [বহিরিন্দ্রিয়জন্য প্রত্যক্ষে] কারণ হউক। প্রভার অপ্রত্যক্ষে কিন্তু ইষ্টাপত্তি কেন হয় না? অর্থাৎ, প্রভাতে উদ্ভূত স্পর্শ না থাকায় প্রভার অপ্রত্যক্ষের আপত্তি ইষ্টাপত্তি বলিয়া কেন স্বীকৃত হয় না? সুতরাং বাধক থাকায় অর্থাৎ প্রভার প্রত্যক্ষ উভয় সম্মত বলিয়া 'প্রভাং পশ্যামি' এইরূপ (প্রভাবিষয়ক চাক্ষুষ) জ্ঞানের ন্যায় 'বায়ুং স্পৃশামি' এই জ্ঞান (বায়ুবিষয়ক স্পার্শন প্রত্যক্ষ) সম্ভব বলিয়া বায়ুরও প্রত্যক্ষ সম্ভব হয়ই;

বিবৃতি

কারণ যদি না থাকে, তবে কারণাভাব সিদ্ধ না হওয়ায় ঐ সকল স্থলে বহিরিন্দ্রিয়জন্য প্রত্যক্ষাভাবরূপ কার্য্যাভাব সিদ্ধ হইতে পারে না। রূপাভাব ও স্পর্শাভাব—এই উভয়কে উক্ত প্রত্যক্ষাভাবের প্রয়োজক বলিলে গৌরব হয়। অতএব বহিরিন্দ্রিয়জন্য দ্রব্যের প্রত্যক্ষে একটী লঘু কারণ অবশ্য স্বীকার্য্য। রূপ কারণ হইলে লঘু হয় বটে, কিন্তু তাহাতে বায়ুর প্রত্যক্ষ হয় না। অথচ এই মতে বায়ু প্রত্যক্ষ। এজন্য উহাঁরা রূপকে কারণ না বলিয়া আত্মাবৃত্তি শব্দভিন্ন বিশেষগুণবত্ত্বকেই কারণ বলেন। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**আত্মাবৃত্তি-শব্দভিন্ন-বিশেষগুণবত্ত্বং বা।**

द्रव्याध्यक्षे, त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।

द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपस्य, न वा स्पर्शस्य हेतुत्वम् । वायुप्रभयोरेकत्वं गृह्यत एव, क्वचिद् द्वित्वादिकमपि, क्वचित् संख्यापरिमाणाद्यग्रहो दोषादित्याहुः ॥५६॥

त्वचो योग इति । त्वङ्मनःसंयोगो ज्ञानसामान्यकारणमित्यर्थः । किं तत्र प्रमाणं ? सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्त्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति । ननु

भवानुरोधाद् वायोः प्रत्यक्षत्वमभ्युपगमनीयम् । एवञ्च रूपमात्रस्य स्पर्शमात्रस्य वा न प्रत्यक्षकारणत्वम् , किन्त्वात्मावृत्तिशब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वस्य । तथा सति वायु-प्रभयोः प्रत्यक्षत्वं सम्भवत्येवेति भावः । ननु वायोः स्पार्शनप्रत्यक्षाङ्गीकारे तद्गत-संख्यादीनामपि स्पार्शनप्रत्यक्षं स्यादिति चेत् , तत्राह—**वायु-प्रभयो**रिति । **गृह्यत** एवेति । इयमेका दीप-प्रभेति प्रभागतैकत्व-ज्ञानवदयमेको वायुरिति वायुगतैकत्वसंख्याग्रहोऽपि भवत्येव । तथा च वायुगत-संख्यादि-ग्रहे त्विष्टापत्त्या वायोः स्पार्शनाङ्गीकारे बाधकाभाव इति भावः । **क्वचित्**—सजातीयसंवलनाभावे । **द्वित्वा**दीत्यादिपदात् परिमाण-परिग्रहः । तद्ग्रहश्च भूयोऽवयवावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसन्निकर्षस्थले बोध्यः । **दोषात्**—सजातीय-संवलनादिरूपदोषात् ॥५६॥

जन्यज्ञानमात्रस्य साधारणं कारणान्तरमाह—**त्वङ्मनः**संयोग इति । **ज्ञानसामान्ये**—जन्यज्ञानसामान्ये । **सुषुप्ति**काल इति । निद्रानाड्यवच्छिन्नात्ममनःसंयोगः **सुषुप्तिः** । तत्कारणं भोगजनकादृष्टवृत्तिनिरोधः । तदुक्तमाचार्यैः—"वृत्तिरोधः सुषुप्तिवदि"ति । इयमेव सुषुप्तिर्निद्रेत्युच्यते । निद्रानाड़ी च पुरीतत् । प्रदेशविशेषावस्थितमनःसंयोगः **स्वप्नः** । प्रदेशविशेषस्तु पुरीतद्-बहिर्देशयोः सन्धिरित्यनयोर्भेदः ।

[সুতরাং] বহিরিন্দ্রিয়োৎপন্ন প্রত্যক্ষমাত্রে রূপ বা স্পর্শ কারণ নহে। [কিন্তু আত্মাতে অবৃত্তি শব্দ-ভিন্ন বিশেষ-গুণবত্ত্বই কারণ।] বায়ু ও প্রভার একত্ব সংখ্যা গৃহীত হয়ই। কোন স্থলে (সজাতীয় বায়ুদ্বয়ের পরস্পর অসংবলন (অমিশ্রণ) স্থলে) দ্বিত্ব-প্রভৃতি সংখ্যাও গৃহীত হয়। [বায়ুদ্বয়ের সংবলাদিরূপ] দোষবশতঃ কোন স্থলে (সংবলন স্থলে) সংখ্যা, পরিমাণ প্রভৃতি গৃহীত হয় না ॥৫৬॥

ত্বচো যোগঃ ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ—ত্বগিন্দ্রিয়ের সহিত মনের সংযোগ জ্ঞান-সামান্যে (যে কোন অনিত্য জ্ঞানে) কারণ। তাহাতে কি প্রমাণ? সুষুপ্তিকালে ত্বগিন্দ্রিয় পরিত্যাগ করিয়া পুরীতৎ নাড়ীতে বর্ত্তমান মনের দ্বারা জ্ঞানের অনুৎপত্তিই

सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति—अनुभवरूपं स्मरणरूपं वा? नाद्यः, अनुभव-सामग्र्यभावात्। तथा हि—प्रत्यक्षे चक्षुरादिना सह मनःसंयोगस्य हेतुत्वात् तदभावादेव न चाक्षुषादि प्रत्यक्षम्। ज्ञानादेरभावादेव न मानसं प्रत्यक्षम्, ज्ञानाद्यभावे चात्मनोऽपि न प्रत्यक्षमिति। एवं व्याप्तिज्ञानाभावादेव नानुमितिः, सादृश्यज्ञानाभावान् नोपमितिः, पदज्ञानाभावाद् न शाब्दबोध इत्यनुभवसामग्र्य-भावाद् नानुभवः। उद्बोधकाभावाच्च न स्मरणम्। मैवम्। सुषुप्तिप्राक्कालोत्-

ज्ञानाजननमित्यत्र तत्र प्रमाणमित्यनुषज्यते। तथा च यदि त्वङ्मनः-संयोगो जन्यज्ञान-सामान्यं प्रति कारणं न स्यात्, सुषुप्त्यवस्थायामपि किमपि ज्ञानं स्यात्, विषयादीनां तत्रापि सद्भावात्। न च तथा; तस्मात् तदा ज्ञानरूपकार्याभावप्रयोजकतया कस्यापि ज्ञानकारणस्याभावः स्वीकर्त्तव्यः। स चाभावस्त्वङ्मनसंयोगाभावः पर्यवस्यति, अन्येषां ज्ञानकारणानां तत्र सद्भावादिति ज्ञानानुत्पत्त्या त्वङ्मनः-संयोगो ज्ञानसामान्यकारणत्वेन कल्प्यत इति भावः। **तदभावात्**—चक्षुरादिना सह मनःसंयोगाभावात्। **न मानस**-मित्यस्य ज्ञानादेरित्यनेनान्वयः। **न प्रत्यक्ष**मिति। मनोयोग्य-विशेषगुणसम्बन्धेनैवात्मनो मानसत्वाङ्गीकाराद् मनोयोग्य-विशेषगुणस्य ज्ञानादेरभावादेव नात्मप्रत्यक्षमिति भावः। **अनुभव**-सामग्रीति। कार्यायोगव्यवच्छिन्नः कारणसमुदायः **सामग्री। उद्बोधका-**

[তাহাতে প্রমাণ।] অর্থাৎ সুষুপ্তিকালে মনঃ ত্বগিন্দ্রিয়রহিত পুরীতৎ নাড়ীতে অবস্থান করে, সে সময়ে জ্ঞানকারণ ত্বঙ্মনঃ-সংযোগ না থাকায় কোন জ্ঞানই উৎপন্ন হয় না। এই অনুৎপত্তিরূপ কার্য্যাভাবের দ্বারা বুঝা যায়—কার্য্যের কোন কারণের অভাব আছে। যে কারণের অভাবে জ্ঞানের অনুৎপত্তি, তাহা হইতেছে—ত্বঙ্মনঃ-সংযোগ। [পূঃ] আচ্ছা, সুষুপ্তিকালে অনুভবরূপ বা স্মরণরূপ—কি জ্ঞান হইবে? প্রথমটী নহে; কারণ অনুভবের সামগ্রী নাই। তাহা যেমন—চক্ষুরাদি ইন্দ্রিয়ের সহিত মনের সংযোগ হইতেছে প্রত্যক্ষের হেতু। তাহার অভাববশতঃই চাক্ষুষাদি প্রত্যক্ষ হইতে পারে না, জ্ঞানাদির অভাববশতঃই [জ্ঞানাদির] মানস প্রত্যক্ষ হয় না। জ্ঞানাদির অভাবে আত্মারও মানস প্রত্যক্ষ হইতে পারে না। এইরূপ ব্যাপ্তি-জ্ঞানের অভাববশতঃই অনুমিতি হয় না, সাদৃশ্যজ্ঞানের অভাববশতঃ উপমিতি হয় না, পদজ্ঞানের অভাববশতঃ শাব্দ-বোধ হয় না—এইরূপ অনুভবের সামগ্রী না থাকায় কোন অনুভব হয় না। [সংস্কারের] উদ্বোধক না থাকায় স্মরণ হয় না। [উঃ]

पन्नेच्छादि-व्यक्तेस्तत्सम्बन्धेनात्मनश्च प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, तदतीन्द्रियत्वे माना-

भावादिति। उद्बोधकस्य फलबल-कल्प्यत्वात् सुषुप्तौ स्मरणस्यानुभवसिद्धत्वे तदनुरोधेन कश्चिदुद्बोधकः कल्पनीयः। न च तत्र स्मरणमनुभवसिद्धमिति भावः। **इच्छादिव्यक्तेरिति।** सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नयोग्यविशेषगुणव्यक्तेरित्यर्थः। ननु ज्ञानादिव्यक्तेरिति वक्तव्ये इच्छादिव्यक्तेरिति वचनं किमर्थमिति चेत्। उच्यते। ज्ञानादिव्यक्तेरित्युक्तौ सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नस्य निर्विकल्पकस्यापि ग्रहणसम्भवात् सुषुप्तिकाले तत्प्रत्यक्षापादनायोगात्, ज्ञानपदस्य निर्विकल्पकान्यज्ञानपरत्वे गौरवात्। ननु सुषुप्तिप्राक्काले आत्मनि यद् यदुत्पद्यते, तत् सर्वमतीन्द्रियमेव। अतस्तस्यात्मनश्च प्रत्यक्षत्वं नैवापादनीयमित्यत आह—**तदतीन्द्रियत्व** इति। इच्छादिव्यक्तेरतीन्द्रियत्वे इत्यर्थः। ननु सुषुप्तिप्राक्काले केवलं निर्विकल्पकं जायते, नान्यत्। तच्चातीन्द्रियम्, तथा च ज्ञानस्यात्मनश्च न प्रत्यक्षमिति चेत्, तत्राह—

না—এইরূপ বলিও না; কারণ সুষুপ্তির পূর্ব্বক্ষণে উৎপন্ন ইচ্ছাদি (জ্ঞান) ব্যক্তির এবং সেই ইচ্ছাদি (জ্ঞান) ব্যক্তির সম্বন্ধের দ্বারা আত্মারও প্রত্যক্ষ প্রসঙ্গ হইতে পারে। সেই ইচ্ছাদি (জ্ঞান) ব্যক্তির অতীন্দ্রিয়ত্বে কোন প্রমাণ নাই। সুষুপ্তির পূর্ব্বক্ষণে নিয়মতঃ অর্থাৎ কেবল নির্ব্বিকল্পক জ্ঞানই উৎপন্ন হয়—ইহাতেও কোন প্রমাণ নাই।

বিবৃতি

ত্বঙ্ মনঃ সংযোগ জ্ঞানমাত্রের প্রতি কারণ। ইহা স্বীকার না করিলে সুষুপ্তির উচ্ছেদ হইবে। সুষুপ্তির পূর্বক্ষণে আত্মাতে জ্ঞান বা ইচ্ছাদি উৎপন্ন হইলে সুষুপ্তি ক্ষণে ঐ জ্ঞান বা ইচ্ছাদির প্রত্যক্ষ হইতে পারে। কারণ প্রত্যক্ষের হেতু আত্মমনঃ-সংযোগ প্রভৃতি রহিয়াছে। যদি সুষুপ্তিক্ষণে ঐ জ্ঞান বা ইচ্ছাদি ব্যক্তির প্রত্যক্ষ হয়, তবে সুযুপ্তি হইবে না। অথচ সুষুপ্তি প্রমাণ সিদ্ধ। সুতরাং সুষুপ্তিকালে জ্ঞানের অভাব অবশ্য স্বীকার্য্য। পরন্তু এই জ্ঞানের অভাব জ্ঞানকারণের অভাব ব্যতীত উপপন্ন হয় না। অতএব সুষুপ্তিকালে জ্ঞানকারণের অভাব আছে বলিতে হইবে। সুষুপ্তিকালে জ্ঞানকারণ আত্মমনঃ সংযোগ প্রভৃতি থাকিলেও ত্বঙ্ মনঃসংযোগ নাই। কারণ সুষুপ্তিকালে মনঃ ত্বগ রহিত পুরীতৎ নাড়ীতে প্রবেশ করে। ত্বঙ্-মনঃসংযোগকে জ্ঞানকারণ বলিয়া স্বীকার করিলে সুষুপ্তিকালে ঐ ত্বঙ্ মনঃসংযোগরূপ জ্ঞানকারণ না থাকায় জ্ঞানের অনুৎপত্তি উপপন্ন হইবে, নচেৎ নহে। তাই ত্বঙ্-মনঃসংযোগ জ্ঞান-কারণ বলিয়া কল্পিত হইয়াছে। এই অভিপ্রায় প্রকাশ করিতে বিশ্বনাথ বলিলেন—**সুষুপ্তিপ্রাক্‌কালোৎপন্নেচ্ছাদিব্যক্তেরিত্যাদি।**

भावात्, सुषुप्तिप्राक्काले निर्विकल्पकमेव नियमेन जायते इत्यत्रापि प्रमाणाभावात्। अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं, तदा रासन-चाक्षुषादिप्रत्यक्ष-काले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात्, विषयत्वक्संयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य च सत्त्वात्, परस्परप्रतिबन्धादेकमपि वा न स्यादिति। अत्र केचित्—पूर्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनः-संयोगस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनादि-प्रतिबन्धकत्वमनुभवा-नुरोधात् कल्प्यत इति। अन्ये तु सुषुप्त्यनुरोधात् चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं

सुषुप्ति-प्राक्काल इति। त्वङ्मनः-संयोगस्य ज्ञानसामान्य-कारणत्वमसहमानः शङ्कते—**अथे**ति। **विषयत्वक्**संयोगस्येति। त्वगिन्द्रियस्य देहव्यापित्वेन विषयेण भुज्यमान-द्रव्येण रसनासंयोगकाले वाय्वादिना चक्षुःसंयोगकाले च त्वक्संयोगस्यापि सम्भवादिति भावः। **त्वङ्मनः**-संयोगस्येति। त्वङ्मनः-संयोगास्वीकारे रासनादिप्रत्यक्षमपि न स्यात्, ज्ञानसामान्यं प्रति तद्धेतुत्वस्य त्वयाऽभ्युपगमादिति भावः। **परस्पर**-प्रतिवन्धात्—चाक्षुष-स्पार्शन-सामग्र्योः परस्परप्रतिबन्धात्। **एक**मपि—रासनस्पार्श-नादिरूपं किमपि ज्ञानम्। **केचित्**—त्वङ्मनःसंयोगकारणवादी। **पूर्वोक्त**युक्त्या त्वचं त्यक्त्वा पूरीतति वर्त्तमानेन मनसा ज्ञानाजननादित्यादिकया युक्त्या। **अनुभवा**नुरोधा-दिति। द्वयोः सामग्र्योरुपस्थितौ चाक्षुषस्यैवानुभवसिद्धत्वात्, अन्यथा चाक्षुषादि-कालेऽपि स्पार्शनं भवत्येवेतीष्टापत्त्या सर्वत्र स्पार्शनसामग्र्याः सत्त्वेन चाक्षुषोच्छेदापत्त्या वा त्वदुक्तापत्तेरसङ्गतत्वापातादिति भावः। **अन्ये**—जयदेवमिश्राः। **सुषुप्त्य**नुरोधात्—सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादानुरोधेन। **चर्म**मनःसंयोगस्येति। विजातीयात्ममनः-संयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य वा हेतुत्वे विनिगमकाभावात् समवायेन त्वङ्मनःसंयोगस्य हेतुत्वे

[পূঃ] আচ্ছা, জ্ঞানমাত্রে ত্বঙ্মনঃ-সংযোগ যদি কারণ হয়, তবে রাসন ও চাক্ষুষাদি প্রত্যক্ষকালে ত্বাচ্ প্রত্যক্ষ হউক, যেহেতু [ত্বাচ্ প্রত্যক্ষের কারণ] বিষয়ের সহিত ত্বক্-সংযোগ ও ত্বঙ্মনঃ-সংযোগ রহিয়াছে। অথবা [চাক্ষুষাদি প্রত্যক্ষের সহিত ত্বাচ্ প্রত্যক্ষের] পরস্পর বিরোধবশতঃ একটীও জ্ঞান না হউক। এই পূর্ব্বপক্ষে কোন সম্প্রদায় এই বলেন—পূর্ব্বোক্ত যুক্তি দ্বারা অর্থাৎ সুষুপ্তিকালে জ্ঞানের অনুৎপত্তি দ্বারা ত্বঙ্মনঃ-সংযোগের জ্ঞানহেতুত্ব সিদ্ধ হওয়ায়, [চাক্ষুষাদি] অনুভবের অনুরোধে চাক্ষুষাদি-প্রত্যক্ষের সামগ্রীতে স্পার্শনাদি প্রত্যক্ষের প্রতিবন্ধকত্ব কল্পিত হইবে। অন্যেরা (পক্ষধর মিশ্রের সম্প্রদায়) কিন্তু বলেন—সুষুপ্তির অনুরোধে চর্ম্মমনঃ-

मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ।।५७।।
ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।

कैल्प्यं, चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वङ्मनःसंयोगाभावान्न त्वाचप्रत्यक्षमिति वदन्ति ।

मनोग्राह्यमिति । मनोजन्यप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः । **मतिर्ज्ञानम्** , **कृतिर्यत्नः** । एवं सुखत्व-दुःखत्वादिकमपि मनोग्राह्यम् । एवमात्मापि मनोग्राह्यः, किन्तु "मनोमात्रस्य गोचर" इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वादत्र नोक्तः ।।५७।।

चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टं ज्ञानं न सम्भवति,

लाघवात् चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनप्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवाच्चेति भावः । **कल्प्यम्** —अनुमेयम् । इत्थञ्च पुरीतति मनःसंयोगरूप-सुषुप्तौ ज्ञानसामान्यकारणस्य चर्ममनःसंयोगस्याभावान्न ज्ञानोत्पादः । नापि चाक्षुषादिकाले पूर्वोक्तस्पार्शनापत्तिः, चाक्षुषादिकाले चर्ममनःसंयोगसत्त्वेऽपि तत्र स्थितेन त्वगिन्द्रियेण मनःसंयोगाभावादित्याह—**चाक्षुषादि**-प्रत्यक्षेति । **नव्यास्तु** सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्कालेऽसमवायिकारणस्यात्ममनःसंयोगस्याभावाद् ज्ञानोत्पत्तेरसम्भवात् त्वङ्मनःसंयोगस्य चर्ममनःसंयोगस्य वा ज्ञानहेतुत्वं नास्तीत्याहुस्तच्चिन्त्यम् । मनोग्राह्यत्वस्य सार्वत्रिकत्वात् सर्वेषां मनोग्राह्यत्वापत्तिरतस्तदर्थमाह—**मनो**जन्येति । मनोमात्रजन्येत्यर्थः । मूलोक्तन्यूनतां परिहरति—**एव**मिति । **दुःखत्वा**दीत्यादिना तद्गत-सत्ता-गुणत्वादि-परिग्रहः । सत्ता-गुणत्व-समवायाभावास्तु सर्वेन्द्रियवेद्याः । तथा चोक्तं **न्यायवार्त्तिके**—"सत्ता-गुणत्वे च सर्वेन्द्रियग्राह्ये, समवायोऽभावश्च तथेति" (१।१।१४) ।।५७।।

मनोग्राह्यं ज्ञानमुक्त्वा तदग्राह्यं ज्ञानमाह मूले—**ज्ञानं** यदिति । **निर्वि**कल्पाख्यमिति । द्विविधं हि ज्ञानं सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्च । तत्र वैशिष्ट्यविषयकं ज्ञानं सविकल्पकम् । वैशिष्ट्यञ्च विशेष्य-विशेषण-सम्बन्धः । निर्विकल्पकं तु वैशिष्ट्याविषयकं निष्प्रकारकं

সংযোগের জ্ঞান-হেতুত্ব কল্পনা করা উচিত। চাক্ষুষাদি প্রত্যক্ষকালে ত্বঙ্মনঃসংযোগের অভাববশতঃ ত্বাচ্ প্রত্যক্ষ হয় না। **মনোগ্রাহ্য** কথার অর্থ—মানস প্রত্যক্ষের বিষয়। **মতি** হইতেছে জ্ঞান। **কৃতি** হইতেছে যত্ন। এইরূপ-সুখত্ব, দুঃখত্ব প্রভৃতিও মনোগ্রাহ্য। এইরূপ আত্মাও মনোগ্রাহ্য। কিন্তু "মনোমাত্রস্য গোচরঃ" এই গ্রন্থের দ্বারা [ইহা] পূর্ব্বে উক্ত হওয়ায় এখানে উক্ত হয় নাই ॥৫৭॥

চক্ষুঃসংযোগ প্রভৃতির অনন্তর 'ঘট' এই আকারে ঘটত্বাদিবিশিষ্ট [ঘটের] জ্ঞান

पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावाद्, विशिष्टबुद्धौ विशेषण-ज्ञानस्य कारणत्वात्।

वा ज्ञानम्। उक्तञ्च **तार्किक**रक्षायाम्—"नामादिभिर्विशिष्टार्थविषयं सविकल्पकम्। अविशिष्टार्थविषयं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्॥" इति। तत्रेन्द्रियसन्निकर्षानन्तरमेव द्रव्यादि-स्वरूपमात्रावगाहि जात्यादियोजनारहितं वैशिष्ट्यानवगाहि किञ्चिदिदमिति यत् संमुग्धज्ञानं जायते, तन्निर्विकल्पकमित्युच्यते। ननु निर्विकल्पकं न व्यवहारप्रवर्त्तकं न वा व्यवहारविषय इति किं तत्र प्रमाणमिति चेत्। विशिष्टज्ञानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्। न हि विशेषण-ज्ञानमन्तरेण विशिष्टज्ञानमुत्पद्यते। विशिष्टज्ञाने हि विशेषणज्ञान-विशेष्येन्द्रिय-सन्निकर्ष-तदुभयासंसर्गाग्रहस्य कारणत्वावधारणात्। तथा च—एतज्जन्मनि प्राथमिकं घट इति प्रत्यक्षं जन्य-विशेषण-ज्ञानजन्यं जन्यविशिष्टज्ञानत्वादनुमितिवत्। तच्च विशेषण-ज्ञानं निर्विकल्पकमेव वाच्यं, तस्य सविकल्पकत्वेऽनवस्थापातात्। विशिष्टज्ञान-कारणत्वेन कल्पनीयस्य विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्धित्वे विशेषणज्ञानान्तर-सापेक्षता स्यादेवं तस्य तस्यापीत्यनवस्थाभिया प्रथमं विशेषणज्ञानं वैशिष्ट्यानवगाह्येव स्वीकार्यम्। न चैतद् विशेषणज्ञानं स्मृतिरूपं, एतज्जन्मनि तेन घटत्वस्य प्रागननुभवात्। नाप्याद्य-स्तन्यपानादि-वद् जन्मान्तरानुभूत-स्मरणं, तद्वदनन्यगतिकत्वाभावात्; निर्विकल्पकेनाप्युपपत्त्या जन्मान्तरीयसंस्कारोद्बोधकादृष्टकल्पनानुपपत्तेः, अन्यथा सविकल्पक-प्रत्यक्षादेरप्यपलाप-प्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह—**चक्षुःसंयोगा**द्यनन्तरमिति। महत्त्वाद्यवच्छिन्नचक्षुःसंयोगाद्य-नन्तरमित्यर्थः। आदिपदेन त्वक्संयोगपरिग्रहः। ननु घटत्वज्ञानाभावेऽपि घटज्ञानं कुतो न स्यादित्यत आह—**विशिष्ट**बुद्धाविति **तथा च**—विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य

সম্ভব নহে। কারণ [ঘট-এইরূপ] বিশিষ্ট জ্ঞানের প্রতি বিশেষণ ঘটত্বের জ্ঞান কারণ বলিয়া [বিশিষ্ট জ্ঞানের] পূর্ব্বে বিশেষণ ঘটত্ব প্রভৃতির জ্ঞান নাই। সুতরাং

বিবৃতি

নৈয়ায়িকমতে প্রত্যক্ষজ্ঞান দ্বিবিধ—সবিকল্পক ও নির্বিকল্পক। যে জ্ঞানে বৈশিষ্ট্য অর্থাৎ বিশেষ্য ও বিশেষণের সম্বন্ধ বিষয় হয়, তাহাকে সবিকল্পক জ্ঞান বলে। যে জ্ঞানে বৈশিষ্ট্য বিষয় হয় না, তাহাই নির্বিকল্পক জ্ঞান। কোন কোন সম্প্রদায় এই নির্বিকল্পক জ্ঞান স্বীকার না করিলেও নৈয়ায়িকগণ ইহা স্বীকার করেন। ইহাতে তাঁহাদের বক্তব্য এই যে—বিশেষণ যুক্ত বিশেষ্যকে বিশিষ্ট বলে। বিশিষ্ট পদার্থের জ্ঞানে বিশেষণের জ্ঞান কারণ। প্রথমে বিশেষণের জ্ঞান না হইলে বিশিষ্টের জ্ঞান

तथा च प्रथमतो घट-घटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाह्येव ज्ञानं जायते, तदेव निर्विकल्पकम्। तच्च न प्रत्यक्षम्। तथा हि—वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति,

कारणत्वे च। **वैशिष्ट्या**नवगाहि—वैशिष्ट्यनिष्ठ-सांसर्गिकविषयताशून्यम्, वैशिष्ट्या-विषयकमिति यावत्। ननु त्रिविधा चेह ज्ञान-विषयता प्रकारता-विशेष्यता-संसर्गता-भेदात्। तत्र ज्ञानमात्रस्य सविषयकत्वेन निर्विकल्पकेऽपि काचित् विषयताऽपेक्षितेति चेत्। तुरीय-विषयताया एव तत्राभ्युपगमात्। **तदेव**—वैशिष्ट्यानवगाह्येव ज्ञानम्। **प्राभाकराः** शाब्दिकाश्च निर्विकल्पकं नास्तीत्याहुः। निर्विकल्पकस्यातीन्द्रियत्वं साधयति—**तथा ही**त्यादिना। ज्ञानस्य प्रत्यक्षं वैशिष्ट्यानवगाहि न भवतीत्यन्वयः।

প্রথমে ঘট ও ঘটত্বের বৈশিষ্ট্যানবগাহী অর্থাৎ বৈশিষ্ট্যকে (সম্বন্ধকে) বিষয় না করিয়াই [যে] জ্ঞান উৎপন্ন হয়; তাহাই নির্বিকল্পক [জ্ঞান]। তাহা প্রত্যক্ষ নহে। তাহা এইরূপ —জ্ঞানের প্রত্যক্ষ বৈশিষ্ট্যানবগাহী হয় না। কারণ 'ঘটমহং জানামি' অর্থাৎ আমি

বিবৃতি

হইতে পারে না। যে ব্যক্তির রক্তের জ্ঞান প্রথমে হয় নাই, তাহার প্রথমেই রক্ত-বস্ত্রের জ্ঞান হয় না। ঘটত্বের জ্ঞান প্রথমে হইলেই পরে ঘটত্ববিশিষ্ট ঘটের জ্ঞান হইতে পারে, নচেৎ নহে। সুতরাং প্রথমে বিশিষ্টের বিশেষণের জ্ঞান আবশ্যক। কিন্তু বিশিষ্টের সেই বিশেষণটী যদি বিশিষ্ট অর্থাৎ অপর কোন বিশেষণ যুক্ত হয়, তবে বিশে-ষণের সেই বিশেষণটীকে প্রথমে জানিতে হইবে। আবার সেই বিশেষণটী যদি পূর্বের ন্যায় বিশিষ্ট হয়, তবে তাহারও বিশেষণকে প্রথমে জানিতে হইবে। এইরূপ প্রতিটী বিশেষণ বিশিষ্ট হইলে বিশিষ্ট পদার্থের জ্ঞানের পূর্বে তাহার বিশেষণকে প্রথমে জানিতে হইবে। তাহা হইলে অনবস্থা হইবে। সুতরাং প্রথম বিশেষণ জ্ঞানটীকে বৈশিষ্ট্যাবিষয়ক বলিতে হইবে। এই বৈশিষ্ট্যাবিষয়ক জ্ঞানই নির্বিকল্পক জ্ঞান। ঘটাদি বিষয়ের সহিত চক্ষুঃসংযোগের অনন্তর ঘটত্ববিশিষ্ট ঘটের 'এইটী ঘট' এইরূপে জ্ঞান হয় না। কারণ ঘটের বিশেষণ ঘটত্বের জ্ঞান প্রথমে হয় নাই। ঘট একটী বিশিষ্ট পদার্থ। বিশিষ্ট পদার্থের জ্ঞানে প্রথমে বিশেষণের জ্ঞান আবশ্যক। অতএব চক্ষুসংযোগের অনন্তর প্রথমে ঘট ও ঘটত্বের বিশিষ্ট্যাবিষয়ক জ্ঞান উৎপন্ন হইবে। ইহাই ঘট ও ঘটত্বের নির্বিকল্পক জ্ঞান। ইহা প্রকাশ করিতে বলিলেন—**তদেব নির্বিকল্পকম্।**

নৈয়ায়িকমতে এই নির্বিকল্পক জ্ঞানের প্রত্যক্ষ হয় না। উহা অতীন্দ্রিয়। তাৎপর্য্য এই যে, বিষয়ের জ্ঞান বা ব্যবসায়ের অনন্তর অনুব্যবসায় বা জ্ঞানের প্রত্যক্ষ হইয়া

घटमहं जानामीति प्रत्ययात्। तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते, ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वम्। यः प्रकारः, स एव विशेषणमित्युच्यते। विशेषणे यद् विशेषणं, तद् विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते। विशेषणतावच्छेदक-प्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्य-

अत्रोपपत्तिमाह—**घटमह**मित्यादिना। **प्रत्ययात्**—घटत्वप्रकारक-घटविषयक-ज्ञानवानहमित्यनुभवात्। **तत्र**—तादृशानुभवे। **अयम्भावः**—अयं घट इति ज्ञानं व्यवसाय इत्युच्यते। घटमहं जानामीति ज्ञानप्रत्यक्षं त्वनुव्यवसाय इति। तत्रानुव्यवसाये यथात्मा विशेष्यतया भासते, तद्वद् ज्ञानमात्मनि विशेषणतया, ज्ञानविषयश्च घटो ज्ञानविशेषणतया, घटत्वञ्च घटविशेषणतया भासते, अनुव्यवसायस्य व्यवसायविषय-विषयकत्व-नियमात्। तथा च घटज्ञान-प्रत्यक्षस्य घटत्व-विशिष्टघटविषयकत्वेनैवानुभवसिद्धत्वाद् निर्विकल्पक-प्रत्यक्षस्यापि तथैव विशिष्ट-वैशिष्ट्यविषयकत्वमभ्युपगमनीयम्। तच्च न सम्भवति, निर्विकल्पकस्य वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानत्वात्, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानकारणस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य पूर्वमभावादिति। **विशेषण**तावच्छेदकेति। अयं घट इत्याद्याकारकं विशेषणतावच्छेदकघटत्वादिप्रकारकं घटादिविशेष्यकं

ঘটবিষয়ক জ্ঞানবান্—এই জ্ঞান হইয়া থাকে। সেই জ্ঞানে আত্মাতে জ্ঞান, জ্ঞানে ঘট ও ঘটে ঘটত্ব প্রকার (বিশেষণ) হইয়া ভাসমান হইয়া থাকে। যাহা প্রকার, তাহাই বিশেষণ বলিয়া কথিত হয়। বিশেষণে যাহা বিশেষণ, তাহা বিশেষণতাবচ্ছেদক বলিয়া কথিত হয়। বিশেষণতাবচ্ছেদকপ্রকারক জ্ঞান বিশিষ্টের বৈশিষ্ট্যাবগাহী অর্থাৎ

বিবৃতি

থাকে। ব্যবসায় জ্ঞানে যে যে পদার্থ জ্ঞানের বিষয় হইয়া ভাসমান হয়, অনুব্যবসায়েও সেই সেই পদার্থ জ্ঞানের বিষয় হইয়া ভাসমান হইয়া থাকে। "অয়ং ঘটঃ" অর্থাৎ "এইটী ঘট" এইরূপ ব্যবসায় জ্ঞান হইলে উহাতে ঘটটী বিশেষ্যরূপে, ঘটত্বটী ঘটের বিশেষণরূপে এবং ঘটে ঘটত্বের সমবায়টী সম্বন্ধরূপে ভাসমান হইয়া থাকে। ঘটমহং জানামি বা ঘটজ্ঞানবানহং অর্থাৎ আমি ঘটজ্ঞানবান্—এইরূপে যখন ঘটজ্ঞানের অনুব্যবসায় বা প্রত্যক্ষ হয়, তখন আত্মা বিশেষ্যরূপে, আত্মাতে জ্ঞানটী, জ্ঞানে ঘটটী, ঘটে ঘটত্বটী বিশেষণরূপে, আত্মাতে জ্ঞানের, জ্ঞানে ঘটের এবং ঘটে ঘটত্বের সম্বন্ধটী সম্বন্ধরূপে ভাসমান হইয়া থাকে। সুতরাং জ্ঞানের প্রত্যক্ষ বা অনুব্যবসায় বিশিষ্টের বৈশিষ্ট্যকে (সম্বন্ধকে) বিষয় করিয়াই উৎপন্ন হয়, কখনও বিশিষ্টের বৈশিষ্ট্যকে বিষয় না করিয়া উৎপন্ন হয় না। যদি ঘটনির্বিকল্পকের প্রত্যক্ষ

ज्ञाने कारणम्। निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादिविशिष्ट-घटादि-वैशिष्ट्य-भानं ज्ञाने न सम्भवति। घटत्वाद्यप्रकारकं च घटादिविशिष्ट-ज्ञानं न

ज्ञानमित्यर्थः। **विशिष्टवै**शिष्ट्यज्ञाने—अनुव्यवसाये। **कारण**मिति। वाच्यमिति शेषः। अन्यथा रक्तत्व-दण्डत्व-दण्डविषयक-निर्विकल्पकोत्तरं रक्तदण्डवानिति विशिष्ट-वैशिष्ट्यावगाहि-बुद्ध्यापत्तेरिति भावः। **तेन**—निर्विकल्पस्य घटत्वाद्यप्रकारकत्वेन, विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-ज्ञानाभावेनेति यावत्। **न प्रकार** इति। निर्विकल्पकज्ञाने घटत्वादिकं घटाद्यंशे प्रकारतया न भासते इत्यर्थः, निर्विकल्पकस्य निष्प्रकारकज्ञान-त्वादिति भावः। **भानं**—विषयता। **ज्ञाने**—विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने निर्विकल्पक-ज्ञानप्रत्यक्षे। **न सम्भव**तीति। पूर्वं घटत्ववैशिष्ट्यस्य घटे निर्विकल्पकेनाऽविषयी-करणेन कारणीभूतस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-ज्ञानस्याभावादिति भावः। न च विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव निर्विकल्पकप्रत्यक्षमस्तु किं विशेषणतावच्छेदक-प्रकारक-ज्ञानेनेति वाच्यम्, रक्तः पटो घटो द्रव्यमिति समूहालम्बनोत्तरं रक्तं घटं जानामीत्यनु-व्यवसायापत्तेः, रक्तत्वघटत्वयोः पूर्वमुपस्थितत्वात्, विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैवान्वय-सम्भवात्। विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे तु पूर्वं रक्तो घट इति ज्ञानविरहान्न तथाविधानु-व्यवसायापत्तिरिति बोध्यम्। ननु घटत्वविशिष्ट-घटविषकज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायो मास्तु, घटज्ञानवानहमित्याकारको निर्विकल्पकानुव्यवसायः स्यादिति चेत्, तत्राह—**घटत्वा**द्यप्रकारकमिति। **घटादि**विशिष्टज्ञानम्—घटादिविशिष्टज्ञानवैशिष्ट्यावगाहि-

বিশিষ্টের বৈশিষ্ট্যবিষয়ক জ্ঞানে কারণ। নির্বিকল্পক জ্ঞানে তো (বিশেষণতাবচ্ছেদক) ঘটত্ব প্রভৃতি প্রকার নহে। সেই হেতু নির্বিকল্পক জ্ঞানে ঘটত্বাদি-বিশিষ্ট ঘটাদির বৈশিষ্ট্যের ভান (বিষয়তা) সম্ভব নহে। ঘটত্বাদি-অপ্রকারক অর্থাৎ ঘটত্ব প্রভৃতিকে

বিবৃতি

বা অনুব্যবসায় হইত, তবে সবিকল্পক অনুব্যবসায়ের ন্যায় ঐ অনুব্যবসায়ের পূর্বে বিশেষণতাবচ্ছেদক প্রকারক জ্ঞান অর্থাৎ বিশেষণের বিশেষণকে (ঘটত্বকে) প্রকার (বিশেষণ) করিয়া ও ঘটকে বিশেষ্য করিয়া জ্ঞান হইত। কারণ বিশিষ্টের (ঘটত্ব-বিশিষ্ট ঘটের) বৈশিষ্ট্যবিষয়ক জ্ঞানে বিশেষণতাবচ্ছেদকপ্রকারক জ্ঞান হেতু। উহার উৎপত্তি পূর্বে আবশ্যক। কিন্তু নির্বিকল্পকের অনুব্যবসায়ের পূর্বে যে নির্বিকল্পক জ্ঞান উৎপন্ন হইয়াছে, উহাতে বিশেষণতাবচ্ছেদক অর্থাৎ বিশেষণের বিশেষণ ঘটত্বের

महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥५८॥

सम्भवति, जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्त-पदार्थ-ज्ञानस्य किञ्चिद्धर्म-प्रकारकत्व-नियमात्। महत्त्वमिति। द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसम्बन्धेन कारणम्, द्रव्यसमवेतानां गुण-कर्म-सामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रय-समवाय-सम्बन्धेन, द्रव्यसमवेत-समवेतानां गुणत्वकर्मत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन कारणमिति।

प्रत्यक्षम्। तत्र हेतुमाह—**जात्य**खण्डोपाधीति। जातेः समवायेनैव स्वरूपतो ज्ञानं, न तु सम्बन्धान्तरेणेति बोध्यम्। **द्रव्यप्रत्यक्षे**—विषयतासम्बन्धेन द्रव्यप्रत्यक्षे। **स्वाश्रये**-ति। स्वं महत्त्वं, तदाश्रयो द्रव्यं, तत्र गुणकर्मादयः समवेताः, अतः स्वाश्रयसमवाय-सम्बन्धेन महत्त्वस्य गुणादिषु सत्त्वात् प्रत्यक्षस्यापि विषयतासम्बन्धेन तत्रोत्पद्यमानत्वात्

বিশেষণ না করিয়া ঘটাদি বিশিষ্ট জ্ঞানও সম্ভব নহে। কারণ জাতি ও অখণ্ডোপাধি ব্যতিরিক্ত যে কোন পদার্থের জ্ঞানের কিঞ্চিদ্ধর্ম্ম-প্রকারকত্ব নিয়ম অর্থাৎ কোন একটী ধর্ম্ম অবশ্যই প্রকার হইবে—ইহাই নিয়ম। **মহত্ত্ব** গ্রন্থের অর্থ—দ্রব্যের প্রত্যক্ষে মহত্ত্ব সমবায় সম্বন্ধে কারণ। দ্রব্য সমবেত গুণ, কর্ম্ম ও সামান্যের প্রত্যক্ষে স্বাশ্রয়সমবায় সম্বন্ধে, দ্রব্য-সমবেত গুণ, কর্ম্ম প্রভৃতিতে সমবেত গুণত্ব, কর্ম্মত্ব প্রভৃতির প্রত্যক্ষে

বিবৃতি

প্রকাররূপে জ্ঞান হয় নাই। কারণ নির্বিকল্পকে কাহারও প্রকাররূপে জ্ঞান হয় না। পূর্বে যখন বিশেষণতাবচ্ছেদক প্রকারক জ্ঞান হয় নাই অর্থাৎ বিশেষণের বিশেষণ ঘটত্বকে প্রকার করিয়া ঘটকে বিশেষ্য করিয়া 'ঘটত্ববিশিষ্ট ঘট' এইরূপ জ্ঞান যখন হয় নাই, তখন নির্বিকল্পকের অনুব্যবসায়ে জ্ঞানাংশে ঘটত্ববিশিষ্ট ঘটের বৈশিষ্ট্যজ্ঞান হইতে পারে না।

আর ঘটত্বকে প্রকার বা বিশেষণরূপে জ্ঞান না করিয়া আত্মাতে ঘটাদি-বিশিষ্ট জ্ঞানের বৈশিষ্ট্য বোধ হইতে পারে না। কারণ জাতি বা অখণ্ডোপাধি ব্যতিরিক্ত কোন পদার্থের জ্ঞান হইলে উহাতে কোন কিছু ধর্ম অবশ্যই প্রকার হইবে। ঘট যখন জাতি বা অখণ্ডোপাধি নহে, তখন আত্মাতে জ্ঞানের বিশেষণ-রূপে উহার জ্ঞান হইলে ঘটত্ব অবশ্যই প্রকাররূপে ভাসমান হইবে। সুতরাং ঘটত্বকে প্রকার না করিয়া আত্মাতে ঘটাদিবিশিষ্ট জ্ঞানের বৈশিষ্ট্যের বোধ হইবে না। অতএব নির্বিকল্পক জ্ঞান প্রত্যক্ষের অযোগ্য। ইহা প্রকাশ করিতে বলিলেন—**জাত্যখণ্ডোপাধ্যতিরিক্ত-পদার্থজ্ঞানস্য-কিঞ্চিদ্ধর্ম-প্রকারকত্ব-নিয়মাৎ।**

इन्द्रियमिति। अत्रापि षड्विध इत्यनुषज्यते। इन्द्रियत्वं तु न जातिः, पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात्। किन्तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् इन्द्रियत्वम्। आत्मादिवारणाय—सत्यन्तम्। उद्भूत-विशेषगुणस्य श्रोत्रे सत्त्वात्—शब्देतरेति। विशेषगुणस्य रूपादेश्चक्षुरादावपि सत्त्वात्—

तयोः कार्यकारणभाव इति भावः। एवमग्रेऽपि। **साङ्कर्या**दिति। पृथिवीत्वाभाववति चक्षुरादाविन्द्रियत्वमिन्द्रियत्वाभाववति घटादौ च पृथिवीत्वम्, पार्थिवे च घ्राणे पृथिवीत्वमिन्द्रियत्वं चेति द्वयोः समावेशात् साङ्कर्यमिति भावः। चिन्तामण्युक्तमिन्द्रियलक्षणं निर्वक्ति—**शब्दे**तरेति। शब्दभिन्ना रूपादयः सुखादयश्च ये उद्भूतविशेषगुणास्तेषामनधिकरणत्वे सतीत्यर्थः। **आत्मादि**वारणाय—आत्मादावतिव्याप्तिवारणाय। ज्ञानकारणीभूतस्यात्ममनःसंयोगस्यात्मन्यपि सत्त्वादतिव्याप्तिः, सत्यन्तदाने च शब्दभिन्नोद्भूतविशेषगुणस्य सुखादेराश्रयत्वस्यात्मनि सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानकारणतापक्षे चर्मण्यतिव्याप्तिस्तत्रापि ज्ञानकारणीभूतस्य चर्ममनःसंयोगस्य सत्त्वादतोऽत्रादिपदेन चर्मपरिग्रहः। अत एव लघुभूतस्याप्यात्मभिन्नत्वस्य परित्यागोऽन्यथा चर्मण्यतिव्याप्तेः। **श्रोत्रे** सत्त्वादिति। तथा च तत्राव्याप्तिरिति भावः। विशेषपदस्य

স্বাশ্রয়-সমবেত সমবায় সম্বন্ধে [মহত্ত্ব] কারণ। **ইন্দ্রিয়ং** এই স্থলেও ষড়্‌বিধ কথাটী অনুবৃত্ত হইবে অর্থাৎ ষড়্‌বিধ প্রত্যক্ষে ইন্দ্রিয় করণ। ইন্দ্রিয়ত্বটী জাতি নহে। কারণ, পৃথিবীত্ব, জলত্ব প্রভৃতির সহিত সাঙ্কর্য্য হয়। কিন্তু ইন্দ্রিয়ত্ব হইতেছে—শব্দভিন্ন উদ্‌ভূত বিশেষ গুণের অনাশ্রয়ত্ব-সমানাধিকরণ জ্ঞানকারণ-মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব অর্থাৎ শব্দভিন্ন উদ্‌ভূত বিশেষ গুণের অনাশ্রয় এবং জ্ঞানকারণ মনঃ-সংযোগের আশ্রয়ই ইন্দ্রিয়। [জ্ঞানকারণ মনঃ-সংযোগাশ্রয়ত্ব মাত্র ইন্দ্রিয়ের লক্ষণ হইলে আত্মাতে অতিপ্রসক্তি হইত; কারণ আত্মা জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগের আশ্রয়। অতএব] আত্মাদিতে [অতিপ্রসক্তি] বারণের জন্য 'সত্যন্ত' -অর্থাৎ 'শব্দভিন্ন উদ্‌ভূত বিশেষ গুণের অনাশ্রয়ত্ব সমানাধিকরণ উক্ত হইয়াছে। [আত্মা জ্ঞানকারণ মনঃ-সংযোগের আশ্রয় হইলেও শব্দভিন্ন জ্ঞানাদি উদ্‌ভূত বিশেষগুণের অনাশ্রয় নহে বলিয়া উহাতে শব্দভিন্ন বিশেষগুণের অনাশ্রয়ত্ব থাকে না বলিয়া অতিপ্রসক্তি হয় না।] উদ্‌ভূত বিশেষগুণ শব্দ শ্রোত্রে থাকায় [শ্রোত্রে ইন্দ্রিয় লক্ষণের অব্যাপ্তি হয়, এই অব্যাপ্তি বারণের জন্য] "শব্দেতর" এই [বিশেষণটী] উক্ত হইয়াছে। চক্ষুঃ প্রভৃতিতেও [অনুদ্‌ভূত] বিশেষগুণ রূপাদি থাকায় [চক্ষুঃ প্রভৃতিতে অব্যাপ্তি বারণের জন্য]

उद्भूतेति। उद्भूतत्वं न जातिः, शुक्लत्वादिना साङ्कर्यात्। न च शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम्, उद्भूतरूपत्वादिना चाक्षुषादौ जनकतानु-

प्रयोजनं वक्तुं चिन्तामणेः प्रत्यक्षकारणवादोक्तमनुस्मरन् उद्भूतत्वं निर्वक्ति—**उद्भूतत्व**मिति। **न जाति**रिति। **शङ्कर**मिश्रास्तूद्भूतत्वं जातिमाहुः। तैश्च रूपप्रत्यक्षसूत्रोपस्कारे—"उद्भवो रूपादिविशेषगुण-गतो जातिविशेष एव रूपत्वादिव्याप्य" इति। **साङ्कर्या**दिति। उद्भूतत्वाभाववति चक्षुरिन्द्रियरूपे शुक्लत्वं शुक्लत्वाभाववति रसादावुद्भूतत्वं शङ्खादिरूपे चोद्भूतत्व-शुक्लत्वयोः समावेशात् साङ्कर्यमिति भावः। **नानैवोद्**भूतत्वमिति। तथा च शुक्लत्वव्याप्योद्भूतत्वस्य शुक्लत्वाभावासामानाधिकरण्यान्न साङ्कर्यमिति भावः। **जनकत्वा**नुपपत्तेरिति। चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतरूपत्वेन कारणता स्वीकरणीया। सा च न सम्भवति, एकैकस्य तस्य कारणत्वे व्यभिचारात्, एकस्यां व्यक्तौ तत्सत्त्वेऽपि व्यक्त्यन्तरे तदभावात्। समुदायस्य कारणत्वेऽपि तथैव

'উদ্‌ভূত' এই [বিশেষণটী] উক্ত হইয়াছে। উদ্‌ভূতত্বটী জাতি নহে। কারণ শুক্লত্বাদির সহিত সাঙ্কর্য্য হয়। শুক্লত্ব প্রভৃতির ব্যাপ্য উদ্‌ভূতত্বটী নানা—ইহা কিন্তু বলা যায় না। কারণ (তাহা হইলে) চাক্ষুষ বা স্পার্শনাদি প্রত্যক্ষে উদ্‌ভূতরূপত্ব বা উদ্‌ভূতস্পর্শত্বাদিরূপে উদ্‌ভূতরূপ বা উদ্‌ভূতস্পর্শের জনকত্ব উপপন্ন হইবে না। কিন্তু শুক্লত্ব বা

বিবৃতি

ইন্দ্রিয়ের লক্ষণ হইতেছে—শব্দভিন্ন উদ্ভূত বিশেষগুণের অনাশ্রয়ত্ব সমানাধিকরণ জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব। যদি মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব মাত্র লক্ষণ হইত, তবে আকাশে অতিব্যাপ্তি হইত। কারণ আকাশ মনঃসংযোগের আশ্রয় বলিয়া উহাতে মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব আছে। এই অতিব্যাপ্তি বারণের জন্য "জ্ঞানকারণ" মনঃসংযোগাশ্রয়ত্বকে লক্ষণ বলিতে হইবে। তাহা হইলে আর আকাশে অতিব্যাপ্তি হইবে না। কারণ আকাশ মনঃসংযোগের আশ্রয় হইলেও জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগের আশ্রয় নহে। এজন্য উহাতে জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব নাই।

যদি জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগাশ্রয়ত্বমাত্র লক্ষণ হইত, তবে আত্মা জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগের আশ্রয় বলিয়া উহাতে জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগের আশ্রয়ত্ব আছে বলিয়া অতিব্যাপ্তি হইত। এই অতিব্যাপ্তি বারণের জন্য শব্দভিন্ন উদ্ভূত বিশেষ গুণের অনাশ্রয়ত্ব সমানাধিকরণ জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব লক্ষণ বলিতে হইবে। তাহা হইলে আর আত্মাতে অতিব্যাপ্তি হয় না। কারণ আত্মা শব্দভিন্ন উদ্ভূত

বিবৃতি

বিশেষ গুণ—সুখ, দুঃখাদির আশ্রয় বলিয়া উহাতে শব্দভিন্ন উদ্ভূত বিশেষ গুণাশ্রয়ত্ব সমানাধিকরণ জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব আছে · শব্দভিন্ন উদ্ভূত বিশেষগুণানাশ্রয়ত্ব সমানাধিকরণ জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব নাই।

যদি উদ্ভূত বিশেষগুণানাশ্রয়ত্ব সমানাধিকরণ জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগাশ্রয়ত্বকে লক্ষণ বলা হইত, তবে আত্মাতে অতিব্যাপ্তি হইত না বটে, কিন্তু শ্রোত্রেন্দ্রিয়ে অব্যাপ্তি হইত। কারণ শ্রোত্র উদ্ভূত বিশেষগুণ শব্দের আশ্রয় বলিয়া উহাতে উদ্ভূত বিশেষগুণাশ্রয়ত্ব সামানাধিকরণ জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব আছে, কিন্তু উদ্ভূত বিশেষ গুণানাশ্রয়ত্ব সমানাধিকরণ জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব নাই। শব্দভিন্নত্বটী উদ্ভূত বিশেষ গুণের বিশেষণ ইহলে এই অব্যাপ্তি হয় না। কারণ শ্রোত্র শব্দভিন্ন কোন উদ্ভূত বিশেষগুণের আশ্রয় নহে। এজন্য উহাতে শব্দভিন্ন উদ্ভূত বিশেষ-গুণানাশ্রয়ত্ব সমানাধিকরণ জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব আছে।

যদি শব্দভিন্ন বিশেষগুণের অনাশ্রয়ত্ব সমানাধিকরণ জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব মাত্রই লক্ষণ হইত, তবে চক্ষুরিন্দ্রিয়ে অব্যাপ্তি হইত ; কারণ চক্ষুঃ শব্দভিন্ন বিশেষগুণ রূপের আশ্রয় বলিয়া উহাতে শব্দাভন্ন বিশেষগুণাশ্রয়ত্ব আছে, বিশেষগুণানাশ্রয়ত্ব নাই। উদ্ভূতত্বটী বিশেষ গুণের বিশেষণ হইলে আর অব্যাপ্তি হয় না। কারণ চক্ষুঃ কোন উদ্ভূত বিশেষগুণের আশ্রয় হয় না বলিয়া উহাতে শব্দভিন্ন উদ্ভূত বিশেষ-গুণানাশ্রয়ত্ব সমানাধিকরণ জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব থাকে।

পরস্পরাত্যন্তাভাব-সমানাধিকরণ ধর্ম্মদ্বয়ের একত্র অবস্থিতির নাম সাঙ্কর্য্য। সমস্ত রূপে উদ্ভূতত্ব ধর্ম্মটী এক হইলে চক্ষুর অনুদ্ভূত রূপে শুক্লত্বটী উদ্ভূতত্বাভাবের সমানাধিকরণ এবং উদ্ভূত নীলে উদ্ভূতত্বটী শুক্লত্বাভাবের সমানাধিকরণ হইয়া উদ্ভূত শুক্লে উভয়ে একত্র অবস্থিত হওয়ায় শুক্লত্বাদির সহিত উদ্ভূতত্বের সাঙ্কর্য্য হয়। কিন্তু শুক্লাদি রূপের ব্যাপ্য উদ্ভূতত্বটী প্রতি রূপে ভিন্ন হইলে, উদ্‌ভূত শুক্লের উদ্ভূতত্বটী শুক্লত্ব-সমানাধিকরণ হইলেও শুক্লত্বাভাবের সমানাধিকরণ হয় না। কারণ শুক্লত্বাভাবের অধিকরণ নীলরূপে ঐ উদ্ভূতত্ব ধর্ম্মটী নাই। নীল রূপের ব্যাপ্য উদ্ভূতত্ব এবং শুক্ল রূপের ব্যাপ্য উদ্ভূতত্ব পরস্পর ভিন্ন। সুতরাং উদ্ভূতত্ব ও শুক্লত্ব পরস্পরাত্যন্তাভাব সমানাধিকরণ হইয়া একত্র অবস্থিত না হওয়ায় সাঙ্কর্য্য না হইলেও উদ্ভূত রূপত্ব ভিন্ন ভিন্ন হওয়ায় উদ্ভূতরূপত্বরূপে উদ্ভূতরূপ এক না হওয়ায়, চাক্ষুষ প্রত্যক্ষে উদ্ভূতরূপ একরূপে কারণ হইতে পারে না, ভিন্ন ভিন্ন রূপেই প্রত্যক্ষের কারণ—ইহা বলিতে হইবে। তাহাতে গৌরব হয়। সুতরাং অনুগত

पपत्तेः। किन्तु शुक्लत्वादि-व्याप्यं नानैवानुद्भूतत्वं, तदभावकूटश्चोद्भूतत्वम्। तच्च संयोगादावप्यस्ति। तथा च शब्देतरोद्भूतगुणः संयोगादिश्चक्षुरादावप्यस्त्यतो—विशेषेति। कालादिवारणाय—विशेष्यदलम्। इन्द्रियावयव-विषयसंयोगस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयव-वारणाय, नवीनमते कालादौ

व्यभिचारः, समुदायस्यैकत्रासम्भवात्। तथा च सर्वरूपसाधारणोद्भूतत्वस्याभावेनैकरूपेण कारणत्वासम्भवादिति भावः। **तदभावेति**। शुक्लत्वादिव्याप्य-नानानुद्भूतत्व-जात्याभाव समुदाय एवोद्भूतत्वम्। तथा चोक्तं **मणौ** प्रत्यक्षकारणवादे—"अनुद्भूतत्वं शुक्लत्वादिव्याप्यं नानाजातिस्तदभावावकूटस्तु प्रत्यक्षत्वे प्रयोजक" इति। **प्राचां**

নীলত্বাদির ব্যাপ্য অনুদ্ভূতত্বটী নানা। সেই নানা অনুদ্ভূতত্বের অভাবকূটই (অভাব সমুদায়ই) উদ্ভূতত্ব। তাহা (উক্তরূপ উদ্ভূতত্বটী) সংযোগ, বিভাগ প্রভৃতিতেও থাকে। তাহা হইলে শব্দভিন্ন উদ্ভূত গুণ সংযোগাদি চক্ষুঃ প্রভৃতিতেও আছে। [শব্দভিন্ন উদ্ভূত গুণের অনাশ্রয়ত্বটী চক্ষুঃ প্রভৃতিতে না থাকায় অব্যাপ্তি হয়] এই জন্য অর্থাৎ এই অব্যাপ্তি বারণের জন্য "বিশেষ" এই কথাটী উক্ত হইয়াছে। কালাদিতে [অব্যাপ্তি] বারণের জন্য বিশেষ্য দল অর্থাৎ জ্ঞান-কারণ মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব (উক্ত হইয়াছে)। [জ্ঞান-কারণ সংযোগাশ্রয়ত্বটী ইন্দ্রিয়ের লক্ষণ হইলে] প্রাচীনমতে ইন্দ্রিয়াবয়বের সহিত বিষয়ের সংযোগও প্রত্যক্ষ জ্ঞানের জনক হওয়ায় ইন্দ্রিয়ের অবয়ব [জ্ঞানের কারণীভূত ইন্দ্রিয়াবয়ব-বিষয় সংযোগের আশ্রয় হওয়ায় অতিব্যাপ্তি হয়, এই অতিব্যাপ্তি] বারণের অর্থাৎ ইন্দ্রিয়াবয়বে অতিব্যাপ্তি-বারণের জন্য এবং নব্য নৈয়া-

বিবৃতি

কার্য্যকারণভাবের অনুরোধে উদ্ভূতত্ব ধর্ম্মটিকে এক বলিলে সাঙ্কর্য্য অনিবার্য্য। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**উদ্ভূতরূপত্বাদিনা চাক্ষুষাদৌ জনকত্বানুপপত্তেঃ।**

যদি বিশেষটী গুণের বিশেষণ না হইত, যদি শব্দভিন্ন উদ্ভূত গুণানাশ্রয়ত্ব সমানাধিকরণ জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব মাত্র লক্ষণ হইত, তবে চক্ষুঃ প্রভৃতিতে অব্যাপ্তি হইত। কারণ চক্ষুঃ প্রভৃতি শব্দভিন্ন উদ্ভূত গুণ সংযোগাদির আশ্রয় বলিয়া উহাতে শব্দভিন্ন উদ্ভূত গুণাশ্রয়ত্বই আছে, উদ্ভূত গুণানাশ্রয়ত্ব থাকে না। বিশেষটী গুণের বিশেষণ হইলে এই অব্যাপ্তি হয় না। কারণ চক্ষু প্রভৃতি কোন উদ্ভূত বিশেষ গুণের আশ্রয় হয় না বলিয়া উহাতে শব্দভিন্ন উদ্ভূত বিশেষগুণানাশ্রয়ত্ব সমানাধিকরণ জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব আছে।

रूपाभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षघटकतया कारणीभूत-चक्षुःसंयोगाद्याश्रयस्य कालादेर्वारणाय मनःपदम्। ज्ञानकारणमित्यपि तद्वारणायैव। करणमिति। असाधारणं कारणं करणम्। असाधारणत्वं व्यापारवत्त्वम्॥५८॥

मत इति। न्यायवार्त्तिकादिकृतां मते इत्यर्थः। **रूपाभा**वेति। कालादौ घटाद्यभावसत्त्वेऽपि न तत्प्रत्यक्षं, योग्यानुपलब्धेरभावादतो रूपाभावपर्यन्तानुधावनम्। **सन्निकर्ष**घटकतयेति। चक्षुःसंयुक्तविशेषणतारूप-सन्निकर्षघटकतया। **घटकत्वञ्च** तद्विषयताव्यापक-विषयतावत्त्वम्। यथात्रैव सन्निकर्षज्ञानीयविषयताव्यापकत्वस्य चक्षुःसंयोगनिष्ठविषयतायां सत्त्वेन चक्षुःसंयोगस्य सन्निकर्षघटकत्वम्। **कारणी**भूतेति। चाक्षुषप्रत्यक्षकारणीभूतेत्यर्थः। तथा च चाक्षुषप्रत्यक्ष-कारणस्य चक्षुःसंयुक्तविशेषणतारूपसन्निकर्षस्य घटकीभूतश्चक्षुः-संयोगोऽपि चाक्षुषप्रत्यक्षकारणं, तदाश्रयश्च कालादिरिति तत्रातिव्याप्तिवारणाय—मनःपदम्। **तद्वा**रणाय—कालादावतिव्याप्तिवारणाय॥५८॥

য়িকের মতে কাল প্রভৃতিতে রূপাভাব প্রত্যক্ষে সন্নিকর্ষ-ঘটকত্বরূপে [জ্ঞান] কারণীভূত চক্ষুঃসংযোগের আশ্রয় কালাদিতে [অতিব্যাপ্তি] বারণের জন্য [সংযোগের বিশেষণরূপে] 'মনঃ' পদ অর্থাৎ কালাদিতে রূপাভাব প্রত্যক্ষে চক্ষুঃসংযুক্ত-বিশেষণতাই জ্ঞান-কারণ সন্নিকর্ষ। উক্ত সন্নিকর্ষের অন্তর্গত চক্ষুঃসংযোগও সন্নিকর্ষঘটক হওয়ায় জ্ঞান-কারণ। কাল প্রভৃতি উক্ত জ্ঞান-কারণ চক্ষুঃসংযোগের আশ্রয় হওয়ায় কালাদিতে ইন্দ্রিয় লক্ষণের অতিব্যাপ্তি হয়। এই অতিব্যাপ্তি বারণের জন্য "মনঃ" পদ প্রযুক্ত হইয়াছে। কালে অতিব্যাপ্তি বারণের জন্য "জ্ঞানকারণ" এই কথাটীও প্রযুক্ত হইয়াছে। [কাল বিভু বলিয়া মনঃ-সংযোগের আশ্রয় হইলেও উক্ত মনঃ-সংযোগ জ্ঞানের কারণ নহে। সুতরাং কালাদি জ্ঞান-কারণ মনঃসংযোগের আশ্রয় না হওয়ায় কালাদিতে অতিব্যাপ্তি হয় না।] করণ হইতেছে অসাধারণ কারণ। [সেই] অসাধারণত্ব হইতেছে ব্যাপারবত্ত্ব ॥৫৮॥

বিবৃতি

যদি শব্দভিন্ন উদ্ভূত বিশেষগুণানাশ্রয়ত্ব মাত্রই ইন্দ্রিয়ের লক্ষণ হইত, তবে কালাদিতে লক্ষণের অতিব্যাপ্তি হইত। কারণ কালাদি কোন বিশেষ গুণের আশ্রয় হয় না বলিয়া উহাতে শব্দভিন্ন উদ্ভূত বিশেষগুণানাশ্রয়ত্ব আছে। এইজন্য লক্ষণে বিশেষ্যদল অর্থাৎ জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব প্রযুক্ত হইয়াছে। তাহা হইলে আর কালাদিতে অতিব্যাপ্তি হইবে না। কারণ কালাদি জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগের আশ্রয় নহে বলিয়া উহাতে জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগাশ্রয়ত্ব নাই।

বিবৃতি

যদি শব্দভিন্ন উদ্ভূত বিশেষগুণের অনাশ্রয়ত্বের সমানাধিকরণ জ্ঞানকারণ সংযোগাশ্রয়ত্ব মাত্র লক্ষণ হইত, তবে ইন্দ্রিয়াবয়বে এই লক্ষণের অতিব্যাপ্তি হইত। কারণ প্রাচীন নৈয়ায়িকের মতে বিষয়ের সহিত ইন্দ্রিয়াবয়বের সংযোগ জ্ঞানকারণ বলিয়া উহাতে শব্দভিন্ন বিশেষগুণানাশ্রয়ত্ব সমানাধিকরণ জ্ঞানকারণ সংযোগের আশ্রয়ত্ব আছে। আরও কথা, নব্য নৈয়ায়িকের মতে কালে রূপাভাব প্রত্যক্ষের হেতু সন্নিকর্ষ হইতেছে চক্ষুঃসংযুক্ত-বিশেষণতা। চক্ষুঃসংযুক্ত কালে রূপাভাব বিশেষণ হওয়ায় উহাতে চক্ষুঃসংযুক্ত-বিশেষণতা আছে। উহাই সন্নিকর্ষরূপে প্রত্যক্ষের হেতু। উহা যেমন প্রত্যক্ষের হেতু, উহার ঘটক চক্ষুঃসংযোগও প্রত্যক্ষের হেতু। কাল ঐ চক্ষুঃসংযোগের আশ্রয় হওয়ায় উহাতে ইন্দ্রিয় লক্ষণের অতিব্যাপ্তি হয়। এজন্য জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগশ্রয়ত্বকে লক্ষণ বলিতে হইবে। তাহা হইলে আর ইন্দ্রিয়াবয়বে বা কালে অতিব্যাপ্তি হইবে না। কারণ ইন্দ্রিয়াবয়ব বা কাল জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগের আশ্রয় না হওয়ায় উহাতে জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগের আশ্রয়ত্ব থাকে না। সুতরাং ইন্দ্রিয়ের নির্দোষ লক্ষণ হইল—**শব্দভিন্ন উদ্ভূত বিশেষগুণের অনাশ্রয়ত্বের সমানাধিকরণ জ্ঞানকারণ মনঃসংযোগের আশ্রয়ত্ব।**

টিপ্পনী

সাংখ্য, বেদান্ত প্রভৃতি শাস্ত্রে বাক্‌, পাণি, পাদ, পায়ু ও উপস্থ নামক পাঁচটি কর্মেন্দ্রিয় স্বীকৃত হইয়াছে। স্থানবিশেষে এই কর্মেন্দ্রিয়ের ব্যাপার সুস্পষ্ট অভিব্যক্ত হয় বলিয়া উহার কতকগুলি বিশেষ স্থান নির্দিষ্ট হইলেও প্রকৃতপক্ষে সর্ব্বশরীরে কর্মেন্দ্রিয়ের ব্যাপার উপলব্ধ হওয়ায় উহা ত্বগিন্দ্রিয়ের ন্যায় সর্ব্বশরীরব্যাপী। **প্রত্যভিজ্ঞা**বিমর্শিণীতে (৩।১।১১) অভিনব গুপ্তপাদ ইহাই বলিয়াছেন *। কিন্তু ন্যায়, বৈশেষিক শাস্ত্রে বাক্‌, পাণি প্রভৃতি—ইন্দ্রিয় বলিয়া স্বীকৃত হয় নাই। তাৎপর্য্য-টীকায় বাচস্পতি মিশ্র বলিয়াছেন—স্বস্ববিষয়োপলব্ধিসাধনত্বমেব সমানাসমান-জাতীয়-ব্যবচ্ছেদকতয়া লক্ষণম্—অর্থাৎ যাহা বিষয়ের উপলব্ধি সাধন, তাহাই ইন্দ্রিয়। বাক্‌, পাণি প্রভৃতি উপলব্ধির সাধন না হওয়ায় ইন্দ্রিয় হইতে পারে না। জয়ন্ত ভট্ট ইহা সমর্থন করিয়া পরে বলিয়াছেন—"কণ্ঠোঽন্ননিগরণেন, স্তনকলশালিঙ্গনাদিনা বক্ষো, ভারবহনেন চাংসদ্বয়মিন্দ্রিয়মুচ্যতে ন কথম্" ? (ন্যায়মঞ্জরী উঃ ভাগ ৫৪ পৃঃ দ্রষ্টব্য) অর্থাৎ অসাধারণ কার্য্যবিশেষের হেতু বলিয়া বাক্‌, পাণি প্রভৃতিকে ইন্দ্রিয় বলিলে কণ্ঠ, বক্ষঃ প্রভৃতিকেও ইন্দ্রিয় বলিতে হয়। তাহা কিন্তু কেহই বলেন নাই।

* সর্বদেহব্যাপকানি চ কর্মেন্দ্রিয়াণ্যহঙ্কারবিশেষাত্মকানি। তেন ছিন্নহস্তো বাহুভ্যামাদদানঃ পাণি-নৈব্যাদত্তে। এবমন্যৎ। কেবল তত্তৎস্ফুটপূর্ণবৃত্তিলাভস্থানত্বাৎ পঞ্চাঙ্গুলিরূপমধিষ্ঠানমস্যোচ্যতে।

विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः।
द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्, संयुक्तसमवायतः ॥५९॥
द्रव्येषु समवेतानां, तथा तत्समवायतः।
तत्रापि समवेतानां, शब्दस्य समवायतः ॥६०॥

विषयेन्द्रियसम्बन्ध इति। व्यापारः सन्निकर्षः। षड्विधं सन्निकर्षमुदाहरणद्वारा प्रदर्शयति—द्रव्यग्रह इति। द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोग-जन्यं, द्रव्यसमवेत-प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्त-समवाय-जन्यम्। एवमग्रेऽपि। वस्तुतस्तु द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणम्, द्रव्यसमवेत-चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः कारणं, द्रव्यसमवेत-समवेत-चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्त-समवेत-समवायः।

तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपस्य व्यापारत्वस्य नित्ये श्रोत्रसम्बन्ध-समवाये ऽसम्भवाद् व्यापारपदस्यार्थान्तरमाह—**व्यापारः** सन्निकर्ष इति। वस्तुतस्तु व्यापारलक्षणप्रविष्टं तज्जन्यत्वं तदधीनसत्त्वाकत्वं बोध्यम्। तेन शब्दप्रतियोगिक-श्रोत्रानुयोगिक-समवायस्यैव प्रत्यक्षजनकतया तादृशस्याकाशात्मक-श्रोत्रसत्त्वाधीनसत्ताकत्वान्न व्यापारत्वविरोध इति मन्तव्यम्। **द्रव्य**-प्रत्यक्षं—द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षम्। एवमग्रेऽपि। ननु द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणत्वे त्वक्प्रभासंयोगात् प्रभाचाक्षुषापत्तिः। प्रत्यक्षहेतोरिन्द्रिय-सन्निकर्षस्य तत्र सत्त्वादतो विशिष्य कार्यकारणभावमाह—**वस्तुतस्त्विति**। न चात्मप्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयोगस्य ज्ञानादि-प्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयुक्तसमवायस्य सन्निकर्षत्वेऽपि चक्षुःसंयोगस्य चक्षुःसंयुक्त-समवायस्य वा सन्निकर्षत्वे प्रमाणाभावः, परमाणुमादाय चक्षुःसंयुक्त-समवेत-समवायेनैव द्व्यणुकादेश्चाक्षुषोपपत्तेरिति वाच्यं, एकत्रेन्द्रियसंयोगस्य प्रत्यक्षहेतुत्वेऽन्यत्रापि तत्संयोगस्य हेतुत्वा-

বিষয়েন্দ্রিয়-সম্বন্ধঃ এই গ্রন্থে ব্যাপার হইতেছে সন্নিকর্ষ। **দ্রব্যগ্রহঃ** এই গ্রন্থে ষড়্‌বিধ সন্নিকর্ষ উদাহরণ দ্বারা প্রদর্শিত হইতেছে। ইন্দ্রিয়ের সংযোগ হইতে দ্রব্যের প্রত্যক্ষ উৎপন্ন হয়। ইন্দ্রিয়-সংযুক্ত সমবায় হইতে দ্রব্য-সমবেতের (রূপাদি গুণ, কর্ম্ম ও সামান্যের) প্রত্যক্ষ হয়। এইরূপ অগ্রেও অর্থাৎ ইন্দ্রিয়-সংযুক্ত-সমবেত-সমবায় হইতে দ্রব্য-সমবেত রূপাদিতে সমবেত রূপত্বাদি জাতির প্রত্যক্ষ উৎপন্ন হয়। বস্তুতঃ দ্রব্যের চাক্ষুষ প্রত্যক্ষের প্রতি চক্ষুঃসংযোগ কারণ, দ্রব্যসমবেত গুণাদির চাক্ষুষ প্রত্যক্ষের প্রতি চক্ষুঃসংযুক্ত-সমবায়, দ্রব্য-সমবেতে সমবেত রূপত্বাদির চাক্ষুষ

एवमन्यत्रापि विशिष्यैव कार्यकारणभावः। परन्तु पृथिवीपरमाणु-नीले नीलत्वं पृथिवीत्वञ्च चक्षुषा कथं न गृह्यते ? तत्र परम्परयोद्भूतरूप-सम्बन्धस्य महत्त्वसम्बन्धस्य च सत्त्वात्। तथा हि—नीले नीलत्वजातिरेकैव घटनीले परमाणुनीले च वर्त्तते। तथा च महत्त्वसम्बन्धो घटनीलमादाय वर्त्तते। उद्भूतरूपसम्बन्धस्तूभयमादायैव वर्त्तते। एवं पृथिवीत्वेऽपि घटादिकमादाय

वश्यकत्वात् ; अन्यथा चक्षुःसंयुक्त-समवेत-समवायस्यैकस्य सन्निकर्षत्वे नानाद्रव्यसंयोगस्य सन्निकर्षघटकतया हेतुत्वकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात्। चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायघटकतया चक्षुःसंयोगस्यावश्यकत्वे तस्यैव द्रव्यचाक्षुषं प्रति हेतुत्वौचित्यात्। ननु चक्षुःसंयुक्त-समवेत-समवायस्य द्रव्यसमवेत-समवेतचाक्षुषं प्रति हेतुत्वे परमाणुनीले नीलत्वस्य प्रत्यक्षं स्यात्, घटनीलमादाय तत्र तादृशसन्निकर्षसत्त्वादतो विशिष्टस्यैव तस्य प्रत्यक्षहेतुत्वं व्यवस्थापयितु-माह—**परं** त्विति। **तत्र**—पृथिवीपरमाणुनीलवृत्ति-नीलत्वे पृथिवीपरमाणुवृत्तिपृथिवीत्वे च। **परम्परये**ति। स्वाश्रय-समवेत-समवाय-सम्बन्धेनेत्यर्थः। स्वं महत्त्वमुद्भूतरूपञ्च, तदाश्रयो घटस्तत्समवेतं नीलरूपं, तत्र समवेतं नीलत्वम्, तच्च घट-नील-परमाणुनील-साधारणमेकमेव। तथा च स्वाश्रय-समवेत-समवाय सम्बन्धेनोद्भूतरूपस्य महत्त्वस्य च घट-नीलवृत्तिनीलत्वे सत्त्वात् परमाणुनीलवृत्ति-नीलत्वेऽपि तत्सम्बन्धेनैव तयोः सत्त्वेन परमाणु-नीले नीलत्वस्यापि प्रत्यक्षं स्यादिति भावः। इदञ्च स्वयमेव विवृणोति—**तथा ही**ति।

প্রত্যক্ষের প্রতি চক্ষুঃসংযুক্ত-সমবেত-সমবায় কারণ। এইরূপ অন্যত্রও অর্থাৎ স্পার্শনাদি প্রত্যক্ষের প্রতিও বিশেষ করিয়াই অর্থাৎ ভিন্ন ভিন্নরূপে কার্য্য-কারণভাব হইবে অর্থাৎ দ্রব্যের ত্বাচ্ প্রত্যক্ষের প্রতি ত্বক্‌সংযোগ এবং দ্রব্য সমবেতের ত্বাচ্ প্রত্যক্ষের প্রতি ত্বক্‌সংযুক্ত-সমবায় কারণ—এইরূপ ভিন্ন ভিন্ন কার্য্য-কারণভাব হইবে। **পরন্তু** অর্থাৎ উদ্ভূতরূপ এবং মহত্ত্ব যদি প্রত্যক্ষের কারণ হয়, তবে পৃথিবীপরমাণুর নীলে নীলত্ব বা পৃথিবীপরমাণুতে পৃথিবীত্ব চক্ষুর দ্বারা কেন গৃহীত হয় না ? কারণ তাহাতে (নীলত্বে বা পৃথিবীত্বে) পরম্পরায় উদ্ভূতরূপের সম্বন্ধ এবং মহত্ত্বের সম্বন্ধ তো আছে। তাহা এইরূপ—নীলবৃত্তি একই নীলত্ব জাতি ঘটনীলে ও পরমাণুনীলে বর্ত্তমান আছে অর্থাৎ যে নীলত্ব জাতি ঘটনীলে আছে, উহাই পরমাণুনীলে থাকে। কারণ নীলত্ব জাতি এক। সুতরাং ঘটের নীলকে অবলম্বন করিয়া মহত্ত্ব সম্বন্ধ আছে অর্থাৎ ঘটনীলের নীলত্বে যেরূপ স্বাশ্রয়-সমবেত-সমবায়সম্বন্ধে মহত্ত্ব থাকে। পরমাণুনীলের

महत्त्वसम्बन्धो बोध्यः। एवं वायौ तदीयस्पर्शादौ च सत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यात्। तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्न-महत्त्वावच्छिन्न-चक्षुःसंयुक्त-समवायस्य द्रव्यसमवेत-

उभयं—घटनीलं परमाणुनीलञ्च। **महत्त्व**सम्बन्ध इति। स च सम्बन्धः स्वाश्रय समवायः। स्वं महत्त्वं, तदाश्रयो घटस्तत्र पृथिवीत्व-समवायः। तच्च पृथिवीत्वमेकम्। अतस्तत् पृथिवीत्वं पृथिवी-परमाणावपि वर्त्तते। तत्र स्वाश्रयसमवायेन महत्त्वमपि वर्त्तते। एवमुद्भूतरूपोऽपीति पृथिवीपरमाणौ पृथिवीत्वप्रत्यक्षं स्यादिति भावः। **सत्तायाश्चा**क्षुषेति। घटगत-सत्ताया वायुवृत्तिसत्तायाश्चैक्याद् घटादिकमादाय स्वाश्रयसमवायेन वायुवृत्तिसत्तायामुद्भूतरूपस्य महत्त्वस्य च सत्त्वादिति भावः। संयुक्तसमवेतसमवायेन संयोगस्यान्यथासिद्धिं परमाणुपृथिवीत्वादीनां प्रत्यक्षञ्च परिहरति—**तस्मादि**ति। उक्तापत्तिपरिहारायेत्यर्थः। **उद्भूते**ति। उद्भूतरूपावच्छिन्नेति महत्त्वावच्छिन्नेति च चक्षुःसंयुक्तपदार्थैकदेशस्य चक्षुः-संयोगस्य विशेषणम्। यत्र चक्षुःसंयोगो वर्त्तते महत्त्वमुद्भूतरूपञ्च, तत्रैव स संयोगो महत्त्वोद्-

নীলত্ব, ঐ নীলত্ব বলিয়া উহাতে ঐ সম্বন্ধেই মহত্ত্ব থাকিবে। উদ্‌ভূত রূপের সম্বন্ধ উভয়কে (ঘটনীল ও পরমাণুনীলকে) অবলম্বন করিয়াই থাকে অর্থাৎ ঘটনীলের নীলত্বে যেরূপ স্বাশ্রয়-সমবেত-সমবায় সম্বন্ধে উদ্‌ভূত রূপ থাকে, পরমাণুনীলের নীলত্বেও ঐ সম্বন্ধেই উদ্‌ভূত রূপ থাকিবে। কারণ উভয় স্থলেই নীলত্ব এক। অথবা পরমাণুতে উদ্‌ভূত রূপ থাকায় পরমাণুর নীলকে অবলম্বন করিয়াই নীলত্বে স্বাশ্রয়-সমবেত-সমবায় সম্বন্ধে উদ্ভূত রূপ থাকিবে। ঐরূপ পৃথিবী-পরমাণুর পৃথিবীত্বেও ঘটাদিকে অবলম্বন করিয়া মহত্ত্ব সম্বন্ধ জানিবে অর্থাৎ সমস্ত পৃথিবীতে পৃথিবীত্ব জাতি এক বলিয়া ঘট-বৃত্তি পৃথিবীত্বে যেরূপ স্বাশ্রয়-সমবায় সম্বন্ধে মহত্ত্ব থাকে, পৃথিবী-পরমাণুগত পৃথিবীত্বে ঐ সম্বন্ধেই মহত্ত্ব থাকিবে। এইরূপ বায়ুবৃত্তি বা বায়বীয় স্পর্শাদিবৃত্তি সত্তা জাতিরও চাক্ষুষ প্রত্যক্ষ হউক। [কারণ পূর্ব্বোক্ত প্রকারে ঘট বা ঘটনীলকে অবলম্বন করিয়া স্বাশ্রয়-সমবায় বা স্বাশ্রয়-সমবেত-সমবায় সম্বন্ধে বায়ুগত বা বায়বীয়-স্পর্শগত সত্তাতে উদ্‌ভূত রূপ এবং মহত্ত্ব থাকে। সুতরাং পরমাণু-নীলের নীলত্বে বা পৃথিবীপরমাণুর পৃথিবীত্বে বা বায়ুর সত্তাতে উদ্‌ভূতরূপাদি থাকায় তাহাদের চাক্ষুষ প্রত্যক্ষ কেন হয় না? যেহেতু তাহাদের প্রত্যক্ষ হয় না] সেই হেতু দ্রব্যসমবেত গুণাদির চাক্ষুষ প্রত্যক্ষে উদ্ভূতরূপাবচ্ছিন্ন মহত্ত্বাবচ্ছিন্ন অর্থাৎ উদ্‌ভূতরূপ ও মহত্ত্বের সমানাধিকরণ চক্ষুঃসংযুক্ত-সমবায়কে এবং দ্রব্য-সমবেত

चाक्षुषप्रत्यक्षे, तादृश-चक्षुःसंयुक्त-समवेत-समवायस्य द्रव्य-समवेत-समवेत-चाक्षुषे कारणत्वं वाच्यम्। इत्थञ्च परमाणु-नीलादौ न नीलत्वादि-ग्रहः, परमाणौ चक्षुः-संयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात्। एवं वाय्वादौ न सत्त्वादि-चाक्षुषं; तत्र चक्षुःसंयोगस्य रूपावच्छिन्नत्वाभावात्। एवं यत्र घटस्य पृष्ठावच्छेदेनालोक-संयोगः, चक्षुःसंयोगस्त्वग्रावच्छेदेन, तत्र घटप्रत्यक्षाभावादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम्। एवं द्रव्यस्पार्शन-प्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणं, द्रव्य-समवेत-स्पार्शन-प्रत्यक्षे त्वक्-संयुक्तसमवायः, द्रव्यसमवेत-समवेत-स्पार्शनप्रत्यक्षे

भूतरूपावच्छिन्नः सन् प्रत्यक्ष-हेतुर्भवति। एवञ्च पृथिवीपरमाणौ चक्षुःसंयोगोद्भूतरूपयोः सत्त्वेऽपि महत्त्वाभावात् पृथिवीत्वादिकं न प्रत्यक्षम्। न वा वायौ सत्तायाश्चाक्षुषं प्रत्यक्षं, तत्र महत्त्वसत्त्वेऽप्युद्भूतरूपाभावात्। तथा च परमाणोर्महत्त्वाभावेन महत्त्वावच्छिन्न-चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य त्र्यसरेणावभावात् तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिरतः संयोगोऽपि सन्नि-कर्षः स्वीकार्यः। एवं महत्त्वावच्छिन्न-चक्षुःसंयुक्त-समवेत-समवायस्य त्रसरेणुरूपेऽभावात् तच्चाक्षुषानुपपत्त्या संयुक्तसमवायोऽपि सन्निकर्षः स्वीकार्य इति भावः। **तादृशेति**। महत्त्वोद्भूतरूपावच्छिन्नेत्यर्थः। **इत्थञ्च**—महत्त्वोद्भूतरूपावच्छिन्न-चक्षुःसंयोगस्य कारणत्वे च। **महत्त्वाव**च्छिन्नत्वाभावादिति। परमाणोर्महत्त्वाभावादिति भावः। **वाय्वादा-विति**। आदिना भर्जनकपालस्थवह्न्यादेः परिग्रहः। **रूपा**वच्छिन्नत्वाभावात्—उद्भूत-

সমবেত গুণত্বাদির প্রত্যক্ষে সেইরূপ চক্ষুঃসংযুক্ত-সমবেত-সমবায়কে অর্থাৎ উদ্ভূত-রূপাবচ্ছিন্ন-মহত্ত্বাবচ্ছিন্ন চক্ষুঃসংযুক্ত-সমবেত-সমবায়কে কারণ বলিতে হইবে। তাহা হইলে পরমাণুর নীলাদিতে নীলত্বাদির প্রত্যক্ষ হইবে না। কারণ পরমাণুগত চক্ষুঃ-সংযোগ মহত্ত্বাবচ্ছিন্ন নহে। এইরূপ বায়ু প্রভৃতিতে সত্তা প্রভৃতির চাক্ষুষ প্রত্যক্ষও হইবে না। কারণ সেখানে (বায়ু প্রভৃতিতে) চক্ষুঃসংযোগ উদ্ভূতরূপাবচ্ছিন্ন নহে। এইরূপ যেখানে ঘটের পৃষ্ঠভাগে আলোকসংযোগ, কিন্তু অগ্রভাগে চক্ষুঃসংযোগ; সেখানে ঘটের প্রত্যক্ষ না হওয়ায় আলোক-সংযোগাবচ্ছিন্নত্বকে চক্ষুঃসংযোগে বিশেষণ দিতে হইবে অর্থাৎ আলোক-সংযোগ-সমানাধিকরণ চক্ষুঃসংযোগই প্রত্যক্ষের কারণ। এইরূপ দ্রব্যের স্পার্শন প্রত্যক্ষে ত্বক্সংযোগ কারণ। দ্রব্য-সমবেতের (স্পর্শ, পৃথক্ত্ব সংখ্যা প্রভৃতির) স্পার্শন প্রত্যক্ষে ত্বক্-সংযুক্ত-সমবায়, দ্রব্য-সমবেত-সমবেতের (স্পর্শত্ব প্রভৃতির) স্পার্শন প্রত্যক্ষে ত্বক্সংযুক্ত-সমবেত-সমবায় কারণ।

त्वक्संयुक्त-समवेत-समवायः कारणम्। अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वमुद्भूतस्पर्शा-वच्छिन्नत्वञ्च पूर्ववदेव बोध्यम्। एवं गन्धप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्त-समवायः, गन्ध-समवेतस्य घ्राणजन्य-प्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्त-समवेत-समवायः कारणम्। एवं रासन-प्रत्यक्षे रसनासंयुक्त-समवायः, रससमवेतस्य रासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्त-समवेत-समवायः कारणम्। शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्न-समवायः, शब्दसमवेत-श्रावण-प्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्न-समवेत-समवायः कारणम्। अत्र सर्वं प्रत्यक्षं लौकिकं बोध्यम्। वक्ष्यमाणमलौकिकं प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकं विनापि भवति। एव-मात्मनः प्रत्यक्षे मनःसंयोगः, आत्मसमवेत-मानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्त-समवायः,

रूपानवच्छिन्नत्वात्, तत्र तत्रोद्भूतरूपाभावादिति भावः। **अत्रापि**—स्पार्शनप्रत्यक्ष-कारणीभूत-त्वक्सन्निकर्षेऽपि। **पूर्ववत्**—चक्षुःसंयोगवत्। अन्यथा घटस्पर्शमादाय पर-माणुस्पर्शे प्रभास्पर्शे वा त्वक्संयुक्त-समवेत-समवायस्य सत्त्वात् स्पर्शत्वस्पार्शनापत्तिर्दुर्वारा स्यात्। तस्मात् परमाणुघटित-त्वक्सन्निकर्षेण परमाणु-स्पर्शे स्पर्शत्व स्पार्शनवारणाय त्वक्संयोगे महत्त्वावच्छिन्नत्वं, प्रभाघटितसन्निकर्षेण प्रभास्पर्शे स्पर्शत्व-स्पार्शन-वारणाय चोद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वादि विशेषणं बोध्यम्। प्रभायां सत्तास्पार्शन-वारणं त्वक्संयोगे उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशान्न भवतीति स्पर्शानुधावनम्। श्रोत्र-घ्राण-रसनानां द्रव्या-ग्राहकत्वाद् रसनादिसंयोगस्य न प्रत्यक्षहेतुता। अतः घ्राणसंयोगं विहायान्यदाह—**गन्धप्रत्यक्ष** इति। **श्रोत्रा**वच्छिन्नेति। आकाशात्मक-श्रोत्राणां सर्वशब्दसम्बन्धात् सकलपुरुषाणां सर्वशब्दप्रत्यक्षापत्तिरतः श्रोत्रावच्छिन्नेति समवायविशेषणम्। नन्वेवं

এইখানেও অর্থাৎ দ্রব্যাদির স্পার্শন প্রত্যক্ষেও পূর্ব্বের ন্যায়ই মহত্ত্বাবচ্ছিন্নত্ব এবং উদ্‌ভূতস্পর্শাবচ্ছিন্নত্ব বুঝিতে হইবে অর্থাৎ উদ্‌ভূতস্পর্শাবচ্ছিন্ন এবং মহত্ত্বাবচ্ছিন্ন ত্বক্-সংযোগ প্রভৃতি স্পার্শন প্রত্যক্ষের কারণ বুঝিতে হইবে। এইরূপ গন্ধের প্রত্যক্ষে ঘ্রাণ-সংযুক্ত-সমবায়, গন্ধসমবেতের (গন্ধত্ব প্রভৃতির) ঘ্রাণেন্দ্রিয় জন্য-প্রত্যক্ষে ঘ্রাণ-সংযুক্ত-সমবেত-সমবায়; রাসনপ্রত্যক্ষে রসনাসংযুক্ত-সমবায়, রসসমবেতের (রসত্ব প্রভৃতির) প্রত্যক্ষে রসনাসংযুক্ত-সমবেত-সমবায় কারণ। শব্দের প্রত্যক্ষে শ্রোত্রাবচ্ছিন্ন সমবায়, শব্দ-সমবেতের (শব্দত্ব প্রভৃতির) শ্রাবণ প্রত্যক্ষে শ্রোত্রাব-চ্ছিন্ন-সমবেত-সমবায় কারণ। এই স্থলে সমস্ত প্রত্যক্ষ লৌকিক বুঝিতে হইবে। বক্ষ্যমাণ অলৌকিক প্রত্যক্ষ ইন্দ্রিয়সংযোগ প্রভৃতি ব্যতীতই হইয়া থাকে। এইরূপ

तद्वृत्तीनां समवेत-समवायेन तु ग्रहः।
विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत् ॥६१॥

आत्म-समवेत-समवेत-मानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्त-समवेत-समवायः कारणम्। अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रियसम्बद्ध-विशेषणता हेतुः; वैशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः। अत्र यद्यपि विशेषणता नानाविधा, तथा हि—भूतलादौ घटाद्यभावः स्वसंयुक्त-विशेषणतया गृह्यते, संख्यादौ रूपाद्यभावः स्वसंयुक्त-समवेत-विशेषणतया; संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः स्वसंयुक्त-समवेत-समवेत-विशेषणतया; शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्न-विशेषणतया; कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्न-

संयोगस्य प्रत्यक्षकारणत्वे शुक्तिरजतादि-प्रत्यक्षं न स्यात्, तत्रेन्द्रियसंयोगाभावादत आह—**अत्रे**ति। **इन्द्रिय**सम्बद्धेति। यदा घटाभाववद् भूतलमित्याद्याकारको भूतलादि-विशेष्यको घटाद्यभावप्रत्ययस्तदेन्द्रियसम्बद्धविशेषणता सन्निकर्षश्चक्षुरादीन्द्रियसम्बद्धे भूतलादौ घटाद्यभावानां विशेषणत्वात्। उपलक्षणञ्चैतदिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यत्वस्यापि। तेन भूतले घटाभाव इत्याद्यभावविशेष्यक-प्रत्यक्षस्य नानुपपत्तिस्तत्रापि घटाद्यभावाना-मिन्द्रियसम्बद्धभूतलादौ विशेष्यत्वादिति भावः। **न प्रत्यक्ष** इति। सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात् समवायस्यैकतया युगपद् भावि-भूत सकल-तदाश्रयव्यक्तीनां ज्ञानासम्भवादिति भावः। **न्यायमते** तु यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य कार्यं न सम्बन्धप्रत्यक्षम्, अनुगत-सम्बन्धस्याऽभावात्। किन्तु संयोगप्रत्यक्षम्। समवायश्च न संयोगस्तस्मादसौ प्रत्यक्ष इति। **स्वसंयुक्त**विशेषणतयेति। स्वं चक्षुस्तत्संयुक्तं भूतलं, तत्र विशेषणं घटा-भावस्तस्मात् स्वसंयुक्तविशेषणतारूपाच्चक्षुःसन्निकर्षाद् घटाभावग्रह इति भावः। एवमग्रेऽपि

আত্মপ্রত্যক্ষে মনঃসংযোগ, আত্মসমবেতের (জ্ঞান প্রভৃতির) মানস প্রত্যক্ষে মনঃসংযুক্ত-সমবায়, আত্মসমবেত-সমবেতের (জ্ঞানত্ব প্রভৃতির) মানস প্রত্যক্ষে মনঃসংযুক্ত-সমবেত-সমবায় কারণ। অভাবের প্রত্যক্ষে ও সমবায়ের প্রত্যক্ষে ইন্দ্রিয়সম্বদ্ধ-বিশেষণতা কারণ। বৈশেষিকমতে কিন্তু সমবায় প্রত্যক্ষ নহে। এই স্থলে যদিও বিশেষণতা নানাপ্রকার। তাহা যেমন—ভূতল প্রভৃতিতে ঘট প্রভৃতির অভাব স্ব-(ইন্দ্রিয়) সংযুক্তবিশেষণতা সম্বন্ধ দ্বারা গৃহীত (প্রত্যক্ষ) হইয়া থাকে। সংখ্যা-প্রভৃতিতে রূপ-প্রভৃতির অভাব ইন্দ্রিয়-সংযুক্ত-সমবেত-বিশেষণতা সম্বন্ধ দ্বারা, সংখ্যাত্ব প্রভৃতিতে রূপ প্রভৃতির অভাব ইন্দ্রিয় সংযুক্ত-সমবেত-সমবেত-বিশেষণতা দ্বারা, শব্দের

यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते।
प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥६२॥

समवेत-विशेषणतया। एवं कत्वाद्यवच्छिन्नाभावे गत्वाभावादिकं श्रोत्रावच्छिन्न-विशेषण-विशेषणतया; घटाभावादौ पटाद्यभावः चक्षुःसंयुक्तविशेषण-विशेषण-तया। एवमन्यदप्यूह्यम्। तथापि विशेषणतात्वेनेकैव सा गण्यते, अन्यथा षोढ़ा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्येतेति ॥६१॥

यदि स्यादुपलभ्येतेति। अत्राऽभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणम्। तथा हि—भूतलादौ घटादिज्ञाने जाते घटाभावादिकं न ज्ञायते। तेनाऽभावोपलम्भे प्रतियोग्युपलम्भाभावः कारणम्। तत्र योग्यताऽप्यपेक्षिता। सा च प्रतियोगि-

योजनीयम्। **प्राचां** प्रवादः—न्यायवार्त्तिकादिकृतामुद्द्योतकरादीनामुक्तिः। तथाचोक्तं प्रत्यक्ष-सूत्रीय-**न्यायवा**र्त्तिके—"सन्निकर्षः पुनः षोढ़ा भिद्यते—संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायः विशेषण-विशेष्यभावश्चे"ति ॥६१॥

अभावप्रत्यक्ष इति। अनुपलब्धिसहकृतेनेन्द्रियेणैवाभाव-प्रत्ययसम्भवेऽनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वं नैवाङ्गीकरणीयं गौरवादिति सूचितम्। **योग्या**नुपलब्धिरित्यत्र कर्मधारयः। तत्र योग्यानुपलब्धेरभावप्रत्यक्षहेतुत्वे युक्तिमाह—**तथा ही**ति। **घटादिज्ञा**ने—घटादि-भ्रमे। घटस्य प्रमाज्ञानदशायामभावे विशेषणतासन्निकर्षस्यैवाभावादभावप्रत्यक्षासम्भवाद् भ्रमानुधावनम्। **तेन**—प्रतियोगिसत्त्वकालेऽभावज्ञानानुदयेन। **उपलम्भे**—प्रत्यक्षे। **उपलम्भा**भावः—अनुपलब्धिः। **तत्र**—प्रतियोग्यनुपलब्धौ। **अपेक्षि**तेति। तथा चा-

অভাব কেবল শ্রোত্রাবচ্ছিন্ন-বিশেষণতা দ্বারা, ক-[বর্ণ] প্রভৃতিতে খ-[বর্ণ]ত্ব প্রভৃতির অভাব শ্রোত্রাবচ্ছিন্ন-সমবেত-বিশেষণতা দ্বারা, এইরূপ কত্বাদ্যবচ্ছিন্নাভাবে অর্থাৎ কত্বাভাব প্রভৃতিতে গত্বাভাব প্রভৃতি শ্রোত্রাবচ্ছিন্ন-বিশেষণ-বিশেষণতা দ্বারা, ঘটা-ভাবপ্রভৃতিতে পটাভাব চক্ষুঃ-সংযুক্ত-বিশেষণ-বিশেষণতা দ্বারা গৃহীত হইয়া থাকে। এইরূপ অন্যত্রও উহ্য করিতে হইবে। তথাপি সেই বিশেষণতা বিশেষণতাত্বরূপে একই গণ্য হইয়া থাকে। অন্যথা ছয়টী সন্নিকর্ষ—এই প্রাচীন প্রবাদ ব্যাহত হইবে ॥৬১॥

যদি স্যাৎ ইত্যাদি গ্রন্থের তাৎপর্য্য এই যে—এই স্থলে অভাব প্রত্যক্ষে যোগ্যানুপলব্ধি কারণ। তাহা যেমন—ভূতল প্রভৃতিতে ঘটের ভ্রম] জ্ঞান হইলে ঘটাভাব প্রভৃতি উপলব্ধ হয় না। সেই হেতু অভাবের প্রত্যক্ষে প্রতিযোগীর

सत्त्व-प्रसञ्जन-प्रसञ्जित-प्रतियोगिकत्वरूपा। तदर्थश्च—प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्व-प्रसक्त्या प्रसञ्जित उपलम्भरूपः प्रतियोगी यस्य सोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः। तथा हि —यत्रालोकसंयोगादिकं वर्त्तते, तत्र—यद्यत्र घटः स्यात्, तर्हि उपलभ्येत इत्या-पादयितुं शक्यते, तत्र घटाभावादेः प्रत्यक्षं भवति। अन्धकारे तु नापादयितुं शक्यते, तेन घटाभावादेरन्धकारे न चाक्षुष-प्रत्यक्षं, स्पार्शनप्रत्यक्षं तु भवत्येव, आलोकसंयोगं विनापि स्पार्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात्। गुरुत्वादिकं यदयोग्यं, तदभावस्तु न योग्यः, तत्र गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्यापादयितुमशक्यत्वात्।

भावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यानुपलब्धिर्हेतुस्तेन जलपरमाण्वादौ पृथिवीत्वाभावादेर्न प्रत्यक्षमिति भावः। तत्त्वचिन्तामणिकृतां मतमनुस्मरन् योग्यतां निर्वक्ति—**सा चे**ति। **प्रतियोगी**ति। **प्रति**योगिनः—अभावप्रतियोगिनः **सत्त्वप्रसञ्जनेन** सत्त्वापादनेन **प्रसञ्जितः**—आपादितः **प्रतियोगी** अनुपलम्भप्रतियोगी उपलम्भो यस्य—उपलम्भा-भावस्य, अनुपलब्धेरिति यावत्। तद्भावरूपेत्यर्थः। **सः**—उपलम्भाभावः, अनुपलब्धिः। **न चाक्षुषे**ति। अनुपलब्धिसत्त्वेऽपि योग्यानुपलब्धेरभावादिति भावः। **गुरुत्वादी**-त्यादिपदेन धर्माधर्मादि-परिग्रहः। **न योग्यः**—न प्रत्यक्षविषयः। **आपादयि**तुमिति। यद्यत्र घटे गुरुत्वं स्यात् तर्ह्युपलभ्येतेत्यापादनासम्भवाद् गुरुत्वस्य स्वभावतोऽयोग्यत्वादिति

অনুপলব্ধি কারণ। সেই প্রতিযোগীর অনুপলব্ধিতে যোগ্যতাও অপেক্ষিত অর্থাৎ প্রতিযোগীর যোগ্যানুপলব্ধি অভাবের প্রত্যক্ষে কারণ। সেই যোগ্যতা হইতেছে প্রতিযোগি-সত্ত্ব-প্রসঞ্জন-প্রসঞ্জিত-প্রতিযোগিকত্বরূপ। তাহার অর্থ হইতেছে—[ঘটাভাবাদির] প্রতিযোগী ঘটাদির সত্ত্ব (অস্তিত্ব) প্রসক্তি (আপাদন) দ্বারা আপাদিত হয় উপলব্ধিরূপ প্রতিযোগী যাহার অর্থাৎ যে অনুপলব্ধির, [তাহাই যোগ্যানুপলব্ধি।] সেই যোগ্যানুপলব্ধি অভাবের প্রত্যক্ষে কারণ। তাহা যেমন—যেখানে আলোকসংযোগ প্রভৃতি আছে, সেইখানে "যদি এইখানে ঘট থাকিত, তবে উপলব্ধ হইত"—এইরূপ আপাদন করিতে পারা যায়, [তবে] সেইখানে ঘটাভাব প্রভৃতির প্রত্যক্ষ হয়। অন্ধকারে কিন্তু এইরূপ আপাদন করিতে পারা যায় না। সেই হেতু অন্ধকারে ঘটাভাব প্রভৃতির চাক্ষুষ প্রত্যক্ষ হয় না। কিন্তু স্পার্শন-প্রত্যক্ষ হয়ই। কারণ আলোকসংযোগ ব্যতীতও স্পার্শন প্রত্যক্ষের আপাদন করা যায়। গুরুত্ব প্রভৃতি যে [সমস্ত] অযোগ্য পদার্থ, তাহার অভাব কিন্তু যোগ্য নয়

वायावुद्भूतरूपाभावः, पाषाणे सौरभाभावो, गुडे तिक्ताभावो, वह्नावनुष्णत्वाभावः, श्रोत्रे शब्दाभावः, आत्मनि सुखाद्यभावः—एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते, तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात्। संसर्गाभाव-प्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता। अन्योन्याभाव-प्रत्यक्षे त्वधिकरणयोग्यताऽपेक्षिता। अतः स्तम्भादौ पिशाचादिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यत एव ॥५९-६२

भावः। **एवमादय** इत्यादिना प्रभाया उद्भूतस्पर्शाभावपरिग्रहः। संसर्गाभावप्रत्यक्षेऽन्योन्याभावप्रत्यक्षे च योग्यताभेदं निरूपयति—**संसर्गा**भावेति। **प्रतियो**गिनो योग्यतेति। योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वे सति योग्यधर्ममात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः। तेन द्रव्यं नास्तीति द्रव्यसामान्याभावस्य न प्रत्यक्षापत्तिस्तदभावस्य वाय्वाद्ययोग्यप्रतियोगिकत्वेन योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वाभावात्। नापि गुरुत्ववद्घटात्यन्ताभावस्य प्रत्यक्षापत्तिस्तदभावस्य गुरुत्वाद्यतीन्द्रियधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन योग्यधर्ममात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावात्। रूपगुरुत्वान्यतरावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षवारणाय विशेष्यदले मात्रेति। **अधिक**रणयोग्यतेति। योग्याधिकरणवृत्तित्वमित्यर्थः।

वस्तुतस्तु योग्यानुपलब्धिरेवोभयाभावप्रत्यक्षे प्रयोजिका। अत एव वायौ रूपवदन्योन्याभावो घटे मनस्त्वात्यन्ताभावश्च प्रत्यक्षः। न हि वायुरधिकरणं मनस्त्वं वा प्रतियोगि तत्र योग्यम्। योग्यानुपलब्धिस्तु सम्भवति। वायोरुद्भूतरूपवद्भिन्नत्वे महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वेन मनस्त्वस्य च घटवृत्तित्वे योग्यव्यक्तिवृत्तित्वेन प्रत्यक्षत्वौचित्यात्। एवञ्च यत्र प्रतियोगितावच्छेदकसत्त्वेन तत्प्रत्यक्षमापादयितुं शक्यते, तत्रान्योन्याभावः प्रत्यक्षः। यत्र तु प्रतियोगिसत्त्वेन तत्प्रत्यक्षं, तत्रात्यन्ताभावादिः प्रत्यक्षः। अत

অর্থাৎ প্রত্যক্ষ-গ্রাহ্য নয়। কারণ সেস্থলে গুরুত্বাদির প্রত্যক্ষের আপাদন করা যায় না। বায়ুতে উদ্ভূত রূপের অভাব, পাষাণে সৌরভের অভাব, গুড়ে তিক্তের অভাব, বহ্নিতে উষ্ণত্বের অভাব, শ্রোত্রে শব্দের অভাব, আত্মাতে সুখ প্রভৃতির অভাব—এই জাতীয় অন্যান্য অভাব সেই সেই ইন্দ্রিয়ের (যে যে ইন্দ্রিয় দ্বারা অভাবের প্রতিযোগীর প্রত্যক্ষ হয়, সেই সেই ইন্দ্রিয়ের) দ্বারা প্রত্যক্ষ হয়। কারণ [সেই সেই স্থলে] [প্রতিযোগীর প্রত্যক্ষের আপাদন করিতে পারা যায়। সংসর্গাভাবের প্রত্যক্ষে প্রতিযোগীর যোগ্যতা এবং অন্যোন্যাভাবের প্রত্যক্ষে অধিকরণের যোগ্যতা অপেক্ষিত। এইজন্য স্তম্ভাদিতে পিশাচ প্রভৃতির ভেদও চক্ষুঃদ্বারা গৃহীত হয় ॥৫৯-৬২

अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः ।
सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥६३॥

एवं प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम्। तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोढ़ा सन्निकर्षो वर्णितः। अलौकिक-सन्निकर्षानिदानीं वदति—**अलौकिक** इति। **व्यापारः**—सन्निकर्षः। **सामान्यलक्षण** इति। सामान्यं लक्षणं यस्य इत्यर्थः। तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते, तदा सामान्यस्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते। तच्चेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यक-ज्ञान-प्रकारीभूतं बोध्यम्। तथा हि—यत्रेन्द्रियसंयुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं जातं, तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः।

एव योग्यस्यापि पृथिवीत्वस्य जलपरमाणावभावो नाध्यक्षः, योग्यानुपलब्धेरभावात्। विस्तरस्तु **सेतौ** द्रष्टव्यः ॥६२॥

धूमत्वादि-सामान्यरूपे सन्निकर्षे तज्जन्यत्वघटित-व्यापारत्वाभावादाह—**व्यापारः** सन्निकर्ष इति। यद्यपि सन्निकर्षस्येन्द्रियसम्बन्धरूपत्वादिन्द्रिय-प्रतियोगिकत्वं युक्तम्। धूमत्वादेस्त्विन्द्रिय-प्रतियोगिकत्वाभावाद् नैव सन्निकर्षत्वम्, तथापि संयोगस्येन्द्रिय-प्रतियोगिकत्वात् तद्घटितस्येन्द्रियसंयुक्तविशेष्यक-ज्ञानप्रकारीभूत-धूमत्वादेः सन्निकर्षत्व-निर्वाह इति भावः। **प्रत्यासत्तिः**—सन्निकर्षः। ननु धूमत्वरूपायाः सामान्यलक्षणायाः सन्निकर्षत्वे तस्या नित्यत्वेन सर्वदा विद्यमानत्वात् सर्वदा सकलधूमविषयकप्रत्यक्षापत्तिरत आह—**तच्चेति**। सामान्यस्वरूपञ्चेत्यर्थः। तथा च केवलसामान्यं न प्रत्यासत्तिः, किन्तु वक्ष्यमाणलक्षणं विशिष्टं सामान्यं, तच्च न नित्यमिति नोक्तदोषापत्तिरिति भावः। तदेव

এইভাবে লৌকিক ও অলৌকিক ভেদে প্রত্যক্ষ দ্বিবিধ। তন্মধ্যে লৌকিক সন্নিকর্ষ বর্ণিত হইয়াছে। এখন **অলৌকিকস্ত** এই গ্রন্থের দ্বারা অলৌকিক সন্নিকর্ষ কথিত হইতেছে। **ব্যাপার** হইতেছে সন্নিকর্ষ। **সামান্য**-লক্ষণ এই কথাটীর সামান্যটী লক্ষণ (স্বরূপ) যাহার—এই অর্থ। সেস্থলে লক্ষণ শব্দের দ্বারা যদি স্বরূপ উক্ত হয়, তবে [সামান্যলক্ষণ শব্দের] সামান্য-স্বরূপ প্রত্যাসত্তি (সন্নিকর্ষ) এই অর্থ লাভ হয়। তাহা (সেই সামান্য-লক্ষণ সন্নিকর্ষটী) ইন্দ্রিয়সম্বদ্ধবিশেষ্যক-জ্ঞানপ্রকারীভূত [সামান্য] জানিবে। তাহা এইরূপ—যেস্থলে ধূমাদি ইন্দ্রিয়সংযুক্ত, সেই ইন্দ্রিয়সংযুক্ত ধূমাদি-বিশেষ্যক 'ধূমঃ' এই জ্ঞান যখন উৎপন্ন হয়, [তখন] সেই জ্ঞানে প্রকার (বিশেষণ) হয় ধূমত্ব, সেই স্থলে [সেই] ধূমত্ব সন্নিকর্ষের দ্বারা

तत्र धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूमा इत्येवंरूपं सकलधूम-विषयकं ज्ञानं जायते। अत्र यदीन्द्रियसम्बद्ध-प्रकारीभूतमित्येवोच्यते, तदा धूलीपटले धूमत्वभ्रमानन्तरं

विवृणोति—तथाहीति। यत्र यदा। तत्र तदा। धूमत्वेन सन्निकर्षेणेति। इन्द्रियसंयुक्त-विशेष्यक-तदिन्द्रियजन्य-ज्ञानप्रकारीभूत-धूमत्वेनेत्यर्थः। तथा हि धूमादौ चक्षुःसंयोगानन्तरं धूमादिविशेष्यकं धूमत्वादिप्रकारकं धूम इत्याद्याकारकं ज्ञानं जायते। तादृशज्ञानोत्तरं देशान्तरीय-कालान्तरीय-धूमादाविन्द्रियसंयुक्त-विशेष्यक-ज्ञानप्रकारीभूत-धूमत्वरूपेन्द्रियसन्निकर्षसत्त्वात् तेन सन्निकर्षेण सकलधूमविषयकं धूमा इत्येवं यज् ज्ञानं जायते, तदेव सामान्यलक्षण-सन्निकर्षजन्यमलौकिकं प्रत्यक्षमिति भावः। ज्ञानप्रकारीभूतेत्यस्य सार्थक्यं दर्शयितुमाह—अत्र यदीति। इन्द्रियसम्बद्धेति। धूलिपटलस्यैवेन्द्रियसंयुक्तत्वात्

'ধূমাঃ' (ধূমসমূহ) এইরূপ সকল ধূম-বিষয়ক প্রত্যক্ষ জ্ঞান জন্মে। এই স্থলে যদি [ইন্দ্রিয়সম্বদ্ধ-বিশেষ্যক-জ্ঞানপ্রকারীভূত সামান্য না বলিয়া যদি] ইন্দ্রিয়সম্বদ্ধ-প্রকারীভূত সামান্য—এই মাত্রই সন্নিকর্ষ কথিত হইত, তবে ধূলিসমূহে ধূমত্বভ্রমের

বিবৃতি

অলৌকিক সন্নিকর্ষ ত্রিবিধ—সামান্যলক্ষণ, জ্ঞানলক্ষণ ও যোগজ। প্রাচীনমতে এই লক্ষণ শব্দের অর্থ—স্বরূপ। সামান্যং লক্ষণং স্বরূপং যস্য সন্নিকর্ষস্য অর্থাৎ যে সন্নিকর্ষের সামান্য হইতেছে লক্ষণ অর্থাৎ স্বরূপ—এইরূপ অর্থেই সামান্য লক্ষণ পদটী নিষ্পন্ন। সুতরাং তাঁহাদের মতে সামান্য লক্ষণ সন্নিকর্ষ হইতেছে সামান্যস্বরূপ বা সামান্যমাত্র। কিন্তু সামান্যস্বরূপ বা সামান্যমাত্র সামান্য লক্ষণ সন্নিকর্ষ হইলে ধূমত্বাদি সামান্য নিত্য বলিয়া উহা সর্বদা সকল ধূমে বিদ্যমান বলিয়া সকলেরই সর্বদা ধূমাদির প্রত্যক্ষ হইত। তাহা কিন্তু হয় না। এজন্য সামান্যমাত্রকে সন্নিকর্ষ না বলিয়া ইন্দ্রিয়-সম্বদ্ধ-বিশেষ্যক জ্ঞানে প্রকারীভূত সামান্যকেই সামান্যলক্ষণ সন্নিকর্ষ বলিতে হইবে। যে স্থলে ইন্দ্রিয়সম্বদ্ধ ধূমকে বিশেষ্য করিয়া 'ধূম' এই প্রকার জ্ঞান হয়, সেস্থলে সেই জ্ঞানে ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ ধূমাদি বিশেষ্য ও ধূমত্বাদি প্রকার (বিশেষণ) হয় বলিয়া ঐ জ্ঞানকে ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ-বিশেষ্যক ধূমত্ব-প্রকারক জ্ঞান বলা হয় এবং ঐ ধূমত্বকে ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ-বিশেষ্যক জ্ঞানে প্রকারীভূত সামান্য বলা হয়। ঐ ধূমত্ব সামান্যই সামান্য লক্ষণ সন্নিকর্ষ। ঐ রূপ বিশিষ্ট ধূমত্বরূপ সন্নিকর্ষ "ধূম" এই জ্ঞানের অনন্তর সকল ধূমে আছে বলিয়া "ধূমাঃ" (ধূমসমূহ) এইরূপে সকল ধূমের প্রত্যক্ষ হইয়া থাকে। ইহা প্রকাশ করিতে বলিলেন—**ধূমা ইত্যেবংরূপং সকলধূমবিষয়কং জ্ঞানং জায়তে।**

सकलधूम-विषयकं ज्ञानं न स्यात्, तत्र धूमत्वेन सहेन्द्रियसम्बन्धाभावात्। मन्मते त्विन्द्रियसम्बद्धं धूलीपटलं, तद्-विशेष्यकं धूम इति ज्ञानम्, तत्र प्रकारी-

तत्र धूमत्वाभावात् देशान्तरीयधूमे च चक्षुःसंयोगाभावेन तद्वृत्तिधूमत्वे चक्षुःसंयुक्तसमवायाभावादित्यर्थः। **प्रत्या**सत्तिरिति। इन्द्रियसम्बद्धधूलि-पटलविशेष्यक-ज्ञानप्रकारीभूत-धूमत्वस्य देशान्तरीयधूमे सत्त्वात् तत्रापि सकलधूमविषयकं ज्ञानं भवत्येवेति भावः। ननु यत्र चक्षुःसंयोगाद् धूम इति ज्ञानं जातं, तत्र चक्षुःसंयोगं विनापि प्रत्यक्षभूत-धूमभिन्न-धूमस्य सामान्यलक्षणया ज्ञानापत्तिः, इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यक-तदिन्द्रियजन्य-ज्ञानप्रकारीभूतधूमत्वस्य तत्रापि सत्त्वात्। न च तदा तादृशधूमे चक्षुःसंयोगाभावात् सन्निकर्षघटक-ज्ञानस्येन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्वाभावेनेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतधूमत्वस्य तादृश-

অনন্তর সকল ধূমবিষয়ক জ্ঞান হইতে পারিত না। কারণ সেখানে ধূমত্বের সহিত ইন্দ্রিয়ের সম্বন্ধ নাই। আমার মতে কিন্তু ইন্দ্রিয়-সম্বদ্ধ ধূলিপটল (ধূলিসমূহ), সেই ধূলি-পটল-বিশেষ্যক 'ধূম' এই [ভ্রম] জ্ঞান হয়। সেই জ্ঞানে প্রকারীভূত ধূমত্ব

বিবৃতি

অনেকেরই ধূলিসমূহে ধূমভ্রম হইয়া থাকে। যখন ধূলিপটলে ধূম ভ্রম হয়, তখনও "অয়ং ধূমঃ" অর্থাৎ এইটী ধূম এইরূপ জ্ঞানই হইয়া থাকে। এই জ্ঞানে ধূম লৌকিক সম্বন্ধে ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ নহে, ইদং পদবাচ্য ধূলিসমূহই ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ। ঐ ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ ধূলিসমূহই বিশেষ্য এবং ধূমত্ব প্রকার। এজন্য ঐ ধূমত্বকে ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ-বিশেষ্যক জ্ঞানে প্রকারীভূত সামান্য বলা যায়। ঐরূপ বিশিষ্ট ধূমত্বরূপ সন্নিকর্ষ ধূলিসমূহে ধূম ভ্রমকালে সকল ধূমে থাকে বলিয়া সকল ধূমের প্রত্যক্ষ হয়। কিন্তু যদি ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধে প্রকারীভূত সামান্যকে সামান্যলক্ষণ সন্নিকর্ষ বলা হয়, তবে ধূলিসমূহে ধূম ভ্রমের অনন্তর ধূমত্বরূপ সামান্যলক্ষণ সন্নিকর্ষ দ্বারা সকল ধূমের প্রত্যক্ষ হইত না। কারণ ধূমত্ব ধূমে প্রকার হইলেও ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ ধূলিসমূহে প্রকার নহে। ধূম অলৌকিক জ্ঞানলক্ষণ সম্বন্ধে ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ হইলেও লৌকিক সম্বন্ধে ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ নহে। সুতরাং ধূমত্ব ইন্দ্রিয় সম্বন্ধে প্রকারীভূত সামান্য না হওয়ায় উহা সন্নিকর্ষ হইতে পারে না। উহা সন্নিকর্ষ না হইলে উহা দ্বারা সকল ধূমের প্রত্যক্ষ হইতে পারে না। অতএব ধূলিসমূহে ধূমভ্রমের অনন্তর সকল ধূমের অলৌকিক প্রত্যক্ষের জন্য ইন্দ্রিয়সম্বদ্ধ-বিশেষ্যক জ্ঞানে প্রকারীভূত সামান্যকেই সামান্যলক্ষণ সন্নিকর্ষ বলিতে হইবে। ধূলিসমূহে ধূমভ্রম কালে ধূমত্ব সামান্য ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ-বিশেষ্যক জ্ঞানে প্রকার হয় বলিয়া

भूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः। इन्द्रियसम्बन्धश्च लौकिको ग्राह्यः। इदञ्च बहिरिन्द्रियस्थले, मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारी-भूतं सामान्यं प्रत्यासत्तिः ॥६३॥

धूमेऽसत्त्वान्न तदापत्तिरिति वाच्यम्, ज्ञानलक्षण-सन्निकर्षस्य तत्र सत्त्वात्। तथा चेन्द्रिय-सम्बद्धविशेष्यक-ज्ञानप्रकारीभूत-धूमत्वस्य धूमान्तरे सत्त्वात् सामान्यलक्षणया तज्ज्ञानापत्तिर्दुर्वारा। न चेष्टापत्तिः, पूर्वपूर्वज्ञानघटितसन्निकर्षेण ज्ञानधारापत्तेरत आह—**लौकिक** इति। संयोगादिलक्षण इत्यर्थः। इदं तदिन्द्रियजन्यत्वस्याप्युपलक्षणम्। अन्यथा चक्षुःसंयोगे विद्यमानेऽपि यत्र दोषवशान्न धूमादिचाक्षुषं किन्तु धूमत्वादिप्रकारकं स्मरणं, तत्र धूमत्वसामान्य-लक्षणाजन्यज्ञानापत्तिर्दुर्वारा स्यात्। तथा चेन्द्रियलौकिकसम्बद्धविशेष्यक-तदिन्द्रियजन्य-ज्ञानप्रकारीभूतसामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वं फलितम्। **इदं**—तादृशज्ञानप्रकारीभूतस्य प्रत्यासत्तित्वम्। **बहिरि**न्द्रियस्थले—बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानजननस्थले न तु मानससामान्यलक्षणाजन्य-ज्ञानस्थले। अन्यथाऽणुत्वेन यत्किञ्चिदणूपस्थितावणुत्वसामान्यलक्षणया सकलाणुगोचरो मानसबोधो न स्यात्, अणौ मनसो लौकिकसम्बन्धाभावात्, ज्ञाने मनोजन्यत्वस्याभावादिति भावः। **ज्ञान**प्रकारीभूतमिति। तथा च शब्दादिना यत्किञ्चित्पिशाचाद्युपस्थितौ सकलपिशाचगोचरो मानस-बोध उपपद्यत इति ॥६३॥

হইতেছে প্রত্যাসত্তি। ইন্দ্রিয় সম্বন্ধটী লৌকিক গ্রহণ করিতে হইবে। বহিরিন্দ্রিয়স্থলে অর্থাৎ সামান্যলক্ষণ সন্নিকর্ষ-জন্য বহিরিন্দ্রিয়ের দ্বারা জ্ঞানোৎপত্তিকালে এই সন্নিকর্ষ অর্থাৎ ইন্দ্রিয়-জন্য ইন্দ্রিয়ের লৌকিক সন্নিকর্ষ-বিশিষ্ট বস্তু বিষয়ক জ্ঞানে প্রকারীভূত সামান্যই সন্নিকর্ষ। [অলৌকিক সন্নিকর্ষ-জন্য] মানসপ্রত্যক্ষ স্থলে কিন্তু সন্নিকর্ষ হইতেছে—জ্ঞান-প্রকারীভূত সামান্য ॥৬৩॥

বিবৃতি

ঐরূপ ধূমত্ব সন্নিকর্ষ হইবে এবং তদ্দ্বারা সকল ধূমের প্রত্যক্ষ হইতে পারিবে। ইহা প্রকাশ করিতে বিশ্বনাথ বলিলেন—**তত্র প্রকারীভূতং ধূমত্বং প্রত্যাসত্তিঃ।**

ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ শব্দে ইন্দ্রিয়ের সহিত লৌকিক সম্বন্ধে সম্বদ্ধ—এইরূপ অর্থ বুঝিতে হইবে। সামান্যলক্ষণা জন্য যখন সামান্যাশ্রয়ের জ্ঞান হইবে, তখন কোন একটি সামান্যাশ্রয়কে ইন্দ্রিয়ের সহিত লৌকিক সম্বন্ধে সম্বদ্ধ হইতে হইবে। ইহা না বলিলে যে স্থলে চক্ষুঃসংযোগের অনন্তর 'ধূম' এইরূপ জ্ঞান উৎপন্ন হইয়া ধূমের সহিত চক্ষুঃ-সংযাগ বিচ্ছিন্ন হইয়াছে, সেস্থলে চক্ষুঃ সংযোগ বিনাই অপ্রত্যক্ষ সকল ধূমের সামান্য

বিবৃতি

লক্ষণা জন্য অলৌকিক প্রত্যক্ষের আপত্তি হইবে। কারণ সেই সকল অপ্রত্যক্ষ ধূমেও ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ-বিশেষ্যক জ্ঞানে প্রকারীভূত ধূমত্ব সামান্যরূপ সামান্যলক্ষণ সন্নিকর্ষ রহিয়াছে। ঐ ধূমত্ব চক্ষুঃসন্নিকৃষ্ট ধূমের জ্ঞানে পূর্বেই প্রকার হইয়াছে। যে সকল অপ্রত্যক্ষ ধূমের অলৌকিক প্রত্যক্ষ হইবে, তাহার মধ্যে কোন একটী ধূম ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ না হইলে সামান্য লক্ষণাজন্য অলৌকিক প্রত্যক্ষ হয় না। চক্ষুঃসংযোগ বিচ্ছেদের পর কোন ধূমেই যখন ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ নাই, তখন ধূমের অলৌকিক প্রত্যক্ষ হইতে পারে না —ইহাও এস্থলে বলা চলে না। কারণ অপ্রত্যক্ষ ধূম লৌকিক সম্বন্ধে ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ না হইলেও অলৌকিক জ্ঞান লক্ষণ সম্বন্ধে ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ হইয়াছে। কেন না পূর্ব্বেই ধূমের চাক্ষুষ জ্ঞান হইযাছে। সেই জ্ঞানকে ধরিয়া ধূমের সহিত ইন্দ্রিয়ের অলৌকিক জ্ঞান-লক্ষণ সন্নিকর্ষ হইয়াছে। অতএব লৌকিক ইন্দ্রিয় সম্বন্ধ শূন্যকালে এইরূপ অলৌকিক প্রত্যক্ষ বারণের জন্য সামান্যাশ্রয়কে ইন্দ্রিয়ের সহিত লৌকিক সম্বন্ধে সম্বদ্ধ হইতে হইবে। তাহা হইলে সামান্যলক্ষণাজন্য প্রত্যক্ষ হইবে না। ইহা প্রকাশ করিতে বলিলেন—**ইন্দ্রিয়সম্বন্ধশ্চ লৌকিকো গ্রাহ্যঃ।**

চক্ষুঃসংযোগ বিদ্যমানকালে যদি কোন প্রতিবন্ধকবশতঃ ধূমের প্রত্যক্ষ না হইয়া ধূমবিশেষ্যক ধূমত্বপ্রকারক স্মরণ হয়, তবে সে স্থলে ধূমত্ব সামান্যলক্ষণা-জন্য সকল ধূমের প্রত্যক্ষের আপত্তি হইবে। কারণ ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ ধূমকে বিশেষ্য করিয়া এবং ধূমত্বকে প্রকার করিয়া ধূমের স্মরণ জ্ঞান হওয়ায় ধূম ইন্দ্রিয় সম্বদ্ধ ধূমবিশেষ্যক জ্ঞানে প্রকারীভূত হইয়া সন্নিকর্ষ হইয়াছে এবং উহা সকল ধূমে আছে। অতএব এইরূপ প্রত্যক্ষ বারণের জন্য সামান্যলক্ষণার ঘটক জ্ঞানের বিশেষণরূপে তদিন্দ্রিয়জন্যত্ব নিবেশ করিতে হইবে।

ইহার তাৎপর্য এই যে, যে ইন্দ্রিয়ের দ্বারা সামান্যলক্ষণাজন্য প্রত্যক্ষ উৎপন্ন হইবে। সেই ইন্দ্রিয়ের লৌকিক সন্নিকর্ষবিশিষ্ট বস্তু বিশেষ্যক সেই ইন্দ্রিয় জন্য জ্ঞানে প্রকারীভূত সামান্যই সামান্যলক্ষণ সন্নিকর্ষ হইবে। চক্ষুরিন্দ্রিয়সম্বদ্ধ ধূমবিশেষ্যক স্মরণ ধূমত্বপ্রকারক চক্ষুরিন্দ্রিয়-জন্য জ্ঞান নহে বলিয়া ঐ ধূমত্ব চক্ষুরিন্দ্রিয়সম্বদ্ধ ধূমবিশেষ্যক জ্ঞানে প্রকার হইলেও চক্ষুরিন্দ্রিয়সম্বদ্ধ ধূমবিশেষ্যক চক্ষুরিন্দ্রিয় জন্য জ্ঞানে প্রকার হয় নাই বলিয়া উহা সন্নিকর্ষ হয় না। সুতরাং উহা দ্বারা স্মরণকালে প্রত্যক্ষের আপত্তি হইতে পারে না। অতএব প্রাচীনমতে—ইন্দ্রিয়ের লৌকিক সন্নিকর্ষ বিশিষ্ট বস্তু বিশেষ্যক সেই ইন্দ্রিয় জন্য জ্ঞানে প্রকারীভূত সামান্যই হইতেছে সামান্যলক্ষণ সন্নিকর্ষ। এইরূপ সন্নিকর্ষই অলৌকিক প্রত্যক্ষের হেতু।

परन्तु समानानां भावः सामान्यम्। तच्च कचिन्नित्यं धूमत्वादि, कचिच्चा-नित्यं घटादि। यत्रैको घटः संयोगेन भूतले समवायेन कपाले ज्ञातस्तदनन्तरं सर्वेषामेव तद्घटवतां भूतलादीनां कपालादीनां वा ज्ञानं भवति, तत्रेदं बोध्यम्। परन्तु सामान्यं येन सम्बन्धेन ज्ञायते, तेन सम्बन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिः। किन्तु यत्र तद्घट-नाशानन्तरं तद्घटवतः स्मरणं जातम्, तत्र सामान्यलक्षणया

आसत्तिराश्रयाणामित्यादि मूलमवतारयितुं भूमिकामाह—**परं** त्विति। **समानाना**मिति। तथा चात्र सामान्यपदं यौगिकमेव, न तु पारिभाषिकमिति भावः। **भूतले** इत्यस्य ज्ञात इत्यनेनाऽन्वयः। **भूतला**दीनामित्यादिना संयोगेन तद्घटाधिकरण-पीठादि-द्रव्यान्तर-परिग्रहः। **ज्ञानं** भवतीति। संयोगेन घटवद् भूतलमित्याकारक-ज्ञानानन्तरं चक्षुःसंयुक्त-भूतलविशेष्यक-ज्ञानप्रकारीभूत-घटवत्ता-सन्निकर्षेण 'संयोगेन घट-वन्ति भूतलानी'त्याकारकं चाक्षुषमलौकिकप्रत्यक्षं जायत इत्यर्थः। **इदं** बोध्यमिति। एतादृशस्थले ज्ञायमानमनित्यं सामान्यं प्रत्यासत्तिरिति बोध्यम्। ननु परम्परया प्रत्या-सन्नस्य घटत्वादेः प्रत्यासत्तित्वमस्तु, किमनित्यसामान्येनेत्यत आह—**परन्त्वि**ति। **तेन सम्बन्धे**नेति। घटत्वादि-सामान्यं समवायादिसम्बन्धेन घटाद्यधिकरणे ज्ञातमतस्तेनैव समवायादिसम्बन्धेन तदधिकरणानामेवाऽलौकिकप्रत्यक्षजनकं नान्यस्य। अन्यथा समवायेन ज्ञानप्रकारीभूत-घटत्वादि-सामान्यप्रत्यासत्त्या कालादिज्ञानापत्तेरिति भावः। प्राचीनसम्मतं सामान्यलक्षण सन्निकर्षं निरूप्य नव्यरीत्या तन्निरूपयितुं भूमिकामाह—**किन्त्वि**ति। एवञ्चेत्यर्थः। **तद्घट**नाशानन्तरं—भूतलाद्यधिकरणक-तद्घटनाशानन्तरम्। **तद्घटव**तः स्मरणं—तद्घटवत् तद् भूतलमित्याकारकं तद्घटवतो भूतलादेः स्मरणम्। **सामान्य-**लक्षणया— इन्द्रियसम्बद्ध-विशेष्यक-ज्ञानप्रकारीभूत-तद्घटरूप-सामान्यलक्षण-

পরন্তু সমানসমূহের ভাবই (ধর্মই) সামান্য। সেই সামান্য কোন স্থলে নিত্য ঘটত্বাদি জাতি, কোন স্থলে বা অনিত্য ঘটাদি হইয়া থাকে। যে স্থলে একটী ঘট সংযোগ সম্বন্ধে ভূতলে ও সমবায় সম্বন্ধে কপালে অনুভূত হয়। তাহার পর (সেই জ্ঞানের পর) তদ্‌ঘটবিশিষ্ট সকল ভূতলের বা তদ্‌ঘটবিশিষ্ট সকল কপালের জ্ঞান হয়। সেই স্থলে ইহা অর্থাৎ জ্ঞায়মান অনিত্য সামান্য সন্নিকর্ষ জানিবে। পরন্তু [সামান্যের অধি-করণে] সামান্য যে সম্বন্ধে অনুভূত হইয়া থাকে, সেই সম্বন্ধে অধিকরণের [প্রত্যক্ষে] অলৌকিক সন্নিকর্ষ (হেতু)। কিন্তু অর্থাৎ এইরূপ জ্ঞায়মান সামান্য সন্নিকর্ষ হইলে যে

आसत्तिराश्रयाणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
तदिन्द्रियज-तद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥६४॥

सर्वेषां तद्घटवतां भानं न स्यात , सामान्यस्य तदानीमभावात् । किञ्च, इन्द्रियं-सम्बद्ध-विशेष्यकं घट इति ज्ञानं यत्र जातम् , तत्र परदिने इन्द्रियसम्बन्धं विनापि तादृशज्ञानप्रकारीभूत-सामान्यस्य सत्त्वात् तादृशज्ञानं कुतो न जायते ? तस्मात् सामान्य-विषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न तु सामान्यमित्याह—**आसत्तिरिति** । आसत्तिः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । तथा च सामान्यलक्षणमित्यत्र लक्षण-शब्दस्य विषयोऽर्थः । तेन सामान्य-विषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते । ननु चक्षुः-

सन्निकर्षेण । **सामान्यस्य** तादृशतद्घटरूप-सामान्यस्य । ज्ञायमान-सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे दोषान्तरमाह—**किञ्चेति** । एवं ज्ञायमान-सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे चैत्रीयज्ञान-प्रकारीभूत-सामान्यरूप-प्रत्यासत्त्या मैत्रस्य सामान्याश्रयप्रत्यक्षापत्तिस्तद्वारणाय तत्-पुरुषीयत्वनिवेशे गौरवम् । ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तु तस्य समवायेन हेतुत्वान्न तत्-पुरुषीयत्वनिवेश इति लाघवम् । एवं प्राचीनमते घट इति चाक्षुषोत्तरक्षणे सकल-घटविषयकमलौकिकं ज्ञानं जायते इति क्षणैकविलम्बः । नव्यमते तु यदैव घटचाक्षुषं, तदैव सन्निकृष्टघटांशे लौकिकमन्यघटांशेऽलौकिकमित्यपि बोध्यम् । **तादृशेति** । इन्द्रिय-सम्बद्ध-विशेष्यकेत्यर्थः । **तादृशज्ञानं**—सर्वे घटा इत्याद्याकारकं ज्ञानम् । **तस्मात्**—प्रागुक्त-दोषद्वयसत्त्वात् । **तेन**—लक्षणशब्दस्य विषयार्थकत्वेन । **ज्ञानं**—प्रत्यासत्तिरिति । तथा च तद्घटवर्ति तद्घटसामान्याभावसत्त्वेऽपि सामान्य-ज्ञानरूप-सन्निकर्ष-सत्त्वान्न दोष इति

স্থলে তদ্‌ঘট নাশের অনন্তর তদ্‌ঘটবিশিষ্টের স্মরণ উৎপন্ন হয়, সে স্থলে সামান্যলক্ষণ সন্নিকর্ষের দ্বারা সকল তদ্‌ঘটবিশিষ্টের জ্ঞান হইতে পারে না। কারণ সে সময়ে সামান্যটী (তদ্‌ঘটটী) নাই। এইরূপ ইন্দ্রিয়সম্বদ্ধ-বিশেষ্যক 'ঘট' এই জ্ঞান যেখানে উৎপন্ন হয়, সেখানে পরদিনে ইন্দ্রিয় সম্বন্ধ ব্যতীতও তথাবিধ জ্ঞানপ্রকারীভূত সামান্য (ঘটে) থাকায় তথাবিধ জ্ঞান কেন উৎপন্ন হয় না ? অতএব সামান্যবিষয়ক জ্ঞানই প্রত্যাসত্তি, কিন্তু [জ্ঞায়মান] সামান্য প্রত্যাসত্তি নহে। ইহাই **আসত্তিঃ** গ্রন্থের দ্বারা বলিতেছেন। আসত্তি শব্দের অর্থ—প্রত্যাসত্তি। এইরূপ হইলে 'সামান্য-লক্ষণ' এই স্থলে লক্ষণ শব্দের অর্থ—বিষয়। তাহাতে সামান্য-বিষয়ক জ্ঞানই প্রত্যাসত্তি—এই অর্থ লাভ হয়। [পূঃ] আচ্ছা, যেখানে চক্ষুঃ-সংযোগাদি ব্যতীতই

विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।

संयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्त्तते, तत्र सकल-घटादीनां चाक्षुष-प्रत्यक्षं स्यादत आह—तदिन्द्रियजेति । अस्यार्थः—यदा बहिरिन्द्रियेण सामान्य-लक्षणया ज्ञानं जननीयम्, तदा यत्किञ्चिद्धर्मिणि तत्सामान्यस्य-तदिन्द्रिय-जन्य-ज्ञानस्य सामग्र्यपेक्षिता । सा च सामग्री चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकम् । तेनान्धकारादौ चक्षुरादिना तादृशं ज्ञानं न जायते ॥६४॥

ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा, सामान्य-लक्षणापि ज्ञानरूपा, तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह—विषयी इति । सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति । ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं, तस्यैव

भावः । अणुत्वज्ञानमात्रेणैव सकलाणुगोचर-मानसालौकिक-बोधोदयादाह—**बहि**रिति । **संयोगादिक**मिति । महत्त्वोद्भूतरूपावच्छिन्नालोकसंयोगावच्छिन्न-चक्षुःसंयोगादिकमि-त्यर्थः । आदिना महत्त्वोद्भूतस्पर्शावच्छिन्न-त्वक्संयोगस्य दोषाभावस्य च परिग्रहः । **तेन**—तादृशचक्षुःसंयोगादेरपेक्षणीयत्वेन । **न जायत** इति । तत्रालोकसंयोगावच्छिन्न-चक्षुःसंयोगाभावादिति भावः ॥६४॥

मूले **विषयी**—ज्ञानम् । **यस्य**—सौरभादेः । **तस्यैव**—सौरभादेः । **व्यापारः**—सन्निकर्षः । **यदी**ति । यदिशब्दोऽयं सामान्यलक्षणाऽपीत्युत्तरं योजनीयः । **तदा-**

সামান্য জ্ঞান আছে, সেখানে সকল ঘট প্রভৃতিরই চাক্ষুষ [আলৌকিক] প্রত্যক্ষ হউক ? এই [আশঙ্কার] জন্য **তৎ** ইত্যাদি [গ্রন্থ] বলিলেন। এই গ্রন্থের অভিপ্রায়—যখন বাহেন্দ্রিয়ের দ্বারা সামান্য-লক্ষণ সন্নিকর্ষ-জন্য [অলৌকিক] জ্ঞান উৎপন্ন করিতে হইবে, তখন [সেই সামান্যের আশ্রয়] কোন একটী ধর্ম্মীতে সেই সামান্যের [যে ইন্দ্রিয়জন্য অলৌকিক প্রত্যক্ষ] সেই ইন্দ্রিয়জন্য লৌকিক জ্ঞানের সামগ্রী অপেক্ষিত হয়। সেই সামগ্রী হইতেছে চক্ষুঃ-সংযোগ, আলোক-সংযোগ প্রভৃতি। সেই জন্য অন্ধকারাদিতে চক্ষুঃপ্রভৃতি দ্বারা সেইরূপ জ্ঞান উৎপন্ন হয় না ॥ ৬৪ ॥

আচ্ছা, জ্ঞান-লক্ষণ সন্নিকর্ষ যদি জ্ঞানরূপ হয়, সামান্য-লক্ষণ সন্নিকর্ষও যদি জ্ঞানরূপ হয়, তবে তাহাদের উভয়ের ভেদ না হউক, এই [আশঙ্কার] জন্য **বিষয়ী** ইত্যাদি [গ্রন্থ] বলিতেছেন। সামান্য-লক্ষণ সন্নিকর্ষটী তাহার (সামান্যের) আশ্রয়ের জ্ঞান জন্মায়। জ্ঞানলক্ষণ সন্নিকর্ষ কিন্তু যদ্বিষয়ক জ্ঞান (যাহার জ্ঞান),

प्रत्यासत्तिरिति। अत्रायमर्थः—प्रत्यक्षे सन्निकर्ष विना भानं न सम्भवति। तथा च सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकल-धूमानां वह्नित्वेन सकल-वह्नीनाञ्च भानं कथं भवेत्? तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते। न च सकल-वह्नि-धूम-भानाभावे का क्षतिरिति वाच्यं; प्रत्यक्षधूमे वह्निसम्बन्धस्य गृहीतत्वात्, अन्यधूमस्य चानु-

श्रयस्य—सामान्याश्रयस्य। सामान्यलक्षणास्वीकारे युक्तिमाह—**अत्रे**ति। **अयमर्थः**—अयमभिप्रायः। **तथा च**—सन्निकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वे च। **कथं** भवेदिति। नैव भवेदित्यर्थः। देशान्तरीय-कालान्तरीय-धूमादौ लौकिकसन्निकर्षाभावादिति भावः। **तदर्थं**—सकलवह्निधूमभानार्थम्। उपलक्षणं चैतत् पर्वतीयधूमादौ व्याप्तिज्ञानार्थमभावस्य प्रतियोगिज्ञानार्थमपि सामान्यलक्षणा स्वीकरणीयेति। **प्रत्यक्ष**धूमे—सन्निकृष्टधूमे। **वह्नि-सम्बन्धस्य** वह्निसामानाधिकरण्यस्य। **गृहीतत्वा**दिति। चक्षुरादिना निर्णीतत्वादित्यर्थः। तथा च महानसवृत्ति-प्रत्यक्षधूमे वह्नेर्व्याप्तिनिर्णयान्न तद्विशेष्यको व्याप्यत्वसंशय इति भावः। **अन्यधूमस्य**—असन्निकृष्टधूमस्य। **अनुप**स्थितत्वात—असन्निकृष्टत्वेनाऽ-

তাহারই প্রত্যাসত্তি হয়। এই স্থলে এই গ্রন্থের অভিপ্রায় এই যে—প্রত্যক্ষে সন্নিকর্ষ ব্যতীত বিষয়ের ভান (জ্ঞান-বিষয়তা) সম্ভব নহে। তাহা হইলে সামান্য-লক্ষণ সন্নিকর্ষ ব্যতীত ধূমত্বরূপে সকল ধূমের এবং বহ্নিত্বরূপে সকল বহ্নির ভান কিরূপে হইবে? সেই জন্য অর্থাৎ ধূমত্বরূপে সকল ধূম ও বহ্নিত্বরূপে সকল বহ্নির জ্ঞানের জন্য সামান্য লক্ষণা স্বীকৃত হইয়াছে। আচ্ছা, সকল ধূম বা সকল বহ্নির জ্ঞান না হইলে কি ক্ষতি? অর্থাৎ কোন ক্ষতি নাই—ইহা বলিতে পার না। কারণ প্রত্যক্ষ [মহানসীয়] ধূমে বহ্নির [ব্যাপ্তি] সম্বন্ধ গৃহীত (নিশ্চিত) হওয়ায় এবং অন্য ধূম উপস্থিত

বিবৃতি

বাদী যখন কোন হেতু দ্বারা পক্ষে সাধ্যের অনুমিতি করে, তখন প্রতিবাদী ঐ হেতুতে "অয়ং হেতুঃ সাধ্যব্যভিচারী ন বা অর্থাৎ এই হেতুটী সাধ্যের ব্যভিচারী কিনা এইরূপ সংশয় উদ্ভাবন করিয়া ঐ হেতুকে দুষ্ট প্রতিপাদন করিতে চেষ্টা করে। যখন ধূমহেতু দ্বারা পর্বতে বহ্নির অনুমিতি হয়, তখনও এইরূপ ব্যভিচার সংশয় হয়। যেমন—ধূমো বহ্নিব্যভিচারী ন বা অর্থাৎ ধূম বহ্নির ব্যভিচারী কিনা? সর্বানুভব সিদ্ধ এইরূপ সংশয় হইতেই সামান্যলক্ষণার অস্তিত্ব প্রতিপন্ন হয়। সামান্যলক্ষণা ব্যতীত ঐরূপ সংশয় সম্ভব হয় না, ইহাই বিচার পূর্বক প্রদর্শিত হইতেছে।

এস্থলে এই সংশয়ের ধর্মী—ধূম। ঐ ধূম নানাবিধ—পর্বতীয় ধূম, মহানসীয় ধূম,

पस्थितत्वाद् धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयानुपपत्तेः। मन्मते तु सामान्य-लक्षणया सकल-धूमोपस्थितौ कालान्तरीय-देशान्तरीय-धूमे वह्निव्याप्यत्व-सन्देहः सम्भवति। न च सामान्यलक्षणा-स्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेय-ज्ञाने जाते सार्वज्ञ्यापत्तिरिति वाच्यम्। प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जातेऽपि विशिष्य सकल-पदार्थानामज्ञातत्वेन सार्वज्ञ्याभावात्। एवं ज्ञान-लक्षणाया अस्वीकारे सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात्? यद्यपि सामान्यलक्षणयापि

ज्ञातत्वात्। तथा च संशयकारणस्य धर्मिज्ञानस्याभावान्न तद्विशेष्यकोऽपि व्याप्यत्वसन्देह इति भावः। ज्ञानलक्षणास्वीकारे युक्तिमाह—**एव**मित्यादिना। **कथं** स्यादिति। चन्दनखण्डस्य चाक्षुष-प्रत्यक्षे जायमानेऽपि सौरभांशे चक्षुःसन्निकर्षाभावात् चक्षुः-संयुक्त-

না হওয়ায় 'ধূম বহ্নিব্যাপ্য কি না' এই সংশয় উপপন্ন হইবে না। আমার মতে কিন্তু সামান্য-লক্ষণ সন্নিকর্ষের দ্বারা সকল ধূমের উপস্থিতি হইলে কালান্তরীয় দেশান্তরীয় ধূমে বহ্নির ব্যাপ্যত্ব-সন্দেহ সম্ভব হয়। সামান্যলক্ষণা স্বীকার করিলে প্রমেয়ত্বরূপে সকল প্রমেয় পদার্থের জ্ঞান উৎপন্ন হইলে [জীবের] সর্ব্বজ্ঞত্বাপত্তি হয়—ইহা কিন্তু বলা যায় না। কারণ প্রমেয়ত্বরূপে সকল প্রমেয়ের জ্ঞান উৎপন্ন হইলেও বিশেষ করিয়া অর্থাৎ বহ্নিত্ব, ধূমত্ব প্রভৃতি বিশেষ বিশেষরূপে সকল পদার্থের জ্ঞান উৎপন্ন না হওয়ায় [সকলের] সর্ব্বজ্ঞত্বাপত্তি হয় না। এইরূপ জ্ঞানলক্ষণা সন্নিকর্ষ স্বীকার না করিলে

বিবৃতি

গোষ্ঠীয় ধূম, চত্বরীয় ধূম, যজ্ঞীয় ধূম প্রভৃতি। তন্মধ্যে কোন ধূম প্রত্যক্ষ হইলেও সকল ধূম প্রত্যক্ষ নহে; বহু ধূমই অজ্ঞাত রহিয়াছে। প্রত্যক্ষ ধূমে বহ্নির ব্যাপ্তি নিশ্চয় হইয়াছে, সুতরাং সে ধূমে বহ্নির ব্যাপ্তি সংশয় হইতে পারে না। কারণ নিশ্চয় সংশয়ের প্রতিবন্ধক। নিশ্চয় থাকিলে সংশয় জন্মে না। অন্যান্য অপ্রত্যক্ষ ধূম অজ্ঞাত বলিয়া উহাতেও ব্যাপ্তির সংশয় হইতে পারে না। কারণ সংশয়ের হেতু ধর্মীর জ্ঞান। ধর্মীর জ্ঞান না হইলে সংশয় হইতে পারে না। অথচ এইরূপ সংশয় যখন অনুভবসিদ্ধ,তখন ধর্মী ধূমের জ্ঞান অবশ্য স্বীকার্য্য। দেশান্তরীয় এবং কালান্তরীয় সকল ধূমের যুগপৎ জ্ঞান সামান্যলক্ষণা ব্যতীত অন্য কোন প্রকারে সম্ভব নহে। সামান্য-লক্ষণা দ্বারা দেশান্তরীয় ও কালান্তরীয় সকল ধূমের যুগপৎ প্রত্যক্ষ হইলে উহাতে বহ্নির ব্যাপ্তি সংশয় নির্বাধে হইতে পারে। সুতরাং সংশয়ের ধর্মীর জ্ঞানের জন্য সামান্যলক্ষণা অবশ্য স্বীকার্য্য। ইহা প্রকাশ করিতে বলিলেন—**বহ্নিব্যাপ্যত্বসন্দেহঃ সম্ভবতি।**

सौरभस्य भानं सम्भवति, तथापि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया। एवं यत्र

समवायस्य सौरभे सन्निकर्षत्वासम्भवात् तत्र सौरभभानं न स्यादित्यर्थः। न च सुरभि चन्दनमित्यादौ सामान्यलक्षणया सौरभस्य भानमिति वाच्यम्। सौरभत्वधर्मिणि सौरभे चक्षुरिन्द्रियजन्य-सौरभत्वज्ञानसामग्र्याः अभावात्। तस्मात् सामान्यलक्षणया सौरभस्य भानं न सम्भवतीति ज्ञानलक्षणा स्वीकार्येति भावः। ननु सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभत्वादिसामान्यलक्षणयैव सौरभादेर्भानं सम्भवति, सामान्यलक्षणाजन्य-चाक्षुषादिबोधं प्रति तद्धर्मिणि तदिन्द्रियजन्यतद्धर्मबोधसामग्र्यास्तद्धर्माश्रयधर्मिकबोधसामग्र्या वा सहकारित्वाभ्युपगमादत्र प्रथमसामग्र्या अभावेऽपि द्वितीयसामग्र्याः सत्त्वात्। तस्माज् ज्ञानलक्षणा न स्वीकार्येत्याक्षिपति—**यद्यपीति**। **ज्ञान**लक्षणयेति। ज्ञानलक्षणयैवेत्यर्थः। तदानीं सौरभत्वांशे धर्मान्तरस्यागृहीततया सामान्यलक्षणया सौरभत्वप्रत्यक्षायोगादिति भावः। ज्ञानलक्षणसन्निकर्षश्च स्वसंयुक्तमनःसंयुक्तात्मसमवेत-ज्ञानरूपः। स्वमिन्द्रियम्। इदं बहिरिन्द्रियस्थले। मानसस्थले तु मनःसंयुक्तात्मसमवेतज्ञानरूपो बोध्यः। ज्ञानलक्षणा-

'সুরভি চন্দন' এই জ্ঞানে সৌরভের জ্ঞান কিরূপে হইবে? যদিও সামান্যলক্ষণা দ্বারাও সৌরভের ভান সম্ভব হয়, তথাপি সৌরভত্বের ভান জ্ঞানলক্ষণা দ্বারা হইবে।

বিবৃতি

দ্বিতীয় অলৌকিক সন্নিকর্ষ হইতেছে—জ্ঞানলক্ষণ। এস্থলেও লক্ষণ শব্দের অর্থ—স্বরূপ। জ্ঞানং লক্ষণং স্বরূপং যস্য সন্নিকর্ষস্য অর্থাৎ যে সন্নিকর্ষের জ্ঞানই স্বরূপ—এই রূপ অর্থেই জ্ঞানলক্ষণ পদটী নিষ্পন্ন। সুতরাং জ্ঞানই জ্ঞানলক্ষণ সন্নিকর্ষ। পরন্তু জ্ঞানমাত্রই জ্ঞানলক্ষণ সন্নিকর্ষ হইলে যে কোন পুরুষের যে কোন জ্ঞানের দ্বারা যে কোন বিষয়ের অলৌকিক প্রত্যক্ষ হইতে পারে। তাহা কিন্তু হয় না। সুতরাং জ্ঞানমাত্রই সন্নিকর্ষ নহে। কিন্তু যে ইন্দ্রিয়ের দ্বারা যে বিষয়ের জ্ঞানলক্ষণ সন্নিকর্ষ জন্য প্রত্যক্ষ হইবে, সেই ইন্দ্রিয়সংযুক্ত মনঃসংযুক্ত আত্মাতে সমবেত সেই বিষয়ের জ্ঞানই সেই বিষয়ের প্রত্যক্ষে সন্নিকর্ষ। যখন চক্ষুর দ্বারা চন্দনখণ্ডে সৌরভের প্রত্যক্ষ হইবে, তখন চক্ষুঃসংযুক্ত মনঃসংযুক্ত আত্মাতে সৌরভের স্মৃতিরূপ জ্ঞান সমবেত হইয়া আছে। ঐ জ্ঞান বিষয়তা সম্বন্ধে সৌরভে রহিয়াছে। এইরূপ জ্ঞানই অর্থাৎ চক্ষুঃসংযুক্ত মনঃসংযুক্ত আত্ম-সমবেত সৌরভ জ্ঞানই সৌরভের সহিত চক্ষুর জ্ঞানলক্ষণ সন্নিকর্ষ।

এই সন্নিকর্ষ স্বীকার না করিলে চন্দনখণ্ডে সৌরভের, ভ্রমে দেশান্তরীয় রজতাদির চাক্ষুষ প্রত্যক্ষ এবং অনুব্যবসায়ে বাহ্য ব্যবসায় বিষয়ের মানস প্রত্যক্ষ কোনরূপেই

योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जान-भेदतः ॥६५॥

धूमत्वेन धूलीपटलं ज्ञातं, तत्र धूलीपटलस्याऽनुव्यवसाये भानं ज्ञान-लक्षणया ॥ **योगजो द्विविध** इति। योगाभ्यासजनितो धर्म-विशेषः श्रुतिपुराणादिप्रमाणक

ङ्गीकारे युक्त्यन्तरमाह—**एव**मिति। **ज्ञान**लक्षणयेति। ज्ञानलक्षणयैवेत्यर्थः। तथा च सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभस्य, भ्रमे विशेषणस्यानुव्यवसाये व्यवसायविषयस्य सोऽयमित्यादिप्रत्यभिज्ञायां स्मरणाद्युपनीत-तत्ताया अभावप्रत्यक्षादौ प्रतियोग्यादीनां च भानार्थं ज्ञानलक्षणा स्वीकरणीयेति भावः।

प्रशस्तपादीय-भाष्यमनुस्मरन् तृतीयमलौकिक-सन्निकर्षमाह मूले—**योगज** इति।

এইরূপ যে স্থলে ধূমত্বরূপে ধূলিপটলের জ্ঞান উৎপন্ন হইয়াছে, সে স্থলে ধূলিপটলের অনুব্যবসায়ে ভান জ্ঞানলক্ষণা দ্বারা হইবে। **যোগজ** এই গ্রন্থের অর্থ—শ্রুতি,

বিবৃতি

উপপন্ন হইবে না। কারণ সৌরভ বা দেশান্তরীয় রজতাদির সহিত চক্ষুর এবং বাহ্য বিষয়ের সহিত মনের প্রত্যক্ষের হেতু কোন সন্নিকর্ষ নাই। সৌরভের সহিত চক্ষুর সংযুক্ত-সমবায় সম্বন্ধ থাকিলেও উহা প্রত্যক্ষের হেতু সন্নিকর্ষ বলিয়া কল্পিত হয় না। সুতরাং ঐ সমস্ত বিষয়ের প্রত্যক্ষ নির্বাহের জন্য পূর্বোক্ত জ্ঞানলক্ষণ সন্নিকর্ষ স্বীকার্য। ইহা প্রকাশ করিতে বলিলেন—**সুরভিচন্দনমিতি জ্ঞানে সৌরভস্য ভানং কথং স্যাৎ।**

টিপ্পনী

বিষয়ের সহিত ইন্দ্রিয়ের সম্বন্ধবিশেষই সন্নিকর্ষ। এই সন্নিকর্ষের দ্বারাই ইন্দ্রিয়সমূহের প্রাপ্যকারিতা সম্ভব হয়। উদ্দ্যোতকর প্রভৃতি প্রাচীনগণ ইন্দ্রিয়ার্থ-সন্নিকর্ষকে ছয় প্রকার বলিয়াছেন। উহাই লৌকিক সন্নিকর্ষ।

সামান্যলক্ষণা, জ্ঞানলক্ষণা ও যোগজ নামে যে তিন প্রকার অলৌকিক সন্নিকর্ষ স্বীকৃত হইয়াছে, তাহাও প্রাচীনগণের সম্মত। ভ্রমপ্রত্যক্ষস্থলে বিশেষণীভূত বিষয় সন্নিহিত না হওয়ায় উহার সহিত ইন্দ্রিয়ের লৌকিক সন্নিকর্ষ সম্ভব নহে। সুতরাং সেখানে প্রত্যক্ষের-কারণরূপে অলৌকিক সন্নিকর্ষ স্বীকার্য্য। সর্ব্বোপসংহারবতী ব্যাপ্তির গ্রহণের জন্যও অলৌকিক সন্নিকর্ষ স্বীকার্য্য—ইহা চিৎসুখাচার্য্যও বলিয়াছেন (চিৎসুখ ২৩৩ পৃঃ)। আচার্য্য বাচস্পতিও বলিয়াছেন—"তস্মাদন্ত-র্বহির্বা সর্ব্বোপ-সংহারেণাবিনাভাবোঽবগন্তব্যঃ" (ন্যায়বার্ত্তিক ১।১।১)। "পরিশুদ্ধিপ্রকাশে" (৪৪৩ পৃঃ) বর্দ্ধমান উপাধ্যায় এবং "কণাদরহস্যে" (৯০ পৃঃ) শঙ্কর মিশ্র সামান্যলক্ষণাকে বিশেষণতাবিশেষেরই অন্তর্গত বলিয়াছেন। উদ্দ্যোতকরেরও এই অভিপ্রায় বুঝা যায়।

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥

इत्यर्थः। **युक्तयुञ्जानभेदत इति।** युक्तयुञ्जानरूप-योगिद्वैविध्याद् धर्मस्यापि द्वैविध्यमिति भावः। **युक्तस्येति।** युक्तस्य तावद् योगजधर्मसहायेन मनसाकाश-परमाण्वादि-निखिलपदार्थ-गोचरं ज्ञानं सर्वदैव भवितुमर्हति। द्वितीयस्य चिन्ता-विशेषोऽपि सहकारीति।

इति श्रीविश्वनाथ न्यायपञ्चानन भट्टाचार्य-विरचितायां
सिद्धान्त-मुक्तावल्यां प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥

योगाभ्यासेति। योगः समाधिः। स च द्विविधः सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च। तत्रायमुत्तरो मुमुक्षूणामविद्यासंस्कार-विलयनार्थमन्त्ये जन्मनि परिपच्यते, न धर्ममुपचिनोति। पूर्वस्तु योगोऽभिसन्धिसहायः प्रतनोति धर्ममचिन्त्यप्रभावम्। तद्बलाच्चान्तःकरणं शरीराद् बहि-र्निर्गत्य परात्माकाशकालादिभिः संयुज्यते। तेषु संयोगात् तद्गुणादिषु संयुक्तसमवायात् तद्गुणत्वादिषु संयुक्तसमवेतसमवायात् सम्बद्धविशेषणभावेन च समवायाभावयोर्ज्ञानं जन-यति। दृष्टं तावत् समाहितेन मनसाऽभ्यस्यमानस्य विद्याशिल्पादेरज्ञातस्यापि ज्ञानमिति। **श्रुति**पुराणादीति। "युञ्जते मन उत युञ्जते धियः (श्वे १।४) इत्याद्या श्रुतिः, "योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जानः सोऽभिधीयते" (विष्णुपुः ६।७) इत्यादिपुराणञ्चात्र प्रमाणम्। **सर्वदै**वेति। ध्यानाद्यभावेऽपीत्यर्थः। **चिन्ताविशेषो**ऽपीति। तथा च चिन्ताविशेष-सहकृतयोगजधर्मविशेषाद् युञ्जानस्य योगिन आकाशादिनिखिलपदार्थज्ञानं भवतीत्यर्थः।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-फणिभूषण तर्कवागीश-श्रीचरणान्तेवासि-
श्रीपञ्चानन भट्टाचार्य-विरचिते मुक्तावलीसंग्रहे
प्रत्यक्षपरिच्छेदः

স্মৃতি, পুরাণাদি প্রতিপাদ্য যোগাভ্যাসজনিত ধর্ম্মবিশেষ। যুক্ত ও যুঞ্জানরূপ যোগীর দুই প্রকার ভেদবশতঃ যোগজ ধর্ম্মেরও দুই প্রকার ভেদ হইয়াছে—ইহাই "যুক্ত-যুঞ্জানভেদতঃ গ্রন্থের তাৎপর্য্য। **যুক্তস্য** ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ—যুক্ত যোগীর যোগজ ধর্ম্মের সহায়ে মনের দ্বারা আকাশ, পরমাণু প্রভৃতি সমস্ত পদার্থবিষয়ক জ্ঞান সর্ব্বদাই হইতে পারে। দ্বিতীয় যুঞ্জান যোগীর চিন্তাবিশেষও [উক্ত প্রত্যক্ষে] সহকারী।

শ্রীপঞ্চানন ভট্টাচার্য্য কৃত
সিদ্ধান্তমুক্তাবলীর প্রত্যক্ষপরিচ্ছেদের অনুবাদ সমাপ্ত।

भाषापरिच्छेदः

अनुमानखण्डम्

——:(०):——

सिद्धान्त-मुक्तावली

व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥६६॥
अनुमायां, ज्ञायमानं लिङ्गन्तु करणं न हि ।

अनुमितिं व्युत्पादयति—**व्यापारस्त्विति**। **अनुमायामनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं, परामर्शो व्यापारः**। तथा हि—येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्नेर्व्याप्ति-

अनुमानस्य व्याप्तिज्ञानस्य चक्षुरादिना जननादनुमाने प्रत्यक्षप्रमाणकार्यत्वरूपोपजीवकत्वं प्रत्यक्षे चोपजीव्यत्वमित्युपजीव्योपजीवकभाव-सङ्गत्या चिन्तामणेःपरामर्शग्रन्थमनुस्मरन् मूले प्रत्यक्षानन्तरमनुमानं निरूपयितुमाह—**व्यापार**स्त्विति। **व्याप्तिज्ञानं** करणमिति। व्यापारवत्-कारणत्वं **करणत्वम्**। व्यापारवत्कारणं करणमिति मणिकृन्मते परामर्शद्वारा व्याप्तिज्ञानं करणम्। तदेवानुमानं प्रमाणम्। फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमित्युद्द्योतकरादिमते तु परामर्श एवानुमितिकरणमनुमानमिति ध्येयम्। **परामर्शो** व्यापार इति। तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं **व्यापारत्वम्**। परामर्शो हि व्याप्तिज्ञानजन्यो व्याप्तिज्ञान-जन्यानुमिति-जनकश्चेति युक्तं परामर्शस्य व्याप्तिज्ञान-व्यापारत्वम्। परामर्शस्य व्यापारत्वमुपपादयति—**तथा** **हीत्या**दिना। **धूमे**—

ব্যাপারস্ত এই গ্রন্থের দ্বারা অনুমিতি প্রতিপাদন করিতেছেন। অনুমাতে অর্থাৎ অনুমিতিতে ব্যাপ্তিজ্ঞান করণ, ব্যাপার—পরামর্শ। তাহা হইতেছে এইরূপ—যে পুরুষ কর্তৃক মহানস (পাকশালা) প্রভৃতিতে ধূমে বহ্নির ব্যাপ্তি গৃহীত

বিবৃতি

"পর্ব্বতো বহ্নিমান্"—এইরূপ অনুমতি জ্ঞানের করণকে অনুমান প্রমাণ বলে। প্রাচীন কালেও অনেকে হেতুতে সাধ্যের ব্যাপ্তিজ্ঞানকে অনুমান প্রমাণ বলিতেন। কেহ বা লিঙ্গপরামর্শকে অনুমান প্রমাণ বলিতেন। ন্যায়বার্ত্তিকে (১।১।৫) উদ্দ্যোতকর উক্ত মতের উল্লেখ করিয়া নিজমত প্রকাশ করিতে বলিয়াছেন—"বয়ন্ত পশ্যামঃ, সর্ব্বমনুমানম্, অনুমিতেস্তন্নান্তরীয়কত্বাৎ। প্রধানোপসর্জ্জনতাবিবক্ষায়াং

गृहीता, पश्चात् स एव पुरुषः क्वचित् पर्वतादाववविच्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्यति। तदनन्तरं धूमो वह्निव्याप्य इत्येवं व्याप्तिस्मरणं तस्य भवति, पश्चाच्च वह्निव्याप्य-धूमवानयमिति ज्ञानं भवति, स एव परामर्श इत्युच्यते ; तदनन्तरं पर्वतो वह्नि-मानित्यनुमितिर्जायते।

अविच्छिन्नमूल-धूमे। **अविच्छिन्न**मूलमिति। धूमदर्शनं व्याप्तिस्मरणे व्याप्तिसंस्कारोद्-बोधकतया कारणम्। यादृशविशेषण-विशिष्टस्य धूमादिहेतोर्व्याप्तिसम्बन्धितया ज्ञानं, तादृशविशेषण-विशिष्टस्यैव हि तस्य व्याप्तिस्मृतावुद्बोधकत्वमित्यभिप्रायेणाऽविच्छिन्न-मूलत्वं धूमविशेषणमुक्तम्। **व्याप्ति**स्मरणमिति। अविच्छिन्नमूल-धूमदर्शनजन्य-व्याप्ति-संस्कारोद्बोधस्य पूर्वं सत्त्वादिति भावः। **स एव** परामर्श इति। तथा च स्मरणात्मक-व्याप्तिज्ञानस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वाद् युक्तं तस्य परामर्शहेतुत्वम्। तस्माज् जायमानः परामर्शः पश्चादनुमितं जनयतीति सिद्धं परामर्शस्य व्यापारत्वमिति भावः।

(প্রত্যক্ষ) হইয়াছে। পরে সেই পুরুষই কোনও পর্ব্বতে অবিচ্ছিন্ন-মূল ধূম দর্শন করে। তাহার পর তাহার 'ধূম বহ্নিব্যাপ্য'—এইরূপ [বহ্নির] ব্যাপ্তির স্মরণ হয়। পরে 'এই পর্ব্বত বহ্নিব্যাপ্য-ধূমবান্' এই জ্ঞান হয়। এই জ্ঞানই 'পরামর্শ" বলিয়া কথিত হয়। তাহার পর [তাহার] 'পর্ব্বত বহ্নিমান্' এই অনুমিতি জন্মে।

বিবৃতি

লিঙ্গপরামর্শ ইতি ন্যায্যম্"। অর্থাৎ লিঙ্গদর্শন হইতে লিঙ্গপরামর্শ পর্য্যন্ত সমস্তই অনুমিতির জনক বলিয়া অনুমান প্রমাণ হইলেও লিঙ্গপরামর্শই মুখ্য অনুমান প্রমাণ। কারণ উহার অব্যবহিত পরেই অনুমিতি জন্মে। সুতরাং উদ্দ্যোতকরের মতে লিঙ্গপরামর্শই অনুমান প্রমাণ। **তর্কসংগ্রহে ও তর্কভাষায়** উদ্দ্যোতকরের মতই গৃহীত হইয়াছে।

আচার্য্য উদয়ন কিরণাবলীতে (২৯০ পৃঃ) লিঙ্গপরামর্শের বিষয় লিঙ্গকেই অনুমান প্রমাণ বলিয়াছেন। মহর্ষি কণাদের "হেতুরপদেশো লিঙ্গং প্রমাণং করণমিত্যনর্থান্তরম্" (বৈঃ সূঃ ৯।২।৪) এই সূত্রই উক্ত মতের মূল মনে হয়। শঙ্করমিশ্রও উপস্কারে (বৈঃ ৯।২।১ সূত্রে) উদয়নাচার্য্যের মতই সমর্থন করিয়াছেন। কিন্তু গঙ্গেশোপাধ্যায় উক্ত মতের প্রতিবাদ করিয়া "পরামর্শ" গ্রন্থের শেষে হেতুগত ব্যাপ্তি-জ্ঞানকেই অনুমান প্রমাণ বলিয়াছেন। এখানে দীধিতিকার মনকে অনুমান প্রমাণ বলিলেও নৈয়ায়িক সম্প্রদায়ে গঙ্গেশের মতই সমাদৃত হইয়াছে। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**অনুমিতৌ ব্যাপ্তিজ্ঞানং করণম্।**

अनागतादि-लिंगेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥६७॥

अत्र प्राचीनास्तु—व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं लिङ्गमनुमितिकरणमिति वदन्ति, तद् दूषयति—ज्ञायमानमिति। लिङ्गस्यानुमित्यकरणत्वे युक्तिमाह—अनागता-

उदयनोक्तमनुमानं दर्शयितुमाह—**अत्रेति**। **प्राचीनाः**—उदयनाचार्याः। तन्मते ज्ञायमानं लिङ्गमनुमितिकरणम्। तथा चोक्तं गुणकिरणावल्यामनुमाननिरूपणे—"एतेन परामृश्यमानं लिङ्गमनुमानमि"ति। **ज्ञायमानं** लिङ्गमिति। परामृश्यमानलिङ्ग-मित्यर्थः। असति बाधके विशिष्टस्य कारणताग्राहकप्रमाणेन विशेषणस्यापि कारणताग्रह-नियमात् लिङ्गपरामर्शस्येव परामृश्यमानलिङ्गस्यापि हेतुता, एकतरस्य हेतुत्वे विनिगम-नाभावात्। तत्र च व्यापाराभावाल्लिङ्गपरामर्शस्य न करणता, किन्तु ज्ञायमानलिङ्गस्यैव। तथा चोक्तं किरणावल्यां—"लिङ्गस्यावान्तरव्यापारवत्त्वेन करणत्वमिती"ति प्राचामा-

এই অনুমিতি বিষয়ে প্রাচীনগণ কিন্তু এই বলেন—ব্যাপ্যত্বরূপে জ্ঞায়মান লিঙ্গ (হেতু) হইতেছে অনুমিতির করণ। তাহা **জ্ঞায়মানং** এই গ্রন্থের দ্বারা খণ্ডিত হইতেছে। **অনাগতাদি** এই গ্রন্থের দ্বারা [জ্ঞায়মান] হেতুর অকরণত্বে অর্থাৎ ব্যাপ্যত্বরূপে জ্ঞায়মান হেতু যে অনুমিতির করণ নহে, তাহাতে যুক্তি

বিবৃতি

প্রত্যক্ষ পরিচ্ছেদে প্রসঙ্গতঃ অনুমিতির লক্ষণ উক্ত হইয়াছে। কিন্তু তাহার কারণ-গুলি উক্ত হয় নাই। এই অনুমান পরিচ্ছেদে তাহার কারণগুলি কথিত হইতেছে। নৈয়ায়িক মতে অনুমিতির প্রধান কারণ তিনটী—পক্ষধর্মতাজ্ঞান, ব্যাপ্তিজ্ঞান ও পরামর্শজ্ঞান। এই তিনটী জ্ঞান হইতে কিরূপে অনুমিতি জন্মে, তাহাই প্রকাশ করিতে বলিলেন—**যেন পুরুষেণ মহানসাদৌ ধূমে বহ্নের্ব্যাপ্তিগৃহীতা।**

অনুমিতির বিধেয় বিষয়কে সাধ্য বলে। পর্বতো বহ্নিমান্—এই অনুমিতি জ্ঞানে বহ্নিটী বিধেয়রূপে বিষয় হয়। তাই এই অনুমিতিতে বহ্নিই সাধ্য। এই সাধ্যের ব্যাপ্তি হেতুতে আছে। হেতুতে সাধ্যের ব্যভিচার জ্ঞান না হইলে এবং সাধ্যের সহচার জ্ঞান হইলে—ব্যভিচারের অদর্শন ও সহচারের দর্শন—এই দুইটী হইতে—প্রথমে মহানসাদি কোন স্থানে ধূম প্রভৃতি হেতুতে সাধ্যের ব্যাপ্তির প্রত্যক্ষ জন্মে। এই ব্যাপ্তি প্রত্যক্ষের আকার হইতেছে—"ধূমো বহ্নিব্যাপ্যঃ" অর্থাৎ ধূম হেতুটী বহ্নির ব্যাপ্তি বিশিষ্ট। এইরূপ প্রতি হেতুতেই প্রতি সাধ্যের ব্যাপ্তি জ্ঞান প্রথমে হইবে। প্রাচীনমতে যেখানে সাধ্যের সন্দেহ, তাহাই পক্ষ। "পর্বতো বহ্নিমান্ ন বা" অর্থাৎ

व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्व-धीः परामर्श उच्यते ॥

दीति । यद्यनुमितौ लिङ्गं करणं स्यात्, तदाऽनागतेन लिङ्गेन विनष्टेन चानुमितिर्न स्यात्, अनुमिति-करणस्य लिङ्गस्य तदानीमभावात् ॥६६।६७॥

व्याप्यस्येति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेन सह वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानमनुमितौ

शयः । **अनुमितिर्न** स्यादिति । ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमितिकरणत्वे तु—इयं यज्ञभूमिर्भाविवह्निमती भाविधूमात्, इयं यज्ञभूमिरतीतवह्निमती अतीतधूमादिति भाविविनष्टाभ्यां हेतुभ्यामनुमितिर्न स्यात्, ज्ञायमानलिङ्गस्य तदानीमभावात् । लिङ्गपरामर्शस्य हेतुत्वे तु लिङ्गाभावेऽपि लिङ्गपरामर्शस्य सत्त्वान्नानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणम्—लिङ्गस्य हेतुत्वे चैत्रस्य परामृश्यमानलिङ्गाद् मैत्रस्यानुमितिप्रसङ्गः । लिङ्गपरामर्शस्य हेतुत्वे तु यत्र समवायेन लिङ्गपरामर्शस्तत्रैवानुमितिर्नान्यत्रेति नातिप्रसङ्गः ॥६६।६७

मूले परामर्शलक्षणमाह—**व्याप्यस्ये**ति । **पक्ष**वृत्तित्वधीः—पक्षसम्बन्धज्ञानम् । व्याप्यशब्दार्थमाह—**व्याप्ति**विशिष्टस्येति । पक्षवृत्तित्वधीशब्दार्थमाह—**पक्षेणे**ति । **वैशिष्ट्यावगाहि**—वैशिष्ट्यविषयकम् । **ज्ञान**मिति । परामर्शः, तच्चेति शेषः । वह्निमान् धूमादि-

বলিতেছেন। যদি অনুমিতিতে হেতু করণ হয়, তবে অনাগত (ভাবী) বা বিনষ্ট (অতীত) হেতু দ্বারা অনুমিতি হইতে পারে না। কারণ সেই সময়ে (অনুমিতিকালে) অনুমিতির করণ হেতু নাই ॥৬৪।৬৬।৬৭॥

ব্যাপ্যস্য গ্রন্থের অর্থ—পক্ষের সহিত ব্যাপ্তিবিশিষ্ট হেতুর বৈশিষ্ট্যাবগাহী অর্থাৎ

বিবৃতি

পর্বতে বহ্নি আছে কিনা—এইরূপ সন্দেহ পর্বতে হইতেছে বলিয়া এস্থলে পর্বতই পক্ষ। ঠিক যেরূপ হেতুতে ব্যাপ্তিজ্ঞান প্রথমে হইয়াছে। পক্ষে ঠিক সেইরূপ হেতুর জ্ঞানকে পক্ষধর্মতাজ্ঞান বলে। এই পক্ষধর্মতাজ্ঞানের আকার "পর্বতো ধূমবান্।" এই পক্ষধর্মতাজ্ঞানের পরে হেতুনিষ্ঠ সাধ্যের ব্যাপ্তির স্মরণ হয়। ইহাও ব্যাপ্তিজ্ঞান। ইহারও আকার—"ধূমো বহ্নিব্যাপ্যঃ" অর্থাৎ এই ধূমটী বহ্নির সেই ব্যাপ্তিবিশিষ্ট। এইরূপ ব্যাপ্তিস্মরণের পরে "বহ্নিব্যাপ্য-ধূমবান্ পর্বতঃ" অর্থাৎ এই পর্বতটী বহ্নির ব্যাপ্তিবিশিষ্ট ধূমবান্—বহ্নির ব্যাপ্তিবিশিষ্ট ধূমটী পর্বতে আছে—এইরূপ জ্ঞান হয়। এই জ্ঞানের নাম পরামর্শ। এই পরামর্শের আকার—"বহ্নিব্যাপ্য-ধূমবান্ পর্বতঃ"। এই পরামর্শ জ্ঞানের পরেই—পক্ষে সাধ্যের অনুমিতি জন্মে। এই অনুমিতির আকার—"পর্বতো বহ্নিমান্"। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**পর্বতো বহ্নিমানিত্যনুমিতির্জায়তে।**

जनकम्। तच्च पक्षे व्याप्य इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानं वा। अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यमित्याकारिका, पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्यवानित्याकारिका। द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवानित्येवानुमितिरित्यन्ये। ननु—वह्निव्याप्य-धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं विनापि यत्र पर्वतो

त्यादौ साध्यवदन्यावृत्तित्वं साध्यसामानाधिकरण्यादिकं वा व्याप्तिः, तद्विशिष्टो धूमादिः, तस्य व्याप्तिविशिष्टस्य धूमादेर्वैशिष्ट्यविषयकं वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याद्याकारकं यज् ज्ञानं, तदेव परामर्शज्ञानमिति भावः। **तच्च**—व्याप्तिविशिस्य वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं च, परामर्शज्ञानमिति यावत्। तत्राद्यं पक्षप्रकारकं व्याप्यविशेष्यकं पर्वते वह्निव्याप्य-धूम इत्याद्याकारकम्। द्वितीयन्तु व्याप्यप्रकारकं पक्षविशेष्यकं वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याद्याकारकम्। एतद् द्विविधपरामर्शज्ञानमनुमितेर्जनकमिति भावः। ननु द्विविधपरामर्शस्यांऽनुमितिकारणत्वे व्याप्यप्रकारक-पक्षविशेष्यकपरामर्शजन्यानुमितिकाले पक्षप्रकारक-व्याप्यविशेष्यक-परामर्शाभावात् पक्षप्रकारक-व्याप्यविशेष्यक-परामर्शजन्यानुमितिकाले व्याप्यप्रकारक-पक्षविशेष्यक-परामर्शाभावात् परस्परव्यभिचारेण कस्यापि परामर्शस्य कारणत्वं न स्यादत आह—**अनुमिति**स्त्विति। **पक्षे** व्याप्य इति ज्ञानात् —पक्षप्रकारक-व्याप्यविशेष्यकात् पर्वते वह्निव्याप्यो धूम इत्याद्याकारक-परामर्शात्। **पक्षे साध्य**मिति। पक्षप्रकारिका साध्यविशेष्यिका पर्वते वह्निरित्याद्याकारिकाऽनुमितिर्न तु पर्वतो वह्निमानित्याद्याकारिका। तथा चैकधर्मावच्छिन्नकार्यं प्रत्यनेकस्य कारणत्वे व्यतिरेकव्यभिचारः। प्रकृते चानुमितेः कार्यस्य तत्कारणस्य च परामर्शस्य भेदान्न व्यभिचार इति भावः। अत्रैव नव्यमतमाह—**द्विविधाद**पीति। पक्षविशेष्यक-व्याप्यविशेष्यकोभयपरामर्शादपीत्यर्थः। पक्षः साध्यवानित्याकारकानुमितिं प्रति कारणतावच्छेदकञ्च परामर्श-द्वयसाधारणं व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहि-निश्चयत्वमतो न

বৈশিষ্ট্য-বিষয়ক জ্ঞান (পরামর্শ) অনুমিতিতে কারণ। সেই জ্ঞানটী (পরামর্শ) হইতেছে—"পক্ষে ব্যাপ্য" এইরূপ জ্ঞান অথবা "পক্ষ ব্যাপ্যবান্" এইরূপ জ্ঞান। অনুমিতি কিন্তু "পক্ষে ব্যাপ্য" এই জ্ঞান হইতে 'পক্ষে সাধ্য' এইরূপ আকারে হইবে। "পক্ষ ব্যাপ্যবান্' এই জ্ঞান হইতে 'পক্ষ সাধ্যবান্' এইরূপ আকারে হইবে।' অন্য এক শ্রেণী (নব্যগণ) বলেন—দ্বিবিধ পরামর্শ হইতেই 'পক্ষ সাধ্যবান্' এইরূপই অনুমিতি হইবে। [পূঃ] আচ্ছা, যেখানে 'বহ্নিব্যাপ্য-ধূমবান্ পর্ব্বত' এই [পরামর্শ]

धूमवानिति प्रत्यक्षम्, ततो वह्निव्याप्यो धूम इति व्याप्तिस्मरणं, तत्र ज्ञानद्वयादेवा-नुमितेर्दर्शनाद् व्याप्तिविशिष्ट-वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं सर्वत्र न कारणम्, किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारक-पक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वस्यावश्यकत्वात्, तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेत्। न। व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि

व्यभिचार इति भावः। मीमांसकः शङ्कते—**नन्वि**ति। **ज्ञानं** विनापीत्यस्याऽनुमिते-र्दर्शनादित्यनेनान्वयः। **ज्ञान**द्वयादेवेति। धूमवान् पर्वत इत्याद्याकारकाद् व्याप्यताव-च्छेदक-धूमत्वादि-प्रकारक-पक्षधर्मताज्ञानात्, धूमो वह्निव्याप्य इत्याद्याकारक-व्याप्ति-स्मरणादपीत्यर्थः। **न कारण**मिति। तथा च परामर्शाभावादप्यनुमित्युदयात् परामर्शस्य न कारणता, व्यभिचारादिति भावः। **व्याप्ति**विशिष्ट-वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं—वह्नि-व्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याद्याकारकं परामर्शज्ञानम्। **सर्वत्र**—अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति। **न कारण**मिति। काञ्चिदनुमितिं प्रति परामर्शस्य पूर्ववृत्तित्व-सत्त्वेऽपि अनुमि-तित्वावच्छिन्नं प्रति पूर्ववृत्तित्वाभावान्न कारणत्वमिति भावः। मीमांसकः स्वमतं दर्शयति —**किन्त्वि**ति। **व्याप्यता**वच्छेदकं यद् धूमत्वादि, तत्प्रकारकं पर्वतो धूमवान् इत्या-द्याकारकं यत् पक्षधर्मताज्ञानं, तादृशज्ञानत्वेन तादृशज्ञानस्याऽनुमितिकारणतेत्यर्थः। **आवश्यक**त्वादिति। व्याप्यतावच्छेदक-प्रकारक-पक्षधर्मताज्ञानस्योभयमतेऽपि नियत-पूर्ववृत्तित्वादित्यर्थः। **तत्र**—ज्ञानद्वयजन्यानुमितिस्थले। ननु ज्ञानद्वयस्थलेऽपि परामर्शः-रूपं व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार इत्यत आह—**विशिष्ट**वैशिष्ट्यज्ञानेति। परामर्शकल्पने इत्यर्थः। नैयायिकः शङ्कां परिहरति—**ने**ति। **व्याप्यता**वच्छेदकेति। पर्वतीयधूमादावयमालोको धूमो वेति सन्देहदशायां व्याप्यता-

জ্ঞান বিনাই 'পর্ব্বত ধূমবান্' এইরূপ প্রত্যক্ষ হয়। তাহার পর 'বহ্নিব্যাপ্য ধূম' এইরূপ [ব্যাপ্তির] স্মরণ হয়। সে স্থলে [এই] দুইটী জ্ঞান হইতেই অনুমিতি হইতে দেখা যায় বলিয়া ব্যাপ্তিবিশিষ্টের বৈশিষ্ট্যাবগাহী জ্ঞান (পরামর্শ জ্ঞান) সর্ব্বত্র (অনুমিতিমাত্রের প্রতি) কারণ নহে। কিন্তু ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক-পক্ষধর্ম্মতাজ্ঞানত্বরূপে [ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক পক্ষধর্ম্মতা জ্ঞানের] কারণতা আবশ্যক হওয়ায় অর্থাৎ উভয়মতে ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক জ্ঞান পূর্ব্বে থাকায় সে স্থলে বিশিষ্ট বৈশিষ্ট্যাবগাহী জ্ঞানের (পরামর্শের) কল্পনায় গৌরব হয়। [সুতরাং বিশিষ্টবৈশিষ্ট্যাবগাহী পরামর্শ অনুমিতিমাত্রের কারণ নহে]—এই যদি

वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेर्लाघवाच्च व्याप्तिप्रकारक-पक्षधर्मताज्ञानत्वे-

वच्छेदक-धूमत्वादि-प्रकारक-निश्चयाभावेऽपीत्यर्थः। **वह्निव्याप्यवानिति** ज्ञानादिति। वह्न्यभाववदवृत्तिमानिति ज्ञानादित्यर्थः। **अनुमित्युत्**पत्तेरिति। तथा च व्याप्यतावच्छेदक-धूमत्वादि-प्रकारक-पक्षधर्मताज्ञानाभावेऽप्यनुमित्युत्पत्तेर्न तेन रूपेण तस्याऽनुमितिहेतुत्वमिति भावः। ननु तत्रानुमितिरूपकार्येण तत्कारणत्वेन व्याप्यतावच्छेदक-धूमत्वादि-प्रकारकं पर्वतो धूमवानित्यादि-ज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार इत्यत आह —**लाघवाच्चे**ति। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वस्य व्याप्तिघटिततया व्याप्यतावच्छेदक-प्रकारकत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकत्वस्य लघुत्वात्, उभयत्रापि व्यभिचारस्याऽविशिष्टतया लघुरूपेणैव कारणतायाः कल्पयितुमुचितत्वादिति भावः। नन्ववच्छेदकलाघवेऽपि कारण-

বলি। [উঃ] না—তাহা বলিতে পার না। কারণ ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক [ধূমত্বাদি] ধর্ম্মের জ্ঞান না থাকিলেও, 'বহ্নি-ব্যাপ্যবান্' এইরূপ জ্ঞান হইতে অনুমিতি উৎপন্ন হওয়ায় এবং লাঘব-বশতঃ ব্যাপ্তিপ্রকারক পক্ষধর্ম্মতা জ্ঞানত্বরূপে [ব্যাপ্তিপ্রকারক পক্ষধর্ম্মতা

বিবৃতি

পক্ষের সহিত ব্যাপ্তিবিশিষ্ট হেতুর বৈশিষ্ট্য-বিষয়ক (সম্বন্ধবিষয়ক) জ্ঞানই * পরামর্শ, ইহা পূর্বে উক্ত হইয়াছে। নৈয়ায়িক মতে এই পরামর্শ অনুমিতির অসাধারণ কারণ। কিন্তু মীমাংসক মতে এই পরামর্শ অনুমিতির কারণ নহে। তাঁহারা বলেন—যেখানে 'পর্বত ধূমবান্' এইরূপ পক্ষধর্মতাজ্ঞানের পরে "ধূমো বহ্নিব্যাপ্যঃ" এইরূপ ব্যাপ্তির স্মরণ হয়, "বহ্নিব্যাপ্য ধূমবান্ পর্বতঃ" এইরূপ পরামর্শ জন্মে না, সেখানে পূর্বোক্ত পক্ষধর্মতাজ্ঞান ও ব্যাপ্তিজ্ঞান—এই দুইটী হইতে অনুমিতি জন্মিতে দেখা যায়। পরামর্শ বিনাই যখন অনুমিতি হইতেছে, তখন অনুমিতির সহিত পরামর্শের ব্যতিরেক ব্যভিচার হইয়াছে। সুতরাং পরামর্শ অনুমিতির কারণ নহে। কিন্তু যে কোন অনুমিতির পূর্বে উভয় মতেই ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক প্রকারক পক্ষধর্মতাজ্ঞান † নিয়ত পূর্ববর্ত্তিরূপে আছে বলিয়া উহাই অনুমিতির কারণ। যেখানে পূর্বোক্ত ঐ দুইটি জ্ঞান

---

* বহ্নিব্যাপ্যধূমবান্ পর্বতঃ—এইরূপ পরামর্শজ্ঞানে পর্বত বিশেষ্যরূপে, ব্যাপ্তিবিশিষ্ট ধূম পর্বতে প্রকার (বিশেষণ) রূপে, পর্বতের সহিত ব্যাপ্য ধূমের সংযোগরূপ বৈশিষ্ট্য সংসর্গরূপে ভাসমান হয়। পক্ষ পর্বতের সহিত ব্যাপ্তিবিশিষ্ট ধূমের সংযোগরূপ বৈশিষ্ট্য পরামর্শজ্ঞানে বিষয় হয় বলিয়া পরামর্শকে ব্যাপ্তি-বিশিষ্ট বৈশিষ্ট্যাবগাহী জ্ঞান বলে।

† মহানসাদি স্থানে ধূম ব্যাপ্য বলিয়া প্রত্যক্ষ হইয়াছে। ধূম ব্যাপ্য বলিয়া ধূমে ব্যাপ্যতা নামক

नैव कारणत्वम्। किञ्च धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः, व्याप्यतावच्छेदकीभूत-धूमत्वप्रकारकस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य सत्त्वात्। न च गृह्यमाणव्याप्यताव-

तागौरवं, धूमप्रत्यक्ष-व्याप्तिस्मरण-परामर्शानां त्रयाणां कारणताभ्युपगमात्। अस्मन्मते तु ज्ञानद्वयस्य कारणतेति लाघवमत आह—**किञ्चे**ति। अनुमित्यापत्तौ हेतुमाह—**व्याप्यतावच्छे**दकेति। तथा च पर्वतो धूमवानिति ज्ञाने धूमत्वं प्रकारतया भासते। तच्च धूमत्वं वस्तुतो व्याप्यतावच्छेदकम्। एवञ्चात्र पर्वतो धूमवानिति ज्ञानस्य व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वादनुमितिहेतुभूतस्य च तस्य सत्त्वादनुमित्यापत्तिरिति भावः। ननु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारक-पक्षधर्मताज्ञानमनुमितिकारणमिति न ब्रूमः, किन्तु गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानम्। पर्वतो धूमवानिति ज्ञानं तु नैवं, तज्ज्ञानप्रकारीभूतस्य धूमत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वेनागृह्यमाणत्वात्। तत् कथमेकस्मात् तस्मादनुमित्यापत्तिरित्याशङ्क्य परिहरति—**न चे**ति। **गृह्य**माणेति। वर्त्तमान-ज्ञान-विषयीभूतेत्यर्थः। तेन कालान्तरीय-तादृश-पक्षधर्मता-ज्ञानमादाय नानुमित्यापत्तिरिति

জ্ঞানই] হেতু। আরও কথা—'ধূমবান্ পর্ব্বত' এই জ্ঞান হইতে অনুমিতির আপত্তি হইবে। কারণ ব্যাপ্যতাবচ্ছেদকীভূত ধূমত্বপ্রকারক ["পর্ব্বত ধূমবান্" এইরূপ] পক্ষ-ধর্ম্মতাজ্ঞান [পূর্ব্বেই] বিদ্যমান আছে। গৃহ্যমাণ (জ্ঞায়মান) ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-

বিবৃতি

হইতে অনুমিতি হয়, সেখানে ব্যাপ্তিবিশিষ্টের বৈশিষ্ট্যাবগাহী জ্ঞান (পরামর্শ) কল্পনা করিলে ব্যতিরেক ব্যভিচার হয় না বটে, কিন্তু অনুমিতির প্রতি তৃতীয় কারণ কল্পনা করিতে হইল বলিয়া গৌরব হয়। এই গৌরবজ্ঞান কার্য্যকারণভাবের প্রতিবন্ধক। সুতরাং পরামর্শ অনুমিতির কারণ নহে; ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞানই অনুমিতির কারণ। মীমাংসকের এইরূপ অভিপ্রায় প্রকাশ করিতে বলিলেন—**তত্র বিশিষ্টজ্ঞানকল্পনে গৌরবাৎ।**

ধর্ম আছে এবং ধূমত্ব সেই ব্যাপ্যতার অবচ্ছেদক হইয়াছে। যখন "পর্বতো ধূমবান্" বলিয়া পক্ষধর্মতা-জ্ঞান হয়, তখন সেই পক্ষধর্মতাজ্ঞানে পর্বত বিশেষ্যরূপে, ধূম পর্বতে প্রকাররূপে এবং ধূমত্ব ধূমে প্রকার-রূপে ভাসমান হয়। পক্ষধর্মতাজ্ঞানে ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক ধূমত্ব প্রকার হয় বলিয়া এইরূপ পক্ষধর্মতা জ্ঞানকে ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক পক্ষধর্মতাজ্ঞান বলে। "ধূমো বহ্নিব্যাপ্যঃ" এইরূপ জ্ঞানের পূর্বে 'ধূমবান্ পর্বতঃ' এইরূপ পক্ষধর্মতাজ্ঞান হইলে সেই পক্ষধর্মতাজ্ঞান ধূমত্ব-প্রকারক জ্ঞান হইলেও ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক ধূমত্ব-প্রকারক জ্ঞান নহে। কারণ তখন ধূমত্ব ব্যাপ্যতাবচ্ছেদকরূপে গৃহীত হয় নাই।

পক্ষে ব্যাপ্যের জ্ঞান হইলে ব্যাপক সাধ্যের অনুমিতি হয়। যেখানে একটি সাধ্যের একাধিক ব্যাপ্য হেতু, সেখানে যে কোন একটি ব্যাপ্যের জ্ঞান হইলে বা কেবল ব্যাপ্যবান্ এইরূপ জ্ঞান হইলে অনুমিতি জন্মে। "পর্বতো বহ্নিমান্" এই অনুমিতিস্থলে সাধ্য বহ্নির ব্যাপ্য হেতু তিনটী—ধুম, আলোক ও ভস্ম। এই তিনটী ব্যাপ্য হেতুর যে কোন একটির জ্ঞান পক্ষে হইলেই বহ্নির অনুমিতি হয়। পরন্তু যদি কাহারও ব্যাপ্য বস্তুর সন্দেহ কালে অর্থাৎ এই বহ্নিব্যাপ্যটি আলোক কি ধুম এইরূপ সন্দেহ সময়ে "পর্বতো বহ্নিব্যাপ্যবান্" এইমাত্র জ্ঞান হয়, পর্বতো ধুমবান্, আলোকবান্ বা ভস্মবান্—এইরূপ জ্ঞান না হয়, তবে তাহার কেবলমাত্র এই ব্যাপ্যবান্ জ্ঞান হইতে অনুমিতি হয়। এস্থলে সামান্যভাবে বহ্নিব্যাপ্যের নির্ণয় হইলেও ব্যাপ্যবিশেষ ধুম, আলোক বা ভস্মের নির্ণয় না হওয়ায় ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক ধুমত্ব, আলোকত্ব বা ভস্মত্বের নিশ্চয় হয় না। অতএব এস্থলে বহ্নিব্যাপ্যত্ব-প্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞান হইলেও ব্যাপ্যতাবচ্ছদক ধুমত্বাদি-প্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞান হয় নাই। এই জ্ঞান বিনাই যখন ব্যাপ্যবান্ জ্ঞান হইতে অনুমিতি হয়, তখন ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞান অনুমিতির হেতু নহে। বিশেষ, ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞান অপেক্ষা ব্যাপ্তি-প্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞান †† শরীরকৃত লঘু। অতএব উহাই অনুমিতির হেতু ; ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞান অনুমিতির হেতু নহে। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**ব্যাপ্তি-প্রকারক-পক্ষধর্মতাজ্ঞানত্বেন হেতুত্বম্।**

আরও কথা, ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞান অনুমিতির হেতু হইলে কেবল "ধুমবান্ পর্বত" এই জ্ঞান হইতে অনুমিতির আপত্তি হইবে। কারণ 'ধুমবান্ পর্বত' এই জ্ঞানে পর্বতে ধুম এবং ধুমে ধুমত্ব প্রকার হইয়াছে, ধুম ব্যাপ্য বলিয়া ধুমত্ব ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক হইয়াছে। অনুমিতির পূর্বে এই ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক ধুমত্বকে প্রকার করিয়া পক্ষধর্মতার জ্ঞান হইয়াছে। সুতরাং 'ধুমবান্ পর্বত' এই জ্ঞানটী ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক জ্ঞান হওয়ায় তাহা হইতে অনুমিতি হইয়া

†† ব্যাপ্তিপ্রকারক পক্ষধর্মতাজ্ঞান বা পরামর্শ জ্ঞানের আকার হইতেছে—পর্বতো বহ্নিব্যাপ্য-ধূমবান্। এই জ্ঞানে বিশেষ্য হইতেছে পর্বত। পর্বতে প্রকার বা বিশেষণ হইতেছে ধূম। ঐ ধূমে প্রকার হইতেছে বহ্নিব্যাপ্তি। পক্ষধর্মতাজ্ঞানের প্রকারাংশে বহ্নিব্যাপ্তি প্রকার হইয়া ভাসমান হইয়াছে বলিয়া ঐ পক্ষধর্মতা জ্ঞানকে ব্যাপ্তিপ্রকারক পক্ষধর্মতাজ্ঞান বলে। পক্ষধর্মতাজ্ঞানের প্রকারাংশে ব্যাপ্তি প্রকার না হইলে উহা পক্ষধর্মতাজ্ঞান বলিয়া কথিত হয়। পক্ষধর্মতাজ্ঞান ও ব্যাপ্তিপ্রকারক পক্ষধর্মতাজ্ঞানের মধ্যে ইহাই প্রভেদ।

च्छेदकप्रकारक-पक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यम्। चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्यापत्तेः। यदि तु तत्पुरुषीय-गृह्यमाण-व्याप्यतावच्छेदक-प्रकारकं तत्पुरुषीय-पक्षधर्मताज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरुच्यते, तदाऽनन्तकार्य-कारणभावः। मन्मते तु समवायसम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारक-पक्षधर्मताज्ञानं समवाय-

भावः। **अनुमित्यापत्ते**रिति। चैत्रस्य वह्निव्याप्यो धूम इति व्याप्तिज्ञाने व्याप्यता-वच्छेदकरूपेण धूमत्वस्य भासमानत्वात्, मैत्रस्य धूमवान् पर्वत इति पक्षधर्मताज्ञाने व्याप्यतावच्छेदकरूपेण चैत्रगृहीतस्य धूमत्वस्य प्रकाराद् गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदक-प्रकारक-पक्षधर्मताज्ञान-सत्त्वेन मैत्रस्यानुमितिर्दुर्वारेति भावः। **अनन्त**कार्यकारणभावेति। चैत्र-मैत्रादि-पुरुषाणामानन्त्यादनन्त-कार्यकारणभाव इति भावः। ननु तत्पुरुषीय-

প্রকারক পক্ষধর্ম্মতার জ্ঞান [অনুমিতির] হেতু—ইহা বলিতে পার না। কারণ চৈত্রের ব্যাপ্তিজ্ঞান হইলে, মৈত্রের পক্ষধর্ম্মতাজ্ঞান হইতে অনুমিতির আপত্তি হইবে। পরন্তু যদি তৎপুরুষীয় অনুমিতিতে তৎপুরুষীয় গৃহ্যমাণ-ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক তৎপুরুষীয় পক্ষধর্ম্মতাজ্ঞান হেতু অর্থাৎ যে পুরুষের অনুমিতি হইবে, সেই পুরুষের জ্ঞায়মান ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক-পক্ষধর্ম্মতার জ্ঞান সেই পুরুষের অনুমিতিতে হেতু—ইহা বল। তবে অনন্ত কার্য্যকারণভাব অর্থাৎ প্রতি পুরুষের অনুমিতির জন্য

বিবৃতি

যাইবে। কিন্তু কেবল 'ধূমবান্ পর্বত' এই জ্ঞান হইতে কাহার অনুমিতি হয় না। অতএব ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞান অনুমিতির হেতু নহে।

যদি বল, ধূম প্রভৃতি ব্যাপ্যতাবচ্ছেদকরূপে গৃহ্যমাণ (বর্তমান জ্ঞানের বিষয়) হইলে তবেই তাহা হইতে অনুমিতি হয়, নচেৎ হয় না। সুতরাং গৃহ্যমাণ ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞানই অনুমিতির হেতু; কেবল ব্যাপ্যতা-বচ্ছেদক-প্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞান অনুমিতির হেতু নহে। যেখানে কেবল ধূমবান্ পর্বত বলিয়া জ্ঞান হইয়াছে, সেখানে ঐ পক্ষধর্মতাজ্ঞানটী ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক জ্ঞান হইলেও গৃহ্যমাণ ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক জ্ঞান নহে। কারণ "ধূমো ব্যাপ্যঃ" এইরূপ জ্ঞান তখন না হওয়ায় ধূমত্ব ব্যাপ্যতাবচ্ছেদকরূপে গৃহ্যমাণ হয় নাই। অতএব কেবল 'ধূমবান্ পর্বত" এইরূপ জ্ঞান হইতে অনুমিতির আপত্তি সঙ্গত নহে।

তাহা হইলে বলিব—চৈত্রের "ধূমো বহ্নিব্যাপ্যঃ" এইরূপ ব্যাপ্তিজ্ঞানকালে মৈত্রের কেবল "ধূমবান্ পর্বত" এইরূপ পক্ষধর্মতাজ্ঞান হইতে অনুমিতি হইয়া যাইবে।

सम्बन्धेनाऽनुमितिं जनयतीति नाऽनन्तकार्यकारणभावः। यदि तु व्याप्तिप्रकारक-ज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानञ्च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते, तदा कार्यकारणभावद्वयम्,

गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारक-पक्षधर्मताज्ञानमनुमितिकारणं न ब्रूमः, किन्तु व्याप्तिज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानञ्च स्वतन्त्रं कारणं ब्रूमः। अतो न तत्पुरुषीयत्वनिवेशप्रयुक्तगौरवं, न वा चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्यापत्तिः, मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानसत्त्वेऽपि स्वतन्त्रकारणस्य-व्याप्तिज्ञानस्याभावादिति चेत्, तत्राह—**तदेति**। **कार्यकारणभावद्वय-मिति**। अनुमितिं प्रति व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य च स्वतन्त्रस्य हेतुताभ्युपग-

পৃথক্ পৃথক্ কার্য্যকারণভাব কল্পনা করিতে হইবে। আমার মতে কিন্তু সমবায় সম্বন্ধে ব্যাপ্তিপ্রকারক-পক্ষধর্ম্মতার জ্ঞান সমবায় সম্বন্ধে অনুমিতি উৎপন্ন করে—এইজন্য অনন্ত কার্য্যকারণভাব নাই। পরন্তু যদি ["বহ্নিব্যাপ্য ধূম"—এইরূপ] ব্যাপ্তিপ্রকারক জ্ঞান এবং ["ধূমবান্ পর্ব্বত"—এইরূপ] পক্ষধর্ম্মতাজ্ঞান [অনুমিতির প্রতি] পৃথক্ পৃথক্ কারণ—এই বল, তবে দুইটী কার্য্য-কারণভাব হইবে এবং 'ব্যহ্নিব্যাপ্য ধূম' ও

বিবৃতি

কারণ এস্থলে চৈত্রের নিকট ধূমত্বটী ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক বলিয়া গৃহ্যমাণ হইতেছে। ঐ গৃহ্যমাণ ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক ধূমত্বটী মৈত্রের নিকট পক্ষধর্মতাজ্ঞানে প্রকার হইয়াছে। সুতরাং মৈত্রের গৃহ্যমাণ ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক প্রকারক পক্ষধর্মতাজ্ঞান হইয়াছে।

যদি বল, যাহার ধূমত্ব প্রভৃতি ব্যাপ্যতাবচ্ছেদকরূপে গৃহ্যমাণ হইবে, তাহারই পক্ষ-ধর্মতাজ্ঞানে সেই গৃহ্যমাণ ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক যদি প্রকার হয়, তবে তাহার সেই গৃহ্যমাণ ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞান তাহার অনুমিতিতেই হেতু, অন্য পুরুষের অনুমিতিতিতে হেতু নহে। চৈত্রের 'ধূমো বহ্নিব্যাপ্য' এই জ্ঞানে ধূমত্ব ব্যাপ্যতা-বচ্ছেদকরূপে গৃহ্যমাণ হইয়াছে বটে, কিন্তু তাহার পক্ষধর্মতাজ্ঞান হয় নাই বলিয়া তাহার গৃহ্যমাণ ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-প্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞান হয় নাই। এজন্য তাহার অনুমিতি হইতে পারে না। মৈত্রের পক্ষধর্মতা জ্ঞান হইয়াছে এবং সেই পক্ষতাধর্মতা-জ্ঞানে ধূমত্ব প্রকারও হইয়াছে, কিন্তু তাহার "ধূমো বহ্নিব্যাপ্যঃ" এইরূপ জ্ঞান না হওয়ায় ধূমত্ব ব্যাপ্যতাবচ্ছেদকরূপে গৃহ্যমাণ হয় নাই। সুতরাং তাহারও গৃহ্যমাণ ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক প্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞান না হওয়ায় অনুমিতির আপত্তি হইতে পারে না। তাহা হইলে বলিব—এইরূপ কার্য্যকারণভাব কল্পনা করিলে গৌরব হইবে। প্রতি পুরুষের অনুমিতির জন্য প্রতি পুরুষের গৃহ্যমাণ ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-

বিবৃতি

প্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞানকে তাহার অনুমিতির হেতু বলিলে রাম, শ্যাম প্রভৃতি পুরুষ অসংখ্য বলিয়া অসংখ্য কার্য্যকারণভাব স্বীকার করিতে হইবে। তাহাতে মহা-গৌরব। আমাদের নৈয়ায়িকের মতে সমবায় সম্বন্ধে অনুমিতির প্রতি সমবায় সম্বন্ধে ব্যাপ্তি-প্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞান কারণ—এই একটিই কার্য্যকারণভাব কল্পিত হইয়াছে। ব্যাপ্তিপ্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞান যেখানেই সমবায় সম্বন্ধে উৎপন্ন হইবে, সেখানেই উহা অনুমিতি জন্মায়, অন্যত্র জন্মায় না। সুতরাং নৈয়ায়িক মতে কোন গৌরব নাই। এই অভিপ্রায় প্রকাশ করিতে বলিলেন—**নানন্তকার্য্যকারণভাবঃ।**

ব্যাপ্তিপ্রকারক পক্ষধর্মতা জ্ঞানকে কারণ না বলিয়া তাহাকে দুই ভাগে ভাগ করিয়া যদি ব্যাপ্তি প্রকারক-জ্ঞান এবং পক্ষধর্মতা-জ্ঞানকে পৃথক্ পৃথক্ কারণ বলা হয়, তবে একই অনুমিতির প্রতি পৃথক্ পৃথক্ দুইটী কারণ হওয়ায় দুইটী কার্য্যকারণ-ভাব স্বীকার করিতে হয়। একটী কার্য্যকারণভাবের দ্বারা কার্য্যের উৎপত্তি নির্বাহ হইলে দুইটী কার্য্যকারণভাবের কল্পনা গৌরবকর। সুতরাং উহা ত্যাজ্য। আরও কথা, যদি কাহারও "ধুমো বহ্নিব্যাপ্যঃ" এইরূপ ব্যাপ্তি-প্রকারক জ্ঞান এবং "আলোকবান্ পর্বতঃ" এইরূপ পক্ষধর্মতার জ্ঞান হয়, তবে তাহার এই দুইটী জ্ঞান হইতে অনুমিতি হইয়া যাউক, যেহেতু তাহার ব্যাপ্তিপ্রকারক জ্ঞান এবং পক্ষধর্মতার জ্ঞান হইয়াছে। কিন্তু এই জাতীয় দুইটী জ্ঞান হইতে কাহারও অনুমিতি হয় না। পক্ষে যে হেতুর জ্ঞান হয়, সেই হেতুতে ব্যাপ্তি প্রকারক জ্ঞানই অনুমিতির কারণ। এস্থলে পক্ষে আলোকরূপ হেতুর জ্ঞান হইলেও তাহাতে ব্যাপ্তি প্রকারক জ্ঞান হয় নাই; ধুম হেতুতেই উহা হইয়াছে। অতএব এইরূপ জ্ঞান হইতে অনুমিতি হইতে পারে না। অথচ অনুমিতির আপত্তি হইতেছে। পরন্তু ব্যাপ্তিপ্রকারক পক্ষধর্মতাজ্ঞানকে অনুমিতির কারণ বলিলে এরূপ আপত্তি হয় না। কারণ তাহার ভিন্ন ভিন্ন হেতুকে ধরিয়া ব্যাপ্তিপ্রকারকজ্ঞান এবং পক্ষধর্মতার জ্ঞান হইলেও এক হেতুকে ধরিয়া ব্যাপ্তি-প্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞান হয় নাই। অতএব ব্যাপ্তিপ্রকারক-জ্ঞান এবং পক্ষধর্মতার জ্ঞানকে পৃথক্ পৃথক্ কারণ বলা যায় না। সুতরাং ব্যাপ্তিপ্রকারক পক্ষধর্মতার জ্ঞানই অনুমিতির হেতু। পূর্বোক্ত যুক্তিদ্বারা পরামর্শের অনুমিতি হেতুত্ব সিদ্ধ হওয়ায় বুঝিতে হইবে—অনুমিতিরূপ কার্য্য যখন হইতেছে, তখন তাহার কারণ অবশ্যই আছে। সুতরাং যে স্থলে পূর্বোক্ত দুইটী জ্ঞান হইতে অনুমিতি হইতেছে বলিয়া মনে হইতেছে; প্রকৃতপক্ষে সেস্থলেও অনুমিতির তৃতীয় হেতু পরামর্শ আছে, ইহা স্বীকার করিতে হইবে। ইহা প্রকাশ করিতে বলিলেন—**তত্রাপি বিশিষ্টজ্ঞানং কল্পনীয়ম্।**

वह्निव्याप्यो धूमः, आलोकवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिः स्यादिति। इत्थञ्च यत्र ज्ञानद्वयं, तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं, फलमुखगौरवस्याऽदोषत्वादिति ॥

र्मादिति भावः। ननु नैयायिकमतेऽपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताविषयक-व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन वा हेतुतेति विनिगमनाविरहाद् हेतुताद्वयमतो दोषान्तरमाह— **वह्निव्याप्य** इति। **अनुमितिः** स्यादिति। व्याप्तिज्ञान-पक्षधर्मताज्ञानयोः सत्त्वादिति भावः। नैयायिकमते तु व्याप्तिप्रकारता-निरूपित-हेतुप्रकारतानिरूपित-पक्षविशेष्यता-शालि-ज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षणाद् "वह्निव्याप्यो धूमः", आलोकवान् पर्वत" इति ज्ञानाद् "धूमो वह्निव्याप्यः," "धूमवान् पर्वत" इति ज्ञानाद्वा नानुमित्यापत्तिस्तत्र व्याप्तिप्रकारता-निरूपित-धूमविशेष्यतायाः पर्वतविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानात्मकत्वादिति ध्येयम्। ननु ज्ञानद्वयादनुमितिस्थले परामर्शरूप-विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञान-कल्पने न्यायमते कल्पना-गौरवमत आह—**इत्थं चे**ति। विशिष्टज्ञानकारणताया आवश्यकत्वे चेत्यर्थः। **ज्ञानद्वयम्**—धूमवान् पर्वत इत्याकारकं पक्षधर्मताज्ञानं, धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकं व्याप्तिज्ञानञ्च। **विशिष्ट**ज्ञानं—वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याद्याकारकं परामर्श-रूप-विशिष्टज्ञानम्। **फल**मुखगौरवस्येति। फलं कार्यकारणभावनिश्चयः, तन्मुखं तदधीनं, गौरवं गौरवज्ञानमित्यर्थः। अनुमितिमात्रं प्रति व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्या-वगाहिज्ञानं कारणमित्येवंरूपेण परामर्शात्मक-विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वनिश्चये सत्येव कार्यलिङ्गेन तत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्ति-गौरवाश्रय-विशिष्टज्ञानरूप-परामर्शनिश्चयस्ततो विशिष्टज्ञाननिष्ठगौरवनिश्चयस्ततः कारणताविरोध इत्येवंक्रमेण प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावो भवेत्। न च तथा, कार्यकारणभावनिश्चयात् पूर्वं गौरवज्ञानाभावात्, कार्यकारणभाव-निश्चयोत्तरमुत्पन्नस्य गौरवज्ञानस्य पूर्वोत्पन्नकारणताग्रहप्रतिबन्धकत्वायोगादिति भावः। **अदोषत्वात्**—अप्रतिबन्धकत्वात्।

'আলোকবান্ পর্ব্বত'—এই জ্ঞান হইতেও অনুমিতির আপত্তি হইবে। [কারণ সে স্থলে ব্যাপ্তিপ্রকারক জ্ঞান এবং পক্ষধর্ম্মতা জ্ঞান দুইই আছে]। সুতরাং যেখানে অর্থাৎ যে অনুমিতি স্থলে এইরূপ জ্ঞানদ্বয় (ব্যাপ্তিপ্রকারক জ্ঞান ও পক্ষ ধর্ম্মতার জ্ঞান) হইবে, ফলমুখ গৌরব দোষাবহ না হওয়ায় অর্থাৎ কার্য্য-কারণভাব-জ্ঞানের পরে গৌরবের জ্ঞান কার্য্যকারণভাবের প্রতিবন্ধক না হওয়ায় সেখানেও বিশিষ্ট জ্ঞান (বহ্নিব্যাপ্য-ধূমবান্ পর্ব্বত—এইরূপ পরামর্শজ্ঞান) কল্পনা করিতে হইবে।

[व्याप्तिस्तु साध्याभाववदवृत्तित्वं प्रकीर्त्तितम् ।]
व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः ॥६८॥

व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयः। तत्र व्याप्तिः केत्यत आह—**व्याप्तिरिति**। **साध्यवदन्यस्मिन्निति**। वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यो वह्निः, साध्यवान् महानसादिः, तदन्यो जल-ह्रदादिः, तदवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षण-समन्वयः। धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिंस्तप्तायःपिण्डादौ वह्नेः सत्त्वान्नातिव्याप्तिः। अत्र येन सम्बन्धेन साध्यं, तेनैव सम्बन्धेन साध्यवान् बोध्यः। अन्यथा समवायसम्बन्धेन

व्याप्तिनिरूपणे सङ्गतिमाह—**व्याप्य** इति। **तत्रे**ति। घटकत्वं सप्तम्यर्थः। तथा च व्याप्यघटकीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः। मूले **साध्यवद**न्यस्मिन्निति। साध्यवदन्यो नाम साध्यवत्प्रतियोगिकभेदवान्। निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः। असम्बन्धश्चावृत्तित्वं, वृत्तित्वाभाव इति यावत्। **एवं च** साध्यवत् प्रतियोगिकभेदवन्निरूपित-वृत्तित्वाभावो व्याप्तिरिति लक्षणं फलितम्। निरुक्तव्याप्तिलक्षणस्य समन्वयं दर्शयितुमुदाहरणमाह—**वह्निमा**निति। अतिव्याप्तिं परिहरति—**धूमवान्** वह्नेरिति। अत्र साध्यो धूमः, साध्यवान् महानसादिस्तदन्योऽयोगोलकादिस्तत्र वह्नेः सत्त्वात् तन्निरूपितवृत्तित्वमेव वह्नौ वर्त्तते, नावृत्तित्वमिति नातिव्याप्तिरिति भावः। नन्वेवमपि वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, समवायसम्बन्धेन वह्निमान् वह्नेरवयवस्तद्भिन्नो महानसादिस्तत्र धूमहेतोर्वृत्तित्वेनाऽवृत्तित्वाभावादत आह—**अत्रे**ति। **येन** सम्बन्धेन साध्यमिति। यत्सम्बन्धावच्छिन्न-साध्यतेत्यर्थः।

ব্যাপ্য হইতেছে ব্যাপ্তির আশ্রয়। সেস্থলে ব্যাপ্তিটী কি ? এই আশঙ্কায় **ব্যাপ্তিঃ** [ইত্যাদি গ্রন্থে ব্যাপ্তি] বলিতেছেন। **সাধ্যবদন্যস্মিন্** এই গ্রন্থের দ্বারা লক্ষ্যে ব্যাপ্তি লক্ষণের সঙ্গতি দেখাইতেছেন। 'বহ্নিমান্ ধূমাৎ' প্রভৃতি স্থলে সাধ্য হইতেছে বহ্নি, সাধ্যবান্ হইতেছে মহানস, গোষ্ঠ, চত্বর প্রভৃতি, তদ্ভিন্ন অর্থাৎ সাধ্যবদ্ভিন্ন হইতেছে—জল-হ্রদ প্রভৃতি, তাহার অবৃত্তিত্ব ধূমের আছে অর্থাৎ সাধ্যবদ্ভিন্ন জল-হ্রদাদিতে ধূম না থাকায় জল-হ্রদাদি-নিরূপিত বৃত্তিত্ব (আধেয়ত্ব) ধূমে নাই। এই প্রকারেই [ধূমে ব্যাপ্তি] লক্ষণের সঙ্গতি করিতে হয়। 'ধূমবান্ বহ্নেঃ' প্রভৃতি স্থলে সাধ্যবদ্-ভিন্ন উত্তপ্ত লৌহপিণ্ড প্রভৃতিতে বহ্নি [রূপ হেতু] থাকায় [বহ্নিতে সাধ্যবদন্য-নিরূপিত বৃত্তিত্ব থাকে, বৃত্তিত্বের অভাব না থাকায়] অতিব্যাপ্তি হইল না। এই ব্যাপ্তি-লক্ষণে যে সম্বন্ধে সাধ্য, সেই সম্বন্ধে সাধ্যবান্ (সাধ্যাধিকরণ) বুঝিতে

বিবৃতি

গঙ্গেশোপাধ্যায় চিন্তামণি গ্রন্থের অনুমান চিন্তামণিতে ভিন্ন ভিন্ন আচার্য্য কৃত ব্যাপ্তির্র পাঁচটী লক্ষণ প্রদর্শন করিয়া খণ্ডন করিয়াছেন। অনুমান চিন্তামণির যে অংশে এই খণ্ডনীয় পাঁচটী লক্ষণ আছে, তাহাই "ব্যাপ্তিপঞ্চক" নামে প্রসিদ্ধ। খণ্ডনীয় সেই পাঁচটী লক্ষণের প্রথম লক্ষণ হইতেছে—সাধ্যাভাববদবৃত্তিত্বম্। কোন কোন ভাষা-পরিচ্ছেদের কারিকায় প্রথম লক্ষণের উল্লেখ থাকিলেও মুক্তাবলীকার উহার ব্যাখ্যা করেন নাই। পাঠকগণের জ্ঞানের জন্য এস্থলে তাহার বঙ্গানুবাদ প্রদত্ত হইল।

অনুমিতি জ্ঞানের বিধেয় বিষয়কে সাধ্য বলে। এই সাধ্যের অভাবই সাধ্যাভাব। যেখানে যাহা সাধ্য হইবে, তাহার অভাবকেই সাধ্যাভাবশব্দে বুঝিতে হইবে। সাধ্যাভাবশব্দের উত্তর অস্ত্যর্থে মতুব্ প্রত্যয় করিয়া সাধ্যাভাববৎ পদ নিষ্পন্ন হওয়ায় উহার অর্থ হয়—সাধ্যাভাবের অধিকরণ। অভাবার্থক নঞ্ পদের সহিত বৃত্তিত্বের সমাস হইয়া অবৃত্তিত্ব পদ নিষ্পন্ন হওয়ায় উহার অর্থ হয়—বৃত্তিত্বাভাব। বৃত্তিত্বশব্দের অর্থ—আধেয়ত্ব। বিশেষণত্বটী যেমন বিশেষ্যের দ্বারা নিরূপিত হয়, বিশেষ্য দ্বারা যেমন বিশেষণকে জানা যায়, তদ্রূপ অধিকরণের দ্বারা বৃত্তিত্ব বা আধেয়ত্ব নিরূপিত হয়, অধিকরণের দ্বারাই বৃত্তিত্বকে জানা যায়। এজন্য বৃত্তিত্বটী অধিকরণ-নিরূপিত। সুতরাং সাধ্যাভাববদবৃত্তিত্ব পদের অর্থ হয়—সাধ্যাভাবাধিকরণ-নিরূপিত বৃত্তিত্বাভাব। হেতুগত এই বৃত্তিত্বাভাবই হইতেছে সাধ্যের ব্যাপ্তি। যেমন "পর্বতো বহ্নিমান্" এই অনুমিতি স্থলে সাধ্য হইতেছে বহ্নি। সাধ্যাভাব হইতেছে বহ্ন্যভাব। সাধ্যাভাবের অর্থাৎ বহ্ন্যভাবের অধিকরণ হইতেছে জলহ্রদ প্রভৃতি। সাধ্যাভাবের অধিকরণ জলহ্রদ প্রভৃতিতে যে সমস্ত মীন, শৈবালাদি পদার্থ থাকে, তাহাদিগকে সাধ্যাভাবাধিকরণ-বৃত্তি বলে। যাহারা সাধ্যাভাবাধিকরণবৃত্তি, তাহাদিগেতেই সাধ্যাভাবাধিকরণ-নিরূপিত বৃত্তিত্ব থাকে। ধূম সাধ্যাভাবের অধিকরণ জলহ্রদে থাকে না, সুতরাং সে সাধ্যাভাবাধিকরণ-বৃত্তি নহে; এজন্য তাহাতে সাধ্যাভাবাধিকরণ-নিরূপিত বৃত্তিত্ব নাই। ধূমে এই যে সাধ্যাভাবাধিকরণ নিরূপিত বৃত্তিত্বের অভাব, উহাই বহ্নির ব্যাপ্তি।

পক্ষে যে সম্বন্ধে সাধ্য থাকে বা পক্ষে যে সম্বন্ধে সাধ্যের অনুমিতি হয়, সেই সম্বন্ধকেই সাধ্যতাবচ্ছেদক সম্বন্ধ বলে। সাধ্যতাচ্ছেদক সম্বন্ধে সাধ্য যে যে পদার্থে থাকে, তাহারা প্রত্যেকেই সাধ্যবান্। পর্বত, গোষ্ঠ, চত্বর ও মহানস—ইহাদের প্রত্যেকেই সাধ্যতাবচ্ছেদক সংযোগ সম্বন্ধে সাধ্য বহ্নি আছে বলিয়া ইহারা প্রত্যেকেই সাধ্যবান্। উহাদের ভেদ যে যে পদার্থে থাকে, তাহারা প্রত্যেকেই সাধ্যবদ্-ভিন্ন বা সাধ্যবদন্য। পর্বতের ভেদ যেমন মহানস প্রভৃতিতে আছে। তেমধি

वह्निमान् वह्नेरवयवस्तदन्यो महानसादिः, तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसङ्गात्।

तेनैव सम्बन्धेन—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव। तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वविवक्षायान्तु नाव्याप्तिः न ह्यत्र साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन साध्यवान् वह्नेरवयवः, किन्तु महानसादिरेव। तथा च साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन साध्यवतो महानसादेरन्यस्मिन् ह्रदादौ धूमादेरवृत्तित्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। येन केनचित्सम्बन्धेन साध्यवत्त्वविवक्षायाः फलमाह—**अन्यथेति**। येन केनचित् सम्बन्धेन साध्यवत्त्व-विवक्षायामित्यर्थः। **एवञ्चात्र**—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न साध्यवत्-प्रतियोगिक-भेदवन्निरूपित-वृत्तित्वाभावो व्याप्तिरिति लक्षणं फलितम्। नन्वेवमप्यव्याप्तिः, साध्यताव-

হইবে। অন্যথা অর্থাৎ যে কোন সম্বন্ধে সাধ্যের অধিকরণ ধরিলে সমবায় সম্বন্ধে বহ্নিমান্ হইতেছে বহ্নির অবয়ব, তদ্‌ভিন্ন মহানস, গোষ্ঠ প্রভৃতি, তাহাতে ধূমের বিদ্যমানতা হেতু অব্যাপ্তির আপত্তি হয় অর্থাৎ সমবায় সম্বন্ধে সাধ্যবান্ হইতেছে বহ্নির অবয়ব, তদ্‌ভিন্ন হইতেছে—পর্বত, গোষ্ঠ, চত্বর ও মহানস। এই সকল স্থানে ধূম আছে। অতএব ধূম হইতেছে সাধ্যবদন্যবৃত্তি। সুতরাং তাহাতে সাধ্যবদন্যনিরূপিত বৃত্তিত্ব আছে—বৃত্তিত্বের অভাব নাই। এইজন্য অব্যাপ্তির আপত্তি

বিবৃতি

মহানসের ভেদ পর্বত প্রভৃতিতে আছে। সুতরাং পর্বত, মহানস প্রভৃতি সকলেই সাধ্যবদন্য। ধূম যখন ঐ সকল সাধ্যবদন্য মহানস প্রভৃতিতে আছে, তখন ধূম সাধ্যবদন্যবৃত্তি, উহাতে সাধ্যবদন্য মহানস নিরূপিত বৃত্তিত্ব আছে—বৃত্তিত্বের অভাব নাই। ধূমে ঐরূপ বৃত্তিত্বের অভাব না থাকিলে অব্যাপ্তি হয়। অতএব সাধ্যবদন্য-নিরূপিত বৃত্তিত্বের অভাব ব্যাপ্তির লক্ষণ নহে—এইরূপ বলা যাইতে পারে।

কিন্তু যদি সাধ্যবদ্ ভিন্ন বা সাধ্যবদন্য শব্দে সাধ্যবত্ত্বাবচ্ছিন্ন-প্রতিযোগিতাক ভেদবান্ বলা যায়, তবে এই অব্যাপ্তি হয় না। সাধ্যবত্ত্বাবচ্ছিন্না প্রতিযোগিতা যস্য ভেদস্য অর্থাৎ যে ভেদের প্রতিযোগিতা সাধ্যবত্ত্ব ধর্মের দ্বারা অবচ্ছিন্ন, সেই ভেদই সাধ্যবত্ত্বাবচ্ছিন্ন-প্রতিযোগিতাক ভেদ। উহার আকার—সাধ্যবান্ ন। সাধ্যবান্ ন—এইরূপ সাধ্যবত্ত্বাবচ্ছিন্ন প্রতিযোগিতাক ভেদ যেখানে থাকে, তাহাকেই সাধ্যবদ্ ভিন্ন বা সাধ্যবদন্য বুঝিতে হইবে। প্রকৃত স্থলে "সাধ্যবান্ ন" —এইরূপ ভেদ যখন লইতে হইবে, তখন ঐ ভেদের প্রতিযোগী হইবে সাধ্যবান্। প্রতিযোগিতা ঐ সাধ্যবতেই থাকিবে এবং ঐ প্রতিযোগিতার অবচ্ছেদক হইবে সাধ্যবত্ত্ব। কারণ উহাই ঐ প্রতিযোগিতার অন্যূন ও অনতিরিক্ত দেশবৃত্তি ধর্ম।

साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-भेदवान् बोध्यः। तेन यत्-

च्छेदकं-संयोगसम्बन्धेन साध्यवतो महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ धूमहेतोर्वृत्तित्वेनावृत्तित्वा-भावादत आह—**साध्यवदन्यश्चेति**। साध्यवदन्यपदस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगि-ताक-भेदवदर्थकत्वे तु नाव्याप्तिः, न हि पर्वतश्चत्वरं वा तत्तद्वह्निमद्-महानसाद्यन्योऽपि साध्यवत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-भेदवान्, भेदविरोधिनः प्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यवत्त्वस्य तत्र तत्र सत्त्वात्, जलह्रदादिस्तु तादृशभेदवान्, तत्र च हेतोरवृत्तित्वान्ना-व्याप्तिरिति भावः। **एवञ्चात्र**—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यवत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-भेदवन्निरूपित-वृत्तित्वाभावो व्याप्तिरिति लक्षणं फलितम्। नन्वेवमप्य-

হয়। [যে সম্বন্ধে সাধ্য, সেই সম্বন্ধে সাধ্যবান্ বলিলে আর অব্যাপ্তি হয় না। পর্ব্বতে সংযোগসম্বন্ধে বহ্নি সাধ্য হওয়ায় সংযোগ সম্বন্ধে সাধ্যবান্ গ্রহণ করিতে হইবে। সংযোগসম্বন্ধে মহানসাদি সাধ্যবান্ হয়, সাধ্যবদ্‌ভিন্ন হয় না। পরন্তু যে জলহ্রদাদি সাধ্যবদ্‌ভিন্ন হয়, তাহাতে ধূম থাকে না। সুতরাং ধূম সাধ্যবদন্যবৃত্তি নহে। এজন্য উহাতে সাধ্যবদন্য-নিরূপিত বৃত্তিত্ব নাই—বৃত্তিত্বের অভাবই আছে। সুতরাং উহাতে ব্যাপ্তিলক্ষণ আছে বলিয়া অব্যাপ্তি হয় না]। সাধ্যবদন্য শব্দে সাধ্যবত্ত্বাব-চ্ছিন্ন-প্রতিযোগিতাক-ভেদবান্ বুঝিতে হইবে। তাহাতে অর্থাৎ সাধ্যবদন্য শব্দের

বিবৃতি

সুতরাং সাধ্যবান্ ন—এইরূপ ভেদই সাধ্যবত্ত্বাবচ্ছিন্ন প্রতিযোগিতাক ভেদ। উহা মহানসে বা পর্বত প্রভৃতিতে থাকে না। কারণ প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক সাধ্যবত্ত্ব মহানস প্রভৃতিতে রহিয়াছে। উহা ঐরূপ ভেদের বিরোধী। যেখানে ভেদের প্রতি-যোগিতাবচ্ছেদক থাকে, সেখানে ভেদ থাকে না। মহানস প্রভৃতিতে সাধ্যবত্ত্বাবচ্ছিন্ন প্রতিযোগিতাক ভেদ না থাকায় উহারা সাধ্যবদন্য হইবে না। সুতরাং মহানস প্রভৃতিতেও ধূম থাকিলেও উহা সাধবদন্যবৃত্তি নহে। অতএব ধূমে ব্যাপ্তিলক্ষণের অব্যাপ্তি হয় না। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**সাধ্যবদন্যশ্চ সাধ্যবত্ত্বাবচ্ছিন্ন-প্রতিযোগিতাক-ভেদবান্ বোধ্যঃ।**

একটী পদার্থ ভিন্ন ভিন্ন সম্বন্ধে ভিন্ন ভিন্ন স্থানে থাকে। যেমন ধূম পর্বতে সংযোগ সম্বন্ধে, ধূমাবয়বে সমবায় সম্বন্ধে, কালে কালিক সম্বন্ধে এবং জ্ঞানে বিষয়িতা সম্বন্ধে থাকে। যে বস্তু যে অধিকরণে যে সম্বন্ধে থাকে বা আধেয় হয়, সেখানে তাহার সেই অধিকরণ নিরূপিত বৃত্তিত্ব বা আধেয়ত্বটি সেই সম্বন্ধেই অবচ্ছিন্ন হয়। পর্বতে ধূম

किञ्चिद्वह्निमतो महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ धूमस्य सत्त्वेऽपि न क्षतिः। येन सम्बन्धेन हेतुता, तेनैव सम्बन्धेन साध्यवदन्यावृत्तित्वं बोध्यम्, तेन साध्यवदन्यस्मिन्

व्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यवत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-भेदवति धूमावयवे धूमहेतोः समवायेन वृत्तित्वादत आह—**येन** सम्बन्धेनेति। यत्सम्बन्धावच्छिन्नेत्यर्थः। **तेनैव** सम्बन्धेन—हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन। तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशवृत्तित्व-विवक्षणे तु नाव्याप्तिः, तादृशभेदवति धूमावयवे जलह्रदादाविव हेतुताव-

এইরূপ অর্থ বিবক্ষিত হওয়ায় যৎ কিঞ্চিৎ বহ্নিবিশিষ্ট মহানসাদি-[রূপ যে সাধ্যবৎ, তাহা হইতে] ভিন্ন পর্ব্বতাদিতে ধূম থাকিলেও ক্ষতি (অব্যাপ্তি) নাই অর্থাৎ পর্ব্বতাদি সাধ্যবৎ মহানসাদি হইতে ভিন্ন হইলে, সাধ্যবত্ত্ব উক্ত ভেদের প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক হওয়ায়, পর্ব্বত প্রভৃতিতে উক্ত সাধ্যবত্ত্ব থাকায় পর্ব্বতাদি সাধ্যবত্ত্বাবচ্ছিন্ন-প্রতিযোগিতাক ভেদবান্ হয় না। সুতরাং তাহাতে ধূম থাকিলেও তাহা সাধ্যবদ্-ভিন্নবৃত্তি না হওয়ায় অব্যাপ্তি হয় না। যে সম্বন্ধে হেতু সেই সম্বন্ধে সাধ্যবদ্-ভিন্নে অবৃত্তিত্ব বুঝিতে হইবে। তাহাতে অর্থাৎ হেতুতাবচ্ছেদক সম্বন্ধে অবৃত্তিত্ব

বিবৃতি

সংযোগ সম্বন্ধে আধেয়। সুতরাং পর্বত নিরূপিত ধূমনিষ্ঠ বৃত্তিত্ব (আধেয়ত্ব) সংযোগ সম্বন্ধাবচ্ছিন্ন। এইরূপ ধূমাবয়ব নিরূপিত ধূমনিষ্ঠ বৃত্তিত্ব সমবায় সম্বন্ধাবচ্ছিন্ন, কাল-নিরূপিত ধূমনিষ্ঠ বৃত্তিত্ব কালিক সম্বন্ধাবচ্ছিন্ন। জ্ঞাননিরূপিত ধূমনিষ্ঠ বৃত্তিত্ব বিষয়িত্ব সম্বন্ধাবচ্ছিন্ন। এইরূপ নানা সম্বন্ধের দ্বারাই অধিকরণ নিরূপিত বৃত্তিত্ব অবচ্ছিন্ন হইয়া থাকে। সাধ্যবদন্য-নিরূপিত বৃত্তিত্বও এইরূপ নানা সম্বন্ধের দ্বারা অবচ্ছিন্ন হইতে পারে। সাধ্যবদন্য-নিরূপিত বৃত্তিত্বের অভাবটী যদি যে কোন সম্বন্ধাবচ্ছিন্ন বৃত্তিত্বের অভাব হয়, তবে "পর্বতো বহ্নিমান্ ধূমাৎ" এই স্থলে ধূমহেতুতে অব্যাপ্তি হইবে। যেহেতু সাধ্যবদন্য ধূমাবয়বে ধূম সমবায় সম্বন্ধে থাকিয়া সাধ্যবদন্য বৃত্তি-হওয়ায় উহাতে সাধ্যবদন্যনিরূপিত বৃত্তিত্ব রহিয়াছে—বৃত্তিত্বের অভাব নাই। এইরূপ অব্যাপ্তি বারণের জন্য বৃত্তিত্বাভাব শব্দে হেতুতাবচ্ছেদক সম্বন্ধাবচ্ছিন্ন বৃত্তিত্বের অভাব গ্রহণ করিতে হইবে। পক্ষে যে সম্বন্ধে যাহা হেতু হয়, তাহাই হেতুতাবচ্ছেদক সম্বন্ধ। প্রকৃতে স্থলে পক্ষীভূত পর্বতে ধূম সংযোগ সম্বন্ধে হেতু হওয়ায় সংযোগ সম্বন্ধই হেতুতাবচ্ছেদক সম্বন্ধ। সুতরাং এস্থলে বৃত্তিত্বাভাব শব্দে সাধ্যবদন্যনিরূপিত হেতুতাবচ্ছেদক সংযোগ সম্বন্ধাবচ্ছিন্ন বৃত্তিত্বের অভাবই গ্রহণ করিতে হইবে। তাহা

धूमावयवे धूमस्य समवायसम्बन्धेन सत्त्वेऽपि न क्षतिः। साध्यवदन्यावृत्तित्वञ्च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावः। तेन धूमवान् वह्नेरित्यत्र

च्छेदक-संयोगेन धूमहेतोरवृत्तित्वादिति भावः। **न क्षतिः**—वह्निमान् धूमादित्यादिसद्धेतौ नाव्याप्तिः। **एवञ्चात्र**—साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्न-साध्यवत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-भेदवन्निरूपित-हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-वृत्तित्वाभावो व्याप्तिरिति लक्षणं फलितम्। नन्वेवमपि धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यवत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकभेदवज्जलह्रदादि-निरूपित-वृत्तित्वस्य मीनादौ सत्त्वेऽपि वह्नावसत्त्वात्, जलह्रदादौ वह्नेरभावादत आह—**साध्यवदन्येति**। अवृत्तित्वपदेन वृत्तित्वत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावविवक्षणे तु नातिव्याप्तिः, साध्यवदन्यस्मिंस्तप्तायः-पिण्डादौ वह्नेः सत्त्वेन तत्र साध्यवदन्यनिरूपित-वृत्तित्वस्यैव सत्त्वात्। **एवञ्चात्र**—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यवत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-भेदवन्निरूपित-हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्न-वृत्तितात्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-वृत्तित्वाभावो व्याप्तिरिति

বিবক্ষিত হওয়ায় [সংযোগ সম্বন্ধে] সাধ্যবদ্ ভিন্ন ধূমাবয়বে সমবায় সম্বন্ধে ধূম থাকিলেও [হেতুতাবচ্ছেদক সংযোগ সম্বন্ধে না থাকায়] ক্ষতি (অব্যাপ্তি) নাই। সাধ্যবদন্যাবৃত্তিত্ব হইতেছে সাধ্যবদন্য-নিরূপিত বৃত্তিতাত্বাবচ্ছিন্ন-প্রতিযোগিতাক [বৃত্তিত্বের] অভাব। তাহাতে "ধূমবান্ বহ্নেঃ" এই স্থলে [বহ্নি হেতুতে]

বিবৃতি

হইলে আর অব্যাপ্তি হইবে না। ধূমাবয়বে ধূম সমবায় সম্বন্ধে আধেয় হইয়াছে বলিয়া উহাতে সাধ্যবদন্য ধূমাবয়ব-নিরূপিত সমবায় সম্বন্ধাবচ্ছিন্ন বৃত্তিত্ব থাকিলে হেতুতাবচ্ছেদক সংযোগ সম্বন্ধাবচ্ছিন্ন বৃত্তিত্ব নাই—বৃত্তিত্বের অভাব আছে। যেহেতু ধূম ধূমাবয়বে সংযোগ সম্বন্ধে আধেয় হয় নাই। সুতরাং সাধ্যবদন্য-নিরূপিত হেতুতাবচ্ছেদক সম্বন্ধাবচ্ছিন্ন বৃত্তিত্বের অভাবই ব্যাপ্তি। এই অভিপ্রায় প্রকাশ করিতে বলিলেন—

যেন সম্বন্ধেন হেতুতা, তেনৈব সম্বন্ধেন সাধ্যবদন্যাবৃত্তিত্বং বোধ্যম্।

সাধ্যবদন্য-নিরূপিত হেতুতাবচ্ছেদক সম্বন্ধাবচ্ছিন্ন বৃত্তিত্বের অভাবকেও ব্যাপ্তি বলা যায় না। কারণ "ধূমবান্ বহ্নেঃ" এস্থলে ব্যভিচারী বহ্নি হেতুতে ব্যাপ্তির লক্ষণ আছে। এস্থলে সাধ্য হইতেছে ধূম, হেতু হইতেছে বহ্নি। হেতু বহ্নিতে ধূমের ব্যাপ্তি নাই; অথচ পূর্বোক্ত ব্যাপ্তির লক্ষণ রহিয়াছে। দেখ, এস্থলে সাধ্য হইতেছে ধূম, সাধ্যবৎ হইতেছে পর্বত, গোষ্ঠ, চত্বর ও মহানস। তদ্‌ভিন্ন হইতেছে জলহ্রদ। উহাতে সংযোগ

साध्यवदन्य-जलह्रदादि-वृत्तित्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिः। अत्र यद्यपि द्रव्यं गुण-कर्मान्यत्वविशिष्ट-सत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यात् साध्य-

लक्षणं फलितम्। अव्याप्तिप्रदर्शनपरं ग्रन्थान्तरं दर्शयति—**अत्रेति**। एवंविध-व्याप्ति-लक्षणे इत्यर्थः। अस्य च हेतुतावच्छेदकरूपेणेत्यग्रेतनेनाऽन्वयः। **गुणकर्मा**न्यत्वेति। द्रव्ये यथा सत्ता वर्त्तते, तथा गुणकर्मान्यत्वमपीति द्रव्यवृत्ति-सत्ता गुणकर्मान्यत्वसमानाधिकरणा सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टा भवति। गुणकर्मवृत्ति-सत्ता तु न तथा, गुण-कर्मसु गुणकर्मान्यत्वाभावेन गुणकर्मवृत्तिसत्तायां सामानाधिकरण्येन गुणकर्मान्यत्वा-भावात्। तस्माद् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ता द्रव्यमात्राधिकरणेति भवत्ययं सद्धेतुः। तत्र व्याप्तिलक्षणाभावादव्याप्तिरिति भावः। **विशिष्टसत्तायाः**—गुणकर्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्तायाः। **ऐक्या**दिति। "विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत" इति नियमाद् विशिष्ट-सत्तायाः

সাধ্যবদ্-ভিন্ন জল-হ্রদাদি নিরূপিত বৃত্তিত্ব না থাকিলেও অতিব্যাপ্তি হয় না অর্থাৎ বহ্নি হেতু সাধ্যবদ্ ভিন্ন উত্তপ্ত লৌহ গোলক প্রভৃতিতে থাকায় উহাতে সাধ্যবদন্যনিরূপিত বৃত্তিত্বও থাকে। এজন্য উহাতে সাধ্যবদন্য-নিরূপিত বৃত্তিত্বত্বাবচ্ছিন্ন-প্রতিযোগিতাক সাধ্যবদন্য-নিরূপিত বৃত্তিত্বাভাব না থাকায় অতিব্যাপ্তি হয় না। এই ব্যাপ্তিলক্ষণে যদিও "দ্রব্যং গুণকর্মান্যত্ববিশিষ্ট-সত্ত্বাৎ" ইত্যাদি স্থলে [গুণ ও কর্ম্মের ভেদ-] বিশিষ্ট সত্তা ও শুদ্ধ সত্তা (গুণ ও কর্ম্মের ভেদরহিত কেবল সত্তা) এক

বিবৃতি

সম্বন্ধে মীন-শৈবালাদি থাকিলেও বহ্নি নাই ; সুতরাং বহ্নি সাধ্যবদন্য বৃত্তি নহে, উহাতে সাধ্যবদন্য নিরূপিত হেতুতাবচ্ছেদক সংযোগ সম্বন্ধাবচ্ছিন্ন বৃত্তিত্ব নাই—বৃত্তিত্বের অভাব আছে। এজন্য এস্থলে অতিব্যাপ্তি হয়—এইরূপ মনে হইতে পারে। কিন্তু প্রকৃত পক্ষে বৃত্তিত্বাভাব শব্দে বৃত্তিত্বত্বাবচ্ছিন্ন প্রতিযোগিতাক বৃত্তিত্বাভাবকে গ্রহণ করিতে হইবে। বৃত্তিত্বাভাবশব্দের এইরূপ অর্থই বিবক্ষিত। বৃত্তিত্বাভাবশব্দের এইরূপ অর্থ গ্রহণ করিলে অতিব্যাপ্তি হয় না। তাৎপর্য্য এই যে, সাধ্যবদন্য পদার্থটী বহুসংখ্যক। যত সংখ্যক সাধ্যবদন্য হইবে, তন্নিরূপিত বৃত্তিত্বও ততসংখ্যক। যতসংখ্যক বৃত্তিত্ব, ততসংখ্যক বৃত্তিত্বের অভাবই ব্যাপ্তি, কোন একটি বৃত্তিত্বের অভাব ব্যাপ্তি নহে। প্রকৃত স্থলে সাধ্যবদন্য হইতেছে—জলহ্রদ, ভূতল, অয়োগোলক প্রভৃতি বহু পদার্থ। তন্মধ্যে সাধ্যবদন্য জলহ্রদ-নিরূপিত বৃত্তিত্ব, সাধ্যবদন্য ভূতল-নিরূপিত বৃত্তিত্ব ও সাধ্যবদন্য অয়োগোলক নিরূপিত বৃত্তিত্ব পরস্পর পৃথক্। বহ্নি সাধ্যবদন্য জলহ্রদে ও

वदन्यस्मिन् गुणादाववृत्तित्वं नास्ति, तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेणाऽवृत्तित्वं

शुद्धसत्तातोऽनतिरेकादित्यर्थः। **अवृत्तित्वं** नास्तीति। तथा च द्रव्यत्वरूप-साध्यवतो द्रव्यादन्यस्मिन् गुणादौ शुद्धसत्ताऽभिन्नाया विशिष्टसत्ताया अपि सत्त्वात् 'साध्यवदन्य-गुणादि-निरूपित-वृत्तित्वमेव हेतौ विशिष्ट-सत्तायां वर्त्तते नावृत्तित्वमित्यव्याप्तिरिति भावः। अव्याप्तिपरिहारायाह—**तथापी**ति। हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-वृत्तित्वाभाव-विवक्षणे तु नात्राऽव्याप्तिः, साध्यवदन्य-गुणकर्मादि-निरूपित-वृत्तितायां हेतुतावच्छेदक-विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नत्वाभावात्, न हि विशिष्टसत्ता विशिष्टसत्तात्वेन रूपेण गुणादौ वर्त्तते, किन्तु सत्तात्वेन। तथा च विशिष्ट-सत्तारूप-हेतौ साध्यवदन्य-गुणादिनिरूपित-हेतुतावच्छेदकविशिष्ट-सत्तात्वधर्मावच्छिन्न-वृत्तिताया अभावसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः।

বলিয়া সাধ্যবদ্-ভিন্ন গুণ, কর্ম্ম প্রভৃতিতে বিশিষ্ট সত্তার অবৃত্তিত্ব নাই অর্থাৎ গুণ কর্ম্মের ভেদ ও সত্তা—উভয়ে দ্রব্যে থাকায় দ্রব্যগত সত্তাই গুণ-কর্ম্মের ভেদবিশিষ্ট সত্তা হয়। দ্রব্য, গুণ ও কর্ম্মবৃত্তি শুদ্ধ (কেবল) সত্তা ও উক্ত বিশিষ্ট সত্তা এক হইলে উক্ত বিশিষ্ট সত্তা সাধ্যবদ্ ভিন্ন গুণাদিতেও থাকে বলিয়া সাধ্যদ্‌ভিন্নে বৃত্তি হয়। সুতরাং উহাতে সাধ্যবদন্য-নিরূপিত বৃত্তিত্বের অভাব থাকে না। [এজন্য বিশিষ্ট সত্তারূপ হেতুতে ব্যাপ্তি-লক্ষণের অব্যাপ্তি হয়।] তথাপি হেতুতাবচ্ছেদকরূপে অবৃত্তিত্ব

বিবৃতি

ভূতলে বৃত্তি নহে বলিয়া উহাতে সাধ্যবদন্য জলহ্রদ ও ভূতল নিরূপিত বৃত্তিত্বের অভাব আছে বটে · কিন্তু সাধ্যবদন্য অয়োগোলক নিরূপিত বৃত্তিত্বের অভাব নাই। কারণ বহ্নিটী সাধ্যবদন্য অয়োগোলকে থাকিয়া সাধ্যবদন্যবৃত্তি হওয়ায় উহাতে সাধ্যবদন্য অয়োগোলক নিরূপিত বৃত্তিত্ব রহিয়াছে। বহ্নিতে যখন সাধ্যবদন্য-নিরূপিত একটী বৃত্তিত্ব রহিয়াছে, তখন উহাতে বৃত্তিত্বত্বাবচ্ছিন্ন যাবতীয় বৃত্তিত্বের অভাব নাই। সুতরাং "ধূমবান্ বহ্নেঃ" এই স্থলে বহ্নিতে ব্যাপ্তির লক্ষণ না থাকায় অতিব্যাপ্তি হয় না। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**তেন ধূমবান্ বহ্নেরিত্যত্র সাধ্যবদন্য-জলহ্রদাদি-বৃত্তিত্বাভাবেঽপি নাতিব্যাপ্তিঃ।**

সাধ্যবদন্যনিরূপিত যাবতীয় বৃত্তিত্বের অভাব ব্যাপ্তি, ইহা পূর্বে উক্ত হইয়াছে। কিন্তু এই লক্ষণও নির্দোষ নহে। ইদং দ্রব্যং গুণকর্মান্যত্ববিশিষ্টসত্ত্বাৎ অর্থাৎ 'এইটী দ্রব্য, যেহেতু উহাতে গুণকর্মান্যত্ব-বিশিষ্টা সত্তা আছে—এই স্থলে অব্যাপ্তি হয়। এই অনুমিতির পক্ষ হইতেছে ইদং অর্থাৎ সম্মুখ স্থিত কোন বস্তু। সাধ্য হইতেছে—

वाच्यम्; हेतुतावच्छेदकं तादृशवृत्तितानवच्छेदकमिति फलितोऽर्थः ॥६८॥

एवञ्चात्र—साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्न-साध्यवत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकभेदवन्निरूपित-हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न- हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-वृत्तितात्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक वृत्तित्वाभावो व्याप्तिरिति लक्षणं फलितम् ॥६८॥

অর্থাৎ বিশিষ্ট সত্তাত্বাবচ্ছিন্ন বৃত্তিত্বের অভাব বলিতে হইবে। হেতুতাবচ্ছেদকটী বৃত্তিতার অনবচ্ছেদক—ইহাই ফলিতার্থ অর্থাৎ সাধ্যবদন্য গুণ, কর্ম্ম প্রভৃতিতে উক্ত বিশিষ্ট সত্তা থাকায় বিশিষ্ট সত্তা প্রভৃতিতে সাধ্যবদন্য নিরূপিত বৃত্তিত্ব থাকিলেও উক্ত বৃত্তিত্বের অবচ্ছেদক—সত্তাত্ব প্রভৃতি হইয়া থাকে, হেতুতাবচ্ছেদক বিশিষ্ট সত্তাত্ব নহে। সুতরাং হেতুতাবচ্ছেদক বিশিষ্ট সত্তাত্ব, বিশিষ্টসত্তানিষ্ঠ বৃত্তিতার অবচ্ছেদক না হওয়ায় অব্যাপ্তি হয় না ॥৬৮॥

বিবৃতি

দ্রব্যত্ব। হেতু হইতেছে—গুণকর্ম্মান্যত্ববিশিষ্ট সত্তা। গুণকর্ম্মান্যত্ববিশিষ্ট সত্তা শব্দের অর্থ—গুণ ও কর্ম্মের ভেদবিশিষ্ট সত্তা। দ্রব্যে গুণ ও কর্ম্মের ভেদ আছে, সত্তাও আছে। সুতরাং সত্তাটী দ্রব্যে গুণ কর্ম্মভেদের সমানাধিকরণ। সত্তায় গুণকর্ম্মভেদের সামানাধিকরণ্য থাকায় সামানাধিকরণ্য সম্বন্ধে গুণকর্ম্মের ভেদটী সত্তাতে আছে। তাই সত্তাটী গুণকর্ম্মের ভেদবিশিষ্ট হইয়া বিশিষ্ট সত্তা নামে কথিত হয়। এই বিশিষ্ট সত্তা যেখানে থাকে, দ্রব্যত্ব সেখানে থাকে বলিয়া বিশিষ্টসত্তাতে দ্রব্যত্বের ব্যাপ্তি আছে। কিন্তু ব্যাপ্তির এই লক্ষণ বিশিষ্ট সত্তাতে নাই।

দেখ, এখানে সাধ্য হইতেছে দ্রব্যত্ব। সাধ্যবৎ অর্থাৎ দ্রব্যত্ববৎ হইতেছে দ্রব্য। তদ্‌ভিন্ন হইতেছে—গুণ, কর্ম্ম প্রভৃতি যাবতীয় পদার্থ। তন্মধ্যে সাধ্যবদ্ ভিন্ন গুণ ও কর্ম্মে সত্তা আছে বলিয়া বিশিষ্ট সত্তাও আছে। যেহেতু সত্তা ও বিশিষ্ট সত্তা এক। কোন বিশিষ্ট বস্তু শুদ্ধ বস্তু হইতে অতিরিক্ত নহে বলিয়া সত্তা ও বিশিষ্ট সত্তা ভিন্ন নহে। সাধ্যবদ্‌ভিন্ন গুণ ও কর্ম্মে বিশিষ্ট সত্তা বৃত্তি হওয়ায় উহাতে সাধ্যবদন্যনিরূপিত বৃত্তিত্ব আছে—বৃত্তিত্বের অভাব নাই। এইজন্য এখানে অব্যাপ্তি হয়। অতএব পূর্ব্বোক্ত ব্যাপ্তির লক্ষণটী নির্দোষ নহে—এইরূপ মনে হইতে পারে।

প্রকৃত পক্ষে বৃত্তিত্বাভাব শব্দের বিবক্ষিত অর্থ হইতেছে—হেতুতাবচ্ছেদকরূপে বৃত্তিত্বের অভাব। হেতুতাবচ্ছেদক ধর্ম্মটী সাধ্যবদন্য-নিরূপিত যে বৃত্তিত্বের অবচ্ছেদক না হইয়া অনবচ্ছেদকই হইবে, সাধ্যবদন্য নিরূপিত সেই বৃত্তিত্বের অভাবই ব্যাপ্তি। ব্যাপ্তির এইরূপ লক্ষণ হইলে 'গুণকর্ম্মান্যত্ববিশিষ্ট-সত্ত্বাৎ' এই স্থলে হেতু গুণকর্ম্মান্যত্ব-

अथवा हेतुमन्-निष्ठ-विरहाऽप्रतियोगिना ।
साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥६९॥

ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याऽप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः । किञ्च सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्तिश्चात आह—अथवा हेतुमन्निष्ठेति ।

तत्त्वचिन्तामणेर्व्याप्तिवादोक्तमनुस्मरन् व्याप्तेः सिद्धान्तलक्षणमाह मूले—**अथवे**ति । सिद्धान्तलक्षणं दर्शयितुमाद्यलक्षणे दोषमाह—**नन्वि**ति । **केवलान्वयिनि**—वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगिनि । **ज्ञेयत्वा**दाविति । आदिना वाच्यत्वाभिधेयत्वादि-परिग्रहः । **अप्रसिद्ध**त्वादिति । ज्ञेयत्वादीनां केवलान्वयिधर्माणां पदार्थमात्रवृत्तितया सर्वेषामेव पदार्थानां ज्ञेयत्वादिरूप-साध्यवत्त्वेन साध्यवत्प्रतियोगिकभेदाधिकरणत्वायोगात्, भेद-विरोधिनः प्रतियोगितावच्छेदकस्य ज्ञेयत्वादिमत्त्वस्य सर्वत्र सत्त्वादिति भावः । केवला-

[পূঃ] আচ্ছা, কেবলান্বয়ী জ্ঞেয়ত্ব প্রভৃতি সাধ্য হইলে সাধ্যবদন্যের অপ্রসিদ্ধি-বশতঃ [ব্যাপ্য হেতুতে ব্যাপ্তিলক্ষণের] অব্যাপ্তি হয়। আরও "সত্তাবান্ জাতেঃ" প্রভৃতি স্থলে সাধ্যবদ্ [দ্রব্য, গুণ ও কর্ম্ম] ভিন্ন সামান্য প্রভৃতিতে হেতুতাবচ্ছেদক সমবায় সম্বন্ধে [কাহারও] বৃত্তি প্রসিদ্ধ নহে বলিয়া [জাতিরূপ হেতুতে সাধ্যবদন্য নিরূপিত বৃত্তিত্বাভাব না থাকায়] অব্যাপ্তি হয়। এই আশঙ্কায় বলিলেন—**অথবা**

বিবৃতি

বিশিষ্ট সত্তাতে অব্যাপ্তি হইবে না। এস্থলে হেতু হইতেছে গুণকর্ম্মান্যত্ববিশিষ্ট সত্তা। হেতুতাবচ্ছেদক হইতেছে—বিশিষ্ট সত্তাত্ব অর্থাৎ গুণকর্ম্মান্যত্ববিশিষ্টসত্তাত্ব। সাধ্যবদন্য গুণকর্ম্মে বিশিষ্ট সত্তা সত্তারূপেই বৃত্তি হইয়াছে, বিশিষ্ট সত্তারূপে নহে। সুতরাং বিশিষ্টসত্তাত্ব এই বৃত্তিতার অবচ্ছেদক নহে, সত্তাত্বই বৃত্তিতার অবচ্ছেদক। বিশিষ্টসত্তানিষ্ঠ বৃত্তিতা সত্তাত্বের দ্বারা অবচ্ছিন্ন, হেতুতাবচ্ছেদক বিশিষ্ট সত্তাত্বের দ্বারা অবচ্ছিন্ন নহে। সাধ্যবদন্য গুণকর্ম্মবৃত্তি বিশিষ্টসত্তাতে সত্তাত্বাবচ্ছিন্ন বৃত্তিতা থাকিলেও হেতুতাবচ্ছেদক বিশিষ্ট সত্তাত্বাবচ্ছিন্ন বৃত্তিতা নাই—বৃত্তিত্বের অভাব আছে এবং সাধ্যবদন্য গুণকর্ম্ম-নিরূপিত বিশিষ্ট সত্তানিষ্ঠ বৃত্তিতার হেতুতাবচ্ছেদক বিশিষ্ট সত্তাত্ব অবচ্ছেদক হয় নাই, সত্তাত্বই অবচ্ছেদক হইয়াছে। সুতরাং বিশিষ্ট সত্তারূপ হেতুতে ব্যাপ্তির লক্ষণ আছে বলিয়া অব্যাপ্তি হয় না। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**হেতুতাবচ্ছেদকরূপেণাবৃত্তিত্বং বাচ্যম্।**

हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा, विरहोऽभावः। तथा च हेत्वधिकरणवृत्तियोऽभावः, तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते। अत्र यद्यपि वह्निमान् धूमादित्यादौ हेत्वधिकरण-पर्वतादिवृत्त्यभाव-प्रतियोगित्वं तत्तद्-

न्वयिसाध्यकानुमितौ वादि-विवादादव्याप्त्यभिधानमयुक्तमित्यस्वरसादाह—**किञ्चे**ति। **वृत्तेर**प्रसिद्धत्वादिति। सत्तारूपसाध्यस्य द्रव्य-गुण-कर्मसु सत्त्वात् तत्त्रितयस्यैव साध्याधिकरणत्वम्, तदन्येषाञ्च सामान्यविशेष-समवायाभावानां साध्यवत्प्रतियोगिक-भेदाधिकरणत्वेन साध्यवदन्यत्वं, तेषु च सामान्यादिषु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन समवायेन कोऽपि नास्तीति साध्यवदन्य-सामान्यादि-निरूपित-हेतुतावच्छेदक-समवायसम्बन्धावच्छिन्न-वृत्तित्वस्याऽलीकतया तदभावस्य जातिरूप-हेतावभावादव्याप्तिरिति भावः। **वृत्तिः**—आधेयत्वम्। **व्याप्ति**रुच्यत इति। **एवं च** हेत्वधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगि-साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति कारिकापर्यवसितं लक्षणम्। वह्निमान् धूमादित्यत्र साध्यो वह्निः, हेतुर्धूमस्तदधिकरणं पर्वतादिस्तन्निष्ठोऽत्यन्ताभावो घटादेर्न तु साध्यस्य वह्नेस्तत्र तस्य सत्त्वात्, अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिना सह विरोधादतो घटादिरेव हेत्वधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी, अप्रतियोगी च साध्यो वह्निस्तत्-सामानाधिकरण्यं धूम इति लक्षणसमन्वयः। नन्वेवमप्यव्याप्तिः, पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हि धूमरूप-हेत्वधिकरणे पर्वते महानसीय-वह्नेरभावो वर्त्तते, महानसे च पर्वतीय-वह्नेरभावः, एवं चालनीन्यायेन सर्वेषामेव विशेषवह्नीनां हेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वे सिद्धे वह्निसामान्यस्याप्यभाव-प्रतियोगित्वं सिद्धं, यावद्विशेषस्य सामान्यरूपत्वात्। तथा च धूमहेतौ हेत्वधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगि-वह्नि-सामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरित्याह—**अत्र** यद्यपीति। ननु नायं दोषः, पर्वतीयधूमेन पर्वतीयवह्नेर्महानसीयधूमेन च महानसीयवह्नेरित्येवंरूपेण समानाधिकरणयोरेव वह्निधूमयोर्व्याप्तेरभ्युपगमात्। तथा च पर्वतीय-धूमाधि-

ইত্যাদি। [উহার অর্থ—] হেতুর অধিকরণে নিষ্ঠা অর্থাৎ বৃত্তি (আধেয়তা) যাহার, সে হইতেছে হেতুমন্নিষ্ঠ, এরূপ অর্থাৎ হেতুর অধিকরণে বিদ্যমান যে বিরহ অর্থাৎ অভাব। সুতরাং তাৎপর্য্য হইতেছে—হেতুর অধিকরণে বৃত্তি যে অভাব, সেই অভাবের অপ্রতিযোগী সাধ্যের সহিত হেতুর সামানাধিকরণ্যটি ব্যাপ্তি বলিয়া কথিত হয়। এই লক্ষণে যদিও "বহ্নিমান্ ধূমাৎ" ইত্যাদি স্থলে তৎতৎ বহ্নি প্রভৃতিতে অর্থাৎ মহানসীয় বহ্নি, পর্ব্বতীয় বহ্নি প্রভৃতিতে হেত্বধিকরণবৃত্তি (হেতুর অধিকরণ

वह्न्यादेरस्तीत्यव्याप्तिः। न च समानाधिकरण-वह्नि-धूमयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यम्। तत्तद्वह्न्यादेरप्युभयाभावसत्त्वात्, एक-सत्त्वेपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेः,

करणे पर्वते महानसीय-वह्नेरभावसत्त्वेऽपि पर्वतीयवह्नेरभावाभावादप्रतियोगिना पर्वतीय-वह्निना पवतीयधूमस्य सामानाधिकरण्यान्नाव्याप्तिरिति चेत्, तत्राह—**न चेति**। प्रकारान्तरेणाऽव्याप्ति-तादवस्थ्यं दर्शयति—**तत्तद्**वह्न्यादेरिति। पर्वतीयवह्न्यादेरित्यर्थः। **उभया**भावसत्त्वादिति। वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमाधिकरणे पर्वते पर्वतीयवह्निघटोभयाभावसत्त्वात् तादृशोभयाभावस्य पर्वतीयवह्नेरपि प्रतियोगितया धूमहेतावप्रतियोगि-साध्यसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरिति भावः। ननु पर्वते पर्वतीयवह्निसत्त्वे कथं तदभावस्तत्र स्यात्, अत्यन्ताभावविरोधिनः प्रतियोगिनः पर्वतीयवह्नेस्तत्र सत्त्वादित्यत आह—**एकसत्त्वे**ऽपीति। **प्रतीते**रिति। व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्न-प्रतियोग्येव विरोधी, व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगी तु न। तथा च घटवत्यपि भूतले वह्निघटोभयं नास्तीत्यनुभवः। एवञ्च पर्वतीय-वह्नेरपि तादृशाभाव-प्रतियोगितया तथैवाऽव्याप्तिरिति भावः। ननु हेत्वधिकरणवृत्ति-

পর্ব্বত, গোষ্ঠ প্রভৃতিতে বিদ্যমান) অভাবের প্রতিযোগিত্ব আছে বলিয়া অর্থাৎ পর্ব্বতে মহানসীয় বহ্নির অভাব, মহানসে পর্ব্বতীয় বহ্নির অভাব, গোষ্ঠে চত্বরীয় বহ্নির অভাব এবং চত্বরে (উঠানে) গোষ্ঠীয় বহ্নি প্রভৃতির অভাব আছে। এইরূপে সমস্ত বহ্নি হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগী হওয়ায় অব্যাপ্তি হয়। সমানাধিকরণ বহ্নি ও ধূমেরই ব্যাপ্তি অর্থাৎ পর্ব্বত প্রভৃতিতে মহানসীয় বহ্নির অভাব থাকায় মহানসীয় বহ্নি উক্ত অভাবের প্রতিযোগী হইলেও পর্ব্বতীয় বহ্নির অভাব না থাকায় পর্ব্বতীয় বহ্নি প্রতিযোগী হয় না। সুতরাং পর্ব্বতীয় ধূমের সমানাধিকরণ পর্ব্বতীয় বহ্নির সহিত পর্ব্বতীয় ধূমের সামানাধিকরণ্যই ব্যাপ্তি। এইরূপ মহানসে পর্ব্বতীয় বহ্নির অভাব থাকিলেও মহানসীয় বহ্নির অভাব না থাকায় মহানসীয় ধূমের সমানাধিকরণ মহানসীয় বহ্নির সহিত মহানসীয় ধূমের সামানাধিকরণ্যই ব্যাপ্তি। সুতরাং সমানাধিকরণ বহ্নি ও ধূমেরই ব্যাপ্তি—ইহাত বলিতে পার না। কারণ একটী বস্তু থাকিলেও "দ্বয়ং নাস্তি"—এই প্রতীতি হয় বলিয়া সেই সেই বহ্নির উভয়াভাব থাকে অর্থাৎ পর্ব্বতে পর্ব্বতীয় বহ্নি ও ঘট—এই উভয় না থাকায় পর্ব্বতে পর্ব্বতীয় বহ্নিরও অভাব সিদ্ধ হয়। [সুতরাং সমানাধিকরণ বহ্নি ধূমেরই ব্যাপ্তি—ইহা বলিলে পর্ব্বতীয় ধূমের সমানাধিকরণ পর্ব্বতীয় বহ্নিটী হেত্বধিকরণবৃত্তি উভয়াভাবের

गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तेश्च। तथापि प्रतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्य-

व्यासज्यवृत्ति-धर्मानवच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव-विवक्षणे तु नाव्याप्तिरित्यव्याप्तेः स्थला-न्तरं दर्शयति—**गुण**वानिति। एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ व्याप्तिलक्षणसत्त्वान्ना-सम्भवः, अत आह—**अव्याप्ते**श्चेति। द्रव्यत्वहेतोरधिकरणे रक्तपटे पीताभावो वर्त्तते पीतपटे च रक्ताभावः, एवं क्रमेण गुणमात्रस्य हेत्वधिकरणवृत्त्यभाव-प्रतियोगितयाऽ-प्रतियोगि-गुणरूप-साध्याप्रसिद्धयाऽव्याप्तिरिति भावः। समाधानमाह—**तथापी**ति।

প্রতিযোগী হওয়ায় অব্যাপ্তি হয়।] [আর] "গুণবান্ দ্রব্যত্বাৎ"—এই অনুমিতি স্থলেও অব্যাপ্তি হয় অর্থাৎ দ্রব্যত্ব হেতুর অধিকরণ রক্তঘটে পীত গুণ না থাকায়, এইরূপ পীতঘটে রক্তগুণ না থাকায়, গুণরূপ সাধ্য হেত্বধিকরণ নিষ্ঠ অভাবের প্রতিযোগী হওয়ায়, হেতুতে অপ্রতিযোগী সাধ্যের সামানাধিকরণ্য না থাকায় অব্যাপ্তিও হয়। তথাপি প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক যে সাধ্যতাবচ্ছেদক, সেই সাধ্যতাবচ্ছেদকের

বিবৃতি

কেবলান্বয়ী অনুমিতি স্থলে সাধ্যবদন্যের অপ্রসিদ্ধিবশতঃ বাচ্যত্বাদি হেতুতে ব্যাপ্তি লক্ষণ না থাকায় অব্যাপ্তি হয়। কেবলান্বয়ী অনুমান অস্বীকার করিলেও "সত্তাবান্ জাতেঃ" এই স্থলে সাধ্যবদন্য সামান্যাদি নিরূপিত হেতুতাবচ্ছেদক সম্বন্ধা-বচ্ছিন্ন বৃত্তিত্বের অপ্রসিদ্ধিবশতঃ জাতিরূপ হেতুতে ব্যাপ্তির লক্ষণ না থাকায় অব্যাপ্তি হয়। এইজন্য পূর্বোক্ত ব্যাপ্তির লক্ষণকে পরিত্যাগ করিয়া, হেতুর অধিকরণে বৃত্তি অভাবের অপ্রতিযোগী সাধ্যের সামানাধিকরণ্যকে ব্যাপ্তি বলিলেন। কিন্তু "বহ্নিমান্ ধূমাৎ" এই স্থলে সাধ্য বহ্নিটী হেত্বধিকরণে বৃত্তি অভাবের প্রতিযোগী হইয়া পড়ে। এস্থলে হেতু ধূমের অধিকরণ পর্বতে পর্বতীয় বহ্নি আছে,কিন্তু অপর কোন বিশেষ বহ্নি নাই। সুতরাং পর্বতীয় বহ্নি ব্যতীত যাবতীয় বিশেষ বহ্নি হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগী হইল। আবার হেত্বধিকরণ মহানসে পর্বতীয় বহ্নি নাই। সুতরাং পর্বতীয় বহ্নিও হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগী হইল। এইরূপে যদি প্রতিটী বিশেষ বহ্নি হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগী হয়, তবে বহ্নিসামান্যও অর্থাৎ বহ্নিও প্রতিযোগী হইবে, যেহেতু যাবতীয় বিশেষ ও সামান্য এক—যাবতীয় বিশেষ হইতে সামান্য অতিরিক্ত নহে। সুতরাং যাবতীয় বিশেষ প্রতিযোগী হইলেই সামান্যও প্রতি-যোগী হইবে। তাহা হইলে ধূম-হেতুতে অপ্রতিযোগী সাধ্যের সামানাধিকরণ্য না থাকায় অব্যাপ্তি হয়। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**তত্তদ্বহ্ন্যাদেরস্তীত্যব্যাপ্তিঃ।**

तावच्छेदकं, तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वाच्यम्। ननु रूपत्व-व्याप्य-जातिमत्त्वान् पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदिका रूपत्वव्याप्यजातय-

व्याप्तिरिति। **तथा च** हेत्वधिकरणनिष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगितानवच्छेदक-साध्यताव-च्छेदकावच्छिन्न-साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति लक्षणं फलितम्। एवञ्च गुणवान् द्रव्यत्वादित्यत्र हेत्वधिकरणे द्रव्ये नीलो नास्ति पीतो नास्तीति नीलपीताद्यभावसत्त्वेन नीलत्वादिकं द्रव्यत्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकं भवदपि साध्यताव-च्छेदकं गुणत्वं तु नावच्छेदकं, द्रव्यत्वरूप-हेत्वधिकरणे द्रव्ये यस्य कस्यचिद् गुणस्य सत्त्वेन गुणो नास्तीति गुणत्वेन रूपेण गुणसामान्याभावस्याऽभावात्। एवञ्च हेत्वधि-करणवृत्त्यभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकेन गुणत्वेनाऽवच्छिन्नेन गुणेन द्रव्यत्वस्य सामाना-धिकरण्यान्नाव्याप्तिरिति ध्येयम्। नन्वेवमपि रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वान् पृथिवीत्वादि-त्यादावव्याप्तिः, हेत्वधिकरणवृत्त्यभावीय-प्रतियोगितानवच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदकस्या-ऽप्रसिद्धेः। तथा हि—रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वान् पृथिवीत्वादित्यत्र साध्यो रूपत्वव्याप्य-जातिमान् नीलादिः। साध्यतावच्छेदकञ्च रूपत्वव्याप्यजातयो नीलत्व-पीतत्वादयः।

দ্বারা অবচ্ছিন্ন সাধ্যের সামানাধিকরণ্যই ব্যাপ্তি—ইহা বলিতে হইবে। [পূঃ] আচ্ছা, "ঘটো রূপত্বব্যাপ্যজাতিমদ্বান্ পৃথিবীত্বাৎ"—ইত্যাদিস্থলে সাধ্যতাবচ্ছেদক হইতেছে—রূপত্বব্যাপ্য [শুক্লত্ব প্রভৃতি] জাতিসমূহ। সেই শুক্লত্ব প্রভৃতি জাতিসমূহে

বিবৃতি

হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক যে সাধ্যতাবচ্ছেদক, সেই সাধ্যতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন যে সাধ্য, সেই সাধ্যের সামানাধিকরণ্যই ব্যাপ্তি, ইহা পূর্বে উক্ত হইয়াছে। ইহাই যদি ব্যাপ্তির লক্ষণ হয়, তবে "ঘটঃ রূপত্বব্যাপ্যজাতিমদ্বান্ পৃথিবীত্বাৎ" এই স্থলে অব্যাপ্তি হয়। দেখ, এই অনুমিতির পক্ষ হইতেছে—ঘট। সাধ্য হইতেছে—রূপত্বব্যাপ্যজাতিমৎ। রূপত্বের ব্যাপ্য জাতি সাতটী—শুক্লত্ব, নীলত্ব, পীতত্ব, রক্তত্ব, হরিতত্ব, কপিশত্ব ও চিত্রত্ব। রূপত্বের ব্যাপ্য শুক্লত্ব, নীলত্ব প্রভৃতি জাতি—যে শুক্ল, নীল প্রভৃতি রূপে থাকে, তাহাই রূপত্বব্যাপ্য জাতিমান্ অর্থাৎ শুক্ল, নীল প্রভৃতি রূপ। তাহাই এস্থলে সাধ্য। রূপত্বব্যাপ্যজাতিমৎ সাধ্য হইলে সাধ্যতাবচ্ছেদক হইবে—রূপত্বব্যাপ্য জাতিমত্ত্ব বা রূপত্বব্যাপ্য জাতি—শুক্লত্ব প্রভৃতি। হেতু হইতেছে—পৃথিবীত্ব। পৃথিবীত্ব হেতু হইলে হেত্বধিকরণ হইবে—পৃথিবী। পৃথিবীত্বরূপ হেতুর অধিকরণ নীল ঘটে "পীতো নাস্তি" "রক্তো নাস্তি"

स्तासाञ्च शुक्लत्वादि-जातीनां नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्ती-त्यव्याप्तिरिति चेत्। न। तत्र परम्परया रूपत्वव्याप्य-जातित्वस्यैव साध्यता-

ताश्च हेत्वधिकरणवृत्त्यभावस्य प्रतियोगिताया अवच्छेदिकाः, पृथिवीत्वरूप-हेत्वधिकरणे नीलघटे पीतो नास्ति, पीतघटे च नीलो नास्तीत्येवंक्रमेण सर्वेषामेव नील-पीतादिरूपाणा-मभावसत्त्वात्, तेषामेव नीलत्वादीनां साध्यतावच्छेदकानां तत्तदभावप्रतियोगिताव-च्छेदकत्वात्, तस्माद्धेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदक-स्याभावादव्याप्तिरित्याह—**ननु रूपत्वेति**। **परम्परया**—स्वाश्रयसमवाय-सम्बन्धेन। स्वं रूपत्वव्याप्यजातित्वम्, तदाश्रयो रूपत्वव्याप्यजातिर्नीलत्वादिस्तत्समवायो नील-पीतादि रूपे इति रूपत्वव्याप्यजातित्वं स्वाश्रयसमवायेन नीलपीतादि-रूपेषु वर्त्तमानं सत् साध्यतावच्छेदकम्। एवञ्च पृथिवीत्वरूप-हेत्वधिकरणे स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन रूपत्व-व्याप्यजातित्ववतो नीलपीतादेर्यस्य कस्यचिद् रूपस्य सत्त्वेन तत्र स्वाश्रयसमवायेन रूपत्व-

[পৃথিবীত্বরূপ হেত্বধিকরণ] নীল ঘটে বৃত্তি-[শুক্ল রূপের] অভাবের প্রতি-যোগিতাবচ্ছেদকতা আছে বলিয়া অর্থাৎ পৃথিবীত্বরূপ হেত্বধিকরণ নীল ঘটে "শুক্লো নাস্তি" এই অভাব থাকায়, উক্ত অভাবের প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক ও সাধ্যতাবচ্ছেদক (শুক্লত্ব) এক হওয়ায়, সাধ্যতাবচ্ছেদক শুক্লত্বটী প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক না হওয়ায় অব্যাপ্তি হয়—এই যদি বলি। [উঃ] না—তাহা বলিতে পার না। কারণ সে স্থলে পরম্পরায় (স্বাশ্রয়সমবায় সম্বন্ধে) রূপত্বব্যাপ্য-[শুক্লত্বাদি জাতিবৃত্তি]

বিবৃতি

এইরূপে ছয়টী রূপের অভাব দেখা যায়। আবার হেত্বধিকরণ পীত ঘটে "নীলো নাস্তি" এইরূপে নীলরূপের অভাব দেখা যায়। ফলে হেত্বধিকরণ পৃথিবীতে শুক্লাদি সাতটী রূপের অভাব আছে। এই অভাবের প্রতিযোগী হইবে—শুক্ল, নীল, পীত প্রভৃতি রূপ; প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক হইবে—শুক্লত্ব, নীলত্ব প্রভৃতি রূপত্বব্যাপ্য জাতি-সমূহ। উহারাই সাধ্যতাবচ্ছেদক। সুতরাং এস্থলে সাধ্যতাবচ্ছেদক শুক্লত্ব, নীলত্ব প্রভৃতি রূপত্বব্যাপ্য জাতি হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক না হওয়ায় হেতুতে উক্ত প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক সাধ্যতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন সাধ্যের সামানাধিকরণ্য থাকে না বলিয়া অব্যাপ্তি হয়। অতএব ব্যাপ্তির এই লক্ষণটী নির্দোষ নহে। এই অভিপ্রায় প্রকাশ করিতে বিশ্বনাথ বলিলেন—

নীলঘটাদিবৃত্ত্যভাবপ্রতিযোগিতাবচ্ছেদকত্বমস্তীত্যব্যাপ্তিঃ।

वच्छेदकत्वात् । न हि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः क्वापि पृथिव्यामस्ति, रूपत्व-व्याप्यजातिमान् नास्तीति बुद्ध्यापत्तेः । एवं दण्डयादौ साध्ये परम्परा-सम्बद्धं

व्याप्यजातिरत्वान्नास्तीति रूपत्वव्याप्यजातित्ववतोऽभावाभावाद् रूपत्वव्याप्य-जातित्वस्य हेत्वधिकरणवृत्त्यभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमिति नाव्याप्तिरिति भावः । **तादृ**शधर्मावच्छिन्नाभावः—स्वाश्रयसमवायेन रूपत्वव्याप्यजातित्वधर्मावच्छिन्नस्य नील-पीतादेः समवायेनाऽभावः । रूपत्वव्याप्यजातित्वधर्मावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचिद् रूपस्य पृथिव्यां सत्त्वात्, तदवच्छिन्नाभावस्तत्र न वर्त्तत इति भावः । पृथिव्यां तादृशाभाव-स्वीकारेऽनिष्टमाह—**रूपत्व**व्याप्येति । **नास्ती**त्यत्र पृथिव्यामित्यनुषज्यते । स्थलान्तरेऽ-

জাতিত্বই সাধ্যতাবচ্ছেদক। কেননা "রূপত্বব্যাপ্যজাতিমান্ নাস্তি"—এই বুদ্ধির আপত্তি হয় বলিয়া রূপত্বব্যাপ্য জাতিত্বাবচ্ছিন্ন জাতিমানের অভাব কোন পৃথিবীতেই থাকে না। এইরূপ ["দণ্ডিমান্ দণ্ডিসংযোগাৎ"—ইত্যাদি স্থলে] দণ্ডী প্রভৃতি সাধ্য

বিবৃতি

যাহা সাধ্যের বিশেষণ—যাহা সাধ্যতার অন্যূন ও অনতিরিক্ত দেশবৃত্তি ধর্ম, তাহাই সাধ্যতার অবচ্ছেদক। যদিও রূপত্বব্যাপ্য জাতিত্বটী রূপত্বব্যাপ্য জাতির বিশেষণ, জাতিমানের বিশেষণ নহে, তথাপি স্বাশ্রয়সমবায় সম্বন্ধে সাধ্যের (রূপত্ব-ব্যাপ্যজাতিমান্ মাত্রের) বিশেষণ হইয়া সাধ্যতার অবচ্ছেদক হইতে পারে। রূপত্ব-ব্যাপ্য জাতি ও রূপত্বব্যাপ্য জাতিত্ব—উভয়ে সাধ্য রূপত্বব্যাপ্যজাতিমান্ মাত্রের বিশেষণ হইয়া সাধ্যতার অবচ্ছেদক হইলেও এই অনুমিতি স্থলে স্বাশ্রয়সমবায়সম্বন্ধে রূপত্বব্যাপ্য জাতিত্বই সাধ্যতাবচ্ছেদকরূপে বিবক্ষিত হইয়াছে। তাহা হইলে আর অব্যাপ্তি হইবে না। কারণ হেত্বধিকরণ কোন পৃথিবীতেই স্বাশ্রয়-সমবায় সম্বন্ধে রূপত্বব্যাপ্য জাতিত্ববিশিষ্ট জাতিমানের (নীল-পীতাদি রূপের) অভাব নাই। হেত্বধিকরণ পৃথিবীতে কোন না কোন রূপত্বব্যাপ্য জাতিত্ব বিশিষ্ট জাতিমান্ (নীল-পীতাদি রূপ) থাকে বলিয়া তাহার অভাব থাকিতে পারে না। সুতরাং রূপত্বব্যাপ্য জাতিত্ববিশিষ্ট জাতিমানের অভাব কোন পৃথিবীতে থাকে না বলিয়া সাধ্যতাবচ্ছেদক রূপত্বব্যাপ্য জাতিত্বটী হেত্বধিকরণ-বৃত্তি অভাবের প্রতিযোগিতার অবচ্ছেদক হয় না—অনবচ্ছেদকই হইয়া থাকে। পৃথিবীত্ব হেতুতে তথাবিধ সাধ্যের সামানাধিকরণ্য থাকায় অব্যাপ্তি হয় না। এই অভিপ্রায় প্রকাশ করিতে বলিলেন—

তত্র পরম্পরয়া রূপত্বব্যাপ্যজাতিত্বস্যৈব সাধ্যতাবচ্ছেদকত্বাৎ।

दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकम्, तच्च प्रतियोगितानवच्छेदकमिति। साध्यादि-भेदेन व्याप्तेर्भेदात् तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येव लक्षण-घटकमित्यपि वदन्ति। हेत्वधिकरणञ्च

व्याप्तिमाशङ्क्य सिद्धान्तलक्षणदीधितिमनुस्मरन् परिहरति—**एव**मिति। प्रासादो दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यत्र चालनीन्यायेन साध्यतावच्छेदकस्य दण्डस्य दण्डिसंयोगाधिकरण-प्रासाद-वृत्ति-तत्तद्दण्डयभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादव्याप्तिः। स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन दण्डत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमे तु नाव्याप्तिः, दण्डिसंयोगाधिकरणे प्रासादे स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन दण्डत्ववान्नास्तीत्यभावाभावात्, स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन दण्डत्ववतो दण्डिनः प्रतियोगिनस्तत्र सत्त्वादिति भावः। परम्परासम्बन्धानभ्युपगमे समाधानमाह—**साध्यादी**ति। आदिना साधनादिपरिग्रहः। **तादृशस्थले**—विशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थले। **लक्षण**घटकमिति। **तथा च** तादृशस्थले हेत्वधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतानच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-साध्य-सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति लक्षणान्तरं स्वीकार्यम्। तेन रूपत्वव्याप्यजातिमद्वान् पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः, रूपत्वव्याप्य-नीलत्वादिजातेः पृथिवीत्वाधिकरणे शुक्लघटादौ नीलो नास्ति पीतो नास्तीत्यादि-प्रतीत्या हेत्वधिकरणवृत्ति-नीलपीताद्यभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्य रूपत्व-व्याप्य-जातित्वस्य हेत्वधिकरणवृत्त्यभाव-प्रतियोगितावच्छेदकताया अनवच्छेदकत्वात्, पृथिवीत्वाधिकरणे रूपत्वव्याप्यजातिमान् नास्तीति प्रत्ययाभावात्, रूपत्वव्याप्य-जातिमतो नीलरूपादेः प्रतियोगिनस्तत्र सत्त्वात्। तथा च हेत्वधिकरणवृत्त्यभाव-प्रतियोगितावच्छेदकताया अनवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकताच्छेदकं रूपत्वव्याप्य-

হইলে পরম্পরা-(স্বাশ্রয়াশ্রয়ত্ব সম্বন্ধে) সম্বদ্ধ দণ্ডত্ব প্রভৃতিই সাধ্যতাবচ্ছেক হয়। তাহা কিন্তু প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক। [সুতরাং উক্ত সাধ্যতাবচ্ছেদক দণ্ডত্ব হেত্বধিকরণ-বৃত্তি অভাবের প্রতিযোগিতার অবচ্ছেদক না হওয়ায় অব্যাপ্তি হয় না]। [কেহ কেহ ইহাও বলেন]—সাধ্য ও হেতুর ভেদে ব্যাপ্তির ভেদ হয় বলিয়া তাদৃশ স্থলে (রূপত্বব্যাপ্য-জাতিমদ্বান্ পৃথিবীত্বাৎ—ইত্যাদি বিশিষ্ট সাধ্যতাবচ্ছেদক স্থলে) সাধ্যতাবচ্ছেদকতাবচ্ছেদকটী প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকতার অনবচ্ছেদক—**ইহাই** লক্ষণঘটক অর্থাৎ হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকতার

हेतुतावच्छेदक-विशिष्टाधिकरणं वाच्यम्। तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट-सत्त्वा-

जातित्वम्, तदवच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यसामानाधिकरण्यस्य पृथिवीत्व-हेतौ सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। एवं दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यत्र हेत्वधि-करणवृत्त्यभाव-प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदक-साध्यतावच्छेदकतावच्छेदक-दण्डत्वाव-च्छिन्न-दण्डावच्छिन्न-दण्डिसामानाधिकरण्यस्य हेतौ सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति बोध्यम्। नन्वेवमपि द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट-सत्त्वादित्यादावव्याप्तिः, "विशिष्टं शुद्धान्नाति-रिच्यत" इति नियमात् शुद्धसत्ताया अधिकरणं यथा गुणस्तथा विशिष्टसत्ताया अपि। तत्र च गुणे द्रव्यत्वं नास्तीति प्रतीतिसिद्ध-द्रव्यत्वाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्य-तावच्छेदके द्रव्यत्वत्वे सत्त्वादत आह—**हेत्वधिकरण**मिति। हेत्वधिकरण-पदेन हेतुता-वच्छेदकविशिष्टाधिकरण-विवक्षणे तु नाव्याप्तिः हेतुतावच्छेदक-विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्ना-धिकरणताया द्रव्ये एव सत्त्वात्, तत्र च द्रव्यत्वस्य विद्यमानत्वात् साध्यतावच्छेदकस्य द्रव्यत्वत्वस्य हेत्वधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वात्। **एवञ्चात्र**—हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-हेत्वधिकरणनिष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदक-साध्यतावच्छेदका-वच्छिन्न-साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति लक्षणं फलितम्। नन्वेवमपि वह्निमान्

অনবচ্ছেদক যে সাধ্যতাবচ্ছেদকতার অবচ্ছেদক; সেই সাধ্যতাবচ্ছেদকতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন যে সাধ্যতাবচ্ছেদক, সেই সাধ্যতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন সাধ্যের সামানাধিকরণ্যই ব্যাপ্তি—ইহাও কেহ কেহ বলেন। হেত্বধিকরণটীকে হেতুতাবচ্ছেদক-বিশিষ্টের অধিকরণ বলিতে হইবে। তাহাতে "ঘটো দ্রব্যং গুণকর্মান্যত্ববিশিষ্ট-সত্ত্বাৎ"

বিবৃতি

হেত্বধিকরণনিষ্ঠ অভাবের প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক যে সাধ্যতাবচ্ছেদক, সেই সাধ্যতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন সাধ্যের সামানাধিকরণ্যই ব্যাপ্তি, ইহা পূর্বে উক্ত হইয়াছে। কিন্তু ইহা নির্দোষ লক্ষণ নহে। "দ্রব্যং গুণকর্মান্যত্ববিশিষ্টসত্ত্বাৎ" এই অনুমিতি স্থলে বিশিষ্ট সত্তা হেতুতে অব্যাপ্তি হয়। দেখ, এখানে হেতু হইতেছে—বিশিষ্ট সত্তা। উহা শুদ্ধ সত্তাস্বরূপ, বিশিষ্ট সত্তা শুদ্ধ সত্তা হইতে ভিন্ন নহে। সুতরাং গুণ-কর্মও ঐ বিশিষ্ট সত্তার অধিকরণ হইবে। যদি গুণ-কর্ম বিশিষ্টসত্তা হেতুর অধিকরণ হয়, তবে সাধ্যাভাবকেও (দ্রব্যত্বাভাবকেও) হেত্বধিকরণ বৃত্তি অভাব বলা যাইতে পারে। কারণ 'দ্রব্যত্বং নাস্তি' এইরূপ দ্রব্যত্বাভাব গুণকর্মেও থাকে। তাহা হইলে সাধ্যতাবচ্ছেদক দ্রব্যত্বত্বটী হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগিতার

दित्यादौ शुद्ध-सत्त्वाधिकरण-गुणादिनिष्ठाभाव-प्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः। हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन हेत्वधिकरणं बोध्यम्। तेन समवायेन

धूमादित्यत्राऽव्याप्तिः, समवायसम्बन्धेन धूमाधिकरणे धूमावयवे वह्न्यभावसत्त्वात्, वह्नित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकस्य तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादत आह—**हेतुता**वच्छेदकेति। हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणविवक्षणे तु नाव्याप्तिः, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन संयोगेन धूमाधिकरणे पर्वतादौ वह्न्यभावाभावेन वह्नित्वस्य हेत्वधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। **एवञ्चात्र**—हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-हेत्वधिकरणनिष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्य-

—ইত্যাদি স্থলে [সাধ্য] দ্রব্যত্বটি শুদ্ধ (গুণ-কর্ম্মের ভেদরহিত) সত্তার অধিকরণ গুণ ও কর্ম্মে বিদ্যমান অভাবের (দ্রব্যত্বং নাস্তি—এই অভাবের) প্রতিযোগী হইলেও অব্যাপ্তি হয় না। [কারণ হেতুতাবচ্ছেদক বিশিষ্টসত্তাত্বের দ্বারা অবচ্ছিন্ন বিশিষ্ট সত্তার অধিকরণ কেবল দ্রব্যে 'দ্রব্যত্বং নাস্তি' এই অভাব না থাকায় সাধ্যতাবচ্ছেদক দ্রব্যত্বত্বটী হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগিতার অবচ্ছেদক হয় না।] হেতুতাবচ্ছেদক সম্বন্ধে হেতুর অধিকরণ জানিবে। তাহাতে সমবায়-সম্বন্ধে ধূমের অধিকরণ

বিবৃতি

অবচ্ছেদক হইবে—অনবচ্ছেদক হইবে না এবং হেতুতেও হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক যে সাধ্যতাবচ্ছেদক, সেই সাধ্যতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন সাধ্যের সামানাধিকরণ্য থাকিবে না। তাহা হইলেই অব্যাপ্তি হইল। সুতরাং পূর্বোক্ত লক্ষণটী নির্দোষ নহে।

প্রকৃত পক্ষে হেত্বধিকরণ শব্দে হেতুতাবচ্ছেদকাবচ্ছিন্ন হেতুর অধিকরণ বুঝিতে হইবে। এস্থলে হেতু হইতেছে—বিশিষ্টসত্তা। হেতুতাবচ্ছেদক হইতেছে—বিশিষ্টসত্তাত্ব। বিশিষ্ট সত্তাত্ববিশিষ্ট বিশিষ্ট সত্তার অধিকরণই হেত্বধিকরণ। উহা একমাত্র দ্রব্যই হইয়া থাকে। বিশিষ্টসত্তা সত্তারূপে গুণকর্মে থাকিলেও বিশিষ্ট সত্তারূপে গুণকর্মে থাকে না, একমাত্র দ্রব্যেই থাকে। সুতরাং দ্রব্যই হইতেছে এখানে হেত্বধিকরণ। উহাতে ঘটপটাদির বা গুণাদির অভাব থাকিলেও দ্রব্যত্বের অভাব থাকে না। কারণ প্রতিযোগী দ্রব্যত্ব দ্রব্যে আছে। সুতরাং দ্রব্যত্বাভাব হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাব নহে। সাধ্য দ্রব্যত্বটী হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগী না হইলে সাধ্যতাবচ্ছেদক দ্রব্যত্বত্বটী হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগিতার অবচ্ছেদক হইবে না।

धूमाधिकरण-तदवयवनिष्ठाभाव-प्रतियोगित्वेऽपि वह्नेर्नाव्याप्तिः। अभावश्च प्रति-

सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति लक्षणं फलितम्। नन्वेवमपि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिः, तादृशहेत्वधिकरणे एतद्वृक्षे मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभाव-सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकस्यैव कपिसंयोगत्वस्य तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादत आह—**अभावश्चेति**। तादृशहेत्वधिकरणनिष्ठ-प्रतियोगिव्यधिकरणाभाव-विवक्षणे तु नाव्याप्तिः, तादृशहेत्वधिकरणे एतद्वृक्षे शाखावच्छेदेन कपिसंयोगस्य सत्त्वेन मूलावच्छेदेन वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्। घटाभावादिस्तु प्रतियोगिव्यधिकरणः, तत्प्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वादिकम्, अनवच्छेदकं तु साध्यतावच्छेदकं कपिसंयोगत्वं तदवच्छिन्न-साध्यसामानाधिकरणस्य हेतौ सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। **एवञ्चात्र**—

ধূমের অবয়বে বহ্নির অভাব বিদ্যমান থাকিলেও এবং সাধ্য বহ্নি উক্ত অভাবের (বহ্ন্যভাবের) প্রতিযোগী হইলেও অব্যাপ্তি হয় না। [কেননা হেতুতাবচ্ছেদক সংযোগ সম্বন্ধে ধূমের অধিকরণ পর্ব্বত প্রভৃতিতে সাধ্য বহ্নির অভাব না থাকায়, সাধ্য বহ্নি হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগী হয় না।] [হেত্বধিকরণ-বৃত্তি]

বিবৃতি

—অনবচ্ছেদকই হইবে। তাহা হইলে তথাবিধ প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক সাধ্যতাবচ্ছেদক দ্রব্যত্বত্বের দ্বারা অবচ্ছিন্ন দ্রব্যত্বের সামানাধিকরণ্য বিশিষ্ট সত্তা হেতুতে থাকে বলিয়া অব্যাপ্তি হয় না। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**হেত্বধিকরণঞ্চ হেতুতাবচ্ছেদকবিশিষ্টাধিকরণং বাচ্যম্।**

বিভিন্ন বস্তু বিভিন্ন সম্বন্ধে হেতুর অধিকরণ হয়। যেমন ধূমের অবয়ব সমবায় সম্বন্ধে, পর্বতাদি সংযোগ সম্বন্ধে, কাল কালিক সম্বন্ধে, জ্ঞান বিষয়িত্ব সম্বন্ধে ধূমের অধিকরণ হয়। যদি কোন বিশেষ সম্বন্ধে হেত্বধিকরণ না বলা হয়, তবে যে কোন সম্বন্ধে হেত্বধিকরণ ধরা যাইতে পারে। 'পর্বতো বহ্নিমান্ ধূমাৎ'—এই স্থলে যদি সমবায় সম্বন্ধে হেত্বধিকরণ ধরা যায়, তাহা হইলে ধূমাবয়ব হইবে—হেত্বধিকরণ। উহাতে বহ্নির অভাব আছে বলিয়া বহ্নি হেত্বধিকরণ বৃত্তি অভাবের প্রতিযোগী হয়। বহ্নি প্রতিযোগী হইলে সাধ্যতাবচ্ছেদক বহ্নিত্ব হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগিতার অবচ্ছেদক হইবে—অনবচ্ছেদক হইবে না। তাহা হইলে ধূম-হেতুতে তথাবিধ প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক সাধ্যতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন সাধ্যের সামানাধিকরণ্য থাকে না বলিয়া অব্যাপ্তি হয়। এই জন্য হেতুতাবচ্ছেদক

বিবৃতি

সম্বন্ধেই হেতুর অধিকরণ গ্রহণ করিতে হইবে। এস্থলে হেতুতাচ্ছেদক সম্বন্ধে হেতুর অধিকরণ হইবে—পর্বত, মহানস প্রভৃতি। তাহাতে বহ্নির অভাব নাই—ঘটপটাদির অভাব আছে। সুতরাং বহ্নি হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগী না হওয়ায় সাধ্যতাবচ্ছেদক বহ্নিত্ব হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগিতার অবচ্ছেদক হয় না এবং হেতুতে হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক সাধ্যতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন সাধ্যের সামানাধিকরণ্য থাকে। এজন্য অব্যাপ্তি হয় না। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**হেতুতাবচ্ছেদকসম্বন্ধেন হেত্বধিকরণং বোধ্যম্**।

হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাব শব্দে হেত্বধিকরণবৃত্তি প্রতিযোগীর ব্যধিকরণ অভাব বুঝিতে হইবে। অভাবের নিজ প্রতিযোগীর অনধিকরণ যে হেত্বধিকরণ, তাহাতে বৃত্তি যে অভাব, তাহাই হেত্বধিকরণবৃত্তি প্রতিযোগী ব্যধিকরণ অভাব। ইহা না বলিলে "অয়ং বৃক্ষঃ কপিসংযোগী এতদ্-বৃক্ষত্বাৎ"—এই অনুমিতি স্থলে অব্যাপ্তি হইবে। এই অনুমিতির হেতু হইতেছে—এতদ্‌বৃক্ষত্ব। হেতুর অধিকরণ হইতেছে—এতদ্‌বৃক্ষ। ঐ এতদ্‌বৃক্ষের অগ্রে সাধ্য কপিসংযোগ থাকিলেও মূলে কপিসংযোগ নাই। সংযোগ ও বিভাগ অব্যাপ্যবৃত্তি। উহারা রূপাদির ন্যায় সকল স্থান ব্যাপ্ত করিয়া থাকে না। যেখানে সংযোগ বা বিভাগ থাকে, তাহারই অন্য অংশে তাহার অভাব থাকে। এজন্য বৃক্ষের মূলে কপিসংযোগের অভাব আছে। অথচ বৃক্ষের মূলটীও হেত্বধিকরণ। সুতরাং সাধ্য কপিসংযোগটী হেত্বধিকরণবৃত্তি স্বাভাবের প্রতিযোগী। ঐ প্রতিযোগিতার অবচ্ছেদকই সাধ্যতাবচ্ছেক কপিসংযোগত্ব। অতএব হেতুতে হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক সাধ্যতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন সাধ্যের সামানাধিকরণ্য না থাকায় অব্যাপ্তি হয়। কিন্তু হেত্বধিকরণবৃত্তি প্রতিযোগীর ব্যধিকরণ অভাব বলিলে এই অব্যাপ্তি হয় না। কারণ বৃক্ষবৃত্তি কপিসংযোগাভাব প্রতিযোগীর ব্যধিকরণ অভাব নহে। উহা প্রতিযোগীর সমানাধিকরণ অভাব। সাধ্যতাবচ্ছেদক কপিসংযোগত্ব প্রতিযোগীর সমানাধিকরণ স্বাভাবের প্রতিযোগিতার অবচ্ছেদক হইলেও প্রতিযোগী-ব্যধিকরণ অভাবের প্রতিযোগিতার অবচ্ছেদক হয় নাই। সুতরাং হেতুতে তথাবিধ সাধ্যের সামানাধিকরণ্য থাকায় অব্যাপ্তি হয় না। অতএব ব্যাপ্তির লক্ষণ হইল—হেতুতাবচ্ছেদক সম্বন্ধে হেতুতাবচ্ছেদক বিশিষ্ট হেতুর অধিকরণে বিদ্যমান প্রতিযোগী ব্যধিকরণ অভাবের প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক যে সাধ্যতাবচ্ছেদক, সেই সাধ্যতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন সাধ্যের সামানাধিকরণ্যই ব্যাপ্তি। তাই বলিলেন—**অভাবশ্চ প্রতিযোগিব্যধিকরণো বোধ্যঃ**।

योगि-व्यधिकरणो बोध्यः। तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र मूलावच्छेदेनै-तद्वृक्षवृत्ति-कपिसंयोगाभाव-प्रतियोगित्वेऽपि कपिसंयोगस्य नाव्याप्तिः। न च प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम्, तदा तथैवाऽव्याप्तिः, प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्याऽनधिकरणे गुणादौ वर्त्तमानो योऽभावस्तस्यैव वृक्षे

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-हेत्वधिकरणनिष्ठ-प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति लक्षणं फलितम्। ननु प्रतियोगिव्यधिकरणपदेन किं विवक्षितं स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं स्वप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं वा? आद्ये दोषमाह—**न चेति**। **तथैव**—तदवस्थैव। **गुणादा**विति। गुणादौ गुणानङ्गीकारादिति भावः। **योऽभावः**—कपि-

অভাবটীকে প্রতিযোগীর ব্যধিকরণ জানিবে। তাহাতে [অয়ং বৃক্ষঃ] কপিসংযোগী এতদ্‌বৃক্ষত্বাৎ—এই স্থলে [সাধ্য] কপিসংযোগ, মূলাবচ্ছেদে (মূলদেশে) এতদ্‌বৃক্ষ-বৃত্তি-কপিসংযোগাভাবের প্রতিযোগী হইলেও অব্যাপ্তি হয় না। [কারণ মূলদেশে এতদ্‌বৃক্ষবৃত্তি কপিসংযোগাভাব—প্রতিযোগীর ব্যধিকরণ অভাব নহে। এতদ্‌বৃক্ষে শাখায় কপিসংযোগরূপ প্রতিযোগী থাকায় কপিসংযোগাভাব প্রতিযোগীর সমানাধি-করণ অভাব।] [পূঃ] যদি প্রতিযোগিব্যধিকরণত্বটী প্রতিযোগীর অনধিকরণ বৃত্তিত্ব হয়, তবে [কপিসংযোগী এতদ্‌বৃক্ষত্বাৎ—এই স্থলে] সেইরূপই অব্যাপ্তি হয়। কারণ [কপিসংযোগাভাবের] প্রতিযোগী কপিসংযোগের অনধিকরণ গুণ ও কর্ম্ম

বিবৃতি

প্রতিযোগি-ব্যধিকরণ অভাব কি প্রতিযোগীর অনধিকরণে বিদ্যমান অভাব? তাহা হইলে "কপিসংযোগী এতদ্‌বৃক্ষত্বাৎ" এস্থলে সেইরূপই অব্যাপ্তি হইবে। কপিসংযোগা-ভাবের প্রতিযোগী কপিসংযোগ। উহার অনধিকরণ হইতেছে—গুণ। কপিসংযোগ গুণ বলিয়া উহা গুণে থাকে না। কপিসংযোগের অনধিকরণ ঐ গুণে সংযোগাভাব আছে। সুতরাং সাধ্যের অভাব কপিসংযোগাভাবই প্রতিযোগিব্যধিকরণ অভাব। উহা হেত্বধিকরণ এতদ্‌বৃক্ষেও আছে। অতএব এস্থলে "হেত্বধিকরণবৃত্তি প্রতিযোগী-ব্যধি-করণ অভাব হইতেছে এই সাধ্যাভাব কপিসংযোগাভাব। সাধ্যতাবচ্ছেদক কপি-সংযোগত্বটী এই অভাবের প্রতিযোগিতার অবচ্ছেদক। সাধ্যতাবচ্ছেদক হেত্বধি-করণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক না হওয়ায় হেতুতে ব্যাপ্তির লক্ষণ থাকে না বলিয়া অব্যাপ্তি হয়। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**তদা তথৈবাব্যাপ্তিঃ**।

मूलावच्छेदेन सत्त्वात्। यदि तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं, तदा संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, सत्त्वाधिकरणे गुणादौ यः संयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यम्। हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य

संयोगाभावः। **तस्यैव** वृक्षे इति। अधिकरणभेदेनाऽभावभेदानभ्युपगमादिति भावः। तथा च साध्यतावच्छेदकं कपिसंयोगत्वं हेत्वधिकरणवृत्ति-प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यव्याप्तिः। द्वितीयपक्षे दोषमाह—**यदि** त्विति। **प्रतियोग्य**धिकरणावृत्तित्वं—प्रतियोग्यधिकरणवृत्ति-भिन्नत्वम्। यद्यपि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र वृक्षवृत्ति-कपिसंयोगाभावः स्वप्रतियोग्यधिकरण-वृक्षवृत्त्यभावतया न प्रतियोगिव्यधिकरणः, किन्तु घटाभावादिरेव। तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वादिकम्, अनवच्छेदकन्तु साध्यतावच्छेदकं कपिसंयोगत्वं, तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतौ सत्त्वान्नाव्याप्तिस्तथापि संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, सत्ताधिकरण-गुणादिवृत्तिसंयोगाभावो हि प्रतियोग्यधिकरण-द्रव्यवृत्तितया न प्रतियोगिव्यधिकरणः, घटाभावादिस्तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तितया प्रतियोगिव्यधिकरणः, घटत्वादेस्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकस्य संयोगत्वस्याऽनवच्छेदकतया तदवच्छिन्न-साध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतौ सत्त्वादित्याह—**तदे**ति। **द्रव्यवृत्तित्वा**दिति। अधिकरणभेदेनाऽभावभेदानभ्युपगमादिति भावः। समाधानमाह—**हेत्वधिकरण** इति। **विवक्षित**त्वादिति। प्रतियोगि-व्यधिकरणपदेन हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोग्यनधिकरण-वृत्तित्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः। अयं भावः—हेतुसमानाधिकरण-स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्त्यभाव एव प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावः। तथा च कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र कपिसंयोगाभावो न हेतुसमानाधिकरण-स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्त्यभावः, हेत्वनधि-

প্রভৃতিতে বর্ত্তমান যে [কপি-সংযোগের] অভাব, সেই অভাবই বৃক্ষে মূলাবচ্ছেদে থাকে। আর যদি প্রতিযোগীর অধিকরণে অবৃত্তিত্বই প্রতিযোগিব্যধিকরণত্ব হয়, তবে [ঘটঃ] সংযোগী সত্ত্বাৎ—ইত্যাদি স্থলে অতিব্যাপ্তি হয়। কারণ সত্তাহেতুর অধিকরণ গুণাদিতে যে সাধ্য] সংযোগের অভাব, তাহা প্রতিযোগী সংযোগের অধিকরণ দ্রব্যে বৃত্তি হইয়া থাকে। [সুতরাং সাধ্য সংযোগ হেত্বধিকরণবৃত্তি অথচ প্রতিযোগীর অধিকরণে অবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগী না হওয়ায় অতিব্যাপ্তি হয়—] ইহা বলিতে পার না। কারণ [প্রতিযোগি-ব্যধিকরণপদে] হেতুর [যাবতীয়]

বিবৃতি

যদি প্রতিযোগীর অধিকরণে অবৃত্তি (অবিদ্যমান) অভাবই প্রতিযোগীর ব্যধিকরণ অভাব হয়, তবে "ঘটঃ সংযোগী সত্ত্বাৎ" এই স্থলে অতিব্যাপ্তি হয়। এ স্থলে সাধ্য হইতেছে—সংযোগ। হেতু হইতেছে—সত্তা। সাধ্যাভাব সংযোগাভাবের অধিকরণ গুণ ও কর্মে এই সত্তা হেতু আছে বলিয়া উহা ব্যভিচারী হেতু। ব্যভিচারী হেতুতে সাধ্যের ব্যাপ্তি থাকে না। অথচ উহাতে ব্যাপ্তির লক্ষণ আছে। দেখ, এস্থলে সাধ্যাভাব সংযোগাভাবটী প্রতিযোগী ব্যধিকরণ অভাব নহে। উহা প্রতিযোগী সংযোগের অধিকরণ দ্রব্যেও বিদ্যমান। অতএব উহা হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাব হইলেও হেত্বধিকরণবৃত্তি প্রতিযোগীর অধিকরণে অবৃত্তি অভাব নহে। উহা প্রতিযোগীর সমানাধিকরণ অভাব। এস্থলে প্রতিযোগী ব্যধিকরণ অভাব হইতেছে—ঘটাভাব। ঐ ঘটাভাবের প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক হইতেছে—ঘটত্ব, অনবচ্ছেদক হইতেছে—সাধ্যতাবচ্ছেদক সংযোগত্ব। অতএব তথাবিধ প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক সাধ্যতাবচ্ছেদক সংযোগত্বের দ্বারা অবচ্ছিন্ন সংযোগের সামানাধিকরণ্য সত্তা হেতুতে থাকায় অতিব্যাপ্তি হয়। অতএব প্রতিযোগী ব্যধিকরণ শব্দের উক্তরূপ অর্থ সঙ্গত নহে। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**সংযোগী সত্ত্বাদিত্যাদাবতিব্যাপ্তিঃ।**

প্রকৃত পক্ষে হেত্বধিকরণবৃত্তি প্রতিযোগী ব্যধিকরণ অভাবশব্দে প্রতিযোগীর অনধিকরণীভূত হেতুর অধিকরণে বিদ্যমান অভাবকে বুঝায়। তাহা হইলে "কপিসংযোগী এতদ্বৃক্ষত্বাৎ" এই স্থলে অব্যাপ্তি হইবে না। এস্থলে কপিসংযোগাভাবটী প্রতিযোগীর অনধিকরণীভূত হেত্বধিকরণে বিদ্যমান অভাব নহে। উহা প্রতিযোগীর অধিকরণীভূত হেতুর অধিকরণ এতদ্বৃক্ষে রহিয়াছে। সুতরাং উহা হেত্বধিকরণবৃত্তি প্রতিযোগী ব্যধিকরণ অভাব নহে। ঘটাভাব প্রভৃতিই হেত্বধিকরণবৃত্তি প্রতিযোগী ব্যধিকরণ অভাব। সাধ্যতাবচ্ছেদক কপিসংযোগত্ব উক্ত অভাবের প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক। অতএব এস্থলে অব্যাপ্তির সম্ভাবনাই নাই।

"সংযোগী সত্ত্বাৎ" এ স্থলে অতিব্যাপ্তিও হয় না। এস্থলে সাধ্যাভাব সংযোগাভাব হেত্বধিকরণবৃত্তি প্রতিযোগী ব্যধিকরণ অভাব। উহা প্রতিযোগী সংযোগের অনধিকরণ অথচ হেতু সত্তার অধিকরণ গুণ ও কর্মে বিদ্যমান আছে। সংযোগাভাবটী হেত্বধিকরণবৃত্তি প্রতিযোগী ব্যধিকরণ অভাব হইলে সাধ্যতাবচ্ছেদক সংযোগত্বটী উক্ত অভাবের প্রতিযোগিতার অবচ্ছেদক হইবে—অনবচ্ছেদক হইবে না। তাহা হইলে আর এস্থলে অতিব্যাপ্তি হইবে না। এই অভিপ্রায় প্রকাশ করিতে বলিলেন—**স্বপ্রতিযোগ্যনধিকরণীভূত-হেত্বধিকরণবৃত্ত্যভাব ইতি নিষ্কর্ষঃ।**

विवक्षितत्वात्। स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूत-हेत्वधिकरणवृत्त्यभाव इति निष्कर्षः। प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वाच्यम्। तेन

करणे गुणादौ 'स्वप्रतियोग्यधिकरणे वृत्ते च तस्य वर्त्तमानत्वात्, किन्तु घटाद्यभावस्तथेति नाव्याप्तिः। एवं संयोगी सत्त्वादित्यत्र संयोगाभावोऽपि तथा, हेत्वधिकरणे स्वप्रतियोग्यनधिकरणे गुणे कर्मणि च वर्त्तमानत्वात्। तथा च साध्यतावच्छेदक-तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरैक्यान्नाप्यतिव्याप्तिरिति। नन्वेवं हेतुसमानाधिकरणेत्यस्य वैयर्थ्यं, सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताद्यभावस्य निरुक्तप्रतियोगि-वैयधिकरण्याभावेनाऽव्याप्तिविरहादत आह—**स्वप्रतियोग्यनधिकरणे**ति। स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतं यद्धेत्वधिकरणं, तद्वृत्त्यभाव इत्यर्थः। स्वपदं लक्षणगमकाभावपरम्। **निष्कर्ष** इति। प्रतियोगिव्यधिकरण-हेतुसमानाधिकरणाभावेत्यन्तस्य निष्कर्षः। तथा च हेतुसमानाधिकरणेति विशेषणबलादेव तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यलाभान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावः। **एवञ्चात्र**—स्वप्रतियोग्यनधिकरण-हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-हेत्वधिकरणवृत्त्यभाव-प्रतियोगितानवच्छेदक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति लक्षणं फलितम्। नन्वेवमपि विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिः, विशिष्टसत्ताभावस्य स्वप्रतियोग्यनधिकरण-हेत्वधिकरणवृत्त्यभावत्वाभावात्, "विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत" इति न्यायात् शुद्धसत्ताया विशिष्टसत्ताभाव-प्रतियोगित्वेन जातिरूप-हेत्वधिकरणयोर्गुणकर्मणोर्विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगि शुद्धसत्ताधिकरणत्वेन स्वप्रतियोग्यधिकरणत्वात्। घटाभावादीनां तु तादृशाभावतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वादिकम्, अनवच्छेदकं तु साध्यतावच्छेदकमित्यतिव्याप्तिरत आह—**प्रतियोग्य**नधिकरणत्वमिति। प्रतियोग्यनधिकरणपदस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणार्थकत्वे तु नातिव्याप्तिः, हेत्वधिकरणयोर्गुणकर्मणोर्विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाभावेन तन्निष्ठविशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणाभावत्वात् तादृशाभाव प्रतियोगितावच्छेदक-साध्यतावच्छेदकयोरैक्यात्। **एवञ्च**—प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरण-हेतुता-

অধিকরণে প্রতিযোগ্যনধিকরণ-বৃত্তিত্ব-বিশিষ্টই বিবক্ষিত হইয়াছে। অভাবের নিজ প্রতিযোগীর অনধিকরণীভূত হেতুর অধিকরণে বিদ্যমান অভাব [প্রতিযোগি-ব্যধিকরণ অভাব]—ইহাই নিষ্কর্ষ অর্থাৎ প্রতিযোগি-ব্যধিকরণ পদের বিবক্ষিত অর্থ। প্রতিযোগীর অনধিকরণত্বটি প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকাবচ্ছিন্নের অনধিকরণত্ব বলিতে

विशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरण-गुणादौ विशिष्टसत्ताभाव-प्रतियोगि-सत्ताधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः। अत्र साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यन-धिकरणत्वं बोध्यम्। तेन ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादौ सत्ताधिकरणघटादेर्विषयता-

वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-हेत्वधिकरण-वृत्त्यभाव-प्रतियोगितानव-च्छेदक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्य-सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति लक्षणं फलितम्। **न क्षतिः**—नातिव्याप्तिः। नन्वेवमपि "ज्ञानवान् सत्त्वादि"-त्यादावतिव्याप्तिः, हेत्व-धिकरण-घटादि-निष्ठ-ज्ञानाभावो हि न स्वप्रतियोग्यनधिकरण-हेत्वधिकरण-वृत्त्यभावः, प्रतियोगिनो ज्ञानस्य विषयतासम्बन्धेन घटादौ सत्त्वात्, किन्तु पटाद्यभावः। तत्प्रति-योगितावच्छेदकं पटत्वादिकम्, ज्ञानत्वं त्वनवच्छेदकमित्यत आह—**साध्यतावच्छेद**-केति। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्व-विवक्षणे तु नातिव्याप्तिः, प्रकृते च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन समवायेन घटादीनां प्रतियोग्यनधिकरणत्वात् तद्वृत्ति-ज्ञानाभावः स्वप्रतियोग्यनधिकरण-हेत्वधिकरणवृत्त्यभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं ज्ञानत्व-मिति नातिव्याप्तिः। **एवञ्च**—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-स्वप्रतियोगिताव-च्छेदकावच्छिन्न-स्वप्रतियोग्यनधिकरण-हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-हेतुतावच्छेदकाव-च्छिन्न-हेत्वधिकरण-वृत्त्यभाव-प्रतियोगितानवच्छेदक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्य-सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति लक्षणं फलितम्। ननु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-

হইবে। তাহাতে "বিশিষ্ট-সত্তাবান্ জাতেঃ" প্রভৃতি স্থলে [হেতুভূত] জাতির অধিকরণ গুণাদিতে বিশিষ্ট সত্তাভাবের প্রতিযোগী সত্তার অধিকরণত্ব থাকিলেও ক্ষতি (অতিব্যাপ্তি) নাই। [কারণ প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক বিশিষ্টসত্তাত্বের দ্বারা অবচ্ছিন্ন বিশিষ্টসত্তারূপ প্রতিযোগীর অনধিকরণীভূত জাতিরূপ হেতুর অধিকরণ গুণ ও কর্ম্মে বিশিষ্ট সত্তার অভাব থাকায়, সাধ্য বিশিষ্টসত্তা প্রতিযোগিব্যধিকরণ অভাবের প্রতিযোগী হওয়ায় জাতিরূপ হেতুতে অপ্রতিযোগী সাধ্যের সামানাধিকরণ্য থাকে না।] এই ব্যাপ্তিলক্ষণে সাধ্যতাবচ্ছেদক সম্বন্ধে প্রতিযোগীর অনধিকরণত্ব জানিবে। তাহাতে "জ্ঞানবান্ সত্ত্বাৎ" প্রভৃতি স্থলে সত্তার অধিকরণ ঘট প্রভৃতি বিষয়তাসম্বন্ধে জ্ঞানের অধিকরণ হইলেও ক্ষতি (অতিব্যাপ্তি) নাই। [কারণ এইরূপ অনুমিতি স্থলে হেত্বধিকরণ ঘট প্রভৃতি সাধ্যতাবচ্ছেদক সমবায় সম্বন্ধে প্রতিযোগী জ্ঞানের অধিকরণ না হওয়ায়, জ্ঞানরূপ সাধ্য প্রতিযোগীর অনধিকরণ [যে] হেত্বধিকরণ-[তদ্-] বৃত্তি

सम्बन्धेन ज्ञानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः। इत्थञ्च वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाधि-

योग्यनधिकरणत्वमुच्यतां, तावतापि ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादावतिव्याप्त्यभावात्, इत्वधि-करणस्य घटादेः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन समवायेन प्रतियोगिनो ज्ञानस्यानधि-करणत्वादित्यत आह—**इत्थं** चेति। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्व-

অভাবের প্রতিযোগী হইয়া যায়।] এইরূপ সাধ্যতাবেচ্ছদক সম্বন্ধে প্রতিযোগীর অনধি-করণত্ব বিবক্ষিত হওয়ায় "বহ্নিমান্ ধূমাৎ প্রভৃতি স্থলে ধূমাধিকরণ পর্ব্বত প্রভৃতিতে

বিবৃতি

প্রতিযোগ্যনধিকরণ শব্দে প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্নের অনধিকরণ বুঝিতে হইবে। তাহা না হইলে "বিশিষ্টসত্তাবান্ জাতেঃ" এই স্থলে অতিব্যাপ্তি হইবে। এস্থলে সাধ্য হইতেছে—বিশিষ্ট সত্তা অর্থাৎ গুণকর্মের ভেদ বিশিষ্ট সত্তা। সাধ্যাভাব হইতেছে—বিশিষ্ট সত্তাভাব। উহার অধিকরণ গুণ ও কর্মে জাতি হেতু রহিয়াছে বলিয়া উহা সাধ্যের ব্যভিচারী; উহাতে সাধ্যের ব্যাপ্তি নাই। অথচ উহাতে ব্যাপ্তির লক্ষণ আছে। এস্থলে সাধ্যাভাব বিশিষ্ট সত্তাভাবটী প্রতিযোগীর অনধিকরণীভূত হেত্বধিকরণে বৃত্তি অভাব নহে। বিশিষ্ট সত্তা ও সত্তা এক বলিয়া বিশিষ্ট সত্তা যেরূপ বিশিষ্ট সত্তাভাবের প্রতিযোগী, সত্তাও সেইরূপ বিশিষ্ট সত্তা-ভাবের প্রতিযোগী। জাতিরূপ হেতুর অধিকরণ গুণ ও কর্ম বিশিষ্ট সত্তাভাবের প্রতিযোগী সত্তার অধিকরণ—অনধিকরণ নহে। সুতরাং বিশিষ্ট সত্তাভাব প্রতিযোগীর অনধিকরণীভূত হেত্বধিকরণে বৃত্তি অভাব নহে। ঘটাভাব প্রভৃতিই হইতেছে প্রতিযোগীর অনধিকরণীভূত হেত্বধিকরণে বৃত্তি অভাব। সাধ্যতাবচ্ছেদক উক্ত অভাবের প্রতিযোগিতার অবচ্ছেদক নহে—অনবচ্ছেদক। অতএব হেতুতে তথাবিধ প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক সাধ্যতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন সাধ্যের সামানাধিকরণ্য থাকায় অতিব্যাপ্তি হয়।

কিন্তু প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্নের অনধিকরণ বলিলে এই অতি-ব্যাপ্তি হয় না। এই স্থলে সাধ্যাভাব বিশিষ্টসত্তাভাবটী প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন প্রতিযোগীর অনধিকরণীভূত হেত্বধিকরণে বৃত্তি অভাব। বিশিষ্টসত্তাভাবের প্রতিযোগী বিশিষ্টসত্তা, প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক বিশিষ্টসত্তাত্ব। বিশিষ্টসত্তাত্বাবচ্ছিন্ন বিশিষ্টসত্তার অধিকরণ একমাত্র দ্রব্য। গুণ ও কর্ম্ম উহার অনধিকরণ অথচ হেতুর অধিকরণ। উহাতে বিশিষ্টসত্তাভাব আছে। সুতরাং এই বিশিষ্ট সত্তাভাবটী প্রতিযোগি-

करणे समवायेन वह्निविरहसत्त्वेऽपि न क्षतिः। ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित् प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वं, तत्सामान्यस्य वा, यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वा विवक्षितम्? आद्ये कपि-

विवक्षणे चेत्यर्थः। **वह्निविरह**सत्त्वेऽपीति। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्व-विवक्षणे तु वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमाधिकरणे पर्वते समवायेन वह्निर्नास्तीति समवायसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य वह्न्यभावस्य सत्त्वाद् वह्नित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकसमवायेन प्रतियोगिन्यधिकरण-तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्व-विवक्षणे तु नाव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकसंयोगेन हेत्वधिकरणे साध्यस्य सत्त्वात्, वह्न्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगेन प्रतियोग्यनधिकरण-हेत्वधिकरणवृत्त्यभावत्वाभावादिति भावः। **न क्षतिः**—नाव्याप्तिः। शङ्कते—**नन्वि**ति। प्रतियोग्यनधिकरणपदेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-यत्किञ्चित् प्रतियोगिनोऽनधिकरणं विवक्षितम्। किंवा प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्य यावत् प्रतियोगिनोऽनधिकरणम्। अथवा यत्किञ्चित् प्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नानधिकरणमिति पूर्वपक्षः। प्रथमकल्पे दोषमाह—**आद्य—**इति। कपिसंयोगी

সমবায় সম্বন্ধে বহ্নির অভাব থাকিলেও ক্ষতি (অব্যাপ্তি) হয় না। [কারণ সমবায় সম্বন্ধে বহ্নির অভাবটী, সাধ্যতাবচ্ছেদক সংযোগ সম্বন্ধে প্রতিযোগীর অনধিকরণীভূত যে হেত্বধিকরণ, তদ্‌বৃত্তি অভাব নহে। কেননা সংযোগ সম্বন্ধে হেত্বধিকরণ পর্ব্বত প্রভৃতি বহ্নিরূপ প্রতিযোগীর অধিকরণই হইয়া থাকে।] [পূঃ] আচ্ছা, [প্রতিযোগ্যনধিকরণত্বটী কি] প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকাবচ্ছিন্ন যে কোন প্রতিযোগীর অনধিকরণত্ব কিম্বা প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকাবচ্ছিন্ন প্রতিযোগী সামান্যের অর্থাৎ যাবতীয় প্রতিযোগীর অনধিকরণত্ব অথবা যৎকিঞ্চিৎ প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন প্রতিযোগী সামান্যের অনধিকরণত্ব বিবক্ষিত হইয়াছে? প্রথম পক্ষে—"কপিসংযোগী এতদ্‌বৃক্ষত্বাৎ"

বিবৃতি

তাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন প্রতিযোগীর অনধিকরণীভূত হেত্বধিকরণে বৃত্তি অভাব। সাধ্যতাবচ্ছেদক বিশিষ্টসত্তাত্বটী এই অভাবেরই প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক। অতএব প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক সাধ্যতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন সাধ্যের সামানাধিকরণ্য হেতুতে না থাকায় অতিব্যাপ্তি হইল না। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**জাত্যধিকরণগুণাদৌ বিশিষ্টসত্তাভাব-প্রতিযোগি-সত্তাধিকরণত্বেঽপি ন ক্ষতিঃ।**

संयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र तथैवाऽव्याप्तिः, कपिसंयोगाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृक्षावृत्ति-कपिसंयोगोऽपि भवति, तदनधिकरणञ्च वृक्ष इति। द्वितीये तु प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः, सर्वस्यैवाऽभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्व-

एतद्वृक्षत्वादित्यत्र हेत्वधिकरणैतद्वृक्षे मूलावच्छेदेन यः कपिसंयोगाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं कपिसंयोगत्वं, तदवच्छिन्नो भूतलवृत्ति-कपिसंयोगस्तदनधिकरणमेतद्वृक्षस्तन्निष्ठ-कपिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकञ्च कपिसंयोगत्वमिति साध्यतावच्छेदक-कपिसंयोगत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-यत्किञ्चित्-प्रतियोगि-भूतलवृत्ति-कपिसंयोगानधिकरणैतद्वृक्षवृत्ति-कपिसंयोगाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वादव्याप्तिरिति भावः। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामान्यानधिकरण-विवक्षणे तु यद्यपि नाव्याप्तिः, हेत्वधिकरणैतद्वृक्षस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामान्यानधिकरणत्वाभावात्, अग्रावच्छेदेन प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्य विद्यमानत्वात्, कपिसंयोगाभावस्य च प्रतियोग्यनधिकरण-हेत्वधिकरण-वृत्त्यभावत्वाभावात्, तथापि द्वितीयकल्पे प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या लक्षणासम्भवो दोष इत्याह—**द्वितीये** त्विति। **पूर्वक्षण**वृत्तित्वेति। पूर्व-

—এই স্থলে সেইরূপই (পূর্ব্ববৎ) অব্যাপ্তি হয়। কারণ বৃক্ষে অবৃত্তি কপি-সংযোগও, কপি-সংযোগাভাবের প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকের (কপিসংযোগত্বের) দ্বারা অবচ্ছিন্ন হয়, বৃক্ষ তাহার (প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকাবচ্ছিন্ন বৃক্ষাবৃত্তি কপিসংযোগরূপ প্রতিযোগীর) অনধিকরণও হইয়া থাকে অর্থাৎ প্রতিযোগ্যনধিকরণত্ব পদের প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকাবচ্ছিন্ন যে কোন প্রতিযোগীর অনধিকরণত্ব অর্থ হইলে, সাধ্য কপিসংযোগও প্রতিযোগ্যনধিকরণ হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগী হইয়া পড়ে। কারণ প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক সংযোগত্বের দ্বারা অবচ্ছিন্ন বৃক্ষাবৃত্তি কপিসংযোগের অনধিকরণ অথচ হেতুর অধিকরণ বৃক্ষেই সাধ্য কপি-সংযোগের অভাবও থাকে। [সেই অভাবের প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক ও সাধ্যতাবচ্ছেদক এক হওয়ায় অব্যাপ্তি হয়।] দ্বিতীয় পক্ষে কিন্তু ('সংযোগী এতদ্‌বৃক্ষত্বাৎ' এই স্থলে) প্রতিযোগিব্যধিকরণ অভাবের

বিবৃতি

প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকাবচ্ছিন্ন প্রতিযোগীর অনধিকরণ যদি—প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকাবচ্ছিন্ন প্রতিযোগী সামান্যের অর্থাৎ যাবতীয় প্রতিযোগীর অনধিকরণ—**হয়,** তবে কোন স্থলেই প্রতিযোগি-ব্যধিকরণ অভাব প্রসিদ্ধ হইবে না, সমস্ত অভাবই প্রতিযোগীর সমানাধিকরণ হইবে। তাহা হইলে লক্ষণের অসম্ভব দোষ হইবে।

विशिष्ट-स्वाभावात्मक-प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात्। न च वह्निमान् धूमादि-

क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद-भावस्येत्यर्थः। अयम्भाव—पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमाधिकरणे पर्वते घटाभावाद्य-धिकरणेऽपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-घटाभावादेरभावस्योत्तरक्षणे सत्त्वात्, तस्य च पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-घटाभावाभावस्य शुद्धघटाभावाभाव-स्वरूपत्वात्, विशिष्टं शुद्धा-न्नातिरिच्यत इति नियमात्, घटाभावाभावस्य च घटस्वरूपतया घटाभावप्रतियोगित्व-मिति हेत्वधिकरणनिष्ठ-घटाभावो घटात्मकपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावरूप-स्वप्रति-योगिसमानाधिकरणः। एवं पटाभावादिरपीति प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या लक्षणस्यासम्भव इति। पूर्वपक्षी सिद्धान्तिसमाधानमुल्लिख्य दूषयति—**न चेति**। ज्ञान-वान् सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं विवक्षितम्। तथा च पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-घटाभावाभावरूप-घटाभावप्रतियोगिनः

প্রসিদ্ধি হয় না। কারণ সমস্তই অভাব পূর্ব্বক্ষণ-বৃত্তিত্ব বিশিষ্ট স্বাভাব-(অভাবের অভাব) রূপ প্রতিযোগীর সমানাধিকরণ হইয়া থাকে। যদিও "বহ্নিমান্ ধূমাৎ" প্রভৃতি

বিবৃতি

দেখ, যাহার অভাব, তাহাই সেই অভাবের প্রতিযোগী। ঘট যেমন ঘটাভাবের প্রতিযোগী, ঘটাভাবের অভাবও তদ্রূপ ঘটাভাবের প্রতিযোগী। কারণ ঘটাভাবের অভাব—ঘটস্বরূপ; ঘট হইতে অতিরিক্ত নহে। প্রতিযোগীর অধিকরণে যে অভাব থাকে, তাহাই প্রতিযোগীর সমানাধিকরণ অভাব। বৃক্ষে প্রতিযোগী সংযোগ ও সংযোগাভাব—উভয়েই থাকে বলিয়া বৃক্ষবৃত্তি সংযোগাভাব প্রতিযোগীর সমানাধিকরণ অভাব। প্রতিযোগীর অনধিকরণে যে অভাব থাকে, তাহাই প্রতিযোগী ব্যধিকরণ অভাব। পর্ব্বতে ঘটাভাব থাকিলেও প্রতিযোগী ঘট নাই। সুতরাং পর্ব্বতবৃত্তি ঘটাভাব প্রতিযোগীর ব্যধিকরণ অভাব। কিন্তু পর্ব্বতে যে ক্ষণে ঘটাভাব থাকে, তাহার পরক্ষণেও সেই ঘটাভাব থাকে, পরন্তু পূর্ব্বক্ষণবৃত্তিত্ববিশিষ্ট ঘটাভাব থাকে না। কারণ ঘটাভাবের বিশেষণ পূর্ব্বক্ষণবৃত্তিত্বটী উত্তরক্ষণে ঘটাভাবে থাকে না, তাহা কেবল পূর্ব্বক্ষণেই থাকে। সুতরাং উত্তরক্ষণে পূর্ব্বক্ষণবৃত্তিত্ববিশিষ্ট ঘটাভাবের অভাব থাকে। ঘটাভাবের ঘট ও ঘটাভাবাভাব যেমন প্রতিযোগী, পূর্ব্বক্ষণবৃত্তিত্ব-বিশিষ্ট ঘটাভাবাভাবও সেইরূপ প্রতিযোগী। কারণ পূর্ব্বক্ষণবৃত্তিত্ববিশিষ্ট ঘটাভাবা-ভাব শুদ্ধ ঘটাভাবাভাব হইতে অতিরিক্ত নহে এবং শুদ্ধ ঘটাভাবাভাবও ঘট হইতে

त्यादौ घटाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-स्वाभावात्मक-प्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेस्तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्ये-वेति कथं प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। घटाभावे यो वह्न्य-भावस्तस्य घटाभावात्मकतया घटाभावस्य वह्निरपि प्रतियोगी, तदधिकरणञ्च

स्वरूपसम्बन्धेन ह्रत्वधिकरणे विद्यमानत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन संयोगेनाऽविद्य-मानत्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यमक्षतमिति न प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति सिद्धान्तिसमाधानम्। पूर्वपक्षी तद् दूषयति—**घटाभाव** इति। अभावाधिकरणका-भावस्याधिकरणस्वरूपत्वाद् घटाभावनिष्ठो वह्न्यभावो घटाभावादनतिरिक्तः। तथा च

স্থলে পর্ব্বত প্রভৃতিতে ঘটাভাব প্রভৃতির পূর্ব্বক্ষণবৃত্তিত্ববিশিষ্ট স্বাভাব-(ঘটাভাবের অভাব=ঘট-) রূপ প্রতিযোগীর অধিকরণত্ব আছে, তথাপি সাধ্যতাবচ্ছেদক সংযোগ সম্বন্ধে সেই স্বাভাবরূপ প্রতিযোগীর অধিকরণত্ব পর্ব্বত প্রভৃতিতে নাই অর্থাৎ পর্ব্বতে যখন ঘটাভাব থাকে, তখন পূর্ব্বক্ষণবৃত্তিত্ববিশিষ্ট ঐ ঘটাভাবের অভাবও [পরক্ষণে] স্বরূপসম্বন্ধে থাকে। ঐ ঘটাভাবের অভাবটীও ঘটস্বরূপ। উহা ঘটাভাবের প্রতি-যোগী। অতএব পর্ব্বতবর্ত্তী ঘটাভাব, স্বাভাব স্বরূপ (ঘটাভাবের অভাব=ঘটরূপ) প্রতিযোগীর সমানাধিকরণ অভাব। এইরূপে যদিও সমস্ত অভাবই স্বাভাবরূপ প্রতিযোগীর সমানাধিকরণ হওয়ায় কোন অভাবই প্রতিযোগীর ব্যধিকরণ হয় না, তথাপি স্বাভাবরূপ প্রতিযোগী স্বরূপ সম্বন্ধে পর্ব্বতে থাকিলেও সাধ্যতাবচ্ছেদক সংযোগ সম্বন্ধে পর্ব্বতে না থাকায় পর্ব্বতবর্ত্তী ঘটাভাব, প্রতিযোগীর সমানাধিকরণ অভাব নহে। সুতরাং প্রতিযোগীর ব্যধিকরণ অভাবের অপ্রসিদ্ধি কিরূপে হয়—. ইহা বলিতে পার না। কারণ [অভাবে যে অভাব থাকে, উহা (আধেয় অভাবটী) অধিকরণস্বরূপ বলিয়া] ঘটাভাবে যে বহ্ন্যভাব থাকে, উক্ত বহ্ন্যভাব ঘটাভাবস্বরূপ বলিয়া অর্থাৎ ঘটাভাব হইতে বহ্ন্যভাব অতিরিক্ত না হওয়ায় ঘটাভাবের বহ্নিও

বিবৃতি

অতিরিক্ত নহে। সুতরাং পর্ব্বতে উত্তরক্ষণে শুদ্ধ ঘটাভাব এবং পূর্ব্বক্ষণবৃত্তিত্ববিশিষ্ট ঘটাভাবের অভাবরূপ ঘটাভাবের প্রতিযোগী থাকায় পর্ব্বতবৃত্তি ঘটাভাব প্রতিযোগীর সমানাধিকরণ অভাব। এইরূপে সমস্ত অভাবই প্রতিযোগীর সমানাধিকরণ হইয়া থাকে। কোন অভাবই প্রতিযোগীর ব্যধিকরণ হয় না। ইহাই প্রকাশ করিতে বিশ্বনাথ বলিলেন—**দ্বিতীয়ে তু প্রতিযোগিব্যধিকরণাভাবাপ্রসিদ্ধিঃ।**

पर्वतादिरित्येवंक्रमेण प्रतियोगि-व्यधिकरणस्याऽप्रसिद्धत्वात्। यदि च घटाभावादौ वह्न्यभावादिर्भिन्न इत्युच्यते, तथापि धूमाभाववान् वह्न्यभावादित्यादावव्याप्तिः, तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धः, तेन सम्बन्धेन सर्वस्यैवाऽभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-स्वाभावात्मक-प्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्येति।

वह्न्यभावस्य घटाभावस्वरूपतया घटाभावस्य घट इव वह्निरपि प्रतियोगी, तदधिकरणञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन पर्वतादिरित्येवंक्रमेण सर्व एवाभावः प्रतियोगिसमानाधिकरणो न प्रतियोगिव्यधिकरण इत्यसम्भवतादवस्थ्यमिति भावः। अभावाधिकरणकाभावस्य भेदाभ्युपगमे तु दोषान्तरमाह—**यदि चे**ति। घटाभावादिनिष्ठ-वह्न्यभावस्य घटाभावाद् भिन्नत्वे घटाभावस्य घट एव प्रतियोगी न वह्निरिति वह्निमान् धूमादित्यत्र न प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः, हेत्वधिकरण-पर्वतादिनिष्ठघटाभावादीनां प्रतियोगिव्यधिकरणा-भावत्वादिति घटाभावादिकमादाय लक्षणसमन्वये नासम्भव इति भावः। **इत्यादा-**विति। आदिनाऽभावसाध्यक-सद्धेतुमात्रपरिग्रहः। **अव्याप्ति**रिति। ह्रदो धूमाभाववान् वह्न्यभावादित्यत्र हेत्वधिकरणे ह्रदे साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन यथा घटाभावो वर्त्तते, तथोत्तरक्षणावच्छेदेन तेनैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटा-भावाभावोऽपीत्यभावसाध्यकसद्धेतुमात्रे प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धयाऽव्याप्तिरिति भावः। तृतीयकल्पाश्रयणे तु यद्यप्यभावसाध्यकस्थले नाव्याप्तिः, यत्किञ्चित्-प्रतियोगि-तावच्छेदकेन घटत्वादिनाऽवच्छिन्नस्य घटादि-प्रतियोगिनोऽनधिकरणे वह्न्यभावरूप-हेतोरधिकरणे ह्रदे वर्त्तमानस्य घटाद्यभावस्य घटत्वादीनां प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकस्य धूमाभावत्वस्याऽनवच्छेदकत्वात्, तथापि स्थलान्तरेऽव्याप्तिरित्याह

প্রতিযোগী হয় এবং সেই বহ্নির অধিকরণ পর্ব্বত প্রভৃতিও হয়। এইরূপে [সমস্ত অভাব প্রতিযোগীর সমানাধিকরণ হওয়ায়] প্রতিযোগীর ব্যধিকরণ অভাবের প্রসিদ্ধি হয় না। যদি ঘটাভাব প্রভৃতিতে অর্থাৎ ঘটাভাববর্ত্তী বহ্ন্যভাব প্রভৃতিকে ভিন্ন বল, তথাপি "হ্রদো ধূমাভাববান্ বহ্ন্যভাবাৎ" প্রভৃতি স্থলে অব্যাপ্তি হয়। যেহেতু সে স্থলে সাধ্যতাবচ্ছেদক সম্বন্ধ হইতেছে—স্বরূপ সম্বন্ধ। সেই স্বরূপ সম্বন্ধে হেতুর অধিকরণে সমস্ত অভাবেরই পূর্ব্বক্ষণবৃত্তিত্ববিশিষ্ট স্বাভাবরূপ প্রতিযোগীর অধিকরণত্ব থাকে। [সুতরাং দ্বিতীয়পক্ষে সমস্ত অভাবই প্রতিযোগীর সমানাধিকরণ হওয়ায় প্রতিযোগীর ব্যধিকরণ অভাবের অপ্রসিদ্ধিবশতঃ "বহ্নিমান্ ধূমাৎ" প্রভৃতি-স্থলে অব্যাপ্তি হয়।]

तृतीये तु कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः, तत्रात्मवृत्तिः कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगस्तस्य च गुणत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वमपि, तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्यात्मन इति।

—**तृतीये** त्विति। प्राचीनमते द्रव्ये संयोगसामान्याभावानङ्गीकारादाह—**कपी**ति। उत्पत्तिकालावच्छेदेन घटे गुणसामान्याभावसत्त्वाद् घटत्वहेतावव्याप्त्यभावादाह—**आत्मत्वा**दिति। आत्मा कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदके प्रतियोग्यनधिकरण-हेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावादव्याप्तिः। तथा हि—अभावाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वनियमात् कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगस्वरूपः, तत्र यथा गुणत्वं वर्त्तते तथा कपिसयोगत्वमपीति कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगत्वावच्छिन्नाभावाभाव इव गुणत्वावच्छिन्नगुणसामान्याभावाभावस्वरूपोऽपि भवति। एवञ्च कपिसंयोगाभावाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यथा कपिसंयोगाभावत्वं तथा गुणसामान्याभावत्वमपि। ततश्चात्मा कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यत्र यत्किञ्चित्-प्रतियोगितावच्छेदकेन

তৃতীয় পক্ষে কিন্তু "কপিসংযোগাভাববান্ আত্মত্বাৎ" প্রভৃতি স্থলে অব্যাপ্তি হয়। কারণ সেই স্থলে আত্মবৃত্তি কপিসংযোগাভাবাভাব হইতেছে কপিসংযোগস্বরূপ। উহা গুণ বলিয়া গুণসামান্যাভাবত্বও কপিসংযোগাভাবাভাবের প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক হয়। হেতুর অধিকরণ আত্মাতে গুণসামান্যাভাবত্বাবচ্ছিন্ন গুণসামান্যাভাবের অনধিকরণত্বই আছে। [সুতরাং সাধ্যতাবচ্ছেদক কপিসংযোগাভাবত্ব হেত্বধিকরণ-বৃত্তি প্রতিযোগি-ব্যধিকরণ অভাবের প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক হওয়ায় "কপিসংযোগা-

বিবৃতি

প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকাবচ্ছিন্ন প্রতিযোগীর অনধিকরণটী যদি যৎকিঞ্চিৎ প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন প্রতিযোগী সামান্যের অনধিকরণ হয়, তবে "কপিসংযোগাভাববান্ আত্মত্বাৎ" এই স্থলে অব্যাপ্তি হয়। কারণ সাধ্যতাবচ্ছেদক কপিসংযোগাভাবত্বটী তথাবিধ অভাবের প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক হয় না। দেখ, এস্থলে সাধ্য হইতেছে—কপিসংযোগাভাব। সাধ্যতাবচ্ছেদক হইতেছে—কপিসংযোগাভাবত্ব। হেত্বধিকরণ আত্মাতে কপিসংযোগাভাবাভাবও রহিয়াছে। এই হেত্বধিকরণ আত্মবৃত্তি কপিসংযোগাভাবাভাবের প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক দুইটী—কপিসংযোগসামান্যাভাবত্ব ও গুণসামান্যাভাবত্ব। কপিসংযোগাভাবাভাবের প্রতিযোগী কপিসংযোগসামান্যাভাব, প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক কপিসংযোগসামান্যাভাবত্ব। পরন্তু

मैवम्। यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात्। ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र

गुणसामान्याभावत्वेनाऽवच्छिन्नस्य गुणसामान्याभावस्याऽनधिकरणे आत्मनि वर्त्तमानस्य कपिसंयोगाभावाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं कपिसंयोगाभावत्वं, तदेव साध्यतावच्छेदकमिति साध्यतावच्छेदके प्रतियोग्यनधिकरण-हेत्वधिकरण-वृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावादव्याप्तिरिति भावः। समाधत्ते—**यादृशे**ति। यादृश्याः प्रतियोगिताया अवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदके विवक्षणीयमित्यर्थः। **विवक्षितत्वात्**—मूलोक्ताप्रतियोगिपदेन विवक्षितत्वात्। तथा च कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ हेत्वधिकरणस्यात्मनो गुणसामान्याभावत्वरूप-प्रतियोगितावच्छेदकेनावच्छिन्नस्यैवानधिकरणत्वाद् यादृशप्रतियोगितापदेन गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया उपादानात् तदनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वान्नाव्याप्तिः। **एवञ्च**—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोग्यनधिकरण-हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-हेत्वधिकरणवृत्त्यभावीय-तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति लक्षणं फलितम्। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-

ভাববান্ আত্মত্বাৎ" প্রভৃতি স্থলে অব্যাপ্তি হয়।] [উঃ] না—এরূপ বলিও না। কারণ হেতুর অধিকরণে যাদৃশ প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকাবচ্ছিন্নের অনধিকরণত্ব থাকে, [কারিকার অপ্রতিযোগী পদের দ্বারা সাধ্যতাবচ্ছেদকে] তাদৃশ প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদকত্ব বিবক্ষিত হইয়াছে। [পূঃ] আচ্ছা, "কালো ঘটবান্ কালপরিমাণাৎ"

বিবৃতি

কপিসংযোগ গুণ বলিয়া গুণসামান্যাভাবত্বও কপিসংযোগাভাবাভাবের প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক। হেত্বধিকরণ আত্মা কপিসংযোগাভাবরূপ প্রতিযোগীর অধিকরণ হইলেও গুণসামান্যাভাবত্বরূপ প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন প্রতিযোগী সামান্যের অধিকরণ নহে। কারণ আত্মাতে কোন গুণ থাকিলে গুণসামান্যাভাবত্বাবচ্ছিন্ন থাকে না। সুতরাং হেত্বধিকরণ আত্মাতে গুণসামান্যাভাবত্বাবচ্ছিন্ন কপিসংযোগাভাবরূপ প্রতিযোগী না থাকায় আত্মবৃত্তি কপিসংযোগাভাবাভাব প্রতিযোগি-ব্যধিকরণ অভাব হয়। সাধ্যতাবচ্ছেদক কপিসংযোগাভাবত্বটী উক্ত অভাবের প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক হওয়ায় অব্যাপ্তি হয়। ইহাই প্রকাশ করিতে বলিলেন—**তৃতীয়ে তু** ইত্যাদি।

বিবৃতি

প্রকৃতপক্ষে হেতুর অধিকরণটী যাদৃশ প্রতিযোগিতার অবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন প্রতিযোগীর অনধিকরণ হয়, তাদৃশ প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক যে সাধ্যতাবচ্ছেদক, সেই সাধ্যতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন সাধ্যের সামানাধিকরণ্যই ব্যাপ্তি। ব্যাপ্তির এইরূপ লক্ষণ হইলে অব্যাপ্তি বা অতিব্যাপ্তি প্রভৃতি দোষ হইবে না। "কপিসংযোগাভাবান্ আত্মত্বাৎ" এই স্থলে হেত্বধিকরণ আত্মা কপিসংযোগাভাবত্বরূপ প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন প্রতিযোগীর অনধিকরণ নহে। কারণ আত্মাতে কপিসংযোগাভাবত্বাবচ্ছিন্ন কপিসংযোগাভাব আছে। সুতরাং যাদৃশ-প্রতিযোগিতা শব্দে কপিসংযোগাভাবত্বাবচ্ছিন্ন প্রতিযোগিতা গৃহীত হইতে পারে না। এস্থলে যাদৃশ প্রতিযোগিতা শব্দে গুণসামান্যাভাবত্বাবচ্ছিন্ন প্রতিযোগিতা গ্রহণ করিতে হইবে। কারণ হেত্বধিকরণ আত্মা গুণসামান্যাভাবত্বাবচ্ছিন্ন গুণসামান্যাভাবের অধিকরণ নহে; কেননা আত্মাতে কোন না কোন গুণ রহিয়াছে। যেখানে কোন একটী গুণ থাকে, সেখানে গুণসামান্যাভাব থাকে না। সুতরাং আত্মা গুণসামান্যাভাবত্বাবচ্ছিন্ন গুণসামান্যাভাবের অনধিকরণ। অতএব এস্থলে যাদৃশ প্রতিযোগিতা শব্দে গুণসামান্যাভাবত্বাবচ্ছিন্ন প্রতিযোগিতাকেই গ্রহণ করিতে হইবে। গুণসামান্যাভাবত্বাবচ্ছিন্ন প্রতিযোগিতার গুণসামান্যাভাবত্বই অবচ্ছেদক। সাধ্যতাবচ্ছেদক কপিসংযোগাভাবত্ব উহার অবচ্ছেদক নহে—অনবচ্ছেদক। তথাবিধ প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক সাধ্যতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন সাধ্যের সামানাধিকরণ্য হেতুতে থাকায় অব্যাপ্তি হইবে না। সৎহেতু স্থলে হেত্বধিকরণ সাধ্যাভাবীয় প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকের (সাধ্যতাবচ্ছেদকের) দ্বারা অবচ্ছিন্ন সাধ্যের অনধিকরণ কখনই হইবে না। যাদৃশ প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকাবচ্ছিন্নের অনধিকরণ হইবে, সাধ্যতাবচ্ছেদক তাদৃশ প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক হইবে। অসৎ হেতু স্থলে হেতুর অধিকরণটী সাধ্যাভাবীয় প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকাবচ্ছিন্নের অনধিকরণ হইবে এবং সাধ্যতাবচ্ছেদক তাদৃশ প্রতিযোগিতার অবচ্ছেদক হইবে। তাহা হইলে হেতুতে তথাবিধ প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক সাধ্যতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন সাধ্যের সামানাধিকরণ্য না থাকায় অতিব্যাপ্তি হয় না। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**তাদৃশপ্রতিযোগিতানবচ্ছেদকত্বস্য বিবক্ষিতত্বাৎ।**

হেতুর অধিকরণটী যাদৃশ প্রতিযোগিতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন প্রতিযোগীর অনধিকরণ হয়, তাদৃশ প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক যে সাধ্যতাবচ্ছেদক, সেই সাধ্যতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন সাধ্যের সামানাধিরণ্যই ব্যাপ্তি, ইহা পূর্বে উক্ত হইয়াছে।

प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिर्हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधारतया सर्वेषामेवाभावानां साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन कालिकविशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात्। अत्र केचित्—महाकालभेदविशिष्ट-घटाभावस्तत्र प्रतियोगि-

योग्यनधिकरणत्वविवक्षणेऽव्याप्तिमाशङ्कते—**नन्विति**। कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र कालिकसम्बन्धेन घटः साध्यः, समवायसम्बन्धेन कालपरिमाणं हेतुः। तथा च हेत्वधिकरणे काले साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कालिकेन यथा पटाभावो वर्त्तते, तथा पटोऽपि, कालस्य जगदाधारत्वात्। एवञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कालिकेन सर्वोऽप्यभावो हेत्वधिकरणे स्वप्रतियोगिसमानाधिकरण इति प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या तदवस्थैवाव्याप्तिरिति भावः। एकदेशिमतेन समाधत्ते—**अत्र केचिदिति**। **महाकालभेदेति**। दैशिकविशेषणताघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महाकालभेदविशिष्टस्य घटस्याभाव इत्यर्थः। अयम्भावः—यस्मिन् भूतले संयोगेन घटो वर्त्तते, तत्र स्वरूपसम्बन्धेन

—এই অনুমিতি স্থলে প্রতিযোগি-ব্যধিকরণ অভাব প্রসিদ্ধ নহে। যেহেতু হেতুর অধিকরণ মহাকালে জগতের (সমস্ত বস্তুর) অধিকরণত্ব আছে বলিয়া সাধ্যতাবচ্ছেদক কালিকবিশেষণতা সম্বন্ধে সমস্ত অভাবেরই প্রতিযোগীর অধিকরণতা থাকে। এই পূর্ব্বপক্ষে কেহ কেহ [বলেন—] সে স্থলে মহাকালভেদবিশিষ্ট ঘটাভাব

বিবৃতি

কিন্তু 'কালো ঘটবান্ কালপরিমাণাৎ' এই অনুমিতি স্থলে অব্যাপ্তি হয়। এখানে সাধ্য হইতেছে—কালিকসম্বন্ধে ঘট। ঘটটী কালিকসম্বন্ধে কালে থাকে। হেতু হইতেছে—সমবায় সম্বন্ধে কাল-পরিমাণ। কালের পরিমাণ সমবায় সম্বন্ধে কালে থাকে। সুতরাং হেতুর অধিকরণ হইতেছে—কাল। হেত্বধিকরণ কালে যে অভাব থাকে, তাহার প্রতিযোগীও সেই কালে থাকে; কেননা কাল জগতের আধার। কালে কালিকসম্বন্ধে ভাব ও অভাব সকল বস্তুই থাকে। সুতরাং কাল কোন প্রতিযোগীর অনধিকরণ হয় না। এই জন্য এস্থলে অব্যাপ্তি হয়।

এই অব্যাপ্তি বারণের জন্য কেহ কেহ বলেন—এই স্থলে প্রতিযোগী ব্যধিকরণ অভাব হইতেছে—মহাকালভেদবিশিষ্ট ঘটের অভাব। যে ভূতলে সংযোগ সম্বন্ধে ঘট থাকে, সেই ভূতলে মহাকালের ভেদও থাকে। সুতরাং ঘটটী ভূতলে মহাকালভেদের সামানাধিকরণ হওয়ায় মহাকালভেদের সামানাধিকরণ্য ঘটে আছে। এই সামানাধিকরণ্য সম্বন্ধে মহাকালভেদটী ঘটে থাকে। তাই ঘট মহাকালভেদবিশিষ্ট।

व्यधिकरणः, महाकालस्य घटाधारत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्ट-घटानाधारत्वात्, महाकाले महाकालभेदाभावात्। वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-

महाकालभेदोऽपीति घटः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महाकालभेदविशिष्टः। स च महाकालभेदविशिष्टो घटो महाकाले न वर्त्तते, तत्र स्वरूपसम्बन्धेन महाकालभेदाभावात्, स्वस्मिन् स्वभेदानभ्युपगमात्। न च महाकाले महाकालभेदाभावेऽपि महाकालभेद-विशिष्टघटः स्यादिति वाच्यम्। यत्र सामानाधिकरण्यघटित-विशेष्यविशेषणप्रतियोगिक-सम्बन्धाभ्यां विशेष्यविशेषणोभयसत्त्वम्, तत्रैव विशिष्टाधिकरणत्वमिति नियमात्। एवञ्च महाकाले महाकालभेदाभावेन महाकालभेदविशिष्टघटस्याप्यभावात् महाकालभेद-विशिष्टघटाभावः स्वप्रतियोगिव्यधिकरणः, तत्प्रतियोगितावच्छेदकं महाकालभेदविशिष्ट-घटत्वमनवच्छेदकं तु साध्यतावच्छेदकं शुद्धघटत्वम्, तदवच्छिन्न-सामानाधिकरण्यं काल-परिमाणे हेताविति लक्षणसमन्वयान्नाव्याप्तिरिति। ननु कालस्य सर्व्वाधारत्वान्यथानुप-पत्त्या यत्र कालिकसम्बन्धेन विशेषणविशेष्योभयसत्त्वम्, तत्रैव विशिष्टाधिकरणत्वमिति नियमान्तरस्य स्वीकरणीयतया तन्नियमबलात् कालिक-सम्बन्धेन महाकालभेदस्य घटस्य च महाकाले सत्त्वेन महाकालभेदविशिष्ट-घटस्यापि तत्र सद्भावात् प्रतियोगिव्यधिकरणा-भावाप्रसिद्ध्या पुनरप्यव्याप्तिरत आह—**वस्तुत**स्त्विति। **प्रतियोगि**तावच्छेदकेति। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽनधिकरणं यद्धेत्वधिकरणम्, तद्वृत्तिर्योऽ-

হইতেছে প্রতিযোগীর ব্যধিকরণ অভাব। কারণ মহাকাল ঘটের অধিকরণ হইলেও মহাকাল ভেদবিশিষ্ট ঘটের অধিকরণ নহে ; কেননা মহাকালে মহাকালভেদ থাকে না। বস্তুতঃ পক্ষে প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক সম্বন্ধে প্রতিযোগীর অনধিকরণী-

বিবৃতি

মহাকাল ঘটাভাবের প্রতিযোগী ঘটের আধার হইলেও মহাকালভেদবিশিষ্ট ঘটা-ভাবের প্রতিযোগী মহাকালভেদবিশিষ্ট ঘটের অধিকরণ হয় না। মহাকালে মহাকাল-ভেদ থাকে না বলিয়া মহাকালভেদবিশিষ্ট ঘটও থাকে না। সুতরাং মহাকালভেদ-বিশিষ্ট ঘটাভাব হইতেছে প্রতিযোগিব্যধিকরণ অভাব। এই অভাবের প্রতিযোগি-তাবচ্ছেদক হইতেছে মহাকালভেদবিশিষ্ট ঘটত্ব, অনবচ্ছেদক হইতেছে সাধ্যতাব-চ্ছেদক শুদ্ধ ঘটত্ব। তাহা হইলে কালপরিমাণ হেতুতে তথাবিধ প্রতিযোগিতার অনবচ্ছেদক সাধ্যতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন সাধ্যের সামানাধিকরণ্য থাকায় অব্যাপ্তি হয় না। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**মহাকালে মহাকালভেদাভাবাৎ**।

योग्यनधिकरणीभूत-हेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व-यद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम्। इत्थञ्च कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोग-

भावस्तस्य प्रतियोगितासामान्ये यावत्प्रतियोगितायामित्यर्थः। अतिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितायां—**सामान्ये**ति। अयम्भावः—यत्किञ्चित्प्रतियोगितानिवेशे तु धूमवान् वह्नेरित्यत्र यत्किञ्चित्पदग्राह्य-संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-घटनिष्ठ-घटाभावीयप्रतियोगितायां संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्व-धूमत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वेनाऽतिव्याप्तिः। यावत्प्रतियोगितानिवेशे तु न, हेत्वधिकरण-तप्तायःपिण्डनिष्ठ-धूमाभावीय-धूमनिष्ठ-प्रतियोगितायां संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्व-धूमत्वावच्छिन्नत्व-सत्त्वेन तदुभयाभावस्याभावात् संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-धूमत्वावच्छिन्न-धूमसामानाधिकरण्यस्य वह्न्यावसत्त्वादिति। **यत्सम्ब**न्धेति। साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध इत्यर्थः। **यद्धर्मे**ति। साध्यतावच्छेदक-धर्म इत्यर्थः। तादृशप्रतियोगिता-सामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नत्वाभावमात्र-कथने वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशहेत्वधिकरणवृत्ति-समवायसम्बन्धावच्छिन्न-वह्न्यभावीय-वह्निनिष्ठ-प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वाभावस्याभावादव्याप्तिः। उभयाभावविवक्षणे तु न, समवायसम्बन्धावच्छिन्न-वह्न्यभावीय-वह्निनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वाभावाभावसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेनोभयाभावसत्त्वात्, एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेः। यदि च यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावमात्रमुच्यते, तदा वह्निमान् धूमादित्यत्रैव संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावस्याभावादव्याप्तिः। उभयाभावविवक्षणे तु न, संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-घटाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावाभावसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वाभावसत्त्वेनोभयाभावसत्त्वात्। एवं कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन समवायेन घटरूपप्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरण-कालवृत्ति-घटाभावीयप्रतियोगितायां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-घटत्वान-

ভূত হেতুর অধিকরণে বিদ্যমান যে অভাব, সেই অভাবের প্রতিযোগিতামাত্রে যৎসম্বন্ধাবচ্ছিন্নত্ব ও যদ্ধর্ম্মাবচ্ছিন্নত্ব—এই উভয়ের অভাব থাকে, সেই সম্বন্ধে তদ্ধর্ম্মাবচ্ছিন্ন পদার্থকে সেই হেতুর ব্যাপক জানিবে। [ব্যাপকের সামানাধিকরণ্য হইতেছে ব্যাপ্তি।] এইরূপ অর্থ বিবক্ষিত হওয়ায় "কালো ঘটবান্ কালপরিমাণাৎ"

सम्बन्धेन घटाभावप्रतियोगिनोऽपि घटस्याऽनधिकरणे हेत्वधिकरणे महाकाले वर्त्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रतियोगितायां कालिकसम्बन्धाव-

च्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वात् कालिकेन घटत्वावच्छिन्नो घटः कालपरिमाणहेतोर्व्यापकस्तत्-सामानाधिकरण्यं कालपरिमाणे हेताविति लक्षणसमन्वयान्नाव्याप्तिरिति भावः। **एवञ्च**—प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरण-हेत्वधिकरण-वृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व-यद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तत्सम्बन्धावच्छिन्न-

প্রভৃতি স্থলে (প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক) সংযোগ সম্বন্ধে ঘটাভাবের প্রতিযোগী ঘটের অনধিকরণ অথচ হেতুর অধিকরণ মহাকালে সংযোগ সম্বন্ধে সেই ঘটের অভাবই বর্ত্তমান আছে, তাহার প্রতিযোগিতাতে কালিকসম্বন্ধাবচ্ছিন্নত্ব ও ঘটত্বাবচ্ছিন্নত্ব—

বিবৃতি

বিশ্বনাথ এই অব্যাপ্তিবারণের জন্য ব্যাপ্তির লক্ষণান্তর প্রকাশ করিতে বলিলেন—প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক সম্বন্ধে প্রতিযোগীর অনধিকরণ যে হেত্বধিকরণ, সেই হেত্বধিকরণবৃত্তি অভাবের প্রতিযোগিতামাত্রে যৎসম্বন্ধাবচ্ছিন্নত্ব (সাধ্যতাবচ্ছেদক সম্বন্ধাবচ্ছিন্নত্ব) ও যদ্ধর্ম্মাবচ্ছিন্নত্ব (সাধ্যতাবচ্ছেদকধর্ম্মাবচ্ছিন্নত্ব)—এই উভয়ের অভাব থাকে, তৎসম্বন্ধাবচ্ছিন্ন ও তদ্ধর্ম্মাবচ্ছিন্ন বস্তুই সেই হেতুর ব্যাপক। এই ব্যাপকের সামানাধিকরণ্যই ব্যাপ্তি। ব্যাপ্তির এইরূপ লক্ষণ হইলে কাল পরিমাণ হেতুতে অব্যাপ্তি হইবে না। এস্থলে কালপরিমাণ হেতুর অধিকরণ হইতেছে কাল। ঐ কালে কালিক সম্বন্ধে ঘট থাকিলেও সমবায় সম্বন্ধে ঘট থাকে না—ঘটের অভাব থাকে। সুতরাং ঐ ঘটাভাবের প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক সম্বন্ধ হইতেছে—সমবায়। ঐ সমবায় সম্বন্ধে প্রতিযোগী ঘটের অধিকরণ কালে ঘটের অভাব রহিয়াছে। ঐ ঘটাভাবের প্রতিযোগিতা সমবায় সম্বন্ধাবচ্ছিন্ন ও ঘটত্বাবচ্ছিন্ন হইলেও সাধ্যতাবচ্ছেদক কালিক সম্বন্ধের দ্বারা অবচ্ছিন্ন নহে। সুতরাং ঐ প্রতিযোগিতাতে ঘটত্বাবচ্ছিন্নত্ব থাকিলেও কালিক সম্বন্ধাবচ্ছিন্নত্ব ও ঘটত্বাবচ্ছিন্নত্ব, এই উভয় নাই—এই উভয়ের অভাব আছে। অতএব কালিকসম্বন্ধাবচ্ছিন্ন ঘটত্বাবচ্ছিন্ন ঘটই কালপরিমাণ হেতুর ব্যাপক। তাহার সামানাধিরণ্য কালপরিমাণ হেতুতে আছে বলিয়া অব্যাপ্তি হয় না।

"ধূমবান্ বহ্নেঃ" এই ব্যভিচারী স্থলে অতিব্যাপ্তিও হয় না। এ স্থলে বহ্নিহেতুর অধিকরণ অয়োগোলকে সংযোগ সম্বন্ধে ধূম থাকে না—ধূমের অভাব থাকে। প্রতিযোগিতাবচ্ছেদক সংযোগ সম্বন্ধে ধূমাভাবের প্রতিযোগী ধূমের অধিকরণ

च्छिन्नत्व-घटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाव-सत्त्वान्नाव्याप्तिः। ननु प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादौ प्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं, गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेत्। न। कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्न-प्रति-

तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति लक्षणं फलितम्। नन्वेवमपि प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, कस्याञ्चिदपि हेत्वधिकरणवृत्त्यभाव-प्रतियोगितायां प्रमेयवह्नि-त्वावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धत्वात्, गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वानभ्युपगमात्। तथा-चोक्तम**वच्छेदकत्वनिरुक्ति**दीधित्यां—"सम्भवति लघौ धर्मे गुरौ तदभावादि"ति। तथा च धूमरूपहेत्वधिकरणवृत्ति-घटाभावीय-प्रतियोगितायामुभयाभावाप्रसिद्धयाऽव्याप्ति-रित्याह—**नन्विति**। दीधितिमनुस्मरन् समाधानमाह—**कम्बुग्रीवा**दीति। अयम्भावः—कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीति प्रतीतौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव एव विषयः, न तु कम्बुग्रीवादिमत्-प्रतियोगिताकाभावः, यत्किञ्चिद्घटवत्यपि भूतले कम्बुग्रीवादिमतो कस्यचिद् घटस्याऽसत्त्वे कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीतिः प्रतीतेः प्रमात्व-प्रसङ्गात्। कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव-विषयकत्वे तु न तथा। तस्माद् गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वीकार्यम्। तथा चोक्तम**वच्छेदकत्व-निरुक्तिदीधितौ**—"गौरवप्रतिसन्धानदशायामपि कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीति प्रतीति-बलाद् गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः" इति। एवञ्च हेत्वधिकरणनिष्ठाभाव-प्रतियोगितायां प्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नत्वं नाप्रसिद्धमिति नाव्याप्तिरिति। ननु सन्ति च

এই উভয়ের অভাব থাকায় অব্যাপ্তি হয় না। [পূঃ] আচ্ছা, "প্রমেয়বহ্নিমান্ ধূমাৎ" প্রভৃতি স্থলে [প্রতিযোগীর অনধিকরণীভূত হেতুর অধিকরণে বিদ্যমান অভাবের প্রতিযোগিতাতে] প্রমেয়-বহ্নিত্বাবচ্ছিন্নত্ব প্রসিদ্ধ নহে। কারণ গুরু ধর্ম্ম অবচ্ছেদক হয় না—এই যদি বল। [উঃ] না—তাহা বলিতে পার না, কারণ 'কম্বুগ্রীবাদিমান্

বিবৃতি

হেত্বধিকরণ অয়োগোলকে সাধ্যতাবচ্ছেদক সংযোগ সম্বন্ধে ধূমের অভাব আছে।' ঐ ধূমাভাবের প্রতিযোগিতাতে সাধ্যতাবচ্ছেদক (সংযোগ) সম্বন্ধাবচ্ছিন্নত্ব ও সাধ্য-তাবচ্ছেদক (ধূমত্ব) ধর্ম্মাবচ্ছিন্নত্ব আছে, এই উভয়ের অভাব নাই। অতএব সাধ্য ধূম বহ্নি হেতুর ব্যাপক নহে। সুতরাং বহ্নি হেতুতে ব্যাপকের সামানা-ধিকরণ্য না থাকায় অতিব্যাপ্তি হইল না। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—

তেন সম্বন্ধেন তদ্ধর্ম্মাবচ্ছিন্নস্য তদ্ধেতু-ব্যাপকত্বং বোধ্যম্।

सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्॥७०

योगिता-विषयीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्व-स्वीकारादिति संक्षेपः॥६६॥

पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह—**सिषाधयिषयेति। सिषाधयिषा-विरह-विशिष्ट-सिद्ध्यभावः पक्षता, तद्वान् पक्ष इत्यर्थः। सिषाधयिषामात्रं न**

वहूनि व्याप्तिलक्षणानि। तथा हि—योऽर्थो धूमो यमर्थं वह्निमन्तरेण न भवति, स धूमो वह्नेर्नान्तरीयकस्तत्त्वं नान्तरीयकत्वं व्याप्तिरिति **दिङ्नागा**चार्याः। तेन विना यो भावः सत्त्वं तदभावोऽविनाभावो व्याप्तिरिति **कीर्त्ति**पादाः। स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिरिति **वाचस्पति**मिश्राः। स्वाभाविकत्वमौत्सर्गिकत्वमनौपाधिकत्वमिति यावत्। अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यु**दयना**चार्याः। तच्चानौपाधिकत्वं यावत्स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगि-प्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरण-साध्य-सामानाधिकरण्यम्। तत् कथमेकमेव व्याप्तिलक्षणं परिष्कृतमत आह—**संक्षेप** इति॥६६

परामर्शनिरूपणानन्तरं पक्षतानिरूपणे सङ्गतिमाह—**पक्ष**वृत्तित्वमिति। पक्षधर्मत्व-मित्यर्थः। प्रकृतस्य परामर्शस्य घटकतया पक्षवृत्तित्वमपि प्रकृतम्। तदुपपादकं पक्षता-निरूपणम्। तथा च परामर्शनिरूपणानन्तरं पक्षतानिरूपणे उपोद्घातः सङ्गतिः। प्रकृतो-पपादकत्वमुपोद्घातः। व्याप्तिनिरूपणानन्तरं पक्षतानिरूपणे त्वेककार्यकारित्वमेव सङ्गति-रिति बोध्यम्। सिषाधयिषामात्रं पक्षतेति **प्रशस्तपादा**चार्याः। सिषाधयिषाविरह-सहकृतसाधकमानाभावः पक्षतेति **चिन्तामणि**कृतः। सिषाधयिषाविरोधिप्रमाणाभावः पक्षतेत्युपस्कारे **शङ्करमिश्राः**। सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धि-साधकमानयोरन्यतरस्या-भावः पक्षता। साधकमानञ्चानुमित्यन्यसिद्धेः सामग्री। तेन सिद्धिकाले समानविषयक-प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽपि च नानुमित्यापत्तिरिति **यज्ञपत्यु**पाध्यायाः। तेषां मतं दूषयितुं दीधितिमनुस्मरन् स्वसिद्धान्तमाह—**सिषाधयिषा**विरहेति। सिषाधयिषायाः अनुमित्-

নাস্তি'—এই প্রতীতি কম্বুগ্রীবাদিমত্ত্বের দ্বারা অবচ্ছিন্ন প্রতিযোগিতাকে বিষয় করায় গুরু ধর্মেরও অবচ্ছেদকত্ব স্বীকৃত হয়—ইহাই [সার] সংক্ষেপ ॥৬৯॥

পক্ষবৃত্তিত্ব—এই স্থলে (পক্ষবৃত্তিত্বের ঘটক) পক্ষত্বটী কি ? তাহা **সিষাধয়িষয়া** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা বলিতেছেন। সিষাধয়িষার (অনুমিতির ইচ্ছার) অভাববিশিষ্ট সিদ্ধির অভাব হইতেছে পক্ষতা। পক্ষতাবিশিষ্ট হইতেছে পক্ষ—ইহাই **সিষাধয়িষয়া**

पक्षता, विनापि सिषाधयिषां घनगर्जितेन मेघानुमानात्। अत एव साध्य-सन्देहोऽपि न पक्षता, विनापि साध्यसन्देहं तदनुमानात्। सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येव। अतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणम्। तथा च—यत्र सिद्धिर्नास्ति, तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि

सायाः यो विरहोऽभावस्तद्विशिष्टायाः सिद्धेर्निश्चयस्य योऽभाव इत्यर्थः। सिद्धौ विरह-वैशिष्ट्यं चैकशरीरावच्छेदेनैकक्षणावच्छिन्नात्मसमवेतत्वरूप-सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन। अयम्भावः—पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेरनुत्पादात् सिद्धि-रनुमिति-प्रतिबन्धिका वाच्या। तदभावश्चानुमितिकारणम्। एवञ्च सिद्धिसत्त्वेऽपि वह्नि-मनुमिनुयामित्याकारिकायामनुमित्सायां सत्यामनुमितेरुत्पत्तेः सिषाधयिषोत्तेजिका वाच्या। तथाच सिद्धिसत्त्वे सिषाधयिषाकालेऽनुमितिनिर्वाहार्थं सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-सिद्ध्यभावरूपायाः पक्षताया अनुमितिकारणत्वं कल्प्यमिति बोध्यम्। सिषाधयिषामात्रस्य पक्षतात्ववादिनां मतमुपन्यस्य दूषयति—**सिषाधयिषा**मात्रमिति। **घनगर्जितेन**—मेघादीनां विजातीयशब्देन। **मेघानुमाना**दिति। गगनं मेघवद् विजातीयशब्दवत्त्वादि-त्यनुमानात् सिषाधयिषां विनाप्यनुमितेरुत्पत्तेः सिषाधयिषामात्रं न पक्षतेति भावः। **अत एव**—वक्ष्यमाणदूषणादेव। यद्विशेष्यक-यत्सम्बन्धावच्छिन्न-यत्प्रकारक-निश्चयो यत्संशय-निवर्त्तकः, स सन्देहस्तत्पक्षक-तत्साध्यकानुमितौ हेतुभूता पक्षता, समान-विषयकत्वेन निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति प्राञ्चो वदन्ति, तद् दूषयति—**विनापि साध्य-सन्देह**मिति। **तदनुमानात्**—साध्यानुमितेः। सिषाधयिषाविरहरूपस्य सिद्धेर्विशेषणस्य प्रयोजनमाह—**सिद्धौ** सत्यामिति। **अतः**—अनुमिति-निर्वाहक-पक्षतासिद्ध्यर्थम्। सिषाधयिषाविरह-विशिष्टसिद्ध्यभावरूपा पक्षता क्वचिद् विशेषणाभावप्रयुक्ता, क्वचिद् विशेष्याभावप्रयुक्ता, क्वचिदुभयाभावप्रयुक्ता चेत्युपपादयति—**तथा चेत्या**दिना। यत्र

ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ। সিষাধয়িষামাত্র পক্ষতা নহে; কারণ সিষাধয়িষা ব্যতীতও মেঘগর্জ্জনের দ্বারা মেঘের অনুমান হইয়া থাকে। এই কারণেই সাধ্যসন্দেহও পক্ষতা নহে; কারণ সাধ্যসন্দেহ ব্যতীতও সাধ্যের অনুমান হইয়া থাকে। সিষাধয়িষা থাকিলে সিদ্ধি (সাধ্যনিশ্চয়) থাকিলেও অনুমিতি হয়ই। এই জন্যই অর্থাৎ অনুমিতির জনক পক্ষতার সম্পাদনের জন্যই সিদ্ধিতে সিষাধয়িষাবিরহ-বিশিষ্টত্ব অর্থাৎ সিষাধয়িষা-বিরহ রূপ বিশেষণ [প্রযুক্ত হইয়াছে]। সুতরাং যেখানে সিদ্ধি নাই, সেখানে

पक्षता। यत्र सिषाधयिषाऽस्ति, तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यामपि पक्षता। यत्र तु सिद्धिरस्ति, सिषाधयिषा च नास्ति, तत्र न पक्षता, सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात्। ननु यत्र परामर्शानन्तरं सिद्धिस्ततः सिषाधयिषा, तत्र सिषाधयिषाकाले

सिषाधयिषा सिद्धिश्च, तत्र सिषाधयिषाविरह-रूप-विशेषणाभावाद् विशिष्टाभावरूपा पक्षता। यत्र सिद्धि-सिषाधयिषे नस्तस्तत्र सिषाधयिषा-विरहरूप-विशेषणसत्त्वेऽपि सिद्धि-रूपविशेष्याभावाद् विशिष्टाभावरूपा पक्षता। एवं यत्र सिषाधयिषाऽस्ति सिद्धिश्च नास्ति, तत्र विशेष्यविशेषणयोरुभयोरभावाद् विशिष्टाभावरूपा पक्षतेति त्रिषु स्थानेषु पक्षता-सत्त्वादनुमितिर्नान्यत्रेति भावः। **सत्यामसत्याम**पीति। सत्यामूभयाभाव-प्रयुक्तस्याऽसत्यां विशेष्याभावमात्रप्रयुक्तस्योक्तविशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः। **सत्यामसत्या**मपीति। सत्यां विशेषणाभावमात्र प्रयुक्तस्याऽसत्यां तूभयाभावप्रयुक्तस्य विशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः। पक्षता-विरहस्थलं दर्शयति—**यत्र त्वि**त्यादिना। **सिद्धेः** सत्त्वा-दिति। सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-सिद्धेः सत्त्वेन तदभावरूप-पक्षताया अभावान्नानुमिति-रिति भावः। ननु परामर्शरूपानुमितिकारणसत्त्वे सिद्धिरूपानुमितिविरोधिसत्त्वे यद्यनु-मित्सा वर्त्तेत, तदा तस्या उत्तेजकत्वं स्यात्, प्रतिबन्धक-समानकालीन-कार्यजनकस्यो-त्तेजकत्वात्। न चैतत् सम्भवति, सिषाधयिषाकालेऽनुमितिकारणस्य परामर्शस्य क्षणिक-त्वेन नाशात्। तथा च परामर्शाभावादेवानुमितेरनुत्पत्त्या सिषाधयिषा नोत्तेजिका, प्रति-

সিষাধয়িষা থাকিলে বা না থাকিলেও পক্ষতা থাকে। [কারণ সিদ্ধির অভাবকালে. সিষাধয়িষা থাকিলেও সিষাধয়িষাবিরহবিশিষ্ট সিদ্ধি না থাকায় সিষাধয়িষার অভাব-বিশিষ্ট সিদ্ধির অভাবই থাকে। সিষাধয়িষা না থাকিলে সিষাধয়িষার অভাববিশিষ্ট সিদ্ধির অভাবই থাকে।] যেখানে সিষাধয়িষা আছে, সেখানে সিদ্ধি থাকিলে বা না থাকিলেও পক্ষতা থাকে। [কারণ সিষাধয়িষাকালে সিদ্ধি থাকিলে সিষাধয়িষাবিশিষ্ট সিদ্ধি থাকে, সিষাধয়িষার অভাববিশিষ্ট সিদ্ধি না থাকায় সিষাধয়িষার অভাববিশিষ্ট সিদ্ধির অভাবও থাকে। সিষাধয়িষা কালে সিদ্ধি না থাকিলে সিষাধয়িষাবিরহরূপ বিশেষণ এবং বিশেষ্য সিদ্ধি না থাকায় সিষাধয়িষাবিরহ বিশিষ্ট সিদ্ধির অভাবই থাকে।] যেখানে কিন্তু সিদ্ধি আছে, সিষাধয়িষা নাই, সেখানে পক্ষতা থাকে না। কারণ [সেখানে] সিষাধয়িষার অভাববিশিষ্ট সিদ্ধি আছে। [পূঃ] আচ্ছা, যেখানে পরামর্শের অব্যবহিত পরক্ষণে সিদ্ধি, তাহার অব্যবহিত পরক্ষণে সিষাধয়িষা হয়,

परामर्शनाशान्नानुमितिः। यत्र सिद्धि-परामर्श-सिषाधयिषाः क्रमेण भवन्ति, तत्र सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात् प्रतिबन्धकाभावादेवानुमितिः। यत्र सिषाधयिषा-सिद्धि-परामर्शास्तत्र परामर्शकाले सिषाधयिषैव नास्ति। एवमन्यत्रापि। सिद्धि-काले परामर्शकाले च न सिषाधयिषा, योग्यविभुविशेषगुणानां यौगपद्यनिषेधात्।

बन्धकसत्त्वे कार्योत्पादार्थमेवोत्तेजकस्य कल्पनीयत्वादित्याशङ्कते—**ननु यत्रे**ति। **परा-मर्शा**नन्तरं—परामर्शद्वितीयक्षणे। **ततः**—सिद्ध्युत्पत्ति-द्वितीयक्षणे। **क्रमेण**—अव्यव-धानेन। **सिषाधयिषै**व नास्तीति। धर्मिणोऽसत्त्वेन कस्योत्तेजकत्वं कल्पनीयमिति भावः। **एवमन्यत्रा**पीति। यत्र क्रमेण सिषाधयिषा-परामर्श-सिद्धयः सिद्धि-सिषाधयिषा-परामर्शाः परामर्श-सिषाधयिषा-सिद्धयो वा, तत्रापीत्यर्थः। तथा च यत्र सिषाधयिषा-परामर्श-सिद्धयः क्रमेण भवन्ति, तत्र सिद्धिकाले सिषाधयिषा-नाशात् सिषाधयिषा-विरहविशिष्टसिद्धिरूपस्य प्रतिबन्धकस्य सद्भावान्नानुमितिः। यत्र च सिद्धि-सिषाधयिषा-परामर्शास्तत्र परामर्शकाले सिद्धिनाशात् प्रतिबन्धकाभावादेवानुमितिः। यत्र च परामर्श-सिषाधयिषा-सिद्धयस्तत्र सिद्धिकाले परामर्शनाशात् कारणाभावादेव नानुमितिरिति सिषाधयिषा नोत्तेजिका। अतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणं व्यर्थमिति भावः। ननु सिद्धिमात्रकाले परामर्शमात्रकाले वा सिषाधयिषा-सम्भवात् तत्रानुमितिर्न स्यात्, सिद्धिरूप-प्रतिबन्धकसद्भावादित्यत आह—**सिद्धिकाल** इति। **यौगपद्य-निषेधात्**—युगपदुत्पत्तिनिषेधात्। तथा च सिद्धि-परामर्शोभयक्षणे सिषाधयिषाया

সেস্থলে সিষাধয়িষাকালে [অনুমিতির অন্যতম কারণ] পরামর্শ বিনষ্ট হওয়ায় অনুমিতি হয় না। আর যেখানে সিদ্ধি, পরামর্শ ও সিষাধয়িষা ক্রমে (অব্যবধানে) হয়, সেখানে সিষাধয়িষাকালে সিদ্ধি বিনষ্ট হওয়ায় [সিদ্ধিরূপ অনুমিতির] প্রতিবন্ধক না থাকাতেই অনুমিতি হয়। আর যেখানে সিষাধয়িষা, সিদ্ধি, পরামর্শ ক্রমে হয়, সেখানে পরামর্শ কালে সিষাধয়িষাই থাকে না। এইরূপ অন্যত্রও অর্থাৎ যেখানে সিষাধয়িষা, পরামর্শ ও সিদ্ধি ক্রমে হয়, সেখানে সিদ্ধিকালে সিষাধয়িষারূপ উত্তেজক না থাকায় এবং প্রতি-বন্ধক সিদ্ধি থাকায় অনুমিতি হয় না। আর যেখানে সিদ্ধি, সিষাধয়িষা ও পরামর্শ ক্রমে হয়, সেখানে পরামর্শকালে সিদ্ধি না থাকায় অনুমিতি হয়। আর যেখানে পরামর্শ সিষাধয়িষা ও সিদ্ধি ক্রমে হয়, সেখানেও সিদ্ধিকালে পরামর্শ বিনষ্ট হওয়ায় অনুমিতি হয় না। সিদ্ধিকালে বা পরামর্শ কালে তো সিষাধয়িষাই হয় না। কারণ [প্রত্যক্ষ-]

तत् कथं सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न। यत्र वह्निव्याप्य-धूमवान् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा, ततः सिषाधयिषा, तत्र पक्षता-सम्पत्तये तद्विशेषणस्यावश्यकत्वादिति। इदन्तु बोध्यं—यादृश-यादृश सिषा-धयिषा-सत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यल्लिङ्गकानुमितिस्तादृश-तादृश-सिषाधयिषा-विरहविशिष्ट-सिद्ध्यभावस्तल्लिङ्गकानुमितौ पक्षता। तेन सिद्धि-परामर्शसत्त्वे यत्किञ्चिज् ज्ञानं

उत्पत्त्यभावात् सिद्ध्युत्तरक्षणे परामर्शोत्तरक्षणे वा तदुत्पत्तिर्वाच्या। तथा च पूर्वोक्तं दूषणमिति भावः। **कथम्**—किमर्थम्, सिषाधयिषाकालीनानुमितिनिर्वाहरूप-प्रयोजना-सम्भवेन व्यर्थत्वादिति भावः। **प्रत्यक्षं**—अनुमितीष्टसाधनताविषयकं वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान्, अनुमितिरिष्टसाधनमित्याकारकं समूहालम्बनात्मकं प्रत्यक्षम्। तथा च तादृश-प्रत्यक्षोत्पत्तेः स्मरणोत्पत्तेर्वा पूर्वमिष्टसाधनताधीस्वीकारे सर्वतो बलवत्या इच्छा-सामग्र्या प्रतिबन्धात् प्रत्यक्षमेव न स्यादतः समूहालम्बनसिद्ध्यात्मक-परामर्श एकक्षणे स्वीकृत इति भावः। **स्मरणं वेति**। सम्भवस्थलाभिप्रायकोऽयं विकल्पः। अयम्भावः—यत्र प्रथमक्षणे वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान्, अनुमितिरिष्टसाधनमित्याकारकोऽनु-मितीष्टसाधनताविषयकः सिद्ध्यात्मकः परामर्शस्ततस्तदुत्तरक्षणे वह्न्यनुमितिर्जायतामित्या-कारिका सिषाधयिषा, तत्र पक्षतासम्पत्तये सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणं देयमेव। अन्यथा सिद्धिरूप-प्रतिबन्धकसत्त्वेन तत्रानुमितिर्न स्यादिति। कीदृश्याः सिषाधयिषाया उत्तेजकत्वं, तदवधारयति—**इदं** त्विति। **यादृश-यादृशे**ति। वह्न्यनु-मित्सासत्त्वे वह्निनिश्चयसत्त्वेऽपि धूमादिलिङ्गक-वह्न्यनुमिति-दर्शनाद् धूमादिलिङ्गक-**वह्न्यनुमितौ** वह्न्यनुमित्सैवोत्तेजिका वाच्या, न तु घटाद्यनुमित्सेति वह्न्यनुमित्साविरह-

যোগ্য বিভুর গুণসমূহের যুগপৎ উৎপত্তি নাই। সুতরাং সিষাধয়িষাবিরহ বিশিষ্টত্বরূপ সিদ্ধির বিশেষণটী কি জন্য? অর্থাৎ সিষাধয়িষাকালে অনুমিতিনির্ব্বাহ-রূপ প্রয়োজন না থাকায় উহা ব্যর্থ—এই যদি [বল।] [উঃ] না—তাহা বলিতে পার না। কারণ যেখানে "বহ্নিব্যাপ্যধূমবান্ পর্ব্বতো বহ্নিমান্"—এই প্রত্যক্ষ (সিদ্ধিরূপ পরামর্শ) বা স্মরণ হয়। তাহার পর সিষাধয়িষা হয়, সেখানে পক্ষতানির্ব্বাহের জন্য সেই বিশেষণের আবশ্যকতা আছে। [এস্থলে] ইহা কিন্তু জ্ঞাতব্য :—যেরূপ যেরূপ সিষাধয়িষা থাকিলে সিদ্ধি থাকিলে যে হেতুর দ্বারা অনুমিতি হয়, সেই হেতুর দ্বারা অনুমিতিতে সেইরূপ সেইরূপ সিষাধয়িষার অভাববিশিষ্ট সিদ্ধির অভাবই পক্ষতা। সেই জন্য অর্থাৎ বিশেষ বিশেষ সিষাধয়িষা উত্তেজক হওয়ায়, সিদ্ধি ও পরামর্শ থাকা

जायतामितीच्छायामपि नानुमितिः। वह्निव्याप्य-धूमवान् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षसत्त्वे प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छायान्तु भवत्येव। एवं धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छायामपि नानुमितिः। सिषाधयिषा-

विशिष्ट-सिद्ध्यभाव एव धूमादिलिङ्गक-वह्न्यनुमितौ पक्षता। तथा च तत्तदनुमितौ तत्तद्-व्यक्तित्वेनैवेच्छाया उत्तेजकत्वं बोध्यम्। **तेन**—तत्तदिच्छाया उत्तेजकत्वेन। **नानुमितिः**—नानुमित्यापत्तिः, उत्तेजकाभावात्, यत्किञ्चिज्ज्ञानेच्छाया उत्तेजकत्वानभ्युपगमादिति भावः। नन्वनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनैवोत्तेजकत्वं वाच्यम्, तेनैव यत्किञ्चिज्ज्ञानत्व-प्रकारकेच्छाया वारणसम्भवादत आह—**वह्निव्याप्ये**त्यादि। **प्रत्यक्षातिरिक्तं** ज्ञान-मित्यस्य शाब्दसामग्र्यसत्त्वे इत्यादिः। शाब्दसामग्रीसत्त्वे शाब्दबोधेनैवेच्छाविषयसिद्धि-सम्भवादनुमित्सा न स्यात्। तदभावे चोत्तेजकाभावेन तत्रानुमितेरप्यभावः, सिद्धिरूप-प्रतिबन्धक-सत्त्वात्। शाब्दसामग्र्यसत्त्वे तु तदानीं वह्नेः शाब्दबोधासम्भवेनानुमित्यैवे-च्छाविषयसिद्धिरिति शाब्दसामग्र्यसत्त्वे प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानस्याप्युत्तेजकतेति भावः। **भव**त्येवेत्यनुमितिरित्यनेन सम्बध्यते। तथा चात्रानुमितेरानुभविकतयाऽनुमितित्वाप्रकार-केच्छापि क्वचिदुत्तेजिका वाच्या, अनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वे तत्रानुमितिर्न स्यात्, तदिच्छाया अभावादिति भावः। तल्लिङ्गकानुमिताविति तल्लिङ्गकत्वप्रवेशस्य फलमाह—**एवमित्या**दिना। **नानुमिति**रिति। पर्वतपक्षक-धूमलिङ्गक-वह्न्यनुमितौ सिद्धिसत्त्वे धूमेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छाव्यक्तिरेवोत्तेजिका, आलोकेन वह्निमनुमिनुया-मितीच्छाव्यक्तिस्तु न तथा। तथा चात्र तत्तद्व्यक्तित्वेनेच्छाया उत्तेजकत्वात् सिद्धिसत्त्वे तदुत्तेजक-व्यक्तेरभावान्नानुमितिरिति भावः। सिद्ध्यनुमित्योः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभाव-स्वरूपं निरूपयति—**सिषाधयिषे**ति। सिषाधयिषाकाले पर्वतो वह्निमानिति सिद्धि-

কালে 'যৎকিঞ্চিৎ জ্ঞান উৎপন্ন হউক'—এই ইচ্ছা হইলেও অনুমিতি হয় না। [কারণ সেস্থলে যৎকিঞ্চিৎ জ্ঞানের ইচ্ছা উত্তেজক নহে।] 'বহ্নিব্যাপ্যধূমবান্ পর্ব্বতো বহ্নি-মান্'—এই প্রত্যক্ষ কালে [বহ্নির] 'প্রত্যক্ষাতিরিক্ত জ্ঞান হউক'—এই ইচ্ছা হইলেই কিন্তু অনুমিতি হইবেই। [কারণ এস্থলে এইরূপ ইচ্ছাই উত্তেজক। যেহেতু বহ্নির অনুমিতি জ্ঞান হইলেই পূর্ব্বোক্ত ইচ্ছা চরিতার্থ হইয়া থাকে।] এইরূপ ধূমপরামর্শ (বহ্নিব্যাপ্যধূমবান্ পর্ব্বতো বহ্নিমান্—এই জ্ঞান) থাকিলে 'আলোকেন বহ্নি-মনুমিনুয়াম্' (আলোকের দ্বারা বহ্নির অনুমান করি)—এই ইচ্ছা হইলেও অনুমিতি

विरहकाले यादृशसिद्धिसत्त्वे नानुमितिस्तादृशी सिद्धिर्विशिष्यैव तत्तदनुमिति-प्रतिबन्धिका वक्तव्या। तेन पर्वतस्तेजस्वी, पाषाणमयो वह्निमानिति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः। परन्तु पक्षतावच्छेदक-सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनाऽनुमितिं प्रति पक्षतावच्छेद-

सत्त्वेऽपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्युत्पत्तेस्तादृशसिद्धिस्तादृशानुमितौ प्रतिबन्धिका न स्यादत उक्तं—**सिषाधयिषा**विरहकाल इति। **विशिष्यै**ति। सिषाधयिषाविरहकाले पर्वतो वह्निमानिति पर्वतविशेष्यक-वह्निप्रकारक-निश्चयसत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यनुत्पादात् पर्वतविशेष्यक-वह्निप्रकारकानुमितिं प्रति पर्वतविशेष्यक-वह्निप्रकारकनिश्चय एव प्रतिबन्धको नान्य इत्यर्थः। विशेषतः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावनिरूपणप्रयोजनमाह—**तेने**ति। विशिष्य प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावनिरूपणेनेत्यर्थः। **न विरोध** इति। तथा च पर्वतस्तेजस्वीति ज्ञानस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकत्वाभावात्, पाषाणमयो वह्निमानिति ज्ञानस्य पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वाभावादिति भावः। पक्षतादीधितिमनुस्मरन् सिद्ध्यनुमित्योः प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावे विशेषान्तरमाह—**परन्त्वि**ति। **पक्षतावच्छेदके**ति। पक्षतावच्छेदक-पर्वतत्वादि-धर्मेणाऽवच्छिन्नं पर्वतादिमात्रमविषयीकृत्य पक्षतावच्छेदकधर्मविशिष्टे चैकस्मिन्नेव पर्वतादौ साध्यसिद्धावपीत्यर्थः। **तदवच्छेदेन**—

হয় না। [কারণ ধূমলিঙ্গক অনুমিতিতে ধূমলিঙ্গক অনুমিতির ইচ্ছা উত্তেজক, আলোকলিঙ্গক অনুমিতির ইচ্ছা উত্তেজক নহে।] সিষাধয়িষার অভাবকালে যেরূপ সিদ্ধি থাকিলে অনুমিতি হয় না, বিশেষ করিয়া সেইরূপ সিদ্ধিকেই সেই সেই অনুমিতির প্রতিবন্ধক বলিতে হইবে অর্থাৎ সিষাধয়িষা না থাকিলে "পর্ব্বতো বহ্নিমান্" এইরূপ পর্ব্বত-বিশেষ্যক বহ্নি-বিশেষণক অনুমিতির প্রতি পর্ব্বত-বিশেষ্যক বহ্নিবিশেষণক 'পর্ব্বতো বহ্নিমান্'—এইরূপ সিদ্ধিই (নিশ্চয়ই) প্রতিবন্ধক, অন্যরূপ সিদ্ধি প্রতিবন্ধক নহে। সেই জন্য অর্থাৎ বিশেষভাবে এইরূপ প্রতিবধ্য-প্রতিবন্ধকভাব স্বীকৃত হওয়ায়, 'পর্ব্বতঃ তেজস্বী, পাষাণময়ো বহ্নিমান্'—এই জ্ঞান (সিদ্ধি) সত্ত্বেও [পর্ব্বতো বহ্নিমান্—এইরূপ] অনুমিতি হওয়ায় কোন বিরোধ নাই। [কারণ 'পর্ব্বতো বহ্নিমান্—এই অনুমিতির প্রতি পর্ব্বত-বিশেষ্যকতেজস্বিত্ববিশেষণক বা পাষাণময়-বিশেষ্যক বহ্নি-বিশেষণক সিদ্ধি বিরোধী নহে।] পরন্তু পক্ষতাবচ্ছেদকসামানাধিকরণ্যে অর্থাৎ পক্ষতাবচ্ছেদক পর্ব্বতত্বাদি ধর্ম্ম-বিশিষ্ট কোন এক পর্ব্বতে সাধ্য নিশ্চয় থাকিলেও পক্ষতাবচ্ছেদকাবচ্ছেদে অর্থাৎ পক্ষতাবচ্ছেদক পর্ব্বতত্বাদিধর্ম্ম বিশিষ্ট

कावच्छेदेन साध्यसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका। पक्षतावच्छेदक-सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि। इदन्तु बोध्यम्—यत्रायं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्य-करादिमानयमिति ज्ञानम्, तत्रासत्यामनुमित्सायां

पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन। पक्षतावच्छेदक-पर्वतत्वादिधर्मावच्छिन्न-पर्वतमात्रे इत्यर्थः। यत्र हि सिद्धिः पक्षतावच्छेदक-धर्मविशिष्टां काञ्चिदेकामेव व्यक्तिं विषयीकरोति, तत्र सा सामानाधिकरण्येन सिद्धिः। यत्र तु पक्षतावच्छेदकधर्मविशिष्टा यावती व्यक्तिः सिद्धेर्विषयः, तत्र साऽवच्छेदकावच्छेदेनेति बोध्यम्। **पक्षता**वच्छेदकावच्छेदेनानुमितिमिति। यत्रानुमितौ साध्ये पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वं भासते, तत्रावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः। यत्र तु न व्यापकत्वभानं, तत्र सामानाधिकरण्येनेति व्यापकत्वभानाभानाभ्यामनयोर्भेदो मन्तव्यः। **साध्यसिद्धिरेवे**ति। एवकारेण सामानाधिकरण्येन सिद्धेर्व्यवच्छेदः। **सिद्धि**मात्रमिति। नव्यमते यद्धर्मविशिष्टे कचित् साध्यं सिद्धम्, तद्धर्मविशिष्टे व्यक्त्यन्तरेऽपि नानुमितिः। प्राचां मते तु यद्व्यक्तौ साध्यं सिद्धं, तत्र नानुमितिर्भवति, व्यक्त्यन्तरे तु भवत्येव, समानविशेष्यत्वसम्बन्धेन बाध-विशिष्टबुद्ध्योरिव सिद्ध्यनुमित्योः प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकत्वौचित्यात्। तथा च प्राचां मते सामानाधिकरण्येनाऽनुमितिं प्रति सामानाधिकरण्येन सिद्धिर्न प्रतिबन्धिका, किन्त्ववच्छेदावच्छेदेन समानविशेष्यव्यक्तिकत्वेन वेति भावः। ननु संशयोत्तरं परामर्शात्मके विशेषदर्शने जातेऽनुमितिः कथं न जायते, प्रत्यक्षसामग्र्या इवाऽनुमिति-सामग्र्या अपि सत्त्वादित्याशङ्कायां यज्ञपतिमतं दूषयितुं प्रत्यक्षानुमितिसामग्र्योः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावे स्वसिद्धान्तमाह—**इदन्त्वि**त्यादिना। **ज्ञानं**—परामर्शरूपं विशेषदर्शनम्। **असत्यामनुमित्साया**मिति।

পর্ব্বতাদি মাত্রে (যাবতীয় পর্ব্বতাদিতে) অনুমিতি হইতে দেখা যায় বলিয়া পক্ষতাবচ্ছেদকাবচ্ছেদে (পক্ষতাবচ্ছেদক ধর্ম্মবিশিষ্ট যাবতীয় পক্ষে—পর্ব্বতাদিতে) অনুমিতির প্রতি পক্ষতাবচ্ছেদকাবচ্ছেদে (পক্ষতাবচ্ছেদক ধর্ম্ম-বিশিষ্ট পক্ষমাত্রে) সাধ্যনিশ্চয় প্রতিবন্ধক, [পক্ষতাবচ্ছেদক সমানাধিকরণ্যে সাধ্যনিশ্চয় প্রতিবন্ধক নহে।] পক্ষতাবচ্ছেদক সামানাধিকরণ্যে (পক্ষতাবচ্ছেদক ধর্ম্মবিশিষ্ট কোন এক পক্ষে) অনুমিতির প্রতি কিন্তু সিদ্ধিমাত্র অর্থাৎ সামানাধিকরণ্যে সিদ্ধি এবং অবচ্ছেদাবচ্ছেদে সিদ্ধি—উভয় সিদ্ধিই প্রতিবন্ধক। [এস্থলে] ইহা কিন্তু জ্ঞাতব্য:—যেখানে 'অয়ং পুরুষো ন বা'—এই সংশয়ের অব্যবহিত পরক্ষণে 'পুরুষত্বব্যাপ্য কর-চরণাদিমান্ অয়ম্'—এই জ্ঞান (পরামর্শরূপ বিশেষ দর্শন) হয়, সেস্থলে অনুমিৎসা না হইলে পুরুষের প্রত্যক্ষ হয়,

पुरुषस्य प्रत्यक्षं भवति, न त्वनुमितिः, 'अतोऽनुमित्साविरहविशिष्ट-समान-विषयक-प्रत्यक्षसामग्री कामिनीजिज्ञासादिवत् स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका। एवं परामर्शा-

अनुमित्सासत्त्वे त्वनुमितिरेव भवति ; इच्छासामग्र्या सर्वतो बलवत्त्वादिति भावः। **प्रत्यक्षं** भवतीति। संशयोत्तरं प्रत्यक्षं प्रति हेतुभूतस्य विशेषदर्शनस्य सत्त्वात्। एतादृश-विशेषदर्शनरूप-प्रत्यक्षसामग्रीविशेषानुधावनञ्च प्रत्यक्षविषयेऽनुमितिसामग्री-प्रदर्शनार्थम्। पृथक् पृथक् सामग्रीप्रदर्शनस्यानुचितत्वादिति भावः। **कामिनी**-जिज्ञासावदिति। यथा कामिनीजिज्ञासा ग्राह्याभावाद्यनवगाहिन्यपि कामिनी-जिज्ञासात्वेन सकलकार्य-प्रतिबन्धिका, तथा तादृशप्रत्यक्षसामग्र्यपि ग्राह्याभावाद्यनवगाहिन्यपि तादृशसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धिकेत्यर्थः। **स्वातन्त्र्येण**—पक्षताकुक्ष्यप्रविष्टत्वेन। **प्रतिबन्धिके**ति। तथा च समानविषयेऽनुमिति-सामग्र्यपेक्षया प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वं बोध्यम्। अन्यथाऽनुमिति-सामग्र्याः प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया बलवत्त्वे संशयोत्तरं प्रत्यक्षोच्छेदप्रसङ्गः। न चैवमनु-मित्युच्छेदप्रसङ्गः, अनुमेयोपनीतभानसामग्र्यास्तत्रापि सम्भवात्, तस्याश्च प्रत्यक्षसामग्री-त्वेन बलवत्त्वादिति वाच्यम्, उपनीतभानसामग्र्या इतरज्ञानसामग्र्यपेक्षया दुर्बलत्वात्। न चैवं संशयानन्तरं भ्रमरूपविशेषदर्शने सत्युपनीतभानसामग्रीजन्यं भ्रमप्रत्यक्षं न स्यात्, अनुमितिसामग्रीसत्त्वात्, तस्याश्चोपनीतभानसामग्र्यपेक्षया प्रबलत्वात्। न च दोषाघटितोपनीतप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षयाऽनुमित्यादि-सामग्री बलवतीति वाच्यम्। भ्रमानु-मित्युच्छेदापत्तेरिति चेत्। मैवम्, प्रत्यक्षमात्रप्रयोजकदोषाघटितोपनीतभानसामग्र्या अनुमित्यादिसामग्र्यपेक्षया दुर्बलत्वादिति। संशयोत्तरभ्रमे च प्रत्यक्षस्याऽनुभूयमानतया तन्मात्रघटितैव सामग्रीति नानुपपत्तिः। अत एव न भ्रमानुमित्युच्छेदोऽपि, तत्राऽनु-मितेरनुभूयमानतया तादृशोपनीतभानसामग्र्या दुर्बलत्वात्, दोषस्य फलबलकल्प्यत्वात्।

অনুমিতি হয় না। অতএব অনুমিৎসার অভাব-বিশিষ্ট সমানবিষয়ক প্রত্যক্ষ-সামগ্রী কামিনী-জিজ্ঞাসাদির ন্যায় স্বতন্ত্রই [অনুমিতির] প্রতিবন্ধক। এইরূপ—পরামর্শের

বিবৃতি

নৈয়ায়িক মতে আত্মাতে যুগপৎ দুইটী জ্ঞানের উৎপত্তি হয় না। কিন্তু যদি একই সময়ে প্রত্যক্ষের সামগ্রী ও অনুমিতির সামগ্রী উপস্থিত হয়, তবে কোন জ্ঞান হইবে? সমান বিষয়ে প্রত্যক্ষ সামগ্রী অনুমিতির সামগ্রী অপেক্ষা বলবান্ ; সুতরাং প্রত্যক্ষ জ্ঞান হইবে, অনুমিতি হইবে না। যদি সমান বিষয়েও অনুমিতির সামগ্রী প্রত্যক্ষ সামগ্রী অপেক্ষা বলবান্ হইত, তবে এইটি স্থাণু কি পুরুষ? এইরূপ

नन्तरं विना प्रत्यक्षेच्छां पक्षादेः प्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमिति-सामग्री भिन्नविषयक-प्रत्यक्षे प्रतिबन्धिकेति संक्षेपः ॥७०॥

वर्द्धमानोपाध्यायास्तु सर्वत्रानुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षसामग्रीतो बलवत्त्वमाहुः। तथा चोक्तं **परिशुद्धि**-प्रकाशे—(११५ पृः) "व्याप्यत्वेन भाने तु परामर्शसद्भावादनुमितिरेव तत्र जायते, प्रत्यक्ष-सामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वात्, अन्यथा परामर्शानन्तरं धारावाहिकं परामर्शान्तरमेव स्यादि"ति। ननु समानविषयेऽनुमितिसामग्र्यपेक्षया प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वे भिन्नविषयेऽपि प्रत्यक्षसामग्री बलवती स्यात्। तथा च घटादि-प्रत्यक्षसामग्रीकाले वह्न्याद्यनुमितिर्न स्यादत आह—**एवमिति**। तथा च भिन्नविषये प्रत्यक्ष-सामग्र्यपेक्षयानुमितिसामग्र्या बलवत्त्वं बोध्यम्। अन्यथा भिन्नविषयेऽपि प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वे परामर्शोत्तरं परामर्शप्रत्यक्षप्रसङ्गः। इष्टापत्तिरिति चेत्। न। परामर्शप्रत्यक्षकाले व्याप्तिज्ञान-नाशात् तदुत्तरमनुमित्युच्छेदापत्तेरिति भावः ॥७०॥

পরক্ষণে পক্ষপ্রভৃতির প্রত্যক্ষেচ্ছা না হইলে পক্ষ প্রভৃতির প্রত্যক্ষ উৎপন্ন না হওয়ায় বিভিন্ন-বিষয়ক প্রত্যক্ষে প্রত্যক্ষেচ্ছার অভাববিশিষ্ট অনুমিতি-সামগ্রী (প্রত্যক্ষের) প্রতিবন্ধক—ইহাই সংক্ষেপ [কথা।] ॥৭০॥

বিবৃতি

সংশয়ের পরে পরামর্শরূপ বিশেষ দর্শন জন্য প্রত্যক্ষ হইত না। এস্থলে "পুরুষত্ব-ব্যাপ্যকরচরণাদিমান্ অয়ং"—এইরূপ বিশেষদর্শনটী সংশয়ের পরবর্তী প্রত্যক্ষের সামগ্রী। উহা পরামর্শ-স্বরূপ বলিয়া অনুমিতিরও সামগ্রী। একই পুরুষ বিষয়ে যুগপৎ দুইটী সামগ্রী উপস্থিত হইয়াছে। সমান বিষয়েও অনুমিতি সামগ্রী প্রবল হইলে সংশয়ের পরে "অয়ং পুরুষঃ" এইরূপ অনুমিতি হইবে, প্রত্যক্ষ হইবে না। অথচ সংশয়ের পরে বিশেষ-দর্শন জন্য প্রত্যক্ষই অনুভব সিদ্ধ। সুতরাং সংশয়োত্তর প্রত্যক্ষের অনুরোধে স্বীকার করিতে হইবে—অনুমিতির ইচ্ছা না থাকিলে সমান বিষয়ে প্রত্যক্ষ সামগ্রী প্রবল, অনুমিতির সামগ্রী দুর্বল। কিন্তু অনুমিতির ইচ্ছা থাকিলে অনুমিতির সামগ্রীই প্রবল হইবে; যেহেতু ইচ্ছার সামগ্রী সর্ব্বাপেক্ষা বলবতী। বিভিন্ন বিষয়ে যুগপৎ উপস্থিত প্রত্যক্ষ সামগ্রী ও অনুমিতি সামগ্রীর মধ্যে অনুমিতির সামগ্রী প্রবল, প্রত্যক্ষ সামগ্রী দুর্বল। ইহা স্বীকার না করিলে অনুমিতির উচ্ছেদ হইয়া যাইবে। অনুমিতিকালে যখন আত্মাতে আত্মমনঃ সংযোগ জন্য পরামর্শ উৎপন্ন হয়, তখন ঐ পরামর্শটী সাধ্য বিষয়ক অনুমিতির সামগ্রী; আত্মমনঃ-সংযোগটী পরামর্শ বিষয়ক প্রত্যক্ষের সামগ্রী। বিভিন্ন বিষয়ে (সাধ্য ও পরামর্শ বিষয়ে) এই দুইটী সামগ্রী

अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा ॥७१॥

हेतुप्रसङ्गाद् हेत्वाभासान् विभजते—**अनैकान्त** इत्यादि । तल्लक्षणन्तु यद्विषय-कत्वेन ज्ञानस्यानुमिति-विरोधित्वं तत्त्वम् । तथा हि—व्यभिचारादि-विषयकत्वेन

हेतुप्रसङ्गादिति । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः । लक्षणस्य लक्ष्यासाधारण-धर्मात्मकस्य ज्ञानं विना विशेषे शिष्यजिज्ञासानुदयाद् विभागो निष्प्रयोजनक इत्यतो मणिकारोक्त-हेत्वाभाससामान्य-लक्षणमाह—**तल्लक्षण**मिति । हेतुदोषलक्षणमित्यर्थः । हेतुवदाभासन्त इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदं दुष्टहेतुपरम् । हेतोराभासा दोषा इति व्युत्पत्त्या च हेतुदोष-परम् । यद्यपि परममूले दुष्टहेतूनां विभागाद् दुष्टहेतोर्लक्षणं वक्तव्यम्, तथापि दोषज्ञाने जाते दुष्टलक्षणस्य ज्ञान-सम्भवाद् दोषाणामेव लक्षणं कृतमिति मन्तव्यम् । **यद्विषय-कत्वेने**ति । तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वम् । तस्याऽनुमितिविरोधित्वेऽन्वयः । **ज्ञानस्ये**त्यत्र षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वम् । **अनुमिति**विरोधित्वम्—अनुमिति-ततकरणान्यतर-प्रतिबन्धकत्वम् । तथा च ज्ञाननिष्ठ-यद्विषयकत्वावच्छिन्नानुमिति-तत्करणान्यतर-प्रतिबन्धकता, तद्-विषयत्वं हेत्वाभासत्वमित्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणमुपपादयति—**तथा हीति** । **व्यभि-**

হেতুর প্রসঙ্গে হেত্বাভাসগুলিকে (দুষ্ট হেতুগুলিকে) **অনেকান্ত** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা বিভাগ করিতেছেন। হেত্বাভাসের (হেতু-দোষের) লক্ষণ কিন্তু—যদ্-বিষয়ক জ্ঞান অর্থাৎ যে ব্যভিচার, বিরোধ, অসিদ্ধি, বাধ প্রভৃতি বিষয়ের জ্ঞান অনুমিতির বিরোধী, সেই (ব্যভিচারাদি) বিষয়ই হেত্বাভাস (হেতু-দোষ)। তাহা যেমন :—

বিবৃতি

যুগপৎ উপস্থিত হইয়াছে। এস্থলেও প্রত্যক্ষ সামগ্রী প্রবল হইলে পরামর্শের প্রত্যক্ষ হইবে এবং ঐ পরামর্শ প্রত্যক্ষকালে ব্যাপ্তিজ্ঞানের নাশও হইবে। কেননা জ্ঞান ক্ষণিক বলিয়া তৃতীয় ক্ষণে বিনষ্ট হয়। পরামর্শ প্রত্যক্ষকালে অনুমিতির হেতু ব্যাপ্তি-জ্ঞান বিনষ্ট হইলে পরামর্শ প্রত্যক্ষের পরে অনুমিতি হইবে না। কারণ তাহার হেতু ব্যাপ্তিজ্ঞান পূর্বে নাই। প্রত্যক্ষের সামগ্রী বলবান্ বলিয়া সর্বত্রই যদি পরামর্শের প্রত্যক্ষ হয়, তবে অনুমিতির উচ্ছেদ অবশ্যম্ভাবী। অথচ অনুমিতি অনুভবসিদ্ধ। সুতরাং অনুমিতির অনুরোধে স্বীকার করিতে হইবে—প্রত্যক্ষের ইচ্ছা না থাকিলে বিভিন্ন বিষয়ে অনুমিতি সামগ্রী প্রবল। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**প্রত্যক্ষেচ্ছা-বিরহবিশিষ্টানুমিতি-সামগ্রী ভিন্ন-বিষয়ক-প্রত্যক্ষে প্রতিবন্ধিকা।**

বিবৃতি

বাদীর সহিত বিচারে হেত্বাভাসের জ্ঞান একান্ত আবশ্যক। তাই হেতুর নিরূপণ প্রসঙ্গে হেত্বাভাসের নিরূপণ করিতেছেন। হেতুবদাভাসন্তে অর্থাৎ যাহা প্রকৃত হেতু নহে, কিন্তু হেতুর সাদৃশ্যবশতঃ হেতুর ন্যায় প্রতীত হয়—এইরূপ ব্যুৎপত্তি অনুসারে হেত্বাভাস শব্দে দুষ্ট হেতুকে বুঝায়। প্রাচীন মতে দুষ্ট হেতু শব্দের অর্থ—দোষ বিশিষ্ট হেতু। ঐ দুষ্ট হেতুই হেত্বাভাস। হেতুর দোষ পঞ্চবিধ বলিয়া হেত্বাভাসও পঞ্চবিধ। তাই কারিকায় এই দুই দুষ্ট হেতুর পঞ্চবিধ বিভাগ প্রদর্শিত হইয়াছে। কিন্তু দীধিতিকার রঘুনাথ শিরোমণি গঙ্গেশোপাধ্যায়ের অভিপ্রায়ানুসারে "হেতোরাভাসা দোষা হেত্বাভাসাঃ" এইরূপ ব্যুৎপত্তি অনুসারে হেতুর দোষকেই হেত্বাভাস বলিয়াছেন। হেতুর দোষ পঞ্চবিধ বলিয়া এই মতে হেত্বাভাসও পঞ্চবিধ। মুক্তাবলীকার গঙ্গেশোপাধ্যায়ের মত অনুবর্ত্তন করিয়া হেতুদোষের (হেত্বাভাসের) লক্ষণ নির্দেশ করিতে বলিলেন—**যদ্বিষয়কত্বেন জ্ঞানস্যানুমিতি-বিরোধিত্বং তত্ত্বম্।**

যে বিষয়ের জ্ঞান অনুমিতি বা অনুমিতির করণ (ব্যাপ্তিজ্ঞান বা পরামর্শের) বিরোধী, সেই বিষয়ই হেতুর দোষ বা হেত্বাভাস। ব্যভিচার, বিরোধ, অসিদ্ধি, সৎপ্রতিপক্ষ ও বাধ—এই পাঁচটী বিষয়ের জ্ঞান অনুমিতি বা অনুমিতি করণ (ব্যাপ্তি-জ্ঞান ও পরামর্শের) বিরোধী বলিয়া এই পাঁচটীই হেতুর দোষ বা হেত্বাভাস। যথা-ক্রমে এই পাঁচটী দোষের স্বরূপ প্রদর্শিত হইতেছে।

"সাধ্যাভাবাধিকরণ-বৃত্তির্হেতুঃ" অর্থাৎ এই হেতুটী সাধ্যাভাবের অধিকরণে বৃত্তি—এইরূপ নিশ্চয় হইলে "সাধ্যাভাবদবৃত্তিহের্তুঃ অর্থাৎ এই হেতুটী সাধ্যাভাবের অধিকরণে অবৃত্তি—এইরূপ জ্ঞান হয় না। কারণ তদ্‌বুদ্ধির প্রতি তাহার অভাব নিশ্চয় বা তাহার অভাবের ব্যাপ্য নিশ্চয় প্রতিবন্ধক। সাধ্যাভাবাধিকরণে বৃত্তি বিষয়ক নিশ্চয় তদভাব (অবৃত্তির অভাব-) বিষয়ক নিশ্চয় বলিয়া উহা সাধ্যাভাবাধিকরণে অবৃত্তি জ্ঞানের প্রতিবন্ধক। সুতরাং সাধ্যাভাবাধিকরণ-বৃত্তি হেতু বিষয়ের জ্ঞানটী অনুমিতির করণ সাধ্যাভাববদ্-অবৃত্তিত্বরূপ ব্যাপ্তিজ্ঞানের বিরোধী বলিয়া সাধ্যাভাবা-ধিকরণবৃত্তি হেতুটীই হইতেছে ব্যভিচার। যেমন—"পর্বতো ধূমবান্ বহ্নেঃ" এই অনু-মিতিস্থলে যদি কাহারও "ধূমাভাবদ্‌বৃত্তির্বহ্নিঃ" অর্থাৎ বহ্নিটী ধূমাভাবের অধিকরণ অয়োগোলকে বৃত্তি—এইরূপ জ্ঞান থাকে, তবে তাহার ধূমাভাববদবৃত্তির্বহ্নিঃ অর্থাৎ বহ্নিটী ধূমাভাবের অধিকরণ অয়োগোলকে অবৃত্তি—এইরূপ জ্ঞান হইবে না। এস্থলে ধূমাভাববদ্‌বৃত্তি বহ্নি বিষয়ের জ্ঞানটী ধূমাভাববদবৃত্তিত্বরূপ ব্যাপ্তি জ্ঞানের প্রতিবন্ধক হইল বলিয়া ধূমাভাববদ্‌বৃত্তি বহ্নিটীই ব্যভিচার। ঐ বহ্নিরূপ ব্যভিচার দোষটী

বিবৃতি

অনুমিতির হেতু বহ্নিতে তাদাত্ম্য সম্বন্ধে আছে বলিয়া বহ্নি হেতুটী ব্যভিচারী।

"সাধ্যাভাবব্যাপ্তো হেতুঃ" অর্থাৎ হেতুটী সাধ্যাভাবের ব্যাপ্তি বিশিষ্ট—এইরূপ জ্ঞান হইলে পক্ষে সাধ্যের অনুমিতি হয় না। কারণ তদ্বত্তা বুদ্ধির প্রতি তদভাব নিশ্চয় বা তদভাবের ব্যাপ্যবত্তা নিশ্চয় প্রতিবন্ধক। সাধ্যাভাবের জ্ঞান হইলে যেমন সাধ্যের জ্ঞান হয় না, তেমনি সাধ্যাভাবের ব্যাপ্যের জ্ঞান হইলেও সাধ্যের জ্ঞান হয় না। যেমন "ঘটো নিত্যঃ কার্য্যত্বাৎ" এই অনুমিতি স্থলে যদি কাহারও "নিত্যত্বাভাবব্যাপ্তং কার্য্যত্বং অর্থাৎ কার্য্যত্বটী নিত্যত্বাভাবের ব্যাপ্য—এই জ্ঞান থাকে, তবে তাহার ঘটে নিত্যত্বের জ্ঞান হয় না। এস্থলে নিত্যত্বাভাবের ব্যাপ্য কার্য্যত্ব বিষয়ের জ্ঞানটী ঘটে নিত্যত্বানুমিতির প্রতিবন্ধক হইল বলিয়া নিত্যত্বাভাব-ব্যাপ্য কার্য্যত্বটীই বিরোধ। ঐ বিরোধরূপ দোষটি নিত্যত্বানুমিতির হেতু কার্য্যত্বে তাদাত্ম্যসম্বন্ধ আছে বলিয়া কার্য্যত্ব হেতুটী বিরুদ্ধ।

"হেত্বভাববান্ পক্ষঃ" অর্থাৎ পক্ষটী হেত্বভাববান্—এইরূপ জ্ঞান হইলে "পক্ষটী হেতুমান্" এইরূপ জ্ঞান হয় না। কারণ হেত্বভাবের জ্ঞান হেতুজ্ঞানের বিরোধী। যেমন "হ্রদো বহ্নিমান্ ধূমাৎ" এই অনুমিতি স্থলে যদি কাহারও "ধূমাভাববান্ হ্রদ"—এইরূপ জ্ঞান থাকে, তবে তাহার "ধূমবান্ হ্রদ" এই জ্ঞান হয় না। হ্রদে ধূমবত্তার জ্ঞান না হইলে বহ্নিব্যাপ্য ধূমবত্তার জ্ঞান হইতে পারে না। যেখানে সামান্যতঃ ধূমই নাই, সেখানে বহ্নিব্যাপ্য ধূম থাকিতে পারে না। হ্রদে বহ্নি-ব্যাপ্য ধূমের জ্ঞান না হইলে পরামর্শের জ্ঞান হয় না। এস্থলে ধূমাভাববিশিষ্ট হ্রদ বিষয়ের জ্ঞানটী হ্রদে বহ্নিব্যাপ্য ধূমের জ্ঞানরূপ পরামর্শের প্রতিবন্ধক বলিয়া ধূমাভাববিশিষ্ট হ্রদই স্বরূপাসিদ্ধি। ধূমাভাববদ্ হ্রদরূপ স্বরূপাসিদ্ধি দোষটী একজ্ঞান-বিষয়ত্ব * সম্বন্ধে ধূম হেতুতে আছে বলিয়া এস্থলে ধূমহেতুটী স্বরূপাসিদ্ধ।

"সাধ্যাভাবব্যাপ্যবান্ পক্ষঃ" অর্থাৎ 'পক্ষটী সাধ্যাভাবব্যাপ্যবান্' এইরূপ নিশ্চয় হইলে 'পক্ষ সাধ্যবান্'—এই জ্ঞান হয় না। 'সাধ্যবান্'—এই বুদ্ধির প্রতি সাধ্যাভাবব্যাপ্যবত্তা নিশ্চয় প্রতিবন্ধক। যেমন 'হ্রদো বহ্নিমান্ ধূমাৎ' এই অনুমিতির পূর্বে যদি কাহারও "বহ্ন্যভাবব্যাপ্য-জলবান্ হ্রদঃ" অর্থাৎ হ্রদটী বহ্ন্যভাবের ব্যাপ্য জলবান্—এইরূপ নিশ্চয় থাকে, তবে তাহার "হ্রদো বহ্নিমান্"—এই জ্ঞান হয় না। কারণ বহ্ন্যভাবের ব্যাপ্যের নিশ্চয়টী 'বহ্নিমান্'—এই জ্ঞানের বিরোধী। এস্থলে বহ্ন্যভাবব্যাপ্যজলবদ্ হ্রদ বিষয়ক জ্ঞানটী 'হ্রদো বহ্নিমান্' এই অনুমিতির সাক্ষাৎ প্রতিবন্ধক হইল বলিয়া বহ্ন্যভাবব্যাপ্য জলবদ্ হ্রদটী সৎপ্রতিপক্ষ। ঐ বহ্ন্যভাব ব্যাপ্য জলবদ্

---

* হেত্বভাববান্ পক্ষো হেতুশ্চ—এইরূপ একটী জ্ঞান হইলে ঐ একজ্ঞানের বিষয় হয়—হেত্বভাব-বিশিষ্ট পক্ষ ও হেতু। ঐ একজ্ঞানের বিষয়তা হেত্বভাববিশিষ্ট পক্ষ ও হেতু—উভয়ে থাকে। ঐ একজ্ঞানের বিষয়তাটী এস্থলে সম্বন্ধ বলিয়া কল্পিত হইয়াছে। সুতরাং হেত্বভাববিশিষ্ট পক্ষটী ঐ একজ্ঞান বিষয়তা সম্বন্ধে হেতুতে থাকে। অন্যান্য উদাহরণ স্থলেও এইরূপ বুঝিতে হইবে।

ज्ञानस्याऽनुमितिविरोधित्वात् ते दोषाः। यद्विषयकत्वञ्च यादृशविशिष्ट-विषयकत्वं

चारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्य—ज्ञाननिष्ठ-व्यभिचारादि-विषयकत्वेन। आदिना विरोधासिद्ध्यादिपरिग्रहः। **ते**—व्यभिचारादयः। **दोषा** इति। तथा च पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यनुमितौ करणस्य धूमाभाववदवृत्तिर्वह्निरिति व्याप्तिज्ञानस्य प्रतिबन्धको धूमाभाववद्वृत्तिर्वह्निरिति निश्चयः। तादृश-निश्चयनिष्ठा प्रतिबन्धकता धूमाभाववद्वृत्तिवह्निविषयकत्वावच्छिन्नेति धूमाभाववद्वृत्तिवह्निर्व्यभिचारः। एवं ह्रदो वह्निमानित्यनुमितौ वह्न्यभाववान् ह्रद इति बाधनिश्चयः प्रतिबन्धकः। तादृशनिश्चयनिष्ठा प्रतिबन्धकता वह्न्यभाववद्ह्रदविषयकत्वावच्छिन्नेति वह्न्यभाववद्ह्रदो बाध इति बाध-व्यभिचारयोर्लक्षण-समन्वयः। नन्वेवं पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ वह्न्यभाववान् पर्वत इति बाध-भ्रमः प्रतिबन्धकः। तादृशभ्रमनिष्ठा प्रतिबन्धकता वह्न्यभाववत्पर्वतविषयकत्वावच्छिन्नेति वह्न्यभाववत्पर्वतस्य दोषत्वे सद्धेतोर्धूमस्य दुष्टत्वप्रसङ्गः, अतः आह—**यद्विषयकत्व-**

[অয়ং হেতুর্ব্যভিচারী—এইরূপ] ব্যভিচার প্রভৃতি-বিষয়ক জ্ঞান অনুমিতির বিরোধী বলিয়া সেই ব্যভিচার, বিরোধ অসিদ্ধি, বাধ এবং সৎপ্রতিপক্ষ হইতেছে দোষ (হেত্বাভাস)। যদ্‌বিষয়কত্ব [কথাটীর অর্থ] হইতেছে—যাদৃশ-বিশিষ্ট-বিষয়কত্ব।

বিবৃতি

হ্রদরূপ দোষটী একজ্ঞান-বিষয়ত্ব সম্বন্ধে ধূম হেতুতে আছে বলিয়া ধূম হেতুটী সৎপ্রতিপক্ষিত। সৎহেতু কখনও সৎপ্রতিপক্ষিত হয় না। বাধিত হেতুও কখনও অসৎপ্রতিপক্ষিত হয় না অর্থাৎ বাধিত হেতু সকল সময়েই সৎপ্রতিপক্ষিত হইয়া থাকে।

"সাধ্যাভাববান্ পক্ষঃ অর্থাৎ 'পক্ষটি সাধ্যাভাবান্'—এই জ্ঞান হইলে 'পক্ষ সাধ্যবান্—এই জ্ঞান হয় না। কারণ সাধ্যবত্তা বুদ্ধির প্রতি সাধ্যাভাববত্তা নিয়শ্চয়টী প্রতিবন্ধক। যেমন "হ্রদো বহ্নিমান্ ধূমাৎ" এই অনুমান প্রয়োগের পূর্বে যদি কাহারও 'বহ্ন্যভাববান্ হ্রদ' এই জ্ঞান থাকে; তবে তাহার এইরূপ অনুমান প্রয়োগ হইতে 'হ্রদো বহ্নিমান্' এইরূপ অনুমিতি হইতে পারে না। কারণ হ্রদে বহ্নিমত্তা বুদ্ধির প্রতি হ্রদে বহ্ন্যভাববত্তা বুদ্ধিটী প্রতিবন্ধক। এস্থলে বহ্ন্যভাববদ্ হ্রদ-বিষয়ক জ্ঞানটী "হ্রদো বহ্নিমান্" এই অনুমিতির সাক্ষাৎ প্রতিবন্ধক হওয়ায় বহ্ন্যভাববদ্ হ্রদ্‌টী বাধ। বহ্ন্যভাববিশিষ্ট হ্রদরূপ ঐ বাধ দোষটী একজ্ঞান বিষয়ত্ব সম্বন্ধে ধূম হেতুতে আছে বলিয়া এস্থলে ধূম হেতুটী বাধিত। ঐ হেতুদোষের লক্ষণ সমন্বয় করিতে বলিলেন—

ব্যভিচারাদিবিষয়কত্বেন জ্ঞানস্যানুমিতিবিরোধিত্বাৎ তে দোষাঃ।

बोध्यम्, तेन बाधभ्रमस्याऽनुमितिविरोधित्वेऽपि न क्षतिः। तत्र पर्वतो वह्न्यभाववानिति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्न हेतुदोषः। न च वह्न्यभावव्याप्य-पाषाणमयत्व-

ञ्चेति। यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वञ्चेत्यर्थः। **तेन**—यद्विषयकत्वस्यैतादृशार्थविवक्षणेन। **न क्षतिः**—वह्न्यभाववद्पर्वतादौ नातिव्याप्तिः। पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ वह्न्यभाववान् पर्वत इति बाधभ्रमस्याऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशप्रतिबन्धकता न वह्न्यभाववत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्ना, वह्न्यभाववत्पर्वतस्याऽप्रसिद्धत्वादिति सद्धेतुमात्रे वह्न्यभाववत्पर्वतादेर्दोषत्वं हेतोर्दुष्टत्वञ्च नास्तीति भावः। **एवञ्च**—ज्ञाननिष्ठ-यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नानुमिति-तत्करणान्यतरप्रतिबन्धकत्वं, तद्रूपावच्छिन्नविषयत्वं हेत्वाभासत्वमिति लक्षणं फलितम्। सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्ववादी शङ्कते—**न चे**ति।

তাহাতে অর্থাৎ যদ্-বিষয়কত্ব শব্দের যাদৃশবিশিষ্ট-বিষয়কত্ব অর্থ বিবক্ষিত হওয়ায়, [পর্ব্বতে বহ্নির স্থিতি ও অনুমিতি কালে 'পর্ব্বতো বহ্ন্যভাববান্—এইরূপ] বাধভ্রম অনুমিতির বিরোধী হইলেও ক্ষতি নাই অর্থাৎ বহ্ন্যভাববিশিষ্ট পর্বতরূপ বাধে হেত্বাভাসের লক্ষণ অতিব্যাপ্ত হয় না এবং হেতুটীও হেত্বাভাস হয় না। [কারণ] সে

বিবৃতি

কাহারও যদি 'বহ্ন্যভাববান্ পর্বত'—এইরূপ বাধভ্রম হয়, তবে তাহা 'বহ্নিমান্ পর্বত' এই অনুমিতির প্রতিবন্ধক হইয়া থাকে। বহ্ন্যভাববান্ পর্বত—এইরূপ জ্ঞান হইলে কাহারই 'বহ্নিমান্ পর্বত' এইরূপ জ্ঞান হয় না। এস্থলে বহ্ন্যভাববৎ পর্বত বিষয়ক জ্ঞানটী পর্বতে বহ্ন্যনুমিতির প্রতিবন্ধক হওয়ায় বহ্ন্যভাববৎ পর্বতটী দোষ হইয়া পড়ে। উহা হেতু-দোষ হইলে সদ্ধেতু ধূমটী দুষ্ট হেতু হইয়া যাইবে। কারণ একজ্ঞান বিষয়ত্ব সম্বন্ধে বহ্ন্যভাববৎ পর্বতরূপ দোষটী ধূমহেতুতে থাকে। অথচ এস্থলে ধূম হেতুটী দুষ্ট নহে। এজন্য—যাদৃশ বিশিষ্ট বিষয়ের জ্ঞান অনুমিতি বা অনুমিতিকরণের প্রতিবন্ধক, তাদৃশ বিশিষ্ট বিষয়ই হেতুর দোষ (হেত্বাভাস)—এইরূপ বলিতে হইবে। তাহা হইলে কোন ক্ষতি হইবে না। বহ্ন্যভাব-বিশিষ্ট পর্বত বিষয়ক বাধের ভ্রম পর্বতে বহ্ন্যনুমিতির প্রতিবন্ধক হইলেও বহ্ন্যভাববিশিষ্ট পর্বত প্রসিদ্ধ নহে বলিয়া উহা হেতুদোষ হয় না। যে পদার্থের অস্তিত্ব আছে, তাহা দোষ হইতে পারে; কিন্তু যে পদার্থের অস্তিত্বই নাই, তাহা কিরূপে দোষ হইবে? বহ্নিবিশিষ্ট পর্বত প্রসিদ্ধ হইলেও বহ্ন্যভাববিশিষ্ট পর্বত অনুমিতি কালে নাই। সুতরাং তাহা দোষ নহে। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**যদ্বিষয়কত্বঞ্চ যাদৃশবিশিষ্ট-বিষয়কত্বং বোধ্যম্।**

वान् पर्वत इति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्याभासत्वं न स्यात् , तत्र वह्न्यभाव-व्याप्यवान् पक्ष इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। अन्यथा बाधस्याऽनित्यदोषत्वापत्तेः। तस्मात् तत्र वह्न्यभावव्याप्य-पाषाणमयत्ववानिति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्य नाभासत्वं, भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रम् , हेतुस्तु न दुष्ट इति। इत्थञ्च साध्याभाववद्वृत्ति-हेत्वादिकं दोषः, तद्वत्त्वञ्च हेतौ येन

वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शकाले वह्न्यभावव्याप्य-पाषाणमयत्ववान् पर्वत इति परामर्शे सति धूमहेतोर्न सत्प्रतिपक्षत्वम्, पाषाणमयत्वे वह्न्यभावव्याप्यत्वाभावेन विशिष्टस्य वह्न्यभावव्याप्य-पाषाणमयत्ववत्-पर्वतस्याऽप्रसिद्धत्वादिति भावः। **इष्टापत्ते**रिति। सद्धेतूनां प्रतिपरामर्शेऽपि न दुष्टत्वमिति भावः। **अन्यथा**—प्रतिबन्धकीभूत-भ्रम-विषयस्यापि दोषत्वे। **अनित्य**दोषत्वापत्तेः—पक्षे साध्याभाव-भ्रमदशायां सद्धेतावपि दोषवत्त्वापत्तेः। **इत्थञ्च**—यादृश-विशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमिति-प्रतिबन्धकत्वं; तादृश-विशिष्टस्य दोषत्वे च। **हेत्वादिक**मिति। आदिना साध्याभावविशिष्ट-पक्षपरिग्रहः। ननु साध्याभाववद्वृत्तिहेतोर्व्यभिचारत्वे तद्वत्त्वस्य हेतावभावाद् हेतौ दुष्टत्वव्यवहारो न स्यादत आह—**तद्वत्त्व**मिति। हेतौ तादृशदोषवत्त्वमित्यर्थः। तच्च व्यभिचारादि-

স্থলে বহ্ন্যভাববান্ পর্ব্বত—এই বিশিষ্ট অর্থাৎ বহ্ন্যভাববিশিষ্ট পর্ব্বত প্রসিদ্ধ না হওয়ায় উহা হেতুদোষ হয় না। [বহ্নিব্যাপ্যধূমবান্ পর্ব্বতঃ—এই পরামর্শের অনন্তর] বহ্ন্য-ভাবব্যাপ্যপাষাণময়ত্ববান্ পর্ব্বতঃ—এই পরামর্শকালে বহ্নিব্যাপ্য ধূম [সৎপ্রতিপক্ষিত] হেত্বাভাস না হউক। কারণ সেখানে 'বহ্ন্যভাবব্যাপ্যবান্ পক্ষঃ' এই বিশিষ্ট অর্থাৎ পাষাণময়ত্বে বহ্ন্যভাবব্যাপ্যত্ব না থাকায় বহ্ন্যভাবব্যাপ্য পাষাণময়ত্বটী প্রসিদ্ধ না হওয়ায় বহ্ন্যভাবব্যাপ্য পাষাণময়ত্ব-বিশিষ্ট পর্ব্বত প্রসিদ্ধ নহে—ইহা বলিতে পার না। কারণ এই আপত্তি ইষ্ট অর্থাৎ এস্থলে প্রকৃত সৎহেতু যে হেত্বাভাস নয়, তাহা আমারও স্বীকৃত। অন্যথা অর্থাৎ বিশিষ্ট বিষয়ের অপ্রসিদ্ধি অবস্থায় প্রতিবন্ধকীভূত ভ্রমজ্ঞানের বিষয়কে দোষ বলিয়া স্বীকার করিলে বাধে অনিত্যদোষত্বের আপত্তি হয় অর্থাৎ পক্ষে সাধ্যাভাবের ভ্রমকালে সৎহেতুতেও দোষবত্ত্বের আপত্তি হয়। অতএব সেস্থলে 'বহ্ন্যভাবব্যাপ্য-পাষাণময়ত্ববান্ পর্ব্বত'—এই ভ্রম পরামর্শ কালে বহ্নিব্যাপ্য ধূমের আভাসত্ব (হেত্বাভাসত্ব) নাই, ভ্রমবশতঃ অনুমিতির প্রতিরোধ হয় মাত্র। হেতু কিন্তু দুষ্ট নহে। এইরূপ হইলে অর্থাৎ যাদৃশ বিশিষ্ট-বিষয়ক জ্ঞান অনুমিতির বিরোধী, তাদৃশ বিশিষ্ট পদার্থ দোষ হইলে সাধ্যাভাববদ্‌বৃত্তি (সাধ্যাভাবের অধিকরণে

केनापि सम्बन्धेनेति नव्याः। परे तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं, तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वम्। सत्प्रतिपक्षे विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा। तद्वत्त्वञ्च हेतो-र्ज्ञानरूपसम्बन्धेन। न चैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्याभाव-

स्थले तादात्म्यसम्बन्धेन। बाधादिस्थले तु वह्न्यभाववान् ह्रदो धूमश्चेत्याद्याकारकैकज्ञान-विषयत्वेन सम्बन्धेनेत्याह—**येन** केनापीति। **नव्याः**—दीधितिकृतः। प्राञ्चस्तु दुष्टाना-मेव हेतूनां विभजनात् तेषामेव लक्षणं वक्तव्यम्, तदुपयोगितयैव दोषस्वरूपनिर्वचनमिति वदन्ति, तन्मतमुपन्यस्यति—**परे** त्विति। **व्याप्त्या**दिकमेवेति। आदिना विरोधि-परामर्शपरिग्रहः। एवकारेण तादृशव्याप्तिविशिष्ट-हेतुविशिष्ट-पक्षस्याप्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः। एकदेशस्यापि दोषत्वे बाधकाभावादित्यर्थो लभ्यते। **तथा**—दोषः। **तद्वत्त्वम्**—विरोधिव्याप्त्यादिमत्त्वम्। **ज्ञाने**ति। वह्न्यभावव्याप्तिमत्-पाषाणमयत्वं धूमश्चेत्या-द्याकारकैकज्ञानविषयत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः। **बाधभ्रमस्य**—वह्न्यभाववान् पर्वत इत्याद्या-

বিদ্যমান) হেতু প্রভৃতিই দোষ হয়। যে কোনও সম্বন্ধে হেতুতে সেই দোষবত্ত্ব থাকে, অর্থাৎ ব্যভিচার স্থলে সাধ্যাভাববদ্-বৃত্তি হেতুরূপ দোষটী তাদাত্ম্য সম্বন্ধে হেতুতে থাকে, বাধ স্থলে সাধ্যাভাববিশিষ্ট পক্ষরূপ দোষটী 'সাধ্যাভাববান্ পক্ষো হেতুশ্চ—এইরূপ একজ্ঞানবিষয়ত্ব সম্বন্ধে হেতুতে থাকে। [তাহাতে হেতু দুষ্ট বলিয়া ব্যবহৃত হয়।]—ইহা নব্যগণ বলেন। প্রাচীনগণ বলেন—যদ্‌বিষয়ক অর্থাৎ যে দোষ বিষয়ক জ্ঞান অনুমিতির বিরোধী, তদ্‌বত্ত্বই (সেই দোষবত্ত্বই) হেত্বাভাসত্ব অর্থাৎ সেই দোষ যাহাতে থাকে, তাহাই হেত্বাভাস (দুষ্ট হেতু)। সৎপ্রতিপক্ষ স্থলে বিরোধী ব্যাপ্তি প্রভৃতিই সেই দোষ অর্থাৎ অনুমিতির বিরোধী দোষ। জ্ঞানরূপ সম্বন্ধে অর্থাৎ অয়ং সাধ্যাভাব-ব্যাপ্তিমান্ হেতুশ্চ—এইরূপ একজ্ঞানবিষয়ত্ব সম্বন্ধে হেতুতে সেই দোষবত্ত্ব থাকে। দোষবত্ত্বই হেত্বাভাসত্ব হইলে 'বহ্নিমান্ ধূমাৎ'

বিবৃতি

যদ্‌বিষয়ক অর্থাৎ যে দোষবিষয়ক জ্ঞান অনুমিতি বা অনুমিতি করণের বিরোধী, তদ্‌বিষয়বত্ত্ব অর্থাৎ সেই দোষবত্ত্বই হেত্বাভাসত্ব, ইহা প্রাচীন মত। অনুমিতি বিরোধী জ্ঞানের বিষয়টী দোষ হইলে এবং সেই দোষবিশিষ্ট হেতুটী হেত্বাভাস হইলে সৎহেতুও হেত্বাভাস হইয়া পড়িবে। দেখ, কাহারও যদি 'বহ্ন্যভাববান্ পর্বত"—এইরূপ ভ্রমাত্মক নিশ্চয় থাকে, তবে তাহার 'পর্বত বহ্নিমান্'—এইরূপ অনুমিতি হয় না। বহ্ন্যভাববান্ পর্বত—এইরূপ ভ্রমাত্মক নিশ্চয়ই অনুমিতির প্রতিবন্ধক। সুতরাং এস্থলে

विषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वाद् ज्ञानरूपसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यापि सत्त्वात् सद्धेतो-रपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यम्। तत्र ज्ञानस्य सम्बन्धत्वाकल्पनात्। अत्र सत्-

कारकस्य निश्चयस्य। **ज्ञानरूप**सम्बन्धेन—वह्न्यभाववान् पर्वतो धूमश्चेत्याद्याकारकैकज्ञान-विषयत्वसम्बन्धेन। **तद्वत्त्वस्य**—साध्याभाववत्त्वस्य। **तत्र**—बाधभ्रमकालीन-धूमादि-सद्धेतौ। **ज्ञानस्य**—एकज्ञानविषयत्वस्य। **सम्बन्धत्वे**ति। अयं हेतुर्बाधित इति व्यवहाराभावात्, तादृशव्यवहारस्यैव तादृशसम्बन्धकल्पनाबीजत्वादिति भावः। **अत्र**

প্রভৃতি স্থলে পক্ষে বাধভ্রমটী সাধ্যাভাব-বিষয়কত্ব-রূপে অনুমিতির বিরোধী হওয়ায় তদ্বত্ত্বটীও (সাধ্যাভাববিশিষ্ট পক্ষটীও) জ্ঞানরূপ সম্বন্ধে অর্থাৎ 'সাধ্যাভাববান্ পক্ষো হেতুশ্চ—এইরূপ একজ্ঞান-বিষয়ত্ব সম্বন্ধে সৎ (নির্দোষ) হেতুতে থাকায় সৎ হেতুরও বাধিতত্বের আপত্তি—ইহা বলিতে পার না। কারণ সে স্থলে (বাধভ্রমকালীন ধূমাদি সৎহেতুতে) জ্ঞানের (একজ্ঞান-বিষয়ত্বের) সম্বন্ধত্ব কল্পিত হয় না। এই স্থলে (বিরুদ্ধ

বিবৃতি

অনুমিতি বিরোধী ভ্রমাত্মক নিশ্চয়ের বিষয় বহ্ন্যভাববিশিষ্ট পর্বতই দোষ হইতেছে। একজ্ঞান বিষয়ত্বে সম্বন্ধে উহা ধূম হেতুতে আছে। অতএব ধূম হেতুটী হেত্বাভাস হইয়া পড়ে। অথচ ধূম হেতুটী হেত্বাভাস নহে এবং হেত্বাভাস বলিয়া উহার ব্যবহারও নাই।

প্রাচীনগণ এইরূপ আপত্তির সমাধান করিতে বলেন—বহ্ন্যভাববিশিষ্ট পর্বতটী অনুমিতি বিরোধী জ্ঞানের বিষয় বলিয়া দোষ হইলেও ধূম হেতু দুষ্ট নহে। কারণ ধূম হেতুতে বহ্ন্যভাববিশিষ্ট পর্বতরূপ দোষটী নাই। একজ্ঞানবিষয়ত্ব সম্বন্ধে বহ্ন্য-ভাববিশিষ্ট পর্বতটী ধূমহেতুতে থাকিবে, ইহা বলা যায় না। কারণ যে স্থলে হেতুটী দুষ্ট বলিয়া প্রসিদ্ধ, মাত্র সেই স্থলে একজ্ঞানবিষয়ত্বটী সম্বন্ধ বলিয়া কল্পিত হয়, অন্যত্র হয় না। এস্থলে হেতুটী দুষ্ট বলিয়া প্রসিদ্ধ নহে। সুতরাং এস্থলে একজ্ঞান-বিষয়ত্বটী উহাদের সম্বন্ধ নহে—আর কোনও সম্বন্ধ নাই। অতএব বহ্ন্যভাববিশিষ্ট পর্বতরূপ দোষটী কোন সম্বন্ধেই ধূমহেতুতে নাই। এজন্য ধূমহেতুটী হেত্বাভাস নহে।

কিন্তু ধূম হেতু দ্বারা পর্বতে বহ্নির অনুমিতিকালে যদি কাহারও বহ্ন্যভাবব্যাপ্য পাষাণময়ত্ববান্ পর্বত—এইরূপ ভ্রমাত্মক বিরুদ্ধ পরামর্শ হয়, তবে তাহার পর্বতে বহ্নির অনুমিতি হয় না।" কারণ বহ্নিজ্ঞানের প্রতি বহ্নির অভাবনিশ্চয় যেমন প্রতি বন্ধক, বহ্ন্যভাবের ব্যাপ্যের নিশ্চয়ও তেমনি প্রতিবন্ধক। এস্থলে বহ্ন্যভাবব্যাপ্য পাষাণময়ত্ববিশিষ্ট পর্বত-বিষয়ক জ্ঞান অনুমিতির বিরোধী হওয়ায় বহ্ন্যভাবব্যাপ্য

प्रतिपक्षित इति व्यवहारेण तत्कल्पनात्, तत्र बाधित इति व्यवहाराभावादित्याहुः। अनुमितिविरोधित्वञ्चानुमिति-तत्करणान्यतर-विरोधित्वम्, तेन व्यभि-

—प्रतिपरामर्शकालीन-धूमादि-सद्धेतौ। **तत्कल्पनात्**—ज्ञानस्य सम्बन्धत्वकल्पनात्। **तत्र**—बाधभ्रमकालीनसद्धेतौ। **व्यवहारा**भावादिति। प्रत्युतायं हेतुर्न बाधितः पुरुषस्तु भ्रान्त इत्येवं व्यवहारादिति भावः। यत्र सत्प्रतिपक्षस्तत्र बाध इति सत्प्रतिपक्षस्य बाधव्याप्यतया व्याप्यसत्प्रतिपक्षसत्त्वे व्यापकस्य बाधस्य सत्त्वावश्यम्भावात् सद्धेतोर्बाधितत्वमावश्यकम्। यदि तथा व्यवहाराभावात् तस्याबाधितत्वमुच्यते, तदा व्यापकस्य बाधस्याभावात् व्याप्यस्यापि सत्प्रतिपक्षस्याभाव इति हेतोः सत्प्रतिपक्षितत्वमपि नाङ्गीकर्त्तव्यम्, भ्रमादेव तादृशव्यवहारोपपत्तेरित्यस्वरस **आहु**रित्यनेन सूचितः। ननु वह्निमानित्यनुमितिं प्रति वह्न्यभाववानिति बाधबुद्धिरेव प्रतिबन्धिका, न तु व्यभिचारबुद्धिरिति व्यभिचारे हेत्वाभासलक्षणाव्याप्तिरत आह—**अनुमिति**तत्करणेति। तथा च

পরামর্শকালীন ধূমাদি সৎ হেতুতে) 'সৎপ্রতিপক্ষিত' এই ব্যবহার হওয়ায় জ্ঞানের সম্বন্ধত্ব কল্পিত হয়। সেস্থলে (বাধভ্রম-কালীন সৎহেতুতে) 'বাধিত'—এই ব্যবহার নাই। অনুমিতি-বিরোধিত্ব হইতেছে—অনুমিতি ও তাহার করণ—এই দুইটীর যে

বিবৃতি

পাষাণময়ত্ববিশিষ্ট পর্বতই দোষ। উহা একজ্ঞানবিষয়ত্ব সম্বন্ধে ধূমহেতুতে থাকিবে। কারণ এস্থলে ধূম হেতুতে সৎপ্রতিপক্ষের ব্যবহার আছে বলিয়া একজ্ঞানবিষয়ত্বটী উহাদের সম্বন্ধ বলিয়া কল্পিত হইয়াছে। প্রাচীনগণের এই অভিপ্রায় প্রকাশ করিতে বলিলেন—**তত্র বাধিত ইতি ব্যবহারাভাবাদিত্যাহুঃ।**

প্রাচীনগণের এইরূপ সিদ্ধান্ত সহজভাবে গ্রহণীয় নহে। উভয় স্থলে ভ্রমজ্ঞান বা দোষ সমান থাকিতেও যখন ব্যবহারের বৈষম্য ঘটিতেছে। তখন ঐ ব্যবহারের প্রতি বিশেষ কারণ বলিতে হইবে। কিন্তু এস্থলে সেইরূপ বিশেষ কারণ কেহ বলেন নাই—দেখাও যায় না। ভ্রমজ্ঞানের মধ্যেও কোন বিশেষ নাই, এজন্য উহাও বিষম ব্যবহারের হেতু হইতে পারে না। আরও কথা, বাধাদি দোষের ভ্রমজ্ঞানস্থলে হেতুটী যে দুষ্ট নহে, ইহা সকলেরই স্বীকার্য্য। কিন্তু প্রাচীনমতে সৎপ্রতিপক্ষ ভ্রমস্থলে একজ্ঞানবিষয়ত্বটী সম্বন্ধ বলিয়া কল্পিত হইয়াছে। একজ্ঞানবিষয়ত্বটী সম্বন্ধ হইলে সৎপ্রতিপক্ষরূপ দোষটী ঐ একজ্ঞানবিষয়ত্ব সম্বন্ধে হেতুতে অবশ্যই থাকিবে। তাহা হইলে হেতুটী অবশ্যই দুষ্ট হইবে। ভ্রমজ্ঞানবশতঃ হেতুটী দুষ্ট বলিয়া ব্যবহৃত

चारिणि नाऽव्याप्तिः। दोषज्ञानञ्च यद्धेतुविषयकं तद्धेतुकानुमितौ प्रतिबन्धकम्, तेनैकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणाऽनुमित्युत्पत्तेस्तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च व्यभि-

व्यभिचार-बुद्धेरनुमितिकरण-व्याप्तिज्ञानविरोधित्वात् तत्र लक्षणसमन्वय इति भावः। ननु पर्वतो वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यनुमितौ वह्न्यभाववद्वृत्तिद्रव्यत्वरूप-व्यभिचारस्य दोषत्वे तेन दोषेण धूमोऽपि दुष्टः स्यादत आह—**दोषज्ञान**मिति। **अनुमित्युत्पत्ते-**रित्यस्य व्यभिचारज्ञानस्याऽनुमिति-विरोधित्वाभावेऽपि न क्षतिरित्यनेनाऽन्वयः। तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्याऽनुमितिविरोधित्वाभावेऽपि न क्षतिरिति द्वितीयोऽन्वयः। तत्र प्रथमान्वयेऽनुमितिविरोधित्वाभावेऽपीत्यस्य धूमादिहेतुकानुमिति-तत्करणान्यतर-विरोधित्वाभावेऽपीत्यर्थः। **न क्षतिः**—न व्यभिचारेऽव्याप्तिः। द्रव्यत्व-हेतुकानुमितिकरण-व्याप्तिज्ञान-विरोधित्वेन लक्षणसमन्वयादिति भावः। ननु व्यभिचार-ज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमस्तु, अनुमितिपदस्य लक्षणाकल्पनाभावेन लाघवादत आह—**तदभावे**ति। साध्याभावाद्यनवगाहित्वादित्यर्थः। आदिना साध्याभावव्याप्य-परिग्रहः। तथा च व्यभिचारबुद्धेः साध्याभावावगाहित्वाभावान्न साध्यानुमिति-प्रति-

কোনটীর বিরোধিত্ব। অনুমিতিবিরোধিত্বের এইরূপ অর্থ হওয়ায় ব্যভিচারী হেতুতে অব্যাপ্তি হয় না। অর্থাৎ ব্যভিচার জ্ঞান সাক্ষাৎ অনুমিতির বিরোধী না হওয়ায় 'যদ্-বিষয়কজ্ঞান অনুমিতির বিরোধী, সেই বিষয়টী হেত্বাভাস—এই লক্ষণ ব্যভিচারে সঙ্গত হয় না। যে হেতুবিষয়ক দোষের জ্ঞান হয়, সেই হেতু জন্য অনুমিতিতে [সেই] দোষজ্ঞানটী প্রতিবন্ধক, [অন্য হেতু-জন্য অনুমিতিতে তাহা প্রতিবন্ধক নহে।] তাহাতে এক হেতুতে ব্যভিচার জ্ঞান হইলে অন্য হেতুদ্বারা অনুমিতির উৎপত্তি হওয়ায় [উক্ত]

বিবৃতি

হইলেও প্রকৃতপক্ষে তাহা দুষ্ট নহে। যাহা সৎ, তাহা কোনরূপেই দুষ্ট হয় না।

নব্যগণের মতে এইরূপ আপত্তির কোন সম্ভাবনা নাই। তাঁহাদের মতে যাদৃশ-বিশিষ্ট বিষয়ের জ্ঞান অনুমিতির বিরোধী, তাদৃশ বিশিষ্ট বিষয়ই দোষ। ভ্রমস্থলে তাদৃশ বিশিষ্ট বিষয় অপ্রসিদ্ধ বলিয়া হেতুর কোন দোষ নাই। ভ্রমবশতঃ অনুমিতির প্রতিরোধ হইলেও এবং হেতু দুষ্ট বলিয়া ব্যবহৃত হইলেও প্রকৃত পক্ষে হেতু দুষ্ট নহে। হেতু দুষ্ট হইলে পরেও ঐ হেতুকে দুষ্ট বলিয়া স্মরণ হইত, তাহা কিন্তু হয় না। বাধাদি জ্ঞানকে ভ্রম বলিয়া বুঝিলে হেতুকে সৎ বলিয়া জানা যায়। প্রাচীন মতে এইরূপ অস্বরস প্রকাশ করিতে বিশ্বনাথ বলিলেন—**আহুঃ**।

चारज्ञानस्याऽनुमितिविरोधित्वाभावेऽपि न क्षतिरिति संक्षेपः। यादृश-साध्य-पक्ष-हेतौ यावन्तो दोषाः, तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम्। पञ्चत्वकथनन्तु तत्-

बन्धकत्वमतोऽनुमिति-पदस्याऽनुमिति-तत्करणान्यतर-परत्वं बोध्यम्। तस्मिन् द्वितीयान्वयेऽनुमितिविरोधित्वाभावेऽपीत्यस्य साक्षादनुमितिविरोधित्वाभावेऽपीत्यर्थः। **न क्षति**रिति। अनुमितिपदस्य नानुमिति-तत्करणान्यतर-परत्वानुपपत्तिरित्यर्थः। ननु निर्वह्नि-पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात्, वह्न्यभावविशिष्ट-पर्वत-विशेष्यक-वह्निप्रकारक-ज्ञानस्याहार्यत्वेन तन्निष्ठप्रतिबध्यतानिरूपित-प्रतिबन्धकत्वस्य कुत्राप्यसंत्त्वादित्याशङ्कायां दीधितिकाराभिमतनुमित्यघटितं हेत्वाभास-सामान्यलक्षणमाह—**यादृशे**ति। तद्धर्मावच्छिन्न-साध्य-पक्ष-हेतुकत्रनुमितित्वेन किमुद्दिश्य न्यायप्रयोगे यद्-यद्धर्मावच्छिन्ने दोषव्यवहारः सम्प्रदायसिद्धस्तावदन्यान्यत्वं तत्रत्यदोषसामान्यलक्षणमित्यर्थः। नन्वेतादृशदोषसामान्यलक्षणस्य पञ्चधा विभागोऽसङ्गतः, धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यादौ दोषपञ्चकाभावादित्यत आह—**तत्सम्भवे**ति। वायुर्गन्धवान् स्नेहादित्यत्र पञ्चहेत्वाभास-सम्भवः। तथा हि—गन्धाभाववति जले स्नेहहेतोः सत्त्वाद् व्यभिचारः, गन्धवत्यां पृथिव्यामसत्त्वाद् विरोधः, वायौ पक्षीभूतेऽसत्त्वादसिद्धिः, वायुर्गन्धाभाववान् अपृथिवीत्वादिति सत्प्रतिपक्षः, पक्षे साध्याभावसत्त्वाद् बाधश्च। एवं वायुः रूपवान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादावपि पञ्चैव हेत्वाभासा बोद्धव्याः। ते च हेत्वाभासाः पञ्चानां हेतुरूपाणां केनचिद् रूपेण रहिताः कैश्चिद् रूपैरन्विताश्चेति प्राञ्चः। तथा चोक्तं **तार्किक**-

ব্যভিচার জ্ঞান [অন্য হেতু জন্য] অনুমিতি বা তাহার করণের বিরোধী না হইলেও কোন ক্ষতি নাই অর্থাৎ ব্যভিচারে অব্যাপ্তি হয় না। কারণ যে হেতুতে ব্যভিচার জ্ঞান, সেই হেতুজন্য অনুমিতির প্রতি তাহা বিরোধী হওয়ায় লক্ষণ সঙ্গত হয়।] আর ব্যভিচার জ্ঞানটী সাধ্যাভাব-বিষয়ক না হওয়ায় অনুমিতির সাক্ষাৎ বিরোধী না হইলেও কোন ক্ষতি নাই অর্থাৎ অনুমিতি পদের অনুমিতি ও তাহার করণ এতদন্যতরের—এইরূপ অর্থ বিবক্ষা করিলে কোন অনুপপত্তি নাই। [কারণ ব্যভিচার জ্ঞানটী ব্যাপ্তি জ্ঞান রোধ দ্বারা পরম্পরায় অনুমিতির বিরোধী হয়।] ইহাই সংক্ষেপ [কথা]। [দীধিতিকারের মতে হেত্বাভাসের সামান্য লক্ষণ হইতেছে—] যৎপক্ষক যৎসাধ্যক হেতুতে যতটী দোষ, তদন্যতমত্বই হেত্বাভাসত্ব অর্থাৎ যাদৃশ পক্ষে যাদৃশ সাধ্যের যে হেতুতে যতটী দোষ হয়, সেস্থলে ততটী দোষই ভিন্ন ভিন্ন হেত্বাভাস। পঞ্চ হেত্বাভাস স্থলাভিপ্রায়েই অর্থাৎ যে স্থলে পাঁচটী হেত্বাভাস সম্ভব হয়, সেই স্থল লক্ষ্য করিয়াই

सम्भवस्थलाभिप्रायेण। एवं च साधारणाद्यन्यतमत्वमनैकान्तिकत्वम् ॥७१॥

रक्षायाम्—"हेतोः केनापि रूपेण रहिताः कैश्चिदन्विताः। हेत्वाभासाः पञ्चधा ते गौतमेन प्रपञ्चिताः"॥ इति। तानि च हेतु-रूपाणि पक्षसत्त्वं सपक्षसत्त्वं विपक्षासत्त्वमबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वञ्चेति। तत्र विपक्षासत्त्वाभावादनैकान्तिकः सपक्षसत्त्वाभावाद् विरुद्धः पक्षसत्त्वाभावादसिद्धोऽसत्प्रतिपक्षत्वाभावात सत्प्रतिपक्षोऽबाधितविषयत्वाभावात् कालात्ययापदिष्टश्चेति पञ्च हेत्वाभासाः। **काश्यप**मते तु हेत्वाभासास्त्रिधा—असिद्धो विरुद्धः सन्दिग्धश्चेति। तथा चोक्तं भाष्ये—विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीदिति। अनध्यवसितो नामातिरिक्तश्चतुर्थो हेत्वाभास इति **प्रशस्त**पादाचार्याः। तथा चोक्तम्—एतेनासिद्धविरुद्धसन्दिग्धानध्यवसितवचनानामनपदेशत्वमुक्तं भवतीति। **लीलावती**कारा अप्येवमेवाहुस्तदाभासाश्चत्वार इति। **शिवादित्य**मिश्रास्त्वाहुः—तदाभासा असिद्धविरुद्धानैकान्तिकानध्यवसित कालात्ययापदिष्ट-प्रकरणसमा इति। हेत्वाभासास्त्रिधेति **दिङ्नागा**चार्याः **कीर्ति**पादाश्च। तथा चोक्तं **न्यायविन्दौ**—असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासा इति। **गौतमीया**स्तु पञ्चधा। तत्र मूले वक्ष्यमाणेष्वनैकान्तिकादिलक्षणेषु क्वचिद् दोषमवधार्य नव्यमतमनुस्मरन् स्वयमनैकान्तिकादीनां लक्षणान्याह—**एवमि**ति। **साधारण**ादीत्यादिनाऽसाधारणानुपसंहारिणोः परिग्रहः ॥७१॥

[হেত্বাভাসের] পঞ্চত্ব সঙ্খ্যা কথিত হইয়াছে। এইরূপ [অনৈকান্তিকত্বের লক্ষণ হইতেছে—] সাধারণাদির অন্যতমত্বই অনৈকান্তিকত্ব অর্থাৎ সাধারণ, অসাধারণ ও অনুপসংহারী—এই তিনটীর অন্যতম হইতেছে অনৈকান্তিক (ব্যভিচার) হেত্বাভাস ॥৭১

টিপ্পনী

হেতুবদাভাসন্তে অর্থাৎ যে সমস্ত পদার্থ প্রকৃত হেতু নহে, কিন্তু হেতুর সাদৃশ্যবশতঃ হেতুর ন্যায় প্রতীত হয়—এই ব্যুৎপত্তি অনুসারে হেত্বাভাসশব্দে দুষ্ট হেতুসমূহই বুঝায়। দুষ্ট হেতুতে প্রকৃত হেতুর যে রূপটী (ধর্ম্মটী) থাকে, তাহাই প্রকৃত হেতুর সাদৃশ্য। প্রাচীন মতে দুষ্ট হেতুতে প্রকৃত হেতুর কোন রূপ না থাকিলে তাহা হেত্বাভাস নহে। যে পদার্থ প্রকৃত হেতুর কোন ধর্ম্মশূন্য হইয়া কোন ধর্ম্ম-বিশিষ্ট হয়, তাহাই দুষ্ট হেতু বা হেত্বাভাস। তাই বরদরাজ **তার্কিকরক্ষায়** বলিয়াছেন—"হেতোঃ কেনাপি রূপেণ রহিতাঃ কৈশ্চিদন্বিতাঃ। হেত্বাভাসাঃ পঞ্চধা তে গৌতমেন প্রপঞ্চিতাঃ॥"

প্রকৃত হেতুর সেই রূপ বা লক্ষণ হইতেছে পাঁচটী—(১) পক্ষসত্ত্ব, (২) সপক্ষ-

টিপ্পনী

সত্ত্ব, (৩) বিপক্ষাসত্ত্ব, (৪) অসৎপ্রতিপক্ষত্ব ও (৫) অবাধিতত্ব। যে স্থলে সপক্ষ নাই, সেস্থলে সপক্ষসত্ত্বকে ত্যাগ করিয়া এবং যে স্থলে বিপক্ষ নাই, সেই স্থলে বিপক্ষাসত্ত্বকে ত্যাগ করিয়া অন্য চারিটী হেতুর লক্ষণ হইবে। সে স্থলে চতুর্লক্ষণ-বিশিষ্ট পদার্থই গমক লিঙ্গ বা প্রকৃত হেতু। অন্যত্র কিন্তু পঞ্চরূপ-বিশিষ্ট * পদার্থই গমক হেতু। যাহাতে পাঁচটী রূপ নাই, তাহা লিঙ্গাভাস বা হেত্বাভাস। যে পদার্থে সাধ্য ধর্ম্মের অনুমিতি হয়, তাহার নাম পক্ষ। পক্ষে হেতুর বিদ্যমানত্বই হেতুর পক্ষসত্ত্ব। যে পদার্থে হেতুর সাধ্যটী পূর্ব্বেই নিশ্চিত, তাহার নাম সপক্ষ। সপক্ষে হেতুর বিদ্যমানত্বই হেতুর সপক্ষসত্ত্ব। যে পদার্থে সাধ্যের অভাব পূর্ব্বেই নিশ্চিত, তাহার নাম বিপক্ষ। বিপক্ষে হেতুর অবিদ্যমানত্বই হেতুর বিপক্ষাসত্ত্ব। যে হেতুর তুল্যবলবিরোধী অপর হেতুরূপ প্রতিপক্ষ নাই, সেই হেতুর ধর্ম্মই অসৎপ্রতিপক্ষত্ব। পক্ষে যে হেতুর সাধ্যের অভাব কোন বলবৎ প্রমাণের দ্বারা নিশ্চিত হয় নাই, সেই হেতু অবাধিত। তাহার ধর্ম্ম অবাধিতত্ব। এই পঞ্চবিধ হেতু-রূপের মধ্যে বিপক্ষাসত্ত্বের অভাবে (১) **অনৈকান্তিক**, সপক্ষসত্ত্বের অভাবে (২) **বিরুদ্ধ**, পক্ষসত্ত্বের অভাবে (৩) **অসিদ্ধ**, অসৎপ্রতিপক্ষত্বের অভাবে (৪) **সৎপ্রতিপক্ষ** এবং অবাধিতত্বের অভাবে (৫) কালাত্যয়াপদিষ্ট, কালাতীত বা **বাধ** নামক হেত্বাভাস হয়।

মহর্ষি কণাদ বৈশেষিক দর্শনে "অপ্রসিদ্ধোঽনপদেশোঽসন্ সন্দিগ্ধশ্চানপদেশঃ" (৩।১।১৫) এই সূত্রে অপ্রসিদ্ধ (বিরুদ্ধ), অসন্ (অসিদ্ধ) ও সন্দিগ্ধ (অনৈকান্তিক)—এই তিনটী হেত্বাভাস বলিয়াছেন। কিন্তু সুপ্রাচীন প্রশস্ত-পাদাচার্য্য হেত্বাভাস বিভাগ করিতে বলিয়াছেন—'এতেনাসিদ্ধ-বিরুদ্ধ-সন্দিগ্ধানধ্যবসিত-বচনানামনপদেশত্বমুক্তং ভবতি। তদনুসারে **ন্যায়লীলাবতী** গ্রন্থে বল্লভাচার্য্যও বলিয়াছেন—'তদাভাসাশ্চত্বারঃ" (৬০৬ পৃঃ)। কিন্তু ব্যোম-শিবাচার্য্য **ব্যোমবতী** বৃত্তিতে (চৌখাম্বাসং ৫৬৯ পৃঃ) গৌতমের ন্যায় পঞ্চবিধ হেত্বাভাসই সমর্থন করিয়াছেন। **সপ্তপদার্থী**তে শিবাদিত্য মিশ্র বলিয়াছেন—"তদাভাসা অসিদ্ধ-বিরুদ্ধানৈকান্তিকানধ্যবসিতকালাত্যয়াপদিষ্টপ্রকরণসমাঃ।" তাঁহার মতে হেত্বাভাস ছয়টী। বৌদ্ধাচার্য্য

---

* কণাদের মতে হেতুর রূপ তিনটী—পক্ষসত্ত্ব, সপক্ষসত্ত্ব ও বিপক্ষাসত্ত্ব। অসৎপ্রতিপক্ষত্ব ও অবাধিতত্ব লিঙ্গের লক্ষণ নহে। তাই প্রশস্তপাদ বলিয়াছেন—"যথোক্তাৎ ত্রিরূপাৎ লিঙ্গাৎ একেন ধর্ম্মেণ দ্বাভ্যাং বা বিপরীতম্, তদনুমেয়স্যাধিগমে লিঙ্গং ন ভবতি।" বৌদ্ধগণের মতেও হেতু ত্রিরূপ বা ত্রিলক্ষণ। তাই দিঙ্‌নাগ **ন্যায়প্রবেশে** বলিয়াছেন—"ত্রিরূপাল্লিঙ্গাৎ যদনুমেয়ে জ্ঞানং তদনুমানম্"। প্রসিদ্ধ মীমাংসাগ্রন্থ **মানমেয়োদয়ে** হেতুর পঞ্চ রূপ উক্ত হইলেও পঞ্চবিধ হেত্বাভাস উক্ত হয় নাই।

आद्यः साधारणस्तु स्यात् स्यादसाधारणोऽपरः।
तथैवाऽनुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको भवेत्॥७२॥

साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः। तेन च व्याप्तिज्ञान-प्रतिबन्धः क्रियते। **असाधारणः** साध्यासमानाधिकरणो हेतुः। तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यते। अन्ये तु सपक्षावृत्तिरसाधारणः। सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान्। इत्थञ्च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा पक्षे साध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यं, तत्र हेतोर्निश्चयादिति वदन्ति। अनुपसंहारी चात्यन्ताभावाप्रतियोगि-साध्य-

व्याप्तिज्ञान-प्रतिबन्ध इति। साध्यवदन्यावृत्तित्वरूप-व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्ध इत्यर्थः। एतद्व्याप्तिज्ञानं प्रत्येव तादृशसाधारणज्ञानस्य ग्राह्याभावविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति भावः। **प्रतिबध्यत** इति। व्याप्तिघटकीभूत-साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यत इत्यर्थः। असाधारणस्यानित्यदोषत्ववादिनां प्राचीनानां मतमाह—**अन्ये** त्विति। **पक्षे** साध्यसन्देहदशायामेवासाधारणस्य हेत्वाभासता, न तु निश्चयदशायाम्, तदा पक्षस्यैव सपक्षत्वेन हेतोः सपक्षव्यावृत्तत्वाभावादित्यनित्यदोषत्वं तस्येत्याह—**इत्थ**मिति। असाधारण्य-घटक-सपक्षत्वस्य निश्चयघटितत्वे इत्यर्थः। **तत्र**—निश्चितसाध्यवति

সাধ্যবদন্যবৃত্তি হেতুই সাধারণ অর্থাৎ যে হেতু সাধ্যাধিকরণ ভিন্নে বর্ত্তমান, তাহাই সাধারণ হেতু। তাহা [সাধ্যবদন্যাবৃত্তিত্বরূপ] ব্যাপ্তিজ্ঞান প্রতিরুদ্ধ করে। সাধ্যের অসমানাধিকরণ হেতুই অসাধারণ ব্যভিচারী হেতু। তাহা দ্বারা সাধ্যের সামানাধিকরণ্যজ্ঞান প্রতিরুদ্ধ হয়। অন্যেরা কিন্তু বলেন—সপক্ষে অবৃত্তি হেতু হইতেছে অসাধারণ হেতু। নিশ্চিত সাধ্যের অধিকরণই সপক্ষ। এই হইলে অর্থাৎ অসাধারণ হেত্বাভাসের ঘটক সপক্ষটি নিশ্চয় ঘটিত হওয়ায় 'শব্দোঽনিত্যঃ শব্দত্বাৎ' প্রভৃতি স্থলে যখন পক্ষে সাধ্যনিশ্চয় হয়, তখন হেতুটি অসাধারণ নহে ; কারণ সে স্থলে অর্থাৎ নিশ্চিত সাধ্য-বিশিষ্ট পক্ষে হেতুর নিশ্চয় আছে। অত্যন্তাভাবের অপ্রতিযোগী-সাধ্যকাদি হেতুই

টিপ্পনী

ধর্ম্মকীর্ত্তি **ন্যায়-বিন্দু** গ্রন্থে কণাদের ন্যায় তিন প্রকার হেত্বাভাস বলিয়াছেন। দিঙ্নাগও **ন্যায়-প্রবেশে** তিন প্রকার হেত্বাভাস বলিয়াছেন। সাংখ্যকারিকার প্রাচীন টীকা **মাঠরবৃত্তিতে** চতুর্দ্দশ প্রকার হেত্বাভাসের উল্লেখ দেখা যায়। হেত্বাভাসের প্রকারভেদে এইরূপ নানামত থাকিলেও গৌতমমতে হেত্বাভাস পঞ্চবিধই।

कादिः। अनेन व्यतिरेक-व्याप्तिज्ञान-प्रतिबन्धः क्रियते। विरुद्धस्तु साध्यव्यापकी-भूताभाव-प्रतियोगी। अयं साध्याभावग्रह-सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः। सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभाव-साधकः, अत्र तु हेतुरेक एवेति विशेषः। साध्याभाव-साधक एव हेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः।

धर्मिणि। हेतोः सपक्षावृत्तित्वज्ञानस्य व्याप्ति-पक्षधर्मताज्ञानानुमिति-प्रतिबन्धकत्वाभावाद् हेतुनिष्ठ-सपक्षावृत्तित्वस्य न हेत्वाभासत्वम्, परन्तु हेतोः सपक्षवृत्तित्वज्ञानविघटकतयो-पाधिवद् दूषकत्वमित्यस्वरसो **वदन्ती**त्यनेन सूचितः। **साध्यका**दिरित्यादिनात्यन्ता-भावप्रतियोगि साधनपरिग्रहः। **व्यतिरेक**व्याप्तीति। साध्याभावव्यापकीभूताभाव-प्रतियोगित्वस्वरूपा व्यतिरेकव्याप्तिः। **साध्यव्यापकीभूते**ति। साध्यस्य व्यापकीभूतो योऽभावस्तस्य प्रतियोगीत्यर्थः। साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्ध इति भावः। **प्रतिबन्धक**—अनुमितिप्रतिबन्धकः। नन्वेवं साध्याभावसाधकात् सत्प्रतिपक्षाद् विरुद्धस्य भेदो न स्यादत—आह—**सत्प्रतिपक्षे** त्विति। **प्रतिहेतुः**—प्रतिकूलो द्वितीयो हेतुः। **अत्र**—विरुद्धे। **विशेषः**—सत्प्रतिपक्षाद् विरुद्धस्य भेदः। ननु यदि दूषकताबीजै-क्येऽपि हेतुभेदे सत्प्रतिपक्षो हेत्वैक्ये तु विरुद्धरूपं हेत्वाभासान्तरमित्युच्यते, तदा यत्रान्वयिना हेत्वन्तरेण प्रतिबन्धस्तत्र सत्प्रतिपक्षो यत्र तु व्यतिरेकिणा तत्र हेत्वा-भासान्तरं स्यादतो भेदकान्तरमप्याह—**साध्याभा**वेति। तथा च विरुद्धस्थले पुरुषनिष्ठा-शक्तिविशेषदोषज्ञापकत्वं, सत्प्रतिपक्षे न तथेति दोषविशेषज्ञापकत्वाज्ञापकत्वरूप-फल-भेदात् तयोर्भेद इति भावः। सत्प्रतिपक्षस्य साध्य-तदभावोभयानुमिति-प्रतिबन्धकत्वम्, विरुद्धस्य त्वेकानुमितिप्रतिबन्धकत्वमिति फलभेदात् तयोर्भेद इत्यनुक्तसमुच्चायकेन चेन

অর্থাৎ যে হেতুর সাধ্যটী বা হেতুটী অত্যন্তাভাবের অপ্রতিযোগী, সেই হেতুটি অনুপ-সংহারী। ইহা ব্যতিরেক ব্যাপ্তি জ্ঞান প্রতিরোধ করে। সাধ্যের ব্যাপকীভূত অভাবের প্রতিযোগী হেতুই অর্থাৎ সাধ্যাভাবের ব্যাপ্য হেতুই কিন্তু বিরুদ্ধ। ইহা সাধ্যাভাবজ্ঞানের সামগ্রীরূপে [অনুমিতির] প্রতিবন্ধক। সৎপ্রতিপক্ষে কিন্তু প্রতিকূল দ্বিতীয় হেতুটী সাধ্যাভাবের সাধক। বিরুদ্ধে একটীই হেতু অর্থাৎ সাধ্যের সাধকরূপে অভিমত হেতুটীই সাধ্যাভাবের সাধক। ইহাই [উভয়ের] বিশেষ [ভেদ]। সাধ্যা-ভাবের সাধক হেতুই সাধ্যের সাধকরূপে উপন্যস্ত হইয়াছে—এই অশক্তিবিশেষের সূচক হওয়ায়ও ভেদ আছে অর্থাৎ বিরুদ্ধ হেতুটী স্থাপনাবাদীর প্রতি অশক্তিবিশেষের সূচক হয়, সৎপ্রতিপক্ষ ঐরূপ অশক্তিবিশেষের সূচক হয় না—[উভয়ের] এই ভেদও

सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः। अगृहीताप्रामाण्यक-साध्यव्याप्यवत्त्वोपस्थिति-कालीनाऽगृहीताप्रामाण्यक-तदभाव-व्याप्यवत्त्वोपस्थितिविषयस्तथेत्यन्ये। अत्र च परस्पराभाव-व्याप्यवत्ताज्ञानात् परस्परानुमिति-प्रतिबन्धः फलम्।

सूचितः। आचार्यान्तरमतेन सत्प्रतिपक्षस्य लक्षणमाह—**अगृहीते**ति। अगृहीतं न निश्चितम् अप्रामाण्यं यस्य, तादृशं यत् साध्यव्याप्यवत्त्वं, तस्येत्यर्थः। साध्यव्याप्यवत्तापरामर्श-शून्यकालेऽपरपरामर्शसत्त्वेऽपि सत्प्रतिपक्षव्यवहाराभावात् कालीनान्तमुपस्थितिविशेषणम्। परामर्शद्वयसत्त्वेऽप्यन्यतरस्मिन्नप्रामाण्यग्रहकाले सत्प्रतिपक्षव्यवहाराभावादुभयत्राप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्व-विशेषणम्। पुरुषान्तरीय-तादृश-परामर्शकाले पुरुषान्तरस्याऽपरपरामर्श-सत्त्वेऽपि तथा व्यवहाराभावादुपस्थितावेकात्मवृत्तित्वमपि निवेशनीयम्। तथा चैककालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशोपस्थितिविशिष्टविषयः सत्प्रतिपक्ष इति पर्यवसितोऽर्थः। **तथा**—सत्प्रतिपक्षः। **अन्ये**—नव्याः। सतप्रतिपक्षस्य दूषकताबीजं दर्शयति—**अत्र** चेति। सत्प्रतिपक्षस्थले चेत्यर्थः।

আছে। সাধ্যাভাবের ব্যাপ্য-বিশিষ্ট পক্ষ হইতেছে সৎপ্রতিপক্ষ। অগৃহীতাপ্রামাণ্যক সাধ্যব্যাপ্যবত্ত্বের অর্থাৎ যে সাধ্যব্যাপ্যবত্ত্বজ্ঞানের অপ্রামাণ্য নিশ্চিত হয় নাই, তাদৃশ সাধ্যব্যাপ্যবত্ত্বের উপস্থিতিকালীন অগৃহীতাপ্রামাণ্যক সাধ্যাভাবের ব্যাপ্যবত্ত্বের অর্থাৎ যে সাধ্যাভাবের ব্যাপ্যবত্ত্বজ্ঞানের অপ্রামাণ্য নিশ্চিত হয় নাই, তাদৃশ সাধ্যাভাবের ব্যাপ্যবত্ত্বের উপস্থিতির বিষয় হেতুই সৎপ্রতিপক্ষ—ইহা অন্যেরা বলেন। সৎপ্রতিপক্ষ স্থলে পরস্পরের অভাবের ব্যাপ্যবত্তার জ্ঞানবশতঃ পরস্পরের অনুমিতি

বিবৃতি

তদ্‌বত্তা বুদ্ধির প্রতি তদভাবের নিশ্চয় বা তদভাবের ব্যাপ্যের নিশ্চয় প্রতিবন্ধক, ইহা যুক্তিসিদ্ধ সিদ্ধান্ত। এস্থলে তৎশব্দে প্রতিবধ্য বস্তু বুঝিতে হইবে। যদি কোন ব্যক্তি হ্রদোত্থিত বাষ্পকে ধূম মনে করিয়া "হ্রদো বহ্নিমান্ ধূমাৎ"—এইরূপ ন্যায় প্রয়োগ করে, তবে সেস্থলে শ্রোতার পরামর্শ হইবে—বহ্নিব্যাপ্য ধূমবান্ হ্রদ। সেস্থলে কোন প্রতিবাদী সৎপ্রতিপক্ষ উদ্ভাবন করিতে যদি বলেন—হ্রদো বহ্ন্যভাববান্ জলাৎ · তবে শ্রোতার পরামর্শ হইবে—বহ্ন্যভাবব্যাপ্য জলবান্ হ্রদ। এইরূপ পরামর্শ দুইটী পরস্পর বিরুদ্ধ। এইরূপ বিরুদ্ধ পরামর্শ হইলে হ্রদে বহ্নির জ্ঞান (অনুমিতি) বা বহ্ন্যভাবের জ্ঞান হইবে না। কারণ এস্থলে উভয়েরই প্রতিবন্ধক আছে। হ্রদে বহ্নিমত্তা বুদ্ধির প্রতিবন্ধক বহ্ন্যভাবের ব্যাপ্যনিশ্চয় যেমন রহিয়াছে, তদ্রূপ বহ্ন্যভাব-

अत्र केचित्—यथा घटाभाव-व्याप्यवत्ता-ज्ञानेऽपि घटचक्षुः-संयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते। यथा च शंखे सत्यपि पीतत्वाभाव-व्याप्य-शङ्खत्ववत्ताज्ञाने सति पित्तादिदोषे पीतः शङ्ख इति धीर्जायते। एवं कोटिद्वय-व्याप्य-दर्शनेऽपि

सत्प्रतिपक्षस्य संशयजनकत्वं दूषकताबीजम्, न त्वनुमितिप्रतिबन्धकत्वं साध्याभाव-व्याप्यवत्ता-ज्ञानस्याऽनुमिति-प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति **सोन्दड़ो**पाध्यायमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**अत्र** केचिदित्यादिना। तदभावव्याप्यवत्ता-निश्चयस्य तत्प्रतिबन्धकत्वे व्यभिचारमाह—**यथेत्या**दिना। तथा च स्थलद्वये तदभाव-व्याप्यवत्ता-ज्ञाने सत्यपि तद्वत्ताज्ञानोदयात् तदभाव-व्याप्यवत्ता-ज्ञानस्य तत्प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति भावः। ननु, तथापि विशेषदर्शनस्थले संशयोऽप्रामाणिकः, तस्य तत्प्रतिबन्धकत्वादित्याशङ्कायां विशेषदर्शनदशायां तत्प्रसिद्धिमाह—**एवं कोटिद्व**येति। **स्थाणौ**

প্রতিরোধই ফল। এই স্থলে কেহ কেহ বলেন—ঘটাভাবের ব্যাপ্যবত্তার জ্ঞান হইলেও ঘটের সহিত চক্ষুঃ-সংযোগ হইলে যেমন ঘটবত্তার জ্ঞান উৎপন্ন হয়। শঙ্খে পীতত্বাভাবের ব্যাপ্য শঙ্খত্বের জ্ঞান থাকিলেও পিত্তাদি দোষ থাকিলে যেমন 'পীতঃ শঙ্খঃ'—এই জ্ঞান হয়। এইরূপ কোটিদ্বয়ের ব্যাপ্য দর্শন থাকিলেই অর্থাৎ স্থাণুত্বের ব্যাপ্য

বিবৃতি

বত্তা বুদ্ধির প্রতিবন্ধক বহ্নিব্যাপ্যের নিশ্চয় রহিয়াছে, সুতরাং সৎপ্রতিপক্ষ স্থলে কোন পক্ষেরই অনুমিতি হয় না। অনুমিতির প্রতিরোধই সৎপ্রতিপক্ষের ফল।

কিন্তু মৈথিল পণ্ডিত সোন্দড়োপাধ্যায় সৎপ্রতিপক্ষ স্থলে সংশয়াত্মক অনুমিতি স্বীকার করেন। **রত্নকোষ**কার পৃথ্বীধর আচার্য্যও উহা সমর্থন করেন। তাঁহাদের এস্থলে বক্তব্য এই যে—ভূতলে ঘটাভাবের ব্যাপ্য বস্তুর জ্ঞান কালে যদি ভূতলে ঘটের সহিত চক্ষুর সংযোগ হয়, তবে ভূতলে ঘটের জ্ঞান হইয়া থাকে। শঙ্খে পীতত্বাভাবের ব্যাপ্য শঙ্খত্বের জ্ঞানকালে যদি পীত্তাদি দোষ থাকে, তবে ঐ দোষবশতঃ শঙ্খে পীতত্বের জ্ঞান হইয়া থাকে। সুতরাং তদভাবের ব্যাপ্য নিশ্চয় তদ্বত্তাবুদ্ধির প্রতিবন্ধক নহে। কোনও ধর্মীতে কোটিদ্বয়ের ব্যাপ্যদর্শন হইলে যেরূপ কোটিদ্বয়ের প্রত্যক্ষরূপ সংশয় জন্মে যেমন যদি কাহারও স্থাণুতে "স্থাণুত্বব্যাপ্য-বক্রকোটরাদিমানয়ং" "পুরুষত্বব্যাপ্য-করচরণাদিমানয়ং" অর্থাৎ 'এইটী স্থাণুত্বের ব্যাপ্য বক্রকোটরাদি বিশিষ্ট' 'পুরুষত্বের ব্যাপ্য করচরণাদি বিশিষ্ট'—এইরূপ বিশেষ দর্শন হয়, তবে তাহার যেমন 'স্থাণুর্বা পুরুষো বা' এইরূপ কোটিদ্বয়ের সংশয় হইয়া থাকে, তদ্রূপ সৎপ্রতিপক্ষস্থলে অনুমিতির প্রতিবন্ধক না থাকায় ও কোটিদ্বয়ের (বহ্নি ও

कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति, तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपानुमिति-र्भवत्येव। यत्र चैककोटि-व्याप्यदर्शनं, तत्राऽधिकबलतया द्वितीयकोटि-भान-प्रतिबन्धान्न संशयः। फलबलेन चाधिकबल-समबलभावः कल्प्यत इति वदन्ति।

पुरुषे वा धर्मिण्येकस्मिन् स्थाणुत्वव्याप्य-वक्रकोटरादिमानयम्, पुरुषत्वव्याप्य-कर-चरणादिमानयमित्याकारक-कोटिद्वयव्याप्य-दर्शने इत्यर्थः। **अनुमितिर्भव**त्येवेति। अनुमितिं प्रति तदभाव-व्याप्यवत्ता-ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे प्रमाणाभावात्, विरुद्धो-भयकोट्योः समबलत्वादर्थात् संशयाकारानुमितिरिति भावः। ननु संशयं प्रति तदभावव्याप्यवत्ता-निश्चयस्याऽप्रतिबन्धकत्वे यत्रैककोटिव्याप्यवत्तानिश्चयस्तत्र कोटिद्वयो-

বক্র-কোটরাদিমান্, পুরুষত্বের ব্যাপ্য কর-চরণাদিমান্—এইরূপ কোটিদ্বয়ের ব্যাপ্য-জ্ঞান হইলেই যেমন [স্থাণুর্বা পুরুষো বা—এইরূপ] প্রত্যক্ষরূপ সংশয় হয়, সেইরূপ সৎপ্রতি পক্ষ স্থলে সংশয়রূপ অনুমিতি হয়ই। যে স্থলে (পীতঃ শঙ্খঃ—ইত্যাদি স্থলে) একটী কোটির ব্যাপ্যদর্শন হয়, সে স্থলে [পিত্তাদি দোষের] অধিক বলবত্তা হেতু দ্বিতীয় কোটির (শুক্লত্বের) জ্ঞান প্রতিরুদ্ধ হওয়ায় [শঙ্খঃ শুক্লো বা পীতো বা—এইরূপ] সংশয় হয় না। ফলবলে অর্থাৎ কার্য্যানুসারে [কাহারও] অধিকবলত্ব, [কাহারও বা]

বিবৃতি

বহ্ন্যভাবের) ব্যাপ্যজ্ঞান হওয়ায় কোটিদ্বয়ের সংশয়াত্মক অনুমিতি হইবে। পরন্তু যেখানে একটি কোটির ব্যাপ্য দর্শন হয়, কিন্তু অপর কোটির ব্যাপ্য দর্শন হয় না, সেখানে দোষ থাকিলে সেই দোষের প্রাবল্য হেতু একটি কোটির জ্ঞান প্রতিরুদ্ধ হওয়ায় একটি কোটির প্রত্যক্ষ হয়—সংশয় হয় না। যেমন "পীতঃ শঙ্খঃ" এই স্থলে পীতত্বাভাবের ব্যাপ্য শঙ্খত্বের জ্ঞান যেমন আছে, তেমনি শুক্লত্ব জ্ঞানের সামগ্রীও আছে। উভয়ের ভাসক সামগ্রী সত্ত্বেও সেখানে "পীতঃ শঙ্খঃ" এইরূপ জ্ঞান হইয়া থাকে বলিয়াই পিত্তাদি দোষের অধিক বলবত্তা কল্পিত হইয়াছে। সেখানে শুক্লত্ব জ্ঞানের সামগ্রী থাকিলেও পীত্তাদি দোষের অধিক বলবত্তা হেতু শুক্লত্ব কোটির জ্ঞান প্রতিরুদ্ধ হওয়ায় শঙ্খে "পীতঃ শঙ্খঃ" এইরূপ একটি কোটির জ্ঞান হয়, "পীতঃ শুক্লো" বা এইরূপ সংশয় হয় না। স্থাণুতে উভয় কোটির ব্যাপ্যের জ্ঞান হইলে সেখানে সংশয়ই হয় বলিয়া দূরত্বাদি দোষ থাকিলেও তাহার অধিক বলবত্তা কল্পিত হয় না। ফলানুসারেই অর্থাৎ কার্য্যানুসারেই ভাসক সামগ্রীর অধিকবলত্ব ও সমবলত্ব কল্পিত হইয়া থাকে। সোন্দড়োপাধ্যায়ের এইরূপ অভিপ্রায় প্রকাশ করিতে বলিলেন—**ফলবলেন চাধিকবল-সমবলভাবঃ কল্প্যতে ইতি বদন্তি।**

तन्न। तदभाव-व्याप्यवत्ता-ज्ञाने सति तदुपनीतभानविशेष-शाब्दबोधादेरनुदयाद् लौकिकसन्निकर्षाजन्य-दोषविशेषाजन्य-ज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धकता, लाघवात्; न तूपनीतभानविशेषे शाब्दबोधे च पृथक्प्रतिबन्धकता, गौरवात्। तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वात् कथमनुमितिः? न हि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्-

पस्थितिमहिम्ना संशयापत्तिरत आह—**यत्र** चेति। ननूभयभासकसामग्र्याः संशयोत्पादकत्वे पित्तादिदोषकालीन-कोटिद्वयोपस्थितिवशात् पीतो न वेति संशयापत्तिरत आह —**फलबलेने**ति। कार्यबलेनेत्यर्थः। तथा च पीतः शङ्ख इत्यत्र पीतत्वप्रकारक-निश्चयस्यैवोत्पत्त्या शुक्लत्वग्रहे पित्तादि-दोषस्य प्रतिबन्धकत्वात् पीतत्वसाक्षात्कार-सामग्र्या अधिकबलत्वम्। दूरत्वादिदोषे सत्यपि कोटिद्वयव्याप्यवत्ता-ज्ञानस्थले संशयस्यैवोत्पत्त्या तत्सामग्र्याः समबलत्वमेव कल्प्यत इति भावः। तदेतन्मतं निराकरोति—**तन्ने**ति। **तदभावे**ति। साध्याभावेत्यर्थः। **तदुपनीत**भानं—साध्यविषयकोऽलौकिक-साक्षात्कारः। **शाब्दबोधादे**रित्यादिनाऽनुमिति-परिग्रहः। **तस्य**—तदभावव्याप्यवत्ता-निश्चयस्य। ननु तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयो दोषविशेषाप्रयोज्यालौकिक-साक्षात्कारं शाब्दबोधं प्रति च पृथक् प्रतिबन्धकोऽस्तु। तथा च सत्प्रतिपक्षस्थले न संशयाकारानुमित्यनुपपत्तिरत आह—**गौरवा**दिति। कार्यकारणभाव-बाहुल्य-कल्पनेन गौरवादित्यर्थः। **प्रतिबन्धक**सत्त्वादिति। अयम्भावः—न हि तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्तज्ज्ञानमात्रं प्रति प्रतिबन्धकोऽपि तु लौकिकसन्निकर्षाजन्य-दोषविशेषाजन्यतज्ज्ञानमात्रं प्रति। तेन पीतः शङ्ख इत्यादिज्ञानस्य पित्तादिदोषजन्यस्य पीतत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञानान्न प्रतिबन्धः। सत्प्रतिपक्षस्थलेऽपि तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयरूप-प्रतिबन्धकेन लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यैककोटि

সমবলত্ব কল্পিত হইয়া থাকে। [ইহা সোন্দড়োপাধ্যায় বলেন।] তাহা ঠিক নহে। কারণ তদভাবের (কোন বস্তুর অভাবের) ব্যাপ্যবত্তার জ্ঞান হইলে তাহার উপনীত ভানবিশেষ (অলৌকিক সন্নিকর্ষ-জন্য সাক্ষাৎকার), অনুমিতি বা শাব্দবোধ উৎপন্ন না হওয়ায়, লাঘবশতঃ লৌকিক সন্নিকর্ষ হইতে অনুৎপন্ন এবং দোষবিশেষ হইতে অনুৎপন্ন [তাহার] জ্ঞানমাত্রে তদভাবের ব্যাপ্যবত্তার নিশ্চয় প্রতিবন্ধক হইয়া থাকে। পরন্তু উহা (তদভাবের ব্যাপ্যবত্তার নিশ্চয়) উপনীত-ভানবিশেষে বা শাব্দবোধে পৃথক্ প্রতিবন্ধক নহে। কারণ [তাহাতে দুইটি কার্য্যকারণভাব কল্পনায়] গৌরব হয়। সুতরাং [সৎপ্রতিপক্ষ স্থলে সাধ্যাভাবের ব্যাপ্যবত্তার নিশ্চয়রূপ] প্রতিবন্ধক থাকায় কিরূপে [সংশয়াকার] অনুমিতি হয়? লৌকিক-সন্নিকর্ষ স্থলে প্রত্যক্ষের

বিবৃতি

সোন্দড়োপাধ্যায়ের উক্ত মতের প্রতিবাদে নৈয়ায়িকগণ বলেন—কোন বস্তুর অভাবের ব্যাপ্যবত্তার জ্ঞান থাকিলে সেই বস্তুর অলৌকিক সন্নিকর্ষ জন্য প্রত্যক্ষ, শাব্দবোধ বা অনুমিতি হয় না; কিন্তু লৌকিক সন্নিকর্ষ জন্য ও দোষবিশেষ জন্য সেই বস্তুর জ্ঞান হইয়া থাকে। যেমন পর্ব্বতে যদি বহ্ন্যভাবের ব্যাপ্য কোন ধর্ম্মের জ্ঞান থাকে, তবে পর্বতে "পর্বত বহ্নিমান্' বলিয়া বহ্নির অলৌকিক প্রত্যক্ষ, শাব্দবোধ বা অনুমিতি হয় না; কিন্তু দোষবিশেষ বা লৌকিক সন্নিকর্ষ থাকিলে বহ্ন্যভাবের ব্যাপ্যের জ্ঞান থাকিতেও বহ্নির জ্ঞান হইয়া থাকে—ইহা অনুভব সিদ্ধ। সুতরাং যে বস্তুর জ্ঞান লৌকিক সন্নিকর্ষ হইতে বা দোষবিশেষ হইতে জন্মে না। লৌকিক সন্নিকর্ষাজন্য দোষবিশেষাজন্য তাদৃশ বস্তুর জ্ঞানের প্রতি তদভাবের ব্যাপ্যবত্ত্বের নিশ্চয় প্রতিবন্ধক, ইহা বলিতে হইবে। তাহা হইলে প্রতিবন্ধক হইল—তদভাবের ব্যাপ্যনিশ্চয়; প্রতিবধ্য হইল—লৌকিকসন্নিকর্ষাজন্য দোষবিশেষাজন্য তাহার জ্ঞান। এইজন্য বহ্ন্যভাবের ব্যাপ্যের জ্ঞান থাকিলে বহ্নির অলৌকিক প্রত্যক্ষ, শাব্দবোধ বা অনুমিতি হয় না। কারণ বহ্নির অলৌকিক প্রত্যক্ষ, শাব্দবোধ বা অনুমিতি লৌকিকসন্নিকর্ষাজন্য দোষবিশেষাজন্য জ্ঞান বলিয়া প্রতিবধ্য।

যদি তদভাবের ব্যাপ্যনিশ্চয় অনুমিতির প্রতিবন্ধক না হয়, তবে তদ্‌জ্ঞানশব্দে অলৌকিক প্রত্যক্ষ, শাব্দবোধ ও অনুমিতি—এই তিনটী জ্ঞান গৃহীত হইতে পারে না বলিয়া লৌকিক সন্নিকর্ষাজন্য ও দোষবিশেষাজন্য তদ্‌বিষয়ক অলৌকিক প্রত্যক্ষ এবং শাব্দবোধের প্রতি তদভাবের ব্যাপ্যনিশ্চয় প্রতিবন্ধক, ইহা বলিতে হইবে। তাহা হইলে প্রতিবধ্য হইবে দুইটী—লৌকিকসন্নিকর্ষাজন্য দোষবিশেষাজন্য অলৌকিক প্রত্যক্ষ ও শাব্দবোধ। তাহাতে দুইটী কার্য্যকারণভাবের সৃষ্টি হয় বলিয়া গৌরব হয়। অতএব লৌকিকসন্নিকর্ষাজন্য দোষবিশেষাজন্য তদ্‌জ্ঞানমাত্রই প্রতিবধ্য এবং তদভাবব্যাপ্যবত্তানিশ্চয় হইল প্রতিবন্ধক। সৎপ্রতিপক্ষ স্থলে তদ্‌জ্ঞানটী যখন লৌকিক সন্নিকর্ষাজন্য দোষবিশেষাজন্য জ্ঞান হইতেছে, তখন উহা তদভাবব্যাপ্যবত্তানিশ্চয়ের প্রতিবধ্য হইবে। লৌকিক সন্নিকর্ষজন্য বা দোষবিশেষজন্য প্রত্যক্ষের ন্যায় সৎপ্রতিপক্ষ স্থলে যদি সংশয়াকার অনুমিতি প্রমাণসিদ্ধি হইত, তবে লৌকিক সন্নিকর্ষাজন্য দোষবিশেষাজন্য অনুমিতি ভিন্ন তদ্‌জ্ঞানই তদভাবব্যাপ্যবত্তানিশ্চয়ের প্রতিবধ্য হইত। কিন্তু সৎপ্রতিপক্ষস্থলে ঐরূপ অনুমিতি যখন প্রমাণসিদ্ধ নহে, তখন অনুমিতি ভিন্নত্বটী প্রতিবধ্য তদ্‌জ্ঞানের বিশেষণ হইতে পারে না। সুতরাং তদভাবব্যাপ্যবত্তানিশ্চয়ের প্রতিবধ্য হইবে—লৌকিক সন্নিকর্ষাজন্য দোষবিশেষাজন্য তদ্‌জ্ঞান। সৎপ্রতিপক্ষ স্থলে তদ্‌জ্ঞান মাত্রই উক্ত নিয়মানুসারে প্রতিবধ্য হয় বলিয়া বাদী ও প্রতিবাদীর মধ্যে কাহারও অনুমিতি হইতে পারে না। এই অভিপ্রায় প্রকাশ করিতে বলিলেন—

তথা চ প্রতিবন্ধকসত্ত্বাৎ কথমনুমিতিঃ ?

प्रतिपक्ष-स्थले संशयाकारानुमितिः प्रामाणिकी, येनाऽनुमिति-भिन्नत्वेनापि विशेषणीयम्। यत्र च कोटिद्वय-व्याप्यवत्ता-ज्ञानं, तत्रोभयत्राऽप्रामाण्यज्ञानात् संशयो नान्यथा, अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति। असिद्धिस्त्वाश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वम्। आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः। यत्र च काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानिति साध्यते, तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमये पर्वते परामर्श-प्रतिबन्धः फलम्। स्वरूपासिद्धिस्तु

भानप्रतिबन्धान्न संशयाकारानुमितिरिति। ननु तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयोत्तरं लौकिकसन्निकर्षादिजन्य-विशिष्टबुद्धेरानुभविकतया तदनुरोधेन यथा प्रतिबध्यांशे लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यत्वनिवेशः, एवं संशयाकारानुमितेरप्यानुभविकतया तदनुरोधेनाऽनुमित्यन्यत्वमपि तत्र निवेशनीयमत आह—**न हीत्या**दि। **प्रामाणिकी**ति। उभयमतसिद्धेत्यर्थः। नन्वेवं कोटिद्वयव्याप्यवत्तानिश्चयोत्तरं कोटिद्वयस्य प्रात्यक्षिकः संशयः कथं स्यादित्यत आह—यत्रेति। अत्र हेतुमुपन्यस्यति—**अगृहीते**ति। तथा चागृहीताप्रामाण्यक-तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयः प्रतिबन्धकः। प्रतिबध्यन्तु गृहीताप्रामाण्यकं तज्ज्ञानम्। तेन सत्प्रतिपक्षस्थले चैककोटेरप्यप्रामाण्ये गमकाभावात् परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानेन परस्परानुमितिप्रतिबन्धान्न संशयाकारानुमितिरिति भावः। **आश्रया**सिद्ध्यादीति। आदिना

ন্যায় সৎপ্রতিপক্ষ স্থলে সংশয়াকার অনুমিতি প্রামাণিক নহে। যাহাতে (প্রতিবধ্য) জ্ঞানটি [লৌকিক সন্নিকর্ষাজন্যত্বাদির ন্যায়] অনুমিতি ভিন্নত্বের দ্বারাও বিশেষিত হইতে পারে। যে স্থলে কোটিদ্বয়ের ব্যাপ্যবত্তার জ্ঞান হয়, সে স্থলে উভয় জ্ঞানের অপ্রামাণ্য জ্ঞান হইতে সংশয় হয়—অন্যথা নহে অর্থাৎ উভয়জ্ঞানে অপ্রামাণ্য জ্ঞান না থাকিলে অগৃহীতাপ্রামাণ্যক বিরোধী জ্ঞানই অর্থাৎ যে জ্ঞানের অপ্রামাণ্য গৃহীত হয় নাই—এইরূপ বিরোধী জ্ঞানই [অপর জ্ঞানের] প্রতিবন্ধক হইবে। [সুতরাং সৎপ্রতিপক্ষ স্থলে একতর ব্যাপ্যবত্তাজ্ঞানের অপ্রামাণ্যে কোন সাধক না থাকায় পরস্পর বিরুদ্ধ ব্যাপ্যবত্তার জ্ঞান হওয়ায় কাহারও অনুমিতি হইবে না।] আশ্রয়াসিদ্ধি, স্বরূপাসিদ্ধি ও ব্যাপ্যত্বাসিদ্ধির অন্যতমই কিন্তু অসিদ্ধি। আশ্রয়াসিদ্ধি হইতেছে —পক্ষে পক্ষতাবচ্ছেদক ধর্ম্মের অভাব। যেখানে কাঞ্চনময় পর্ব্বত 'বহ্নিমান্' বলিয়া সাধ্য (অনুমিতি) হয়, সেস্থলে 'পর্ব্বত কাঞ্চনময় নহে'—এই জ্ঞান থাকিলে কাঞ্চনময় পর্ব্বতে [বহ্নিব্যাপ্যধূমবান্ কাঞ্চনময় পর্ব্বত—এইরূপ] পরামর্শ প্রতিরোধই [অসিদ্ধি হেত্বাভাসের] ফল। পক্ষে ব্যাপ্যত্বরূপে অভিমত হেতুর অভাবই কিন্তু

पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः। तत्र च ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्ताज्ञान-रूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम्। साध्याप्रसिद्ध्यादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिमध्येऽन्तर्भूताः। साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावः साध्याप्रसिद्धिः। एतज्ज्ञाने जाते काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-साध्यपरामर्श-प्रतिबन्धः फलम्। एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधनाप्रसिद्धिः। यथा काञ्चनमयधूमादित्यादौ। अत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्ट-हेतुज्ञानाभावात् तद्धेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः फलम्। एवं वह्निमान् नीलधूमादित्यादौ गुरुतया नीलधूमत्वस्य हेतुतानवच्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति। बाधस्तु पक्षे साध्याभावादिः। एतस्य त्वनु-

स्वरूपासिद्धि-व्याप्यत्वासिद्ध्योः परिग्रहः। **साध्या**प्रसिद्ध्यादीति। आदिना साधनाप्रसिद्धिपरिग्रहः। **ज्ञानादे**रिति। आदिना पक्षधर्मताज्ञानपरिग्रहः। एकदेशिमतमाह—**एव**मिति। **हेतुतान**वच्छेदकत्वमपीति। अपिना साध्याप्रसिद्धि-साधनाप्रसिद्ध्योः परिग्रहः। **वदन्तीत्य**नेनाऽस्वरसः सूचितः। तद्बीजन्तु नीलधूमस्य धूमानतिरिक्ततया तत्र व्याप्तिसत्त्वान्न व्याप्त्यभावरूप-व्याप्यत्वासिद्धिर्न वा नीलधूमत्वादेर्हेत्वाभासता, अनुमिति-तत्करणान्यतर-विरोधित्वाभावात्। तस्माद् व्यर्थविशेषणस्थले न हेत्वाभासः, पुरुषस्त्वधिकेन निगृहीत इति। **साध्या**भावादिरिति। आदिना साध्यवदन्यत्वस्य पक्षा-

স্বরূপাসিদ্ধি। স্বরূপাসিদ্ধি স্থলে ("হ্রদো দ্রব্যং ধূমাৎ প্রভৃতি স্থলে) [হ্রদাদি-রূপ] পক্ষে ব্যাপ্যত্বরূপে অভিমত [ধূম প্রভৃতি] হেতুর অভাব নিশ্চিত হইলে পক্ষে ব্যাপ্য হেতুর বৈশিষ্ট্যজ্ঞান-রূপ পরামর্শের প্রতিরোধই [স্বরূপাসিদ্ধির] ফল। সাধ্যাপ্রসিদ্ধি, সাধনাপ্রসিদ্ধি প্রভৃতি ব্যাপ্যত্বাসিদ্ধির অন্তর্গত। সাধ্যে সাধ্যতাবচ্ছেদক ধর্ম্মের অভাব হইতেছে সাধ্যাপ্রসিদ্ধি। ইহার জ্ঞান হইলে [পর্ব্বতঃ] 'কাঞ্চনময়-বহ্নিমান্' ইত্যাদি স্থলে সাধ্যতাবচ্ছেদক ধর্ম্মবিশিষ্ট সাধ্যের [ব্যাপ্য হেতুর বৈশিষ্ট্য জ্ঞানরূপ] পরামর্শের প্রতিরোধই [সাধ্যাপ্রসিদ্ধির] ফল। এইরূপ হেতুতে হেতুতাবচ্ছেদক, ধর্ম্মের অভাব হইতেছে সাধনাপ্রসিদ্ধি। যেমন 'কাঞ্চনময়ধূমাৎ প্রভৃতি স্থলে সাধনাপ্রসিদ্ধি হইয়া থাকে। এস্থলে হেতুতার অবচ্ছেদক কাঞ্চনময়ত্ববিশিষ্ট কাঞ্চনময় ধূমের জ্ঞান না থাকায় কাঞ্চনময় ধূম-হেতুক ব্যাপ্তিজ্ঞান বা পরামর্শের প্রতিরোধই [সাধনাপ্রসিদ্ধির] ফল। এইরূপ 'বহ্নিমান্ নীলধূমাৎ' প্রভৃতি স্থলে [ধূমত্ব অপেক্ষায়] গুরুত্ব প্রযুক্ত নীলধূমত্বের হেতুতানবচ্ছেদকত্বও ব্যাপ্যত্বাসিদ্ধি—ইহাও [কেহ কেহ] বলেন।

मितिप्रतिबन्धः फलम्। तद्धर्मिक-तदभावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षाजन्य-दोष-विशेषाजन्य-तद्धर्मिक-तज्ज्ञानमात्रे विरोधीति। न तु संशयसाधारणं पक्षे साध्य-संसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणं, तद्विरोधितया च बाध-सत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्व-मिति युक्तम्; अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यनापत्तेः, साध्यसंशयादिकं विनाप्यनु-

वृत्तिसाध्यादेश्च परिग्रहः। बाधस्य साक्षादनुमिति-प्रतिबन्धकत्वे हेतुमाह—**तद्धर्मिके**ति। अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित-तद्धर्मिक-तदभावनिश्चय इत्यर्थः। बाधबुद्धेरनन्तरं लौकिकसन्निकर्षजन्य-विशिष्टबुद्धेरुदयादाह—**लौकिक**सन्निकर्षाजन्येति। तदिन्द्रिय-जन्योपनीतभा..त्मक-बाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्य-लौकिक-तद्विशिष्टबुद्धेरुदयादाह—**लौकिकेति**। शङ्खो न पीत इति निश्चयेऽपि पित्तादिदोषवशात् शङ्खः पीत इत्यारोपोदयात् तत्र व्यभिचार-वारणायाह—**दोष**विशेषेति। दोषसामान्याजन्यत्व-निवेशे भ्रममात्रस्यैव बाधाप्रतिवध्यत्वापत्तिरतो **विशेषे**ति। प्राचीनैकदेशिमतमुपन्यस्य दूषयति—**न** त्विति। **इति** युक्तमित्यनेनान्वयः। **साध्यसंसृष्टत्वज्ञानम्**—साध्यसंसर्गज्ञानम्। **कारण**मिति। पक्षताविधयेत्यादिः। तथा च श्रुत्यात्मनिश्चयवतोऽपि सिषाधयिषया-ऽनुमित्युपपत्तये संशय-निश्चय-साधारणं साध्यसंसर्ग-ज्ञानत्वेन साध्यसंसर्गज्ञानं पक्षता-विधयाऽनुमितिकारणम्। तन्मते साध्याभावप्रकारकत्व-सिषाधयिषाकालीनत्वान्यतर विशिष्ट-पक्षविशेष्यक-साध्यप्रकारक-ज्ञानत्वावच्छिन्नस्यैव पक्षतात्वादिति भावः। नन्वेवं सति बाधादिनिश्चयकाले साध्यसंसृष्टत्वज्ञानाभावादेवानुमित्यभावोपपत्तौ बाधनिश्चयस्या-नुमितिविरोधित्वाभावेन हेत्वाभासत्वं न स्यादत आह—**तद्विरो**धितयेति। अनुमिति-कारणीभूत-साध्यसंसृष्टत्वज्ञान-विरोधितया, न त्वनुमितिविरोधितयेत्यर्थः। **अप्रसिद्ध-**

পক্ষে সাধ্যাভাব বা সাধ্যবদন্যত্ব হইতেছে বাধ। ইহার কিন্তু ফল হইতেছে—অনুমিতির প্রতিরোধ। কারণ সেই ধর্মীতে [অনাহার্য্য ও অপ্রামাণ্যজ্ঞান-রহিত] তাহার অভাব নিশ্চয় সেই ধর্মীতে—লৌকিক সন্নিকর্ষ ও দোষবিশেষ হইতে অনুৎপন্ন তাহার জ্ঞানমাত্রে বিরোধী। [কোন প্রাচীন সম্প্রদায়ের মতে] পক্ষে সংশয় ও নিশ্চয় সাধারণ সাধ্যসংসৃষ্টত্বজ্ঞান অর্থাৎ সংশয়াকার বা সিষাধয়িষাকালীন নিশ্চয়াকার সাধ্যসম্বন্ধজ্ঞান [পক্ষতারূপে] অনুমিতির কারণ, তাহার (উক্ত পক্ষতার বিরোধিত্ব-রূপে বাধ ও সৎপ্রতিপক্ষের হেত্বাভাসত্ব অর্থাৎ বাধ ও সৎপ্রতিপক্ষ উক্ত সাধ্যসংসৃষ্টত্ব জ্ঞানের বিরোধী বলিয়া হেত্বাভাস। ইহা কিন্তু সমীচীন নহে। কারণ অপ্রসিদ্ধ-সাধ্যক অনুমিতির অর্থাৎ পক্ষে যে অনুমিতির সাধ্যের সম্বন্ধ নিশ্চিত

मित्युत्पत्तेश्च । एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रतिबन्धकम् , मानाभावाद् गौरवाच्च । अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि तदभावव्याप्यवत्ता-ज्ञाने प्रमात्वविषयक-

साध्यकेति । न प्रसिद्धं साध्यं यस्या अनुमितेस्तस्या अनापत्तेरसिद्धेरित्यर्थः । साध्य-संसृष्टत्व-ज्ञानस्यानुमिति-कारणत्वे पृथिवी तदीतरभिन्नेत्याकारानुमितिर्न स्यात् , एता-दृशानुमितेः पूर्वं पृथिव्यात्मके पक्षे साध्यसंसृष्टत्व-ज्ञानासम्भवात्, पक्षातिरिक्ते च साध्याभावेन तदसम्भवादिति भावः । नन्वप्रसिद्धसाध्यकानुमितिः कुत्रापि न भवत्यत आह—**साध्य**संशयेति । आदिना सिषाधयिषाकालीन-सिद्धिपरिग्रहः । तथा च घन-गर्जितेन मेघानुमितेः पूर्वं साध्यसंशय-सिषाधयिषाकालीनसिद्धयोरभावसत्त्वेऽप्यनुमित्यु-दयात् साध्यसंसृष्टत्व-ज्ञानं नानुमिति-कारणमिति भावः । पक्षविशेष्यक-साध्याभाव-प्रकारक-ज्ञानधर्मिक-प्रमात्वनिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमतस्तादृशप्रमात्वमेव बाधः। सद्धेतुस्थले बाधनिश्चयस्य भ्रमत्वनियमेन तत्र प्रमात्वरूपदोषाप्रसिद्ध्या न हेतोर्बाधि-तत्वमिति प्राचीनैकदेशिमतं दूषयति—**एवमि**त्यादिना । **प्रमात्वज्ञान**मपि—प्रमात्व-निश्चयोऽपि। **मानाभा**वादिति । साध्याभावानवगाहिनस्तादृशप्रमात्वनिश्चयस्य विरोधित्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः । ननु ह्रदो वह्निमानित्याकारानुमितिं प्रति ह्रदो वह्न्यभाववान्, इदं ज्ञानं प्रमेत्याकारक-ह्रदविशेष्यक-वह्न्यभावप्रकारक-ज्ञानव्यक्तिधर्मिक-प्रमात्वप्रकारक-निश्चयस्य ह्रदांशे वह्न्यभावावगाहित्वाद् विरोधित्वमिति चेत् , तत्राह—**गौरवादिति** ।

হয় নাই, সেই অনুমিতির আপত্তি (উৎপত্তি) হইবে না এবং সাধ্যসংশয় বা সিষা-ধয়িষাকালীন সাধ্যসিদ্ধি না থাকিলেও অনুমিতির উৎপত্তি প্রসঙ্গ হইয়া থাকে। এইরূপ [বাধস্থলে] সাধ্যভাবের জ্ঞানে প্রমাত্বজ্ঞানও [অনুমিতির] প্রতিবন্ধক নহে । কারণ [তাহাতে] প্রমাণ নাই অর্থাৎ উক্ত সাধ্যাভাবের জ্ঞানে 'ইদং জ্ঞানং প্রমা'— এইরূপ প্রমাত্ব-নিশ্চয় সাধ্যাভাব-বিষয়ক নহে বলিয়া উহা অনুমিতির প্রতিবন্ধক হইতে পারে না। সাধ্যাভাব বিষয়ক না হইয়াও প্রতিবন্ধক হইবে—ইহাতে কোন প্রমাণ নাই । আর তাহাতে গৌরবও হয় অর্থাৎ সাধ্যাভাবনিশ্চয় প্রতিবন্ধক হইলে প্রতিবন্ধকতাবচ্ছেদক হয় সাধ্যাভাবনিশ্চয়ত্ব। আর সাধ্যাভাবপ্রকারক সাধ্যা-ভাবাধিকরণবিশেষ্যক জ্ঞানব্যক্তি-ধর্মিক প্রমাত্ব প্রকারক নিশ্চয় প্রতিবন্ধক হইলে প্রতিবন্ধকতাবচ্ছেদক হয় সাধ্যাভাবাধিকরণ-বিশেষ্যক সাধ্যাভাবপ্রকারক জ্ঞান-ব্যক্তিধর্মিক প্রমাত্বপ্রকারক-নিশ্চয়ত্ব। সাধ্যাভাবনিশ্চয়ত্ব অপেক্ষা উহা গুরু। সুতরাং গুরুধর্মাবচ্ছিন্ন প্রতিবন্ধক হইতে পারে না। অন্যথা অর্থাৎ বাধস্থলে সাধ্যাভাবজ্ঞানে

त्वेन प्रतिबन्धकतापत्तेः। किन्तु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दित-बाधादिबुद्धेः प्रतिबन्धकता। तत्र भ्रमत्वशङ्काविघटनेन प्रामाण्यज्ञानं क्वचिदुपयुज्यते। न च बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारः, पक्षे हेत्वभावे स्वरूपासिद्धिरेव दोष इति वाच्यम्। बाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानादेर्भेदात्। किञ्च यत्र परामर्शानन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र

ह्रदविशेष्यक-वह्न्यभावप्रकारक-निश्चयत्वापेक्षया तादृशज्ञानविशेष्यक-प्रमात्वप्रकारक-निश्चयत्वस्य गुरुधर्मतया न तेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वमिति भावः। ननु निरुक्त-प्रमात्व-प्रकारक-निश्चयत्वस्य गुरुत्वेऽपि लघुधर्मसमनियतत्वाभावात् तेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वम-क्षतमित्याशङ्कां प्रतिवन्द्या परिहरति—**अन्यथेति**। गुरुधर्मस्य लघुधर्मसमनियतत्वाभावेऽप्यवच्छेदकत्वस्वीकारे इत्यर्थः। **सत्प्रति**पक्षादाविति। आदिना विरोधादिपरिग्रहः। **प्रतिबन्धकतापत्तेः**—अनुमित्यादि विरोधित्वापत्तेः। तथा च सद्धेतौ साध्याभावव्याप्य-वत्तानिश्चयस्य भ्रमत्वनियमेन प्रमात्वरूपदोषाप्रसिद्ध्या न सत्प्रतिपक्षादिरूपदोषवत्त्वम्। असद्धेतुस्थले सत्प्रतिपक्षादिज्ञाननिष्ठ-प्रमात्वानां भिन्नतया स्वरूप-भेदान्नैकहेत्वाभासत्वा-पत्तिश्चेति भावः। ननु साध्याभावज्ञाननिष्ठप्रमात्वज्ञाने सत्यनुमिति-प्रतिबन्धस्तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमात्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमत आह—**किन्त्विति**। ननु साध्याभावज्ञाननिष्ठ-प्रमात्वज्ञानस्य क्वोपयोग इति चेत्, तत्राह—**तत्रेति**। बाधादिस्थले इत्यर्थः। तथा चानुमिति-तत्करणान्यतरं प्रति साध्याभावज्ञाननिष्ठ-प्रमात्वस्य साक्षात् प्रतिबन्धकत्वाभावान्न हेत्वाभासतेति भावः। **स्वरूपा**सिद्धिरेवेति। तथा च बाधस्थले व्यभिचार-स्वरूपासिद्ध्यन्यतरसत्त्वनियमेन तज्ज्ञानादेवानुमित्यनुत्पत्तौ बाधस्य न हेत्वाभासत्वमिति भावः। **व्यभिचार**ज्ञानादेरिति। 'आदिनाऽसिद्धिज्ञान-परिग्रहः। **भेदा**दिति। तथा च बाधज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाद् व्यभिचारज्ञानस्य

প্রমাত্বনিশ্চয় প্রতিবন্ধক হইলে সৎপ্রতিপক্ষাদি স্থলে সাধ্যাভাবব্যাপ্যবত্তার জ্ঞানে প্রমাত্ববিষয়কত্বরূপে প্রতিবন্ধকতার আপত্তি হইবে। [অথচ উহা ঐরূপে প্রতিবন্ধক নহে।] কিন্তু ভ্রমত্বজ্ঞানের দ্বারা অনাস্কন্দিত (রহিত) অর্থাৎ ভ্রমত্বজ্ঞানশূন্য বাধবুদ্ধি হইতেছে [অনুমিতি প্রভৃতির প্রতিবন্ধক। সেস্থলে (বাধস্থলে) স্থানবিশেষে প্রামাণ্য-জ্ঞান ভ্রমত্বশঙ্কানিবৃত্তি দ্বারা উপযোগী হইয়া থাকে। বাধস্থলে পক্ষে হেতু থাকিলে ব্যভিচার, আর পক্ষে হেতু না থাকিলে স্বরূপাসিদ্ধিই দোষ—ইহা বলিতে পার না। কারণ ব্যভিচারজ্ঞান অপেক্ষা বাধজ্ঞানের ভেদ আছে অর্থাৎ বাধস্থলে ব্যভিচার বা স্বরূপাসিদ্ধি নিয়মতঃ থাকিলেও বাধজ্ঞান অনুমিতির প্রতিবন্ধক, ব্যভিচারজ্ঞান

व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वाद् बाधस्याऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्। एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने घटादौ गन्धव्याप्य-पृथिवीत्ववत्ता-ज्ञानम्, तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्। न च पक्षे घटे गन्धसत्त्वात् कथं बाध इति वाच्यम्। पक्षतावच्छेदक-देशकालावच्छेदेनाऽनुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति। बाध-तद्व्याप्य-

व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् स्वरूपासिद्धिज्ञानस्य पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् त्रयाणां फलभेदाद् बाधस्य हेत्वाभासान्तरत्वमङ्गीकर्त्तव्यमिति भावः। नन्वयोगोलकपक्षक-धूम-साध्यक-वह्नि-हेतुकानुमाने बाधलौकिकप्रत्यक्षवद् व्यभिचारलौकिकप्रत्यक्षमपि भवितुमर्हति। तेनैव प्रत्यक्षेण व्याप्तिज्ञानानुत्पत्तौ तादृशानुमित्यनुत्पत्तेरपि सम्भवाद् हेतोर्दुष्टत्वसम्भवाच्च बाधस्य न हेत्वाभासत्वमिति चेत्, तत्राह—**किञ्चे**ति। **अकिञ्चित्**करत्वादिति। व्यभिचारज्ञानं ह्यनुमितौ न साक्षात् प्रतिबन्धकम्, किन्तु परामर्श-प्रतिबन्धद्वारा। तथा च परामर्शोत्तरकालीनं व्यभिचारज्ञानमकिञ्चित्करमिति तत्रानुमितौ बाधबुद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वं, बाधरूपदोषमादाय हेतोर्दुष्टत्वञ्च स्वीकर्त्तव्यमिति भावः। वस्तुतो बाधस्थले व्यभिचार-स्वरूपासिद्ध्यन्यतरसत्त्वनियमोऽपि नास्तीत्याह—**एव**मिति। **बाधस्यै**वेति। तत्र पक्षे हेतुसत्त्वान्न स्वरूपासिद्धिर्नापि व्यभिचारः, हेतौ साध्यवदन्य-वृत्तित्वस्य प्रतियोगिव्यधिकरण-साध्याभाववद्-वृत्तित्वस्य चाभावात्, तस्माद् बाधस्यैवानुमितिप्रतिबन्धकत्वमिति भावः। **कालावच्छे**देनेति। उत्पत्तिक्षणावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्याद्यनुमितौ यथा घटत्वादिकं पक्षतावच्छेदकतया भासते, तथा तद्-देशकालावपि। एवञ्च घटे पक्षे *गन्धसत्त्वेऽप्युत्पत्तिकाले* गन्धाभावाद् बाध इति भावः। **बाध-तद्**व्याप्यभिन्ना इति। बाधः साध्याभावविशिष्टपक्षादिस्तद्व्याप्यः

অব্যভিচারাংশের প্রতিবন্ধক এবং স্বরূপাসিদ্ধি পক্ষতাজ্ঞানের প্রতিবন্ধক হওয়ায় তিনটীই পরস্পর ভিন্ন হেত্বাভাস। আরও কথা—যে স্থলে পরামর্শের অনন্তর বাধবুদ্ধি হয়, সেস্থলে ব্যভিচারজ্ঞান অকিঞ্চিৎকর বলিয়া অর্থাৎ পরামর্শের পরক্ষণে বাধজ্ঞান হইলে সে স্থলে ব্যাপ্তিজ্ঞান প্রভৃতি পূর্ব্বে হওয়ায় ব্যভিচার বা স্বরূপাসিদ্ধির জ্ঞানটী ব্যাপ্তিজ্ঞান বা পক্ষধর্মতাজ্ঞানের প্রতিরোধ দ্বারা অনুমিতির প্রতিবন্ধক না হওয়ায় বাধকেই অনুমিতির প্রতিবন্ধক বলিতে হইবে। এইরূপ যে স্থলে উৎপত্তিক্ষণে ঘট প্রভৃতিতে গন্ধের ব্যাপ্য পৃথিবীত্ববত্তার জ্ঞান হয়, সেস্থলে [একমাত্র] বাধেরই প্রতিবন্ধকত্ব বলিতে হইবে। [কেননা সেস্থলে গন্ধবত্ত্ব হেতুর সাধ্যবদন্যাবৃত্তিত্ব না থাকায় ব্যভিচার এবং পক্ষাবৃত্তিত্ব না থাকায় স্বরূপাসিদ্ধি হয় না।] পক্ষ ঘটে গন্ধ

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत् साधारणस्तु सः ।

भिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्‌व्याप्या अपि तन्मध्य एवाऽन्तर्भवन्ति, अन्यथा हेत्वाभासाधिक्य-प्रसङ्गात् । बाधव्याप्य-सत्प्रतिपक्षौ भिन्न एव, स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगुपदेशात् । सत्प्रतिपक्ष-व्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति प्रघट्टकार्थः ॥७२॥

यः सपक्ष इति । **सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षः—निश्चित-साध्यवान् । विपक्षः—साध्यवद्‌भिन्नः । विरुद्धवारणाय—सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् ।**

सत्प्रतिपक्षस्तद्‌भिन्ना व्यभिचार-विरुद्धासिद्धाः, तद्‌व्याप्यानां व्यभिचारविरुद्धासिद्ध-व्याप्यानां व्यभिचारादिष्वेवान्तर्भाव इत्यर्थः । व्यभिचारादेरिव तद्‌व्याप्यस्यापि व्याप्तिज्ञानादि-प्रतिबन्धक-ज्ञानविषयत्वेन पञ्चहेत्वाभासानन्तर्गतत्वेऽतिरिक्तहेत्वाभासत्वं दुर्वारं स्यादिति भावः । **अन्यथा**—व्यभिचारादिव्याप्यानामपि व्यभिचाराद्यनन्तर्गतत्वे । **आधिक्यप्रसङ्गा**दिति । तथा च गौतमसूत्र-तद्‌भाष्यविरोधापत्त्या इष्टापत्तेर्वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । नन्वेवं बाधव्याप्य-सत्प्रतिपक्षौ व्यभिचारव्याप्यादिवद् बाधान्तर्गतः स्यात्, तथा सति हेत्वाभासपञ्चत्व-व्याघात इत्यत आह—**बाधव्याप्ये**ति । नन्वेवं सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्य बाधव्याप्यवदतिरिक्त-हेत्वाभासत्वमित्यत आह—**सत्प्रतिपक्षे**ति । **न प्रति**बन्धक इति । साध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षतया तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे मानाभावात् । तथा च सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्यानुमिति-तत्करणान्यतरविरोधित्वाभावेन नातिरिक्तहेत्वाभासत्वमिति भावः ॥७२॥

अनैकान्तव्याप्यं साधारणं लक्षयति—**सपक्षे**ति । अस्योदाहरणन्तु पर्वतो धूमवान्

থাকায় বাধ কিরূপে হয়—ইহা বলিতে পার না। কারণ পক্ষতাবচ্ছেদক দেশ ও কালের অবচ্ছেদে অর্থাৎ পক্ষতার অবচ্ছেদকীভূত দেশ ও কালেই অনুমিতি অনুভবসিদ্ধ হইয়া থাকে। বাধ (সাধ্যাভাব) ও বাধব্যাপ্য (সৎপ্রতিপক্ষ) ভিন্ন ব্যভিচার, বিরুদ্ধ ও অসিদ্ধরূপ যে যে হেত্বাভাস, তাহার ব্যাপ্যও তাহার মধ্যেই অন্তর্গত হয়। অন্যথা হেত্বাভাস অধিক হইয়া পড়িবে। বাধ-ব্যাপ্য সৎপ্রতিপক্ষ কিন্তু ভিন্ন হেত্বাভাস। যেহেতু স্বতন্ত্রেচ্ছ মুনি [ইহাকে] ভিন্নরূপে উপদেশ করিয়াছেন। সৎপ্রতিপক্ষব্যাপ্য কিন্তু [অনুমিতির] প্রতিবন্ধক নহে; [কেননা উহার সাধ্যজ্ঞানের বিরোধিতায় প্রমাণ নাই।] ইহাই প্রঘট্টকের (প্রবন্ধের) অর্থ ॥ ৭১+৭২ ॥

সপক্ষে ও বিপক্ষে বর্ত্তমান হেতুই সাধারণ ব্যভিচারী হেতু—ইহা **যঃ সপক্ষে** ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ। সপক্ষ হইতেছে—নিশ্চিত সাধ্যবান্। বিপক্ষ হইতেছে—

यस्तूभयस्माद् व्यावृत्तः स चासाधारणो मतः ॥৭৩॥

वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम्, विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि दूषकताबीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात्। यस्तूभयस्मादिति। सपक्षविपक्ष-व्यावृत्त इत्यर्थः। सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः, विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः। शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्देऽनित्यत्वस्य सन्देहस्तदा सपक्षत्वं घटादीनामेव, तद्व्यावृत्तश्च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम्। यदा तु शब्देऽनित्यत्व-निश्चयः, तदा नासाधारणम्। इदन्तु प्राचां मतम्। नवीनमतं तु पूर्वमुक्तम् ॥৭৩॥

वह्निमत्त्वादित्यादि ज्ञेयम्। अत्र वह्निर्हेतुर्निश्चित-साध्यवति सपक्षे महानसादौ निश्चित-साध्याभाववति विपक्षेऽयोगोलकादौ च सत्त्वात् साधारणः। लक्षणघटकपदव्यावृत्तिं दर्शयति—**विरुद्ध**-वारणायेति। साध्याभावव्याप्तरूपस्य विरुद्धस्य विपक्षमात्रवृत्तित्वात् तत्रातिव्याप्तिस्तद्-वारणाय सपक्षवृत्तिरिति विशेषणम्। तत्त्वचिन्तामणिकृतां सिद्धान्त-मनुस्मरन्नाह—**वस्तुत** इति। **साधारणत्वे**ऽपीति। विरुद्धस्यापि तत्त्वाज्ञाने विपक्ष-वृत्तिताज्ञानदशायां साधारणत्वमिति भावः। **भिन्नतये**ति। साधारणस्याऽव्यभिचार-ज्ञाने विरुद्धस्य सामानाधिकरण्यग्रहे प्रतिबन्धकत्वादिति भावः। असाधारण्यघटकं सपक्षत्वं निश्चयगर्भम्, न तु साध्यवत्त्वमात्रमित्याह—**सपक्ष** इति। सपक्षत्वविपक्षत्व-योर्निश्चयत्वनिवेशस्य फलमाह—**शब्द** इत्यादिना। **नासाधार**णमिति। शब्दत्वस्य हेतोर्निश्चितसाध्यवति सपक्षे शब्दे वृत्तित्वादिति भावः। **इदम्**—निश्चयघटितमसा-धारण्यलक्षणम्। **पूर्वमिति**। साध्यासमानाधिकरणो हेतुरित्यत्र ॥৭৩॥

নিশ্চিত সাধ্যবৎ-ভিন্ন। বিরুদ্ধ হেত্বাভাসের [ব্যভিচার] বারণের জন্য [হেতুর বিশেষণরূপে] সপক্ষবৃত্তিত্ব উক্ত হইয়াছে। বস্তুতঃ বিপক্ষবৃত্তিত্বই বলিতে হইবে অর্থাৎ বিপক্ষবৃত্তি হেতুই সাধারণ ব্যভিচারী হেতু বলিতে হইবে। বিরুদ্ধ হেত্বাভাস সাধারণ হইলেও [পরস্পরের] দূষকতাবীজ ভিন্ন বলিয়া অর্থাৎ সাধারণ হেত্বাভাস অব্যভিচার জ্ঞানের এবং বিরুদ্ধ হেত্বাভাস সামানাধিকরণ্য জ্ঞানের প্রতিবন্ধক বলিয়া বিরুদ্ধটী পৃথক্ হেত্বাভাস হইয়াছে। **যস্তূভয়স্মাৎ** গ্রন্থের অর্থ—[যে হেতু] সপক্ষ ও বিপক্ষে অবর্ত্তমান। সাধ্যবান্‌রূপে নিশ্চিত ব্যক্তিই সপক্ষ। সাধ্যশূন্যরূপে নিশ্চিত ব্যক্তিই বিপক্ষ। 'শব্দোঽনিত্যঃ শব্দত্বাৎ' প্রভৃতি স্থলে যখন শব্দে অনিত্যত্বের সন্দেহ হয়, তখন ঘট প্রভৃতিই সপক্ষ। শব্দত্ব হেতুটী তদ্ব্যাবৃত্ত অর্থাৎ

तथैवाऽनुपसंहारी केवलान्वयि-पक्षकः।

केवलान्वयीति। सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्यग्रह-स्थलान्तराभावान्नानुमितिः। इदन्तु न सम्यक्, पक्षैकदेशे सहचारग्रहेऽपि क्षतेरभावात्। अस्तु वा सहचाराग्रहस्तावताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव, न

मूले **केवला**न्वयिपक्षक इति। केवलान्वयी वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगी पक्षतावच्छेदकविशिष्टः पक्षो यस्य हेतोः सोऽनुपसंहारीत्यर्थः। अत्र पक्षता साध्यसंशयरूपा ग्राह्या। तेन सर्वमभिधेयमित्यादौ यदा साध्यनिश्चयः सिषाधयिषा च, तदा पक्षान्तर्भावेण सामानाधिकरण्य-घटित-व्याप्तिग्रहसम्भवात् प्रमेयत्वादेः सद्धेतोरलक्ष्यतया पक्षस्य केवलान्वयित्वेऽपि तत्र हेतौ नातिव्याप्तिरिति भावः। अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमुपपादयति—**सर्वमभि**धेयमिति। **स्थलान्तरा**भावादिति। दृष्टान्ताभावादित्यर्थः, व्याप्तिग्रहणस्थलस्यैव दृष्टान्तपदार्थत्वादिति भावः। **नानु**मितिरिति। व्याप्तिज्ञानानुत्पत्त्येत्यादिः। प्राचीनमतं निराकरोति—**इद**न्त्विति। **पक्षैकदेशे**—घटादौ। न च संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चय-वारणाय निश्चयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात् तत्र संशयसामग्र्याः सत्त्वात् कथं पक्षैकदेशे घटादौ साध्यनिश्चय इति वाच्यम्। तद्धर्मावच्छिन्न-विशेष्यक-संशयसामग्र्या एव तद्धर्मावच्छिन्न-विशेष्यक-निश्चयप्रतिबन्धकत्वेन सर्वत्वावच्छेदे संशय-सामग्रीसत्त्वेऽपि घटत्वाद्यवच्छेदेन तदभावात्। **क्षतेरभावा**दिति। तदानीमपि केवलान्वयिपक्षकत्वस्याऽनुपसंहारित्वस्य क्षतेरभावादित्यर्थः। तथा च तत्राऽनुपसंहारित्वस्य सत्त्वेऽपि तस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वाभावाद्ध हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः। तद्विशेष्यक-संशयसामग्र्यास्तद्विशेष्यकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेऽप्याह—

তাহাতে অবর্তমান বলিয়া তখন তাহা অসাধারণ। যখন কিন্তু শব্দে অনিত্যত্বের নিশ্চয় হয়, তখন তাহা অসাধারণ নহে। ইহা প্রাচীন মত। নব্যগণের মত তো পূর্ব্বে উক্ত হইয়াছে ॥১৩॥

কেবলান্বয়ী ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ হইতেছে:—'সর্ব্বমভিধেয়ং প্রমেয়ত্বাৎ' প্রভৃতি স্থলে সর্বই অর্থাৎ সকল পদার্থই পক্ষ হওয়ায় সামানাধিকরণ্য জ্ঞানের দ্বিতীয় স্থান (দৃষ্টান্ত) না থাকায় [ব্যাপ্তিজ্ঞানের অভাবে] অনুমিতি হয় না। ইহা কিন্তু ঠিক নহে। কারণ পক্ষের একাংশে ঘটাদিতে সহচার জ্ঞান হইলেও [কেবলান্বয়িপক্ষকত্বরূপ অনুপসংহারিত্বের] কোন ক্ষতি নাই। আচ্ছা, সহচার জ্ঞান না

यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥৭৪॥
आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥৭৫॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।
ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥৭৬॥

हेत्वाभासत्वं तस्य, तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् । **यः साध्यवतीति** । एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो बोधितः । तथा च साध्यव्यापकीभूताभाव-प्रतियोगित्वं तदर्थः ॥৭৪॥

असिद्धिं विभजते—**आश्रयासिद्धिरित्यादिना । पक्षासिद्धिरिति** । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । **अपरेति । स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः** ॥৭৬॥

अस्तु वेति । **असिद्धिरेवेति** । पुरुषस्येत्यादिः । अनुमित्यज्ञानरूपासिद्धिरित्यर्थः । **तस्य**—सहचाराग्रहस्य । तस्य स्वरूपसत एवानुमित्यनुत्पादप्रयोजकतयाऽनुमिति-तत्करणान्यतरप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वाभावान्न हेत्वाभासत्वमिति भावः । **यः साध्यवति** नैवास्तीति यथाश्रुतमूलात् साध्यवन्निरूपित-वृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वं विरुद्धत्वमित्यर्थो लभ्यते, तच्चासाधारणस्वरूपमेवेति मूलमन्यथा व्याचष्टे—**एवकारेणे**त्यादि । तथा च साध्याधिकरणत्वावच्छेदेन हेत्वभाववत्त्वं विरुद्धत्वम् । असाधारण्यं तु नैवम् । तेनासाधारणे नातिव्याप्तिरिति भावः । **तदर्थः**—मूलस्य तात्पर्य-विषयीभूतोऽर्थः ॥৭৪—৭৫॥

হউক, তাহা হইলেও [অনুমিতির] অজ্ঞানরূপ অসিদ্ধিই হইবে, [কিন্তু] তাহার (সেই সহচারাগ্রহের) হেত্বাভাসত্ব হইবে না অর্থাৎ সে স্থলে সেই সহচারের অজ্ঞানটী ব্যাপ্তিজ্ঞানাদির বিরোধী না হওয়ায় হেত্বাভাস হয় না। সুতরাং কেবলান্বয়িসাধ্যকত্বই অনুপসংহারিত্ব অর্থাৎ যে হেতুর সাধ্যটি কেবলান্বয়ী, তাদৃশ কেবলান্বয়িসাধ্যক হেতুই অনুপসংহারী হেতু। ইহা [কারিকা দ্বারা] উক্ত হইয়াছে। **যঃ সাধ্যবতি নৈবাস্তি**—এই স্থলে এবকারের দ্বারা সাধ্যবত্ত্বাবচ্ছেদে অর্থাৎ সাধ্যের অধিকরণমাত্রেই হেতুর অভাব জ্ঞাপিত হইয়াছে। তাহাতে সাধ্যের ব্যাপকীভূত অভাবের প্রতিযোগিত্বই তাহার অর্থ অর্থাৎ সাধ্যের ব্যাপকীভূত যে অভাব, সেই অভাবের প্রতিযোগী হেতুই বিরুদ্ধ হেতু—ইহা 'যঃ সাধ্যবতি' ইত্যাদি গ্রন্থের তাৎপর্য্যার্থ ॥৭৪॥

আশ্রয়াসিদ্ধিঃ—ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা অসিদ্ধি বিভাগ করিতেছেন। **পক্ষা-**

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।

नीलधूमादिक इति। नीलधूमत्वादिकं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकम्, स्वसमानाधिरण-व्याप्यतावच्छेदक-धर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् ।

स्वसमानाधिकरणेति। स्वं नीलधूमत्वं तत्समानाधिकरणं व्याप्यतावच्छेदकं धर्मान्तरं धूमत्वं तदघटितधर्मस्य व्याप्यतावच्छेदकत्व-नियमः। नीलधूमत्वन्तु तादृश-व्याप्यतावच्छेदक-धर्मान्तर-धूमत्वघटितत्वान्न व्याप्यतावच्छेदकम्। धूमत्वं तु स्वसमाना-धिकरण-व्याप्यतावच्छेदक-धर्मान्तराघटिततया व्याप्यतावच्छेदकमिति नीलधूमत्वस्य स्व-साध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मत्वाभावाद् व्याप्यतासिद्धत्वम्। स्वसमानाधिकरणान्तनिवेशस्य

সিদ্ধি কথার অর্থ হইতেছে—আশ্রয়াসিদ্ধি। **অপরা** কথার অর্থ—স্বরূপাসিদ্ধি ॥৭৬॥

নীলধূমাদিকে ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ হইতেছে—[ধূমত্ব প্রভৃতির অপেক্ষায়] নীলধূমত্ব প্রভৃতি গুরু বলিয়া হেতুতার অবচ্ছেদক নহে। কারণ স্বসমানাধিকরণ (নীলধূমত্ব প্রভৃতির সমানাধিকরণ) অপর ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক (হেতুতাবচ্ছেদক) [ধূমত্ব প্রভৃতি] ধর্ম্মের দ্বারা অঘটিত ধর্ম্মই ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক হইয়া থাকে। [প্রকৃত স্থলে নীলধূমত্বটী—নীলধূমত্বের সমানাধিকরণ অপর ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক ধূমত্ব ধর্ম্মের

বিবৃতি

যদি কোন ব্যক্তি "পর্বতো বহ্নিমান্ নীলধূমাৎ" এইরূপ অনুমান প্রয়োগ করে, তবে সে স্থলে তাহার অভিমত ব্যাপ্য হেতু হইতেছে—নীলধূম। প্রকৃত পক্ষে উহা ব্যাপ্য হেতু নহে। উহাতে ব্যাপ্যতাসিদ্ধি নামক দোষ আছে। ব্যাপ্য হেতুতে ব্যাপ্যতাব-চ্ছেদক ধর্মের অভাবই ব্যাপ্যতাসিদ্ধি। এস্থলে ব্যাপ্য হেতুতে ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক কোন ধর্ম নাই। নীলধূমত্বটী ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক নহে। কারণ যে ধর্ম্মটী স্বসমানাধিকরণ অপর ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক ধর্ম্মের দ্বারা অঘটিত, তাহাই ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক হয়। নীলধূমত্বের সমানাধিকরণ অপর ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক ধর্ম্ম হইতেছে—ধূমত্ব। যেহেতু উহা নীলধূমত্বের অধিকরণ নীলধূমে থাকে বলিয়া নীলধূমত্বের সমানাধিকরণ ও ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক। নীলধূমত্বটী সেই স্বসমানাধিকরণ অপর ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক ধূমত্ব ধর্ম্ম ঘটিত বলিয়া ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক হয় না। আর নীলধূমত্ব হেতুতে অপর কোন ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক ধর্ম্মও নাই। সুতরাং উহা ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক ধর্ম্ম রহিত। এজন্য উহা ব্যাপ্যতাসিদ্ধ। তাই বলিলেন—**স্বসামাধিকরণ-ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক-ধর্মান্তরাঘটিতস্যৈব ব্যাপ্যতাবচ্ছেদকত্বাৎ।**

विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥७७
साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः ।

धूमप्रागभावत्व-संग्रहाय—स्वसमानाधिकरणेति । विरुद्धयोरिति । कपिसंयोगतद्-भाव-व्याप्यवत्ता-परामर्शेऽपि सत्प्रतिपक्षत्वमत उक्तं—विरुद्धयोरिति । तथाच स्व-साध्यविरुद्ध-साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीन-साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शविषय

फलमाह—**धूमप्राग**भावत्वेति । स्वसमानाधिकरणपदानिवेशे धूमप्रागभावत्वस्य व्याप्य-तावच्छेदकीभूत-धूमत्व-धर्मान्तर-घटितत्वाद् व्याप्यतावच्छेदकत्वेन संग्रहो न स्यात् , स्व-समानाधिकरणान्तनिवेशे तु स्यादेव, धूमत्वस्य धूमप्रागभावत्वव्यधिकरणधर्मत्वादिति भावः। सत्प्रतिपक्षं लक्षयति—**विरुद्ध**योरिति। विरुद्धत्वेन गृह्यमाणयोरित्यर्थः। तेनाऽविरुद्धयोः साध्य-तदभावयोरपि विरुद्धत्वज्ञानकाले उभयव्याप्यवत्ता-परामर्शसत्त्वे सत्प्रतिपक्षतोप-पत्तिः। विरुद्धयोः परामर्शे इति मूलस्य विरुद्धौ यौ साध्य-तदभावौ तत्साधकयोर्हेत्वोः परामर्शकाले सत्प्रतिपक्षतेत्यभिप्रायेण विरुद्धत्वविशेषणप्रयोजनमाह—**कपि**संयोगेत्यादि । साध्य-साध्याभावयोरविरोधस्थले तूभयपरामर्शसत्त्वेऽपि न सत्प्रतिपक्ष-व्यवहार इति भावः। **स्वसाध्ये**ति । स्वं सत्प्रतिपक्षत्वेनाऽभिमतो हेतुस्तत्साध्यविरुद्धो यः साध्या-

দ্বারা ঘটিত হওয়ায় হেতুতাবচ্ছেদক হইতে পারে না।] ধূমপ্রাগভাবত্ব ধর্ম্মের [হেতুতাবচ্ছেদকত্ব] লাভের জন্য [ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক ধর্ম্মান্তরের বিশেষণরূপে] স্বসমানাধিকরণ প্রযুক্ত হইয়াছে অর্থাৎ ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক ধর্ম্মান্তরের দ্বারা অঘটিত ধর্ম্মই ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক—এইরূপ উক্ত হইলে ধূমপ্রাগভাবত্ব ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক হইত না। কারণ উহা ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক অন্য [ধূমত্ব] ধর্ম্মের দ্বারা ঘটিত। স্বসমানাধিকরণ ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক ধর্ম্মান্তরের দ্বারা অঘটিত—এইরূপ উক্ত হইলে কোন দোষ হয় না। কেননা ধূমপ্রাগভাবত্বের সহিত ধূমত্বের সামানাধিকরণ্য না থাকায় ধূমপ্রাগভাবত্ব স্বসমানাধিকরণ ব্যাপ্যতাবচ্ছেদক ধর্ম্মান্তর ঘটিত নহে।

বিরুদ্ধয়োঃ—ইত্যাদি গ্রন্থের তাৎপর্য্যার্থ হইতেছে—কপিসংযোগবত্তা ও কপি-সংযোগাভাবের ব্যাপ্যবত্তার পরামর্শ হইলেও সৎপ্রতিপক্ষ হয় না। এইজন্যই **বিরুদ্ধয়োঃ** এইটী [হেতুর বিশেষণরূপে] প্রযুক্ত হইয়াছে। সুতরাং স্বসাধ্যের অর্থাৎ সৎপ্রতিপক্ষরূপে অভিমত যে হেতু, সেই হেতুর সাধ্যের বিরুদ্ধ যে সাধ্যা-ভাব, সেই সাধ্যাভাবের ব্যাপ্যবত্তার পরামর্শকালীন সাধ্যের ব্যাপ্যবত্তা পরামর্শের

उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥७८॥

इत्यर्थः । **साध्यशून्य** इति । पक्षः पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः । तेन घटे गन्ध-सत्त्वेऽपि न क्षतिः । एवं मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्रापि बोध्यम् ॥७८॥

इति श्रीविश्वनाथ-न्यायपञ्चानन-भट्टाचार्य-विरचितायां सिद्धान्त-मुक्तावल्यामनुमानखण्डम् ॥२॥

भावस्तद्व्याप्यवत्तापरामर्शकालीनो यः साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शस्तद्विषयः सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः । ननूत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यत्र पक्षे घटे गन्धसत्त्वात् कथं पृथिवीत्वहेतुर्बाधित इत्यतः पक्षशब्दार्थमाह—**पक्ष** इति । पक्षतावच्छेदक-काल-देशयोरप्युद्देश्यतावच्छेदकत्वात् तदवच्छेदेन विधेयांशभानस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वाद् घटे गन्धसत्त्वेऽप्युत्पत्तिकालावच्छिन्न-घटे गन्धाभावान्नात्र बाधानुपपत्तिरिति भावः । देशस्य पक्षतावच्छेदकत्वमुदाहरणद्वारा प्रपञ्चयति—**एव**मिति । तत्र वृक्षे संयोगसत्त्वेऽपि पक्षतावच्छेदक-मूलावच्छेदेन संयोगाभावादेतद्वृक्षत्वहेतुर्बाधित इति भावः ॥७७-७८॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-फणिभूषण-तर्कवागीश-श्रीचरणान्तेवासि-श्रीपञ्चानन-भट्टाचार्य-विरचिते मुक्तावलीसंग्रहे अनुमानपरिच्छेदः ॥२॥

বিষয় [হইতেছে সৎপ্রতিপক্ষ] **সাধ্যশূন্য** ইত্যাদি গ্রন্থে পক্ষ শব্দের অর্থ হইতেছে পক্ষতাবচ্ছেদক ধর্ম্মবিশিষ্ট। তাহাতে অর্থাৎ পক্ষ শব্দের এইরূপ অর্থ বিবক্ষিত হওয়ায় ঘটে গন্ধ থাকিলেও ক্ষতি নাই অর্থাৎ ঘটোৎপত্তির পরে ঘটে গন্ধ থাকিলেও ঘটের উৎপত্তির ক্ষণে ঘটে গন্ধ না থাকায় বাধলক্ষণের অব্যাপ্তি নাই। এইরূপ 'মূলাব-চ্ছিন্নো বৃক্ষঃ কপিসংযোগী' এই স্থলেও জানিবে অর্থাৎ বৃক্ষে অগ্রদেশে কপিসংযোগ থাকিলেও মূলদেশে কপিসংযোগ না থাকায় বাধলক্ষণের অব্যাপ্তি হয় না ॥ ৭৮ ॥

শ্রীপঞ্চানন ভট্টাচার্য্য কৃত সিদ্ধান্তমুক্তাবলীর অনুমানখণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত।

भाषापरिच्छेदः

——:(०):——

उपमानखण्डम्

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम् ॥७९

सिद्धान्त-मुक्तावली

उपमितिं व्युत्पादयति—**ग्रामीणस्येति** । यत्रारण्यकेन केनचिद् ग्रामीणायोक्तं—गोसदृशो गवयपदवाच्य इति । पश्चाद् ग्रामीणेन क्वचिदरण्यादौ गवयो दृष्टस्तत्र गोसादृश्यदर्शनं यद् जातं, तदुपमितिकरणम् । तदनन्तरं

बहुवादिसम्मतत्वेनादावनुमानं निरूप्योपमानं निरूपयितुं तत्साधनजातं प्रदर्शयति—**ग्रामीणस्येति** । **यत्र**—यस्मै, ग्रामीणायेत्यनेनान्वयः । **पश्चात्**—आरण्योक्तवाक्य-साध्यजन्य-वाक्यार्थानुभवोत्तरम् । **ग्रामीणेन**—तेन ग्रामीणेन । **तत्र**—दर्शनविषय-व्यक्तौ गवये । **सादृश्यदर्शनम्**—सादृश्यप्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षान्यज्ञानस्योपमितिकरणत्वे उपमानस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वं न स्यात् । भवति च सादृश्यप्रत्यक्षानन्तरमुपमितिः । अतः सादृश्यप्रत्यक्षस्यैवोपमितिकरणत्वं बोध्यम् । इदमुपलक्षणम् । सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शन-मिव वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनमसाधारणधर्मविशिष्ट-पिण्डदर्शनमपि क्वचिदुपमितौ करणं मन्तव्यम् । प्रपञ्चस्त्वाकरे द्रष्टव्यः । **तदुप**मितिकरणम्—तदेवोपमितिकरणमुपमानं प्रमाणम् । एतेन—प्रसिद्धेन गवा साधर्म्यादप्रसिद्धं गवयं येन वाक्येन साधयति, तद् वाक्यमुपमानमित्य**क्षपादीयं** मतं, उपमितेः प्राक् तथाविधवाक्याभावात् तद्वाक्यं नोप-मानम्, अपि त्वतिदेशवाक्यार्थज्ञानमिति **जरन्नैयायिक**मतम्, आगमाहितसंस्कारस्मृत्य-पेक्षं सादृश्यज्ञानमुपमानमित्यु**द्द्योतकर**मतञ्चोपेक्षितमिति मन्तव्यम् । करणस्य व्यापार-

গ্রামীণস্য ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা উপমিতি প্রতিপাদন করিতেছেন। যে স্থলে [প্রথমে] কোন অরণ্যবাসী পুরুষ গ্রামবাসী লোককে 'গোসদৃশ গবয়' এই কথা বলে। পরে গ্রামবাসী ব্যক্তি কর্তৃক কোন অরণ্যে [যখন] গবয় দৃষ্ট হয়। সে স্থলে [গবয়ে] যে গোসাদৃশ্যজ্ঞান উৎপন্ন হয়। তাহা উপমিতির করণ (উপমান প্রমাণ)। তাহার পর অর্থাৎ গোসাদৃশ্যজ্ঞানের পর 'গোসদৃশ পশু গবয় পদের বাচ্য

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।
गवयादि-पदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥८०॥

गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं यद् जायते, तदेव व्यापारः । तदनन्तरं गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यद् जायते, तदुपमितिः ।

घटितत्वात् तद्व्यापारमाह—**तदनन्तर**मिति । **स्मरणं** यज् जायत इति । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्याऽतिदेशवाक्यार्थानुभवजन्यत्वेऽपि सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनमप्युद्बोधकविधया जनकम् । तेनातिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य न व्यापारत्वानुपपत्तिरिति भावः । **तदुपमिति**रिति । गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारक-शक्तिज्ञानमेवोपमितिरित्यर्थः । एतेनोपमितिर्न प्रमित्यन्तरं किन्तु शाब्दबोधात्मिकैवेति **सांख्यमत**मपास्तम् , गवयत्वावच्छिन्न-विशेष्यक-गवयत्वप्रकारक-ज्ञानस्य गवयपदजन्य-गवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विना-शाब्दबोधरूपत्वासम्भवात् । न चात्रास्ति गवयत्वविशिष्टोपस्थापकं पदम् , प्रकृतवाक्ये

এইরূপ অতিদেশ বাক্যার্থের যে স্মরণ উৎপন্ন হয়, তাহাই [করণের] ব্যাপার। তাহার পর অর্থাৎ অতিদেশ বাক্যের অর্থ স্মরণের পর 'গবয় গবয়-পদের বাচ্য' এই যে জ্ঞান জন্মে, তাহাই উপমিতি। 'এই গবয়টী গবয়পদের বাচ্য'—এই জ্ঞান কিন্তু

বিবৃতি

যিনি গবয় শব্দের অর্থ জানেন না, তিনি কোন লোকের নিকট শুনিলেন—গোসদৃশ পশুই গবয়। পরে তিনি কোন স্থানে গোসদৃশ (গবয়) পশু দেখিয়া, তাহাতে গোর সাদৃশ্য প্রত্যক্ষ করিলে পরক্ষণে তাঁহার সেই পূর্ব্বশ্রুত বাক্যের অর্থ স্মরণ হয় এবং তাহার পরক্ষণেই 'গবয়ত্ব জাতিবিশিষ্ট পশু গবয় শব্দের বাচ্য'—এইরূপ যথার্থ জ্ঞান জন্মে। উহারই নাম উপমিতি। কিন্তু ধর্ম্মরাজাধ্বরীন্দ্র **বেদান্তপরিভাষায়** বলিয়াছেন যে, অসন্নিহিত (স্মর্য্যমাণ) গোব্যক্তিতে গবয়ের সাদৃশ্য জ্ঞানই উপমিতি। মীমাংসকগণেরও এই মত। তাই শবর স্বামী **শাবরভাষ্যে** (১।১।৫) বলিয়াছেন—"উপমানমপি সাদৃশ্যম্ অসন্নিকৃষ্টেঽর্থে বুদ্ধিমুৎপাদয়তি।" পরন্তু গৌতম**ভাষ্যে** (১।১।৬) বাৎস্যায়ন বলিয়াছেন—সামাখ্যাসম্বন্ধপ্রতিপত্তিরুপমানার্থঃ" অর্থাৎ সমাখ্যার (সংজ্ঞা শব্দের) সম্বন্ধপ্রতিপত্তিই (অর্থবিশেষে বাচ্যত্ব সম্বন্ধের যথার্থ জ্ঞানই) উপমান প্রমাণের প্রয়োজন (ফল)। উক্ত সিদ্ধান্তানুসারে **কুসুমাঞ্জলিতে** (৩।১০) উদয়নাচার্য্যও বলিয়াছেন—"সম্বন্ধস্য পরিচ্ছেদঃ সংজ্ঞায়াঃ সঞ্জিনা সহ। প্রত্যক্ষাদেরসাধ্যত্বাদুপমানফলং বিদুঃ"। সুতরাং নৈয়ায়িকের মতে 'গবয়ো গবয়পদবাচ্যঃ' এইরূপ শক্তি-

न त्वयं गवयपदवाच्य इत्युपमितिः, गवयान्तरे शक्तिग्रहाभाव-प्रसङ्गात् ॥

इति श्रीविश्वनाथ-न्यायपञ्चानन-भट्टाचार्य-विरचितायां

सिद्धान्तमुक्तावल्यामुपमानखण्डम् ॥३॥

सदृशपदस्यैव सत्त्वात्। यत् तु पदवाच्यत्वव्याप्य-सादृश्यादिपरामर्शात् पदवाच्यत्वानुमितिरेवोपमितिर्न प्रमित्यन्तरमिति वैशेषिकमतम्, तदप्ययुक्तम्। व्याप्तिज्ञानादिमन्तरेणापि पदतः पदवाच्यत्वप्रमितेरानुभविकत्वात्, उपमिनोमीत्यनुव्यवसायाच्चेति संक्षेपः।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-फणिभूषण-तर्कवागीश-श्रीचरणान्तेवासि-

श्रीपञ्चानन-भट्टाचार्य-विरचिते मुक्तावलीसंग्रहे

उपमान-परिच्छेदः ॥३॥

উপমিতি নহে *। কারণ অন্য গবয় ব্যক্তিতে শক্তি জ্ঞানের অভাবের আপত্তি হইবে অর্থাৎ অন্য গবয় ব্যক্তিতে শক্তির জ্ঞান হইবে না। কারণ শক্তিজ্ঞানরূপ উপমিতির করণ অর্থাৎ অন্য গবয় ব্যক্তিতে যে গোসাদৃশ্য জ্ঞান, তাহা হয় নাই ॥ ১৮০ ॥

শ্রীপঞ্চানন ভট্টাচার্য্য কৃত সিদ্ধান্তমুক্তাবলীর

উপমানখণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত।

বিবৃতি

জ্ঞানই উপমিতি। ঐ উপমিতির করণই উপমান প্রমাণ। নব্য নৈয়ায়িকগণের মতে অতিদেশ বাক্য শ্রবণের পরে গবয়ে যে গোর সাদৃশ্যজ্ঞান জন্মে, তাহাই উপমান প্রমাণ। কিন্তু **ন্যায়মঞ্জরী**তে (চোখাম্বা সং ১২৮পৃঃ) জয়ন্ত ভট্ট উপমান প্রমাণ বিষয়ে বৃদ্ধ নৈয়ায়িকগণের মত ব্যক্ত করিতে বলিয়াছেন—"তদেতদ্ বাক্যং…অপ্রসিদ্ধস্য গবয়সংজ্ঞাভিধেয়ত্বং জ্ঞাপয়তীত্যুপমানমুচ্যতে"। **সাংখ্যতত্ত্বকৌমুদী**তেও কোন মতে অতিদেশ বাক্য উপমান প্রমাণ বলিয়া উল্লিখিত হইয়াছে। কিন্তু উদ্দ্যোতকর বাক্যকে উপমান প্রমাণ বলেন নাই। তিনি অতিদেশ-বাক্যার্থের স্মৃতি-সহকারে সাদৃশ্য-দর্শনকেই উপমান বলিয়াছেন। বাচস্পতি মিশ্রও **তাৎপর্য্য** টীকায় তাহাই সমর্থন করিয়াছেন। উপমান ও উপমিতির স্বরূপে আচার্য্যগণের মতভেদ থাকিলেও বিশ্বনাথ বলিয়াছেন—**সাদৃশ্যধীর্গবাদীনাং যা স্যাৎ সা করণং মতম্।**

---

* বিশ্বনাথের **ন্যায়সূত্রবৃত্তি**তে "অয়ং গবয়পদবাচ্যঃ" এইরূপ উপমিতির আকার লিখিত হইয়াছে। শঙ্কর মিশ্রও বৈশেষিক-সূত্রের **উপস্কারে** (৯।২।৫) "অসৌ গবয়শব্দবাচ্যঃ" এইরূপ উপমিতির আকার লিখিয়াছেন। উপমিতির আকার বিষয়েও আচার্যগণের মতভেদ আছে।

भाषापरिच्छेदः

——:(०):——

शब्दखण्डम्

पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।

सिद्धान्तमुक्तावली

शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति—**पदज्ञानन्त्विति** । न तु ज्ञायमानं पदं करणम्, पदाभावेऽपि **मौनिश्लोकादौ** शाब्दबोधात् । **पदार्थधीरिति** । पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः । अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधा-

वाक्यज्ञानमपि शब्दप्रमाणमिति तात्पर्यटीकाभिप्रायमनुस्मरन्नुपजीव्योपजीवकभाव-सङ्गत्या शब्दप्रमाणं निरूपयति—**पदज्ञान**मिति । आप्तोपदेशः शब्द इति गौतमसूत्रानु-रोधाच्छब्दस्य प्रमाणत्वे दोषः स्यादतः शाब्दबोधे पदज्ञानं करणमित्यभिहितम् । **शाब्द-बोधप्रकारम्**—शाब्दबोधजनक-कारणकलापम् । शाब्दबोधस्त्वेकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्ग-विषयकं ज्ञानम् । यथा घटोऽस्तीत्यत्र घटपदोपस्थिते घटेऽस्तीति वाक्योपस्थितस्यास्तित्वा-श्रयत्वस्य संसर्गबोधोऽस्तित्वाश्रयत्ववान् घट इति। ज्ञायमानपदस्य प्रमाणत्वं निराकरोति-—**न त्विति** । **पदाभावे**—ज्ञायमानपदाभावे, पदोच्चारणाभावे इति यावत् । **मौनि-श्लोकादौ**—मौनिपुरुषकर्तृक-वाक्यबोधक-लिप्यादौ, आदिना द्वित्वादिबोधक-हस्तचेष्टादेः परिग्रहः । तथा च मौनि-श्लोकस्थले द्वित्वादिबोधक-हस्तचेष्टास्थले च पदोच्चारणाभावेन ज्ञायमानपदाभावाच्छाब्दबोधो न स्यात् । पदज्ञानस्य करणत्वे तु लिप्या हस्तचेष्टया वा संकेतित-पदज्ञानाद् भवति शाब्दबोध इति भावः । **पदजन्ये**ति । पदज्ञानजन्येत्यर्थः । **व्यापार** इति । पदार्थस्मरणं हि पदज्ञानजन्यं पदज्ञानजन्य-शाब्दबोध-जनकञ्चेति युक्तं तस्य व्यापारत्वमिति भावः । **अन्यथा**—पदज्ञानजन्यत्वानिवेशे, पदार्थस्मरणमात्रस्य

পদজ্ঞানং তু ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা শাব্দবোধের কারণসমূহ দেখাইতেছেন। [পদজ্ঞানই শাব্দবোধের করণ,] জ্ঞায়মান পদ কিন্তু [শাব্দবোধের] করণ নহে। **কারণ** জ্ঞায়মান পদ (পদোচ্চারণ) না থাকিলেও মৌনিশ্লোক (মৌনিকৃত লিপি) প্রভৃতি স্থলে শাব্দবোধ হইয়া থাকে। **পদার্থধীঃ** কথার অর্থ হইতেছে—পদ-জ্ঞানোৎপন্ন পদার্থের স্মরণই [করণের] ব্যাপার। অন্যথা অর্থাৎ পদার্থের স্মরণ-

शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥८१॥

पत्तेः। तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम्। अन्यथा घटादि-पदात् समवाय-सम्बन्धेनाकाशस्मरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः। वृत्तिश्च शक्ति-

व्यापारत्वे। **प्रत्यक्षा**दिनेति। आदिनानुमानादि-पदार्थोपस्थापक-कारणकलापो ग्राह्यः। **पदार्थो**पस्थितौ—पदार्थज्ञाने। पदजन्यपदार्थोपस्थितिः स्मृतिरिति **नैयायिकाः**। पदार्थं प्रत्येमि न त्वनुभवामि स्मरामि वेत्यनुभवात् स्मृत्यनुभवातिरिक्तं ज्ञानमिति भाट्टाः। **शाब्दबोधा**पत्तेरिति। घटोऽस्तीति शब्दश्रवणानन्तरं प्रत्यक्षेण पटोपस्थितावस्तितावान् घटः पटश्चेत्याकारक-शाब्दबोधापत्तेः, शाब्दबोध-कारणस्य पदज्ञानस्य व्यापारस्य च पदार्थोपस्थितिरूपस्य सत्त्वादिति भावः। **तत्रापि**—पदजन्य-पदार्थोपस्थितावपि। **वृत्त्या**—वृत्तिज्ञानेन। **वृत्तित्वं** तु पदार्थप्रतियोगिक-पदानुयोगिक-शाब्दबोधानुकूल-सम्बन्धत्वम्। **अन्यथा**—वृत्त्येत्यस्यानुपादाने। **घटादि**पदात्—घटादिपद-ज्ञानात्। **समवाय** सम्बन्धेन—समवायसम्बन्ध-ज्ञानेन। **आकाशस्मरण** इति। घटादिपदं समवायसम्बन्धेनाकाशे वर्त्तते इति घटपदाकाशयोः समवायसम्बन्ध-सम्बन्धित्वादेकसम्बन्धिज्ञानस्याऽपर-सम्बन्धिस्मारकतया घटादि-पदज्ञानमाकाशस्यापि स्मारकम्। तथा च पदजन्यत्वमात्र-निवेशे घटोऽस्तीति शब्दश्रवणानन्तरमेकसम्बन्धिज्ञानविधया घटपदज्ञानादाकाशोपस्थितावस्तितावान् घट आकाशश्चेति शाब्दबोधः स्यात्। वृत्त्या पदजन्यत्व-निवेशे तु न तथा, घट-

মাত্র ব্যাপার হইলে পদজ্ঞানবান্ পুরুষের প্রত্যক্ষ প্রভৃতি দ্বারা পদার্থের উপস্থিতি হইলেও [সেই উপস্থিত-পদার্থবিষয়ে] শাব্দবোধের আপত্তি হইতে পারে। [পদ-জ্ঞানজন্য পদার্থের স্মরণ বলিলে প্রত্যক্ষ প্রভৃতি দ্বারা পদার্থের যে উপস্থিতি, তাহা পদজন্য উপস্থিতি নহে বলিয়া সেই বিষয়ে শাব্দবোধের আপত্তি হইতে পারে না।] সে স্থলেও অর্থাৎ পদজন্য-পদার্থের উপস্থিতি স্থলেও বৃত্তি (শক্তি বা লক্ষণা) দ্বারা 'পদজন্য' বুঝিতে হইবে। অন্যথা অর্থাৎ বৃত্তিদ্বারা পদজন্য না বলিয়া কেবল 'পদজন্য' বলিলে ঘটাদি পদের জ্ঞান হইতে সমবায় সম্বন্ধে আকাশের

বিবৃতি

পদোপস্থিত পদার্থের সহিত অন্যপদোপস্থিত পদার্থের পরস্পর যে সম্বন্ধবোধ, তাহাই শাব্দবোধ বা অন্বয়বোধ। কোন ব্যক্তি "ঘটো অস্তি" এইরূপ বাক্য উচ্চারণ করিলে শ্রোতা যথাক্রমে 'ঘটঃ' ও 'অস্তি'—এই দুইটী পদ শ্রবণ করে। পরে তাহার

বিবৃতি

ঘটপদের জ্ঞান হইতে ঘটপদার্থের এবং অস্তিপদের জ্ঞান হইতে অস্তিত্ব পদার্থের উপস্থিতি হয়। এই উপস্থিতির পরেই পরস্পরের সম্বন্ধবোধ হয়। এস্থলে অস্তিত্বের আশ্রয় হইতেছে—ঘট। সুতরাং ঘটের সহিত অস্তিত্বের সম্বন্ধ হইতেছে—আশ্রয়ত্ব। এই আশ্রয়ত্ব সম্বন্ধের বোধই শাব্দবোধ, অন্বয়বোধ বা বাক্যার্থবোধ। এস্থলে এই শাব্দবোধের আকার হইবে—অস্তিত্বাশ্রয় ঘট বা অস্তিতাবান্ ঘট। অন্যান্য স্থলেও এইরূপ বোধ এবং এইরূপ আকার হইবে।

নব্যমতে এই শাব্দবোধের করণ হইতেছে—পদজ্ঞান। ব্যাপার হইতেছে—পদজ্ঞান জন্য পদার্থের উপস্থিতি বা স্মরণ। পদের সহিত পদার্থের যে সম্বন্ধ, সেই সম্বন্ধের একটী সম্বন্ধী হইতেছে—পদ ; আর একটী সম্বন্ধী হইতেছে—পদার্থ। একটী সম্বন্ধীর জ্ঞান হইলে অপর সম্বন্ধীর স্মরণ হয়। "ঘটঃ অস্তি" এই স্থলে ঘটপদের বা অস্তিপদের জ্ঞানটী এক সম্বন্ধীর জ্ঞান বলিয়া উহা হইতে ঘটপদার্থ ও অস্তিত্ব পদার্থের উপস্থিতি হয়। পদজ্ঞান একসম্বন্ধী জ্ঞানরূপে যে পদার্থকে উপস্থিতি করে, তাহাই শাব্দবোধের বিষয় হয়, অন্য কোনভাবে ঐ পদার্থ উপস্থিত হইলে তাহা শাব্দবোধের বিষয় হয় না। এইজন্য পদজ্ঞান জন্য পদার্থের উপস্থিতিকে ব্যাপার বলা হইয়াছে, পদার্থের উপস্থিতিমাত্রকে ব্যাপার বলা হয় নাই।

বস্তুতঃ পদজ্ঞান জন্য পদার্থের উপস্থিতিমাত্রই যদি ব্যাপার হইত, তবে "ঘটো অস্তি" এই স্থলে ঘটপদজ্ঞান একসম্বন্ধী জ্ঞানরূপে যেমন ঘটপদার্থকে উপস্থিত করে, তেমনি আকাশকেও উপস্থিত করে বলিয়া আকাশও শাব্দবোধের বিষয় হইত। কারণ ঘটপদার্থ যেমন ঘটপদের একটী সম্বন্ধী, আকাশ পদার্থও তেমনি একটী সম্বন্ধী। ঘটপদের সহিত ঘটের যেমন শক্তিসম্বন্ধ, আকাশের তেমনি সমবায় সম্বন্ধ। যেহেতু ঘটপদটী আকাশে সমবায় সম্বন্ধে থাকে। সুতরাং ঘটপদের জ্ঞান একসম্বন্ধীর জ্ঞান বলিয়া যদি ঘটকে উপস্থিত করিতে পারে, তবে আকাশকেও উপস্থিত করিবে এবং আকাশও শাব্দবোধের বিষয় হইবে। কিন্তু আকাশ কখনও 'ঘটঃ অস্তি' এই বাক্য জন্য শাব্দবোধের বিষয় হয় না। সুতরাং পদের বৃত্তিজ্ঞান জন্য (শক্তি বা লক্ষণা—এতদন্য-তরের জ্ঞান জন্য) পদার্থের উপস্থিতিকে পদজ্ঞানের ব্যাপার বলিতে হইবে। ঘটপদ জন্য আকাশের উপস্থিতি হইলেও ঐ উপস্থিতি ঘটপদের বৃত্তিজ্ঞান জন্য উপস্থিতি নহে। সুতরাং উহা ব্যাপার নহে। আর যে পদার্থ পদের বৃত্তিজ্ঞান জন্য উপস্থিত হয়, তাহাই শাব্দবোধের বিষয় হয়। আকাশ তাহা নহে বলিয়া শাব্দবোধের বিষয়ও হইবে না। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**তথাপি বৃত্ত্যা পদজন্যত্বং বোধ্যম্।**

लक्षणान्यतरसम्बन्धः। अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः, पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन तत्स्मरणानुत्पत्तेः। पदज्ञानस्य ह्येकसम्बन्धिज्ञानविधया पदार्थो-

पदज्ञानस्य वृत्तिसम्बन्ध-सम्बन्धि-ज्ञानविधयाकाशानुपस्थापकत्वात्। तथा च वृत्तिसम्बन्ध-सम्बन्धिज्ञानविधया घटपदज्ञानादाकाशानुपस्थितेर्नाकाशो शाब्दबोध-विषय इति भावः। **अन्यतर**सम्बन्धः—अन्यतरात्मकः सम्बन्धः। तथा चोक्तं **शक्तिवादे** गदाधरभट्टाचार्यैः—"संकेतो लक्षणा चार्थे पदवृत्ति"रिति। तेन तीरस्मृतेः शक्त्या गङ्गापदज्ञानजन्यत्वाभावेऽपि लक्षणया गङ्गापदज्ञानजन्यत्वान्न गङ्गापदात् तीरबोधानुपपत्तिरिति भावः। **अत्रैव**—पदजन्य-पदार्थोपस्थितावेव। एवकारेण शाब्दबोध-व्यवच्छेदः। **शक्तिज्ञानस्य**—वृत्तिज्ञानस्य। **उपयोगः**—कारणत्वम्। तथा च वृत्तिज्ञानं शाब्दबोधजनक-पदार्थोपस्थिति-जनकतया कारणकारणत्वेनान्यथासिद्धमिति न शाब्दबोधजनकमिति भावः। **पूर्वं**—पदज्ञानोत्पत्तिक्षणे। **शक्तिग्रहा**भावे—वृत्तिज्ञानाभावे। **पदज्ञाने**ऽपीति। एतेन वृत्तिज्ञानातिरिक्तपदज्ञानरूप-स्मृतिसामग्रीसत्त्वं दर्शितम्। **तत्सम्बन्धेन**—वृत्तिसम्बन्धेन, पदसम्बन्धितावच्छेदक-घटत्वादिप्रकारेणेति यावत्। **तत्स्मरणानुत्पत्तेः**—पदार्थ-स्मरणाजननात्। वृत्तिज्ञानाभावे पदज्ञानादिरूप-स्मृतिसामग्रीसत्त्वेऽपि पदार्थस्मरणानुत्पत्त्या वृत्तिज्ञानस्य पदज्ञानस्येव पदार्थस्मृतिहेतुत्वमावश्यकमिति सूचितम्। ननु वृत्तिरूप-पदपदार्थसम्बन्ध-ज्ञानस्य कथं पदार्थस्मृति-हेतुत्वमिति चेत्? इत्थम्—पदपदार्थयोर्वृत्ति-रूप-सम्बन्धज्ञाने सत्येव पदज्ञानमेकसम्बन्धिज्ञानं सत् पदार्थस्मारकम्, एकसम्बन्धिज्ञान-मपर-सम्बन्धि-स्मारकमिति नियमात्, हस्ति-हस्तिपकयोः सम्बन्धाज्ञाने हस्तिपकदर्शनेऽपि हस्तिनोऽस्मरणादिति सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानहेतुत्वं मन्तव्यम्। नन्वेवं वृत्ति-

স্মরণ উৎপন্ন হইলে আকাশেরও শাব্দবোধের আপত্তি হইবে। শক্তি ও লক্ষণা—ইহাদের অন্যতর সম্বন্ধই বৃত্তি। ইহাতেই অর্থাৎ পদার্থের উপস্থিতিতেই শক্তি জ্ঞানের উপযোগিতা। কারণ পূর্ব্বে অর্থাৎ পদার্থস্মরণের পূর্বে—পদ-জ্ঞান থাকিলেও—শক্তি বা লক্ষণার (বৃত্তি) জ্ঞান না থাকিলে সেই সম্বন্ধে অর্থাৎ শক্তি বা লক্ষণা সম্বন্ধে সেই [পদসম্বন্ধিতাবচ্ছেদক ঘটত্বাদি প্রকারে ঘটাদি] পদার্থের স্মরণ জন্মে না। পদজ্ঞানও একসম্বন্ধিজ্ঞান-রূপে পদার্থের উপস্থাপক অর্থাৎ পদ ও পদার্থের সম্বন্ধ শক্তি বা লক্ষণার একটি সম্বন্ধী পদ, অপর সম্বন্ধী পদার্থ। একসম্বন্ধীর জ্ঞান অপর সম্বন্ধীর স্মারক—এই নিয়মানুসারে পদজ্ঞানও এক সম্বন্ধী জ্ঞান বলিয়া

पस्थापकत्वम्। (शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः। सा चास्माच्छब्दादयमर्थो

ज्ञानं पदार्थोपस्थापकं भवतु, पदज्ञानन्त्वन्यथासिद्धं स्यादत आह—**पदज्ञानस्य हीति**। पदज्ञानस्यापीत्यर्थः। तथा च पद-पदार्थयोः सम्बन्धज्ञानसत्त्वेऽपि पदज्ञानोत्तरमेवार्थ-स्मरणस्यानुभविकतया वृत्तिरूपसम्बन्धज्ञानस्येव पदज्ञानस्यापि सम्बन्धिज्ञानविधयाऽर्थ-स्मृतिहेतुतेति भावः। वृत्तेः शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धात्मकत्वात् मूले शक्तेरनिरूपणात् प्रथमं तावच्छक्तिं निरूपयति—**शक्तिश्चेति**। शक्तिरपीत्यर्थः। तथा च शक्तिर्लक्षणा च पदपदार्थयोः सम्बन्ध इत्यर्थः। तत्र शक्तेरतिरिक्तपदार्थत्वमभ्युपगच्छतां मीमांसकादीनां मतं निरसितुं तत्स्वरूपं दर्शयति—**सा चेति**। शक्तिश्चेत्यर्थः। सा चेश्वरेच्छारूपैव, नाति-रिक्ता, गौरवादिति भावः। **अस्मात्** पदादिति। एततपदज्ञानादित्यर्थः। पदोत्तर-पञ्चम्या जन्यत्वमर्थः। तस्य धात्वर्थे बोधेऽन्वयः। तव्यप्रत्ययस्य विषयताश्रयोऽर्थः। तथा चैतत्पदज्ञानजन्य-बोधविषयताश्रयाभिन्नोऽयमर्थः। एवं चैतदर्थविशेष्यकैतच्छब्द-जन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छारूपैव शक्तिः। उपलक्षणं चैतत्। इदं पदमिममर्थं बोधय-त्वितिं एतत्पदविशेष्यकैतत्पदार्थविषयक-बोधजनकत्वप्रकारकेच्छापि शक्तिर्बोध्या। क्वचिद् बोधादिविशेष्यकेच्छापि शक्तिर्भवति। यथा तदादिपदादौ। नन्वीदृशेच्छैव शक्तिश्चेत् सा समवायेनेश्वरात्मन्येव वर्त्तते, न पदे। तथा च पदस्य शक्त्यभावात् पदादर्थ-बोधो न स्यात्, शक्तस्यैव पदस्यार्थबोधकत्वादिति चेत्। न। एतदर्थविषयक-बोधजन-कतात्वावच्छिन्न-प्रकारतानिरूपित-विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशेच्छायाः पदे सत्त्वात् पदस्य शक्तत्वसम्भवात्। ननु तथाप्यर्थस्य शक्यत्वं नोपपन्न, तदिच्छायास्तत्राभावादिति चेत्। न। तत्पदज्ञानजन्य-बोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशे-च्छाया अर्थे सत्त्वात्। तथा च तत्पदज्ञानजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्न-प्रकारतानिरूपित-विशेष्यतासम्बन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वं तत्पदशक्यत्वमिति भावः। तेनेश्वरेच्छाया एकत्वेऽपि सर्वविषयकत्वेऽपि विषयतासम्बन्धेन सर्वत्र सत्त्वेऽपि पटादेर्न घटपद-शक्यत्वम्, घटपद-जन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्न-प्रकारतानिरूपित-विशेष्यताया घटमात्रवृत्तित्वेन पटादाव-

পদার্থের স্মারক হয়। পদের সহিত পদার্থের [বাচ্যবাচকভাব] সম্বন্ধই শক্তি। সেই শক্তি কিন্তু 'এই পদ হইতে এই অর্থ বুঝিতে হইবে' এইরূপ ঈশ্বরেচ্ছারূপই, [অতিরিক্ত নহে]। আধুনিক নামে (পিতার উচ্চারিত নামে) [ঈশ্বরেচ্ছারূপ] শক্তি আছেই। কারণ 'একাদশেঽহনি পিতা নাম কূর্য্যাৎ' অর্থাৎ পুত্রজন্মের একাদশ

बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा। आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव, "एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादि"तीश्वरेच्छायाः सत्त्वात्। आधुनिकसंकेतिते तु न शक्तिरिति सम्प्र-

सत्त्वात्। न चैवं गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छायास्तादृशसम्बन्धेन तीरेऽपि सत्त्वात् शक्त्यैव तीरबोधोपपत्तेर्लक्षणोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम्। तीरनिष्ठविशेष्यताया बोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वेऽपि गङ्गापदजन्य-बोधविषयतात्वावच्छिन्न-प्रकारतानिरूपितत्वाभावाद् निरुक्तविशेष्यतासम्बन्धाभावेन गङ्गापदजन्य-बोधविषयत्व-प्रकारकेच्छायास्तीरादावसत्त्वेन तीरादेर्गङ्गापदशक्यत्वाभावाद् गङ्गापदाच्छक्त्या तीर-बोधानुत्पत्तेर्लक्षणावश्यकत्वात्। नन्वीश्वरेच्छायाः शक्तित्वे पुत्रादौ पित्रादिसंकेतित-देवदत्तादिनाम्नि शक्तिर्न स्यात्, भगवदिच्छायास्तत्राभावादित्यत आह—**आधुनिके** नाम्नीति। पित्रादिसंकेतिते देवदत्तादि-नाम्नीत्यर्थः। **ईश्वरेच्छाया** सत्त्वादिति। एकादशदिनाधिकरणक-पुत्रत्व-समानाधिकरण-तत्तद्बालपिण्डत्वविशिष्ट-विषयक-बोधजन-कत्ववत्-पित्रभिलषित-नामत्व-समानाधिकरणचैत्रत्वादि-धर्मविशिष्ट-चैत्रादिनाम-विषयक-कृतिमान् पिता भवत्वित्याकारकेश्वरेच्छाया आधुनिके चैत्रादिनाम्न्यपि सत्त्वप्रतिपादना-दित्यर्थः। एवञ्च भगवतो बुबोधयिषया पुत्रत्व-समानाधिकरण-धर्मविशिष्ट-विषयक-बोधजनकत्वस्य तादृशनामत्व-समानाधिकरण-धर्मविशिष्टांशेऽवगाहनात् तेषां नाम्नां वाचकत्वमक्षतमिति मन्तव्यम्। विधिवाक्ये द्वादशेऽहनीति प्राचीनपाठः। नन्वेवम-प्याधुनिकमात्रसंकेतिते नदीवृद्ध्यादिपदे शक्तिर्न स्यात्, निरुक्तसम्बन्धेन सामान्यरूपेणापि भगवदिच्छायास्तत्राभावादित्याशङ्क्य परिहरति—**आधुनिके**ति। आधुनिकमात्रसंके-तिते इत्यर्थः। **न शक्ति**रिति। भगवदिच्छायास्तत्राभावादित्यर्थः। तथा चोक्तं **शक्ति-वादे**—"आधुनिकसंकेतः परिभाषा" इति। कथं तर्हि नदीवृद्ध्यादिपदाच्छाब्दबोध इति चेत्। शक्तिभ्रमादेवेत्यवेहि। नन्वीश्वरेच्छायाः शक्तिरूपत्वे ईश्वरानङ्गीकर्तृमते

দিবসে পিতা পুত্রের নামকরণ করিবে—এই ঈশ্বরেচ্ছা-স্বরূপ শক্তি [পুত্রবোধক শব্দেও] আছে অর্থাৎ 'পিতার উচ্চারিত দেবদত্ত শব্দ হইতে দেবদত্ত ব্যক্তির বোধ হউক'—এইরূপ শক্তি দেবদত্তত্ব-রূপে দেবদত্তনামে না থাকিলেও 'একাদশ দিবসে পিতার উচ্চারিত পুত্রবোধক নাম হইতে পুত্রের বোধ হউক'—এইরূপ নামসামান্য-রূপে [পিতার উচ্চারিত পুত্রবোধক] নামে ঈশ্বরেচ্ছারূপ শক্তি আছে। আধুনিক পুরুষের সঙ্কেতিত অর্থাৎ যে নাম কেবলমাত্র আধুনিক পুরুষের কৃত, তাহাতে কিন্তু

दायः। नव्यास्त्वीश्वरेच्छा न शक्तिः, किन्त्विच्छैव। तेनाधुनिक-संकेतितेऽपि शक्तिरस्त्येवेत्याहुः। शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः। तथा हि—

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥"

धातु-प्रकृति-प्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद् भवति। क्वचित् तु सति बाधके त्यज्यते। यथा—वैयाकरणैराख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिरुच्यते। चैत्रः

शक्तिग्रहासम्भवेन तत्तच्छब्दाच्छाब्दबोधो न स्यात्। संकेतयितॄणामाधुनिकानामाधुनिके नाम्नि शक्तेर्भ्रमत्वमपि कल्पनीयमित्यस्वरसाद् नव्यानां समाधानमाह—**नव्यास्त्विति**। ननु शक्तिग्रहे सति पदार्थोपस्थितिः स्यात्। स च न सम्भवति, प्रमाणाभावादित्याशङ्कां चिन्तामणेः शक्तिवादमनुस्मरन् परिहरति—**शक्तिग्रह** इति। **धात्वित्यादि**। धातवो भू-पच्-प्रभृतयः। प्रकृतिर्निपातरूपा, प्रातिपदिकरूपा च। प्रत्ययाः स्वादि-तिबादि-विभक्तयस्तद्धिताख्यातकृतश्च। आदिना समासादि-परिग्रहः। समासादावपि वैयाकरणैः शक्त्यङ्गीकारादित्यर्थः। **शक्तिग्रहः**—अर्थविशेषे शक्तिनिश्चयः। **व्याकरणादिति**। भूसत्तायां वर्त्तमाने लडित्यादिव्याकरणात् सत्ताद्यर्थे भ्वादिधातोर्वर्त्तमानाद्यर्थे तिबादि-प्रत्ययस्य समुच्चयाद्यर्थे चादि निपातस्यैकत्वाद्यर्थे स्वादिप्रत्ययस्य शक्तिग्रहः। **भवति**—जायते। नन्वेवं सति सिद्धान्तविरोधो न स्यादस्ति च स्वसिद्धान्तविरोध अत आह—**क्वचिदिति**। **बाधके**—स्वसिद्धान्तविरोधे। **त्यज्यते**—वैयाकरणैस्तत्पदशक्यत्वेन

শক্তি নাই—ইহা এক সম্প্রদায় [বলেন]। নব্যগণ কিন্তু বলেন—ঈশ্বরেচ্ছা শক্তি নহে, কিন্তু ইচ্ছাই অর্থাৎ 'অস্মাৎ পদাৎ অয়মর্থো বোদ্ধব্যঃ"—এইরূপ যে কোন লোকের ইচ্ছাই শক্তি। তাহাতে আধুনিক পুরুষ কৃত নামেও শক্তি থাকেই। শক্তির জ্ঞান কিন্তু ব্যাকরণ প্রভৃতি হইতেই হইয়া থাকে। যেহেতু [প্রাচীনগণ] তাহাই বলেন যে—'পণ্ডিতগণ বলেন—ব্যাকরণ, উপমান, কোশ, আপ্তবাক্য (তত্ত্বদর্শন, কারুণ্য, ইন্দ্রিয়পটুত্ব ও অনালস্য বিশিষ্ট পুরুষের উচ্চারিত বাক্য), ব্যবহার (অনুমান), বাক্যশেষ, বিবৃতি (বিবরণ—সমানার্থক পদের দ্বারা প্রযুক্ত পদের অর্থ কথন), সিদ্ধপদের (প্রসিদ্ধার্থক পদের) সান্নিধ্য হইতে শক্তিজ্ঞান হয়।' পচ্, গম্ প্রভৃতি ধাতু, প্রাতিপদিক ও নিপাতরূপ প্রকৃতি, কৃৎ, তদ্ধিত প্রভৃতি প্রত্যয় ও সমাসের শক্তি জ্ঞান ব্যাকরণ হইতে হয়। বাধক থাকিলে অর্থাৎ ন্যায়সিদ্ধান্তের সহিত বিরোধ

पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याऽभेदान्वयः। तच्च गौरवात् त्यज्यते। किन्तु

व्यवह्रियमाणोऽप्यर्थोऽस्माभिस्तत्पदशक्यत्वेन न व्यवह्रियते। तत्र दृष्टान्तमाह—**यथे**ति। **अभेदान्वय** इति। अयमत्रान्वयप्रकारः—चैत्रपदात् चैत्रस्योपस्थितिः पच्धातोः पाकस्याख्यातान्च कर्त्तुः। ततो धात्वर्थस्य पाकस्य चैत्रस्य च प्रातिपदिकार्थस्याख्यातार्थ-कर्त्तर्यन्वये चैत्राभिन्नः पाककर्त्ता इत्यन्वयो लभ्यते। **तच्च**—कर्त्तुः शक्यत्वञ्च। **गौरवा**दिति। कृतिमतः कर्त्तुराख्यातशक्यत्वे कृतिः शक्यतावच्छेदिका स्यात्। सा च प्रतिपुरुषं प्रतिविषयञ्च भिन्नेत्यनन्तकृतीनां शक्यतावच्छेदकतयाख्यातोपस्थाप्यत्वं कल्पनीयम्।

হইলে কোন স্থলে [তাহা] পরিত্যক্ত হয় অর্থাৎ বৈয়াকরণ যে পদার্থকে যে পদের শক্য বলিয়া ব্যবহার করেন, ন্যায় সিদ্ধান্ত-বিরোধ হইলে সেই পদার্থ সেই পদের শক্য বলিয়া ব্যবহৃত হয় না। যেমন বৈয়াকরণগণ কর্ত্তাতে আখ্যাতের শক্তি বলেন। চৈত্রঃ পচতি—প্রভৃতি স্থলে কর্ত্তার সহিত চৈত্রের অভেদ অন্বয় হয় অর্থাৎ চৈত্রাভিন্নঃ পাককর্ত্তা—এইরূপ অন্বয় বোধ হয়। তাহা তো অথাৎ বৈয়াকরণ সম্মত কর্ত্তার আখ্যাতশক্যত্ব গৌরববশতঃ পরিত্যক্ত হইয়া থাকে। [নৈয়ায়িকমতে] লাঘববশতঃ

বিবৃতি

শক্তিজ্ঞান সহকারে পদজ্ঞান হইতে যে ধর্ম্মবিশিষ্ট ধর্ম্মীর স্মরণ হয়, সেই ধর্ম্মীটী সেই পদের শক্য, ধর্ম্মীর বিশেষণ সেই ধর্ম্মটী শক্যতাবচ্ছেদক। শক্য ও শক্যতাবচ্ছেদক পদার্থটী পদজ্ঞান হইতে উপস্থিত হয় বলিয়া এই উভয়ে পদের শক্তি স্বীকৃত হইয়াছে। প্রাচীন বৈয়াকরণের মতে কর্ত্তাতে (কৃতিমানে) আখ্যাতের শক্তি। কর্ত্তা (কৃতিমান্) আখ্যাতের শক্য হইলে কৃতি শক্যতাবচ্ছেদক হয়। নৈয়ায়িকগণের মতে কৃতি শক্যতাবচ্ছেদক নহে। তাঁহাদের মতে কৃতি শক্য এবং কৃতিত্ব জাতি শক্যতাবচ্ছেদক। নৈয়ায়িকগণের এইরূপ কল্পনার হেতু লাঘব। কারণ উক্ত মতে কৃতি অসংখ্য হইলেও পৃথক্‌ভাবে প্রতিটী কৃতিতে শক্তি স্বীকৃত হয় নাই। কৃতিত্বাবচ্ছেদে অর্থাৎ কৃতিত্ববিশিষ্টে—শক্যতাবচ্ছেদক কৃতিত্বের যাবতীয় অধিকরণে—সমষ্টিভাবে একটীমাত্র শক্তি স্বীকৃত হইয়াছে। কিন্তু বৈয়াকরণ মতে শক্যতাবচ্ছেদক কৃতি অসংখ্য বলিয়া প্রতিটী কৃতিতে শক্তি স্বীকার করিলে অসংখ্য শক্তি কল্পনা করিতে হয়। এইরূপ কল্পনাই গৌরব। আরও কথা—জাতি এবং অখণ্ডোপাধি ব্যতিরিক্ত সমস্ত পদার্থ কোন ধর্ম্মবিশিষ্ট হইয়াই শাব্দবোধের বিষয় হয়। সুতরাং কৃতি শক্যতাবচ্ছেদক হইলে উহা কোন ধর্ম্ম (কৃতিত্ব) বিশিষ্ট হইয়াই শক্যতাবচ্ছেক

कृतौ शक्तिर्लाघवात्। कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते। न च कर्त्तुरनभिधानाच्चैत्रादिपदोत्तरं तृतीया स्यादिति वाच्यम्, कर्त्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र तन्त्रत्वात्। संख्याभिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः।

तच्च गौरवमिति भावः। **लाघवादि**ति। कृतेराख्यातशक्यत्वे किञ्चिदविशेषितस्यैकस्यैव कृतित्वस्य शक्यतावच्छेदकतयाख्यातोपस्थाप्यत्वाल्लाघवमिति भावः। **कृति**रिति। शाब्दबोध-इत्यादिः। **भासते**—ज्ञानविषयो भवति। तथा च पच्धातूपस्थाप्यस्य पाकस्याख्यातोपस्थाप्यकृतावनुकूलत्वसम्बन्धेनान्वयः। तस्याश्च कृतेश्चैत्रपदोपस्थाप्ये चैत्रे आश्रयत्वेनान्वयस्तेन चैत्रः पचतीत्यत्र पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधो भवति। तस्मिंश्च बोधे चैत्रो विशेष्यतया तत्र च कृतिर्विशेषणतया कृतौ च पाकः प्रकारतया ज्ञानविषयो भवति। तथा चैतन्मते आख्यातार्थविशेष्यक-बोधानभ्युपगमात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव मुख्यविशेष्यतया शाब्दबोधविषयत्वात् कृतिप्रकारक-चैत्रविशेष्यक-बोधो नानुपपन्न इति भावः। **कर्त्तुरन**भिधानात्—कर्त्तुराख्यातवाच्यत्वाभावात्। **तृतीया** स्यादिति। कर्त्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनुशासनेनाऽनभिहिते कर्त्तरि तृतीयाविधानात् चैत्रः पचतीत्यत्र चैत्रेण पचतीति प्रयोगः स्यादिति भावः। **कर्त्तृसंख्यानभिधानस्य**—कर्त्तर्याख्यातार्थसंख्या-प्रकारकबोधाभावस्य, कर्त्तर्याख्यातार्थसंख्यायाः प्रकारतयानन्वयस्येति यावत्। **तत्र**—तृतीयायाम्। **तन्त्रत्वात्**—प्रयोजकत्वात्। तथा चात्राख्यातेन

আখ্যাতের শক্তি কিন্তু কৃতিতেই স্বীকৃত হইয়াছে। [চৈত্রঃ পচতি—এই স্থলে আখ্যাতার্থ] কৃতি চৈত্র প্রভৃতিতে প্রকার (বিশেষণ) হইয়া ভাসমান হয় অর্থাৎ পাকানুকূলকৃতিমান্ চৈত্রঃ—এইরূপে চৈত্রের বিশেষণরূপে কৃতির অন্বয় হয়। [পূঃ] কর্ত্তার অনভিধান হেতু অর্থাৎ আখ্যাতবাচ্য কর্ত্তা (আখ্যাতের দ্বারা উপস্থিত) না হওয়ায় [চৈত্রঃ পচতি এই স্থলে] চৈত্র পদের উত্তর তৃতীয়া বিভক্তি হউক, ইহা বলিতে পার না। কারণ কর্ত্তৃসংখ্যার অনভিধানই অর্থাৎ কর্ত্তাতে আখ্যাতবাচ্য সংখ্যার বিশেষণরূপে অন্বয়বোধ না হওয়াই তৃতীয়া বিভক্তির প্রয়োজক। কর্ম্মত্ব, করণত্ব,

বিবৃতি

হইবে; কারণ উহা জাতি বা অখণ্ডোপাধি নহে। তাহাতেও গৌরব হয়। কিন্তু কৃতিই জাতি কোন ধর্ম্মবিশিষ্ট না হইয়াই শক্যতাবচ্ছেদক বা জ্ঞানের বিষয় হইতে পারে বলিয়া নৈয়ায়িকমতে লাঘব হয়। তাই বিশ্বনাথ বলিলেন—**তচ্চ গৌরবাৎ ত্যজ্যতে, কিন্তু কৃতৌ শক্তির্লাঘবাৎ।**

कर्मत्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वमर्थः। तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीन

कर्तृगतैकत्वसंख्याभिधानात् चैत्रः पचतीति प्रयोगो नानुपपन्न इति भावः। नन्वाख्याता र्थसंख्या प्रकृते कर्त्तर्येवान्वेति नान्यत्रेत्यत्र किं प्रमाणम्? को वाख्यातार्थसंख्यान्वय-प्रयोजक इत्याशङ्क्य तत्प्रयोजकं दर्शयति—**संख्याभि**धानेति। आख्यातार्थसंख्या-प्रकारक-बोधविशेष्यताधिकरणञ्चेत्यर्थः। **कर्मत्वाद्यनवरुद्धः**—कर्मत्वादौ विशेषणत्वेना-विवक्षितः, अनन्वित इति यावत्। आदिना करणत्वादि परिग्रहः। **प्रथमान्तपदो-पस्थाप्यः**—प्रथमाविभक्त्यन्त-पदज्ञान जन्योपस्थिति-विषयः। चैत्रस्तण्डुलः पचति, चैत्रः काष्ठः पचतीत्यादौ यदा तण्डुलादिपदोत्तर-प्रथमायाः कर्मत्वकरणत्वादिलक्षणायां तात्पर्यं, तदा काष्ठतण्डुलयोः प्रथमान्त-पदोपस्थाप्यत्वादाख्यातार्थसंख्यान्वयः। तद्वारणायाह—**कर्मत्वाद्य**नवरुद्ध इति। काष्ठ-तण्डुलयोः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वेऽपि कर्मत्व-करणत्वाव-रुद्धत्वाद् वारणमिति भावः। द्वितीयादि-कारकविभक्त्यर्थे कर्मत्वादावविशेषणो हि यदि कर्मत्वाद्यनवरुद्धः स्यात्, तदा चैत्र इवेत्यादौ मैत्र इव चैत्रेऽपि संख्यान्वयः स्यात्, चैत्रस्य इवार्थसादृश्यविशेषणत्वेऽपि द्वितीयादि-कारकविभक्त्यर्थे कर्मत्वादावविशेषणत्वात्, प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाच्च, अतः कर्मत्वादीत्यस्यार्थमाह—**कर्मत्वादी**त्यस्येति। कर्मत्वा-द्यनवरुद्ध इत्यस्येत्यर्थः। तथा च कर्मत्वपदमितरपरम्। अनवरुद्धपदमविशेषणपरम्। तेनेतराविशेषणत्वं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः। एतादृशार्थविवक्षायाः फलं दर्शयति—**तेने**ति। कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति वाक्यस्य निरुक्तार्थपरत्व-स्वीकारेणेत्यर्थः।

সম্প্রদানত্ব প্রভৃতি দ্বারা অনবরুদ্ধ (অগুণীভূত) অর্থাৎ কর্ম্মত্ব, করণত্ব প্রভৃতিতে বিশেষণরূপে অনন্বিত এবং প্রথমান্ত পদের দ্বারা উপস্থিত পদার্থই সংখ্যাভিধানের (সংখ্যান্বয়ের) যোগ্য। **কর্ম্মত্বা**দ্যনবরুদ্ধ এই বাক্যের প্রতিপাদ্য অর্থ হইতেছে—ইতর পদার্থের বিশেষণমাত্ররূপে তাৎপর্য্যের অবিষয়। তাহাতে অর্থাৎ কর্ম্মত্বাদ্যনব-রুদ্ধ বাক্যের উক্ত অর্থ বিবক্ষিত হওয়ায় 'চৈত্র ইব মৈত্রো গচ্ছতি'—প্রভৃতি স্থলে

বিবৃতি

কর্তৃগত একত্বাদি সংখ্যা আখ্যাতের দ্বারা অভিহিত (উক্ত) হইয়া কর্ত্তাতে অন্বিত না হইলেই কর্তৃবাচক পদের উত্তর তৃতীয়া বিভক্তি হয়। চৈত্রঃ ওদনং পচতি—এই স্থলে চৈত্রেরই একত্ব সংখ্যা 'তি' এই আখ্যাতের দ্বারা অভিহিত হইয়া কর্ত্তাতে অন্বিত হওয়ায় কর্তৃবাচক চৈত্রপদে তৃতীয়া হয় না। কিন্তু এ স্থলে একত্ব সংখ্যাটী চৈত্রে ও ওদনে তুল্যভাবে থাকিলেও চৈত্রের সংখ্যা আখ্যাতের দ্বারা উক্ত হয়, ওদনের

বিবৃতি

সংখ্যা কেন হয় না? চৈত্রেই আখ্যাতার্থ সংখ্যা অন্বিত হয়, ওদনে কেন হয় না? তাহার নিয়ম প্রকাশ করিতে বলিলেন—**সংখ্যাভিধানযোগ্যশ্চ** ইত্যাদি।

যে পদার্থ প্রথমান্ত পদের দ্বারা উপস্থিত হয় এবং অন্য কোন পদার্থে বিশেষণ হয় না, কেবল বিশেষ্যই হইয়া থাকে, তাহাতেই আখ্যাতার্থ সংখ্যার অন্বয় হয়। 'চৈত্র ইব মৈত্রো গচ্ছতি' প্রভৃতি স্থলে প্রথমান্ত চৈত্র পদের দ্বারা চৈত্র উপস্থিত হওয়ায় তাহাতে সংখ্যার অন্বয় হইতে পারে। কিন্তু তাহা হইলে 'চৈত্রৌ ইব' বা 'চৈত্রা ইব মৈত্রো গচ্ছতি' এইরূপ প্রয়োগ হইত না। তাই বলিলেন—**কর্ম্মত্বাত্বনবরুদ্ধঃ**।

এস্থলে কর্ম্মত্ব পদের অর্থ—ইতর পদার্থ। অনবরুদ্ধ কথাটীর অর্থ—অবিশেষণ। অর্থাৎ যে পদার্থ কেবল বিশেষ্য, অন্য কোনও পদার্থে বিশেষণ নহে, তাহাই কর্ম্মত্বা-ত্বনবরুদ্ধ। তাহাতেই আখ্যাতার্থ সংখ্যার অন্বয় হয়। চৈত্র প্রথমান্ত চৈত্রপদের দ্বারা উপস্থিত হইলেও ইবার্থ সাদৃশ্যে বিশেষণ হওয়ায় কর্ম্মত্বাত্বনবরুদ্ধ নহে। তাই চৈত্রে আখ্যাতার্থ সংখ্যার অন্বয় হয় না। শাব্দবোধের পূর্ব্বে চৈত্র ইবার্থ সাদৃশ্যে বিশেষণ না হওয়ায় এবং প্রথমান্ত পদের দ্বারা উপস্থিত হওয়ায় চৈত্রেও আখ্যাতার্থ সংখ্যার অন্বয় হইতে পারে। এইজন্য বলিলেন—**ইতরবিশেষণত্বেন তাৎপর্য্যা-বিষয়ত্বম্**। অর্থাৎ যে পদার্থ কোন পদার্থের বিশেষণরূপে তাৎপর্য্যের বিষয় নহে, তাহাই কর্ম্মত্বাত্বনবরুদ্ধ। তাহাতেই আখ্যাতার্থ সংখ্যার অন্বয় হয়। শাব্দবোধের পূর্ব্বে চৈত্র সাদৃশ্যের বিশেষণ না হইলেও সাদৃশ্যের বিশেষণরূপে তাৎপর্য্যের বিষয় হওয়ায় চৈত্রে সংখ্যার অন্বয় হয় না। "মৈত্র এব গচ্ছতি" বা "মৈত্রঃ মৈত্রং পশ্যতি" প্রভৃতি স্থলে মৈত্র এবকারার্থ অন্য পদার্থে বা দ্বিতীয়ার্থ কর্ম্মত্বে বিশেষণরূপে তাৎ-পর্য্যের বিষয় হওয়ায় কর্ম্মত্বাত্বনবরুদ্ধ নহে। সুতরাং মৈত্রেও সংখ্যার অন্বয় না হউক। এজন্য বলিতে হইবে—**ইতরবিশেষণত্বমাত্রেণ তাৎপর্য্যাবিষয়ত্বম্**। যাহা মাত্র বিশেষণরূপে তাৎপর্য্যের বিষয় নহে, তাহাই কর্ম্মত্বাত্বনবরুদ্ধ। "মৈত্র এব গচ্ছতি" বা "মৈত্রঃ মৈত্রং" পশ্যতি স্থলে মৈত্র এবকারার্থ অন্য পদার্থে বা কর্ম্মত্বে মাত্র বিশেষণরূপে তাৎপর্য্যের বিষয় না হওয়ায় অর্থাৎ বিশেষ্যরূপে তাৎপর্য্যের বিষয় হইয়া বিশেষণরূপেও তাৎপর্যের বিষয় হওয়ায় কর্ম্মত্বাত্বনবরুদ্ধ হইয়াছে। এইজন্যই তাহাতে আখ্যাতার্থ সংখ্যার অন্বয় হইয়াছে। "চৈত্র ইব" এই স্থলে চৈত্র মাত্র বিশেষণরূপে তাৎপর্য্যের অবিষয় না হওয়ায় কর্ম্মত্বাত্ববরুদ্ধ হইয়াছে, তাই তাহাতে সংখ্যার অন্বয় হয় না। যদি ইবার্থ সাদৃশ্যে চৈত্র বিশেষণরূপে তাৎপর্য্যের বিষয় না হয় বা তাৎপর্য্যজ্ঞান শাব্দবোধে কারণ না হয়, তবে চৈত্রেও আখ্যাতার্থ সংখ্যার অন্বয়

त्यादौ न चैत्रे संख्यान्वयः। यत्र कर्मादौ न विशेषणत्वे तात्पर्यम्, तद्-वारणाय न चैत्रे संख्यान्वय इति। चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चैत्रपदोपस्थितस्य चैत्रस्य इव-पदोपस्थिते सादृश्ये प्रतियोगित्वसम्बन्धेन तस्य च सादृश्यस्य मैत्रपदोपस्थिते मैत्रेऽनु-योगित्वसम्बन्धेन गम्धातूपस्थितस्य गमनस्याख्यातोपस्थितकृतावनुकूलत्वसम्बन्धेन तस्याश्च कृतेर्मैत्रपदोपस्थिते मैत्रे आश्रयत्वसम्बन्धेनान्वयात् चैत्रसदृशो मैत्रो गमनानुकूलकृति-मानिति बोधः। तस्मिंश्च बोधे चैत्रस्य इवार्थसादृश्यविशेषणत्वेन तात्पर्यविषयत्वान्न तत्र संख्यान्वयः। द्वितीयदलस्य प्रयोजनमाह—**यत्रे**ति। **कर्मादौ**—कर्मत्वांशे। **आदिना** कर्त्तृत्व-परिग्रहः। **विशेषणत्वे**—विशेषणत्वमात्रे। तथा च तण्डुलं पचतीत्यादौ यदि तण्डुलकर्मक-पाकानुकूल-व्यापारवांस्तण्डुल इति शाब्दबोधे तात्पर्यम्, तदा तण्डुलस्याम्-पदोपस्थिते कर्मत्वे विशेषणत्वमात्रेणान्वये तात्पर्यविषयत्वाभावात् तण्डुलेऽपि संख्यान्वया-पत्तिस्तद्वारणाय—द्वितीयदलमिति भावः। यद्वा **कर्मादौ**—कर्माख्यातपदवाच्य कर्म-त्वादौ। आदिपदात् तादृशकर्त्राख्यातपदवाच्य-कर्त्तृत्व-परिग्रहः। तथा च चैत्रेण पच्यते इत्यत्र चैत्रकर्त्तृकपाक-कर्मत्वमित्याकारक-कर्मत्व-मुख्यविशेष्यक-बोधस्यानुभवसिद्धत्वात् तत्र कर्मत्वांशे इतराविशेषणत्वेन तात्पर्यविषयत्वसत्त्वात् संख्यान्वयापत्तिस्तद्वारणाय द्वितीयदलमावश्यकम्। वस्तुतस्तु चैत्र एव पचति, चैत्रश्चैत्रं पश्यतीत्यादौ चैत्रे संख्या-न्वयोपपत्तये कर्मत्वाद्यनवरुद्धपदेन विशेषणत्वमात्रप्रयोजक-प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वस्य विवक्षणीयतया तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलादीनां विशेषणत्वमात्रप्रयोजक-प्रथमान्तपदानु-पस्थाप्यत्वात् तत्र संख्यान्वयापत्तिवारणाय द्वितीयदलमिति बोध्यम्। द्वितीयदलस्य

চৈত্রে আখ্যাতার্থ সংখ্যার অন্বয় হয় না। [কারণ এস্থলে চৈত্র ইতর পদার্থ ইব শব্দ-বাচ্য সাদৃশ্যের বিশেষণরূপে তাৎপর্য্যের বিষয় হইয়াছে, অবিষয় হয় নাই।] যে স্থলে কর্ম্মাদিতে (কর্ম্মত্ব প্রভৃতিতে) বিশেষণত্বমাত্রে তাৎপর্য্য নাই অর্থাৎ যে স্থলে (তণ্ডুলং পচতি প্রভৃতি স্থলে) তণ্ডুল প্রভৃতি কর্ম্ম দ্বিতীয়ার্থ কর্ম্মত্বে মাত্র বিশেষণরূপে অন্বিত না হইয়া বিশেষ্য ও বিশেষণরূপে অন্বিত হয়, সেস্থলে তাহার বারণের (তাদৃশ

বিবৃতি

হইতে পারে। এইজন্য কর্ম্মত্বাদ্যনবরুদ্ধ কথার পারস্কৃত অর্থ হইবে— **বিশেষণত্বমাত্র-প্রয়োজকপ্রথমান্তপদানুপস্থাপ্যত্ব**। "চৈত্র ইব" এই স্থলে চৈত্র বিশেষণত্বমাত্রের প্রয়োজক প্রথমান্ত চৈত্রপদের দ্বারা উপস্থিত হওয়ায় চৈত্রে সংখ্যার অন্বয় হয় না।

যে কর্ম্মত্বাদ্যনবরুদ্ধ ও প্রথমান্ত পদোপস্থাপ্য, তাহাতেই আখ্যাতার্থ সংখ্যার অন্বয়

प्रथमान्तेति। यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः। तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रादेर्वारणम्। स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय द्वितीयदलम्। तस्य द्वितीयान्त-पदोपस्थाप्यत्वाद् वारणमिति। एवं व्यापारेऽपि न शक्तिगौरवान्।

प्रकारान्तरेण प्रयोजनं वक्तुं प्रथमदलस्यार्थान्तरमाह—**यद्वे**ति। **तेन**—धात्वर्थातिरिक्ता-विशेषणत्व-निवेशनेन। **चैत्रादे**र्वारणमिति। चैत्रस्य धात्वर्थातिरिक्ते इवार्थसादृश्ये विशेषणत्वादाख्यातार्थसंख्यान्वयवारणमिति भावः। **स्तोकादे**र्वारणायेति। स्तोकादेरा-ख्यातार्थसंख्यान्वयवारणायेत्यर्थः। आदिना मृदु पचतीत्यादौ मृद्वादेः परिग्रहः। **तस्य**

তণ্ডুল প্রভৃতিতে আখ্যাতার্থ সংখ্যার অন্বয় বারণের) জন্য "প্রথমান্ত পদোপস্থাপ্য" উক্ত হইয়াছে। অথবা প্রথমদলের অর্থাৎ 'কর্ম্মত্বাদ্যনবরুদ্ধঃ' বাক্যের অর্থ—ধাত্বর্থা-তিরিক্ত পদার্থে অবিশেষণ। তাহাতে অর্থাৎ কর্ম্মত্বাদ্যনবরুদ্ধ পদের এইরূপ অর্থ হইলে 'চৈত্র ইব মৈত্রো গচ্ছতি' প্রভৃতি স্থলে চৈত্র প্রভৃতির (সংখ্যান্বয়) বারণ হয়। 'স্তোকং পচতি' প্রভৃতি স্থলে স্তোক প্রভৃতির (সংখ্যান্বয়) বারণের জন্য দ্বিতীয়দল অর্থাৎ "প্রথমান্তপদোপস্থাপ্য" বিশেষণও আবশ্যক। দ্বিতীয়ান্তপদোপস্থাপ্য বলিয়াই

বিবৃতি

হয়, ইহা পূর্বে উক্ত হইয়াছে এবং কর্মত্বাদ্যনরুদ্ধ পদের অর্থও উক্ত হইয়াছে। প্রথমান্ত-পদোপস্থাপ্য অংশের অন্য প্রয়োজন দেখাইবার জন্য কর্ম্মত্বাদ্যনবরুদ্ধ পদের অর্থান্তর নির্ণয় করিতে বলিলেন—**যদ্বা ধাত্বর্থা রিক্তাবিশেষণত্বং প্রথমদলার্থঃ** অর্থাৎ যে পদার্থ ধাত্বর্থভিন্নে অবিশেষণ, তাহাই কর্ম্মত্বাদ্যনবরুদ্ধ। কর্ম্মত্বাদ্যনবরুদ্ধ পদের এইরূপ অর্থ বিবক্ষিত হওয়ায় "চৈত্র ইব মৈত্রো গচ্ছতি" এই স্থলে চৈত্রে আখ্যাতার্থ সংখ্যার অন্বয় হইবে না। কারণ চৈত্র ধাত্বর্থ ভিন্ন ইবার্থ সাদৃশ্যে বিশেষণ হওয়ায় কর্ম্ম-ত্বাদ্যনবরুদ্ধ হয় নাই। ধাত্বর্থভিন্নে অবিশেষণমাত্রই যদি আখ্যাতার্থ সংখ্যান্বয়ের যোগ্য হয়, তবে "স্তোকং পচতি" এই স্থলে স্তোক পদার্থে আখ্যাতার্থ সংখ্যার অন্বয়-প্রসঙ্গ হইবে। কারণ এস্থলে স্তোক পদার্থটী ধাত্বর্থ পাকে বিশেষণ হইয়াছে, ধাত্বর্থ ভিন্ন কোন পদার্থে বিশেষণ হয় নাই। এইজন্য বলিতে হইবে—যে পদার্থ কর্ম্মত্বা-দ্যনরুদ্ধ ও প্রথমান্তপদের উপস্থাপ্য, তাহাই আখ্যাতার্থ সংখ্যান্বয়ের যোগ্য। স্তোক পদার্থটী কর্মত্বাদ্যনরুদ্ধ হইলেও প্রথমান্ত পদের দ্বারা উপস্থাপ্য নহে; উহা দ্বিতীয়ান্ত পদের দ্বারা উপস্থাপ্য। সুতরাং উহাতে আখ্যাতার্থ সংখ্যার অন্বয় প্রসক্তি হইবে না। এই অভিপ্রায়ে বলিলেন—**তস্য দ্বিতীয়ান্তপদোপস্থাপ্যত্বাদ্ বারণমিতি।**

रथो गच्छतीत्यादौ तु व्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा। जानातीत्यादौ त्वाश्रयत्वे, नश्यतीत्यादौ तु प्रतियोगित्वे निरूढ़लक्षणा। उपमानाद् यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम्।

—स्तोकादेः। **द्वितीया**न्तेति। प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाभावादित्यर्थः। अत्र कल्पे चैत्र एव पचतीत्यादौ चैत्रे संख्यान्वयोपपादनाय धात्वर्थातिरिक्त-विशेषणत्वमात्रेण तात्पर्याविषयत्वमेव कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं विवक्षणीयम्। फलं धात्वर्थः, प्रत्ययार्थस्तु व्यापार इति **मण्डन**मिश्रमतं निराकर्त्तुमाह—**एव**मिति। **व्यापारे**ऽपीति। अपिना कर्त्ता समुच्चीयते। तथा च यथाख्यातपदवाच्यः कर्त्ता न भवति ; तथा व्यापारोऽपीति भावः। तत्र हेतुमाह—**गौरवा**दिति। यथा कृतित्वापेक्षया गौरवात् कर्त्तृत्वं न शक्यतावच्छेदकम्, तथा व्यापारत्वमपि, तस्य तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपतया कृतित्वापेक्षया गुरुत्वादिति भावः। ननु तव मतेऽप्याख्यातस्य कृत्यर्थकत्वं न सम्भवति, रथो गच्छतीत्यादौ रथे कृत्यभावादत आह—**रथ** इति। रथो गच्छतीत्यत्र रथे कृत्यन्वयानुपपत्त्या व्यापारे निरूढ़लक्षणा, गमनानुकूल-व्यापारस्यैव रथे बोधादिति प्राचीनमतमाश्रित्याह—**व्यापार** इति। रथो गच्छतीत्यत्र गमनानुकूल-व्यापारो ह्यश्वादिसंयुक्तरज्ज्वादीनां रथे संयोगः। स च गमनशून्यकालेऽप्यस्ति रथस्य। न च तदा रथो गच्छतीति प्रयोगो नापि व्यापारस्य बोधः। तस्मादननुभवाद् गौरवाच्च व्यापारे न लक्षणा, किन्त्वाश्रयत्व इति **तत्त्वचिन्तामणिकृतां** मतमनुस्मरन्नाह—**आश्रयत्वे** वेति। **लक्षणा**—निरूढ़लक्षणा। **जानाती**त्यादाविति। चैत्र इत्यादिः। आदिपदेनेच्छति यतते इत्यादिपरिग्रहः। **आश्रयत्व** इति। कृतेर्ज्ञानानुकूलत्वाभावादाख्यातार्थकृतावनुकूलत्वसम्बन्धेन ज्ञानान्वयानुपपत्त्याख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणा। तथा च ज्ञानाश्रयत्ववान् चैत्र इति बोधः। **नश्यतीत्यादा**विति। घट इत्यादिः। **प्रतियोगित्व** इति। घटो नश्यतीत्यादौ नाशानुकूलकृतेर्घटादावचेतनेऽन्वयानुपपत्त्याख्यातस्य प्रतियोगित्वे लक्षणा। तथा चात्र नाशप्रतियोगित्ववान् घट इति बोधः। **तथोक्त**मिति। उपमाननिरूपणावसर इत्यादिः।

তাহার (স্তোকপদার্থে সংখ্যার অন্বয়) বারণ হইল অর্থাৎ স্তোক পদার্থটী ধাত্বর্থাতিরিক্ত বিশেষণ না হইলেও প্রথমান্ত পদের উপস্থাপ্য নহে বলিয়া তাহাতে সংখ্যার অন্বয় হয় না। এইরূপ ব্যাপারেও শক্তি নাই। কারণ গৌরব হয়। 'রথো গচ্ছতি' প্রভৃতি স্থলে কিন্তু [আখ্যাতের] ব্যাপার বা আশ্রয়ত্বে [নিরূঢ়] লক্ষণা, [শক্তি নহে। 'জানাতি' প্রভৃতি স্থলে কিন্তু [আখ্যাতের] আশ্রয়ত্বে, 'নশ্যতি' প্রভৃতিস্থলে

कोशादपि शक्तिग्रहः। सति बाधके क्वचित् त्यज्यते। यथा नीलादिपदानां नील-रूपादौ नीलादि-विशिष्टे च शक्तिः कोशेन व्युत्पादिता। तथापि लाघवाद् नीलादावेव शक्तिः, नीलादि-विशिष्टे तु लक्षणेति। एवमाप्तवाक्यादपि। यथा कोकिलः पिकपद-वाच्य इत्यादि-शब्दात् पिकादि-शब्दानां कोकिले शक्तिग्रहः। एवं व्यवहारादपि। यथा प्रयोजक-वृद्धेन घटमानयेत्युक्तम्। तच्च श्रुत्वा प्रयोज्य-

कोशादपीति। "अप्येकदन्त-हेरम्ब-लम्बोदर-गजानना" इत्यादि-कोशादेकदन्तादि-शब्दानां शक्तिग्रहो भवति। अपिशब्द उक्तसमुच्चायकः। **बाधके**—गौरवरूप-बाधके। **क्वचित्**—वक्ष्यमाणस्थले। **नीलविशिष्टे**—नीलरूपविशिष्टे द्रव्ये। **कोशेन**—"गुणे शुक्लादयः पुंसी"त्यादि-कोशेन। कोशे सप्तम्याः वाचकत्वमर्थः। तेन शुक्लादिशब्दानां शुक्लादिरूप-वाचकत्वं शुक्लादिरूपविशिष्टद्रव्य-वाचकत्वञ्च कोशेन व्युत्पादितं बोध्यम्। **लाघवादि**ति। नीलादिविशिष्टे शक्तिपक्षे नीलत्वविशिष्ट-नीलरूपं शक्यतावच्छेदक-मित्यनन्तानां नीलत्वविशिष्टनीलरूपाणां शक्यतावच्छेदकत्वम्। नीले शक्त्यङ्गीकारे त्वेकस्या नीलत्वजातेः स्वरूपतः शक्यतावच्छेदकत्वम्। नीलत्वविशिष्ट-नीलरूपापेक्षया नीलत्वस्य लघुत्वाद् नीलादावेव शक्तिः कल्पनीया, न तद्विशिष्टे, गौरवादिति भावः। यत्र नीलस्य शक्यतयोपस्थितावन्वययबाधो यथा नीलो घट इत्यादौ, तत्र नीलादिपदस्य नीलादिगुण-विशिष्टे लक्षणेत्याह—**नीलादी**ति। **आप्तवाक्या**दपीति। शक्तिग्रह इत्यनुषज्यते। **व्यवहाराद**पीति। अनुमानादपीत्यर्थः। प्रथमं पदेषु शक्तिग्रहो शब्दाधीनानुमानादेव भवति,

কিন্তু প্রতিযোগিত্বে নিরূঢ় লক্ষণা। উপমান হইতে যে প্রকারে শক্তি জ্ঞান হয়, সে প্রকার [উপমানখণ্ডে] উক্ত হইয়াছে। এইরূপ কোশ হইতেও শক্তিজ্ঞান হয়। বাধক থাকিলে অর্থাৎ সিদ্ধান্তবিরোধ হইলে কোন কোন স্থলে [তাহা] পরিত্যক্ত হয়। যেমন [য.দও]—নীলাদিশব্দের নীলাদি বর্ণে এবং নীলাদি বর্ণবিশিষ্ট দ্রব্যে শক্তি কোশের দ্বারা প্রতিপাদিত হইয়াছে। তথাপি অর্থাৎ কোশের দ্বারা নীল,পীত প্রভৃতি শব্দের নীল, পীত প্রভৃতি রূপে এবং ঐ রূপবিশিষ্ট দ্রব্যে—উভয়ত্র শক্তি প্রতিপাদিত হইলেও [নৈয়ায়িকমতে] লাঘববশতঃ [নীলাদি শব্দের] নীলাদি রূপেই শক্তি, নীলাদি-রূপ-বিশিষ্ট দ্রব্যে কিন্তু লক্ষণা। এইরূপ আপ্তবাক্য হইতেও [শক্তিজ্ঞান হয়।] যেমন [আপ্তোচ্চারিত] "কোকিলঃ পিকশব্দবাচ্যঃ" প্রভৃতি বাক্য হইতে পিক প্রভৃতি শব্দের কোকিলে শক্তি জ্ঞান হয়। এইরূপ ব্যবহার হইতেও [শক্তি জ্ঞান হয়।] যেমন প্রয়োজক বৃদ্ধ বলিলেন—'ঘটম্ আনয়' অর্থাৎ ঘট আন। সেই

वृद्धेन घट आनीतः। तदवधार्य्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्य्यं घटमानयेति शब्दप्रयोज्यमित्यवधारयति। ततश्च घटं नय गामानयेत्यादि-वाक्यादावापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्यान्वित-घटादौ शक्तिं गृह्णाति। इत्थञ्च भूतले नीलो

पश्चात् तूपमानाद्यैः। तथा चोक्तं **शब्दशक्ति**-प्रकाशिकायाम्—"संकेतस्य ग्रहः पूर्वं वृद्धस्य व्यवहारतः। पश्चादेवोपमानाद्यैः शक्तिधीपूर्वकैरसौ"॥ इति। उपलक्षणं चैतत्, मातापित्रादिकृताच्छब्दविशेषोच्चारणसहितादर्थविशेषाभिमुखाङ्गुलिनिर्देशादप्याद्यव्युत्पत्तिग्रहो बालानां भवति। तथा चोक्तं **न्यायमञ्जर्याम्**—"अङ्गुल्यग्रेण निर्दिश्य कञ्चिदर्थं पुरःस्थितम्। व्युत्पादयन्तो दृश्यन्ते बालानस्मद्विधा अपि॥" इति। **तदवधार्य्ये**ति। तत्सर्वं निश्चित्येत्यर्थः। प्रयोजकवृद्ध-प्रयुक्तवाक्यं श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धगमनं घटानयनञ्च दृष्ट्वेति फलितार्थः। **बालः**—तत्तत्पदानां तत्तदर्थेऽगृहीतशक्तिकः। **अवधारयति**—अनुमिनोति। **आवापोद्वा**पाभ्याम्—कस्यचिच्छब्दस्य प्रयोग आवापः। **कस्य**चिच्छब्दस्य निःसारणमुद्वापः, ताभ्याम्। **कार्यान्वितघटादौ**—आनयनाद्यन्वित-घटादौ। **शक्तिं** गृह्णाति—शक्तिमनुमिनोति। अनुमानप्रयोगश्चायम्—इदं घटानयनं घटानयनविषयक-प्रवृत्तिजन्यं चेष्टात्वाद् मदीयचेष्टावदित्यनुमानाद् घटानयनानुकूलां यत्नरूपां प्रवृत्तिमनुमाय, सा घटानयनाकूला प्रवृत्तिर्ज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वाद् मदीयप्रवृत्तिवदिति प्रवृत्तिकारणीभूतं ज्ञानमनुमाय, तज्ज्ञानं घटमानयेति वाक्यजन्यं तद्वाक्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति तज्ज्ञानस्योक्तवाक्यजन्यत्वमनुमिनोति। ततः पुनर्घटं नय गामानयेति शब्दश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य पुनर्घटापसारणगोचर-प्रवृत्तिं दृष्ट्वावापोद्वापाभ्यां घटपदमानयनान्वित-घटे शक्तं लक्षणाग्रहाजन्य-शक्तिभ्रमाजन्यतच्छाब्दधीजनकत्वात् सम्मतवदित्यादिरीत्या बालो घटादिपदस्यानयनाद्यन्वित-घटादौ शक्तिं गृह्णातीति भावः।

বাক্য শ্রবণ করিয়া প্রয়োজ্য বৃদ্ধ ঘট আনিলেন। তাহা অবধারণ করিয়া অর্থাৎ প্রয়োজক বৃদ্ধের [উচ্চারিত] বাক্যের শ্রবণ, প্রযোজ্য বৃদ্ধের গমন ও ঘটানয়ন দেখিয়া, সমীপবর্ত্তী বালক—ঘটানয়নরূপ কার্য্য 'ঘটম্ আনয়' এই বাক্য-প্রযোজ্য —ইহা অনুমান করে। তাহার পর অর্থাৎ এইরূপ নিশ্চয়ের পর [প্রয়োজক বৃদ্ধের উচ্চারিত] 'ঘটং নয়, গাম্ আনয়' প্রভৃতি বাক্য হইতে আবাপ (পদান্তরের প্রয়োগ) ও উদ্বাপ (প্রযুক্তপদের অপসারণ) দ্বারা ঘট, গো প্রভৃতি শব্দের কার্য্যান্বিত (আনয়নাদি ক্রিয়ান্বিত) ঘট, গো প্রভৃতি পদার্থে শক্তির অনুমান করে। এই হইলে অর্থাৎ শব্দ

घट इत्यादिशब्दान्न शाब्दबोधः। घटादिपदानां कार्यान्वित-घटादिबोधे सामर्थ्यावधारणात्, कार्यताबोधं प्रति च लिङादीनां सामर्थ्यात्, तदभावान्न शाब्दबोध इत्यपि केचित्। तन्न। प्रथमतः कार्यान्वित-घटादौ शक्त्यवधारणेऽपि

प्राभाकराक्षेपमुपन्यस्य दूषयति—**इत्थं चेति**। पदानां कार्यान्वितार्थविषयकशाब्दबोध-प्रयोजकत्व-सिद्धौ चेत्यर्थः। **इत्यादि-शब्दा**दिति। इत्यादिवाक्यघटकतत्तत्-पदादित्यर्थः। **न शाब्दबोध** इति। कारणाभावादिति शेषः। कारणाभावमेवोपपादयति—**घटादि-पदानामिति**। **सामर्थ्यादिति**। प्रयोज्य-प्रयोजकवृद्ध-व्यवहारेण पदानां कार्यान्वित-विषयक-शाब्दबोधजननसमर्थत्वस्य निर्णीतत्वादिति भावः। ननु घटादिपदानां कार्यान्वित-घटादि-बोधे सामर्थ्यं चेन्, नीलो घट इत्यत्रापि तथैव बोधः स्यादित्यत आह—**कार्यता-बोधमिति**। **लिङादीनाम्**—लिङ्लोट्तव्यादिप्रत्ययानाम्। ननु पदानां कार्यान्वित-स्वार्थबोधे सामर्थ्यं चेत् कथं लिङादितः केवलकार्यताबोधः? इत्थम्—प्राभाकारमते हि पदानां शक्तिर्द्विविधा स्मरणजनिकाऽनुभवजनिका च। तत्र परस्परनिरपेक्षाणि पदानि प्रथमं स्मारिकया शक्त्या पदार्थानसंसृष्टान् स्मारयन्ति पश्चात् कार्यान्वित-स्वार्थानभि-दधते। तस्माद् लिङादि-पदानां कार्यताबोधं प्रति कार्यत्वोपस्थितिद्वारा हेतुत्वं बोध्यम्। **तदभावात्**—लिङाद्यभावात्। तथा च स्मारिकया शक्त्या कार्यतोपस्थापक-लिङादि-पदाभावान्नीलो घट इत्यादितो न कार्यान्वित घटादिविषयकः शाब्दबोध इति भावः। **केचित्**—अन्विताभिधानवादिनः प्राचीनाः प्राभाकराः। **नव्यास्तु** प्राभाकराः—गामानयेति प्रयोगे गोपदस्यानयनान्वितगोत्वेन साहचर्योपलम्भादानयनान्वितं गोत्वं प्रतीयते, अपरस्मिन् बन्धनान्वितमपरत्र च दर्शनान्वितमिति। तत्र गामानयेति प्रयोगे यदि गोपदमानयनान्वितगोत्वाभिधायकम्, तदा गां पश्येत्यत्रापि तथैव बोधः स्यादिति पश्येति पदमनाकाङ्क्षितार्थमसङ्गतं स्यात्। दर्शनान्वित-गोत्वाभिधायकं चेद् गामान-येत्यत्रापि तथैव बोधादानयेति पदमनर्थकं स्यादिति क्वचिदपि वाक्यार्थव्यवस्था न

কার্য্যান্বিত পদার্থ বিষয়ক শাব্দবোধের প্রয়োজক—ইহা সিদ্ধ হইলে 'নীলো ঘটঃ' প্রভৃতি শব্দ হইতে শাব্দবোধ হইবে না। কারণ ঘট প্রভৃতি শব্দ কার্য্যান্বিত ঘট প্রভৃতির বোধেই সমর্থ (প্রয়োজক), [কেবল ঘটাদি প্রভৃতির বোধে সমর্থ নহে।] কার্য্যতা-জ্ঞানের প্রতি লিঙ্, লোট্, তব্য প্রভৃতি প্রত্যয় প্রয়োজক বলিয়া তাহাদের অভাবে ['নীলো ঘটঃ' প্রভৃতি স্থলে] শাব্দবোধ হয় না—ইহাও [যে] কেহ কেহ

लाघवेन पश्चात् तस्य परित्यागौचित्यात्। अत एव "चैत्र पुत्रस्ते जातः, कन्या ते गर्भिणी"त्यादौ मुखप्रसाद-मुखमालिन्याभ्यां सुखदुःखे अनुमाय तत्कारणत्वेन

स्यात्। अतः पदानि न कार्यान्वित-स्वार्थाभिधायकानि, किन्तु योग्येतरान्वित-स्वार्थाभिधायकानि। यद्यप्यत्र गोपदं सामान्यतो योग्येतरान्वित-स्वार्थाभिधायकमिति न ततः कार्यविशेषान्वितार्थाभिधानसिद्धिस्तथापि पदान्तरसाहचर्याद् गोपदं तद्विशेषान्वितार्थाभिधायकमिति गोपदादानयनान्वित-स्वार्थाभिधानसिद्धिरित्याहुः। तदेतन्मतं निराकरोति —**तन्ने**ति। **प्रथमत** इति। घटानयनादि-कार्यस्य घटमानयेत्यादिवाक्यप्रयोज्यत्व निश्चयोत्तरमित्यर्थः। घटादिपदानामिति शेषः। **शक्त्यवधारणे**ऽपि—पूर्वोक्तरीत्या शक्त्यनुमितावपि। **लाघवेन**—कार्यान्वित-घटत्वाद्यपेक्षया केवलघटत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृतेन मनसा। **तस्य**—कार्यान्वितत्वे घटादिपद-शक्यतावच्छेदकत्वस्य। **परित्यागौ**चित्यादिति। यद्यपि घटादिपदानां कार्यान्वित-घटादौ प्रथमं शक्तिग्रहस्तथाप्युत्तरकालमर्थवादवाक्याच्छाब्दबोधानुरोधात् पूर्वोक्त-लाघवज्ञानादि-सहकृत-मनसा घटादि-पदं घटादिमात्रशक्तमित्यप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित-मानसप्रत्यक्षोदयेन पूर्वोक्तानुमितावप्रामाण्य-ग्रहसम्भवान्न कार्यान्वितत्वस्य योग्येतरान्वितत्वस्य वा शक्यतावच्छेदकत्वनिश्चयः, प्रमाणाभावात्। अत एवोक्तं **शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम्**—"कार्यत्वस्यान्वयज्ञाने प्राग् गृहीतापि हेतुता। पदानामर्थवादेभ्यः पश्चाद् बोधादुपेक्ष्यते"॥ इति। वस्तुतस्तु कार्यान्वित-स्वार्थ इवानन्वितेऽप्यर्थे पदानां प्रथमं शक्तिग्रहो न निष्प्रमाणकः। अत एव **भामत्यामपि**—"कार्यबोधे यथा चेष्टा लिङ्गं हर्षादयस्तथा। सिद्धबोधेऽर्थवत्तैवं शास्त्रत्वं हितशासनादि"ति। **अत एव**—वक्ष्यमाणरीत्या घटादिपानां केवल-घटत्वावच्छिन्ने शक्ति-ग्रहणादेव। **इत्यादावि**ति। इत्यादिवाक्यं शृण्वति चैत्रे इत्यर्थः। **अनुमाये**ति। चैत्रः सुखी विजातीयसंयोगसम्बन्धेन प्रसादविशिष्ट-मुखवत्त्वात्। अयं

(প্রভাকর) বলেন। তাহা ঠিক নহে। কারণ [ঘটাদি শব্দের] প্রথমতঃ কার্য্যান্বিত ঘটাদি পদার্থে শক্তি নিশ্চয় হইলেও পরে লাঘববশতঃ অর্থাৎ কার্য্যান্বিত ঘটত্ব প্রভৃতির অপেক্ষায় কেবল ঘটত্ব শক্যতাবচ্ছেদক হইলে লঘু হয় বলিয়া তাহার (সেই শক্তিজ্ঞানের) পরিত্যাগই উচিত হয়। এই জন্য অর্থাৎ ঘটাদি পদ কার্য্যানন্বিত কেবল ঘটাদির বোধে হেতু হয় বলিয়াই "চৈত্র! পুত্রস্তে জাতঃ, কন্যা তে গর্ভিণী" অর্থাৎ 'চৈত্র! তোমার পুত্র ভূমিষ্ঠ হইয়াছে, তোমার [অনূঢ়া] কন্যা গর্ভিণী' প্রভৃতি

परिशेषाच्छाब्दबोधं निर्णीय तद्धेतुतया तं शब्दमवधारयति। तथा च व्यभिचारान्न कार्यान्विते शक्तिः। न च तत्र "तं पश्ये"त्यादि-शब्दान्तरमध्याहार्यम्;

दुःखी विजातीयसंयोगसम्बन्धेन मालिन्यविशिष्ट-मुखवत्त्वादित्यनुमानात् सुखदुःखानुमित्यनन्तरमित्यर्थः। **तत्कारणत्वेन**—अनुमितसुखदुःखयोः कारणत्वेन। **परिशेषादिति**। परिशेषानुमानात्, तद्विशेषाभावसहकृत-तत्सामान्यहेतुकादनुमानादित्यर्थः। तथा च चैत्रसमवेत-सुखदुःखे असाधारणकारणके जन्यगुणत्वादित्यनुमानात् सुखदुःखयोरसाधारणकारणजन्यत्वे सिद्धे चैत्रसमवेतसुखं न चन्दनवनितादिसम्बन्धासाधारणकारणकं तत्सम्बन्धाभावकालीनोत्पत्तिमत्त्वात्। चैत्रसमवेतदुःखं न कण्टकादिसम्बन्धासाधारणकारणकं तत्सम्बन्धाभावकालीनोत्पत्तिमत्त्वादित्यनुमानाच्छाब्दबोधेतरासाधारणकारणकत्वाभावसिद्धौ चैत्रसमवेते सुखदुःखे निरुक्तवाक्यज्ञानाधीन-शाब्दबोधासाधारणकारणके तदितरासाधारणकारणकत्वाभावे सत्यसाधारणकारणकत्वादित्यनुमानात् चैत्रसमवेतसुखदुःखयोस्तादृशशाब्दबोधजन्यत्वसिद्धिरिति भावः। **तद्धेतुतया**—तादृशशाब्दबोधहेतुतया। **तं शब्दं**—चैत्र! पुत्रस्ते जात" इत्यादि-वाक्यम्। **तथा चे**ति। चैत्र! पुत्रस्ते जात. इत्यादि वाक्यस्य चैत्रसमवेत-सुखदुःखासाधारणकारण-शाब्दबोधप्रयोजकत्व-सिद्धौ चेत्यर्थः। **व्यभिचारादि**ति। घटादिपदैः कार्यताविषयक एव बोधो जन्यते इति नियमे व्यभिचारादित्यर्थः। चैत्र! पुत्रस्ते जात इत्यादिपदैः कार्यत्वाविषयक-बोधस्य जननादिति भावः। **न कार्यान्विते शक्तिरि**ति। पदानां कार्यान्वित-स्वार्थ-शक्तत्वे कार्यान्वित-स्वार्थविषयक-शाब्दबोधावश्यकतया निरुक्तवाक्यस्थलेऽपि तथैव शाब्दबोधः स्यात्। न च तथाविधो बोधः, कार्यत्वोपस्थापक-लिङादिपदाभावात्, कार्यत्वविशिष्टमविषयीकृत्यापि केवल-चैत्रादिविषयक शाब्दबोधानुभवात्। तस्मात् चैत्रादिपदानां केवलचैत्रादावपि शक्तिरावश्यकीति न्यायसिद्धान्तः। **प्राभाकर**सिद्धान्तस्तु लिङादि-

বাক্যে [চৈত্রের] মুখবিকাশ ও মুখমালিন্য দ্বারা [চৈত্রের] সুখ ও দুঃখ অনুমান করিয়া পরিশেষ অনুমানের দ্বারা অর্থাৎ শেষবৎ অনুমানের দ্বারা শাব্দবোধকে সেই সুখ দুঃখের কারণরূপে নির্ণয় করিয়া, [কার্য্যতাবাচকপদ রহিত] সেই শব্দকে অর্থাৎ "চৈত্র! পুত্রস্তে জাতঃ, কন্যা তে গর্ভিণী"—এই শব্দকে (বাক্যকে) সেই শাব্দবোধের হেতুরূপে নিশ্চয় করে। সুতরাং ব্যভিচারবশতঃ অর্থাৎ উক্ত স্থলে কার্য্যের দ্বারা অনন্বিত পুত্রাদি পদার্থের বোধ হওয়ায় 'পদের দ্বারা কার্য্যান্বিত পদার্থেরই বোধ হয়'—এই নিয়ম ব্যভিচারী হয় বলিয়া [পদের] কার্য্যান্বিত অর্থে শক্তি স্বীকৃত

मानाभावात्, "चैत्र! पुत्रस्ते जातो मृतश्चे"त्यादौ तदभावाच्च। इत्थञ्च लाघवादन्वित-घटेऽपि शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्तिमवधारयति।

पदासमभिव्याहृते घटोऽस्तीत्यादौ न शाब्दबोधः, अपि तु स्मारिकया शक्त्या पदार्थाना-मुपस्थितौ तेषामसंसर्गाग्रहमात्रमिति। **तत्र**—पुत्रस्ते जात इति वाक्ये। **अध्याहार्य-**मिति। तथा च लोडादिजन्य-कार्यत्वोपस्थितेर्न कार्यताविषयक-शाब्दबोधानुपपत्तिर्न वा तादृश-नियमे व्यभिचारः, लिङाद्यसमभिव्याहृत-स्थलमात्रे कार्यतावाचकपदस्यैवम-ध्याहरणीयत्वादिति भावः। **मानाभावा**दिति। लिङाद्यसमाहृतादपि वाक्याच्छाब्द-बोधोदयात् सर्वत्रैवमध्याहारे प्रमाणाभावादित्यर्थः। **तदभावाच्च**—पश्येति कार्यता-वाचक-लोडन्तपदाध्याहारासम्भवाच्च। तदानीं तस्य दर्शनकर्मत्वानर्हत्वादिति भावः। स्यादेतत्, शाब्दबोधे पदानुपस्थितार्थ-भानोपगमे घटोऽस्तीत्यादौ पटस्यापि शाब्दबोध-विषयत्वप्रसङ्गः। तस्मात् पदोपस्थापितस्यैवार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वमिति नियमः। तथा च पदार्थद्वयसंसर्गस्यापि शाब्दबोधे भानात् संसर्गरूपान्वयेऽपि पदानां शक्तिः स्वीकार्या। तत्र घटोऽस्तीत्यादावस्तित्वादेः पदान्तरादेव लाभान्न तदन्तर्भावेण घटादि-पदानां शक्तिः। किन्त्वस्तित्वादिप्रतियोगिकत्वोपलक्षित-तत्तदन्वयविशिष्ट-घटादावेवेति नव्य-प्राभाकरमत-निराकरण-व्याजेन स्वमतमुपसंहरति—**इत्थ**मिति। घटविषयक-शाब्द-त्वापेक्षयाऽन्वितघटविषयकत्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः। **लाघवादि**त्यस्यावधारयतीत्यने-नान्वयः। अन्वितघटे शक्तिकल्पनापेक्षया घटमात्रे शक्तिकल्पने लाघवादित्यर्थः। **अव-धारयती**ति। लाघवज्ञानसहकृताद् घटपदं केवलघटत्वावच्छिन्नशक्तम् अनुपपत्तिप्रति-सन्धानं विना केवलघटबोधतात्पर्येण वृद्धोच्चरितत्वादित्यनुमानात् केवलघटत्वावच्छिन्ने घटपदस्य शक्तिं निश्चिनोतीत्यर्थः। न चैवं घटोऽस्तीत्यादितः पटादिविषयस्यापि संसर्ग-वच्छाब्दबोधविषयत्वापत्तिः, पदानुपस्थाप्यत्वाविशेषादिति वाच्यम्। संसर्गातिरिक्त-तत्तद्विषयक-शाब्दबोधं प्रति पदजन्य-तत्तद्विषयकोपस्थितेर्हेतोरभावात्। कथं तर्हि

হয় নাই। [কিন্তু কেবল জাতিবিশিষ্ট ব্যক্তিতেই শক্তি স্বীকৃত হইয়াছে।] সেই স্থলে (পূর্ব্বোক্ত 'চৈত্র! পুত্রস্তে জাতঃ' প্রভৃতি বাক্য স্থলে) 'তং পশ্য' প্রভৃতি কোন শব্দও অধ্যাহৃত হয় না; কারণ [তাহাতে] কোন প্রমাণ নাই এবং 'চৈত্র! পুত্রস্তে জাতো মৃতশ্চ' প্রভৃতি স্থলে তাহা (এইরূপ অধ্যাহার) সম্ভবও নহে। এইরূপ সংসর্গান্বিত ঘটেও ঘটপদের শক্তি ত্যাগ করিয়া লাঘববশতঃ ঘটপদের ঘটমাত্রেই

एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः। यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूक-विशेषे आर्याणां प्रयोगः, कङ्गौ तु म्लेच्छानाम्। तत्र हि "यत्रान्या ओषधयो म्लायन्तेऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति।" तथा—

"वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्।
मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः॥"

इति वाक्यशेषाद् दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते। कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगः;

संसर्गभानम् ? आकाङ्क्षाबलादित्यवेहि। अत एव संसर्गे न शक्तिस्तस्याकाङ्क्षालभ्यत्वात्, अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायादिति भावः। **एवं**—वक्ष्यमाणप्रकारेण। **वाक्य-शेषात्**—अवशिष्टवाक्यात्, तादृशवाक्यजन्य-बोधादिति यावत्। पूर्वमीमांसा-प्रथमाध्याय-तृतीयपादीयं चिन्तामणिविवेचितमधिकरणमनुस्मरन् शक्तिग्रहप्रकारमाह—**यथे**ति। **प्रयोगः**—शब्दव्यवहारः, शक्त्या बोधतात्पर्येणोच्चारणमिति यावत्। **कङ्गौ**—प्रियङ्गु-तण्डुले, काउन इति भाषाप्रसिद्धे। **तत्र हीति**। यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र हीत्यर्थः। तादृश-द्विविध-व्यवहारेण कङ्गौ दीर्घशूके वा शक्तिरिति तटस्थ-पुरुषस्य सन्देहे सतीति शेषः। **यत्रान्ये**ति। यवमतीभिरद्भिरौदुम्बर्या प्रोक्षणे विधीयमाने वाक्यशेषोऽयम्। **यत्र**—यदा। **अन्या इ**ति। दीर्घशूकविशिष्टभिन्ना इत्यर्थः। **अथ**—तदा। **एते**—दीर्घ-शूकविशिष्टाः। ते यवा इति शेषः। स्मृतिरूपवाक्यशेषमाह—**वसन्त** इति। **पत्रशातनं** पत्राणां पतनं म्लानं वा। **कणिश**शालिनः—शस्यशीर्षकशालिनः, कणिशं शस्यमञ्जरी-त्यमरकोशात्, कणिशो धान्यशीर्षक इति **रत्नकोशाच्च**। **इति** वाक्यशेषादिति।

শক্তি নিশ্চয় করে। এইরূপ বাক্যশেষ হইতেও শক্তির জ্ঞান হইয়া থাকে। যেমন 'যবময়শ্চরুর্ভবতি' এই স্থলে আর্য্যগণের দীর্ঘশূকবিশিষ্ট পদার্থবিশেষেই অর্থাৎ দীর্ঘ-শূকবিশিষ্ট (যব) পদার্থ বুঝাইতেই যবপদের প্রয়োগ হইয়াছে। ম্লেচ্ছগণের কিন্তু কঙ্গুতেই অর্থাৎ প্রিয়ঙ্গু তণ্ডুল (কাউন) বুঝাইতেই যবপদের প্রয়োগ হইয়া থাকে। সেই স্থলে [পূর্ব্বোক্ত দ্বিবিধ ব্যবহারের দ্বারা কঙ্গুতে বা দীর্ঘশূক বিশিষ্টে যবপদের শক্তি সন্দেহ হইলে] "যত্রান্যা ওষধয়ো ম্লায়ন্তেঽথৈতে মোদমানাস্তিষ্ঠন্তি" অর্থাৎ যে সময়ে দীর্ঘশূক ভিন্ন অন্যান্য ওষধিগুলি [পত্রহীন হইয়া] ম্লান হইয়া যায়, সেই সময়ে এই দীর্ঘশূক-বিশিষ্টগুলি (যবগুলি) হর্ষযুক্ত অর্থাৎ হরিদ্বর্ণ পত্রযুক্ত হইয়া অবস্থান করে—এই [শ্রৌত বাক্যশেষ দ্বারা] অথবা "বসন্তে সর্ব্বশস্যানাং জায়তে পত্র-শাতনম্। মোদমানাশ্চ তিষ্ঠন্তি যবাঃ কণিশশালিনঃ॥" অর্থাৎ বসন্তকালে সমস্ত

नानाशक्ति-कल्पने गौरवात्। हर्यादिपदे तु विनिगमकाभावान्नानाशक्तिकल्पनम्। एवं विवरणादपि शक्ति-ग्रहः। विवरणन्तु तत्समानार्थक-पदान्तरेण तदर्थकथनम्। यथा घटोऽस्तीत्यस्य कलशोऽस्तीत्यनेन विवरणाद् घटपदस्य कलशे शक्ति-ग्रहः। एवं पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणादाख्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्प्यते।

इत्याकारकश्रुतिस्मृत्यात्मकवाक्यशेषजन्य-शाब्दबोधरूपादितर-शस्य व्यावर्त्तक-धर्मज्ञानादित्यर्थः। **दीर्घशूके**—यवे। शूकोऽस्त्री श्लक्ष्ण-तीक्ष्णाग्रे इति कोशात्। ननु कङ्गौ यवपदशक्त्यभावे कथं तत्तात्पर्येण यवपदोच्चारणमत आह—**कङ्गौ** त्विति। ननु कङ्गौ शक्तिस्वीकारे शक्तिभ्रमो न स्यादत आह—**नानाशक्तीति**। एकपदस्यानेकशक्तिस्वीकारे इत्यर्थः। कथं तर्हि हर्यादिपदे यमत्वादि-नानाधर्मावच्छिन्ने नानाशक्तिकल्पनेत्यत आह **हर्यादिपदे** त्विति। **विनिगमका**भावात्—एकत्रैव शक्तिर्नान्यत्रेत्यत्र युक्त्यभावात्। कोशस्य तुल्यत्वादिति भावः। नन्वेवं यवादिपदानामपि विनिगमकाभावादनेकशक्तिः स्यादिति वाच्यम्, वाक्यशेषस्य तत्र विनिगमकत्वात्। **तत्समानार्थके**ति। हस्तचेष्टादिविशेषदर्शनजन्य-प्रतिपत्तेर्विवरणत्ववारणाय—तत्समानार्थकेत्यादि विशेषणम्। ज्ञानजन्यत्वं तृतीयार्थः। तस्य कथनपदार्थेऽन्वयः। **इत्यनेन**—इतिवाक्यघटक-कलशपदेन।

শস্যের পত্র পতন হইয়া থাকে অর্থাৎ পত্রগুলি খসিয়া পড়ে। কিন্তু দীর্ঘশূকবিশিষ্টগুলি (যবগুলি) হর্ষযুক্ত হইয়া অবস্থান করে—এই [স্মার্ত] বাক্য শেষ দ্বারা [যবপদের] দীর্ঘশূকেই শক্তি নির্ণয় হইয়া থাকে [কঙ্গুতে নহে], কঙ্গুতে কিন্তু শক্তি-ভ্রমে [যবপদের] প্রয়োগ হইয়া থাকে। [যবপদের কঙ্গুতেও শক্তি স্বীকার করিলে] ভিন্ন ভিন্ন শক্তি কল্পনায় গৌরব হয়। হরি প্রভৃতি পদে কিন্তু বিনিগমনা না থাকায় ভিন্ন ভিন্ন শক্তি কল্পিত হইয়াছে। এইরূপ বিবরণ হইতেও শক্তির জ্ঞান হয়। বিবরণ কিন্তু তাহার (প্রথমোচ্চারিত পদের) সমানার্থক অন্য পদের দ্বারা তাহার (প্রথমোচ্চারিত পদের) অর্থ কথন। যেমন 'ঘটোঽস্তি' এই বাক্যের 'কলশোঽস্তি' এই বিবরণের দ্বারা অর্থাৎ 'ঘটোঽস্তি' এই বাক্যের অন্তর্গত ঘটপদের অর্থ "কলশোঽস্তি" বাক্যের অন্তর্গত কলশপদের দ্বারা কথিত হওয়ায় ঘটপদের কলশে শক্তি জ্ঞান হইয়া থাকে। এইরূপ 'পচতি' এই বাক্যের 'পাকং করোতি' এই বিবরণের দ্বারা অর্থাৎ 'পচতি' এই বাক্যের ঘটক পচ্ ধাতু ও আখ্যাতের অর্থ 'পাকং করোতি' এই বাক্যের অন্তর্গত পাকপদ ও কৃঞ্ ধাতুর দ্বারা কথিত হওয়ায় আখ্যাতের যত্নার্থকত্ব অর্থাৎ আখ্যাতের যত্নে শক্তি নির্ণীত হইয়া থাকে। এইরূপ প্রসিদ্ধার্থক পদের সান্নিধ্য হইতেও

एवं प्रसिद्धपदस्य सान्निध्यादपि शक्तिग्रहः। यथा—इह सहकार-तरौ मधुरं पिको रौतीत्यादौ पिकशब्दस्य कोकिले शक्तिग्रह इति।

तत्र जातावेव शक्तिग्रहः ; न तु व्यक्तौ, व्यभिचाराद्, आनन्त्याच्च। व्यक्ति

सान्निध्यादिति। कोकिलादिनिष्ठासाधारणधर्मवाचक-पदसहोच्चरितत्व-ज्ञानादित्यर्थः। चिन्तामणिमनुस्मरन् तादृशस्थलमुदाहरति—**यथे**ति। **सहकार**तराविति। सप्तम्या अवच्छेद्यत्वमर्थः। तथा च सहकारतर्ववच्छेद्य-मधुराभिन्न-शब्दानुकूलकृतिमान् पिक इति बोधः। एवञ्च मधुरशब्दानुकूलकृतेर्गायकविशेष-साधारणत्वेन पिकासाधारण-धर्मत्वाभावात् सहकारतरावित्युक्तम्। पुरुषविशेषकर्तृक-गानस्य सहकारतर्ववच्छेद्यत्वाभावात् तद्वारणम्। काकाद्युच्चरित-शब्दस्यापि सहकारतर्ववच्छेद्यत्वात् तद्वारणाय माधुर्यविशिष्टाभिन्नत्वं धात्वर्थविशेषणम्। **शक्तिग्रह** इति। तथा च निरुक्तवाक्यजन्यबोधोत्तरमेतादृशासाधारणधर्मविशिष्टः कोकिलः पिकशब्दवाच्यः सहकारतरौ मधुरराव-कर्तृत्वादित्यनुमानात् तादृशनिश्चय-सहकृतान्मानसप्रत्यक्षाद्वा पिकस्य कोकिले शक्तिग्रह इति भावः।

इदानीं प्रसङ्गाद् जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिव्यवस्थापनाय मीमांसकमतं निरसितुं तन्मतमाह—**जातावे**वेति। जातिविशिष्टायां व्यक्तौ शक्तिग्रहस्वीकारे जातावपि शक्तिग्रह आवश्यकः, विशिष्टबुद्धेर्विशेषण-विषयत्व-नियमात्, नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशिष्टेषूपजायते इति न्यायात्। तथा चोभयत्र शक्तिकल्पनापेक्षया जातावेव शक्तिः कल्पनीया, लाघवात्। तथा चोक्तं "विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीण-शक्तिर्विशेषणे" इति। अभिधारूपशक्तेर्विशेषणमात्रबोधनसमर्थत्वेन विशेष्यबोधने सामर्थ्याभावात् तत्र शक्तिस्वीकारो निष्प्रयोजनक इति मीमांसकाभिप्रायः। व्यक्तिशक्तिपक्षे यस्यां कस्याञ्चिद् व्यक्तौ शक्तिः सर्वासु वेति विकल्पाद्ये दोषमाह—**व्यभिचारा**दिति। तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति

শক্তিজ্ঞান হইয়া থাকে। যেমন 'ইহ সহকারতরৌ মধুরং রৌতি পিকঃ' প্রভৃতি স্থলে [কোকিলবর্ত্তী অসাধারণ ধর্ম্মের বোধক পদের—সহকার তরু, মধুর, রৌতি প্রভৃতি পদের সহোচ্চারণ জ্ঞানরূপ প্রসিদ্ধার্থক পদের সান্নিধ্যের দ্বারা] পিক শব্দের কোকিলে শক্তিজ্ঞান হইয়া থাকে।

তাহার মধ্যে (জাতি ও ব্যক্তির মধ্যে) [মীমাংসক মতে] জাতিতেই শক্তির জ্ঞান হইয়া থাকে। [জাতির আশ্রয়] ব্যক্তিতে কিন্তু শক্তির জ্ঞান হয় না। কারণ [তাহাতে] ব্যভিচার হয় এবং [শক্তির] আনন্ত্য অর্থাৎ অনন্ত শক্তি কল্পনা করিতে হয়।

विना जातिभानस्याऽसम्भवाद् व्यक्तेरपि भानमिति केचित्। तन्न। शक्तिं विना

तद्धर्मिक-शक्तिज्ञानमेव हेतुर्वाच्यः। अन्यथा घटादिपदात् पटादिविषयकशाब्दबोधापत्तेः। तथा च यत्किञ्चिदेक-घटव्यक्तौ घटपदशक्तिस्वीकारे घटान्तर-धर्मिक-शक्तिज्ञानाभावेऽपि घटपदाद् घटान्तर-विषयकशाब्दबोधोदयेन शक्तिज्ञानकारणतायां व्यतिरेकव्यभिचार इति भावः। एतद्दोषपरिजिहीर्षया सर्वासु व्यक्तिषु शक्तिस्वीकारे दोषमाह—**आनन्त्याच्चेति**। सकलव्यक्तिषु शक्तिस्वीकारे व्यक्तीनामानन्त्याच्छक्तीनामानन्त्यम्। तथा चानन्तशक्तिकल्पनायां गौरवाद् व्यक्तौ शक्तिर्न स्वीकार्येति भावः। नन्वेवं सति शाब्दबोधे व्यक्तिभानानुपपत्तिरत आह—**व्यक्तिं** विनेति। व्यक्तिमविषयीकृत्येत्यर्थः। **जातिभानस्य**—स्वरूपतो जातिविषयत्वस्य। **असम्भवादिति**। स्वरूपतो जातिविषयक-व्यक्त्यविषयक-बोधौपयिक-सामग्र्यभावादिति भावः। **व्यक्तेरपि** भानमिति। जातिभासकसामग्र्या एव व्यक्तिभासकत्वादिति भावः। **केचित्**—मीमांसकाः। **शक्तिं विना**—व्यक्तौ

ব্যক্তি ছাড়া, অর্থাৎ ব্যক্তিকে বিষয় না করিয়া জাতির ভান হইতে পারে না বলিয়া [জাতির ভাসক সামগ্রী দ্বারাই] ব্যক্তিও জ্ঞানের বিষয় হইয়া থাকে—ইহা কেহ কেহ (মীমাংসক) বলেন। তাহা যুক্তিসঙ্গত নহে। কারণ [ব্যক্তিতে] শক্তি

বিবৃতি

জাতিশক্তিবাদী মীমাংসকের মতে কেবলমাত্র জাতিই শক্য—ব্যক্তি ও আকৃতি শক্য নহে। তাঁহারা ব্যক্তিতে ও আকৃতিতে শব্দের শক্তি স্বীকার করেন না। এ সম্বন্ধে তাঁহাদের বক্তব্য এই যে, জাতি, ব্যক্তি ও আকৃতি—এই তিনটীর মধ্যে জাতি এক; ব্যক্তি ও আকৃতি নানা। ব্যক্তি শক্তি পক্ষে কোন এক ব্যক্তিতে শব্দের শক্তি স্বীকার করিলে অসংখ্য ব্যক্তির মধ্যে যে ব্যক্তিতে শব্দের শক্তি থাকিবে, সেই ব্যক্তিটির শক্তি দ্বারা উপস্থিতি হইতে পারে, অন্যান্য ব্যক্তিসমূহের শক্তি দ্বারা উপস্থিত হইবে না। কারণ অন্যান্য ব্যক্তিতে শক্তি নাই। শক্তি জ্ঞান বিনাই যদি ঐ অন্যান্য ব্যক্তিসমূহ উপস্থিত হয়, তবে উপস্থিতির প্রতি শক্তি জ্ঞান কারণ হইবে না। শক্তি জ্ঞান বিনাই যখন অন্য ব্যক্তির উপস্থিতি হইয়াছে, তখন সমস্ত ব্যক্তিরই ঐভাবে উপস্থিতি হইতে পারে। তাহা হইলে ব্যক্তিতে শক্তির কল্পনা নিরর্থক। এই ভয়ে যদি সমস্ত ব্যক্তিতে শক্তি স্বীকার করিতে হয়, তবে অসংখ্য ব্যক্তির জন্য অসংখ্য শক্তি স্বীকার করিতে হইবে। তাহাতে গৌরব। সুতরাং ব্যক্তিতে শব্দের শক্তি স্বাকার্য্য নহে। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিলেন—**ন তু ব্যক্তৌ ব্যভিচারাদানন্ত্যাচ্চ**।

व्यक्तिभानानुपपत्तेः। न च व्यक्तौ लक्षणा, अनुपपत्ति-प्रतिसन्धानं विनापि व्यक्तिबोधात्। न च व्यक्तिशक्तावानन्त्यम्, सकलव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात्। न चाननुगमः, गोत्वादेरेवानुगमकत्वात्। किञ्च गौः शक्येति शक्ति-

शक्त्यस्वीकारे। **व्यक्तिभानानु**पपत्तेः—व्यक्तेः शाब्दबोधविषयत्वानुपपत्तेः। तद्विषयक-शाब्दबोधं प्रति तद्विषयक-वृत्तिज्ञान-सहकृत-पदज्ञानजन्योपस्थितेर्हेतुत्वाद् व्यक्तौ शक्त्य-स्वीकारे व्यक्तिबोधनियामिकाया वृत्तिज्ञानसहकृत-पदज्ञान-जन्यव्यक्त्युपस्थितेरनिर्वाहादिति भावः। ननु व्यक्तौ न शक्तिः किन्तु लक्षणैव, तावतैव वृत्तिज्ञानसहकृत-पदज्ञानजन्य-व्यक्तिस्मरणसम्भवेन व्यक्तेः शाब्दबोधविषयत्व-सम्भवादिति मतं दूषयति—**न चेति**। **अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विना**पीति। गामानयेत्यादौ गोत्वादेरानयनकर्मत्वान्वया-नुपपत्त्या गोपदस्य गवि लक्षणास्वीकारेऽपि गौरस्ति तां पश्येत्यादौ गोत्वादेरस्तित्व-दर्शनकर्मत्वान्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजस्याभावेन लक्षणायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः। स्वमते मीमांसकोक्तं दोषं वारयितुमनुवदति—**न च व्यक्ती**ति। **स्वीकारादि**ति। तथा च भगवदिच्छारूप-शक्तेरेकत्वेन व्यक्तिभेदेऽप्यभिन्नायास्तस्या जात्यवच्छिन्ने सत्त्वान्न गौरवमिति भावः। ननु व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे पदार्थस्मृतिं प्रति व्यक्तिशक्तिज्ञानं कारणं वाच्यम्। तत्र च विषयविधया व्यक्तिरेवावच्छेदिका वाच्या। तच्च न सम्भवति। एतद्व्यक्तिविशेष्यक-शक्तिज्ञानस्यान्यगोस्मृतिपूर्वमवर्त्तमानत्वात्, अन्यव्यक्तेश्च भिन्नत्वेन विषयतयैतद्व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानेऽसत्त्वादित्याशङ्कां परिहरति—**न चाननुगम** इति। अनुगमोऽनुगत-प्रवृत्तिनिमित्तम्, अवच्छेदकत्वमिति यावत्। तदभावोऽननुगमः। व्यक्तीनां भिन्नभिन्नतया विषयितासम्बन्धेन शक्तिज्ञाननिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वासम्भवो नैवेत्यर्थः। **अनुगमकत्वात्**—अवच्छेदकत्वात्। न हि गोस्मृतिं प्रति गोशक्तिज्ञानं कारणमपि तु गोत्वावच्छिन्नविषयकं शक्तिज्ञानम्। तथा च गवादिव्यक्तीनां गोत्वादिना-

ব্যতীত ব্যক্তির ভান অর্থাৎ ব্যক্তি শাব্দবোধের বিষয় হইতে পারে না। [কারণ পদার্থের উপস্থিতির প্রতি পদের সেই পদার্থবিষয়ে শক্তি জ্ঞানই কারণ।] ব্যক্তিতে লক্ষণাও হইতে পারে না। কারণ অন্বয়ের অনুপপত্তি জ্ঞান বিনাই ব্যক্তির বোধ হইয়া থাকে। আর ব্যক্তিতে শক্তি স্বীকার করিলে [শক্তির] আনন্ত্য হয় না। কারণ সকল ব্যক্তিতে একটীই শক্তি স্বীকৃত হইয়াছে। ইহাতে অননুগমও অর্থাৎ অনুগত প্রবৃত্তিনিমিত্তের অভাবও হয় নাই। কারণ গোত্ব প্রভৃতিই অনুগমক (অনুগত

ग्रहो यदि, तदा व्यक्तौ शक्तिः। यदि तु गोत्वं शक्यमिति शक्तिग्रहस्तदा गोत्व-प्रकारक-पदार्थस्मरणं शाब्दबोधश्च न स्यात्, समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य पदार्थस्मरणं शाब्दबोधं प्रति च हेतुत्वात्। किञ्च गोत्वे यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्वं

नुगमाच्छक्तिज्ञाननिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वं युक्तमिति भावः। एतावता व्यक्तिशक्तिं प्रसाध्य जातिशक्तिं निरसितुमादौ जातिशक्तिग्रहस्वरूपं विकल्प्य दूषयति—**किञ्चेति**। तवेत्यादिः। **यदीति**। अभिमत इति शेषः। **व्यक्तौ** शक्तिरिति। अप्रमानङ्गीकर्त्तृ-प्राभाकर-मते गौः शक्येति विशिष्टज्ञानस्य प्रमात्वात् प्रमायाश्च वस्तुसाधकत्वादिति भावः। **तदेति**। निरुक्तशक्तिग्रहादिति शेषः। **शाब्दबोधश्चेति**। तादृशस्मरणाभावादित्यादिः। **न स्यादिति**। तयोरुत्पादकाभावादिति भावः। उत्पादकाभावं वक्तुमुत्पादकं दर्शयति—**समानप्रकारकत्वेनेति**। समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य पदार्थस्मरणं प्रति हेतुत्वादित्येका योजना। समानप्रकारकत्वेन पदार्थस्मरणस्य शाब्दबोधं प्रति हेतुत्वादित्यपरा योजना। तेनात्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोग इति पूर्वग्रन्थाविरोधः। तथा च गोत्वं शक्य-मित्याकारक-शक्तिज्ञानस्य गोत्वप्रकारकत्वाभावेन गोविशेष्यक गोत्वप्रकारक-स्मरणानुप-पत्तिस्तादृशस्मरणाभावाच्च गोविशेष्यक-गोत्वप्रकारक-शाब्दबोधानुपपत्तिश्चेति भावः। जातिशक्तिवादे गौरवं दर्शयति—**किञ्चेति**। **यदि** शक्तिरिति। गोपदाद् गोत्वं बोद्ध-

অসাধারণ ধর্ম্ম) আছে। আরও কথা—যদি [তোমার মতে] "গৌঃ শক্যা"—ইহাই শক্তির জ্ঞান হয়, তবে গোব্যক্তিতেই শক্তি সিদ্ধ হয়। আর যদি "গোত্বং শক্যম্" ইহাই শক্তির জ্ঞান হয়, তাহা হইলে গোত্বপ্রকারক পদার্থস্মরণ ও শাব্দবোধ হইতে পারে না। কারণ শক্তিজ্ঞান সমান-প্রকারকত্বরূপেই পদার্থস্মরণের প্রতি হেতু হইয়া থাকে, পদার্থস্মরণও সমানপ্রকারকত্বরূপেই শাব্দবোধের প্রতি হেতু হইয়া থাকে। আরও কথা—যদি গোত্বে শক্তি স্বীকৃত হয়, তবে গোত্বত্বকে শক্যতাবচ্ছেদক

বিবৃতি

পদার্থের উপস্থিতির প্রতি পদের বৃত্তিজ্ঞান (শক্তি বা লক্ষণার জ্ঞান) কারণ। সেই শক্তিজ্ঞানে বিশেষ্যরূপে এবং সেই বিশেষ্যে বিশেষণরূপে যে যে পদার্থ বিষয় হয়। পদের বৃত্তিজ্ঞান জন্য পদার্থের উপস্থিতিতে এবং সেই উপস্থিতি জন্য শাব্দবোধে সেই সেই পদার্থ বিশেষ্যরূপে ও বিশেষণরূপে বিষয় হইয়া থাকে, ইহাই নিয়ম। "ঘটঃ শক্যঃ"—এইরূপ যদি কাহারও ঘটপদের শক্তিজ্ঞান হয়, তবে সেই শক্তিজ্ঞানে ঘট বিশেষ্যরূপে এবং ঘটত্ব সেই ঘটে বিশেষণরূপে বিষয় হইয়া থাকে। বৃত্তিজ্ঞান দ্বারা

शक्यतावच्छेदकं वाच्यम्। गोत्वत्वन्तु गवेतरासमवेतत्वे सति सकलगो-समवेत-त्वम्। तथा च गोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात् तवैव गौरवम्। तस्मात्

व्यमित्याकारा शक्तिर्यदीत्यर्थः। **गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदक**मिति। गोपदजन्यबोध-विषयतात्वावच्छिन्न-प्रकारतानिरूपित-भगवदिच्छीयविशेष्यताया गोत्वे भानाद् गोत्वस्य गोपदशक्यत्वे सिद्धे तादृशविशेष्यतावच्छेदकतया गोत्वत्वस्य गोपदशक्यतावच्छेदकत्व-सिद्धिरिति भावः। **तवैव गौरव**मिति। न्यायनयेऽनेकव्यक्तिकल्पनागौरवस्य मीमांसक-मतेऽनेकव्यक्तिषु शक्यतावच्छेदकत्व-कल्पनागौरवेण तुल्यमेतन्मते तु गुरुधर्मस्य शक्यताव-च्छेदकत्वकल्पनागौरवं परमतिरिच्यत इति भावः। स्वमतमुपसंहरति—**तस्मादि**ति।

বলিতে হইবে। সেই গোত্বত্বটী কিন্তু গবেতরাসমবেতত্ব [গোভিন্নে অসমবেতত্ব] ধর্ম্মের সমানাধিকরণ সকল গো-সমবেতত্ব ধর্ম্ম। তাহা হইলে শক্যতাবচ্ছেদকে গোব্যক্তি সমূহের অনুপ্রবেশ হওয়ায় [গোব্যক্তিসমূহ শক্যতাবচ্ছেদক হয় বলিয়া] তোমার মতেই গৌরব। অতএব [ব্যক্তিতে শক্তি স্বীকার না করিলে] সেই সেই

বিবৃতি

ঘটপদ জন্য উপস্থিতিতে এবং সেই উপস্থিতি জন্য শাব্দবোধে সেই ঘটই বিশেষ্যরূপে এবং সেই ঘটত্বই বিশেষণরূপে বিষয় হইবে। সমান-প্রকারেই ইহারা উত্তরোত্তরের হেতু হইয়া থাকে। জাতি শক্তিবাদীর মতে যদি "ঘটত্বং শক্যং" এইরূপ জাতিশক্তির জ্ঞান হয়, তবে এই শক্তিজ্ঞানে ঘটত্ব বিশেষ্যরূপে এবং সেই বিশেষ্য ঘটত্বে ঘটত্বত্ব বিশেষণরূপে বিষয় হইয়াছে বলিয়া ঘটপদ জন্য ঘটত্ব-বিশেষ্যক ও ঘটত্বত্ব-প্রকারক উপস্থিতি ও শাব্দবোধ হইবে, ঘটবিশেষ্যক ঘটত্ব-প্রকারক উপস্থিতি বা শাব্দবোধ হইবে না। কারণ "ঘটঃ শক্যঃ" এইরূপ ঘটবিশেষ্যক ঘটত্বপ্রকারক শক্তিজ্ঞান হয় নাই। জাতিশক্তিবাদীর মতে এইরূপ শক্তিজ্ঞান হইতেও পারে না। সুতরাং জাতিতে শক্তি স্বীকার করিলে ঘটত্ব-বিশেষ্যক বোধই হইবে, ঘটবিশেষ্যক ঘটত্বপ্রকারক বোধ কখনই হইবে না। অথচ ঘটপদ হইতে ঘটবিশেষ্যক বোধ সকলেরই হইয়া থাকে। সুতরাং কেবল জাতিতে শক্তি স্বীকার্য্য নহে, ব্যক্তি ও জাতি—উভয়েই শক্তি স্বীকার্য্য। অন্যথা উহাদের শাব্দবোধ সম্ভব নহে। এই অভিপ্রায় প্রকাশ করিতে বলিলেন—**সমান-প্রকারকত্বেন শক্তিজ্ঞানস্য পদার্থস্মরণং শাব্দবোধং প্রতি চ হেতুত্বাৎ।**

আরও কথা, গোত্ব জাতি শক্য হইলে শক্যতাবচ্ছেদক হইবে গোত্বত্ব। **সেই** গোত্বত্ব হইতেছে গবেতরাসমবেতত্বের সমানাধিকরণ সকল গোসমবেতত্ব। গোত্ব

तत्तज्जात्याकृतिविशिष्ट-तत्तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्या कल्प्यमाना शक्तिर्जात्याकृति-विशिष्ट-व्यक्तावेव विश्राम्यतीति।

शक्तं पदम्। तच्चतुर्विधम्। क्वचिद् यौगिकं क्वचिद् रूढं क्वचिद् योगरूढं

उक्तदोषेण जातौ शक्ति-स्वीकारासम्भवादित्यर्थः। **जात्याकृति**विशिष्टव्यक्तावेवेति। जातिः संस्थानादिव्यङ्ग्याऽनुवृत्तव्यावृत्त-प्रत्ययजनिका गोत्व-घटत्वादिः। आकृतिरवयव-संस्थानमिति **न्यायभाष्य**कारादयः। जातिव्यक्त्योः सम्बन्ध इति **न्यायरहस्य**कृतः। व्यक्तिस्तु द्रव्य-गुण-कर्माणि। तत्र सास्नादिमत्त्वमविषयीकृत्य गवादिपदाद् गोत्वविशिष्ट-व्यक्तिबोधानुदयाद् जात्याकृति-व्यक्तिषु त्रिसृष्वेकैव शक्तिरिति नैयायिकाः। तथा च **न्यायसूत्रम्**—"व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थ" (२।२।६६) इति। त्रिष्वेकशक्तेर्लाभार्थ-मेकवचनम्। विभिन्नशक्तौ तु परस्परमसंसृष्टानामेव तासामनुभवप्रसङ्गः। सौत्रतु-शब्देन शब्दार्थानां गुणप्रधानभाव-नियमो नास्तीति सूच्यते। तथा हि—क्वचित् प्रयोगे जातेः प्राधान्यं व्यक्तेरङ्गभावः। यथा गौर्न पदा स्प्रष्टव्येति सर्वगवीषु प्रतिषेधो गम्यते। क्वचिद् व्यक्तेः प्राधान्यं जातेरङ्गभावः। यथा गां मुञ्चेति नियतां काञ्चिद् व्यक्तिमुद्दिश्य प्रयुज्यते। क्वचिदाकृतेः प्राधान्यं व्यक्तेरङ्गभावो जातिर्नास्त्येव। यथा पिष्टकमय्यो गावः क्रियन्तामिति सन्निवेशचिकीर्षया प्रयोगः। येषां शब्दानां येष्वर्थेषु सामान्यं नास्त्या-कृतिश्च, तेषां केवलव्यक्तौ शक्तिः। तथा चोक्तं **न्यायमञ्जर्याम्**—"येषामर्थेषु सामान्यं न सम्भवति तैः पुनः। उच्यते केवला व्यक्तिराकाशादिपदैरिव॥" इति। **दीधिति-कृतस्तु** गोत्वादीनां शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि तत्र न शक्तिः किन्तु व्यक्तावेवेत्याहुः।

জাতি ও আকৃতি-(সংস্থান) বিশিষ্ট সেই সেই ব্যক্তির বোধের অনুপপত্তি হয় বলিয়া [জাতি ও আকৃতি-বিশিষ্ট ব্যক্তির বোধ নির্ব্বাহের জন্য] কল্প্যমান শক্তি জাতি ও আকৃতি-বিশিষ্ট ব্যক্তিতেই বিশ্রান্ত (অবস্থিত) হইবে।

পদ হইতেছে শক্ত [বাক্য শক্ত নহে]। সেই শক্ত পদ চারি প্রকার। কোন পদ

বিবৃতি

জাতিটী সকল গোব্যক্তিতে সমবেত অথচ গবেতরে (গোভিন্নে) অসমবেত বলিয়া গবেতরাসমবেত ও সকল গোসমবেত। তাই তাহার ধর্ম গবেতরাসমবেতত্ব ও সকল গোসমবেতত্বটীই হইতেছে—গোত্বত্ব। শক্যতাবচ্ছেদক এই গোত্বত্বে সকল গোব্যক্তি রহিয়াছে বলিয়া জাতিশক্তিবাদীর মতে অধিক গৌরব। তাই বলিলেন—**গোব্যক্তীনাং শক্যতাবচ্ছেদকেঽনুপ্রবেশাৎ তবৈব গৌরবম্।**

क्वचिद् यौगिकरूढ़म्। तथा हि—यत्रावयवार्थ एव बुध्यते, तद् यौगिकम्। यथा पाचकादि-पदम्। यत्राऽवयवशक्ति-निरपेक्षया समुदायशक्त्या गृह्यते, तद् रूढ़म्। यथा गोमण्डलादि-पदम्। यत्र त्ववयवशक्ति-विषये समुदायशक्तिरप्यस्ति, तद् योगरूढ़म्। यथा पङ्कजादि-पदम्। तथा हि—पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनि-कर्त्तृरूपमर्थं बोधयति। समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति। न च केवलावयवशक्त्या कुमुदेऽपि प्रयोगः स्यादिति वाच्यम्। रूढ़िज्ञानस्य केवल-

वैयाकरण-प्रभृतयः पदानामिव वाक्यस्यापि शक्तिमङ्गीकुर्वन्ति, तन्मतं निराकर्त्तुमाह **शक्तं पदमि**ति। **क्वचित्**—किञ्चित्। **यत्र**—यादृशपदे। घटकत्वं सप्तम्यर्थः, तस्य त्ववयवेऽन्वयः। तथा च यादृशपदघटकावयवप्रतिपाद्यार्थ एवेत्यर्थः। **गृह्यते**—बुध्यते। पङ्कजपदस्य योगरूढ़त्वमुपपादयितुमाह—**तथा ही**ति। **पङ्कजनी**ति। पङ्कजनि-कर्त्तृत्वेनेत्यादिः। एवकारेण समुदायशक्त्युपस्थितार्थव्यवच्छेदः। **गोमण्डलादी**ति। केषुचित् पुस्तकेषु मण्डपादीति केषुचित् पुस्तकेषु मण्डलादीति केषुचिच्च गवादीति पाठो दृश्यते। तत्राद्ययोर्मण्डप-मण्डलयोर्यौगिकरूढ़त्वाद् रूढोदाहरणत्वं न युक्तमिति विभावनीयम्। **बोधयती**ति। अवयवार्थस्य पङ्कजनिकर्त्तुरभेदेन समुदायार्थे पद्मेऽन्वये पङ्क-जनिकर्त्रभिन्नं पद्ममिति बोधः। **प्रयोगः स्यादि**ति। कुमुदेऽपि पङ्कजनि-कर्त्तृत्वस्या-ऽवयवार्थस्याबाधितत्वेन तदर्थविषयक-बोधेच्छया तत्रापि पङ्कजपदप्रयोगसम्भवादिति

যৌগিক, কোন পদ রূঢ়, কোন পদ যোগরূঢ়, কোন পদ বা যৌগিকরূঢ়। সেই প্রকার প্রদর্শিত হইতেছে—যে পদে [প্রকৃতি ও প্রত্যয়রূপ] অবয়বের অর্থই অনুভূত (শাব্দবোধের বিষয়) হয়, তাহা যৌগিক পদ। যেমন পাচকাদি পদ। যে পদে অবয়বশক্তি ব্যতীত সমুদায় শক্তি দ্বারাই অর্থ অনুভূত হয় অর্থাৎ যে পদের অবয়বের অর্থ বোধ না হইয়া সমুদায় শক্তি দ্বারা উপস্থিত অর্থেরই বোধ হয়, তাহা রূঢ় পদ। যেমন গোপ্রভৃতি পদ। যে পদে কিন্তু অবয়বশক্তি বিষয়ে সমুদায় শক্তিও থাকে অর্থাৎ যে পদের অবয়ব শক্তির জ্ঞান-জন্য শাব্দবোধে সমুদায় শক্তি দ্বারা স্মারিত অর্থও বিষয় হয় অর্থাৎ যে পদ হইতে অবয়বার্থ ও সমুদায়ার্থের যুগপৎ সম্বন্ধ বোধ হয়, তাহা যোগরূঢ় পদ। যেমন পঙ্কজ, কৃষ্ণসর্প প্রভৃতি পদ। তাহা যেমন—পঙ্কজ পদ অবয়ব (পঙ্ক+জন্+ড) শক্তিদ্বারা পঙ্কজনি-কর্তৃরূপ অর্থাৎ পঙ্কোৎ-পত্তির কর্তারূপ অর্থ বুঝায়, সমুদায় শক্তি দ্বারা পদ্মত্বরূপে পদ্মকে বুঝায়। [কেবল পদ্ম বা কেবল পঙ্কজনি-কর্তা বা পঙ্কজনি কর্তৃরূপে অন্য কাহাকেও বুঝায় না।] [পুঃ]

यौगिकार्थ-बुद्धौ प्रतिबन्धकत्वादिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु समुदायशक्त्युपस्थितपद्मे ऽवयवार्थ-पङ्कजनिकर्त्तुरन्वयो भवति, सान्निध्यात्। यत्र तु रूढ़्यस्य बाधः प्रतिसन्धीयते, तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः। यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधे न तात्पर्य-

भावः। **रूढ़िज्ञानस्य**—पङ्कजपदं पद्मत्वावच्छिन्न-शक्तमित्याकारक-रूढिशक्तिज्ञानस्य। **केवलयौगिकार्थबुद्धौ**—समुदायशक्तिस्मारितार्थाविषयकेऽवयवार्थमात्रविषयके ज्ञाने। तेन पङ्कजनिकर्त्तृत्वप्रकारक-पद्मविशेष्यक-बोधो न प्रतिबध्यस्तस्य केवलयौगिकार्थबुद्धित्वाभावादिति भावः। तत्त्वचिन्तामणिकृतां मतमाह—**वस्तुतस्त्विति। सान्निध्या**दिति। रूढ्यर्थस्य प्राथमिकोपस्थिति-विषयत्वादित्यर्थः। घटपटादि-व्यक्तिवाचक-पदानां बाधकं विनाऽव्यवहितोपस्थितव्यक्तितात्पर्यकत्वात्। अत एव घटमानयेत्युक्तौ सन्निधाने घटसत्त्वे न दूरस्थघटानयने लोकः प्रवर्त्तते। तथा च पद्मे तात्पर्यसत्त्वात् तदेव पङ्कजनिकर्त्तृतया योगशक्तिज्ञानजन्योपस्थितिविषयो भवति, न तु कुमुदादिः, विप्रकृष्टत्वात्। इत्थञ्च पङ्कजनिकर्त्तृत्वप्रकारककुमुदादि-विशेष्यकोपस्थिति-सामग्र्यभावादेव केवलावयवशक्त्या तादृशबोध-वारणसम्भवे मणिमन्त्रादि-न्यायेन रूढ़िज्ञानस्य न प्रतिबन्धकत्वमिति चिन्तामणिकृतामाशयः। यत्र तु रूढ्यर्थ-योगार्थयोः परस्परमन्वयबोधे सामग्रीविरहस्तत्र पङ्कजपदाल्लक्षणया कुमुदादेर्बोधो भवत्येवेत्याह—**यत्र त्विति। रूढ्यर्थस्य बाधः**—पङ्कजपदं न पद्मत्वावच्छिन्नशक्तमित्याकारक-बाधः। **प्रतिसन्धीयते** इत्यनन्तरं कुमुदत्वेन च बोधे तात्पर्यमिति

কেবল অবয়ব শক্তি দ্বারা কুমুদেও [পঙ্কজ পদের] প্রয়োগ হউক অর্থাৎ পঙ্কজ পদের পঙ্কজনি-কর্ত্তৃরূপ অবয়বার্থ কুমুদে বাধিত নহে বলিয়া পঙ্কজনি-কর্ত্তৃরূপে কুমুদের বোধেচ্ছায় পঙ্কজ পদের প্রয়োগ হউক, ইহা বলিতে পার না। কারণ রূঢ়ি জ্ঞান কেবল যৌগিকার্থের বুদ্ধিতে প্রতিবন্ধক অর্থাৎ সমুদায় শক্য (পদ্ম) ভিন্ন কুমুদাদি কোন পদার্থে পঙ্কজনিকর্ত্তৃরূপ অবয়বার্থের জ্ঞানে "পঙ্কজপদং পদ্মশক্তম্" এইরূপ রূঢ়িজ্ঞান প্রতিবন্ধক। [সুতরাং প্রতিবন্ধক রূঢ়িজ্ঞান থাকায় পদ্ম ভিন্ন কুমুদাদিতে পঙ্কজ-জনি-কর্ত্তার অন্বয় হইবে না]—ইহা প্রাচীনগণ (মীমাংসকগণ) বলেন। বস্তুতঃপক্ষে সান্নিধ্যবশতঃ অর্থাৎ পদ্মত্ববিশিষ্ট পদ্ম প্রথম উপস্থিত হয় বলিয়া সমুদায় শক্তিদ্বারা উপস্থিত পদ্মেই [পঙ্কজ শব্দের] অবয়বার্থ পঙ্কজনি-কর্ত্তার অন্বয় হয়, [কুমুদ প্রথমোপস্থিত নহে বলিয়া তাহাতে পঙ্কজনিকর্ত্তার অন্বয় হয় না।] যেখানে কিন্তু অর্থাৎ যে বাক্যে পঙ্কজ শব্দের [পঙ্কজপদং ন পদ্মত্ববিশিষ্টশক্তং—এইরূপ] রূঢ্যর্থের বাধ নিশ্চয় আছে [এবং কুমুদত্ববিশিষ্ট কুমুদবোধে তাৎপর্য্য আছে], সেখানে

ज्ञानं, पद्मत्वस्य च बाधस्तत्र चाऽवयवशक्ति-मात्रेण निर्वाह इत्याहुः। यत्र तु स्थलपद्मादाववयवार्थबाधस्तत्र समुदायशक्त्या पद्मत्वेन रूपेण बोधः। यदि तु स्थलपद्मं विजातीयमेव, तदा लक्षणयैवेति। यत्र तु यौगिकार्थ-रूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद् यौगिकरूढम्। यथोद्भिदादि-पदम्। तत्र ह्युद्भेदनकर्त्ता तरु-गुल्मादिर्बुध्यते यागविशेषोऽपीति ॥८१॥

पूरणीयम्। **प्रतिसन्धानं**—स्मरणम्। **कुमुदादे**र्बोधः—कुमुदत्वादि-प्रकारक-शाब्दबोधः। **अवयवशक्तिमात्रेणे**ति। मात्रपदेन लक्षणाव्यवच्छेदः। **निर्वाहः**—पङ्कजनिकर्त्तृत्वेन पङ्कजनिकर्त्तृविषयक-शाब्दबोध-निर्वाहः। **यत्र**—भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ। **अवयवार्थ**बाधः—अवयवार्थस्य पङ्कजनिकर्त्तृरूपस्यान्वयानुपपत्ति-प्रतिसन्धानम्। **पद्मत्वेन रूपेणेति**। पद्मत्वप्रकारक-स्थलपद्मविशेष्यकः शाब्दबोध इति भावः। ननु स्थलपद्मादौ पद्मत्वाद्यभावात् कथं तत्र तत्प्रकारको बोध इत्यत आह—**यदि त्विति**। **विजातीयं**—पद्मत्व जातिरहितम्। **लक्षणयैवे**ति। पद्मसादृश्यप्रकारेण स्थलपद्मबोध इति शेषः। पद्मत्वजातेस्तत्राभावेन पङ्कजपदशक्त्या तद्बोधनासम्भवादिति भावः। यौगिकरूढलक्षणमाह—**यत्रे**ति। **स्वातन्त्र्येण**—अर्थान्तरमविषयीकृत्य। इदं योगरूढव्यावृत्त्यर्थमुक्तम्। **उद्भिदादी**ति। आदिना मण्डपादिपरिग्रहः। **यागविशेषो**ऽपीति। उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भिद्पदं समुदायशक्त्या यागविशेषस्य वाचकमिति भावः ॥८१॥

অর্থাৎ সেই বাক্যে [পঙ্কজ শব্দের] লক্ষণা দ্বারা [পঙ্কজনি-কর্ত্তৃকুমুদত্বরূপে] কুমুদ প্রভৃতির বোধ হইবে। যে বাক্যে কিন্তু [পঙ্কজ শব্দের] কুমুদত্বপ্রকারে কুমুদবোধে তাৎপর্য্য জ্ঞান নাই, পদ্মের বাধও আছে, সেই বাক্যে [পঙ্কজশব্দের] অবয়বশক্তি-মাত্রের দ্বারাই [পঙ্কজনিকর্ত্তৃত্বরূপ অবয়বার্থ মাত্রেরই বোধ] নির্ব্বাহ হইবে—ইহা [চিন্তামণিকার] বলেন। যে বাক্যে ("ভূমৌ পঙ্কজম্" প্রভৃতি বাক্যে) স্থলপদ্মাদিতে [পঙ্কজ শব্দের] অবয়বার্থের বাধ আছে, সেই বাক্যে [পঙ্কজ শব্দের] সমুদায় শক্তি দ্বারা পদ্মত্বরূপে [স্থলপদ্মের] বোধ হইবে। যদি স্থলপদ্মকে [পদ্মের] বিজাতীয়ই (মনে) হয়, তবে [পঙ্কজ শব্দের] লক্ষণা দ্বারা [পদ্ম সাদৃশ্যরূপে] স্থলপদ্মের বোধ হইবে। যে পদের কিন্তু যৌগিকার্থ ও রূঢ্যর্থের স্বাতন্ত্র্যে (পৃথক্‌ভাবে) বোধ হয়, সেই পদ যৌগিকরূঢ় পদ। যেমন উদ্ভিদ্ প্রভৃতি পদ। সেই স্থলে সেই উদ্ভিদ্, মণ্ডপ প্রভৃতি পদ হইতে [অবয়ব শক্তি দ্বারা] ঊর্দ্ধভেদন-কর্ত্তা তরু, গুল্ম প্রভৃতি অনুভূত হয়, [সমুদায় শক্তি দ্বারা] উদ্ভিদ্ নামক যাগবিশেষও অনুভূত হয় ॥ ৮১ ॥

(लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः ॥

लक्षणा शक्यसम्बन्ध इति। गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थे प्रवाहरूपे घोषस्याऽन्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसन्धीयते, तत्र लक्षणया तीरस्य बोधः। सा च शक्यसम्बन्धरूपा। तथाहि—प्रवाहरूप-शक्यार्थ-सम्बन्धस्य तीरे गृहीतत्वात् तीरस्य स्मरणम्। ततः शाब्दबोधः। परन्तु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्, तदा यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ लक्षणा न स्यात्, यष्टिषु प्रवेशान्वयस्याऽनुपपत्तेरभावात्। तेन यष्टि-प्रवेशे भोजन-तात्पर्यानुपपत्त्या यष्टि-धरेषु लक्षणा। एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके

लक्षणाबीजं दर्शयति—**गङ्गायां घोष** इत्यादिना। **प्रवाहरूपे**—भगीरथरथ-खातावच्छिन्न-जलप्रवाहरूपे। **घोषस्य**—आभीरपल्लीरूपस्य। वक्ष्यमाणास्वरसादाह—**तात्पर्या**नुपपत्तिर्वेति। **यत्र**—यदा। **तत्र**—तदा। **सा च**—लक्षणा च। **शक्य-सम्बन्धरूपे**ति। एतेन स्वबोध्यसम्बन्धो लक्षणेति मीमांसकमतं निरस्तं वेदितव्यम्। सा च लक्षणा द्विविधा जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था चेति। तत्राद्यामुपपादयति—**तथा हीति**। **ततः**—तादृशस्मरणात्। **शाब्दबोधः**—गङ्गातीरवृत्तिर्घोष इत्याकारक-शाब्द-बोधः। अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वं निराकरोति—**परं त्विति**। **तेन**—तात्पर्यानुप-पत्तेर्लक्षणाबीजत्वस्वीकारेण। **तत्प्रवेशे**—यष्टीनां गृहप्रवेशे। **भोजनता**त्पर्येति। यष्टि-धरभोक्तॄणां प्रवेशस्यैव तात्पर्यविषयत्वादिति भावः। **लक्षणा**—जहत्स्वार्थलक्षणा।

লক্ষণা শক্যসম্বন্ধঃ—এই গ্রন্থ [ব্যাখ্যাত হইতেছে।] গঙ্গায়াং ঘোষঃ—এই সমস্ত স্থলে গঙ্গা শব্দের [ভগীরথের রথখাতের অন্তর্গত] জলপ্রবাহরূপ শক্যার্থে ঘোষের (গোপপল্লীর) অন্বয়ের অনুপপত্তি বা তাৎপর্য্যের অনুপপত্তি যখন নিশ্চিত হয়, তখন [গঙ্গাপদের] লক্ষণা দ্বারাই তীরের (গঙ্গাতীরবৃত্তি ঘোষ—এইরূপ) বোধ হয়। সেই লক্ষণা হইতেছে শক্যসম্বন্ধ। সেই লক্ষণার স্বরূপ প্রদর্শিত হইতেছে— [গঙ্গাশব্দের] প্রবাহরূপ শক্যার্থের [নৈকট্য] সম্বন্ধ তীরে গৃহীত হওয়ায় [গঙ্গা-শব্দের লক্ষণাদ্বারা] তীরের স্মরণ হয়। তাহার (তীর স্মরণের) পর [তীরত্ববিশিষ্ট তীরের] শাব্দবোধ হয়। পরন্তু যদি অন্বয়ের অনুপপত্তি লক্ষণার বীজ (প্রয়োজক) হয়, তবে "যষ্টীঃ প্রবেশয়" এই স্থলে লক্ষণা না হউক। কারণ যষ্টিতে প্রবেশ ক্রিয়ার অন্বয়ের অনুপপত্তি নাই। তাহা হইলে অর্থাৎ তাৎপর্য্যের অনুপপত্তি লক্ষণার বীজ বলিয়া স্বীকৃত হইলে যষ্টির প্রবেশে (যষ্টির গৃহ প্রবেশে) ভোজনের তাৎপর্য্য

लक्षणा, सर्वतो दधिरक्षायास्तात्पर्यविषयत्वात्। एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रि-पदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा। इयमेवाजहत्स्वार्थ-लक्षणेत्युच्यते, एकसार्थवाहि-त्वेन रूपेण छत्रि-तदन्ययोर्बोधात्। यदि चान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्, तदा क्वचिद् गङ्गापदस्य तीरे क्वचिद् घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न स्यात्।

अजहत्स्वार्थलक्षणामुदाहरति—**एवमि**ति। **लक्षणा**—अजहत्स्वार्थलक्षणा। **सर्वतः**—दध्युपघातकेभ्यः सर्वेभ्यः। **छत्रिपदस्यै**वेति। छत्रिपदलक्षणाभिधानञ्च वाक्यलक्षणा-वादिमताभिप्रायेण। न्यायमते छत्रपदस्यैवैकसार्थवाहित्वे लक्षणा, छत्रीत्यस्य वाक्य-त्वाद् वाक्यलक्षणाया अनभ्युपगमात्। प्रत्ययार्थश्च सम्बन्धी। तथा चैकसार्थवाहित्ववन्तो गच्छन्तीत्यन्वयबोधः। **एकसार्थवाहित्वे**—एकसमुदायत्वविशिष्टे, छत्रि-पदाति-गज-तुरगादि-घटित-समुदायत्वावच्छिन्न इति यावत्। **अजहत्स्वार्थ**लक्षणेति। न जह्यते त्यज्यते स्वार्थः स्वशक्यार्थः ययेति व्युत्पत्त्या शक्यसाधारण-लक्षणैवाजहत्स्वार्थलक्षणेत्युच्यते इति भावः। सिंहावलोकनन्यायेन प्राचामाशङ्कां परिहरति—**यदि चे**ति। गङ्गायां घोष इत्यादावित्यादिः। **अन्वयानु**पपत्तिः—गङ्गापदशक्ये प्रवाहे घोषपदशक्यस्य घोष-स्याधारत्वेनाऽन्वयानुपपत्तिज्ञानमेव। **लक्षणा**बीजं—लक्षणाग्राहकम्। **क्वचित्**—तीर-वृत्तिर्घोष इति बोधतात्पर्येणोच्चरिते गङ्गायां घोष इति वाक्ये। **क्वचित्**—मत्स्यबोध तात्पर्येणोच्चरिते गङ्गायां घोष इति वाक्ये। **नियमः**—व्यवस्था। **न स्याद्**िति।

উপপন্ন হয় না বলিয়া [যষ্টি পদের] যষ্টীধর পুরুষে লক্ষণা হয়। এইরূপ "কাকেভ্যোঃ দধি রক্ষ্যতাম্" প্রভৃতি স্থলে কাকপদের দধ্যুপঘাতকে (দধিবিনাশকে) লক্ষণা হয়। কারণ [বক্তার] দধি-বিনাশক বস্তুমাত্র হইতে দধিরক্ষা তাৎপর্য্যের বিষয়। [কাকপদের দধ্যুপঘাতকে লক্ষণা ব্যতীত ঐ তাৎপর্য্য উপপন্ন হয় না বলিয়া কাক-পদের দধ্যুপঘাতকে লক্ষণা করিতে হইবে।] এইরূপ "ছত্রিণো গচ্ছন্তি" প্রভৃতি স্থলে ছত্রিপদের একসার্থ-বাহিত্বে (এক সমুদায়ত্ব-বিশিষ্টে= এক-সমুদায়ে =একদলে) লক্ষণা হইয়া থাকে। এই লক্ষণাই অজহৎ-স্বার্থ লক্ষণা বলিয়া কথিত হইয়া থাকে। কারণ [ছত্রিপদের ঐরূপ লক্ষণা দ্বারা] একসার্থ-বাহিত্বরূপে ছত্রী (ছত্রধারী) ও অছত্রীর বোধ হইয়া থাকে। যদি অন্বয়ের অনুপপত্তিই লক্ষণার বীজ হয়, তবে কোন স্থলে (গঙ্গাতীরবৃত্তি ঘোষ—এই অভিপ্রায়ে উচ্চরিত 'গঙ্গায়াং ঘোষঃ'—এই বাক্যে) গঙ্গাপদের তীরে লক্ষণা, কোন স্থলে (মৎস্যতাৎপর্য্যে উচ্চরিত 'গঙ্গায়াং ঘোষঃ'— এই বাক্যে) ঘোষপদের মৎস্য প্রভৃতিতে লক্ষণা—এই নিয়ম হইতে পারে না।

इदन्तु बोध्यं—शक्यार्थसम्बन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः, यदि तु गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणम्। अत एव लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणा, तत्प्रकारक-बोधस्य तत्र लक्षणां विनाप्युपपत्तेः।

अन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानस्यैव गङ्गायां घोष इति वाक्यघटकगङ्गापदस्य घोषपदस्य वा तीर-मत्स्यादौ लक्षणाग्राहकत्वे तीरबोधतात्पर्येणोच्चरिते तादृशवाक्ये मत्स्यादिबोधतात्पर्येणोच्चरिते वा तादृशवाक्ये गङ्गापदलक्षणयैव वा घोषपदलक्षणयैव वान्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धाननिवृत्तेः सम्भवान्निरुक्तव्यवस्थाऽनुपपन्ना स्यात्। तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिसन्धानस्य लक्षणाग्राहकत्वे तु तीरबोधतात्पर्येणोच्चरिते तादृशवाक्ये घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणाज्ञानेन मत्स्यादिबोधतात्पर्येणोच्चरिते तादृशवाक्ये गङ्गापदस्य तीरे लक्षणाज्ञानेन च तत्तत्तात्पर्यविषय-शाब्दबोधानिष्पत्त्या निरुक्ततात्पर्यानुपपत्तिप्रतिसन्धानानिवृत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं तीरबोधतात्पर्येणोच्चरिते तादृशवाक्ये गङ्गापदस्यैव तीरे मत्स्यादिबोधतात्पर्येणोच्चरिते तादृशवाक्ये घोषपदस्यैव मत्स्यादौ लक्षणेति व्यवस्था सूपपन्ना स्यादिति भावः। लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणाभावं दर्शयितुं लक्षणाग्रहप्रकारं दर्शयति—**इदन्त्विति**। **यदि**—यदा। **तीरत्वेनेति**। तीरं जलप्रवाहसंयोगवदित्याकारकस्तीरत्वावच्छिन्नतीरविशेष्यक-गङ्गापदनिरूपित-लक्षणाप्रकारक-ग्रहो यदा भवतीत्यर्थः। **तीरत्वेन रूपेण तीरबोध** इति। तीरत्वप्रकारक-तीरविशेष्यक-स्मृत्यनन्तरमित्यादिः। तीरत्वप्रकारक-तीरविशेष्यक-शाब्दबोध इत्यर्थः। **गङ्गातीर**त्वेनेति। गङ्गातीरं जलप्रवाहसंयोगवदित्याकारक-गङ्गातीरत्वावच्छिन्न-विशेष्यक-लक्षणाग्रहो यदा भवतीत्यर्थः। **तेनैव रूपेण** स्मरणमिति। गङ्गातीरत्वप्रकारक-तीरस्मरणमित्यर्थः। तथा च तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यक-लक्षणाज्ञानस्य तद्धर्मप्रकारक-स्मृत्यादिकं प्रत्येव हेतुतया गङ्गातीरत्वावच्छिन्नविशेष्यकलक्षणाज्ञानान्न

[কারণ গঙ্গাপদ বা ঘোষ পদের কোন একটি পদে লক্ষণা হইলেই অন্বয়ের অনুপপত্তি নিবৃত্ত হইতে পারে বলিয়া উভয় পদে লক্ষণা আবশ্যক হয় না।] ইহা কিন্তু জ্ঞাতব্য —যদি শক্যার্থের সম্বন্ধ তীরত্ব প্রকারে (তীরে) গৃহীত হয়, তবে [তীরত্বপ্রকারক তীরবিশেষ্যক স্মৃতির অনন্তর] তীরত্বপ্রকারে [তীরত্ববিশিষ্ট] তীরের বোধ হইবে। যদি গঙ্গাতীরত্বরূপে তীরে গৃহীত হয়, তবে [গঙ্গাতীরত্বপ্রকারক তীরবিশেষ্যক স্মরণের পর] গঙ্গাতীরত্বরূপেই তীরের স্মরণ হইবে। এই জন্যই অর্থাৎ যে ধর্ম্মবিশিষ্টে শক্যসম্বন্ধরূপ লক্ষণার জ্ঞান হইবে, সেই ধর্ম্মবিশিষ্ট পদার্থের স্মরণ ও শাব্দবোধ হইবে, —এই নিয়ম স্বীকৃত হওয়ায় লক্ষ্যতাবচ্ছেদক ধর্ম্মে লক্ষণা স্বীকৃত হয় নাই। [কারণ

परन्त्वेवं क्रमेण शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात्। तत्प्रकारक-शक्यार्थस्मरणं प्रति तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयम्। यत्र तु शक्यार्थस्य

शुद्धतीरत्वप्रकारक-स्मरणाद्यापत्तिरिति भावः। **अत एव**—तद्धर्मविशिष्टे लक्षणाज्ञानस्य तद्धर्मप्रकारकोपस्थितिं प्रति हेतुत्वादेव। **लक्ष्यतावच्छेदके**—तीरत्वादौ। **न लक्षणे**ति। इदमुपलक्षणम्। प्रवाहसंयोगरूप-लक्षणाया लक्ष्यतावच्छेदके तीरत्वादावभावादेव लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणेत्यपि बोध्यम्। न चैवमपदार्थतीरत्वादेः शाब्दबोधविषयत्वे घटादेरपि शाब्दबोधविषयत्वापत्तिरिति वाच्यम्। प्रकृते त्वपदार्थत्वस्य पदजन्य प्रतीत्य-विषयत्वरूपत्वाभ्युपगमेन लक्षणया गङ्गापदजन्यस्मृत्यादौ तीरत्वादेर्विषयत्वेनापदार्थत्वा-भावात्। यद्वा—यद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यक-वृत्तिग्रहस्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकमेव पदार्थ-स्मरणं शाब्दबोधश्चेति नियमाभ्युपगमाद् गङ्गापदान्न घटविषयक-शाब्दबोधापत्तिरिति भावः। **तत्प्रकारक**बोधस्य—तीरत्वादिप्रकारक-बोधस्य। **तत्र**—लक्ष्यतावच्छेदके। नन्वेवं सति घटादिपदानां घटत्वादिविशिष्टे शक्तिस्वीकारो निरर्थकः, घटत्वादेरपि निरुक्त-कार्यकारणभावबलेन शाब्दबोधविषयत्वसम्भवादित्याक्षेपं प्रत्यक्षमणिदीधितिमनुस्मरन्निष्टा-पत्त्या परिहरति—**परन्त्वि**ति। **एवं क्रमेण**—लक्षणारीत्या। **तत्प्रकारके**ति। शक्यतावच्छेदक-घटत्वादि-प्रकारकेत्यर्थः। **तत्पदस्य**—शक्तघटादिपदस्य। **विभा-नीय**मिति। अत्रेदमवधेयम्—शक्यतावच्छेदके शक्त्यस्वीकारे पृथिवीपदात् पृथिवीत्वस्यैव प्रकारतया भानं, नान्यस्य गन्धवत्त्वादेरिति नियमो न स्यात्। शक्यतावच्छेदके शक्ति-स्वीकारे तु पृथिवीपदात् पृथिवीत्वेनैव शाब्दबोध इति नियम उपपद्यते। न च तत्तत्पद-शक्यतावच्छेदकत्वमेव प्रकारताप्रयोजकम्। शक्यतावच्छेदकत्वञ्च तत्पदजन्यबोधविषत्व-प्रकारतानिरूपित-विशेष्यतावच्छेदकत्वम्। तथा च पृथिवीत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वात् तस्यैव प्रकारत्वं, नान्यस्येति वाच्यम्। द्रव्यपदाद् गुणवत्त्वादिना द्रव्यं बोद्धव्यमित्या-कारकाधुनिकसंकेतीय-द्रव्यत्वावच्छिन्न-विशेष्यताया द्रव्ये ग्रहणात् तादृशसंकेतग्रहाद्

পূর্ব্বোক্ত নিয়মবলে লক্ষ্যতাবচ্ছেদক ধর্ম্মে] লক্ষণাব্যতীতই লক্ষ্যতাবচ্ছেদক ধর্ম্ম-প্রকারক শাব্দবোধ উপপন্ন হইয়া থাকে। পরন্তু এই ক্রমে অর্থাৎ লক্ষণার রীতিতে—লক্ষ্যতাবচ্ছেদক ধর্ম্মে লক্ষণা যেমন স্বীকৃত হয় নাই ; সেইরূপ শক্যতাবচ্ছেদক ধর্ম্মেও শক্তি না থাকুক।, শক্যতাবচ্ছেদক ধর্ম্মপ্রকারক শক্যার্থের স্মরণের প্রতি শক্তপদের সামর্থ্য আছে—ইহা ভালভাবে বলা যায় অর্থাৎ এইরূপ উক্তি প্রায় উক্ত হইয়াছে—

परम्परासम्बन्धरूपा लक्षणा, सा लक्षित-लक्षणेत्युच्यते। यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयस्य-सम्बन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते, भ्रमरपदस्य च सम्बन्धो भ्रमरे ज्ञायते, तत्र लक्षित-लक्षणा।) किन्तु लाक्षणिकं पदं नानुभावकम्। लाक्षणिकार्थस्य शाब्द-

द्रव्यत्वेन द्रव्यबोधापत्तेर्गुणवत्त्वादि-प्रकारक-शाब्दबोधानुपपत्तेश्च दुर्वारत्वात्। तस्मात् शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिरावश्यकीति। लक्षितलक्षणाया आधिक्यमाशङ्क्य जहत्स्वार्थायामन्तर्भावमाह—**यत्र त्विति**। यादृशपदे इत्यर्थः। **परम्परा**सम्बन्धरूपा—स्ववाच्य-रेफद्वयघटितपद-वाच्यत्वादिरूपा। स्वपदं लक्षकपदपरम्। **लक्षणे**ति। या लक्षणेत्यर्थः। **रेफद्वयस्य**—द्विरेफपदशक्य-रेफद्वयस्य। **सम्बन्धः**—घटितत्वसम्बन्धः। **सम्बन्धः**—वाच्यत्वरूपसम्बन्धः। **तत्र**—तादृशद्विरेफपदे। ननु तच्छाब्दबोधे तच्छक्तपदज्ञानमेव हेतुरिति नियमाद् गङ्गापदस्य तीरलाक्षणिकतया तीरशक्तपदज्ञानाभावात् कथं तीर-विषयक-बोध इति प्राभाकराक्षेपं निरसितुं तन्मतमुपन्यस्यति—**किन्त्विति**। **नानुभावकमि**ति। मीमांसकमते तच्छाब्दानुभवजनकत्वं हि तच्छक्तत्वम्। लाक्षणिकं तु गङ्गादिपदं यदि तीरादिविषयकशाब्दानुभव-जनकं स्यात्, तर्हि तीरादि-शक्तत्वेन तस्य

ইহা নিপুণভাবে আলোচনীয় অর্থাৎ ইহার উত্তর চিন্তনীয়। যে পদে কিন্তু শক্যার্থের পরম্পরাসম্বন্ধরূপ (লক্ষক পদবাচ্য ঘটিত পদবাচ্যত্বাদি-রূপ) [যে] লক্ষণা, তাহা লক্ষিত-লক্ষণা, ইহা কথিত হইয়া থাকে। যেমন দ্বিরেফাদি পদে [দ্বিরেফ পদের শক্য] রেফদ্বয়ের [ঘটিতত্ব] সম্বন্ধ ভ্রমরপদে অনুভূত হয়, ভ্রমরপদের বাচ্যত্ব সম্বন্ধ ভ্রমরে অনুভূত হয়, সেই স্থলে অর্থাৎ সেই দ্বিরেফাদিপদে লক্ষিতলক্ষণা হইয়া থাকে। [মীমাংসকগণের মতে] কিন্তু লাক্ষণিক পদ শাব্দানুভবের জনক নহে।

বিবৃতি

প্রভাকরের মতে লাক্ষণিক পদ শাব্দবোধের হেতু নহে। লাক্ষণিক গঙ্গাদি পদ যদি তীরাদিবিষয়ক শাব্দবোধের হেতু হইত, তবে গঙ্গাদি পদগুলি তীরাদিতে শক্ত হইত। কারণ যে পদ যে পদার্থের শাব্দবোধের হেতু, তাঁহাদের মতে সে পদ সেই অর্থে শক্ত। তাই তাঁহারা বলিয়াছেন—তচ্ছাব্দানুভব-জনকত্বং তচ্ছক্তত্বম্। গঙ্গাদি পদ তীরাদিবিষয়ক শাব্দবোধের হেতু হইয়া তীরাদিতে শক্ত হইলে তাহার লাক্ষণিকত্ব থাকিবে না, লক্ষণামাত্রেরই উচ্ছেদ হইয়া যাইবে। তাই তাঁহারা লাক্ষণিক পদকে শাব্দবোধের হেতু বলেন না। যে স্থলে লাক্ষণিকার্থের বোধ হয়, সে স্থলে লাক্ষণিক পদের সন্নিহিত শক্ত পদান্তরই লক্ষ্যার্থান্বিত শক্যার্থবিষয়ক শাব্দবোধের হেতু।

बोधे तु पदान्तरं कारणम्, शक्ति-लक्षणान्यतर-सम्बन्धेनेतरपदार्थान्वित-लाक्षणिकत्वं व्याहतं स्यात्। तस्माल्लाक्षणिकं न शाब्दानुभवजनकमित्यर्थः। कथं तर्हि लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे भानमित्याशङ्क्य लाक्षणिकपदसमभिव्याहृत-शक्तपदान्तरमेव तादृशपदान्तरज्ञानमेव वा लाक्षणिकार्थान्वितस्वार्थशाब्दबोधं प्रति कारणमिति कार्य-कारणभावबलात् शाब्दबोधे लाक्षणिकार्थस्यापि भानमिति समाधत्ते—**लाक्षणिकार्थ-स्येति**। **पदान्तरं**—तल्लाक्षणिकपद-समभिव्याहृतं शक्तं पदम्। **कारण**मिति। तथा च गङ्गायां घोष इत्यत्र तीरान्वित-घोषविषयक-शाब्दं प्रति वृत्तिज्ञानजन्य-तीरोपस्थिति-सहकारेण शक्तघोषपदज्ञानत्वेन कारणत्वं कल्पनीयमिति भावः। नन्वेवं सति कुमतिः पशुर्घटश्चेति वाक्यादपि शाब्दबोधापत्तिः शक्तघटपदज्ञानसत्त्वादत आह—**शक्तिलक्षणे**। शक्त्या लक्षणया वोपस्थितो यस्तीरादीतरपदार्थस्तदन्वितो यः घोषादिः स्वशक्यार्थस्तद्-विषयक-शाब्दबोधं प्रतीत्यर्थः। शक्तिज्ञानसहकृत-पदज्ञानजन्योपस्थिति-विषयो योऽर्थः, लक्षणाज्ञानसहकृत-पदज्ञानजन्योपस्थितिविषयो वा योऽर्थः, एतदन्यतरार्थनिष्ठ-विषयता-निरूपित-स्वार्थविषयताशालि-शाब्दबोधं प्रतीति फलितार्थः। शक्तिज्ञानसहकृतपदज्ञान-जन्योपस्थितिविषयार्थनिष्ठ-विषयतानिरूपित-स्वार्थनिष्ठविषयताशालिशाब्दबोधं प्रती-त्युक्तौ तीरवृत्तिर्घोष इत्यभिप्रायेणोच्चरिताद् गङ्गायां घोष इति वाक्याद् शाब्दबोधानुप-पत्तिः, घोषपदार्थ-घोषस्य निरुक्तविषयतानिरूपित-विषयतानाश्रयत्वात्। लक्षणाज्ञान-

লাক্ষণিকার্থের শাব্দবোধে কিন্তু শক্ত পদান্তরই কারণ। যেহেতু শক্তি ও লক্ষণা—ইহার অন্যতর সম্বন্ধে ইতরপদ জন্য স্মৃতির বিষয়ীভূত পদার্থের দ্বারা অন্বিত স্বশক্যার্থ-

বিবৃতি

গঙ্গাতীরবৃত্তি ঘোষ—এইরূপ বোধেচ্ছায় যদি কেহ "গঙ্গায়াং ঘোষঃ" বলে, তবে সে স্থলে গঙ্গাপদটী লাক্ষণিক কিন্তু ঘোষ পদটী শক্ত। সেস্থলে গঙ্গাপদ লক্ষণা দ্বারা গঙ্গাতীরকে এবং ঘোষপদ শক্তিদ্বারা ঘোষ অর্থাৎ গোপপল্লীকে উপস্থিত করে। এজন্য সেস্থলে লক্ষ্যার্থ হইতেছে—গঙ্গাতীর এবং শক্যার্থ হইতেছে—ঘোষ। গঙ্গাতীরবৃত্তি ঘোষ—এইরূপ লক্ষ্যার্থান্বিত শক্যার্থবিষয়ক শাব্দবোধে শক্ত ঘোষ পদেরই সামর্থ্য আছে, লাক্ষণিক গঙ্গাপদের সামর্থ্য নাই। আবার গঙ্গাপ্রবাহবৃত্তি মৎস্য—এইরূপ বোধেচ্ছায় যদি কেহ "গঙ্গায়াং ঘোষ" বলে, তবে সে স্থলে গঙ্গাপদটী শক্ত, কিন্তু ঘোষ পদটী মৎস্যে লাক্ষণিক। সে স্থলে শক্যার্থ হইতেছে—গঙ্গাপ্রবাহ, লক্ষ্যার্থ হইতেছে মৎস্য। গঙ্গাপ্রবাহবৃত্তি মৎস্য—এইরূপ লক্ষ্যার্থান্বিত শক্যার্থবিষয়ক

स्वशक्यार्थ-शाब्दबोधं प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणादित्याहुः। नवीनास्तु तदप्यनुभावकमेव। पदार्थोपस्थितिस्तु द्वारम्, अन्यथा तुल्ययुक्त्या शक्तस्यापि पदस्याऽननुभावकत्वापत्तेरित्याहुः। वाक्ये तु शक्तेरभावाच्छक्यसम्बन्धरूपा लक्षणाऽपि

सहकृत-पदज्ञानजन्योपस्थितिविषयार्थनिष्ठविषयतानिरूपित स्वार्थनिष्ठविषयताशालिशाब्दबोधं प्रतीत्युक्तौ गङ्गाप्रवाहवृत्तिर्मत्स्य इत्यभिप्रायेणोच्चरिताद् गङ्गायां घोष इति वाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिः, घोषपदार्थ-मत्स्यस्य निरुक्तविषयतानिरूपित-विषयतानाश्रयत्वादत उक्तम्—एतदन्यतरेति। **पदानां**—तदर्थशक्त-पदानाम्। **सामर्थ्यावधारणा**दिति।' तथा च कुमतिः पशुर्घटश्चेत्यत्र घटपदस्यार्थे घटे निरुक्तान्यतर-निष्ठ-विषयतानिरूपित-विषयताभावान्न तादृशवाक्याच्छाब्दबोधापत्तिरिति भावः। कुमतिः पशुरित्यादि-सर्वलाक्षणिकस्थले शाब्दबोधस्याऽनुभवसिद्धतया शक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानं शाब्दानुभावकमिति नव्यमतमनुस्मरन्नाह—**नवीनास्त्वि**ति। **तदपि**—तल्लाक्षणिक-पदमपि। **अनुभावकमिति**। न हि तच्छाब्दानुभावकत्वं तच्छक्तत्वं, घोषादिपदानां गङ्गातीरादि-विषयक-शाब्दानुभवजनकत्वाभ्युपगमेन तच्छक्तत्वापत्तेः। अपि तु शक्तया तच्छाब्दानुभवजनकत्वम्। तच्च लाक्षणिके न सम्भवतीति न तस्य शक्तत्वापत्तिः। न वाननुभावकत्वम्, लक्ष्यार्थबोधस्यानुभविकत्वादिति भावः। **न्यायसिद्धान्तमञ्जरी**-मनुस्मरन् मीमांसकाभिमत-वाक्यलक्षणां निराकरोति—**वाक्ये** त्विति। कथं तर्हि

বিষয়ক শাব্দবোধের প্রতি শক্ত পদসমূহেরই সামর্থ্য (হেতুত্ব) অবধারিত হইয়াছে। ইহা (মীমাংসকগণ) বলেন। নব্যগণ কিন্তু এই বলেন—লাক্ষণিক পদও শাব্দানুভবের জনকই হইয়া থাকে। পদার্থের উপস্থিতি কিন্তু (সেই শাব্দবোধে) ব্যাপার। অন্যথা তুল্য যুক্তিতে শক্ত পদও শাব্দবোধের অজনক হইয়া পড়িবে। বাক্যে

বিবৃতি

শাব্দবোধে শক্ত গঙ্গাপদেরই সামর্থ্য আছে, লাক্ষণিক ঘোষ পদের সামর্থ্য নাই। তাই তাঁহারা বলেন, পদের শক্তি বা লক্ষণা দ্বারা যে পদার্থ উপস্থিত হয়, সেই পদার্থান্বিত শক্যার্থবিষয়ক শাব্দবোধে শক্ত পদই হেতু, লাক্ষণিক পদ নহে। সুতরাং লাক্ষণিক পদ শাব্দবোধের জনক নহে। নৈয়ায়িকগণ ইহার প্রতিবাদে বলেন—যে বাক্যে একটিও শক্ত পদ নাই, কেবল লাক্ষণিক পদ আছে, যেমন "কুমতিঃ পশুঃ"। এইরূপ বাক্য হইতেও যখন সকলেরই শাব্দবোধ হয়, তখন লাক্ষণিক পদকেও শাব্দবোধের হেতু বলিতে হইবে। তাই বলিলেন—**নবীনাস্তু তদপ্যনুভাবকমেব।**

नास्ति। यत्र तु गभीरायां नद्यां घोष इत्युक्तम्, तत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा। गभीरपदार्थस्य नद्या सहाऽभेदेनान्वयः, क्वचिदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वात्। यदि तत्रैकदेशान्वयो न स्वीक्रियते, तदा नदीपदस्य गभीर-नदीतीरे लक्षणा,

गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ शाब्दबोधः, नदीपदलक्ष्यार्थ-नदीतीरैकदेशनद्या गभीर-पदार्थेऽन्वयासम्भवात्, पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति नियमात्। न च नदीपदं गभीरनदीतीरलक्षकम्, गभीरायामित्यस्यानन्वयापत्तेः, तीरस्य गभीरत्वा-सम्भवात्। नापि गभीरापदं गभीरनदीतीरलक्षकं, नद्यामित्यस्यानन्वयापत्तेः, तीरस्या-नदीत्वान्नद्या अभेदान्वयायोगात्। तस्माद् वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीर-लक्षकमित्यत आह—**यत्र त्विति**। यदा त्वित्यर्थः। **तत्र**—तदा। **नद्या**—नदीपदार्थैकदेश-नद्या। ननु तर्हि पदार्थः पदार्थेनान्वेति, न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिभङ्ग इत्यत आह—**क्वचिदिति**। शरैः शातितपत्रश्चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादावित्यर्थः। **स्वीकृतत्वादिति**। तथा च शरैः शातितपत्र इत्यादौ पदार्थैकदेशेनाऽन्वयबोधस्य सर्वानुमततया, तादृशव्युत-पत्तौ मानाभाव इति भावः। ननु ससम्बन्धिकस्थले तादृशव्युत्पत्त्यनङ्गीकारेऽप्यसम्ब-न्धिकस्थले तादृशव्युत्पत्तिरावश्यकी, अन्यथा "ऋद्धस्य राजमातङ्गाः" इत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तेस्तत्र राजपदलक्ष्यैकदेशे राज्ञि ऋद्धस्याभेदान्वयसम्भवादित्यस्वरसादाह—**यदीति**। **न स्वीक्रियते** इति। नदीपदस्य ससम्बन्धिकत्वाभावादिति भावः। **नदी-पदस्येति**। यद्यपि गभीरापदार्थस्य नदीपदोत्तरसप्तम्यर्थे नान्वयानुपपत्तिः, नीलं घटमान-येत्यादौ प्रत्ययार्थे विशिष्टान्वयवत् तदन्वयोपपत्तेः, तथापि गभीरापदात् स्वार्थपरम्परा-सम्बन्धेन लक्ष्योपस्थितौ विलम्बान्नदीपदात् स्वार्थसाक्षात्सम्बन्धेन शीघ्रं तीरोपस्थिति-सम्भवात् तत्रैव लक्षणा, वाक्यलक्षणाया असम्भवात्। न च गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य गभीरनदीतीरलक्षकत्वं, घोषादावाधेयतासम्बन्धेन तदन्वयानुपपत्तेः, नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। नापि तद्भागस्य तादृशतीरवृत्तितायां लक्षणा, घोषादौ तादृशतीरवृत्तेरभेदेनान्वयायोगात्, नामार्थयोरभेदेनान्वये नाम्नोः समान-

কিন্তু শক্তি না থাকায় শক্যসম্বন্ধরূপ লক্ষণাও নাই। যে স্থলে কিন্তু 'গভীরায়াং নদ্যাং ঘোষঃ'—ইহা উক্ত হয়। সে স্থলে নদীপদের নদীতীরে লক্ষণা, নদীর সহিত গভীর পদার্থের অভেদে অন্বয় হয়। কারণ কোন স্থলে [পদার্থের] একদেশে (পদার্থান্তরের) অন্বয়ও স্বীকৃত হইয়াছে। যদি সে স্থলে একদেশান্বয় স্বীকৃত না হয়, তবে নদীপদের

गभीरापदं तात्पर्यग्राहकम्। बहुव्रीहावप्येवम्। तत्र हि चित्रगुपदादौ यद्येकदेशान्वयः स्वीक्रियते, तदा गोपदस्य गोमति लक्षणा, गवि चित्राभेदान्वयः। यदि त्वेकदेशान्वयो न स्वीक्रियते, तदा गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा। चित्रपदं तात्पर्यग्राहकम्।" एवमारूढ़वानरो वृक्ष इत्यत्र वानरपदे वानरारोहण-कर्मणि लक्षणा। आरूढ़पदञ्च तात्पर्यग्राहकम्। एवमन्यत्रापि। तत्पुरुषे तु पूर्वपदे

विभक्तिकस्यस्य तन्त्रत्वात्। न च गभीरायां नदीति भागस्यैव तादृशतीरलक्षकत्वम्, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वित-संख्याद्यतिरिक्त-स्वार्थबोधकत्व-व्युत्पत्तेर्गभीरायां नदीतिभागस्य सप्तमीप्रकृतिकत्वाभावात् तदर्थे विभक्त्यर्थस्यान्वयायोगात्। तस्मान्नदीपदस्यैव लक्षणा, न वाक्यस्येति भावः। न च पदलक्षणाभ्युपगमे चैकपदवैयर्थ्यम्, इतरपदमहिम्नैव विशेषस्य लक्षणीयत्वादित्याह—**तात्पर्य**ग्राहकमिति। लक्ष्यार्थबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुतया नदीपदं गभीरनदीतीरप्रतीतीच्छयोच्चरितमिति तात्पर्यज्ञानं गभीरापदसमभिव्याहारादेव भवति, अन्यथा केवलनद्यामित्युक्तौ गभीरनदीतीरबोधापत्तेरिति भावः। समस्तवाक्यानामपि पदलक्षणयैव शाब्दबोधोपपत्तिमाह—**बहुव्रीहा**विति। **गोपदस्ये**ति। प्रत्ययार्थान्वयानुरोधेनोत्तरपदलक्षणाया एव युक्तत्वादिति भावः। **गोमति**—गोस्वामिनि। **पूर्वपद** इति। पूर्वपद एवेत्यर्थः। एतेन राजपुरुष इत्यादौ पुरुषपदं राजसम्बन्धिपुरुष-लाक्षणिकं, राजपदं तु तात्पर्यग्राहकमिति मतमपास्तम्। पूर्वपदस्य स्वार्थसम्बन्धिनि लाक्षणिकत्वस्वीकारेणैवाभिमतशाब्दबोधोपपत्तेः। सम्भवति सार्थकत्वे निरर्थकत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति न्यायेन तत्पुरुषे पूर्वपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वस्वीकारानौचित्यादिति भावः।

গভীর নদীতীরে লক্ষণা। গভীরা পদটী [গভীরনদীতীর বোধের ইচ্ছায় উচ্চরিত —এইরূপ] তাৎপর্য্যের গ্রাহক। বহুব্রীহি স্থলেও এইরূপ (পদলক্ষণা দ্বারাই শাব্দবোধ নির্বাহ হইয়া থাকে।) সেই বহুব্রীহি স্থলে চিত্রগু পদ প্রভৃতিতে যদি একদেশান্বয় স্বীকৃত হয়, তবে গোপদের গোস্বামীতে লক্ষণা, (গোস্বামীর একদেশ) গোতে চিত্রার অভেদে অন্বয় হইবে। পরন্তু যদি একদেশে অন্বয় স্বীকৃত না হয়, তবে গোপদের চিত্রগোস্বামীতে লক্ষণা। চিত্রপদটী [পূর্ব্বোক্তরূপ] তাৎপর্য্যের গ্রাহক। এইরূপ 'আরূঢ়বানরো বৃক্ষঃ'—এই স্থলে বানর পদে বানরারোহণকর্ম্মে (বানর কর্ত্তৃক আরোহণ ক্রিয়ার কর্ম্মে) লক্ষণা। আরূঢ়পদটী তাৎপর্য্যের গ্রাহক। এইরূপ অন্যত্রও অর্থাৎ অন্য বহুব্রীহিস্থলেও [পদলক্ষণা দ্বারাই অভিমত শাব্দবোধ নির্ব্বাহ হইবে।]

लक्षणा। तथाहि—राजपुरुष इत्यादौ राजपदार्थेन पुरुषादि-पदार्थस्य साक्षान्नान्वयः, निपातातिरिक्त-नामार्थयोर्भेदेनाऽन्वयबोधस्याऽव्युत्पन्नत्वात्। अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि तथान्वयबोधः स्यात्। पटो न घट इत्यादौ घटपटाभ्यां नञः साक्षादेवान्वयाद्—निपातातिरिक्तेति। नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरभेदसम्बन्धेनाऽन्वयाद्—भेदेनेति। न च राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्तेः स्मरणं कल्प्यमिति वाच्यम्; अस्मृतविभक्तेरपि ततो बोधोदयात्। तस्माद् राजपदादौ

न्यायसिद्धान्तमञ्जरीमनुस्मरन्नेतदुपपादयितुमाह—**तथा हीति**। **साक्षान्नान्वय** इति। विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य नान्वय इत्यर्थः। भूतले घट इत्यादौ सप्तम्यर्थाधेयत्वद्वारा भूतलस्य घटेऽन्वयात् साक्षादित्युक्तम्। **निपातातिरिक्ते**ति। निपातपदमव्ययस्याप्युपलक्षकं, तेन चन्द्र इवेत्यादाविवार्थसादृश्ये चन्द्रस्य प्रतियोगितयाऽन्वयोपपत्तिः। **अन्यथा**—अव्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयोरपि भेदेनान्वयबोधस्वीकारे। **इत्यत्रापी**ति। राजपद-पुरुषपदाभ्यामिति शेषः। **तथान्वयबोधः**—भेदेनान्वयबोधः। **साक्षादेव**—प्रत्ययार्थभिन्न-सम्बन्धेनैव। समासव्यासयोस्तुल्यार्थकत्वानुरोधात् राजपुरुष इत्यत्र

তৎপুরুষ সমাসে কিন্তু পূর্ব্বপদে লক্ষণা। সেই লক্ষণা প্রকার এইরূপঃ—"রাজপুরুষঃ"—এই সমস্ত তৎপুরুষ সমাসস্থলে রাজপদার্থের সহিত পুরুষাদি পদার্থের সাক্ষাৎ (বিভক্তির অর্থকে দ্বার না করিয়া) [ভেদসম্বন্ধে] অন্বয় হয় না। কারণ নিপাতাতিরিক্ত নামার্থদ্বয়ের ভেদসম্বন্ধে অন্বয়বোধ ব্যুৎপত্তি (স্বভাব) সিদ্ধ নহে। অন্যথা অর্থাৎ তাদৃশ নামার্থদ্বয়ের ভেদসম্বন্ধে সাক্ষাৎ অন্বয় স্বীকার করিলে 'রাজা পুরুষ' এই স্থলেও তাদৃশ (ভেদ সম্বন্ধে) অন্বয়বোধের আপত্তি হইবে। "পটো ন ঘটঃ"—এই সমস্ত স্থলে ঘট ও পটের সহিত নঞের অর্থাৎ নঞর্থ অন্যোন্যাভাবের সাক্ষাৎ (বিভক্তির অর্থকে দ্বার না করিয়া) অন্বয় হওয়ায় 'নিপাতাতিরিক্ত'—ইহা (এই বিশেষণ) উক্ত হইয়াছে অর্থাৎ নিপাতের সহিত নামার্থের ভেদসম্বন্ধে অন্বয় হইলেও নিপাতাতিরিক্ত নামার্থদ্বয়ের ভেদ-সম্বন্ধে অন্বয় হইবে না। 'নীলো ঘটঃ' প্রভৃতি স্থলে নামার্থদ্বয়ের অভেদ সম্বন্ধে অন্বয় হওয়ায় "ভেদেন" এই [বিশেষণ প্রযুক্ত হইয়াছে] অর্থাৎ নামার্থদ্বয়ের অন্বয় হইলেও ভেদ-সম্বন্ধে সাক্ষাৎ অন্বয় হয় না। 'রাজপুরুষ' প্রভৃতি স্থলে লুপ্ত ষষ্ঠী বিভক্তির স্মরণ কল্পিত হউক—ইহা বলা যায় না। কারণ অস্মৃতবিভক্তিক পুরুষের অর্থাৎ যিনি ষষ্ঠী বিভক্তির লোপ জানেন না, এমন ব্যক্তিরও তাহা (রাজপুরুষ পদ) হইতে শাব্দবোধ উৎপন্ন হইয়া থাকে। সেইজন্য

राजसम्बन्धिनि लक्षणा। तस्य च पुरुषेण सहाभेदान्वयः। द्वन्द्वे तु धव-खदिरौ छिन्धीत्यादौ धवः खदिरश्च विभक्तयर्थ-द्वित्वप्रकारेण बुध्यते, तत्र न लक्षणा। न च साहित्ये लक्षणेति वाच्यम्, साहित्य-शून्ययोरपि द्वन्द्वदर्शनात्। न चैक-क्रियान्वयित्वरूपं साहित्यमस्तीति वाच्यम्। क्रियाभेदेऽपि धव-खदिरौ पश्य छिन्धीत्यादि-दर्शनात्, साहित्यस्याऽननुभवाच्च। तस्मात् साहित्यादिकं नार्थः।

राजपदस्य राजसम्बन्धे लक्षणेति **चिन्तामणिकृतः**। **बुध्यते** इति। यत्र नानाधर्माणां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वम्, तत्र तद्धर्मावच्छिन्ने समुदिते एव पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादिबोधने द्विवचनादिकं साकाङ्क्षम्। तेन द्वित्वविशिष्ट-धवखदिरकर्मक-वक्त्रनुमतस्वनिष्ठछेदनानुकूल-कृतिमानिति बोधः। मीमांसकमतं दूषयितुमनुवदति—**न च साहित्य** इति। साहित्याश्रये इत्यर्थः। एकदेशवृत्तित्वरूपं साहित्यं लक्ष्यमुतैकक्रियान्वयित्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति —**साहित्येति**। एकदेशवृत्तित्वरूप-साहित्यशून्ययोरपि गोत्वाश्वत्वाद्योरित्यर्थः। तथा च गोत्वाश्वत्वे पश्येत्यादावेकदेशवृत्तित्वरूपसाहित्याभावेऽपि द्वन्द्वदर्शनान्न तादृशसाहित्या-श्रये लक्षणेति भावः। द्वियीयं शङ्कते—**न चैकेति**। एकजातीयक्रियान्वयित्वेत्यर्थः। गोत्वाश्वत्वे पश्येत्यादौ दर्शनरूपैकक्रियान्वयित्वस्य सत्त्वान्न द्वन्द्वानुपपत्तिरतो द्वितीयकल्पे दूषणमाह—**क्रियाभेदे**ऽपीति। एकजातीयक्रियान्वयित्वाभावेऽपीत्यर्थः। तथा च यथाक्रमं धवे दर्शनस्य खदिरे छेदनस्य तात्पर्येणापि धवखदिरौ पश्य छिन्धीत्यादिप्रयोगदर्शनान्न तादृशसाहित्याश्रये लक्षणेति भावः। ननु धवखदिरावित्यादौ द्वन्द्वे साहित्याभावे द्विवचन-

[রাজপুরুষঃ—এই সমস্ত স্থলে] রাজপদ প্রভৃতিতে রাজসম্বন্ধীতে লক্ষণা। তাহার (রাজসম্বন্ধীর) সহিত পুরুষের অভেদে অন্বয় হইবে। [ইতরেতর] দ্বন্দ্ব সমাসে কিন্তু 'ধবখদিরৌ ছিন্ধি' প্রভৃতি স্থলে [ধব ও খদির পদের দ্বারা] ধব ও খদিরটি বিভক্ত্যর্থ দ্বিত্বপ্রকারে (দ্বিত্ববিশিষ্ট হইয়া) শাব্দবোধের বিষয় হয়। [এজন্য] সে স্থলে লক্ষণা হয় না। [সে স্থলে সহবৃত্তিত্বরূপ] সাহিত্যে অর্থাৎ সাহিত্যাশ্রয়ে লক্ষণা হয়—ইহা বলিতে পার না। কারণ সাহিত্যশূন্য পদার্থদ্বয়স্থলেও দ্বন্দ্ব সমাস [হইতে] দেখা যায়। [সে স্থলে সহবৃত্তিত্বরূপ সাহিত্য না থাকিলেও] একক্রিয়ান্বয়িত্বরূপ সাহিত্য আছে—ইহা বলিতে পার না। কারণ ক্রিয়াভেদেও অর্থাৎ এক জাতীয় ক্রিয়ায় অন্বয় না থাকিলেও 'ধব-খদিরৌ পশ্য ছিন্ধি' প্রভৃতি [প্রযুক্ত হইতে] দেখা যায় এবং সাহিত্যের অনুভবও হয় না। সুতরাং [দ্বন্দ্ব সমাস স্থলে] একক্রিয়ান্বয়িত্ব বা সহবৃত্তিত্বরূপ সাহিত্য অর্থ নহে অর্থাৎ দ্বন্দ্ব স্থলে সাহিত্যাশ্রয়ে লক্ষণা হয় না।'

अत एव "राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाता"[मी० सू० ६।६।१२]मित्यत्र लक्षणाभावाद् द्वन्द्व आश्रीयते। किन्तु वास्तवो भेदो यत्र, तत्र द्वन्द्वः। न च नीलघटयोरभेद इत्यादौ कथमिति वाच्यम्। तत्र नीलपदस्य नीलत्वे घटपदस्य

द्वन्द्वसमासयोरनुपपत्तिः, 'साहित्ये द्विवचनबहुचने द्वन्द्वसमासो वे'त्यनुशासनात्, प्रकृते च साहित्यस्याभावेनाबोधादित्यत आह—**साहित्य**स्याननुभवाच्चेति। वस्तुगत्यैकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्यस्य धवखदिरयोः सत्त्वेऽपि तस्य शाब्दबोधाविषयत्वादित्यर्थः। तथा च शाब्दबोधे साहित्यस्याविषयत्वेऽपि शाब्द-बोधोत्तरकालीन-मानसप्रत्यक्षे निरुक्तसाहित्यस्य विषयत्वात् 'साहित्य' इत्यादि-सूत्रस्य प्राप्तया द्विवचनाद्यनुपपत्तेरभावादिति भावः। **साहित्यादिक**मिति। सहवृत्तित्वरूप-मुख्यसाहित्यमित्यर्थः। आदिपदेनैकक्रियान्वयित्वरूप-गौणसाहित्यपरिग्रहः। **नार्थः**—न द्वन्द्वलक्ष्यतावच्छेदकमित्यर्थः। उक्तार्थे उपष्टम्भकमाह—**अत एवे**ति। इतरेतरद्वन्द्वे लक्षणाभावादेवेत्यर्थः। **द्वन्द्व आश्रीयत** इति। अङ्गीक्रियते इत्यर्थः। तथा चैतादृश-श्रुति-घटक-राजपुरोहितावित्यस्य राज्ञः पुरोहितौ राजपुरोहिताविति षष्ठीतत्पुरुषो वा राजा च पुरोहितश्च राजपुरोहिताविति द्वन्द्वो वेति सन्दिह्य तत्पुरुषपक्षे लक्षणापत्त्या तत्पुरुषमुपेक्ष्य द्वन्द्व एवाङ्गीकृतः। तथा चोक्तं **शास्त्रदीपिकायाम्**—"तस्माद् द्वन्द्व एवायम्। न च तत्र कस्यचिल्लक्षणे"-ति। यदि द्वन्द्वेऽपि साहित्याश्रये लक्षणा, तर्हि तत्पुरुषतुल्यतया तत्पुरुषोपेक्षायां बीजाभावात् तत्सिद्धान्तविरोधापत्तेरिति भावः। ननु धवखदिरावित्यत्रोक्तरीत्या द्विवचनादीनां साधुत्वेऽपि द्वन्द्वे साहित्यं न प्रयोजकं, द्वन्द्वात् पूर्वं धवादिषु साहित्याभावात्। अतो द्वन्द्वे प्रयोजकमाह—**किन्त्विति**। **वास्तवभेद** इति। भेदस्य वास्तवत्वकथनमज्ञातस्यैव तस्य द्वन्द्वप्रयोजकत्वसूचनाय। तथा च **पाणिनिसूत्रं**—'चार्थे द्वन्द्व' इति। तत्र चार्थाश्चत्वारः समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोग-समाहारभेदात्। तत्र समुच्चयान्वाचययोः सापेक्षत्वान्न समासः। इतरेतर-समाहारयोः सामर्थ्यात् तत्र समासः। तत्र चार्थस्य भेदव्याप्यत्वात् पदार्थभेदः पदार्थतावच्छेदकभेदो वा यत्र, तत्र द्वन्द्व इत्याशयः। पदार्थ-भेदस्य द्वन्द्व-

এই জন্যই অর্থাৎ ইতরেতর দ্বন্দ্ব সমাসে সাহিত্যের অনুভব হয় না বলিয়াই "রাজপুরোহিতৌ সাযুজ্যকামৌ যজেয়াতাম্"—এই স্থলে [রাজপুরোহিতৌ—এই সমাসে] লক্ষণা নাই বলিয়া দ্বন্দ্বসমাস স্বীকৃত হইয়াছে। কিন্তু যেখানে বাস্তব ভেদ (সমাসঘটক পদদ্বয়ের অর্থদ্বয়ে বস্তুতঃ ভেদ) থাকে, সেইখানে দ্বন্দ্ব সমাস হয়।

घटत्वे लक्षणा। अभेद इत्यस्य चाश्रयाभेद इत्यर्थात्। समाहारद्वन्द्वे तु यदि समाहारोऽप्यनुभूयत इत्युच्यते, तदाऽहिनकुलमित्यादौ परपदेऽहिनकुलसमाहारे लक्षणा, पूर्वपदं तात्पर्य-ग्राहकम्। न च भेरीमृदङ्गं वादयेत्यत्र कथं समाहारस्याऽन्वयः, अपेक्षाबुद्धिविशेष-रूपस्य तस्य वादनाऽसम्भवादिति वाच्यम्; परम्परा-

प्रयोजकत्वमसहमानः शङ्कते—**न चेति**। **नीलघटयोरिति**। नीलपदार्थ-घटपदार्थयोर्भेदाभावाद् नील-घटयोरित्यत्र द्वन्द्वो नोपपद्यत इति भावः। **इत्यादा**विति। आदिना साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामित्यादिपरिग्रहः। **कथ**मिति। तादृशपदद्वय-घटित-द्वन्द्वः कथं, द्वन्द्व-प्रयोजक-भेदस्याभावादिति भावः। **तत्र**—नीलघटयोरिति समासे। **घटत्वे** लक्षणेति। तथा च पदार्थतावच्छेदकयोर्नीलत्वघटत्वयोर्भेदसत्त्वान्न द्वन्द्वानुपपत्तिरिति भावः। **यदि समाहार** इति। वस्तुतस्त्वहिनकुलमित्यादावहिनकुलमात्रस्यानुभवसिद्धत्वान्न समाहारे लक्षणेत्याशयेन यदीत्युक्तम्। अत एवोक्तं **न्यायसिद्धान्तमञ्जर्यां**—"पाणिपादं वादयेत्यत्र पाणिपादमात्रप्रतीतेर्न समाहारे लक्षणा शक्तिर्वे"ति। **समाहारे** इति। साहित्ये इत्यर्थः। तच्च तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वमपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं वा। यथाऽहिनकुलं पश्येत्यत्र दर्शनक्रियायां तुल्यवदेवाहिनकुलयोरन्वयः। **लक्षणेति**। इदं तु प्राचां मतम्। नव्यैकदेशिनां मतं तूभयपदस्यैव लक्षणा। तथा चोक्तं **न्यायसिद्धान्त-मञ्जर्यां**—"पाणिपदं पाणिप्रतियोगिकं पादपदं पादप्रतियोगिकं समाहारं लक्षयती"ति। **वादनासम्भ**वादिति। वादनक्रियाजन्यफलशालित्वरूप-वादनकर्मत्वस्य पाणिपादयोरेव न समाहारे इति भावः। **परम्परासम्बन्धेन**—स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन। स्वं समा-

'নীলঘটয়োরভেদ'—এই সমস্ত স্থলে [নীল ও ঘটের ভেদ না থাকায়] কিরূপে দ্বন্দ্ব সমাস হয়?—ইহা বলিতে পার না। কারণ সে স্থলে নীলপদের নীলত্বে, ঘটপদের ঘটত্বে লক্ষণা হইয়া থাকে এবং "অভেদঃ"—এই বাক্যের 'আশ্রয়াভেদ' এই অর্থ হইয়া থাকে। [সুতরাং 'নীল-ঘটয়োরভেদঃ' এই বাক্য হইতে 'নীলত্ব-ঘটত্বয়োরাশ্রয়াভেদঃ'—এই অর্থ বোধ হইবে]। সমাহার দ্বন্দ্ব সমাস স্থলে কিন্তু যদি সমাহারও অনুভূত হয়—এই কথা বল। তবে 'অহিনকুলং' এই সমস্ত স্থলে পরপদে অর্থাৎ নকুল-পদে অহিনকুল-সমাহারে লক্ষণা। পূর্ব্বপদ কিন্তু তাৎপর্য্য গ্রাহক। আচ্ছা, 'ভেরী-মৃদঙ্গং বাদয়'—এই সমস্ত স্থলে কিরূপে সমাহারের অন্বয়বোধ হয়? কারণ অপেক্ষা-বুদ্ধিবিশেষরূপ সমাহারের বাদন সম্ভব নহে—ইহা বলিতে পার না। কারণ (সে

सम्बन्धेन तदन्वयात्। एवं पञ्चमूलीत्यादावपि। परे त्वहिनकुलमित्यादावहिन- कुलश्च बुध्यते, प्रत्येकमेकत्वान्वयः। समाहारसंज्ञा च यत्रैकत्वं नपुंसकत्वं च 'प्राणितूर्ये'त्यादि-सूत्रेणोक्तम्, तत्रैव। अन्यत्रैकवचनमसाध्विति वदन्ति। पितरौ श्वशुरावित्यादौ पितृपदे जनकदम्पत्योः श्वशुरपदे स्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा। एव- मन्यत्रापि। घटा इत्यादौ तु न लक्षणा, घटत्वेन रूपेण नानाघटोपस्थिति- सम्भवात्। कर्मधारयस्थले तु नीलोत्पलमित्यादावभेदसम्बन्धेन नीलपदार्थं उत्पलपदार्थे प्रकारः। तत्र च न लक्षणा। अत एव "निषादस्थपतिं याजयेदि"-

हारः। **तदन्वया**दिति। द्वितीयार्थ-वादनकर्मत्वान्वयादित्यर्थः। **एव**मिति। यथाऽ- हिनकुलमित्यादावुत्तरपदस्य लक्षणा, तथा पञ्चमूलीत्यादावप्युत्तरपदस्यैव पञ्चमूलसमाहारे लक्षणा, पञ्चपदं तात्पर्यग्राहकमिति भावः। **परे तु**—न्यायसिद्धान्तमञ्जरीकृतस्तु। **प्रत्येकं**—प्रकृत्यर्थ-प्रत्येकव्यक्तौ। **यत्र**—यादृशद्वन्द्वे। **तत्रैव**—तादृशद्वन्द्व एव। **अन्यत्र**—समाहारसंज्ञारहितद्वन्द्वे। एतन्मते समाहारसंज्ञायाः पारिभाषिकत्वाङ्गीकार एव दोष इत्यस्वरसमावेदयितुमाह—**वदन्ती**ति। **एवं**—लक्षणा। **अन्यत्रापि**— 'पुमान् स्त्रिये' (पाः सूः १।२।६३) त्यनेन यत्रैकशेषस्तत्रापि। **अत एव**—कर्मधारये समासप्रयुक्त-लक्षणाया अनङ्गीकारादेव। **निषादस्थपति**मिति। "वास्तुमयं रौद्रं चरुं

স্থলে) পরম্পরাসম্বন্ধে (স্বাশ্রয়বৃত্তিত্বরূপ সম্বন্ধে) তাহার (প্রকৃত্যর্থ সমাহারের) [দ্বিতীয়ার্থ বাদন-কর্ম্মত্বে] অন্বয় হইয়া থাকে। পঞ্চমূলী, পঞ্চবটী—প্রভৃতি স্থলেও এইরূপ [উত্তরপদে লক্ষণা, পঞ্চপদটী তাৎপর্য্য-গ্রাহক।] অন্যেরা কিন্তু [এই বলেন—] —'অহিনকুলম্'—এই সমস্ত স্থলে [অহি ও নকুলপদের দ্বারা] অহি ও নকুলই শাব্দ- বোধের বিষয় হয়, [সমাহার কিন্তু শাব্দবোধের বিষয় হয় না]। [উহাদের] প্রত্যেকেই একত্ব সংখ্যার অন্বয় হয়। যাদৃশ দ্বন্দ্বসমাসে 'প্রাণিতূর্য্য' ইত্যাদি স্ত্রের দ্বারা একত্ব (একবচনান্তত্ব) ও নপুংসকত্ব (ক্লীবলিঙ্গত্ব) বিহিত হইয়াছে, সেইরূপ দ্বন্দ্বসমাসেই সমাহার সংজ্ঞা হয়। অন্যত্র (সমাহারসংজ্ঞাশূন্য দ্বন্দ্বসমাসে) একবচন সাধু নহে—এই বলেন। "পিতরৌ শ্বশুরৌ" প্রভৃতি স্থলে পিতৃপদে জনকদম্পতিতে ও শ্বশুরপদে স্ত্রীজনক-দম্পতিতে লক্ষণা। অন্যত্র (ব্রাহ্মণৌ, শিবৌ প্রভৃতিস্থলেও) এইরূপ (লক্ষণা) হইবে। "ঘটাঃ"—এই সমস্ত স্থলে কিন্তু লক্ষণা হইবে না। কারণ ঘটত্বরূপে নানা (অনেক) ঘটের উপস্থিতি হইতে পারে। কর্ম্মধারয় সমাস স্থলে কিন্তু 'নীলোৎ- পলম্'—এই সমস্ত স্থলে নীল পদার্থ অভেদসম্বন্ধেই উৎপলপদার্থে প্রকার হয়।

स्यत्र न तत्पुरुषो, लक्षणापत्तेः, किन्तु कर्मधारयो, लक्षणाभावात्। न च निषादस्य सङ्करजातिविशेषस्य वेदानधिकाराद् यजनासम्भव इति वाच्यम्। निषादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत एव कल्पनात्। लाघवेन मुख्यार्थस्याऽन्वये तदनुपपत्त्या कल्पनायाः फलमुखगौरवतयाऽदोषत्वादिति। उपकुम्भमर्द्धपिप्पलीत्यादौ परपदे

निर्वपेदि"त्युपक्रम्य श्रूयते—"एतया निषादस्थपतिं याजयेदि"(मीः सूः ६।१।५१)ति। तत्र याजनस्य ब्राह्मणजीविकात्वेन रागप्राप्ततया विधानायोगाद् याजयेदित्यस्य यजेदित्यत्र तात्पर्यं बोध्यम्। तत्र रौद्रेष्टौ यागकर्त्ता निषादस्य स्थपतिरधिपतिरिति विग्रहेण कश्चित् त्रैवर्णिकः, निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति विग्रहेण निषादो वेति पूर्वपक्षे तत्पुरुषे पूर्वपदलक्षणायां गौरवात् कर्मधारये तदभावात् तस्यैवौचित्याद् निषादः कर्त्तेति सिद्धान्तः। तथा च **जैमिनिसूत्रं** (६।१।५१)—"निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यादि"ति। **न्यायमालाविस्तरे**ऽपि—"द्विजः स्थपतिरन्यो वा द्विजः षष्ठीसमासतः। कर्मधारयमुख्यत्वान्निषादो रौद्रयागकृदि"ति। **न तत्पुरुषः**—न षष्ठीतत्पुरुषः, नापि बहुव्रीहिरित्यपि बोध्यम्। **वेदानधिकारादि**ति। स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामित्यनेन स्त्रीशूद्रयोर्वेदाध्ययननिषेधादिति भावः। **यजनासम्भव** इति। अर्थी समर्थो विद्वानित्यादिना यागोपयुक्त-द्रव्यवतः शक्तिमतो ज्ञानवतो यागेऽधिकाराद् निषादस्य वेदानधिकाराद् वेदाध्ययनजन्य-ज्ञानाभावेन यजनासम्भव इति भावः। **विद्याप्रयुक्तेः**—यागोपयुक्त-वेदाध्ययनस्य। **तत एव**—मुख्यार्थान्वयानुरोधादेव। **लाघवेन**—लक्षणाभावप्रयुक्त-

[এইজন্য] সেই স্থলে লক্ষণা হয় না। এইজন্যই অর্থাৎ কর্মধারয় সমাসে লক্ষণা স্বীকৃত হয় নাই বলিয়াই 'নিষাদস্থপতিং যাজয়েৎ' এই স্থলে [নিষাদস্থপতিপদে] ষষ্ঠী তৎপুরুষ [স্বীকৃত] হয় নাই। কারণ [তাহাতে] লক্ষণার আপত্তি হয়। পরন্তু কর্মধারয়ই স্বীকৃত হইয়াছে। কারণ [তাহাতে] লক্ষণা নাই। [পূঃ] সঙ্করজাতিবিশেষ নিষাদের বেদাধিকার না থাকায় যজন হইতে পারে না—ইহা বলিতে পার না। কারণ নিষাদের বিদ্যাপ্রযুক্তি (যাগোপযোগী বেদাধ্যয়ন) তাহা হইতেই (মুখ্যার্থের অন্বয়ের অনুরোধেই) কল্পিত হইয়া থাকে। [নিষাদের উক্তরূপ বেদাধ্যয়ন কল্পনায় গৌরব হইলেও কর্মধারয়পক্ষে লক্ষণার অভাবরূপ] লাঘববশতঃ [প্রথমে] মুখ্যার্থের (নিষাদাভিন্ন স্থপতির যজন ক্রিয়াতে) অন্বয় হইলে [বেদাধ্যয়নের অভাব প্রযুক্ত] তাহার (মুখ্যার্থে যাগকর্তৃত্বান্বয়ের) অনুপপত্তিবশতঃ [নিষাদের যাগোপযোগী বেদাধ্যয়ন] কল্পনা ফলমুখ (মুখ্যার্থান্বয়রূপ-ফলপ্রযোজ্য) গৌরব বলিয়া দোষ

आसत्ति-योग्यताकाङ्क्षा-तात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥८२॥
कारणं, सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते ।

तत्सम्बन्धिनि लक्षणा, पूर्वपदार्थप्रधानतया चान्वयबोध इति । इत्थञ्च समासे न क्वापि शक्तिः, पदशक्त्यैव निर्वाहादिति ।

आसत्तिरित्यादि । आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानमाकाङ्क्षाज्ञानं तात्पर्यज्ञानञ्च शाब्दबोधे कारणम् । तत्रासत्तिपदार्थमाह—**सन्निधानन्त्विति** । अन्वय-प्रति-

लाघवेन । **मुख्यार्थस्यान्वये**—निषादस्य स्थपतौ तत्र च यागकर्त्तृत्वस्यान्वये । **तदनु-पपत्त्या**—मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्या । **कल्पनायाः**—यागोपयुक्त-वेदाध्ययन-कल्पनायाः । **फलमुखगौरव**तयेति । फलं मुख्यार्थान्वयः तन्मुखं तत्प्रयोज्यं तत्सत्ताधीनसत्ताकमिति यावद् गौरवं वेदाध्ययनकल्पनारूपं तत्त्वेनेत्यर्थः । **अदोषत्वात्**—मुख्यार्थाविघटकत्वात् । अयमाशयः—कर्मधारयमाश्रित्य प्रथमं स्थपतौ निषादस्याभेदेनान्वयस्ततस्तत्र निषादा-भिन्नस्थपतौ यागकर्त्तृत्वस्य । तच्च कर्त्तृत्वं यागानुष्ठानौपयिकज्ञानं विनानुपपन्नं निषादस्य तावन्मात्रमाक्षिपति । तथा च निषादस्य यागकर्त्तृत्वानङ्गीकारे तन्निर्वाहक-वेदाध्ययन-कल्पनाया अप्यनावश्यकतया तत्कल्पनाया यागकर्त्तृत्वनिर्णयाधीनत्वेन यागकर्त्तृत्व-विघट-कत्वासम्भवात् , तत्सिद्ध्युपजीव्यस्य तद्विघटकत्वाभावादिति भावः । **तत्-सम्बन्धिनि**—कुम्भसम्बन्धिनि पिप्पलीसम्बन्धिनि च । **पूर्वपद**प्रधानतया—उप-पदार्थार्द्धपदार्थविशेष्यकतया । **अन्वयबोधः**—कुम्भसम्बन्ध्यभिन्नं समीपम् , पिप्पली-सम्बन्ध्यभिन्नमर्द्धमित्याकारकोऽन्वयबोधः । **इत्थमिति** । समासस्य लक्षणानिराकरण-प्रकारेणैवेत्यर्थः । **निर्वाहात्**—अभिमतशाब्दबोधनिर्वाहात् ।

प्राचीनमतमनुस्मरन् मूलोक्तलक्षणं परिष्करोति—**अन्वयेति** । अन्वयः शाब्दबोध-विषयीभूतः संसर्गः । **प्रतियोग्य**नुयोगिपदेति । अन्वयप्रतियोग्यनुयोगिबोधकपदेत्यर्थः ।

(মুখ্যার্থের বিঘটক) নহে। "উপকুম্ভম্ অর্দ্ধপিপ্পলী"—এই সমস্ত স্থলে পরপদে (কুম্ভপদে ও পিপ্পলীপদে) তাঁহার সম্বন্ধীতে (কুম্ভসম্বন্ধীতে ও পিপ্পলীসম্বন্ধীতে) লক্ষণা, পূর্ব্বপদার্থপ্রধানরূপেই (উপ ও অর্দ্ধ পদার্থ-বিশেষ্যকই) শাব্দবোধ হয়। এইরূপে কোন সমাসেই শক্তি নাই। কারণ পদশক্তিদ্বারাই [শাব্দবোধ] নির্ব্বাহ হইয়া থাকে ॥

আসত্তি ইত্যাদি [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। আসত্তিজ্ঞান, যোগ্যতাজ্ঞান, আকাঙ্ক্ষাজ্ঞান ও তাৎপর্য্যজ্ঞান শাব্দবোধে কারণ। তন্মধ্যে **সন্নিধানন্তু** এই গ্রন্থের

योग्यनुयोगि-पदयोरव्यवधानमासत्तिः, तज्ज्ञानं शाब्दबोधे कारणम्। क्वचिद् व्यवहितेऽप्यव्यवधानभ्रमाच्छाब्दबोधादिति केचित्। वस्तुतस्त्वव्यवधानज्ञानस्यानपेक्षितत्वाद् यत्पदार्थस्य यत्पदार्थेनाऽन्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणम्। तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः। नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यादावासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः। आसत्तिभ्रमाच्छाब्द-

तथा च ययोः पदयोः परस्परमन्वयबोधजनकत्वे तात्पर्यं, तयोः पदयोरव्यवधानमासत्तिः। तस्याः स्वरूपसत्याः शाब्दबोध-कारणत्वे गिरिर्भुक्तमित्यादौ गिरिपदाग्निमत्पदयोरव्यवधान-भ्रमादनुभूयमानस्य शाब्दबोधस्यालापापत्तिरासत्त्यभावात्, तस्मादासत्तिज्ञानं शाब्दबोध-जनकमिति मन्तव्यम्। **क्वचित्**—गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ। **व्यवहितेऽपि**—अग्निमत्पदस्य भुक्तपदव्यवहितत्वेऽपि, गिरिपदार्थाग्निमत्पदार्थयोरन्वयस्य तात्पर्यविषय-त्वाद् व्यवधानमिति भावः। **आसत्तिवादरहस्य**मनुस्मरन् मतमेतद् दूषयति—**वस्तुत** इति। स्वमतेनासत्तिं निरूपयति—**यत्पदार्थस्ये**ति। **अनपेक्षितत्वात्**—शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्राव्यवधानज्ञाननियमाभावादित्यर्थः। **अपेक्षितः**—तात्पर्यविषयः। **तयोः**—अन्वययोग्य-तादृशपदार्थयोः। **उपस्थितिः**—स्मृतिः। **तेन**—एतादृशासत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वस्वीकारेण। **न शाब्द**बोध इति। अभ्रान्तस्येत्यादिः। तथा चात्रान्वय-योग्ययोस्तात्पर्यविषयीभूतयोर्गिरिपदार्थाग्निमत्पदार्थयोरव्यवधानाभावान्न शाब्दबोध इति भावः। कथं तर्हि नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यादौ शाब्दबोधस्तत्राप्यन्वययोग्यतात्पर्य-विषयीभूतार्थयोरव्यवधानाभावादत आह—**द्रव्यं पट** इत्यादाविति। नीलपदार्थ-पट-पदार्थयोरन्वयबोधतात्पर्यणोच्चरिते तादृशवाक्ये इत्यर्थः। आसत्तिभ्रमस्य शाब्दभ्रमहेतुत्वं

দ্বারা আসত্তি পদার্থ বলিতেছেন। অন্বয়ের (শাব্দবোধ বিষয়ীভূত সংসর্গের) প্রতি-যোগী ও অনুযোগী (অধিকরণ) [পদার্থের বোধক] পদদ্বয়ের অব্যবধানই আসত্তি। সেই আসত্তির জ্ঞান শাব্দবোধে কারণ। কোন স্থলে ("নীলো ঘটো দ্রব্যং পটঃ" প্রভৃতি স্থলে পদদ্বয়) ব্যবহিত হইলেও অব্যবধান ভ্রম হইতে শাব্দবোধ হইয়া থাকে —ইহা কেহ কেহ বলেন। বস্তুতঃ [পদের] অব্যবধান জ্ঞান অপেক্ষিত নহে বলিয়া যে পদার্থের সহিত যে পদার্থের অন্বয় অপেক্ষিত (তাৎপর্য্যের বিষয়); সেই পদার্থদ্বয়ের অব্যবধানে উপস্থিতি [রূপ আসত্তি] শাব্দবোধে কারণ। সেইজন্য অর্থাৎ এইরূপ আসত্তির জ্ঞান শাব্দবোধের হেতু বলিয়া স্বীকৃত হওয়ায় 'গিরির্ভুক্তম্ অগ্নিমান্ দেব-দত্তেন'—এই স্থলে [আসত্তি না থাকায় অভ্রান্ত পুরুষের] শাব্দবোধ হয় না। 'নীলো

भ्रमाभावेऽपि न क्षतिः। ननु यत्र छत्री कुण्डली वासस्वी देवदत्त इत्युक्तम्, तत्रोत्तरपदस्मरणेन पूर्वपदस्मरणस्य नाशादव्यवधानेन तत्तत्पदस्मरणासम्भव इति चेत्। न, प्रत्येकपदानुभवजन्य-संस्कारैश्चरमं तावत्पदविषयक-स्मरणस्याऽव्यवधानेनोत्पत्तेः; नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तिरपि सम्भवात्;

निराकरोति—**आसत्तिभ्रमादिति**। तथा च तत्रासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधमात्रं, न तु तत्रासत्तिरिति भावः। **शाब्दभ्रमाभा**वेऽपीति। आसत्तिभ्रमस्य न शाब्दभ्रमप्रयोजकत्वम्, किन्तु योग्यताभ्रमस्य। तथा चात्र पटे नीलस्य सत्त्वेन विषयबाधाभावाच्छाब्दभ्रमाभाव इति भावः। **न क्षतिः**—आसत्तिभ्रमस्थले न शाब्दप्रमानुपपत्तिः। पटे नीलवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानस्य प्रमात्वादिति भावः। ननु पदार्थद्वयोपस्थित्योरव्यवधानरूपासत्तिज्ञानस्य शब्दबोधहेतुत्वे छत्री कुण्डलीत्याद्यनेकविशेषणवाचक-पद-घटित-वाक्यस्थले पदानां क्षणिकत्वेनाऽव्यवधानेनोपस्थित्यभावात् पदार्थोपस्थित्योरप्यव्यवधानाभावेन शाब्दबोधानुपपत्तिरित्यत आह—**नन्विति**। **यत्र**—यादृशबोधे। चिन्तामणेरासत्तिवादमनुस्मरन् परिहरति —**प्रत्येके**ति। **चरमं**—तावत्पदविषयक-संस्कारोद्बोधकसमवधानानन्तरम्। **अव्यवधानेनोत्**पत्तेरिति। श्रौत्रप्रत्येकपदानुभवजन्य-सस्कारसमूहा-

ঘটো দ্রব্যং পটঃ' এই সমস্ত স্থলে আসত্তিভ্রম হইতে শাব্দবোধ হইয়া থাকে অর্থাৎ যে স্থলে নীলপদার্থ ও পটপদার্থের অন্বয়ে বক্তার তাৎপর্য্য, সে স্থলে নীলপদার্থ ও পটপদার্থে বস্তুতঃ আসত্তি না থাকিলেও আসত্তিভ্রমে নীলপ্রকারক পটবিশেষ্যক শাব্দবোধ হইয়া থাকে। আসত্তির ভ্রমের দ্বারা শাব্দবোধের ভ্রমত্ব না হইলেও অর্থাৎ আসত্তির ভ্রম শাব্দবোধের ভ্রমত্বের প্রয়োজক না হইলেও কোন ক্ষতি (শাব্দবোধের প্রমাত্বের হানি) নাই। আচ্ছা, যাদৃশ বোধ তাৎপর্য্যে 'ছত্রী কুণ্ডলী বাসস্বী দেবদত্তঃ' প্রভৃতি [অনেক বিশেষণবাচক পদঘটিত] বাক্য প্রযুক্ত হয়, সে স্থলে অর্থাৎ তাদৃশশাব্দবোধের পূর্ব্বক্ষণে উত্তরপদের স্মরণের দ্বারা পূর্ব্বপদের স্মরণ বিনষ্ট হওয়ায় অব্যবধানে সেই সেই পদের স্মরণ হয় না অর্থাৎ আসত্তিবিশিষ্ট পদের জ্ঞান থাকে না। [সুতরাং শাব্দবোধের প্রতি আসত্তিবিশিষ্ট পদের জ্ঞান হেতু নহে]—এই যদি বলি। না—তাহা বলিতে পার না। কারণ প্রত্যেক পদের অনুভবোৎপন্ন সংস্কারের দ্বারা শেষে অর্থাৎ সমস্ত পদসংস্কারের উদ্বোধক সমবধানের পরে [সংস্কারের বিষয়ীভূত যতগুলি পদ] ততগুলি পদের স্মরণ অব্যবধানে উৎপন্ন হইয়া থাকে। [সুতরাং আসত্তিবিশিষ্ট পদজ্ঞানের হেতুত্বে কোন অনুপপত্তি নাই]।

तावत्पदसंस्कारसहित-चरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात्। कथमन्यथा नानावर्णै-रेकपदस्मरणम्। परन्तु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खले कपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनाऽन्वयबोधरूपः शाब्दबोधो भवतीति केचित्।

"वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत् पतन्ति।
तथैव सर्वे युगपत् पदार्थाः परस्परेणाऽन्वयिनो भवन्ति॥"

अपरे तु— "यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते।

देकदैव तावत्पदस्मृतिस्तत एकदैव तावत्पदार्थस्मृतौ सत्यां वाक्यार्थानुभव इति न तस्य हेतुत्वानुपपत्तिरिति भावः। **एकप्रत्यक्षस्य**—समूहालम्बनात्मकैकप्रत्यक्षस्य। **एक-स्मरणोत्**पत्तेः—तावत्पदविषयैकस्मरणोत्पत्तेः। नन्वेकदा तावत्पदसंस्कारोद्बोधे माना-भावात् कथं तावत्पदविषयैकस्मरणमत आह—**तावत्पदे**ति। **चरमवर्ण**ज्ञानस्य—चरम-पदज्ञानस्य। **उद्बोधकत्वादि**ति। सर्वत्र सकलपदार्थगोचरैकस्मरणस्य प्रमाणसिद्धत्वेन तदनुपपत्त्यैव तथाकल्पनमिति भावः। तदनङ्गीकारे बाधकमाह—**कथमि**ति। **स्मरण-**मित्यनेनान्वयः। **अन्यथा**—चरमपदज्ञानस्योद्बोधकत्वानङ्गीकारे। **नानावर्णैः**—नाना-वर्णविषयक-प्रत्येकसंस्कारैः। नन्वेकदा सकलपदार्थानामुपस्थितौ विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या शाब्दबोधः, विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या वेत्याद्यपक्षमुदयनोक्तमनुस्मरन्ननुवदति —**परन्त्वि**ति। **एकदैवे**ति। ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्राम-कर्मत्व-गमन-कृतीनामेकदैव परस्परमन्वयबोधः। न तु प्रथमं ग्रामवृत्ति-कर्मत्वं, ततो गमनानुकूला कृतिस्ततो ग्राम-कर्मक-गमनानुकूलकृतिमानित्यादिबोध इत्यर्थः। **केचित्**—उदयनाचार्याः। उक्तार्थे उदयनाचार्यसम्मतिमाह—**वृद्धा युवान** इति। तदाहुरित्यादिः। द्वितीयपक्षमाह— **अपरे त्विति**। तत्र वृद्धसम्मतिमाह—**यद्यदि**ति। आकाङ्क्षितं स्वार्थाकाङ्क्षितं योग्यं

নানাসন্নিকর্ষের দ্বারা যেমন একটি প্রত্যক্ষ উৎপন্ন হয়, তদ্রূপ নানা সংস্কারের দ্বারা [সমস্ত পদবিষয়ক] একটী স্মরণের উৎপত্তিও হইতে পারে। কারণ তাবৎপদ-সংস্কারের সহিত চরমবর্ণের জ্ঞানটী [তাবৎ সংস্কারের] উদ্‌বোধকরূপে রহিয়াছে। অন্যথা অর্থাৎ চরমবর্ণজ্ঞানের উদ্‌বোধকত্ব স্বীকার না করিলে নানাবর্ণবিষয়ক সংস্কারসমূহের দ্বারা কিরূপে একটী পদের স্মরণ হইয়া থাকে ? পরন্তু তাবৎ পদার্থের স্মরণ হইতে খলে কপোত-ন্যায়ে যুগপৎ সমস্ত পদার্থের ক্রিয়া-কারকভাবে অর্থাৎ বিশেষ্য-বিশেষণভাবে শাব্দবোধ হইয়া থাকে—ইহা কেহ কেহ বলেন। [তাহাই

तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते ॥"

तथा च खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या महावाक्यार्थबोध इत्यप्याहुः। एतेन तावद्वर्णाभिव्यङ्ग्यः पदस्फोटोऽपि निरस्तः, तत्तद्वर्णसंस्कारसहित-चरमवर्णोपलम्भेन तद्व्यञ्जकेनैवोपपत्तेरिति। इदन्तु बोध्यम्—यत्र द्वारमित्युक्तं,

स्वार्थान्वय-योग्यं कर्मत्वादि यद्यत् सन्निधानमासत्तिरूपां सन्निधिं प्रपद्यते, तेन तेन कर्मत्व-करणत्वादिनाऽन्वितः स्वार्थः घटादिपदार्थः पदैः घटादिपदैः प्रथममनुभाव्यते। अनन्तरं महावाक्यार्थबोध इत्यर्थः। तथा चैतन्मते ग्रामं गच्छतीत्यादौ प्रथमं ग्रामवृत्तिकर्मत्वमिति बोधस्ततो गमनानुकूला कृतिस्ततो ग्रामकर्मकगमनानुकूलकृतिमानित्यादिबोधः। अत एव सर्वत्र खण्डवाक्यार्थबोधरूपस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-निश्चयस्य पूर्वं सत्त्वाद् विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्यैव महावाक्यार्थबोध इति भावः। वैयाकरणसम्मतं स्फोटस्यार्थ-वाचकत्वं निराकरोति—**एतेने**ति। पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्य-संस्कारसहित-चरमवर्णानुभव-जन्य-संस्कारेण क्रमिकतावत्पदस्मरणस्योपपादितत्वेनेत्यर्थः। **पदस्फोट** इति। अयमाशयः—न तावद् वर्णानां प्रत्येकमर्थबोधकत्वम्, एकैकस्मादर्थप्रतीतेरनुत्पत्तेः। उत्पत्तौ वा द्वितीयादिवर्णानामनुच्चारणप्रसङ्गः। नापि समुदितानाम्, क्षणविनाशिनां तेषां समुदायानुपपत्तेः। तस्माद् वर्णानां वाचकत्वानुपपत्तौ यद्बलादर्थप्रतीतिः, स स्फोटः पदरूपः। स च वर्णातिरिक्तोऽपि स्फुट्यते व्यज्यते वर्णैरिति व्युत्पत्त्या वर्णाभिव्यङ्ग्यः स्फुटति स्फुटीभवत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्याऽर्थप्रत्यायकश्चेति। **तद्व्यञ्जकेन**—स्फोटव्यञ्जकेन। वैयाकरणैः पूर्वपूर्ववर्णानुभवसहित-चरमवर्णानुभवस्यैव स्फुटं स्फोटव्यञ्जकत्वाभ्युपगमादिति भावः। **उपपत्तेः**—वर्णसमुदायात्मक-पदस्मरणोपपत्तेः। प्राभाकरमतं चिन्तामणेरासत्ति-

প্রাচীনগণ বলিয়া থাকেন— 'এই সমস্ত বৃদ্ধ, যুবক, শিশু কপোতগুলি যেরূপ খলে যুগপৎ নিপতিত হয়, তদ্রূপ সমস্ত পদার্থগুলি যুগপৎ পরস্পর অন্বয়বিশিষ্ট হইয়া থাকে'। অন্যেরা (নব্যগণ) কিন্তু [এইও বলিয়া থাকেন]—'যে পদ যে পদের সহিত সাকাঙ্ক্ষ, যে পদার্থের যোগ্যতাবিশিষ্ট এবং যে পদ যে পদের আসত্তিবিশিষ্ট, সেই সেই পদের অর্থের দ্বারা অন্বিত স্বার্থই (অপরপদার্থই) [প্রথমে] পদসমূহের দ্বারা অনুভূত হইয়া থাকে'। সুতরাং খণ্ডবাক্যের অর্থবোধের অনন্তর সেইরূপ পদার্থ-স্মৃতি দ্বারা মহাবাক্যার্থের বোধ হইয়া থাকে'। ইহা দ্বারা অর্থাৎ পূর্বপূর্ব বর্ণানুভব-জন্য সংস্কারের সহিত চরম বর্ণানুভবজন্য সংস্কারের দ্বারা ক্রমিক সমস্ত পদের স্মরণ

तत्र पिधेहीति पदस्य ज्ञानादेव बोधः, न तु पिधानादिरूपार्थज्ञानात्; पदजन्य-तत्तत्पदार्थोपस्थितेस्तत्तच्छाब्दबोधे हेतुत्वात्। किञ्च क्रिया-कर्म-पदानां तेन तेनैव सह साकाङ्क्षत्वम्, तेन क्रियापदं विना कथं शाब्दबोधः स्यात्। तथा पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्यादि-पदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यकः।

वादमनुस्मरन् दूषयति—**इदन्त्विति**। **पदस्य**—अध्याहृतपदस्य। केवलपदार्थज्ञानस्या-हेतुत्वे हेतुमाह—**पदजन्येति**। पदवृत्त्यजन्यस्य पिधानादिरूपार्थ-ज्ञानस्य शाब्दबोध-हेतुत्वे प्रत्यक्षोपस्थित-घटादेरपि शाब्दबोधविषयत्वापत्तिः। अतः पदजन्य-पदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वं वक्तव्यम्। तच्च पिधेहीति पदाध्याहारं विना न सम्भवतीति पिधेहीति पदाध्याहार आवश्यक इति भावः। ननु तात्पर्याभावान्न प्रत्यक्षोपस्थित-घटादेः शाब्दबोधविषयत्वं, तात्पर्यसत्त्वे त्विष्टापत्तिरित आह—**किञ्चेति**। **क्रियाकर्म**पदानाम्—क्रियापदानां कर्म-पदानाम्। **तेनैव सहेति**। आनयपदेनैव द्वितीयान्तघटपदस्य द्वितीयान्तघटपदेनैवानय-पदस्य साकाङ्क्षत्वमन्यथा घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्येतस्मादपि घटकर्मकानयनानुकूल-कृतिमानिति शाब्दबोधापत्तेरिति भावः। **तेन**—कारकपदेन, क्रियापदं विना कारक-पदस्याभिमत-शाब्दबोधजननासमर्थत्वादिति भावः। **कथं शाब्दबोधः** स्यादिति। शाब्दबोधहेतोराकाङ्क्षाज्ञानस्याभावादिति भावः। तस्मात् तादृशाकांक्षाज्ञानार्थं प्रकृते पिधेहीति पदमध्याहरणीयमिति मन्तव्यम्। उक्तार्थे गमकान्तरमाह—**तथेति**।

উপপন্ন হয় বলিয়া তাবৎ বর্ণের অভিব্যঙ্গ্য [বাচক] পদস্ফোটও খণ্ডিত হইল। কারণ সেই স্ফোটের অভিব্যঞ্জক—সেই সেই বর্ণের সংস্কারের সহিত চরম বর্ণজ্ঞানের দ্বারাই [পদার্থের স্মরণ] উপপন্ন হইতে পারে। পরন্তু ইহা জ্ঞাতব্য :—যেরূপ তাৎপর্য্যে 'দ্বারং' এই বাক্য প্রযুক্ত হয়, তাদৃশ তাৎপর্য্য জ্ঞান থাকিলে 'পিধেহি' এই (অধ্যাহৃত) পদের জ্ঞান হইতেই শাব্দবোধ হয়, কিন্তু পিধান (আচ্ছাদন বা বন্ধ) প্রভৃতিরূপ অর্থের জ্ঞান হইতে শাব্দবোধ হয় না। কারণ পদজন্য তৎতৎ (সেই সেই) পদার্থের উপস্থিতিই তৎতৎ (সেই সেই পদার্থের) শাব্দবোধে হেতু। [সুতরাং পদের অধ্যাহার আবশ্যক।] আরও কথা—ক্রিয়াপদ ও কর্ম্মপদসমূহের সেই সেই পদের সহিতই অর্থাৎ (ঘটং—এই) কর্ম্মপদ (আনয়—এই) ক্রিয়াপদের সহিত এবং ক্রিয়াপদ কর্ম্মপদের সহিতই সাকাঙ্ক্ষ। সুতরাং ক্রিয়াপদ ব্যতীত সেই পদ (কর্ম্মপদ) দ্বারা কিরূপে শাব্দ বোধ হইতে পারে? এইরূপ ('পুষ্পেভ্যঃ স্পৃহয়তি' এই তৎপর্য্যে প্রযুক্ত) 'পুষ্পেভ্যঃ' প্রভৃতি স্থলে 'স্পৃহয়তি' প্রভৃতি পদের অধ্যাহার ব্যতীত চতুর্থী

पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्त्तिता ॥८३॥

योग्यतां निर्वक्ति—**पदार्थ** इति। एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यतेत्यर्थः। तज्ज्ञानाभावाच्च वह्निना सिञ्चतीत्यादौ न शाब्दबोधः। नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न सम्भवति, वाक्यार्थस्याऽपूर्वत्वादिति चेत्। न। तत्तत्पदार्थस्मरणे सति क्वचित् संशयरूपस्य क्वचिन्निश्चयरूपस्यापि योग्यताया ज्ञानस्य सम्भवात्। नव्यास्तु योग्यताया ज्ञानं न शाब्दज्ञाने कारणम्। वह्निना सिञ्चती-

चतुर्थ्यनुपपत्तेरिति। स्पृहार्थकधातुयोगे एव व्याकरणानुशासनेन चतुर्थ्या विधाना-दर्थाध्याहारपक्षे स्पृहार्थकधातुयोगाभावाच्चतुर्थी न स्यादिति भावः।

न्यायसिद्धान्तमञ्जरीमनुस्मरन् मूलोक्त-योग्यतालक्षणं निर्वक्ति—**एकपदार्थ** इति। योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे प्रमाणमाह—**तज्ज्ञानाभावा**दिति। **न शाब्द**बोध इति। वह्निकरणकसेकानुकूलकृतिमानिति शाब्दबोधाभावः। अन्यथा निरुक्तयोग्यता-ज्ञानस्याहेतुत्वे सकलशाब्दसामग्रीसत्त्वात् तथाविधशाब्दबोधापत्तिर्दुर्वारा भवेदिति भावः। **वाक्यार्थस्य**—निरुक्तयोग्यतारूप-वाक्यार्थस्य। **अपूर्वत्वात्**—सर्वत्र शाब्दबोधात् पूर्वमनिश्चितत्वात्। **क्वचित्**—निरुक्तयोग्यतायाः प्रत्यक्षादिनिर्णयजनक-सामग्रीशून्या-धिकरणे। **संशयरूपस्य**—सेकः पयःकरणत्ववान् न वेत्याद्याकारकस्य। **क्वचित्**—निरुक्तयोग्यतानिर्णायक-प्रत्यक्षादिसामग्र्यधिकरणे। चिन्तामण्युक्तमनुस्मरन्नाह—**नव्या-**

উপপন্ন হয় না। [কারণ ব্যাকরণে 'স্পৃহয়তি' প্রভৃতি পদের যোগেই চতুর্থী বিহিত হইয়াছে]। সুতরাং ['দ্বারং' এই স্থলে পিধেহি প্রভৃতি] পদের অধ্যাহার আবশ্যক।

পদার্থে এই গ্রন্থের দ্বারা যোগ্যতার নির্ব্বচন (লক্ষণ নিরূপণ) করিতেছেন। এক পদার্থে অপরপদার্থের সম্বন্ধ হইতেছে যোগ্যতা—ইহা—[মূলগ্রন্থের] অর্থ। সেই যোগ্যতাজ্ঞানের (সেচনে বহ্নিকরণকত্বের সম্বন্ধরূপ যোগ্যতাজ্ঞানের) অভাববশতঃ 'বহ্নিনা সিঞ্চতি' প্রভৃতি স্থলে শাব্দবোধ হয় না। [পূঃ] আচ্ছা, এই যোগ্যতার জ্ঞান শাব্দবোধের পূর্ব্বে সর্ব্বত্র (কোন স্থলেই) হইতে পারে না। কারণ [যোগ্যতারূপ] বাক্যার্থটী (একপদার্থে অপর-পদার্থের সম্বন্ধটী) অপূর্ব্ব অর্থাৎ শাব্দবোধের পূর্ব্বে অনিশ্চিত—এই যদি বলি। না—তাহা বলিতে পার না। কারণ সেই সেই পদার্থের স্মরণ হইলে কোন স্থলে (যেখানে যোগ্যতার নির্ণায়ক প্রত্যক্ষাদির সামগ্রী নাই) সংশয়রূপ, কোন স্থলে (যেখানে যোগ্যতার নিশ্চায়ক প্রত্যক্ষের সামগ্রী আছে)

त्यादौ सेके वह्निकरणकत्वाभावरूपाऽयोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धान्न शाब्दबोधः। तदभाव-निश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षाजन्य-दोषविशेषाजन्य-तद्भानमात्रे प्रतिबन्धकत्वाच्छाब्दबोधं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम्। योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शाब्दबोधविलम्बोऽसिद्ध इत्याहुः ॥८३॥

स्त्विवति। ननु यदि योग्यताज्ञानं न कारणम्, कथं तर्ह्ययोग्यवाक्यान्न शाब्दबोधः, अत आह—**वह्निने**ति। **इत्यादा**विति। इत्याद्ययोग्यवाक्यश्रवणे सतीत्यर्थः। एतस्य न शाब्दबोध इत्यनेनान्वयः। तत्र हेतुमाह—**सेक** इति। नन्वयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तदभावस्य शाब्दबोधहेतुत्वं वाच्यम्। तदपेक्षया योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वं स्यात्, लाघवादत आह—**तदभावनिश्चयस्ये**ति। 'अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित-तदभाव-निश्चयस्येत्यर्थः। अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दित-तदभावनिश्चयसत्त्वेऽपि तद्विशिष्टबुद्धेरुदयात् प्रतिबन्धकांशेऽनाहार्यत्वादिविशेषणद्वयनिवेशः। बाधनिश्चयकाले लौकिक-सन्निकर्षजन्य-तद्विशिष्टबुद्धेरुदयात् प्रतिबध्यांशे लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्व-निवेशः। शङ्खो न पीत इत्यादि-बाधनिश्चय-सत्त्वेऽपि पित्तादि-दोषवशात् पीतः शङ्ख इत्यादिविशिष्टबुद्धेरुदयात् प्रतिबध्य-कोटौ दोषविशेषाजन्यत्व-निवेशः। निरुक्तबाधनिश्चयसत्त्वेऽप्याहार्य-विशिष्टबुद्धेरुदयात् प्रतिबध्यतावच्छेदककोटावनाहार्यत्वमपि निवेशनीयम्। **तद्भानमात्रे** तद्विशिष्टबुद्धिमात्रे। तज्ज्ञानमात्रे इति क्वचित् पाठः। **प्रतिबन्धकत्व**मिति। सेकादि-विशेष्यक-वह्निकरणकत्वाभावादिप्रकारक-निरुक्तबाधनिश्चयस्य ग्राह्याभावावगाहित्वेन प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः। अयम्भावः—बाधनिश्चयदशायां शाब्दबोधवारणाय योग्यतानिश्चयस्य हेतुत्वं स्वीकरणीयम्। तच्च न सम्भवति, विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्येव बाधनिश्चयस्य प्रति-

নিশ্চয়রূপ যোগ্যতার জ্ঞান সম্ভব হইতে পারে। নব্যগণ কিন্তু [এই বলেন—] যোগ্যতার জ্ঞান শাব্দবোধে কারণ নহে। "বহ্নিনা সিঞ্চতি" প্রভৃতি স্থলে সেচনে বহ্নিকরণকত্বাভাবরূপ অযোগ্যতার নিশ্চয়দ্বারা প্রতিরুদ্ধ হওয়ায় শাব্দবোধ হয় না। লৌকিক সন্নিকর্ষের দ্বারা অনুৎপন্ন এবং দোষবিশেষের দ্বারা অনুৎপন্ন তাহার (কোন পদার্থের) জ্ঞানমাত্রে তাহার (সেই পদার্থের) অভাবনিশ্চয় প্রতিবন্ধক বলিয়া শাব্দবুদ্ধির প্রতিও তাহার (সেই পদার্থের) অভাবনিশ্চয়ের প্রতিবন্ধকত্ব সিদ্ধ হয় এবং যোগ্যতাজ্ঞানের বিলম্ব হেতু শাব্দবোধের বিলম্ব [প্রমাণ] সিদ্ধ নহে। [সুতরাং যোগ্যতার জ্ঞান শাব্দবোধে কারণ নহে।]—এই বলেন ॥৮২।৮৩॥

यत्पदेन विना यस्याऽननुभावकता भवेत्।
साकाङ्क्षा, वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्त्तितम् ॥८४॥

आकाङ्क्षां निर्वक्ति—**यत्पदेनेत्यादि**। येन पदेन विना यत्पदस्याऽन्वयाननुभावकत्वं तेन पदेन सह तस्याकाङ्क्षेत्यर्थः। क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोधं जनयतीति तेन तस्याकाङ्क्षा। वस्तुतस्तु क्रिया-कारक-पदानां सन्निधानमा-

बन्धकत्वात्तदभावरूप-कारणाभावादेव तदानीं शाब्दबोधवारणाद् योग्यताज्ञानस्य हेतुताकल्पने प्रयोजनाभावादिति भावः। ननु योग्यताज्ञानशून्यकाले निरुक्तबाधनिश्चयाभावामात्रेण शाब्दबोधानुदयाच्छाब्दसामान्यं प्रति निरुक्तयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकमत आह—**योग्यता**ज्ञानेति। योग्यताज्ञानाभावादित्यर्थः। **असिद्धः**—अप्रामाणिकः ॥८२।८३

तत्त्वचिन्तामणेराकांक्षावादसिद्धान्तमनुस्मरन्नाकांक्षालक्षणं व्याचष्टे—**येन पदेने**ति। येन पदेन विना यस्य पदस्य यादृशशाब्दबोधाजनकत्वम्, अव्यवहितपूर्ववृत्तित्वाव्यवहितोत्तरत्वान्यतरसम्बन्धेन तत्पदविशिष्ट-तत्पदत्वं तादृशशाब्दबोधे आकांक्षेति फलितम्। तेन घटमित्यादि-स्थलेऽव्यवहितोत्तरत्वादिसम्बन्धेनामूपदं घटपदवदित्याकारकस्याम्-पद-विशेष्यक-घटपदप्रकारक-ज्ञानस्य सत्त्वे घटीयं कर्मत्वमिति बोधः। न तु 'अमूघट' इति विपरीतोच्चारणे। तस्मात् तादृशाकाङ्क्षाज्ञानं शाब्दबोधे कारणमिति भावः। आत्मतत्त्व-**विवेककल्पलतायां** (५३४ पृः) शङ्करमिश्रास्तु—"आकांक्षा सत्तया हेतुरितरे च ज्ञाते इत्याचार्याः, सर्वा एव ज्ञाता इत्यपरे" इत्याहुः। आत्मतत्त्वविवेक-**प्रकाशिकायां** भगीरथपादाश्चाहुः "ताश्च ज्ञाता वाक्यार्थ-धीहेतवो न स्वरूपसत्य" इति। **तेन**—क्रियापदेन। **तस्य**—कारकपदस्य। स्वसिद्धान्तं दर्शयति—**वस्तुतस्त्वि**ति। तथा चैतन्मते प्रत्यये प्रकृत्युत्तरत्वमेवाकांक्षा, न त्वेकपदेऽपरपदवत्त्वम्। तद्धयपरपदवत्त्वमपरपदाव्यवहितोत्तरत्वरूपम्। तत्र च पदाव्यवधानमासत्त्या चरितार्थमुत्तरत्वं चानपेक्षितम्, चैत्रः पचति पचति चैत्र इतिवाक्यद्वयादप्यन्वयबोधादिति भावः। **सन्निधानम्**—अव्यवहित-

যৎপদেন—ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা আকাঙ্ক্ষার নির্ব্বচন (লক্ষণ নির্ণয়) করিতেছেন। যে পদ ব্যতীত যে পদ অন্বয়ানুভবের জনক হয় না, সেই পদের সহিত সেই পদের আকাঙ্ক্ষা—ইহা [মূলগ্রন্থের] অর্থ। ক্রিয়াপদ ব্যতীত কারকপদ অন্বয়-বোধ জন্মায় না বলিয়া তাহার সহিত (ক্রিয়া পদের সহিত) তাহার (কারক পদের) আকাঙ্ক্ষা। বস্তুতঃপক্ষে ক্রিয়াপদ ও কারক পদের সন্নিধান (অব্যবধান) আসত্তির

सत्त्या चरितार्थम्। परन्तु घटकर्मताबोधं प्रति घटपदोत्तर-द्वितीयारूपाकाङ्क्षा-ज्ञानं कारणम्। तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ न शाब्दबोधः। अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ तु पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहसत्त्वात् तेनैवाऽन्वयबोधः। पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन सहाऽन्वयबोधः स्यादेव॥

तात्पर्यं निर्वक्ति—**वक्तुरिच्छेति**। यदि तात्पर्यज्ञानं कारणं न स्यात्, तदा सैन्धवमानयेत्यादौ क्वचिदश्वस्य क्वचिल्लवणस्य बोध इति नियमो न स्यात्।

त्वम्। **तेन**—प्रत्यये प्रकृत्युत्तरत्वरूपाकांक्षाज्ञानस्य कारणताकल्पनेन। नन्वेवमप्ययमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादावजनितान्वयबोधदशायां राजपुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं द्वितीयक्षणे राजपुरुषयोरन्वयबोधापत्तिराकांक्षासत्त्वात् पुरुषविशेष्यक-राजप्रकारकान्वय-बोधस्याजनितत्वादित्याशङ्कां चिन्तामणेराकाङ्क्षावादमनुस्मरन् परिहरति—**अयमेतीति**। **तात्पर्यग्रहसत्त्वादिति**। राजसम्बन्धिप्रकारक-पुत्रविशेष्यक-प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूप-तात्पर्यप्रकारकनिश्चयसत्त्वादित्यर्थः। **तेनैव**—पुत्रपदार्थेनैव। **स्यादेवेति**। तथा चात्र तात्पर्यज्ञानमेव कदाचित् पुत्रेण कदाचित् पुरुषेण बोधे नियामकम्, न त्वाकांक्षेति भावः।

न्यायसिद्धान्तमञ्जरीमनुस्मरन् मूले तात्पर्यलक्षणमाह—**वक्तुरिच्छेति**। वक्ता चात्राभिसन्धाता, न तु वक्तैव, मौनिश्लोकाव्याप्तेः। तथा च वाक्यार्थप्रतीतिजनकतया-ऽभिप्रेतत्वमिति तात्पर्यलक्षणं पर्यवसितम्। श्रोतुस्तज्ज्ञानं शाब्दबोधे कारणमिति भावः। तत्र युक्तिमाह—**सैन्धवेति**। आदिना श्वेतो धावतीत्यादि-नानार्थकपदपरिग्रहः।

দ্বারা চরিতার্থ হয়। পরন্তু ঘট [বৃত্তি] কর্ম্মত্ব-বোধের প্রতি ঘটপদের উত্তরবর্ত্তী দ্বিতীয়া বিভক্তিরূপ আকাঙ্ক্ষার (আনুপূর্ব্বীর) জ্ঞান কারণ। সেইজন্য "ঘটঃ, কর্ম্মত্বং, আনয়নং, কৃতিঃ"—এই সমস্ত স্থলে (আকাঙ্ক্ষা না থাকায়) শাব্দবোধ হয় না। "অয়ম্ এতি পুত্রো রাজ্ঞঃ পুরুষোঽপসার্য্যতাম্" প্রভৃতি স্থলে কিন্তু পুত্রের সহিত রাজার (অন্বয়ে) তাৎপর্য্য জ্ঞান আছে বলিয়া (রাজসম্বন্ধী পুত্র—এইরূপ বোধেচ্ছায় "পুত্রো রাজ্ঞঃ" উচ্চারিত হইয়াছে জানিলে) সেই পুত্রপদার্থের সহিতই [রাজার] অন্বয়বোধ হইবে। পুরুষের সহিত [রাজার অন্বয়ে] তাৎপর্য্য জ্ঞান হইলে কিন্তু [সেই তাৎপর্য্য জ্ঞান হইতে] পুরুষের সহিত অন্বয়বোধ অর্থাৎ পুরুষবিশেষ্যক রাজসম্বন্ধী প্রকারক (রাজসম্বন্ধ্যভিন্নঃ পুরুষঃ—এইরূপ) শাব্দবোধ হইবেই।

বক্তুরিচ্ছা এই গ্রন্থের দ্বারা তাৎপর্য্যের নির্ব্বচন করিতেছেন। যদি তাৎপর্য্য জ্ঞান [শাব্দবোধে] কারণ না হয়, তবে "সৈন্ধবমানয়" প্রভৃতি বাক্যে কোন স্থলে

न च तात्पर्यग्राहकाणां प्रकरणादीनामेव शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम्। तेषामननुगमात्। तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानमेव लाघवात् कारणमस्तु। इत्थञ्च वेदस्थलेऽपि तात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते। न च तत्राध्यापक-तात्पर्यज्ञानं कारणमिति वाच्यम्। सर्गादावध्यापकाभावात्। न च प्रलय एव नास्तीति कुतः सर्गादिरिति वाच्यम्। प्रलयस्यागमेषु प्रति-

क्वचित्—अश्वतात्पर्यग्राहक-प्रयाणप्रकरणे। **प्रकरणादीनामि**ति। आदिना संयोग-वियोग-साहचर्यादीनां परिग्रहः। तथा चोक्तं **वाक्यपदीये**—"संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः। सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः। शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेष-स्मृतिहेतवः"॥ इति। **अननुगमात्**—सर्वसाधारणानुगतानतिप्रसक्तधर्माभावात्। **अनुगमे**—अवच्छेद्यत्वे, कारणत्वेऽभिमते सतीति यावत्। **लाघवा**दिति। तात्पर्यज्ञानजनकत्वापेक्षया तात्पर्य-ज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वे लाघवादिति भावः। **इत्थञ्च**—शाब्दबोधसामान्यं प्रति तात्-पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे च। **कल्प्यते**—अनुमीयते। प्रयोगश्च—वेदवाक्याधीनशाब्दबोधस्तात्-पर्यज्ञानजन्यः शाब्दत्वात् सैन्धवमानयेत्यादि-वाक्याधीन-शाब्दवदिति। तथा चानेन तात्-पर्य-ज्ञानसिद्धावितरेषां बाधात् तादृशज्ञानविषय-तात्पर्याश्रयतयेश्वरसिद्धिरिति भावः। ईश्वरमनङ्गीकुर्वन्मीमांसकः शङ्कते—**न चे**ति। **अध्यापकतात्**पर्यज्ञानमिति। अध्या-पकस्य यत् तात्पर्यं तज्ज्ञानमेवेत्यर्थः। तथा चोक्तं **श्लोकवार्त्तिके** वाक्याधिकरणे—

(গমন প্রকরণে) অশ্বের, কোন স্থলে (ভোজন প্রকরণে) লবণের বোধ—এই নিয়ম থাকিত না। তাৎপর্য্য জ্ঞানের জনক প্রকরণ প্রভৃতিই শাব্দবোধের কারণ হউক—ইহা বলিতে পার না। কারণ প্রকরণাদির [কোন] অনুগম (তাৎপর্য্য জ্ঞানের জনক প্রকরণ, সাহচর্য্য প্রভৃতির সংগ্রাহক অনুগত ধর্ম্ম) নাই। তাৎপর্য্য-জ্ঞান জনকত্বরূপ ধর্ম্মের দ্বারা তাহাদের (প্রকরণাদির) অনুগম হইলেও অর্থাৎ তাৎপর্য্যজ্ঞানজনকত্বরূপে প্রকরণাদি শাব্দবোধে কারণ বলিয়া স্বীকৃত হইলেও তাৎপর্য্যজ্ঞানই লাঘববশতঃ কারণ হউক। এই জন্য অর্থাৎ শাব্দবোধমাত্রের প্রতি তাৎপর্য্যজ্ঞান হেতু বলিয়াই বেদ স্থলেও তাৎপর্য্যজ্ঞানের জন্য ঈশ্বর কল্পিত হইয়াছেন। সে স্থলে (বেদবাক্য জন্য বোধ স্থলে) অধ্যাপকের তাৎপর্য্যজ্ঞান কারণ —ইহা বলিতে পার না। কারণ সৃষ্টির আদিতে অধ্যাপক থাকে না। প্রলয়ই নাই, সুতরাং সৃষ্টির আদি কিরূপে হয়? ইহা বলিতে পার না। কারণ বেদে প্রলয়

पाद्यत्वात्। इत्थञ्च शुकवाक्येऽपीश्वरीय-तात्पर्यज्ञानं कारणम्। विसंवादि-शुकवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्यज्ञानं कारणं वाच्यम्। अन्ये तु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणम्। तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः। 'वेदे त्वनादि-मीमांसा-परिशोधित-तर्कैरर्थावधारणमित्याहुः।

इति श्रीविश्वनाथ-न्यायपञ्चानन-भट्टाचार्य-विरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां शब्दखण्डं समाप्तम्।

"वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्। वेदाध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं यथे"ति। **प्रलयः**—कार्यद्रव्यानधिकरणकालविशेषः। **आगमेषु**—"नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत् तमो ज्योतिरभून्न चान्यत्॥" "नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा। चतुर्द्धायं पुराणेऽस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः (कूर्मपुः)॥ इत्याद्यागमेष्वित्यर्थः। **शुकवाक्ये**—प्रमाजनकशुकवाक्यजन्यबोधे। **शिक्षयितुरे**वेति। ईश्वरेच्छाया विसंवादित्वाभावादिति भावः। नैयायिकैकदेशिनां नव्यानां मतमाह—**अन्ये त्वि**ति। **क्वचिदि**त्यस्य विवरणं **नानार्थादा**विति। ननु शाब्दसामान्ये तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वानङ्गीकारे कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र बहुवचनेन त्रित्वत्वावच्छिन्नबोधो न स्यात्, बहुवचनस्य त्रित्वत्वादि-नानाधर्मावच्छिन्नोपस्थापकत्वादत आह—**वेदे त्वि**ति। कपिञ्जलानालभेतेत्यादिवेदे त्वित्यर्थः। **अनादिमीमांसे**ति। अनादिमीमांसा अनादिप्रामाणिक-परम्परायातो विचारस्तैः परिशोधितो निर्दोषत्वेन ज्ञातो वेदानुग्राहको यस्तर्कस्तत्सहकृतैर्वेदैरित्यर्थः। तेन व्रीहीनवहन्तीत्यादौ नानुपपत्तिरिति भावः। अत्र यादृश-शाब्दबोधस्तात्पर्यज्ञानं विना नोत्पत्तुमर्हति, तच्छाब्दं प्रति तत्तत्-तात्पर्यज्ञान व्यक्तेर्विशिष्य कारणत्वस्य वक्तव्यतया गौरवमित्यस्वरसात्—**आहु**रित्युक्तम्॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-फणिभूषण-तर्कवागीश-श्रीचरणान्तेवासि-श्रीपञ्चानन-भट्टाचार्य-विरचिते मुक्तावलीसंग्रहे शब्दपरिच्छेदः॥

প্রতিপাদিত হইয়াছে। এই হইলে সংবাদী শুকবাক্যোৎপন্ন শাব্দবোধেও ঈশ্বরের তাৎপর্য্যজ্ঞানই কারণ। বিসংবাদী শুকবাক্যোৎপন্ন শাব্দবোধ স্থলে কিন্তু শিক্ষকেরই তাৎপর্য্যজ্ঞান কারণ বলিতে হইবে। অন্যেরা কিন্তু—নানার্থক পদঘটিত কোন কোন বাক্যেই তাৎপর্য্য-জ্ঞান কারণ, [সর্ব্বত্র কারণ নহে]। সুতরাং শুকবাক্যে তাৎপর্য্য-জ্ঞান বিনাই শাব্দবোধ হইবে। বেদ স্থলে কিন্তু মীমাংসা (বিচার) পরিশুদ্ধ অনাদি তর্কের দ্বারাই তদর্থনিশ্চয় হইয়া থাকে—এই বলেন॥ ৮৪॥

भाषापरिच्छेदः

——:(०):——

स्मृति-निरूपणम्

सिद्धान्त-मुक्तावली

पूर्वमनुभव-स्मरणभेदाद् बुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तम्। तत्रानुभवप्रकारा दर्शिताः। स्मरणन्तु सुगमतया न दर्शितम्। तत्र हि पूर्वानुभवः कारणम्। अत्र केचित्— अनुभवत्वेन न कारणत्वं, किन्तु ज्ञानत्वेनैव। अन्यथा स्मरणोत्तरं स्मरणं न स्यात्, समानप्रकारक स्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात्। मन्मते तु तेनैव स्मरणेन

अनुभवोत्तरं स्मृतिं निरूपयितुं भूमिकामाह—**पूर्वमिति**। **तत्र हि**—स्मरणे हि। **कारण**मिति। अननुभूतपदार्थस्य स्मरणादर्शनादनुभूतस्यैव स्मरणात् पूर्वानुभवः स्मृति-कारणमिति भावः। **केचित्**—नवीनाः। **अन्यथा**—अनुभवस्य ज्ञानत्वेन कारणत्वानङ्गीकारे। **स्मरणं न स्याद्**इति। अनुभवस्य क्षणिकतया तृतीयक्षणे नाशात् स्मरणोत्तर-स्मरणपूर्वमभावादिति भावः। नन्वनुभवस्य तृतीयक्षणे नाशात् स्वरूपतो न हेतुत्वम्, किन्तु व्यापारद्वारा। अस्ति चात्र पूर्वानुभवजन्यः संस्कारस्तद्व्यापारः। तथा चानुभवस्य स्वरूपतो नाशेऽपि स्वजन्यव्यापारवत्तासम्बन्धेन स्मरणोत्तर-स्मरणपूर्वं सत्त्वात् तस्य हेतुत्वं निराबाधमत आह—**समानप्रकारके**ति। संस्कारस्यापूर्वस्येव फलनाश्य-त्वात् समानप्रकारक-स्मरणस्य तत्फलतया तेन स्मरणेन तत्संस्कारस्य नाशः। तथा च संस्कारद्वाराप्यनुभवस्य न हेतुत्वं, संस्काराभावादिति भावः। ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य स्मृति-हेतुत्वाभ्युपगमे स्मरणोत्तरस्मरणस्य नानुपपत्तिरित्याह—**मन्मते** त्विति। **तेनैव स्मरणेन**

পূর্ব্বে অনুভব ও স্মরণভেদে বুদ্ধির দুই প্রকার ভেদ উক্ত হইয়াছে। তন্মধ্যে অনুভবের প্রকার প্রদর্শিত হইয়াছে। স্মরণ কিন্তু সুগম বলিয়া প্রদর্শিত হয় নাই। সেই স্মরণে কিন্তু পূর্ব্বানুভবই কারণ। এই বিষয়ে কেহ কেহ [যে এই বলেন—] অনুভবত্বরূপে [পূর্ব্বানুভব] স্মৃতির কারণ নহে। পরন্তু জ্ঞানত্বরূপেই [পূর্ব্বানুভব] স্মৃতির কারণ। অন্যথা অর্থাৎ ইহা স্বীকার না করিলে স্মরণের পরে [পুনরায়] স্মরণ হইতে পারে না। [কারণ তৎপূর্ব্বে অনুভব নাই। সংস্কারের দ্বারাও অনুভব কারণ হইতে পারে না।] যেহেতু সমানপ্রকারক স্মরণের দ্বারা পূর্ব্ব সংস্কার বিনষ্ট হইয়া গিয়াছে। [সুতরাং স্বজন্য-ব্যাপার-(সংস্কার-)বত্তাসম্বন্ধেও পূর্ব্বানুভব স্মরণের পূর্ব্বে না থাকায় তাহা হইতে পুনঃ স্মরণ হইতে পারে না।] আমার মতে

संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत इत्याहुः, तन्न, यत्र समूहालम्बनोत्तरं घटपटादीनां क्रमेण स्मरणमजनिष्ट, सकलविषयकस्मरणन्तु नाभूत्, तत्र फलस्य संस्कारनाशकत्वाभावात् कालस्य रोगस्य चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यम्। तथा च न क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः। न च पुनः पुनः स्मरणाद् दृढ़तरसंस्कारानुपपत्तिरिति वाच्यम्। झटित्युद्बोधकसमवधानस्य दार्ढ्यपदार्थत्वात्। न च विनिगमना-

—संस्कारनाशकेन समानप्रकारक-स्मरणेनैव। **समूहालम्बनोत्तरं**—अयं घटः पटश्चेत्याकारक-नानाप्रकारता-निरूपित-नानामुख्यविशेष्यताशालि-ज्ञानोत्तरम्। **फलस्य**—प्रत्येकविषयक-क्रमिक-स्मरणस्य। **संस्कारनाशकत्वाभावाद्**िति। प्रत्येकविषयक-क्रमिकस्मरणस्य समानप्रकारकत्वाभावादिति भावः। **कालस्य रोगस्य** वेति। उक्त-समूहालम्बन-संस्कारस्य जन्यभावत्वेन विनाशित्वनियमादिति भावः। ननु कालादेः कालत्वादिना संस्कारमात्रस्य नाशकत्वे क्षणिकत्वापत्तिस्तत्तद्व्यक्तित्वेन नाशकत्वे तु गौरवमत आह—**चरमफलस्येति**। चरमस्मरणस्येत्यर्थः। **न क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः**—न स्मरणोत्तर-स्मरणानुपपत्तिः। चरमस्मृतेः पूर्वं संस्काराविनाशात् तद्द्वारकानुभवात् स्मरणोत्तरं स्मरणस्योत्पत्तिरिति भावः। **दार्ढ्यपदार्थ**त्वादिति। अयम्भावः—पुनः पुनः स्मरणान्न दृढ़तर-संस्कारोत्पत्तिः। किन्तु विद्यमानस्यैव संस्कारस्य झटित्युद्-

কিন্তু [সংস্কার নাশক] সেই স্মরণ হইতেই অন্য সংস্কার দ্বারা অন্য স্মরণ উৎপন্ন হইয়া থাকে—ইহা বলিয়া থাকেন। তাহা ঠিক নহে। [কারণ] যে স্থলে (যে আত্মাতে) সমূহালম্বন জ্ঞানের পরে ঘট, পট প্রভৃতির ক্রমিক স্মরণ উৎপন্ন হইয়াছে, সকলবিষয়ক স্মরণ উৎপন্ন হয় নাই; সেস্থলে ফলের (প্রত্যেক বিষয়ক ক্রমিক স্মরণের) [সমান-প্রকারকত্ব না থাকায়] সংস্কার-নাশকত্ব সম্ভব নহে বলিয়া কাল, রোগ বা চরম ফলকেই (চরম স্মৃতিকেই) সংস্কার নাশক বলিতে হইবে। তাহা হইলে ক্রমিক স্মরণের (স্মরণোত্তর স্মরণের) অনুপপত্তি নাই। [পূঃ] পুনঃ পুনঃ স্মরণ জন্য [পূর্ব্বসংস্কারের নাশ ও সংস্কারান্তরের উৎপত্তি না হওয়ায়] দৃঢ়তর সংস্কারের অনুপপত্তি—ইহা বলিতে পার না। কারণ [বিদ্যমান সংস্কারের] ঝটিতি উদ্‌বোধক সমবধানই (সান্নিধ্যই) দার্ঢ্য পদার্থ। [পূঃ] বিনিগমনা না থাকায় জ্ঞানত্বরূপেও [অনুভব স্মৃতির] জনক হইতে পারে—ইহা বলিতে পার না। কারণ বিশেষ ধর্ম্মরূপে অর্থাৎ বিশেষধর্ম্মবিশিষ্টে ব্যভিচারজ্ঞান না থাকিলে সামান্য ধর্ম্মরূপে উহা অন্যথাসিদ্ধ হইয়া থাকে অর্থাৎ অনুভবত্বরূপে অনুভব স্মৃতির কারণ—এইরূপ

विरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यम्। विशेषधर्मेण व्यभिचाराज्ञाने सामान्यधर्मेणाऽन्यथासिद्धत्वात्। कथमन्यथा दण्डस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण न कारणत्वम्। न चान्तरालिक-स्मरणानां संस्कारनाशकत्व-संशयाद् व्यभिचारसंशय इति वाच्यम्। अनन्तसंस्कार-तन्नाश कल्पनापेक्षया चरम-स्मरणस्यैव संस्कारनाशकत्व-कल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावादिति स्मृतिप्रक्रिया ॥

इति श्रीविश्वनाथ-न्यायपञ्चानन-भट्टाचार्य-विरचितायां सिद्धान्त-मुक्तावल्यां स्मृतिनिरूपणम् ॥२॥

बोधकसम्पत्तिः। सैव दृढ़तेति भावः। **मधुसूदनसरस्वती**पादास्तु समानविषयकानेक-संस्कारविशिष्टत्वमेव दृढ़त्वमाहुः। तथा चोक्त**मद्वैतसिद्धौ** तृतीयमिथ्यात्वलक्षणविवेचने —"तेषां दृढ़तरत्वञ्च समानविषयकसंस्कारानेकत्वादि"ति। न च स्मृत्या पूर्वसंस्कारा-विनाशे स्मृतिधारापत्तिरिति वाच्यम्। उद्बोधकविच्छेदात्। **विनिगमना**विरहादिति। स्मृतिं प्रति ज्ञानत्वावच्छिन्नं कारणमनुभवत्वावच्छिन्नं वेत्येकतरपक्षपातिन्या युक्ते-रभावादित्यर्थः। **विशेषधर्मेण**—अनुभवत्वेन। **सामान्यधर्मेण**—ज्ञानत्वेन। **अन्यथा**—विशेषधर्मेण व्यभिचारं विना सामान्यधर्मेणापि कारणतास्वीकारे। **आन्तरालिक-स्मरणानाम्**—अनुभव-चरमस्मृति-मध्यवर्त्तिनां स्मरणानाम्। **व्यभिचारसंशय** इति। यत्रान्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्व-संशयस्तत्र पुनःस्मरणानुरोधात् तस्य संस्कारा-न्तरजनकत्वसंशयोऽपि स्वीकार्यः। तथा च विनाप्यनुभवं स्मृतेरनन्तरं संस्कारान्तरस्य स्मरणान्तरस्य च सम्भाव्यतयाऽनुभवत्वं सन्दिग्धव्यभिचारकमतो व्यभिचारधिया प्रति-बन्धान्न तादृूप्येण हेतुत्वम्। किन्तु निश्चिताव्यभिचारकेण ज्ञानत्वेनैव, ज्ञानं विना संस्कारस्य केनाप्यनङ्गीकारादिति भावः। **व्यभिचार**संशयाभावादिति। तथा च पूर्वानुभव-चरम-स्मृत्योरन्तरा स्मरणात् संस्कारस्याजननादनुभवत्वेन हेतुत्वे न व्यभिचारसंशय इति-भावः।

কার্যকারণভাবে ব্যভিচারজ্ঞান না থাকিলে জ্ঞানত্বরূপে অনুভব স্মৃতির প্রতি অন্যথাসিদ্ধ হইবে। অন্যথা অর্থাৎ বিশেষধর্ম্মরূপে ব্যভিচার বিনা সামান্যধর্ম্মরূপেও কারণতা স্বীকার করিলে দণ্ডও ভ্রমি (ভ্রমণ) দ্বারা দ্রব্যত্বরূপে কেন কারণ হয় না? অর্থাৎ দণ্ডও দ্রব্যত্বরূপে ঘটের প্রতি কারণ হউক। আন্তরালিক স্মৃতিসমূহের সংস্কারনাশকত্বের সন্দেহবশতঃ ব্যভিচার সংশয় হয়—ইহা বলিতে পার না। কারণ অনন্ত সংস্কার ও তাহার নাশের কল্পনা অপেক্ষায় লাঘববশতঃ চরম স্মরণেরই সংস্কার-নাশকত্ব কল্পনা করিলে ব্যভিচার সংশয় হয় না। ইহাই স্মৃতি প্রক্রিয়া।

भाषापरिच्छेदः

—*—

मनोनिरूपणम्

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते।
अयौगपद्याद् ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते ॥८५॥

सिद्धान्तमुक्तावली

इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरूपयितुमाह—**साक्षात्कार** इति। एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम्। तथा हि—सुखसाक्षात्कारः सकरणकः जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारवदित्यनुमानेन मनसः करणत्वसिद्धिः। न चैवं दुःखादि-साक्षात्काराणामपि करणान्तराणि स्युरिति वाच्यम्। लाघवादेकस्यैव तादृश-

किरणावलीमनुस्मरन् मनो निरूपयितुमाह मूले—**साक्षात्कार** इति। ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्कास्ते तदतिरिक्तहेतुसापेक्षा इति नियमात् सत्यप्यात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे कदाचिद् ज्ञानसुखादिकं जायते। तस्मात् तदपि तदतिरिक्तापेक्षम्। यच्च तदपेक्षणीयम्, तदेव मन इत्यर्थः। **एतेन**—मनसः सुखादिसाक्षात्कार-करणत्व-प्रतिपादनेन। **जन्य-साक्षात्**कारेति। ईश्वरीयसाक्षात्कारे व्यभिचारवारणाय—**जन्ये**ति। नन्वनुभूयते हि प्रत्यात्मं ज्ञानानां यौगपद्यं शिरसि मे वेदना पादे मे सुखमिति। तच्चाणुमनसो बहुत्वं विनाऽनुपपन्नं मनोबहुत्वं कल्पयति। अभिहितञ्चैतद**दुपस्कारे** (३।२।३) "एकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च मनांसी"ति। तदेतन्मतं निराकर्त्तुमाह—**न चैवमि**ति। **लाघवात्**—लाघवतर्कसहकृतादुक्तानुमानात्। **एकस्य**—मनोरूपस्यैकस्य। तथा चैकेनैव मनसा

ক্রমপ্রাপ্ত মনঃ নিরূপণ করিতে বলিতেছেন—**সাক্ষাৎকার** ইত্যাদি। ইহা দ্বারা অর্থাৎ মূলে মনকে সুখাদিসাক্ষাৎকারের করণ বলায় মনে প্রমাণ প্রদর্শিত হইল। সেই প্রমাণ হইতেছে—সুখসাক্ষাৎকার সকরণক (কোন করণোৎপন্ন), যেহেতু [উহা] জন্য সাক্ষাৎকার, যেমন চাক্ষুষসাক্ষাৎকার। [চাক্ষুষ সাক্ষাৎকার জন্য-সাক্ষাৎকার, বলিয়া যেমন সকরণক, তদ্রূপ সুখাদি সাক্ষৎকারও সকরণক]। এই অনুমানের দ্বারা মনের করণত্বসিদ্ধি হইয়া থাকে। আচ্ছা, এইরূপে দুঃখাদি সাক্ষাৎকারেরও পৃথক্ পৃথক্ করণসিদ্ধ হউক—ইহা বলিতে পার না। কারণ লাঘববশতঃ অর্থাৎ লাঘবতর্ক সহকারে উক্ত অনুমানের দ্বারা এই জাতীয় সকল সাক্ষাৎকারের করণরূপে একটীই পদার্থ (মনঃ) সিদ্ধ হইয়াছে। এইরূপ সুখাদির

सकल-साक्षात्कार-करणतया सिद्धेः। एवं सुखादीनामसमवायिकारण-संयोगाश्रयतया मनसः सिद्धिर्बोद्धव्या। तत्र मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह—**अयौगपद्यादिति।** ज्ञानानां चाक्षुष-रासनादीनामयौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धम्। तत्र नानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसन्निकर्षे यत्सम्बन्धादेकेनेन्द्रियेण ज्ञानमुत्पाद्यते यदसम्बन्धाच्च परैर्ज्ञानं नोत्पाद्यते तन्मनः। तन्मनसो विभुत्वे चासन्निधानं न सम्भवतीति न विभु मनः। न च तदानीमदृष्टविशेषोद्बोधक-विलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यम्। तथा सति चक्षुरादीनामप्यकल्पनापत्तेः। न

सकलसाक्षात्कारोपपत्तौ मनोबहुत्वकल्पने गौरवमिति भावः। न चैवं ज्ञानयौगपद्यमनुपपन्नमिति वाच्यम्। अविनश्यदवस्थ-योग्यात्मविशेषगुणानां यौगपद्यानभ्युपगमात्, मनसः शीघ्रसञ्चारादेव ज्ञानादीनामाशुभावाद् यौगपद्याभिमान इति मन्तव्यम्। नन्वतिलाघवात् त्वगिन्द्रियस्य प्राणस्य वा तत्करणत्वमस्त्वत आह—**एवमिति। संयोगाश्रयतयेति।** भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमात् सुखासमवायिकारणसंयोगाश्रयतया मनसः सिद्धिः। तथा हि—सुखमसमवायिकारणजन्यं भावकार्यत्वाद् घटवदित्यनुमानेनेतरबाधादात्ममनःसंयोगसिद्धौ तदाश्रयतया मनसः सिद्धिरिति भावः। **तन्मनस** इति। तदसन्निधानं मनसो विभुत्वे न सम्भवतीति योजना। **न विभु** इति। मनसो विभुत्वे व्यासङ्गलक्षणाऽन्यमनस्कता चञ्चलता च श्रुतिस्मृत्युदिता नोपपन्ना स्यात्। तथा च **बृहदारण्यकोप**निषत् (१।५।३)—"अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषं मनसा ह्येव पश्यती"ति। **श्रीमद्भगवद्गीता**पि—(६।३४) "चञ्चलं हि मनः

অসমবায়ী কারণ [আত্মমনঃ] সংযোগের আশ্রয়রূপেও মনের সিদ্ধি হয় জানিবে। [এইরূপে] মনঃ সিদ্ধ হইলে **অযৌগপদ্যাৎ** গ্রন্থের দ্বারা সেই মনের অণুত্বে প্রমাণ বলিতেছেন। চাক্ষুষ, রাসন প্রভৃতি জ্ঞানের অযৌগপদ্য অর্থাৎ এককালে উৎপত্তি নাই—ইহা অনুভবসিদ্ধ। সেস্থলে পৃথক্ পৃথক্ ইন্দ্রিয়ের বিষয়-সন্নিধান (সন্নিকর্ষ) থাকিলেও [ইন্দ্রিয়ের সহিত] যাহার সম্বন্ধ প্রযুক্ত একটী ইন্দ্রিয়ের দ্বারা জ্ঞান উৎপন্ন হয়, যাহার সম্বন্ধ না থাকায় অন্য ইন্দ্রিয়সমূহের দ্বারা জ্ঞান উৎপন্ন হয় না; তাহাই মনঃ। মনঃ বিভু হইলে [ইন্দ্রিয়ের সহিত] মনের সেই অসন্নিধান (অসম্বন্ধ) সম্ভব হয় না; এই জন্যই মনঃ বিভু নহে। সে সময়ে (মনের সহিত ইন্দ্রিয়ের সম্বন্ধ কালে একটী বিষয়ের জ্ঞান সময়ে) অদৃষ্টবিশেষরূপ উদ্‌বোধকের বিলম্ববশতঃ সেই সেই জ্ঞানের (অন্যান্য বিষয়ের জ্ঞানে) বিলম্ব হয়—ইহা বলিতে পার না। কারণ তাহা হইলে অর্থাৎ দৃষ্ট কারণ সত্ত্বেও অদৃষ্টের বিলম্বপ্রযুক্ত

च दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ नानावधानभाजाञ्च कथमेकदा नानेन्द्रियजन्यज्ञानमिति वाच्यम्। मनसोऽतिलाघवाद् झटिति नानेन्द्रियसम्बन्धाद् नानाज्ञानोत्पत्तेः। उत्पलशतपत्रभेदादिवद् यौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात्। न च मनसः सङ्कोच-विकाश-शालित्वादुभयोपपत्तिरिति वाच्यम्। नानावयव-तन्नाशादि-कल्पने गौरवाद्, लाघवाद् निरवयवस्यैवाणुरूपस्य मनसः कल्पनादिति संक्षेपः।

इति द्रव्यपदार्थो व्याख्यातः ॥

कृष्ण" इति। **तथा सति**—दृष्टसामग्रीसत्त्वेऽप्यदृष्टविलम्बात् कार्यविलम्बाङ्गीकारे। **अकल्पना**पत्तेरिति। चाक्षुष-तद्विरहयोरदृष्ट-तद्विरहाभ्यामुपपत्तेरिति भावः। वस्तुतस्त्वदृष्टस्य दृष्टोपहारप्रयोजकतया दृष्टसाकल्ये तद्विलम्बाकल्पनात्। न हि दृष्टसाकल्यमदृष्टविलम्बश्चेति सम्भवति। सांख्याद्यभिमतं ज्ञानयौगपद्यं निराकरोति—**न चे**ति। **भ्रान्तत्वादि**ति। बाधकसत्त्वादिति भावः। किं तद् बाधकमिति चेत्। व्यासङ्ग इत्यवेहि। कथं तर्हि दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ गन्ध-रूप-रस-स्पर्श-शब्दान् प्रत्येमीत्यनुव्यवसाय इति चेत्। क्रमिकानुव्यवसायाहितसंस्कारजनित-पञ्चविषयस्मृतावनुभवत्वारोपात् तदुपपत्तेः। **उभयोपप**त्तिरिति। मनसः सङ्कोचे एकेन्द्रियमात्रसम्बन्धादेकमेव ज्ञानम्। विकाशे तु नानेन्द्रियैः सम्बन्धाद् युगपन्नानाज्ञानमिति भावः। **कल्पनादि**ति। अनुमानादित्यर्थः। तथा च **गौतम**सूत्रम्—"यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु" (३।२।५६) इति। दीधितिकृतस्तु **पदार्थतत्त्व**निरूपणे मनोऽपि चासमवेतं भूतमिति मनसो भूतत्वमाहुः।

কার্য্যের বিলম্ব স্বীকার করিলে চক্ষুঃ প্রভৃতি ইন্দ্রিয়েরও অকল্পনার আপত্তি হইবে। দীর্ঘশষ্কুলীর ভক্ষণাদি স্থলে বা নানাবিষয়ে মনোযোগদানকারী ব্যক্তিসমূহের কিরূপে এক সময়ে অনেক ইন্দ্রিয়জন্য জ্ঞান হয়—ইহা বলিতে পার না। কারণ মনের অতিলাঘববশতঃ ঝটিতি নানা ইন্দ্রিয়ের সহিত সম্বন্ধ হওয়ায় [ক্রমিক] নানা জ্ঞানের উৎপত্তি হইয়া থাকে। উৎপলের শতপত্র ভেদস্থলে যেরূপ যৌগপদ্য ভ্রম হইয়া থাকে, এই স্থলেও সেইরূপ যৌগপদ্য ভ্রম হইয়া থাকে। মনের সঙ্কোচ বিকাশের দ্বারা উভয়ের উপপত্তি হয় অর্থাৎ মনের সঙ্কোচ হইলে একটী ইন্দ্রিয়ের সহিত মনের সম্বন্ধ হওয়ায় একটী জ্ঞান হয়, মনের বিকাশ হইলে নানা ইন্দ্রিয়ের সহিত সম্বন্ধ হওয়ায় যুগপৎ নানা জ্ঞান হয়, এইরূপ উভয় প্রকার জ্ঞানের উপপত্তি হইতে পারে—ইহা বলিতে পার না। কারণ [মনের] নানা অবয়ব ও তাহার নাশ প্রভৃতি কল্পনায় গৌরব হয় বলিয়া লাঘববশতঃ মনঃ নিরবয়ব অণুরূপই কল্পিত হইয়াছে। ইহা [মনোবিষয়ের] সংক্ষেপ [কথা] ॥৮৫॥

भाषापरिच्छेदः

—*—

गुणखण्डम्

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः ।

सिद्धान्तमुक्तावली

द्रव्यं निरूप्य गुणान् निरूपयति—अथेत्यादिना । गुणत्वजातौ किं मानमिति चेद्, इदं, द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या कारणता, सा किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्नकारणताया असम्भवात् । न हि रूपत्वादिकं सत्ता वा तत्रावच्छेदिका, न्यूनातिरिक्तदेशवृत्तित्वात् । अतश्चतुर्विंशत्यनुगतं किञ्चिद् वाच्यम्, तदेव गुणत्व-

प्रशस्तपादीय-गुणभाष्यमनुस्मरन् साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां गुणान्निरूपयति मूले—**अथे**ति । रूपादयो गुणा गुणत्वाभिसम्बन्धादितरभिन्ना गुण इति व्यवहर्त्तव्याश्च । अतस्तत्र प्रमाणं पृच्छति—**गुणत्वजाता**विति । उपस्कारमनुस्मरन् तत्र प्रमाणमाह—**इदमि**ति । अनुमानमित्यर्थः । **या कारणता**—द्रव्यमिदमिति व्यवहारहेतुता । ज्ञायमानलिङ्गस्य करणत्वमतेनेदम् । एतेन चतुर्विंशतिगुणेष्वनुगतैककारणताया अभावाद् गुणत्वस्य चाऽकारणपारिमाण्डल्यवृत्तित्वेन तादृशकारणतातिरिक्तदेशवृत्तित्वान्नावच्छेदकत्वमिति दोषो निरस्तः । **पदार्थतत्त्वनिरूपणटीका**कारास्तु गुणपद-प्रवृत्तिनिमित्ततया गुणत्वसिद्धिरित्याहुः । **निरवच्छिन्ने**ति । कारणताया निरवच्छिन्नत्वे कार्यत्वावच्छिन्नस्य नियत-

অথ ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা দ্রব্য নিরূপণ করিয়া গুণ নিরূপণ করিতেছেন। গুণত্ব জাতিতে কি প্রমাণ? এই যদি বল, বলিব এই (অনুমান) প্রমাণ। দ্রব্য ও কর্ম্মভিন্ন জাতিবিশিষ্টে (গুণে) যে [দ্রব্যব্যবহারের] কারণতা, সেই কারণতা কিঞ্চিদ্ধর্ম্মাবচ্ছিন্না হইবে। [যেহেতু সেই কারণতাতে কারণতাত্ব আছে। যাহাতে কারণতাত্ব থাকে, সে কোন ধর্ম্মের দ্বারা অবচ্ছিন্ন হয়। যেমন দণ্ডনিষ্ঠ ঘটের কারণতা দণ্ডত্বাবচ্ছিন্ন হইয়া থাকে]। কেননা নিরবচ্ছিন্ন কারণতা সম্ভব নহে। রূপত্ব প্রভৃতি বা সত্তা কিন্তু সে স্থলে (সেই কারণতাতে) অবচ্ছেদক হইতে পারে না। কারণ রূপত্ব [সেই কারণতার] ন্যূনদেশবৃত্তি এবং সত্তা [সেই কারণতার] অধিকদেশ বৃত্তি। [ন্যূনদেশ বা অধিকদেশ-বৃত্তি ধর্ম্ম

मिति। **द्रव्याश्रिता** इति। यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं न लक्षणं, कर्मादावतिव्याप्ते-स्तथापि द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदक-सत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः। भवति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं, तद्वत्ता च गुणानामिति। द्रव्यत्वं कर्मत्वं वा न द्रव्यत्व-व्यापकतावच्छेदकम्, गगनादौ द्रव्यकर्मणोरभावात्। द्रव्यत्वत्वं सामान्यत्वादिकं

कारणानियम्यत्वापत्तेरिति भावः। **न्यूनातिरिक्तेति**। अन्यूनानतिरिक्तदेशवृत्तिधर्मो ह्यवच्छेदकः। रूपत्वं तु न तथा, गुणनिष्ठकारणतामपेक्ष्य न्यूनवृत्तित्वात्। नापि सत्ता तथा, तस्या द्रव्यकर्म-वृत्तित्वेनाऽधिकदेश-वृत्तित्वादिति भावः। **गुणत्वमि**ति। गुणत्व-शब्दवाच्यमित्यर्थः। **कर्मादा**वित्यादिना जातिपरिग्रहः। **द्रव्यत्वव्यापक**तावच्छेद-केति। द्रव्यत्वस्य व्यापकतावच्छेदिका द्रव्यत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितान-वच्छेदिका या सत्ताभिन्ना जातिस्तादृशजातिमत्त्वमित्यर्थः। सत्ताजातिमादाय द्रव्या-दावतिव्याप्तिवारणाय जातौ सत्ताभिन्नत्व-निवेशः। **तदर्थः**—द्रव्याश्रितत्वपदस्यार्थः। सत्ताभिन्नजातिं द्रव्यत्वादिकमादाय द्रव्यादावतिव्याप्तिरत आह—द्रव्यत्वव्यापकताव-च्छेदकेति। द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वव्यापकतानवच्छेदकत्वान्नातिव्याप्तिरित्याह—**द्रव्यत्व**-मिति। द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदक-सत्ताभिन्न-धर्मवत्त्वमित्युक्तौ द्रव्यत्वत्वादिकमादायाति-व्याप्तिरत आह—**जाती**ति। द्रव्यत्वत्वस्य जातित्वाभावान्नातिव्याप्तिरित्याह—**द्रव्यत्व**-

অবচ্ছেদক হয় না। কারণ অন্যূন এবং অনতিরিক্তদেশবৃত্তি ধর্ম্মই অবচ্ছেদক হয়]। অতএব চতুর্বিংশতি গুণে অনুগত [কারণতার সমনিয়তদেশবৃত্তি] কোন ধর্ম্ম [কারণতার অবচ্ছেদক] বলিতে হইবে। তাহাই (সেই ধর্ম্মই) গুণত্ব। **দ্রব্যাশ্রিতা** এই ['গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। যদিও দ্রব্যাশ্রিতত্বটী [গুণের] লক্ষণ (সাধর্ম্ম্য) নহে। কারণ কর্ম্ম ও সামান্য প্রভৃতিতে অতিব্যাপ্তি হয়। তথাপি দ্রব্যত্বের ব্যাপকতাবচ্ছেদক সত্তাভিন্ন জাতিমত্ত্বই তাহার (দ্রব্যাশ্রিতত্ব পদের) অর্থ। গুণত্বই দ্রব্যত্বের ব্যাপকতাবচ্ছেদক হইয়া থাকে। সেই গুণত্ববত্তা গুণসমূহেরই আছে [বলিয়া গুণে গুণলক্ষণ সঙ্গত হইল]। দ্রব্যত্ব বা কর্ম্মত্ব দ্রব্যত্বের ব্যাপকতাব-চ্ছেদক নহে। কারণ গগন বা কাল প্রভৃতিতে দ্রব্য ও কর্ম্ম নাই। দ্রব্যত্বত্ব বা সামান্যত্ব প্রভৃতি [দ্রব্যত্বের ব্যাপকতাবচ্ছেদক হইলেও] জাতি নহে। এইজন্য তাহার ব্যুদাস (নিরাস) হইল অর্থাৎ দ্রব্যত্বব্যাপকতাবচ্ছেদক সত্তাভিন্ন ধর্ম্মবত্ত্বটী দ্রব্যাশ্রিতত্ব পদের অর্থ হইলে দ্রব্যত্বত্ব বা সামান্যত্বকে উক্ত ধর্ম্মরূপে গ্রহণ করিয়া অতিব্যাপ্তি হইত। কিন্তু সত্তাভিন্ন জাতিমত্ত্ব বলায় উক্ত ধর্ম্মের গ্রহণ হইল না।

रूपं रसः स्पर्श-गन्धौ परत्वमपरत्वकम् ॥८६॥
द्रवो गुरुत्वं स्नेहश्च वेगो मूर्त्तगुणा अमी।
धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ॥८७
एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्त्तिताः।
संख्यादिश्च विभागान्त उभयेषां गुणो मतः ॥८८
संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा।
द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥८९॥

वा न जातिरिति तद्व्युदासः। **निर्गुणा** इति। यद्यपि निर्गुणत्वं कर्मादावपि, तथापि सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति निर्गुणत्वं बोध्यम्। जात्यादीनां न सामान्यवत्त्वम्, कर्मणो न कर्मान्यत्वम्, द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः। **निष्क्रिया** इति स्वरूपकथनम्, न तु लक्षणम्, गगनादावतिव्याप्तेः। **वेग** इति। वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः। **मूर्तगुणा** इति। अमूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः। लक्षणन्तु तावदन्यान्यत्वम्। एवमग्रेऽपि। **अमूर्तगुणा** इति। मूर्तेषु न वर्त्तन्त इत्यर्थः। **उभयेषामिति**। मूर्तामूर्तगुणा इत्यर्थः ॥८६-८८॥

त्वमिति। मूले **निर्गुणा** इति। गुणेषु गुणयोगे समवायिकारणत्वप्रसक्तौ गुणत्वव्याघाताद् गुणा निर्गुणा इति भावः। **निष्क्रिया** इति। रूपादीनां मूर्त्यभावान्निष्क्रियत्वम्। मूर्त्यभावश्च गुणानां समानदेशत्वात्, मूर्तत्व-समानदेशत्वयोः सहजविरोधादिति भावः।

নিগু´ণা এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। যদিও নিগু´ণত্বটী কর্ম্মাদিতেও আছে। তথাপি সামান্যবত্ত্ব ও কর্ম্মান্যত্বের সমানাধিকরণ নিগু´ণত্বকেই [নিগু´ণত্বপদের অর্থ] বুঝিতে হইবে। জাতি প্রভৃতির সামান্যবত্তা নাই, কর্ম্মের কর্ম্মান্যত্ব (কর্ম্মভেদ) নাই এবং দ্রব্যের নিগু´ণত্ব নাই। এই জন্য সেই সেই স্থলে (সামান্য, কর্ম্ম ও দ্রব্যে) [গুণলক্ষণের] অতিব্যাপ্তি হইল না। **নিষ্ক্রিয়া** এইটী স্বরূপকথন, লক্ষণ কিন্তু নহে। কারণ আকাশ, কাল প্রভৃতিতে অতিব্যাপ্তি হইয়া পড়ে। **বেগ** এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। বেগের দ্বারা স্থিতিস্থাপক সংস্কারও উপলক্ষণীয় হইবে। **মূর্ত্তগুণা** এই কথার অর্থ—অমূর্ত্ত পদার্থে থাকে না। লক্ষণ কিন্তু তাবদন্যান্যত্ব অর্থাৎ রূপাদির অন্যতমত্বই মূর্ত্তগুণত্ব। অগ্রেও এইরূপ [লক্ষণ জানিবে]। **অমূর্ত্তগুণা** এই কথার অর্থ —মূর্ত্ত পদার্থে থাকে না। **উভয়েষাং** এই কথার অর্থ—মূর্ত্ত ও অমূর্ত্তের গুণ।

अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः।
बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ॥९०
अदृष्ट-भावना-शब्दा अमी वैशेषिका गुणाः।
संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा ॥९१॥

अनेकाश्रिता इति। संयोग-विभाग-द्वित्वादीनि द्विवृत्तीनि। त्रित्व-चतुष्ट्वादिकं त्रि-चतुरादि-वृत्तीति बोध्यम् ॥८६॥

अतः शेषा इति। रूपरसगन्धस्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वा-परत्व-बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्न-गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-संस्कारादृष्ट-शब्दा इत्यर्थः। बुद्ध्यादीति। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना इत्यर्थः। स्पर्शान्ता इति। रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः। द्रवो—द्रवत्वम्। वैशेषिका इति। विशेषा एव वैशेषिकाः, स्वार्थे ठक्, विशेषगुणा इत्यर्थः। संख्यादिरिति। संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-

द्वित्वादीनीत्यादिना द्विपृथक्त्वपरिग्रहः। द्विवृत्तीनि—पदार्थद्वयवृत्तीनि ॥८६-८६

विशेषगुणा इति। विशेषो व्यवच्छेदस्तस्मै प्रभवन्ति ये गुणास्ते विशेषगुणाः। तथा हि—रूपं भास्वरत्वादिना रसो मधुरत्वादिना गन्धो गन्धत्वेनैव स्पर्श उष्णत्वादिना स्नेहः स्नेहत्वेन यथोक्तं द्रवत्वं ताद्रूप्येण बुद्ध्यादयो बुद्धित्वादिना स्वाश्रयमितरेभ्यो व्यवच्छिन्दन्ति। तथा च स्वसमवेतविशेषविशिष्टत्वे सति स्वाश्रयैकजातीयव्यवच्छेदकत्वं विशेषगुणत्वमिति लक्षणं फलितम्। तत्र निर्विशेषणस्य रूपादेर्नाश्रयव्यवच्छेदकत्वमिति विशेषविशिष्टपदम्। संख्यादयोऽपि गन्धैकार्थसमवेताः क्षितेर्व्यवच्छेदकास्तन्निरासाय स्वसमवेतपदम्। तथाप्यणुपरिमाणं स्वसमवेतविशेषणोपेतं स्वाश्रयस्य चतुर्विधस्य व्यव-

অনেকাশ্রিতা ইহা ব্যাখ্যাত হইতেছে। সংযোগ, বিভাগ, দ্বিত্ব প্রভৃতি পদার্থদ্বয়ে বৃত্তি। ত্রিত্ব, চতুষ্ট্ব প্রভৃতি পদার্থত্রয় বা পদার্থ চতুষ্টয়াদিবৃত্তি—ইহা জানিবে ॥৮৬-৮৯॥

অতঃ এই [গ্রন্থের] রূপ, রস, গন্ধ, স্পর্শ, একত্ব, পরিমাণ, একপৃথক্ত্ব, পরত্ব, অপরত্ব, সুখ, দুঃখ, ইচ্ছা, দ্বেষ, প্রযত্ন, গুরুত্ব, দ্রবত্ব, স্নেহ, সংস্কার অদৃষ্ট ও শব্দ [এইগুলি এক একটী ব্যক্তিতে থাকে] এই অর্থ। **বুদ্ধ্যাদি** এই [কথার] বুদ্ধি, সুখ, দুঃখ, ইচ্ছা, দ্বেষ, প্রযত্ন—এই অর্থ। **স্পর্শান্ত** শব্দের অর্থ—রূপ, রস, গন্ধ, স্পর্শ। দ্রব শব্দের অর্থ—দ্রবত্ব। **বৈশেষিকা** শব্দের অর্থ—বিশেষগুণ। কারণ বিশেষই হইতেছে বৈশেষিক। স্বার্থে ঠক্ প্রত্যয় হইয়াছে। **সংখ্যাদিরপরত্বান্তঃ** কথার

गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्त्तिताः।
संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥९२॥
एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या ; अथ स्पर्शान्त-शब्दकाः।
बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या, गुरुत्वादृष्ट-भावनाः ॥९३॥
अतीन्द्रिया, विभूनान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः।
अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः ॥९४॥

परत्वापरत्वानीत्यर्थः। द्वीन्द्रियेति। चक्षुषा त्वचाऽपि ग्रहणयोग्यत्वात्। बाह्येति। रूपादीनां चक्षुरादिग्राह्यत्वात्। विभूनामिति। बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्म-भावना-शब्दा इत्यर्थः। अकारणेति। कारणगुणेन कार्ये ये गुणा उत्पाद्यन्ते, ते कारणगुणपूर्वका रूपादयी वक्ष्यन्ते। बुद्ध्यादयस्तु न तादृशाः, आत्मादेः कारणाभावात् ॥९०-९४॥

च्छेदकं नैकजातीयस्येति स्वाश्रयैकजातीयपदम्। मूले गुरुत्ववेगावित्यत्र वेगपदं स्थिति-स्थापकोपलक्षकम्। परममूले सामान्यगुणा इति। सामान्यं साधर्म्यं तद्रूपा गुणाः सामान्यगुणाः, न स्वाश्रयव्यवच्छेदाय प्रभवन्तीत्यर्थः॥ मूलेऽकारणगुणोत्पन्ना इति। स्वाश्रयस्य यत्समवायिकारणं तन्मात्रसमवेता ये गुणाः, तत्पूर्वकाः कारणगुणपूर्वका रूपादयः। बुद्ध्यादयस्तु शब्दान्ता न तथा, स्वाश्रयस्यात्मनो नित्यतया कारणाभावात्। अतस्तेऽकारणगुणपूर्वका इति भावः। चक्षुरादिग्राह्यत्वात्—चक्षुरादिबाह्यैकैकेन्द्रिय-ग्राह्यत्वात्। कारणगुणेन—समवायिकारणसमवेतगुणेन। कारणगुणपूर्वकाः—स्वाश्रय-समवायिमात्रसमवेत-स्वसजातीयगुणजन्याः ॥९०-९४॥

অর্থ—সংখ্যা, পরিমাণ, পৃথক্‌ত্ব, সংযোগ, বিভাগ, পরত্ব ও অপরত্ব। **দ্বীন্দ্রিয়গ্রাহ্য** কথার অর্থ—চক্ষুর দ্বারা এবং ত্বগের দ্বারাও গ্রহণযোগ্য। **বাহ্য** এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে] যেহেতু রূপ, রস প্রভৃতি গুণগুলি চক্ষুরাদি এক একটী মাত্র বাহ্যেন্দ্রিয়ের জ্ঞানের বিষয়। [এজন্য বাহ্য এক একটী ইন্দ্রিয়ের গ্রাহ্য]। **বিভূনাং** এই [গ্রন্থের] বুদ্ধি, সুখ, দুঃখ, ইচ্ছা, দ্বেষ, প্রযত্ন, ধর্ম্ম, অধর্ম্ম, ভাবনা ও শব্দ—এই অর্থ। **অকারণ** এই [গ্রন্থের] অর্থ—[কার্য্যের সমবায়ী] কারণের গুণের দ্বারা কার্য্যে যে গুণগুলি উৎপাদিত হয়, সেই রূপ, রস প্রভৃতি গুণগুলি কারণপূর্ব্বক (সমবায়ী-কারণের গুণ হইতে উৎপন্ন) [ইহা] কথিত হইবে। বুদ্ধি, সুখ, দুঃখ প্রভৃতি গুণগুলি কিন্তু তাদৃশ নহে। কারণ [বুদ্ধি প্রভৃতি গুণের আশ্রয়] আত্মার কারণ নাই ॥৯০-৯৪॥

अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वञ्च तथाविधम् ।
स्नेह-वेग-गुरुत्वैक-पृथक्त्व-परिमाणकम् ॥९५॥
स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः ।
संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः ॥९६॥
स्पर्शान्त-परिमाणैक-पृथक्त्व-स्नेह-शब्दके ।

अपाकजास्त्विति । पाकज-रूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावाद् अपाकजा इत्युक्तम् । **तथाविधम्**=अपाकजम् । तथैकत्वमपि बोध्यम् । **संयोगश्चेति** । कर्मजन्यत्वं यद्यपि न साधर्म्यं; घटादावतिव्याप्तेः, संयोगज-संयोगेऽव्याप्तेश्च, तथापि कर्मजन्यवृत्ति-गुणत्वव्याप्य-जातिमत्वं बोध्यम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥९५-९६॥

एकपृथक्त्वेत्यत्र त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयादेकत्वं पृथक्त्वञ्च ग्राह्यम् । पृथक्त्व-

मूले **कारणगुणो**द्भवा इति । एतेष्वेवैतत् कारणगुणपूर्वकत्वं सम्भाव्यत इत्यन्ययोगव्यवच्छेदेनैतत् साधर्म्यम्, तेन क्वापि कर्मजत्वेऽपि वेगस्य न दोष इति भावः । **अपाकजं**—सांसिद्धिकम् । मूलेनैकत्वस्याग्रहणान्नयूनता, तत्परिहारायाह—**तथैकत्व**मपीति । **तथा**—कारणगुणजन्यम् । **अतिव्याप्ते**रिति । कार्यमात्रं प्रति क्रियाया हेतुत्वादिति भावः । **कर्मजन्ये**ति । संस्कारत्वान्यत्वमपि जातौ विशेषणं देयम् । तेन संस्कारत्वमादाय न स्थितिस्थापक-भावनयोरतिव्याप्तिः । सत्तागुणत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय—**गुणत्व**व्याप्येति । **एवं**—कर्मजत्वलक्षणमिव । **अन्यत्रापि**—उत्तरलक्षणेष्वपि । **ऊह्य**मिति । जातिघटितलक्षणं कार्यमिति भावः ॥९५-९६॥

অপাকজাস্তু এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। পাকজ রূপ, রস প্রভৃতি গুণসমূহের কারণগুণপূর্ব্বকত্ব নাই বলিয়া **অপাকজা** এই [বিশেষণটী] উক্ত হইয়াছে। **তথাবিধ** কথার অর্থ—অপাকজ (সাংসিদ্ধিক)। একত্বকেও সেইরূপ (কারণগুণপূর্ব্বক) জানিবে। **সংযোগশ্চ** এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। কর্ম্মজন্যত্ব যদিও (সংযোগাদিত্রয়ের) সাধর্ম্ম্য নহে, কারণ ঘটাদিতে অতিব্যাপ্তি হয় এবং সংযোগোৎপন্ন সংযোগে অব্যাপ্তিও হয়, তথাপি কর্ম্মজন্যবৃত্তি-গুণত্বব্যাপ্য-জাতিমত্ত্ব [কর্ম্মজন্যত্ব শব্দের অর্থ] বুঝিতে হইবে। অন্যত্রও (পরবর্ত্তী লক্ষণে কোন কোন স্থলে) এইরূপ উহ্য করিতে হইবে। একপৃথক্ত্ব—এই স্থলে প্রত্যেকের সহিত ত্বপ্রত্যয়ের অন্বয় হওয়ায় [একপৃথক্ত্বশব্দের দ্বারা] একত্ব ও পৃথক্ত্ব এবং পৃথক্ত্ব শব্দের দ্বারা একপৃথক্ত্ব গৃহীত

भवेदसमवायित्वमथ वैशेषिके गुणे ॥९७॥
आत्मनः स्यान्निमित्तत्व-मुष्णस्पर्श-गुरुत्वयोः ।
वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥९८॥
द्विधैव कारणत्वं स्यादथ प्रादेशिको भवेत् ।
वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा ॥९९॥

पदेन चैकपृथक्त्वं विवक्षितम् । भवेदसमवायित्वमिति । घटादि-रूपरसगन्ध-स्पर्शाः कपालादि-रूपरसगन्धस्पर्शेभ्यो भवन्ति । एवं कपालादि-परिमाणादीनां घटादि-परिमाणाद्यसमवायिकारणत्वम् । शब्दस्यापि द्वितीयशब्दं प्रति । एवं स्थिति-स्थापकैक-पृथक्त्वयोरपि ज्ञेयम् । निमित्तत्वमिति । बुद्ध्यादीनामिच्छादिनिमित्त-त्वादिति भावः । द्विधैवेति । असमवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वञ्चेत्यर्थः । तथा ह्युष्णस्पर्श उष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणं पाकजे निमित्तम् । गुरुत्वं गुरुत्व-पतनयोरसमवायिकारणमभिघाते निमित्तम् । वेगो वेगस्पन्दयोरसमवायी, अभि-घाते निमित्तम् । द्रवत्वं द्रवत्व-स्यन्दनयोरसमवायि, संग्रहे निमित्तम् । भेरीदण्ड-संयोगः शब्दे निमित्तम्, भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायी । वंशदलद्वयविभागः शब्दे

उष्णस्पर्शः—अवयवसमवेत उष्णस्पर्शः । **उष्णस्पर्शस्य**—अवयविगतोष्णस्पर्शस्य ।

(বুঝিতে) হইবে। **ভবেদসমবায়িত্বম্** এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। ঘটাদির রূপ, রস, গন্ধ ও স্পর্শ কপালাদির রূপ, রস, গন্ধ ও স্পর্শ হইতে উৎপন্ন হয়। এইরূপ কপাল প্রভৃতির পরিমাণাদি ঘট প্রভৃতির পরিমাণাদির অসমবায়ী কারণ। শব্দও দ্বিতীয় শব্দের প্রতি অসমবায়ী কারণ। এইরূপ স্থিতিস্থাপক এবং একপৃথকত্বেরও অসমবায়িকারণত্ব জানিবে। **নিমিত্তত্বম্** এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে।] বুদ্ধি প্রভৃতি গুণগুলি ইচ্ছাদি গুণের নিমিত্ত কারণই হইয়া থাকে—ইহাই তাৎপর্য্য। **দ্বিধৈব** কথার অর্থ—অসমবায়ি-কারণত্ব ও নিমিত্ত কারণত্ব। সেই দুই প্রকার কারণ এইরূপ—উষ্ণস্পর্শটি উষ্ণস্পর্শের অসমবায়ী কারণ, পাকজ রূপাদিতে নিমিত্ত কারণ। গুরুত্বটী গুরুত্ব ও পতনের অসমবায়ী কারণ, অভিঘাতে নিমিত্ত কারণ। বেগটী বেগ ও স্পন্দের (ক্রিয়ার) অসমবায়ী কারণ, অভিঘাতে নিমিত্ত কারণ। দ্রবত্বটী দ্রবত্ব ও স্যন্দনের অসমবায়িকারণ, সংগ্রহে (পিণ্ডীকরণে) নিমিত্ত কারণ। ভেরী ও দণ্ডের সংযোগটী শব্দে নিমিত্ত কারণ, ভেরী ও আকাশের সংযোগটী অসমবায়ী

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद् रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम्।

निमित्तं वंशदलाकाशविभागोऽसमवायीति। प्रादेशिकोऽव्याप्यवृत्तिः ॥९७-९९॥

चक्षुरिति। रूपत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा। रूपशब्दोल्लेखिनी प्रतीतिर्नास्तीति चेत्, मास्तु रूपशब्दप्रयोगः, तथापि नीलपीतादिष्वनुगतजातिविशेषोऽनुभवसिद्ध एव। रूपशब्दाप्रयोगेऽपि नीलो वर्णः, पीतो वर्ण इति वर्णविशेषोल्लेखिनी प्रतीतिरस्त्येव। एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धम्। न चैकैका एव

एतावता गुणानां साधर्म्यं प्रतिपाद्य प्रशस्तपादभाष्यमनुस्मरन्नुद्देशक्रमानुसारेण रूपादीनां लक्षणमाह—**चक्षुर्ग्राह्य**मिति। चक्षुर्मात्र-ग्राह्य-गुणत्वमिति लक्षणार्थः। न चातीन्द्रियरूपे लक्षणस्याव्याप्तिरिति वाच्यम्, चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। **प्रत्यक्षसिद्धा**—अनुगतप्रतीतिसिद्धा। ननु रूपविशेष्यक-रूपत्वप्रकारकप्रतीतौ मानाभावः, प्रत्यक्षाणां नीलादि-व्यक्ति-विषयकत्वात्, धर्ममात्रबोधने एव रूपशब्दप्रयोगादित्यभिप्रायेणाशङ्कते—**रूपशब्दोल्ले**खिनीति। रूपं रूपमित्याकारिका रूपशब्दजन्यबोधसमानाकारा प्रतीतिरित्यर्थः। आक्षिप्तार्थमङ्गीकरोति—**मास्तु** रूपशब्दप्रयोग इति। रूपविशेष्यक रूपत्वप्रकारक प्रतीति-निर्वाहकः प्रयोगो माभूदित्यर्थः। **अनुगतजातिविशेषः**—लक्ष्यतावच्छेदक रूपत्वजातिविशेषः। **अनुभवसिद्ध** एवेति। अनुगतप्रतीतिविषयो भवत्येवेत्यर्थः। **रूपशब्दा**प्रयोगेऽपि—रूपशब्दप्रयोगस्य तादृशप्रतीतिनिर्वाहकत्वाभावेऽपि। **नीलो वर्ण** इति। तथा च तादृशानुगतप्रतीत्या जातिबाधकाभावेन वर्णत्वजातिसिद्धौ तादृश-जातिरेव रूपत्वशब्देनापि व्यवह्रियत इति भावः। नीलो वर्ण इतिवद् नीलं रूपमिति प्रतीतेरप्यनुभवसिद्धत्वात् कथं न ततो रूपत्वसिद्धिरिति तु विभावनीयम्। वस्तुतस्तु चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्युद्भूतरूपत्वावच्छिन्नस्य हेतुतया तादृशकारणतावच्छेदकघटकतया रूपत्वजातिसिद्धिर्बोध्या। **नीलत्वादिक**मिति। आदिना रूपत्व-

কারণ। বংশের (বাঁশের) দলদ্বয়ের বিভাগটি শব্দে নিমিত্ত কারণ, বংশদল ও আকাশের বিভাগটী অসমবায়ী কারণ। প্রাদেশিক হইতেছে—অব্যাপ্যবৃত্তি॥৯৮-৯৯॥

চক্ষুঃ ইত্যাদি [এই ব্যাখ্যাত হইতেছে]। [পূঃ] রূপত্ব জাতি কিন্তু প্রত্যক্ষসিদ্ধ। রূপশব্দের উল্লেখিনী প্রতীতি নাই—এই যদি বলি। [উঃ] রূপ শব্দের প্রয়োগ না হউক। তাহা হইলেও নীল, পীত প্রভৃতি বর্ণে অনুগত জাতিবিশেষ (রূপত্ব) অনুভবসিদ্ধই। রূপশব্দের প্রয়োগ না হইলেও, 'নীলো বর্ণঃ'

नीलरूपादिव्यक्तय इत्येकव्यक्तिवृत्तित्वान्नीलत्वादिर्न जातिरिति वाच्यम्। नीलो नष्टो, रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरुत्पादविनाश-शालितया नानात्वात्। अन्यथैकनीलनाशे जगदनीलतामापद्येत। न च नीलसमवाय-रक्तसमवाययो-रेव उत्पादविनाश-विषयकोऽसौ प्रत्यय इति वाच्यम्। प्रतीत्या समवायानु-ल्लेखात्। न च स एवायं नील इति प्रत्यक्षबलाल्लाघवाच्चैक्यमिति वाच्यम्। प्रत्यक्षस्य तज्जातीयविषयत्वात्, सैवेयं गुर्ज्जरीतिवत्। लाघवं तु प्रत्यक्ष-बाधितम्।

व्याप्यजातिमात्रस्य परामर्शः। **अन्यथा**—नीलादीनामेकव्यक्तित्वे। **आपद्येतेति**। तथा च विषयाभावात् कुत्रापि नीलचाक्षुषं न स्यादिति भावः। समवायस्य नानात्ववादी प्राभाकरः शङ्कते—**न चेति**। **असौ प्रत्ययः**—नीलो नष्टः, रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रत्ययः। **प्रतीत्या**—नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिवाक्यजन्य-शाब्दप्रतीत्या। **समवायानुल्ले-खात्**—समवायस्याऽविषयीकरणात्। **प्रत्यक्षबलात्**—प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षबलात, प्रत्यभि-ज्ञाया ऐक्यविषयत्वादिति भावः। साजात्यविषयिणीयं प्रत्यभिज्ञा, न तु नीलैक्यविषयि-णीति चेत्, तत्राह—**लाघवादिति**। नीलस्यैकत्वे एकस्य च तादृशप्रत्यक्षविषयत्वे लाघवा-दित्यर्थः। **प्रत्यक्षस्य**—स एवायं नील इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षस्य। **तज्जातीयविषय-त्वात्**—पूर्वानुभूतनीलव्यक्ति-सजातीय-नीलव्यक्ति-विषयकत्वात्। तथा च नीलादीना-मनेकव्यक्तित्वान्नोक्तशङ्कावकाश इति भावः। ननु नीलादीनामनेकत्वकल्पने तेषामुत्पत्ति-विनाशकल्पने च गौरवाद् लाघवादेकव्यक्तित्वमेव स्वीकार्यमत आह—**लाघवमिति**।

'পীতো বর্ণঃ'—এই বর্ণশব্দোল্লেখিনী প্রতীতি ত আছেই। এইরূপ নীলত্বাদি জাতিও প্রত্যক্ষসিদ্ধ। [পূঃ] নীলরূপ, পীতরূপ প্রভৃতি ব্যক্তিগুলি এক একটীই অর্থাৎ নীলরূপ একটীই, এইরূপ পীতরূপও একটীই; অতএব নীলত্ব বা পীতত্ব প্রভৃতি একব্যক্তিবৃত্তি বলিয়া জাতি নহে—ইহা বলিতে পার না। [উঃ] কারণ নীল নষ্ট হইয়াছে এবং রক্ত উৎপন্ন হইয়াছে—এই সমস্ত প্রতীতি প্রযুক্ত নীলরূপ প্রভৃতি উৎপাদ বিনাশশীল বলিয়া ভিন্ন ভিন্ন হইয়া থাকে। অন্যথা অর্থাৎ নীল প্রভৃতি এক একটী হইলে একটী নীলরূপের নাশে জগৎ অনীল (নীলশূন্য) হইয়া পড়িবে। [পূঃ] নীল নষ্ট হইয়াছে, রক্ত উৎপন্ন হইয়াছে—এই প্রতীতিটী নীলসমবায় ও রক্তসমবায়ের উৎপাদ-বিনাশকে বিষয় করে—ইহা বলিতে পার না। [উঃ] কারণ [উক্ত] প্রতীতি দ্বারা সমবায়ের উল্লেখ (প্রয়োগ) হয় না। [পূঃ] সেইই এই

चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा ॥१००॥

अन्यथा घटादीनामप्यैक्यप्रसङ्गात्, उत्पादविनाश-बुद्धेः समवायालम्बनत्वापत्तेरिति। एतेन रसादिकमपि व्याख्यातम्। **चक्षुर्ग्राह्यमिति।** चक्षुर्ग्राह्य-विशेषगुणत्वमित्यर्थः। एवमग्रेऽपि। **द्रव्यादेरिति।** **उपलम्भकम्**—उपलब्धिकारणम्। इदमेव विवृणोति—**चक्षुष इति।** द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतरूपं कारणम्। **शुक्लादिकमनेकधेति।** तच्च रूपं शुक्ल-नील-पीत-रक्त-हरित-

प्रत्यक्षबाधितम्—नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिभेद-प्रत्यक्षबाधितम्। ननूत्पादविनाशबुद्धेः समवायालम्बनत्वान्न बाधरूपत्वमित्याशङ्कां प्रतिवन्द्या परिहरति—**अन्यथेति।** लाघवस्याबाधितत्वे वस्तुसाधकत्वे चेत्यर्थः। **उत्पाद**विनाशबुद्धेः—घटो नष्टः, घट उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेः। **एतेन**—नीलत्वादिजातौ नीलादिव्यक्तीनां नित्यत्वैकत्वनिरासे च प्रमाणप्रदर्शनेन। **रसादिकं**—रसत्वादिसामान्यं मधुरादिव्यक्तेर्नित्यत्वैकत्वनिराकरणञ्च। **व्याख्यातम्**—साधितप्रायम्, तुल्ययुक्तेरिति भावः। **विशेषगुणः**—विलक्षणगुणः। वैलक्षण्यञ्च त्वगग्राह्यत्वम्। तथा च त्वगग्राह्यत्वे सति चक्षुर्ग्राह्यत्वमिति लक्षणं फलितम्। तेन सयोगादौ सांसिद्धिकद्रवत्वादौ वा नातिव्याप्तिरिति भावः। **एवम्**—एषा रीतिः। **अग्रेऽपि**—रसस्पर्शलक्षणेऽपि। तथा च रूपलक्षणवत् स्पर्शलक्षणेऽपि

নীলটী—এই প্রত্যভিজ্ঞা প্রত্যক্ষবলে এবং লাঘবশতঃ [নীলাদিব্যক্তির] ঐক্য সিদ্ধি হয়—ইহা বলিতে পার না। [উঃ] কারণ [উক্ত] প্রত্যক্ষটী 'সৈবেয়ং গুর্জরী'—এই প্রত্যক্ষের ন্যায় তজ্জাতীয়বিষয়ক অর্থাৎ পূর্ব্বানুভূত নীলের সজাতীয় নীলবিষয়ক। লাঘবতর্ক কিন্তু [পূর্ব্বোক্ত ভেদ] প্রত্যক্ষের দ্বারা বাধিত। অন্যথা অর্থাৎ বাধজ্ঞানকে উপেক্ষা করিয়া লাঘবকেই বস্তুসাধক বলিয়া স্বীকার করিলে ঘট, পট প্রভৃতি পদার্থসমূহেরও ঐক্যের আপত্তি হইবে। ঘট বিনষ্ট, ঘট উৎপন্ন—এইরূপ উৎপাদবিনাশ প্রতীতি সমবায় বিষয়ক হউক, এই আপত্তি হইবে। ইহা দ্বারা অর্থাৎ নীলাদি ব্যক্তির নিত্যত্ব ও একত্ব খণ্ডিত হওয়ায় রসাদিও ব্যাখ্যাত হইল অর্থাৎ রসাদি ব্যক্তির নিত্যত্ব ও একত্ব নিরাকৃত হইল। চক্ষুর্গ্রাহ্যং এই কথার অর্থ—চক্ষুর্মাত্র গ্রাহ্য বিশেষগুণ। অগ্রেও (স্পর্শলক্ষণেও) [দোষপ্রদর্শন ও তাহার খণ্ডন প্রভৃতি] এইরূপ (রূপলক্ষণের ন্যায়) জানিবে। দ্রব্যাদেঃ এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে।] উপলম্ভক হইতেছে—উপলব্ধির কারণ। চক্ষুষঃ এই গ্রন্থের দ্বারা ইহাই বিবরণ করিতেছেন। দ্রব্য, গুণ, কর্ম্ম ও সামান্যের চাক্ষুষ প্রত্যক্ষের

कपिश-कर्बुर-भेदादनेकप्रकारकं भवति। ननु कथं कर्बुरमतिरिक्तं रूपं भवति? इत्थम्, नीलपीताद्यवयवारब्धोऽवयवी न तावन्नीरूपः, अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्। नापि व्याप्यवृत्तिनीलादि-रूपमुत्पद्यते, पीतावच्छेदेनापि नीलोपलब्धि-प्रसङ्गात्। नाप्यव्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते, व्याप्यवृत्तिजातीय-गुणानामव्याप्यवृत्तित्वे विरोधात्। तस्मान्नानाजातीयरूपैरवयविनि विजातीयं चित्रं रूपमारभ्यते। अत

दोषप्रदर्शनं लक्षणपरिष्कारेण तदुद्धारश्च कर्त्तव्य इति भावः। **अनेकधेति**। प्राचीनमते सप्तविध, नव्यमते तु षड्विधमित्यर्थः। **कर्बुरं**—चित्ररूपम्। **अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गादिति**। उद्भूतरूपवत एव प्रत्यक्षत्वनियमादिति भावः। **व्याप्यवृत्ति**—निरवच्छिन्नवृत्ति, यावदवयविवृत्तीति यावत्। **पीतावच्छेदेन**—यावदवयवावच्छेदेन। **नीलोपलब्धिप्रसङ्गादिति**। व्याप्यवृत्तितया नीलस्योत्पत्त्यभ्युपगमादिति भावः। **व्याप्यवृत्तीति**। सविषयावृत्ति-व्याप्यवृत्तिवृत्ति-रूपत्वादि-जातिमतामित्यर्थः। सविषया ज्ञानेच्छाकृति-द्वेषाः। जातौ सविषयावृत्तित्वविशेषणाद् व्याप्यवृत्तीश्वरज्ञानजातीयस्याऽस्मदादिज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। **विरोधादिति**। तथा च नीलादिकं व्याप्यवृत्ति चेद् व्याप्यवृत्तित्वमेव तत्र स्यान्नाव्याप्यवृत्तित्वम्, अव्याप्यवृत्ति चेदव्याप्य-

প্রতি উদ্ভূত রূপ কারণ। **শুক্লাদিকম্** এই (গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে)। সেই রূপ কিন্তু শুক্ল, নীল, পীত, রক্ত, হরিত, কপিশ ও কর্বুরাদিভেদে অনেক প্রকার। আচ্ছা, কর্বুর অতিরিক্ত রূপ কিরূপে হয়? এইরূপে [বক্ষ্যমাণ প্রকারে অতিরিক্ত হয়]। নীলাবয়ব ও পীতাবয়বের দ্বারা আরব্ধ অবয়বী কিন্তু নীরূপ (রূপশূন্য) নহে। কারণ [তাহাতে অবয়বীর] অপ্রত্যক্ষের আপত্তি হয়। [অবয়বের নীলাদিরূপের দ্বারা অবয়বীতে] ব্যাপ্যবৃত্তি নীলাদিরূপও উৎপন্ন হইতে পারে না। কারণ পীতাবচ্ছেদেও (পীতাংশেও) [অবয়বীতে নীলের উৎপত্তি হওয়ায়] নীলের উপলব্ধির আপত্তি হইবে। [এইরূপ] অব্যাপ্যবৃত্তি নীলাদিও উৎপন্ন হইতে পারে না। কারণ [সবিষয়ক জ্ঞানাদি পদার্থে অবৃত্তি] ব্যাপ্যবৃত্তি [পদার্থে বৃত্তি] যে জাতি, সেই জাতিবিশিষ্ট গুণসমূহের অব্যাপ্যবৃত্তিত্ব হইলে বিরোধ হয় অর্থাৎ নীল, পীত প্রভৃতি রূপ নিজ আশ্রয়ে সকল স্থানে থাকে বলিয়া ব্যাপ্যবৃত্তি। উহা যদি অব্যাপ্যবৃত্তি নীল, পীত প্রভৃতিকে উৎপন্ন করে, তবে নীল, পীত প্রভৃতি রূপে বিরুদ্ধ ব্যাপ্যবৃত্তিত্ব ও অব্যাপ্যবৃত্তিত্বের সমাবেশ হইয়া পড়ে। তাহা কখনই হইতে পারে না। সুতরাং অবয়বের ব্যাপ্যবৃত্তি রূপ হইতে অবয়বীতে অব্যাপ্যবৃত্তি রূপ উৎপন্ন হয় না।

एवैकं चित्ररूपमित्यनुभवोऽपि, नानारूपकल्पने गौरवात्। इत्थञ्च नीलादीनां पीताद्यारम्भे प्रतिबन्धकत्व-कल्पनादवयविनि न पीताद्युत्पत्तिः। एतेन स्पर्शोऽपि

वृत्तित्वमेव स्यान्न व्याप्यवृत्तित्वं, विरोधादिति भावः। **तस्मात्**—नीलादीनामव्याप्य-वृत्तित्वासम्भवात्। दीधितिकृतस्त्वत्र नीलादीनामव्याप्यवृत्तित्वमाहुः। तथा चोक्तं **पदार्थतत्त्वनिरूपणे**—"रूपादिकं चाव्याप्यवृत्त्यपी"ति। **रूपै**रिति। अवयवसमवेत-नीलादिरूपैरित्यर्थः। **अत एव**—उक्तयुक्त्याऽतिरिक्तैकचित्ररूप-स्वीकारादेव। **अनुभवोऽपी**ति। उपपद्यत इति शेषः। अतिरिक्तैकरूपानङ्गीकारे नीलादीनां बहुत्वादेकत्व-प्रकारकानुभवो न स्यादिति भावः। ननु रूपसमुदायगतैकत्वमादायैकत्वानुभवोपपत्ति-रिति चेत्, तत्राह—**नानारूपे**ति। चित्रमिति प्रतीतिविषयताया अनेकत्र कल्पने गौरवादिति भावः। नन्वेवमपि चित्रघटे नीलाद्युत्पत्तिः स्यात्, कारणगुणानां कार्ये समानजातीयगुणजनकत्वनियमादत आह—**इत्थमि**ति। उक्तलाघवेन चित्ररूपसिद्धौ चेत्यर्थः। **पीताद्यारम्भे**—नीलावयवावच्छेदेनावयविनि पीताद्यारम्भे। **प्रतिबन्धकत्व-कल्पनादि**ति। समवायेन नीलं प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलातिरिक्तरूपत्वेन पीतरूपं प्रति च पीतातिरिक्तरूपत्वेन प्रतिबन्धकत्व-कल्पनादित्यर्थः। न चैवं प्रतिबन्धकत्व-कल्पने गौरवमिति वाच्यम्। तस्योत्तरकालिकत्वेन फलमुखतयाऽदोषत्वात्। **अव-यविनि**—नीलावयवावच्छेदेन चित्रावयविनि। **न पीता**द्युत्पत्तिरिति। प्रतिबन्धकस्य पीतातिरिक्त-चित्ररूपस्य तत्र सत्त्वादिति भावः। **एतेन**—रूपस्थलोक्तयुक्ति-सजातीय-

সেইজন্য নানাজাতীয় রূপসমূহের দ্বারা অবয়বীতে বিজাতীয় চিত্ররূপ আরব্ধ হইয়া থাকে। এইজন্য অর্থাৎ অবয়বীতে অতিরিক্ত একটী রূপ স্বীকৃত হওয়ায় 'একটী চিত্র রূপ'—এই অনুভবও উপপন্ন হইয়া থাকে। [অবয়বীতে] নানা রূপ কল্পনা করিলে [এবং তাহাতে 'একং চিত্ররূপং' এই প্রতীতির বিষয়তা স্বীকার করিলে [গৌরব হয়।] উক্ত যুক্তি দ্বারা চিত্র রূপ সিদ্ধ হইলে [অবয়বীতে] পীতাদির উৎপত্তিতে নীলাদিরূপের প্রতিবন্ধকত্ব কল্পিত হওয়ায় অর্থাৎ নীল ও পীত কপালের দ্বারা আরব্ধ ঘটে নীলকপালাংশে পীতের উৎপত্তিতে পীতবর্ণাতিরিক্ত যে কোন বর্ণ প্রতিবন্ধক হওয়ায় [নীল ও পীত কপালের দ্বারা আরব্ধ ঘটরূপ] অবয়বীতে [নীল কপালাংশে] পীতাদি বর্ণের উৎপত্তি হয় না। ইহা দ্বারা স্পর্শও ব্যাখ্যাত হইল অর্থাৎ তুল্য যুক্তিতে চিত্র রূপের ন্যায় চিত্র স্পর্শও সিদ্ধ হয় জানিবে। অন্যথা কোমল ও কঠিন স্পর্শবিশিষ্ট কপালদ্বয়ের দ্বারা

व्याख्यातः। रसादिकमपि नाऽव्याप्यवृत्तिः, किन्तु नानाजातीय-रसवदवयवै-रारब्धेऽवयविनि रसाभावेऽपि न क्षतिः। तत्र रसनयाऽवयवरस एव गृह्यते, रसनेन्द्रियादीनां द्रव्यग्रहे सामर्थ्याभावादवयविनो नीरसत्वेऽपि क्षतेरभावात्। नव्यास्तु तत्राऽव्याप्यवृत्त्येव नानारूपं, नीलादेः पीतादिप्रतिबन्धकत्व-कल्पने गौरवात्। अत एवं— "लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः।
श्वेतः खुर-विषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥"

युक्त्या। **व्याख्यात** इति। कोमलकठिनस्पर्शवदवयवाभ्यामारब्धे घटादौ स्पर्शानङ्गीकारे घटस्य स्पार्शनानुपपत्तिरिति तत्र चित्रस्पर्शोऽपि स्वीकार्य इति साधितप्रायः इत्यर्थः। दीधितिकृन्मतं निराकरोति—**रसादिकम**पीति। आदिना गन्धपरिग्रहः। अपिना स्पर्शसमुच्चयः। **न क्षतिरि**ति। नीरसावयविनो न रासनानुपपत्तिरित्यर्थः। नन्ववयविनि रसाभावात् कथं तत्र रसस्य रासनत्वम्, तत्राह—**तत्रे**ति। नीरसावयविनीत्यर्थः। **क्षतेरभावात्**—द्रव्यरासनानुपपत्तिरूप-बाधकाभावात्। न च नानारसवदवयवारब्धेऽवयविनि चित्ररसोत्पत्तौ बाधकाभावादवयवरसरूप-कारणसत्त्वाच्च चित्ररसोत्पत्तिः स्यादिति वाच्यम्। अतिरिक्तचित्ररस-तत्प्रागभाव-ध्वंसादिकल्पने गौरवात्। इदमापाततः। वस्तुतस्तु नानारसवत्-त्र्यणुकत्रयारब्धेऽवयविनि प्राचीनमते परस्पर-विरोधेन रसानुत्पत्त्या तत्र रसस्य रासनानुपपत्तिः, रूपं विहायान्येषां त्र्यसरेणुसमवेतानां गुणानां प्रत्यक्षायोग्यतया त्र्यसरेणुरसं विषयीकृत्य रासनासम्भवात्। तस्मान् नाना-रसवत्त्र्यणुकत्रयारब्धेऽवयविनि रसप्रत्यक्षानुरोधेन चित्ररसोऽपि स्वीकार्यः। एतेन गन्धादिकं व्याख्यातम्। पदार्थतत्त्व-निरूपणकृतां मतमुपन्यस्यति—**नव्यास्त्वि**ति।

আরব্ধ ঘটে স্পর্শ স্বীকার না করিলে ঘটের ত্বাচ্ প্রত্যক্ষই হইবে না। রস, গন্ধ প্রভৃতিও অব্যাপ্যবৃত্তি নহে। পরন্তু নানাজাতীয় রসবিশিষ্ট অবয়বসমূহের দ্বারা আরব্ধ অবয়বীতে রস না থাকিলেও কোন ক্ষতি নাই। সেই অবয়বীতে অবয়বের রসই রসনা দ্বারা গৃহীত (অনুভূত) হইয়া থাকে। রসনেন্দ্রিয় বা ঘ্রাণেন্দ্রিয় প্রভৃতির দ্রব্যের প্রত্যক্ষে সামর্থ্য না থাকায় অবয়বী নীরস হইলেও ক্ষতি নাই অর্থাৎ দ্রব্যের অপ্রত্যক্ষের আপত্তি নাই। নব্য-নৈয়ায়িকগণ কিন্তু এই বলেন—নানারূপবিশিষ্ট অবয়বের দ্বারা আরব্ধ অবয়বীতে অব্যাপ্যবৃত্তি নানারূপই উৎপন্ন হইয়া থাকে। নীলাদিরূপে পীতাদিরূপোৎপত্তির প্রতিবন্ধকত্ব কল্পনা করিলে গৌরব হয়। অত এব

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत् सहेतुकम् ॥

इत्यादि-शास्त्रमप्युपपद्यते । न च व्याप्याव्याप्यवृत्तिजातीययोर्द्वयोर्विरोधः, माना-भावात् । न च लाघवादेकं रूपम्, अनुभवविरोधात् । अन्यथा घटादेरपि लाघवादैक्यं स्यात् । एतेन स्पर्शादिकमपि व्याख्यातमिति वदन्ति ॥१००॥

जलादीति । जलपरमाणौ तेजःपरमाणौ च रूपं नित्यम् । पृथिवीपरमाणु-रूपन्तु न नित्यम्, तत्र पाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः। नहि घटस्य पाकानन्तरं तदवयवो-

तत्र—नानारूपवदवयवारब्धेऽवयविनि । तत्र **मत्स्यपुराणीय**वाक्यं प्रमाणयति—**अत एवेति** । तादृशावयविन्यव्याप्यवृत्ति-नानारूपोत्पत्त्यभ्युपगमादेवेत्यर्थः ॥१००॥

पाकेन रूपान्तरोत्पत्तौ प्रमाणमाह—**न हीति** । **घटस्य**—अवयविनः । **पाकेन**—रूपादिपरावृत्तिफलक-विजातीय-तेजःसंयोगेन । **रूपान्तरोत्पत्तेः**—रूपनाश-रूपान्तरो-त्पत्तेः । एतेन गुणगुणिनोरभेदवादो निरस्तो वेदितव्यः। तथा हि—यद्ययं गुणो गुण्यभिन्नः स्यात्, रूपशब्दाच्छुक्लशब्दाद्वा कश्चिद् घटादिकं प्रतीयाद् घटशब्दाद्वा शुक्लादिकम् । न च तथा प्रत्येति कश्चित् । किञ्च रूपं चक्षुर्मात्रग्राह्यम्, तदेव चेद् द्रव्यं स्यादन्धस्य तद् द्रव्यं त्वगिन्द्रियग्राह्यं न स्यात्, रूपं वा त्वगिन्द्रियग्राह्य-द्रव्याभिन्नतया त्वगिन्द्रियग्राह्यं स्यात् । न च तथा, तयोः प्रतिनियतेन्द्रियवेद्यत्वात् । तस्माद् गुणगुणिनोः प्रतिनियते-

অর্থাৎ নানারূপবৎ অবয়বের দ্বারা আরব্ধ অবয়বীতে অব্যাপ্যবৃত্তি নানারূপ উৎপন্ন হয় বলিয়াই "লোহিতো যস্তু বর্ণেন" ইত্যাদি শাস্ত্রও সুসঙ্গত হয়। ব্যাপ্যবৃত্তিজাতীয় ও অব্যাপ্যবৃত্তিজাতীয় গুণদ্বয়ের বিরোধ নাই। যেহেতু [তাহাতে] কোন প্রমাণ নাই অর্থাৎ একই অবচ্ছেদে একই স্থানে দুইটী বিরুদ্ধ বস্তু থাকিতে না পারিলেও অব চ্ছেদকভেদে একই স্থানে দুইটী বিরুদ্ধ বস্তু থাকিতে পারে, ইহাতে কোন বাধা নাই। লাঘববশতঃ রূপ একটীও নহে। কারণ [তাহাতে] অনুভব বিরোধ হয়। অন্যথা লাঘববশতঃ ঘটাদিরও ঐক্য হউক। ইহা দ্বারা স্পর্শাদিও ব্যাখ্যাত হইল অর্থাৎ অব্যাপ্যবৃত্তি রূপের ন্যায় অব্যাপ্যবৃত্তি স্পর্শাদির উৎপত্তি স্বীকার করিলে সমস্ত উপপন্ন হইতে পারে বলিয়া চিত্রস্পর্শ বা চিত্রগন্ধ প্রভৃতি স্বীকারের আবশ্যকতা নাই ॥১০০॥

জলাদি এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। জলের পরমাণুতে ও তেজের পরমাণুতে রূপ নিত্য। পৃথিবীর পরমাণুর রূপ কিন্তু নিত্য নহে। কারণ পাকের দ্বারা তাহাতে অন্য রূপ উৎপন্ন হইয়া থাকে। কেননা ঘটের পাকের পরে তাহার

रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ॥१०१॥
सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत्।
घ्राणग्राह्यो भवेद् गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥१०२॥

ऽपक्व उपलभ्यते। न हि रक्तकपालस्य कपालिका नीलावयवा भवति। एवं क्रमेण परमाणावपि पाकसिद्धेः। अन्यत्—जलतेजःपरमाणुरूप-भिन्नं रूपम्। सहेतुकं—जन्यम्। रसं निरूपयति—रसस्त्विति। सहकारीति। रासनज्ञाने रसः कारणमित्यर्थः। पूर्ववदिति। जलपरमाणौ रसो नित्यः, अन्यः सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः। गन्धं निरूपयति—घ्राणग्राह्य इति। उपकारक इति।

न्द्रियवेद्यतैव तयोर्भेदे मानम्। नन्वत्यन्ताभेदे सर्वमिदं दूषणम्, अत्र तु भेदाभेदः, अत्यन्तभेदेऽत्यन्ताभेदे च नीलो घट इति सामानाधिकरण्य-प्रत्ययानुपपत्तेरिति चेन्न। अवच्छेदभेदं विना विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकत्र समावेशासम्भवात्। नीलो घट इति प्रतीतिश्च नीलसम्बन्धविषया। शब्दप्रयोगश्चाभेदोपचाराद् मतुब्लोपाद्वेति मन्तव्यम्। यत् तु रूपवदेव द्रव्यमुत्पद्यते, रूपवदेव द्रव्यं विनश्यतीति नास्त्यनयोः पूर्वापरभाव इति मतम्, तदप्यत्र निराकृतं मन्तव्यम्, एकत्र दर्शनेनाऽन्यत्र तदनुमानात्। तथा हि—अयवविरूपं समवायिकारणवत् कार्यत्वाद् घटवत्। अन्यथा कारणमात्रानपेक्षतया तस्य कादाचित्कत्वानुपपत्तेः। कार्यं च तत् कार्यगुणत्वात् संयोगवत्। अन्यथाऽवयवि-नाशेऽप्यविनाशात् तदुपलम्भापत्तेः। तस्मादवयविनो रूपस्य चोपादानोपादेयभावात् पूर्वापरभावनियम एवेति स्थितम्। **एवं क्रमेण**—पाकसाधकप्रमाणेन द्व्यणुके पाकानुमितिद्वारा। **पाकसिद्धे**रिति। पाकानुमानादित्यर्थः। तथा च द्व्यणुकं पाकजन्य-रूपवत् पाकजन्यरूपाश्रयसमवायित्वादित्यनुमानेन द्व्यणुके पाकसिद्धौ पार्थिवपरमाणुः

অবয়বকে অপক্ব দেখা যায় না। রক্তকপালের কপালিকা অর্থাৎ অন্ত্যাবয়বীর অবয়বের অবয়বটী নীলাবয়ব দেখা যায় না। যেহেতু এই ক্রমে পরমাণুতেও পাক সিদ্ধ হইয়া থাকে। অন্যৎ হইতেছে—জল ও তেজের পরমাণুর রূপ ভিন্ন রূপ। **সহেতুক** হইতেছে—জন্য। **রসস্তু** এই গ্রন্থের দ্বারা রস নিরূপণ করিতেছেন। **সহকারী** কথার এই অর্থ হইতেছে—রাসন প্রত্যক্ষে রস [নিমিত্ত] কারণ। **পূর্ব্ববৎ** এই কথার এই অর্থ হইতেছে—জল পরমাণুগত রস নিত্য, অন্য সমস্ত রসই অনিত্য। **ঘ্রাণগ্রাহ্যঃ**—এই গ্রন্থের দ্বারা গন্ধ নিরূপণ করিতেছেন। **উপকারক** এই কথার

सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्त्तितः।
स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः ॥१०७॥
अनुष्णाशीतशीतोष्ण-भेदात् स त्रिविधो मतः।
काठिन्यादि क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥१०४॥
एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित्।

घ्राणजन्य-ज्ञाने सहकारी स इत्यर्थः। सर्वोऽपि गन्धोऽनित्य एव॥ स्पर्शं निरूपयति—स्पर्श इति। उपकारक इति। स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः। अनुष्णाशीत इति। पृथिव्यां वायौ च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः। जले शीतः। तेजस्युष्णः। कठिनसुकुमार-स्पर्शौ पृथिव्यामेवेत्यर्थः। कठिनत्वादिकन्तु न संयोगनिष्ठो जातिविशेषः, चक्षुर्ग्राह्यत्वापत्तेः। पूर्ववदिति। जलतेजोवायुपरमाणु-स्पर्शा नित्यास्तद्भिन्नास्त्वनित्या इत्यर्थः॥१०१-१०४॥

एतेषां—रूप-रस-गन्ध-स्पर्शानाम्। नान्यत्रेति। पृथिव्यां हि रूपरसगन्ध-

पाकजन्यरूपवान् पाकजन्यरूपाश्रयद्व्यणुकसमवायित्वात् त्र्यसरेणुवदित्यनुमानेन परमाणौ पाकसिद्धिरिति भावः। काठिन्यशिथिलादयः संयोगविशेषाः, न स्पर्शान्तरमिति कन्दलीकारास्तन्मतं निराकर्त्तुमाह—कठिनत्वादिकमिति। आदिना मृदुत्वादिपरिग्रहः। चक्षुर्ग्राह्यत्वापत्तेरिति। तदिन्द्रियग्राह्यगुणगतजातेस्तदिन्द्रियग्राह्यत्वनियमादिति भावः। कठिनः सयोग इति प्रतीतिस्तु कठिनस्पर्श-तद्वत्समवेतसंयोगयोर्भेदाग्रहमूलकत्वेन भ्रम एवेति बोध्यम् ॥१०१-१०४॥

এই অর্থ হইতেছে—ঘ্রাণেন্দ্রিয়-জন্য প্রত্যক্ষে সেই গন্ধ সহকারী কারণ। সমস্ত গন্ধই অনিত্যই। স্পর্শ এই গ্রন্থের দ্বারা স্পর্শ নিরূপণ করিতেছেন। উপকারক এই কথার এই অর্থ হইতেছে—স্পার্শন প্রত্যক্ষে স্পর্শটী কারণ। অনুষ্ণাশীত এই গ্রন্থের এই অর্থ হইতেছে—পৃথিবীগত ও বায়ুগত স্পর্শটী অনুষ্ণাশীত (উষ্ণও নহে, শীতলও নহে), জলগত স্পর্শটী শীত এবং তেজোগত স্পর্শটী উষ্ণ। কঠিন ও সুকুমার স্পর্শ পৃথিবীতেই আছে। কঠিনত্ব বা কোমলত্ব প্রভৃতি সংযোগগত জাতিবিশেষ নহে, কারণ [তাহাতে তাহার] চাক্ষুষ প্রত্যক্ষের আপত্তি হয়। পূর্ব্ববৎ এই কথায় এই অর্থ—জল, তেজঃ ও বায়ুর পরমাণুর স্পর্শ নিত্য, তদ্‌ভিন্ন কিন্তু অনিত্য ॥১০১—১০৪

এতেষাং পদের অর্থ হইতেছে—রূপ, রস, গন্ধ ও স্পর্শের। নান্যত্র এই [গ্রন্থ

तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये ।।१०५।।

स्पर्श-परावृत्तिः पावकसंयोगादुपलभ्यते । न हि शतधापि ध्मायमाने जले रूपादिकं परावर्त्तते । नीरे सौरभमौष्ण्यञ्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते, पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत् । तत्रापि पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणावेव रूपादीनां पाक इति वैशेषिका वदन्ति । तेषामयमाशयः—अवयविनाऽवष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न सम्भवति । परन्तु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुष्वेव पाकः । पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद् द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः । तेजसा-

अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्—पृथिवीसत्त्वे सौरभं, पृथिव्यभावे सौरभाभाव इत्याकारकान्वयव्यतिरेकाभ्याम् । **औपाधिक**मिति । जलोपष्टम्भक-पृथिवीतेजोभाग-निष्ठं सौरभादिकं जलगततया भासते इति भावः । **पाकः**—परावृत्तिः । अवष्टब्धेषु—अवरुद्धेषु, समवायेनाऽवयवि-विशिष्टेष्विति यावत् । **पाकः**—युगपत् पूर्वरूपादिनाशपूर्वक-पूर्वरूपादिविजातीय-रूपाद्युत्पत्तिः । **न सम्भवती**ति । पाकहेतोः सर्वावयवावच्छेदेन विजातीय-तेजःसंयोगस्याऽभावात्, अवयविनः प्रतिबन्धकस्य सत्त्वाद् वह्न्यवयवानामन्तःप्रवेशासम्भवादिति भावः । परमाणुपाकमुपपादयति—**परन्त्वि**ति । **वह्निसंयोगे**नेति । घटादिष्वित्यादिः । तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वम् । तथा चारब्धद्रव्यपरमाणावग्निकर्मणा नोदनाख्योऽग्निसंयोगस्ततः परमाणौ कर्म, ततः परमाण्वन्तरविभागः, तत आरम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाश इति भावः । **स्वतन्त्रेषु**—आरम्भकसंयोगरहितेषु । **परमाणुष्वेव पाक** इति । परमाणुष्वग्निसंयोगात् पूर्वरूपरसगन्धस्पर्शानां नाशः, पुनरन्यस्मादग्नि-

ব্যাখ্যাত হইতেছে]। অগ্নিসংযোগ হইতে পৃথিবীতেই রূপ, রস, গন্ধ ও স্পর্শের পরাবৃত্তি (পরিবর্ত্তন) উপলব্ধ হইয়া থাকে। যেহেতু শতবার অগ্নিসংযোগ হইলেও জলে রূপাদি পরিবর্ত্তিত হয় না। পবন ও পৃথিবীর শীত স্পর্শের ন্যায় জলে প্রতীয়মান সৌরভ ও উষ্ণতা অন্বয় ও ব্যতিরেকের দ্বারা ঔপাধিকই (জলের উপষ্টম্ভক পৃথিবী ও তেজোরূপ উপাধিরই)—ইহা নির্ণীত হইয়া থাকে। সেই পৃথিবীরও মধ্যে পরমাণুতেই রূপাদির পাক হয়—ইহা বৈশেষিকগণ বলেন। তাঁহাদের অভিপ্রায় এই :—অবয়বীর দ্বারা অবষ্টব্ধ (উপগৃহীত—অবধৃত) অর্থাৎ অবয়বিবিশিষ্ট অবয়বসমূহে পাক সম্ভব নহে। পরন্তু বহ্নিসংযোগের দ্বারা অবয়বীসমূহ বিনষ্ট হইলে স্বতন্ত্র (আরম্ভকসংযোগশূন্য) পরমাণুসমূহেই পাক হয়। অনন্তর পক্ব

मतिशयितवेगवशात् पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति । अत्र द्व्यणुकादि स्वविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं क्षणप्रक्रिया । तत्र विभागज-विभागानङ्गीकारे नवक्षणा । तदङ्गीकारे तु

संयोगात् पाकजरूपाद्युत्पत्तिरिति भावः । **पक्वपरमाणु**संयोगादिति । भोगिनामदृष्टसापेक्षात् पाकजरूपादिविशिष्टेषु परमाणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परं संयोगादित्यर्थः । ननु तर्हि पूर्वव्यूहनाशो व्यूहान्तरोत्पत्तिरुत्पन्नव्यूहे पूर्वव्यूहभेदश्च कथं नोपलभ्यत इत्यत आह —**तेजसामि**ति । **वेगवशात्**—विजातीयवेगाधीनक्रियावशात् । **पूर्वव्यूहनाश** इति । तथा च क्षणभेदाज्ञानान्न पूर्वव्यूहनाशाद्युपलब्धिः पूर्वव्यूहसाजात्यदोषात् पूर्वव्यूहभेदाद्यनुपलब्धिश्चेति भावः । **व्यूहः**—संस्थानम् । ननु यदि द्रव्यनाशः, कथं तर्हि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञा, कथं वा सर्वास्ववस्थास्वापाकादौ घटादेस्तादृशस्यैव दर्शनम् , कथं वा घटादेरुपरि निहितानां शरावादीनां नैव पातनमिति चेत् । अत्रो**पस्कार**काराः—"सूक्ष्माग्रेण घटादौ त्रिचतुरत्र्यसरेणुविभागे सति द्रव्यारम्भकसंयोगनाशेन द्रव्यनाशे सर्वासामनुपपत्तीनामुभयसमाधेयत्वादि"ति । **कन्दलीकाराश्च**—"प्रत्यभिज्ञानञ्च ज्वालादिवत् सामान्यविषयम् । सर्वावस्थोपलब्धिरपि कार्यस्य विनश्यतोऽपि क्रमेण विनाशात् । न हि घटः परमाणुसञ्चयारब्धो येन विभक्तेषु परमाणुषु सहसैव विनश्येत् । किन्तु द्व्यणुकादिक्रमेणारब्धस्तस्य द्व्यणुकत्र्यणुकाद्यसंख्येयद्रव्यविनाशात् परम्परया चिरेण विनश्यतो यावदविनाशस्तावदुपलब्धिरस्त्येव । एकतश्च पूर्वेऽवयवा विनश्यन्ति, अन्यतश्चोत्पन्नपाकजैरणुभिरपूर्वे तत्स्थाने एव द्व्यणुकादिक्रमेणारभ्यन्ते । तेन पक्वापक्वावयवदर्शनम् । यदा चान्यावयवानां नाशात् पूर्वावयविनो विनश्यत्ता, तदैवापूर्वावयवानामुत्पादात् क्षणान्तरे पूर्वावयविविनाशेऽवयव्यन्तरस्य चोत्पाद इत्याधारभावो धारणं च स्यात् । यावन्तः पूर्वस्यावयवास्तावन्त एवोत्तरस्यारम्भका इति तत्परिमाणत्वं तत्संख्यात्वञ्चोपपद्यत" इति । **कणादरहस्य**मनुस्मरन् पाकजोत्पत्तिप्रक्रियां दर्शयति—**अत्रे**-

পরমাণুদ্বয়ের সংযোগ হইতে দ্ব্যণুকাদিক্রমে পুনরায় মহাবয়বী পর্য্যন্ত অবয়বীসমূহের উৎপত্তি হয়। তেজের অতিশয়িত বেগবশতঃ পূর্ব্বসংস্থানের নাশ ও ঝটিতি অন্য সংস্থানের উৎপত্তি হয়। [এইজন্য অন্য সংস্থানের উৎপত্তি ও তাহাতে পূর্ব্বসংস্থানের ভেদ গৃহীত হয় না]। এই মতেই দ্ব্যণুকাদি নিজের বিনাশ হইতে আরম্ভ করিয়া কয়টী ক্ষণে পুনরুৎপত্তির পরে রূপাদিমান্ হয়? [এই জিজ্ঞাসা হইলে] শিষ্যবুদ্ধির

विभागः किञ्चित्सापेक्षो विभागं जनयेत्, निरपेक्षस्य तत्त्वे कर्मत्वं स्यात्, "संयोग-विभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मे"ति हि वैशेषिकसूत्रम्। स्वोत्तरोत्पन्न-भावानपेक्षत्वं तस्यार्थः। अन्यथा कर्मणोऽप्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशा-पेक्षणादव्याप्तिः स्यादिति। तत्र यदि द्रव्यारम्भक-संयोगविनाश-विशिष्टं काल-मपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात्, तदा दशक्षणा। अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालम-

स्यादिना। **विभागानङ्गी**कारे इति। परमाणुद्वयविभागजनिकायाः परमाणुक्रियायाः परमाण्वाकाशविभागजनकत्वे बाधकाभावात् कारणमात्रविभागजन्यकार्याकार्यविभागस्य निष्प्रमाणकत्वादिति भावः। **किञ्चित्**सापेक्षः—स्वोत्तरोत्पन्नवस्तुसापेक्षः। **निरपेक्षस्य**—स्वोत्तरोत्पन्नभावानपेक्षस्य। **तत्त्वे**—विभागजनकत्वे। **कर्मत्वं**—कर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिः। स्वोत्तरोत्पन्नेत्यत्र स्वपदं कर्मपरम्। **तस्य**—अनपेक्षत्वस्य। न च कर्मणः स्वोत्तरोत्पन्नविभागसापेक्षत्वमिति वाच्यम्। उत्तरसंयोगप्रतिबन्धक-पूर्वसंयोग-निरासकतया तस्यान्यथासिद्धत्वात्। **तत्र**—किञ्चित्सापेक्षविभागस्य विभागजनकत्वपक्षे। **द्रव्यारम्भक**संयोगनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्येति। द्रव्यारम्भकसंयोगनाशोत्पत्त्यधिकरण-क्षणोत्तरक्षणे इत्यर्थः। इदन्तु **कन्दलीकार**मतमाश्रित्य। तन्मते कारणाकारणविभागं प्रत्यारम्भकसंयोगस्य प्रतिबन्धकतया कारणमात्रविभागस्यारम्भकसंयोगनाशद्वारैव

বৈশদ্যের জন্য এই ক্ষণপ্রক্রিয়া [রচিত হইতেছে]। বিভাগজ-বিভাগ অঙ্গীকার ও অনঙ্গীকার—এই পক্ষদ্বয়ের মধ্যে বিভাগজ-বিভাগ স্বীকার না করিলে নবক্ষণ প্রক্রিয়া অর্থাৎ নয়টী ক্ষণে দ্ব্যণুক রূপাদিমান্ হয়। বিভাগজ-বিভাগ স্বীকার করিলে কিন্তু বিভাগ [স্বোত্তরোৎপন্ন] কিঞ্চিৎসাপেক্ষ হইয়াই অর্থাৎ কোন বস্তুকে অপেক্ষা করিয়াই বিভাগ জন্মাইতে পারে। বিভাগটি নিরপেক্ষ হইয়া বিভাগের জনক হইলে বিভাগের কর্ম্মত্ব প্রসক্তি হইবে অর্থাৎ বিভাগে কর্ম্মলক্ষণের অতিব্যাপ্তি হইবে। কারণ—"সংযোগবিভাগয়োরনপেক্ষং কারণং কর্ম্ম" অর্থাৎ সংযোগ ও বিভাগের অনপেক্ষ কারণ কর্ম্ম—এই বৈশেষিক সূত্র [সংযোগ ও বিভাগের নিরপেক্ষ কারণকে কর্ম্ম বলিয়াছেন]। স্বোত্তরোৎপন্ন ভাবানপেক্ষত্বই তাহার (অনপেক্ষত্ব-পদের) অর্থ। অন্যথা অর্থাৎ অনপেক্ষত্বপদের উক্তরূপ অর্থ স্বীকার না করিলে কর্ম্মও উত্তর সংযোগের উৎপত্তিতে পূর্ব্বসংযোগনাশকে অপেক্ষা করায় [উত্তর সংযোগ জনক কর্ম্মে কর্ম্মলক্ষণের] অব্যাপ্তি হইয়া পড়ে। সেই সাপেক্ষতা স্থলে যদি দ্রব্যের আরম্ভকসংযোগের বিনাশ বিশিষ্ট কালকে অপেক্ষা করিয়া বিভাগজ-বিভাগ হয়,

पेक्ष्य विभागज-विभागः स्यात्, तदैकादशक्षणा। तथा हि—**अथ नवक्षणा।** वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म, ततः परमाण्वन्तरेण विभागस्तत आरम्भकसंयोग-नाशस्ततो द्व्यणुकनाशः (१), ततः परमाणौ श्यामादिनाशः (२), ततो रक्ताद्यु-त्पत्तिः (३), ततो द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया (४), ततो विभागः (५), ततः पूर्वसंयोग-नाशः (६), तत आरम्भकसंयोगः (७), ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः (८), ततो रक्ताद्यु-त्पत्तिः (९) इति नवक्षणा। ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा क्रियास्त्विति चेन्न। अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत् कर्म, तद्विनाश-

हेतुत्वादिति भावः। **द्रव्यनाश**विशिष्टकालमपेक्षेति। द्व्यणुकनाशोत्पत्त्यधिकरण-क्षणोत्तरक्षणे इत्यर्थः। इदन्तु **किरणावली**कारमतमाश्रित्य, तन्मते कारणाकारणविभागं प्रति द्रव्यस्य प्रतिबन्धकतया परमाणुद्वयविभागस्य द्व्यणुकनाशद्वारैव परमाण्वाकाश-विभागं प्रति हेतुत्वादित्येकक्षणवृद्धिरिति भावः। **परमाण्वन्तरेण**—द्व्यणुकारम्भक-परमाण्वन्तरेण। **आरम्भके**ति। द्व्यणुकारम्भकेत्यर्थः। **द्व्यणुकनाश** इति। कार्य-द्रव्यनाशहेतोरसमवायिकारणनाशस्य पूर्वं सत्त्वादिति भावः। **श्यामादिनाश** इति। परमाणुगतरूपनाशं प्रति द्व्यणुकद्रव्यस्य प्रतिबन्धकतया तत्पूर्वं श्यामादिनाशासम्भवादिति भावः। **रक्ताद्युत्पत्तिः**—अन्यस्मादग्निसंयोगाद् रूपादिचतुष्टयोत्पत्तिः। नन्वारम्भक-संयोगनाशक्षणे प्रतिबन्धकस्य विनश्यदवस्थकर्मणः सत्त्वात् तदानीं परमाणौ क्रियान्तरोत्-पत्त्यसम्भवेऽपि श्यामादिनाशक्षणे तत्प्रतिबन्धकाभावेन तत्र क्रियान्तरोत्पत्तिः स्यादित्याह —**नन्वि**ति। श्यामादिनाशपूर्वक्षणे परमाणौ क्रियासत्त्वादुत्तरक्रियाहेतुभूतस्य पूर्वक्रिया-भावस्यासत्त्वान्न श्यामादिनाशक्षणे तादृशक्रियोत्पत्त्यापत्तिरित्यस्वरसादाह—**रक्तोत्-**

তবে দশক্ষণ প্রক্রিয়া। আর যদি দ্রব্যনাশ-বিশিষ্ট কালকে অপেক্ষা করিয়া বিভাগজ-বিভাগ হয়, তবে একাদশক্ষণ প্রক্রিয়া। সেই প্রক্রিয়াসমূহ কথিত হইতেছে। প্রথমে নবক্ষণ প্রক্রিয়া। অগ্নির সংযোগ-জন্য পরমাণুতে কর্ম্ম, তাহার পর অন্য পরমাণুর সহিত বিভাগ, তাহার পর আরম্ভকসংযোগের নাশ, তাহার পর দ্ব্যণুকনাশ (১) তাহার পর পরমাণুতে শ্যামবর্ণাদির নাশ (২) তাহার পর রক্তাদিরূপের উৎপত্তি (৩) তাহার পর [দ্ব্যণুক] দ্রব্যের আরম্ভানুকূল ক্রিয়া (৪) তাহার পর বিভাগ (৫) তাহার পর পূর্ব্বসংযোগের নাশ (৬) তাহার পর [দ্ব্যণুকের] আরম্ভক সংযোগ (৭) তাহার পর দ্ব্যণুকের উৎপত্তি (৮) তাহার পর রক্তাদির উৎপত্তি (৯)—ইহাই

मन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च तत्र परमाणौ क्रियान्तराभावात्, कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेः, निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च। तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेन्न। पूर्वरूपादिध्वंसस्यापि रूपान्तरे हेतुत्वात्। अथ दशक्षणा। सा चारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजनने सति स्यात्। तथा हि—वह्निसंयोगाद् द्व्यणुकारम्भके परमाणौ कर्म, ततो विभागः, तत आरम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाश-विभाग-

पञ्चिक्षणे वेति। **क्रियान्तरा**भावात—द्व्यणुकारम्भानुगुणक्रियोत्पत्त्यसम्भवात्। ननु द्व्यणकनाशक्षणोत्पत्तिकोत्तरसंयोगेन श्यामादिनाशक्षणे एव पूर्वक्रियानाशाद् रक्ताद्युत्पत्तिक्षणे एव द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया, स्यादिति चेत्, तत्राह—**गुणोत्**पत्तीति। **कर्मान्तरा**नुत्पत्तेरिति। पूर्वकर्मण उत्तरकर्मप्रतिबन्धकत्वादिति भावः। तत्र हेतुमाह—**कर्मवती**ति। रक्ताद्युत्पत्तिक्षणे क्रियान्तरोत्पत्तौ बाधकमाह—**निर्गुणे** द्रव्य इति। रूपादिचतुष्टयान्यतमाभावविशिष्टे द्रव्ये इत्यर्थः। **क्रियानु**पपत्तेरिति। रूपादिमद्द्रव्यस्यैव क्रियाहेतुद्रव्यारम्भानुगुणत्वादिति भावः। **रूपान्तरे** हेतुत्वादिति। पूर्वरूपादीनामग्रिमतदुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वात् पूर्वरूपादिध्वंसस्य प्रतिबन्धकाभावविधया हेतुत्वादिति भावः। **सा**—दशक्षणा प्रक्रिया। **कालमपे**क्ष्येति। परमाणुद्वयसंयोगनाशस्याव्यवहितोत्तरक्षणे इत्यर्थः। **विभागजविभागा**विति। परमाण्वाकाशविभागावित्यर्थः।

নবক্ষণ প্রক্রিয়া। [পূঃ] আচ্ছা, শ্যামবর্ণাদির নাশক্ষণে বা রক্তাদির উৎপত্তিক্ষণে পরমাণুতে দ্রব্যারম্ভের অনুকূল ক্রিয়া হউক—এই যদি বলি। না—তাহা বলিতে পার না। কারণ অগ্নিসংযুক্ত পরমাণুতে যে কর্ম্ম হয়, তাহার বিনাশ ব্যতীত এবং গুণের উৎপত্তি ব্যতীত সেই পরমাণুতে [দ্রব্যারম্ভের অনুকূল] অন্য ক্রিয়ার উৎপত্তি হইতে পারে না। কারণ কর্ম্মবিশিষ্ট পদার্থে অন্য কর্ম্মের উৎপত্তি হয় না এবং নির্গুণ দ্রব্যে দ্রব্যারম্ভের অনুকূল ক্রিয়া উৎপন্ন হয় না। তথাপি শ্যামবর্ণাদির নিবৃত্তির সমকালে পরমাণুতে রক্তবর্ণাদির উৎপত্তি হউক—এই যদি বলি। না, তাহা বলিতে পার না। কারণ পূর্ব্বরূপাদির ধ্বংসও রূপান্তরের হেতু। অনন্তর দশক্ষণ প্রক্রিয়া। সেই প্রক্রিয়া কিন্তু আরম্ভসংযোগের নাশবিশিষ্ট কালকে অপেক্ষা করিয়া বিভাগের দ্বারা বিভাগ উৎপন্ন হইলে হইতে পারে। তাহা হইতেছে এইরূপ:—অগ্নির সংযোগজন্য দ্ব্যণুকের আরম্ভক পরমাণুতে কর্ম্ম, তাহার পর বিভাগ, তাহার পর আরম্ভক সংযোগের নাশ, তাহার পর দ্ব্যণুকের নাশ ও বিভাগজ-বিভাগ

जविभागौ (१), ततः श्यामनाश-पूर्वसंयोगनाशौ (२), ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ (३), ततो वह्निनोदनजन्य-परमाणुकर्मणो नाशः (४), ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद् द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया (५), ततो विभागः (६), ततः पूर्वसंयोगनाशः (७), तत आरम्भकसंयोगः (८), ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः (९), ततो रक्तोत्पत्तिः (१०)। **अथैकादशक्षणा**। वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म, ततो विभागः, ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः, ततो द्व्यणुकनाशः (१), ततो द्व्यणुकनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभाग-श्यामनाशौ (२), ततः पूर्वसंयोगनाश-रक्तोत्पत्तिः (३), तत उत्तरदेशसंयोगः (४), ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणौ कर्मनाशः (५), ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद् द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया (६), ततो विभागः (७), ततः पूर्वसंयोगनाशः (८), ततो द्रव्यारम्भकोत्तरसंयोगः (९), ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः (१०), ततो रक्ताद्युत्पत्तिः (११)। मध्यमशब्दवदेकस्मादग्निसंयोगान्न रूपनाशोत्पादौ, तावत्काल-

कर्मणो नाश इति। कर्मणः स्वजन्योत्तरसंयोगनाश्यत्वादिति भावः। **अदृष्टवदात्मसंयोगात्**—अदृष्टसहकृतपरमाण्वग्निसंयोगात्। नन्वेकस्यैवाग्निसंयोगस्य श्यामादिनाशकत्वं रक्ताद्युत्पादकत्वञ्चास्त्विति चेत्, तत्राह—**मध्यमशब्द**वदिति। यथा मध्यमशब्दात्

(১) তাহার পর শ্যাম বর্ণের নাশ ও পূর্ব্বসংযোগনাশ (২) তাহার পর রক্তরূপের উৎপত্তি ও উত্তর সংযোগ (৩) তাহার পর বহ্নির নোদন-(সংযোগবিশেষ) জন্য পরমাণুকর্ম্মের নাশ (৪) তাহার পর অদৃষ্টবিশিষ্ট আত্মার সংযোগ হইতে দ্রব্যের আরম্ভানুগুণ ক্রিয়া (৫) তাহার পর বিভাগ (৬) তাহার পর পূর্ব্বসংযোগনাশ (৭) তাহার পর আরম্ভকসংযোগ (৮) তাহার পর দ্ব্যণুকের উৎপত্তি (৯) তাহার পর রক্তরূপের উৎপত্তি (১০)। অনন্তর একাদশক্ষণ প্রক্রিয়া। বহ্নির সংযোগ হইতে পরমাণুতে কর্ম্ম, তাহার পর বিভাগ, তাহার পর দ্রব্যারম্ভক সংযোগের নাশ, তাহার পর দ্ব্যণুকের নাশ (১) তাহার পর দ্ব্যণুকনাশবিশিষ্ট কালকে অপেক্ষা করিয়া বিভাগজ-বিভাগ ও শ্যামনাশ (২) তাহার পর পূর্ব্বসংযোগের নাশ ও রক্তরূপের উৎপত্তি (৩) তাহার পর উত্তরদেশ সংযোগ (৪) তাহার পর বহ্নির নোদনজন্য পরমাণুতে কর্ম্মের নাশ (৫) তাহার পর অদৃষ্টবিশিষ্ট আত্মার সংযোগ হইতে দ্রব্যারম্ভের অনুগুণ ক্রিয়া (৬) তাহার পর বিভাগ (৭) তাহার পর পূর্ব্বসংযোগনাশ (৮) তাহার পর দ্রব্যের আরম্ভক উত্তরসংযোগ (৯) তাহার পর দ্ব্যণুকের উৎপত্তি (১০) তাহার পর রক্তবর্ণাদির উৎপত্তি (১১)। মধ্যম শব্দের ন্যায়

मैकस्याग्नेरस्थिरत्वात्। किञ्च नाशको यद्युत्पादकस्तदा नष्टे रूपादावग्निनाशे नीरूपश्चिरं परमाणुः स्यात्। उत्पादकश्चेन्नाशकस्तदा रक्तोत्पत्तौ तदग्निनाशे रक्ततरता न स्यात्। अथ परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् पञ्चमादिक्षणेऽपि गुणोत्-

पूर्वशब्दनाशोत्तरशब्दोत्पादौ भवतस्तथैकस्माद् द्व्यणुकनाशकादग्निसंयोगाच्छ्यामनाश-रक्तोत्पादौ न भवत इति व्यतिरेके दृष्टान्तः। **एकस्मात्**—द्व्यणुकनाशकादेकस्मात्। **रूपनाशो**त्पादौ—श्यामादिनाश-रक्ताद्युत्पादौ। **तावत्**कालम्—श्यामनाशोत्पत्त्यव्यवहित-पूर्वक्षणपर्यन्तम्। **एकस्ये**ति। द्व्यणुकनाशकस्यैकस्येत्यर्थः। **अग्नेः**—अग्निसंयोगस्य। **अस्थिर**त्वात्—अवर्त्तमानत्वात्, अग्निकर्मजन्यविभागेन द्व्यणुकनाशसमकालं परमाणुसंयोगस्य नाशादिति भावः। **रूपादौ**—श्यामादौ। **अग्निनाशे** इति। तादृशाग्निसंयोगस्य श्यामादिनाशकाले नाशे सतीत्यर्थः। **नीरूप**श्चिरमिति। श्यामादिनाशकाले नाशकाग्निसंयोगनाशेन तदुत्तरक्षणे रक्ताद्युत्पत्त्यसम्भवेन सर्वदा नीरूपः परमाणुः स्यादित्यर्थः। **उत्पादकश्चे**दिति। नाशक उत्पादकश्चेदिति योजना। नाशकतावच्छेदकमेव यद्युत्पादकतावच्छेदकं तदेत्यर्थः। **रक्ततरता** न स्यादिति। कार्यवैजात्यस्य कारणतावच्छेदकभेदाधीनत्वादिति भावः। **परमाण्वन्तरे**—द्व्यणुकनाशकक्रियावत्परमाणुभिन्नद्व्यणुकान्तराम्भकपरमाणौ। **कर्मचिन्तनात्**—द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशाद्युत्पत्तिक्षणे द्व्यणुकान्तरारम्भककर्मोत्पत्तिस्वीकारात्। **पञ्चमादी**ति। आदिना षष्ठ-सप्तमाष्टमक्षणानां परिग्रहः। **पञ्चमादिक्षणे**ऽपीति। द्व्यणुकनाशक्षणप्रभृतीत्यादिः ॥१०५॥

অর্থাৎ শব্দ হইতে যেরূপ পূর্ব্বশব্দের নাশ ও উত্তর শব্দের উৎপত্তি হয়, সেইরূপ এক অগ্নিসংযোগ হইতে রূপের নাশ ও উৎপাদ হয় না। কারণ ততক্ষণ পর্য্যন্ত একটী অগ্নি অর্থাৎ অগ্নির সংযোগ থাকে না। আরও কথা—নাশকই যদি উৎপাদক হয়, তবে রক্তরূপাদির নাশ হইলে পরে অগ্নির নাশ হইলে পরমাণু চিরকাল নীরূপ হইয়া যাইবে। নাশকই যদি উৎপাদক হয়, তবে রক্ত রূপের উৎপত্তি ও অগ্নির নাশ হইলে রক্ততরতা হইবে না। অথবা পরমাণ্বন্তরে (দ্ব্যণুকনাশক ক্রিয়াবিশিষ্ট পরমাণুভিন্ন দ্ব্যণুকান্তরের আরম্ভক অন্য পরমাণুতে) [দ্ব্যণুকারম্ভক সংযোগনাশ প্রভৃতির উৎপত্তি সময়ে দ্ব্যণুকান্তরের আরম্ভক] কর্ম্মের উৎপত্তি স্বীকার করিলে পঞ্চম, ষষ্ঠ, সপ্তম এবং অষ্টম ক্ষণেও রক্তবর্ণাদির উৎপত্তি হইবে। [এস্থলে পঞ্চক্ষণাদি প্রক্রিয়ার মূল সংস্কৃত সরল বলিয়া উহার অনুবাদ প্রদত্ত হইল না] ॥১০৫॥

नैयायिकानां तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते।

पत्तिः। तथा हि—एकत्र परमाणौ कर्म, ततो विभागः, तत आरम्भकसंयोग-नाशः परमाण्वन्तरकर्मणी, ततो द्व्यणुकनाशः परमाण्वन्तरकर्मजन्य-विभाग-श्चेत्येकः कालः (१), ततः श्यामादिनाशो विभागात् पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकः कालः (२), ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोगश्चेत्येकः कालः (३), अथ द्व्यणुको-त्पत्तिः (४), ततो रक्तोत्पत्तिरिति (५) पञ्चक्षणा। द्व्यनाशसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् षष्ठे गुणोत्पत्तिः। तथा हि—परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभाग-स्तत आरम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाश-परमाण्वन्तरकर्मणी (१), अथ श्यामादिनाशः परमाण्वन्तरे कर्मजो विभागश्च (२), ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्व-न्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च (३), ततः परमाण्वन्तरसंयोगः (४), ततो द्व्यणुकोत्-पत्तिः (५), अथ रक्तोत्पत्तिरिति (६)। एवं श्यामनाशक्षणे परमाण्वन्तरे कर्म-चिन्तनात् सप्तक्षणा। तथाहि—परमाणौ कर्म, ततः परमाण्वन्तरेण विभागः, ततः आरम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशः (१), ततः श्यामादिनाश-परमाण्वन्तर-कर्मणी (२), ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागश्च (३), ततः परमाण्वन्तरेण पूर्वसंयोगनाशः (४), ततः परमाण्वन्तरेण संयोगः (५), ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः (६), ततो रक्तोत्पत्तिः (७)। एवं रक्तोत्पत्तिसमकालं परमाण्व-न्तरे कर्मचिन्तनादष्टक्षणा। तथा हि परमाणौ कर्म, ततः परमाण्वन्तरविभागः, तत आरम्भकसंयोगनाशः, ततो द्व्यणुकनाशः (१), ततः श्यामनाशः (२), ततो रक्तोत्पत्ति-परमाण्वन्तरकर्मणी (३), ततः परमाण्वन्तर-कर्मजविभागः (४), ततः पूर्वसंयोगनाशः (५), ततः परमाण्वन्तरसंयोगः (६), ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः (७), अथ रक्तोत्पत्ति (८) रित्यष्टक्षणा ॥१०५॥

नैयायिकानामिति। नैयायिकानां मते द्व्यणुकादाववयविन्यपि पाको भवति। तेषामयमाशयः—अवयविनां सच्छिद्रत्वाद् वह्नेः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रविष्टै-रवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाको न विरुध्यते, अनन्तावयवि-तन्नाशकल्पने गौरवम्।

अवयविन्यपीति। अपिना परमाणुपरिग्रहः। अवयवि-नाशानङ्गीकारे बाधकाभाव-

নৈয়ায়িকানাম্—এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। নৈয়ায়িকগণের মতে দ্ব্যণুক প্রভৃতি অবয়বীতেও পাক হয়। তাঁহাদের অভিপ্রায় এই:—অবয়বীগুলি সচ্ছিদ্র

गणनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याऽभिधीयते ॥१०६॥
नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते ।
द्वित्वादयः परार्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः ॥१०७॥

इत्थञ्च साऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाऽपि सङ्गच्छते । यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा, तत्रा-वयवि-नाशोऽपि स्वीक्रियत इति । संख्यां निरूपयितुमाह—**गणनेति** । गणना-व्यवहारासाधारणं कारण संख्येत्यर्थः ॥१०६॥

नित्येष्विति । नित्येषु परमाण्वादिष्वेकत्वं नित्यम् । **अनित्ये** घटादावेकत्वम-नित्यमित्यर्थः । द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः ॥१०७॥

मुक्ता तदङ्गीकारे वाधकमप्याह—**अनन्तावयवी**ति । **अवष्टब्धे**ष्विति । अवयविनोप-गृहीतेष्वित्यर्थः । **इत्थञ्च**—अवयवि-नाशानङ्गीकारे च । **प्रत्यभिज्ञा** सङ्गच्छत इति । पूर्वावयवि-नाशे तूत्तरोत्पन्नावयविनि विनष्टपूर्वावयविनोरभेदाभावेनाभेदावगाहिनी प्रत्य-भिज्ञा न स्यादिति भावः । "गुणकर्माश्रितत्वात् संख्या न गुण" इति **नयविवेक**कारा दीधितिकाराश्च । तन्मतं दूषयितुमाह—**गणनाव्यव**हारेति । गणितव्यवहारहेतुर्गुणः संख्येति तल्लक्षणम् । व्यवहारश्चात्र ज्ञानम् । अनेन घटादिभिन्न संख्याग्राहकं प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमिति दर्शितम् । एतेन स्वरूपाभेद एकत्वं, स्वरूपभेदस्तु द्वित्वादिकमिति **भूषणमतं** निरस्तम् । घटादिस्वरूपस्यैकत्वसंख्यात्वे घटान्तरे तत्प्रत्ययाभावप्रसङ्गात्, घटत्वस्य तत्त्वे पटादौ तत्प्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । एवं स्वरूपभेदस्य द्वित्वसंख्यात्वे त्र्यादि-ष्वपि द्वित्वप्रत्ययः स्यात्, स्वरूपभेदस्य तत्रापि सत्त्वात् । नन्वेकत्वं जातिरेवास्तु । भवति हीदमेकमिदमेकमित्यनुगतप्रत्यय इति चेत् । न । एकत्वस्य जातित्वे द्वयमेतत् सदितिवद् द्वयमेतदेकमिति प्रत्ययापत्तेः । एतेन द्वित्वादिकमपि व्याख्यातम् । **अपेक्षा-**

বলিয়া অন্তঃপ্রবিষ্ট বহ্নির সূক্ষ্ম অবয়বসমূহের দ্বারা অবয়বী কর্তৃক উপগৃহীত (অবরুদ্ধ) অবয়বসমূহেও পাক বিরুদ্ধ নহে। [বৈশেষিক মতে] অনন্ত অবয়বী ও তাহার নাশ কল্পনায় গৌরব হয়। আর অবয়বীর নাশ স্বীকার না করিলে 'সেই এই ঘট' প্রভৃতি প্রত্যভিজ্ঞাও সঙ্গত হয়। যে স্থলে কিন্তু প্রত্যভিজ্ঞা হয় না, সেস্থলে অবয়বীর নাশও স্বীকার্য্য। সংখ্যা নিরূপণ করিতে বলিতেছেন—**গণনা** ইত্যাদি। গণনাব্যবহারের অর্থাৎ গণিত জ্ঞানের অসাধারণ কারণ সংখ্যা—[উক্ত গ্রন্থের] এই অর্থ। **নিত্যেষু** এই গ্রন্থের এই অর্থ :—নিত্য পরমাণু প্রভৃতিতে একত্বটী

अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः।
अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥१०८॥

अनेकेति। यद्यपि द्वित्वादिसम्बन्धः प्रत्येकं घटादावपि वर्त्तते, तथाप्येको द्वाविति प्रत्ययाभावात्, एको न द्वाविति प्रत्ययसद्भावाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिलक्षणः कश्चित् सम्बन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपेयते। **अपेक्षाबुद्धिनाशा**दिति। प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिस्ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकम्। ततो द्वित्व-

बुद्धिजन्या इति। द्वित्वत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति द्वित्वाद्याश्रयस्य समवायिकारणत्वं समवायिकारणनिष्ठयावदेकत्वस्यासमवायिकारणत्वमपेक्षाबुद्धेश्च निमित्तत्वमिति भावः। नन्वपेक्षा-बुद्धेर्द्वित्वादिहेतुत्वे यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं द्वित्वाद्युत्पत्तिः स्यादिति चेन्न। तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्य-द्वित्वादिकं प्रति तादृशद्वित्वादेः प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात्। ननु नित्यमेव द्वित्वादिकमपेक्षाबुद्ध्या व्यज्यत इति चेत्। न। अपेक्षाबुद्धित्वेनैव व्यञ्जकत्वे द्वित्वव्यञ्जकापेक्षाबुद्ध्या त्रित्वादीनामप्यभिव्यक्तिप्रसङ्गात्। अपेक्षाबुद्धिविशेषस्तद्व्यञ्जक इति चेत्। एकावच्छेदेन समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्यानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यंग्यत्वानुपपत्तेः। तस्मादपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादीनामुत्पादिकैव, न तु व्यञ्जिकेति ॥१०६।१०७॥

मूलेऽ**नेकाश्रयपर्याप्ता** इति। पर्याप्तिसम्बन्धेनाऽनेकेष्वाश्रयेषु वर्त्तमाना नैकव्यक्ताविल्यर्थः। तत्र पर्याप्तिसाधनायाक्षिपति—**यद्यपी**ति। **द्वित्वादि**सम्बन्धः—द्वित्वादेः समवायसम्बन्धः। **अभ्युपेयते** इति। पर्याप्त्यनङ्गीकारे एको द्वित्ववानिति प्रतीतिवदेको द्वाविति प्रत्ययोऽपि स्यात्, समवायेन द्वित्वस्यैकस्मिन्नपि सत्त्वादिति भावः। प्राचीनमतसिद्धां द्वित्वनाशप्रक्रियां दर्शयति—**प्रथम**मिति। इन्द्रियसन्निकर्षानन्तर-

নিত্য। অনিত্য ঘটাদিতে একত্বটী অনিত্য। দ্বিত্ব প্রভৃতি ব্যাসজ্যবৃত্তি সংখ্যাগুলি অপেক্ষা বুদ্ধি হইতে উৎপন্ন হয় ॥১০৬।১০৭॥

অনেকেতি [এই গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। যদিও দ্বিত্বাদি সংখ্যার সমবায় সম্বন্ধ প্রত্যেক ঘটেই আছে। তথাপি 'একো দ্বৌ' এই জ্ঞান হয় না বলিয়া এবং 'একো ন দ্বৌ' এই জ্ঞান হয় বলিয়া দ্বিত্বাদি সংখ্যাসমূহের পর্য্যাপ্তি স্বরূপ অনেকাশ্রয় অর্থাৎ অনেকব্যক্তিতে আশ্রিত কোন সম্বন্ধ স্বীকার করিতে হইবে। **অপেক্ষা-বুদ্ধিনাশাৎ** এই গ্রন্থে [প্রাচীন-সম্মত দ্বিত্বনাশপ্রক্রিয়া উক্ত হইতেছে।] প্রথমক্ষণে অপেক্ষাবুদ্ধি, তাহার পরে দ্বিত্বের উৎপত্তি, তাহার পরে [দ্বিত্ব ও] দ্বিত্বত্বের নির্বিকল্পক

त्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धिनाशश्च ततो द्वित्वनाश इति। यद्यपि ज्ञानानां द्विक्षण-मात्रस्थायित्वं, योग्य-विभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुणनाश्यत्वात्; तथाप्यपेक्षा-बुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वं कल्प्यते। अन्यथा निर्विकल्पककालेऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात्, न तु द्वित्वप्रत्यक्षम्; तदानीं विषयाभावात्। विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात्। तस्माद् द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते। न चापेक्षाबुद्धिनाशात् कथं द्वित्वनाश इति वाच्यम्। कालान्तरे द्वित्व-

मित्यर्थः। तथा चोक्तमाचार्यैर्**लक्षणावल्याम्**—"आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्व-सामान्यधीरेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते। द्वित्वत्वप्रमितिः स्वतोऽपि परतो द्वित्वप्रमानन्तरं द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रिये"ति। **अपेक्षा-बुद्धिः**—अयमेक अयमेक इत्याकारकं प्रत्यक्षम्। **अन्यथा**—अपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्था-यित्वानङ्गीकारे। **निर्विकल्पक**काले—निर्विकल्पकोत्पत्तिकाले। **विद्यमानस्यै**वेति। सम्बद्धं वर्त्तमानञ्च गृह्यते चक्षुरादिनेत्यनुरोधाल्लौकिकप्रत्यक्षे विषयस्य कार्यकाल-वृत्तित्वेन हेतुत्वादिति भावः। **तस्मात्**—द्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तेः। **द्वित्वप्रत्य**क्षादिकम्—द्वित्वत्वादि-निर्विकल्पकम्। **कल्प्य**ते—स्वीक्रियते। तथा चापेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वमनायत्याङ्गी-कार्यमिति भावः। न चैवं सुखादीनामपि त्रिक्षणावस्थानप्रसङ्गः, अन्यथा सुखाद्युत्पाद-द्वितीयक्षणे सुखत्वादिनिर्विकल्पके सत्यनन्तरक्षणे सुखनाशादहं सुखीति प्रत्यक्षासम्भवा-दिति वाच्यम्। सुखत्वादिनिर्विकल्पकोत्तरं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्याहं सुखीत्यलौकिक-प्रत्यक्षोत्पत्तौ बाधकाभावात् क्वचित् सुखोत्पत्तिकालोत्पत्तिकसुखत्वप्रकारकस्मृतिमादाय

জ্ঞানরূপ বিশেষণজ্ঞান, তাহার পরে দ্বিত্বত্ববিশিষ্ট দ্বিত্বের [লৌকিক] প্রত্যক্ষ ও অপেক্ষাবুদ্ধির নাশ, তাহার পরে দ্বিত্ব নাশ। যদিও জ্ঞানসমূহ ক্ষণদ্বয়মাত্রস্থায়ী ; কারণ বিভু পদার্থের যোগ্য বিশেষগুণসমূহ স্বোত্তর-বৃত্তি গুণের দ্বারা বিনষ্ট হইয়া থাকে। তথাপি অপেক্ষাবুদ্ধির ক্ষণত্রয়স্থায়িত্ব স্বীকৃত হইয়া থাকে। অন্যথা (ইহা স্বীকার না করিলে) [দ্বিত্বত্বপ্রভৃতির] নির্বিকল্পক জ্ঞানকালে অপেক্ষাবুদ্ধির নাশের পরে দ্বিত্বেরই নাশ হইবে। পরন্তু দ্বিত্বের প্রত্যক্ষ হইবে না। কারণ তখন [দ্বিত্বরূপ] বিষয় নাই। অথচ চক্ষুঃপ্রভৃতি ইন্দ্রিয়ের দ্বারা বিদ্যমান বস্তুরই জ্ঞানোৎপত্তি স্বীকৃত হইয়াছে। সুতরাং প্রত্যক্ষের অনুপপত্তিরূপ বাধকবশতঃ দ্বিত্বের নির্বিকল্পক প্রত্যক্ষই অপেক্ষা-বুদ্ধির নাশক কল্পিত হইয়াছে। [পূঃ] অপেক্ষাবুদ্ধির নাশ হইতে দ্বিত্বের নাশ কেন

प्रत्यक्षाभावात्। अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका तन्नाशात्तन्नाश इति कल्पनात्। अत एव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते। न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्व-प्रत्यक्षकारणत्वमस्त्विति वाच्यम्। लाघवेन द्वित्वं प्रत्येव कारणत्वस्योचितत्वात्। अतीन्द्रिये द्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनाम्। सर्गादिकालीनपरमाण्वादावीश्वरीया-पेक्षाबुद्धिर्ब्रह्माण्डान्तरवर्त्ति-योगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणमिति ॥१०८॥

द्वितीयक्षणे लौकिकतत्प्रत्यक्षसम्भवात्। **तदुत्पादिका**—द्वित्वाद्युत्पादिका। **तन्नाशात्**—अपेक्षाबुद्धिनाशात्। **तन्नाशः**—द्वित्वादिनाशः। उपलक्षणं चैतत्, क्वचिदाश्रयनाशा-दपि द्वित्वादिनाशः। प्रपञ्चस्त्वाकरे द्रष्टव्यः। न चैवं द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानानुपपत्तिः, प्रत्यक्षस्य वर्त्तमानविषयत्वाद् विशेषणस्य द्वित्वादेस्तदानीमभावादिति वाच्यम्। विशे-षणस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वेऽपि विशिष्टज्ञानविषयत्वानियमात्। अन्यथा देवदत्त इत्यादि-नामयोजनायां शब्दस्यापि चाक्षुषत्वप्रसङ्गात्। तथा चोक्तमाचार्यैः **किरणावल्याम्**—"विशेषणं हि विशिष्टज्ञानकारणं, न तु विषय" इति। **किरणावलीप्रकाश**कारास्तु "द्वे द्रव्ये इति विशिष्टप्रत्यक्षकाले यद्यपि द्वित्वमसत्, तथापि तद्विषयत्वे नैष दोषः, प्रत्यक्षाव्यवहितपूर्वकाले द्वित्वस्य वर्त्तमानत्वादिन्द्रियसम्बन्धाच्च। न च प्रत्यक्षस्य स्वसमानकालीनमात्रविषयकत्वनियमः, विपक्षे बाधकाभावादि"त्याहुः। **अत एव**—अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादिहेतुत्वस्यावश्यकत्वादेव। ननु कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षवारणाय द्वित्व-प्रत्यक्षं प्रत्येवापेक्षाबुद्धिर्हेतुरस्तु न तु द्वित्वं प्रतीत्याशङ्कते—**न चे**ति। नन्वीश्वरीयापेक्षा-बुद्धेर्द्वित्वाद्युत्पादकत्वे तस्या नित्यत्वेन द्वित्वादेरपि नित्यत्वापत्तिरत आह—**ब्रह्माण्डान्त-**

হয়—ইহা বলিতে পার না। কারণ কালান্তরে (অপেক্ষাবুদ্ধির নাশের পরে) দ্বিত্বের প্রত্যক্ষ হয় না। পরন্তু অপেক্ষাবুদ্ধিই তাহার (দ্বিত্বাদির) উৎপাদক। সুতরাং তাহার (অপেক্ষা-বুদ্ধির) নাশই তাহার (দ্বিত্বাদির) নাশক—এই কল্পনা হইয়াছে। এইজন্যই অর্থাৎ অপেক্ষাবুদ্ধি দ্বিত্বের উৎপাদক বলিয়াই সেই পুরুষের অপেক্ষাজ্ঞানোৎপন্ন দ্বিত্বাদি সেই পুরুষ কর্তৃকই অনুভূত হইয়া থাকে, [তদ্ভিন্ন অন্য পুরুষ কর্তৃক অনুভূত হয় না]—ইহা কল্পিত (স্বীকৃত) হইয়াছে। [পূঃ] অপেক্ষাবুদ্ধি দ্বিত্বের প্রত্যক্ষে কারণ হউক—ইহা বলিতে পার না। কারণ [কার্য্যতাবচ্ছেদক দ্বিত্বপ্রত্যক্ষত্ব অপেক্ষা দ্বিত্বত্বের] লাঘববশতঃ দ্বিত্বের প্রতিই (তাহার) কারণ হওয়া উচিত। অতীন্দ্রিয় দ্ব্যণুক ও পরমাণুতে যোগীর অপেক্ষাবুদ্ধি দ্বিত্বাদির কারণ। সৃষ্টির

अनेकैकत्वबुद्धिर्या साऽपेक्षाबुद्धिरुच्यते।
परिमाणं भवेन् मानव्यवहारस्य कारणम्॥१०९॥

अपेक्षाबुद्धिः का ? इत्यत आह—**अनेकैकत्वेति**। अयमेकोऽयमेक इत्याकारिकेत्यर्थः। इदन्तु बोध्यं—यत्रानियतैकत्वज्ञानं, तत्र त्रित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्या उत्पद्यते, यथा सेना-वनादाविति कन्दलीकारः। आचार्यास्तु—त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते, तथा च त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिर्नातिरिच्यते। सेनावनादावुत्पन्नेऽपि त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात्। इत्थञ्च—इतो बहुतरेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते। बहुत्वस्य संख्यान्तरत्वे तु तत्तारतम्याभावान्नोपपद्येतेत्यवधेयम्॥

परिमाणं निरूपयति—**परिमाणमिति**। परिमितिव्यवहारासाधारणं कारणं

रेति। वस्तुतस्त्वीश्वरीयापेक्षाबुद्धेर्नित्यत्वेऽपि तज्जन्यद्वित्वादीनां विनाशोऽपेक्षाबुद्धिनाशादेव, यदुपाधिसमवधानात् तद्बुद्धेरपेक्षाबुद्धित्वं तन्नाशादिति भावः॥१०८॥

दोषात्—नियतानेकैकत्वज्ञानाभावात्। **इत्थञ्च**—बहुत्वस्य त्रित्वाद्यनतिरिक्तत्वे च। **उपपद्यत** इति। **इतो बहुतरे**त्यत्र बहुत्वे स्वसजातीयोत्कर्षः प्रतीयते। तथा च चतुष्ट्वादिरूपे बहुत्वे त्रित्वादिरूपबहुत्वापेक्षयोत्कर्षसत्त्वात् तादृशप्रतीतिरुपपद्यत इति भावः। **तत्तारतम्याभावात्**—स्वसजातीयोत्कर्षाभावात् तस्यैकरूपत्वादिति भावः॥१०६॥

আদিকালীন বা প্রলয়কালীন পরমাণু প্রভৃতিতে ঈশ্বরের অপেক্ষাবুদ্ধি বা অন্য ব্রহ্মাণ্ডবর্ত্তী যোগীদিগের অপেক্ষাবুদ্ধি দ্বিত্বাদির কারণ। ১০৮॥

অপেক্ষাবুদ্ধিটী কিরূপ? এই প্রশ্নের উত্তর দিতে **অনেকৈকত্ব** এই গ্রন্থ বলিতেছেন। [এই গ্রন্থের] 'অয়ম্ একঃ, অয়ম্ একঃ'—এই আকারের জ্ঞান [অপেক্ষাবুদ্ধি]—এই অর্থ। [এস্থলে] ইহা কিন্তু জ্ঞাতব্য:—যে স্থলে অনিয়ত একত্বজ্ঞান হয়, সে স্থলে ত্রিত্বাদি ভিন্ন বহুত্ব সংখ্যা উৎপন্ন হয়। যেমন সেনা, বন, সভা প্রভৃতি স্থলে [বহুত্ব সংখ্যা উৎপন্ন হয়]—ইহা কন্দলীকার বলেন। উদয়নাচার্য্য কিন্তু ত্রিত্ব, চতুষ্ট্ব প্রভৃতিকেই বহুত্ব মনে করেন। সুতরাং ত্রিত্বত্বাদির ব্যাপক বহুত্বত্ব জাতিটী অতিরিক্ত নহে। সেনা, বন প্রভৃতি স্থলে ত্রিত্বাদি সংখ্যা উৎপন্ন হইলেও দোষবশতঃ ত্রিত্বাদি সংখ্যার জ্ঞান হয় না। এইজন্য অর্থাৎ বহুত্বটি ত্রিত্বাদিস্বরূপ স্বীকৃত হওয়ায় 'এই সেনাটী এই সেনা হইতে বহুতর'—এই প্রতীতিও উপপন্ন হয়। বহুত্বটি [ত্রিত্বাদি হইতে] ভিন্ন সংখ্যা হইলে কিন্তু তাহার তারতম্য থাকে না বলিয়া [পূর্ব্বোক্ত প্রতীতি] উপপন্ন হয় না—ইহা অবহিত হইবে। **পরিমাণং**—এই

अणु दीर्घं महद् ह्रस्वमिति तद्भेद ईरितः।
अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥११०॥
संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते।
अनित्यं, द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥१११॥

परिमाणमित्यर्थः। तच्चतुर्विधम्—अणु महद् दीर्घं ह्रस्वञ्चेति। **तत्**—परिमाणम्। **नित्यमित्यत्र** परिमाणमित्यनुषज्यते। **जायत** इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्त्तते। **अनित्यमिति** पूर्वेणान्वितम्। तथा चानित्यपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः। तत्र सङ्ख्याजन्यमुदाहरति—**अनित्यमिति**। **द्व्यणुकस्य**

ह्रस्वञ्चेति। सर्वत्र भावप्रधानो निर्द्देशः। ह्रस्वत्वदीर्घत्वे न परिमाणे इति केचित्। तन्न। महत्सु दीर्घमानीयतामिति निर्धारणबलात् तत्सिद्धेः। न च महत्सु वर्त्तुलं चतुरस्रं त्रिकोणञ्चानीयतामिति निर्धारणबलात् वर्त्तुलत्वादिकं परिमाणान्तरं स्यादिति वाच्यम्। तेषां महत्त्वविशेषत्वात्, सङ्कोचविकाशादिवदवयव-संस्थानविशेषत्वाद्वा, अन्यथा गौरवात्। न च दीर्घत्वादयोऽपि तथा स्युरिति वाच्यम्। अवयव-संस्थानानुपलम्भेऽपि दूराद् दीर्घादिप्रत्ययस्य दर्शनात्। दीर्घत्वह्रस्वत्वे न नित्ये इति केचित्। तन्न। परममहत्त्ववत् परमदीर्घत्वस्याप्याकाशादिषु काष्ठाप्राप्तेर्दर्शनात्, उपपत्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वात्। ननु समवाय्यसमवायिनिमित्तानां साम्ये कथमणुत्वह्रस्वत्व-रूपकार्यस्य महत्त्व-दीर्घत्वरूपकार्यस्य च वैचित्र्यमिति चेत्। प्रागभावभेदात् कार्यभेदोपपत्तेः। तथा चोक्तं **मणौ** सन्निकर्षवादे—"कार्यभेदो हि सामग्रीभेदात्। स च हेत्वन्तर-भेदादिव प्रागभावभेदादपी"ति। **संख्याजन्यं**—संख्यामात्रजन्यम्। **परिमाणजन्यं**—परिमाणमात्रजन्यम्। **प्रचयजन्यं**—परिमाणप्रचयोभयजन्यम्। **तत्र**—परिमाण-

গ্রন্থের দ্বারা পরিমাণ নিরূপণ করিতেছেন। পরিমাণ ব্যবহারের অসাধারণ কারণ হইতেছে পরিমাণ—ইহাই [উক্ত গ্রন্থের] অর্থ। সেই পরিমাণ চারি প্রকার—অণু, মহৎ, দীর্ঘ ও হ্রস্ব। **তৎ**পদের অর্থ হইতেছে—পরিমাণ। **নিত্যম্** এই স্থলে **পরিমাণম্** এই শব্দটির অনুষঙ্গ (সম্বন্ধ) হইবে। **জায়তে** এই স্থলেও **পরিমাণম্** এই কথাটির অনুবৃত্তি (সম্বন্ধ) হইবে। **অনিত্যম্** এই কথাটী পূর্ব্বের ('পরিমাণম্' পদের) সহিত অন্বিত। তাহা হইলে অনিত্য পরিমাণটি সংখ্যাজন্য, পরিমাণজন্য ও প্রচয়জন্য এই অর্থ হয়। তন্মধ্যে **অনিত্যম্** এই গ্রন্থের দ্বারা সংখ্যাজন্য পরিমাণের উদাহরণ

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते।
प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ॥११२॥
परिमाणं तूलकादौ नाशस्त्वाश्रय-नाशतः।

त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणु-परिमाणं द्व्यणुकादि-परिमाणं वा न कारणं, परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात्। द्व्यणुकादिपरिमाणन्तु परमाण्वणुत्वापेक्षया नोत्कृष्टम्। त्रसरेणु-परिमाणन्तु न सजातीयम्। अतः परमाणौ द्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य, द्व्यणुके त्रित्वसंख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः। परिमाणजन्यं परिमाणमुदाहरति—**परिमाणं घटादाविति**। घटादिपरिमाणं कपालादि-परिमाणजन्यम्। प्रचयजन्यमुदाहर्त्तुं प्रचयं निर्वक्ति—**प्रचय** इति ॥१०६-११२॥

परिमाणं चाश्रयनाशादेव नश्यतीत्याह—**नाश** इति। अर्थात् परिमाणस्यैव। न चावयवि-नाशः कथं परिमाण-नाशकः, सत्यप्यवयविनि क्वचित्तुग्नादिपरमाणु-

त्रिकयेषु मध्ये। **न कारणं**—नासमवायि कारणम्। **नोत्कृष्टमि**ति। परमाणु-परिमाणस्येव तस्याप्यणुत्वादिति भावः। **न सजातीयमि**ति। त्र्यणुकपरिमाणस्य महत्त्वादिति भावः। मूले नाश इत्युक्तम्, तस्य प्रतियोगिस्वरूपं तु नोक्तमिति मूलस्य

দিতেছেন। দ্ব্যণুক ও ত্র্যসরেণুর পরিমাণের প্রতি পরিমাণুর পরিমাণ বা দ্ব্যণুকের পরিমাণ কারণ নহে। যেহেতু পরিমাণ নিজের তুল্যজাতীয় উৎকৃষ্ট পরিমাণের জনক হইয়া থাকে। দ্ব্যণুকের অণুত্বপরিমাণ কিন্তু পরমাণুর অণুত্বপরিমাণ অপেক্ষায় উৎকৃষ্ট নহে। ত্রসরেণুর পরিমাণ তো সজাতীয় নহে। অতএব দুইটি পরমাণুগত দ্বিত্ব-সংখ্যা দ্ব্যণুকের পরিমাণের এবং তিনটী দ্ব্যণুকগত ত্রিত্বসংখ্যা ত্রসরেণুর পরিমাণের অসমবায়ী কারণ—[অনিত্যম্ ইত্যাদি গ্রন্থের] এই অর্থ। **পরিমাণং** ঘটাদৌ—এই গ্রন্থের দ্বারা পরিমাণোৎপন্ন পরিমাণের উদাহরণ দিতেছেন। ঘটাদির পরিমাণটী কপালাদির পরিমাণ হইতে উৎপন্ন হয়। প্রচয়োৎপন্ন পরিমাণের উদাহরণ দিতে **প্রচয়ঃ** এই গ্রন্থের দ্বারা প্রচয়ের লক্ষণ বলিতেছেন ॥১০৯-১১১॥

পরিমাণ কিন্তু আশ্রয়নাশ (অবয়বীর নাশ) হইতেই বিনষ্ট হয়—ইহা **নাশঃ** এই গ্রন্থের দ্বারা বলিতেছেন। [মূলোক্ত এই নাশটী] অর্থাৎ (প্রকরণবশতঃ) পরিমাণেরই [বুঝিতে হইবে]। [পূঃ] অবয়বীর নাশ কিরূপে পরিমাণের নাশক

विश्लेषे तदुपचये वाऽवयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम्। परमाणुविश्लेषे हि द्व्यणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयः। तन्नाशे च त्र्यणुकनाशः। एवं क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात्, सति च नाशकेऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्यापलपितुमशक्यत्वात्। शरीरादाववयवोपचयेऽसमवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयवि-नाश आवश्यकः। न च पटाविनाशेऽपि तन्त्वन्तरसंयोगात् परिमाणाधिक्यं न स्यादिति वाच्यम्, तत्रापि वेमाद्यभिघातेनाऽसमवायिकारण-तन्तुसंयोगनाशात् पटनाशस्यावश्यकत्वात्। किञ्च तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पट एव न स्यात्, तन्त्वन्तररूप-कारणाभावात्। तन्त्वन्तरस्यावयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत्। तस्मात् तत्र तन्त्वन्तर-संयोगे सति पूर्वं पटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम्।

न्यूनतां परिहर्तुमाह—**अर्थादिति**। प्रकरणादित्यर्थः। **द्व्यणुकस्य** नाश इति। द्व्यणुकासमवायिकारणस्य परमाणुद्वयसंयोगस्य नाशाद् द्व्यणुकस्य नाशः, असमवायिकारणनाशस्य कार्यद्रव्यनाशकत्वादिति भावः। **परिमाणाधिक्यमिति**। कारण-संख्या-प्रचयपरिमाणानां कार्य-परिमाणकारणत्वादिति भावः।

হয়? কারণ অবয়বীসত্ত্বেও তিন চারিটী পরমাণুর বিশ্লেষ বা তিন চারিটী পরমাণুর উপচয় (বৃদ্ধি) হইলে অবয়বীর প্রত্যভিজ্ঞা সত্ত্বেও পরিমাণের ভেদ প্রত্যক্ষসিদ্ধ হইয়া থাকে—ইহা বলিতে পার না। কারণ পরমাণুর বিশ্লেষ হইলে দ্ব্যণুকের নাশ অবশ্যই স্বীকার্য্য। দ্ব্যণুকের নাশ হইলেই ত্র্যণুকের নাশ হইবে। এই ক্রমে মহাবয়বীর নাশ অবশ্য হইবে। নাশক বিদ্যমান থাকিতে অনঙ্গীকারমাত্রের দ্বারা নাশের অপলাপ করিতে পার না। শরীরাদিতে অবয়বের উপচয় হইলে অসমবায়িকারণের নাশ অবশ্য হয় বলিয়া অবয়বীর নাশ অবশ্য স্বীকার্য্য। [পূঃ] পটের বিনাশ না হইলেও অন্য তন্তুর সংযোগে [পটের] পরিমাণের আধিক্য না হউক—ইহা বলিতে পার না। কারণ সেই স্থলেও (অন্য তন্তুর সংযোগ স্থলেও) বেমাদির অভিঘাতে অসমবায়ী কারণ তন্তুসংযোগের নাশ হওয়ায় পটের নাশ অবশ্য স্বীকার্য্য। আরও কথা—অন্য তন্তুটী সেই পটের অবয়ব হইলে পূর্ব্বে সেই বস্ত্রই উৎপন্ন হইতে পারে না, কারণ অন্য তন্তুরূপ সমবায়ী কারণ (পূর্বে) নাই। আর অন্য তন্তুটী অবয়ব না হইলে সংযুক্ত দ্রব্যের ন্যায় তাহা দ্বারা পরিমাণের আধিক্য হইতে পারে না। সুতরাং পরিমাণের আধিক্য স্থলে অন্য তন্তুর সংযোগ হইলে পূর্ব্বে পটনাশ হয়,

संख्यावत् तु पृथक्त्वं स्यात् पृथक्प्रत्ययकारणम् ।।११३।।

अवयविनः प्रत्यभिज्ञानन्तु साजात्येन दीपकलिकादिवत् । न च पूर्वतन्तव एव तन्त्वन्तरसहकारात् पूर्वपटे सत्येव पटान्तरमारभन्तामिति वाच्यम् । मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधात् तत्र पटद्वयासम्भवात् ; एकदा नानाद्रव्यस्य तत्रोपलम्भस्य बाधितत्वाच्च । तस्मात् पूर्वद्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् ।

पृथक्त्वं निरूपयति—संख्यावदिति । पृथक्प्रत्ययासाधारणकारणं पृथक्त्वम् । तन्नित्यतादिकं सङ्ख्यावत् । तथा हि नित्येष्वेकत्वं नित्यम् , अनित्येष्वनित्यम् । अनित्यमेकत्वन्त्वाश्रये द्वितीयक्षणे चोत्पद्यते आश्रयनाशान्नश्यति ; तथैकपृथक्त्वमपि । द्वित्वादिवच्च द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः ।।११३।।

आरम्यारम्भवादं निरसितुं पूर्वपक्षमारचयति—**न च पूर्वतन्तव** इति ।

संख्यावदितीति । यथा संख्या "एको द्वौ त्रयो" वेत्याद्याकारक-गणनाव्यवहारस्यासाधारणं कारणं, तथेत्यर्थः । **एकपृथक्त्व**मपीति । एकसमवेतपृथक्त्वमित्यर्थः ।

তাহার পরে অন্য পটের উৎপত্তি হয়—ইহা অবশ্য স্বীকার করিতে হইবে। অবয়বীর প্রত্যভিজ্ঞা কিন্তু দীপশিখার ন্যায় সাজাত্যবশতঃ হইয়া থাকে। [পূঃ] আচ্ছা, পূর্ব্ব তন্তুসমূহই অন্য তন্তুর সহযোগে পূর্ব্বপট থাকিতেই অন্য পট উৎপন্ন করুক—ইহা বলিতে পার না। [উঃ] কারণ দুইটী মূর্ত্ত বস্তুর সমানদেশতার (একই অবয়বে অবস্থানে (বিরোধ আছে অর্থাৎ এক অবয়বে এক সময়ে দুইটী মূর্ত্ত বস্তু সমবেত হইয়া অবস্থান করে না বলিয়া সেই তন্তুতে দুইটী পটের অবস্থান সম্ভব হয় না এবং একই সময়ে সেই এক অবয়বে নানা দ্রব্যের উপলব্ধিও [প্রমাণের দ্বারা] বাধিত হইয়া থাকে। সুতরাং প্রতিবন্ধক পূর্ব্ব দ্রব্যের বিনাশ হইলে অন্য দ্রব্যের উৎপত্তি হয়—ইহা অবশ্য স্বীকার্য্য।

সংখ্যাবৎ এই গ্রন্থের দ্বারা পৃথক্ত্ব নিরূপণ করিতেছেন। পৃথক্ প্রত্যয়ের (এইটী ইহা হইতে পৃথক্—এই জ্ঞানের) অসাধারণ কারণ হইতেছে পৃথক্ত্ব। পৃথক্ত্বের নিত্যত্বাদি [বিভাগ] সংখ্যার ন্যায়। তাহা এইরূপ :—নিত্যপদার্থে একত্ব [যেমন] নিত্য, অনিত্য পদার্থে [একত্বটী তদ্রূপ] অনিত্য। অনিত্য একত্ব কিন্তু [নিজ] আশ্রয়ে দ্বিতীয় ক্ষণে উৎপন্ন হয় এবং আশ্রয়নাশ প্রযুক্ত বিনষ্ট হয়। সেইরূপ এক-

अन्योऽन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमुच्यते।
अस्मात् पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥११४

नन्वयमस्मात् पृथगित्यादावन्योऽन्याभाव एव भासते, कथं पृथक्त्वं गुणान्तरं स्वीक्रियते। न चास्तु पृथक्त्वं, न त्वन्योऽन्याभाव इति वाच्यम्। रूपं न घट इति प्रतीत्यनापत्तेः। न हि रूपे घटावधिकं पृथक्त्वं गुणान्तरमस्ति, न वा घटे घटावधिकं पृथक्त्वमस्ति, येन परम्परासम्बन्धः कल्प्यत इत्यत आह—

नित्ये वर्त्तमानमेकपृथक्त्वं नित्यमनित्ये तदनित्यम्। तस्य समवायिकारणमाश्रयः। समवायिकारणगतैकपृथक्त्वमसमवायिकारणमिति फलितार्थः। एवं द्विपृथक्त्वादिकमित्यत्रापि बोध्यम्। **द्विपृथक्त्वम्**—उभयसमवेतपृथक्त्वम् ॥ १०६-११३

पृथक्त्वस्य गुणान्तरत्वं साधयितुमाह—**नन्विति**। **पृथगित्या**दाविति। इत्यादिप्रत्यक्षे इत्यर्थः। आदिना—इमावस्मात् पृथगित्यादि-प्रत्यक्षपरिग्रहः। **रूपं**—नीलम्। **न हीति**। गुणे गुणानङ्गीकाराद् रूपे घटावधिकपृथक्त्वस्याभावादन्योभावस्य चानभ्युपगमादिति भावः। ननु समवायेन गुणे गुणासत्त्वेऽप्येकार्थसमवायेन तत्र तत्सत्त्वे बाधकाभावादेकार्थसमवायेन घटनिष्ठपृथक्त्वं विषयीकृत्य तत्प्रतीत्युपपत्तिरिति चेत्, तत्राह—**न वेति**। घटो घटात् पृथगिति प्रतीत्यभावाद् घटे घटावधिक-पृथक्त्वं नास्तीति भावः। **परम्परासम्बन्धः**—समवायघटित-सामानाधिकरण्य-सम्बन्धः। तथा च यथा घटे नीलरूपादिकं प्रमाणसिद्धं, तद्वद् यदि पृथक्त्वं प्रमाणसिद्धं स्यात्, तर्हि तदेकार्थसमवायेन नीलादौ प्रतीयेत, न च घटे पृथक्त्वं प्रमाणसिद्धम्। तस्माद्रूपं न घट इत्यादि-प्रतीतावन्योन्याभावस्यैव विषयत्वं न पृथक्त्वस्येति भावः। नञ्पद-पृथक्पदयोः

পৃথক্ত্বও (এক পদার্থে সমবেত পৃথক্ত্বও) [উৎপন্ন ও বিনষ্ট হয়]। দ্বিত্বাদির ন্যায় দ্বিপৃথক্ত্ব প্রভৃতিও [উৎপন্ন ও বিনষ্ট হয়]—এই অর্থ ॥১১৩॥

আচ্ছা, 'অয়মস্মাৎ পৃথক্' এই সমস্ত প্রতীতিতে অন্যোন্যাভাবই বিষয় হয়। সুতরাং পৃথক্ত্বটী গুণান্তর—ইহা কিরূপে স্বীকৃত হইতে পারে? পৃথক্ত্বই [উক্ত প্রতীতির বিষয়] হউক, [অতিরিক্ত] অন্যোন্যাভাব [স্বীকৃত] না হউক—ইহা বলিতে পার না। কারণ 'রূপং ন ঘটঃ' এই প্রতীতির উৎপত্তি হইবে না। যেহেতু রূপে ঘটাবধিক অর্থাৎ ঘটের পৃথক্ত্ব-রূপ গুণান্তর থাকে না। [কারণ গুণমাত্রই নির্গুণ]। আর ঘটেও ঘটাবধিক পৃথক্ত্ব থাকে না, যাহাতে পরম্পরাসম্বন্ধ কল্পিত হইবে অর্থাৎ

अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः।
कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥११५

अस्मादिति। ननु शब्दवैलक्षण्यमेव, न त्वर्थवैलक्षण्यमिति चेन्न। विनाऽर्थभेदं घटात् पृथगितिवद् घटो न पट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रसङ्गात्। तस्माद् यदर्थयोगे पञ्चमी, सोऽर्थो नञर्थान्योऽन्याभावतो भिन्नो गुणान्तरं कल्प्यत इति ॥११४॥

संयोगं निरूपयति—**अप्राप्तयो**रिति। विभजते—**कीर्त्तित** इति। **एषः**—

.शब्दतो वैलक्षण्येऽपि नार्थवैलक्षण्यम्। तथा च शब्दवैलक्षण्यकृतमेव प्रतीतिवैलक्षण्यमित्यत—**नन्वि**ति। **पञ्चमी**प्रसङ्गादिति। तथा चान्योन्योभावार्थकपदयोगेऽन्याराद् इतरर्त्ते इत्यादि-सूत्रेण पञ्चमीविधानात् तादृशार्थकस्य नञश्च तत्र सत्त्वाद् घटान्नेति प्रयोगस्य साधुत्वप्रसङ्गादिति भावः। **तस्मात्**—उक्तस्थले पञ्चमीप्रसङ्गरूप-दोषात्। **पदार्थतत्त्व**-निरूपणकृतस्तु—"पृथकृत्वमपि न गुणान्तरम्, अन्योन्याभावादेव पृथकृत्व-व्यवहारोपपत्तेः। पृथकृत्व-प्रतीतिस्तु न सावधित्वालम्बना, मानाभावादि"त्याहुः। प्रपञ्चस्तत्रैव द्रष्टव्यः। **अप्राप्तयो**रितीति। असम्बद्धत्वेन वर्त्तमानयोरित्यर्थः। तेन समवाय-व्यवच्छेदः, ततसम्बन्धिनोरसम्बद्धत्वेन वर्त्तमानायोगादिति भावः।

রূপে পৃথক্ত্ব না থাকিলেও ঘটে যদি ঘটাবধিক পৃথক্ত্ব থাকিত, তবে পৃথক্ত্ব ও রূপ সমানাধিকরণ বলিয়া সামানাধিকরণ্য (স্বসমবায়িসমবেতত্ব) সম্বন্ধে ঘটের পৃথক্ত্ব রূপেই থাকিত এবং সামানাধিকরণ্য সম্বন্ধে রূপে বর্ত্তমান ঘটগত পৃথক্ত্বই "রূপং ন ঘটঃ' এই প্রতীতির বিষয় হইতে পারিত। কিন্তু ঘটে ঘটের পৃথক্ত্ব থাকে না, যাহাতে ঐরূপ পরম্পরাসম্বন্ধ কল্পিত হইতে পারে। সুতরাং অন্যোন্যাভাব স্বীকার্য্য, পৃথক্ত্ব স্বীকার্য্য নহে। এই আশঙ্কার জন্য বলিলেন—**অস্মাৎ** ইত্যাদি। ['অস্মাৎ পৃথক্, ইদং ন'—এই স্থলে] শব্দের বৈলক্ষ্যণই আছে, কিন্তু [পৃথক্ ও নঞ্ পদের] অর্থের বৈলক্ষণ্য নাই—এই যদি বলি। না—তাহা বলিতে পার না। কারণ অর্থভেদ না থাকিলে 'ঘটাৎ পৃথক্' এই স্থলের ন্যায় 'ঘটো ন' এই স্থলেও পঞ্চমী বিভক্তির আপত্তি হইবে। সুতরাং যাদৃশার্থক পদের যোগে পঞ্চমীবিভক্তি হয়, সেই অর্থটী নঞর্থ অন্যোন্যাভাব হইতে ভিন্ন গুণান্তর কল্পিত হইয়া থাকে ॥১১৪॥

অপ্রাপ্তয়োঃ—এই গ্রন্থের দ্বারা সংযোগ নিরূপণ করিতেছেন। **কীর্ত্তিতঃ** এই গ্রন্থের দ্বারা তাহাকে বিভাগ করিতেছেন। **এষঃ** শব্দের অর্থ—সংযোগ। **সন্নিপাতঃ**;

तथोभयक्रियाजन्यो भवेत् संयोगजोऽपरः।
आदिमः श्येनशैलादि-संयोगः परिकीर्त्तितः ॥११६
मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः।
कपालतरु-संयोगात् संयोगस्तरु-कुम्भयोः ॥११७
तृतीयः स्यात्, कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः।
अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः ॥११८
शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत्।
एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपर ॥११९
विभागजस्तृतीयः स्यात् तृतीयोऽपि द्विधा भवेत्।
हेतुमात्रविभागोत्थो हेत्वहेतु विभागजः ॥१२०

संयोगः। सन्निपातः—संयोगः। द्वितीयः—उभयकर्मजः। तृतीयः इति। संयोगज-संयोग इत्यर्थः। तृतीयः स्यादिति पूर्वेणान्वितम्। आदिमः—अभिघातः। द्वितीयो नोदनाख्यः संयोग इति।

विभक्तप्रत्ययासाधारणकारणं विभागं निरूपयति—विभाग इति। एककर्मेति। तदुदाहरणन्तु श्येनशैलविभागादिकं पूर्ववद् बोध्यम्। तृतीयोऽपि विभागज-विभागः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभागजन्यश्चेति द्विविधः। आद्यस्तावद् यत्रैककपाले कर्म, ततः कपालद्वयविभागः, ततो घटारम्भकसंयोग-नाशस्ततो घटनाशः, ततस्तेनैव कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्याकाशविभागो

শব্দের অর্থ—সংযোগ। **দ্বিতীয়ঃ** শব্দের অর্থ—উভয় কর্ম্মজ। **তৃতীয়ঃ** এই গ্রন্থের সংযোগজ-সংযোগ—এই অর্থ। 'তৃতীয়ঃ স্যাৎ'—এই কথাটী পূর্ব্বের সহিত অন্বিত। **আদিমঃ** শব্দের অর্থ—অভিঘাত। **দ্বিতীয়ঃ** এই কথার অর্থ—নোদন নামক সংযোগ। **বিভাগঃ** এই গ্রন্থের দ্বারা বিভক্ত জ্ঞানের অসাধারণ কারণ বিভাগকে নিরূপণ করিতেছেন। **এককর্ম্ম** এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। তাহার (এক কর্ম্মোৎপন্ন বিভাগের) উদাহরণ কিন্তু সংযোগের ন্যায় শ্যেন-শৈলের বিভাগাদি জানিবে। তৃতীয় বিভাগজ-বিভাগ হইতেছে—কারণমাত্রের বিভাগজন্য এবং কারণ ও অকারণের বিভাগজন্য—এই দুই প্রকার। প্রথমটী হইতেছে :—যখন একটী কপালে কর্ম্ম হয়, তাহার পর কপালদ্বয়ের বিভাগ, তাহার পর ঘটের আরম্ভক সংযোগের নাশ,

जन्यते, तत आकाशसंयोगनाशः, तत उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति। न च तेन कर्मणैव कथं देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम्। एकस्य कर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभाग-जनकत्वस्यानारम्भकसंयोग-प्रतिद्वन्द्विविभाग-जनकत्वस्य च विरोधात्। अन्यथा विकसत्कमलकुड्मलभङ्गप्रसङ्गात्। तस्मात् यदीदमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं जनयेत्, तदारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वि-विभागं न जनयेत्। न च कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात् पूर्वं कुतो देशान्तर-

पूर्ववत्—संयोगवत्। **यत्र**—यदा। **तेनैव** कर्मणा—कपालद्वयविभागजनक-कर्मणा। **देशान्तर**विभागः—कपालाकाशादि-विभागः। **एकस्य** कर्मणः—एकस्यावयव-कर्मणः। **आरम्भके**त्यादि। आरम्भकसंयोगः कपालद्वयसंयोगादिस्तत्प्रतिद्वन्द्वी तन्नाशके-त्यर्थः। **अनारम्भक**संयोगः—कपालाकाशसंयोगादिः। **विरोधात्**—आरम्भकसंयोग-प्रतिद्वन्द्वि-विभागजनक-कर्मण अनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वि-विभागाजनकत्वनियमादिति भावः। **अन्यथा**—तादृशयोर्द्वयोः कर्मणोरैक्ये। **विकसदि**ति। विकसत्कमलस्य कुड्मलस्यापि-दलस्यापि नाशप्रसङ्ग इत्यर्थः। तथा च तत्राग्रावच्छेदेनानारम्भकसंयोग-प्रतिद्वन्द्वि-विभागजनक-कर्मणः सत्त्वात् तेन कर्मणा मूलावच्छिन्नारम्भकसयोगप्रतिद्वन्द्वि-विभागोत्पत्तिस्तेन चारम्भकसंयोगनाशस्तेन पद्मदलनाशः स्यादिति भावः। **देशान्तर-**

তাহার পর ঘটের নাশ, তাহার পর সেই কপালবিভাগেরই দ্বারা ক্রিয়াবিশিষ্ট কপালের আকাশ হইতে বিভাগ উৎপন্ন হয়, তাহার পর আকাশ-সংযোগ নষ্ট হয়, তাহার পর উত্তরদেশসংযোগ ও তাহার পরক্ষণে কর্ম্মনাশ হয়। [পূঃ] সেই কপাল-কর্ম্মের দ্বারাই কেন দেশান্তর (আকাশ) বিভাগ উৎপন্ন হয় না—ইহা বলিতে পার না। কারণ একটী কর্ম্মের আরম্ভকসংযোগ-বিরোধী বিভাগের জনকত্ব ও অনারম্ভক-সংযোগ-বিরোধী বিভাগের জনকত্বে বিরোধ আছে অর্থাৎ আরম্ভকসংযোগের বিরোধী বিভাগের জনক কর্ম্মটি অনারম্ভক-সংযোগের বিরোধী বিভাগের জনক হয় না। অন্যথা অর্থাৎ উক্ত নিয়ম অস্বীকার করিলে বিকসিত পদ্মের দলভঙ্গের আপত্তি হইবে অর্থাৎ পদ্মদলের অগ্রভাগে অনারম্ভকসংযোগ-বিরোধী বিভাগের জনক যে কর্ম্ম আছে, তাহা পদ্মদলের মূলে আরম্ভকসংযোগের বিরোধী বিভাগ উৎপন্ন করিলে সেই বিভাগের দ্বারা আরম্ভকসংযোগ বিনষ্ট হইলে পদ্মপত্র খসিয়া পড়িবে। সেইজন্য যদি এই কর্ম্ম অনারম্ভকসংযোগের বিরোধী বিভাগ উৎপন্ন করে, তবে আরম্ভক সংযোগের বিরোধী বিভাগ উৎপন্ন করিবে না। [পূঃ] [ঘটাদিরূপ] দ্রব্যনাশের পূর্ব্বে কারণের

विभागो न जन्यत इति वाच्यम्। आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशान्तरविभागासम्भवात्। द्वितीयस्तावद् यत्र हस्तक्रियया हस्ततरु-विभागः, ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति। तत्र शरीरतरुविभागे हस्तक्रिया न कारणम्, व्यधिकरणत्वात्। शरीरे तु क्रिया नास्त्येव, अवयविकर्मणो यावद-वयवकर्मनियतत्वात्। अतस्तत्र कारणाकारणविभागेन कार्याकार्यविभागो जन्यत इति। अत एव विभागो गुणान्तरम्; अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात्। अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथासिद्धो भवति ॥११५-१२०

विभागः—कपालाकाशादिविभागः। **विभागास**म्भवादिति। तथा च समवायिकारणा-समवायिकारणयोः सत्त्वेऽपि तत्र समवायेन द्रव्यस्य तत्प्रतिबन्धकतया वर्त्तमानत्वात् तदभावरूप-कारणाभावाद् द्व्यणुकनाशात् पूर्वं न तादृशविभागापत्तिरिति भावः। न च तत्र द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति वाच्यम्। सति द्रव्ये तादृशविभागाननुभव-स्यैव तत्र प्रमाणत्वात्। **यावदवयवे**ति। यावदवयवघटक-प्रत्येकावयवसमवेता यावत्यः क्रियास्तावत्प्रत्येक-क्रियाजन्यत्वात्, क्रियाया व्याप्यवृत्तित्वनियमादिति भावः। **अतः** —एकावयवक्रियया शरीरक्रियानुत्पत्तेः। **तत्र**—तादृशशरीरे। **कारणाकारण-**विभागेन—हस्ततरुविभागादिना। **कार्याकार्य**विभागः—शरीरतरुविभागादिः। **अत एव**—विभागज-विभागाङ्गीकारस्यावश्यकत्वादेव। **अन्यथा**—संयोगध्वंस-रूपत्वे। **न**

(কপালদ্বয়ের) বিভাগের দ্বারাই কেন দেশান্তরবিভাগ জন্মায় না—ইহা বলিতে পার না। যেহেতু দ্রব্য থাকিলে অর্থাৎ দ্রব্যনাশ ব্যতীত আরম্ভকসংযোগের বিরোধী বিভাগ-বিশিষ্ট অবয়বের দেশান্তরবিভাগ সম্ভব হইতে পারে না। [কারণ তাহাতে কারণবিভাগে কর্ম্মলক্ষণের অতিব্যাপ্তি হইবে।] দ্বিতীয়টী (কারণাকারণবিভাগ-জন্য বিভাগটি) হইতেছে :—যখন হস্তক্রিয়া দ্বারা হস্ত ও তরুর বিভাগ হয়, তাহার পর শরীরেও বিভক্ত প্রত্যয় হয়, তখন শরীরতরু-বিভাগে হস্তক্রিয়া কারণ নহে। যেহেতু [হস্তক্রিয়াটী] ব্যধিকরণ। আর শরীরে তো ক্রিয়া নাইই। কারণ অবয়বীর ক্রিয়া যাবৎ অবয়বের ক্রিয়া-নিয়ত অর্থাৎ অবয়বীর ক্রিয়াটি সমুদায় অবয়বের ক্রিয়া হইতে উৎপন্ন হয়। অতএব সেস্থলে কারণাকারণ-বিভাগের দ্বারাই কার্য্যা-কার্য্যবিভাগ উৎপন্ন হয়। এই কারণেই বিভাগটি গুণান্তর, [সংযোগনাশ স্বরূপ নহে]। অন্যথা (বিভাগ সংযোগনাশ-স্বরূপ হইলে) শরীরে বিভক্ত প্রত্যয় হইতে পারিত না। অতএব সংযোগ-নাশের দ্বারা বিভাগ অন্যথাসিদ্ধ হয় না ॥১১৫-১২০॥

परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्त्तितम्।
दैशिकं कालिकञ्चापि, मूर्त्त एव तु दैशिकम्॥१२१
परत्वं, मूर्त्तसंयोगभूयस्त्व-ज्ञानतो भवेत्।
अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम्॥१२२

परापरव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूपयति—**परत्वं चेति।** **दैशिक-मिति।** दैशिकपरत्वं बहुतरमूर्त्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते। एवं तदल्पीयस्त्व-ज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते। अत्रावधित्वार्थं पञ्चम्यपेक्षा। यथा पाटलिपुत्रात् काशीम-

स्यादिति। विभागस्य संयोगध्वंसरूपत्वे हस्तक्रियाजन्य-हस्ततरुसंयोगध्वंसस्य शरीरा-वृत्तित्वाच्छरीरे क्रियाया अभावाच्छरीरतरुसंयोगध्वंसोत्पत्त्यसम्भवेन विषयाभावाच्छरीरं वृक्षाद् विभक्तमिति प्रत्ययो न स्यादिति भावः। किञ्च विनिगमनाविरहाद् नाशस्य सावधिकत्वाभावादन्यतराश्रयनाशेन संयोगनाशे विभक्त-प्रत्ययप्रसङ्गाच्च संयोगनाशो न विभागः, किन्त्वतिरिक्त इत्यवधेयम्॥११५-१२०॥

विभौ दिक्संयोगरूपासमवायिकारणाभावेन तत्र दैशिकपरत्वापरत्वयोर्नोत्पत्तिरत उक्तं मूले—**मूर्त्त** एवेति। **बहुतर**मूर्त्तेति। बहुतर-मूर्त्त-संयोगान्तरितत्वं संयुक्तसंयोग-बहुत्वं, तदेव विप्रकृष्टत्वं, तज्ज्ञानरूपादपेक्षाबुद्धिविशेषादित्यर्थः। तथा च तादृशबुद्धिम-पेक्ष्य दिक्पिण्डसंयोगादसमवायिकारणाद् विप्रकृष्टे पिण्डे समवायिकारणे परत्वस्योत-पत्तिरिति भावः। **तदल्पीयस्त्वं**—संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं, तदेव सन्निकृष्टत्वम्। परत्वादौ तादृशशब्दोल्लेखि-प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शयितुमाह—**अत्रे**ति। परत्वादिविषयक-शाब्दबोधोपयोगि-वाक्ये इत्यर्थः। **अवधित्वार्थम्**—अवधित्वविषयक-शाब्दबोधार्थम्। अवधित्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः, पदार्थान्तरं वेत्यन्यदेतत्। **पञ्चम्यपेक्षा**—पञ्चमी-विभक्तिमत्त्वेनावधित्ववाचकपदप्रयोगापेक्षा। तादृशमुदाहरति—**यथे**ति। मूलेऽपेक्षाबुद्धि-

পরত্বঞ্চ এই গ্রন্থের দ্বারা পরাপর ব্যবহারের জনক পরত্ব ও অপরত্ব নিরূপণ করিতেছেন। **দৈশিকং** এই গ্রন্থ [ব্যাখ্যাত হইতেছে]। দৈশিক পরত্বটী বহুতর মূর্তসংযোগান্তরিতত্বের জ্ঞান অর্থাৎ সংযুক্তসংযোগের বহুত্ব-রূপ বিপ্রকৃষ্টত্বের জ্ঞান হইতে উৎপন্ন হইয়া থাকে। এইরূপ তদল্পীয়স্ত্ব অর্থাৎ সংযুক্তসংযোগের অল্পত্বরূপ সন্নিকৃষ্টত্বের জ্ঞান হইতে [দৈশিক] অপরত্ব উৎপন্ন হয়। এস্থলে অবধিত্ব-জ্ঞানের জন্য পঞ্চম বিভক্তির অপেক্ষা আছে। যেমন কাশীকে অপেক্ষা করিয়া পাটলিপুত্র হইতে

तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये।
दिवाकरपरिस्पन्द-भूयस्त्वज्ञानतो भवेत्॥१२३
परत्व—मपरत्वं तु तदीयाल्पत्व-बुद्धितः।
अत्र त्वसमवायी स्यात् संयोगः कालपिण्डयोः॥१२४
अपेक्षाबुद्धि-नाशेन नाशस्तेषामुदाहृतः।
बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः॥१२५

पेक्ष्य प्रयागः परः। पाटलिपुत्रात् कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति॥१२१-१२२॥

तयोः—दैशिक-परत्वापरत्वयोः। **असमवायी**—असमवायिकारणम्। **तदाश्रये**—दैशिक-परत्वापरत्वाश्रये। **दिवाकरे**ति। अत्र परत्वापरत्वं कालिकं ग्राह्यम्। यस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः, स ज्येष्ठः; यस्य न्यून, स कनिष्ठः। कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्ये एव। **अत्र**—कालिकपरत्वा-परत्वयोः॥१२३-१२४

तेषां—कालिकदैशिकपरत्वापरत्वानाम्। क्रमप्राप्तां बुद्धिं निरूपयितुमाह—

नाशेनेत्युपलक्षणम्, दैशिकपरत्वापरत्वयोः सप्तधा विनाशदर्शनात्। तथा चोक्तम्—"अपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्यसंयोगनाशनात्। पृथग् द्वाभ्याञ्च सर्वेभ्यो विनाशः सप्तधानयो"-रिति। प्रपञ्चस्तूपस्कारे द्रष्टव्यः। पदार्थतत्त्वनिरूपणकृतस्तु "परत्वापरत्वे अपि न गुणान्तरे" इत्याहुः॥१२१-१२६

तदभाववतीति। इदञ्च प्रमायामतिव्याप्तिवारणाय। तदभाववद्विशेष्यक तदभाव-प्रकारक-प्रमायामतिव्याप्तिवारणाय—**तत्प्रकारका**मिति। इच्छायामतिव्याप्तिवारणाय

প্রয়াগ দূরে, [কিন্তু] কুরুক্ষেত্রকে অপেক্ষা করিয়া পাটলীপুত্র হইতে প্রয়াগ নিকটে॥

তয়োঃ পদের অর্থ—দৈশিক পরত্ব ও অপরত্বের। **অসমবায়ী** পদের অর্থ—অসমবায়ী কারণ। **তদাশ্রয়ে** কথার অর্থ—দৈশিক পরত্ব ও অপরত্বের আশ্রয়ে। **দিবাকর** ইত্যাদি [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। এই স্থলে পরত্ব ও অপরত্ব কালিক বুঝিতে হইবে। যাহার সূর্য্যক্রিয়া অপেক্ষা যাহার সূর্য্যক্রিয়া অধিক, সে জ্যেষ্ঠ; যাহার অল্প, সে কনিষ্ঠ। কালিক পরত্ব ও অপরত্বটী কার্য্য দ্রব্যেই উৎপন্ন হয়। **অত্র** পদের অর্থ—কালিক পরত্ব ও অপরত্বে॥ **তেষাং** পদের অর্থ—কালিক এবং দৈশিক পরত্ব ও অপরত্বের। **বুদ্ধেঃ** এই গ্রন্থের দ্বারা ক্রমপ্রাপ্ত বুদ্ধি নিরূপণ

अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते।
अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमिष्यते ॥१२६
तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता।
तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः ॥१२७
आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः।
भवेन्निश्चयरूपा या, संशयोऽथ प्रदर्श्यते ॥१२८
किंस्विन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः।
तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥१२९

बुद्धेरिति। तत्र अप्रमां निरूपयति—**तच्छून्य** इति। तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इत्यर्थः। **तत्प्रपञ्चः**—अप्रमाप्रपञ्चः। **आद्य** इति। विपर्यास इत्यर्थः। शरीरादौ निश्चयरूपं यदात्मत्वप्रकारकं ज्ञानं गौरोऽहमित्याकारकम्। एवं शङ्खादौ पीतः शङ्ख इत्याकारकं यज् ज्ञानं निश्चयरूपं, तद् भ्रम इति। **किंस्वि-दि**ति वितर्के। निश्चयस्य लक्षणमाह—**तदभावे**ति। तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः ॥१२५-१२६

संशयं लक्षयति—**स संशय** इति। एकधर्मिक-विरुद्ध-भावाभावप्रकारकं

—**ज्ञान**मिति। अप्रमां विभज्य तत्स्वरूपमाह मूले—**आद्य** इति। विपर्यय इत्यर्थः। **तदभावे**ति। इदञ्च संशयेऽतिव्याप्तिवारणाय। निर्विकल्पकेऽतिव्याप्तिवारणाय—**तत्प्रकार**कमिति। इच्छायामतिव्याप्तिवारणाय—ज्ञानपदम् ॥१२७-१२६॥

सशयं लक्षयति—**एकधर्मि**केति। तेनात्मा नित्यो बुद्धिरनित्येति समूहालम्बन-

করিতেছেন। তন্মধ্যে **তচ্ছূন্য** এই গ্রন্থের দ্বারা অপ্রমা নিরূপণ করিতেছেন। তাহার অভাবের অধিকরণে তৎপ্রকারক জ্ঞানই ভ্রম—[**তচ্ছূন্যে** গ্রন্থের] এই অর্থ॥১২১-১২৭॥

আদ্য এই পদের অর্থ—বিপর্য্যাস (ভ্রম)। শরীর প্রভৃতিতে "অহং গৌরঃ"—এই আকারে যে আত্মত্বপ্রকারক নিশ্চয়রূপ জ্ঞান, তাহা ভ্রম। এইরূপ শঙ্খ প্রভৃতিতে "পীতঃ শঙ্খঃ" এই আকারের যে নিশ্চয়রূপ জ্ঞান, তাহা ভ্রম। **কিংস্বিৎ** এই পদটী বিতর্ক অর্থে [প্রযুক্ত হইয়াছে]। **তদভাব**—এই গ্রন্থের দ্বারা নিশ্চয়ের লক্ষণ বলিতেছেন। তদভাবাপ্রকারক ও তৎপ্রকারক জ্ঞান হইতেছে নিশ্চয়। **স সংশয়**—এই গ্রন্থের দ্বারা সংশয়ের লক্ষণ বলিতেছেন। একধর্ম্মীতে বিরুদ্ধ ভাব ও অভাব-

स संशयो मतिर्या स्यादेकत्राभावभावयोः ।
साधारणादि-धर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥१३०

ज्ञानं संशय इत्यर्थः । **साधारणेति** । उभय-साधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशय-कारणम् । यथा उच्चैस्तरत्वं स्थाणु-पुरुष-साधारणं ज्ञात्वा "अयं स्थाणुर्न वे"ति सन्दिग्धे । एवमसाधारणधर्मज्ञानं कारणम् । यथा शब्दस्य नित्यानित्य-व्यावृत्तत्वं गृहीत्वा "शब्दो नित्यो न वे"ति सन्दिग्धे । विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादि-शब्दात्मिका न संशयकारणम् । शब्द-व्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्र-जनकत्व-स्वाभाव्यात् , किन्तु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते, संशयस्तु मानस

ज्ञानव्युदासः, तस्य नानाधर्मिकत्वात् । समुच्चयज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय—**विरुद्धेति** । विरोधसंसर्गावगाहीत्यर्थः । समुच्चयस्यैकधर्मिकत्वेऽपि विरोधानवगाहित्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । नव्यानां मते संशयो भावाभावप्रकारक एवेति स्फुटीकरणाय भावाभावप्रकारक-मित्युक्तम् ; न तु लक्षणघटकं, प्रयोजनाभावात् । प्राचीनमते तु विरुद्धभावमात्रकोटिको-ऽपि संशयो भवति । अत एव "स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो न्विति" **शाकुन्तलोक्तिः** "किमिन्दुः किं पद्मं किमु मुकुरबिम्बं किमु मुखमि"ति **काव्यप्रकाशोद्धृ**तिश्च सङ्गच्छत इति । संशयसामग्रीमाह—**उभयसाधारण** इति । साधारणधर्मवत्त्वज्ञानमसाधारण-धर्मवत्त्वज्ञानं विप्रतिपत्तिरुपलब्ध्यव्यवस्थाऽनुपलब्ध्यव्यवस्था चेति पञ्च संशयकारणानीति न्यायभाष्यकाराः । तथा च **गौतम**सूत्रं—"समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्य-नुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय" इति । तत्र विप्रतिपत्तेः संशय-कारणत्वं निराकरोति—**विप्रतिपत्ति**स्त्विति । विरुद्धकोटिप्रतिपादकं वाक्यं त्वित्यर्थः ।

প্রকারক জ্ঞানই সংশয়—["স সংশয়:" গ্রন্থের] এই অর্থ। **সাধারণাদি** এই গ্রন্থ [ব্যাখ্যাত হইতেছে]। উভয় ধর্ম্মীর সাধারণ যে ধর্ম্ম, তাহার জ্ঞান সংশয়ের কারণ। যেমন উচ্চৈস্তরত্বকে স্থাণু ও পুরুষের সাধারণ ধর্ম্ম নিশ্চয় করিয়া 'অয়ং স্থাণুর্নবা' এই সন্দেহ করে। এইরূপ অসাধারণ ধর্ম্মের জ্ঞানও [সংশয়ের] কারণ। যেমন শব্দত্বের নিত্য ও অনিত্য হইতে ব্যাবৃত্তত্ব অর্থাৎ শব্দত্বকে নিত্য ও অনিত্য পদার্থে অবিদ্যমান জানিয়া 'শব্দো নিত্যো ন বা' এই সন্দেহ করে। 'শব্দো নিত্যো ন বা' এইরূপ শব্দাত্মক বিপ্রতিপত্তি (বিরুদ্ধ কোটিপ্রতিপাদক বাক্য) কিন্তু সংশয়ের কারণ নহে। যেহেতু শব্দ, ব্যাপ্তিজ্ঞান প্রভৃতির নিশ্চয়মাত্রের জনকত্বই স্বভাব

दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।

एवेति। एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद् विषयसंशय इति। एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम्। किन्तु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति ॥१३०

दोष इति। अप्रमां प्रति दोषः कारणम्, प्रमां प्रति गुणः कारणम्। तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः, तेषां कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम्। गुणस्य प्रमाजनकत्वमनुमानात् सिद्धम्। यथा—प्रमा ज्ञानसामान्यकारणभिन्न-कारण-.

सूत्रविरोध परिहरति—**किन्त्वि**ति। तथा च विप्रतिपत्तेरिति सूत्रस्थपञ्चम्याः प्रयोजकत्वपरत्वान्न विरोध इति भावः। प्रामाण्यसंशयरूपाया उपलब्ध्यव्यवस्थायाः संशयजनकत्वं दर्शयति—**एवं ज्ञान** इति। एतेनाऽप्रामाण्यसंशयरूपाया अनुपलब्ध्यव्यवस्थाया संशयजनकत्वं सूचितमिति मन्तव्यम्। व्याप्यसन्देहादेः संशयजनकत्वं दर्शयति—**एवं** व्याप्येति। न च व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वं सूत्रकारानभिप्रेतमिति वाच्यम्। सूत्रस्थचकारस्याऽनुक्तसमुच्चायकत्वेन व्याप्यसन्देहादेरपि लाभात्। संशयसामान्यकारणं दर्शयति—**किन्त्वि**ति ॥१३०॥

अननुगता इति। एतेन गुणानामनुगतत्वमस्तीति सूचितम्। तथा चोक्तं **मणौ**—"यद्यपि प्रमामात्रे नानुगतो गुणस्तथापि तत्तत्प्रमायां भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्ष-यथार्थ-लिङ्ग-सादृश्य वाक्यार्थज्ञानानां यथायथं प्रत्येकमेव गुणत्वमि"ति। **ज्ञानसामान्ये**ति। ज्ञानसामान्यकारणमिन्द्रियसन्निकर्षादिस्तद्भिन्नं कारणं, तज्जन्येत्यर्थः। यच्च तद्भिन्नं कारणं, तदेव विशेषणवद्विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षादिर्गुणत्वेन व्यवह्रियत इति भावः। ननु

(অসাধারণ ধর্ম)। পরন্তু সেই বিপ্রতিপত্তিবাক্য স্থলে শব্দের দ্বারা কোটিদ্বয়ের জ্ঞান জন্মে। সংশয় কিন্তু মানসই হয়। এইরূপ জ্ঞানে প্রামাণ্য সংশয় হইতে বিষয়ে সংশয় হয়। এইরূপ ব্যাপ্যসংশয় হইতেও ব্যাপকের সংশয় হয়—এই সমস্ত জানিবে। পরন্তু সংশয়-সামান্যের কারণ হইতেছে ধর্মীর জ্ঞান বা ধর্মীর সহিত ইন্দ্রিয়ের সন্নিকর্ষ ॥১৩০॥

দোষ এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। অপ্রমার প্রতি দোষ কারণ, প্রমার প্রতি কিন্তু গুণ কারণ। তাহার মধ্যেও পিত্ত প্রভৃতিরূপ দোষগুলি অননুগত (অনুগত-ধর্মশূন্য)। অন্বয় ও ব্যতিরেকের দ্বারা তাহাদের কারণত্ব সিদ্ধ হয়। গুণের প্রমা-জনকত্ব কিন্তু অনুমানের দ্বারা সিদ্ধ হয়। যেমন, প্রমা—জ্ঞানসামান্যের কারণ ব্যতীত

पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥१३१

जन्या जन्यज्ञानत्वात्, अप्रमावत्। न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम्। पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थलेऽपि पित्तरूप-दोष-सत्त्वाच्छङ्खप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। विनिगमनाविरहादनन्तदोषाभावकारणत्वमपेक्ष्य गुणस्य कारणताया न्याय्यत्वात्। न च गुणसत्त्वेऽपि पित्तेन प्रतिबन्धाच्छङ्खे न श्वैत्यज्ञानम्, अतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यम्। तथा च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम्। तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः। एवं भ्रमं प्रति गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वात्। तत्र दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह—पित्तेति।

दोषसत्त्वे प्रमानुत्पत्त्या तत्र दोषस्य प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्। एवञ्च प्रतिबन्धकाभावविधया दोषाभावः प्रमाकारणमस्त्विति चेत्, तत्राह—**न चे**ति। ननु पित्तात्मक-दोषाभावः श्वैत्यप्रमायामेव कारणं, न शङ्खत्वप्रमायामत आह—**विनिगमने**ति। प्रमायां दोषाभावः कारणं गुणो वेत्यत्र विनिगमनाविरहादिति भावः। **तथा च**—दोषाभावानां हेतुत्वस्यावश्यकत्वे च। **गुणस्यापी**ति। पीतपटे सुवर्णे च पित्तरूपदोषाभावस्याविशिष्टत्वेऽपि विशेषणवद्विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षात् पीतपटादौ पीतप्रकारकप्रमोत्पत्तिः सुवर्णादौ च तदभावात् पीतप्रमानुत्पत्तिरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्य हेतुत्वसिद्धिरिति भावः। **एवं**—गुणस्यान्वयव्यतिरेकसिद्ध कारणत्वमनभ्युपगम्य दोषाभावस्य कारणताभ्युपगमे।

অন্য কারণ হইতে উৎপন্ন, যেহেতু জন্যজ্ঞানত্ববান্, যেমন অপ্রমা [জ্ঞানসামান্যের কারণ ভিন্ন দোষ হইতে উৎপন্ন]। [প্রমার প্রতি] দোষাভাবই কারণ হউক—ইহা বলিতে পার না। কারণ 'পীত শঙ্খ' এই জ্ঞান স্থলেও পিত্তরূপ দোষের বিদ্যমানতাবশতঃ শঙ্খত্বপ্রকারক প্রমার অনুৎপত্তির আপত্তি হয়। বিনিগমনার অভাববশতঃ [গুণেরও হেতুত্ব স্বীকার্য্য]। [বস্তুতঃ পক্ষে] অনন্ত দোষাভাবের কারণত্ব অপেক্ষা গুণের কারণত্বই যুক্তিযুক্ত। [পূঃ] গুণ সত্ত্বেও পিত্তের দ্বারা প্রতিরুদ্ধ হওয়ায় শঙ্খে শ্বেতত্বের প্রমাজ্ঞান হয় না। অতএব পিত্তাদি দোষাভাবের কারণত্ব অবশ্য বক্তব্য। তাহা হইলে গুণের কারণত্ব কল্পনায় কি প্রয়োজন ? ইহা বলিতে পার না। কারণ তাহা হইলেও অন্বয়-ব্যতিরেক দ্বারা গুণেরও কারণত্ব সিদ্ধ হইয়া থাকে। এই হইলে অর্থাৎ অন্বয়-ব্যতিরেক সত্ত্বেও গুণ অন্যথাসিদ্ধ হইলে ভ্রমের প্রতি গুণাভাব কারণ—ইহাও অবশ্যই বলা যাইতে পারে। তন্মধ্যে কোনগুলি দোষ ? এই জিজ্ঞাসাতে **পিত্ত**

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम्।
सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः ॥१३२
पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत्।
शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥१३३
शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा।
गुणः स्याद् भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥१३४
अथवा तत्प्रकारं यज् ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम्।

क्वचित् पीतादिभ्रमे पित्तं दोषः, क्वचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः, क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषा अननुगता एव भ्रान्तिजनका इत्यर्थः ॥१३१

अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमशो गुणान् दर्शयति— **प्रत्यक्षे** त्विति। प्रत्यक्षे विशेषणवद्-विशेष्य-सन्निकर्षो गुणः। अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्य-ज्ञानं गुणः। एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्। प्रमां निरूपयति—**भ्रमभिन्न**मिति ॥१३२-१३४

ननु यत्र शुक्ति-रजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातम्, तत्र रजतांशेऽपि प्रमा

कारणमिति। गुणाभाव एव कारणं स्यान्न तु दोष इति भावः। **सुवचत्वात्**— अवश्यं वाच्यत्वात्। **अग्रेऽपी**ति। उपमितौ शाब्दबोधे चेत्यर्थः ॥१३१-१३४॥

प्रमालक्षणान्तरमवतारयन् मूलोक्ताद्यलक्षणं दूषयितुमाह—**नन्वि**ति। मूलं विशदी-

এই গ্রন্থ বলিতেছেন। কোন স্থলে পীতাদির ভ্রমে পিত্ত দোষ, কোন স্থলে চন্দ্রাদির স্বল্প পরিমাণ ভ্রমে দূরত্ব দোষ, কোন স্থলে বংশে সর্প ভ্রমে মণ্ডুকবসার অঞ্জন দোষ। এইরূপ অননুগত দোষগুলি ভ্রমের জনক—[উক্ত গ্রন্থের] এই অর্থ। অনন্তর কোনগুলি গুণ? এই জিজ্ঞাসায় **প্রত্যক্ষে তু**—এই গ্রন্থ দ্বারা প্রত্যক্ষ প্রভৃতি স্থলে ক্রমশঃ গুণগুলি প্রদর্শন করিতেছেন। প্রত্যক্ষে বিশেষণবিশিষ্ট বিশেষ্যের [সহিত ইন্দ্রিয়ের] সন্নিকর্ষটী গুণ। অনুমিতিতে সাধ্যের অধিকরণে সাধ্যব্যাপ্য হেতুর বৈশিষ্ট্যজ্ঞানটি (পরামর্শটি) গুণ। অগ্রেও (উপমিতি ও শাব্দবোধে) এইরূপ [উহ্য করিয়া বুঝিতে হইবে]। **ভ্রমভিন্নং** এই গ্রন্থের দ্বারা প্রমা নিরূপণ করিতেছেন ॥১৩১-১৩৪॥

আচ্ছা, যদি শুক্তি ও রজতে 'ইমে রজতে' অর্থাৎ 'এই দুইটি রজত' এই জ্ঞান

न स्यात्, तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावात्, अत आह—अथवेति। तद्वद्-विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमेत्यर्थः। अथैवं स्मृतेरपि प्रमात्वं स्यात्।

करोति—**तद्वद्विशेष्यकत्व** इति। सतीसप्तम्या अवच्छिन्नत्वमर्थः। तथा च तद्वद्-विशेष्यकत्वावच्छिन्न-तत्प्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वं प्रमात्वमिति पर्यवसितम्। भ्रमस्याप्युप-नीतभानविषय-रजतादिविषयतया तद्वद्विषयकत्वात् तत्रातिव्याप्तिरतस्तद्वद्विषयकत्वं

উৎপন্ন হয়; তবে সেই জ্ঞানে রজতাংশেও [জ্ঞানটী] প্রমা না হউক। কারণ সেই জ্ঞানটী [ভ্রম-সম্বলিত এক বলিয়া] ভ্রমভিন্ন নহে। এই আশঙ্কায় **অথবা** এই গ্রন্থ বলিতেছেন। তদ্বদ্-বিশেষ্যকত্ব-বিশিষ্ট তৎপ্রকারকত্ববৎ জ্ঞানই প্রমা—ইহাই [ঐ অথবা গ্রন্থের] অর্থ। এইরূপ প্রমার লক্ষণ হইলে স্মৃতিও প্রমা হউক। তাহা হইলে কি হয়? এই যদি বল; তাহা হইলে তাহার (স্মৃতির) করণও স্বতন্ত্র প্রমাণ হউক

বিবৃতি

প্রমাতে প্রমাত্ব নামক একটী ধর্ম্ম আছে। অপ্রমাত্বের সহিত উহার সাঙ্কর্য্য হয় বলিয়া উহা জাতি নহে। সুতরাং প্রমাত্বটী কি? তাহা বলিতে হইবে। প্রমামাত্রেই বিশেষ্য ও বিশেষণ বিষয় হইয়া থাকে। ঐ বিশেষণের অপর নাম প্রকার। যদি আমাদের ঘটের প্রমাজ্ঞান হয়, তবে ঐ প্রমাতে বিশেষ্য হয় ঘট এবং বিশেষণ বা প্রকার হইবে সেই ঘটের ধর্ম্ম ঘটত্ব। ঐ ঘটত্বটী ঘটে আছে। সুতরাং ঘটত্বটী ঘটত্ববান্ বা ঘটত্ববিশিষ্ট। ঐ ঘটত্ববিশিষ্ট ঘটটী প্রমার বিশেষ্য এবং ঘটত্বটী প্রমার প্রকার হওয়ায় ঐ প্রমাকে ঘটত্ববদ্-বিশেষ্যক ও ঘটত্ব-প্রকারক প্রমা বলা যায়। প্রমাটী ঘটত্ববদ্-বিশেষ্যক ও ঘটত্বপ্রকারক বলিয়া উহাতে ঘটত্ববদ্বিশেষ্যকত্ব ও ঘটত্ব-প্রকারকত্ব নামক দুইটী ধর্ম্ম আছে। তন্মধ্যে ঘটত্ব-প্রকারকত্ব ধর্ম্মটী ঘটত্ববদ্বিশেষ্যকত্ব ধর্ম্মের দ্বারা অবচ্ছিন্ন হয়। সেই জন্য ঘটত্ব-প্রকারকত্বটীকে ঘটত্ববদ্বিশেষ্যকত্বাবচ্ছিন্ন বলা যায়। সুতরাং ঘটত্ববদ্ বিশেষ্যকত্বাবচ্ছিন্ন ঘটত্বপ্রকারকত্ব ধর্ম্মটীও প্রমারই ধর্ম্ম। অতএব প্রমার ধর্ম্ম হইল তিনটি—ঘটত্ববদ্বিশেষ্যকত্ব, ঘটত্ব প্রকারকত্ব ও ঘটত্ববদ্-বিশেষ্যকত্বাবচ্ছিন্ন ঘটত্ব প্রকারকত্ব। তন্মধ্যে ঘটত্ববদ্বিশেষ্যকত্বাবচ্ছিন্ন ঘটত্বপ্রকারকত্ব ধর্ম্মটীই প্রমার প্রমাত্ব। বিশ্বনাথ প্রমার স্বরূপ নির্দ্দেশ করিতে বলিলেন—**তদ্বদ্-বিশেষ্যকত্বে সতি তৎ-প্রকারকং জ্ঞানং প্রমা।** প্রমাজ্ঞানে যে ধর্ম্মটী প্রকার হইবে, এস্থলে তৎপদে সেই ধর্ম্মটীকে গ্রহণ করিতে হইবে। প্রমাতে যে ধর্ম্মটী প্রকার হইবে, সেই ধর্ম্মবিশিষ্ট বস্তুটী নিয়মতঃ ঐ প্রমাতে বিশেষ্য হইয়া থাকে।

ततः किमिति चेत् ? तथा सति तत्करणस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेन्न। यथार्थानुभव-करणस्यैव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात्। इदन्तु बोध्यम्—येन सम्बन्धेन यद्वत्ता, तेन सम्बन्धेन तद्वद्विशेष्यकत्वं तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम्। तेन कपालादौ संयोगादिना घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः। एवं सति निर्विकल्पकं

विहाय तद्वद्विशेष्यकत्वमुक्तम्। **विवक्षित**त्वादिति। यथार्थानुभवकरणस्य प्रमाणत्वे विवक्षिते यथार्थानुभवस्य प्रमात्वमपि विवक्षितमिति मन्तव्यम्, "तद्वति तत्प्रकारकानुभवो वे"ति प्रमालक्षणसिद्धान्ते तत्त्वचिन्तामण्युक्तेः, "यथार्थानुभवो मानमनपेक्षतयेष्यत" इति कुसुमाञ्जलावुदयनोक्तेश्च। तत्र यथार्थ्यञ्च तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वम्। तथा च तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न-तत्प्रकारकत्वशाल्यनुभवत्वं प्रमात्वमिति लक्षणं पर्यवसितम्। तेन स्मृतिकारणस्य न प्रमाणान्तरत्वापत्तिरिति भावः। नन्विदं प्रमालक्षणं नैव युक्तं, संयोगेन कपालं घटवदित्याकारके भ्रमे तद्वद्विशेष्यत्वावच्छिन्न-तत्प्रकारकत्वसत्त्वादतिव्याप्तेरित्यतो लक्षणं व्याचष्टे—**इदन्त्वि**ति। **यद्वत्ता**—यस्य पदार्थस्य यद्धर्मवत्ता। **एवं सति**—तत्प्रकारकत्वस्य प्रमात्वघटकत्वे सति। प्रकारान्तरेण भ्रम-

—এই যদি বলি। না—তাহা বলিতে পার না। কারণ যথার্থ অনুভবের করণেরই প্রমাণত্ব বিবক্ষিত হইয়াছে। ইহা কিন্তু জ্ঞাতব্য:—[যে পদার্থে] যে সম্বন্ধে যদ্বত্তা অর্থাৎ যে ধর্ম্মের অধিকরণতা থাকে, সেই সম্বন্ধে তদ্বদ্‌বিশেষ্যকত্ব ও সেই সম্বন্ধে তৎপ্রকারকত্ব বলিতে হইবে। তাহাতে কপালাদিতে সংযোগ সম্বন্ধে ঘটাদির জ্ঞানে [প্রমালক্ষণের] অতিব্যাপ্তি হয় না। এইরূপ [প্রকারতাঘটিত প্রমার লক্ষণ]

বিবৃতি

অপ্রমাস্থলে সেই ধর্ম্মটী প্রকার হইলেও সেই ধর্ম্মবিশিষ্ট বস্তু কখনই বিশেষ্য হয় না—সেই ধর্ম্মের অভাব বিশিষ্ট বস্তুই বিশেষ্য হয়। তাই অপ্রমার লক্ষণ হইয়াছে—**তদ্‌ভাববদ্‌বিশেষ্যকত্বে সতি তৎপ্রকারক-জ্ঞানত্বম্‌**। এ স্থলে তৎপদে অপ্রমাতে প্রকারীভূত ধর্ম্মকে এবং তদভাব শব্দে তাহার অভাবকে গ্রহণ করিতে হইবে। সম্মুখবর্ত্তী রঙ্গে বা শুক্তিতে "ইদং রজতং" এই অপ্রমাজ্ঞান উৎপন্ন হইলে ঐ অপ্রমাতে রজতত্ব ধর্ম্মটী প্রকার এবং রজতত্বাভাববিশিষ্ট ইদং বস্তুটী (রঙ্গ বা শুক্তিটী) বিশেষ্য হয়। তাই অপ্রমাকে রজতত্বপ্রকারক এবং রজতত্বাভাববৎ (ইদং) বিশেষ্যক বলা হয়। উহাতে যে রজতত্বাভাববদ্‌বিশেষ্যকত্বাবচ্ছিন্ন রজতত্ব প্রকারকত্ব ধর্ম্মটি আছে, উহাই অপ্রমার অপ্রমাত্ব।

तत् प्रमा, न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् ॥१३५
प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत् ।
प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तितः ॥१३६

प्रमा न स्यात्, तस्य सप्रकारकत्वाभावात्, अत आह—**न प्रमेति** ॥१३५

ननु वृक्षे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः प्रमा च स्यादिति चेन्न। प्रतियोगिव्यधिकरण-कपिसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात्। न च वृक्षे कपिसंयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात्, तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यम्। तत्र संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात्। लक्ष्यस्याऽननुगमाल्लक्षणस्याननुगमेऽपि न क्षतिः। **प्रमात्वमिति।**

लक्षणं परिष्कर्त्तुमाक्षिपति—**नन्विति**। **प्रमा च** स्यादिति। तल्लक्षणस्य तत्र सत्त्वादिति भावः। **प्रतियोगि**व्यधिकरणेति। कपिसंयोगानधिकरणं यत् कपिसंयोगाभाववत्, तत्र संयोगप्रकारकज्ञानस्येत्यर्थः। **कपिसंयोगा**भावावच्छेदेन—मूलावच्छेदेन। **तत्र—वृक्षे**। **संयोगा**भावावच्छेदेन—कपिसंयोगाभावावच्छेदेन, कपिसंयोगानवच्छेदक देशावच्छेदेनेति यावत्। **अननुगमात्**—विभिन्नरूपेण लक्ष्यत्वस्वीकारात्। **अननुगमेऽपि** विभिन्नरूपेण लक्षणत्वेऽपि। **न क्षतिः**—नाव्याप्तिः। **प्रमात्वं**—तद्वति तत्प्रकारकत्वम्,

হইলে নির্ব্বিকল্পক জ্ঞান প্রমা হইতে পারে না। কারণ তাহার সপ্রকারকত্ব নাই—এই আশঙ্কায় **ন প্রমা** এই গ্রন্থ বলিতেছেন। [পূঃ] আচ্ছা, বৃক্ষে কপিসংযোগজ্ঞান ভ্রম ও প্রমা হউক—[কারণ বৃক্ষের অংশবিশেষে সংযোগ, অংশবিশেষে সংযোগাভাব থাকায় উক্ত জ্ঞানটী সংযোগবদ্‌বিশেষ্যক সংযোগ-প্রকারক যেমন হয়, তেমনি সংযোগাভাববদ্‌-বিশেষ্যক সংযোগপ্রকারকও হয়] এই যদি বলি, না—তাহা বলিতে পার না। কারণ প্রতিযোগীর ব্যধিকরণ কপিসংযোগাভাবের অধিকরণে কপি-সংযোগের জ্ঞান ভ্রম হইয়া থাকে। [পূঃ] আচ্ছা, বৃক্ষে কপিসংযোগভাবের অবচ্ছেদে অর্থাৎ মূলে সংযোগজ্ঞান ভ্রম না হউক, কারণ বৃক্ষে সংযোগভাবটী প্রতিযোগীর সমানাধিকরণ—ইহা বলিতে পার না। যেহেতু বৃক্ষে সংযোগাভাবের অবচ্ছেদে অর্থাৎ মূলে সংযোগজ্ঞান ভ্রম হইয়া থাকে। লক্ষ্যের অনমুগমবশতঃ অর্থাৎ বিভিন্নরূপে লক্ষ্য স্বীকৃত হওয়ায় লক্ষণের অনমুগম হইলেও অর্থাৎ প্রমা লক্ষণ বিভিন্নরূপ হইলেও কোন ক্ষতি (অব্যাপ্তি) নাই। **প্রমাত্বং** এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]।

मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतोग्राह्यमिति वदन्ति। तत्र गुरूणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वात् तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इति। भट्टानां मते ज्ञानमतीन्द्रियम्। ज्ञानजन्य-ज्ञातता प्रत्यक्षा, तया च ज्ञानमनुमीयते। मुरारिमिश्राणां मतेऽनु-

तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न-तत्प्रकारकत्वमिति यावत्। **स्वतो**ग्राह्यमिति। मीमांसकमतत्रय-साधारणं स्वतोग्राह्यत्वं च तदप्रामाण्याग्राहक यावज्ज्ञानग्राहकसामग्री-ग्राह्यत्वम्। तदर्थस्तु ज्ञाननिष्ठाऽप्रामाण्याग्राहिका यावती ज्ञानग्राहिका सामग्री विषयेन्द्रिय-सन्निकर्ष-परामर्शादिरूपा, तज्जन्यो यो ग्रहस्तद्विषयत्वम्। इदमेव ज्ञप्तौ स्वतस्त्वमित्युच्यते। तदुक्तम्—"प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः संख्याः समाश्रिताः। नैयायिकास्ते परतः, सौगताश्चरमं स्वतः। प्रथमं परतः प्राहुः प्रामाण्यं, वेदवादिनः। प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमाणताम्"॥ इति। **स्वप्रकाश**रूपत्वादिति। स्वविषयस्वरूपत्वादित्यर्थः। स्वमेव प्रकाशं स्वस्येति व्युत्पत्त्या सर्वमेव ज्ञानं स्वविषयकत्वात् स्वप्रकाशमिति भावः। **तज्ज्ञान**प्रामाण्यं—तज्ज्ञाननिष्ठप्रमात्वम्। **तेनैव**—स्वप्रकाशज्ञानेनैव। **गृह्यत** इति। अयम्भावः—गुरुमते स्वप्रकाशमेव ज्ञानं यथा घटादिकं विषयीकरोति, तथा स्वस्वरूपं स्वस्याधिकरणमात्मानमपि। अत एव सर्वमेव ज्ञानं घटमहं जानामीत्याद्याकारकमेव। इत्थञ्च ज्ञानस्य मिति-मातृ-मेय-विषयत्वात् त्रिपुटीप्रत्यक्षतेति प्रवादः। तथा च प्रमात्वाश्रयीभूतं यज् ज्ञानं तत् स्वप्रकाशमहिम्ना स्वात्मानमिव स्ववृत्ति-प्रामाण्यमपि गृह्णातीति सिद्धं प्रमात्वस्य स्वतोग्राह्यत्वमिति। **ज्ञातते**ति। ज्ञातता नाम ज्ञातृज्ञेय-सम्बन्धः। तथा चोक्तं **न्यायकणिकायां**—"नेयमर्थधर्मः, किन्तु ज्ञातुरात्मनो ज्ञेयसम्बन्धभेद एव ज्ञातते"ति। सा च सुखादिवन्मानसप्रत्ययेनावश्यं प्रवेदनीया। मयेदं विदितमित्यनुभवात्। पार्थसारथिमिश्रास्तु **शास्त्रदीपिकायां**—"ज्ञानक्रिया हि सकर्मिका घटादौ ज्ञातताख्यं फलं जनयति। तच्च फलमैन्द्रियकज्ञानजन्यमापरोक्ष्यं लिङ्गादिज्ञानजन्यन्तु पारोक्ष्यमित्युच्यते। अतिक्रान्तदिवसगत-दशत्वादिसंख्यावदसतोर्भूतभविष्यतोरविद्यमानत्वेऽपि धर्मिणोः प्रकाशनधर्मो जायते इति प्रमाणबलादभ्युपेतव्यमि"त्याहुः। **अनुमीयते**

প্রমাত্ব স্বতোগ্রাহ্য (জ্ঞানের গ্রাহক সামগ্রী দ্বারা গ্রাহ্য) মীমাংসকগণ এই বলিয়া থাকেন। তন্মধ্যে গুরু প্রভাকরের মতে জ্ঞান স্বপ্রকাশরূপ (স্ববিষয়ক) বলিয়া সেই জ্ঞানের দ্বারাই সেই জ্ঞানের প্রামাণ্য গৃহীত হইয়া থাকে। কুমারিল ভট্টের মতে জ্ঞান অতীন্দ্রিয়। জ্ঞানোৎপন্ন জ্ঞাততার [মানস] প্রত্যক্ষ হয়। সেই জ্ঞাততা

व्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते। सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयक-ज्ञानेन तज्ज्ञान-प्रामाण्यं गृह्यते। विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम्। अतो ज्ञानवित्ति-वेद्यो विषयः। तन्मतं दूषयति—**न स्वतो ग्राह्यमिति**। **संशयेति**। यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं

इति। तथा च—अहं घटविषयक-ज्ञानाख्य-व्यापारवान् घटनिरूपित-ज्ञाततावत्त्वात्, यन्नैवं तन्नैवमित्यनेन घटविषयक-ज्ञानानुमितिर्जायमाना घटत्ववद्विशेष्यकघटत्वप्रकार-कत्वमपि ज्ञाने विषयीकरोतीति सिद्धं प्रमात्वस्य स्वतोग्राह्यत्वमिति भावः। **अनुव्यव-सायेन**—ज्ञानविषयक-ज्ञानेन। **ज्ञानं** गृह्यत इति। मुरारिमिश्राणां मते ज्ञानमनुव्यव-सायेनैव गृह्यते इति तद्गतं प्रामाण्यमपि तेनैव गृह्यते। तथा हि—घटत्ववांस्तावद् व्यव-सायोपनीतः। अतस्तद्वद्विशेष्यकता संसर्गरूपा ज्ञाने मनसा गृह्यते, तद्विशेषणस्य तद्वतः पूर्वमुपस्थितत्वात्। एवं घटत्वमपि घटे व्यवसायोपनीतम्। अतस्तत्प्रकारकता संसर्गरूपा विषये तावत् सुग्रहेत्युभयस्यैकत्र ज्ञाने ग्रहेण गृहीतं प्रामाण्यमिति। नैयायिका अप्यनुव्यवसाये विशेष्यत्व-प्रकारत्वयोर्भानमङ्गीकुर्वन्ति, घटत्वेनेमं जानामीत्याकार-कस्यैवानुव्यवसायस्य तैरङ्गीकारात्। परन्तु पुरोवर्तिनि घटादौ घटत्वादिरूप-प्रकार-सम्बन्धभानं नाङ्गीकुर्वन्तीत्यनयोर्विशेष इति। ननु ज्ञानज्ञानस्य विषयाविषयकत्वात् कथं विषयघटित-प्रामाण्यं तस्य विषय इत्यतो ज्ञानज्ञानस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणमाह—**विषयनिरूप्यमिति**। **ज्ञानवित्तिवेद्यः**—ज्ञानस्य वित्तिर्ज्ञानस्य ज्ञानं तद्वेद्यस्तद्विषयः।

দ্বারা জ্ঞান অনুমিত হয়। মুরারি মিশ্রের মতে অনুব্যবসায়ের দ্বারা জ্ঞান গৃহীত হয়। সকলেরই মতে সেই জ্ঞান-বিষয়ক জ্ঞানের দ্বারা সেই জ্ঞানের প্রামাণ্য গৃহীত হইয়া থাকে। যেহেতু জ্ঞান বিষয় নিরূপ্য। এইজন্য বিষয়টী জ্ঞান-বিত্তিবেদ্য অর্থাৎ জ্ঞানজ্ঞানের বিষয়। **ন স্বতো** গ্রাহ্যং—এই গ্রন্থদ্বারা সেই সকল মত খণ্ডন করিতেছেন। **সংশয়** ইত্যাদি [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। যদি

বিবৃতি

সাংখ্যগণ এই প্রমাত্ব ও অপ্রমাত্বকে স্বতোগ্রাহ্য বলিয়াছেন। বৌদ্ধগণ অপ্রমা-ত্বকে স্বতোগ্রাহ্য বলিয়া প্রমাত্বকে পরতোগ্রাহ্য বলিয়াছেন। মীমাংসকগ প্রমাত্বকে স্বতোগ্রাহ্য বলিলেও অপ্রমাত্বকে পরতোগ্রাহ্য বলিয়াছেন। নৈয়ায়িকগণ উভয়কেই পরতোগ্রাহ্য বলিয়াছেন। স্বতোগ্রাহ্য শব্দে জ্ঞানের গ্রাহক সামগ্রী দ্বারা গ্রাহ্যকে বুঝায়। যাহার দ্বারা প্রমাজ্ঞান গৃহীত হয়, তদ্দ্বারাই যদি তাহার প্রমাত্বটি (পূর্বোক্ত তৎপ্রকারকত্বটী) গৃহীত হয়, তবে প্রমাত্বটী স্বতোগ্রাহ্য হয়। জ্ঞান গ্রাহক

বিবৃতি

সামগ্রী দ্বারা জ্ঞান গৃহীত হইয়াও যদি তৎকালে তাহার প্রমাত্ব গৃহীত না হয়, পরে অনুমানাদি দ্বারা যদি তাহার প্রমাত্ব গৃহীত হয়। তবে প্রমাত্বটী পরতো গ্রাহ্য হয়।

গুরু প্রভাকরের মতে জ্ঞান স্বপ্রকাশ। এই জ্ঞানটী যখন ঘটাদি বিষয়কে বিষয় করিয়া প্রকাশ করে. তখন জ্ঞানের অধিকরণ আত্মাকে এবং নিজেকে বিষয় করিয়া প্রকাশ করে। জ্ঞানের দ্বারা ঘটাদি বিষয়, আত্মা এবং জ্ঞান—এই তিনটীই প্রকাশিত হয়। জ্ঞানের দ্বারা জ্ঞান নিজে যখন গৃহীত হয়, তখন তাহার প্রমাত্বও গৃহীত হয়। সুতরাং প্রভাকরের মতে প্রমাত্ব স্বতোগ্রাহ্য।

কুমারিল ভট্টের মতে জ্ঞানটী অতীন্দ্রিয়। কোন বিষয়ের জ্ঞান উৎপন্ন হইলে ঐ জ্ঞান দ্বারা ঐ বিষয়ে জ্ঞাততা বা প্রাকট্য নামে একটী ধর্ম্ম উৎপন্ন হয়। ন্যায়কণিকায় সর্বতন্ত্র-স্বতন্ত্র বাচস্পতি মিশ্র উহাকে জ্ঞাতৃ-জ্ঞেয়-সম্বন্ধ বলিলেও শাস্ত্রদীপিকায় পার্থ-সারথি মিশ্র উহাকে প্রত্যক্ষস্থলে আপরোক্ষ্য এবং পরোক্ষস্থলে পারোক্ষ্য বলিয়াছেন। ইহাদের মতে জ্ঞান অতীন্দ্রিয় হইলেও জ্ঞাততা অতীন্দ্রিয় নহে। উহা মানস প্রত্যক্ষ বেদ্য। ঐ জ্ঞাততাদ্বারা বিষয়জ্ঞানের অনুমিতি হয়। অনুমিতিতে যখন ঐ বিষয়জ্ঞানটী বিষয় হইয়া থাকে, তখন সেই জ্ঞানের ধর্ম্ম প্রমাত্বটীও বিষয় হইয়া থাকে। সুতরাং ভট্ট কুমারিলের মতে প্রমাত্বটি জ্ঞানগ্রাহক অনুমিতি দ্বারা গৃহীত হওয়ায় স্বতোগ্রাহ্য।

"মুরারেস্তৃতীয়ঃ পন্থা"। প্রসিদ্ধ মীমাংসক মুরারি মিশ্র নৈয়ায়িকের ন্যায় অনু-ব্যবসায়কেই জ্ঞানের গ্রাহক বলিয়াছেন। অনুব্যবসায়ের দ্বারা প্রমা যখন গৃহীত হয়, তখন তাহার ধর্ম্ম প্রমাত্বও ঐ অনুব্যবসায়ের দ্বারা গৃহীত হয়। ব্যবসায়ের দ্বারা অর্থাৎ ঘটাদি বিষয়ের প্রমাজ্ঞানের দ্বারা ঘটত্ববদ্ গৃহীত হওয়ায় ঐ ব্যবসায় জ্ঞানে অনুব্যবসায়ের দ্বারা তদ্বদ্‌বিশেষ্যকত্বটি গৃহীত হয়। ঐরূপ ব্যবসায়ের দ্বারা ঘটত্বও ঘটে প্রকাররূপে গৃহীত হওয়ায় ঐ ব্যবসায়জ্ঞানে তৎপ্রকারকত্বও অনুব্যবসায়ের দ্বারা গৃহীত হয়। পূর্বে ব্যবসায়জ্ঞানে তদ্বদ্‌বিশেষ্যকত্ব ও তৎপ্রকারকত্ব উপস্থিত হওয়ায় অনু-ব্যবসায়টী যেমন ব্যবসায় জ্ঞানকে গ্রহণ করে, তদ্রূপ জ্ঞানধর্ম্ম তৎপ্রকারকত্বকেও তদ্বদ্‌বিশেষ্যকত্বাবচ্ছিন্নরূপে গ্রহণ করে বলিয়া প্রমাত্ব স্বতোগ্রাহ্য হয়। এই অভি-প্রায়ে বলিলেন—**তজ্‌জ্ঞানবিষয়ক-জ্ঞানেন তজ্‌জ্ঞান-প্রামাণ্যং গৃহ্যতে।**

*নৈয়ায়িকের মতে অনুব্যবসায়ের দ্বারা প্রমা গৃহীত হয়, প্রমাগত তদ্বদ্‌বিশেষ্যকত্ব এবং তৎ-প্রকারকত্বও গৃহীত হয়, কিন্তু সংশয়ের অনুরোধে তৎপ্রকারকত্বটী তদ্বদ্‌বিশেষ্যকত্বাবচ্ছিন্নরূপে গৃহীত হয় না। উহা পরে অনুমিতি দ্বারা গৃহীত হয়। তাই তাঁহাদের মতে প্রমাত্ব পরতোগ্রাহ্য। পরন্তু মুরারি মিশ্রের মতে তৎপ্রকারকত্বটী তদ্বদ্‌বিশেষ্যকত্বাবচ্ছিন্ন রূপে গৃহীত হয়, ইহাই উভয়ের প্রভেদ।

स्वतोग्राह्यं स्यात्, तदाऽनभ्यासदशोत्पन्न-ज्ञाने तत्संशयो न स्यात्। तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातम्, तदा तन्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः? यदि तु ज्ञानं न ज्ञातम्, तदा धर्मिज्ञानाभावात् कथं संशयः? तस्माज् ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयम्। तथा हि—इदं ज्ञानं प्रमा, संवादिप्रवृत्ति-जनकत्वात्; यन्नैवं तन्नैवं, यथा—अप्रमा। इदं पृथिवीत्व-प्रकारकं ज्ञानं प्रमा, गन्धवति पृथिवीत्व-प्रकारक-ज्ञानत्वात्। एवम्—इदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा, स्नेहवति जलत्व-प्रकारक-ज्ञानत्वात्। न च हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यम्। पृथिवीत्वप्रकार-कत्वस्य स्वतोग्राह्यत्वात् तत्र गन्धग्रहेण गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात्।

अनभ्यासदशोतपन्नज्ञाने—प्रामाण्यव्याप्यवत्त्वानिश्चयकालीनज्ञाने, अप्रामाण्यशङ्कास्पद-ज्ञाने इति यावत्। **तत्संशयः**—प्रमात्वसंशयः। **कथं संशयः**—न संशय इत्यर्थः। निश्चयसामग्र्यास्तत्र सत्त्वादिति भावः। **तस्मात**—संशयानुपपत्त्या प्रमात्वस्वतस्त्वा-योगात्। **संवादि**-प्रवृत्तीति। समर्थप्रवृत्तीत्यर्थः, सफलप्रवृत्तीति यावत्। **स्वतोग्राह्यत्वा-**दिति। व्यवसायस्य पृथिवीत्वप्रकारकत्वेन व्यवसायस्यैव तन्निष्ठपृथिवीत्वप्रकारकत्वस्याप्य-

জ্ঞানের প্রামাণ্য স্বতোগ্রাহ্য হয়, তবে অনভ্যাসদশোৎপন্ন জ্ঞানে অর্থাৎ যে জ্ঞান প্রমারূপে নির্ণীত হয় নাই—এরূপ জ্ঞানে প্রামাণ্যসংশয় হইতে পারে না। যদি সেই সেই স্থলে জ্ঞান নিশ্চিত হইয়া থাকে, তবে তোমার মতে প্রামাণ্য নির্ণীতই হইয়াছে। অতএব সংশয় কিরূপে হইবে? যদি জ্ঞান নিশ্চিত না হইয়া থাকে, তবে ধর্ম্মিজ্ঞানের অভাবে কিরূপে সংশয় হইবে? অর্থাৎ সংশয় হইতে পারে না। [কিন্তু সংশয় অনুভব-সিদ্ধ]। সেইজন্য জ্ঞানগত প্রামাণ্য (প্রমাত্ব) অনুমেয়, [স্বতোগ্রাহ্য নহে]। প্রামাণ্যের অনুমিতির প্রকার এইরূপ :—এই জ্ঞানটী প্রমা, যেহেতু [তাহাতে] সংবাদি-প্রবৃত্তির জনকত্ব আছে, যে জ্ঞান প্রমা নয়, সে সংবাদি-প্রবৃত্তির জনকত্ববান্ নয়। যেমন অপ্রমা। এই পৃথিবীত্ব-প্রকারক জ্ঞানটী প্রমা, যেহেতু [তাহাতে] গন্ধাধিকরণক (গন্ধবদ্‌বিশেষ্যক) পৃথিবীত্ব-প্রকারক জ্ঞানত্ব আছে। এইরূপ এই জলত্ব-প্রকারক-জ্ঞানটি প্রমা, যেহেতু [তাহাতে] স্নেহাধিকরণক (স্নেহবদ্‌বিশেষ্যক) জলত্বপ্রকারক জ্ঞানত্ব আছে। [গন্ধবদ্‌বিশেষ্যক-পৃথিবীত্বপ্রকারক জ্ঞানত্ব প্রভৃতি] হেতুর জ্ঞান কিরূপে উৎপন্ন হইল—ইহা বলিতে পার না। কারণ পৃথিবীত্ব-প্রকারত্বকটী স্বতোগ্রাহ্য বলিয়া অর্থাৎ অনুব্যবসায় দ্বারা জ্ঞান যখন গৃহীত হয়, তখন তাহার ধর্ম্ম পৃথিবীত্ব-প্রকারত্বটী গৃহীত হয় বলিয়া পুরোবর্ত্তী বস্তুতে [জ্ঞান-

तत्प्रकारकत्वावच्छिन्न-तद्वद्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते, संशयानुरोधात्। ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात् प्रमालक्षणे तद्वद्विशेष्यकत्वं विशेषणं व्यर्थम्। न च रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात्, तव मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यम्। तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्त्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात्। सत्य-

नुव्यवसायविषयत्वादित्यर्थः। **तत्र**—पुरोवर्त्तिनि। **सुग्रहत्वात्**—अनुव्यवसायविषयत्वात्। **तत्प्रकार**कत्वेति। पृथिवीत्वप्रकारकत्वेत्यर्थः, **तद्वद्विशेष्य**कत्वेति। पृथिवीत्ववद्विशेष्यकत्वेत्यर्थः। **न गृह्यते**—प्रथमानुव्यवसायवेद्यं न भवति। तादृशविशेष्यकत्वेन सह मनःसन्निकर्षाकल्पनादिति भावः। तत्र हेतुमाह—**संशयानुरो**धादिति। सर्वमतसिद्धप्रामाण्य-संशयान्यथानुपपत्या तत्प्रकारकत्वावच्छिन्न-तद्वद्विशेष्यकत्वमेव प्रमात्वं वाच्यम्। तच्चोक्तरीत्या नानुव्यवसायवेद्यमिति तद्ग्रहार्थमनुमानम्यावश्यकमिति भावः।

तत्त्वचिन्तामणेरन्यथाख्यातिवादमनुस्मरन् प्राभाकरोक्तदूषणमनुवदति—**नन्वि**ति! **यथार्थत्वा**दिति। तद्वति तत्प्रकारकत्वादित्यर्थः। नन्वेवं सतीदं रजतमित्यादौ का गतिरिति चेत्। तत्रापि समीचीनज्ञानद्वयाङ्गीकारात्। तथा हि—विषयेन्द्रियसन्निकर्षे सति दोषाच्छुक्तित्वस्याग्रहादिदमित्यनुभवरूपमेकं ज्ञानं जायते। ततश्च शुक्तिसदृशतया संस्कारोद्बोधक्रमेणापरा रजतस्मृतिरुत्पद्यते। सा च गृहीतग्रहणस्वभावाऽपि दोषवशात् तत्त्वांश-प्रमोषाद् ग्रहणसमानाकाराऽवतिष्ठते। तथा च तयोर्द्वयोर्ज्ञानयोर्मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहादभेदव्यवहारः सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्च सम्भवतः। एवं क्रमेण सर्वेषामेव ज्ञानानां यथार्थत्वं बोध्यम्। **व्यर्थ**मिति। तद्विशेषणनिवर्त्तनीयस्य भ्रमस्याभावादिति भावः। **तत्र**—रङ्गगोचर-विसंवादि-रजतार्थि-प्रवृत्तौ। **दोषाधीन-स्ये**ति। तथा च रङ्गे रजतभेदसत्त्वेऽपि तद्भेदग्रहसामग्री-सत्त्वेऽपि दोषात्मकप्रति-

লক্ষণা প্রত্যাসত্তি দ্বারা] গন্ধের প্রত্যক্ষনিবন্ধন [জ্ঞানে] গন্ধবদ্বিশেষ্যকত্বটীও অবশ্যই জ্ঞানগ্রাহ্য (অনুব্যবসায়ের বিষয়) হইয়া থাকে। পরন্তু [প্রমাত্ব-] সংশয়ের, অনুরোধে [জ্ঞানে] পৃথিবীত্ব-প্রকারকত্ব-বিশিষ্ট পৃথিবীত্ববদ্বিশেষ্যকত্বটী গৃহীত হয় না।

[পূঃ] সমস্ত জ্ঞানের যথার্থত্বহেতু প্রমার লক্ষণে তদ্বদ্বিশেষ্যকত্ব বিশেষণটী ব্যর্থ। [কিন্তু সমস্ত জ্ঞান যথার্থ হইলে] রঙ্গে রজতার্থীর ভ্রমনিমিত্ত প্রবৃত্তি না হউক, যেহেতু তোমার মতে (প্রভাকরের মতে) ভ্রমজ্ঞান নাই—ইহা তুমি বলিতে পার না। কারণ সেই প্রবৃত্তিতে পুরোবর্ত্তী পদার্থে স্বতন্ত্রোপস্থিত রজতের দোষনিবন্ধন

रजतस्थले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात् तदेव कारणम्। अस्तु वा तत्रापि रजत-भेदाग्रहः, स एव कारणमिति। न चान्यथाख्यातिः सम्भवति, रजतप्रत्यक्ष-कारणस्य रजतेन्द्रियसन्निकर्षस्याभावाद् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति चेन्न। सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वादन्यत्रापि तत्-कल्पनात्। न च संवादिप्रवृत्तौ तत् कारणं, विसंवादिप्रवृत्तौ च भेदाग्रहः कारण-

बन्धकसत्त्वेन रजतभेदग्रहानुत्पत्त्या रजतभेदाग्रहसत्त्वेन रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिरुपपद्यते पुरोवर्तिनीष्टभेदाग्रहस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वादिति भावः। **सत्यरजतस्थले** तु—सत्य-रजत-गोचर-रजतार्थिप्रवृत्तौ तु। **विशिष्ट**ज्ञानस्य—इदन्त्वेन रजतविशेष्यक-रजतत्वप्रकारक-ज्ञानस्य। नन्वेवं विसंवादिप्रवृत्ति-स्थले भेदाग्रहः कारणं, संवादिप्रवृत्तिस्थले तु विशिष्ट-ज्ञानमिति कार्यकारणभावद्वयकल्पनया गौरवमतो लाघवादाह—**अस्त्वि**ति। **तत्रापि**—सत्यरजतगोचर-प्रवृत्तावपि। अपिना विसंवादिप्रवृत्तेः परिग्रहः। **भेदाग्रहः**—पुरो-वर्त्तिनि सत्ये रजते रजतभेदस्यैवाभावाद् रजतभेदाग्रह इति भावः। **अन्यथा**ख्यातिः—तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानम्, भ्रम इति यावत्। **अभावा**दिति। रजतस्य तत्रा-वर्त्तमानत्वादिति भावः। **रजतबुद्धेः**—रजतप्रत्यक्षस्य। **क्लृप्तत्वा**दिति। अन्वय-व्यतिरेकाभ्यामित्यादिः। प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः। **अन्यत्रापि**—रङ्ग-गोचर-रजतार्थिप्रवृत्तावपि। **तत्कल्पनात्**—विशिष्टज्ञानहेतुताया अनुमानात्। तथा च रङ्गे रजतार्थिप्रवृत्तिरिष्टप्रवृत्तिविषयविशिष्टज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वात् संवादि-प्रवृत्तिवदित्यनु-मानाद् विसंवादिप्रवृत्तिहेतुतयाऽन्यथाख्यातिसिद्धिरिति भावः। अत्राप्रयोजकत्वमाशङ्कते

ভেদাগ্রহই হেতু। সত্য রজতস্থলে অর্থাৎ রজতগোচর রজতার্থীর প্রবৃত্তিতে কিন্তু বিশিষ্টজ্ঞান (পুরোবর্ত্তী রজতবিশেষ্যক রজতত্বপ্রকারক জ্ঞান) বিদ্যমান থাকায় তাহাই কারণ। অথবা সেই স্থলেও রজতের ভেদাগ্রহ আছে। তাহাই প্রবৃত্তির কারণ হউক। আর অন্যথাখ্যাতি (ভ্রম) সম্ভবও নহে। যেহেতু [রঙ্গে] রজত-প্রত্যক্ষের কারণ রজতের সহিত ইন্দ্রিয়ের সন্নিকর্ষ না থাকায় রঙ্গে রজত-প্রত্যক্ষ উপপন্ন হয় না—এই যদি বলি, না—তাহা বলিতে পার না। কারণ সত্য রজত স্থলে প্রবৃত্তির প্রতি বিশিষ্টজ্ঞানের হেতুত্ব কৢপ্ত (স্বীকৃত) বলিয়া অন্যত্রও (রঙ্গে রজতবিষয়ক প্রবৃত্তির প্রতি) তাহাই কল্পিত হইবে। সংবাদি প্রবৃত্তিতে বিশিষ্টজ্ঞান-কারণ, আর বিসংবাদি-প্রবৃত্তিতে ভেদাগ্রহ কারণ—ইহা কিন্তু বলা যায় না।

मिति वाच्यम् । लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् । इत्थञ्च रङ्गे रजतत्व-विशिष्ट-बुद्धयनुरोधेन ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिकल्पनेऽपि न क्षतिः, फलमुख-गौरवस्या-दोषत्वात्। किञ्च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजते रङ्गे वेति ज्ञानं जातम्, तत्र न कारण-बाधोऽपि। अपि च यत्र रङ्ग-रजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानम्, तत्रोभयत्र युगपन्

—**न चे**ति। **तत्**—विशिष्टज्ञानम्। **लाघवेन**—प्रवृत्तिसामान्ये एकरूपेणैककार्य-कारणभावकल्पने लाघवमिति लाघवज्ञानेन। **तस्य**—विशिष्टज्ञानस्य। **इत्थञ्च**—प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टबुद्धेर्हेतुत्वसिद्धौ च। **फलमुखे**ति। फलं निरुक्तकार्यकारणभाव-ग्रहस्तन्मुखं तत्प्रयोज्यं यद् गौरवज्ञानं तस्येत्यर्थः। **अदोषत्वात्**– निरुक्तकार्यकारण-भावग्रहाविघटकत्वात्। तथा चोक्तानुमानात् कार्यकारणभावानुमितेः पूर्वं ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वस्वीकाराप्रसक्त्या गौरवज्ञानाभावादिति भावः। ननु ममापि प्रवृत्तिसामान्यं प्रति भेदाग्रह एव कारणमस्तु। तथा च कुतो ज्ञानलक्षणाकल्पनं कुतो वाऽन्यथाख्याति-रित्यत आह—**किञ्चे**ति। **तत्र**—तादृशसमूहालम्बनात्मक प्रत्यक्षे। **न कारण-बाधोऽपि**—चक्षुःसंयुक्तसमवायरूप-लौकिकसन्निकर्षासम्भवोऽपि न। तथा च यत्र रजते न रजतभेदग्रहो न वा रङ्गे रजतभेदग्रहस्तत्र लौकिकसन्निकर्षादिमे रजते रङ्गे वेति ज्ञाने न किमपि बाधकम्, रजतादौ संयोगस्य रजतत्वे च संयुक्तसमवायस्य सत्त्वात्। तच्च ज्ञानं रङ्गांशे न प्रमात्मकं, विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षरूप-प्रमासामग्र्यभावात्; किन्त्वन्यथा-ख्यातिरेवेति भावः। ननु तत्तद्विशेष्ये तत्तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति तत्तद्विशेषणे तत्तद् विशेष्यघटितसन्निकर्षो हेतुर्वाच्यः। तथा च रजतघटितसंयुक्तसमवायेन रङ्गे न रजतत्वग्रह इति कुतोऽन्यथाख्यातिसिद्धिरित्यत आह—**अपि चे**ति। **इति ज्ञानमि**ति। रङ्गांशे

কারণ লাঘববশতঃ প্রবৃত্তিমাত্রে বিশিষ্টজ্ঞানের হেতুত্বই কল্পিত হইয়াছে। এইরূপে প্রবৃত্তিমাত্রের প্রতি বিশিষ্ট জ্ঞানের হেতুত্ব সিদ্ধ হইলে রঙ্গে রজতত্ববিশিষ্ট বুদ্ধির অর্থাৎ রঙ্গবিশেষ্যক রজতত্ব-প্রকারক জ্ঞানের অনুরোধে জ্ঞানলক্ষণা প্রত্যাসত্তি (সন্নিকর্ষ) কল্পনায়ও ক্ষতি নাই। কারণ ফলমুখ গৌরব দোষের নহে অর্থাৎ কার্য্য-কারণভাব জ্ঞানাধীন যে-গৌরবজ্ঞান,তাহা কার্য্যকারণভাবজ্ঞানের পরবর্ত্তী বলিয়া বিরোধী নহে।

আরও কথা—যখন রঙ্গ ও রজতে 'ইমে রজতে' বা 'ইমে রঙ্গে' এই জ্ঞান উৎপন্ন হয়, তখন [তাদৃশ সমূহালম্বনরূপ বিশিষ্ট প্রত্যক্ষে] কারণের বাধও নাই অর্থাৎ রজতত্ব বা রঙ্গত্বের সহিত চক্ষুঃসংযুক্ত-সমবায়রূপ লৌকিক সন্নিকর্ষ থাকায়

प्रवृत्ति-निवृत्ती स्याताम्। रङ्गे रङ्गभेदग्रहे रजते रजतभेदग्रहे चान्यथाख्याति-भयात् त्वन्मते दोषादेव रङ्गे रजतभेदाग्रहस्य रजते रङ्गभेदाग्रहस्य च सत्त्वात्। किञ्चानुमितिं प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जलह्रदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहादनुमिति-र्निराबाधा। यदि च विशिष्टज्ञानं कारणम्, तदाऽयोगोलके वह्निव्याप्यधूम-

रजतत्वप्रकारकं रजतांशे च रङ्गत्वप्रकारकमिदं रजतमिदं रङ्गमिति ज्ञानं जातमित्यर्थः। **उभयत्र**—रङ्गव्यक्तौ रजतव्यक्तौ च। युगपदेवैकत्र प्रवृत्तिहेतुमिष्टभेदाग्रह निवृत्तिहेतु-मनिष्टभेदाग्रह च दर्शयति—**रङ्गे** इति। **अन्यथा**ख्यातिभयादित्यनन्तरं रङ्गे रङ्गभेदा-ग्रहस्य रजते रजतभेदाग्रहस्येति पूरणीयम्। तथा च रजतार्थिन रजते इष्टरजतभेदाग्रह-सत्त्वेन प्रवृत्तिस्तथा रङ्गेऽनिष्टरङ्गभेदाग्रहसत्त्वेन तस्मान्निवृत्तिः स्यादिति भावः। **दोषात्**—रङ्गरजत-साधारणधर्मदर्शनरूप-दोषात्। प्रभाकरमते न्यायाभिमत-भ्रमस्थले रङ्गे इदं रजतमिति ज्ञाने भेदाग्रहस्वीकारात् तं प्रति दोषस्य हेतुत्वादिति भावः। **रजतभेदा-ग्रहस्येति**। तथा च रङ्गे रजतार्थिन इष्टरजतभेदाग्रहसत्त्वेन प्रवृत्तिस्तथा रजते चानिष्टरङ्ग-भेदाग्रहसत्त्वेन निवृत्तिरिति भावः। ननु रङ्गे रजतभेदाग्रहप्रयोजकदोषस्य निवृत्तिप्रति-बन्धकस्य सत्त्वान्न रङ्गान्निवृत्तिस्तथा रजते रङ्गभेदाग्रहप्रयोजक दोषस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकस्य सत्त्वान्न रजते प्रवृत्तिरिति कथं युगपत् प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यत आह—**किञ्चेति**। **भेदा-ग्रहस्य**—व्याप्यवद्भेदाग्रहस्य। **अनुमितिः**—भ्रमरूपा वह्न्यनुमितिः। **निराबाधे-**

রঙ্গে রজতত্বের বা রজতে রঙ্গত্বের জ্ঞানে বাধা নাই। পরন্তু ইহা প্রমা নহে। যেহেতু বিশেষণ-বিশিষ্ট বিশেষ্যের সহিত ইন্দ্রিয়ের সন্নিকর্ষ নাই। সুতরাং এস্থলে অন্যথাখ্যাতি স্বীকার্য্য। আরও কথা—যখন রঙ্গ ও রজতে 'ইমে রজত-রঙ্গে' এই জ্ঞান অর্থাৎ রঙ্গাংশে রজতত্বপ্রকারক ও রজতাংশে রঙ্গত্বপ্রকারক জ্ঞান হয়, সে স্থলে উভয়ত্র (রঙ্গে ও রজতে) যুগপৎ প্রবৃত্তি ও নিবৃত্তি হউক। কারণ [রঙ্গভেদাভাববিশিষ্ট] রঙ্গে রঙ্গভেদের জ্ঞান এবং রজতে রজতভেদের জ্ঞান স্বীকার করিলে অন্যথাখ্যাতির ভয়হেতু অর্থাৎ অন্যথাখ্যাতি স্বীকার্য্য হইয়া পড়ে বলিয়া তোমার (প্রভাকরের) মতে [রঙ্গে অনীপ্সিত রঙ্গের ভেদাগ্রহরূপ নিবৃত্তি-সামগ্রী এবং রজতে ঈপ্সিত রজতের ভেদাগ্রহরূপ প্রবৃত্তি-সামগ্রী এবং] দোষপ্রযুক্তই রঙ্গে রজতভেদাগ্রহ [রূপ প্রবৃত্তি সামগ্রী] ও রজতে রঙ্গভেদাগ্রহ [রূপ নিবৃত্তিসামগ্রী] আছে। আরও কথা—অনুমিতির প্রতি [ব্যাপ্যবিশিষ্টের] ভেদাগ্রহ হেতু হইলে জলহ্রদে [দোষপ্রযুক্ত]

व्यभिचारस्याग्रहोऽथ सहचारग्रहस्तथा।
हेतुर्व्याप्तिग्रहे, तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्त्तकः ॥१३७

ज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितम्। सेयमुभयतःपाशा रज्जुः। इत्थं चान्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्, रङ्गं रजततयाऽवेदिषमित्यनुभवादिति संक्षेपः ॥१३५-१३६

पूर्वं व्याप्तिरुक्ता, तद्ग्रहोपायस्तु न दर्शित इत्यतस्तं दर्शयति—**व्यभिचारस्येति**। व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे कारणम्। व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकत्वात् तदभावः कारणमित्यर्थं। एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां

ति। अनुमितिकारणस्य वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहस्य सत्त्वादिति भावः। **विशिष्ट-ज्ञानं**—वह्निव्याप्यधूमवदयोगोलकमित्याकारकमन्यथाख्यातिरूपं परामर्शात्मक-विशिष्ट-ज्ञानम्। बहुभिर्हेतुभिरन्यथाख्यातिं प्रसाध्य प्रत्यक्षेण तां साधयति—**इत्थमिति** ॥१३५

ननु व्याप्तिनिश्चये सति प्रामाण्यमनुमानगम्यं स्यात्। स एव तु न सम्भवति, निश्चायकाभावादित्याशङ्का-परिहाराय तत्त्वचिन्तामणेर्व्याप्तिग्रहोपाय-सिद्धान्तमनुस्मरन् व्याप्तिग्रहोपायं परममूले दर्शयति—**व्यभिचारस्येति**। **व्यभिचाराग्रहः**—व्यभि-चार-ज्ञानाभावः। **सहचारग्रहः**—साधनविशेष्यक-साध्य-सामानाधिकरण्यप्रकारक-ग्रहः। **व्याप्तिग्रहे** कारणमिति। हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणत्वादिरूप व्याप्तेर्व्यापक-त्वांशग्रहे व्यभिचाराग्रहः समानाधिकरणत्वांशग्रहे च सहचारग्रहो हेतुरित्यर्थः। तर्कसह-कृतभूयोदर्शनं व्याप्तिग्राहकमिति भाट्टाः। तथा चोक्तं **श्लोकवार्त्तिके**—(अनु पः-१२)

বহ্নিব্যাপ্য ধূমবিশিষ্টের ভেদাগ্রহ হইতে [অন্যথাখ্যাতিরূপ বহ্নির] অনুমিতি নির্বাধে হইবে। যদি [জলহ্রদে বহ্নির অনুমিতির প্রতি] বিশিষ্ট জ্ঞান কারণ হয়, তবে অয়োগোলকে [বহ্নির] অনুমিতির অনুরোধে বহ্নিব্যাপ্য ধূমের জ্ঞান আপতিত অর্থাৎ অবশ্য স্বীকার্য্য হইবে। ইহাই সেই উভয়তঃ পাশবিশিষ্ট রজ্জু। এইরূপ অন্যথাখ্যাতিতে প্রত্যক্ষও (অনুব্যবসায়ও) প্রমাণ। কারণ রঙ্গকে রজতরূপে জানিয়াছি, এই অনুভবই হইয়া থাকে। ইহাই [সার] সংক্ষেপ॥ ১৩৫-১৩৬॥

পূর্ব্বে ব্যাপ্তি উক্ত হইয়াছে, কিন্তু তাহার জ্ঞানোপায় প্রদর্শিত হয় নাই। **ব্যভিচারস্য** এই গ্রন্থের দ্বারা তাহা দেখাইতেছেন। ব্যভিচারের অজ্ঞান ও সহ-চারের জ্ঞান হইতেছে ব্যাপ্তিজ্ঞানের কারণ। ব্যভিচারের জ্ঞান ব্যাপ্তিজ্ঞানে প্রতি-বন্ধক বলিয়া তাহার অভাব কারণ, ইহাই তাৎপর্য্য। এইরূপ অন্বয় ও ব্যতিরেকের

सहचारग्रहस्यापि हेतुता। भुयोदर्शनन्तु न कारणम्, व्यभिचारास्फूर्त्तौ सकृद्दर्शनेऽपि क्वचिद् व्याप्तिग्रहात्। क्वचिद् व्यभिचारशङ्काविधूननद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते। यत्र तु भूयोदर्शनादपि शङ्का नापैति, तत्र विपक्षबाधक-तर्कोऽपेक्षितः। तथा हि—वह्निविरहिण्यपि धूमः स्यादिति यद्याशङ्का भवति, तदा सा वह्निधूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिसन्धानान्निवर्त्तते। यद्ययं वह्निमान् न स्यात्, तदा धूमवान्

"भूयोदर्शनगम्या च व्याप्तिः सामान्यधर्मयो"रिति। तन्मतं दूषयति— **भूयोदर्शन**मिति। भूयःसु स्थानेषु साध्यसाधनसहचारदर्शनमित्यर्थः। **क्वचित्**—एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ। **शङ्का**—व्यभिचारशङ्का। **क्वचित्**—व्याप्तिग्रहविशेषे। **तर्कोऽ**पेक्षित इति। व्यभिचारशङ्कापनयनार्थं तर्कोऽवश्यं सम्पादनीय इत्यर्थः। ननु कोऽयं तर्को नाम? संशयनिर्णयातिरिक्तः, सम्भावनात्मको ज्ञानविशेषस्तर्क इति **न्यायवार्त्तिक**काराः। अनिष्टप्रसङ्गात्मको मानसप्रत्ययविशेष इति **मिश्रा उदयना**चार्याश्च। वरदराजेनाऽप्युक्तं —"तर्कोऽनिष्टप्रसङ्गः स्यादनिष्ठं द्विविधं स्मृतम्। प्रामाणिकपरित्यागस्तथेतरपरिग्रहः"॥ इति। नव्यास्तु व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्क इत्याहुः। तस्य च पञ्चाङ्गानि। तथा चोक्तं **तार्किक**रक्षायाम्—व्याप्तिस्तर्काप्रतिहतिरवसानं विपर्यये। अनिष्टाननुकूलत्वे इति तर्काङ्गपञ्चकम्॥ इति। सोऽपि द्विविधः—व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्चेति। तत्राद्यं दर्शयति—**तथा** हीति। तथा च धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद् वह्निजन्यो न स्यादिति। द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वह्निः स्याद् निर्धूमः स्यात्। न च निर्धूम इति। एवंप्रवृत्तस्तर्कः प्रमाणविषयमनुजानन् व्यभिचारशङ्कां च निवर्त्तयन् प्रमाणानामनुग्राहको भवति। स चायं तर्कः पञ्चविधः—आत्माश्रयः, अन्योन्याश्रयः, चक्रकः, अनवस्था, तदन्य-

দ্বারা সহচার জ্ঞানেরও হেতুত্ব সিদ্ধ হয়। ভূয়োদর্শন কিন্তু কারণ নহে। যেহেতু ব্যভিচারের স্ফূর্ত্তি না থাকিলে কোন স্থলে [সাধ্য ও সাধনের] একবার সহচার দর্শনেও ব্যাপ্তিজ্ঞান হইয়া থাকে। কোন ব্যাপ্তিজ্ঞানস্থলে ভূয়োদর্শনটী ব্যভিচার শঙ্কার নিবৃত্তি দ্বারা উপযোগী হইয়া থাকে। যে স্থলে ভূয়োদর্শন হইতেও ব্যভিচার শঙ্কা নিবৃত্ত হয় না, সে স্থলে [ব্যভিচার শঙ্কার নিবৃত্তির জন্য] বিপক্ষ-বাধক তর্ক অপেক্ষিত হয়। তাহা এইরূপ :—বহ্নির অভাবের অধিকরণেও ধূম থাকিতে পারে—এই যদি আশঙ্কা হয়, তবে সেই আশঙ্কাটী বহ্নি ও ধূমের কার্য্যকারণভাবের নিশ্চয় হইতে নিবৃত্ত হয়। যদি এইটী বহ্নিমান্ না হইতে পারে, তবে ধূমবান্ও হইতে পারে না, যেহেতু

न स्यात्, कारणं विना कार्यानुत्पत्तेः। यदि हि क्वचित् कारणं विना कार्यं भविष्यति, तदाऽहेतुक एव भविष्यतीति तत्राप्याशङ्का भवेत् तदा सा स्वक्रियाव्याघातादपसारणीया। यदि हि कारणं विना कार्यं स्यात्, तदा धूमार्थं वह्नेस्तृप्त्यर्थं भोजनस्य वा नियमत उपादानं तवैव न स्यादिति। यत्र स्वत एव शङ्का नावतरति,

बाधितार्थश्चेति। प्राचीनैकदेशिनस्तु व्याघातादिभेदेन तर्क एकादशविध इत्याहुः। प्रपञ्चश्चास्य **सर्वदर्शन**संग्रहेऽक्षपाददर्शने द्रष्टव्यः। नव्यास्तु व्याघातादीनामप्रसङ्गस्वरूपत्वान्न तर्कत्वमित्याहुः। **प्रतिसन्धानात्**—निश्चयात्। **अयं**—धूमवान् पर्वतः। **कारणं** विनेति। तथा च धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद् वह्निजन्यो न स्यादिति तर्काकारः। यथाश्रुतं तु न सम्यक्, तस्य विषयशोधकत्वेन व्याप्तिग्रहानौपयिकत्वादिति ध्येयम्। **स्वक्रियाव्याघातात्**—तर्कप्रयोक्तुः पुरुषस्य धूमाद्यर्थं वह्न्यादौ प्रवृत्त्यादिः स्वक्रिया, तस्य व्याघातात्। व्याघातं दर्शयति—**यदि** हीति। **स्वतः**—शङ्कासामग्रीविरहात्॥१३७॥

কারণ ব্যতীত কার্য্যের উৎপত্তি হয় না। যদি কোন স্থলে কারণ ব্যতীতও কার্য্য হইতে পারে, তাহা হইলে নির্হেতুকই কার্য্য হইবে—এই আশঙ্কা সেই স্থলেও হইতে পারে। তাহা হইলে সেই আশঙ্কা স্বক্রিয়া-ব্যাঘাতের দ্বারা দূর করিতে হইবে। যদি কারণ বিনাই কার্য্য হইতে পারে, তাহা হইলে তোমারই ধূমের জন্য নিয়মতঃ বহ্নির উপাদান এবং তৃপ্তির জন্য নিয়মতঃ ভোজনের উপাদান [উপপন্ন] হইতে পারে

বিবৃতি

তর্কের স্বরূপ ও সংখ্যা বিষয়ে নানা মতভেদ আছে। কোন সম্প্রদায়ের মতে তর্কটি সংশয় ও নির্ণয় হইতে অতিরিক্ত নহে। কাহারও মতে বা যুক্তি সাপেক্ষ অনুমানই তর্ক। উদ্দ্যোতকর ন্যায়বার্ত্তিকে এই সমস্ত মতের উল্লেখ করিয়া তর্কের স্বরূপ বলিয়াছেন—"ভবেদিত্যেষ প্রত্যয় ইত্যস্য স্বরূপমিতি"। তাঁহার মতে সংশয় ও নির্ণয় হইতে ভিন্ন সম্ভাবনারূপ জ্ঞানবিশেষই তর্ক। কিন্তু আচার্য্য উদয়নের মতে অনিষ্টের প্রসঙ্গ বা আপত্তিই তর্ক। নব্যগণ বলিয়াছেন—যে পদার্থে ব্যাপকের অভাব নিশ্চিত, সেই পদার্থে ব্যাপ্যের আরোপ প্রযুক্ত সেই ব্যাপ্যের ব্যাপকের যে আরোপ, তাহাই তর্ক। যেমন জলে ধূম ও বহ্নির অভাব নিশ্চিত, কিন্তু তাহাতে ব্যাপ্য ধূমের আরোপ-প্রযুক্ত ব্যাপক বহ্নির যে আপত্তি, আরোপ বা আপাদন, তাহা উক্ত স্থলে তর্ক। উক্ত তর্কজ্ঞান ভ্রমজ্ঞান হইলেও উহার সাহায্যে প্রমাণের দ্বারা তত্ত্বজ্ঞান জন্মে বলিয়া তর্ক প্রমাণের অনুগ্রাহক। তর্কস্থলে যে অনিষ্ট পদার্থের আপত্তি

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा।
स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥१३८

तत्र न तर्कापेक्षाऽपीति। तदिदमुक्तं—**तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्त्तक** इति ॥१३७

इदानीं परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिं निरूपयति—**साध्यस्ये**ति। साध्यत्वाभिमत-व्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापक उपाधिरित्यर्थः। ननु

ननु व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणानन्तरमुपाधिनिरूपणमयुक्तं सङ्गत्यभावादित्याशङ्कां निराकुर्वन् पूर्वापरयोः सङ्गतिं दर्शयितुमाह—**इदानीमि**ति। व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणानन्तरं व्याप्तिग्रहाभावप्रयोजक व्यभिचारोद्भावकत्वेनोपाधेः स्मरणे सतीत्यर्थः। तथा च प्रसङ्गसङ्गत्योपाधिनिरूपणमित्यर्थः। तत्त्वचिन्तामणेरुपाधिवादमनुस्मरन् परममूले उपाधिं निरूपयति—**साध्यस्ये**ति। सोपाधौ प्रयोगे साध्यसाधनत्वे न सम्भवतः, अतो मूलं

না। যে স্থলে স্বতঃই [ব্যভিচার] শঙ্কা উৎপন্ন হয় না, সে স্থলে তর্কের অপেক্ষাও নাই। **তর্কঃ ক্বচিচ্ছঙ্কানিবর্ত্তকঃ** এই গ্রন্থে সেই এই বিষয়ই উক্ত হইয়াছে ॥১৩৭॥

সম্প্রতি পর পুরুষের ব্যাপ্তিজ্ঞান প্রতিবন্ধের জন্য **সাধ্যস্য** এই গ্রন্থের দ্বারা উপাধি নিরূপণ করিতেছেন। অভিমত সাধ্যের ব্যাপক হইয়া অভিমত সাধনের

বিবৃতি

হয়, তাহার নাম **আপাদ্য** এবং যাহার আরোপপ্রযুক্ত সেই আপত্তি হয়, তাহার নাম **আপাদক**। যেমন ধূম আপাদক এবং বহ্নি আপাদ্য। তর্কস্থলে আপাদক পদার্থে আপাদ্যের ব্যাপ্তিস্মরণ আবশ্যক। কারণ সেই ব্যাপ্তিই তর্কের মূল ও প্রথম অঙ্গ। ইহা ছাড়া তর্কের আরও চারিটী অঙ্গ * আছে।

উক্ত তর্ক দ্বিবিধ—বিষয়-পরিশোধক তর্ক ও ব্যাপ্তিগ্রাহক তর্ক। যে তর্কের দ্বারা প্রমাণ বিষয়ের যথার্থ নিশ্চয় জন্মে, তাহার নাম **বিষয়শোধক** তর্ক। যে তর্কের ফলে অনুমানের হেতুতে সাধ্যের ব্যভিচার সংশয় নিবৃত্ত হওয়ায় ব্যাপ্তির নিশ্চয় জন্মে, তাহার নাম **ব্যাপ্তিগ্রাহক** তর্ক। এই অভিপ্রায়ে বিশ্বনাথ বলিয়াছেন—**তর্কঃ ক্বচিচ্ছঙ্কানিবর্ত্তকঃ**।

* (১) তর্কের অপ্রতিহতি অর্থাৎ সেই তর্কের ব্যাঘাতক প্রতিকূল তর্কের দ্বারা অপ্রতিঘাত (২) বিপর্য্যয়ে পর্য্যবসান অর্থাৎ আপাদ্য পদার্থের অভাবে পর্য্যবসান (৩) অনিষ্টত্ব অর্থাৎ আপাদ্য পদার্থের অনিষ্টত্ব (৪) অননুকূলত্ব অর্থাৎ সেই আপত্তির অসাধকত্ব। এই চারিটীও তর্কের অঙ্গ। উহার যে কোন একটী অঙ্গের অভাব হইলে তাহা তর্কাভাস হইবে—প্রকৃত তর্ক হইবে না।

स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजन्यत्वं नोपाधिः स्यात्; तस्य साध्यव्यापकत्वाभावात्, श्यामत्वस्य घटादावपि सत्त्वात्। एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात्, प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषु सत्त्वात्, तत्र च रूपाभावात्। एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र भावत्वं नोपाधिः स्याद्, विनाशित्वस्य प्रागभावेऽपि सत्त्वात्, तत्र भावत्वाभावादिति चेन्न। यद्धर्मावच्छिन्न-साध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्न-साधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्पर्यात्।

व्याचष्टे —**साध्यत्वाभिम**तेति। यः साध्यव्यापको हेतोरव्यापकश्च, स तत्रोपाधिरिति फलितोऽर्थः। **व्यापकत्वम्**—तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्। तत्प्रतियोगित्वञ्चाव्यापकत्वम्। उपाधिलक्षणस्याव्याप्तिमाशङ्कते—**नन्वि**ति। **सः**—गौरवर्णो मित्रातनयविशेषः। **श्यामत्वस्ये**ति। यत्र यत्र साध्यं श्यामत्वं, तत्र यदि शाकपाकजन्यत्वं स्यात्; तर्हि शाकपाकजन्यत्वं साध्यस्य व्यापकं भवेत्। तच्च न सम्भवति, घटादौ श्यामत्वसत्त्वेऽपि शाकपाकजन्यत्वाभावादिति भावः। **घटादा**विति। आदिपदेन मित्रातनयातिरिक्त-श्यामद्रव्यमात्रपरिग्रहः। **उद्भूतरूपा**भावादिति। तथा चोद्भूतरूपवत्त्वस्य साध्यव्यापकत्वाभावान्नोपाधित्वमिति भावः। एवं ध्वंसो विनाशीत्यादावपि द्रष्टव्यम्। **इत्यर्थे** तात्पर्यात्—साध्यस्येत्यादिमूलग्रन्थस्योक्तार्थबोधतात्पर्येण प्रयुक्तत्वात्।

অব্যাপক পদার্থই উপাধি—[উক্ত গ্রন্থের] এই অর্থ। [পূঃ] "স শ্যামো মিত্রাতনয়ত্বাৎ"—এই অনুমান প্রয়োগের স্থলে "শাকপাকজন্যত্ব" ধর্ম্মটী উপাধি না হউক। কারণ তাহার সাধ্য-ব্যাপকত্ব নাই, যেহেতু [সাধ্য] শ্যামত্বের ঘটাদিতেও সত্তা আছে [কিন্তু শাকপাকজন্যত্ব ধর্ম্মটী সেখানে নাই।] এইরূপ—"বায়ুঃ প্রত্যক্ষঃ প্রত্যক্ষস্পর্শাশ্রয়ত্বাৎ"—এই স্থলে "উদ্ভূতরূপবত্ত্ব" ধর্ম্মটী উপাধি না হউক। কারণ আত্মা প্রভৃতিতেও [সাধ্য] প্রত্যক্ষত্বের সত্তা আছে, কিন্তু সেখানে উদ্ভূত রূপ [-বত্ত্ব ধর্ম্মটি] নাই। এইরূপ—"ধ্বংসো বিনাশী জন্যত্বাৎ"—এই স্থলে "ভাবত্ব" ধর্ম্মটী উপাধি না হউক। যেহেতু প্রাগভাবেও বিনাশিত্বটী আছে, কিন্তু সেস্থলে ভাবত্ব ধর্ম্মটী নাই। [সুতরাং উপাধি ভাবত্বটি সাধ্য বিনাশিত্বের ব্যাপক হয় নাই]—এই যদি বলি। না—তাহা বলিতে পার না। কারণ—[উপাধিতে] যদ্ধর্ম্মাবচ্ছিন্ন সাধ্যের ব্যাপকত্ব, তদ্ধর্ম্মাবচ্ছিন্ন সাধনের অব্যাপকত্ব [বুঝিতে হইবে]—["সাধ্যস্য ব্যাপকঃ" এই গ্রন্থের] এই অর্থে তাৎপর্য্য। [উপাধি] শাকপাকজত্ব ধর্ম্মটী [সামানাধিকরণ্য সম্বন্ধে]

मित्रातनयत्वावच्छिन्न-श्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाकजत्वम्, तदवच्छिन्नसाधना-व्यापकञ्च। एवं पक्षधर्म-बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्न-प्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमुद्भूतरूप-वत्वम्, एवं बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्न-साधनस्याव्यापकञ्च। एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वम्। सद्धेतौ त्वेतादृशो धर्मो नास्ति, यदवच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकं, तदवच्छिन्नस्य साधनस्याव्यापकं किञ्चित् स्यात्। व्यभिचारिणि त्वन्तत उपाध्यधिकरणं यत् साध्याधिकरणं, यच्चो-

एतदेव स्पष्टीकरोति—**मित्रातनयत्वे**त्यादिना। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन मित्रातनय-त्वावच्छिन्नं श्यामत्वम्, तस्य च व्यापकं शाकपाकजन्यत्वम्। तादात्म्येन मित्रातनय-त्वावच्छिन्नं मित्रातनयत्वम्, तस्याव्यापकञ्चेति नैवाव्याप्तिरिति भावः। **व्यभि-चारिणि** त्विति। धूमवान् वह्नेरित्यत्रार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः। तस्योपाधेः साध्यस्य च धूमस्याधिकरणं यत् पर्वतादिकम्, यच्चोपाधिशून्यं साध्यव्यभिचारनिरूपकाधिकरण-मयोगोलकादि, तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकं वह्निरूपसाधनस्य चाव्यापक-मार्द्रेन्धनसंयोग इत्यर्थः। वायुः प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यत्र प्रत्यक्षत्वरूप-साध्यस्याधिकरण-मात्मा, उद्भूतरूपात्मकोपाधिशून्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणञ्च गगनम्, तदन्यतरत्वा-वच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्योद्भूतरूपेऽभावादुक्तम्—**उपाध्यधि**करणमिति। उद्भूतरूपो-पाध्यधिकरणं परमाणुः, उपाधिशून्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणञ्चाकाशम्, तदन्य-तरत्वावच्छिन्नसाध्यस्याप्रसिद्धया तद्दोषतादवस्थ्यमत उक्तम्—**साध्याधि**करणमिति। उद्भूतरूपाधिकरणं यत् प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटादि, यच्च तद्वृत्ति द्रव्यत्वं, तदन्यतरत्वाव-

মিত্রাতনয়ত্বাবচ্ছিন্ন শ্যামত্বের ব্যাপক ও [তাদাত্ম্য সম্বন্ধে] মিত্রাতনয়ত্বাবচ্ছিন্ন সাধনের (মিত্রাতনয়ত্বের) অব্যাপক। এইরূপ—[উপাধি] উদ্ভূতরূপবত্ত্ব ধর্ম্মটী পক্ষ-ধর্ম্ম বহির্দ্রব্যত্বাবচ্ছিন্ন প্রত্যক্ষত্বের ব্যাপক। এইরূপ—বহির্দ্রব্যত্বাবচ্ছিন্ন সাধনের অব্যাপকও। এইরূপ—'ধ্বংসো বিনাশী জন্যত্বাৎ'—এই স্থলেও [উপাধি] ভাবত্বটী জন্যত্বাবচ্ছিন্ন সাধ্যের ব্যাপক। সৎ (নির্দোষ) হেতু স্থলে কিন্তু এরূপ কোন ধর্ম্ম প্রসিদ্ধ নাই। যাহা যে ধর্ম্মাবচ্ছিন্ন সাধ্যের ব্যাপক ; সেই ধর্ম্মাবচ্ছিন্ন সাধনের অব্যাপক হইতে পারে। [ধূমবান্ বহ্নেঃ প্রভৃতি] ব্যভিচারী স্থলে কিন্তু উপাধির অধি-করণ যে সাধ্যের অধিকরণ [পর্ব্বত, মহানস প্রভৃতি] এবং উপাধিরহিত যে সাধ্য-ব্যভিচারের (সাধ্যাভাবের) অধিকরণ (আয়োগোলক প্রভৃতি), তদন্যতরত্বাবচ্ছিন্ন

सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः।
हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥१३९
व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनम्।

पाधिशून्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणं तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साधनस्य चाव्यापकत्वमुपाधेः सम्भवतीति। अत एव तद्द्वयमुपाधिस्वरूपमेतदनुसारेण दर्शयति—सर्वे इत्यादिना। स्वसाध्येति। स्वश्चोपाधिश्च साध्यश्च स्वसाध्ये तयोर्व्यभिचारितेत्यर्थः ॥१३८-१३९॥

उपाधेर्दूषकताबीजमाह—व्यभिचारस्येति। उपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्य-

च्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावादुद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यादत उक्तं—यच्चेत्यादि। तत्रापि यच्चोपाध्यधिकरणं साध्याधिकरणं घटादि, यच्च साध्यव्यभिचाराधिकरणं परमाणुस्तदन्यतरत्वावच्छिन्न-द्रव्यत्वरूप-साधनव्यापकत्वादुद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यादत उक्तं—**उपाधिशून्यमिति**। उपाध्यधिकरणं साध्याधिकरणं घटः, उपाधिशून्यं साध्याधिकरणमात्मा, तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावादुक्तं—**साध्य**व्यभिचाराधिकरणमिति। तदर्थश्च साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारनिरूपकाधिकरणत्वमित्यर्थः। **अन्ततः**—यद्यद्धर्मावच्छिन्न-साध्यव्यापकत्वमुक्तं, तादृशधर्मान्तरस्यास्फूर्त्तौ। **अतः**—एतादृशोपाधिलक्षणस्य मूलकाराभिमतत्वात्। **एतदनुसारेण**—उक्तलक्षणानुसारेण। **सर्वे** इति। ते सर्वे साध्यसमानाधिकरणा उपाधय इति योजना। भवन्तीति शेषः। ते के इत्याकाङ्क्षायामाह—**हेतोरि**ति। येषामुपाधीनां हेतोरेकाश्रये यस्मिन् कस्मिंश्चिदधिकरणे स्वस्योपाधेः साध्यस्य च व्यभिचारितेत्यर्थः। तथा च धूमवान् वह्नेरित्यत्र साध्यसमानाधिकरणस्यार्द्रेन्धनसंयोगस्यायोगोलकावच्छेदेन हेतुभूते वह्नावार्द्रेन्धनसंयोगरूपस्योपाधेर्धूमरूपसाध्यस्य च व्यभिचारो वर्त्तत इति भावः ॥१३८-१३९॥

तत्त्वचिन्तामणेरुपाधिवादमनुस्मरन् कारिकायामुपाधिफलमाह—**व्यभिचारस्ये**ति।

অর্থাৎ পর্ব্বত ও আয়োগোলক—এতদন্যতরত্ববিশিষ্ট ধূমাদি সাধ্যের ব্যাপকত্ব এবং বহ্নি প্রভৃতি সাধনের অব্যাপকত্ব অন্ততঃ উপাধির হইতে পারে। এইজন্যই অর্থাৎ এতাদৃশ উপাধির লক্ষণ মূলকারের অভিমত বলিয়াই এইরূপ লক্ষণানুসারে **সর্ব্বে** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা উপাধির স্বরূপ প্রদর্শন করিতেছেন। **স্বসাধ্য** গ্রন্থের এই অর্থ—স্ব অর্থাৎ উপাধি এবং সাধ্য, এই উভয়ের ব্যভিচারিত্ব ॥১৩৮-১৩৯॥

व्यभिचारानुमानमुपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः। तथा हि—यत्र शुद्धसाध्यव्यापक उपाधिस्तत्र शुद्धेनैवोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम्। यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निर्धूमव्यभिचारी तद्व्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारित्वादिति व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यकत्वात्। यत्र तु किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यस्य व्यापक उपाधिस्तत्र तद्धर्मवत्युपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम्। यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ मित्रातनयत्वं श्यामत्व-व्यभिचारि मित्रातनये शाकपाकजत्व-व्यभिचारित्वादिति। बाधानुन्नीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकताग्राहक-प्रमाणाभावात् स्वव्याघातकत्वाच्च नोपाधिः। बाधोन्नीतस्तूपाधिर्भवत्येव। यथा

यत्र—यादृशहेतौ। **तद्धर्मवती**ति। तद्धर्माधिकरणं यदुपाध्यभावाधिकरणं, तद्वृत्तित्वेनेत्यर्थः। **इत्यादा**विति। आदिना वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यादेः परिग्रहः। **मित्रातनये** शाकेति। शाकपाकजत्वाभावाधिकरण मित्रातनयवृत्तित्वादित्यर्थः। नन्वेवं सति पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिरत आह—**बाधानुन्नी**ति। बाधेन प्रकृतसाध्याभाववत्त्वेनानुन्नीतोऽनिर्णीतो यो पक्षस्तद्भेद इत्यर्थः। **प्रमाणाभा**वादिति। पक्षे साध्याभाव-

ব্যভিচারস্তু এই গ্রন্থের দ্বারা উপাধির দূষকতাবীজ বলিতেছেন। উপাধির ব্যভিচারের দ্বারা হেতুতে সাধ্যব্যভিচারের অনুমান হইতেছে উপাধির ফল—["ব্যভিচারস্তু" ইত্যাদি মূল গ্রন্থের] এই অর্থ। তাহা এইরূপ :—যে হেতুতে উপাধিটি শুদ্ধ সাধ্যের ব্যাপক, সেখানে শুদ্ধ উপাধির ব্যভিচারের দ্বারাই [হেতুতে] সাধ্য-ব্যভিচারের অনুমিতি হয়। যেমন 'ধূমবান্ বহ্নেঃ' প্রভৃতি স্থলে—'বহ্নি ধূমের ব্যভিচারী ; যেহেতু [তাহাতে] ধূম-ব্যাপক আর্দ্রেন্ধন সংযোগের ব্যভিচারিত্ব আছে' —এই অনুমিতি হয়। কারণ ব্যাপকের ব্যভিচারী অবশ্যই ব্যাপ্যের ব্যভিচারী হইয়া থাকে। যে হেতুর প্রয়োগে কিন্তু উপাধিটী কোন ধর্ম্মবিশিষ্ট সাধ্যের ব্যাপক হয়, সেই ধর্ম্মের অধিকরণে উপাধির ব্যভিচারের দ্বারা অর্থাৎ সেই ধর্ম্মের অধিকরণ যে উপাধির অভাবের অধিকরণ, তদ্-বৃত্তিত্বরূপ উপাধির ব্যভিচারের দ্বারা সেই হেতুতে সাধ্যব্যভিচারের অনুমান হয়। যেমন 'স শ্যামো মিত্রাতনয়ত্বাৎ' প্রভৃতি স্থলে—মিত্রাতনয়ত্ব হেতুটী শ্যামত্বের ব্যভিচারী ; যেহেতু [তাহার] মিত্রাতনয়ে শাকপাকজত্ব-ব্যভিচারিত্ব অর্থাৎ শাকপাকজত্বাভাবের অধিকরণ মিত্রাতনয়ে বৃত্তিত্ব আছে—এই অনুমিতি হয়। বাধের দ্বারা অনুন্নীত অর্থাৎ সাধ্যাভাব-বিশিষ্টরূপে অনিশ্চিত যে

वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ प्रत्यक्षेण वह्नावुष्णत्वग्रहे वह्नीतरत्वमुपाधिः। यत्र तूपाधेः साध्यव्यापकत्वादिकं सन्दिह्यते, स सन्दिग्धोपाधिः। पक्षेतरस्तु सन्दिग्धोपाधिरपि नोद्भावनीयः, कथकसम्प्रदायानुरोधादिति। केचित् तु सत्प्रतिपक्षोत्थापनमुपाधेः फलम्। तथा हि—अयोगोलकं धूमाभाववद् आर्द्रेन्धनाभावादिति सत्प्रतिपक्षसम्भवात्। इत्थञ्च साधनव्यापकोऽपि क्वचिदुपाधिः। यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वादित्यादावनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम्। ब

निश्चयस्यैव पक्षेतरत्वे साध्यव्यापकतानिर्णायकतया तदभावात् पक्षेतरत्वे न साध्यव्यापकत्वनिर्णय इति नातिव्याप्तिरिति भावः। कल्पतरुकारास्तु—साध्याभावेन साकं स्वाभावव्याप्तेरनिर्णयात्। कुतः पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकता मता॥ इत्याहुः। स्वव्याघातकत्वात्—उपाधिमात्रस्य दूषकत्वव्याघातकत्वात्। पक्षेतरत्वस्योपाधित्वे सर्वत्रानुमाने तत्सम्भवादनुमानमात्रोच्छेदापत्त्या उपाधिव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारानुमानासम्भवादिति भावः। बाधोन्नीतः—बाधेन साध्याभाववत्त्वेन निश्चितः। सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिनां मतं चिन्तामणेरुपाधिवादमनुस्मरन्नाह—केचिदिति। इत्थञ्च—सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमात्रेण दूषकत्वे च। उपाधिरिरिति। तथा चास्मिन् पक्षे साध्यव्यापकत्वे सति साधनव्यापकत्वमुपाधित्वमिति लक्षणं पर्यवसितम्। अत्र—

পক্ষ, সেই পক্ষের ভেদ কিন্তু উপাধি নহে। কারণ [উপাধি পক্ষেতরে] সাধ্য-ব্যাপকতার গ্রাহক প্রমাণ নাই এবং [উহা] স্বব্যাঘাতক অর্থাৎ উপাধির দূষকতার নিবর্ত্তক। বাধোন্নীত পক্ষেতর অর্থাৎ সাধ্যাভাববিশিষ্টরূপে নির্ণীত যে পক্ষ, সেই পক্ষের ভেদ কিন্তু উপাধি হইবে। যেমন—"বহ্নিঃ অনুষ্ণঃ কৃতকত্বাৎ" প্রভৃতি স্থলে প্রত্যক্ষের দ্বারা বহ্নিতে [অনুষ্ণত্বের অভাবরূপ] উষ্ণত্ব নিশ্চিত হইলে বহ্নিভেদ (পক্ষভেদ) উপাধি হইয়া থাকে। যে উপাধিতে সাধ্যের ব্যাপকতার সন্দেহ হয়, তাহা সন্দিগ্ধোপাধি। পক্ষেতর কিন্তু সন্দিগ্ধ উপাধি হইলেও কথক সম্প্রদায়ের অনুরোধে উদ্ভাবনীয় নহে। কেহ কেহ [এই বলেন—] উপাধির ফল হইতেছে সৎপ্রতিপক্ষের উদ্ভাবন। তাহা এইরূপ—['অয়োগোলকং ধূমবৎ বহ্নিমত্ত্বাৎ' প্রভৃতি স্থলে] 'অয়োগোলকং ধূমাভাববৎ আর্দ্রেন্ধনাভাবাৎ—এই সৎপ্রতিপক্ষ হইয়া থাকে। এই হইলে অর্থাৎ সৎপ্রতিপক্ষের উদ্ভাবকরূপে উপাধি দূষক হইলে কোন স্থলে সাধনের ব্যাপকও উপাধি হয়। যেমন 'কারকা পৃথিবী, কঠিনসংযোগবত্ত্বাৎ' প্রভৃতি স্থলে

शब्दोपमानयोर्नैव पृथक् प्रामाण्यमिष्यते ॥१४०॥
अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ।

चात्र स्वरूपासिद्धिरेव दूषणमिति वाच्यम् । सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसाङ्कर्यात् । अत्र च साध्यव्यापकः पक्षावृत्तिरुपाधिरिति वदन्ति ।

शब्दोपमानयोरिति । वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणम् । शब्दोपमानयोस्त्वनुमानविधयैव प्रामाण्यम् । तथा हि—दण्डेन गामानयेत्यादि-लौकिकपदानि यजेतेत्यादि-वैदिकपदानि वा तात्पर्यविषय-स्मारितपदार्थसंसर्ग-

कठिनसंयोगवत्त्वहेतौ । **अत्र च**—सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वपक्षे च । **साध्यव्यापक** इति । तथा चास्मिन् पक्षे साध्यव्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वमुपाधित्वमिति लक्षणमिति भावः । **वदन्तीति** । तथा चैतादृशोपाधिलक्षणत्वे पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनोपाधेः, घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणान्यत्वोपाधेः पक्षावृत्तित्वाभावादव्याप्त्यापत्तेः पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यादावार्द्रेन्धनादेः पर्वते धूमाभावाननुमापकत्वेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वाभावाद् दूषकतानुपपत्तेश्चेत्याद्यस्वारस्यं **वदन्तीत्यनेनोक्तमिति** बोध्यम् ।

तात्पर्यविषयेति । तात्पर्यविषयीभूतो यः स्मारित-पदार्थानां संसर्गस्तज्ज्ञानपूर्वकाणीत्यर्थः । घटमानयेत्यादौ घटकर्मत्वयोः कर्मत्वानयनयोश्च तात्पर्याविषय-कालिक-संसर्गज्ञानपूर्वकत्वसिद्धिप्रयुक्तार्थान्तरवारणाय संसर्गे तात्पर्यविषयत्वविशेषणम् । नैयायिक-मते घटमिति वाक्यजन्य बोधे घटमिति वाक्यं घटपदार्थप्रकारकाधेयत्वसंसर्गकाम्पदार्थ-विशेष्यकप्रतीतीच्छयोच्चरितमित्याकारकतात्पर्यज्ञानं कारणम् । एवञ्चैतादृशज्ञानस्यापि तात्पर्यविषयपदार्थसंसर्गज्ञानरूपतया तादृशज्ञानपूर्वकत्वसिद्धिमादायार्थान्तरमतः स्मारि-

অনুষ্ণাশীতস্পর্শবত্তটী [উপাধি হয়]। [পূঃ] এই হেতুতে স্বরূপাসিদ্ধিই দোষ—ইহা বলিতে পার না। কারণ সর্ব্বত্র উপাধির অর্থাৎ উপাধিমাত্রের দূষণান্তর সাঙ্কর্য্য অর্থাৎ ব্যভিচারাদি অন্য দোষের সংমিশ্রণ হইয়া থাকে। এই মতে সাধ্যের ব্যাপক এবং পক্ষে অবৃত্তি পদার্থই উপাধি—ইহা [কেহ কেহ] বলেন।

শব্দোপমানয়োঃ—এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। বৈশেষিকের মতে প্রত্যক্ষ ও অনুমান [এই দুইটীই] প্রমাণ। শব্দ এবং উপমানের কিন্তু অনুমানরূপেই প্রামাণ্য। তাহা এইরূপঃ—'দণ্ডেন গামানয়' এই সমস্ত লৌকিক পদগুলি বা, 'যজেত' প্রভৃতি বৈদিক পদগুলি—[বক্তার] তাৎপর্য্য-বিষয়ীভূত [শক্তি বা লক্ষণা

ज्ञानपूर्वकाणि आकांक्षादिमत्पद-कदम्बकत्वाद्, घटमानयेति पदकदम्बकवत्। यद्वा—एते पदार्था मिथः संसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात्, तादृशपदार्थवत्। दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरिति। एवं गवयव्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात्, असति च वृत्त्यन्तरे वृद्धैर्यत्र यत् प्रयुज्यते, तत् तत्प्रवृत्तिनिमित्तकम्, यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्। यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मताबलाद् गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिध्यति।

तत्वं पदार्थविशेषणम्। **आकाङ्क्षा**दिमदिति। आकाङ्क्षा-योग्यतासत्तिमत्-पदकदम्बकत्वादित्यर्थः। घटः कर्मत्वमित्यादिवाक्ये व्यभिचारवारणाय—आकाङ्क्षादिमदिति पदविशेषणम्। पदार्थपक्षकमनुमानमाह—**यद्वे**ति। **एते** पदार्थाः—घटकर्मत्वानयनादिपदार्थाः। **मिथः** संसर्गवन्त इति। कर्मत्वमाधेयतासम्बन्धेन घटवत्, आनयनं निरूपकत्वसम्बन्धेन घटकर्मत्ववत्, कृतिरनुकूलत्वसम्बन्धेन घटकर्मकानयनवती, चैत्र आश्रयतासम्बन्धेन घटकर्मकानयनानुकूलकृतिमानित्यर्थः। **तादृशपदार्थवत्**—घटमानयेतिवाक्यबोध्य-पदार्थवत्। ननु दृष्टान्ते साध्यसिद्धिः कथमिति चेत् तत्राह—**दृष्टान्ते**ऽपीति। **साध्यसिद्धिः**—तादृश-संसर्गवत्त्वरूपस्य साध्यस्यानुमितिः। न चैवमनवस्थापत्तिरिति वाच्यम्। प्रत्यक्षतो यत्र घटास्तित्वमवगतम्, तत्र साध्यस्य प्रात्यक्षिकसिद्धिसम्भवात्। **असति** वृत्त्यन्तर इत्यादि। तत्तद्धर्मावच्छिन्न-लाक्षणिकत्वाभाववत्त्वे सति तत्तद्धर्मावच्छिन्नविषय-

সম্বন্ধে] উপস্থিত পদার্থ সমূহের সংসর্গজ্ঞানপূর্ব্বক; যেহেতু [তাহাতে] আকাঙ্ক্ষাদি বিশিষ্ট পদকদম্বকত্ব (পদসমূহত্ব) আছে। যেমন—"ঘটমানয়" এই পদসমূহ। অথবা—এই পদার্থগুলি পরস্পর সংসর্গবিশিষ্ট; যেহেতু [তাহাতে] যোগ্যতাদিবিশিষ্ট পদের উপস্থাপিতত্ব আছে। যেমন 'ঘটমানয়' এই বাক্য বোধ্য পদার্থসমূহ। দৃষ্টান্তেও অন্য দৃষ্টান্তের দ্বারা সাধ্যসিদ্ধি (পদার্থ সংসর্গের অনুমিতি) হইবে। এইরূপ গবয় ব্যক্তির প্রত্যক্ষের পরে 'গবয়পদটি গবয়ত্বরূপ প্রবৃত্তিনিমিত্ত বিশিষ্ট; যেহেতু [উহা] লক্ষণাদি বৃত্ত্যন্তর শূন্য হইয়া গবয়ত্বতাৎপর্য্যে বৃদ্ধ কর্ত্তৃক প্রযুজ্যমান হইয়া থাকে। যে পদ বৃত্ত্যন্তর শূন্য হইয়া যে অর্থে বৃদ্ধ কর্ত্তৃক প্রযুক্ত হয়, সেই পদ সেই প্রবৃত্তিনিমিত্তক হইয়া থাকে। যেমন গোপদ গোত্বপ্রবৃত্তিনিমিত্তক। অথবা—গবয়পদ প্রবৃত্তিনিমিত্তবিশিষ্ট; যেহেতু [তাহাতে] সাধু পদত্ব আছে—এই অনুমানের দ্বারা

तन्न सम्यक्, विना व्याप्तिबोधं शाब्दादिबोधतः ॥१४१॥
त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः ।
द्वैविध्यन्तु भवेद् व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः ॥१४२

तन्मतं दूषयति—तन्न सम्यगिति। व्याप्तिज्ञानं विनापि शाब्दबोधस्यानुभव-सिद्धत्वात्। न हि सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरं व्याप्तिज्ञाने प्रमाणमस्तीति। किञ्च सर्वत्र शाब्दस्थले यदि व्याप्तिज्ञानं कल्प्यते, तदा सर्वत्रानुमितिस्थले पदज्ञानं कल्पयित्वा शाब्दबोध एव किं न स्वीक्रियतामिति ध्येयम् ॥१४०-१४१॥

त्रैविध्यमिति। अनुमानं हि त्रिविधं केवलान्वयि-केवलव्यतिरेक्यन्वय-व्यतिरेकिभेदात्। तत्रासद्विपक्षः केवलान्वयी। यथा—घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वा-दित्यादौ। तत्र हि सर्वस्यैवाऽभिधेयत्वाद् विपक्षासत्त्वम्। असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी। यथा—पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादौ। तत्र

ताशालि-बोधतात्पर्यकाभ्रान्तपुरुषकर्तृकोच्चारणजन्यत्वादित्यर्थः। **सर्वत्र**—सर्वेषु शाब्द-बोधाव्यवहितपूर्वक्षणेषु। नन्वनुमितिरूपकार्यान्यथानुपपत्तिरेव तत्र मानमित्यत आह—**किञ्चेति।** **पदज्ञानं**—पदविषयकमाकाङ्क्षादिविषयकञ्च स्मरणम्। वाच्यत्वादिसम्बन्धवद् वाचकत्वस्यापि सम्बन्धस्य स्मारकत्वादर्थेनापि पदस्मरणसम्भवादिति भावः ॥१४१-१४०

असद्विपक्षः—अत्यन्ताभावाप्रतियोगि साध्यकः। यथाश्रुते सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातादिति भावः। **असत्सपक्षः**—साध्यतावच्छेदकरूपेणानिश्चितसाध्यकः। **सत्स-**

পক্ষধর্মতাবলে [গবয়পদের] গবয়ত্ব প্রবৃত্তিনিমিত্তকত্ব সিদ্ধ হয়। **তন্ন সম্যক্**—এই গ্রন্থের দ্বারা সেই বৈশেষিক মত খণ্ডন করিতেছেন। [সেই বৈশেষিক মত যথার্থ নহে]। কারণ ব্যাপ্তিজ্ঞান বিনাও শাব্দবোধ অনুভবসিদ্ধ। কেননা শব্দশ্রবণের পরে সর্ব্বত্র ব্যাপ্তি জ্ঞানে [কোন] প্রমাণ নাই। আরও কথা—শাব্দবোধ স্থলে সর্ব্বত্রই যদি ব্যাপ্তিজ্ঞান কল্পিত হয়, তবে অনুমিতি স্থলে সর্ব্বত্র পদজ্ঞান কল্পনা করিয়া শাব্দবোধই কেন স্বীকার কর না—ইহাও চিন্তনীয় ॥১৪০।১৪ ॥

ত্রৈবিধ্যম্ এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। কেবলান্বয়ী, কেবলব্যতিরেকী ও অন্বয়ব্যতিরেকী ভেদে অনুমান ত্রিবিধ। তন্মধ্যে বিপক্ষ-শূন্য অনুমানটী কেবলান্বয়ী। যথা 'ঘটো অভিধেয়ঃ প্রমেয়ত্বাৎ' প্রভৃতি স্থলে। সেই স্থলে সকল পদার্থেরই অভিধেয়ত্ব সাধ্য আছে বলিয়া বিপক্ষ নাই। সপক্ষ-শূন্য অনুমানটী কেবলব্যতিরেকী।

अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादथोच्यते।
साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् ॥१४३॥

हि • जलादित्रयोदशभेदस्य पूर्वमनिश्चिततया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावादिति। सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी। यथा—वह्निमान् धूमादित्यादौ। तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलह्रदादेश्च सत्त्वादिति। तत्र हि व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणम्, तदर्थं व्यतिरेकव्याप्तिं निर्वक्ति--**साध्याभावेति**। साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः।• अत्रेदं बोध्यम्—यत्सम्बन्धेन यदवच्छिन्नं प्रति येन सम्बन्धेन येन रूपेण व्यापकता गृह्यते, तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-तद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-तद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिरिति। इत्थञ्च यत्र विशेषणतादिसम्बन्धेनेतरत्वव्यापकत्वं गन्धात्यन्ताभावे गृह्यते, तत्र गन्धाभावा-

पन्नेति। गृहीतान्वयव्यतिरेकि-साध्यक इत्यर्थः। **यत्सम्बन्धेनेति**। यत्सम्बन्धावच्छिन्न-यद्रूपावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपित-व्यापकता गृह्यते इत्यर्थः। **इत्थञ्च**—व्याप्यतावच्छेदक-धर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानुमितिस्वीकारे च। **यत्र**—यदा। **इतरत्व**-

যেমন 'পৃথিবী ইতরেভ্যো ভিদ্যতে গন্ধবত্ত্বাৎ' প্রভৃতি স্থলে। সে স্থলে জলাদি ত্রয়োদশ পদার্থের ভেদ [কোন পদার্থে] অনুমিতির পূর্ব্বে নিশ্চিত হয় নাই বলিয়া নিশ্চিত সাধ্যবিশিষ্ট সপক্ষের অভাব আছে। সপক্ষ ও বিপক্ষ সম্বলিত অনুমানটী অন্বয়-ব্যতিরেকী। যেমন 'বহ্নিমান্ ধূমাৎ' প্রভৃতি স্থলে। সে স্থলে সপক্ষ মহানস ও বিপক্ষ জলহ্রদ বিদ্যমান আছে। তন্মধ্যে ব্যতিরেকী অনুমানে ব্যতিরেক ব্যাপ্তিজ্ঞান কারণ। তাহার জন্য **সাধ্যাভাব** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা ব্যতিরেক ব্যাপ্তি নিরূপণ করিতেছেন। সাধ্যাভাবের ব্যাপকীভূত অভাবের প্রতিযোগিত্বটীই (ব্যতিরেক ব্যাপ্তি)—[উক্ত গ্রন্থের] এই অর্থ। এ স্থলে ইহা জ্ঞাতব্য:—যে সম্বন্ধে যে ধর্ম্মাবচ্ছিন্নের প্রতি যে সম্বন্ধে যেরূপে [যাহাতে] ব্যাপকতা অর্থাৎ যৎসম্বন্ধাবচ্ছিন্ন যদ্ধর্ম্মাবচ্ছিন্নের প্রতি যৎসম্বন্ধাবচ্ছিন্ন যদ্ধর্ম্মাবচ্ছিন্নে ব্যাপকতা গৃহীত হয়, তৎসম্বন্ধাবচ্ছিন্ন প্রতিযোগিতাক তদ্ধর্ম্মাবচ্ছিন্নের অভাববত্তার জ্ঞান হইতে তৎসম্বন্ধাবচ্ছিন্ন প্রতিযোগিতাক তদ্ধর্ম্মাবচ্ছিন্নের অভাবের নিশ্চয় হয়। এইরূপে যে স্থলে গন্ধের অত্যন্তাভাবে বিশেষণতাদি সম্বন্ধে ইতরত্বের ব্যাপকতা গৃহীত হয়, সে স্থলে গন্ধা-

भात्रेनेतरत्वात्यन्ताभावः सिध्यति। यत्र तादात्म्यसम्बन्धेनेतरव्यापकता गन्धाभावस्य गृह्यते, तत्र तु तादात्म्यसम्बन्धेनेतरस्याभावः सिध्यति, स एवान्योन्याभावः। एवं यत्र संयोगसम्बन्धेन धूमं प्रति संयोगसम्बन्धेन वह्नेर्व्यापकता गृह्यते, तत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-वह्न्यभावेन जलह्रदे संयोग-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-धूमाभावः सिध्यति। अत्र च व्यतिरेकव्याप्ति-ग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणम्। केचित् तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते, न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि कारणम्। यत्र व्यतिरेकसहचाराद् व्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते। साध्य-प्रसिद्धिस्तु घटादावेव जाता, पश्चात् पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यत इति वदन्ति ॥१४२-१४३॥

व्यापकत्वं—इतरत्वनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकत्वम्। **इतरव्यापकता**—इतरनिष्ठ-व्याप्यतानिरूपितव्यापकता। **अत्र च**—केवलव्यतिरेकिणि च। **व्यतिरेक**सहचारज्ञानं—यत्र यत्र साध्याभावस्तत्र हेत्वभाव इत्याकारकं ज्ञानम्। उदयनाचार्यमतमाह—**केचि-दिति**। **व्यतिरेक**सहचारेण—अन्वयसहचारनिरपेक्ष-व्यतिरेकसहचार ज्ञानेन। **व्यतिरेक-**व्याप्तिज्ञानमिति। अनुमितावित्यादिः। ननु व्यतिरेक्यनुमितावप्यन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वे कथं तस्या व्यतिरेकीति व्यवहार इत्यत आह—**यत्रे**ति। **व्यतिरेकी**ति। तद्धेतुर्व्यतिरेकि-शब्देन व्यवह्रियते इत्यर्थः। ननु व्यतिरेक्यनुमितौ साध्यप्रसिद्ध्यभावात् कथमन्वयव्याप्ति-

ভাবের অভাব দ্বারা ইতরত্বের অত্যন্তাভাব নিশ্চয় হয়। যে স্থলে গন্ধের অত্যন্তাভাবে তাদাত্ম্যসম্বন্ধে ইতরের ব্যাপকত্ব গৃহীত হয়, সে স্থলে কিন্তু তাদাত্ম্যসম্বন্ধে ইতরের অভাব সিদ্ধ হয়, সেই অভাবই অন্যোন্যাভাব। এইরূপ যে স্থলে সংযোগ সম্বন্ধে ধূমের প্রতি সংযোগ সম্বন্ধে বহ্নির ব্যাপকত্ব গৃহীত হয়, সে স্থলে সংযোগসম্বন্ধাবচ্ছিন্ন প্রতি-যোগিতাক বহ্ন্যভাবের দ্বারা জলহ্রদে সংযোগসম্বন্ধাবচ্ছিন্ন প্রতিযোগিতাক ধূমাভাব সিদ্ধ হয়। এই স্থলে অর্থাৎ কেবল ব্যতিরেকী স্থলে ব্যতিরেক ব্যাপ্তিজ্ঞানে ব্যতিরেক-সহচারজ্ঞানই কারণ। কেহ কেহ কিন্তু এই বলেন—ব্যতিরেক সহচার দ্বারা অন্বয়-ব্যাপ্তিই গৃহীত হয়। [অনুমিতিতে] ব্যতিরেক ব্যাপ্তিজ্ঞান কিন্তু কারণই নহে। যে হেতুতে ব্যতিরেক সহচার হইতে ব্যাপ্তিজ্ঞান হয়, সেই হেতুটি 'ব্যতিরেকী' বলিয়া কথিত হয়। [ইতরভেদরূপ] সাধ্যের প্রসিদ্ধি কিন্তু ঘটাদিতেই উৎপন্ন হইয়া থাকে। পরে পৃথিবীত্বাবচ্ছেদে অর্থাৎ সমস্ত পৃথিবীতে সাধ্য সিদ্ধি হয়॥ ১৪২-১৪৩॥

अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रामाणान्तरमिष्यते।
व्यतिरेकव्याप्तिबुद्धया चरितार्था हि सा यतः ॥१४४

अर्थापत्तिरिति। अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरं केचन मन्यन्ते। तथा हि—यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं, जीविनो गृहासत्त्वञ्च प्रत्यक्षादवगतम्, तत्र शतवर्षजीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति बहिःसत्त्वं कल्प्यते इति। तदप्यनुमानेन गतार्थत्वान्नेष्यते। तथा हि—यत्र जीवित्वस्य बहिःसत्त्व-गृहसत्त्वान्यतर-व्याप्यत्वं गृहीतम्, तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां

ग्रह इत्यत आह—**साध्यप्रसिद्धि**स्त्विति। **घटादौ**—पक्षैकदेशे घटादौ। तथा च घटः पृथिवीतरभिन्न इत्याप्तवाक्यादनुमानाद्वा साध्यनिश्चय इति भावः। ननु घटादौ साध्ये निश्चिते कथं तत्र साध्यानुमितिरित्यत आह—**पश्चादि**ति। तथा चावच्छेदावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् साध्यानुमितिरिति भावः। अन्वयव्याप्तिघटक-तावत्पदार्थज्ञानादेवान्वयव्याप्तिज्ञानोत्पत्तौ व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तद्धेतुत्वे मानाभावात् केवलव्यतिरेकिलिङ्गलयापत्तेः स्वसिद्धान्तविरोधापत्तेश्च व्यतिरेकिणो व्याप्तित्वं तज्ज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वञ्चावश्यमङ्गीकार्यमित्यस्वरसो **वदन्ती**त्यनेन सूचितः ॥१४२-१४३

केचन—पूर्वोत्तर-मीमांसकाः। **अर्थापत्ति**मिति। तथा च **वेदान्तपरिभाषायाम्**—उपपाद्यज्ञानेनोपपादक-कल्पनमर्थापत्तिः। तत्रोपपाद्यज्ञानं करणम्। उपपादकज्ञानं फलम्। येन विना यदनुपपन्नं तत् तत्रोपपाद्यम्। यस्याभावे यस्यानुपपत्तिस्तत् तत्रोपपादकम्। यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशपीनत्वमुपपाद्यम्। रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकमिति। सा पुनर्द्विविधा दृष्टार्थापत्तिश्रुतार्थापत्तिभेदात्। प्रपञ्चस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः। **तदपि**

অর্থাপত্তিস্তু এই কারিকার অর্থ এই যে—কেহ কেহ (মীমাংসক) অর্থাপত্তিকে অতিরিক্ত প্রমাণ মনে করেন। তাহা এইরূপ :—যখন দেবদত্তের শতবর্ষজীবিত্ব জ্যোতিষশাস্ত্র হইতে নিশ্চিত হয় এবং জীবিত দেবদত্তের গৃহে অবিদ্যমানত্ব প্রত্যক্ষের দ্বারা নিশ্চিত হয়। তখন শতবর্ষজীবী দেবদত্তের গৃহাসত্ত্বটী বহিঃসত্ত্ব ব্যতীত উপপন্ন হয় না বলিয়া (তাহার) বহিঃসত্ত্ব কল্পিত হয়। [উঃ] অনুমান প্রমাণের দ্বারা গতার্থ অর্থাৎ অর্থাপত্তি প্রমাণের প্রয়োজন সম্পন্ন হয় বলিয়া তাহাও [আমরা] স্বীকার করি না। সেই প্রকার এইরূপ :—যে স্থলে জীবিত্বে গৃহসত্ত্ব ও

गृहसत्त्वबाधाद् बहिःसत्त्वमनुमितौ भासते। एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद् भोजनसिद्धौ दिवाभोजन-बाधे रात्रिभोजनं सिध्यतीति। अभावप्रत्यक्षस्यानुभविकत्वादनुपलम्भोऽपि न प्रमाणान्तरम्। किञ्चानुपलम्भस्याऽज्ञातस्य हेतुत्वे ज्ञानाकरणकत्वात् प्रत्यक्षत्वम्। ज्ञातस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपलम्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था। एवं चेष्टापि न प्रमाणा-

—अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमपि। **अन्यतर**सिद्धाविति। व्याप्यज्ञानेन व्यापकज्ञान-सम्भवादिति भावः। **बाधात्**—प्रत्यक्षेण गृहसत्त्वबाधात्। **भासते** इति। तथा च गृहसत्त्वाभाव-निश्चयसहकृताद् बहिःसत्त्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यजीवित्ववान् देवदत्त इत्या-कारक-परामर्शाद् देवदत्तस्य बहिःसत्त्वसिद्धिः। अनुमानप्रयोगश्च—देवदत्तो बहिःसत्त्व-वान् जीवित्वे सति गृहासत्त्ववत्त्वादिति भावः। **दिवाभोजनबाधे**—दिवाभोक्तृत्वा-भावनिश्चये। **सिध्यति**—अनुमितिविधेयो भवति। तथा चानुमानप्रयोगः—देवदत्तो रात्रिभोजी दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनत्वादिति। इन्द्रियस्याभावेन सह सन्निकर्षाभावेना-भावग्रहाहेतुत्वादभावानुभवासाधारणकारणमनुपलब्धिरपि पृथक् प्रमाणमिति भाट्टास्तन्मतं दूषयति—**अभावे**ति। **आनुभविकत्वा**दिति। येनेन्द्रियेण यद् गृह्यते, तेनेन्द्रियेण तद-भावोऽपीति नियमाद् विशेषणतासम्बन्धेनेन्द्रियेणैवाभावग्रहसम्भवात् तदर्थं न प्रमाणा-न्तरापेक्षेति भावः। **अनुपलम्भो**ऽपि—अनुपलब्धिरपि। अनुपलब्धिरज्ञाताऽभाव-प्रमाहेतुर्ज्ञाता वा ? तत्राद्ये दोषमाह—**किञ्चे**ति। **प्रत्यक्षत्वम्**—अभावप्रमितेः प्रत्यक्ष-त्वम्। ज्ञानाकरणक-ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वादिति भावः। द्वितीये दोषमाह—**ज्ञातस्ये**ति।

বহিঃসত্ত্ব—ইহার অন্যতরের ব্যাপ্যত্ব গৃহীত হয়, সে স্থলে ইহার অন্যতরের (গৃহসত্ত্ব বা বহিঃসত্ত্বের) সিদ্ধিরূপ অনুমিতি উৎপন্ন হইলে গৃহসত্ত্বের বাধবশতঃ বহিঃসত্ত্বটি অনুমিতিতে বিষয় হয়। এইরূপ 'পীনো দেবদত্তো দিবা ন ভুঙ্‌ক্তে' প্রভৃতি স্থলে পীনত্বে ভোজনের ব্যাপ্যত্ব নিশ্চিত হইলে ভোজনের সিদ্ধি (অনুমিতি) হইলে দিবা-ভোজনের বাধ হওয়ায় রাত্রিভোজন সিদ্ধ হয়। অভাবের প্রত্যক্ষ অনুভবসিদ্ধ বলিয়া অনুপলব্ধিও অতিরিক্ত প্রমাণ নহে। আরও কথা—অজ্ঞাত অনুপলম্ভ (অনুপলব্ধি) [অভাবজ্ঞানের] হেতু হইলে [উক্ত অভাবজ্ঞানটী] জ্ঞান-করণক নহে বলিয়া প্রত্যক্ষ হইবে। জ্ঞাত অনুপলম্ভ [অভাবজ্ঞানের] হেতু হইলে কিন্তু [অনুপলম্ভ অভাবরূপ বলিয়া] সেই অনুপলম্ভের জ্ঞানেও অন্য অনুপলব্ধির অপেক্ষা আছে

सुखन्तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जन्यते।
अधर्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥१४५॥

न्तरम्, तस्याः सङ्केतग्राहक-शब्दस्मारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वाच्छब्द एवान्तर्भावात्। यत्र च व्याप्तयादिग्रहस्तत्रानुमितिरेवेति ॥१४४॥

सुखं निरूपयति—**सुखन्त्विति**। काम्यमभिलाषविषयः। **धर्मेणेति**। धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः। दुःखं निरूपयति—**अधर्मेति**।

अनवस्थेति। अनुपलब्धेरभावरूपतया तज्ज्ञानेऽनुपलब्ध्यन्तरापेक्षा, एवं तस्य तत्रापीति निष्प्रामाणिक्यनवस्थेति भावः। तान्त्रिकाणां मतं निरस्यति—**एवं चेष्टापीति**। अपिना सम्भवैतिह्य-लिपीनां प्रमाणान्तरत्वनिषेधः समुच्चीयते। प्रपञ्चश्चास्य तत्त्वचिन्तामणेः प्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादे कणादरहस्ये च द्रष्टव्यः ॥१४४

बुद्धिनिरूपणानन्तरं बुद्धिकार्यं सुखं निरूपयितुमुपक्रमते—**सुखमिति**। मूले **जगता**मिति। सर्वजीवानामित्यर्थः। ननु दुःखाभावातिरिक्तं सुखं न पश्याम इति चेत्। न। सामग्रीभेदेन कार्यभेदात् सुखदुःखयोर्युगपदनुपलब्धेश्च तद्भेदसिद्धेः। तच्च सुखं चतुर्विधं वैषयिकं मानोरथिकमाभ्यासिकमाभिमानिकञ्चेति। तत्राद्यं विषयसाक्षात्कारजन्यम्। द्वितीयमनागतविषयसंभोगकल्पनाजन्यम्। तृतीयं सुबहुमृगयाद्यनुसेवनादि-जन्य-शरीराद्यवयवाभ्यासादि-ज्ञानजन्यम्। तुरीयन्तु स्ववैदुष्य-राज्याधिपत्याद्यसद्धर्मारोप-जन्यम्। ननु सुखं ज्ञानाभिन्नं ज्ञानसामग्रीजन्यत्वादिति चेत्। न। सुखदुःखयोर्निर्विषयत्वादवश्यसंवेद्यत्वात् ज्ञानस्यावश्यसंवेद्यत्वेऽनवस्थापातात् तद्भेदसिद्धेः। नन्वात्मगुणत्वाविशेषेऽपि कथं सुखदुःखयोरेवावश्यसंवेद्यत्वं, नान्यस्येति चेत्। न। सुखादीनां तीव्रसवेगितयोपद्यमानत्वात्। तदर्थश्च तात्पर्य**परिशुद्धिप्रकाशे** दर्शितः—"ज्ञानसामग्री-

বলিয়া অনবস্থা হয়। এইরূপ চেষ্টাও অতিরিক্ত প্রমাণ নহে। কারণ সেই চেষ্টাটি সংকেত-গ্রাহক শব্দের স্মারক বলিয়া লিপি প্রভৃতির তুল্যস্বভাব হওয়ায় শব্দেই অন্তর্গত হয়। যে স্থলে ব্যাপ্তিজ্ঞান হয়, সে স্থলে অনুমিতিই হইয়া থাকে ॥ ১৪৪ ॥

সুখং তু এই গ্রন্থের দ্বারা সুখ নিরূপণ করিতেছেন। কাম্য হইতেছে অভিলাষের বিষয়। **ধর্ম্মেণ** এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। ধর্ম্মত্বরূপে ধর্ম্ম সুখত্ববিশিষ্টের অর্থাৎ সুখমাত্রের কারণ—এই কার্য্যকারণভাব [বশতঃ ধর্ম্মের দ্বারা সুখ জন্মে]—এই তাৎপর্য্য। **অধর্ম্ম** এই গ্রন্থের দ্বারা দুঃখ নিরূপণ করিতেছেন।

निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।
इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ॥१४६॥

अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः । **प्रतिकूलमिति** । दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभाविक-द्वेषविषय इत्यर्थः ॥१४५॥

इच्छां निरूपयति—**निर्दुःखत्व इति** । इच्छा हि द्विविधा—फलविषयिण्युपायविषयिणी च । फलन्तु सुखं दुःखाभावश्च । तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । अत एव स्वतः पुरुषार्थः सम्भवति । यज् ज्ञातं सत् स्ववृत्तितयेष्यते, स स्वतःपुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् । इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम् ॥१४६॥

नियतोत्पत्तिकत्वं तीव्रसंवेगित्वमि"ति । मूले **प्रतिकूल**मिति । द्वेषविषय इत्यर्थः । **द्विविधे**ति । अन्येषां कामाभिलाष-राग-सङ्कल्प-कारुण्य वैराग्योपधा·भाव-रूपाणामिच्छाभेदानामत्रैवान्तर्भाव इति भावः । **अत एव**—फलज्ञानस्य फलेच्छां प्रति हेतुत्वादेव । **सम्भवती**ति । एतदुभयात्मकं फलं पुरुषार्थो भवति, पुरुषेणार्जयितुमर्थ्यमानत्वादिति भावः । पुरुषार्थस्वरूपमाह—**यदि**ति । ननु यज्ज्ञातमित्यादेः स्वविषयकज्ञानजन्येच्छाविषयत्वमर्थः । तथा चोपायेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि स्वविषयकेष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वादत आह—**इतरेच्छे**ति ॥१४५-१४६॥

অধর্ম্মত্বরূপে অধর্ম্ম দুঃখত্বাবচ্ছিন্নের অর্থাৎ দুঃখমাত্রের কারণ—এই কার্য্যকারণভাব [বশতঃ অধর্ম্ম হইতে দুঃখ জন্মে]—[**অধর্ম্মজন্যং** গ্রন্থের] এই অর্থ। **প্রতিকূলং** এই গ্রন্থের এই অর্থ—দুঃখত্বের জ্ঞাননিমিত্তই অর্থাৎ দুঃখত্বরূপে দুঃখের জ্ঞান হইলেই [দুঃখ] সকলের স্বাভাবিক দ্বেষের বিষয় হয় ॥১৪৫॥

নির্দুঃখত্ব এই গ্রন্থ দ্বারা ইচ্ছা নিরূপণ করিতেছেন। ইচ্ছা দুই প্রকার—ফলবিষয়িণী ও উপায়বিষয়িণী। ফল হইতেছে—সুখ ও দুঃখাভাব। তন্মধ্যে ফলেচ্ছার প্রতি ফলজ্ঞান কারণ। এইজন্যই অর্থাৎ সুখ ও দুঃখাভাবের জ্ঞানমাত্র হইতেই ইচ্ছা হয় বলিয়া সুখ ও দুঃখাভাব স্বতঃ পুরুষার্থ হয়। কারণ যে পদার্থ জ্ঞাত হইয়া স্ববৃত্তিত্বরূপে অর্থাৎ আমার হউক বলিয়া ইচ্ছার বিষয় হয়, সেই পদার্থ হইতেছে স্বতঃ পুরুষার্থ—এই তাহার (পুরুষার্থের) লক্ষণ। ইহার ফলিতার্থ হইতেছে—অন্যের ইচ্ছার অনধীন অর্থাৎ যে ইচ্ছা অন্যেচ্ছাপ্রযুক্ত নহে, সেই ইচ্ছার বিষয়ত্বই

चिकीर्षा कृतिसाध्यत्व-प्रकारेच्छा च या भवेत्।
तद्धेतुः कृतिसाध्येष्ट-साधनत्वमतिर्भवेत् ॥१४७॥
बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका।
तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते ॥१४८॥

चिकीर्षेति। कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यविषयिणीच्छा चिकीर्षा, पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात्। चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्ट-साधनताज्ञानञ्च कारणम्। **तद्धेतुरिति।** अत एव वृष्ट्यादौ कृतिसाध्यता-ज्ञानाभावान्न चिकीर्षा ॥१४७॥ **बलवदिति।** बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबन्धकम्। अतो मधुविष-संपृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा। बलवद्द्वेषः प्रति-बन्धक इत्यन्ये। **तदहेतुत्वेति।** बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः ॥१४८॥

"चिकीर्षाजिहीर्षेत्यादिक्रियाभेदादिच्छाभेदा भवन्ती"ति भाष्यमनुस्मरन् चिकीर्षां निरूपयति—**चिकीर्षेतीति।** **अत एव**—कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति हेतुत्वादेव योग्यविभुविशेषगुणानामेकक्षणोत्पत्तेरपसिद्धान्तत्वाद् यत्रैकस्मिन् मरणतृप्त्युभयविषयक-ज्ञानोत्तरमादौ तद्विषयकद्वेषस्ततस्तृप्तीच्छा ततो द्विष्टसाधनत्वेष्टसाधनत्वोभयविषयकं ज्ञानं, तत्र द्वेषस्य प्रतिबन्धकस्य द्विष्टसाधनताज्ञानकाले विनाशादिष्टसाधनत्वज्ञानोत्तरमिच्छोत्पाद-प्रसङ्गात्। द्विष्टसाधनत्वधियः प्रतिबन्धकत्वे तु न तत्प्रसङ्गः, तदेच्छासामग्रीसत्त्वेऽपि प्रति-बन्धकसत्त्वात्। तस्माद् द्वेषस्य प्रतिबन्धकत्वमयुक्तमित्यस्वरसं सूचयितुमाह—**अन्ये** इति ॥

[স্বতঃ পুরুষার্থের লক্ষণ]। উপায়েচ্ছার প্রতি ইষ্টসাধনতার জ্ঞান কারণ ॥১৪৬॥

চিকীর্ষা এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। কৃতিসাধ্যত্ব-প্রকারিকা কৃতিসাধ্য-বিষয়িণী ইচ্ছা হইতেছে চিকীর্ষা। কারণ 'পাক কৃতিদ্বারা সম্পন্ন করিতেছি'—এইরূপ তাহার অনুভব হয়। চিকীর্ষার প্রতি কৃতিসাধ্যতার জ্ঞান ও ইষ্টসাধনতার জ্ঞান কারণ। **তদ্ধেতুঃ** এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। এইজন্যই অর্থাৎ চিকীর্ষার প্রতি কৃতি-সাধ্যতার জ্ঞান হেতু বলিয়াই বৃষ্টি প্রভৃতিতে কৃতিসাধ্যতা-জ্ঞানের অভাবহেতু চিকীর্ষা হয় না। **বলবদ্দ্বিষ্ট** এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। বলবদ্দ্বিষ্টসাধনতার জ্ঞান [সেই চিকীর্ষাতে] প্রতিবন্ধক। এইজন্যই মধু ও বিষ-মিশ্রিত অন্নের ভোজনে চিকীর্ষা হয় না। বলবৎ দ্বেষ প্রতিবন্ধক—ইহা অন্যেরা বলেন। **তদহেতুত্ব** এই গ্রন্থের এই অর্থ—বলবৎ অনিষ্টের অজনকত্ব জ্ঞান [চিকীর্ষার] কারণ ॥ ১৪৭-১৪৮ ॥

द्विष्ट-साधनता-बुद्धिर्भवेद् द्वेषस्य कारणम् ।
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥१४९॥
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् ॥
चिकीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ॥१५०॥

द्वेषं निरूपयति—**द्विष्टे**ति। दुःखोपाय-विषयकं द्वेषं प्रति बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः। बलवदिष्टसाधनताज्ञानञ्च प्रतिबन्धकम्, तेन नान्तरीयकदुःखजनके पाकादौ न द्वेषः। प्रयत्नं निरूपयति—**प्रवृत्ति**रिति। प्रवृत्ति-निवृत्ति-जीवनयोनि-यत्नभेदात् प्रयत्नस्त्रिविध इत्यर्थः ॥१४९

चिकीर्षेत्यादि। मधुविष-संपृक्तान्न-भोजनादौ बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन चिकीर्षाभावान्न प्रवृत्तिरिति भावः। कृतिसाध्यता-ज्ञानादिवद् बलवदनिष्टान-

तेन—द्वेषे बलवत्त्वविशेषणेन। द्विष्टसाधनताधियो द्वेषहेतुत्वे पाकादावपि द्वेषः स्याद् तद्धियस्तत्र सत्त्वादतस्तत्पदं व्याचष्टे—**बलवद्द्विष्टे**ति। **नान्तरीयक**दुःखजनके—इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनके, अवर्जनीयदुःखजनके इति यावत्। **त्रिविध** इति। त्रितयसाधारणयत्नत्वजातिश्चेष्टाजनकतावच्छेदकतया कार्यसामान्यजनकतावच्छेदकतया वा सिध्यति। तत्र प्रवृत्तित्वजाती रागजन्यतावच्छेदकतया निवृत्तित्वजातिर्द्वेषजन्यतावच्छेदकतया जीवनयोनियत्नत्वं च स्वाभाविक-प्राणसञ्चारजनकतावच्छेदकतया सिध्यतीति भावः। **चिकीर्षा**भावादिति। चिकीर्षां प्रति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वात् तदभावान्न चिकीर्षोदय इति भावः। **ज्ञानादि**वदिति। आदिना चिकीर्षादि-

দ্বিষ্ট এই গ্রন্থের দ্বারা দ্বেষ নিরূপণ করিতেছেন। দুঃখের উপায় বিষয়ে দ্বেষের প্রতি বলবদ্ দ্বিষ্টসাধনতার জ্ঞান কারণ—[উক্ত গ্রন্থের] এই অর্থ। বলবৎ ইষ্টের সাধনতার জ্ঞান প্রতিবন্ধক। সেইজন্য নান্তরীয়ক অর্থাৎ অবশ্যম্ভাবী দুঃখের জনক পাক প্রভৃতিতে দ্বেষ হয় না। **প্রবৃত্তিঃ** এই গ্রন্থ দ্বারা প্রযত্ন নিরূপণ করিতেছেন। প্রবৃত্তি, নিবৃত্তি ও জীবনযোনি যত্নভেদে প্রযত্ন ত্রিবিধ—[উক্ত গ্রন্থের] এই অর্থ ॥১৪৯॥

চিকীর্ষা এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। মধু ও বিষ মিশ্রিত অন্নের ভোজনাদিতে বলবৎ অনিষ্টের অনুবন্ধিত্ব-নিবন্ধন অর্থাৎ বলবৎ অনিষ্ট-জনকত্বের জ্ঞান-নিবন্ধন চিকীর্ষা না হওয়ায় প্রবৃত্তি হয় না—[এই গ্রন্থের] এই তাৎপর্য্য। কৃতিসাধ্যতাজ্ঞানাদির ন্যায় বলবৎ অনিষ্টের অননুবন্ধিত্ব (অজনকত্ব) জ্ঞানও প্রবৃত্তির প্রতি কারণ। যেহেতু

नुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति।

कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः। तथा हि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति। सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या, इच्छायाः स्वप्रकारकधी-साध्यत्वनियमात्। चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा। तत्र कृतिसाध्यत्वं प्रकारस्तत्प्रकारकं ज्ञानं चिकीर्षायां तद्द्वारा च प्रवृत्तौ हेतुः। न त्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः, कृत्यसाध्येऽपि चन्द्रमण्डलानयनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः। ननु कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेन्न। तदभावापेक्षया कृतिसाध्यता-

परिग्रहः। चिकीर्षां प्रति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वे यदा बलवदनिष्टानुबन्धित्व-ज्ञानं तदननुबन्धित्वज्ञानञ्च नास्ति, तदा हेत्वभावात् सर्वानुभवसिद्धचिकीर्षापलापप्रसङ्ग इत्यस्वरसं सूचयितुमाह—**वदन्ती**ति।

प्राभाकरमतमाह—**कार्यता**ज्ञानमिति। कृतिसाध्यताज्ञानमेवेत्यर्थः। **प्रवर्त्तकं**—प्रवृत्तौ कारणम्। **ज्ञानस्य**—कार्यताज्ञानस्य। **नापेक्षित**मिति। चिकीर्षाभिन्नं सहकारिणं कमपि नापेक्षते। कार्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानासहकृतं सत् चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्ति-जनन समर्थम्। यथाश्रुते त्वात्ममनःसंयोगादेरपि कारणत्वादसाङ्गत्यापत्तिर्बोध्येति भावः। **सा**—चिकीर्षा। **स्वप्रकारके**ति। स्वम् इच्छा तस्यां प्रकार एव प्रकारो यस्यां सा स्वप्रकारकधीः, इच्छायास्तज्जन्यत्वावश्यकत्वादित्यर्थः। **तद्द्वारा**—चिकीर्षाद्वारा।

[চিকীর্ষার প্রতি তাহার] স্বতন্ত্র অন্বয়-ব্যতিরেক আছে—ইহাও [কেহ কেহ] বলেন। কার্য্যতার (কৃতিসাধ্যতার) জ্ঞানই প্রবর্ত্তক—ইহা গুরু প্রভাকর বলেন। সেই প্রকার এইরূপ :—[কার্য্যতা] জ্ঞানের প্রবৃত্তি উৎপাদনে চিকীর্ষা ব্যতীত অন্য কেহ অপেক্ষিত নহে। সেই চিকীর্ষা কিন্তু কৃতিসাধ্যত্ব জ্ঞান হইতেই উৎপন্ন হয়। কারণ ইচ্ছামাত্রের স্বপ্রকারক-জ্ঞান-সাধ্যত্ব নিয়ম আছে। চিকীর্ষা হইতেছে কৃতিসাধ্যত্ব-প্রকারিকা ইচ্ছা। সেই ইচ্ছাতে প্রকার হইতেছে কৃতিসাধ্যত্ব। সুতরাং তৎপ্রকারক অর্থাৎ কৃতিসাধ্যত্ব-প্রকারক জ্ঞান চিকীর্ষাতে এবং চিকীর্ষা দ্বারা প্রবৃত্তিতে হেতু। কিন্তু ইষ্টসাধনতার জ্ঞান প্রবৃত্তিতে হেতু নহে। কারণ কৃতির অসাধ্য চন্দ্রমণ্ডলের আনয়ন প্রভৃতিতেও প্রবৃত্তির আপত্তি হইবে। [পূঃ] কৃতির অসাধ্যতাজ্ঞান [প্রবৃত্তির প্রতি] প্রতিবন্ধক—এই যদি বলি। [উঃ] না—তাহা বলিতে পার না। কারণ তাহার অভাব অপেক্ষা অর্থাৎ কৃতির অসাধ্যত্বাভাবের জ্ঞান অপেক্ষা কৃতিসাধ্যত্বের

ज्ञानस्य लघुत्वात्। न च द्वयोरपि हेतुत्वम्, गौरवात्। ननु त्वन्मतेऽपि मधुविष-संपृक्तान्न भोजने चैत्यवन्दने च प्रवृत्त्यापत्तिः, कार्यताज्ञानस्य सत्त्वादिति चेन्न। स्वविशेषणवत्ता-प्रतिसन्धानजन्य-कार्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वात्। काम्ये हि पाकयागादौ कामना स्वविशेषणम्। ततश्च बलवदनिष्टाननुबन्धिकाम्यसाधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानम्, ततश्च प्रवृत्तिः। तृप्तश्च भोजने न प्रवर्त्तते, तदानीं

प्रवृत्त्यापत्तेरिति। उपलक्षणञ्चैतत्। नित्यकर्मसु प्रवृत्त्यनापत्तेः, तेषां निष्फलानां फलजनकत्वाभावेन तत्रेष्टसाधनताज्ञानाभावादिति भावः। नैयायिकः शङ्कते—**नन्विति**। **कृत्यसाध्यताज्ञानं**—चन्द्रमण्डलाद्यानयनं मत्प्रयत्नासाध्यमित्याकारकं ज्ञानम्। **तद्भावापेक्षया**—कृत्यसाध्यताज्ञानाभावरूप-प्रतिबन्धकाभावापेक्षया। नैयायिकः पुनराशङ्कते—**नन्विति**। **त्वन्मतेऽपि**—प्रभाकरमतेऽपि। **स्वविशेषणे**ति। स्वं प्रवर्त्तमानः पुरुषस्तद्विशेषणं काम्ये कामना नित्ये कालशौचादिः, तद्वत्ता तत्सम्बन्धः, तस्य प्रतिसन्धानं निश्चयः, लिङ्गज्ञानविधया तज्जन्यं यत् कार्यताज्ञानं कृतिसाध्यत्वप्रकारकानुमितिस्तस्येत्यर्थः। कृतिसाध्यत्वानुमानं चेत्थं—यागादिर्मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं विनाऽसत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वात्, भोजनादिवत्। न चेयमनुमितिः कथं स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्येति वाच्यम्। स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानशब्देन कामनादिविषयसाधनताज्ञानस्यैव विवक्षितत्वात्, कामनाविषयसाधनत्वस्यापीष्टसाधनत्वपर्यवसिततया तद्घटितलिङ्गज्ञानजन्यत्वेन स्व-विशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वात्ततः। **कामना**—पाकयागादिगोचरकामना। **ततश्च**—तादृशज्ञानाच्च। **स्वविशेषणं**—पुरुषविशेषणम्। **प्रवृत्ति**रिति।

জ্ঞান লঘু। উভয়েরও (কৃতিসাধ্যত্বজ্ঞান এবং ইষ্টসাধনতাজ্ঞানেরও) হেতুত্ব হয় না। কারণ গৌরব হয়। [পূঃ] আচ্ছা, তোমার (প্রভাকরের) মতেও তো মধু ও বিষ মিশ্রিত অন্নের ভোজনে এবং চৈত্যের বন্দনে প্রবৃত্তির আপত্তি হয়। কারণ কার্য্যতার (কৃতিসাধ্যতার) জ্ঞান আছে—এই যদি বলি। [উঃ] না—তাহা বলিতে পার না। কারণ স্ববিশেষণবত্তাপ্রতিসন্ধানজন্য অর্থাৎ প্রবর্ত্তমান পুরুষে বর্ত্তমান (বিশেষণীভূত) কামনা বা শৌচাদির নিশ্চয়োৎপন্ন কার্য্যতার জ্ঞান হইতেছে প্রবর্ত্তক। যেহেতু কাম্য কর্ম্ম পাক বা যাগাদিস্থলে [পাক বা যাগাদিবিষয়ক] কামনা হইতেছে স্ববিশেষণ (প্রবর্ত্তমান পুরুষের স্বাভিমত ধর্ম্ম]। তাহা হইতেই বলবৎ অনিষ্টের অজনক কাম্যের সাধনতাজ্ঞান দ্বারা কার্য্যতাজ্ঞান হয় এবং তাহা হইতে প্রবৃত্তি হয়। তৃপ্ত ,,

कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात्। नित्ये च शौचादिकं पुरुषविशेषणम्, तेन शौचादिज्ञानाधीन-कृतिसाध्यताज्ञानात् तत्र प्रवृत्तिः। ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट-साधनताविषयक-कार्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु, बलवद्-निष्टाननुबन्धित्वं चेष्टोत्पत्ति-नान्तरीयक-दुःखाधिक-दुःखाजनकत्वं बलवद्द्वेष-

तथा च मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ तादृशकार्यताज्ञानाभावान्न प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः। **तदानीं**—तृप्तिकाले। **पुरुष**विशेषणत्वाभावात्—पुरुषवृत्तित्वाभावात्। तथा च स्ववि-शेषणेत्यत्र तत्कालीनत्व-विशेषणदानात् तत्कालीन-बलवदनिष्टाननुबन्धि-कामनाविषय-साधनताज्ञानजन्य-कार्यताज्ञानं तत्कालीन-प्रवृत्तिकारणमिति फलितम्। एवञ्च तृप्ति-कालीन-पुरुषे कालविशेषघटित-तादृशकार्यताज्ञानरूप-कारणाभावात् तृप्तिकाले न तस्य प्रवृत्तिरिति भावः। **शौचादि**कमित्यादिना विहितकालजीवित्वादेः परिग्रहः। **प्रवृत्ति**-रिति। स्वविशेषणशब्देन शुचित्वादीनां विवक्षितत्वात्, शुचित्वाद्याश्रयत्व-ज्ञानाधीन-कार्यता-ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वलाभान्नेष्टसाधनत्वज्ञानाधीनकार्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वमिति भावः। नैयायिकः शङ्कते—**नन्वि**ति। **तदपेक्षया**—बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्ट-साधनताज्ञानजन्य-कृतिसाध्यताज्ञानापेक्षया। **लाघवेन**—जन्यत्वस्य ज्ञानत्वस्य चानि-वेशप्रयुक्त-लाघवेन। **बलवदनिष्टे**ति। बलवद् यदनिष्टं तदननुबन्धि तदजनकं यदिष्ट-साधनं पाकादि यागादि वा, तद्विषयकं यत् कार्यताज्ञानं, तदेव प्रवृत्तिकारणमित्यर्थः। **इष्टोत्पत्ती**ति। इष्टोत्पत्तेर्नान्तरीयकम् अवश्यम्भावि यद् दुःखं तदपेक्षयाऽतिरिक्तं यद् दुःखं तदजनकत्वमित्यर्थः। **बलवद्द्वेषे**ति। विजातीयद्वेषेत्यर्थः। यादृशद्वेष-विषयसाधनताज्ञानान्नेच्छाद्युत्पत्तिस्तादृशद्वेषस्यैव विजातीयत्वम्। तेनेष्टोत्पत्तिनान्त-

ব্যক্তি ভোজনে প্রবৃত্ত হয় না। কারণ তখন (তৃপ্তিকালে) কামনার পুরুষবিশেষণত্ব নাই। নিত্য কর্ম্মে শৌচাদি হইতেছে পুরুষের বিশেষণ। সেইজন্য শৌচাদির জ্ঞানাধীন কৃতিসাধ্যতার জ্ঞান হইতে নিত্য কর্ম্মে প্রবৃত্তি হয়। [পূঃ] আচ্ছা, তাহা অপেক্ষা অর্থাৎ বলবৎ অনিষ্টের অজনক ইষ্টের সাধনতাজ্ঞানোৎপন্ন কার্য্যতাজ্ঞানের হেতুত্ব অপেক্ষা লাঘববশতঃ বলবৎ অনিষ্টের অজনক ইষ্টের সাধনতাবিষয়ক [কার্য্যতা-জ্ঞানেরই] কার্য্যতাজ্ঞানত্বরূপে প্রবৃত্তির প্রতি হেতুত্ব হউক। বলবৎ অনিষ্টের অননু-বন্ধিত্ব হইতেছে ইষ্টোৎপত্তি নান্তরীয়ক দুঃখ অপেক্ষা অধিক দুঃখের অজনকত্ব অর্থাৎ ইষ্টের উৎপত্তিতে অবর্জনীয়রূপে যে দুঃখ উৎপন্ন হয়, সেই দুঃখ অপেক্ষা অধিক

विषय-दुःखाजनकत्वं वेति चेन्न। इष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वयोर्युगपज् ज्ञातुमशक्यत्वात्, साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधित्वात्। असिद्धस्य हि साध्यत्वम्, सिद्धस्य च साधनत्वम्। न चैकमेकेनैकदा सिद्धमसिद्धञ्चेति ज्ञायते, तस्मात् कालभेदादुभयं ज्ञायत इति। मैवं। लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात्। न च साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः, यदा कदाचित् साध्यत्व-साधनत्वयोरविरोधादेकदा साध्यत्व-साधनत्वयोश्च ज्ञानात्।

रीयक-दुःखविषयक-द्वेषस्य रागान्धसमवेत-नरकविषयक-द्वेषस्य वा तादृशवैजात्याभावेन न तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति भावः। प्राभाकरो नैयायिकोक्तं निराकरोति—**नेति**। **अशक्यत्वा**दिति। यद्येकं वस्त्वेकदा सिद्धत्वेनाऽसिद्धत्वेन च ज्ञातं स्यात्, तदा सिद्धत्वांशमादायेष्टसाधनत्वस्याऽसिद्धत्वांशमादाय कृतिसाध्यत्वस्य च ज्ञानं भवेत्। तत् तु न सम्भवति, एकदैकस्मिन् सिद्धत्वासिद्धत्वासम्भवादिति भावः। तत्र हेतुमाह—**साध्यत्वेति**। **साधनत्वम्**—इष्टसाधनत्वम्। **ज्ञायते** इति। तथा च प्रवृत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट-साधनताविषयक-कार्यताज्ञानस्याप्रामाणिकतया, निरुक्तकार्यताज्ञानस्यैव प्रवृत्ति-हेतुत्वं स्वीकार्यमिति प्राभाकराभिप्रायः। नैयायिकः प्राभाकरमतं दूषयति—**मैवमि**ति। **लाघवेन**—गुरुभूतजन्यत्वादिघटितधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वाभावप्रयुक्त लाघवेन। **बलवदि**ति। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्व-विषयक-निर्णयस्येत्यर्थः। **हेतुत्वात्**—तादृशत्रितयविषयक-निश्चयत्वेनैव हेतुत्वस्वीकारात्। मधुविषमिश्रितान्नभोजने प्रवृत्त्यनुत्पत्तये बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य जलताड़नादौ च

দুঃখের অজনকত্ব অথবা বলবৎ দ্বেষবিষয়ক দুঃখের অজনকত্ব—এই যদি বলি। [উঃ] না—তাহা বলিতে পার না। কারণ ইষ্টসাধনত্ব ও কৃতিসাধ্যত্বের যুগপৎ জ্ঞান সম্ভব নহে। যেহেতু সাধ্যত্ব ও সাধনত্বের [পরস্পর] বিরোধিত্ব আছে। কেননা অসিদ্ধের সাধ্যত্ব এবং সিদ্ধেরই সাধনত্ব থাকে। পরন্তু এক সময়ে কেহ একজন একটী পদার্থকে সিদ্ধ ও অসিদ্ধ জানিতে পারে না। সুতরাং কালভেদে উভয়টী (সাধ্যত্ব ও সাধনত্বটী) অনুভূত হইয়া থাকে—এই [যদি বলি]। না, এইরূপ বলিও না। কারণ লাঘববশতঃ বলবৎ অনিষ্টের অজনক ইষ্টের সাধনত্ববিশিষ্ট কৃতিসাধ্যতার জ্ঞান প্রবৃত্তিতে হেতু হইয়া থাকে। সাধ্যত্ব ও সাধনত্বের বিরোধ কিন্তু নাই। কারণ যদাকদাচিৎ অর্থাৎ বিভিন্নকালীন সাধ্যত্ব ও সাধনত্বের বিরোধ না থাকায় [ভিন্ন-

नवीनास्तु—ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्त्तकम्, अनागते तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्; किन्तु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यद् दृष्टं, तादृशत्वं स्वस्य प्रतिसन्धाय तत्र प्रवर्त्तते, तेनौदनकामस्य तत्साधनताज्ञानवतस्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यस्तादृशश्चाहमिति प्रतिसन्धाय पाके प्रवर्त्तत इत्याहुः। तन्न। स्वकल्पित-

प्रवृत्त्यनुत्पत्तये इष्टसाधनत्वज्ञानस्य चन्द्रमण्डलानयने च प्रवृत्त्यनुत्पत्तये कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं बोध्यम्। **यदा कदा**चिदिति। यत्किञ्चित्कालीनस्य साध्यत्वस्य यत्किञ्चित्-कालीनेन साधनत्वेन विरोधाभावादित्यर्थः। तथा चैककालावच्छेदेन साध्यत्वसाधनत्वयो-रेकत्रावृत्तित्वेऽपि न क्षतिस्तज्ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वानभ्युपगमात्, किन्तु साध्यत्वसाधन-त्वयोर्ज्ञानमेव प्रवर्त्तकम्। तादृशञ्च ज्ञानं सम्भवतीत्याह—**एकदे**ति। इदञ्च ज्ञानान्वयि। **ज्ञानात्**—ज्ञानसम्भवात्। प्राभाकरानुयायिनां नवीनानां मतमाह—**नवीनास्त्व**ति। **अनागते**—भविष्यत्पाकादौ। **तस्य**—कृतिसाध्यत्वस्य। **अशक्यत्वा**दिति। सामान्य-लक्षणानभ्युपगमात् पाकत्वहेतोश्चरमपाके व्यभिचारेण भविष्यत्पाकस्यानुमानासम्भवात् तद्विशेष्यक-कृतिसाध्यत्वप्रकारक-ज्ञानस्य सुतरामसम्भवादित्यर्थः। **यादृशस्य—कृत्युत्-**पादक-यादृशसामग्रीविशिष्टस्य। **यत्**—यद्धर्मावच्छिन्नम्। **तादृशत्वम्**—तादृशसामग्री-मत्त्वम्। **तत्र**—तद्धर्मावच्छिन्ने। **तेन**—ईदृशज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वस्वीकारेण। **तादृश-श्चाह**मिति। ओदनकामवानन्यदीयपाकविशेष्यकान्यदीयकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानवा-नोदनोपकरणवांश्चाहमिति ज्ञानं प्रवर्त्तकमिति भावः। नैयायिकस्तन्निराकरोति—

কালীন] সাধ্যত্ব ও সাধনত্বের এক সময়ে জ্ঞান হইতে পারে। নব্যগণ কিন্তু [এই বলেন—] মমেদং কৃতিসাধ্যং—এই জ্ঞান প্রবর্ত্তক নহে। কারণ ভবিষ্যৎ বিষয়ে কৃতি-সাধ্যতার জ্ঞান হইতে পারে না। পরন্তু যাদৃশ পুরুষের যাহা কৃতিসাধ্য দৃষ্ট হয়। নিজের তাদৃশত্ব অর্থাৎ তাদৃশ সামগ্রীমত্ত্ব নিশ্চয় করিয়া সেই বিষয়ে [সে] প্রবৃত্ত হয়। সেইজন্য অর্থাৎ এইরূপ জ্ঞান প্রবর্ত্তক হওয়ায় ওদনকামী কৃতিসাধ্যতাজ্ঞানবান্ ও কৃতিসাধ্যতার নির্ব্বাহক সামগ্রীমান্ পুরুষের পাক কৃতিসাধ্য এবং আমিও তাদৃশ (ওদনকামী, কৃতিসাধ্যতার নির্ব্বাহক-সামগ্রীমান্) এই নিশ্চয় করিয়া পাকে প্রবৃত্ত হয়—এই বলেন। তাহা সঙ্গত নহে। কারণ নিজের উদ্ভাবিত [বিজাতীয় লিপি বা ভাষাদি-বিষয়ক প্রবৃত্তিতে এবং যৌবনে কামের আতিশয্য বা অবিবেক প্রযুক্ত সংভোগের প্রবৃত্তিতে তাহা (তাদৃশ জ্ঞান) থাকে না। এস্থলে ইহা জ্ঞাতব্য:—

लिप्यादि-प्रवृत्तौ यौवने कामोद्भेदादिना सम्भोगादौ च तदभावात्। इदन्तु बोध्यम्—इदानीन्तनेष्टसाधनत्वादिज्ञानं प्रवर्त्तकम्। तेन भावियौवराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिः, तदानीं कृतिसाध्यत्वाज्ञानात्। एवं तृप्तस्य भोजने न प्रवर्त्तते, तदानी-मिष्टसाधनत्वाज्ञानात्। प्रवर्त्तते च रोषदूषितचित्तो विषादिभक्षणे, तदानीं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानात्। न चास्तिकस्याऽगम्यागमन-शत्रुबधादि-प्रवृत्तौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबुद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञानादिति वाच्यम्। उत्कट-रागादिना नरक-साधनताधी-तिरोधानात्। वृष्ट्यादौ तु कृतिसाध्यताज्ञाना-भावान्न चिकीर्षा-प्रवृत्ती, किन्त्विष्टसाधनताज्ञानादिच्छामात्रम्। कृतिश्च प्रवृत्ति-

तत्रेति। लिप्यादीत्यादिना विजातीय-तत्संकेतित-भाषापरिग्रहः। तदभावादिति। तथा च पुरुषान्तरकर्त्तृकैतादृशविजातीयलिप्यादेरप्रसिद्ध्या प्रवृत्तिपूर्वं तादृशलिप्यादि-दर्शनासम्भवेन तादृशश्चाऽहमिति प्रवर्त्तकज्ञानासम्भवान्नैतादृशनिश्चयस्य प्रवर्त्तकत्वमिति भावः। ननु सिद्धान्ते केवलेष्टसाधनतादित्रितयविषयकज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे बालस्य भावि-यौवराज्ये प्रवृत्त्यापत्तिः, कालान्तीयकृतिसाध्यताज्ञानस्य तत्र सत्त्वादित्याशङ्कां विशे-षणान्तरदानेन परिहरति—इदन्त्विति। तेन—कृतिसाध्यत्वघटककृताविदानीन्तनत्व-विशेषणेन। एवम्—इष्टसाधनत्वघटकेच्छायामिदानीन्तनत्वविशेषणेन। विषादीत्यादिना मरणसाधनौषधपरिग्रहः। तदानीं—विषादिभक्षण प्रवृत्त्यव्यवहितपूर्वकाले। बधादीत्या-

ইদানীন্তন অর্থাৎ তাৎকালিক ইষ্টসাধনত্বাদির জ্ঞান [চিকীর্ষা দ্বারা] প্রবর্ত্তক। সেইজন্য ভাবী যৌবরাজ্যে বালকের প্রবৃত্তি হয় না। কারণ তখন [তাহার] তৎকালিক কৃতিসাধ্যতার জ্ঞান নাই। এইরূপ তৃপ্ত ব্যক্তির ভোজনেও প্রবৃত্তি হয় না; কারণ [তাহার] তাৎকালিক ইষ্টসাধনতার জ্ঞান নাই। পরন্তু রোষের দ্বারা দূষিত চিত্ত পুরুষের বিষাদি-ভক্ষণে প্রবৃত্তি হয়। কারণ তখন [তাহার] বলবৎ অনিষ্টের অজনকত্ব জ্ঞান আছে। [পূঃ] আচ্ছা, আস্তিক পুরুষের [অগম্যা-গমনাদির] নরকসাধনত্ব জ্ঞান থাকায় অগম্যা স্ত্রী গমনে বা শত্রুবধাদির প্রবৃত্তিতে বলবৎ অনিষ্টের অজনকত্ব জ্ঞান কিরূপে হয়—ইহা বলিতে পার না। কারণ উৎকট রাগ বা বধেচ্ছা দ্বারা [তখন তাহার] নরকসাধনত্বের জ্ঞান তিরোহিত হইয়া যায়। বৃষ্টি প্রভৃতিতে কিন্তু কৃতিসাধ্যতার জ্ঞান না থাকায় চিকীর্ষা ও প্রবৃত্তি হয় না। পরন্তু ইষ্টসাধনতার জ্ঞান হইতে ইচ্ছামাত্রই হইয়া থাকে। [কৃতিসাধ্যতাজ্ঞানের অন্তর্গত:] কৃতি কিন্তু

रूपा बोध्या। तेन जीवनयोनियत्न-साध्ये प्राणपञ्चक-सञ्चारे न प्रवृत्तिः। इत्थञ्च प्रवर्त्तकत्वानुरोधाद् विधेरपीष्टसाधनत्वादिकमेवार्थः। इत्थञ्च विश्वजिता यजेतेत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते, तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते। नन्वहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादाविष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथम्। न चार्थवादिकं ब्रह्मलोकादि प्रत्यवायाभावो वा फलमिति वाच्यम्। तथा सति काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः, कामनाभावे चाकरणापत्तेश्च। इत्थञ्च यत्र फलश्रुतिस्तत्रार्थवादमात्रमिति चेन्न।

दिना सुरापानादिपरिग्रहः। **प्रवृत्तौ**—प्रवृत्तेः पूर्वम्। **नरके**ति। बलवदनिष्टेत्यर्थः। **तिरोधानात्**—अनुत्पादात्। **इत्थञ्च**—इष्टसाधनत्वादि-त्रितयविषयकज्ञानस्य हेतुत्वे च। **विधेः**—विधिविभक्तेः। **इष्टसाधनत्वा**दिकमित्यादिना बलवदनिष्टाननुबन्धित्व-कृतिसाध्यत्वयोः परिग्रहः। **इत्थञ्च**—इष्टसाधनत्वादेर्विध्यर्थत्वे च। ननु नित्ये कर्मणीष्टस्य फलस्याऽभावान्नेष्टसाधनत्व-ज्ञानं प्रवर्त्तकम्, न वा तस्य विध्यर्थत्वमित्यभि-प्रायेण प्राभाकरानुयायी शङ्कते—**नन्वि**ति। **आर्थवादिकम्**—अर्थवादवाक्यबोधितम्। **तथा सति**—नित्यकर्मणां फलवत्त्वे सति। **हान्यापत्ते**रिति। सफलत्वरूप-काम्यत्वस्य निष्फलत्वरूप-नित्यत्वस्य च विरोधादिति भावः। **कामनाभावे**—फलेच्छाभावे। **अक-रणापत्ते**रिति। तथा च पुत्रकामनाशून्यस्य पुत्रेष्टेरकरणे प्रत्यवायाभाववद् ब्रह्म-लोकप्राप्त्यादिकामनाशून्यस्य सन्ध्योपासनाद्यकरणे प्रत्यवायानुत्पत्तिः स्यादिति भावः।

প্রবৃত্তিরূপ বুঝিতে হইবে। সেইজন্য জীবনযোনি যত্নমাত্র-সাধ্য পঞ্চ প্রাণবায়ুর সঞ্চারে প্রবৃত্তি হয় না। এইরূপ [ইষ্টসাধনতাদি জ্ঞানের] প্রবর্ত্তকত্বের অনুরোধে বিধিলিঙেরও ইষ্টসাধনত্ব প্রভৃতিই অর্থ হইবে। এইরূপ প্রবৃত্তিমাত্রের প্রতি ইষ্টসাধনতা জ্ঞানের কারণত্ব সিদ্ধ হওয়ায় "বিশ্বজিতা যজেত" প্রভৃতি স্থলে যেখানে ফল কথিত হয় নাই, সেখানেও স্বর্গ ফল কল্পিত হইবে। [পূঃ] আচ্ছা, 'অহরহঃ সন্ধ্যামুপাসীত' প্রভৃতি নিত্যকর্ম স্থলে ইষ্ট ফল উৎপন্ন না হওয়ায় প্রবৃত্তি কিরূপে হয়? অর্থবাদ বাক্য-বোধ্য ব্রহ্মলোকাদি বা প্রত্যবায়ের অভাব ফল—ইহা তো বলা যায় না। কারণ তাহা হইলে অর্থাৎ নিত্য কর্ম্ম ফলের সাধন হইলে [নিত্য কর্ম্মের] কাম্যত্ববশতঃ নিত্যত্বহানির আপত্তি হয়। আর কামনা (ফলেচ্ছা) না থাকিলে [নিত্য কর্ম্মের] অকরণের আপত্তি হইবে। এইরূপে নিত্যকর্ম্মের নিষ্ফলত্ব সিদ্ধি হইলে যে স্থলে ফলশ্রুতি আছে, সে স্থলে [তাহা] অর্থবাদমাত্র—এই যদি বলি।

ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिव भरणीश्राद्धे काम्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिव नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात्। न च कामनाभावेऽकरणापत्तिः, त्रिकालस्तव-पाठादाविव कामनासद्भावस्यैव कल्पनात्। न तु वेदबोधितकार्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरिति सम्भवति, स्वेष्टसाधनत्वमविज्ञाय तादृशकार्यताज्ञान-सहस्रेणापि प्रवृत्तेरसम्भवात्। यदपि पण्डापूर्वं फलमिति, तदपि न; कामनाभावेऽ-करणापत्तेस्तौल्यात्। कामनाकल्पने त्वार्थवादिकं फलमेव रात्रिसत्रन्यायात्

नन्वेवं सत्युक्तफलश्रुतेः का गतिरित्यत आह—**इत्थञ्चे**ति। उक्तयुक्त्या नित्यकर्मणां निष्फलत्वसिद्धौ चेत्यर्थः। **फलश्रुतिः**—सन्ध्यामुपासते ये त्वित्यादिरूपः फलप्रतिपाद-कोऽर्थवादः। **अर्थवाद**मात्रमिति। सन्ध्योपासनायाः प्राशस्त्यमात्रबोधतात्पर्यको न तु फलत्वबोधतात्पर्यक इत्यर्थः। **श्राद्धादा**विति। आदिना ग्रहणस्नानादि-परिग्रहः। **नित्यत्व**काम्यत्वयोरिति। सन्ध्योपासनादेरित्यादिः। **कामनाभावे**—अर्थवादबोधित-कामनाविरहदशायाम्। **अकरणापत्तिः**—अकरणे प्रत्यवायानुत्पत्त्यापत्तिः। "त्रिसन्ध्यं कीर्त्तयेद् यस्तु सर्वान् कामानवाप्नुयादित्यादिना यथा गायत्रीकवचादिपाठकस्य फल-कामनावत्त्वं ज्ञायते, तथा सन्ध्योपासकस्य कामनावत्त्वमिति भावः। ननु विहितकाल-जीवित्व-ज्ञानाधीन-कार्यताज्ञानादेव नित्ये प्रवृत्त्युपपत्तेर्नित्यस्य काम्यत्वकल्पनं तत्प्रवृत्ता-विष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनञ्चायुक्तमिति प्राभाकरशङ्कां दूषयति—**न त्वि**ति। नित्यस्थले पण्डापूर्वं फलमिति प्राभाकरैकदेशिनां मतं दूषयति—**यदपी**ति। **पण्डा-पूर्वं**—फलसाधनायोग्योऽदृष्टविशेषः। **कामनाभावे**—पण्डापूर्वात्मक-फलकामनाभावे।

[উঃ] না—তাহা বলিতে পার না। কারণ গ্রহণনিমিত্তক শ্রাদ্ধ প্রভৃতিতে নিত্যত্ব ও নৈমিত্তিকত্বের [অবিরোধের] ন্যায় এবং ভরণীশ্রাদ্ধে কাম্যত্ব ও নৈমিত্তিকত্বের [অবিরোধের] ন্যায় নিত্যত্ব ও কাম্যত্বের অবিরোধ হইবে। কামনার অভাব কালে [নিত্য কর্ম্মের] অকরণের আপত্তিও নাই। কারণ ত্রৈকালিক স্তবপাঠাদি স্থলের ন্যায় কামনার অস্তিত্বই কল্পিত হয়। বেদবোধিত কার্য্যতার জ্ঞান হইতে প্রবৃত্তি —ইহা কিন্তু সম্ভব নহে। কারণ নিজের ইষ্টসাধনতাকে না জানিয়া তাদৃশ সহস্র কার্য্যতা-জ্ঞানের দ্বারাও প্রবৃত্তি সম্ভব নহে। আর যে [নিত্য কর্ম্মের] পণ্ডাপূর্ব্ব ফল—ইহা [কেহ কেহ বলিয়াছেন]; তাহাও [সঙ্গত] নহে। কারণ [ফল] কামনা না থাকলে [নিত্য কর্ম্মের] অকরণের আপত্তি তুল্যই থাকিবে। [ফল] কামনা

कल्प्यताम्, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तेनानुत्पत्तिं प्रत्यवायस्यान्ये मन्यन्ते। तेन—क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते। अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते॥ एवम्—"सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्॥" एवम्—"दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्।" इति प्रीत्यात्मकमेव फलमस्तु। न च पितृप्रीतिः कथं फलं, व्यधिकरणत्वादिति वाच्यम्। गयाश्राद्धादाविवोद्देश्यत्वसम्बन्धेनैव फल-जनक-

रात्रिसत्रन्यायादिति। रात्रिसत्रशब्देन ज्योतिर्गौरायुरित्यादिवाक्योत्पन्नानि ज्योतिर्गौरायुरिति नामकानि सौत्यानि कर्माण्युच्यन्ते। तेषां कर्मणां विधिवाक्यतः फलालाभात् फलजिज्ञासायामत्यन्ताश्रुतस्वर्गादिफलकल्पने गौरवाद् विश्वजिन्न्यायापवादेनाऽर्थवादिकी प्रतिष्ठैव फलमिति सिद्धान्तितम्। सोऽयं रात्रिसत्रन्यायः। स च पूर्वमीमांसायां (४।३।८) प्रपञ्चितः। तन्न्यायानुसारेणात्राप्यार्थवादिकं ब्रह्मलोकादि फलं लाघवात् कल्पनीयमिति भावः। **अन्यथा**—नित्यकर्मणां फलाभावे। **प्रवृत्त्यनुपपत्ते**रिति। प्रवृत्तिकारणस्येष्टसाधनताज्ञानस्यानुत्पादादिति भावः। **तेन**—सन्ध्याबन्दनादौ लाघवादार्थवादिकफलस्वीकारेण। **अन्ये**—नवीनाः। **मन्यन्त** इति। फलमित्यादि। **केचित्**—भाट्टाः। **अन्ये**—प्राभाकराः। स्वसिद्धान्तमाह—**एवमि**ति। वक्ष्यमाणमित्यर्थः। **अनामय**मिति। तथा च प्रत्यवायनिवृत्तिपूर्वक-ब्रह्मलोकप्राप्तिः फलमिति भावः। **अस्तु**—अङ्गीकर्त्तव्यम्। **व्यधिकरण**त्वादिति। यः कर्त्ता स फलभोक्तेति न्यायेन पितृ-

কল্পনা করিলে কিন্তু রাত্রিসত্রন্যায়ে অর্থবাদবাক্যোক্ত ফলকেই [নিত্য কর্ম্মের ফল বলিয়া] কল্পনা করা উচিত। তাহা না হইলে অর্থাৎ নিত্যকর্ম্ম নিষ্ফল হইলে [ইষ্টসাধনতা জ্ঞানের অভাব প্রযুক্ত] প্রবৃত্তির অনুপপত্তি হইবে। সেইজন্য অর্থাৎ সন্ধ্যোপাসনাদি নিত্য কর্ম্মের ফল স্বীকৃত হওয়ায় অন্যেরা প্রত্যবায়ের অনুৎপত্তিকে [নিত্য কর্ম্মের ফল] মনে করেন। সেইজন্য কেহ কেহ সঞ্চিত পাপের নাশকে, কেহ বা প্রত্যবায়ের প্রাগভাবকে ফল বলেন। এইরূপ—"যাহারা কিন্তু ব্রতপরায়ণ হইয়া সর্ব্বদা সন্ধ্যার উপাসনা করে, তাহারা নিষ্পাপ হইয়া অনাময় ব্রহ্মলোকে গমন করে"—[গ্রন্থকার এই অর্থবাদ-বাক্যোক্ত প্রত্যবায়নিবৃত্তি-পূর্ব্বক ব্রহ্মলোক প্রাপ্তিকেই ফল মনে করেন]। এইরূপ—[শ্রাদ্ধের] "দদ্যাদহরহঃ শ্রাদ্ধং" এই [অর্থবাদ বাক্যোক্ত] প্রীতিরূপ ফলই স্বীকার্য্য। পিতৃপ্রীতি [শ্রাদ্ধের] ফল কিরূপে হয় ? যেহেতু

त्वस्य क्वचित् कल्पनात्। अत एवोक्तं—शास्त्रदर्शितं फलमनुष्ठान-कर्त्तरीत्युत्सर्ग इति। पितॄणां मुक्तत्वे तु स्वस्य स्वर्गादिफलं, यावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गजनकत्वात्। पण्डापूर्वार्थं प्रवृत्तिश्च न सम्भवति। न हि तत् सुखदुःखाभाववत् स्वतःपुरुषार्थः, न वा तत्साधनम्। प्रत्यवायानुत्पत्तौ

प्रीतेः कर्त्तृनिष्ठत्वाभावात् श्राद्धफलत्वं न युक्तमिति भावः। **गयाश्राद्धा**दाविवेति। आदिना ब्रह्मकपालश्राद्धादेः परिग्रहः। **क्वचित्**—नित्यश्राद्धादौ। **कल्पना**दिति। गयाश्राद्धादेः पितृतृप्तिहेतुत्वप्रतिपादनात् तदनुरोधेन पितृनिष्ठतृप्तिं प्रत्युद्देश्यत्वसम्बन्धेन यथा गयाश्राद्धादेर्हेतुत्वं, तथा नित्यश्राद्धादावपि कल्पनीयम्, उक्तवचनाविरोधादिति भावः। वस्तुतस्तु पितृप्रीतिद्वारा श्राद्धकर्त्तुरपि फलं बोध्यम्। तथा चोक्तं **याज्ञवल्क्येन**—"स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा। पुत्रं श्रैष्ठ्यं च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभाम्॥ प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतीनपि। अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम्। धनं वेदान् भिषक्सिद्धिं कुप्यं गा अप्यजाविकम्। अश्वानायुश्च विधिवद् यः श्राद्धं संप्रयच्छति। कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानाप्नुयादिमान्" (१।१।४)। इति। तथा—"श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते"। इति च। अत एव वेदान्ते समन्वयाधिकरणे—विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गकामनियोज्यकल्पनया स्वर्गफलः पिण्डपितृयज्ञ इति वेदान्त**कल्पतरु**व्याख्यानमपि सङ्गच्छते इति। **अत एव**—पितृप्रीतेः श्राद्धफलत्वादेव। **उक्त**मिति। मीमांसकैरिति शेषः। **उत्सर्गः**—सामान्यशास्त्रम्। तथा च श्राद्धादिफलस्य कर्त्तृमात्रगतत्वे तु व्यभिचाराभावान्नियम एव स्यान्न तूत्सर्ग इति भावः। पण्डापूर्वस्य सन्ध्योपासनफलत्वं निराकृतमिदानीं तस्य फलत्वमेव न सम्भवतीत्याह—**पण्डापूर्वार्थ**मिति। **तत्**—पण्डापूर्वम्। **स्वतःपुरु**षार्थ इति। स्वज्ञानमात्रजन्येच्छाविषयत्वा-

[পিতৃপ্রীতি শ্রাদ্ধকর্ত্তার] ব্যধিকরণ—ইহা বলিতে পার না। কারণ গয়াশ্রাদ্ধাদি স্থলের ন্যায় কোন্ স্থলে (নিত্য শ্রাদ্ধ স্থলে) উদ্দেশ্যত্ব সম্বন্ধেই [শ্রাদ্ধের] ফলজনকত্ব স্বীকৃত হইয়াছে। এইজন্যই অর্থাৎ কোন স্থলে পিতৃপ্রীতি প্রভৃতি শ্রাদ্ধের ফল বলিয়া স্বীকৃত হওয়াতেই 'শাস্ত্রদর্শিত ফল অনুষ্ঠান কর্ত্তাতেই [গমন করে]—ইহা উৎসর্গ অর্থাৎ সামান্যশাস্ত্র—ইহা উক্ত হইয়াছে। পিতৃগণ মুক্ত হইলে নিজের (শ্রাদ্ধকর্ত্তার) স্বর্গাদি ফল হইবে। কারণ যাবতীয় নিত্য ও নৈমিত্তিক কর্ম্ম সাধারণতঃ স্বর্গের জনক হইয়া থাকে। পণ্ডাপূর্ব্বের (স্বর্গাদি ফলের অজনক ধর্ম্মের) জন্য [সন্ধ্যোপা-

कथं प्रवृत्तिरिति चेत्। इत्थं—यथा हि नित्ये कृते प्रत्यवायाभावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः। एवं प्रत्यवायाभावस्य सत्त्वे दुःखप्रागभावसत्त्वं तदभावे तदभाव इति योगक्षेम-साधारणकारणताया दुःखप्रागभावं प्रत्यपि सुवचत्वात्। एवमेव प्रायश्चित्तस्यापि दुःखप्रागभाव-हेतुत्वमिति। ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थे कथं नञर्थान्वयः, इष्टसाधनत्वाभावस्य कृतिसाध्यत्वाभावस्य च बोधयितु-

भावादिति भावः। **साधनमि**ति। तथा च पण्डापूर्वे इच्छाविषयत्वाभावेन फलत्वा-भावान्न तत्साधनताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति भावः। **कथं** प्रवृत्तिरिति। प्रत्यवायानुत्पत्तेः प्रत्यवायप्रागभावरूपतयाऽजन्यत्वेन फलत्वाभावात् तत्साधनताज्ञानासम्भवेन कथं तामु-द्दिश्य सन्ध्योपासनादौ प्रवृत्तिरिति भावः। **तदभावे**—नित्यकर्माभावे। **तदभावः** —प्रत्यवायप्रागभावाभावः प्रत्यवायः। **तदभावे**—प्रत्यवायप्रागभावनाशे। **तदभावः** दुःखप्रागभावध्वंसः। **इती**त्यस्य सुवचत्वादित्यनेनाऽन्वयः। **योगक्षेम**साधारणेति। जन्याजन्यसाधारणेत्यर्थः। तल्लक्षणन्तु यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वमसति चासत्त्वं तत् तज्जन्यमिति। **कलञ्ज**मिति। शूल्यं मांसं कलञ्जमिति केचित्। विषलिप्तवाणाहत-मृगमांसमित्यन्ये। पलाण्डुरित्यपरे। रक्तलशुनमित्या**पस्तम्बभाष्य**कारा हरदत्ताचार्याः। **नञर्थान्वय** इति। तथा चात्र कलञ्जभक्षणमिष्टसाधनत्वाद्यभाववदिति बोधः स्यात्। स च

সনাদিতে] প্রবৃত্তি সম্ভব নহে। কারণ সেই পণ্ডাপূর্ব্ব সুখ ও দুঃখাভাবের ন্যায় স্বতঃ পুরুষার্থ নহে এবং পুরুষার্থের সাধনও নহে। [পূঃ] প্রত্যবায়ের অনুৎপত্তিতে অর্থাৎ প্রত্যবায় প্রাগভাবের উদ্দেশ্যে [নিত্য কর্ম্মে] কিরূপে প্রবৃত্তি হয়? [কারণ প্রাগভাবের উৎপত্তি নাই বলিয়া তাহা ফল না হওয়ায় তাহাতে ইষ্টসাধনতাজ্ঞান জন্মে না—এই যদি [বলি]। [বলিব] এইরূপ [হয়]। যেমন নিত্য কর্ম্ম অনুষ্ঠিত হইলে, প্রত্যবায়ের প্রাগভাব থাকে, নিত্য কর্ম্মের অভাবে যেমন তাহার (প্রত্যবায় প্রাগ-ভাবের) অভাব হয়। এইরূপ প্রত্যবায়প্রাগভাব থাকিলে দুঃখের প্রাগভাব থাকে, প্রত্যবায়ের প্রাগভাবের অভাব থাকিলে তাহার অভাব অর্থাৎ দুঃখপ্রাগভাবের অভাব দুঃখ হয়—[নিত্য কর্ম্মের] নিত্য ও অনিত্য সাধারণ এই কারণতা দুঃখপ্রাগ-ভাবের প্রতিও অবশ্যই বলা যায়। প্রায়শ্চিত্তেরও দুঃখপ্রাগভাবের প্রতি এইরূপ হেতুত্ব স্বীকৃত হইয়াছে [পূঃ] আচ্ছা, "ন কলঞ্জং ভক্ষয়েৎ"—এই স্থলে বিধ্যর্থ ইষ্ট-সাধনত্ব প্রভৃতিতে নঞর্থ অভাবের অর্থাৎ বিধ্যর্থান্বিত নঞর্থের (ইষ্টসাধনত্বাভাবের)

मशक्यत्वादिति चेन्न। तत्र बाधादिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वञ्च न विध्यर्थः, किन्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रं तदभावश्च नञा बोध्यते। अथवा बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः, तदभावश्च नञा बोध्यमानो विशिष्टाभावो विशेष्यवति विशेषणाभावे विश्राम्यति। ननु श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमर्थः, श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन नरकसाधनत्वात्। न च वैधत्वान्न निषेध इति वाच्यम्। अभिचारे प्रायश्चित्तोपदेशात्। न च मरणानुकूल-व्यापारमात्रं यदि हिंसा, तदा

न सम्भवति, कलञ्जभक्षणे इष्टसाधनत्वाद्यभावस्यासत्त्वादिति भावः। नन्वेकस्या विधिविभक्तेर्वैरूप्येणार्थोपस्थापकत्वमयुक्तमित्यस्वरसादाह—**अथवे**ति। **विशेष्यवति**—कृतिसाध्यत्वादिमति। तथा च विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभाव इति भावः। प्राभाकरः शङ्कते—**नन्वि**ति। **श्येनेन**—श्येननामधेयेन। **अभिचरन्**—शत्रुमरणं कामयमानः। **न निषेध** इति। यज्ञीयपश्वालम्भनानुरोधेन मा हिंस्यादिति निषेधस्य वैधहिंसेतरहिंसापरत्वादिति भावः। **प्रायश्चित्तो**पदेशादिति। अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहतीति

কলঞ্জভক্ষণে কিরূপে অন্বয় হয়? কারণ [কলঞ্জভক্ষণে ইষ্টসাধনত্বের অভাব বাধিত বলিয়া] ইষ্টসাধনত্বের অভাব ও কৃতিসাধ্যত্বের অভাব বুঝাইতে পারে না—এই যদি বলি। না—তাহা বলিতে পার না। কারণ সেই কলঞ্জভক্ষণে [ইষ্টসাধনত্বাভাবের] বাধ আছে বলিয়া [সেস্থলে] ইষ্টসাধনত্ব বা কৃতিসাধ্যত্ব বিধির অর্থ নহে। কিন্তু বলবৎ অনিষ্টের অননুবন্ধিত্ব অর্থাৎ অজনকত্ব মাত্র [বিধির অর্থ]। তাহার অভাবই নঞের দ্বারা বোধ হয়। অথবা বিধির অর্থ—বলবৎ অনিষ্টের অননুবন্ধিত্ববিশিষ্ট ইষ্টসাধনত্ব-বিশিষ্ট কৃতিসাধ্যত্ব। তাহার অভাবই [বিধিসমভিব্যাহৃত] নঞের দ্বারা বোধ্যমান হইলে [সেই বোধ্যমান] বিশিষ্টাভাবটী বিশেষ্যবিশিষ্টে অর্থাৎ ইষ্টসাধনত্ব ও কৃতিসাধ্যত্বরূপ বিশেষ্যবিশিষ্ট কলঞ্জভক্ষণে বিশেষণাভাবে অর্থাৎ বলবৎ অনিষ্টের অননুবন্ধিত্বাভাবে পর্য্যবসিত হয়। [পূঃ] আচ্ছা, "শ্যেনেনাভিচরন্ যজেত" প্রভৃতি স্থলে বলবৎ অনিষ্টের অননুবন্ধিত্ব কিরূপে [বিধির] অর্থ হইতে পারে? কারণ মরণ-জনক ক্রিয়া শ্যেনযাগ হিংসা বলিয়া [বলবৎ অনিষ্ট] নরকের সাধন হইয়াছে। বিহিত ক্রিয়া বলিয়া [শ্যেনযাগের] নিষেধ নাই অর্থাৎ "মা হিংস্যাৎ" এই নিষেধের বিষয় নহে—ইহা বলা যায় না। কারণ অভিচার কর্ম্মের অনুষ্ঠানে [যাগকর্ত্তার]

खड्गकारस्य कूपकर्त्तुश्च हिंसकत्वापत्तिर्गललग्नान्नभक्षणजन्य-मरणे आत्मबधत्वापत्तिश्चेति वाच्यम्। मरणोद्देश्यकत्वस्यापि विशेषणत्वात्। अन्योद्देश्यक-क्षिप्त-नाराच-हतब्राह्मणस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति चेन्न। श्येनवारणायाऽदृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणात्। अत एव काशीमरणाद्यर्थं कृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वम्।

मनूक्तप्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यापत्त्या निषेधविधेः श्येनातिरिक्तहिंसापरत्वं न सम्भवतीति भावः। हिंसास्वरूपप्रतिपादनेन श्येनयागस्य हिंसात्वं समर्थयितुं शङ्कते—**न चे**ति। **विशेषण**त्वादिति। तथा च मरणोद्देश्यक मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन श्येनयागस्य मरणोद्देश्यकत्वाद् हिंसात्वसम्भव इति भावः। **विशेषणा**दिति। तथा च मरणोद्देश्यकादृष्टाद्वारकमरणानुकूल-व्यापारस्यैव हिंसात्वेन श्येनस्यादृष्टद्वारैव मरणसाधनत्वान्न हिंसात्वमिति भावः। ननु मरणोद्देश्यक-मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेऽन्योद्देश्यक-यादृशनाराचप्रक्षेपाद् ब्राह्मणस्य बधस्तादृशनाराचप्रक्षेपस्य मरणोद्देश्यकत्वाभावेन हिंसात्वाभावात् प्रायश्चित्तविधानवैयर्थ्यमत आह—**अन्योद्देश्यके**ति। **वाचनिकमि**ति। वचनप्राप्तमित्यर्थः। न तु निषेधविधिविषयतयेति भावः। **श्येनवारणाय**—श्येनयागस्य हिंसात्ववारणाय। **अदृष्टा**द्वारकत्वेनेति। तथा च मरणोद्देश्यकादृष्टाद्वारक-मरणानुकूल-व्यापारस्य हिंसात्वात्, श्येनयागस्यादृष्टद्वारैव वैरिमरणसाधनत्वान्न हिंसात्वमिति भावः। **अत एव**—अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणादेव। **न हिंसात्व**मिति। तादृशशिवपूजादेर्हिंसात्व-

প্রায়শ্চিত্তের বিধান আছে। মরণ-জনক ক্রিয়ামাত্রই যদি হিংসা হয়, তবে খড়্গ-নির্ম্মাতা ও কূপকর্ত্তার হিংসকত্বের আপত্তি এবং গললগ্ন অন্নের ভক্ষণ জন্য মরণে আত্মহত্যার আপত্তি—ইহা বলিতে পার না। কারণ হিংসার [লক্ষণে] মরণোদ্দেশ্যকত্বও বিশেষণ আছে অর্থাৎ মরণোদ্দেশ্যক মরণানুকূল ব্যাপারই হিংসা হওয়ায় খড়্গনির্ম্মাতা বা কূপকর্ত্তাতে ঐ আপত্তি হয় না। অন্যোদ্দেশ্যে নিক্ষিপ্ত নারাচের দ্বারা ব্রাহ্মণ নিহত হইলে [সে স্থলে নারাচনিক্ষেপ হিংসা না হইলেও নারাচনিক্ষেপকারীর] কিন্তু বাচনিক প্রায়শ্চিত্ত আছে—এই যদি বলি। না—তাহা বলিতে পার না। কারণ শ্যেনযাগের [হিংসাত্ব] বারণের জন্য [হিংসার লক্ষণকে] অদৃষ্টাদ্বারকত্বের দ্বারা বিশেষিত করিতে হইবে অর্থাৎ মরণোদ্দেশ্যক অদৃষ্টাদ্বারক মরণানুকূল ব্যাপারই হিংসা হওয়ায় শ্যেনযাগ হিংসা হয় না। কারণ উহা অদৃষ্টদ্বারা মরণের জনক। এইজন্যই অর্থাৎ হিংসার লক্ষণে অদৃষ্টাদ্বারক এই বিশেষণ দেওয়াতেই কাশী-

न च साक्षान्मरणजनकस्यैव हि हिंसात्वं, श्येनस्तु न तथा, किन्तु तज्जन्यापूर्वमिति वाच्यम्। खड्गाघातेन ब्राह्मणे व्रणपाक-परम्परया मृते हिंसात्वानापत्तेः। केचित् तु श्येनस्य हिंसा फलं, न तु मरणम्। तेन श्येनजन्य-खड्गाघातादिरूपा हिंसाऽभिचारपदार्थस्तस्य च पापजनकत्वम्। अतः श्येनस्य वैधत्वात् पापाजनकत्वेऽप्य-

वारणायावश्यकेनाऽदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेन श्येनस्यापि यागस्य हिंसात्ववारणमिति भावः। कश्चित् तटस्थः शङ्कते—**न चेति**। **तथा**—साक्षान्मरणजनकः। **तज्जन्यापूर्व**मिति। साक्षान्मरणजनक इत्यनुषङ्गेणान्वयः। **हिंसात्वा**नापत्तेरिति। तादृश-खड्गाघातस्य हिंसात्वानुपपत्तेरित्यर्थः, तस्य साक्षान्मरणजनकत्वाभावादिति भावः। श्येनयागस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमुपपादयतां **न्यायसिद्धान्तमञ्जरी**कृतां मतमाह—**केचित्** त्विति। **हिंसा**—साक्षान्मरणानुकूलव्यापारः। **तेन**—साक्षान्मरणजनकव्यापारस्य हिंसात्वस्वीकारेण। **तस्य**—खड्गाघातादेरेव। **पापजनकत्व**मिति। स्वीक्रियत इति शेषः। न च पूर्वेण पौनरुक्त्यमिति वाच्यम्। पूर्वं साक्षान्मरणजनकस्य श्येनजन्यापूर्वस्य हिंसात्वमाशङ्कितम्, इह च तथाभूतस्य खड्गाघातादेरिति भेदात्। वस्तुतस्त्वेतन्मते श्येनयागजन्यापूर्वस्य खड्गाद्यभिघातं प्रत्येव व्यापारविधया हेतुत्वेन मरणं प्रत्यन्यथासिद्धत्वात् साक्षान्मरणजनकत्वाभावेन पौनरुक्त्याप्रसक्तेः। न च व्रणपाकपरम्परया मरणजनकस्य खड्गाघातादेर्हिंसात्वानुपपत्तिः, साक्षान्मरणजनकत्वाभावादिति वाच्यम्। एतन्मतेऽनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव साक्षाज्जनकत्वपदार्थतया खड्गाभिघातस्य स्वजन्य-सन्निपातादि-दोषद्वारैव हेतुत्वाद् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धत्वा-

মরণোদ্দেশ্যে অনুষ্ঠিত শিবপূজাদিও হিংসা হয় না। [পূঃ] সাক্ষাৎ মরণজনক ক্রিয়াই হিংসা, শ্যেন যাগ কিন্তু সেরূপ [সাক্ষাৎ মরণজনক] নহে; পরন্তু শ্যেনযাগের দ্বারা উৎপন্ন অপূর্ব্বই সাক্ষাৎ মরণজনক, [সুতরাং শ্যেনযাগ হিংসা নহে]—ইহা বলিতে পার না। কারণ খড়্গাঘাতের দ্বারা ব্রাহ্মণ ব্রণ পরম্পরায় (ক্ষতজনিত রোগের দ্বারা) নিহিত হইলে [সেই খড়্গাঘাতের] হিংসাত্ব উপপন্ন হইবে না। কেহ কেহ কিন্তু [এই বলেন—] শ্যেনযাগের হিংসা ফল, মরণ কিন্তু ফল নহে। সেই জন্য অর্থাৎ মরণজনক ব্যাপারই হিংসা বলিয়া স্বীকৃত হওয়ায় শ্যেন যাগ-জন্য খড়্গাঘাতাদিরূপ হিংসা অভিচার পদার্থ; তাহারই (সেই খড়্গাঘাতাদিরূপ অভিচার পদার্থেরই) হইতেছে পাপজনকত্ব [শ্যেনযাগের নহে]। এই জন্য শ্যেনযাগ

ग्रिमपापं प्रतिसन्धाय सन्तो न प्रवर्त्तन्त इत्याहुः। आचार्यास्तु आप्ताभिप्रायो विध्यर्थः। पाकं कुर्या इत्यादावाज्ञादिरूपेच्छावाचित्ववल्लिङ्मात्रस्येच्छावाचित्वं, लाघवात्। एवञ्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतया आप्तेष्ट इत्यर्थः। ततश्चाप्तेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमाय प्रवर्त्तते। कलञ्जभक्षणादौ

भावेन तत्रापि निरुक्तसाक्षाज्जनकत्वसत्त्वात्। नन्वेवं सत्यास्तिकानां कथं न तत्र प्रवृत्तिरित्यत आह—**अग्रिमे**ति। खड्गाभिघातादिजन्यमित्यर्थः। श्येनस्य पापजनकत्वे खड्गाघातादेरभिचारत्वे च यादृश-शत्रुमुद्दिश्य श्येनः कृतः, तादृशशत्रौ खड्गाघातात् पूर्वं दैवान्मृते खड्गाघातादिरूपाभिचाराभावेन यागकर्त्तुः प्रायश्चित्तानुपपत्तिरित्यस्वरसं सूचयितुमाह—**इत्याहु**रिति। उदयनाचार्यस्य मतमाह—**आचार्या**स्त्विति। तन्मते विध्यर्थश्चाप्ताभिप्रायः, लोके आप्ताभिप्राये लिङः शक्तिग्रहात्, वेदे तु परिशेषादीश्वराभिप्राये पर्यवसानात्। स च स्वेष्टसाधनतानुमापकः। तच्च स्वेष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकम्। तथा चोक्तं **कुसुमाञ्जलौ** पञ्चमस्तवके—"विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः। अभिधेयोऽनुमेया तु कर्त्तुरिष्टाभ्युपायता"॥ इति। **आज्ञादी**ति। आदिनाऽनुज्ञाभ्यर्थनादीनां परिग्रहः। उत्कृष्टपुंसः स्वाभिलषितोपायकार्यत्वाभिधानमाज्ञा। एतदेव हीनस्याभ्यर्थना। प्रवृत्तस्य नियोज्यस्य तद्धितोपायोक्तिरनुज्ञेति भेदः। **लाघवा**दिति। बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वाद्यपेक्षयेच्छात्वेन विधिशक्तौ लाघवादिति भावः। **एवञ्च**—इच्छामात्रस्य विध्यर्थत्वे च। **इत्यर्थः**—इत्याकारकशाब्दबोधः। **ततः**—शाब्दबोधानन्तरम्। **इष्टसाधन**त्वादिकमिति। आदिना बलवदनिष्टाननुबन्धित्वपरिग्रहः। **अनुमाये**ति। अनुमानप्रयोगश्च—यागः बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनं कृतिसाध्यत्वप्रकारकाप्तसमवेतेच्छाविषयत्वात्, कृतिसाध्यत्वप्रकारकमन्मात्र-

বৈধ বলিয়া পাপজনক না হইলেও অগ্রিম অর্থাৎ খড়্গাঘাতাদিজন্য পাপ চিন্তা করিয়া সজ্জনগণ [শ্যেনযাগে] প্রবৃত্ত হন না—ইহা বলেন। উদয়নাচার্য্য কিন্তু [বলেন—] আপ্তের অভিপ্রায় হইতেছে বিধির অর্থ। "পাকং কুর্য্যাঃ" প্রভৃতি স্থলে বিধিলিঙের আজ্ঞাদিরূপ ইচ্ছা-বাচকত্বের ন্যায় লাঘববশতঃ বিধিলিঙ্ মাত্রেরই ইচ্ছাবাচিত্ব [স্বীকার্য্য]। এই হইলে অর্থাৎ ইচ্ছামাত্র বিধিলিঙের অর্থ হইলে 'স্বর্গকামো যজেত' প্রভৃতি স্থলে যাগটী স্বর্গকাম পুরুষের কৃতির সাধ্যরূপে আপ্ত পুরুষের ইচ্ছাবিষয়—এই বোধ হয়। তাহার পর আপ্তের ইচ্ছা-বিষয়কত্ব হেতুদ্বারা ইষ্টসাধনত্ব

तदभावान्न प्रवर्त्तते। यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाभ्युपैति, तं प्रति 'विधिरेव तावद् गर्भ इव श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे मानम्'। न च कर्त्तृस्मरणं बाधकं, कपिलकणादादिभिरद्यपर्यन्तं कर्त्तृस्मरणस्यैव प्रतीयमानत्वात्। अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्तृकत्वापत्तेः। तत्रैव कर्त्तृस्मरणमस्तीति चेद्, वेदेऽपि "छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादि"त्यादि-

समवेतेच्छाविषय-मत्कर्त्तृक-भोजनवदिति। ननु वेदस्यापौरुषेयत्वात् कस्येच्छा लिङ्ग बोधनीयेत्यत आह—**यस्त्वि**ति। मीमांसकस्त्वित्यर्थः। **पौरुषेयत्वं**—सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वम्। तदर्थश्च—स्वसमानजातीयवाक्यस्य यदुच्चारणं ज्ञानं तदनपेक्षं तदप्रयोज्यं यदुच्चारणं कण्ठाद्यभिघातः प्रयत्नो वा तज्जन्य-जातीयत्वमिति। कुसुमाञ्जलिरीत्या परिहरति—**विधिरे**वेति। मानमित्युत्तरेणान्वयः। **गर्भ** इवेति। यथा कुमार्या गर्भः पुंयोगे मानं, तथा श्रुतिकुमारीमध्यस्थो विधिरेव श्रुतेः पुंयोगे पौरुषेयत्वे मानम्। वेदे विध्यर्थघटकाप्तस्येश्वरे पर्यवसनादिति भावः। **कर्त्रस्मरणम्**—वेदकर्त्तुरस्मर्यमाणत्वम्, अस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वमिति यावत्। तथा च वेदोऽपौरुषेयः सम्प्रदायाविच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वादित्यनुमानं वेदपौरुषेयत्वे बाधकमिति भावः। **कपिले**ति सम्पातायातम्। **कर्त्तृस्मरणस्यैव** प्रतीयमानत्वादिति। कणादाक्षपादादिरचित-वेदसकर्त्तृकत्वबोधक-सूत्ररूप-स्मृतेरुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः तथा च पूर्वोक्तानुमानं न बाधकं, हेतोरसिद्धत्वात्, पौरुषेयत्ववादिभिः प्रलये साम्प्रदायविच्छेदस्याभ्युपगमात विशेषणासिद्धेः, श्रुतिस्मृतिभिः कर्त्तुः प्रमीयमाणत्वाद् विशेष्यासिद्धेश्चेति भावः। **अन्यथा**—स्मर्यमाणकर्त्तृकत्वानभ्युपगमे, सर्वैस्तत्कर्त्तुरस्मरणादिति भावः। **अकर्त्तृकत्वापत्तेः**—अपौरुषेयत्वापत्तेः। तत्कर्त्तुः सर्वस्मरणागोचरत्वादिति भावः। **तत्रैव**—तत्-

প্রভৃতি অনুমান করিয়া [যাগে] প্রবৃত্ত হয়। কলঞ্জ-ভক্ষণে তাহা (আপ্তের ইচ্ছা-বিষয়তা) না থাকায় প্রবৃত্তি হয় না। যে ব্যক্তি (মীমাংসক) বেদে পৌরুষেয়ত্ব (পুরুষবুদ্ধিপ্রণীতত্ব) স্বীকার করে না, তাহার প্রতি গর্ভ যেমন কুমারীর পুরুষসম্বন্ধে প্রমাণ, বিধিই সেইরূপ শ্রুতিকুমারীর অর্থাৎ বেদের পুরুষসম্বন্ধে (পৌরুষেয়ত্বে) প্রমাণ। [বেদ] কর্ত্তার অস্মরণ পৌরুষেয়ত্বের বাধক নহে। কারণ অদ্য পর্য্যন্ত কপিল, কণাদ প্রভৃতি কর্ত্তৃক কর্ত্তৃস্মরণই প্রতীয়মান হইয়া আসিতেছে অর্থাৎ কপিল, কণাদ প্রভৃতির রচিত বেদের সকর্ত্তৃকত্ববোধক স্মৃতি প্রতীয়মান হইতেছে। অন্যথা অর্থাৎ বেদের সকর্ত্তৃকত্ব স্বীকার না করিলে স্মৃতিসমূহেরও অকর্ত্তৃকত্বের আপত্তি

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत्।

कर्त्तृस्मरणमस्त्येव। एवं "प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयत" इत्यपि द्रष्टव्यम्। "स्वयम्भूरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा। शिवादिऋषिपर्यन्ताः स्मर्त्तारोऽस्य न कारकाः"॥ इति तु वेदस्य स्तुतिमात्रम्। न च पौरुषेयत्वे भ्रमादिसम्भवादप्रामाण्य स्यादिति वाच्यम्। नित्यसर्वज्ञत्वेन निर्दोषत्वात्। अत एव पुरुषान्तरस्य भ्रमादिसम्भवान्न कपिलादेरपि कर्त्तृत्वं वेदस्य। किञ्च वर्णानामेवाऽनित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् सुतरां तत्सन्दर्भस्य वेदस्यानित्यत्वमिति संक्षेपः॥१४९-५०

उपादानस्येति। उपादानस्य समवायिकारणस्याऽध्यक्षं प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारण-

तत्स्मृतिष्वेव। तथा च तत्तत्स्मृतौ कर्त्तुरुल्लेखात् तत्कर्त्तुः सर्वस्मरणगोचरतया स्मर्यमाणकर्त्तृकत्वमेव, नास्मर्यमाणकर्त्तृकत्वमिति स्मृतीनां नापौरुषेयत्वापत्तिरिति भावः। वेदेऽपि तथैवेत्याह—**वेदेऽपी**ति। वेदस्य स्मर्यमाणकर्त्तृकत्वे स्मृतिं दर्शयति—**एवमि**ति। ननु वेदनित्यत्वप्रतिपादक-भारतादि-वाक्यमेव वेदस्यापौरुषेयत्वे प्रमाणमिति चेत्, तत्राह—**स्वयम्भू**रिति। नित्य इत्यर्थः। **एष भगवा**नित्यपि वेदविशेषणम्। **स्तुतिमात्र**मिति। तथा च पौरुषेयत्वबोधक-बहुतरश्रुतिस्मृत्योर्विरोधेनापौरुषेयत्वबोधकानां महाभारतादिवाक्यानां न स्वार्थपरत्वमप्रामाण्यापत्तेरपि तु वेदस्तुतिपरत्वमिति भावः। पौरुषेयत्वे बाधकमाशङ्क्य परिहरति—**न चे**ति। **भ्रमादी**त्यादिना विप्रलिप्सादिपरिग्रहः। तेषां पुरुषधर्मत्वादिति भावः। **अत एव**—सर्वविषयकनित्यज्ञानाभावादेव। वेदस्यापौरुषेयत्वेऽपरं बाधकमाह—**किञ्चे**ति॥१४९-१५०

হইবে। স্মৃতিতেই [স্মৃতি] কর্ত্তার স্মরণ উল্লেখ আছে—এই যদি বল, তবে বলিব—বেদেও "ছন্দাংসি জজ্ঞিরে তস্মাৎ" অর্থাৎ সেই ঈশ্বর হইতে সামবেদ উৎপন্ন হইয়াছিল—ইত্যাদি কর্ত্তৃস্মরণ আছেই। এইরূপ 'প্রতিমন্বন্তরং চৈষা' ইত্যাদি স্মৃতিও [পৌরুষেয়ত্বে প্রমাণরূপে] দ্রষ্টব্য। স্বয়ম্ভূরেষ ইত্যাদি স্মৃতি কিন্তু বেদের প্রশংসামাত্র। বেদ পৌরুষেয় (পুরুষের বুদ্ধি পূর্ব্বক রচনা) হইলে—ভ্রমাদির সম্ভববশতঃ অপ্রমাণ হইবে—ইহা বলা যায় না। কারণ [ঈশ্বর] নিত্য সর্ব্বজ্ঞ বলিয়া নির্দ্দোষ। এই জন্যই অর্থাৎ অন্য পুরুষের নিত্য সর্ব্ববিষয়ক জ্ঞান নাই বলিয়াই ভ্রমাদির সম্ভাবনা থাকায় কপিলাদি ঋষিরও বেদের কর্ত্তৃত্ব নাই। আরও কথা—বর্ণসমূহেরই অনিত্যত্ব কথিত হইবে। সুতরাং বর্ণসমুদায়রূপ বেদ অনিত্য—ইহাই সংক্ষেপ [কথা]। **উপাদানস্য** এই গ্রন্থের অর্থ—উপাদানের অর্থাৎ সমবায়িকারণের অধ্যক্ষ অর্থাৎ প্রত্যক্ষটি প্রবৃত্তিতে

निवृत्तिस्तु भवेद् द्वेषाद् द्विष्टसाधनताधियः ॥१५१
यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ।
शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥१५२
अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वये तु तत् ।
अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥१५३

मिति । **निवृत्तिरिति** । द्विष्टसाधनताज्ञानस्य निवृत्तिं प्रति जनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारितमिति भावः ॥ १५१ ॥ **यत्न इति** । जीवनयोनियत्नो यावज्जीवनमनुवर्त्तते, स चातीन्द्रियः । तत्र प्रमाणमाह—**शरीर इति** । प्राणसञ्चारो ह्यधिकश्वासादिः प्रयत्न-साध्यः । इत्थञ्च प्राणसञ्चारस्य सर्वस्य प्रयत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षप्रयत्नबाधाच्चातीन्द्रिययत्नसिद्धिः । स एव जीवनयोनिर्यत्नः ॥१५२॥

गुरुत्वं निरूपयति—अतीन्द्रियमिति । अनित्येति । अनित्ये—द्व्यणुकादौ ।

साम्प्रदायिकैरुपादानानभ्युपगमादुपादानशब्दस्यार्थमाह — **समवायि**कारणस्येति । अधिष्ठानस्येत्यर्थः । तेन मृदङ्गादौ शब्दसाध्यकप्रवृत्तेर्नानुपपत्तिः, तदुपादनस्याकाशस्यातीन्द्रियत्वेऽप्यधिष्ठानस्य मृदङ्गादेरिन्द्रियग्राह्यत्वादिति भावः। **प्रयत्नसाध्य** इति । धावतः प्रयत्नोत्कर्षेण श्वासप्रश्वासोत्कर्षदर्शनादधिकश्वासादिरूपप्राणसञ्चारस्य प्रयत्नसाध्यत्वमावश्यकमिति भावः । **इत्थञ्च**—एतादृशप्राणसञ्चारस्य प्रयत्नसाध्यत्वसिद्धौ च । **प्रयत्न**साध्यत्वानुमानादिति । प्रयोगश्च—सुषुप्तिकालीनश्वासः प्रयत्नजन्यः श्वासत्वात् , धावतः श्वासवदिति । तथा चोक्तानुमानात् प्रत्यक्षयत्नबाधसहकृतादतीन्द्रिय-यत्नसिद्धिरिति भावः ॥

अतीन्द्रियमितीति । **न्यायलीलावती**कारास्तु—"न चेदेवं पृष्ठाद्यारोपितपदार्थस्य

কারণ। **নিবৃত্তিঃ** এই গ্রন্থের তাৎপর্য্য হইতেছে—নিবৃত্তির প্রতি দ্বিষ্টসাধনতা-জ্ঞানের জনকতা অন্বয়-ব্যতিরেকের দ্বারা নিশ্চিত হইয়াছে ॥ ১৪৯-১৫১ ॥

যত্নঃ এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। জীবনযোনি যত্ন যাবজ্জীবন অনুবর্ত্তন করে। তাহা কিন্তু অতীন্দ্রিয়। **শরীরে** এই গ্রন্থের দ্বারা তাহাতে প্রমাণ বলিতেছেন। অধিক (দ্রুত) নিশ্বাস-প্রশ্বাসরূপ প্রাণসঞ্চার অবশ্যই যত্ন-সাধ্য, [ইহা প্রত্যক্ষসিদ্ধ।] এই প্রকারে সমস্ত প্রাণসঞ্চারের যত্নসাধ্যত্ব অনুমান হইলে প্রত্যক্ষ যত্নের বাধ হেতু (যে) অতীন্দ্রিয় যত্নের সিদ্ধি হইবে। তাহাই জীবনযোনি যত্ন ॥১৫২॥

অতীন্দ্রিয়ং এই গ্রন্থের দ্বারা গুরুত্ব নিরূপণ করিতেছেন। **অনিত্যে** এই

तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कर्मणि।
सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ॥१५४
सांसिद्धिकन्तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ॥
परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमुच्यते ॥१५५

तद्—गुरुत्वमनित्यम्, **नित्ये**—परमाणौ नित्यम्। गुरुत्वमित्यनुवर्त्तते। **तद्**—गुरुत्वम्। **असमवायि**—असमवायिकारणम्। **पतनाख्य** इति। आद्यपतने इत्यर्थः। द्रवत्वं निरूपयति—**सांसिद्धिक**मिति। द्रवत्वं द्विविधं—सांसिद्धिकं नैमित्तिकञ्चेति। **द्वितीयं** नैमित्तिकम्। **परमाणा**विति। जल-परमाणौ द्रवत्वं नित्य-मित्यर्थः। **अन्यत्र** पृथिवीपरमाण्वादौ जलद्व्यणुकादौ च द्रवत्वमनित्यम् ॥१५३-१५५

गुरुत्वानुपलम्भ" इत्यादिना गुरुत्वमदृष्टसापेक्ष-त्वगिन्द्रियवेद्यमित्याहुः। द्वितीयादिपतनस्य वेगासमवायिकारणकत्वादाह—**आद्ये**ति। द्वितीयादिपतनस्य गुरुत्वं यथाऽसमवायिकारणं तथा वेगोऽपीति न तेन गुरुत्वसिद्धिरित्याद्यपतनमुपात्तम्। तथा चाद्यपतनमसमवायि-कारणजन्यं क्रियात्वात् संयोगासमवायिकारणक्रियावदीत्यनुमानात् पतनासमवायिकारण-तया गुरुत्वसिद्धिरिति भावः। न च लघुत्वापकर्ष एव गुरुत्वं स्यादिति वाच्यम्। गुरुत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वात् तदभावस्यैव लघुत्वौचित्यात्। न च तेजसामाद्यक्रियाऽसम-वायिकारणतया लघुत्वसिद्धिरिति वाच्यम्। तेजसामाद्यक्रियाया अदृष्टेनैवोपपत्तेर्लघुत्वा-सिद्धेः। **नैमित्तिक**मिति। नैमित्तिकद्रवत्वोत्पत्तिप्रक्रिया पाकजरूपाद्युत्पत्तिप्रक्रियावद् बोध्या। तद् यथा—वह्नेर्नोदनादभिघाताद्वा घृताद्यारम्भकपरमाणौ क्रिया, ततः परमाण्व-न्तराद् विभागस्तत आरम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशस्ततः परमाणौ द्रवत्वान्तरोत्पत्ति-स्ततस्तत्र पुनः कर्मणा द्व्यणुकारम्भकसंयोगाद् द्व्यणुकोत्पत्तिस्ततः कारणगुणक्रमेण कार्ये द्रवत्वोत्पत्तिरिति। ननु हिमकरकादेरपि नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वात् पृथिवीत्वमिति चेत्।

গ্রন্থের অর্থ—অনিত্য দ্ব্যণুক-প্রভৃতিতে সেই গুরুত্ব অনিত্য। নিত্য পরমাণুতে [সেই গুরুত্ব] নিত্য। "গুরুত্বম্" এই কথাটী অনুবৃত্ত হইবে। **তৎ** পদের অর্থ—গুরুত্ব। **অসমবায়ি** হইতেছে অসমবায়িকারণ। **পতনাখ্যে** এই কথার অর্থ—আদ্য-পতনে। **সাংসিদ্ধিকম্** এই গ্রন্থের দ্বারা দ্রবত্ব নিরূপণ করিতেছেন। দ্রবত্ব দুই প্রকার—সাংসিদ্ধিক (স্বাভাবিক) ও নৈমিত্তিক। **দ্বিতীয়** হইতেছে নৈমিত্তিক। **পরমাণৌ** এই গ্রন্থের অর্থ হইতেছে—জলের পরমাণুতে দ্রবত্ব নিত্য। **অন্যত্র** অর্থাৎ পৃথিবীর পরমাণু প্রভৃতিতে ও জলের দ্ব্যণুক প্রভৃতিতে দ্রবত্ব অনিত্য ॥১৫৩-১৫৫॥

नैमित्तिकं वह्नि-योगात् तपनीय-घृतादिषु ।
द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥१५६
स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ ।

कुत्रचित् तेजसि कुत्रचित् पृथिव्याञ्च नैमित्तिकं द्रवत्वम् । तत्र को वा नैमित्तिकार्थस्तद् दर्शयति—**नैमित्तिकमिति** । **वह्नीति** । अग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वम् । तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतजतुप्रभृति-पृथिव्यां च वर्त्तते इत्यर्थः । **हेतुरिति** । असमवायिकारणमित्यर्थः । **संग्रहे** सक्तुकादिसंयोगविशेषे । तद् द्रवत्वं स्नेहसहितमिति बोद्धव्यम् । तेन द्रुतसुवर्णादीनां न संग्रहः ॥१५६

स्नेहं निरूपयति—**जल इति** । जल एवेत्यर्थः । **असौ** स्नेहः । ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते । न चासौ जलीयः । तथा सति दहनप्रातिकूल्य-

न । दत्तोत्तरत्वात् । करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वादिति चेत् । न । अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वस्य तत्रोपाधित्वात् । प्रागुक्तोपाधिलक्षणाभावान्नायमुपाधिरिति चेत् । न । यद्-व्यावृत्त्या पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धो व्यावर्त्तते, स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिरिति तल्लक्षणात् । साध्यसाधनसम्बन्धव्यावृत्तिः प्रकृते द्वयोरपि व्यावृत्त्या । यत्र तु पक्षवृत्तिर्हेतुस्तत्र साध्यमात्रव्यावृत्त्येति विशेषः ॥१५३-१५५

"काचादिषु द्रवत्वेऽपि संग्रहाभावात् । आप्यत्वे तु संग्रहप्राप्ते"रिति **न्यायलीला**वत्युक्तमनुस्मरन् द्रवत्वकार्यं दर्शयति—**संग्रह** इति । **प्रशस्त**पादाचार्यास्तु द्रवत्वस्यैव स्यन्दनहेतुत्वं स्नेहमात्रस्य च संग्रहहेतुत्वमाहुः । **असौ**—तैले प्रतीयमानः स्नेहः ।

কোনও তেজে এবং কোনও পৃথিবীতে নৈমিত্তিক দ্রবত্ব থাকে। তন্মধ্যে নৈমিত্তিক শব্দের অর্থ কি? তাহা **নৈমিত্তিকম্** এই গ্রন্থে দেখাইতেছেন। **বহ্নি** ইত্যাদি গ্রন্থের অর্থ হইতেছে—অগ্নির সংযোগ হইতে নৈমিত্তিক দ্রবত্ব জন্মে। তাহা সুবর্ণ প্রভৃতি তেজে এবং ঘৃত, জতু প্রভৃতি পৃথিবীতে থাকে। **হেতুঃ** এই কথার অর্থ—অসমবায়িকারণ। **সংগ্রহে** অর্থাৎ সক্তু প্রভৃতির সংযোগবিশেষে (পিণ্ডকরণে) স্নেহযুক্ত দ্রবত্ব [কারণ]—ইহা বুঝিতে হইবে। সেইজন্য গলিত সুবর্ণ প্রভৃতি কর্তৃক সংগ্রহ হয় না ॥১৫৬॥

জলে এই গ্রন্থদ্বারা স্নেহ নিরূপণ করিতেছেন। **জলে** এই কথার অর্থ—জলেই। **অসৌ** কথার অর্থ—সংগ্রহ। আচ্ছা, তৈলরূপ পৃথিবীতেও স্নেহ উপলব্ধ হয়। ইহা

तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्‌ दहनस्यानुकूलता ॥१५७
संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापक-भावने ।
मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात्‌ कर्मजो वेगजः क्वचित्‌ ॥१५८

प्रसङ्गात्‌, अत आह—**तैलान्तरे** इति । **तत्प्रकर्षात्‌**—स्नेहप्रकर्षात्‌ । तैले उपलभ्यमानः स्नेहोऽपि जलीय एव । तस्य प्रकृष्टत्वादग्नेरानुकूल्यम्‌ । अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशयतीति भावः ॥१५७

संस्कारं निरूपयति—**संस्कारभेद** इति । वेग-स्थितिस्थापक-भावनाभेदात्‌ संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः । **मूर्त्तमात्र** इति । कर्मज-वेगजभेदाद्‌ वेगो द्विविध इत्यर्थः । शरीरादौ हि नोदनजनितेन कर्मणा वेगो जन्यते, तेन च पूर्वकर्मनाशस्तत उत्तरं कर्म । एवमग्रेऽपि । विना च वेगं कर्मणः कर्मप्रतिबन्धकत्वात्‌ पूर्व-

जलीयः—तैलान्तर्गत-जलभागनिष्ठः । **दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गात्‌**—दहननाशप्रसङ्गात्‌, दहननाशं प्रति संयोगेन जलस्य हेतुत्वादिति भावः ॥१५६-१५७

त्रिविध इति । एतत्त्रितयसाधारणं संस्कारत्वं जातिः, स्वकारणसजातीयकार्यजनकत्वस्यासति बाधके सामान्यनियतत्वात्‌ । तथा चोक्तं न्याय**लीलावती**कारैः—"स्वकारणसजातीयकार्यजनकत्वमसति बाधके सामान्यनिष्ठमि"ति । **सूक्तिकारा**स्तु संस्कारत्वं न जातिरित्याहुः । **तेन**—वेगेन । ननु वेगस्य कर्मनाशकत्वे मानाभाव इत्यत आह—**विना** चेति । वेगं विना पूर्वकर्मनाशो न स्यादित्यन्वयः । कर्मनाशकस्योत्तर-

কিন্তু জলীয় নহে, কারণ তাহা হইলে দাহের বিরোধিতার আপত্তি হইবে—এই আশঙ্কায় বলিলেন—**তৈলান্তরে** ইত্যাদি । **তৎপ্রকর্ষাৎ** বাক্যের অর্থ হইতেছে—স্নেহের প্রকর্ষ হইতে। তৈলে উপলভ্যমান স্নেহও জলীয়ই (তৈলের অন্তর্গত জলেরই)। তাহার প্রকর্ষনিবন্ধন অগ্নির আনুকূল্য হয়। অপকৃষ্ট স্নেহবিশিষ্ট জলই অগ্নিকে নাশ করে। [উক্ত গ্রন্থের] এই তাৎপর্য্য ॥ ১৫৭॥

সংস্কারভেদঃ এই গ্রন্থের দ্বারা সংস্কার নিরূপণ করিতেছেন। বেগ, স্থিতিস্থাপক ও ভাবনাভেদে সংস্কার ত্রিবিধ। [উক্ত গ্রন্থের] এই অর্থ। **মূর্ত্তমাত্রে** এই গ্রন্থের অর্থ হইতেছে—কর্ম্মজ ও বেগজভেদে বেগ দ্বিবিধ। শরীর প্রভৃতিতে নোদনজনিত কর্ম্মের দ্বারা বেগ জন্মে। তাহার দ্বারা পূর্ব্বকর্ম্মের নাশ হয়। তাহার পর উত্তর কর্ম্ম হয়। এইরূপ অগ্রেও জানিবে অর্থাৎ তুল্য যুক্তিতে উত্তর কর্ম্মের দ্বারা পূর্ব্ববেগের

स्थितिस्थापक-संस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि।
अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम् ॥१५९
भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः।

कर्मनाश उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात्। यत्र वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते, स वेगजो वेगः ॥१५८

स्थितिस्थापकेति। आकृष्टशाखादीनां परित्यागे पुनर्गमनस्य स्थितिस्थापक-साध्यत्वात्। **केचिदि**ति। चतुर्षु क्षित्यादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यन्ते, तद-प्रमाणमिति भावः। **असौ**—स्थितिस्थापकः। **क्वचित्**—आकृष्टशाखादौ ॥१५६

भावनाख्य इति। **तस्य**—**संस्कारस्य**। उपेक्षात्मकज्ञानात् संस्कारानुत्पत्ते-

संयोगस्य तदानीमभावाद् वेगस्यैव कर्मनाशकत्वं कल्प्यत इति भावः। न च कर्मैव कर्मा-न्तरकारणमस्तु किं वेगेनेति वाच्यं, तस्य कर्मान्तरासमानकालत्वात्, असमवायिकारणा-नाञ्च कार्यसमानकालत्वनियमात्। वेगरहितशरीरकर्माणि तु प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि-कारणकानीति ध्येयम्। **उपस्कार**कारास्तु—"स्वजन्योत्तरसंयोगेन कर्मणि नष्टे संस्कारेण कर्मान्तरजननादि"त्युत्तरसंयोगस्य पूर्वकर्मनाशकत्वमाहुः। ननु पूर्वकर्मणो नाशाभावेऽपि का क्षतिरत आह—**कर्मो**त्पत्तिश्चेति। तत्र हेतुः—**कर्मणः** कर्मप्रतिबन्धकत्वादिति। **केचित्** भाष्यकाराः। तथा च भाष्यं—स्थितिस्थापकस्तु स्पर्शवद्द्रव्येषु वर्त्तमान इति।

संस्कारानुत्पत्तेरिति। संस्कारकार्यस्य स्मरणादेरदर्शनात् संस्कारानुत्पत्तिकल्पनमिति

নাশ এবং বেগান্তরের উৎপত্তি প্রভৃতি স্বীকার করিতে হইবে। [একটী] কর্ম্ম [অন্য] কর্ম্মের প্রতিবন্ধক বলিয়া বেগ ব্যতীত পূর্ব্বকর্ম্মের নাশ ও উত্তর কর্ম্মের উৎপত্তি হইবে না। যে স্থলে বেগবিশিষ্ট কপালের দ্বারা আরব্ধ ঘটে বেগ জন্মে, সেই বেগটী বেগজ বেগ ॥১৫৮॥

স্থিতিস্থাপক এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে]। আকৃষ্ট শাখাদির পরিত্যাগ হইলে [তাহাদের স্বস্থানে] পুনর্গমন স্থিতিস্থাপক-সাধ্য বলিয়া স্থিতিস্থাপক সংস্কার স্বীকার্য্য। **কেচিৎ** এই গ্রন্থের অর্থ—কেহ কেহ পৃথিবী প্রভৃতি চারিটী দ্রব্যে স্থিতিস্থাপক সংস্কার স্বীকার করেন, তাহা অপ্রমাণ। **অসৌ** পদের অর্থ হইতেছে—স্থিতিস্থাপক। **ক্বচিৎ** পদের অর্থ হইতেছে—আকৃষ্ট শাখা প্রভৃতিতে॥ **ভাবনাখ্যঃ** **এই গ্রন্থ** [ব্যাখ্যাত হইতেছে]। **তস্য** কথার অর্থ—সংস্কারের। উপেক্ষারূপ জ্ঞান

उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥१६०
स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ।

रुपेक्षानात्मक इत्युक्तम् । तत्संशयान् संस्कारानुत्पत्तेर्निश्चय इत्युक्तम् । तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति हेतुतेति भावः । ननु स्मरणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं, तेनोपेक्षादिस्थले न स्मरणम् । इत्थञ्च संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुताऽस्त्विति चेन्न । विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् । किञ्चोपेक्षास्थले संस्कारकल्पनाया गुरुत्वात् संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुताया सिद्धत्वात् ॥१६०

तत्र प्रमाणं दर्शयति—**स्मरणे** इति । **असौ**—संस्कारः । यतः स्मरणं

भावः । **इत्थञ्च**—उपेक्षाज्ञानात् स्मृतिवारणे च । **ज्ञानत्वेनै**वेति । शुद्धज्ञानत्वेनैव । **हेतुतास्त्वि**ति । उपेक्षान्यनिश्चयत्वापेक्षया लाघवादिति भावः । ननु संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेन ज्ञानस्य हेतुत्वे कारणतावच्छेदकलाघवमस्ति, त्वत्पक्षे तु न किञ्चिद् विनिगमकमित्यत आह—**किञ्चे**ति । **गुरुत्वा**दिति । संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेन हेतुत्वे उपेक्षात्मकादपि निष्फलः संस्कारः स्यात्, तस्यापि ज्ञानत्वात् । तथा चानन्त-निष्फलसंस्कार-तत्प्रागभाव-ध्वंस कल्पनापेक्षयोपेक्षान्यनिश्चयत्वस्य लघुत्वात्तेनैव हेतुत्वमुचितमिति भावः । **यत** इति ।

হইতে সংস্কার উৎপন্ন হয় না বলিয়া 'উপেক্ষানাত্মক' (উপেক্ষা ভিন্ন) এই কথাটী উক্ত হইয়াছে। তাহার (কোন বিষয়ের) সংশয় হইতে সংস্কারের উৎপত্তি হয় না বলিয়া **নিশ্চয়ঃ** এই কথাটী উক্ত হইয়াছে। সেইজন্য সংস্কারের প্রতি উপেক্ষাভিন্ন নিশ্চয়ত্বরূপে [নিশ্চয়ের] হেতুত্ব—[উক্ত গ্রন্থের] এই তাৎপর্য্য। [পূঃ] আচ্ছা, স্মরণের প্রতি উপেক্ষা ভিন্ন নিশ্চয়ত্বরূপে [নিশ্চয়ের] হেতুত্ব আছে। সেইজন্য উপেক্ষাস্থলে স্মরণ হয় না। এই প্রকারে সংস্কারের প্রতি জ্ঞানত্বরূপেই [জ্ঞানের] হেতুত্ব হউক—এই যদি বলি, [উঃ] না, তাহা বলিতে পার না। কারণ বিনিগমনার অভাববশতঃও সংস্কারের প্রতি উপেক্ষা ভিন্ন নিশ্চয়ত্বরূপে [উপেক্ষাভিন্ন নিশ্চয়ের] জনকত্ব সিদ্ধ হয়। আরও কথা—[স্মৃতির প্রতি উপেক্ষা ভিন্ন নিশ্চয় হেতু হইলে] উপেক্ষাস্থলে সংস্কার কল্পনায় গৌরব হয় বলিয়া সংস্কারের প্রতি উপেক্ষাভিন্ন নিশ্চয়ের হেতুত্বই সিদ্ধ হয় ॥ ১৫৯-১৬০ ॥

স্মরণে এই গ্রন্থ দ্বারা সেই সংস্কারে প্রমাণ দেখাইতেছেন। **অসৌ** কথার

धर्माधर्मावदृष्टं स्याद् धर्मः स्वर्गादिसाधनम् ॥१६१

प्रत्यभिज्ञानञ्च जनयति, अतः संस्कारः कल्प्यते। विना व्यापारं पूर्वानुभवस्य स्मरणादिजननासामर्थ्यात्। स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासम्भवात्। न च प्रत्यभिज्ञानं प्रति तत्तत्संस्कारस्य हेतुत्वे प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम्। अप्रयोजकत्वात्। परे त्वनुद्बुद्धसंस्कारात् प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्तत्स्मरणस्यैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इत्याहुः॥ अदृष्टं निरूपयति—**धर्मे**ति। **स्वर्गा**दीति। स्वर्गादि-सकल-सुखानां स्वर्गसाधनीभूत-शरीरादीनाञ्च साधनं धर्म इत्यर्थः॥१६१

अनुभव इत्यादिः। यादृशव्यापारादित्यर्थः। **अतः**—तादृशव्यापारसम्पत्त्यर्थम्। **कल्प्यत** इति। कदाचिदनुभूतस्य सर्वदा स्मरणापत्तेरनुभवध्वंसस्यान्यस्य वा व्यापारत्वासम्भवादिति भावः। **जनना**सामर्थ्यादिति। अनुभवस्य विनष्टत्वेन पूर्ववृत्तित्वाभावादिति भावः। **अन्यतरा**भाव इति। विनष्टस्य कारणस्य स्वरूपतोऽसतो व्यापाराभावे स्वजन्यव्यापारवत्तासम्बन्धेनापि तस्य कारणत्वं न स्यादिति भावः। **अप्रयोज**कत्वात्—संस्कारजन्यत्वस्य स्मृतित्वाप्रयोजकत्वात्, संस्कारध्वंसस्य स्मृतित्वापत्तेरिति भावः। मणिकारानुयायिनां मतमाह—**परे** त्विति। **कल्प्यत** इति। उद्बुद्धसंस्कारत्वेन हेतुत्वापेक्षया स्मृतित्वेन हेतुत्वे लाघवादिति भावः। प्रत्यभिज्ञाहेतुभूत-स्मरणं प्रत्यावश्यकेनोद्बुद्धसंस्कारेण प्रत्यभिज्ञोपपत्तौ स्मरणस्य तद्धेतुत्वकल्पनं तद्व्यापारकल्पनञ्चायुक्तमित्यस्वरसादाह—**आहु**रिति।

অর্থ—সংস্কার। [বিনষ্ট অনুভব] যেহেতু স্মরণ ও প্রত্যভিজ্ঞা উৎপন্ন করে, সেই জন্য সংস্কার কল্পিত হয়। কারণ ব্যাপার ব্যতীত পূর্ব্বানুভবের স্মরণ প্রভৃতির উৎপাদনে সামর্থ্য নাই। কেননা নিজে বা নিজের ব্যাপারের মধ্যে অন্যতর কেহ না থাকিলে নিজের কারণত্বই সম্ভব নহে। প্রত্যভিজ্ঞার প্রতি সেই সেই সংস্কার হেতু হইলে প্রত্যভিজ্ঞার সংস্কারজন্যত্ব-হেতু স্মৃতিত্বের আপত্তি—ইহা বলিতে পার না। কারণ [সংস্কারজন্যত্ব স্মৃতিত্বের] প্রয়োজক নহে। অন্যেরা কিন্তু [এই বলেন—] অনুদ্বুদ্ধ সংস্কার হইতে প্রত্যভিজ্ঞার উৎপত্তি হয় না বলিয়া উদ্বুদ্ধ সংস্কারের হেতুত্ব বলিতে হইবে। তদপেক্ষা [লাঘব হয় বলিয়া] প্রত্যভিজ্ঞার প্রতি সেই সেই স্মরণের কারণত্ব কল্পিত হয়—এই বলেন। **ধর্ম্ম** ইত্যাদি গ্রন্থের দ্বারা অদৃষ্ট নিরূপণ করিতেছেন। **স্বর্গাদি** গ্রন্থের এই অর্থ—স্বর্গাদি সকল সুখ এবং স্বর্গের হেতুভূত শরীর

गङ्गास्नानादि-यागादि-व्यापारः परिकीर्त्तितः ।

तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह—**यागादीति**। यागादिव्यापारतया हि धर्मः कल्प्यते, अन्यथा यागादीनां चिरविनष्टतया निर्व्यापारतया च कालान्तरभावि-स्वर्गजनकत्वं न स्यात्। तदुक्तमाचार्यैः "चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना" इति ॥ ननु यागध्वंस एव व्यापारः स्यात्। न च प्रतियोगि-तद्ध्वंसयो-रेककार्याजनकत्वम्, सर्वत्र तथात्वे मानाभावात्। न च त्वन्मते फलानन्त्यम्, मन्मते चरमफलस्यापूर्वनाशकत्वान्न तथात्वमिति वाच्यम्, कालविशेषस्य सह-

मूले **स्वर्गादीति**। आदिना पुत्रपश्वादि-दृष्टफलपरिग्रहः। **यागादी**त्यादिना होम-दानादेर्वैधकर्मणः परिग्रहः। तत्र यागत्वं तस्यैवेदं भवत्वित्याकारक-देवतोद्देश्यकत्व-प्रकारक-स्वस्वत्वध्वंसविशिष्ट द्रव्यविशेष्यकेच्छात्वम्। **चिरविनष्ट**तया— निरन्वयध्वस्त-तया। **उक्तं**—कुसुमाञ्जलौ प्रथमस्तवके उक्तम्। **चिरध्वस्त**मिति। चिरध्वस्तं निरन्वय-विनष्टं कर्मातिशयमपूर्वं विना फलाय नालं न समर्थमित्यर्थः। **व्यापारः** स्यादिति। तथा च क्लृप्तेनैव निर्वाहेऽपूर्वकल्पनमनुचितमिति भावः। **तथात्वे**—प्रतियोगिध्वंसयो-रेककार्याजनकत्वनियमे। **मानाभावा**दिति। विषान्तरनिवृत्तौ विषस्येव विषध्वंस्यापि हेतुत्वात् तादृशनियमे मानाभाव इति भावः। **त्वन्मते**—ध्वंसस्य व्यापारत्व-वादिनां मते। **फलानन्त्यम्**—ध्वंसस्याविनाशित्वेन फलप्रवाहानन्त्यम्। **तथात्वं**—

প্রভৃতির কারণ হইতেছে ধর্ম্ম। সেই ধর্ম্মে প্রমাণ প্রদর্শন করিতে **যাগাদি** এই গ্রন্থ বলিলেন। যাগাদির ব্যাপাররূপে ধর্ম্ম কল্পিত হয়। অন্যথা অর্থাৎ ইহা স্বীকার না করিলে যাগাদি চিরবিনষ্ট বলিয়া এবং ব্যাপারহীন বলিয়া কালান্তরভাবী স্বর্গের জনক হইতে পারে না। আচার্য্য উদয়ন কর্তৃক তাহাই উক্ত হইয়াছে—'চিরবিনষ্ট (নিরন্বয়-বিনষ্ট) কর্ম্ম অতিশয় (ব্যাপার) বিনা ফলজননে সমর্থ হয় না।' [পূঃ] আচ্ছা, যাগধ্বংসই ব্যাপার হউক। প্রতিযোগী ও ধ্বংসের একটী কার্য্যে জনকত্ব নাই—ইহাও নহে। কারণ সর্ব্বত্র এই নিয়মে প্রমাণ নাই। আর তোমার (ধ্বংসের ব্যাপারত্ববাদীর) মতে [কারণের ব্যাপারীভূত ধ্বংস অবিনাশী বলিয়া ফলের আনন্ত্য (অবিনাশিত্ব) হইবে, আমার মতে চরম ফল অপূর্ব্বের নাশক বলিয়া ফলের আনন্ত্য নাই—ইহা বলিতে পার না। কারণ কালবিশেষও [ব্যাপারের] সহকারী অর্থাৎ কালবিশেষ সহকৃত যাগধ্বংসই ফলের হেতু। ঐ কালবিশেষ

कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यस्त्वसौ मतः ॥१६२

कारित्वादित्यत आह—**गङ्गास्नानेति**। गङ्गास्नानस्य हि स्वर्गजनकत्वेऽनन्तानां जलसंयोगध्वंसानां व्यापारत्वमपेक्ष्यैकमपूर्वमेव कल्प्यते लाघवादिति भावः। ननु ध्वंसोऽपि न व्यापारोऽस्तु। न च निर्व्यापारस्य चिरध्वस्तस्य कथं कारणत्वमिति वाच्यम्। अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वस्य तत्रापि सत्त्वात्। अव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वं हि चक्षुःसंयोगादेः कारणत्वे, न तु सर्वत्र, कार्यकालवृत्तित्वमिव समवायिकारणस्य कारणत्वे इत्यत आह—**कर्मनाशेति**। यदि ह्यपूर्वं न स्यात्, तदा

फलानन्त्यम्, अपूर्वाभावादिति भावः। **सहकारित्वादि**ति। यादृशकालविशेषस्य फलहेतुत्वम्, तादृशस्य फलोत्तरमसत्त्वान्न फलान्तरोत्पाद इति भावः। **कल्प्यत** इति। व्यापारतयेत्यादिः। **लाघवादि**ति। स्वध्वंसस्य व्यापारत्वे कारणीभूताभाव-प्रतियोगित्वेन स्वस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तेरित्यपि बोध्यम्। **ध्वंसः**—यागादिध्वंसः। **पूर्ववर्त्तित्वस्ये**ति। तादृशपूर्ववृत्तित्वरूप कारणत्वस्येत्यर्थः। **तत्रापि**—व्यापाररहित-यागादावपि। नन्वनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वं न कारणत्वम्, अपि तु तादृशाव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वम्। यागादेस्तु न तथा। तत् कथं तेषां कारणत्वमित्यत आह—**अव्यवहितेति**। **न तु सर्वत्रे**ति। कार्यकालवृत्तित्वं यथा समवायिकारणत्वस्य घटकम्, न तथा कारणत्वमात्रस्य, प्रागभावादौ तदभावात्। तथा यागादेः कारणत्वेऽव्यवहितपूर्ववृत्तित्वं न घटकमिति भावः। **कर्मनाशा**जलस्पर्शादीत्यादिना—"कर्मनाशाजलस्पर्शात् करतोयाविलङ्घनात्। गण्डकी-

অবিনাশী নহে বলিয়া ফল অবিনাশী নহে—এই আশঙ্কায় **গঙ্গাস্নানাদি** গ্রন্থ বলিতেছেন। গঙ্গাস্নানের স্বর্গজনকত্ব [স্বীকৃত] হইলেই অনন্ত জলসংযোগধ্বংসের ব্যাপারত্ব অপেক্ষা লাঘববশতঃ এক অপূর্ব্বই [ব্যাপাররূপে] কল্পিত হয়। ইহাই [উক্ত গ্রন্থের তাৎপর্য্য। [পূঃ] আচ্ছা, [যাগাদির] ধ্বংসও ব্যাপার না হউক। পরন্তু নির্ব্যাপার চিরবিনষ্ট যাগের [স্বর্গ] জনকত্ব কিরূপে হইবে—ইহা বলিতে পার না। কারণ অনন্যথাসিদ্ধ নিয়ত-পূর্ব্ববৃত্তিত্ব ব্যাপারশূন্য যাগেও আছে। চক্ষুঃসংযোগাদির কারণত্বেই অব্যবহিত পূর্ব্ববৃত্তিত্ব ঘটক (অপেক্ষিত), সর্ব্বত্র ঘটক নহে। যেমন সমবায়িকারণের কারণত্বে কার্য্যকালবৃত্তিত্বটী ঘটক, সকলের কারণত্বে ঘটক নহে [সুতরাং যাগের ব্যাপার কল্পনার আবশ্যকতা নাই, নির্ব্যাপার যাগই স্বর্গজনক হইবে।]—এই আশঙ্কায় **কর্ম্মনাশা** এই গ্রন্থ বলিলেন। যদি [যাগজন্য] অপূর্ব্ব

अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः।
प्रायश्चित्तादि-नाश्योऽसौ जीववृत्ती त्विमौ गुणौ ॥१६३

कर्मनाशा-जलस्पर्शादिना नाश्यत्वं धर्मस्य न स्यात्। न हि तेन यागादेर्नाशः प्रतिबन्धो वा कर्त्तुं शक्यते, तस्य पूर्वमेव वृत्तत्वादिति भावः। एतेन देवताप्रीतेरेव फलत्वमित्यपास्तम्। गङ्गास्नानादौ सर्वत्र देवताप्रीतेरसम्भवाच्च। देवतायाश्चेतनत्वेऽपि तत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वात्। प्रीतेः सुखस्वरूपत्वेन विष्णुप्रीत्यादौ तदसम्भवात्, जन्यसुखादेस्तत्राभावात्। तेन विष्णुप्रीतिजन्यत्वेन पराभिमत-स्वर्गादिरेव विष्णु-प्रीतिशब्देन लक्ष्यते ॥१६२

अधर्म इति। नरकादि-सकलदुःखानां नारकीय-शरीरादीनाञ्च साधनमधर्म इत्यर्थः। तत्र प्रमाणमाह—प्रायश्चित्तेति। यदि ह्यधर्मो न स्यात्, तदा

बाहुतरणाद्धर्मः क्षरति कीर्त्तनादि"ति वचनसिद्धकरतोयाविलङ्घनादेः परिग्रहः। तेन—कर्मनाशाजलस्पर्शादिना। वृत्तत्वात्—उत्पन्नत्वाद् विनष्टत्वाच्च। एतेन—वक्ष्यमाण-दोषेन। स्नानादावित्यादिना दानश्राद्धादेः परिग्रहः। असम्भवाच्चेति। विग्रहवच्चेतन-देवतानङ्गीकर्त्तृभिस्तैरचेतनमन्त्रस्यैव देवतात्वाभ्युपगमादिति भावः। विग्रहवच्चेतनदेवता-भ्युपगमवादेऽप्यनुपपत्तिं दर्शयति—देवताया इति। अनुद्देश्यत्वादिति। स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गादेरेवोद्देश्यत्वादिति भावः। तेन—विष्णुप्रीतेः फलत्वासम्भवेन ॥१६०-६२

না হয়, তবে কর্ম্মনাশা নদীর জলস্পর্শ প্রভৃতি দ্বারা ধর্ম্মের নাশ্যত্ব [সম্ভব] হইত না। কারণ সেই জলস্পর্শ যাগাদির নাশ বা প্রতিবন্ধ করিতে পারে না, কারণ পূর্ব্বেই তাহার বিনাশ হইয়াছে। [সুতরাং সেই জলস্পর্শ-নাশ্য কোন ধর্ম্ম অবশ্য স্বীকার্য্য]—ইহাই তাৎপর্য্য। দেবতাপ্রীতিই [যাগাদির] ফল—এই মতও ইহা দ্বারা অর্থাৎ বক্ষ্যমাণ যুক্তি দ্বারা নিরস্ত হইল। কারণ গঙ্গাস্নান প্রভৃতি কার্য্যমাত্রে দেবতার প্রীতি সম্ভব নহে। দেবতা চেতন হইলেও দেবতার প্রীতি সর্ব্বত্র উদ্দেশ্যও (কাম্যও) নহে এবং প্রীতি সুখ স্বরূপ বলিয়া বিষ্ণুপ্রীতি প্রভৃতিতে তাহা সম্ভব নহে, কারণ অনিত্য সুখ সেখানে (বিষ্ণুতে) নাই। সুতরাং [স্বর্গাদি] বিষ্ণুপ্রীতিজন্য বলিয়া অন্যের অভিমত সেই স্বর্গ প্রভৃতিই বিষ্ণুপ্রীতি শব্দের দ্বারা লক্ষিত হয় ॥১৬২॥

অধর্ম্ম এই গ্রন্থের এই অর্থ—নরক প্রভৃতি সমস্ত দুঃখ ও নারকীয় শরীর প্রভৃতির কারণ হইতেছে অধর্ম্ম। প্রায়শ্চিত্ত এই গ্রন্থ দ্বারা তাহাতে প্রমাণ বলিতেছেন।

इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः ।

प्रायश्चित्तादिना नाश्यत्व न स्यात् । न हि तेन ब्रह्महननादीनां नाशः प्रतिबन्धो वा विधातुं शक्यते, तस्य पूर्वमेव विनष्टत्वादिति भावः । जीवेति । ईश्वरस्य धर्माधर्माभावादिति भावः ॥१६३

इमौ—धर्माधर्मौ । **वासनेति** । अतो ज्ञानिना कृते अपि सुकृतदुष्कृतकर्मणी न फलायालमिति भावः । **ज्ञानादपीति** । अपिना भोगपरिग्रहः । ननु तत्त्वज्ञानस्य कथं धर्माधर्मनाशकत्वम्, "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपी"ति

नन्वीश्वरे कुतो न धर्मादेरुत्पत्तिरत आह कारिकायाम्—**वासना**जन्याविति । ईश्वरे मिथ्याज्ञानजन्य-रागविरहान्न धर्मादेरुत्पत्तिरिति भावः । **अतः**—धर्माधर्मौ प्रति वासनाया हेतुत्वादेव । **फलायाल**मिति । ज्ञानिनो रागरूप-सहकारि-कारणाभावान्न तत्र धर्माद्युत्पत्तिरिति भावः । आत्मतत्त्वविवेकदीधितिमनुस्मरन् तत्त्वज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं समर्थयति—**ज्ञानादि**ति । प्राचीनः शङ्कते—**नन्वि**ति । प्राचीनास्तु भोगादेव कर्मणां क्षय इत्याहुः । तथा च **न्यायभाष्यं**—"सर्वाणि पूर्वकर्माणि ह्यन्ते जन्मनि विपच्यन्त" (४।१।६३) इति । वार्त्तिककारा न्यायकन्दलीकाराश्चाप्येवमेवाहुः । **तात्पर्य**-टीकाकारास्तु "नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति स्मृतेरन्त्यसुखदुःखविज्ञान-विरोधस्य कर्मणामवधारणात् । औत्सर्गिकस्य क्वचित् प्रायश्चित्तादौ विशेषवचनेनापवादात् । क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति श्रुतेर्यौगर्द्धिवशाद् युगपदुत्पादितानेकविधदेहोपभोगेनाप्युपपत्ते"रित्याहुः । **मनुभाष्योक्त**-दिशा प्रायश्चित्तस्य भोगरूपत्वाभ्युपगमे तु न काचिदनुपपत्तिरिति बोध्यम् ।

যদি অধর্ম না থাকিত, তবে প্রায়শ্চিত্ত দ্বারা [কাহারও] নশ্যত্ব হইত না। কারণ সেই প্রায়শ্চিত্ত দ্বারা ব্রহ্মহত্যা প্রভৃতির নাশ বা প্রতিবন্ধ করিতে পার না। কারণ তাহা প্রায়শ্চিত্তের পূর্ব্বেই বিনষ্ট হইয়াছে—এই তাৎপর্য্য। জীব এই গ্রন্থের তাৎপর্য্য হইতেছে—ঈশ্বরের ধর্ম্ম ও অধর্ম্ম নাই বলিয়া [ধর্ম্মাধর্ম্মকে জীববৃত্তি বলা হইয়াছে]।

ইমৌ কথার অর্থ—ধর্ম্ম ও অধর্ম্ম। বাসনা এই গ্রন্থের এই তাৎপর্য্য :—এইজন্য অর্থাৎ ধর্ম্মাধর্ম্মের প্রতি বাসনা (রাগ) হেতু বলিয়াই জ্ঞানী কর্ত্তৃক অনুষ্ঠিত হইলে ধর্ম্মাধর্ম্ম ফলজননে সমর্থ হয় না। জ্ঞানাদপি এই বাক্যের অপি দ্বারা ভোগ গৃহীত হয়। [পূঃ] আচ্ছা, তত্ত্বজ্ঞানের ধর্ম্মাধর্ম্ম নাশকত্ব কিরূপে হয়? কারণ 'নাভুক্তং

वचनविरोधात्। इत्थञ्च तत्त्वज्ञानिनां झटिति कायव्यूहेन सकलकर्मणां भोगेन क्षय इति चेन्न। तत्र भोगस्य वेदबोधित-नाशकोपलक्षकत्वात्। कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना कर्मणां नाशः ? तदुक्तम्—"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन", "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति। ननु तत्त्वज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादिकञ्च च न स्यात्, ज्ञानेन सर्वेषां कर्मणां नाशादिति चेन्न,प्रारब्धेतरकर्मणामेव नाशात्। तत्तच्छरीरभोगजनकं हि यत् कर्म, तत् प्रारब्धम्, तदभिप्रायमेव नाभुक्तमिति वचनमिति॥

वचनविरोधादिति। तेन वचनेनादृष्टनाशमात्रे भोगस्यैव हेतुत्वप्रतिपादनादिति भावः। **इत्थञ्च**—भोगस्यैव धर्मनाशकत्वे च। **कायव्यूहेन**—योगमहिम्नैकदाऽनेकशरीरस्वीकारेण। **उपलक्ष**कत्वात्—सूचकत्वात्। तत्र प्रमाणमाह—**कथमि**ति। **अन्यथा**—उपलक्षकत्वाभावे। **प्रायश्चित्ता**दिनेति। आदिना तीर्थस्नानादिपरिग्रहः। ज्ञानस्यादृष्टनाशकत्वे स्मृतिं श्रुतिञ्च प्रमाणयति—**तदुक्त**मिति। **तर्हि**—भोगस्येव तत्त्वज्ञानस्यापि धर्माधर्मनाशकत्वे। **नाशा**दिति। ज्ञानस्य सर्वकर्मनाशकत्वस्वीकारे नाभुक्तमित्यादिवचनविरोधापत्त्या स्मृतिवाक्यघटकसर्वशब्दस्य सर्वशुक्ला सरस्वतीत्यादाविव संकोचेन प्रारब्धेतरकर्मपरत्वादिति भावः। **शरीरभोगज**नकं—शरीरावच्छेदेन भोगजनकम्॥१६३-१६४॥

ক্ষীয়তে কর্ম্ম' এই বচনের সহিত বিরোধ হয়। এই হইলে অর্থাৎ ভোগই ধর্ম্মাধর্ম্মের নাশক হইলে তত্ত্বজ্ঞানী ব্যক্তিগণের ঝটিতি কায়ব্যূহের দ্বারা ভোগেই সকল কর্ম্মের ক্ষয় হয়—এই যদি বলি। না—তাহা বলিতে পার না। কারণ সেই বচনে ভোগ পদটী বেদ-বোধিত নাশকের সূচক অর্থাৎ বেদে যে সমস্ত কর্ম্মকে ধর্ম্মাধর্ম্মের নাশক বলিয়াছেন, ভোগ শব্দে সেই সকল কর্ম্মকে বুঝিতে হইবে। অন্যথা অর্থাৎ ইহা স্বীকার না করিলে প্রায়শ্চিত্তের দ্বারা কিরূপে কর্ম্ম সমূহের নাশ হয় ? জ্ঞানাগ্নিঃ এই গীতা-বাক্যে তাঁহাই উক্ত হইয়াছে। [পূঃ] আচ্ছা, তাহা হইলে তত্ত্বজ্ঞানিগণের শরীরের স্থিতি ও সুখ দুঃখাদি না হউক। কারণ জ্ঞানের দ্বারা সকল কর্ম্মেরই নাশ হইয়াছে—এই যদি বলি। [উঃ] না—তাহা বলিতে পার না। কারণ [জ্ঞানের দ্বারা] প্রারব্ধ কর্ম্ম ব্যতীত কর্ম্মসমূহেরই নাশ [বিবক্ষিত] হইয়াছে। সেই সেই শরীরে ভোগজনক যে কর্ম্ম, তাহা প্রারব্ধ কর্ম্ম। 'নাভুক্তং ক্ষীয়তে' এই বচন সেই অভিপ্রায়েই (প্রারব্ধ কর্ম্মের অভিপ্রায়েই) জানিবে।

শব্দ এই গ্রন্থ দ্বারা শব্দ নিরূপণ করিতেছেন। মতোবৃত্তিঃ কথার অর্থ—

शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः ॥१६४
कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ।
सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥१६५
वीचितरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ।
कदम्बकोरक-न्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥१६६

शब्दं निरूपयति—शब्द इति। नभोवृत्तिराकाशसमवेतः। दूरस्थशब्दस्याग्रहणादाह—**श्रोत्रेति**। ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह—**वीचीति**। आद्यशब्दस्य बहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते, तेन चापरस्तद्व्यापकः। एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यते इति। **कदम्बेति**। आद्यशब्दाद् दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते। ततश्चान्ये दश शब्दा उत्पद्यन्त इति भावः। अस्मिन् मते कल्पनागौरवादुक्तं—**कस्यचिन्मत इति** ॥१६४-१६६

शब्दो द्रव्यं, सर्वगतो नित्यश्चेति भट्टमतं निराकुर्वन् शब्दस्य गुणत्वं व्यवस्थापयितुमाह मूले—**शब्द** इति। द्रव्यवैधर्म्यान्नायं शब्दो द्रव्यम्। द्रव्यवैधर्म्यञ्चैकद्रव्यसमवायिकत्वम्। न हि द्रव्यमेकद्रव्यसमवायिकारणकं भवति। तथा च **वैशेषिकसूत्रम्**—"एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यमि"ति। तस्माच्छब्दो गुणः। ननु तथापि कथं गुणानां चतुर्विंशतित्वम्, अरुच्यालस्य-रौद्यादीनामधिकानां सत्त्वादिति चेत्। न। नेच्छामीत्यरुचिनिरूपणात्। नाप्यालस्यं, यत्नाभावे तच्छब्दव्यवहारात्। नापि रौद्यम्, आर्द्रताहीने शुष्कतावदस्निग्नसामानाधिकरण्येनानुभवात्। कामाभिलाषरागसङ्कल्पकार्पण्य-वैराग्यादय इच्छाविशेषा एवेति सिद्धं गुणानां चतुर्विंशतित्वम् ॥१६४-१६६॥

আকাশে সমবেত। দূরস্থ শব্দের প্রত্যক্ষ হয় না বলিয়া বলিলেন—**শ্রোত্রোৎপন্নঃ**। আচ্ছা, মৃদঙ্গাদি দেশে শব্দ উৎপন্ন হইলে (তাহা) শ্রোত্রে কিরূপে উৎপন্ন হয়—এই আশঙ্কায় বলিলেন—**বীচী** ইত্যাদি। সেই প্রথম শব্দের দ্বারা (আদ্য শব্দের) বাহিরে দশদিকে অন্য শব্দ উৎপন্ন হয়। তাহা দ্বারা তাহার অপেক্ষা ব্যাপক অন্য শব্দ উৎপন্ন হয়। এইরূপে [শব্দ] শ্রোত্রে উৎপন্ন হইলে প্রত্যক্ষ হয়। **কদম্ব গ্রন্থের এই তাৎপর্য্য :**—প্রথম শব্দ হইতে দশদিকে দশটী শব্দ উৎপন্ন হয়। সেই দশটী দ্বারা অন্য দশটী শব্দ উৎপন্ন হয়। এই মতে কল্পনার গৌরব হয়; এই জন্য উক্ত হইয়াছে—**কস্যচিন্মতে** ॥১৬৩-১৬৬॥

उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ।
सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥१६७
तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ।
तस्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मतं हि नः ॥१६८

इति महामहोपाध्याय-विद्यानिवास-भट्टाचार्यसूत-श्रीविश्वनाथ-न्यायपञ्चानन भट्टाचार्य-विरचितो भाषापरिच्छेदः समाप्तः

ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिकथनमसङ्गतमत आह—**उत्पन्नेति** । शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः । ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानां नित्यत्वम् । इत्थं चोत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रमरूपैवेत्यत आह—**सोऽयमिति** । **साजात्यमिति** । तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वं विषयो न तु तद्व्यक्त्यभेदो विषयः, उक्तप्रतीतिविरोधात् । इत्थञ्च द्वयोरपि बुद्ध्योर्न भ्रमत्वमिति ॥१६७

ननु सजातीये सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा कुत्र दृष्टा, इत्यत आह—**तदेवेति** ।

तत्त्वचिन्तामणेः शब्दानित्यतावादमनुस्मरन् शब्द-नित्यत्ववादिनो मीमांसकस्य मतं निराकर्त्तुमाह—**नन्विति** । **इत्थञ्च**—प्रत्यभिज्ञया शब्दनित्यत्वसिद्धौ च । **भ्रमरूपेति** । वर्णव्यञ्जकोत्पत्तेर्वर्णेष्वारोपादिति भावः । **उक्तप्रतीति**विरोधात्—उत्पादविनाशशालिप्रत्ययविरोधात् । न चैवं तज्जातीयोऽयमिति स्यात्, न तु सोऽयमिति वाच्यम् । तज-

শব্দের নিত্যত্বহেতু তাহার উৎপত্তির উক্তি সঙ্গত নহে—এই আশঙ্কায় বলিলেন **উৎপন্নেতি** । শব্দের উৎপাদ ও বিনাশ প্রত্যক্ষ-বেদ্য বলিয়া শব্দ অনিত্য—[উক্ত গ্রন্থের] এই অর্থ । (পূঃ) আচ্ছা, 'সেই এই ককার' এই সমস্ত প্রত্যভিজ্ঞা দ্বারা শব্দসমূহের নিত্যত্ব সিদ্ধ হয় । তাহা হইলে [শব্দের] উৎপাদ বিনাশবুদ্ধি ভ্রমরূপই [বলিতে হইবে]—এই আশঙ্কায় বলিলেন—**সোহয়মিতি** । **সাজাত্যম্** এই [গ্রন্থ ব্যাখ্যাত হইতেছে] । সেস্থলে প্রত্যভিজ্ঞাটীর বিষয় হইতেছে—তাহার সজাতীয়ত্ব, ব্যক্তির অভেদ কিন্তু বিষয় নহে । কারণ—উক্ত উৎপাদ বিনাশ প্রতীতির সহিত বিরোধ হয় । এই প্রকারে দুইটী প্রতীতিরই অভ্রান্তত্ব সিদ্ধ হয় ॥১৬৭॥

আচ্ছা, সজাতীয় পদার্থে 'সোহয়ং' এই প্রত্যভিজ্ঞা কোথায় দৃষ্ট হয় ? এই আশঙ্কায় বলিলেন—**তদেব** । "যে ঔষধ আমি প্রস্তুত করিয়াছি, সেই ঔষধ অন্য

यदौषधं मया कृतं, तदौषधमन्येनापि कृतमित्यादि-दर्शनादिति भावः ॥१६८

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-विद्यानिवासभट्टाचार्य-सुत-
श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां
सिद्धान्त-मुक्तावल्यां गुणनिरूपणम्

जातीयत्वप्रतीतेरपि सोऽयमित्याकारदर्शनात्। अधिकं तु शब्दानित्यत्ववादेऽनुसन्धेयम्।

वङ्गेषु दक्षिणे भागे मेदिनीपुर-मण्डले।
मालञ्च-ग्रामिक-श्रेष्ठः काश्यपान्वय-सम्भवः॥
शिरोमणिरिति ख्यातः श्रीनाथचन्द्र-भूसुरः।
जनको, जननी यस्य गङ्गा-देवी पतिव्रता॥
आचार्यौ यस्य च 'महामहोपाध्याय'लाञ्छनौ।
दर्शनाध्यापक-चरौ विश्वविद्यालयस्थितौ॥
फणिभूषण-योगेन्द्रौ गीष्पतिप्रतिमावुभौ।
पञ्चाननाभिधः सोऽहं कलिकाता-स्थलीस्थितः॥
आत्मज्ञानप्रकर्षाय यं समुद्यममाचरम्।
मुक्तावली-संग्रहोऽयं तेनैव पूर्णतां गतः॥
ग्रहषड्वसुचन्द्रांके शाकाब्दे शुचिसंक्रमे।
परमेशार्पितो मोदं विधत्तां स विपश्चिताम्॥
यदत्र सौष्ठवं किञ्चित् तद्गुरोरेव मे न हि।
यदत्रासौष्ठवं किञ्चित् तन्ममैव गुरोर्न हि॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-फणिभूषण-तर्कवागीश-श्रीचरणान्तेवासि-
श्रीमत्-पञ्चानन भट्टाचार्य-विरचितो
मुक्तावलीसंग्रहः समाप्तः

পুরুষ কর্তৃকও প্রস্তুত হইয়াছে"—এই সমস্ত প্রত্যভিজ্ঞা দেখা যায় বলিয়া [পূর্ব্বোক্ত "সোঽয়ং" প্রত্যভিজ্ঞা সজাতীয় বস্তু বিষয়ক]—[উক্ত গ্রন্থের]—এই তাৎপর্য ॥১৬৮॥

শ্রীপঞ্চানন ভট্টাচার্য্য কৃত সিদ্ধান্তমুক্তাবলীর
অনুবাদ সমাপ্ত।

मुक्तावलीसंग्रह-धृत-ग्रन्थानामनुक्रमणिका

अद्वैतरत्नरक्षणम् (मधुसूदनसरस्वती)
अद्वैतसिद्धिः (मधुसूदनसरस्वती)
अमरकोषः (अमरसिंहः)
अवच्छेदकत्व-निरुक्ति-दीधितिः (रघुनाथशिरोमणिः)
आत्मतत्त्वविवेकः (उदयनाचार्यः)
आत्मतत्त्वविवेककल्पलता (शङ्करमिश्रः)
आत्मतत्त्वविवेकदीधितिः (रघुनाथः)
आत्मतत्त्वविवेकप्रकाशिका (भगीरथठक्कुरः)
आपस्तम्बभाष्यम् (हरदत्ताचार्यः)
आसत्तिवादरहस्यम् (मथुरानाथः)
कणादरहस्यम् (शङ्कर-मिश्रः)
कल्पतरुपरिमलम् (अप्पय-दीक्षितः)
काव्यप्रकाशः (मम्मट-भट्टः)
किरणागमः (शिवप्रोक्तः)
किरणावली (उदयनाचार्यः)
किरणावलीप्रकाशः (वर्द्धमानः)
कुसुमाञ्जलिः (उदयनाचार्यः)
कुसुमाञ्जलिप्रकाशः (वर्द्धमानः)
कूर्मपुराणम् (महर्षिवेदव्यासः)
खण्डनखण्डखाद्यम् (श्रीहर्षः)
गणकारिका (भासर्वज्ञः)
चित्सुखी (चित्सुखमुनिः)
छान्दोग्योपनिषद् (ईश्वरप्रोक्तः)
तात्पर्यटीका (वाचस्पतिमिश्रः)
तत्त्वचिन्तामणिः (गङ्गेशोपाध्यायः)
तर्कामृतम् (जगदीश-तर्कालङ्कारः)
तन्त्ररहस्यम् (रामानुजाचार्यः)
तत्त्वोपप्लवः (जयराशिः)
तत्त्वप्रकाशः (भोजराजः)
तात्पर्यपरिशुद्धिः (उदयनाचार्यः)
तात्पर्यपरिशुद्धिप्रकाशः (वर्द्धमानः)
तार्किकरक्षा (वरदराजः)
तैत्तिरीयोपनिषद् (ईश्वरप्रोक्ता)
दीनकरी (महादेव-भट्टः)
नयविवेकः (भवनाथ-मिश्रः)
न्यायकणिका (वाचस्पतिमिश्रः)
न्यायदर्शनम् (महर्षिगौतमः)
न्यायप्रवेशः (दिङ्नागः)
न्यायमञ्जरी (जयन्तभट्टः)
न्यायभाष्यम् (वात्स्यायनः)
न्यायभूषणम् (भासर्वज्ञः)
न्यायरहस्यम् (रामभद्र-सार्वभौमः)
न्यायवार्त्तिकम् (उद्द्योतकरः)
न्यायमकरन्दः (रुचिदत्तः)
न्यायबिन्दुः (धर्मकीर्त्तिः)
न्यायसारः (भासर्वज्ञः)
न्यायसिद्धान्तमञ्जरी (जानकीनाथः)
न्यायसूत्रवृत्तिः (विश्वनाथः)
पदार्थतत्त्वनिरूपणम् (रघुनाथः)
पदार्थतत्त्वनिरूपणटीका (रामभद्रः)
पदार्थदीपिका (कौण्डभट्टः)
पाणिनिसूत्रम् (महर्षिपाणिनिः)
पौष्करागमः (शिवप्रोक्तः)

प्रकरणपञ्चिका (शालिकनाथः)
प्रशस्तपादभाष्यम् (प्रशस्तदेवः)
प्रत्यभिज्ञाविमर्शिणी (अभिनवगुप्तः)
प्रमेयकमलमार्त्तण्डः (जैनप्रभाचन्द्रः)
प्रमाणवार्त्तिकम् (धर्मकीर्तिः)
बालमनोरमा (वासुदेवदीक्षितः)
भामती (वाचस्पतिमिश्रः)
भावनाविवेकः (मण्डनमिश्रः)
भगवद्गीता (महर्षिवेदव्यासः)
मत्स्यपुराणम् (महर्षिवेदव्यासः)
मनुभाष्यम् (मेधातिथिः)
मनुसंहिता (स्वायम्भुवमनुः)
महाभारतम् (महर्षिवेदव्यासः)
महाभाष्यम् (पतञ्जलिः)
माठरवृत्तिः (माठराचार्यः)
मानमेयोदयः (नारायणपण्डितः)
मानरत्नावली (अज्ञातकर्त्तृकः)
मानमनोहरः (वादिवागीश्वरः)
मानसोल्लासः (सुरेश्वराचार्यः)
मीमांसादर्शनम् (महर्षिजैमिनिः)
मीमांसामहार्णवः (अज्ञातकर्त्तृकः)
मृगेन्द्रसंहिता (शिवप्रोक्ता)
मोक्षधर्मः (महर्षिवेदव्यासः)
याज्ञवल्क्य-संहिता (योगियाज्ञवल्क्यः)
युक्तिदीपिका (अज्ञातकर्त्तृका)
रत्नटीका (अज्ञातकर्त्तृका)
रामरुद्री (रामरुद्रभट्टाचार्यः)
लक्षणावली (उदयनाचार्यः)
लघुचन्द्रिका (गौडब्रह्मानन्दः)
लीलावतीकण्ठाभरणम् (शङ्करमिश्रः)
लीलावतीप्रकाशः (वर्द्धमानः)
वात्स्यायनभाष्यम् (वात्स्यायनः)
वादिविनोदः (शङ्करमिश्रः)
वाक्यपदीयम् (भर्त्तृहरिः)
विद्यासागरी (आनन्दपूर्णः)
वृक्षायुर्वेदः (अज्ञातः)
बृहदारण्यकोपनिषद् (ईश्वरकर्त्तृका)
विष्णुपुराणम् (महर्षिवेदव्यासः)
वेदान्तपरिभाषा (धर्मराजाध्वरीन्द्रः)
वेदान्तसारः (सदानन्दयतिः)
वेदान्तकल्पतरुः (अमलानन्दः)
वैशेषिकदर्शनम् (महर्षिकणादः)
व्योमवतीवृत्तिः (व्योमशिवाचार्यः)
शतरत्नसंग्रहः (उमापतिशिवाचार्यः)
शक्तिवादः (गदाधरभट्टाचार्यः)
शकुन्तला (महाकविकालिदासः)
शब्दशक्तिप्रकाशिका (जगदीशः)
शारीरकभाष्यम् (शङ्कराचार्यः)
शास्त्रदीपिका (पार्थसारथिमिश्रः)
श्वेताश्वतरोपनिषद् (ईश्वरप्रोक्ता)
शाबरभाष्यम् (शबरस्वामी)
श्लोकवार्त्तिकम् (कुमारिलभट्टः)
सप्तपदार्थी (शिवादित्यमिश्रः)
सर्वदर्शनसंग्रहः (माधवाचार्यः)
सर्वदर्शनकौमुदी (माधवसरस्वती)
सांख्यतत्त्वकौमुदी (वाचस्पतिमिश्रः)
सांख्यकारिका (ईश्वरकृष्णः)
सेतुटीका (पद्मनाभमिश्रः)